A. ZEKİ VELİDÎ TOGAN

Bugünkü

TÜRKİLİ (TÜRKİSTAN)

ve yakın

TARİHİ

Cilt I

BATI ve KUZEY TÜRKİSTAN

2. Baskı

İstanbul - 1981

ENDERUN YAYINLARI : 8

ENDERUN KİTABEVİ
Beyazsaray, Kitapçılar Çarşısı
No. 46 Beyazıt - İstanbul
Tel. : 22 40 51

Basıldığı Yer : **AKSİSEDA MATBAASI**
☎ : **27 21 99 İstanbul**

ÖNSÖZ

Hazar Denizi doğusunda Rus ve Çin idaresinde yaşıyan Türklerin tarihine ait olarak kaleme alınan bu eserin 1928 - 1939 yılları arasında Mısırda eski harflerle basılan bu ilk cildinin önsözünde kitabın yazılış tarihi anlatılmıştı. O, 1918 - 1921 senelerinde, daha Türkistanda iken, Rusya dışında neşredilmek üzere, kaleme alınmıştı. Eser 1924 - 28 de ("sonsöz„ kısmı 1929 da) son şeklini bulmuştur. Eserin her iki tasnif şeklinde gaye: Türk aydınlarına Hazar Denizi ötesindeki Doğutürklerinin bugünkü hayatları ile doğrudan doğruya ilgili olan yakın mazisi hakkında toplu malûmat vermek, bunların tarihte milletler arasında işgal ettiği mevkilerini belirtmek olmuştur. Bu Türklerin ülkeleri nasıl oldu da Rus'a ve Çin'e maloldu?. Bu mesele ancak 16 ncı asırda başlıyan umumî ve tedricî inhitat prosesi ile ilgili bir şekilde izah edilebilir. Batı ve Doğu Türkistana ait muhtelif dillerde yapılan neşriyat şimdi bir kütüphane teşkil edecek kadar zengindir. Bu neşriyattan ve sayısı pek çok olan yazma menbalardan öğrendiğimiz bu mevzuu, son yarım asır zarfında hadiselere bizzat iştirak ederek, daha yakından öğrendim. Bu eser. ülkenin 16 ncı asırdan sonraki tarihine ait elde mevcut malzemenin bir sentezinden ibarettir. Doğutürkistanın, Çagatay hanları merkezlerini 16. asır başında o zaman "Mogolistan„ tesmiye olunan Yedisu'dan Aksu ve Kaşgar taraflarına aldıktan sonraki siyasî hayatı Çin ve Mogolistan ile bağlı olduğundan ülkenin doğu yarısından ayrı bir ciltte bahsetmek icabetti. O da bu eserin ikinci cildini teşkil edecektir ve taba hazırdır. Biz bazılarının "Şimal Türkleri„ diye adlandırdıkları Kazan Türkleri ile Başkurtları da "Doğu Türkleri„ nden saydığımızdan onların hayatına bu eserin üçüncü bir cildini tahsis etmek fikrinde idik. Fakat değerli arkadaşım Abdullah Taymas (Battal) bu mevzua ait "Kazan Türkleri„ unvaniyle özel bir eser neşrettiğinden buna lüzum kalmadı. Başkurt istiklâl hareketleri tarihi ise "Türkili (Türkistan) Bilik„ serisinin 7. sayısını teşkil etmek üzere ayrı bir cild olarak yazılmıştır ve taba hazır bulunmaktadır.

Bütün "Türkili (Türkistan) Bilik„ serisi gibi bu eserde de dâvaları mehazlar göstererek aydınlatmak yolu takip edilmişse de, bizim, "Tarih araştırmaları„ serimizde tetkik mevzuu ettiğimiz ağır ilmî meselelere girmeyip eserin popüler mahiyetini muhafaza etmek esasına sadık kalmak istedik. Böyle olduğu halde eserin her iki tabında tarihimize ait bazı mudil meselelere temas etmek ve onları mehazlar göstererek incelemek icabetmiştir. Meselâ ülkenin eski tarihine ve ahalisinden bazılarının menşeine ait zihinlerde yerleşmiş yanlış fikirler vardır. Bunlar V. Grigoryev, Fr. v. Schwarz, Sir Denison Ross, V. Barthold, Masalski, Machatchek gibi zevatın Türkistana ait maruf eserlerine geçmiştir. O cümleden ülkenin Hunlar, hattâ Göktürkler devrinden önce munhasıran Aryanîlerle meskûn kaldığı; Türkistan'ın şehirli Türk, bizim tâbirimizle "Kenttürk„ ahalisinin türkleşmiş İranîler olduğu; Türkmenlerin şimdiki vatanlarına ancak milâdî 8. inci asırdan başlayıp Mogolistan'dan kalkıp gelerek yerleşmiş oldukları gibi hususlar tarihî hakikatlermiş gibi yazılır durur. Bu hataları tashih etmeden adı geçen müelliflerin yanlışlarını tekrarlamak, yahut sükûtla geçmek yersiz olurdu. Kitabın bu ikinci tabı geçen yıl intişar eden "Umumî Türk Tarihine Giriş„ kitabımdan sonra basılmış olsaydı, s. 86 - 99 daki haşiyeler tayedilmiş olurdu. Nasıl ki "Giriş„ in ikinci cildi çıkınca bu kitabın s. 123 - 132 de münderec uzun haşiyeler de ona geçirilmiş ve üçüncü basımı bu ağır yüklerden kurtarılmış olacaktır,

Kitabın ilk tabından sonra Türkilinde zuhur eden hâdiseler "1929-1940 seneleri arasında Türkistanın vaziyeti„ adıyla neşrettiğim bir ek risalede anlatılmıştı. Şimdi de bu risaleyi, 1947 yılına kadarki hâdiseleri ihtiva etmek üzere tevsi ederek yeniden neşretmek zarureti vardır. Bilhassa, ki bu son yedi sene zarfında gerek Doğutürk illerinde, gerekse Ortaasya ile ilgili beynelmilel siyasî hayatta, büyük inkişaflar vâki olmuştur. Eserin ilk tertibinde Asya'da Rusya'ya rakip devletler sıfatiyle İngiltere, Fransa ve Japonya'dan bahsedilmişti; son harp ise bütün bu devletleri ikinci dereceye atarak muazzam bir cihan kuvveti sıfatiyle Amerikayı ortaya çıkarmıştır. Dünyanın küçülmesi bir daha ilerledi. Bugün Amerika ile Rusya Ortaavrupa'da ve Uzakdoğu'da sınırdaş bulunmaktadırlar. Eserde s. 602 - 603 madde 2 de anlattığım "Avrupa faşizmi„, Bolşeviklerle uğraşacağı yerde diğer milletlere saldırdığından, iflas etti; ayni yerde madde 3 te anlattığımız "Rus faşizmi„ harpten muzaffer çıktı, şimdi Panslavizmi gerçekleştiriyor; daihlen de bilhassa Türkistanda "İndüstri esasında kaynaşarak tek Rusya milleti vücuda getirmek„ işini bütün kuvvetiyle gerçekleştiriyor; Türk cumhuriyetlerinden Başkurdilini Rusyanın petrol, çelik ve makine sanayii, Kazakili ile Oyrat (Altay) Ülkesini bakır, demir, kurşun ve kömür, Tannutuva Cumhuriyetini atom sanayii merkezlerine çevirerek bu ülkelere Rusyanın muhtelif ırklarına mensup, fakat ara dilleri rusça olan kavimlerini tehcir ederek yerleştirmek, yerli Türk ahaliyi Rusyanın başka taraflarına dağıtmak ve Rusya mikyasında "ahali harmanlaması„ işini bilhassa Ortaasyada ve Sibiryada tahakkuk ettirmek uğurunda çalışıyor. Ruslar bu son harpta kendi saflarında Sovyet Rusyanın azameti için savaşan Asyalı kavimlerin büyük Rusya idesini, imparator Vespasyan zamanında asıl İtalyanları geride bırakırcasına büyük Roma patriyotu kesilen Gallardan, İspanyollardan ve Afrikalılardan daha çok benimsemiş olduklarını gördüklerini söylüyorlar. Bununla beraber bu eserde, s. 588, st. 8 v. d., s. 602, st. 15-18 de Rus büyümesinde esas âmilin Ruslara komşu Asyalı kavimlerin bünye gevşekliği ve Avrupalıların da bunu kendileri için, Asyada hâkimiyet bakımından, müsait saymaları olduğuna, fakat bunun yanlış olduğu ve bu kavimlerin bünye sağlığının lüzumu büyük devletlerce pek yakında anlaşılacağına dair mütalealarımızın yerinde olduğu görülmüştür. Türkiyeye, İran'a ve Çin'e bu yolda radikal yardımlar yapılmakta olduğu gibi, Hindistan'da da, bundan üç hafta önce (14. 8. 947), merkezi Dehli olmak üzere, bir mecusi "Hindistan„ ve, merkezi Karaçi olmak üzere de, bir müslüman "Pakistan„, devleti kuruldu. Pakistana tekmil Sind havzası ve Kâşmir dahil olduğundan Türkili (Türkistan) güneyde Afganistan'ın yanında yeni bir islâm devletine komşu olmuş bulunuyor. Bunun gibi Afganistan'ın, Tibet'in Doğutürkistan'ın ve Moğolistan'ın da Rus yayılmasına karşı "bünye sağlama„ ameliyesine tâbi tutulabilmesi pek mümkündür.

Kitabın ilk tabında teknik müşkilât yüzünden birçok eksiklikler vâki olduğu önsözünde anlatılmıştı. 1942 - 43 senelerinde basılan, fakat bazı sebeplerden dolayı satışa çıkarılamıyan bu ikinci tabında o eksikliklerin mühim kısımları, bilhassa ilk basımda tayetmek mecburiyetinde kaldığımız haşiyeler, haritalar, sülâle şecereleri ve endeks ilâve edilmesiyle tamamlandı. Bununla beraber bu yeni basımda bazı değişiklikler de yapılmıştır: Kitabın eski harflerle basılan ilk tabı bilhassa Türkistanlı okuyuculara tahsis edilmişti; yeni harflerle basılan bu ikinci tabı ise Türkiyeli okuyucuların mütalaasına arzedilirken ilk tabında 136 sayfa tutan altıncı bap (Türkistanın komşu devletler ve milletler arasında mevkiine ait mütalaalar) ve "sonsöz„ bu yeni basımda 33 sahifeye indirilerek kısaltılmış yani ilk tabından 103 sahife tayedilmiş bulunmaktadır. Bununla beraber kitabın ilk basımında içtimaî ve fikrî hayata ait bazı bahisler eserin hacmi fazla büyümüş olması dolayısiyle tayedilmişti, onlar bu yeni basımda (s. 440-42, 463-71)

tekrar yerlerine konmuştur. Diğer bazı ufak ilâveler ve yeni bibliyografya kayitleri [ ] içine alınmıştır.

Biz "Türkistan" tabirini Hazar Denizinden ve aşağı Edil'den Çin Seddine kadar uzanan tekmil Doğutürkleri manasında kullanmıştık. Bu tâbir Prof. Cleinow ve Dr. Olzscha tarafından 1942 de intişar eden "Türkistan" kitabında da bu manada kullanılmıştır. Ayni 1942 yılında bize bazı münevver hemşehrilerimiz farsça "istan" edatı yerine türkçe "il" kelimesini alarak Doğutürkleri manasında "Türkili" tâbirini ihtiyar etmeyi, "Türkistan" kelimesini de bunun muradifi olarak kullanmayı, bilhassa bu ülkenin güney kısımlarına itlak etmeyi teklif ettiler. Ayni zevat bana bu "Türkili" tâbirinin daha 1917 yılında Fergane'de Aşur Ali Zahiri ile Salioğlu Pulat'ın neşrettiği "İl Bayrağı" gazetesinde ve Taşkentte Mehmet Emin Efendizade ile Şakircan Rahimi'nin yayınladığı "Türkili" gazetesinde "Uluğ-Türkistan" manasında kullanılmış olduğunu da hatırlattılar (1). Biz de bu fikri kabul ederek kitabımızın unvanını "Buğünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi" şeklinde değiştirdik; keza bu "ili" kelimesini Kazak, Türkmen, Başkurt ve Tatar gibi uruğ isimlerine de ekliyerek kullandık.

Buğün haritalarda hep rusça isimleri ile geçen coğrafî mevkiler bu eserde ve haritada yerli ahalinin dilinde kullanılan ve tarihlerde maruf yerli isimleri ile kaydedilmiş, rusçaları parantez içinde yazılmıştır. Keza Ruslarca Kazalinsk, Akmolinsk, Aktiubinsk, şeklinde "ski" edatiyle yahut "zaili" şeklinde "ötesi" manasında "za" ile yazılan rusça isimler türkçe adlariyle Qazalı, Aqmola, ve Aqtübe "Tersky İle" şekillerinde yazılmıştır. Rusça isimler, meselâ Prjivalski, Verniy yerlilerce kullanılmaz. Yerli isimlerden "Ceti tam" (2) "Qızılsu" ve "Bağlan" gibi bazıları yerli ahalice de kısmen bırakılarak rusçaları olan "Semipalat" "Krasnovodsk" ve "Zverniy" kullanmağa başlamış olanlarını da biz kitabımıza ve haritamıza aldık. Kâşiflerin ismi olan coğrafî isimleri, bilhassa yerli isim malûm değilse edebiyatımıza almak gerekir; fakat siyasî mülâhazalarla yerlilerini atarak Rus büyüklerinin isimleriyle adlandırılan dağ ve zirve isimlerinin yerlilerini aldık (3). Rus haritalarına "köl" (göl) kelimesi, "İle" gibi isimler "kul" ve "İli" şeklinde yazılmışsa da biz bu nevi isimlerin tesbitinde Kazak-Kırğız, Türkmen ve Özbeklerin telâffuzlarını ve tarihî eserleri esas edindik. Bu cihetten eserimiz bazılarınca dünya haritalarında tersim olunan bir ülke yerine, coğrafî mevkileri muhayyel isimlerle adlandırılan bir ülkeden bahsediyor gibi görünebilir. Keza Türkistandaki muhacir Rus ahalinin hayat ve faaliyetinden, şehir ve kasabalarından pek az bahsedişimiz de eserimize buğün meselâ Sovyet coğrafî eserlerinde tasvir edilen "Reel Ortaasya" dan çok bir "tarihi Türkistan" dan bahsediyor intibaını verecektir. Varsın bir defa da böyle olsun; yani Türk okuyucular "Türkistanlıların Türkistanı" nı öğrenmiş olsunlar. Bizim eserlerimizin ve haritamızın buğün mevcut rusça veya herhangi diğer bir Avrupa dilindeki Türkistan ta..'n ve haritalarından farkı kullanılan coğrafî isimlerden bir çoğunu yerli isimlerin yanında parantez içinde yazmamızdır. İlâve olunan harita 1 : 2 200 000 mikyaslı rusça askerî haritadan alınmıştır, fakat bu haritanın Başkurt ve Tatar illerinin kuzey kısımları ve Doğutürkistan'ın Khoten ve Küça'dan itibaren doğu tarafları elimizde bulunmadığından Doğutürklerini tam olarak gösterememektedir.

---

(1) Bk. Türk Yurdu, *XXVI 1942 s. 2-4.*

(2) Bu ismi müverrih Murad Remzi'den öğrendim; şehrin kalmukçası " Darkhan Zorci-Kel " tir. bk. W. Radolff, Sibirskiya Drevnosti, *III, priloj. s. 58.*

(3) Bunlardan Çara nisbetle " Aleksandrovski Khribet " tesmiye olunan silsilenin ismi olan " Çu-Talas ", keza " Çu-İle ", " Terskey-İle ", " Terskey Alatav ", " Terskey Alay ", " Kaz Tavı ", 1917 Haziranında Taşkentte Özbek ve Kazak muallimleri içtimaında ihtiyar ettiğimiz isimlerdir.

Eserde Doğutürk şivelerinden alınan şiirler, cümleler, uruğ yer ve şahıs isimleri mahallî lehçeleri tebaruz ettirerek yazılmıştır. ڭ harfi ñ şeklinde خ ve rında ayrı bir islâm devleti şeklinde teşekkülü İngiltere hükûmeti tarafından ten- ق harfleri de, İslâm Ansiklopedisinde kullanılan transkripsiyon işaretleri eserimiz basılan matbaada bulunmadığından, Kh ve Q ile gösterilmiştir. Zaten Batı ve Doğutürkistan Kenttürkleri şivelerinde vokal ahengi çok defa bozulduğundan meselâ Semerqand, Qerşi, Qernep, Khoqend gibi isimlerle, keza kazakça ve altayca'dą Cılqindi, Quduqönü, Ayıqönü ve Aqeke gibi sözlerde Q ile K yı aynı harflerle yazmak iltibası mucib olduğundan Q harfinin bugün orada kullanılan alfabelerdeki Q yü eserimize almak bizim için de zaruri olmuştur. Zaten Ortaasya'ya ait son eserlerde (meselâ Olzscha / Cleinow'un "Türkistan„ ve Minorski, "Hudud al-Alem„) yerli isimlerin doğru tesbitinde Q kullanılmıştır. Fakat biz bu harfi, ñ ve KH'yı ancak telâffuzu tesbit ederken kullandık, diğer yerlerde isimleri sade Batıtürk harfleri ile Semerkand, Kırgız, Karlık şeklinde yazdık.

Bu eserin ilk basımı harp dolayısiyle nakliyat güçleştiğinden dağıtılamadı, Mısırdą istif edildiği yerde kaldı. Mamafih onun Türkiye'ye, Afganistan'a ve Hindistan'a giden tek tük nüshaları münevver Türkistanlılar ve Batıtürk aydınları arasında zikre değer eyi intiba bırakmıştır. Bunlardan bazılarını reklâm için değil, hatıra olarak zikredeyim. Rahmetli Akçuraoğlu Yusuf'un fotoğrafı buraya ekli mektubuna göre o (kültür tarihimiz bakımından) "bir hazine„ dir. Afganistan'da Kandaharda 23-2-1942 yılında vefat eden ve bu eserde müteaddit defa zikri geçen Taşkentli mücahit, müftü Sadreddin Han'a göre bu kitap genç nesillere karanlıkta yol gösteren "bir Temirkazıktır„. Eserin formaları bazı müsteşrikler, o cümleden Sir Denison Ross (London), Prof. G. Jaeschke (Berlin), H. Jansky (Viyana) ve P. Wittek (Brüksel) tarafından daha tabı esnasında okunmuş, İngiliz ve Alman dillerine tercümesine teşebbüs edilmişti. Sir Denison Ross bana 11-7-939 tarihiyle Göttingen'e yazdığı mektubunda eser hakkında ezcümle şunları yazmıştı: "Bizim 1898 de intişar eden The Heart of Asia'da yoldaşım Skrine tarafından Ortaasya'nın son çağlarına ait yazılan yazılar sizin ilk kaynak mahiyetinde olan bu muazzam eseriniz yanında ancak bir medhal mevkiinde kalmaktadır. S. 555 te zikrettiğiniz A Manuel of Turanians benim telifimdir. Tabii biz ancak Rus kaynaklarından malûmat almakla iktifa ettik. Zikrettiğiniz Ayükeoğlu Kanaat gibi kahramanlarınız ve millî kıyam hâdiselerine ait destanlar benim için yeni şeylerdir. Sir Aurel Stein ve ben eserlerinizin ingilizce neşri yolunda çalışacağız„. Sir Denison Ross kitabı tercüme ettirerek neşretmeği bizzat kendisi iltizam etmiş ve işe başlamıştı ise de ömrü vefa etmedi. Prof. Jansky eserin kültür tarihi bakımından "fevkalâde ehemmiyeti„ nden daha 1931 senesinde Deutsche Orientalistische Literaturzeitung mecmuasında (s. 488) bahsetmiş ve "bu eserin almanca olarak neşri çok mucibi şükran bir iş olacaktır„ demiştir. Bizzat H. Jansky tarafından başlanan almancaya tercüme işini Prof. W. Eberhard (Ankara) ve Dr. G. Anhegger (İstanbul) tamamladı ise de bu tercümenin neşrini üzerine alan Essener Verlagesanstalt harpte tahribata uğradığından artık başlanmış olan tab işi yarıda kaldı.

Eserin ikinci basımının tashihi ile fedakârane uğraşmış olan talebem Fahrettin Kırzıoğlu ile ayni işe iştirâk eden ve kitabın Endeksini itina ile tertip eden refikam Nazmiye'nin mesailerini burada minnetle yadetmek borcumdur.

Zeki Velidi Togan
İstanbul - Beyazıt 6 - 9 - 947

İstanbul Mebusu
Akçuraoğlu Yusuf

Ankara. 26.XI. 931

Aziz ve muhterem Zeki Velidi Bey.

Dün İstanbuldan sizin mühim eserinizin 505 inci sayfasından 552 nci sayfasına kadar olan formaları geldi. Pek çok teşekkür ederim. Çok ehemmiyetle takip ettiğimden derhal okuyup çıktım; burada da, evvelkilerinde olduğu gibi, bilmediğim bir hayli şeyleri öğrendim. Ezcümle «Çokan» adlı Kazak münevverine dair hiçbir şey ne işitmiş ne de okumuştum; bu bana bir keşif oldu. Sonra Gasprinski'nin «Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazene» adlı eserini de evvelce kendisinde görüp okumuş isem de, tamamen unutmuştum. Yanımızda nushası da yoktu; «Türk Yılı» nda Gasprinski'nin tercümeihalini yazarken içtimaî fikirlerinin bu risalede görülen mühim ve esaslı bir kısmından bahsetmeyi hatırlayamamışım..

Çokan ve İsmail Beyi aynı katagoriden saymakta esas itibariyle haklısınız; fakat dediğiniz gibi İsmail Bey hayatında bir hayli tahavvül (evolüsyon) geçirdi; ilk merhaledeki fikirleri (Rusya Müslümanlığı), sonralarda çok değişti. «Tercüman» koleksiyonları baştan aşağı gözden geçirilirse bu evolüsyonun grafiğini çizmek kabildir. Zavallı Çokan bu ilk merhalede iken, ruhî bir revolüsyonla birdenbire değişmiş ve kırılmıştır. Bu adamı çok sevdim ve çok acıdım; zavallı pek de genç gitmiş. Ateşin zekâsı, şair ve karasız tabiatı bana Turgenev, Tukay ve Petöfi gibi kendi kendilerini yakıp gençken mahveden talihsiz dehaları hatırlattı.

Zeki Bey, fazla dalkavukluk sevmediğimi bilirsiniz; samimî olarak diyorum ki sizin bu eseriniz cidden bir hazinedir. Bunun devamı intişarine bir yardım yolu bulamadığıma çok çok müteessir ve mahcubum. Bu nushaların gelmesi yol bulabildiğinizi zannettirerek beni sevindirdi.

İstanbul Mebusu
Akçuraoğlu Yusuf

Ankara Kânunusani 26 XI 931

DÜZELTMELER

Gözden kaçan yanlışlıklar düzeltilirken ancak onların doğru şekilleri gösterilmiş ve bunların yeri de sahifeleri gösteren büyük, ve satırları gösteren küçük rakamlar ile bildirilmiştir. Satırlar yukarıdan ve "aş„ işareti ile de aşağıdan sayılmıştır. Ehemmiyetli yanlışlıklar siyah harflerle tertip edilmiştir.

19_{12} : Küngey Alay. 15_{20} : çartag (terasse). 17_{4} : Çıngız Tav. 18_{24} : Burabay. 23 unvan : TÜRKİSTANIN İDARİ TAKSİMATI VE AHALİSİ. 23_{17} : Beled üt-Türk. 26_{25} : Bükey. 31_{14} : İşlediğinde esir olarak 33, aş.$_{2}$: Khıtay Baba Ali'nin. 34 aş.$_{1}$: Jankenson.. 40_{3} : Çubar. 40_{6} : Bay-ceğit. 44 aş.$_{7}$: bilhassa Khorezmde ve Cızak tümeninde. 48_{2} : Çu Ercâsb. 60_{6} : eller savuşması. 72_{15} : Curuv (= Curuq). 75_{17} : Yumut, Çonu; $_{18}$: Badraq, Yoqmaz; $_{20}$: Şakhna-Süki; $_{23}$: Ogurçalı. 76_{10} : Ersası (Erseri). 80_{20} : İstakhr. 80 aş. $_{8}$: Hübschmann. 100 aş.$_{5}$ **Nachwort zur Inschrift des Tonjukuk.** 104_{0} : Cıta (Cuta). 111 aş.$_{3}$: illâ ahl u 'l-'amad i. 111 aş $_{6}$: fî rasâtîqihâ 114 aş $_{8}$: Mzik. 129 aş.$_{6}$: Yarlıgaş; aş $_{9}$: Don-Edil. 135 aş.$_{1}$ Va li'l-'asâkır-i. 138 aş $_{5}$: Zolotoust. 154_{17} : **Nedir Muhammed Han.** 162 aş$_{13}$: Albiiz = Albayır=Ablayır 169_{10}: İlbars. 176 aş.$_{4}$:**bn Abılay bn. Cihangir.** 179_{5} : Can korgan. 203_{9}: Âlim Han. $209_{2,3}$: Çiao-khoy. 215_{6} : **binlerce hektar yer** 240_{9}, 254_{10} : Krjejanovsky. 245 aş.$_{6}$: ándıgan böri. 247 aş.$_{15}$: hen Başqurttun. 251 aş.$_{6}$: **atası Baraq, atası Tursun.** 257 aş.$_{11}$: fâsık. 269_{14} : Bekçurin. 302 aş.$_{11}$: **18,5 milyon.** 305 aş.$_{5}$: Lagofet. 307 aş.$_{8}$: Filonenko. 321 aş$_{11}$: Barsuk barkhanı. 324_{18} : Dos oğlu. 347_{10} : Berimcan. 351 aş.$_{7}$: **Sten.** 359_{21} : **ayrılmaları.** 388 aş.$_{3}$: Gerbaba (Gervâ). 399 aş.$_{16}$: **Trabzon.** 434 aş.$_{5}$: Dr. Nazim. 445_{7} : Şekürî. 527_{12} : yog. 545 aş.$_{12}$: Veselovski. 550_{16} Veniukov. 598 aş.$_{5}$ Curzon.

S. 153 aş. 4 : keza ilâve N. 3 şecere'de Kiçik Muhammed Han'ın nesebi yanlıştır; bu hanın Reşideddin **Şu'bi pencgâne** ve **Mu'iz al-ansâb'a** göre tesbit edilen ecdat listesi, Ebulgazı Hana da uygun olmak üzere, şöyledir :

Kiçik Muhammed Han b. Temür Han b. Temürkutlug Han b. Temürbek Oğlan b. Kutlugtemür b. Numagan b. Abay b. Kiütemür b. Tokaytemür b. Coçı Han b. Çengiz Han.

İÇİNDEKİLER

III

TÜRKİSTAN TARİHİNDEN. 86-238.

IV

MÜSTEMLEKE OLAN TÜRKİSTANDA SİYASÎ HAYAT. 239-485.

V

MÜSTEMLEKE OLAN TÜRKİSTANDA İÇTİMAÎ VE FİKRÎ HAYAT.

486-583.

SONSÖZ, 584-615.

İSİMLER CETVELİ, 617-696.

I

Türkistanın Coğrafî Durumu

Türkistanın Sınırları, Mesahası ve Ârızaları

Tabiî coğrafya, etnoğrafî ve tarihî mânası ile «Türkistan» cenuptan «Gürgân» ırmağı, Horasan dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-i Mescid), Mezdûran, eski Yunanlıların Paropamis dedikleri Topçak ve Ak Dağ (Kôh-i Sefîd) dağları, Hindügûş sırtları, Mustağ-Küenlün sıradağları; doğudan Şarkî Türkistanın doğu sınırları, «Sucav» civarında 98°,,50′ tûl, 40° arz noktasından Moğol Altayında «Burucan» geçidi — 93°,,50′ tûl ve 40°,,50′ arz noktası —; şimalden Cungarya ve Kazakistanın şimal sınırlarını teşkil eden İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayrımı hattının şimal yamaçları; batıdan Cenubî Ural Dağı, Yayık ırmağı, Edil'in denize döküldüğü yer (Bökey Orda) ve Hazar Denizi ile sınırlanmıştır. Bütün bu geniş ülkenin — Afganistan sınırları içinde olan «Afgan Türkistanı» ve İranın Astarâbâd ve Deregiz vilâyetlerinden ibaret olan «İran Türkistanı» sayılmadığı halde — mesahası 5.340.066 kilometre murabbaıdır.

Türkistan, Çine tâbi olan doğu yarısı «Doğu Türkistan» ve Rusyaya tâbi olan batı yarısı «Batı Türkistan» diye ikiye bölünür. «Doğu Türkistan» 1.503.563 kilometre murabbaı olup bunun 1.118.713 kilometre murabbalık bölümü Tarım havzasından ibaret olan «Kaşgarya» ya 384.850 kilometre murabbaı da «İle» vilâyeti ile «Cungarya» ya aittir. «Batı Türkistan» ise 3.836.503 kilometre murabbaı olup bunun 1.979.816 sı sabık «Türkistan Umumî Valiliği» ni teşkil eden vilâyetlerle sabık Buhara ve Hıyve hanlıklarına, 1.856.687 kilometre murabbaı da sabık rus idarî taksimatında «Sahra vilâyetleri» (Stepnıye oblasti) denilen «Kazakistan» a aittir.

«Türkistan», «Türkili» ve «Büyük Türkistan» Tâbirleri

Farsça bir tâbir olan «Türkistan» sözü bilhassa eski çarlık valiiumumîliğine ve Doğu Türkistana itlâk olunduğundan, Hazar Denizinden ve Edil (Volga)dan Çin Seddine, Altaylardan Hindügûş'a kadar uzanan ülkeler mânasında umumî isim olarak «Uluğ (Büyük) Türkistan» ve «Türkili» tâbirleri kullanılmıştır. Biz de bu eserimizde «Türkili» tâbiri ile beraber «Doğu Türkilleri» ve «İki Türkistan» tâbirlerini kullandık. Kitabımızın bu cildi Batıtürkistana tahsis edilmişse de dağlardan bahsederken Doğutürkistana da temas etmiş olacağız.

Her iki Türkistanda hayat, meskûn olmıyan sonsuz çöller arasındaki ırmak havzalarına, yüksek ve az meskûn dağların eteklerine münhasır kalmış gibidir. Bundan dolayı ülkenin muhtelif bölgelerinde nüfus kesafeti pek değişiktir. İki Türkistanda bütün nüfus 17.000.000 u geçmez. Ortalama hesapla her kilometre murabbaına 3 kişi düştüğü halde «Taklamakan» çöllerinin bazı bölgeleri tamamen gayrımeskûn, Karakum çölünde 100 kilometre murabbaına 6, Pamir dağlarında 100 kilometre murabbaına 7 kişi, münbit Fergana vilâyetinde ise kilometre murabbaına 29, Semerkand vilâyetinin «Kette Kurgan» tümeninde 45 kişi, Aşhâbâd civarında daha çok kişi düşmektedir. Böylelikle ülkenin bir çok bölgeleri gayrımeskûn olduğu halde diğer yerlerinde nüfus Avrupa kıt'asının ortalama nüfus kesafeti ile bir çıkıyor.

Arızaların Umumî Hatları

Umumî heyeti bakımından Orta Asyanın çöl denizi denilebilecek olan şimal yarısını kaplıyan Türkili (Türkistan), cenupta sıradağlarla sınırlandırılmış olduğu gibi, tam ortasında yer yüzünün en yüksek dağlarından olan ve ülkenin her tarafına hâkim bulunan sıradağlara dayanıyor. 95 şarkî tûl ve 43 şimalî arzdan başlayıp «Tañrıdağı» = «Tiyanşan-Pamir» umumî adını taşıyan bu dağlar 1200 kilometre kadar batı ve 1000 kilometre kadar da batı-cenup istikametinde devam eder ve cenup bölümlerinde «Dünyanın Beşiği» denilen Pamir yükseklikleri teşkil ederek «Hindügûş», «Himalaya», «Küenlün» sıradağlarının birleşme noktalarına gelip yetişir. Büyük kısmı daima karlarla örtülü olan «Tiyanşan-Pamir» Türkili'nin hayat kaynağıdır. Dediğimiz gibi Türkistanın en mâmur kıtaları da işte bu «Tiyanşan» ve «Pamir» adlarını taşıyan büyük sıradağların eteklerindeki otlaklarla, kendisinin zengin cümudiyelerinden çıkıp batı ve doğudaki çöllerin içerisine akıp giderek yine çöl içerisinde kapalı göller, bataklıklar teşkil eden ırmakların havzalarından ibarettir. Yoksa memleket o kadar kuraktır ki, meselâ, bilhassa Doğu Türkistanda ırmakların yanı başındaki çöllerde, binlerce

yıl önce yazılıp yahut dokunup toprakta gömülü kalan kâğıt, yahut kumaş parçaları —üzerlerindeki yazıları ve resimleriyle— olduğu gibi muhafaza olunuyor. Bu bakımdan Büyük Sahra ve Mısır gibi, Türkistan da, hafriyat yapıldığı zaman insanlığın en eski medeniyetine ait kendi sinesinde sakladığı değerli ve mühim vesikaları ihda ediyor ve bütün medenî insanlığın dikkatini çekiyor. Türkistanın çöllerinde deniz seviyesinden daha aşağı noktalar vardır. Dağlarında ise yüzlerce kilometre uzunluğunda, 3-4 bin metre yükseklikler devam ediyor ve zirveler 7000-7500 metreye varıyor.

Türkistanın Dağları

Biz, Doğu Türkistanın en doğusundan başlayıp batıya, sonra batıcenuba uzanıp giderek Hindistanın Karakurum Dağlarına eklenen bütün sıradağların hepsine birden «Tiyanşan-Pamir» ve türkçe olarak «Teñri Dağı» umumî adını veriyoruz; orta bölümüne ise Tiyanşan diyoruz. Bütün uzunluğu 2000 kilometreden çoktur. Bu büyük sıradağlar 94°,,55′ tûl, 43°,,20′ arzda «Karlık Dağ» adındaki dağlarla başlıyor. Oradan ta Hindügûş Dağına kadar iki bin kilometrelik mesafe tutan dağların sırtı takip edilecek olursa bugün Doğu ve Batı Türkistanda yaşıyan türklerin yaylaları, uzaktaki göllere karışmak için dağın iki tarafına akıp giden ırmaklar ve üzerlerindeki münbit havzalar, şehirler görünmüş olurdu. Türkistanın büyük ırmakları zirvelerindeki kar ve koltuklarındaki cümudiyelerden fışkırıyor. Irmakların taşmaları da ilkbaharda değil, güneşin sıcaklığı artarak o kar ve cümudiyeleri erittiği vakit, temmuz ve ağustos aylarında olur.

Türkistanın sonsuz çöllerinin ortasındaki bu, akla şaşkınlık veren yüksekliklerin sırtlarını, sıradağların istikametlerini, ırmakların akışlarını öğrenmek, onlara terettüp eden medeniyeti öğrenmenin esasını teşkil eder. Teñri Dağının sırtı takip edilirken dağların başlangıcı olan «Karlık Dağ» a çıkınca sağ tarafta «Bar Göl», sol tarafta «Kamul» (Khami) şehirleri bulunur. Sonra, sıradağların eski islâm kaynaklarında «Tafkan» [1] çinlilerde «Tan-han» [2]) denilen bölümüne gelinir. Burada dağın şimalinde eski «Beş Balık», şimdiki «Urumçı» vilâyetleri, cenubunda da «Kara Khoca» (Qoçu) ve «Turfan» vilâyetleri bulunur.

---

[1]) *Hudûd ül-Âlem.* 6.

[2]) Deguignes tercümesi, I. 50-51; E. Chavannes: *Documents sur les Tou-Kiue.* 363.

Sıradağların en kolay geçidi olan «Davançın» ı geçtikten sonra çok yüksek olan ve ilim ehli tarafından daha tetkik edilmiyen «Boğdu» dağlarına gelinir. Eski gök türklerin, Kau-çang (Turfan)ın şimal-batısındaki dağlarda en eski ataları adına kurban keserek her yıl millî bayramlar yaptıkları mukaddes bölgeler [3]) burada olsa gerektir. Bu dağın 3-4 bin metre yükseklikte olan sırtını takip ederken sağ (şimal) tarafında «Urumçı» şehri ve türk destan kahramanı «Manas» ın adını taşıyan «Manas» şehri, sol (cenup) tarafında «Bağraş» gölüne ve «Karaşehir» e bakan dağlar kalır. Sonra «Manas» şehrine akan «Manas» ırmağının başlarına geldikte yine ilim ve fen tarafından pek tetkik olunmamış ve daha muayyen bir ad da verilmemiş olan pek yüksek zirvelere erişilir. Türkçe umumî adı malûm olmadığı için bunu biz «Kaz Dağı» tesmiye ediyoruz. Bu dağın bâkir çam ormanlarıyla örtülü olan şimal tarafından Manas ırmağı; batısına, Ghulca tarafına, efsanevî Tuña Alp (Afrâsiyâb) ın kızı «Kaz» ın adını taşıyan «Kaz» (tarihlerde Qas ve Qaş) ırmağı buna muvazi olarak kalmuk ve kazaklarla meskûn olan «Küñes» (Kaşgarlı Mahmudda: «Künget») ırmağı ve cenuptan da Bağraş gölüne dökülen Yulduz Göl ırmağı akıyor. Bütün bu sayılan ülkelere, ırmak havzalarına ve «İle» havzasına manzara açan bu muhteşem «Kaz Dağı», «İle» havzasının şimaline ve cenubuna iki kol ayırıyor.

Birinci kol «Arasan» yani maden suyu, «Miñ Maral», Küyük Tav. Talka (Reşîdeddînde «Temür Kahılqa» yani «Demir Kapı») geçitlerinden geçerek yüzlerce kilometre uzunluğunda olan «Cungar Alatav» sıradağlarını teşkil eder, ki bunun «Yaş Kan» ve «Sarı Kan» adlarındaki 3-4 bin metre yüksekliğinde, ebedî karlarla örtülü zirveleri vardır. Bu sıradağlar doğudan «Süt Göl» (Sayram Nor)e, şimalden «Arghın» ve «Nayman» kazaklarının yaylalarını teşkil eden «Emil» (Kaşgarlı Mahmudda: «Yamar») ırmağı havzasına, batıdan «Leps», «Kapal» şehirlerine ve uzaktaki «Balkaş» gölüne, cenuptan vaktiyle Türkistanın ülke merkezi olan yaylaları ve dünyanın en güzel yerlerinden biri sayılan «İle» havzasına bakar. Her tarafı bâkir çam ormanlarıyla örtülü ve güzel yaylalarla doludur.

«Kaz Dağı» ndan ayrılan ikinci kol ise aşağı yukarı 400 kilometre kadar batı-cenup istikametinde giderek 3-5 bin metre yüksekliğinde daimî karlarla örtülü şimal ve batı yamaçları tamamen çam ormanlarıyla kaplanmış olan sırtları ile gelerek sıradağların «Khan Teñri» ye

---

3) Bk. *Journal Asiatique*, 6. serie, t. III (1864) p. 333.

bitişik olan batıdaki yarısına geliyor. Bunun bölümleri Narat, Terskey, Kharlık Tav, Eşik Başı, Muz Tağ adlarını taşıyan, kat'iyen geçilmez, karlı dağlardan ibarettir. «Kaz Dağ» ile «Khan Teñri» arasında bulunan bu sıradağların bugün umumî adı yoktur. Lâkin bu dağlar daha milâdın birinci asrında çinlilerce «Ak Dağ» mânasında olduğu açıkça söylenen «Age-tan» adı ile, yunanlılarda «Ektag», manihaî efsanesinde «Aktağ» tesmiye olunmuştur. Bundan dolayı biz de bu sıradağlara «Ak Dağ» diyoruz. Milâdî altıncı asırda gelen Bizans elçilik heyeti gök türk kağanlarıyla bu «Ak Dağ» daki karargâhlarında görüşmüşlerdi. «Kuça» ya bakan tarafında, «Temür Beg» in bütün Doğu türklerini toplıyarak cihangîrlik zafer bayramını şenliklerle yaptığı çok güzel Yulduz yaylaları bu dağın cenup eteklerini teşkil eder. Bugün burada kalmuklar oturmaktadır.

«Khan Teñri» ve Kolları

Khan Teñri, Tiyanşan sıradağlarının merkezi ve en yüksek noktasıdır. Türkistanın her tarafına bakan 7315 metre yüksekliğinde bir dağdır. Orta Tiyanşanın bütün büyük sıradağları bundan çıkmaktadır. Bu dağın şimal ve cenup inişlerinden, hepsi şimal-doğudan batı-cenuba yönelmiş sıradağlar olarak «Terskey İle Tav» (rusça «Zaili»), «Çu-İle», onun cenubunda ve Isık Gölün şimalinde Küngey-Alatav», «Çu-Talas» [4]), bunların ve Isık Gölün cenubunda «Terskey-Alatav» sıradağları birbiriyle muvazi olarak uzanmaktadır. Bir de «Çu-Talas» ile «Terskey-Alatav» ın batı bölümlerini birbirine bağlıyan «Talas-Alatav» sıradağları vardır. Bunların cenubunda «Citim Tav», «Narın Tav», «Atbaş Tav» (arap coğrafyacılarında: «At Başı»), «Fargana Tav» (arap coğrafyacılarında: «Cebel ül-Ferghân») sıradağları birbiri arkasından gelerek yine aynı istikamette (yani şimal-doğudan batı-cenuba) uzanıyorlar. Isık Göl, Çu ve Sır-Derya havzaları arasında bulunan ve ebedi karlarla örtülü olan bu sıradağların hepsi «Tokmak» (eski adı «Balasagun») şehrinden Sır-Derya ırmağı üzerindeki «Khocend» şehrine uzanan ve bizim «Talas-Çatkal» adını verdiğimiz aykırı dağlarla bağlanıyorlar ve bağlandıkları noktada 4000 metre yüksekliğindeki bölgede muhteşem «Manas Tav» dağını teşkil eder. Bu dağın şimal taraflarında bu türk destan kahramanına nisbet edilen mezar, cenubunda Taşkent, Angeren (eski «Şaş» ve «İlaq») vilâyetleri bulunur. Buradan bu «sıradağlar topluluğu» batı istikametinde «Kara Tav» (türk destanlarındaki «qarşı yatan Qara Dağ» ve «Qaraçuq Dağ») sıradağlarını teşkil ede-

---

4) Çu-Talas sıradağlarına ruslar «Aleksandrovskiy Khribet» diyorlar.

rek uzanır ve 64°,,50′ tûl ve 44°,,50′ arzda Tiyanşan dağlarının en batı kolunu teşkil ederek biter. Dağın şimal tarafında Talas havzası, cenup tarafında da münbit Sır-Derya havzası sonsuz çöllerde uzanır. Orta Tiyanşanın bu batı kolları tamamiyle kırgız ve kazak türkleriyle meskûn iken şimdi bir çok rus göçmeni kendi kasabalarını kurarak yerleşmişlerdir.

Tiyanşanın «Khan Teñri» den çıkan bu batı kolları, dediğimiz gibi, hep karla örtülüdür. Bunlardan «Terskey İle Tav-Çu İle» sıradağları ile «Küngey Alatav-Çu-Talas» sıradağları arasındaki yaylaların doğu yarısı Çarın ve Kigen ırmakları havzalarından ibaret olup, buraları, vaktiyle Türkistan hükümdarlarının yazlık karargâhları idi. Burada bilhassa «Gök Dağ» ve «Kuyaş» yayla ve şehirleri tanınmıştır. Bugün de kırgız ve kazakların «Karkarlı» panayırı ve «Çarın» yaylaları pek mâruftur. Batı yarısı ise münbit Çu havzasından ibaret olup pek mamurdur. «Küngey Alatav-Çu-Talas» sıradağlarıyla Terskey Alatav sıradağları arasındaki ovaların doğu bölümlerinde (1574 metre yüksekliğinde) «Isik Göl», ve ona dökülen ufak ırmaklar, batı bölümünde ise vaktiyle karahanlıların yazlık karargâhları, bugün kırgızların mâruf yaylaları olan «Koçkar» (Kaşgarlı Mahmudda: «Qoçuñqarbaşı»), «Susamır» (Kaşgarlı Mahmudda: «Sığın Samır») yaylaları bulunur.

Azıgart=Asgar Tav Teñri Dağının Pamir ve Hindigûşa uzanan, Tarım ve Sır-Derya (Narın) havzaları için su ayrımı hattı olan esas sırtı ise Khan Teñrinin «Sarıbaş-Küyli», «İnilçak-Terekli», «Kayınlı-Izıgart» adlarıyla adlandırılan üç muvazi kolu ile 140-150 kilometre devam ederek büyük «Ak Çiyrek» sıradağlarını teşkil eder. Bu kolların her biri 3-7 bin metre yüksekliğinde olup hiç bir yerinde yol vermiyen karlı dağlardır. Bu sırtların daha tetkik olunmamış olan birçok tepeleri Khan Teñriden aşağı değildir. Buraların en küçük zirveleri yanında Avrupanın Alp Dağları küçük kalır. Isık Gölden Doğu Türkistan yaylalarına giderken geçilecek mezkûr üç muvazi sıradağların üçüncüsünü teşkil eden «Kayınlı-Izıgart» silsilesi ve bilhassa bunun cenup yarısı destanlarda türklerin en eski atası «Türk» ün asıl durağı olarak tanınmıştır. Eski kaynaklarda işmi «Izık Art» yahut «Adhık Art» (yani mukaddes geçit) yazılan dağ bugün haritalarda oradaki kırgızların söyleyişine göre «Isıgart» şeklinde kaydolunmuştur. Destanlarda kazak söyleyişine göre «Asgar» (=Asıq-art) söylenmiştir. Umumiyetle burası türklerce «Teñri Dağı» - «Tiyanşan» ın en mukaddes noktası sayılmıştır.

Türk destanı diyor ki: «Türklerin atası olan «Türk» bütün doğu taraflarını gezdi. Nihayet bir yere geldi. Oturmak için orasını uygun buldu. Buranın adı «Isıq Göl» dü. Çünkü burada deniz vardı. Suyu sıcaktı. Çeşmeler çok olup yanında zengin otlaklar olan büyük dağlar vardı. «Türk», Tanrıya yakarıp orasını istedi. Yakarışı kabul olunup orada ikamet etti. Bir gece «Türk» bu cıvardaki büyük dağın başında ateş gördü. Gündüz oraya gitti. Ateşi bulamadı. Fakat orası pek hoşuna gitti. Güzel otlakları vardı. Sevindi ve o dağa «Idhuq Art» adını verdi. Keçeden türk çadırını, soğuğa karşı koyun derisinden kürk ve («qulaqçın» yahut «tımaq» denilen) türk kalpağı dikmek usulünü «Türk» orada keşif ve icat etti».

Bu dağ çin kaynaklarında «Sien-sse-çu-çe-şi» adı ile geçer. Bu rivayete göre bu dağlar pek soğuktu. Türklerin atası «Na-tulu-şe» (yani «Natul Şad») burada ateşi keşif ve onunla ısınmayı icat etti. Bununla kardeşlerini soğuktan korudu. Bu yüzden «Na-tulu-şe» yi padişah tanıdılar ve «Türk» adını verdiler [5]).

Türkistanın Türk destanlarında daima «Asqar Asqar Asqar Tav 8 Asqar Tavdan biyik tav bar mı?» yahut «Asqar Asqar Asqar Tav 8 Asqardan büyük tav bolmas 8 Başına balaban torgay çırlap uçup yete almas 8 Bavrına közen qazıp öte almas» [6]) gibi şekillerde söylendiği gibi Anadolu türkleri de kaç asır önce Türkistandan ayrılmış olmalarına rağmen bu «Aşqar» dağını söylüyorlar: (Atıma bindim de gittim Aşqara 8 Çok güzel sevdim de aydın aşkâre) [7]).

Yukarıda adı geçen üç muvazi dağın birleşme noktasını teşkil eden «Ak Çiyrek» (kırgızca «Aq Şiyrek») dağı 50 kilometre uzunluğunda, 30 kilometre genişliğinde, 5-6 bin metre yüksekliğinde ulu bir dağdır, ki «Narın» (Sır-Derya) ve Sarıbaş (Tarım) havzalarının su ayrımı hattını teşkil eder.

Bu üç muvazi esas dağın batısında (Isık Göl tarafında) «Terskey Alatav» sıradağları uzandığı gibi doğusunda (Doğu Türkistanın Tarım havzası tarafında) da «Gök Çağal» sıradağları uzanır. «Gök Çağal», «Khan Teñri» den başlayıp cenupta «Ak Say» ırmağına kadar devam

---

5) Bu rivayetlere ait bibliyografi malûmat için şimdi bk. Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlân's Reisebericht*, s. 313.

6) Türkiye türkçesiyle: «Askar Askar Askar Dağ. Askardan büyük dağ olmaz. Başına büyük serçe kuşu uçup yetişemez. Bağrını közen (=bir nevi sincap) kazıp geçemez» demektir.

7) Ramazanoğlu Niyazi Beğin rivayeti.

eder. Aşağı yukarı 350 kilometre uzunluğundadır. Eski çinlilerin «Kuş Geçmez Bidil» dedikleri «Bidil Art» (1480 metre), pek yüksek olan «Canart» ve yüksekliği daha ölçülmemiş olan «Boz Tağ» tepeleri buradadır. Umumiyetle bunun tepeleri 5-7 bin metreden eksik değildir. Bütün bu dağlar doğudan «Bay», «Aksu», «Üç Turfan» şehirlerine bakmakta olup Tarımın sol kolu olan «Tavışkan-Derya» (Kaşgarlı Mahmudda: «Tavışqan-Öküz») bunu delerek geçer ve sonra hep bunun eteğinden akar. Rus-Çin sınırı da bugün bu sırt üzerinden geçiyor.

Bundan sonra «Teñri Dağı» şimalden «Ak Say» ırmağına varmakta olan «Gök Kaya» (5500 metre) dağlarından başlıyarak «Kaşgar Tav» adını alıyor. 200 kilometre uzanan bu dağ sağ tarafına kendine muvazi olarak batı-cenuba giden «Kara Koyun» sırtlarını ve batı-şimal istikametine Ferganenin doğusundan batısına uzanan «Fergane» dağlarını verdikten sonra «Süyek» adındaki sırtlar vasıtası ile Pamir zümresinin şimal bölümlerini teşkil eden «Alay» sıradağları ile birleşiyor. Burası Teñri Dağının nisbeten alçak yerleridir, ki «Yedisu» dan ve umumiyetle Batı Türkistandan Kaşgara inilecek en kolay, hattâ kışın bile yol veren geçitler burada bulunur. Bunlardan «Tirek» (3900 metre), «Turugart» (3880 metre), «Toyın» ve «Süyek» geçitleri bellibaşlılarıdır. Bunlardan birincisi bugün Isık Göl ve Narın taraflarından Kaşgara geçen ve üzerinde en çok yürünen geçittir. «Turugart» (Kaşgarlı Mahmudda: «Turug Art») ise «Yedisu» dan Doğu Türkistana dağ üzerinden tiren yolu geçebilecek biricik kolay geçidi teşkil eder.

«Alay» ve «Türkistan» Sıradağları

«Süyek» sırtına bitişik olan «Alay» sıradağları «Tart Kol» geçidinden sonra biraz batıya, «Ayutapam» tepesinden sonra biraz cenuba, «Şart Davan» geçidinden sonra batı-cenuba yönelerek 300 kilometre kadar uzanır. Ortalama yüksekliği 4-5 bin metre, yüksek tepeleri 5-6 bin metre kadar olan bu sıradağlar da daimî karlarla örtülüdür. Dağın sırtı takip edilirse batıda en eski medeniyetli Fergane ülkesi, doğuda Kaşgar vilâyetleri kalır. Batı tarafının inişleri pek az meyilli ve arça ormanlarıyla kaplı olduğu halde doğusu çok sarp ve çıplaktır. Batıya Sır-Deryanın ayaklarından «Kara Derya» ve «Türk» ırmaklarını, doğuya Tarım havzasına «Kara Tirek» ve demir-bakır maden ocaklarıyla tanınmış «Markan» (Kaşgarlı Mahmudda: «Barkhan») ırmaklarını verir ve şimalden cenuba gittikçe yükselir. Şimaldeki geçitlerinden «Kuvugart» (Kaşgarlı Mahmudda: «Qıfıq Art») ve «Kara Cılga» mâruftur. Bu son geçit pek eskidenberi çetinliği ile tanınmış olup «Başına belâ gelmeyince Kara Yılga geçidini geçme» «Qara muñ kelmegünçe Qara Yılga

keçme) diye darbımesel söylenmiştir (Kaşgarlı Mahmudda). Daha cenupta Ferganeden Kaşgara geçen büyük yol —ticaret yolu— üzerinde «Terek Davan» (4158 metre), «Şart Davan» (3880 metre), «Taldık» (3530 metre) geçitleri vardır ki, bunlardan «Şart Davan» ve «Taldık» hattâ arabaların geçmesine bile müsait olup yolcu hayvanları için de otu çoktur. Terek Davan ise bütün yıl açık olup yalnız nisan ve mayısta su taşmaları zamanında kapanıyor. Çünkü muntazam köprüler yoktur.

Bu geçitlerin cenubunda «Terskey Alay» sıradağlarının başlangıcı olan «Kızıl Bel» ve «Muz Tav» yine Orta Tiyanşandaki «Khan Teñri» gibi bir sıradağlar merkezi olup buradan batıya «Alay» ın iki büyük kolu olan «Küñey Alay», «Terskey Alay» sıradağları ve cenuba «Pamir» in Himalaya dağlarıyla birleşme noktasına uzanıp giden sırtı ayrılır. «Muz Tağ» dan doğuya Tarım ırmağının sol kolu olan «Kaşgar Kızıl Su» ırmağı, batıya Amu Deryanın kolu olan «Alay Kızıl Su» ırmağı akıyorlar. «Alay Kızıl Su» ırmağı havzasında bugün kırgızların oturduğu çok güzel «Alay» yaylaları (Kaşgarlı Mahmudda: «Ala») vardır ki bu yaylanın şimalinde «Küngey Alay», cenubunda Terskey Alay» (rusça «Zaalai» yani «Alayın ötesi») sıradağları bulunuyor; bunlardan birincisi, yani «Küngey Alay», şimal tarafında tekmil Fergane vilâyetine, cenup tarafında Alay yaylasına, «Kara Tegin» (arap cağrafyacılarında: «jaşt») adı ile mâruf vilâyete bakmakta olup ebedî karlarla örtülüdür. Batıya doğru yüzlerce kilometre uzanarak «Gök Su» adındaki pek yüksek yerlere varmaktadır ki burası fen tarafından daha pek incelenmemiştir [8]). Burası şimalden Ferganeye «Sokh», batıdan Semerkant ve Bukharaya «Zerefşan» ırmaklarını veren merkezî bir noktadır.

Şu «Gök Su» bölgesinde «Küngey Alay» sıradağları iki büyük bölüme ayrılıyor. Bunlardan biri «Türkistan sıradağları» (arap coğrafyacılarında: «Cebel ül-Büttem») adı ile tanınmış olup sağ tarafı Sır-Derya, sol tarafı Zerefşan havzalarına bakarak batıya doğru uzanır ve Semerkant şimalinde «Usmet» ve belki daha batıda «Nur Ata» sınırında sona erer. Usmet hududuna kadar karlarla örtülüdür. Öteki bölümü ise bugün « Hisar Sıradağları » (arap coğrafyacılarında: « Cibâlü Sihâm va Nihâm ») adı ile mâruf olarak bir taraftan Zerefşan havzasına. Makedonyalı İskenderin vaktiyle arslan avcılığı yaptığı rivayet olunan yerlere, bugün «Yağnub» ve «Maça» tacikleriyle meskûn

---

8) Bu eser basıldıktan sonra alman ve rusların Pamir ekspedisyonları buralarda çok geniş mikyasta tetkikatta bulunmuşlardır.

dağ aralarına bakmakta olup, cenup tarafından da Şarkî Buharada Feyzabad, Hisar ve Dinev (arap coğrafyacılarında: «Vâşgird», «Şûman» ve «Çaghâniyân») ülkelerine bakıyor. Bu dağ Temür Beğin doğduğu yer olan «Şehrisebz» (Keş)in doğusunda, yerli bir evliyaya nisbetle türkler tarafından «Hazreti Sultan» adını alan ve daha iyice tetkik olunmamış 4500-6000 metre yüksekliğindeki tepeleri teşkil eder. Sonra gittikçe alçalarak cenuba uzanıp «Termidh» cıvarında «Köyten» ve «Başkurt» dağlarını teşkil ederek Amu Derya'ya ulaşıp biter. Hisar Dağları daha «Hazreti Sultan» bölgesine erişmeden kendilerinden batıya doğru bir de «Zerefşan Sıradağları» nı ayırırlar ki Semerkantla Şehrisebz arasından batıya uzanır ve Buhara sınırında sona erer.

«Kaşgar Kızıl Su» ve «Alay Su» ırmaklarının kaynaklarından başlıyarak Alay yaylalarının cenubundan geçen «Terskey Alay» sıradağları ise Amu Derya'nın, yukarıda söylediğimiz üzere, «Kızıl Su» ve daha aşağı bölümünde yerli türklerin söyleyişinde «Oghış» (arap cağrafyacılarında: «Vakhş») denilen büyük sağ kolunu, «Kara Tegin» ve «Hisar» vilâyetlerini sağ tarafında tutarak çok defa 5-7 bin metre yüksekliğinde, daima karlarla örtülü göklere yükselmiş bir duvar gibi 500 kilometreden fazla devam eder ve Şarkî Bukharada Karategin vilâyetinde «Mük Su» ırmağının «Oghış» ırmağına döküldüğü yere gelir ve buradan ötesinde «Terskey Karategin» sıradağlarını teşkil eder [9]). «Terskey Alay» sıradağları bilhassa batı bölümünde tamamen bir buz dünyasından ibaret olup ortalama yüksekliği 4500-5500 metreden aşağı olmaz. Sıradağların en yüksek noktası, bizce «Boz Alay» (haritalarda «Pic Kaufmann» [10])) 7160 metre yüksekliğindedir. Bu sıradağ-

---

[9]) Ruslar «Karategin Sıradağları» diyerek ancak Surhab (Oghış) nehrinin şimalinde bulunan «Küngey Karategin» dağlarını tesmiye etmektedir; nehrin cenubunda olan sıradağlarını ise 1880 ve 1898 de buralarda bulunan rus âlimleri «Büyük Petro Sıradağları», burasının en yüksek cümudiyesini de bu çarın ismiyle adlanmışlardır. Bu sun'î isimler kâğıt üzerinde kalmaktadır; sıradağlar halkın dilinde «Karategin Dağları» ve mezkûr cümudiye de «Bozirek» tesmiye edilmektedir (bk. *İzvestiya Russk. Geogr. Obşç.* XXXIV, 311-13). «Karategin Dağları» eski islâm coğrafyacılarında o zamanlar buralarda yaşamış olan türk kavmi «Kümidh» lerin ismiyle tesmiye edilmiştir (bk. *Hudûd ül-Âlem,* 9a: كوههاى كيجيان .), el-Bîrûnî ise burada zamanımızda (bk. mezkûr *«İzvestiya»*, s. 294) olduğu gibi yıkanan altınlar dolayısıyla bu dağları «Khuttalân Dağlar» tesmiye etmektedir [bk. Zeki Velidî Togan, *Bîrûnî's Picture of the World,* s. 93].

[10]) Bu yüksek tepeye rus ceneralının ismini burasında 1871 de tetkikatta

ların biraz daha batıda «Kızıl Agın» (6544 metre), «Kurumdu» (6634 metre), «Muz Cılgha» (6385 metre), «Saghanak» ve «Sarı Kavdal» (4900 metre) gibi geniş, akla şaşkınlık veren tepe ve cümudiyeleri mâruftur. «Küngey Alay» ve «Terskey Alay» sıradağları arasından akan «Alay Kızıl Su» ırmağı «Alay» yaylaları üzerinden Şarkî Buharaya geçiyor ve orada «Oghış» adı ile Amu Derya'ya dökülüyor.

«Pamir», «Afrâsiyâb-Muz Tağ Ata» ve «Gök Türk»

Teñri Dağının, yukarıda söylediğimiz üzere, kendisinden batı tarafına «Küngey Alay» ve «Terskey Alay» sıradağlarını ayırdığı yerden cenup tarafında ta Hindügûşa kadar Pamir tepeleri devam eder ki bunun «Dervaz», «Rûşan» (yahut: «Alıçur»), «Şughnan», «Vâkhân» ve başka isimlerdeki batı silsileleri de Orta Tiyanşanın silsileleri gibi şimal-doğudan batı-cenuba doğru dizilmişlerdir. Bunların aralarından Amu Derya'nın türlü isimlerdeki baş cereyanları akıyor. Bu sıradağlardan «Vâkhân» sıradağları «Pamir» adını alan ırmak tarafından acayip bir surette ortasından kesilmiştir. Bu dağın eski islâm menbalarında «Kasak» tesmiye olunan [11]) en yüksek ve en mühim kısımları ruslar tarafından «İmparator İkinci Nikola Sıradağları» diye adlandırılmıştır ve Pamir ırmağının sıradağları delerek geçtiği bölgenin batısındaki tepelerden 6000 metre yüksekliğinde olan birisi «Çariçe» ve 7000 metre yüksekliğinde olan öteki de imparator «Üçüncü Aleksandır» a nisbetle «Pik Mirotvortsa» diye adlandırılmıştır. Pamir ırmağının doğusunda olan en yüksek tepeye de 1895 yılında ingilizlerle rusların yaptıkları Pamir andlaşması hâtırası olarak «bağdaşma» (Soglasie) adı verilmiş ve o vilâyetin pek güzel olan «Torumtay», «Yeşil Göl», «Zor Göl» gibi göllerinden sonuncusu da ingiliz imparatoriçesi «Victoria» nın adıyla adlandırılmıştır. Pamir dağlarının Hindügûş, Küenlün ve Himalaya dağlarının birleşme noktasına giden esas sırtı «Kızıl Bel» ve «Muz Tağ» sınırında «Terskey Alay» dağlarının ayrıldığı yerden başlayıp doğru cenuba gider ve «Afrâsiyâb-Muz Tağ Ata» adlı muhteşem bayırlara gelir. Bütün Doğu ve Batı Türkistanın en büyük dağı olan bu «Muz Tağ Ata» 7860 metre yüksekliğinde olup buna göre «Khan Teñri» ikinci, «Terskey Alay» da üçüncü [12]) dere-

---

bulunan Fedçenko vermişti [şimdi ise sovyetler bu tepeyi «Pic Lenin» tesmiye etmektedirler].

11) Bk. *Hudûd ül-Âlem*. v. 6b. 9: كاسك

12) Son Pamir Ekspedisyonları incelemelerinde Pamir-Alay silsilelerinde «Pic Kaufmann» tepesinden daha yüksek tepeler bulunduğu tesbit olunmuştur.

cede kalıyorlar. Aynı zamanda Himalayanın en yüksek tepesi (8840 metre) ile Karakurumun «Muz Tağ» (8596 metre)ından sonra bütün dünyada üçüncü dağdır. Yerli türklere göre kutlu bir dağ olduğundan «Muz Tağ Ata» adını almış ve biz de bunu öteki «Muz Tağ Ata» lardan ayırdetmek için, yanı başındaki dağa nisbetle «Afrâsiyâb Muz Tağ Ata» diye tesmiye ediyoruz. Bu «Muz Tağ»; «Darşat», «Tegirmen Tağ» (7000 metreden yüksek) ve «Afrâsiyâb» tepeleriyle giderek «Karakurum Muz Tağ» ı ile birleşir. «Afrâsiyâb Muz Tağ Ata» nın batı bölümü «Sarı Kol Tağ» diye de adlandırılır, ki «Çingiz Khan» ın çerileri Türkistan padişahı Nayman «Küçlüg Khan» ı burada yakalamıştır. «Afrâsiyâb» dağları ise batıya «Amu Derya» (Penc) ırmağının «Ak Su», «Baykara» adlı esas cereyanlarını, «Tarım» (Yarkent Derya) ırmağının da «Kara Çukur», «Taş Kurghan» adlı esas cereyanlarını verir.

«Afrâsiyâb» dağı, Türkistan dağlarıyla Hindistan dağlarının ve siyaseten de ingiliz, çin, ve rus nüfuzlarının sınırını teşkil eder. Bu dağın batıya Amu Derya'nın «Gök Su» yunu, doğuya Tarım ırmağının «Kara Çukur» unu akıtan bölümlerindeki büyük tepe ve geçitlerden biri «Gök Türk», bir başkası «Karlık» ve bir üçüncüsü de «Kıpçak» adını taşır. İşte oradan «Karakurum Muz Tağı» başlıyor, ki bunun batıya giden bölümü «Hindügûş» olup devamını teşkil eden dağlar, söylediğimiz üzere, Hazar Denizinin cenup kıyılarına doğru uzanır. Doğuya giden öteki bölümü ise çince adıyla «Küenlün» diye adlandırılır ve Çin Seddine kadar uzanan Doğu Türkistanın cenup sınırını teşkil eder.

« Teñri Dağı » nın Türkistan Medenî Hayatına ve Sekenesine Tesiri

Teñri Dağının etekleri, ovaları ekinciliği yaşattığı gibi, onlara bitişik yaylalar da yarı göçebe hayat için pek uygun gelmiş ve pek bol olan yer altı servetleri de dağlarda ve yamaçlarda oturanları madencilik, demircilik gibi işlerle uğraşmağa sevketmiş, demirden yapılan silâhlara mâlik olanlar da kuvvet bakımından komşularına üstün olmuştur. Orta Tiyanşanın yarı göçebe «Khakanî», «Türk» ve «Türgiş» türkleri yazlarını Teñri Dağının serin ve güzel yaylalarında geçirmişler, kışlarını da ya Batı Türkistanın Çu, Talas, Fergane, Hisar vilâyetlerinde yahut Doğu Türkistanın Koçu, Küça, Barman, Üç, Kaşgar vilâyetleri gibi Teñri Dağına bitişik sıcak ovalarında kışlamışlardır. Doğu ve Batı Türkistanda hüküm süren göçebelerin yazın yayla birleşme noktası olan dağlar —bilhassa Alay, Arpa, Atbaş, Susamır, Koçkar, Kuyas yaylaları ve Isık Göl çevreleri— Doğu ve Batı Türkistanın ahalisinin medenî hususta birliğine, idarî ve siyasî husus-

larda da birbirinden farksız olmasına sebep olmuştur. Bazan aynı hükümdarlar bir kışı Ferganede «Özgend», «Yeti Kent» mıntakasında, ikinci kışı «Kaşgar» veya «Turfan» taraflarında geçirmişler, «Atbaş», «Susamır» ve «Kuyas» yaylalarında ise her yılın yazında bulunmuşlardır. Dağlarla yaylaların böylelikle Doğu ve Batı Türkistanda, hüküm sürmeyi kolaylaştırması bakımından, türkler için büyük ehemmiyeti olmuştur. İhtimal ki bu coğrafî durum Orta Tiyanşan türklerini («Saka», «Şu», «Usun» lar, «Türk» ler ve «Khakânîler» i) daha tarihin bilmediği zamanlarda hâkimiyet yoluna sevketmiştir. Netekim türklerin kendileri de bunun böyle olduğuna inanmışlardır.

On birinci asır türk bilgini Kaşgarlı Mahmudun şu cümleleri dikkate değer: «Tañrı, kendisinin öz çerisi olan «türk» leri, istediği zaman dünyanın her tarafına saldırtmak için doğuda. dünyanın en yüksek ve havası en güzel yerlerinde yerleştirdi. Tañrının öz çerisi olmak ve iyi yerlerde oturmak başka milletlere göre «türk» lerin üstünlüğüdür» [13]).

İhtimal yine bu ehemmiyetleri dolayısı iledir, ki eski türkler hayat kaynağı olan cümudiyeli yüksek dağları canlandırarak «Khan Teñri», «Muz Tagh Ata» gibi ülûhî ve «Afrâsiyâb», «Gök Türk», «Manas» gibi destanî isimler vermişlerdir.

Şimalî Türkistan Dağları

Türkistanın şimal bölümünde ehemmiyetleri ikinci derecede olan, doğudan batıya yönelmiş «Tarbagatay», «Ulu Tav» sıradağları vardır. 1000 kilometreden fazla süren bu dağlar doğuda epeyce yüksek olmakla beraber batıya doğru gittikçe alçalıyor ve Batı Türkistanın şimal bölümlerinin umumî düz görünüşüne çok bir değişiklik vermiyor. Sıradağların doğu bölümü olan «Tarbagatay», Tiyanşanın şimal bölümü olan «Cuñar Alatav» ile «Altay» arasında bir zincir halkası işini görür. Cungar Alatav'ın şimalinde umumiyetle türk ve moğolların doğudan batıya ve yahut batıdan doğuya seferlerinde «kapı» hizmetini gören ve ona göre «Cungar Kapısı» adını alan düz bir açıklık vardır. Bu açıklık «Tarbagatay» dağının cenup yamaçlarına ulaşır. Tarbagatay, İrtiş havzasında «Ulungur» gölü batısında «Kara Adır» dağlarıyla başlıyarak yükselir ve daimî karlarla örtülü «Savur» adındaki tepelere çıkar ve bir tarafı ile şi-

---

13) قال الله عزوجل انّ لى جندا سمّيتهم الترك واسكنتهم المشرق فاذا غضبت على قوم سلطتهم عليهم فهذ فضيلتاهم على كافة الخلق حيث تولى تسميتهم بنفسه عزوجل واسكنهم فى ارفع موضع واطيب هواء من الارض و سماهم جند نفسه.

male İrtiş havzasına ve Altayın «Katun» tepelerine bakar. Savur dağlarının en yüksek noktası da 3630 metre yükseklikteki «Muz Tağ» tepesidir. Bundan sonra «Tarbagatay» dağı şimal-batı istikametinde devam eder. Şimal tarafı İrtiş havzasında Kazakların «Kirey» ve «Nayman» uruklarının bulunduğu yayla ve bozkırlara; cenuptan Ala Göl ve Balkaş havzasına bakar ve gittikçe alçalarak Çingiz Hanın adıyla «Çıñgız Tav» denilen dağlara gelir. En yüksek noktaları Ural dağlarının yüksekliklerinden fazla olmıyan bu dağın şimal-batı bölümü «Kan Çıñgız» adını alır; sonra Türk destanlarında ve Temür seferlerinde «Or Tağ», «Kür Tağ» ve «Kiçik Tağ» adlarıyla tanınmış olan ve yalnız 700 metre yüksekliğinde olan sırtlara gelir. «Uluğ Tağ» ın en yüksek yerine (ki bugün «Edige Tepesi» diye tanınmıştır ve 631 metredir) Temür Beğ ve daha sonra Şıbanlı Abdullah Han, Kıpçak seferinde bir heykel dikmişlerdi; şimdi yoktur [14])). Buraları umumiyetle, bugün olduğu gibi Ebülgazi Han zamanında da «Arka» diye adlandırılmıştır. Biraz daha batıya uzanarak alçalıp bozkır içinde kaybolup gider.

Türkistanın Çölleri ve Irmakları

Dağlar üzerinde çok malûmat verdiğimizden dolayı Türkistan ülkesinin dağlık araziden ibaret olduğu sanılmasın. Bilâkis Ortaasya (Himalaya) irtifalarının birer kolu sıfatıyla uzanan «Tiyanşan-Pamir» silsileleri çöl denizleri içinde bir yarımada şeklini gösterir. Batı Türkistanın bütün mesahasına (3.800.000 kilometre murabbaına) nisbetle «Tiyanşan-Pamir» in batı bölümlerinin mesahası (380.000 kilometre murabbaı) ancak onda biri teşkil eder. Kalan dokuzu hep çöller ve bozkırlardan ibarettir.

Batı Türkistanın bozkırlarını Tiyanşan dağlarının Sır-Derya şimalinden batıya uzanan «Kara Tav» (Karaçuk) dağlarıyla Aral Gölü ve Hazar Denizi arasındaki «Üst Yurt» irtifaının şimal sınırları «Cil Tav» [15]) istikametinde uzanan bir çizgi ile «cenup bozkırları» ve «şimal bozkırları» diye ikiye ayırabiliriz.

Cenup Bozkırları Cenup bozkırları şimalden şimdi söylediğimiz «Kara Tav - Cil Tav» hattı ile, batıdan Hazar Denizinin doğu kıyıları ile, cenuptan Küpet Dağ, Hindügûş ve doğudan

[14]) Temürün Uygur harfleriyle türkçe olarak yazdırdığı bu yazıt son zamanlarda bulunmuştur.

[15]) «Üst Yurd» un diğer çıkışları gibi «Cıl Tav» da «Çıñ» tesmiye edilmektedir.

Pamir ve Tiyanşan eteklerine kadar uzanan düzlüklerden ibaret olup mahsuldar yerleri yalnız dağ etekleri yakınlarında «lös» dedikleri fevkalâde verimli topraklarla örtülü bölgelere, ırmakların dağlara yakın bölümlerine yahut deltalarına (Khorezme) münhasır kalmaktadır. Bu bozkırların deniz seviyeşinden yüksekliği pek ehemmiyetsiz olup 25-35 metredir. Orta bölümü olan Aral Gölü denizden ancak 50 metre yüksekliktedir. Batı bölümünde yirmişer bin kilometre murabbaı teşkil eden «Öngüz» ve «Sarı Kamış» çukurları deniz seviyesinden 16, 48 metre aşağı bulunmaktadır. Cenup bozkırlarının suyu, gölleri azdır. Bu bozkırlar, kendisini tam ortasından delerek geçip Aral Gölüne dökülen Amu Derya ırmağının ve «Aral» ın batı tarafından ibaret olan «Kara Kum» ve «Üst Yurt»; doğu tarafından ibaret olan «Kızıl Kum» ve teferruatından ibaret olmak üzere iki takıma ayrılır.

Üst Yurt Çevresine göre yüksek olduğu için «Üst Yurt» adını alan irtifalar 160.000 kilometre murabbaı genişliğinde dümdüz bir seki şeklini gösterir. Burası, «Aral» dan 240, deniz sathından 190 metre yüksek olup büsbütün susuz, kuru, çok defa yarı çıplak toprak ve çoraklıklardan ibarettir. Bu yüksek düzlük, etrafındaki çöllerden, Hazar ve Aral denizlerinden «Çıñ» adını alan ve çok defa bir sarp dağ gibi görünen «Çar Tağ» (Terasse) larla yükselmektedir. Eskiden bu yüksek toprak, kendisinin batıya, Hazar Denizinin içerisine uzanan «Mañgışlak» yarımadasındaki «Kara Tav» sahası ile bir sayılmış ve eski arap coğrafyacılarında bu kelimenin farsca tercümesiyle «Cebel-i Siyâh Kûh» adını almıştır, ki buradaki oğuzlar, Türkistan türk tarihinde müstesna bir hâdise olmak üzere, denizde balıkçılık ve korsanlıkla geçinirlerdi. Bugün burada balıkçılık rusların elinde bulunmaktadır. «Mañgışlak» (araplarda: منقشلاغ yahut منقشلق yani türkçe «miñ qışlagh», yahut oğuzca «biñ qışla») adı eski zamanlarda daha cenuplara, «Balkhan» dağlarına kadar, itlâk olunmuştur. «Üst Yurt» kenarları ve «Mañgışlak» eskiden olduğu gibi bugünde de hakikî göçebe türk olan «Aday» (tarihlerde «Adag») boylarıyla meskûndur. Buradaki kuyulardan, suları az çok tatlı olan bazılarının yanında küçük köy kabîlinden bir kaç evlik mamureler de bulunur, ki buralarda «Aday» ların imam ve «işan» ları oturur. Bu mamurelerden «Üst Yurd» un tam ortasında «Şam» —bugün kazakların telâffuzuyla «Sam»— mevkii eskiden arap coğrafyacılarına da «Şem» adında bir kale olarak malûm olmuştur [16]). Khorezmin Altın Ordaya tabi olduğu devirde bu Şam çöl ortasında bir şehir şeklini almıştı.

---

16) (Yâqût) ازسلت ق «شم منقشلاغ» صاعقة 8 من الظبي صعقت منها اهاليها

Kara Kum ve Kızıl Kum

Kara ve Kızıl Kumların yaylaya elverişli yerlerinde, türkmen ve kazak türkleri oturmaktadır Çöllerin en ıssız olması gereken yerlerinde bile insanlara raslanır. Orta ana çöllerde ancak bir ovadan ötekine geçerken istifade olunacak, çok defa acı ve bazan çok derin kuyu (quduq) lar vardır. Çöllerin Amu Derya ve Sır Derya'ya bitişik yerlerinde oturan türkmen ve kazaklar ekincilikle de az çok uğraşıyorlar. Bununla beraber çöllerin Khorezmden yukarı Amu Derya kıyılarında birbirine yaklaştıkları bölgeler tamamiyle «burgan», yani göçebe kum sahalarından ibarettir. Bunlardan Kızıl Kumdaki «Adam Kırılgan» burganları çok geniş ve tehlikelidir. 1873 yılındaki Khıyva seferlerinde ruslar burada çok zarar görmüşlerdir. Aynı zamanda bu göçebe kumlar Zerefşan ve Amu Derya havzalarındaki mamur yerlere (Buhara, Kara Köl ve Hıyva sınırında) yavaş yavaş hareket ederek istilâ ediyorlar. İnsanlar buna karşı ancak göçebe kum kenarlarında kamış ekmek ve çöle mahsus «Seksevül» denilen ağacı dikmekle mukabele edebiliyorlar. 300.000 kilometre murabbaı sayılan Kızıl Kum sahrasının Sır Derya'ya bitişik şimal-doğu bölümleri düz bozkırlardan ibaret olup sulanırsa ekilebilir. Khorezm kıtası Kara ve Kızıl Kum çöllerinin insan eliyle sulanarak imar edilen bölümünü teşkil eder. «Tiyanşan-Pamir» in batıya uzanan kolları arasına içeri girerek sahra körfezlerini arzeden «Fergane» (30.000 kilometre murabbaı) ve «Zerefşan» ovaları da Kızıl Kum çöllerinin insan eliyle imar edilen bölümlerinden ibarettir. Bunlar bütün Türkistanın en zengin ve en verimli ülkeleridir.

Cenubun Irmakları

Cenup bozkırlarının gölleri ve ırmakları azdır. Bozkırların batı kenarı 2800 kilometrelik bir mesafede Hazar Denizine bitişik ise de ıssız çöllerden ibaret olduğu için ne denizcilik ve ne de ekincilik için istifade edilebilir. Eskiden, Amu Derya'nın Hazar Denizine döküldüğü zamanlarda Kara Kum batı köşesindeki «Balkhan» dağları ve körfezi sınırında az çok şehir hayatı olurdu. Bugün buralarda biricik medenî merkez olan «Kızıl Su» (rusça «Karasnavodsk») şehri ancak demiryolu geldikten sonra vücude gelmiştir. Cenubî Türkistan sınırında Hazar Denizine dökülen tek ırmak «Etrek» de pek derinden aktığından ekincilik için pek istifade edilememiştir. Cenup bozkırlarının ırmakları Aral Gölü istikametinde akan Sır Derya (uzunluğu 1886 kilometre) ve Amu Derya (uzunluğu 2350 kilometre) ile kollarından (Oghış, Kâfirnihan, Surkhan, Aksaray, Çırçık=islâm coğrafyacılarında: Perek) ve yahut vaktiyle onların kollarını teşkil eden ırmaklardan (Belkhâb, Zerefşan, Kaşka Derya, Sokh), Kara Kum çöllerinde sinip biten iki ırmaktan (Murghâb, Tîcan=Herî-

rûdh) ibarettir. Zamanımızda bunlardan Sır Derya'dan 1.706.403, Amu Derya'dan 300.000 kilometre murabbaı ve Zerefşan'dan 400.000, Çırçık'tan 154,000 rus hektarı yer sulanmaktadır. Irmakların aktığı Aral Gölü, cenup bozkırlarının tek büyük gölüdür. Mesahası 14.490 kilometre murabbaı olup deniz sathından 50 (Hazar Denizinden 75) metre yüksektir.

Şimalî Türkistan Bozkırları

Şimalî Türkistan bozkırları umumiyetle «Kazak Dalası» adını alır. Bu bozkırlar üçe ayrılabilir:

1) Aşağı yukarı 67 tûl derecesinde «İşim-Sarı Su» ve «Tobul-Turgay» havzalarını ayıran su ayrımı hattının batısındaki bölüm; buna «Turgay-Yayık Düzlüğü» denilir.

2) Bunun doğusundaki «Kazak Adırlığı» (tabiiyûndan «Berg» e göre «Kırgız-Kazak Buruşuk Ülkesi» [17]).

3) «Tili Göl-Balkaş-Çiñız Tav» bölgesinin cenubundaki «Çu-Balkaş Bozkırları». «Turgay-Yayık Düzlüğü» batıdan Bükey Orda'da «Buskunçak» çöllerinin batı kenarlarıyla; şimalden, Doğu Başkurt bozkırlarını da ihtiva etmek üzere Yayık ırmağı başlarına kadar «Batı Ural» sırtları (rusça: Obşi Sırt) ve «Cenubî Ural» la; cenuptan Üst Yurt «Çıñ» ı (Cıl Tav) ve Aral Gölü ile sınırlanmış olup bu bölgede Cenubî Türkistan bozkırlarıyla birleşir. Bunun tam ortasından Ural dağlarının devamını teşkil etmek üzere şimalden cenuba «Mugacar» tepeleri uzanır ki «Cim» (Emba) ve «Irgız» havzalarını birbirinden ayırır. Mugacarın yüksek noktaları ancak 600 (Bar-Çugur) ve 575 (Eyrük) metre olup, gerek bu dağ ve gerek «İşim-Turgay» su ayrımı hattı (950-1000 fut) «Turgay-Yayık Düzlüğü» nün umumî şeklini pek değiştirmiyorlar. Düzlük, Hazar Denizine bitişik çöllerde bu denizin sathından hissedilmiyecek bir surette az ve tedricî surette, yükselir. («Irgız» şehrinin denizden yüksekliği 112, «Orsk» (Yaman-Kala) nın 211, «Ak Tübe» nin 249 metre) ve denizin bu düzlüğe bitişik bölümleri de büyük kayıkların, gemilerin yanaşmasına elverişli olmıyacak derecede sığdır. Turgay-Yayık Düzlüğünün cenup-doğu köşesinde demiryolunun cenubunda küçük ve büyük «Barsuk» (yahut «Borsuk») kumlukları bulunuyor, ki eski türk destanlarında (Oğuznâmede) efsanevî «Oğuz» un kışlaklarından biri olarak gösterilmektedir. Küçük Barsuk 80, büyüğü 200 kilometre uzunluğunda olup genişliği 10-40 kilometre arasındadır. Oğuz

---

17) Rusça olarak: *Kirgizskaya skladçataya strana;* bu ismin tercümesinde kullandığımız «buruşuq» kelimesi kat kat, sıra ile demektir.

destanında ve Çingiz oğlu Coçı Khanın [18]) seferlerine ait rivayetlerde (müverrih «Cüveynî» de) burada çöl ortasında «Karakurum» adında bir kışla-şehir olduğu zikredilmektedir. Bugün yalnız çölün şimalinde «Balgasun» harabeleri bulunmaktadır [19]). «Turgay-Yayık Düzlüğü»nün şimal ve doğu bölümleri bugün Kazakların en zengin ve aristokrat uruklları olan Cagalbaylı, Kıpçak, Argın, Yeti-Uru urukları ve başkurtlarla; cenup bölümleri ise «Elim-Oğlı» ve «Bay-Oğlı» urukları ile meşgul bulunmaktadır. Münbit yerlerine de çok sayıda rus göçmenleri yerleşmektedir.

«Kazak Adırlığı» nın şimal bölümü düz olmakla beraber, cenup bölümü dalgalı bir sahradan ibarettir, ki yükseklikleri ehemmiyetsiz dağ ve tepelerle bozkırların birbiri ardından geldiği böyle topraklara türkler «adır» derler. Umumiyetle buranın yükseklikleri hiçbir yerde 1500 metreye çıkmaz. En yüksek tepeleri Karkaralı cenubundaki «Kaysılı Day» (1470 metre), «Karkaralı» (1340 metre), «Bayan Avul» (960 metre) ve yukarıda adı geçen «Ulu Tav» sıradağlarıdır. Cenup bölümünde Şimalî Türkistanın «Üst Yurd» u demek olan «Badbak Dala» düzlüğü vardır. Ortalama 300 metre yüksekliğinde olup «Sarı Su» tarafındaki sınırları «Üst Yurd» un «Çın» ı şeklinde yükselmiştir. Umumiyetle «Kazak Adırlığı» gayet güzel yaylalardan ibarettir. Bütün «Kazak Dalası» nın 50° şimal arzının şimalindeki toprağı kestane renginde olup ekilmeğe elverişlidir. Semi Palat, Gökçe Tav, Üsergen Başkurt yayları ise kara toprak olup çok münbittir. Tobulda «Navruzum» ve Gökçe Tav yanında «Borabay» (rusçası: Borovoy) adlı ormanlıklar çöl içinde cennet gibi yerlerdir.

Çu-Balkaş Bozkırları ise «Tav Kum» ve «Sarı Eşik Otrav» gibi adlar taşıyan ve sulanırsa ekilebilir sahralardan Tiyanşan kollarına bitişik ve Balkaşa mütemayil münbit ve mahsuldar düz veyahut «adır» ovalardan ibarettir. Yalnız «Kara Tav» ile «Balkaş» arasındaki «Moyun Kum» çölleri durgan yani göçebe kumdur. Umumiyetle «Çu-Balkaş», eski asırlarda olduğu gibi, bugünde de medenî köy ve şehir hayatı ile göçebe hayatı aynı zamanda birlikte yaşatmaktadır. Burası, dağların bitişiğindeki ahaliye ekincilikle uğraşarak ve aynı zamanda dağlarda hayvan besliyerek yaşamağa elverişlidir.

---

18) Kitaplarda Cüci yazılan bu isim, kazak kırgızların ve moğolların telâffuzunda «coçı» söylenmektedir; bugün Aras boyunda meselâ Karsta da erkek adlarında «Cocu» biçiminde bu ad çok kullanılmaktadır.

19) Bu şehrin mevkii ve harabeleri hakkında bk. *Trudi Orenburgskoy Uçeno-Arkhivnoy Kommisiyi*, t. XIX, Orenburg, 1910, s. 217-229.

Şimal Bozkırlarının Irmakları

Şimal bozkırlarının gölleri, akarsuları boldur. Buranın en büyük gölü «Balkaş» (Kaşgarlı Mahmudda: «Tireñ Köl»; Haydar Mirza Doglatta: «Kökçe Teñiz») 22.789 kilometre murabbaı olup 325 metre yüksekliktedir. Sonra «Teñiz» (15.000 kilometre murabbaı), «Çalkar» (1784 kilometre murabbaı), «Zaysan Nor» (1608 kilometre murabbaı), «Ala Göl» (Temür seferlerinde «İt içmes Ala Köl») ve destanlarda mâruf olan «Tili Göl» gelir. Çu-Balkaş bölümünün bütün ırmakları «Tiyanşan» ve «Cuñgar-Alatav» sıradağlarından gelir. Hepsi Balkaşa ve yahut «Tili Göl» üzerinden Arala akmağa mütemayildir. Aralarından yalnız «İle», «Karatal» ve «Lepse» Balkaşa erişebilip kalanları çöllerde siner. «Kazak Dalası» nın cenubundaki tek ırmak olan «Sarı Su» da öyledir. Dalanın öteki ırmakları Şimal Buz Denizine (İrtiş, İşim [Esil], Tobul) yahut Hazar Denizine (Yayık, Sakız, Cim) akarlar. Turgan ve Irgız ırmakları Aral Gölü, «Uyıl» ırmağı da Hazar Denizi istikametinde akarak çölde tuzlu göller teşkil ederek bitmektedir.

Türkistan Bozkırlarının Türk Milletinin Mukadderatına Tesiri

Türk milletinin bozkırlarda yaşıyan büyük bölümünün seciyesine ve mukadderatına bozkırların tesiri büyük olmuştur. Asya tarihine bir giriş olarak türk ve moğol tarihini yazan L e o n C a h u n, Türkistan ve Moğolistan bozkırlarında yetişen çöl türklerini Avrupanın şimal iç denizinde yetişen «wiking» korsanlarıyla mukayese ederek diyor ki: «Wiking korsanları için şimal denizi nasıl bir dolaşma yeri idiyse ve oradan gemilerine binen wikingler nasıl her tarafa koşar ve deniz çapulculuğu ederler idiyse, Türkistan ve Moğolistan çöllerinde yetişen türkler için de, Asyanın çöl denizi demek olan bu bozkırlar öyle bir dolaşma yeri idi. Burada da türkler bu çöl denizlerinde öğrendikleri binicilik ve askerlik sâyesinde her tarafa koşmuşlar, Cuñgaryada ata binen türk hiç inmeden doğuda Çinin Sarı Irmağı ile batıda, Doğu Avrupanın Tuna ve Vistül ırmakları arasında dolaşmış ve her tarafa saldırmıştır». Aynı zamanda bu çöl türkleri Tanrı Dağında hükûmet kuran «Hakanlı Türk» lerin, türgişlerin idaresinde toplandıkları zaman Türkistanın büyük ve kuvvetli bir memleket şeklinde yaşamasına, bu hakanlarla uyuşamadıkları zaman Tanrı Dağının her iki yanındaki verimli ovalarda oturan türklerin ve oradaki aryanîlerin inkişaf ettirdikleri medenî hayatın sekteye uğramasına sebep olmuşlardır.

Bu çöllerdeki çetin hayat, türkleri gövdece küçük, fakat çok sağlam ve dayanıklı, herhangi bir güçlüğe, açlığa, susuzluğa, sıcağa, soğuğa yüksünmeden dayanır bir hâle getirmiş, sahra kadar geniş kalbli, kıskançlıktan uzak, onun kadar monoton fakat sükûnet, vekar ve to-

lerans sahibi, coğrafî görüşü yine okadar geniş kavrayışlı, aynı zamanda kum çölleri kadar sert ve merhametsiz yapmıştır. Bozkır türklerinin bindikleri küçük ve sağlam atları da kendilerine benzemiştir. Türklerin mucizeli bir şekilde gölden çıktığına inandıkları diğer bir nevi asîl «argımak» atlar ise, çöllerle dağların birleştiği yerlerde türemiş, onlar milât zamanlarında bile çinlilere ve daha sonra araplara **(Birdhavn-i turkî, Birdhavn-i tukhârî)** malûm olmuş ve buradan etrafa celbedilmiştir.

Türkistan Dağ ve Bozkırlarının Geleceği

Eski zamanlarda medenî ve yarı medenî unsurları besliyen dağlar ve cıvarlarıyla, hâlis göçebe kavimler yetiştiren bozkırların arasındaki tezat, bugünkü demiryolu, elektrik ve sanayi çağında ortadan kalkmış ve büyük bir gövdenin ayrılmaz âzaları şeklini almıştır. İleride Teñri Dağı ve kolları ağır endüstrinin, demir, kömür ve ağaç istihsalinin merkezi olacak; dağ aralarından yaman bir kuvvetle atılarak akan büyük ırmaklar ve çağlıyanlar bütün ülkeye kuvvet ve elektrik verecektir. Bugünkü mühendisler Teñri Dağının yalnız Fergane ovasına bitişik yerlerindeki ırmak ve çağlıyanlardan en sâde vasıtalarla 1.250.000 beygir kuvveti kadar elektrik almak projelerini yazıyorlar. Bu ise, otuz altı milyon insan kuvveti demektir. «İle», «Çu», «Zerefşan» ırmakları ile Amu Deryayı teşkil eden Pamir ırmak ve çağlıyanlarından neler, ne kuvvetler elde edileceği bundan ölçülebilir.

Türkistan bozkırlarının, bilhassa cenup bölümü ile Çu-Balkaş bozkırlarının durumu da bu ülkenin medenî istikbali için çok şeyler söylemektedir. Cenup bozkırlarının ancak dağlara bitişik yerleri biraz yüksek (Kunduz 335, Karşı 457, Marghilân 450, Endicân 460, Nemengân 402, Taşkent 457 metre) olup bozkırların kendi kenarları ise deniz seviyesinden ancak 250-300 metre yüksektir (Merv 226, Çarcuy 257, Bukhara 244, Cızak 265, Khocend 260 metre).

Bu bölgelerin ve Çu-Balkaş bölgesinin bütün ırmakları Hazar Denizine doğru mütemayildir. Fakat bu temayül görüldüğü üzere gayet zayıftır. Fergane ağzındaki Hocend şehrinden (Sır Derya havzası ve Khorezm üzerinden) Hazar Denizinin Kızıl Su (Krasnovodsk) körfezine kadar olan mesafe 2000 kilometre kadardır. Hazar Denizi deniz seviyesinden 25 metre aşağı olduğu için Khocend, Hazar Denizinden ancak 285 metre, merkezî bölüm olan Aral ise 75 metre yükseklikte bulunuyor. Demek, ki ırmak yüzlerce kilometreyi olsa olsa yüz metrelik inişten (sath-ı mâilden) akıyor. Aynı zamanda bozkır gayet düz ve ırmakların aktığı mecraların sağ ve solu da aşağı yukarı aynı yükseklikte olduğundan, ırmaklar yataklarını çabuk değiştiriyor ve türlü yerlerde geniş, fakat gayet sığ göller ve batakıklar teşkil edebiliyorlar. Son-

ra oralara da toprak getirip sathını yükselttikten sonra başka tarafa dönüyorlar. Amu Deryanın esas yatağı milâttan önceki devirlerde yunan ve arap kaynaklarının (el-Bîrûnî ve Muqaddesî) rivayetlerine göre önce Çarcuy yukarısından («Kelif Özboyu» ve «Oñguz» yatağından) Kara Kum içi ile Hazar Denizine dökülmüş ve Murghâb ırmağı da, aynı yunan kaynaklarının zikrettiği gibi, bu yatağa («Obruçef» ve «Machatscek» e göre «Üç Hacı» istasyonunun yanında) dökülmüştür. Biraz sonra Amu Deryanın evvelce de Khorezm tarafına akan kısmı kuvvet alarak bütün ırmak «Aral» a dönmüş, 10-12 nci asırlarda Aral Gölü, zamanımızdaki gibi büyük göl hâlinde bulunmuştur. Fakat 13-16 ncı asırlarda Amu Derya, Khorezm bölgesinden batıya dönüp Sarı Kamış çukurlarını doldurup 800 kilometre kadar mesafe giderek Balkhan (Kızıl Su) körfezinde «Ogurca» da Hazar Denizine dökülmüş ve yalnız 16 ncı asrın son dörtte birinde yatağını tekrar değiştirip yine Arala dökülmüştür. Sır Derya ırmağının mühim bölümü de 14-15 inci asırlarda Aral Gölüne değil (galiba «Yeni Derya» mecrasından) Amu Deryaya ve onunla beraber Hazar Denizine dökülmüştü. 16 ncı asır başlangıcında Sır Derya «Aral» a döküldüğü halde bu daha bir «büyük göl» değil, bir «geniş kamışlı bataklık» teşkil ediyordu. Fakat her iki ırmak «Aral» a dökülmeğe başladıktan sonra bu göl yavaş yavaş eski halini aldı. Aralın seviyesi vakit vakit yükselir ve alçalır: 1885 yılında Aral, Hazar Denizinden 71 metre yüksekti. Kendisini Amu-Deryanın Kara Kum'daki eski yatağından («Özboy» dan) ayıran eski «Ay Bogır» bataklıklarından 7 metre alçaktı. Fakat 1901 yılına kadar Amu Derya ve Sır Derya'nın getirdikleri su ve topraklardan dolayı 3 metre yükselip Hazar Denizinden 74 metre yüksek oldu. Ozaman «Aral» ın cenup-batısındaki «Urga» burnu yanındaki eski mezarlıklar ve kervan yolları su altında kaldı. 1906-1907 yılları arasında durum, bazı değişiklikler olmakla beraber, çok değişmedi. 1917 kuraklığında 1,3 metre kadar alçaldı. 1924 te yine biraz yükseldi [20]). İşte bu gibi değişikliklerle beraber Aral Gölünün sathı zamanımızda gittikçe yavaş yavaş yükselmektedir. Eğer daha 4 metre yükselerek «Ay Bogır» ı atlarsa Amu Derya ve Sır Derya ırmakları aşağı Khorezmi tekrar bataklığa çevirip yine Sarı Kamış ve Hazar Denizi tarafına dönebileceklerdir. «Çu» ırmağının herhangi bir zamanda Sır Deryaya döküldüğü malûm değilse de, muasır mühendislerin tetkikatına göre, bunun, hattâ Balkaş Gölünün bile, insan çalışırsa, şimdiki «Ak Mescid» (Perovski) yanında Sır Deryaya akıtılmaları mümkündür. Eğer bu olursa «Aral» ın yükselmesi

---

[20]) Bk. L. Molçanov, *Ozera Sredney Aziyi*, Taşkent, 1929, s. 9.

çabuklaştırılmış olur. Umumiyetle ırmakları «Tiyanşan-Pamir» den ve onun cümudiyelerinden gelen Batı Türkistan, bu ülkede, Amerika, Hindistan ve Mısırda olduğu gibi, asrî sulama tekniklerinin tatbiki ile muntazam kanallar açıldığı zaman tamamen başka bir şekil alabilir. «İle», «Çu», «Sır Derya», «Amu Derya» ırmakları «Özboy» yoluyla ve bilhassa Amu Derya, mühendis Rosenkampf'ın düşündüğü üzere, belki «Kelif Özboyu» yolu ile Hazar Denizine dökülebilir. Tabiiyat bilginleri Türkistan dağlarının bazı bölümlerinde cümudiyelerin de büyümekte olduklarını, bundan dolayı kurak çöllerin sulanması için ırmaklarla gelen suların ilerde daha bol olacağını söylüyorlar [21]).

[21]) Türkistanda iklim değişmesi ve bu ülkenin tedricen kuruması hakkında vaktiyle bilhassa Taşkent rasat noktası müdürü Fr. v. Cchwarz tarafından (*Turkestan, die Wiege der indogermanischen Völker*; ve *Alexander des Grossen Feldzug in Turkestan* München, 1893 nam eserlerinde) büyük bir kat'iyetle ileri sürülen nazariyeler, muahharen jeoloji âlimleri tarafından yapılan tetkikat neticesinde reddedilmiştir (bk. meselâ A. Woeikow ve L. Berg'in 1914 te *Geographische Abhandlungen*, X_2, da çıkan tetkikatı). [Ortaasyanın metroloji vaziyetine ait tetkikatta bulunan Albert Penck ise (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde, Berlin, 1931, s. 12) bu ülkede tedricen kurumak şöyle dursun, bilâkis suların daima arttığını ve burasının daha 40 milyon kadar ahali besliyebileceğini söylemektedir].

II

Türkistanın İdarî Taksimatı

«Türkistan» Istılâhı

Türkistanın idarî taksimatından bahsederken en önce, bir coğrafya ismi olmak bakımından «Türkistan» kelimesinin ruslar tarafından pek suiistimal edildiğini kaydetmek icap eder. İran kaynaklarına göre Horasandaki «Mezdûran» geçidinin, Kûhzâr Mescid dağlarının şimal tarafı, efsanevî çağlardanberi, «Türkistan» diye adlandırılmıştır. Sasanlılar ve Araplar çağından başlıyarak «Türkistan» adı Mâverâünnehir (şimdiki «Özbekistan») ın doğusundaki dağlıklara ve şimalindeki ülkelere, bilhassa Doğu Türkistanla şimdiki Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerine verilmiştir [1]). İslâmiyetten önce, Sasanlılar çağındaki durumu söyliyen Musa Khorenaki eserinde « Turkastanak » tâbirini eski yunanlıların «Skythia» si karşılığı olarak kullandığı [2]) gibi, on beşinci asrın bidayetinde yazılan Temür Beğ sefaretnâmelerinde dahi «Türkistan» tâbiri Mâverâünnehir dışında yaşıyan türk ülkeleri mânasında kullanılmıştır. Bununla beraber Hazar Denizinin şimalindeki Khazar, Oğuz, Peçenek, Bulgar ve Başkurt'ların ülkelerine de İbn Fadlân'da (arabî metni § 8, 15, 17) «Balâd üt-Türk», Ahmed Tusî ve sairede farsî olarak «Türkistan» denilmiştir [2a]). Keza ermenî müellifi Sebeos ve araplar (Ya'qûbî) Pamir yaylasını «Türkistan» diye adlamışlardır. Bugün Şimalî Afganistan'da türklerle meskûn olan Balkh (Mezari Şerif) ve Badakhşan tarafları «Türkistan» tesmiye edildiği gibi, İranın Horasan vilâyetinin Türkmenlerle meskûn olan kısımlarına da «Türkistan» denir. Muahhar arap coğrafyacısı Şemseddin Muhammed Dimaşqî (öl. 1327)

---

1) Tabarî, I, 531 ve Yâqût-i Hamavî, *Mu'cam ül-Buldân* «Türkistan» maddesi.

2) Bk. Marquart, *Eranşahr*, s. 140.

2a) Bk. *İbni Fadlan*, s. 205.

Ferganeye «Türkistan» demekte [3]) ise de, Mâverâünnehrin diğer kısımlarına, bilhassa Sogd'a «Türkistan» denilmemiştir. Ruslar «Türkistan» sözünü kazak-kırgızlar vasıtasıyla öğrenmişler ve onlara mutabaat ederek şimdiki Kazakistanın cenup bölümünde Şeyh Ahmed Yesevî'nin türbesi bulunan «Yese» şehri ve civarını, keza Sır Deryanın orta ve aşağı mecralarını «Türkistan» tesmiye eder olmuşlardır. «Türkistana gidiyorum» diyen Kazak mutlaka Ahmed Yesevînin mezarı bulunan şehri ve bu türk şeyhinin türbesini kasdetmiştir. Halbuki araplar zamanında olduğu gibi, temürlüler ve özbekler zamanında da, Türkistan demek, Kazakistan ve Yedisu demekti. Ruslar, Ahmed Yesevînin mezarı bulunan bölgeleri zaptettikten sonra «Orenburg» a tabi bir vilâyet olarak bir «Türkistan Vilâyeti» (Turkestanskaya Oblast) teşkil etmişlerdir. Sonradan buna Fergane ve Semerkand vilâyetlerini de eklediklerinde oralara da «Türkistan vâliliğine tabi» mânası ile Türkistan denilmiş, Mâverâünnehir ahalisi nazarında «hakikî Türkistan» sayılan bugünkü «Kazakistan» ise ruslarca ayrı bir vilâyet hâline konularak «Sahra Vilâyetleri» (Stepnıya Oblasti) adı verilmiştir. 1868 de kurulan «Türkistan Umumî Vâliliği» ne Sır Derya havzası, Fergane ve Semerkand dahildi. Daha önce zaptedilen «Yedisu» vilâyeti «Batı Sibirya Umumî Vâliliği» ne, 1869-1884 yılları arasında işgal edilen «Türkmenistan» ise, «Hazar Denizi Ötesi Vilâyeti» Zakaspiskaya Oblast) adıyla Tiflisteki Kafkas Ötesi rus «Namistnik» liğine (çarın nâibine) tabî idiler. 1898 de bu iki vilâyet (Yedisu ve Türkmenistan) de Türkistan Umumî Vâliliğine eklendi ve o vakit Türkistan kelimesi 1867-1897 yıllarına nisbetle daha şümullü bir mâna aldı. Bolşevikler çağında ise ruslar, «Türkistan» kelimesinin bütün o taraflardaki türkler için bir siyasî birlik şiarı olduğunu anladıklarından, daha 1920 de büsbütün ortadan kaldırmak fikrini ileri sürmeğe başladılar. Nihayet 16 eylül 1924 kararı ile bu kelimeyi ortadan kaldırdılar ve yerine de boy adlarıyla vilâyetler kurdular.

Çar Zamanının İdarî Taksimatı

Çar zamanında «Bukhara» ve «Khıyva» hanları «Türkistan Umumî Vâliliği» idarî taksimatına dahil sayılmıyordu. Umumî vâlilik «Yedisu», «Sır Derya», «Fergane», «Semerkand» ve «Zakaspi» diye beş vilâyete bölünmüştü. Amu Derya kıyılarında merkezi «Törtkül» (rusçası: Petroaleksandrefski) olan Karakalpak ülkesi Sır Derya vilâyetine tabi ayrı bir «Amu Derya Şubesi» (Amudaryinski Otdel) diye adlandırılıyordu.

---

[3]) Fergane için bk. Dimaşqî, *Nukhbat ud-Dahr*, s. 94-95, 221; Sebeos için Marquart aynı eser, s. 148.

«Sahra Vilâyetleri Umumî Vâliliği» ise «Ural», «Turgay», «Akmola» ve «Semi Palat» diye dört vilâyete ayrılmıştı.

«Türkistan Umumî vâliliği»ne tabi beş vilâyet ile Bukhara ve Khıyva hanlıklarında 1911 yılında 9.838.100 nüfus olup bunun 483.000 yani %5 i rus ve avrupalı hıristiyanlar, kalan 9.355.100 ü yani %95 i yerli müslüman idi. Merkezi «Omsk» olan «Sahra Vilâyeti Umumî Vâliliği» ne tabi dört vilâyette ahali 1911 yılında 3.681.464 kişi olup, bunun 2.681.464 ü yani % 58 i müslüman, 1.536.215 i yani % 42 si de hıristiyan rus idi. Türkistan ve Sahra Umumî Vâliliklerinde 13.519.564 nüfus olup, bunun da 11.493.059 u yani %85 i müslüman ve 2.026.505 i yani % 14,9 u hıristiyan-rus ahali idi. 1918 ve 1921 kıtlıklarında Türkistanın yerli ahalisi epey kırıldı. Buna karşılık rus göçmenlerinin sayısı arttı.

Bolşevik Çağındaki İdarî Taksimat

Bolşevikler Türkistanın idarî taksimatını değiştirirken, eski «Türkistan Umumî Vâliliği» yine Taşkent merkez olmak üzere «Orta Asya Bölgesi» (rusça: «Kray») diye adlandırılmış, Sahra Vilâyetleri ise merkezi «Kızıl Orda» (eski «Ak Mescid», Perovsk) şehri olmak üzere «Kazakistan Cumhuriyeti» adını almıştır. Sabık Türkistan Vâliliğine tabi vilâyetlerden «Yedisu» dan Almatı, Carkend, Lepse ve daha diğer bazı yerler, sabık «Khıyva Hanlığı» nın ve «Amu Derya Şubesi» nin Karakalpaklarla meskûn olan yerleri, sabık «Zakaspi» vilâyetinin Kazaklarla meskûn olan Mañgışlak-Aday hududu, keza sabık Astarkhan vilâyetine tabi «Bökey Orda» bölgesi şimdi Kazakistana tabi kılınmıştır. Bukhara ve Khıyva Hanlıklarındaki idarî taksimat tamamen ortadan kaldırıldığı gibi, sabık Türkistan Umumî Vâliliğinin «Kazakistan» a girmiyen parçaları da bugün boylara göre «cumhuriyet» adını alan vilâyetlere taksim edilmiştir. Bu vilâyetlerin 1926 daki taksimatı, mesahaları ve nüfusları aşağıda gösterilmiştir:

1) Cumhuriyetlerin en batıda olanı «Türkmenistan Cumhuriyeti» olup merkezi «Aşkâbâd» dır. Sabık Zakaspi vilâyetine dahil olan Aşkâbâd, Merv çevresi, sabık Khıyva Hanlığının türkmenlerle meskûn «Taş Havuz» bölgesi ve sabık Bukhara Hanlığından «Çarcuy» ve «Kerki» bölgeleri Türkmenistana dahildir. Mesahası 463.100 murabba kilometredir. Nüfusu 940.033 kişidir.

2) «Özbekistan Cumhuriyeti» olup merkezi Taşkenttir. Buna eski Mâverâünnehir, Semerkand ve Fergane vilâyetleri, Bukhara ve Khıyva Hanlıklarının Özbeklerle meskûn bölümleri dahildir. Dört vilâyete ayrılmıştır: Bukhara Vilâyeti (eski Bukhara Hanlığına dahil yerlerden

Zerefşan havzasının aşağı bölümleri), Zerefşan Vilâyeti (Zerefşan havzasının orta bölümleri), Kaşkaderya Vilâyeti (Karşı, Şehrisebz, Khuzar, Yekkebağ beğlikleri), Surkhanderya Vilâyeti (Şarkî Bukharadan Baysun, Şîrâbâd, Yurcı, Serasya, Dihnev [Dînev] beğlikleri). Özbekistanın mesahası 178.632 kilometre murabbaı, nüfusu da 3.963.300 kişidir.

3) «Tacikistan Cumhuriyeti» olup merkezi, Şarkî Bukharadaki «Düşenbe» şehridir. Muhtelif bölgelerdeki Tacik unsurunu toplamak maksadıyla kurulduğundan birbirinden pek uzak vilâyetlerin kıt'aları sokulmuştur. Buna sabık «Şarkî Bukhara» dan Hisar (Düşenbe), Kurgan Tepe, Gharm (Karategin), Külâb beğlikleri; sabık «Bukhara Pamiri» (Dervaz, Şughnan, Vakhan) ile «Fergane Pamiri»; Semerkand vilâyetinden de Pençikent, Ura Tepe, (Maça ve Falgar) muzafatlarının taciklerle meskûn bölgeleri dahildir. Mesahası 135.619 kilometre murabbaı olup nüfusu 739.500 kişidir.

4) «Kırgızistan Cumhuriyeti» dir. Buna Yedisu ve Sır Derya vilâyetlerinden Çu, Talas ve Narın ırmaklarının yukarı cereyanları; Isık Göl mıntakası (Çu, Pişpek, Talas, Karakul, Narın bölgeleri) ve Ferganeden Alay ve Pamir yanındaki Celâlâbâd ve Oş bölgeleri dahil olup, mesahası 140.041 kilometre murabbaı ve nüfusu 714.700 kişidir.

5) Beşinci cumhuriyet olan «Kazakistan» ise şimdi yedi vilâyet ve bir bölge (rusça: okrug) ye ayrılmıştır. Vilâyetler ve onları teşkil eden tümenler (yani sancaklar) şunlardır:

Ural (tümenleri: Ural, Bökey, Üyçik, Cimbiti, İlek); Ak Tübe (tümenleri: Ak Tübe, Temir, Çalkar, Turgay); Ak Mola (tümenleri: Ak Mola, Kızıl Car, Atbasar, Kökçe Tav); Yedi Su (tümenleri: Almatı, Çarkend, Lepsi, Taldı Qurgan, Çu); Sır Derya (tümenleri: Taşkendin şimali garbî nahiyeleri, Türkistan, Evliya Ata, Kızıl Orda, Kazalı); Karakalpak (tümenleri: Çımbay, Törtkül, Khoca Eli, Koñrat); Semi Palat (tümenleri: Semi, Kirekev, Üstkamin, Boktarma, Zaysan, Karkaralı). Bir de Kustanay ayrı bir bölgedir. Kazakistanın mesahası 2.947.000 kilometre murabbaı olup nüfusu 5.382.800 kişidir. Bütün bu beş cumhuriyette ahali 11.740.323 kişidir.

Bu cumhuriyetlerden Türkmenistanla Özbekistan bolşevik ıstılâhı ile «müstakil» olup «Sovyet Cumhuriyetleri Birliği» ne, Kazakistanla Kırgızistan ise «muhtariyetli cumhuriyet» olup «Rusya Sovyet Cumhuriyeti» ne dahil sayılıyorlar. Tacikistan da Özbekistana tabi sayılıyor. Karakalpak vilâyeti, muhtariyetli Kazakistan içinde yine muhtariyetli

bir vilâyet sayıldığı gibi [1]), Bukharanın şimalinde Kazakların oturduğu Taş Kuduk ve Ayu Tiren bölgesiyle Nur Ata sınırındaki Bayman Taptı bölgesi de Kân-i Mikh mıntakası adıyla Özbekistana tabi bir muhtar kaymakamlık sayılıyor. Pamirdeki «Alay» kırgızlarıyla Orta Tiyanşandaki Isık Göl, Çarın havzası Kırgızlarını, Sır Derya havzasındaki Ura Tepe Tacikleriyle Hindistanın Çıtral sınırındaki Vakhan Taciklerini bir vilâyete tabi saymak, elbette yalnız bir gösterişten ibaret olup, hakikatte bunların hepsi Taşkenddeki Moskova Umumî Vâliliğine tabidirler. Kırgızlarla meskûn olan Çin sınırlarını güya «merkezî Rusyanın daha sıkı, ciddî yardımına muhtaç bir ülke» sıfatiyle bir vilâyet yaparak vasıtasız olarak Moskovaya tabi tutmakta bilhassa sevkülceyş maksatları takip edilmektedir. Vilâyetlere cumhuriyet adları verilmek, ayrı mıntakaları da boylara göre taksim edilmekle beraber, bolşevik taksimatı çar devrine göre daha ziyade merkezileştirici olmuş, evvelki hanlık, beğlik, vilâyet, tümen (rusça: uyezd) gibi taksimat ve yerli hâkimlerin kendi başlarına idareleri gibi cihetler tamamiyle ortadan kaldırılarak bütün ülke rusça «gubernia», «uyezd», «kanton» (yahut «rayon» yani nahiye) lara taksim edilmiş ve evvelce rusların ancak vakit vakit ziyaret ettikleri nahiye (rayon) lere şimdi rus siyasî, idarî ve iktisadî memur ve mürakıpları ve askerî kıt'aları yerleştirilmiştir.

Nüfus

Yerli ahalinin Tacik ve bir miktar «Bukhara Yahudileri» nden başkası hep türk milletine mensuptur. Türklerin de en kalabalık olanları kazak ve özbek boylarıdır. Kazakistanın yedi vilâyetinde müslüman ahalinin hemen hepsi Kazak Türkleridir. Çar zamanındaki istatistik malûmata göre, Kazaklar 1911 yılında dört sahra vilâyetinde 2.681.464, Türkistan Umumî Vâliliğine tabi vilâyetlerde 2.000.000, Astarkhana tabi Bökey Ordada 240.000 kişi idiler ve Altayın cenup yamaçlarındaki bazı oymaklarıyla 5.000.000 a varıyorlardı.

Kazaklardan sonra en kalabalık olan «Özbek» lerdir, ki bunlar 1897 nüfus sayımında beş vilâyette 726.072, hanlıklarla beraber 2.062.072 kişi idiler. Machatschek'e göre 1911 yılında özbekler 1.832.000, sartlar 2.346.000 (hepsi 4.178.000) gösterildiği hâlde, 1922 hesabında ikisi birlikte 3.757.309 kişi olarak gösterilmiştir (bunlardan 957.569 kişi eski Bukhara Hanlığı'nda, 321.800 kişi de eski Khıyva Hanlığı'ndadır).

---

[1]) [Bu malûmat 1926 yılına aittir. Ondan sonra yine değişmiş ve son yıllarda Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan da «müstakil cumhuriyet» olmuşlardır].

Özbeklerden sonra «Kırgız» lar gelir, ki 1910 sayımında bütün Türkistan vilâyetlerinde 535.000 kişi olarak gösterildikleri halde, 1924 yılında (S e m e n o v ve Y e m ç i n k o'nun hesabında) 614.551 kişi sayılmışlardır.

Bunlardan sonra gelen «Türkmen» ler 1922 hesabında 625.007 nüfus gösterilmiştir (bunun 174.135 i eski Bukhara Hanlığı'nda, 184.200 ü eski Khıyva Hanlığı'nda, kalanı Türkmenistan sabık «Zakaspi» vilâyetindedir).

Türkmenlerden sonra «Karakalpak» lar gelir, bunlar 1922 yılı hesabında 77.825 kişi olarak gösterilmiştir.

Başka türklerden Ferganede «Kaşgarlık» (Kaşgarlı) lar, Yedisuda «Tarançı» lar, muhtelif yerlerde dağınık halde «Kazan Türkleri» ve Aral Gölü cenubunda Karakalpak heyetine dahil olan «Başkurt» (İstek) lar vardır.

Menşe bakımından türk olmıyan milletlerden «Tacik» ler 1914-1918 savaşından önceki hesaplarda 750.000 kişi sayılıyordu, ve bundan 400.000 kadarı da Bukhara Hanlığı'nda gösteriliyordu. Şimdi Ruslar, eski Bukhara Hanlığı'nın doğu bölümündeki bazı Türk unsurlarını da Tacik sayarak, sayılarını 802.632 ye ve bütün Türkistanda 1.240.288 e çıkarıyorlar. Taciklerden başka Bukhara ve Semerkand taraflarında İranlı muhacirler (12.964), Çinden gelen «Döngen» muhacirleri (14.130), biraz «Kalmuk» (2000), Türkistanın yerli «Yahudi» leri ve pek az sayıda «Hindli» ve «Çingene» ler Türkistanın millî azlıklarını teşkil ediyorlar.

Zerefşan havzasında asırlardanberi yaşayıp dillerini kaybederek bugün özbekçe konuşan ve kendilerini Özbeklerden bir uruk sayan «Arap» ları da Ruslar şimdi ayrı bir millet sayarak, sayılarını 72.000 kişi gösteriyorlar. Bunların Bukhara cıvarında tacikleşmiş olanları da ayrılırsa sayıları elbette artabilir.

Türkistanın Türk ve gayrıtürk yerli ahalisi ve boylarının etnik şekli, bunların birbiriyle münasebeti hakkında bu ülkeye ait «kılavuz» kitaplarında çok defa pek garip ve yanlış fikirler ileri sürülüyor. Bu bakımdan yerli ahalinin kavmiyeti hakkında burada biraz geniş malûmat vermek gerekiyor.

Türkistan Türkü

Türkistan Türkleri etnoloji ve tarih bakımından üç gurup teşkil ederler:

1) «Kıpçak Grupu»; bunlar Kazak, Uruğlu Özbek, Mañgıt-Nogay, Başkurt ve Kazan Türk (Tatar) lerinden ibarettir. 2) «Türk-Çiğil Grupu»; buna şehir ve kasabalarda yaşıyan Kenttürkleri, Tarançılar, Kaşgarlılar ve Kırgızlar dahildir. 3) «Türkmen-Oğuz Grupu». Bunlardan 1. ve 2. grupları, Önasya Türkleri ile birlikte «Güney-Batı Türkleri» zümresine dahil olan Türkmen-Oğuzlara, Yakutların, Sayan ve Altay Türklerinin teşkil ettiği «Kuzey-Doğu Türkleri»ne mukabil «Ortatürkler» ismi altında birleştirilmektedir.

Bunlar arasında en mühimi olan «Türk-Çigil» gurupu, Kırgızlar müstesna olmak üzere, medenîdir. Kıpçak gurupunun büyük kalabalığı ise daha yarı göçebe hayat sürmekte olan uruk ve oymak hayatını daha unutmamıştır. «Mañgıt-Nogay» lar Astarkhan, Şimalî Kafkasya, Kırım, Romanya (Köstence cıvarı) ve Türkiyede (Eskişehir, Ankara ve Adana cıvarında) «Nogay», Türkistanda, bilhassa Bukhara ve Khıyvada «Mañgıt» adlarıyla tanılır.

Kıpçak Gurupunun Müşterek Unsurları

Kazak, Uruglu Özbek, Nogay ve Başkurtların ekseriyeti her yerde hemen aynı uruklardan teşekkül etmiştir ki şunlardır: Kıpçak, Kañglı, Kırgız, Katay (Khıtay), Nayman, Miñ, Kirey (Kirayıt), Argın, Tabın, Barın (Bahrin), Mañgıt, Cagalbaylı, Alçın, Salcıyut, Calayır, Koñrat. Bunlardan bilhassa Kıpçak, Kañglı, Nayman, Koñrat, Argın, Kirey (Kirayıt) ve Uyşun urukları Kazak, Özbek, Nogay heyetlerinde tamamen hâkim bir ekseriyet teşkil ederler. Çokluk teşkil eden bu uruklarla beraber Kazak, Özbek, Nogay ve Başkurtların her birine ayrı hususiyet veren unsurlar da vardır. Kazaklarda «Aday», «Kerderi», «Elimolı»; Özbeklerde «Arlat», «Saray», «Katagan», «Kineges», «Yabı» (eski «Yabgı=Yabaqu»); Nogaylarda «As» ve «Şırın»; Başkurtlarda kadîm «Başkurt» ların esas kütlelerini teşkil etmiş oldukları muhtemel olan «Geyne», «Bürcen» ve «Yırmatı» urukları gibi. Fakat bu hususî unsurlar müşterek unsurlara göre azlıktırlar. Bu müşterek unsurlardan Kirey, Nayman, Argın, Barın, Mañgıt, Salcıyut, Calayır, Koñrat urukları, moğollar çağında Moğolistan ve Cungaryadan gelmişlerdir. Çingiz fütuhatından önce Ortaasyada hâkim olan moğol boyu «Karakhıtay» ların döküntülerinden ibaret olan «Katay» (Kıtay, Khıtay) lar ise, daha 12 nci asırda Karakhıtay ordusunun batıdaki öncüleri olarak Kıpçaklarla birleşmişlerdir[5], ki moğollar çağındaki yeni uruk birlikleri te-

---

5) Kazaklarda atasözü: «Qıpçaqnıñ savrısı (asîli) Qatay, Argınnıñ savrısı Altay».

şekkül ettiği zaman, bunlara artık Kıpçakların bir parçası diye bakılmıştır. Yine o zaman Kıtaylarla birlikte Uzakdoğudan «Kıpçak Bozkırı» na gelmiş olan urukların biri de müellifin mensup olduğu «Kay» (bizimki «Soklı Kay» yani «püskül damgalı kay») uruğudur. Kay'lar 12 nci asır ortalarında Karakhıtay ordusuna dahildiler. Fakat bu müşterek unsurların esası ve temeli de eskiden burada yaşamış olan Kıpçak ve Kañglılardır. Daha doğrusu eski Kimâk, Yemek, Kıpçak, Kañglı unsuru Moğollar çağında kendisine doğudan gelip eklenen boy ve urukları temsil etmiş ve «Coçı Ulusu» nu teşkil eden arazide yaşıyan bütün diğer kavimleri de yutmuştur. Moğol hükûmeti kendilerini dağıttığı zaman Kıpçak-Kañglılar eskiden Kıpçak Bozkırında yaşıyan kavimlerle, meselâ Orta Edildeki Bulgarlarla, Aşağı Edil ve Kırımdaki «Tat» («Khazar» lar, türkleşmiş «As» ve diğer kavimler) larla birleşmişler ve yahut fatih kavmin uruklarına dahalet edivermişlerdir. Bunlardan meselâ Orta Edil havzasındaki Bulgarlar, Aşağı Edildeki «As» ve Kırımdaki «Tat» gibi medenî kavimlere iltihak edenler onlara kendi dillerini vermekle beraber, kıpçaklıklarını kaybetmişler, göçebe fatih kavmin uruklarına ve yahut meselâ Karakalpak, Başkurt gibi daha önce Kıpçak boyu sayılan boyların içerisine girenler ise onları büyüterek her yerde kıpçak lehçesinin yayılmasına sebebiyet verdikleri gibi, bütün bu muhtelif göçebe kavimlerin isimleri altında kendi kıpçaklık ananelerini tamamile muhafaza etmişlerdir. Kıpçakların «Karakalpak» (arap kaynaklarındaki «Qara Börkli»; rus kaynaklarındaki «Çerniye Klobukhi») adı altında yaşıyanları pek dağınık olduğundan, sayılarını tâyin mümkün olmuyor. Bugün bunlar Khorezm ve Mâverâünnehirde 124.000 kişi olarak gösteriliyorlar. Başkurt heyetindeki Kıpçaklar pek kalabalık sayılmıştır. Ebülgazi Bahadur Han, kendi zamanındaki Başkurt-İştek çokluğunun Kıpçak boyundan teşekkül etmiş olduğunu kaydetmiştir[6]. Hakikaten bugün Başkurtlarda Kıpçak-Kañglı zümreleri Cenubî Başkurdistanın hemen hemen yarısından fazlasını işgal ediyorlar («Kıpçak» 13 ulus[7]) yani nahiye, «Kañglı» (Üsergen) 12 ulus, Kıpçakla daima beraber görülen «Katay» lar 5 ulus). Kazak ve Özbeklerde yine öyledir. Bunlar Turgay vilâyetinde «Orta Yüz» Kazak heyetinde «Kıpçak» adıyla (70.000 kadar nüfus), Fergane ve Semerkand vilâyetlerin-

---

6) «Çoçı Khan kelgändä Qıpçaqnı qırdı, qolıga tüşkenini öltirdi, qutulganlar İştekke bardı. İşteknıñ köbreği bu vaqıtda oşal Qıpçaqnıñ neslinden turur» (**Şecere-i Terâkime**).

7) **Nahiye yahut** kaza mânasında kullanılan «ulus» kelimesi, rusçada, eski bulgar şivesindeki «vulus» tan alınarak, «volost» diye söylenmektedir.

de (1917 yılı hesabına göre 42.114 nüfus) «Kıpçak» ve «Kanglı» isimleriyle ayrı uruk olarak yaşıyorlar. Şimdiki Mangıt-Nogaylar zümresine dahil Kıpçaklar, Türkistandaki kadar değilse bile, yine epey nüfus teşkil ederler. Bu itibarla müsteşrik «Radloff» Özbek, Kazak ve Mangıt-Nogay zümrelerini pek haklı olarak «Kıpçak gurupu» diye adlandırmıştır.

Tatar, Kıpçak, Toğmak ve Özbek Mefhumları

Tarbagatay Dağlarıyla Sır Derya havzasından ve Khorezmden Edil havzasına ve Kırıma kadar bütün «Deşt-i Kıpçak» göçebe ahalisi moğollar çağında islâmiyetin daha pek yayılmadığı zamanlarda «Toğmak» diye adlandırılmıştır. Khıyva Özbeklerinde (Ebülgazi) de «Toğma», Başkurtlarda «Tuvma», Nogaylarda (Cevdet Paşa Tarihine göre) «Tokma» kelimesi aslı, nesebi belli olmıyanlara, suç işlediği için esir olarak satılacaklara deniliyordu. Kıpçaklara ve Altın Orda Tatarlarına umumî bir ad olan bu kelimeye böyle kötü mâna verilmesi, islâmiyetin yayılmasından sonra olsa gerek. Coçı Ulusu ahalisinin bu adı kullandıkları malûm değildir. Her halde evvelce «Toğmak» denilen bu kavim, «Özbek Han» (1312-1340) dan sonra «Özbek» umumî adı ile adlandırılmıştır. «Özbek» yahut «Özbek Ulusları» tâbirleri, Barthold'un tâyinine göre, Ortaasyada kavim adı olmak itibarıyla «Çağatay» kelimesine karşı tutulmuş; Özbek Ulusunun bütün askerî halkı, on beşinci asırda Altın Orda'nın yıkılmasına ve urukların da Özbek, Kazak ve Nogay Uluslarına ayrılışına kadar tek bir kavim sayılmıştır. Savaşta hepsinin kullandıkları «uran» (parola) bir olup «alaç» sözünden ibaretti. Özbeklerin menşei olan Coçı Ulusunda kullanılan bazı etnik tâbirler izah edilmek ister: Bugün Mâverâünnehirde ve Khorezmde bulunan uruglu Özbekler, Coçı Ulusunda «tatar» umumî adı altında tanınmış olan hâkim unsurdan ibarettir. Fakat «tatar» tâbiri daha geniş bir surette kullanılıp, yalnız hâkim değil, belki mahkûm olan kavimlere de itlâk olunmuştur. Kıpçak tâbirinin de bir taraftan bu adı taşıyan boya ad olmak sıfatıyla dar, diğer taraftan bütün Kıpçak Bozkırı ahalisine ve o cümleden Özbeklere itlâk olunmak bakımından geniş mefhumları vardır. Öğrenebildiğimize göre Coçı Ulusunda «tatar» tâbiri, başlangıçta yalnız doğudan gelen türk ve moğol unsuruna yani hâkim unsura, «kıpçak» tâbiri de Kıpçak Bozkırında onlara tabi olan göçebe kavimlere itlâk olunmuştur. «Toğmak» ise bunların hepsine birden umumî bir ad olmuştur. Özbek Handan sonra «Özbek» kelimesi de «Tatar» ve «Kıpçak» ların hepsine birden verilmiş bir ad olup, «Toğmak» tâbirinin yerini tutmuştur. Fakat Kıpçaklar ve doğudan gelen «Tatar» lar moğollar çağında memleketin eski me-

denî unsurlarıyla karışıp onlarla birlikte göçebelere karşı, diyelim ki, «Yataq Tatar» yahut «Yataq Kıpçak» [8]) unsurunu teşkil etmeğe başlamışlardır. «Tatar» adı işte ozaman «Özbek» adından daha geniş bir mâna almış; «Özbek» adı ise sonradan Özbek, Nogay, Kazak ve Başkurt cemiyetlerine ayrılmış olduklarını gördüğümüz Tatar ve Kıpçakların göçebe aristokrasisine ad olmuştur. Bununla beraber «Tatar» kelimesi eski mânasını bilfiil kaybetmekle beraber, halk dilinde «Elin Tatarı», yani «Elin asilzadeleri» demek mânasında kullanılmakta devam etmiştir. Bununla beraber moğollar çağında ticaret Tatar (bilhassa Moğol ve Uygur) «ortak» şirketleri elinde bulunduğundan «tatar» tâbiri «tüccar» mânasında da kullanılmıştır. Özbek heyeti 14-15 inci asırlarda bu son şeklinde, yani Coçı Ulusunun Tatar ve Kıpçak boyları halitasından ibaret göçebe hâkim askerî tabaka sıfatıyla teşekkül ettiğinde, memlekette bu tabakaya dahil olmıyan kavimler mukabil tabaka teşkil etmişlerdir ki şunlardır:

1 — Kıpçak Bozkırının eski medenî kavimleri olan, Astarkhan ve Saray tarafındaki «As» lar; Orta Edilde «Bulgar-Kazan» Türkleri, Burtas, Mokşı (islâm ve moğol kaynaklarında «Möks»), Kırım taraflarında «Tat» lar ve eski Hazarların döküntüleri, Batı Sibiryada İstek ve Ibır-Sıbır kavimleri.

2 — Medenî hayata geçmiş olan Kıpçak ve Başkurtlar, ki bunların Ural taraflarındakilerine divan ve deftere mukayyet olmaları itibariyle «Tepter» (defter) denilmiştir.

3 — Şimdiki Kazak ve Başkurtların vaktiyle Kıpçak Bozkırının şimalinde Sibirya kavimleri («İştek»)lerle komşu olarak oturan ve siyasî hayattan uzak yaşıyan bazı urukları.

Coçı Ulusu Türklerinin içinde hâkim ve tabi olan urukları bugün bile ayırt etmek kabildir: Hâkim uruklar, tarihî kahramanlara ait destanları ve bozkır aristokrasisi ananelerini hatırlarlar. Onlara tabi olarak yaşıyan uruklar ise, yalnız şamanî mitolojisine ait destanları ve «çarva» [9]) ananelerini bilip siyasî ve tarihî destanları pek bilmezler. İlerde doğu Türklerinin asrî millî teşekkülleri hakkında söz söylerken, Caçı Ulusundaki etnoğrafî, iktisadî ve içtimaî tabakalar meselesine bir daha temas edeceğiz.

---

[8]) «Yataq» yahut «cataq» oturan, meskûn yahut yarı meskûn, hareket kabiliyeti olmıyan, barışsever insanlar anlamında kullanılmıştır.

[9]) «Çarva» farsça «çaharpa» dan alınmış ve dört ayaklı hayvan beslemek demektir.

Eski Kıpçak-Özbeklerin Ahlâkları, Âdetleri ve Dilleri

On dört ve on beşinci asır arap muharrirleri (İbn Battûta, İbn Fadl allah al-'Umarî ve İbn 'Arabşâh) Kıpçak Bozkırındaki Özbek ve Kıpçakların hayat, ahlâk ve seciyelerini güzel tarif etmişlerdir. İbn 'Arabşâha göre, bu Özbek (Deşt) Türkleri bütün Türkler arasında dilleri en fasih, zeki, erkek ve kadınları çok güzel, umumiyetle aristokrat olup yalana, dolana tenezzül etmiyen centilmenler sayılmışlardır [10]. Yedisudan Kırıma kadar uzanan bozkırlarda yaşıyan bu Özbeklerin dili, ozamandan kalan halk şiir parçalarında ve diğer âbidelerde görüldüğü gibi, hemen hemen bir olmuş; bugün yine Özbek, Kazak ve Mañgıt-Nogayların dillerinde o müşterek Kıpçak hususiyetleri kısmen muhafaza olunmuştur [11]. Hayat tarzları ve âdetleri de «Türk-Çigil» ve «Türkmen-Oğuz» guruplarına mukabil olarak birdir. Yazma tarihleri [12], halk edebiyatı, bilhassa Kıpçak Bozkırı kahraman destanları, Çingiz, Coçı ve oğulları, Edige, Toktamış, Nureddin, Çura Batır, Koblandı, manzum halk hikemiyatı, Cirençe Çeçen hengâmeleri ve başkaları her yerde birdir. Başkurt ve göçebe Özbeklerin havaları, bugün Kırım ve Köstence Nogaylarında taganni edilir. Nogay destanları Khorezm Karakalpak ve Kazaklarında bazan harfbeharf söylenir. 1920 sonbaharında, Aral Gölü cenubunda vaki «Çımbay» kasabasında eski Edüge Toktamış destanlarını mükemmel bilen Karakalpak halk şairi Nureddin'i bulmuştuk; 1925 senesi yazında Rumanyada Köstenceden geçtiğimizde aynı Edüge-Toktamış destanlarını çok güzel bilen belki de son nogay halk şairi diye tanınan bir zatın, yine tesadüf eseri olarak, Nureddin adında bulunduğunu öğrendik. Eski ve yeni Kıpçak Türkleri son derecede bir zaruret olmadıkça ekinciliğe geçmemiş, ekincilik hayatını kendi bozkır aristokratlık ruhuna aykırı saymış, iktisadî büyük buhranlar geçirdiği zamanlarda bile medenî kavimlere kız ver-

---

10) افصح الاتراك لهجة وازكاهم مهجة واجملهم جبهة واجملهم بهجة نساؤهم شموس ورجالهم بدور وملوكهم رؤس صدور لازور ابهم ولاتدليس ولامكر بينهم ولاتلبيس.

11) Bu dil hususiyetleri şunlardır: 1) Başka türkçelerdeki «ç» ler «ş» yahut «s» olur; 2) «l» ve «n» ile başlıyan edatların, baş harfi açık yani sesli harfle nihayetlenen kelimelerle birleşmelerinde «l» ve «n» harfleri «d» olur; 3) kelime ortasındaki ve sonundaki «gh» ve «g» harfleri sesli harften sonra gelirse «v», «y» olur; 4) «gh», «g» harfleri sesli harften önce gelirse sesli harfi uzatır; 5) açık «ä» yerine imaleli «e» kullanılır.

12) *Tarikh-i Dost Sultan*, Baba Alinin *Tarikh-i Kıtay*'ı, Ebülgazi Bahadur Hanın *Şecere-i Türk*'ü, 'Ali Calayırın, *Câmiüttevârih*'i.

memiş, onlara kara hizmet [13]) etmemiş, kendisini asker ve efendi bilmiştir. Bu hususta Nogaylar pek fazla mübalâğa göstermişler ve o yüzden bilhassa Kalmuk ve Rus istilâları çağında on binlerce ve yüz binlerle kırılmışlardır. Bunların nazarında Çingiz, Toktamış, Edüge, Er Targın, Urak Mamay, Âdil Sultan gibi tarihî ve destanî kahramanlar bozkır aristokrasisi ruhunun idealleridir. Bugünkü Özbek, Kazak, Mañgıt-Nogay ve Başkurt halk edebiyatındaki müşterek destanlarda görülen eski Coçı Ulusu Özbeğinin ahlâk ve seciyeleri karakterindeki şu noktalar göze çarpar: Himmet yüceliği, namus ve ırz için ölmek, ideal hayatın ancak cemiyet ve devlet hayatı olduğunu düşünmek, güçlüklere kolaylıkla katlanmak, hayatın güçlüklerine insana tekâmül yollarını açan dakikalar nazarıyla bakmak, uzak ve güç seferlere istek ve kıvançla katlanmak, kadınların da ancak bu gibi erkekleri sevmeleri, asil kadınların, anaların el içindeki yüksek mevkii... İşte bunlar hep eski Tatar ve Kıpçak aristokrat zümresinin yani Özbeğin halk edebiyatında söylenen şeylerdir. Umumiyetle eski Türklerin iyi ve kötü âdet ve huyları eski Özbek-Kıpçaklarda daha açık olarak görülmüştür. Soğukkanlılık, telâşı ve şaşkınlığı sevmemek, itidal, cesaret, âmirliği sevmek, arap şiirlerinde anlatıldığı gibi savaşta fazla merhametsizlik, barış zamanlarında ziyadesiyle sâkin olmak, esirleri öldürmemek fakat satmak, saflık ve doğruluk, düşmanların istifade edeceği derecede fazla samimiyet, şahıslar ve uruklar arasındaki ufak dâvaları büyütmek ve bunu yıllar, hattâ nesiller boyu uzatmak, iktisadî müşkülât görüldüğünde çoluk çocuğunu satmak yahut başkalarının çocuğunu çalarak satmak derecesine varan fazla maddîlik... İşte bunlar, Özbek ve Kıpçakların daha 14 üncü asırda Özbek Han zamanında Altın Ordaya gelen arap seyyahı İbn Battûtadan başlıyarak, bütün seyyahların kaydettikleri husuziyetlerdir [14]).

«Özbek» Cemiyetinin Özbek, Kazak ve Mañgıt-Nogaylara Bölünmesi

Özbeklerin «Özbek», «Kazak» ve «Mañgıt-Nogay» guruplarına ayrılması artık Edil havzasında değil, Sır Derya havzasında yaşadıkları zaman vaki olmuştur. Coçı oğulları «Batu» ve «Berke» Hanlar zamanında Çağatay Ulusu'na da nüfuzları olup Mâverâünnehir ekseriya bilfiil Altın Ordaya tâbi olmuştu. Khorezm ülkesi Sır Deryanın Otrar'dan başlayıp aşağı kısmı, Moğol memleketinin taksimatına göre Coçı Ulusu'na ait oldu. Burası Coçı Ulusu

---

13) «Kara hizmet» köy işleri, ırgatlık demektir.

14) Buna ait kayıtlar İbn al-Faqîh, İdrîsî, İbn Fadl allah al-'Umarî, Bedreddin al-Aynî ve İngiliz Yevkenson'un eserlerinde vardır.

askerî teşkilâtında «Sol Kol» kabilelerini, idarî taksimatta ise «Gök Orda» yı teşkil ediyordu. 1358-1361 yıllarında merkezî Altın Orda (diğer tâbirle Ak Orda) işleri karışınca, ozaman bu ordanın bütün askerlerine kumanda eden «Kıyat» beğleri «Sağ Kol» kabilelerini Kırıma, «Sol Kol» kabilelerini ise Sır Deryaya getirdiler. Ozaman Batu nesli münkariz olduğundan, yasaya, veraset kanununa göre, yüksek hâkimiyet Coçı'nın beşinci oğlu olan Şıban [15]) Hanın oğullarına geçiyordu. Birçok Özbek urukları şimdiki Turgay vilâyetinde, «Ak Göl» civarında Şıban şehzadelerinden Hızır Hanı hanlandılar. Nayman, Karlık, Uygur, Koñrat, Böyrek gibi uruklar buna taraftardı. Fakat bu Şıban şehzadesinin hâkimiyeti «Sol Kol» boylarının bir takımına ve Batı Sibiryada Tobul havzasında bulunan «Tura» kalelerine münhasır kaldı. Sol Kolun Sır Derya havzasında bulunan urukları ise Coçı Hanın o güne kadar hükûmet işlerine pek karışmıyan «Tokay Temür» adlı oğlu neslinden Sü Baş oğlu «Kara Nogay Khan» ı hanlandılar. Buradaki «Sol» urukları, «Yedi San» denilen Şırın, Barın Kıpçak, Argun, Alçın, Katay, Mañgıt, Kürlevüt'lerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bu Sol hanlarının dayandıkları şehirler Yenikent, Cend, Barçınlığ Kent, Sabran, Otrar ve merkez olarak da Sığnak idi. Bu uruklardan bazıları galiba ozaman bile Mâverâünnehir işlerine karışmağa başlamıştı. Temürün askeri içinde Kıpçak ve Naymanlar mühim rol oynamışlardır. Temürün oğulları zamanında (1427) Özbekler Tokay Temür neslinden «Barak Khan» ın idaresinde Sır Deryada pek kuvvetlendiler. 1429 da Barak öldürülünce Sır Derya havzasını da Şıban Oğulları işgal ettiler. Bununla Coçı Ulusunun asıl merkezî ordası (Ak Orda) Mâverâünnehrin yanıbaşına gelmiş oldu. O sıralarda Tokay Temür oğullarına taraftarlık eden boylardan Mañgıtlar, «Altın Ordanın Temür Beği» demek olan reisleri «Edige Beğ» in idaresinde büyük nüfuz sahibi oldular. Bunlara diğer uruklar da iltihak etti; ve hepsi birden hâkim uruğa nisbetle bir taraftan «Mañgıt» adıyla ve diğer taraftan da (galiba vaktiyle Kara Nogay Hanı hanlanmaları itibarıyla) [16]) «Nogay» adıyla mâruf oldu-

---

[15]) Bu kelimeyi arap kabilesi ismi olan «şeyban» şeklinde okumak yanlıştır; «şıban» kıraeti bu hanların uygur harfleriyle yazılan şecerelerinden ve bazı yazmalarda bu ismin شبان şeklinde yazılmış olmasından anlaşılmaktadır.

[16]) «Nogay» adı, ihtimal bu kabileleri idare eden «Mañgıt» aşireti emirlerinin, Edüge Beğ'in ecdadı vaktiyle Oñ Kol uruklarını idare etmiş ve Bizans sınırlarında yaşamış olan şehzade «Nogay» (yahut «Nokay», öl. 1299) a tabi olmuş olduklarından neşet etmiş olabilir; fakat buna dair bir kayda tesadüf olunamadı. Behemehal «Nogay» adı, bu ismi taşıyan kabilelerin batı ve şimalinde yaşıyan

lar. Biz de bu eserimizde bunların her iki adını birleştirerek «Mañgıt-Nogay» diye adlandırdık. 16 ncı asrın başında «Şıban-Özbek» hanları ve onlara tâbi uruklar Mâverâünnehir ve Khorezme gidip yerleşiyorlar. Ozaman şimdiki Kazakistanın batı bölümleri, keza Başkurt ve Tura ülkeleri tamamiyle Mañgıt-Nogaylara tâbi oluyor. İşte böylelikle Özbek câmiasına karşı kuvvetli bir Mañgıt-Nogay câmiası husule geliyor.

Yukarıda zikri geçen Barak Hanın oğulları Kirey ve Canibek sultanlar, başlangıçta Şıban Oğullarının meşhur hanı Ebulkhayır Hana tâbi idiler;* 1466 yılında onlar bu handan ayrılıp «kazak» oldular ve doğularındaki Çagatay Oğullarına (Kaşgar ve Yedisu taraflarında hükûmet süren hanlara) sığınıp, onlardan bazı urukları kendilerine tebaa edindiler ve onların yardımıyla Şıban Oğulları elinde kalan ve önce kendilerine tâbi bulunan kabileleri geri aldılar. Böylelikle «Şıban Özbeki» nin yanıbaşında bir de «Kazak Özbeki» câmiası meydana geldi. Özbek topluluğu, on beşinci asrın son yarısında tamamiyle üç kuvvetli grupa bölünmüş bulunuyor. Önceleri Gök Orda hanlarına ve Tokay Temür Oğullarına ait olan yerler Şıban Oğullarına, Şıban Oğullarının mülkleri de Nogay mirzalarına geçiyor. Kazaklar ise bu ikisinin ve Çağatay hanlarının ortalığında hak dâva ediyorlar. 16 ncı asrın ortalarında «Mañgıt-Nogay» emirleri bugünkü Kazakistanın merkezî kısımlarını teşkil eden «Arka» da «Ulu Tav» da iken buradan başlayıp Edilin garbine, hattâ Azak kıyılarına kadar uzanan ellerin işlerine karıştılar ve yavaş yavaş garbe kaydılar. O güne kadar niza' mevzuu olan aşağı Sır Derya havzası ve Arka tarafları boşaldı. Neticede buraları, o güne kadar Talas ve Çu taraflarında yaşıyan Kazak hanlarının idaresine girdi. On yedinci asrın ikinci yarısında «Nogay» ve nihayet on sekizinci asrın ilk yarısında «Kalmuk» işleri karışınca, Kazak hanları Yayık nehrinin şarkındaki bütün bozkırlara mâlik oldular, Nogaylar da Kırım ve Şimalî Kafkasya taraflarına doğru çekildiler.

Kazak Hanları, Şıban Özbeklerinden ayrıldıktan sonra da, komşuları Kazakları «Kazak Özbekleri» diye adlandırır oldular. Haydar Mirza Doğlatın tarihinde Kazak Hanları, hep böyle adlandırılmıştır[17]).

---

uruklar tarafından verilmiştir. Mañgıt mirzaları rus çarına yazdıkları yazılarda kendilerine «Nogay hükümdarı» tesmiye etmişler. Şark ve cenuplarında, Mâverâünnehir ve Khorezmde yaşıyan kabileler ise, bunları ancak «Mañgıt» tesmiye etmişlerdir.

17) *The Tarikh-i Rashidi of Mirza Muhammad Haidar Dughlat,* edited by N. Elias and E. Denison Ross, London, 1898. p. 120 *, 119, 122, 272-274.

Kazaklar

«KAZAK» Kelimesi ve «KAZAK» Mefhumu «Kazak» adı ilkin ancak sultanlara mahsus idi. Sonra onlara tâbi kabilelere ve tüzümek istedikleri devlete de itlâk olundu. O vakte kadar «Kazak» kelimesi, devlete değil, kabileler heyetine bile ad olduğu görülmemişti. «Kazak» adı, ekseriya siyasî bir maksatla, bir isyan neticesinde ailesiz (boydak) halde ve bazan da aile ile birlikte cemiyetten uzaklaşarak dağ ve sahralara çekilen ve fırsattan istifade ederek hükûmet işlerini ele alana kadar el ve kabilenin himayesinden dışarıda dolaşan sergüzeştçilere; Türk kavimlerinde ergenlik çağına eriştiğinde erkek çocukları hayata alıştırmak için sahraya çıkarmak gibi âdetlere göre ve yahut alelâde eşkiyalık maksadıyla elinden ayrılanlara itlâk olunmuştur. Türklerin tesiriyle bu gibi âdet, yani oğullarına silâh vererek dışarı çıkarmak âdeti, Ruslarda da olduğu gibi, islâm menbalarında kaydedilmiş ve hâlâ olduğu gibi, eskiden de bunlar türkçe «Kazak» adıyla tesmiye edilmişlerdir. Kazaklık eden siyasî bir zat, bir şehir veya ülke fethederek yerleştikten ve yahut diğer bir siyasî şahsiyete iltihak ederek kendisini kanunlaştırdıktan sonra kazaklıktan çıkmış olur. Ve ozaman kendi «Kazaklık» mâzisini, gençlik, gayret ve zahmetlere tahammül günleri olarak tahattur eder (Temür ve evlâdından Ebu Sait Mirza, Hüseyin Baykara, Babur Mirza, Özbeklerden Şaybak Han ve rüfekası gibi). İnsan elbette ömründe ancak birkaç yıl kazak olur. Bu mâna ile «Kazaklık» mefhumu, devlet mefhumuna mugayirdir. 15 inci asır sonunda kazaklığa çıkan Canibek ve Giray sultanların evlâdı bilhassa Kasım Han ve oğlu Hak Nazar Han kendi devletlerine tam mânasiyle devlet olamıyan bir teşekkül diye böyle bakmışlardır.

Kazak sultanları, 16 ncı asrın sonunda (1599) doğuşimalde Kalmukların sıkıştırmasıyla «Çu» mıntakasını bırakarak Taşkende ve civarındaki kalelere sığındılar. 1723 yılında tekrar bir Kalmuk bozgunluğu vaki oluncıya kadar oralarda temelli yerleşip sahra kabilelerini ziraate alıştırmıya çalıştılar. Bu münasebetle «Tuğ bağlayıp» yani resmî devlet bayrağı ilân edip bir nevi idare apparatı vücude getirip, «Yüz» ve «Bin» lere taksimle asker teşkil ederek «devlet tüzümek» teşebbüslerinde bulundular. Han ve sultanların orda (karargâh)ları da, «Uluyüz», «Ortayüz», «Kiçiyüz» diye üçe taksim edilmişti. Özbeklerde hükümdar, veliaht, ikinci veliaht mukabilinde «Han», «Kalgay»; Nogaylarda ise «Bek», «Nuradin», «Keykubad» adları kullanılıyordu. Kazaklarda han ordalarını «Uluyüz», «Ortayüz» ve «Kiçiyüz» (yahut «Uluğorda»,

«Ortaorda» ve «Kiçikorda») diye tefrik etmek de bu devlet apparatı vücuda getirmek tecrübeleri zamanından kalma bir şey olduğu zannolunuyor. Lâkin Kalmukların ve nihayet Rusların (Sibiryadan) tazyiki, bunlara, umum sahra kabileleri tarafından itiraf edilmiş temelli bir hükûmet teşkil edip yaşamıya yol vermedi. Sahranın doğuşimal kısmında kendilerine tâbi olarak «Kazak» adını alan kabileler, Özbek ve Nogay heyetlerini teşkil eden aristokrat kabileler mukabili olarak bu câmialarıın « hayvan besleyici, çadır ehli » (khayme nişin) zümrelerini teşkil etmişlerdir. Kazakların devlet teşkilâtının zayıflığında elbette bunun da tesiri vardı.

Mañgıt-Nogay Hesabına Kazaklığın Büyümesi

Sahranın Özbeklerden sonra Nogay kabileleri tarafından işgal edilen kısmı da 18 inci asırda Kazak hanlarına tâbi oldu. 16 ncı asırda (Saydak ve Yusuf Mirzalar zamanında) burada Mañgıt-Nogaylar, yalnız Edil doğusunda iki milyon kadar sayılıyorlardı. İleride tarih kısmında da anlatacağımız üzere, doğuda Temürîler devletinin teşekkülü ve batıda İstanbulun alınmasıyla Kırımın Anadoluya ilhakı, Edil sahasındaki kabileleri «Bukhara» (Mâverâünnehir) ile «Rûm» (Türkiye)dan ikisinin birini seçmiye mecbur edince. aşağı Edil ve Yayık'ta kabileleri alıkoymak ve kuvvetli hükûmet tüzümek imkân haricinde kalmıştı. Ozaman buraya Rus girip ve 1558 yılı kıtlığında hayvan (tuvar)larından mahrum kalan kabilelerin rus ekmeğiyle geçinmek mecburiyetinde kalması, Nogaylar içinde «Alçı İsmail» gibi rus taraftarı adamları iş başına getirdi; kabileler de dağıldı. Kalmukların mütemadiyen taarruzları, nihayet 1643 te Edil ve Yayık arasında yerleşmesi, Nogayların mühim bir kısmını, siyasî ve aristokrat zümrelerinin ekseriyeti başta olduğu halde, Kırıma ve oradan da Kafkasya ve Rumeli taraflarına attı. Fakat o iki milyon Nogayın kahir ekseriyeti Edilin doğusunda kalmakta devam ettiler; bunların da bir kısmı Khorezm ve Sır Derya sınırlarına gittiler. Bu münasebetle Bukharadaki Astarkhanî hanlardan Abdülaziz (1645-1680) ve Süphan Kulı (1680-1702) Hanların zamanında, Deşt-i Kıpçak'tan Mâverâünnehre yeni kabileler gelmiş ve Sır Derya havzasında Kazak hanları kuvvetlenmiştir. Elyevm Turgay ve Ural vilâyetlerinde yaşıyan «Kazak» kabileleri evvelce «Nogay» heyetine dahil olan kabilelerden ibarettir. 16 ncı asrın ikinci yarısında ve 17 nci asırda Edil havzasının türk kabileleri tarafından tahliye edilmesi o kadar ciddî idi, ki Kalmukların bir kısmının Edilin garbına ve diğer bir kısmının da Cungaryaya muhaceretinden sonra, Edil-Yayık arası 19 uncu asır başına kadar büsbütün boş kaldı. 1801 yılında Kiçiyüz Kazak hanı Bükey'in idaresi altında buraya gelip yer-

leşen «Kazak» kabileleri, evvelce yine buradan doğuya çekilmiş olan «Nogay» kabilelerinden ibaretti.

18 inci asrın üçüncü çeyreğinde Kazak hanları «Edil» ve «Yayık» tan Cungaryaya kadar uzanan bozkırlara mâlik olup, batıda rus (Petresburg) ve doğuda çin (Pekin) hükûmetlerinden fermanlar alıyorlar ve o fermanları da, mezkûr hükûmetlerin Kazak sultanlarına olan mahsus iltifatları olarak telâkki ediyorlardı. Bu kadar geniş bozkırları işgal ederek birbirinden uzak yaşıyan kabileler, dil ve âdetleri itibariyle yekdiğerinden uzaklaşmadılar. Bilâkis her zaman ve bilhassa Kalmuk zamanında ve ondan sonra hanların mücadeleleri zamanında yekdiğeriyle pek ziyade karışmak, mıntakadan mıntakaya sürüklenmek, batıdakiler doğuya, doğudakiler batıya geçmek suretiyle, kalmuk mücadelesinde olduğu gibi, bütün sahraya müşterek kahramanların zuhuru ve o zamanlardaki büyük içtimalarda (hanlar ve beğlerin düğün ve «aş» yani «yoğ» merasimleri gibi) bütün «Kazak» kabilelerinden mümessiller ve halk şairleri toplanıp müşaereler tertip edilmesi, burada söylenen hitabeler şiirlerin şairin ibare ve üslûbiyle bütün kabilere dağılması neticesinde âdât ve ananeler birliğini ümmî oldukları halde, konuşma lehçesinin birliğini muhafaza ettiler. Bugün Cungaryadan ta Edil havzasına kadar tekmil Kazakların lehçesi tamamen birdir. Fakat uzun zamanlar umumî hanlara tâbi olmadan ve büyük siyasî hâdiselere karışmayıp, beynelmilel siyasî hayattan uzak kalıp aşiret entrikaları ve buna ilâveten «Kazaklık» ruhiyle yaşamış olmaları, bu Türklere tesirsiz kalmamıştır. Ekseriya siyasî ve fikrî hayatta da eski «Kazaklık» hâlâ bir fazilet addediliyor. Komşu medenî Türklerden fazla çekinmek vardır. Elbette bu, kazaklığın kusuru ve menfi tarafıdır; bununla beraber Kazaklar, eski bir medeniyetin kuvvetli tesirinde olmadıklarından, yeni asrî medeniyeti, asrî ilim metodunu ve fikir sistemlerini, komşu medenî Türk kabilelerine nisbeten daha çabuk kavrayıp benimsiyebiliyorlar.

Kazak kabileleri ve bölümleri şunlardır:

«ULUYÜZ» on bir kabile (uruğ) dan ibarettir[18]). Duvlat (oymakları: Buptay, Cımır, Sıyqım, Canıs), Adban, Suvan, Çapraştı, Esti, Oçaktı, Sarı Uysun, Calayır, Qañglı, Çançkılı, Sirgeli. «Uluyüz» eski hesaplara göre 460.000 nüfustur. Yedisu ve Sır Derya vilâyetlerinde yaşıyorlar.

---

18) Kabile taksimatını gösterirken bu ıstılah ve alâmetler kullanılmıştır: «uruk» un taksimatı «oymak» ( ); oymağın taksimatı «arıs» ( ); arısın taksimatı «soy» [ ]; soyun taksimatı «tire» ( ); tirenin taksimatı «ara» [ ].

«ORTAYÜZ» beş kabile (uruğ) dan ibarettir: Girey, Nayman, Argın, Qıpçaq, Qoñrat. «*Girey*» iki oymaktan ibarettir: «Uvak Girey» (Arısları: Cantıqay, Cadık, Çıruçı, İteli, Qaraqas, Mülgü, Çobar-Aygır, Merket, İt-İmgen, Cas-Taban, Sarbas, Çı-Moyun); «Qara Girey» (arısları: Morun [soyları: Bayıs (tireleri: Morun, Sıban, Qurdcay, Tuma), Baysıyıq (tireleri: Semiz Nayman, Bulatçı, Toqpaq)], Bay-Ciket [soyları: Cumuq, Tugas]). Gireyler Kara İrtiş, İrtiş, Obagan, Kısma İşim ve Oy nehirleri havzalarında yaşıyorlar. «*Nayman*» kabilesi on iki oymaktan ibaretir: Aqbora, Bulatçı, Ters Tamgalı, Törtovul, Kökcarlı, Ergenekti, Semiz Baganalı, Sadır, Matay, Sarı Cumart, Qazay, Baltalı. Naymanlar: Ulutav, Balkaş ve Tarbagatay taraflarında yaşıyorlardı. Eski hesaplara göre 530.000 kadar nüfustur. Bunlardan Baganalı üç arıstan ibarettir: Toqbulat [soyları: Cırıq, İbiske, Qızıl Taz, Qara Bala, Sarı Sargaldaq], Şustan [soyları: Boydalı, Bes Bala], Aq Taz [soyları: Teney, Balıkçı, Qarmaqçı, Seyid (tireleri: Bay Emet, Çurtay [araları: Atalıq, Mamay, Babas, Bulatçı Nayman], Cumuq, Calman, Badana). «*Argın*» kabilesi üç büyük oymağa ayrılır: Mumın (arısları: Bigendik, Çigendik [soyları: Atıgay, Bagıs, Qancagalı, Tobuqtı, Qaravul, Sarı, Çaqçaq (tireleri: Tuman, Amancul, Küçey, Baqay, Cüzey, Aq Nazar, Tenet, Qarabaş, Qalqaman, Bay Emet, Qoçqar), Cetim], Madyar, Tölek), Quvandıq (arısları: Altay, Qarpıq, Temeş, Agıs, Qalqaman, Aydabul), Söyündük (arısları: Qurucas, Quzgan, Qusqal, Töki); bir de müstakil «Qara Kisek» arısı [soyları: Törtovul, Taraqtı]. Argın eski hesaplara göre 89.000 nüfustur. İrtiş, İşim, Tobıl havzalarında yaşıyorlar. «*Qoñrat*» kabilesi iki büyük oymağa ayrılır: Köktiñ Oğlı, Kütençi (arısları: Çetimler, Mañgıtay, Qara Köse, Quyusqansız, Teney, Toqbulat, Baylar-Cancar, Buşman). Qoñratlar Sır Derya havzasında bulunuyorlar. «*Qıpçaq*» dört büyük oymaktan ibarettir: Kök Mürün, Küldeneñ, Buçay, Qara Balıq. Kıpçaklarda da müteaddit arıs, soy ve tireler bulunur. Bunlar başlıca «Oy», «Tobıl» ve «Turgay» havzalarında yaşamaktadırlar.

«KİÇI YÜZ» üç kabiledir: Alimoğlu (kazak söyleyişince «Elimolu»), Bayoğlu (kazak söyleyişince «Bayolı»), Yedi Uruğ (kazak söyleyişince «Ceti-rû»). «*Alimoğlu*» nun arısları: Qarasaqal [soyları: Çunqara (tireleri: Qañıldı, Kütküleç, Şekerbay, Batan, Car Boldı), Sarıbas (tireleri: Baqtı-Berdi, Bavbek, Nazım), Busurman (tireleri: Nogay, Gasıkür, Cekey), Törtqara (tireleri: Turum [araları: Çavdar, Avıqman, Qaçan, Toguz Seksen], Toqman [araları: Şaqal, Can-Keldi, Şekerbay, Kütküleç, Khan Geldi], Qasım [araları: Ayıt, Seksek, Madı, Baqcan], Appaq [araları: Qara-Kese, Aq-Bes, Batan])], Qara-Kisek,

Kite, Tört-Qara, Çümekey, Çekli, Qara-Kisek, Qazan-Taban, İstek, Bayıs, Esen Geldi, Cakev. «*Bayoğlu*» nun arısları: Aday [soyları: Balıqçı, Aqman, Tübüş (tireleri: Zarubay, Çuñqay, Bavbek, Tabunay, Çikem, Bebkey), Mugal (tireleri: Çavlay, Çeküy, Çibeney (tireleri: Cumart, Çelim), Qonaq (tireleri: Urus, Toq-Sara), Qosay, Tüküçey], Cappas [soyları: Kineki, Kirman, Sumruq, Andarçay, Qoldıqay, Qara-Köz, Qalqaman], Alaça, Baybaqtı [soyları: Qanq (tireleri: Küli Sunduq, Bavbek, Alız), El-Teke, Bataq (tireleri: Çabaçı, Qolçıq, Sagay, Cavgatı, Tuqabay, Buganay, Köçmen, İtemke), Masqar [soyları: Qutluç-Atam, Babanazar, Masaq], Beriş [soyları: Sıbaq, Nogay, Qaylı-Qaç, Can-Mırza (tireleri: Toqman, Beş-Qaşqay) Isıq], Tazlar, İsen-Temir, Çirkes [soyları: Küsün (tireleri: Samay, Umurzaq, Ütegen, Ulcabay), Cavqaçıq, Qış-Kistek, Küyüs, İlmen], Tana, Qızıl-Qurt [soyları: El-Çula, Subı], Şeyikhlar, Altun [soyları: Cabalaq, Aydurgay, Sagay]. «*Yedi Uruğ*» un arısları: Tabın, Tama, Kirderi [soyu: Yabagu], Cagalbaylı, Kireyit, Tilev, Ramazan.

Bu kabilelerden «Elimolu» Ural vilâyetinde, Sır Deryanın aşağı kısımlarında, Aral gölünün cenupdoğu, Khorezmin doğu taraflarında ve Şarkî Bukharada; «Bayolı» kabilesi Bökey Ordada, Ural vilâyetinde, Mañgışlakta yaşıyor ve tekmil Üst Yurt irtifalarını işgal ediyorlar. «Yedi Uruğ» lar ise, Ural ve Turgay vilâyetlerinde bulunuyorlar. «Kiçi Yüz» Kazakları eski hesaplarda 800.000 nüfus kadar gösteriliyorlar.

Özbekler

Mâverâünnehre Gelen Özbek Kabileleri

Bugünkü Özbekler, Şıban Oğullarının Özbekleri Mâverâünnehir ve Khorezm Coçı Ulusundaki bütün müesseseleri ve teşkilâtlarıyla gelmişlerdi. Hattâ hükûmette kabilelerin işgal ettikleri yerler («orun») bile eskisi gibiydi. Özbekler Temürîleri istihlâf ederken her yerde kendi teşkilâtlarını yerleştirdiler.

Buraya Altın Ordanın «İç Eli» sayılan saray devairine yakın unsurlar, yani oldukça medenî unsurlar da gelmiştir. Bununla beraber Mâverâünnehre gelen Şıban Oğulları, müverrih Ötemiş Hacı'nın tâbiriyle, eskiden «Özbek Eli» (yani Altın Orda)nın «Tura demekle meşhur Mañgıt karyeleri», yani Garbî Sibiryanın Mañgıtların oturak ulusları yaşamakta olan «Tura» vilâyeti, yani oldukça medenî kısmı üzerinde hâkim olan unsurdu [19]). Merkezi şimdiki «Ak-Göl», «Çalkar-

---

19) İleride de zikri geçecek olan Khorezmli Ötemiş Hacı'nın Altın Orda

Göl» olmak üzere Turgay vilâyeti Şıban Oğullarına aitti. Bidayette buralarını idare eden, sonra Sır Deryanın aşağı mecralarını ve 1431 de Khorezmi de ele geçiren Abulkhâyır Han, «Tura ve Başkurt» taraflarını Şıban Oğullarının diğer kolundan Garbî Sibirya hanı Mahmudek'in elinden almıştı. Yani bu zat devlet idaresini Coçı Ulusunun cenup ve şimal taraflarındaki ziraat sahalarına, meskûn ülkelere dayandırmak siyasetini takip etmiştir. Zaten zamanının büyük âlimlerinden Hüseyin Khorezmî, bu hanın adına, kendisinden sitayişle bahsederek, güzel bir türkçe «Kaside-i Burde» şerhi yazmış [20]) ve Mes'ûd Kohistanî isminde diğer bir âlim de, onun hayatını tavsif ederek bir farsî tarih kitabı telif etmiştir [21]). Özbeklerin büyük bir bölümü daha on altıncı asırda Zerefşan havzasında ve Khorezmde hemen köy ve ziraat hayatına geçti. Bunlar, daha Sır Derya havzasında ve «Tura» taraflarında iken köy hayatına geçmeğe başlamış olan unsurlardan ibaret olsalar gerektir. Şaybak Khan ise Sır Derya ile Astarkhan arasında dolaşan bir sultandı. Şaybak'tan daha önce Mâverâünnehre gelen Şıbanlı Mehdi ve Hamza Sultanlar evvelce «Tura» vilâyetinin kale ve istihkâmlarına ve mamur bölgelerine mâlik olan Bahtıyar Sultanın oğulları idi. Onlarla gelen Özbeklerin, daha son Temürîler zamanında geçmiş olacakları zannolunur.

Kabile teşkilâtına gelince, «Özbek» leri her yerde «doksan iki boy Özbek» (Toqsan iki bavlı Özbek) diye anıyorlar. Bav, boy (kabile) demektir. Başkurtlar için de «On iki bavlı Başqurt» denilir. Özbeklerde bu 92 kabileyi sayan bir «Nesebnâme» vardır.

Nesebnâmenin 16-17 nci asırlarda yazılan nüshalarıyla yeni nüshaları pek az bir farkla aşağı yukarı aynıdır (meselâ «Akhund Kurbanali ve Khanikov ve Şeykh Süleyman neşirleri). Şüphe yoktur, ki bu nesebnâme, Özbeklerin Altın Orda zamanındaki, yani Mañgıt-No-

---

ve Özbekler tarihine ait 1550 hududunda yazdığı bu *Tarikh-i Dost Sultan*'ın yegâne yazma nüshası benim hususî kütüphanemde, yalnız baş tarafından bir parçası Taşkent umumî kütüphanesinde bulunmaktadır; şimdi burada naklettiğimiz kayıt, bizim yazmada vr. 72b de bulunmaktadır.

[20]) *Keşf ül-Hudâ* ismindeki bu eserin yazılışı, önce ancak bazı nakillerden malûm idi (bk. E. Blochet, Paris farsî yazmalar fihristi, II, 122), 1924 te bu eser, Berlin Devlet Kütüphanesine M. Hartmann tarafından verilen yazmalar meyanında, tarafımdan bulunmuştur (Hartmann yazmaları sıra N. 69).

[21]) Bk. *Enzyclopädie des Islam*, I, 102-104 «Abul-Khayır maddesi; «*Tarikh-i Abul-Khayır Khanî* ismindeki bu eserin nüshası British Museum'da bulunmaktadır.

gay ve Kazakların ayrılmalarından önceki heyette bulunan kabileleri saymaktadır. Bu kabileler şunlardır:

Miñ, Yüz, Qırq, Üngeçit, Calayır, Saray, Oñ, Qoñrat, Alçın, Nayman, Argın, Qıpçaq, Çıçaq, Qalmaq, Uyrat, Qarlıq, Turgavut, Burlaq, Buslaq, Çemerçin, Qatagan, Kileçi, Kineges, Böyrek, Qıyat, Bozay, Qatay (Khıtay), Qañlı, Özce Bulucı (?), Topçı (?), Upulaçı, Culun, Cıt, Cuyut, Salçavut, Bayavut, Otarçı, Arlat, Kireyit, Uñqut, Mañgıt, Qañgıt, Oymavut, Qaçat, Merkit, Borqut,Quralas,Qarlap, Ilacı,Gülegen(?), Qışlıq, Oğlan, Küdey, Türkmen, Dürmen, Tabın, Tama, Meçet, Kirderi, Ramadan, Mumun, Aday, Tuqsaba, Qırgız, Uyrucı, Coyrat, Bozacı, Oysun, Corga, Bataş, Qoysun, Sulduz, Tumay, Tatar, Tilev, Qayan, Şırın, Kürlevüt, Çilkes, Uygur, Yabu(=Yabaqu), Ağır(=Ağıran), Buzan, Buzaq, Müyten, Macar, Qocalıq, Çoran, Çürçüt, Barın(=Behrin), Moğul, Nöküs.

Bu sayılan kabile isimlerinden 33 kadarı moğol kabilelerinin, diğerleri ise Çoçı Ulusundaki bütün meşhur türk kabilelerinin, bir çoğu da, bugün bizce bilinmiyen kabilelerin adıdır. Özbekler gelmeden önce Mâverâünnehirde yaşayıp sonra onlara iltihak eden Barlas, Kavçın gibi kabileler burada yoktur. Burada zikrolunan 92 kabileden ancak 45 kadarı bugün Özbek heyetine dahil bulunuyor. Zikrolunan moğol kabileleri ise elbette Coçı Ulusuna gönderilen moğol kıt'alarını teşkil eden moğollardır. Moğolca ad taşıyan kabilelerin büyük kısmı şimdi Mâverâünnehir ve Khorezmde bulunuyorlar. Anane şeklinde yaşıyan bu fihrist (nesebnâme) bize, Mâverâünnehir ve Khorezm Özbeklerinin bu fihristte münderiç tekmil kabileleri havi olduklarına inanmış olmalarını, binaenaleyh Altın Ordanın asıl istinatgâhı olan bütün kuvvetleri temsil edip, oradaki teşkilâtın hepsini Mâverâünnehre beraber naklettikleri fikrinde olduklarını gösterse gerektir. Kabilelerin bugünkü bölünüşü ise şu şekildedir:

1) *Koñrat* kabilesi. Bunun büyük oymakları beş tane olup birincisi Qancagalı, şu 14 arıstan ibarettir: Orus, Qara-Qursaq, Çöllik, Quyan, Quldavlı, Miltek, Kür-Tuğı, Gele, Top-Qara, Qara-Boz, Nogay, Bilgelik, Döstelik. İkincisi Oyınlı oymağı, dokuz arıstan ibarettir: Aq-Tana, Qara, Çuran, Türkmen, Quvuq, Beş-Bala, Qaraqalpaq, Qacay, Khoca-Bece. Üçüncüsü Qoştamgalı oymağı, yine dokuz arıstır: Kül-Abı, Barmaq, Küce-Khur, Köl-Çuburgan, Qaraqalpaq, Qoştamgalı, Seferbiz, Dilberi, Caçaqlı. Dördüncüsü Oqtamgalı oymağı, ki yedi arıstır: Tartuğlı, Ağamaylı, Işıqalı, Qazancılı, Üyükli, Bükeçli, Qaygalı. Beşincisi Qır oymağı, ki beş arıstır: Güzili, Küsevli, Ters, Balıqlı, Quba. Bütün bu Koñrat uruğu şubeleri Amu Derya

deltasında, Bukharanın Khuzar (Ghuzar), Şirâbâd, Qurgan-Tepe vilâyetlerinde bulunur. Bukharada göçebe hayatı oldukça muhafaza edenler bunlardır. Khorezmdekiler ise meskûndurlar.

2) *Nayman* kabilesi, bunun oymakları üçtür: Qoştamgalı, Uvaqtamgalı, Sadır; Khorezmde ve Semerkand civarında bulunurlar.

3) *Kineges* beş oymaktan ibarettir: Qayrasalı, Taraqlı, Açamaylı, Çıkhut, Abaqlı. Bunlar Şehrisebz ve Khıyvada bulunurlar.

4) *Mañgıt* üç oymaktan ibarettir: Toq-Mañgıt, Aq-Mañgıt, Qara-Mañgıt. Bunlar Khıyvada ve Qarşı civarında bulunurlar.

5) *Tuyaqlı.* Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinde bulunurlar.

6) *Müyten.* Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinde bulunurlar.

7) *Saray.* Şehrisebz-Yekke-Bağ hududunda otururlar.

8) *Barın.* Fergane vilâyetinde ve Kette-Qurgan tümeninde yaşıyorlar.

9) *Khıtay* ve 10) *Qıpçaq.* Semerkand ve Kette-Qurgan tümenlerinin en mühim kısımlarını işgal ediyorlar. Khıyvada ve Ferganede bunlar pek kalabalıktır.

11) *Miñ.* Semerkand, Pençkent, Cızak taraflarında ve Ferganede bulunurlar.

12) *Üç Uruğ:* Misit, Tama, Yabu. Bukharanın Ziyaeddin civarında yaşarlar.

13) *Burqut* Çilek ve Kermîne sınırlarında;

14) *Arlat.* Qara-Kölde;

15) *Qañlı.* Cızak hududunda;

16) *Qırq, Yüz, Miñ.* Cızak tümeninde;

17) *Bataş.* Qarşı, Ghuzar taraflarında yaşarlar.

18) *Qaraqalpaq* beş oymaktan ibarettir: Qara-Qoylı, Qara-Siñgir, Oymavut, İstek, Açamaylı. Bunlar Amu Derya deltasında ve Semerkandin şimalinde «Ak-Tepe». de bulunurlar.

Özbeklerin eski şivelerini ve âdetlerini oldukça iyi saklamış olanları bilhassa «Cızak» tümeninde bulunuyor (Qırq, Qañlı, Salıq, Türk, Türkmen, Nayman, Mañgıt, Qıtay-Yüz, Solaqlı, Tuyaqlı, Alaça, Burqut, Sirkeli, Baymaqlı, Calayır, Qırgız, Yüz, Quyan-Tuyaqlı, Parça-Yüz, Qarapça, Quşçı, Oraqlı, Toqcarı, Qoştamgalı, Saray, Qancagalı). Fakat bu kabileler nüfusça pek azlıktırlar. Şarkî Bukharada yine göçebe hayatını tamamen terketmiyenler «Düşenbe» civarında **«Laqay»**, **«Marqa Kiçi Yüz»**, Feyzâbâd civarında **«Qarlıq»** gibi kabilelerdir.

Afgan Türkistanındaki Özbek aşiretleri hakkında ancak 19 uncu asır başlarında Hindistanlı Mîr İzzetullah tarafından tertip edilen bir cetvele mâlikiz[22]). Buna göre, oradaki kabileler şunlardır: Şıbırgan yanındaki «Serpül» de «Miñ» kabilesinin «Açamaylı» oymağı; onun yanında «Sayyad» adlı yerde «Açamaylı» ve «Qazayağlı» «Miñ» leri. Sencayrek'te «Qıpçaq» uruğu; Kunduz'da tamamen «Qatagan», «Balkh» civarında «Saray» ve «Möyten» urukları. Badakhşanda «Eşkemiş» te Qataganların «Bürge» ve «Timiş» adlı oymakları. «Narın» da «Çağatay» uruğu. Mîr İzzetullah Möyten ve Qatagan uruklarının oymaklarına ait de bilgi veriyor: *Möyten* yedi oymaktır: Tilikhane, Germsili, Qazayaqlı, Çağar, Sum, Aqşayıq, Çüçen. *Qatagan* uruğu ise üç oymaktır: Beş-Qaban, Salcavut, Tört-Ata. «Beş-Qaban» ın beş arısı var: Laqqa(=Laqay), Yañı-Qatagan, Kesmever, Qayan, Manas. Kesmeverin dört tiresi var: Aq-Tağlıq, Endicanî, Qalasi, Bomın. «Manas» ın üç tiresi var: Temiş, Sar-Bağış, Bürge. «Tört-Ata» nın dört arısı var: Sarığ-Qatagan, Çuraq, Başsız, Mardad. «Çuraq» ın iki tiresi var: Qız Atizi, Şöleñ. Mardadın üç tiresi vardır: Üçata, Bozan, Cutuduq.

Özbek kabileleri içinde aristokrasi «Bekzad» lâkabını alanlar vardır, ki bunlar vaktiyle hanların tahta çıkmaları merasimini icra etmiş ve memleketin idaresinde ve orduda faal rol oynamışlardır. Bunlardan Khıyvada bilhassa Qıyat-Qoñgrat, Uygur - Nayman, Qañglı - Qıpçak, Nüküs - Mañgıt kabileleri, Bukharada ise Şıban Oğulları zamanında «Quşçu», «Nayman», «Qarluq» ve «Böyrek» kabileleri, Mañgıtlar zamanında (Radloff'a göre) Miñ, Arlat, Barın, Bataş urukları mâruf olmuşlardır. «Qataghan» lar da «bekzâd» sayılıyorlar. Uruklar içinde Tuyaqlı, Möyten, Khıtay (Qatay), Mañgıt urukları ve Qoñgratların Bukharadaki ekseriyeti Deşt-i Qıpçaqtan en sonra gelen uruklardır. Bunlar evvelce «Mañgıt-Nogay» ve «Kazak» heyetlerine dahil olup sonradan Mâverâünnehre gelmişlerdir.

---

22) Mîr İzzetullah'ın *Ahvâl-i Sefer-i Bukhara* adındaki farsça eserinin yazma nüshası Paris Millî Kütüphanesinde, Suppl. Pers. 1346 da bulunmaktadır. Biz o nüshadan istifade ediyoruz. Bu eserin Wilson tarafından «*Calcutta Cuarterly Magazin and Riview*, III-IV, 1820» de neşredilen tercümesi eksik ve pek yanlıştır. Mîr İzzetullah, seyahati ve eseri hakkında bk. «*Yeni Türkistan*» 1928, Numara 14, s. 41-44.

Uruğlı Özbeklerin Ahlâk, Âdet ve Lehce Hususiyetleri

Bugün Özbekler artık tamamiyle meskûndur. Yalnız bazı uruklar yaz günlerinde tarlaları yanında «dermeev» lere [23]) ve Şarkî Bukharadaki bazı uruklar da hayvanlarını ve dermeevlerini alarak dağlara çıkar. Özbeklerde artık şeriate ve yahut Avrupa kanununa mukabil olan ananevî âdetler ve örfî türk kanununun hükmü kalmamıştır. Eti çok yerlerse de, kımız, Cızak tümeninde, Şarkî Bukharada ve Khorezm deltalarında bulunan Özbeklerden başkalarında unutulmuştur. Kadınları da, ekseriya Kent Türklerinin ve Taciklerin tesiriyle kendi köylerine mensup olmıyanlardan kaçmağa başlamışlardır. Bununla beraber aşiret taksimatı siyasî ve içtimaî ehemmiyetini hâlâ kaybetmemiştir. Bu cihet bihlassa son millî savaş sırasında görülmüş ve Ruslar bundan istifade etmiştir. Özbek ağırbaşlı, ciddî ve samimîdir. Savaşlarda yine eskisi gibi cesur ve merhametsizdir. Siyaset bulutları karardığı ve yahut köyün bir tarafında kavga başladığı zaman yerlerinde rahat oturamazlar. Fikrî faaliyetten ziyade ciddî ve ağır vücut idmanlarına ehemmiyet verirler. Özbek ve Kazaklarda «Kök Böri» (yahut «Köpkeri») denilen eski usul askerî sporlara rağbet fevkalâdedir. Özbekler medenî hayata geçtikleri halde bile eski askerlik ruhunu muhafaza etmişlerdir. Türkistanın siyasî hayatında en mühim rolü bunların oynıyacağı şüphesizdir. Eski destanlar, hele o ölmez «Özbek Köroğ-

---

[23]) Türkün binlerce yıllardanberi içerisinde yaşayıp geldiği «ev» e, biz bugün eskiden olduğu gibi sadece «ev», yahut «oba» diyemeyiz. Avrupalıları takliden «yurt» hattâ «yurta» (!) demek gülünçtür, zira «yurt», yahut «yurd» ev değil göçebelerin evlerinin bulunduğu yer, menzil'dir. Göçebe Türkün «ev» ini «çadır» tesmiye etmek de olmaz, çünkü çadır, «çetir» şeklinde hükümdarların başında taşınan şemsiyeye itlâk olunduğu gibi, keten ve kumaştan yapılan, daha ziyade yağmur ve güneşten muhafaza eden çadırın ismi olmak üzere en eski eserlerimizde (bk. Mahmud Kaşgarî, I, 340) mevcuttur. Türk «ev» ine «köçer ev», ve «köçoba» da denir; fakat bu kelimeler bütün göçer evleri (meselâ «küterme», «telegen», «alaçık», «käbit», «küymeli araba» v. s. [bk. *İbn Fadlân, 119-122*] adlandırmak için umumî ıstılahlar olarak kullanılabilirler. Türk «ev» ine «keçe ev», Kazaklarda «kiyizöy» denilse de, Ortatürklerde kullanılan «termeöy», yani «dermeev» daha münasiptir, zira bu evin esas hususiyeti portatif iskeletten ibaret olmasıdır; o cihetten kendisine sadece «kirege» de denilmiştir (M. Kaşgarî, I, 333, 373). «Dermeev» in örtüsü keçe olduğu gibi, avcı kabilelerde hayvan derisiyle, hükümdarların ve zenginlerin «orda» larında da ipekle dokunmuş halılar olmuştur. Böyle «dermeev» lerin kirege ve «ok» ları altınla ve fil dişleriyle zinetlenmiş ve milyonlara mal olan bir mesken ve medeniyet âbidesi olmuştur. Bu, « çadır » değil «ev» dir, yalnız «derme ev» dir.

lusu» bütün müşkülât günlerinde kendilerine refakat eder. Bunların nazarında «özbek» kelimesi filhakika «kendi kendine hâkim» mânasında anlaşılmıştır. Kendi aralarında halk şairleri, bakşılar toplantılarda «Özbekdin başqaga beklik yaraşmas» şiirlerini söylüyorlar ve yabancı istilâsına karşı düşmanlık ve kin besliyorlar. Köylerine sığınan rus düşmanlarını metanetle himaye ediyorlar. Türkistanda 1916 da başlıyan bütün isyanlar bunların hesabına olmuştur. Şarkî Bukharada Koñrat, Şehrisebzde Kineges, Semerkandda Nayman, Ferganede Kıpçak uruklarının savaşta kahramanlıklarını biz bizzat görmüşüzdür. «Lakay» ve «Dürmen» urukları cesur, fakat fazla serkeştirler. 1831 de ingiliz seyyahı «Borns» Lakayları cengâverlik ve şakavetle tavsif etmiştir. Kadınları bile, erkekleri evde yokken, sahraya çıkıp kervan basarlarmış. Bu münasebetle ingiliz seyyahı bunlara «Özbek Amazonları» diyor. Hâlâ da Lakay o Lakaydır. Kazaklarda böyle bir uruk «Üst Yurt» ta yaşıyan «Aday» lardır. 1919 da Ural-Rus-Kozak askerleri Bolşeviklerden Mañgışlağa kaçarken Adaylar «ulca» (=ganimet) ve yağma ananelerine daha ne kadar sadık kaldıklarını göstermişlerdir. Özbeklerin etnik teşkilâtı ve içtimaî hayatı daha öğrenilecek sahadır.

Mâverâünnehri işgalden önce Özbeklerin dili, Kazak ve Nogay lehçesiyle birdi. Ozamanın, tarihlerde yazılan coğrafî isimleri (meselâ «Tarikh-i Abulkhayır Khanî» de görülen şu kelimeler: «Citiser calqın», «Taraqtı», «Qayındı») tamamen nogayca ve kazakçadır. Fakat Khorezm ve Mâverâünnehre yerleştikten sonra oralarının eski sekenesi olan «Kent Türkleri» yle sıkı karışma neticesinde, yavaş yavaş dil hususunda da onların tesirine düşmüşlerdir. Bununla beraber, yukarı Sır Derya kıyılarına yakın yerlerde, Cızak, Nurata, Şimalî Khorezm, Şarkî Bukharada ve Karşı çölünde yaşıyanları, bugüne kadar eski lehçe hususiyetlerini saklamışlardır. Kelimelerin orta ve sonundaki «gh», «g» sesleri «v» ve «y» ye, «l» ve «n» sesleri de «d» ye, kelime başındaki «y» «c» ye münkalip olmak hususiyetlerini muhafaza etmişlerdir («otagh», «tagh», «yagh», «kigiz», «tig» kelimeleri yerine «otav», «tav», «cav», «kiyiz», «tiy» demek gibi). Bu husus bazı yerlerde Kent Türklerine ve hattâ bazı Taciklere de tesir etmiştir. Mef'ulü ileyhte «gh», «g» ve mefîulü fihte «y», «d» sesleri yerine, eski Şaybak Han ve Ebülgazi Han'ın eserlerinde tesadüf edildiği gibi, kıpçakça «n» kullanılması bazı yerlerde muhafaza edilmiştir («atasıga» yerine «atasına», «qalasıda» yerine «qalasında» demek gibi). Son zamanlarda, bilhassa 1924 yılında Türkistan idarî taksimatı uruk gurupları taksimatına göre yapıldığı zaman, Mâverâünnehrin eski medenî Kent Türkleri de «Özbek» adını kabul ettiler ve belki bugün bu adı taşımakta fazla taassup gösterenler de bunlardır. Şöyle, ki eğer «Özbek» ismi böyle bir umumî mâna alırsa

etnoğrafya tetkikatında Altın Ordadan gelen Şıban Özbekleri için «Uruğlı Özbek», Mâverâünnehrin eski medenî Türkleri için de «Kent Özbeki» demek gibi ıstılahlar kullanmak icap ederdi (bk. Türkiyat Mecmuası, II, 606). Türkistanın medenî Türklerinin eski zamanda kendilerine nispetle aşağı ve barbar saydıkları Özbeklerin adını uruk adı olarak kabul etmelerinin, Türkistanın yeni etnik teşekkülâtında tesiri olması da mümkündür. Şimdiden şehirli Özbek münevverleri İran tesirindeki eski şehir esatiri yerine, Uruğlı Özbek halk edebiyatını öğrenmeğe başlıyorlar. Bu elbette «Uruğlı Özbek» lehçe hususiyatının, bir taraftan şehirli «Kent Türk» lehçesine tesirini mucip olacağı gibi, bozkır Özbekinin eski hakikî «Özbek» hususiyatının yeniden yaşatılmasına da sebep olabilir.

Kent Türkleri

Bizim «Kent Türkü» tesmiye ettiğimiz eski medenî Türkler, Moğol çağında ülkelerini idare eden «Çağatay Han» ve oğullarına nispetle «Çağatay dili» denilen edebî dile yakın bir lehçenin muhtelif şivelerinde konuşurlar. Batı ve Doğu Türkistanın bütün şehir ve kasabalarında, Taşkent, Fergane, Kaşgar, Küça, Turfan ve Kulca vilâyetlerinde otururlar.

Kent Türklerinin Aslı ve Menşei Türkistanın medenî ülkelerine asırlardanberi yavaş yavaş gelip yerleşmekte olan muhtelif uruk mümessillerini muhtevi bulunan bu Türkler, daha milâddan önceki devirlerde köy ve şehir mânalarını ifade eden «kent» ve «balıq» kelimelerini ve devletin merkezî teşkilâtı, hükûmet mânasıyla «erk» kelimesini kullanmış olan «Şu» (eski çin menbalarınca: «Su» yahut «So»), «Saka», «Türk», «Usun» kavimlerinden çıkmışlardır. En eski zamanda «Türk» adını taşıyan «Çu» ve «Isık Göl» Türkleri, «Türk», «Türgiş», «Ezgiş», «Çigil», «İlaq», «Barsghan», «Tüñ», «Arghu», «Çumuk» (Çümük) gibi kavimler bunların esas unsurudur. Bununla beraber İran destanı efsanevî devirlerin İran-Türk hududunda Türk önderleri sıfatiyle Karlık «Khallukh)lardan bahseder, ki Balkh yanında Amu Deryayı geçerken bunların ülkesine geliniyormuş [24]) ve oradan Talas mıntakasına kadar bunların ülkesi olmuş imiş [25]). Bununla beraber, bu rivayetlerde Semerkandî ve Bukhara yanında Râmitân şehrini bina eden ve çin medeniyetinin hâmili olarak tasvir edilen Afrâsyâbın, oğlu Ercasp'ın ve maiyyetlerinin mensup ol-

---

[24]) Firdevsî, ed. Mohl, IV, 378: ازان بلخ فرخ بخلخ شدند, 694: چوارسب آمد زخلخ ببلخ.

[25]) Yine orada, s. 548: زخلخ پراز دردشد تاطراز.

dukları kavim sıfatiyle «Türk» yahut «Türk-Çigil» zikrediliyor [26]), ki bunlardan burada, İrana karşı sefer vaktinde, yüz bin kadar asker çıkarılmış imiş [27]). «Karlık» ve «Türk-Çigil» ile «Çin» üç müstakil kavim gibi zikrediliyorlar [28]); hikâye her halde «Türk» isminin daha tekmil Türklere umumî millî isim olmayıp ancak kabile ismi olduğu zamana aittir. Bu destanlarda Bukhara yanındaki Beykend ile Semerkand şehirleri «Keng Diz», yahut «Kumidhân Diz» tesmiye edilmektedirler [29]), yani bu şehirler «Keng» yahut «Kumidh» kavminin kaleleri telâkki olunmuşlar demektir. «Keng Diz» in daha birisi Khorezmde de olmuş gibi gösteriliyor. İran destanında Mâverâünnehrin eski Türk sekenesi sıfatiyle zikrolunan bu kavimlerden **Karlıklar** milâdî altıncı asra kadar buralarda hükûmet süren Eftalitlerin bir kabilesi sayılmışlardır [30]). Bunlar Araplar geldiği sıralarda Tokharistan'da [31]), tekmil Pamir, Vakhan ve Kâbil mıntakasında [32]) hâkim bulunuyorlardı; Hind usulü cevherli kılıçlara, bu Karlıkların ülkesinden gelmiş olmaları dolayısiyle olacak, Şarkî Avrupada «Kharalug Kılıçları» denilmiştir [33]). Karlıkların «Türgiş Karlığı» denilen kısmı İsfîcâb (Sayram), Taşkent ve Çatkal üzerinden Ferganenin şarkına kadar uzanan dağlık mıntakaları [34]) ve Orta Tiyanşanı ve Cenubî Cungaryayı [35]) yaşamıştır. Bunların «Üç Karlık» denilen üç kabilesi de Göktürklerin «Uç Tuglı Türk» denilen üç kabi-

---

26) Yine orada, s. 444: شاه چكل s. 520: ترك چكل ; Ramitan için bk. Narşakhî, *Târîkh-i Bukhârâ*, ed. Schefer, s. 6, Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 116.

27) Firdevsî, ed. Mohl, IV, 30.

28) Yine orada, s. 570. v.s.

[29) Bk. Marquart, A. *Catalogue of the provincial capitals of Eranşahr*, Roma, 1931, s. 34, 36.]

30) Bk. Zeki Velidî, *Türk Tarihi Dersleri*, İstanbul, 1927, s. 100-101.

31) Bk. Taberî, II, 1206, 1224-25; Barthold, *Historische Bedeutung der alttürk. Inschriften*, s. 16; yine o, *Alttürkische Inschriften und die arabischen Quellen*, s. 27.

32) Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 118b: ديارالخلخ فى حدود كابل و وخان على ظهر الختل ; [Kramers, İbn Havqal'in yeni tabında, s. 426 (ihtimal bu müellifin Karlıkları diğer yerlerde الخرلخية diye yazdığına aldanarak) bu ismi الخلج okumuştur, ki yanlıştır, bk. İbn Rusta, s. 92: وخشاب يقبل من اعلى بلاد الخرلخية فيصير الى فامر]

[33) Bk. *Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft*, XC, 33-34.]

34) İstakhrî, s. 290 [; Çatkal için İbn Havqal, yeni tabı, s. 509.]

[35) Bk. şimdi Minorsky, *Hudûd ül-'Âlem*, transl. s. 286-297.]

lesi ile beraber Moğolistanda [36]) bulunmuş, sonra 8 inci asırda oradan tekrar «Türgiş Karlıkları» yanına dönüp gelmiştir. Karlık kabilesi göçebe dağ aşireti olup ismini de dağlık yerlerde yaşıyan bir kavim sıfatiyle almış ise de, bunların ovalarda yaşıyanları medenî hayata geçmişlerdir. Mâverâünnehirde İslâmlarla ilk temasa gelen ve islâmiyeti ilk kabul eden Türkler orta Sır Deryada oturan Oğuz ve Karlıklar olmuştur [37]). **Çigiller**'e gelince bunlar filhakika, İran destanında söylendiği gibi, «Türk» (Tu-kiu)ların bir kabilesidirler, çok eski zamanlarda Şarkî Avrupada ve Hind hududunda hâkim unsur olarak yaşamışlardır [38]); Mâverâünnehre Araplar gelmeden bir asır önce (629 da) buralarını ziyaret eden çin seyyahı Yüan-çang Semerkandde hâkim tabaka sıfatiyle, «Çe-kiye», yani Çigil'lerden bahsetmiştir [39]). «Keng» lere gelince, bunlar Karlıklara ve Oğuzlara da akraba bir kavim sıfatiyle **«Keñg»** yahut **«Kañk»** isimleri altında tanıdığımız «Keñger» ve «Kanklı», Kırgızların telâffuzunca «Kañdı» [40]) ve «Kañk» [41]) kabilelerinin ceddi diyebildiğimiz kabiledir. Çinliler Sogd'lara (muahharen ancak bunlara) burada, Zerefşan havzasında, yaşamış olan o eski hâkim kavmin ismiyle «K'ang» tesmiye etmişlerdir [42]). Kañk'lar daha ziyade Peçenek Oğuz

---

[36]) Ramstedt, *Uigurische Runeninschriften*, 15-16 [şimdi bk. Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, I, 166, 182.]

[[37]) İbn Havqal, yeni tabı, s. 511.]

[[38]) Bk. şimdi *İbn Fadlans Reisebericht*, s. 215-16, 223.]

[39]) *Hiouen-Thsang, Mémoires sur les countries occidentales*, trad. par Stanislas Julien, Paris, 1857, p. 18.

[40]) *İqd al-Cumân*, Taşkent, 1927, s. 393-98.

[41]) Aristov, *Zametki ob etniçesk. sostave tiurksk. plemen narodnostiy*, Petersburg, 1896, s. 380.

[42]) «K'ang» kelimesi Milâddan sonraki zamanlara ait çin kayıtlarında sâdece «derin gözlü, yüksek burunlu, tüccar Sogd'lular» mânasında kullanıldığından (bk. E. Chavannes, *Documents*, s. 132-147; [Eberhard, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 141, 147: K'ang-çü ve K'ang-kuo]) bazı âlimlerin (W. Schott, *Chinesische Nachrichten über die Kanggar und das Osmanische Reich*, Berlin, 1844, s. 154; N. Aristov, *Zametki*. s. 292; Shiratori bei Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches*, III, 185). Milâddan önceki ve Hunlar zamanındaki «K'ang» ların türk kabilesi olan «Kañklı» ve «Keñger» lerle bir olacakları hakkındaki fikirleri, diğer âlimler tarafından (bk. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, 168, *Wehrot und Arang*, 187-88: «K'ang»=iranî «Kañha» dır diyerek) kat'î surette reddedilmiş, diğer bazıları (meselâ Barthold, *Zapiski Vost. Otdelenya*, XI, 348) tarafından da şüphe ile

ve Kıpçaklara yakın bir kavim olmuştur. Zaten milâdî birinci asırda yaşıyan Romalı Plinius bu Kañk'ların yaşadıkları yerlerde Kıpçak ve Kañklı'ların bir kolu olan «Kemaklar» (Camacae)dan bahsetmiştir. Araplar Karlık (Khallukh)lara akraba bir kavim sıfatiyle ismini «Kencîne» yahut «Khancîne» şeklinde yazdıkları bir kabileyi, Göktürklerden önce Mâverâünnehirde hâkim olan Türklerden saymışlardır; bunların bakiyesi olarak kabul edilmek icap eden bir küçük «Kencine» kabilesi de, daha 10 uncu asırda Şarkî Bukharada şimdiki Feyzâbâd ve Babadağı mıntakasında yaşamıştır [43]).

Zikri geçen «Kümidh» yahut «Kümiçi» Türkleri Şarkî Bukharada, Karategin ve Feyzâbâd mıntakasında yaşamıştır; bunlar Sakaların bir kabilesi sıfatiyle burada daha milâddan önceki zamanlara ait kayıtlarda zikrediliyorlar; bunlar da on birinci asra kadar burda «Kencine» lerin komşusu olarak yaşamışlardır. Fakat çok eski zamanlarda, her halde Saka'ların hâkimiyeti zamanında, bu Kümiçi'lerin Doğu-ve Batı Türkistanın muhtelif yerlerinde yaşadıkları coğrafî isimlerden anlaşılmaktadır. Her iki Türkistanda, hattâ daha şimalde, Yenisey nehri başlarında, bu Kümiçi'lerin çok eskiden medenî şehir hayatına geçmiş [44]) ve

---

karşılanmıştır. Buna rağmen «Qañgar», «Keñger» (Peçeneklerde), «Qanqlı» (Kırgızlarda «Qañdı») ve «Qınıqlı» (bk. Mubarekşah Ghurî, s. 47) aşiretleri ve coğrafî isim «Keng-diz» ve «Keng-deh» (bk. Tomaschek, *Soghdiana*, 135-37) ve «Keñger» (orta ve yukarı Sırderyada, bk. Marquart, *Chronologie der alttürkisch. Inschriften*, s. 5, 10) hep ayni «Kañk» yahut «Keñk» (Keñg) kavmine ait olduğu aşikârdır. Zira bir taraftan Çinliler eskiden Türklerden öğrendikleri Batı Türkistan kavim ismi olan «K'ang» («Kañk)ı «Sogd» lılara da itlâk ettikleri halde, Sogd'ların kendileri «Kañk» yahut «Keñg» tesmiye olunduklarına ait hiçbir kayıt yoktur; bilâkis bu isim hep türk kavimlerinin ismi olarak görülmektedir; diğer taraftan Çinin «Wei» sülâlesi tarihinde «K'ang» hükümdarının milâdî 435-439 seneleri arasında Çine elçi gönderdiği ve bu hükümdarın «Tou-kiu Ta-tu Kagan», yani Tukiu'ların kadim cedleri olan Tatu Kaganın neslinden geldiği hakkında sarih bir kayıt vardır, bunu Chavannes (*Documents*, s. 100), Göktürkler ancak 6 ncı asırda zuhur etmişler dâvasiyle boşuna tevil etmiştir.

43) ««Keng» ve «Kencine» ve Karlıkların karâbetini gösteren kayıtlar için bk. Zeki Velidî, *Türk Tarihi Dersleri*, s. 100-106; Babadağındaki Kencineler için bk. *Hudûd ül-'Âlem*, vr. 25a.

44) Kş. Zerefşan havzasında «Kümiçket», şimdi «Kümüş ata», Yenisey başında «Kümücket» (*Hudûd ül-'Âlem*, metin vr. 17b), [Şarkî Tiyanşanın ucundaki

Türklerin en eski fütuhatlarına iştirak etmiş oldukları Kafkasya, İran ve Hindistanda bıraktıkları izlerinden [45]) görülmektedir. Arap menbalarında Mâverâünnehrin Sır Derya havzasında, Şaş ve Fergane taraflarında olduğu gibi Zerefşan ve Kaşka Derya havzalarında dahi türkçe köy ve kanal isimlerine tesadüf olunuyor [46]). Bunlar arasında «Suvar» yahut «Sabir» Türklerinin isimlerini taşıyanları da vardır [47]), ki bunlar türkçenin «Z» sadası yerine «R» kullanan lehçede konuşmuşlardır. «Semerkand» şehrinin ismi türkçe «Semizkend» diyerek de telâffuz olunduğu kendi menbalarımızdan başka çin ve arap menbalarında da görülüyor ve «semir» sözü de «semiz» diye izah edilmektedir [48]). Zerefşan ve Kaşka Derya havzalarındaki eski türkçe coğrafî isimlerin bu eski Karlık, Kañk, Kümidh'lerden kalmış olması muhtemeldir. Meselâ Bukhara ve Keş taraflarında Karlıkların pek eskiden yerleşmiş oldukları muhakkaktır. Bukhara civarında yerleşip, sonra kısmen tacikleşen Karlıklar epey kalabalıktır, bugün burada «Khallukh», yani «Karlık» ismini taşıyan on bir kadar köy vardır [49]). Bundan maada vaktiyle Karlık Türklerinin iskân sahası sayılan Pamir de Şugnan (Şigni), Vakhan ve Khuttal tarafları dahi 10 uncu asır arap müellifleri tarafından «Türklerle meskûn ülkeler» ve «Türk bekleri» nin ülkeleri sıfatiyle zikredi-

---

«Komul» şehrinin ismi Sogd vesikalarında «Kmidh» yazılmıştır bk. M i n o r s k y, *Hudûd ül-'Âlem,* tercm. s. 275].

[45]) Bk. Kafkasyada Heftalitlerden «Kemçik» için bk. M a r q u a r t, *Ungarische Jahrbücher,* IX, 1929, s. 98; Hindistanda «Kumidh» için T o m a s c h e k, *Soghdiana,* s. 139; İranda «Kum» şehrinin esas sekenesini yedi «Kumidhân» köyü teşkil etmiştir, bk. Hasan bn Muhammad Qumî, *Târikh-i Qum,* Tahran tabı, s. 23, 35-40.

[46]) Bk. meselâ «Qaraçun» (Bukhara-Nesef arasında, İstakhrî, 337), «Kül Sıgın» (şimdi «Kül Melik» İbn Khurdadbeh, 26), «Barmış» (İbn Havqal, yeni tabı, 495), «Buzmaçin» (ibid. 496), «Eski Fagan» ve «Sevniç» (ibid. 502), «Min» (ibid. 506), «Cingaket» ve «Süyük» (yahut «Süydük», ibid. 506), «Sagırç», yani «Sagırçı» (burasının ahalisi Türk olduğu hakkında Faqih Ebu 'l-Leyth el-Semerqandî'nin bir kaydı vardır.)

[[47]) Bk. *Ibn Fadlân,* s. 209.]

[48]) Bk. M a r q u a r t, *Ungarische Jahrbücher,* IX, 1929, s. 90. [Yine benim *Bîrûnî's Picture of the World,* s. 49.]

[49]) Bu köyleri 1921 de bizzat tesbit ettim, Rusların 1:840000 mikyaslı büyük haritalarında da bu köyler kayıtlıdır.

lirler [50]); ovalardaki Tacikler yerlerini Türklere terketmek mecburiyetinde kalarak dağlara çekildikleri zamanlarda kâmilen tacikleşmiştirler.

İki Türkistanda medenî hayata geçerek yerleşen ve şimdiki Kent Türklerinin teşekkülünde en büyük hisse sahibi olanlar da «Türk» adını kabile ismi olarak taşıyan **«Türk»** (çinlilerce: Tu-kiu) ve «Türgiş», kısa olarak «Türk-Türgiş» ler olmuştur. Isık Göl mıntakasındaki «Izık Art=Asgar» (bk. yukarıda s. 6-7)ın asıl vatanları olarak tanıldığını yukarıda dağlar bahsinde zikrettiğimiz bu «Türk» lerin, ve yine orada yaşıyan «Usun» ların reisleri «Khakan» ve «Bay» olmuştur [51]). Herodot'ta ismi «Argım-pay» okunan ve muntazam bir devlet kurmuş oldukları haber verilen bir kavmin bu Orta Tiyanşan «Türk» lerinin cedleri olduğu zannolunuyor [52]). Milâddan önce yedinci asırdaki Saka'ların reisi olan Afrâsyâb (Tuña Alp) da bunların ilk hükümdarlarından sayılmıştır [53]). Termiz Demirkapısının eski İran ile Türk memleketleri arasında hudut olduğu hakkında kendi zamanında söylenen, fakat çok eski zamanlara ait rivayeti Hüan-çang, «Tu-kiu», yani Göktürklerin ecdadına nisbet vermiştir [54]). Bunların efsanevî cedleri olan on «kam» («qam», yani «şaman») Türkstanın Isık Göl mıntakasında Çin sanatını yaşatan şahsiyetler sıfatiyle tavsif olunurlar. Bunlardan **Barsganlar** çinicilik, nakkaşlık, demircilik ve marangozluk gibi sanatları iyi bilmişlerdir; bu husus onların islâmiyetten önceki devirdeki hayatlarına ait rivayetlerde anlatılmış; el-Bîrûnî de Barsganlarda bu sanatların artık sukut etmiş olduğunu on birinci asırda çin taklidi olarak yapılmakta olan kazan ve aynalardan bahsetmiştir [55]). Araplar geldiği sırada Zerefşan havzasında hâkim ahali sıfatiyle «Türk» ve «Sogd» ile beraber

---

50) Şugnan ve Vakhanların Türklüğü için bk. İbn Khurdadbeh, s. 178; Mas'ûdî, *Tanbîh*, 64; Ya'qûbî, *Buldân*, s. 292 Şugnanlıların reisleri «Khumar Bek» tesmiye edildiğini kaydetmiştir, bk. daha Minorsky, *Hudûd ül-'Âlem*, s. 363-4. Khuttal «bek» lerinin şeceresi için bk. Marquart, *Eranşahr*, 300-302; Khuttal'da türkçe ve tokharca konuşulduğu hakkında 727 yılında çin kaydi vardır, bk. *Bulletin de l'Ecole Françaıs de l'Extreme Orient*, VIII (1908), p. 511-12, XII (1912), 101-102.

51) Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, 68-9.

[52) Bk. Zeki Velidî Togan, *İbn Fadlân*, 281].

[53) Ayni eser, mukaddime, s. XXXI ve bizim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s. 13-14].

54) *Histoire de la vie de Hiouen-Tsang*, ed. par Stan. Julien, s. 61.

[55) Buna dair çin ve islâm menbaları kayıtlarının muvafakati hakkında bk. *İbn Fadlân*, 312; on «kam» ın ve Barsganlıların sanatkârlıklarına dair Gardîzî, *Mucmal üt-Tavârikh ve'l-Qisas* ve el-Bîrûnî'nin kayıtları için bk. Zeki Velidî Togan, *Bîrûnî's Picture of the World*, s. 106-107].

«**Türgiş**» ler de gösteriliyor [56]. Badghis ve Balkh hükümdarları gibi merkezi Semerkand olan «Sogd Ülkesi» padişahlarının da bu Türgiş'lerden olduğu tasrih ediliyor [57]. Demek bu şehirde Çigil'ler ile birlikte Türgişler yaşamıştır. Bu Türgişler tarafından Zerefşanın iki kolu arasındaki Miyankâl'da tesis edilen Aferinkent kasabasından bahsedilirken, bunlar, «medenî Türkler» tesmiye edilmişlerdir [58].

«Türgiş» ler asıl «Türk» (Tu-kiu)ların bir şubesi, «belki de hakikî Türkün kendisi», «mâmur ülke ve köy sahipleri» olarak tarif edilmişlerdir [59]. Bukharayı ilk defa bina eden kavim sıfatiyle de Evliya Ata (Taraz) tarafından buraya en eski zamanlarda gelmiş olan tüccar «**Cümük**» (yahut «Çümük» ve «Çumuq») Türklerinden bahsedilir [60]. Taraz, İsfîcâb ve Balkh taraflarında kasabalara malik olan [61] bu kavim Araplar geldiğinde Zerefşan havzasında «Küşan» Türkleriyle birlikte türk aristokrasisi sayılmıştır [62]. İlk islâmiyette yeni din kurucusu Mukanna'in vakayiinde (780 yıllarında) Bukhara ve Keş (Yaşılşehir) hududundaki Karlıklar ile beraber Taşkendin şarkında, şimdiki Ahen-

---

56) İbn A'tham el-Kûfî, *Futûh,* arabî aslı, Tapkapı nüshası, N. 2956, cild. 2, vr. 134b: وببيكند يومئذ خلق كثير من الترك والسغد والترقس yine 148b: كفار (خراسان) من الترك والسغد والترقس

57) Sogd hükümdarı Gûrek'in altıncı batındaki bir hafidi ve islâm tarihlerince de malûm bir şahsiyet olan Merzuban bn. Türkiş Biqî (bk. İstakhrî, 292, 323: مرذبان تركسى) nin nesebi Muhammed bn. Abdülcelîl el-Semerkandî'nin *Muntakhab ül-Qand fî Târikh-i Samarqand,* Paris nüshası, arab. 6284, vr. 38b şöyle yazılmıştır: مرزبان بن تركش بقى بن كثير بن طرخون بن كنادرناك بن غورك ملك سمرقند ; Badghis hükümdarı Nîzek'in Türgişlerden olduğu hakkında bk. İbn A'tham, mezkûr cild, 133b, 136b: نيزك الترقشى صاحب بادغيس

58) Ebu İshaq el-Nedîm, *Kitâb ül-Fihrist,* s. 18: حاضرة الترك .

59) Bk. İdrisî, iklim 5. cüz' 10 (Paris nüshası, 2221, vr. 305b): التركش وهى قبيلة من الاتراك بل هم الاتراك على الحقيقه ; İbn ül-Faqih, Meşhed nüshası, vr. 168b: التركشية وهم اصحاب بناء وقرى

60) M a r q u a r t, *Eranşahr,* 308-309, *Wehrot und Arang,* 146, bu Cümüklere ait rivayeti daha muahhar zamana ait zannetmiş.

61) Muqaddasî, s. 48, 263, 275: قراجوك , جوكت; Nasıri Khusrev, *Sefer Nâme,* Berlin tabı, 44: جوكيان ; Hamdallah Qazvînî, *Nuzhat ül-Qulûb,* ed. Le S t r a n g e, 176: پل جوخيان ; Yaqut, II, 573: دستجرد جوكيان ; bugünkü «Çimkent» te aslında «Çemük kent» olacak; Narşakhî, *Târikh-i Bukhârâ,* ed. S c h e f e r, s. 5 جوك ve جوكنت yerine حوك ve حوكنت.

62) Tabarî, ed. De G o e j e, II, 1613. Addinda DCCVIII; [karş. M a r q u a r t, *Wehrot und Arang,* s. 146]: الكشانى واهل بيت الجموكيين وهم من عظماء الترك

geran havzasını işgal eden «**İlak**» ahalisi bu zatın ve «manihai» (mubayyada) lerin müfrit taraftarları sıfatiyle zikredilirler [63]. Araplar geldiği sıralarda Keş'de «tudhun», «sıgın» ve «vek» (=«bek») lâkapları taşıyan beğlerin hâkim bulundukları, bunlardan «Akhrid» ismindeki tudhun'un evinden Araplara emsali görülmemiş nâdir çin mamulâtı, vazolar ve kumaşlar geçtiği zikredilir. İlak Türkleri şimdiki Taşkent civarının başlıca Türkleridir, bunlar da Barsgan ve Çigillerle beraber «Türk» (Tu-kiu) grupunun başlıca kabilelerinden sayılmışlardır. İlak ahalisi manihaizma daha 11 inci asra kadar sadık kalmışlardır; Karlıklar ile komşu bulunan Vaşgird (Feyzâbâd) tarafında bir «İlak» şehri zikrediliyor [64].

Doğu-ve Batı Türkistanda türk şehir ve köyleri yazın yaylaya çıkmağa müsait yerlerde, yüksek dağların hemen eteklerinde teessüs etmiştir. Doğu Türkistandaki şehirlerden bir çoğunun hangi kabile tarafından tesis edildiğine dair kayıtlar bile mevcuttur. Onuncu asırda Kaşgar «Ordukent» Khakanîlerin merkezi olduğu halde şehir eminleri Karlık yahut **Yağma** kabilesinden olurdu; demek bu şehirde Khakanîlerle beraber bu iki uruk çokluk idi. Şehrin etrafında bazı köyler Çigillerle meskûndu, keza Kırgızlar da şehre yakındılar. Şimdiki «Artış» ın ve ona yakın olan «Khirekli» nin ahalisi Yağma, Karlık ve Tokuzoğuz karışık idi, Üç (yani Üç Turfan) ahalisi Karlık idi. Şimdiki Maralbaşı yanındaki Barçuk şehrinin ahalisi «**Caruk**» kabilesine mensuptu. Barçuk, Kaşgar ve Barman (=Aksu) efsanevî Tuña Alp tarafından bina olunmuş sayılırdı. Bütün Doğu Tiyanşan şehirlerinin ahalisi **Uygur** idi. Küça (yahut Küsen) şehrinin ahalisi **Küsen** (yahut Kuşan) kabilesi idi. Doğu Türkistan türk şehirlerinin teşekkülünde en fazla rolü, Karahanî sülâlesinin esas istinatgâhı olan, Yağma kabilesi oynamıştır. Bunların ekseriyeti daha onuncu asırda göçebe idi. Türkte Oğuz, Kıpçak, Karlık ile beraber en ziyade kalabalık olan kabile bu Yağma idi. Hudûd ül-'Âlem bunların bin yedi yüz kadar kabileden ibaret olduğunu, tekmil Tiyanşan (Ugraç Art) ın bunlarla meskûn olduğunu, Kaşgar şehri Karlık, Yağma ve Kırgız kabilelerin toplandığı yer ise, Cungarya cenubunda Beşbalığa tabi Camgar şehri de Karlık, Yağma ve Kimakların toplandığı yer olmuştur. Yalnız bu şehrin yanında Karlıklardan iki yüz ka-

[63]) Abd ül-Qâdir al-Baghdâdî, *El-Farq-u beyn el-Firaq*, Mısır tabı, 1910, s. 243, Mukanna' ve «mubayyada» taraftarları: اهل ايلاق وقوم من اهل الصغد وكفرة الاتراك الخلجية .

[64]) Keş ve Nesef bekleri için bk. Tabarî II, 1448; III, 79-80; Yakinf-Biçurin, *Svedeniya o narodakh... Sredney Aziyi* I, 370; tudhun Akhrid'in hazineleri için bk. Tabarî, III, 79-80.

dar kabile yaşamıştır [65]. İşte bütün bu kabileler zaman geçtikçe Doğu ve Batı Türkistanının dağlara yakın mıntakalarında yerleşerek «Kent Türkü» olmuşlardır. Sekizinci asrın ortasında, Tokuzoğuz hanları daha Orkhun sahasında bulunduğu zaman Moğolistana gidip gelen arap elçisi Temîm ibn Bahr dönüş yolunu tasvir ederken, Isık Göl kenarındaki Barsganların şehrinden geçtiğini ve bu yolda yirmi gün memleket postasiyle giderken (yani Komul-Turfan-Küça yolunda) hep mâmur köyler üzerinden gidildiğini, bunların ahalisinin «hepsi yahut ekserisi mecusî yahut manihaist Türkler» olduğunu tasrih eder [66]. Batı Türkistanına gelince, burada, Semerkand tarafında «Türgiş» ve «Çigil» lerden başka bir de «**Tukhsi**» kabilesi olduğu anlaşılıyor [67]. Evliya Ata (eski Taraz), Taşkent taraflarındaki bazı şehirler «Çigil», ve «Barsgan» adlarını taşımışlar. Taraz tarafındaki Cümük'ler gibi, Isık Göldeki Barsganlar da, hem Taraz yanında ve hem de Bukhara yanında kendi şehirlerine mâlik olmuşlardır. Ferganede Özgend'in ahalisi, keza İle havzasında şimdiki Kulca taraflarının şehirli ahalisi «**Ezgiş**» Türklerinden olmuş [68], Khorezmde «**Kücat**», «**Cugrak**» ve «**Kerder**» (şimdiki: Kerderi) Türkleri, Yedisuda «Çu» ve «İle» havzalarında «**Argu**», «Çigil» ve «Tukhsi» kabileleri şehir ve köylerde oturmuşlardır. 14 üncü asra kadar Isık Gölden Taşkent şimalindeki «Sogdak» lar şehri İsfîcâb (= Sayram)a kadar Çu ve Talas (Taraz) havzası üzerinde uzanan yolda yüzlerce türk köy, kasaba ve şehirleri bulunmuştur, her yeni bulunan vesika buralarda bulunan şehir ve köylerin isimlerini bize haber vermektedir [69].

---

65) Bunlar için bk. *Hudûd ül-'Âlem,* vr. 17a-18a [ve Minorsky, 277 v.m.]; Caruk için M. Kaşgarî, I, 318; Barçuk, Kaşgar ve Barman şehirlerinin efsanevî zamanlarda yapılan eski türk şehirleri oldukları hakkında da bk. ayni müellif, I, 388, 112, 288, III, 272.

66) Bu malûmat İbn al-Faqih'in Meşhed nüshasında bulunmaktadır, vr. 170: ثم سار بعدذلك عشرين يوماً فى قرى متصلة وعمارات كثيرة اهلها كلهم اواكثر هم اتراك منهم عبدة النيران على مذهب المجوس ومنهم زنادقة ; hikâyenin dönüş yoluna ait olduğu yolun Nûşecân (=Barsghan) Taraz ve Şaş (Taşkent) istikametinde gösterilmesinden anlaşılıyor. [Haberin ait olduğu zaman için bk. Minorsky, *Hudûd ül-'Âlem,* s. 481.]

67) Bk. Yâqût, I, 828: تخسابجكت (= تخسيابجكت).

68) Bk. Yâqût, نوشجان (= برسخان) ve برسخان, maddeleri; «Ezgiş» ler için bk. Kaşgarî, I, 89 [ve benim *İbn Fadlân* s. 196].

69) Bu köy ve kasaba isimleri T'ang sülâlesi tarihinde, Yüan-Çang seyahatnamesinde, islâm menbalarından Muqaddesî, Gardîzî ve M. Kaşgarî'nin eserlerinde, *Hudûd ül-'Âlem*'de ve hafriyat esnasında bulunan vesikalarda bulunuyor.

Türkistanın Kent Türklerinin menşei meselesi hakkında burada tafsilât vermek icap etti, çünkü bizim burada bu meseleye ait serdettiğimiz mütalâalar Türkistana ait Avrupada, hattâ bizim kendi edebiyatımızda yerleşmiş olan fikirlere taban tabana zıttır. Türkistanın tarihine ait tetkikatta bulunan âlimlerin ekseriyeti Milâd çağında Hunlar, bilhassa 6 ncı asırdan başlıyan Göktürkler hâkimiyeti zamanından önce Doğu-ve Batı Türkistanında, umumiyetle Cungaryanın cenubunda kalealıncaka hiç bir Türk unsuru bulunmadığını israrla iddia ederler. İraniyatçılardan hakikî ilim müntesibi olanları bile «Hunlardan önce Tuna munsabından Ortaasyadaki Sogdların ülkesine kadar uzanan bütün sahada yekpare bir İran Saka kavmi hâkim olmuş, ki bunlar şimdiki Kafkasya Osetilerinin dilinde konuşan Skit ve Sarmat'lardır» demektedirler [70]. Doğu Türkistanında hafriyatlar neticesinde bulunan eski iran dillerine ait vesikaların hangi kavimlere ait olduğu meselelerini izah eylemek işinde iraniyatçılara hempaye olan muasır çiniyatçılar ise, Sogdluların şarkından şimaligarbî Çinde Ordus sahasına kadar uzanan yerlerde yaşayıp Hunlar tarafından şimdiki Afganistan taraflarına atılan ve «Hindo-Skit» ismiyle tanınan kavimleri (Saka, Yüeçi, Kuşan Eftalit) İran kavimleri saydıkları gibi, bir Türk kavmi sıfatiyle hayatlarını tarihimizde bugüne kadar iyi takip edebildiğimiz «Usun» (Uysun, Uyşun) ları bile kat'î olarak bir iran kavmi telâkki ederler [71]. Hunlardan ve Göktürklerden önce Kırgız Sahrasının ve Cungaryanın cenubunda hiç bir türk unsuru bulunmadığı, buralarının yalnız Hind-Germen, ve İran kavimleriyle meskûn olmuş olduğu hakkındaki kanaat ilmî kamuslar (meselâ Pauly Wissowa)da ve Doğu Türkistanında Huten ve Küça taraflarında bulunan eski iran dili yadigârlarına ait tetkikat sâyesinde artık bir mütearife şeklini almıştır. Bugüne kadar bu meselelerle uğraşan zevat Doğu-ve Batı Türkistandaki Kent Türklerini, ancak pek müahhar zamanlarda, bilhassa Moğol hâkimiyeti zamanında türkleşmiş olan eski İranlılar olarak telâkki ederler. Kent Türklerinin türkleşmiş İranîler olduğu kanaatinde olan birisi «Ortaasyadaki medenî İranîlerin barbar kavimlerle birçok asırlar boyu kahramanca mücadeleleri» nin safhalarını göstermek maksadiyle Kent Türklerinin uydurma bir tarihini, 350 sahifelik büyük bir eser halinde, Pariste neşretti [72]. Halbuki bütün bu

---

[70) Bk. Fr. Wilhem König, *Alte Geschichte der Meder und Perser*, Hannover, 1934. s. 18.]

[71) Bk. meselâ G. Haloun, *Zur Üe-tsi-Frage* (*Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Ges.* XCI), s. 246.]

72) Pierre Kouznietsov, *La Lutte des Civilisations et des Langues*

dalâlet, Ortaasya dahilinde etnik gruplaşmaların tarihini öğrenmekte medâr olabilecek menbalar ve vesikaların lâyıkiyle öğrenilmemesinden ileri gelmektedir. Akhemenid ve Grek-Baktralar istilâsından önce her iki Türkistanda hâkimiyet muhakkak, ki muahhar «Göktürk»-«Türgiş» lerin ecdadı elinde bulunmuştur [73]). Grek-Baktraların istilâsı neticesinde bu hâkim unsurun bir kısmının Türkistanın şimaline çekildiğini [74]), yalnız «medenî Türkler» in ecnebi boyunduruğunu kabul ederek yerlerinde kaldıklarını [75]), «Altın Dağı» na, yani Altaya çekilip giden Khakanların eski karargâhları olan Çu havzasına tekrar dönüp gelmiş olduklarını anlatan rivayetler vardır, ki tarihe uygundurlar. Eftalitler ve Göktürklerin hâkimiyeti devresinde, Türkler bir daha Hind ve Horasan sınırlarına kadar her yerde yerleştiler. Fakat gerek Sasanîler ve gerek Araplar zamanında İran unsuru Mâverâünnehri bir daha doldurdu. Mahmud Kaşgarînin dediği gibi «artık Acem memleketi şeklini alan» Mâverâünnehirde İranlı ahali arasında kalan Türkler tacikleşti; vaktiyle bir Önasya yazısını her halde Batı Türkistanında türkçeye tadilen tab'ettirmiş olan «Göktürk» lerin şimalişarka çekilen bu kısmı, Orkhun ve Yenisey havzalarında hâkimiyet sürdükten ve orada âbide-

---

dans l'Asie Centrale, Paris, 1912; bu eserde bk. ezcümle s. 184-5: Les Sartes sont des Tadjiks turquisée, et sette supposition paraît confirmée par les caractéres physiques et moraux de la race, par l'histoire et par les indications linguistiques. Par leurs traits physiques, les Sartes se rattachent à la race caucasienne. Cà et quelques là traits décèlent une origine mongolique; mais ces exceptions assez rares ne modifient pas l'expression générale: le sang iranie a prévalu si bien, qu'il n'est pas toujours possible de distinguer les Sartes des Tadjiks. 350 sahifelik eserinde müellif bu davayı bütün teferruatiyle isbat ettiği fikrindedir.

[73]) *İbn Fadlân*, s. 312-13.]

74) M. Kaşgarî, III, 304-308. «Türk-Türgiş» lerden Yenisey-Altay sahasında âbideler kaldığı gibi, bugün orada yaşıyan «Çulım» ve «Obı» Türklerinin dillerinde dahi eski Türgiş ve bugünkü Kent Türk lehcesi izi ile müşterek hususiyetler vardır.

75) M. Kaşgarî, III, 306: 22 kabile «Turkman» ın İskendere itaat edip kalması; İbn ül-Faqih, s. 299: 24 kabileden ancak «Türk» lerin İskender itaatinde kaldığı; Qudame ibn Cafer ise (s. 264) İskenderle ancak bozkırın göçebe Türkleri harbedip, şehir Türklerinin kendisine itaat ettikleri (واسترشده ذوالقرنين الى ترك البرازى لان ترك المدن قدكانوا دخلوا فى طاعته) ve bu «medenî Türklerin ülkesi Sogd yerine bitişik» olduğu (ثم رجع ذوالقرنين فى ارض الترك اصحاب المدائن واهل الاوثان حتى انتهى الى ارض السغد) hakkında rivayetler naklederler.

lerini bıraktıktan sonra, 8-9 uncu asırlarda tekrar eski vatanlarına dönüp geldiler. Tiyanşan Dağları sahaları 10 uncu asırda müthiş bir Türk kalabalığı arzediyordu; önce türk ülkelerine gelip yerleşmiş olan Sogd (Yedi Su'da «Sugdaq»)lar türkleştiler; Türk ve İranın asıl müsademe sahası olan İsfîcâb (şimdiki Sayram)ın Sogd'lıları 11 inci asırda, M. Kaşgarînin dediği gibi, «iki dilli (dhu·'l-lisâneyn) oldular. Fakat Sogd ve Ferganenin muhtelif yerlerinde Türkler de tacikleştiler. Meselâ yukarıda adı geçen «Âferinkent» kasabasının eski ahalisinin medenî Türkler olduğu malûmdur; halbuki bugün etrafları Türk-Özbek olduğu halde bunlar tacikçe konuşuyorlar. Yine Zerefşan havzasında «Bukhara» ve «Pençkent» civarında «Karlık» (Khallıkh) ve «Türk» adlarını taşıyan ve Türk ananelerini kısmen muhafaza eden Türklerin de anadilleri tacikçedir. Bukhara etrafında bulunduklarından yukarıda da bahsettiğimiz on bir Karlık köyünün dili bugün tacikçedir. Taşkent şehrinin ve şimdiki Âhengerân havzasından ibaret olan «İlak» vilâyetinin ahalisi evvelce «Türk» idi. Araplar geldiği zamanlarda Taşkent hâkiminin Mâverâünnehir vakıalarında «kendi Türkleriyle» [76]) yürüdüğü kaydolunmuştur. Hattâ onbirinci asırda yaşıyan bir âlim «en önce islâmiyeti kabul eden Türkler Taşkentlilerdir» [77]) diyor. Demek Araplar geldiğinde ve islâmiyetin yayılması zamanında bunlar Türktü. Fakat biraz sonra (onuncu asırda) Horasandaki iran lehçesinden bahseden bir bilgin, Taşkent ahalisinin dilini «Mâverâünnehrin en fasih lehçesi», yani tam mânasıyla İranda konuşulan farsça saymıştır [78]). Türk «İlaq» aşiretinin ismini taşıyan vilâyet de iranî «Âhengerân» havzasına döndü. Türklerce Tacikler islâm medeniyetinin baş mümessili sayıldıkları gibi, medeniyet hususunda da önder sayılmışlar. Mahmud Kaşgarî önce Doğu ve Batı Türkistanında Türkler kendi başlarına yaşadıkları zaman buralarda hiçbir şehir bulunmadığı, şehirlerin, bu ülkeye Önasya fatihleri geldikten sonra bina olunduğuna dair bir türk rivayetini nakletmiştir [79]). Zaten islâm devrinde edebî dil olarak arapça ve farsça kullanıldığı gibi, islâmiyetten önce de sanskrit, tokharça ve sogdça, türkçeye tercihen, kullanılmıştır. Ancak onbirinci asrın başında memleketin ida-

---

76) Tabarî, III, 712: صاحب الشاش فى اتراكه .

77) Abd ül-Ghafir ibn il-Huseyn el-Kaşgarî (Barthold, *Turkestan*, I, Petersburg, 1900, s. 130): ان اول بلاد اتراك اسلاماً اعاهى الشاش .

78) Muqaddesî, 335: لسان الشاش احسن السنة هيطل; bu müellifte هيطل «Mâverâünnehir» demektir ve «Haytal dilleri» diyerek buradaki İran şiveleri kasdedilerek nümuneleri de verilmiştir.

79) *Divân Lugat it-Türk*, III, 306.

resi Karakhanîlere, sonra Moğollara geçtikten sonradır, ki Türkler Mâverâünnehirde muntazaman tacikleşmek belâsından kurtulabildiler. Moğollar zamanında bu mesele en cezrî tedbirlerle halledildi. Tacik ahali zorla yahut vakayiin sevkiyle kısmen cenuba, Kâbil, Gazne ve bilhassa müstakil müslüman Hind hükümdarları tarafından idare olunan Sind taraflarına, kısmen de Uzakdoğuya, Şimalî Çine atıldı. Şimalî Türkistanda ve Tiyanşan Dağları sahasında yaşıyan kalabalık Türk kütlelerinin mer'âları şarktan gelen yeni fatih kavimlere lâzım olduğundan, daha Karakhıtaylar zamanında bu fatih kavimlerin eline geçmeğe başlamıştı; Moğollar ise bütün Orta Tiyanşan sahalarında önce Yağma, Karlık, Çigil, Argu, Türkmen ve Khalaçlara ait yaylaları şarktan getirdikleri kabilelere verdiler, ve ötekilerini Mâverâünnehir ve Kaşgar taraflarına ittiler. Bu hâdisenin cereyanını tarihlerden takip edebiliyoruz. Mâverâünnehir Çağatay Ulusunun ordusunu teşkil eden Barlas, Doglat, Calayır, Arlat ve Kavçın aşiretleri idaresine verilmişti; ülke yalnız bunların değil Ögeday ve Coçı Oğullarının da yağma sahası oldu. Çingizin taksimatına göre dört ulusun üçüncüsü olan Ögeday Ulusu gittikçe cenuba kaydı, Talas ve Taşkent tarafları onların eline geçti, Çağataylılar ile aralarında bu vilâyetler yüzünden savaşlar oldu. Nihayet 1268 de Semerkand şimalinde Katvanda bir içtima, 1269 ilkbaharında Taraz - Kencek'de Coçı ulularının da iştirakiyle bir Kurultay olup, önce Çağatay Oğullarına ait olan Orta Tiyanşan sahası ve Mâverâünnehrin üçte biri Ögeday Oğullarına, bunun cenubu Çağatay Oğullarına olmak, yaylaları dağlarda, kışlaları ovalarda bulundurmak kararı verildi. Ögeday Oğulları (Kaydu ve biraderleri) İle ve Çu nehirleri ve Isık Göl aralarındaki dağları, bu iki nehir ve Talas havzasını kışla, Çağatay Oğulları (Barak ve biraderleri) da Çaganyan (Hisar) dağlarını yayla, Keş ve Nesef bozkırlarını kışla edindiler. İşte bu muazzam hâdise, yani ulusların yerlerini değiştirmesi, Altay ve Cungaryada oturan Ögeday Ulusu kabilelerini, yüzbinlerle ve belki de milyonlarca ahalinin Orta Tiyanşana, Çağatay Ulusu kabilelerinin de Şarkî Bukhara, Hisar taraflarına taşınması neticesinde, Moğollardan önce Tiyanşan sahalarını işgal edip oturan eski sekene ovalara inerek «Kent Türkü» oldular. Bu muazzam «Elbir sıvışması» bütün acılıklariyle Temür zamanına kadar devam etti [80]).

---

80) Katvan içtima'ı için bk. Vassaf, Bombay tabı, s. 68-69; Talas kuruktayı için de Reşideddin tarihi, Topkapı nüshası, N. 1518, v. 243b-244b. Çu ve Talas havzasındaki Argu ülkesi Türklerinin Kaşgar tarafına hicreti Cemâl Qarşî'de, burada artık tahliye edilmiş olan, gayrimeskûn şehirlerin manzarası

Ülkeyi böyle cezrî tedbirlerle kendi eline alan Türk ve Moğol unsurları Mâverâünnehirden ayrılmıyan Tacikleri türkleştirmek gibi meselelerle kat'iyen alâkadar olmamışlardır. Tacik unsuru tamamiyle Türkler tarafından işgal edilen sahalarda tek tük köylerde yaşayıp kalmışlarsa, kendi dil ve milliyetlerini zamanımıza kadar muhafaza etmişlerdir (meselâ Taşkendin şark ve şimalişarkında Âhengerân ve Piskem havzalarındaki, Kızıl Kuma bitişik Nuratanın şimalindeki ve Ferganenin halis Türk mıntakalarında dağınık yaşıyan tacik köyleri gibi). Mâverâünnehir tekrar Türk ülkesi olduktan sonra da burada yaşayıp kalan İranîler yalnız kendi dillerini muhafaza etmiş değiller, çokluk olarak yaşadıkları yerlerde Türkleri tacikleştirmek işinde bile devam ettiler. (Meselâ Bukhara şehrinde Özbeklerden «Mañgıt» ve «Kineges», Khocend'de «Yüz» aşiretlerine mensup zümreler, Baysunda Çağataylar ancak son asırlarda tacikleşmişlerdir; Semerkand ve Oratepe'de de vaziyet böyledir). Ahalisinin ekseriyeti Türk olan Taşkent, Khokand, Karşı (Nesef), Keş, Cızak, Margilan gibi şehirlerin Tacik unsuru ise tamamen türkleşti. Bu karışmanın izi şehir ahalisinin farsçasında olduğu gibi türkçesinde de görülür. Tacik ahalinin tesiri sâyesinde eski Kent Türklerinin zirarat ve şehir hayatında, daha M. Kaşgarî zamanında kullanılan türkçe ıstılahlar bırakılarak, yerine farsçaları yerleşmiştir. Dilin yapısında da telâffuz âhengini bozmak; mef'ulü bih, mef'ulü ileyh, mef'ulü fih ve izafe eklerini birbiriyle karıştırmak, yine o Tacikle karışmanın tesiridir. Kent Türklerinde bu nevi karışık unsur bilhassa Cenubî Türkistan ve Fergane şehirlerinde mevcuttur; maamafih bunlar arasında türkleştikleri halde iran âdât ve karakterini muhafaza eden sâbık Tacikler bu nevi şehirlerin Türk ekseriyeti içinde farkedilmektedir. Daha 16 ncı asır başında Babur tarafından bir «sart» yani acem şehri olarak tesmiye edilen Margilan şehrinde, Calayır gibi Türk mahalleleri ile yanyana Tacikten türkleşmiş olan unsurun yaşadığı mahalleler arasındaki âdât farkını bizzat müşahede etmişimdir. Taciklerle karışmak ancak şehirlerde olmuştur; köylerde ise «Kent Türkü» her yerde saf kalmıştır; halbuki Kent Türkünün kahir ekseriyeti köylerde yaşamaktadır.

---

hakkında 1330 hududunda oradan geçen bir tüccarın ifadeleri de İbn Fadl Allah al-Umarî'nin eserinde nakledilmiştir; 1275-1282 arasında tamamen tahrip edilen Bukharada ve civarında tacik ahalinin katliâmları, Semerkand ve diğer şehirlerde bu gibi hâdiseler, buranın İranlı ahalisinin dağılmasını, yerlerine Türk ve Moğol kabilelerinin gelip yerleşmesini intaç etmiştir. Bütün bunlara ait tafsilât «*Moğollar Devrinde Türkistan*» unvaniyle Çağatay ulusu, Temür ve oğulları tarihine tahsis edilen ve daha tabedilmiyen eserimde toplanmıştır.

Biz burada Kent Türklerinin ecdadı sıfatıyla Milâddan önceki zamanlardan başlıyarak her iki Türkistanın ova ve dağ mıntakalarında yaşadıkları tarihçe tesbit edilebilen eski Türk kabilelerini saydık. Eski Kañg ve Saka'ları bir tarafa bırakırsak yine oğuzca olmıyan Orta Tiyanşan Türk şivelerini kendi ismiyle «çigilce» diye tesmiye ettirebilecek derecede kalabalık ve kudretli olduklarını M. Kaşgarîden öğrendiğimiz «Çigiller», şimalde Cungaryadan, cenupta Kaşgar Dağlarına kadar bütün sahayı işgal eden bin yedi yüz kabileden mürekkep büyük «Yağma», Cungaryadan Kâbile kadar bütün Teñri Dağı-Pamirin üstlerini ve garbî yamaçlarını işgal eden ve yüzlerce kabileden ibaret «Karlık» lar, tekmil Yedi Su'yu işgal eden «Türk-Türgiş», Tukhsi ve Argu'lar; işte iki Türkistanın «Kent Türkü» bunlar demektir. Bütün bu kadar kavim ve kabileler, kabile isimlerini unutarak oturak oldular, ve asırlar içinde tedricen teressüp ederek «Kent Türkü» oldular. Batı Türkistandan hicretler vâki olduysa, onu ancak Oğuz ve Peçenekler, kısmen Kañglı-Kıpçaklar yaptı, Kent Türkünü teşkil eden kabilelerden hiçbirisi toplu bir halde ülke haricine çıkmadı, hicret etmedi. Kent Türklerinin menşei meselesi hiçbir mugalâtaya mahal bırakmıyacak derecede vâzıhtır, yalnız mevcut menbaları hüsnüniyetle ve dikkatle öğrenmek ister.

Kent Türkünün en yeni bir tabakası, bilhassa Özbekler zamanında hükûmet merkezi olan şehirlerin, Balkh, Semerkand ve Taşkendin etrafında toplanmış ve yerleşmiş olan Özbek ve Kazak kabilelerinin karışık parçalarıdır. Bunların bugün Taşkent cıvarında yaşıyanları gibi, Balkh şehri cıvarında oturanları dahi, daha 17 nci asırda «Qurama» tesmiye edilmişlerdir [81]), ki muhtelif parçalardan mürekkep demektir. Bugün Taşkent cıvarındaki Kurama'nın bazıları kendilerini Kent Türkünden ziyade Kazaklardan, yahut Özbeklerden addeder. Fakat onlar artık ne Kazak ve ne de Özbektirler, ekseriyetleri hangi kabileden olduklarının farkında olmıyan Kent Türkü olmuşlardır.

Kent Türklerinin Dili, Kavmî Teşekkülü, Ahlâk ve Âdetleri

Bahis mevzuumuz olan Batı Türkistanın Kent Türkleri dili onüçüncü asra kadar eski «Khakanî» =«Çigil» dili (**Kutadgu Bilik**'in ve Mahmud Kaşgarînin dili) olmuşsa da, Moğollar çağında gelen Türk ve Moğol unsurlarının da bu dile mühim tesiri olmuştur. Moğol istilâsı başlarında Taşkent ve Evliya-Ata taraflarında ('Aybet ül-Haqâyiq) ve daha Temürün gençliği zamanında Isık-Köl cıvarında yazı-

---

81) Bk. Mir Muhammed Münşi Bukharî, *Ubeydullah Nâme,* Kâbil Şehir Kütüphanesi nüshası üzerinden tarafımdan yapılan türkçe tercümesi, vr. 43b.

lan türkçe yazılar («Cıvka» adlı yerde bulunan Süryanî hıristiyan mezar taşı) bildiğimiz «Çigil türkçesi» lehçesinde, yani eski «Türk» (Kent Türk) edebî şivesinde yazılmış ise de, Temürün çocukları zamanında bu gibi eski eserlerin dili «Kaşgarî til» sayılmıştır [82]). Yani Moğol çağında «Kent Türk» dili okadar açık inkılâba maruz kalmıştır. Medenî Türkler onbeşinci ve onaltıncı asırlardan başlayıp Özbeklerle ve Kazak-Kırgızlarla karışmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ve bugün asrî millî-medenî karakterler münasebetiyle bu proses eskisine nispetle daha kuvvetle devam etmektedir. Şimdiki «Kent Türk» lehçesinde bütün bu gibi değişikliklerin, tesirlerin ve inkılâpların izleri pek açık olarak yaşıyor. Khorezm türkçesinde oğuzcanın tesiri, daha 12 nci asırda Mahmud Zemakhşerî'nin eserlerinde bile pek açık olarak görülmüştür; sonra bu tesir Horasanda Türkler zamanında bir daha arttı. Zerefşan havzasında ve Şarkî Bukharada bugün özbekçe tesiri galiptir. Kent Türklerinin Ferganenin dağ Kırgızlarına ve yahut çöl Özbek ve Kıpçaklarına bitişik yerlerdeki kasabalarında Kıpçak ve Kırgız lehçelerinin büyük tesiri, evvelce Oğuzlarla meskûn olan «Kızıl Kum» sahralarına bitişik kasabalarının lehçesinde Oğuz tesiri görülüyor (meselâ Zâmin yanındaki «Cam» kasabasında «kelmer», «kitmer» gibi şekillere tesadüf ediliyor). Çimkent tümeninde «Mañkent» köyü lehçesinde ve eski Otrar sekenesini muhtevi bulunan «Kara-Bulak» kasabalarının geçen 1927 yılında tetkik olunan lehçesinde, yine eskiden Sır Derya havzasında oturmuş olan Oğuzların tesirleri görülmüştür («boldı» yerine «oldı», «yoqnıñ» yerine «yoğuñ» gibi). Eski «Yese» (Türkistan), «Karnaq», «Savran», «Ikan», «Met» ve «Cağa» kasaba ve köyleri bu Türklerin en eski mümessilleridir. Onlarda da oğuz ve argu lehçeleri tesiri vardır. Bu kasabalardan Yese, Ikan ve Sağnak şehirleri vaktiyle İslâm Âlemine büyük biglinler ve şeyhler yetiştirmiştir. Bununla beraber Ferganenin bilhassa doğusundaki Türkler ve Taşkentliler, eski «Türk» ve «Türgiş» lehçelerinin Kaşgarlılarla müşterek olan esas hususiyetlerini (meselâ kelimelerin orta ve sonlarındaki «gh» ve «g» harflerini, ki diğer lehçelerde uzun seslilere münkalip olmuştur) muhafaza edebilmişlerdir. Diğer bütün türk şivelerinde şuhudî sigasındaki «ik», «ıq» eki yerine, Taşkent şivesi Orkhun âbidelerindeki «miz», «mız» şeklini muhafaza etmiştir («bardıq», «keldik» yerine «bardımız», «keldimiz» demek gibi). Halbuki bu şehrin dili özbek, kazak lehçelerinin tesirine şiddetle maruz kalmakta olan bir lehçedir.

---

82) Bk. «*Hibet ül-Haqayiq*», Necib Âsim neşri, s. 93 de Arslan Khoca Tarkhan'ın sözleri.

Kent Türkleri, incelemelere göre, antropoloji bakımından da muhtelif Türklerin halitasıdır. Eski Usun, Göktürk, Türgiş ve Ezgişler öteki Türklerden farklı olarak Aryanîlere yakın bir tipti: Elmacık kemikleri çıkık, gözler dar, burun basık idiyse de sarışın idiler. Sakal da bazan boldu. Bundan bazı muasır tetkikçi ve seyyahlar (meselâ Grum Grjimaylo) bu Türklerin menşelerine dair spekülâsyonlar yapıyorlar. Kent Türklerinin bazı kısımlarında Aryanîlere yakın bir tip dikkati çeker. Bu, İranlılarla karışmadan ileri gelebileceği gibi, Göktürk Türgişlerden kalma irsî hususiyet olarak da izah edilebilir. Kent Türklerinin en güzeli Taşkent Türkleridir. Bunlar umumiyetle Türk tipinin güzelidir. Pek eskiden medenî olan «Kent Türkü» uruk, oymak hayatını tamamen unutmuştur. 13-16 ncı asırda bile bunlar «Almalıgî», «Otrarlık», «Kaşgarlık», «Yengilig», «Taşkentlig» diye şehirlere göre tesmiye edilmişlerdir. Yakın asırlarda bunlarla karışıp «kentleşen» Özbek ve Kazaklar da uruklarının adlarını unutmuşlardır ve yahut unutuyorlar. Uruk adları ancak şehir ve kasabalardaki mahalle ve sokak adlarında görülebilir. Meselâ Taşkent şehrinin mahalle ve sokak isimlerinde en eski türk isimlerinden «Türk» (Üç yerde), «Keñgiräk», «Çaqar» (üç yerde), «Yabgu» («Yavve», iki yerde), «Yabgulıg» (Yapuğlıg» iki yerde), «Kencek» (iki yerde), «Qañglı» (bir yerde) «Tarkhan» (dört yerde), Moğoldan sonraki isimler de «Qıyat» (dört yerde), «Moğul» ve «Muğal» (iki yerde), «Çağatay» (yedi yerde), «Quşçı» (bir yerde) adlarına tesadüf ediliyor. Bukhara, Karşı, Semerkand, Margilân gibi şehirlerde de pek çok uruk adları vardır. Umumiyetle medenî Türklerde, Azerbaycanlılar, Bulgar-Kazanlılar, hattâ Osmanlılarda olduğu gibi, Türkistan medenî Türkleri de kendilerine şehir ve vilâyet adından başka umumî bir etnik isim kullanmamışlar; İslâm çağında «Türk» kelimesi ekseriya gayrımüslim Türklere itlâk edildiğinden, Mâverâünnehir medenî Türkleri de kendilerini «Türkten başka millet» saymışlar ve «Müslüman» diye ad almışlardır. Zaten yukarıda getirdiğimiz malûmattan da görüldüğü üzere, bu Türkler türk kavimlerinden yalnız birine mensup sayılamaz. Bunların arasında bütün Türkler vardır. Milletin bütün urukları, diğer milletlerin merkezlerinde, payıtahtlarında olduğu gibi karışmıştır. Netekim Batı Türklerinin payıtahtıolan Istanbulda da böyle olmuştur. Kent Türklerinin içinde en eski Türk ve Türgiş, Çigil, Karlık ve Yağma unsurlarının galip olduğunu biz bugün yalnız tarihî incelemelerle az çok tâyin edebiliyoruz. Buna göre «Kent Türkleri» kendilerine «Türk» adını, pek haklı olarak, uruk adı olarak da kullanabilirlerdi. Nasıl ki Semerkand ve Fergane vilâyetlerinde böyleleri vardır. Her ne ise, bunlar «Türk» adını kendilerine mal edine-

memişler, ona daha şümullü bir ıstılah nazariyle bakarak şimdilik bırakıvermişlerdir.

Doğu Türkistanda Taciklerle Çinlilere ve bazan Uygurlara; Kırım, Azerbaycan ve Türkmenistanda medenî Türklere ve Farslara «Tat» denildiği gibi, Batı Türkistanın göçebe kavimleri olan Kazak, Kırgız ve Özbekler de, Batı-ve Doğu Türkistanın Kent Türklerine «Sart» demişlerdir. Moğollar çağında umumen Müslümanlara ve bilhassa İranlılara «Tacik» denilmiştir. Bununla beraber Türklerle karışan ve türkçe bilen İranlılara ve yahut farsça konuşan, Taciklerle düşüp kalkan ve İran medeniyeti tesirinde bulunan Türklere «Sart» demişlerdir. Babur Mirzanın eserinde Tacik, Sart, Türk ayrı ayrı kullanılmıştır. Çingiz Han, Yedisu şimalinde «Kayalık» ta (şimdiki «Kapal» yanında) oturan Karlık hükümdarlarına da «Sart» demiştir. Nevayî, eserlerinde fars diline «Sart tili» diyor. İranlılaşan Selçük sultanlarını da «Sart padişahları» tesmiye ediyor. Ruslar Astarkhanda meşgul olan türk tüccarlarına da galiba «Mañgıt-Nogay» ları takliden «Sart» (yasaşniy sart) tesmiye etmişlerdir. Özbek ve Kazaklar ise, bu kelimeyi ancak Mâverâünnehrin medenî müslüman türk ahalisine itlâk etmişlerdir. «Sart» kelimesi aslında türkçe (Radloff'un fikrince sanskritçe) olup «tacir» mânasındadır. Bu mâna da Kaşgarlı Mahmudda ve Uygur yazılarında kullanılmıştır. İlk önce bilhassa hind tacirlerine ve sonra İranlılara itlâk olunduğu zannolunuyor. Türkistanın aşiret usulünü muhafaza etmeleriyle pek mağrur olan göçebe Türklerinin umumiyetle medenî Türkleri «Sart» diye adlandırmaları, medenî ahalinin hepsini göçebelere karşı bir millet saymak ve onlara pek aşağı gözle bakmaktan ileri gelmiştir. Hattâ bazan yerli Yahudilere de «Sart» demişlerdir. Umumen Kazaklarda «kent» kelimesi bile göçebe olmıyan yabancı mânasında kullanılıyor. Göçebeler nazarında ticaretle meşgul olmak en alçakça iş sayıldığından, «sart» kelimesi, aynı zamanda tahkir edici bir kelime sayılmıştır. Gerçi Fergane ve Taşkent taraflarındaki Kent Türkleri «sart» kelimesini 18-19 uncu asırlarda yani Khokand hanları zamanında kendileri için bir kavim adı olarak kabul etmişler ve ozaman yazılan tarihlerde «sartiye» tâbiri Tacik, Kırgız ve Özbeklerin yanıbaşında yaşıyan bir türk kavmini belirtmek için hiçbir mahzursuz kullanilmıştır [83]. Bunun gibi Khokand hanlarının Beklerbegi ve bek'leri de meselâ Taşkent vilâyeti

---

[83]) Bk. meselâ Molla Niyaz Muhammed Khoqandî, *Târîkh-i Şahrukhî,* Kazan, 1885, s. 74: «özbekiye, tacik ve sartiye», s. 136, 251: «sartiye, qıpçaqiye ve sartiye», s. 146: «türk, tacik, qıpçaq ve sart», s. 279: «ilatiye-i özbekiye, sartiye ve tacikiye».

Türklerine hitaben yazdıkları emir ve fermanlarını «Sartiye ve Qazaqiye larga malûm bolsun» diye başlıyorlardı [84]. Fakat rus devrinde «sart» adı bilhassa istihkarla kullanıldığından, Kent Türk münevverleri zaten etnoğrafî bir mâna ifade etmiyen «sart» adını kabulden istinkâf ediyorlar.

Avrupa medeniyeti tesiriyle milliyet ve kavmiyet duyguları uyandığında, Ortaasya Türklerince bütün Türkistan uruklarının bir millet teşkil ettiği daha anlaşılmayıp, her uruğun bir millet sanılması dolayısıyla Kent Türkleri de böyle bir «uruk-millet» adına ihtiyaç duymuşlardır. «Kent Türkü», «Türkistan Türkü» gibi bir isim uydurulmamış, «Türk» adı da, umumî bir isim olduğundan, uruk mefhumunu ifade etmemiş ve onu millî isim olarak kullanmağa Ruslar ve bilhassa Bolşevikler müsaade etmemişlerdir. Nihayet 1924 yılında Özbeklerin ve şehirli Türklerin hepsini birden içine alan umumî bir ad olarak «Özbek» adı kullanılmağa başlanmıştır. Bu ise «Kıpçak» ve «Türk-Türgiş» unsurlarına mensup iki büyük gurupu birleştirmekle iki gurupun lehçesini de birleştirmeğe sebep olabilecek bir ismi ihtiyar etmek olması bakımından ehemmiyeti haiz ise de, Kent Türkünün doğudaki yarısını teşkil eden Tarançı ve Kaşgar Türklerinin «Özbek» adını kabul edecekleri şüphelidir. Onlar arasında (Barthold'un da kaydettiği gibi yanlış olarak) «Uygur» adını kullanmak istiyenler vardır. Kent Türkleri bir taraftan Tarançı ve Kaşgarlılarla, diğer taraftan da Kırgız ve Kazaklarla bir millet olduklarını hissedince, tekrar «Türk» yahut «Türkistan Türkü» adı ortaya çıkacaktır. Bu itibarla «Özbek» adı, Türkistanın, millî Türk birliğini idrâk edip «Türk» adına geçmesi yolunda ancak bir merhale teşkil edecektir.

Türk millî ve harsî birliği muvacehesinde Kazan Türklerinin Başkurt ve Nogaylarla birleşerek ayrı bir «Türk-Tatar» milleti teşkil eylemek tecrübeleri gibi Mâverâünnehir Kent Türklerinin Özbekleri ve hattâ Tacikleri kendilerine ilhak ederek ve Kent Türk dili esas olmak üzere ayrı bir «Özbek» milleti yaratmak temayülleri de, yabancı boyunduruğu altında yüz gösteren boş hayalden ibaret olup kalır; Garbî Türkistanın Kent Türkünün «Özbek», Şarkî Türkistanın Kent Türkünü Uygur, yahut Tarançı diyerek birini diğerinden ayırmak ancak bu ülkelerin biri rus diğeri çin idaresinde kalacaklarına inanmak neticesinde kabul edilebilirdi. Türkistanda «Türk» yahut «Orta Türk» medenî

---

84) Bk. Ostroumov, *Sartı*, Taşkent, 1896, s. 6.

ve harsî birliği vücuda gelecekse, «Kazak-Kırgızlar» ile «Uruğlı Özbek» lerin eski müşterek ananeler esasında birleşmemeleri, ve bunların bir taraftan Kent Türklerini, diğer taraftan da Başkurtları ve Kazan Türklerini kendi camialarına alabilmeleri esasında husule gelebilir; yoksa Ortatürkler bir çok ufak kabilelere inkısam eder gider. Kazan Türkleri hiç de «Tatar» olmadığı gibi Taşkentliler de «Özbek» değildir. Bunların biri «Kazan Türkü», diğeri «Taşkent Tükü» dür. Aşiret hayatını unutarak şehirli olan her Türkün kavmî adı sâdece «Türk» tür. Her bir mıntaka Türkünün mutlaka bir kabile adına mâlik olması icap ettiği hakkındaki kanaat rus idaresi devrinde husule gelmiştir. «Göçebe Türkler» e karşı «medenî Türkler» i ifade etmek için bir ad lâzım gelse o da «Kent Türkü» gibi bir isim olur. Her halde bugüne kadar «Sart» diye adlandırılan Türklerin kavmî adı sâdece «Türk» olacaktır. «Kent Türkleri» nin doğu yarısı demek olan Doğu Türkistan Türkleri, Kaşgarlılar için «Türkî» tâbiri halk dilinde olduğu gibi, muasır seyyahların (Aurel Steine, Sven Hedin Trinkler ve sairenin) eserlerinde de kullanılmaktadır. Bu ad Batı Türkistan Türkleri için de makbul addedilmelidir. Ahlâk itibariyle «Kent Türkleri» ile Kırım, Kazan ve Azerbaycanın şehir Türkleri birbirine pek benziyorlar. Ziraat ve ticaretle fazla meşgul olduklarından savaşçılıkla fazla temayüz etmezler. Rus istilâsından evvel de Çağatay, Özbek, Kırgız ve Kazak gibi göçebe ve yarı göçebelere istinat eden sülâlelere tâbi olmuşlardır. Karakhanlıların inkırazından sonra, (Kaşgarın «Khocalar» sülâlesi —ki bunlar kendilerini «Seyid Kılıç Burhanettin» vasıtasıyla Karakhanlılara çıkarmaktadırlar— müstesna olmak üzere), kendilerinden bir sülâle ve hâkim unsur çıkarmamışlardır. Kent Türklerinin aile hayatları, eskiden kabul ettikleri iran-islâm medeniyeti tesirindedir. Son yıllara kadar kadınlar kapalı idi. Muaşerette de bunun tesiri açıktı. Bununla beraber kendilerini Taciklerden pek açıkça ayıran eski medenî Türk an'anatı da yaşamıştır, ki intihaplarda ve mahkemelerde vâzıh olarak görülür; siyasî ve içtimaî hayata alâkadarlık Kent Türklerinde Taciklerle kıyas kabul etmez derecede büyüktür. Kent Türkü, Taciklerin pek sevdiği ziraatten ve yeraltı maden işçiliği gibi ağır işlerden ziyade, ticaret ve sanatkârlığı sever. İçlerinden iyi mimarlar, taşçı ve oymacılar yetişir. Diğer Türkler kadar değilse bile, yine Taciklere nispeten, tenbel ve kaygısız görünmelerine rağmen, çok çalışkan bir kavimdir.

Kent Türklerinin şehir musikisi klâsik musiki ve şarkıları da kitap (Dîvan edebiyatı) tesirindedir. Destanları Ebu Müslim Horasanî, Hamza, Çihar Derviş gibi islâm kahramanlarına aittir. Bunları söylemek için mahsus meddahlar sınıfı vardır. Bunları, Temür ve millî türk meşayihi

gibi millî tipler hakkında da söylerler. Düğün ve ağıt merasimleri de zengin hususata mâliktir. Şamanî («baksı») usuliyle tedavi âdetleri de vardır. Fakat bu «baksı» ların ilâhilerindeki cinler ve «ervahlar», Kazak ve Özbek «baksı» larınınkinden nispeten farklıdır. Son zaman umumî Özbek milliyeti fikri tesiriyle Kent Türk münevverleri, yukarıda da bir defa dediğimiz gibi, Özbek an'aneleri destanlarını öğrenip benimsemiye başlamışlardır. Biz Kent Türklüğünün tereddi edip Özbeklere tamamen iltihak devresi başlamakta olduğunu söylersek hata etmiş oluruz. Köylü Özbekler şehir Türklerine tesir edebilecek kadar ileri gidememişlerdir. Bu yüzden «Özbek» adı hakikî Özbek olan Kazaklarla birleşmek yerine, onlardan ayrı bir millet olmak için kullanılmaktadır.

Batı Türkistan vilâyetlerinde «Kent Türkleri» 1897 yılındaki nüfus sayımına göre Masalsky'nin hesabında «Özbek» lerden ayrı, fakat «Tarançı» ve «Kaşgarlı» larla birlikte 2.193.656 kişi, Fergane vilâyetindeki «Kıpçak» ve Khorezm şimalindeki «Karakalpak» lar da dahil olduğu halde «Özbek» lerle birlikte 4.361.807 kişi gösterilmiştir. Şimdiki hesaplarda «Özbek» ve «Kent Türkleri» için ayrı sayı gösterilmeden hepsi «Özbek» sayılıp, 1923 nüfus sayımına göre Nemçenko hesabında 3.757.309 kişi gösterilmiştir. Yani 1897 yılındaki hesaba göre 604.498 nüfus eksik gösterilmiştir, ki bu, 1918 kıtlığında ölen ahaliden Özbeklerin ve Kent Türklerinin payına düşen kadarı olacak. Kent Türklerinin sayısı Doğu Türkistanda iki milyona yakın olup, Batı Türkistanın «Kent Türkleri»yle birleştiklerinde Türkistanın Kazak-Kırgızlardan sonra en kalabalık unsurunu teşkil ederler.

Kırgızlar

Türkistanda etnik bakımından «Kent Türkleri» ne yakın olan Türk unsuru Kırgızlardır. Ruslar «Kazak» Türkleriyle ilk defa Sibiryada tanıştıklarından ve on yedinci asırda Kalmukların cenubu umumiyetle «Kırgız» diye adlandırıldıklarından, Kazakistan Türkleri Ruslar tarafından bugüne kadar «Kırgız» tesmiye olunurdu. Kazan Türkleri de «Kazak» ları, bu veçhile olmalı ki, «Kırgız» diye adlandırmışlardır. Halbuki «Kırgız» kelimesi, Kazaklarda ve bütün Türkistanda kullanıldığı üzere, ancak Orta Tiyanşan ve Pamirde yaşıyan göçebe Türk uruğunun adıdır. Rus bilginleri bunu anladıktan sonra, «Kazak» ları «Kırgız-Kazak» (yahut «Kırgız-Kaysak»), Tiyanşan Türklerini ise «Karakırgız» diye adlandırır olmuşlardı. Bugün ise «Kazak» ve «Kırgız» lar,

ıdare hususunda da birbirlerinden ayrı olduklarından, artık «Kırgız» mefhumu yerinde kullanılır oldu.

«Kırgız» ların Menşei

Eski Kırgızlar kavmiyet bakımından esasen Orta Tiyanşanın «Usun» ve «Türgiş» lerine yakın bir kavim olmuştur. Eski zamanda bunlar Aral gölünün ve Khazar Denizinin şimalinde, şimdiki Tobul ve Başkürdistan sınırlarında bulunmuşlardır. Milâttan önceki üçüncü ve birinci asırlarda da o çivarda görünüyorlar [85]). Fakat daha o zamanlarda bile bazı bölümleri doğuya gelerek Yenisey havzasında yerleşmişti. Bunlar, bize tarihçe malûm olmıyan pek eski bir çağda, Türk-Orkhun yazılarıyla yazmışlardır. Bunların bu yazıyı milâdî dört ve beşinci asırlarda memleketlerine gelen Türgişlerle temasta bulunduktan sonra öğrenmiş olmaları muhtemeldir. B a r t h o l d ise, Orkhun yazılarını Kırgızların batı tarafından kendileriyle birlikte getirmiş olmaları ihtimalini ileri sürüyor. Türgişler gibi bunlar da, daha pek eski çağlarda Türk şaman âdetlerine ve diğer Türk ananelerine pek bağlı olmuşlardır. Türk takvimini havi olan Orkhun yazıtlarının yazıldığı tarihlerden daha önce Çin kaynakları, Kırgızlarda türk takviminin kullanıldığını kaydetmişlerdir. İslâm âleminde Kırgızlar «misk» leriyle tanınmışlardır. Yenisey Kırgızlarının, milâdî 1702 yılına kadar Yeniseyde oturdukları malûmdur. Bunların başka bir kolu, tarihçe bize malûm olmıyan bir çağda, Tiyanşan ve Pamir taraflarında yerleşmişti. Tarihî ve edebî eserlerde çok zikredilen «Kırgız miski» nin («ıpar»ın) bu Tiyanşan ve Pamir Kırgızlarına ait olması muhtemeldir. Milâdî onuncu asrın Arap coğrafyacısı İstakhrî ve İbn Havqal Yenisey havzasında yaşıyan Kırgızlardan bahsettiği gibi, Fergane, İlaq ve Şaş (=Taşkent)a bitişik dağları da «Kırgız Dağları» diye adlandırıyor [86]). O asrın İran coğrafyacısı («Hudûd ül-'Âlem» müellifi) da, Kırgızların «Üç-Turfan» yerinde olan bir şehri (Bencül) başka bir türk uruğu elinden aldıklarını söylüyor. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgarî Kırgız lehçesini öğrendiğini zikreder, ki elbette bunu Tiyanşan Kırgızlarından öğ-

---

[85]) Bk. *İbn Fadlân*, 186-187, 328-329].

86) Bk. İbn Havqal, Topkapı nüshası, N. 3346, vr. 119b [şimdi ed. K r a m e r s,s. 445]: حدودالشاش الى خيرخيز , 129b [=ed. K r a m e r s , s. 488]: والمعادن التى باسروشنه وفرغانه وايلاق وشلجى ولبان الى ارض خيرخيز كلها فى عمود هذا الجبل (اى جبل البتم وفرغانه) ; Muhammed bn. Necib Bekrân (*Cihânnümâ*, B a r t h o l d , *Turkestan*, I, s. 81) Khırkhız'ların ülkesini, Ferganenin şimalindeki ova kısmına kadar inen dağlık mıntaka olarak anlatır.

renmiş olacak. Arap bilgini «Dimaşqî» kendisinden önceki müelliflerin eserlerinde Pamirde gösterilen «Karlık» ların yerinde «Khırkhız» ları zikrediyor [87]. Temürlülerin müverrihi «Mîrkhond» da Kırgızları «Uratepe» (Usrûşene) ve «Alay» dağları sekenesi olarak gösteriyor. 16 ncı asırda bu Kırgızlardan çıkan kuvvetli beğler bütün Orta Tiyanşan ve Pamirdeki göçebe Türkleri kendi idarelerinde birleştirdiler. Bundan dolayı bu uruğun adı, bugün olduğu gibi şümullü bir şekil almıştır. Önceleri Babur Mirza ve Haydar Doğlatın eserlerinde meselâ Çigrek, İçkilik, Turug ve Mangıs gibi boylar, Kırgızlardan ayrı ve müstakil türk ve moğol boyları olarak, zikrediliyorlardı. 16 ncı asır vakıasından sonra bunların hepsi Kırgızlara dahil oldu. Türkçe tarihî eserlerde Garbî Sibirya (Küçüm) Hanlığına bitişik olan Türk boyları bile bazen «Kırgız» diye adlandırılıyorlar. Bu ise Yenisey Kırgızlarının zaman zaman İrtiş havzalarına kadar ilerlemesi dolayısıyla olsa gerek. 1710 yılında Başkurtların İstanbula, Üçüncü Sultan Ahmede gönderdikleri elçi, o vakit Sibirya taraflarını istilâ etmiş olan Ruslardan kurtulmak için «Kırgız» larla ittifak etmiş olduklarını söylemiştir [88]. Bu haber elbette şimdiki Batı Sibirya hattı hududunda yaşıyan ve rus istilâsına uğrıyan şimalî Kazak, Baraba ve Tobıl Türklerine ait olsa gerektir. Kırım hanı Fetih Girey Khan (1736-1737)ın divan kâtibi İbrahim Efendi tarafından Şark meselelerine ait yazılan eserde, Rusların Stenko Razin ihtilâline Nogaylarla birlikte iştirak eden Başkurt ordusu, «Kırgız askeri» tesmiye edilmiştir [89]. Bu da, Kırgızların ozaman çok popüler olduğunu gösteriyor. 18-19 uncu asırda Kırgızlar Fergane Khokand ve Kaşgar işlerine karıştılar. 18 inci asrın ilk yarısında bilhassa Kubad Mirza adlı reisleri mâruftur. Bu zat aynı zamanda Fergane ve Kaşgar işlerine de karışmıştır. 16 ncı asrın son dörttebirinde Türkistanı ziyaret eden Seyfi Çelebi, Kırgızlar hakkında diyor ki: «Bunların padişahları yok, beğleri vardır. Beğlerine «kaşka» diyorlar. Ne kâfir, ne de müslümandırlar. Yerleri sarp dağlardır. Oralarını muvaffakiyetle müdafaa ediyorlar. Yadacılıkta ustadırlar. Ölenin cesedini gömmezler. Tabuta koyup ağaçların üzerine bırakırlar» [90].

---

87) Dimaşqî, *Nukhba*, s. 95.

88) Râşid Tarikh'i, II. 327.

89) Kefeli İbrahim, *Tavârikh-i Tatarkhan ve Daghistan ve Musqov ve Deşti-Qıpçaq*, Köstence tabı tarihsiz, s. 30.

90) 1582 'de vefat eden Seyfi Çelebi'nin Ortaasyaya seyahatine ait hâtıraları, *(Kitâb Tavârikh-i pâdişahân-i vilâyet-i Hindistân ve Khıtay ve Khutan ve Kâşgar ve Qalmaq)* Paris yazma nüshası, suppl. turc. 1136, vr. 10b.

1757 yılından sonra Kırgızlar Çin tabiiyetini kabul ettiler. Ozaman reisleri «Çin vâlisinin nâibi» mânasıyla yazılarda «nîb-i manab» tesmiye ediliyorlardı. Bundan dolayı Kırgız beğleri, eski «kaşka» adı yerine, «manap» adlandırılmışlardır. Bugün ise manap kelimesi umumiyetle kırgız aristokrasisi anlamında kullanılıyor.

Bugünkü Kırgızlar ve Urukları

Bugün Kırgızlar «Khuten», «Kaşgar» sınırından Semerkand (Cızakh) cıvarına kadar, «İle» ırmağı havzasından Hindügûş eteklerine kadar bütün Orta Tiyanşan ve Pamirde yaşıyorlar. Rusya sınırında sayıları 1923 yılı hesabında 614.551 kişi gösteriliyor. Doğu Türkistanda, Kornilov'un hesabına göre, 43.000 kadar sayılıyorlar. Kırgızlar, galiba on altıncı asırda aldıkları askerî bir duruma göre «Öñ» (yani sağ kolordu=bırangar), «Sol» (yani sol kolordu=cuangar) diye iki büyük kola ayrılıyorlar. Eskiden göçebe türk ananelerine pek sadık olan bu kavim, bugünde de savaşçılık ve siyasî teşkilâta çabuk alışmakla temayüz ediyor. Türk destanlarının en zenginleri bunlarda saklanmıştır. Bunlardan tarihî çağlara ait destan olanı «Manas», şamanî efsaneleri tipi destanlardan da «Er Tüştük» pek mâruftur. Türkistan millî savaşlarında Özbeklerle birlikte en çok faaliyet gösteren unsur bunlar olmuştur. Aralarından ülkücü münevverler yetişmiştir. Menşe ve kavmiyet bakımından sarışın Türk-Türgişlere yakın, doğrusu «Türk» unsurunun göçebesi olmakla beraber, uzun asırlar Orta Tiyanşandaki Kıpçak, Kazak uruklarıyla karışma sonunda Kırgızların dili, on birinci asırdaki Kaşgarlı bilginin bıraktığı Orta Tiyanşan göçebe Türk lehçeleri örneklerinde görülen şiveden farklı olmuş ve kazaklaşmıştır. Bununla beraber, Profesör Samoiloviç'in dediği gibi, bu lehçe kendisinin, şimdiki Türkistan medenî Türkleri, Kent Türkleri lehçesine yakınlığını gösteren hususiyetlere de maliktir, yani asıl yapısını muhafaza etmiştir. Bu lehçenin Kent Türk ve Özbek topluluklarıyla Kazakların dil ve hars sahasında birleşmesi yolunda vasıta rolünü ifa edeceğini tahmin edebiliriz.

Kırgızlardaki ikili uruk bölümüne göre «Öñ Qol» da «Tagay», «Edigene», «İçkilik», «Moñguş» urukları vardır. «Öñ Qol» esasen Tagay ve Edigenelerden ibaret olup, İçkilik ve Moñguşlar «Edigene» uruğunun arısları sayılır. Öñ Qol'daki uruk, oymak, arıs ve soy bölümü şöyledir:

TAGAY uruğunda şu oymaklar vardır: Bugu (arısları: Arıq-Toqum [soyları: Küçük, Öndün, Sirke=Sarıg], Baba [soyları: Çük, Çöd, Çilbek], Böri [soyları: Qara-Böri, Sarı Böri], Qıdıq [soyları: Yaqşılıq, Yamanbay, Turgay, Khuday-Bagtı, Qara-Qoytun, Biyüm],

Çelden [soyları: Quraçbek, Sarı-Qatın, Balıq], Allahyad, Toqaç, Toqabay, Toqay, Tülöbay, Selmek [soyları: Toğulbay, Çökür], Tenimseyit [soyları: Subaq, Ayan], Belek [soyları: Şapaq, Miñ-Murat, Tanrabek, Bir-Nazar]); Sarı-Bağış, (arısları: Moñgul=Biri-Bulat [soyları: Asıq, Isıq, Çirteki, Çagaldaq, Abla, Sabar, Çeçey, Tazlar, Qalmaq-Cantay, İdeger, Eyüge, Moñguldar, Yarban-İtegen, Baş-Körül]); Soltu (arısları: Bölükbay, Qıtay, Tolqan [soyları: Çuñ-Bağış, Qanay, İsa-Khoca, Karı-Boz, Quytu, Çalbaq, Qaraqçı]); Bağış (arısları: Qutluq-Sarı, Çıçar); Cirik (arısları: Qara-Qol [soyları: Nogay, Qunçay, Nazar], Sazan [soyları: Tagay, Sarı-Küben], Üç-Tamga [soyları: Baqtı, Qızıl-Toqum, Duvan, Sarıça], Aq-Çuvaq); Sayaq (arısları: Tün-Qatar, Beş-Kempir, Kül-Çugaç, Qurman-Khoca, Tüntey-Çura); Bassız; Çuñ-Bağış.

EDİGENE uruğunun oymakları: Budı, Bargı, Ülceki, Qara-Bargı, Kökçe-Oğlı, Elçi-Bek, Sartlar, Sabay, Curu, Arday, Monaq, Baqal, Kökçiler.

İÇKİLİK uruğunun oymakları: Qadırşa (arısları: Qañlı, Nayman, Otuz-Oğlı), Qañdı, Nayman (arısları: Qun, Bustudugas, Qıyaq, Mırza), Tayıt (arısları: Bargı, Qızılbaş, Zarıf, Navruz, Qara-Tayıt, Sart-Tayıt), Kisek (arısları: Bustan, Qadırşa, Qañlı), Urgu, Töles, Qıpçaq (arısları: Sart, Qırgız-Qıpçaq, Qara-Baytal).

MONGUŞ uruğunun oymakları: Qudagaçın, Capalaq, Töleygen, Cuvuş, Cel-Geldi, Sarlar, Saray, Kök-Catıq, Soqulaq, Teyni, Erke-Qaşqa, Moñgul.

SOL QOL'un urukları ise şöyledir: Sarı, Quşçı, Mundus, Qırq Oğul (oymakları: Beş-Qabaq, Maşaq, Keldey, Uzun-But), Murat-Ali (oymakları: Alaqçın, Satıqay, Olcaçı, Börkirnek, Boş-Moyun), Togay-Berdi (oymakları: Kenceçiger, Bola-Sürü, Nazar-Bek, Bustan), Müñdi (oymakları: Bülek-Tal, Saqav, Ogutur, Qaşqa-Taman, Qızıl-Qulaq, Balıqçı, Colda-Caqşı), Töntürt, Kölpeş, Tazanay, Qaratal (oymakları: Qıtay (arısları: Qıra, Tün-Qatar, Qara-Qıtay, Torduş, Aq-Tonlı, Bükeceme), Quşçı, Cuvaş).

Türkmenler

Türkistanın Özbek, Kazak ve Kırgız kadar mühim olan diğer büyük bir kabilesi Türkmenlerdir. Bunlar « Hazar Denizi Ötesi » yahut «Türkmenistan Çölleri» nde; Küpet Dağ, Kara Dağ ve Badgis'in şimalî münbit sahalarında, Amu Derya kıyılarında ve Khıyvanın çöllere bitişik yerlerinde yaşıyorlar. Ayrıldıkları uruklar şunlardır: Teke (Akhal-Teke,

Merv, Tican tümenlerinde); Sarığ (Yolutan, Pencdeh=Pendik havalisinde ve Mürgab havzasında); Salur, Qaraman (Sirakhs civarında); Yavmut (Yumut), İmreli(=«Eymür-Eli»), Göklen, İgdir, Abdal, Ali-Eli, Çavdır («Etrek» ve «Gürgen» ırmakları havzasında, Karakum çöllerinde, Khorezm ve Amu Derya'nın aşağı bölümlerinde); Er-Sarı, Saqar-Oğlı (Amu Deryanın orta mecrasında ve Bukhara hududunda). Aralarında eskidenberi medenî hayata geçmiş olanları Nukhurlı(=Yazar), Murçalı, Ogurçalı, Arabacı, Khızır-Eli, Er-Sarı'lar olup, esasen Salurların bir kolu olan «Teke» kabilesi de, şimdi demiryolu hattı üzerinde bulunmaktan istifade ederek, tamamen köy ve ekincilik hayatına geçmiştir.

Türkmenlerin Aslı

Türkmenlere Kıpçak, Çağatay ve başka uruklar karışmışsa da eski Türkmen âdetlerini ve ananelerini saklamışlardır. Uruk bölümlerinde eski Oğuz boylarının ekserisi bulunur. Bugünkü Türkmenlerin esas temelini teşkil eden Türk unsuru bu ülkelerde, tarihçe tâyin edilemiyecek kadar eski zamandanberi yaşayıp gelmişler ve Milâttan önceki çağlarda Alan ve As gibi Aryanî kavimlerle komşu yaşıyarak bunlarla birlikte «Masagit» heyetini teşkil etmişlerdir. Arap ve iran müverrihlerinde Oğuzların ölülerini Amu Deryaya iple asdıkları yani bunları suda defnettikleri ve bu ırmağı kutlu saydıkları hakkında kayıtlar vardır. Hekim Ata ve Korkut hikâyelerinde de Oğuzların Amu Deryaya ve Sır Deryaya taptıklarının izlerine tesadüf edilir [91]). Bu hususlar Türkmen-Oğuzların, tarihçe tâyini güç olan çağlardanberi Amu Derya havzalarında yaşadıklarını gösteren diğer delilleri tasdik ediyorlar. Daha Strabon'da zikredilen «Sakaraul» isminde bugünkü «Sakar» yahut «Sakar-Oğlı» kabilesi görülüyor [92]). Dördüncü ve beşinci milâdî asırlarda İran kaynaklarında ve «Âvestâ» da «Khiyunit» yani «Hun» lar adı ile şimdiki Türkmenistanda Kızıl-Avrat, Oğurça, Balkan, Kızılsu, Dihistan ve Gürgen taraflarında yaşıyan Türk kütleleri («Sol» Türkleri), Araplar geldiğinde yine oralarda idiler ve Zerdüşt mezhebini kabul etmiş bulunuyorlardı [93]). Yedinci asrın ilk yarısında daha Araplar gelmeden önce, Çinliler, Oğuzların Amu Deryanın yukarı mecrasında sağ kolu Kafirnihan nehri üze-

---

[91]) Buna dair kayıtlar *İbn Fadlân*, s. 265 te gösterilmiştir.]

92) Aristov, *Zametki*, s. 416.

93) Bk. Tabarî, I, 873, 895; bunların «mecûs» (Zerdüşt) dinini kabul etmiş oldukları hakkında, bk. İbn Khallikan, Bolak tabı, 1882, I, 12; [bk. yine Barthold, *Oçerk istoriyi Turkmensk. naroda* («Turkmeniya», I, 1929), s. 12-13.]

rinde oturanlarını «Hi-su» (yahut «Kie-su» ve «Ho-su») [94]), Tiyanşanın garbinde ve şimalinde oturanlarını «Kou-su» [95]) şeklinde okunan alâmetlerle kaydetmişlerdir. Araplar zamanında Herirud havzasında «Gur» ve Gazne taraflarında da Oğuzlar zikrediliyor; Kâbil hükümdarları bunlardan aldıkları köleleri vergi yerine Araplara göndermişlerdir [96]). Horasan şehirlerini koyun ve atla temin etmek oradaki Oğuz, Gur ve Khalaçlara aitti. Horasanın muhtelif bölgelerinde, o cümleden Khorezm şimalinde [97]), «Endkhûdh» (yahut diğer adıyla «Aşlıkh») civarında ve «Esferayin» in batısında [98]) bunlardan bazılarının daha ozaman yerleşmiş oldukları görülüyor. «Aşlıkh» ın kendisi de türkmence bir kelime olsa gerektir. Karlık ve Khalaç gibi urukları da içine alan «Türkmen» topluluğunun «Oğuz» yahut «Guz» ve «Uz» adlarını hassatan taşıyan bölümü, Sır Derya şimalinde Kara-Tav (Qaraçuq), Ulu-Tav hududunda ve cenupta Gürgen, Astarâbâd hududunda yaşıyanları pek eskiden bir siyasî zümre olarak temayüz etmiş, eskiden Kañglı ve Kıpçaklarla beraber oldukları halde «Hun» (=«Qun») adıyla Çin sınırından Tuna boylarına kadar olan yerlerde dolaşmış; Türkistanda Araplar hâkim bulunduğu zamanda, bunların bir bölümü Ural vilâyeti üzerinden Cenubî Rusyaya ve diğer bölümü Horasan üzerinden İrana, hattâ Anadoluya kadar yayılmıştır. Halbuki Türkmenlerin gayrısiyasî kısmı sıfatıyla yalnız hayvan beslemekle barış içinde yaşıyanları, bugün olduğu gibi eskiden de, o siyasî hareketlere iştirak etmemiş ve Amu Derya, Sır Derya havzalarında oturmakta devam etmişlerdir. Mâverâünnehrin medenî ahalisiyle sıkı temasta bulunduklarından Araplar geldiğinde herkesten önce islâmiyeti kabul etmişlerdir. Oğuz oldukları halde gayrı siyasî kalan uruklara daha ziyade «Türkmen» adı verilmiştir [99]). Şim-

---

94) Chavannes, *Documents*, s. 195, 276; Marquart, *Eranşahr*, s. 226.

95) Chavannes, mezk. eser, s. 62: «Kou-su» lar burada «Ko-lo-lu» (Karlık) ve «Pey-şe» (Peçenek) lerle beraber zikredilmişlerdir. «Kou-su» yani «Oğuz» isminden başka bir de, «Ko-şou» (galiba=«Qoşçu»), s. 35, 68 de zikrediliyor, ki Oğuz olmayıp Göktürklerin Nuşebi aşiretlerinden birisi idi.

96) Buna dair kayıtlar için bk. Marquart, *Eranşahr*, s. 250, 289, *Festschrift für E. Sachau*, Berlin, 1915, s. 257.

97) Amu Derya deltasında «Qarategin», «Cuğrager» (bk. İbn Havqal, 354.) ve «Baqırgan» mevkileri bulunan yerler.

98) Balkh'la Merv arasında yaşıyan Türkmen köylüleri hakkında bk. Mukhtar ez-Zâhidî *İslamica*, III (Leipzig, 1927) s. 209.

[99) Bk. şimdi benim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s. 109.]

diki Türkmen heyetinde yine eski siyasî Oğuz yığınlarının İran ve Horasandaki vakayie iştirak ettikten sonra Moğollar ve Safavîler çağında eski yurtlarına dönüp gelmiş olanları da vardır. Türkmenler, 19 uncu asır vakayiinde olduğu gibi, şimdi de savaşçı bir kavim olarak kendi varlıklarını gösteriyorlar.

Bugün Rusyaya tâbi Türkmenlerden başka İranın Gürgân ve Astarâbâd vilâyetleriyle Afganistanın Herat, Meruçak, Andkhoy, Akça taraflarında tahminen iki-üç yüz bin kadar Türkmen nüfusu vardır.

Yukarıda verilen malûmata ek olarak Türkmenlerin de uruk bölümlerini gösteriyoruz. Türkmenler başlıca şu uruklardan ibarettir: Çavdır, Eymür-Eli, Yavmut, Göklen, Teke, Sarıq, Salur, Er-Sarı. «Çavdur-Eymüreli» uruğunda Abdal (soyları: Sarı, Köse), Iğdır, Esenlü, Qara-Çavdur, Burunçuq, Şeykh, Aq-Doğlat, Toqmaq, Bozaçı, Bektemir, Ödemiş, Kiçi-Göz, Çaqa, Aq-Bilek, Adaq, Yarım, Tarkhan, Mırış, Khamay, Mireke, Mılış, Khadır-Qazaq, Coçulduq, Alaca-Baş, Daşqı, İgrenni, Sarar, Doylat, Uğrı adındaki oymak ve arıslar vardır.

YAVMUT uruğu başlıca şu oymaklardan ibarettir: Çunı (arısları: Daz, Batraq, Maşrıq, Qan-Yuqmaz, İgdir, Küçük-Eymür, Kengerme), Küçük Tatar (arısları: Danrıq, Khıyvadı, Kakı, Qırrıq, Aq-Qırrın, Qızıl, Kürüme, Migrime, Atabay [soyları: Döyünci, Saknı, Süki, Tana], Aq [soyları: Sarcalı, Gökcalı]), Şerif (arısları: Cafarbay, Bağa, Düyeçi, Qara-Üy), Bayramşahlı (arısları: Saluq, Şaq, Öküz, Urus-Quşçı, Qara-Khoca, Cüneyd), Uğurçalı (arısları: Kirey, Nedim, Terekeme, Samadın).

GÖKLEN uruğunun oymakları şunlardır: Qoy, Bayat, Qırıq, Qara-Balqan, Bayındır, Yañgaq, Kite, Qızıl, Buqgaça, Señrik (arısları: Akh-Şur, Qara-Şur, Quşçı), Gayı (=Qayı).

TEKE uruğu iki büyük oymaktan ibarettir: Ötemiş, Tokhtamış. Ötemiş'in arısları şunlardır: Sıçmaz [soyları: Aq-Sofı, Khoca-Sofı, Arap, Qızıl-Göz, Qır, Boğaca, Berin, Qara-Ahmet, Bögür-Dağ, Qışaq, Asıq, Şıfıl, Tümen, Alaca, Kör, Sağrı, Kel, Melek-Aman, Birler, Kümsi, Sirkeler], Daş-Ayaq [soyları: Bağşı, Salakhlı, Mırış, Çiltek, Şu, Qarınçıq, Minçe, Miter, Qorcı, Burqaz, Sultan-Aziz, Tufaz, Aq-Taş-Ayaq, Qara-Taş-Ayaq, Yaplan]; Tokhtamış oymağı 64 arıstır: Bek, Vekil, Alaşa, Gökçe, Khar, Qoñgur, Aq-Qoñgur, Qara-Qoñgur, Aq-Gökçe, Qara-Gökçe, Er-Gökçe, Oğlanlar, Şeykhlar, Qancıq, Yusuf, Qağşal, Bükrü, Qara, Khalil, Kharın, Yarıq, Qaraca, Aq-Yusuf, Qara-Yusuf, Tilki, Qara-Yürme, Dili, Kefil, Kör, Tiñ, Toqlı, Far, Çal, Asaq, Uraz-Mehmet, Qayıtlar, Kelesin, Ayım, Bağşı, Dökçe-Ağa, Çal-Taz, Köpek-

ler, Kerler, Çarıqlar, Köseler, Mirgekler, Bay-Sofı, Ger-Üçmek, Bekler, Danalar, Khücek, Tirçiler, Ufaq, Dulakhlar, Toğalaq, Çaplan, Cügüldek, Devler, Arlatlar, Türeler, Maqrıb, Çübeler, Çalgarlar.

SARIQ uruğunun oymak ve şubeleri şunlardır: Bıraş, Badanın, Alaça, Barzaqlı, Qızıl-Marat, Düyeci, Qaçağlı, Khorasanî, Qanlı-Başlı, Sukhtı, Bayraç.

SALUR uruğunda bulunan oymaklar şunlardır: Qaraman (arısları: Oğurcıqlı, Bek-Gazan, Alan), Ana-Bilgi, Qıpçaq, Yalvaç (arısları: Udu-Khoca, Daz, Bek-Saqar).

ER-SARI uruğu dört oymaktır: Oq (arısları: İner-Baş, Ağır-Baş, Aq, Ağır, Devlet-Şah, Kökim, Sağır, Qoyunlı, Qızıl-Ayaq, Din-Acı, Qaçır, Baqır), Alaç (arısları: Qara-Tüpe, Çikek), Qara (arısları: Erik, Çub-Baş), Bükevil (arısları: Qır, Kâr).

Tacikler

Türkistanın Türk olmıyan ahalisinden Tacikler, muhtelif asırlarda Türkistana gelen iran unsurunun, bilhassa Sasanîler ve Araplar çağında İrandan gelen Farslarla iranlılaşan Türklerin halitasından ibarettir.

Khorezmliler, Tokhar ve Soğdlar Eski Türkistanda Aryanî unsur olarak Baktra (Bakhter), Soğd, Khorezm, Alan ve As gibi kavimler malûmdur. Bunlardan « Alan-As » ların şimdiki Khorezmin batısında oturanları, evvelce Doğu Avrupadan Orta Asyaya gelirken Şimalî Kafkasyada yerleşip kalan Alanlara iltihak etmek üzere, islâmiyetin ilk asırlarında geri dönmüşlerdir [100]). Şimdiki Osetin kavmi onların adını taşımaktadır. Türkistanın muhtelif bölgelerinde dağınık yaşıyan diğer kısımları ise türkleşmişlerdir, muhtelif yerlerdeki «Alan» ve «As» adlarıyla görülen türk boy yahut tireleri bunlardan kalmış olacak. Aryanîlerden ilk önce Türkistana gelenler **Khorezmliler**'dir. Bunlar da bilhassa on üçüncü asırda Moğollar çağında dağıtılarak tamamen türkleşip bittiler. Bunların dilleri, İran dilleri arasında tamamen ayrı bir yer tutuyordu. Hiçbir hâtıra bırakmadan kaybolduğu sanılan bu dilin enkazı, bugün İstanbul kütüphanelerindeki arapça fıkıh ve lûgat kitaplarında bulunmuştur.

Örnekler :

Kinû hiwrikam î zirnî ni dwaç iv iş harc hikâm bahi ispenî khinamkam yani = Sen bana bu altını vermezsin. Senin hesabına bir

---

[[100]) Bk. şimdi *«İslâm Ansiklopedisi»* türkçe neşri c. I, s. 376-378 «Allan» maddesi].

dirhem bile vermem. Ben o altına demir satın alırım.

Hiwç dî parûzda yani = Sana verildi.

Kamma bir khiyanet ikkikh, udh w yarî finanan ravnna giprikh yani = Sen hiyanet edersin ve yahut bilhassa şu çiftliğe dönüp gelirsin[101]).

Baktra'lar ise Şimalî Afganistan, Balkh, Badakhşan ve Doğu Bukhara taraflarında bulunup, bunların Doğu Bukhara taraflarındaki bölümleri, milâttan önce birinci asırda Sır Derya taraflarından gelerek oralara hâkim olan **Tokhar** adında bir kavmin ismiyle «Tokhar» (طخار ve تخار) ve işgal ettikleri saha da «Tokharistan» tesmiye olunmuştur. Bunlar farsçaya pek yakın olan bir iran diliyle konuşmuşlardır[102]). Bugün Balkh, Badakhşan, Doğu Bukhara, Pamir ve Doğu Türkistanın Khuten ve Yarkend taraflarındaki Tacikler bunların torunlarından ve yahut onlar tarafından temsil edilip dillerini kabul etmiş olan diğer unsurlardan ibaret olsa gerektir. Yukarıda «Kent Türkü» bahsinde anlattığımız gibi, Vakhan ve Şugnan ahalisi Tacikleri, arap kaynaklarına göre, ilk islâm asırlarında Türk sayılıyorlardı. Bunlar menşe bakımından galiba Türk olmuşlar, sonra Tokharistan İranlıları tarafından temsil edilmişlerdir. Umumen Baktra-Tokhar'lar İran yoluyla Şimalî Afganistana gelen aryanî unsurlarının en eskisi ve kuvvetlisi olmuşlardır. Makedonyalı İskender ile gelen Yunanlılarla da karışarak vaktiyle kuvvetli bir medenî unsur teşkil etmişler ve Türkistanda Buda dininin yayılmasında büyük rol oynamışlardır. Eski türkçe buda eserlerinin mühim bir bölümü tokharcadan tercüme edilmiştir.

Soğd'lar ise yine Avrupadan, bir bölümü Kafkasya-İran yolundan, diğer bir bölümü Kırım taraflarından ve Hazar Denizi şimalinden geçerek Türkistana pek eskiden gelmiş olan bir kavimdir. Kırımda «Sudak» (Suğdaq), Gürcistanda eski «Soğdbil» şehri, Kazakistanda Kara-Tav'ın şimalindeki «Suzak» («Sugdaq») bunların müstâmereleri olmuştur. Soğdlar Türkistan ve Moğolistanın muhtelif yerlerine dağılarak oturmuşlardır. Bunların mühim kısımları Bukhara ile Semerkand

---

101) Bu örnekler Mukhtâr el-Zâhidî tarafından Khorezmde tasnif olunan *Qunya* kitabının İstanbul nüshalarından alınmıştır.

102) Lisaniyatçıların Doğu Türkistandan Küça mıntakasında hafriyat esnasında bulunan bir eski Hind-Cermen dili yazılarına «Tokharca» ismi vermeleri doğru olmasa gerektir. Tokharistandaki Tokharların dili farsçanın bir şivesi olduğu el-Bîrûnî'nin daha neşredilmemiş eserlerinden ve Muqaddesî'den anlaşılmaktadır, ki bu hususta burada tafsilât verilemez.

arasında kendi adlarıyla «Soğd» (Yunan menbalarında «Sogdiana») tesmiye olunan bölgede ve «Yedisu» taraflarında Çu havzasında yaşayıp, diğer kısımları Şimaligarbî Çinde, Doğu Türkistanda (Turfanın batısında) ve Moğolistanda «Selenge» ırmağı havzasında («Bay-Balıq» şehri) yaşamışlar ve hepsi ticaretle meşgul olmuşlardır. Türkler bunlara «Suğdak» demişlerdir. Soğdların ticarette rolleri fevkalâde mühim olup, Turan ve İran arasındaki savaşlar bazan bunların İranlılarla ticarî rekabetleri yüzünden çıkmıştır. Bunlar eski zaman Türkistanının Yahudileri mesabesinde olmuşlardır. Bütün sermaye bunların elinde olmuş, bu cihettendir ki eski Türkler «Başsız börk olmaz, Tatsız Türk olmaz» demişlerdir. «Tat» kelimesi eski zamanın Suğdak, Khorezmli ve As gibi tüccar aryanî kavimlerine itlâk olunmuştur. Khorezmlilerle Tokharlar kendi ülkelerinde siyasî hâkimiyete mâlik oldukları halde, Soğdlular hiçbir zaman siyasî hâkimiyete mâlik olmamış ve belki de ona ciddî olarak temayül bile göstermemişlerdir. Bu kavim, daha pek eski zamanlarda kendi dillerinden başka türk ve fars dillerinde de konuşmuşlar; her yerde türk ve iran unsurları arasında azlık olduklarından yavaş yavaş türkleşmiş yahut tacikleşmişlerdir. Bunun neticesinde İslâm çağında Mâverâünnehirde birbiriyle mücadelede bulunan diller olarak «türkçe» ile «farsça» (tacikçe) kalmıştır. Araplar yeni geldiği zaman Semerkand ve Bukharanın etrafındaki Suğdaklar kendi dilleriyle konuşuyorlardı; hattâ müslüman Suğdaklara camilerinde namazda kendi dillerini kullanmaya bile müsaade edilmişti [103]). Milâdî onuncu asırda Bukhara cıvarında ancak bazı «rustak» (nahiye) lar suğdakça bilirlerdi. 11 ve 12 nci asırlarda bu dil tamamen unutuldu. Ancak bazı kısımları, Zerefşan havzasının yukarı bölümlerinde «Yagnub» ırmağı üzerinde «Yagnub» adında bir küçük tacik uruğu şeklinde, eski dilini kısmen saklıyabilmiştir.

Bugün alman ve rus lisaniyatçıları tarafından öğrenilmekte olan Yagnub dili, buralarda incelemelerde bulunan iraniyatçı A n d r e e v'in malûmatına göre, Yagnub ırmağının sol kıyısında oturanların lehçesi «Birinci Yagnub» ırmağın sol kıyısında oturanlarınki «İkinci Yagnub», Yagnubun başındakilerinki «Üçüncü Yagnub», Yagnubun «Köl» adlı kolu boyunda yaşıyanlarının lehçesi de «Dördüncü» olmak üzere dört grupa ayrılmaktadır.

---

[103]) Meselâ «rükû ediniz» yerine soğdça olarak *baknitankint*, «secde ediniz» mânasında *negûniya negunî* demişlerdir, bk. N a r ş a k h î, *Tarikh-i Bukhara*, ed. Ch. Schefer, s. 47.

Bunların fars diline yakınlığını göstermek için birkaç kelime veriyoruz:

Farsça		Birinci Yagnub	İkinci Yagnub	Üçüncü Yagnub	Dördüncü Yagnub
Se	(üç)	*tiray*	*terey*	*saray*	*siray*
dih	(köy)	*mayn*	*meyn*	*meyn*	*me'in*
giyah	(ot)	*vayeş*	*uyeş*	*veyş*	*veş*
dod	(duman)	*payest*	*payist*	*past*	*paizd*
das	(orak)	*dirut*	*dirut*	*darus*	*darus*
rah	(yol)	*ruut*	*ruut*	*rus*	*rut*
sek	(köpek)	*kot*	*kot*	*kos*	*koot*
goft	(o dedi)	*avu*	*avu*	*avu*	*avi*
mibud	(oluyordu)	*uutest*	*vuta*	*viça*	*veçe* [104]).

Eski soğdçadan bir çok eserler kalmıştır. Doğu Türkistan kazıları sırasında bulunan bu eserleri alman, fransız, ve rus bilginleri (M ü l l e r, G a u t h i o t, P e l l i o t, R o s s e n b e r g) neşretmişlerdir ve etmektedirler. Eski soğd dilinin bugünkü tacikçe ve farsçaya ancak aryanî-iran dilleri zümresinden olmakla ilişikliği vardır. Yoksa büsbütün başka bir dildir.

Örnek için bir cümle (Rosenbergden):

İş ykny çnn kndi wyh yw knd wry dhw' mrty nyjy'nt rty çnn ptsurdh gw yw mrty prw nyw rdhh wytrty'pnyn gw'dhwty prw'nyw rdh rty'yk dhwr zyh şw'nt rty çnn gw'yw kpny'yky' wnty rty gw dhywty' w kştyçkry'; yani: «Bu iki kişi gibidir ki şehirden ve aynı kapıdan çıktıktan sonra bunların biri bir yolu, öteki başka yolu takip ederek gittiler. Epeyce mesafe gittikten sonra bunların biri balıkçılıkla, öteki ekincilikle meşgul olmağa başladı» [105]).

Bu cümledeki kelimelerden farsçaya uyanlar şunlardır: *dhw*=do, *mrty*=merd, *rdh*=rah, *dhwr*=dur, *şwnt*=«şuden», *dhywty'*=dovum, *kştyçkry*=kişt u kârî.

Gerek Suğdakçanın bu örneklerinden ve gerekse bu dili bugün temsil eden Yagnub lehçesinden görüldüğü üzere, Mâverâünnehir İranlılarının islâmiyetten önce konuştukları dil (yani suğdakça), Mâverâünnehirde islâmiyetten sonra kuvvet alan ve bugün yaşıyan farsî taçikçeye göre tamamen başka bir dil olmuştur.

104) Bk. *Tadjikistan* mecmuası, Taşkent, 1925 te M. A n d r e e v'in «Tacik Etnografisi» adlı makalesi.

105) *Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie*, 1910, p. 817 f.

Soğdça muhtelif şivelere ayrılmış bulunuyordu. Meselâ şimdiki Sayram (eski «İsfîcâb» yani «Sefîd Âb»=«Aq Su») şehrinin ahalisini teşkil eden Suğdakların dili, El-Bîrûnî'nin verdiği malûmata göre, ayrı bir şive olmuştur. Soğdça vesikalarda da bu lehçe farkları görülmektedir.

«Tacik Kelimesi ve Taciklerin Menşei

Arapların, «Tayy» kabilesi adının bir pehlevî tahavvülü demek olan «Tacik» kelimesi [106]), Türkistanda evvelâ bilhassa Araplara itlâk olunmuş, Orkhun türk âbidelerinde de Araplar «Tezik» tesmiye olunmuşlardır. Türklerden alarak Çinliler de Araplara «Daşik» demişlerdir; eski «Tacik» den ermeni müellifleri şimalî Arabistan mânasında «Tâckastan» tâbirini kullanmışlardır [107]). Fakat Araplar geldiğinden bir iki asır sonra «tacik» kelimesi, umumiyetle «müslüman» mânasında kullanılıp, Milâdın on birinci asrında artık yalnız «farsça konuşan İranlı» mânasında kullanılır olmuştur. Bu mâna ile «Tacikler» yani farsça konuşan İranlılar, Türkistanda nispeten son devirlerde bilhassa Eftalit ve Sâsânîler devrinde ticaret maksadıyla ve yahut Sâsânî İrandaki sınıf ve din mücadeleleri sonunda ve daha fazla Araplar devrinde, hâkim milletin cebren yaptığı muhaceretler sonunda ve tüccar sıfatıyla Türkistana gelip dolan unsurlardan ibarettir. Bunlar meselâ Bukhara ahalisinin «İstahar» dan geldiği ve İranın edebî saray farsçası ile konuştukları [108]), Taşkendin şimalindeki «Şelci» şehrinde yaşıyan on bin kadar Tacikin Isfahandan gelmiş olduğu [109]), Ferganedeki Taciklerin ise İranın her tarafından, her bin haneden bir hane olmak üzere, ayrılarak Sâsânîler devrinde gönderilmiş oldukları [110]), Arap coğrafya eserlerinde kayıtlıdır. Umumen Araplar Horasanda, divan ve muamelât dili olarak arapçayı değil, farsçayı kullanmışlar, Sâmanîler ise bunu terakki ettirmişler, bu da memlekette farsçanın revacına büyük sebebiyet vermiştir. Ferganedeki İranlı Tacik unsuru ancak Grek-Baktriya saltanatı devrinde gelmiş ve burada önce yaşıyan «Saka» ve «Kuşan» kavimlerini ve Şarkî Sogd kabilelerini yutmuşlardır. Taşkent

---

106) Bk. Hünschmann, *Armenische Grammatik*, I, 86-87; Dulauer, *Recherches sur la chronologie armenienne*, s. 225.

107) Muasır İranlı müellifler de şimdi bazan «arap» mânasında تازيك ve «arabistan» mânasında da تازيكستان tâbirlerini kullanmaktadırlar, bk. Kusrawî Tabrizî, *Şehriyârân-i Gumnâm*, II, Tahran, s. 1-16.

108) İstakhrî, s. 314-315.

109) Muqaddasî, 275.

110) İbn Khurdadbeh, s. 30.

civarında, daha yedinci asırda Soğdlular yaşadığı halde, onuncu asırda burada Farslar «fasih farsça» konuşur oldular. Evvelce Buda merkezi olmakla «Bukhara» adını (bu kelimenin aslı sanskıritçe «Vîhârâ», budahıların medrese ve manastırı demektir) alan şehre gelip yerleşen İranlılar tagallüp ettikten sonra, burası bir Zerdüşt dinî merkezi şeklini almıştı. Araplar birinci defa Türkistana geldiklerinde elli bin kadar arap ve tacik ailesini Türkistana hicret ettirdiler; Uratepe müstesna olmak üzere, Fergane ve Şaş taraflarına çok arap ve tacik, sonra da mütemadiyen İrandan muhacir gelmiştir. Bu muhacirler Bukharada ve diğer bazı şehirlerde her evin yarısını işgal ederek yerleşiyorlar; ve yerli ahaliyi oturdukları «iç şehir» («şehristan»)dan «rabd» lara koğuyorlardı [111]). Bukharadaki Farsların dili Sâsânî İran padişahlarının merkez mıntakalarında konuşulan «derri» lehçesi idi [112]) ki, farsçada padişahın saray dili demek olan bu lehçe, türkçedeki «khâkanî» ye mukabil idi. Zaten islâm devrinde edebî farsça dili Mâverâünnehir ve Horasanda tekrar hayata dönebildi. Araplar ve Sâmanîler zamanında bu Fars-Tacik unsuru Türkistan ve Mâverâünnehirde öyle kalabalık idi ki, İranlılar Mâverâünnehri «İranşehir» ve yahut «İraniyülâlâ» tesmiye eder olmuşlardı [113]).Bu meseleye temas eden Kaşgarlı Mahmud da «Mâverâünnehir Türk ülkesi idi, şimdi tamamen bir Acem ülkesi gibi oldu» diyor. Soğdlular «Suğdak» adıyla ancak Yedi Su şehirlerinde yaşıyabilmişlerdi. İslâm devrinde Mâverâünnehre gelen Tacik unsurunun kesafeti ve medenî tagallübü her yerde kendisini gösteriyordu. Gerek Sâmanîler ve gerek Karahanlılar devrinde buralara gelip yerleşen Araplar gibi bütün Türkler de farslaşıyorlardı.

Türk ve İran Dilleri Mücadelesi

Türk ve Tacik dilleri mücadelesindeki eski müvazene Çingiz ve Temür fütuhatından sonra tamamen türk dili lehine değişti. Çingiz oğulları zamanında Mâverâünnehir Taciklerinin ekserisi Doğu Türkistana ve Horasana, İlhanlılarla Çağataylıların mücadeleleri sırasında Tacik unsuru yine Horasana inmek mecburiyetinde kaldı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Yukarıda «Kent Türkleri» babında bahsolunduğu gibi, Moğollar ve Temürlüler hâkimiyeti zamanında, eskiden farsça konuşan «Karşı» (Nesef), Çarcuy, Mergilan, Cızak gibi şehirlerde o dil orta-

---

111) Horasanda arap kabileleri yerleşmesi tarihi için bk. J. Wellhausen *Das arabische Reich und sein Sturz,* Berlin, 1902, s. 247-306.

112) İstakhrî, s. 314, Muqaddesî, s. 335.

113) Ebu İshaq el-Nedîm, *Kitâb ül-Fihrist,* s. 18.

dan kalktı. Ancak Bukhara, Semerkand ve Khocend gibi eski Fars medeniyeti kökleşmiş ve kuvvetli olan şehirlerde medreselerde öğretme dilinin farsça olması dolayısıyla bu dil yaşıyabildi. Her yeni gelen Türk unsurunu da yutmakta devam etti. Bununla beraber bu devirde temsil edilen Türk unsuru büyük şehirlerin Tacik unsurunun dil, âdet ve simalarını değiştirdi. Bugün türkçe konuşan Khokand, Mergilân, Taşkent ve Sayram ile farsça konuşan Semerkand, Ura-Tepe, Khocend ahalisi arasında ancak ailede dil farkı vardır. Bu şehirlerdeki Tacikler o cıvarda köylerde (meselâ «Karşı» yanında «Kâsân», Semerkand yanında «Ürgüt», «Magyan», «Farab» da) yaşıyan Taciklerden farklıdırlar. Şehir Tacikleri ekseriya türkçe bilirler. Bunların Mâverâünnehirde türkçe konuşan şehirlerin ahalisinden medeniyet bakımından farkları pek azdır. Bu fark ancak bu şehirlerin hakikaten menşe itibariyle de İranlı olduklarını gösteren hususiyetlerini iyi muhafaza etmiş olan ayrı mahallerinde görülür. Bugün türkçe konuşan şehirlerin ahalisinin çoğu evvelce farsça konuşuyordu. Türk galebesi neticesinde dilini kaybetti. Bugün farsça konuşan şehirlerin de ahalisi ekseriya menşe bakımından Türktürler. Türkler bu şehirlerde, diğer şehirlere olduğu gibi, çok olarak gelip yerleşmemiş, yavaş yavaş ve azar azar gelip yerleşmişlerdir. Bunun neticesinde, meselâ Ura-Tepe gibi şehirlerde Fars unsuru az olup, ahalinin çoğu, hattâ Türk uruk adlarını bile saklıyan Türklerden ibaret ise de farsça konuşuyorlar. Çoğu farslaşmış Çağataylarla meskûn olan ve bugün de ahalisi «Çağatay» adını taşıyan «Baysun», «Külâb» ve «Balcuvan» gibi şehirler de öyledir. Bu türlü şehir Tacikleri kendilerini hiçbir vakit İranlı saymıyor, «Kent Türkleri» yle kendilerini bir kavim sayıyorlar. Bugün Özbek Cumhuriyetinin hükûmet reisi olan Feyzullâh Khoca ve Özbek edebiyatının mühim erkânından olan Abdurrauf Fıtret bu nevi Taciklerdendir. İstanbula gelip tahsil edenlerin pek çoğu da Taciktir ve memlekete döndükten sonra da türklük yolunda çalışıyorlar. Zaten Türkistanın Bukhara, Semerkand, Khoçend, Ura-Tepe gibi farsça konuşan şehirlerinin ahalisi farsçayı bırakmak üzeredir. Bunlar arasında, Rusların Türklere karşı nefret ve düşmanlık yaymak, İran medeniyetinin dirilmesinde fazla gayretkeşlik göstermek tecrübeleri netice vermiyor.

İran ve Türk halitasını teşkil eden şehir Taciklerinin şivesi, bilhassa Bukhara ve Semerkand şehirlerinde, bünye bakımından asıl farsçadan epey uzaklaşmıştır.

Tacik dilinin eski örnekleri saklanmamıştır. Yalnız Mâverâünnehrin muhtelif noktalarında yazılan fıkıh kitaplarında ve bazı edebî eserlerde ayrı ayrı cümlelere tesadüf olunuyor. O cümleden on altıncı asır

başlarında Ali-Şîr Nevâî'ye rekabet eden Heratlı şair «Bennâyî» nin Semerkandlıları hicvederek yerli lehçede yazdığı şiirleri pek dikkate değer [114]. Bu gibi örneklerde Mâverâünnehir tacikçesinin asıl farsçadan farkının bilhassa türk dilinin tesiriyle doğmuş olduğu gözüküyor.

Bugünkü Mâverâünnehir tacikçesinin türkçe ve farsça ile olan münasebeti şu cümlelerden de görülebilir:

Âmede mi? (geldi mi?), *leşker-i bisyâr qati* (çok askerle), *dâde netüvâniesten* (çağatayca: bere almadılar, farsçadaki «netüvânistend dâd» karşılığı), *merdüm-i qışlaq dûte sete resîden giriften* (köylüler ikişer üçer olarak gelip yetişmeğe başladılar), farsçadaki «târâc mîkünend» karşılığı olarak *târâc kerde istâde end* (çağatayca: târâç qılaturubdur), *heme Semerqand bûdegîhâ* (Semerkandda bulunanların hepsi), *Tişebay gürîkhte reft* (Tişebay kaçıp gitti), farsçadaki «bedân vaqt ki güft» yerine *güftegî vaqt beh; der Bukhârâ beh* (Bukharada),*incâ beh* (burada), *hemerâ beşehirhâ-yi khôd khohem kerdânîde revâne kerden* (hepsini kendi şehrine göndereceğim), *köpkeri tamâm yâften ba'd* (köpkeri tamam olduktan sonra), *nîm şeb khaber resîden zamân* (gece yarısı haber eriştiği zaman), *khat küşâde dîde zamân* (mektup açılıp görüldüğü zaman), *esbhâ hâzır kerde âverden zamân* (atları hazırlayıp getirdikleri zaman).

Cıyın (ictima'), *toy* (düğün), *eke, öke, toğrı* gibi ayrı türkçe kelimeler çok kullanılır. Tacikler, Türklerle olan konuşmalarını birbirine anlatırken, Türklerin sözlerini olduğu gibi türkçe naklederler.

Asıl hakikî fars ve iranlılığını saklıyabilen Tacikler köy ve dağ Tacikleridir. Bunlar bilhassa Zerefşan havzasının yukarılarında, Nurata, Okhum, Fâriş ve Sentâb dağlarında, Fergane ve Semerkand vilâyetlerinin eskidenberi hakikî fars ve soğd isimleri taşıyan ve bugün de dillerini muhafaza eden köylerinde yaşıyorlar. Şehirlerin Türk ve İran halitası olan (Kaşgarlı Mahmudun tâbiriyle «dhu l-lisâneyn» yani «iki dilli») ahalisi dillerini önce türkçe, sonra farsça, daha sonra yine türkçe kullandıkları halde, bu köy ve dağ Tacikleri kendilerine mahsus eski İran tip, dil, âdet ve ananelerini saklıyorlar. Şehir ve ovalardaki Taciklerde ekseriya türk destan, mitoloji ve ananeleri yaşadığı halde, dağ Taciklerinin mitolojileri tamamen ayrıdır. Fakat bu türlü hakikî Ta-

---

114) Bu parçalar Zeyneddin Mahmud al-Vâsıfî'nin *Bedâyi' ül-Vaqayi'* nam eserinde münderiç bulunmaktadır, ki nüshası Petersburg Asya Müzesinde bulunuyor (N. 586 ca).

cikler, Türkistanda Rusların neşrettikleri istatistik malûmatta gösterilen Tacik sayısının (1.240.288 kişi) ancak yarısını teşkil edebilirler. Zaten şimdiki Tacikistan Cumhuriyeti sınırlarının içinde bulunan Taciklerin sayısı da ancak 400.000 kadardır. Tacikler çok çalışkan, zeki, ziraatçı ve tüccar bir kavimdir. Savaşçılıktan mahrumdurlar. Fakat gariptir, ki eski arap coğrafya ve tarihî eserlerinden menşelerinin türk olduğunu öğrendiğimiz Şugnan, Kara-Tegin Tacikleri ve ancak son zamanlarda tacikleşmiş olan «Külâb» ve «Balcuvan» ın farsça konuşan Çağatayları, son Basmacı hareketinde görüldüğü üzere, savaşçılıkarını sakladıklarını göstermişlerdir.

Yerli Yahudiler, Ruslar

Türkistandaki Türk olmıyan unsurların Taciklerden sonra ikincisi «yerli **Yahudiler**» dir ki «Bukhara Yahudisi» diye adlanırlar. Bunlar 26.000 kadar nüfusturlar (Semerkand vilâyetinde, 1916 yılında, 13.261; Ferganede 2000, Türkmenistanda 1000, Bukharada 10.000). Bunlar tacikçenin ayrı bir jargonu ile konuşuyorlar. Hattâ Özbekler arasında yaşadıkları zaman bile öyledir. Giyimleri ve âdetleri tamamen yerlidir. Bunlar islâmiyetten önceki zamanlarda da Türkistanda yaşamışlardır. Hattâ şimdiki Afgan Türkistanındaki «Meymene» şehri islâmiyetin ilk zamanlarında «Yahûdiyye» adını taşımıştır. Kendi inanışlarına göre bunlar, Asûrî padişahları tarafından esir edilerek Horasana sevkedilen Yahudilerin torunlarındandırlar. Türkistanda ticaret hayatında bunların rolü pek mühimdir. Türk ve Tacik tüccarlarından daha müteşebbistirler. Aralarında vaktiyle Ferganenin pamuk ticaretinde pek mühim rol oynıyan «Patilakhov» gibi büyük tüccarları vardı. Şimdi de Sovyet iktisadî müesseselerinde çalışanları çoktur.

Türkistanda müstevlî ve hâkim olan **Ruslar**, bilhassa ülkenin şimal ve şimal-doğu bölümlerinde toplanmışlardır. Toptan 1.824.587 Rus nüfusu vardır. Bu Rusların, Türkistanın muhtelif bölgelerine dağılışları şöyledir: Kazakistanda: 1.433.195 (1925 yılı hesabına göre) %36; Özbekistanda: 194.000, %4,4; Kırgızistanda: 135.892 (1922 yılı hesabına göre); Türkmenistanda: 41.000 (1915 yılı hesabına göre); Tacikistanda: pek az.

Köylü olarak yerleşen Ruslar Kazakistanın bilhassa şimal taraflarında Kustanay, Kızıl-Car, Kökçe Tav bölgelerindedir. Yedisu'da bilhassa Çin sınırında bulunuyorlar. Yedisu'daki Ruslardan « Kazaçi » (Kozak) askerî sınıfı pek mühim olup, bunlar 1906 yılı hesabında 35

köyde 447.385 nüfus idi. Yedisu'nun, «İle» havzasının ve «Isık-Göl»ün en havadar, en münbit ve güzel yerlerini bunlar işgal ediyorlar. Rusyanın Türkistanı istilâsından daha önce gelip yerleşen «Uralski» yahut yerliler ıstılahı ile «Babay» denilen bir nevi eski ortodoks mezhebindeki Ruslar vardır, ki Aral Gölü havzasında yerleşmişlerdir. Bunlar 6000 kişidir. Balıkçılık yaparlar.

Ruslar, Şimalî Türkistanda şehir ve köylerde, Cenubi Türkistanda şehirlerde yerleşmişlerdir. Kasden yerli şehirlerden uzakta yapılan demiryolu durakları yanında ayrı rus şehirleri yahut rus kısmı teşkil ederek yaşamaktadırlar. Türkistanın asrî medenî hayatı, hükûmet müesseseleri, bankalar ve oteller oralarda, yerli ticaret ise yerli şehirlerde toplanmış bulunuyor.

III
Türkistan Tarihinden

— 1 —

Türkistanın 16. ncı Asra Kadarki Hayatı

Türkistanın asıl sekenesi meselesi

Türkistanın 16. ncı asrın ortasından evvelki ve bundan sonraki tarihi pek kesin olarak ayrılmakta, şimdiki Türkistan ise tarihinin üçüncü devresine girmektedir. 16. ncı asırdan önceki Türkistan tarihi, muhtelif milletlerin ve onlarla gelen muhtelif medeniyetlerin, milletler arasındaki muhtelif sınıf ve gurupların mücadeleleri, memleketin o şartlar içinde gösterdiği tedricî ve mütemadî ilerleme ve olgunlaşma safhaları, bu ülkenin bilhassa ortaçağlar kara ticaretindeki mevkiinin gittikçe yükselmiş olması şeklinde tasvir edilebilir.

Batıtürkistanın güney bölgelerinde, Aşkabad yanındaki eski Anau şehri harabelerinde eski bir medeniyet keşfedilmiştir. Zaman: M. ö. 4500-9000 seneleri kadar eski tahmin olunmaktadır. Tobul ve Yayık havzalarında da M. ö. 800-1300 senelerine ait ve ayni Anau tipinde bir medeniyet 1920-25 kazılarında meydana çıkarılmıştır. Ortaasyada ev hayvanları M. ö. 5000, at ise 4000 senelerinde ehlileşmiş bulunuyordu. Bu en eski medeniyetin hâmillerinin ırkını tesbit etmek müşküldür. Ancak M. ö. 9-7 asırlarda yaşadığı Çin, Yunan ve Asuri kaynaklarından öğrenilen **Saka Devleti**'nin hayatı ilk tarihî hâdise olarak malûmdur. Galiba daha Aryanilerin gelmesinden önce Batıtürkistanın güney taraflarında bir Kaspi kavmi yaşamıştır. Bunlar Hindüküşteki Buruşkiler ile, M. ö. 5-1 asırlarda Hazarın güney ve güneybatısında yaşıyan Kaspi'lerin ecdadıdır. Sakaların Tiyanşan, Mâverâünnehir ve Doğutürkistanda yaşıyanları Saka, Yedisu'da yaşıyanları Şu ismini taşımış görünüyor. Sırderya ve Amuderya havzalarında da Yunanlıların Massaget (galiba «Masaq»'ın cem'i) ve Daha dedikleri kavimler yaşamıştır. Sakalar ve Şu'lar galiba Uysunlarla Göktürklerin ve Türkistanın şimdiki

---

1) Buruşak ve Kaspiler için bk. J. Marquart, **Untersuchungen zur Geschichte von Eran, II, 141.**

2) Kirus, Darius ve İskender zamanında Türkistanı idare eden Sakalardan

Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, şimaldeki «Yakut» Türk-

---

kalan bazı isimler (meselâ «Carthasis» = «Kardaş», bk. Gutschmid, *Geschichte Irans*, s. 2 ve G. Némethin *Asia Maior*, anniv. vol. s. 274; keza «saruk», «sirak», «sarine», «kidrey») türkçe izah ediliyor; iran destanında ve türk rivayetlerinde (M. Kaşgarî, I, 288, III, 272) Kaşgar (Ordukent) ı ve «Çu» havzasını merkez karargâhı bulunduran büyük hükümdar Afrâsyâb (Tuña Alp) Medya ve Asur kırallları muasırı gösteriliyor; eski hind rivayetlerinde (*Bundehişt*, ed. *Justi*, Leipzig, 1868, cap XXX, s. 39-40) ise o doğrudan doğruya «Saka hükümdarı» tesmiye ediliyor; bununla beraber bu hind menbaları «Saka», «Turuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle aynı türk kavimlerini tesmiye ediyorlar (bk. O. Franke, *Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker*, Berlin, 1904, s. 60). Bunları itibar nazarına alan âlimler Sakaları kuvvetli bir ihtimalle (bk. Aristov, *Zametki*. 409-410, ve Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, I_2, s. 905) yahut kat'î olarak (bk. Mordtmann in d. *Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft*, XXIV, 61, 77, 79, 82) Türk telâkki ediyorlar. Maamafih «Saka» ismi Sakalara tâbi iranî kavimlere, Sogdlara da itlak olunarak, kavimden ziyade bir memleket ismi şeklini aldığından, keza göçebe hâkim Sakalar iranlı tebaalarının medenî tesirine düşerek (muahhar Karakhanîler, Selçükîler ve Moğollarda olduğu gibi) belki de iran dilinde şahıs isimleri kullanmış olduklarından (bk. F. W. Thomas, «Sakastan» in *Journal of the Royal Asiat. Society*, 1906, s. 181 ff, 460 ff), Kirus'ün idaresine giren Pamir, «Amirgioi» Sakalarının ülkesinde, bugün bile eski *Ρωξανάκη* ismini hatırlatan «Roşan» (Şugan ve Vakhan) Tacikleri oturduğundan zamanımızın âlimleri, kadim Sakaları da bunların ve Khoten Taciklerinin ceddi bilirler. Hattâ Khoten taraflarında kazılarda bulunan iranca yazıları da muasır iraniyatçılar «Saka dili yadigârı» bilirler [; şimdi «Saka dili grameri» - Sten Konow, *Khotansakische Grammatik*, Berlin, 1941 - bile çıkmıştır]. Gerçi Hindistanı fetheden Sakaların iranca konuştukları lehine Henrich Lüders tarafından getirilen lisanî nazariye (*Die Sakas und die nordarische Sprache* in d. *Sitzungsberichten d. Preussisch. Akademie*, hist. phil. Cl. 1913, s. 414: «YS für Z») ancak garbî Hindistanda yaşamış olan bir iran kavminin dilini gösterir; fakat bu dilin Sakaların dili olduğunu, yahut bunların türkçeyi unutunca konuştukları irancanın bu lehçe olduğunu gösteren hiçbir delil yoktur. Sakaların ismini alan «Siyistan» (Sakastan) da konuşulan irancanın «eski segzî», ve «yeni segzî» diye iki lehçesi olduğunu el-Bîrûnî'nin *Saydale* kitabındaki nümunelerden görüyoruz; fakat bu dil Sakaların Türkistandan getirdikleri bir dil değil, oranın yerli irancasıdır. Bütün bunlar pek vâzıh olduğu halde, Sakaları bir iran kavmi tanımaktaki kanaat zamanımızda okadar ileri gidiyor, ki bunlara ait başlıca tetkikatın müellifi olan Albert Herrmann (*Pauly's Realencyclopädie*, 2. Reihe, Bd. I, 1920, 1611-1620 «Sacaraucae», 1770-1806 «Sakai», 1807-1811 «Sakastane»

lerinin ataları olacağını; Masagitlerin ise, pek eski zamanlardanberi Sır

maddeleri) bu kavmin tarihi hakkında, tarihî menbalarda bulunmıyan malûmatı kendi hayalhanesinden ikmal etmiş (bk. s. 1795: Wegen ihrer iranischen Herkunft müssen die Saken blond gewesen sein), ve bütün bu büyük cihangir kavmin tarihini ıssız Pamire sığdırmıya çalışmıştır. Hakikatte ise bu kavmin (doğrusu «Saka Tigrakhuda» nın) vatanı, daha Milâddan önce 160 senelerinde Çinlilerin kaydettikleri gibi, Kaşgar ve Orta Tiyanşan tarafları olmuş, Pamir Sakaları (Amirgioi) ise ancak Göktürkler zamanında burada yaşamış olan « Karlık » ların «Tokharistan yabguluğu» nun (bk. Chavannes, *Documents, p. 155-160)* yerini tutmuş, yani büyük bir devletin küçük bir parçasını teşkil etmiştir. Tarihî menbalarımızda Orta Tiyanşanda «Saka» ve «Şu» isimleri aynı kavmin siyasî kudretlerini bilmünavebe belirten iki kolunu ifade etse gerektir. İhtimal «Saka» ismi bu kavmin Tiyanşanın doğusunda, «Şu» lar onun garbinde, «Çu» havzasında yaşamış olan şubeleri olmuştur. Yahudî rivayetlerinde (bk. Taberî, I, 348) Horasanda yaşayıp Khazarlara «Khakanlığı» öğreten üç kavim sıfatıyla zikredilen «Zamiran» (*Bibel,* Genesis, 25, 2: «Zamran», ihtimal = Sabir + an»), «Yasbuk» ve «Sukh» (*Bibel:* « Sukh » yahut « Sakh », Flavius Josephus, *Judische Altertümer,* übers, v. H. Clementz, I, Halle, 1899, s. 53: «Su») kavimlerinden bu sonuncusu muhakkak, ki «Sak», yani «Saka» yahut «Suk», yani «Şu» dur. Bu rivayete göre, «Khakanlık» bidayette bunların elinde olmuştur, ki sonra bunu onlardan Khazarlar almış oluyorlar. Göktürkleri Çinliler «Su» (bk. Deguignes tercümesi, II, 273; çince işareti F. Hirth, *Nachwort zum Tonjukuk,* s. 42) ların ahfadı diye tanıttıkları gibi, bizans müellifi Menander Protektor (bk. K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Länder-und Völkerkunde,* II, 17) da bunları sarih olarak Sakaların ahfadı tesmiye etmiş ve «bunlara eskiden Saka diyorlardı» demiştir (cümlenin yunancası, Franke, s. 58). Ptolemeüs'te *(Geographia,* VI, 13_2). Fergane civarında Sakaların şubeleri olarak sayılan kavimlerden **Κωμηδαί** (yani «Kümidh, bk. yukarıda, s. 51-52) Türk oldukları gibi, **Καρατaί** («Karat»lar), **Κομαροί** («Kumar»lar) ve **Τόρνοί** (yani «Turun»lar) da tarihte olduğu gibi zamanımızdaki türk kabileleriyle de birleştirilebiliyorlar (**Καρατ** için bk. «Qarat-ay», Naymanların şubesi, Aristov, *Zametki.* 360, «Qaray» *Mücmel ül-Tavârikh-i Nâdiriye,* ed. O. Mann, s. 49, 62, «Qara-yıt», Reşideddin - Berezin, I, metin, 121; [**Κομαρ** için bk. Bulgarların ceddi «Kümari», *İbn Fadlân,* 312]; yine Plinius Secundus, *Naturalis Historia,* 16, 18; « Comare » ve « Coamanae », Pomponius Melae, *De Situ orbis,* I, 40 = ed. Leid. 1722, s. 19: «Comari» ve «Coamani», de bugün Pamir Kırgızları kabilesi olan «Qun» lar ile birleştirilebilir, bk. Aristov, 436, yani bunlarda «Qun», «Qun-er», «Quman», yani «Qun-man» gibi kabileler yaşamışlardır. **Τόρν** için bk. Alimolu şubesi «Turum», Aristov,

Derya ve Amu Deryanın kıyılarıyla Aral Gölü etrafında ve Hazar De-

---

380, ve Türkmenlerde «Durun»). Bunun gibi Çinlilerin, Sakaların mühim bir kısmı Milâddan önce 2. nci asırda Siyistan tarafına gittikten sonra da Kümidh («Kiumi» yahut «Kiu-mi-to», bk. Chavannes, *Documents,* s. 164) lerin yanında Fergane ile Kaşgar arasında yaşayıp kalan Saka kabileleri sıfatıyla zikrettikleri «Hiu-sün» ile «Kün-tu» lar (bk. Franke, *Beiträge,* 48-51) ise şüphesiz türk urukları idiler (bk. bugün yine aynı mıntakalarda yaşıyan Kırgız urukları «Üsen» ve «Konçu», *Iqd ül-Cuman Bartoldu,* Taşkent, 1927, s. 292, 299). Siyistana gidip oraya kendi isimlerini veren Sakaların payitahtları o zamanın kayıtlarında (İsidor de Charaxe'de) «Sigal» yazılmış, ki «Çigel», «Çigil» demek olacak (kş. Kandahar'ın eski ismi olan «Çigilâbâd», *Festschrift für Sachau,* s. 276); bundan başka yine «Min» (-«Miñ») ve «Palas-kent» isimleri geçiyor. Araplar zamanında da burada Zerenc'in iç kalesi, Ortaasya türk şivelerinde «salatant ve icrai emr, yani hükûmet» (bk. M. Kaşgarî, I, 45) ve «hükûmet mevkii ve konağı» mânasını ifade eden türkçe «Erk» ismini taşımıştır (bk. İstakhrî 241, *Târikhi-Siyistan,* Tahran tab'ı, s. 11); bundan başka «Ok», «Bargin», «Tekin» («Tekinâbâd») ve «Üreñk» (yani «beyaz») gibi türkçe şehir ve köy isimleri gelmektedir. Hindistanda Sakalardan kalan bitiktaşların Orkhun türk bitiktaşlarına benzediği (bk. S. Lévi et Chavannes, *L'Itinéraire d'Ou-K'ong,* s. 42), Hind menbalarında «Saka», Turuşka» (Türk) ve «Huna» (Hun) isimleriyle aynı türk kavimlerinin ifade edildiği (bk. Franke, s. 60) kayda değer. Çinliler, Sakaların Ferganedeki bakiyesi sıfatıyla bahsettikleri Hiu-sün'ler hakkında, «bunların âdât, kıyafet, sima ve karakter itibarıyla Usunlardan farksız» olduklarını kaydetmişlerdir (bk. Franke, s. 53). Halbuki kabilelerin mebdeine ait hâtıraları bize ecdadımıza ait hikâyeler gibi anlatan destanlarımız (kş. biz bu hâtıraları Oğuzların daha Türkistandan ayrılmadıkları zamandaki şeklinde anlatan *Dede Korkut'*ta Uşun-Khoça, Qañlı Khoca, Salur [yani Salğır] Qazan) da söylenen Uysunlar tarihlerimizde (bk. Reşîdeddin: «Huşin») olduğu gibi, bugün de aynı ülkelerde yaşamaktadır (bk. Aristov, *Jivaya Starina,* 1894, s. 422-27, *Zametki.* 352, 422); keza «Uysun» un oğulları sıfatıyla zikredilen «İgrek» ile «Şigrek» de türk kabileleri sıfatıyla tarihî menbalarımızda mezkûrdur. (*Dede Korkut,* ed. Orhan Şâik, s. 98: اكرك ve شكرك ; *Babur Nâme,* ed. Beveridge, vr. 228a, 250b: ايكراك , vr. 32a: چكرك *Târikh-i Reşidî,* ed. Denison Ross, s. 165: «Cagirak»; yahut guttural olarak Mahmud Kaşgarî ve Cuveynî, *Cihankûşâ,* II, 138: اغراق ; *Hudûd ül-Âlem,* 6a, 17a: اغراغ yerine yanlış olarak اغراج ; *Târikh-i Bayhaqî,* ed. Morley, 91: جغراق Abulfeda, ed. Schier, 216: جغرق ; İstakhrî, 304: جغراغ yani «Çıgraq er», kş. M. Kaşgarî, I, 389: اغراقار). Çigrek'ler bugün bile büyük bir kabile halinde eski yerlerinde yaşamaktadırlar (bk. Kırgız kabilesi «Çigrek», yahut «Çirek» ve

nizi doğularında yaşıyan Türkmenlerin, Peçenek, Kun ve Oğuzların [3])

«Çerik», bk. *Iqd ül-Cuman,* s. 291-2, ve «Çirik», bk. Aristov, *Jiv. Star,* 1894, s. 441).

Milâttan önce Türkistanda cihanşümul bir devlet kuran milletin Türkler olduğu, iran ve türk destanlarında bunların fütuhatına ait söylenen rivayetlerin milâttan önce 7. nci asra ait olduğu (bk. bizim *Türk Tarihi Dersleri,* s. 11-18), İskenderin zamanında Türkistanı idare eden hâkim kavmin Türk olduğu hakkındaki tekmil İskender kıssalarının, ezcümle süryanî ve arap rivayetlerinin (bk. meselâ Gotha arabî nüshası, N. 2391, vr. 85a: İskendere karşı Semerkandı müdafaa eden «Türk hükümdarı» nın ismi «Khutlancin», خطلنجن , galiba = «Qutlancı») karşısında Pamir dağlarına belki ancak 10.uncu asırdan sonra çıkan (bk. Şugnan ve Vakhan hakkında, yukarıda s. 53 hâşiye 50 deki nakilleri) ve devletçilik an'anesine bir zaman mâlik olduğunu, ne bildiğimiz tarihî devirlerde ve ne de eski ve bugünkü dil ve folkloründe göstermiyen Tacikleri güya bütün Ortaasyanın o kadim hâkim kavminin bakiyesi telâkki etmek ve tarihte ancak Sakalar, Skitler ve Türklerde gördüğümüz göçebe devlet an'anelerinin mucidleri bu Tacikler olacağını tasavvur etmek tamamiyle mânasızdır. Eğer Türkistanda iran unsurunun bir zaman, burası merkez olmak üzere, büyük bir imparatorluk kurduğu ve bunun asırlarca yaşamış olduğu bir tarihî hakikat ise, onu bize 8-10.uncu asırlar'la Türkistanda eskiden hâkim olan milletler hakkında bu kadar hâtıralar bırakan Mâverâünnehrin İranlı âlimleri ve râvîleri işitmiş olurlardı; halbuki onlar (Daqîqî, 'Umer Nesefî, Bal 'amî, Narşakhî v.s.) o eski mâzide ancak türk kavimleri hâkim olduğundan bahsederler. Sakaların Milâddan önce Siyistana ve Hindistana gidenleri oradaki İranlı ve Hindli kavimlere temessül edip kayboldukları muhakkaktır; fakat 8-10.uncu asırlarda arap hâkimiyeti zamanında Sakaların Pamirde oturanları (Kümidh'ler) daha türklüklerini muhafaza etmiş oldukları gibi, onların Siyistandaki bakiyeleri de belki daha Türk addedilmişlerdir. Bunu gösteren deliller de vardır (bk. Muhammed bn. Selâm el-Cumahî, *Tabaqât üş-Şu'arâ,* Leiden, 1916, s. 135-36; şâir 'Ubeydallah bn. Qays, Mus'ab bn. Zübeyri methederken Siyistanın merkezi olan Zerencin kalelerinde esir alınan Türk kızlarından bahsediyor:

جلب الخيل من تهامة حتى   وردت خيله قصور زرنج
انزلوا من حصونهن بنات الترك   يأتين عرج بعد عرج

Sakaların tarihi bugün yeni baştan tetkika muhtaç bir haldedir. Buna dair yegâne bitaraf tetkik O. Franke'nin tetkikidir, (*Beiträge,* s. 46-61); fakat bu da çok eksiklidir, bunun için çin ve greko-lâtin kayıtları yanında iran ve türk destanları tam olarak istifade edilmelidir. Sakalar ve Şu'lar meselesine dair tafsilât vermenin yeri burası değilse de, bu tafsilâtı vermeden de geçemedik.

[3]) Masagit'lerin esas unsurunun türklüğü, bâzı yunan menbalarından (Theophanes de Byzance, Photios, ve Prokopios ve ermeni müellifi Sebeos, bk. Mar-

belki de Eftalit (Abdal), Kank ve Karlıkların ataları olacağını sanıyoruz. Masaget gurupu kavimlerle birlikte Hazarın şimalinde yaşamış olan Khazar, Bulgar ve Suvar'ların da bir vakit güney Türkistanda yaşadıklarını gösteren deliller vardır[4a]. Khazar ve Bulgarların dili diğer Türklerinkinden, şimdiki çuvaşça gibi, Z. ve Ş seslerini R ve L telâffuz etmekle ayrılmıştır. Bu fark eski türk urug isimlerinde (meselâ Kümidh. Oğuz, Toquzoğuz ile muvazi olarak Kümeri, Oğur, Toquroğur), coğrafî isimlerde (Semerqand ile Semizkent, Öküz ile Ogurça, Özi ile Oor) görülmektedir[4b]. R-L konuştuğu anlaşılan Oğur'lar ihtimal ilk Türk siyasî zümresi olmuştur. Bu eski zamanlar için arkeoloji, mitoloji ve dil mukayesesi gibi şeylerden başka vesika bulunmadığı için Türklerin aslı, Saka ve Masagetler hakkında her türlü ve biribirine zıd nazariyeler ileri sürülür durur. Fakat bugün kesin olarak söylenebilecek bir cihet Türklerin asıl vatanının önce zannolunduğu gibi Moğolistan ve Altay[5]) olmayıp, Batıtürkistan, Tiyanşan ve Aral mıntakaları olduğudur. Eski Khazar ve Göktürk menşe' menkibeleri de bunu müeyyittir. Khazar, Bulgar, Başkurt ve Peçenek uruğları tarihî devirlerde her vakit Hazar-Aral mıntakalarında yaşamışlar, fakat hiç bir zaman Altay-Tiyanşan hattının doğusunda görülmemişlerdir[6]. Türk dili ve medeniyeti Türkistanın güney bölgelerinde eski Hindistanın Dravid ve Hinduküş kavimleri ile tarihten önceki devirlerde temas neticesinde inkişaf ettiği anlaşılmaktadır[7].

Aryanîlerin istilâsı Aryanî kavimlerin batıdan gelerek Türkistana girmeleri M. ö. 2000 senelerinde başlanmış ve bu binyılın son yarısında gelişmiştir. Bunlar başta Hazar Denizinin güneyinde kaldılar ve Gürgan nehri, onların diline göre, «Sind» ismini taşıdı. M. ö. 1700 hududunda Vedik Aryanîler Hindistana geçmiş ve İndus nehrine «Sind» ismini vermiştir. Diğer Aryanîler de Türkistana gelmişlerdir. Bunlardan kuzey Afganistanda yerleşen Baktryalılarla Mâverâünnehirde yerleşen Sogdların ve Khorezmlilerin Önasya ve İran yoluyla, As(Alan, Aorsi)ların Hazar Denizinin kuzey sahili yoluyla gelmiş oldukları görülmektedir. Baktryalılar siyaseten İranın bir parçası

4a) Bk. Z. V. Togan, İbn Fadlan, s. 209.

4b) «Or» ismi Hereodot'ta «Oar» şeklinde yazılmıştır.

5) W. Tomaschek, Kritik der Nachrichten über den skythischen Norden, II. 117; N. Aristov, Zametki, s. 280-8-.

6) Z. V. Togan, İbn Fadlan, 264-66. 312-14 ve mukaddeme, s. XXX-XXXII.

7) Bk. ayni eser, s. 265 ve Prähistorische Forschungen in den indo-iranischen Grenzländern, Türkische Post, 1935, N. 48-9.

sayılmış, Sogdlar Sakalara, Khorezmlilerle Aslar da Masaget zümresine iltihak etmişlerdir. Demek Sogdlarla Khorezmiler Türkistana ilk gelen Aryanîlerdir. El-Bîrûnî'nin naklettiği eski Khorezm rivayetine göre, onlar bir «Türk padişahının müsaadesiyle» gelerek kendi isimlerini alan ülkede yerleşmelerinin Selevk takviminden önce 982 de, yani M. ö. 1292 de vaki olduğuna inanmış ve bu seneyi kendi takvimlerinin mebdei saymışlardır. Bu rivayetin 10. uncu asır müellifi Mukaddesî tarafından nakledilen şeklinde ise Khorezmlilerin «Şark padişahına» 400 bekâr asker olarak geldikleri, o padişahın verdiği 400 türk kızı ile evlenmiş, böylelikle İranlı ve Türk melezi bir kavim vücuda gelmiş olduğu anlatılmıştır.

Sogd, Khorezm ve Aslar müstakil siyasî teşkilâta malik olmamışlar, hâkim unsur Sakalarla Masagetler olmuştur. M. ö. 932 de «bazı garp barbarları» nın Çin'in batı sınırlarında zuhur ettiğini Çin kaynakları kaydeder. Bunlar Sakaların doğu kolu olsa gerektir. M. ö. 9 uncu asırda Saka (Skit), Masaget ve Kimmerier/siyasî önderlik için Amuderya havzasında savaştılar. Herodot'a göre bu mücadele neticesinde Kimmerler Masagetler tarafından Doğuavrupaya tazyik edildiler. Bir kaç batın sonra Sakaların bir kısmı Skit adı altında Doğuavrupaya gelerek, bazı şimalî İran kavimleri (Sarmatlar)la birlikte, muahher Batı-Hun ve Kıpçak-Moğollarınkine benzer bir devlet kuruyorlar. 665-615 lerde Sakalar Önasyanın bazı kısımlarını fethediyorlar. Sakalar 623 te «Su» ismi altında Çinin batı sınırlarında görülüyorlar. Buna dair Çin kaydını De Groot «Türkistana ait ilk mevsuk tarihî kayıt» olarak kabul etmiştir. M. ö. 6.-2. nci asırlar arasında Aryanî kavimllr sel gibi akıp geliyor ve Türkistanın cenubî kısımlarını istilâ ediyorlar. Akhemen İranîleri, ve Makedonyalı Büyük İskender, onun halefleri olan Greko-Baktra kıralları, eski Baktralıların yaşadığı Balkh mıntakasını merkez edinerek, kendi devletlerini kurdular, Semerkand gibi eski şehirleri yıkarak, yerine yeni şehirler bina ettiler ve bunlarda Aryanî unsurları iskân ettiler. Memleketin yerleşik ve göçebe yerlileri kuzey ve doğuda bozkır sahalarına çekildiler. M. ö. 1122 de kuzey Çinde büyük bir devlet kurmuş ve oraya Ortaasya din ve nizamını getirmiş olan Çu (Chou) sülâlesinin buraya batıdan yapılan bir tazyık neticesinde gelmiş olduğuna dair rivayetler söylenmiştir. Kaşgarînin eski Türk rivayetlerinde dahi Çu havzasında yaşamakta iken batıdan, İran üzerinden gelen bir fatih kavmin tazyıkı neticesinde Çin taraflarına giden bir «Şu» sülâlesinden bahsedilmektedir[8]. Bunun gibi kuzey Sibiryada yaşıyan ve kendi

8) Mahmud Kaşgarî. III, 305, 307 de mezkûr «Şu» ile Çin sülâlesi «Çu» birdir

lerini «Saka» diye adlandıran «Yakut» Türklerinin atalarının da, milâttan birkaç asır önce dışardan gelen bir saldırış sonunda, cenuptan kaçarak Yenisey Irmağı ve Baykal Gölü yakınlarına sığınmağa mecbur olduğu hakkında rivayetler vardır [9]. Aryanî «Soğd» kavmine mensup tüccar sınıfları da, galiba Türkistanı istilâ eden aryanî hükümdarlara dayanarak, Türkistanın muhtelif noktalarına yayılmış ve kendi müstamerelerini vücuda getirmişlerdir.

Bir Daha Turanlıların ve Muhtelif Medeniyetlerin Türkistanda Teması

Bir kısım Turanlılar (yani «Turan» umumî adıyla adlandırdığımız «Ural-Altay» kavimleri), bilhassa Oğuzlarla Kıpçak ve Kimakların cedleri Milâttan önce ikinci asırda Çinlilerin «Hun» yahut «Hiung-nu» dedikleri büyük «Kun» yahut «Koyunlu» Devletini kurdular [10]. Bunların gerek Moğolistanda müstakil ve gerek Türkistanda kısmen müstevli Aryanîlere tâbi bulunanlarının beraberce başladıkları anlaşılan bu büyük teşebbüs, bu Aryanîler hâkimiyetini tamamen ortadan kaldırmak gayesine müteveccih idi. Aryanîlerin istilâsı zamanında Çin ve Moğolistan sınırına sığınmak mecburiyetinde kalan Türkistanlılar [11] bu sefer Hun=Kun, Oğuzların idaresi altına girdiler

---

olsa gerektir; Milâttan önce 1122 de tessüs eden bu sülâle Türkistandan gelmiştir. (bk. Franke, *Geschichte des Chinesischen Reiches,* I, 94-119), Milâttan önce 7.nci asırda yaşıyan prenslerinden «Mou» nun Türkistana seyahati dolayısıyla bunların menşei Türk olduğu söylenmiştir (bk. *Journal Asiatique,* 1920, II, 153-154); bunların «tabo» âdetleri de tıpkı Türklerin âdeti olmuştur (bk. *Legge, The Chinese Classics,* vol. V, part. I, p. 50). Mahmud Kaşgarî'de mezkûr bu eski türk rivayetlerinde Önasyadan gelen bütün kadîm fatihler farsça konuşan İran hükümdarları gibi telâkki ve tasvir olunan İskender'in şahsiyetinde birleştirilmiştir.

9) Yakutların aslı «Saka» (Sakha) hakkında bk. W. Radloff, *Die jakutische Sprache* s. 78-79; bunların ilk cedlerinin birinci ve sonuncu oğulları hakkında söylenen rivayetler (bk. *Jivaya Starina,* II, 1890, s. 29) «Gök Türk» lerin ceddinin birinci ve sonuncu oğullarının rolünün (bk. Yakinf-Biçurin, *Sobranye Svedenyi,* I, 258) aynıdır. Yakutlar kendilerinin cenuptan geldiklerini söylerler ve dillerinde pek çok cenup ıstılâhları vardır.

10) Hun=Hiung-nu için F. Hirth, *Über die Wolga-Hunnen und Hiung-nu* (Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie d. phil. hist. Cl. CI, 1899, s. 245-278); «hiyung nu» = «koyunlu» için bk. Oğuz destanında «aq qoyun» «qara qoyun» (W. Bang und R. Rachmati, *Die Legende von Oghuz Qaghan,* Berlin, 1932, s. 24); «hun» = «qun» için bk. bizim *Türk Tarihi Dersleri,* s. 61-67.

11) «Türk» (Tu-kiu) ve «Kun» (Hun) kavimlerinin, doğuya Aryanî kavimlerin istilâları neticesinde çekilmiş olmaları meselesi için bk. benim *Türk Tarihi*

ve bu zamanda müstevlî Aryanîlerin kendi aralarında çıkan kargaşalıklardan istifade ederek Batı Türkistandaki eski mevkilerini istirdada kalkıştılar. Neticede İskenderin halefleri tarafından kurulmuş olan «Grek-Baktriya» devleti yıkıldı (milâttan önce 126). Çin ve Moğolistan sınırından kalkıp gelen Turanlıların çoğu, önce de bazı türk kavimlerine vatan olan şimdiki Doğu Avrupa [12]) taraflarına geçti. Cenubî Türkistanda eski yurtlarını geri alan Turanlıların Şimalî Afganistan ve Pamirde, Hazar Denizi doğusu çöllerinde göçebe olarak yaşıyan bölümleri kendi milliyetlerini saklıyabildilerse de, o vakit mahsuldar, mâmur ve medenî ülkelerde kalabalık olup yerleşen Aryanî kavimlere, Mâverâünnehirde Soğdlara, cenupta Baktriyalılara karışarak oturanları ve bilhassa Siyistan ve Bülücistan taraflarına geçenleri dil ve milliyetlerini kaybettiler. Bu vak'alar sonunda Çin-Baktriya ve Çin-İran ticaret yolları açıldı. Çin-Baktriya yolu Balkh, Pamir, Yarkend, Khoten tarafları birçok Hind unsurunu cezbetti. Ülkede hâkimiyeti Aryanî unsurların elinden alan Turanlılar Şimalî Hind ülkelerinin ahalisiyle ihtilât ettiler. Gerek bu yolla ve gerek eski zamanda Türkistana gelen Hind tüccarları vasıtasıyla Türkistanda Budizm ve Grek-Budist sanatı intişar etti.

Merv, Bukhara, Semerkand, Uratepe (Usruşene), Fergane, Kaşgar üzerinden geçen ve pek kârlı olan büyük Çin-İran ticaret yolu ise milâttan sonra, bilhassa Sasânîler devrinde, tacir İran unsurunu celbetti; ve İrandaki sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlûp olan İran unsurları ve Önasya kavimleri daha pek eskidenberi din işlerinde müsamahakârlıkları ile temayüz eden Türklerin ülkelerine sığınarak muhacirlerin sayılarını çoğalttılar. Aynı zamanda Türkistanda hıristiyanlık ve manihaizm gibi Önasya ve Mezopotamya mezheplerini, Bukhara civarlarında zerdüştlüğü yaydılar. Bu dinlerin Türkistanda birbirleriyle temas etmesi neticesinde doğu ve batıya ait insanlık medeniyetinin temelleri kuruldu. Grek-Romen sanatiyle Uzakdoğu, Hind ve Türkistanın

---

Dersleri, s. 34-46.

[12]) Bulgar, Suvar, Asgil ve Buraç (Baraç oğlu), Khazar, Ağaçeri aşiretlerinin Milât çağında, hattâ ondan önce Şarkî Avrupada yaşadıkları meselesi için bk. *İbn Fadlân*, s. 156-158, 209. 312, Şarkî Avrupada «Türk» ve «Çigil» ler için yine orada, s. 215-216, 224; Şarkî Avrupada Hunlar, Başkurtlar, Geyne, Tabınlar (bk. aynı eser, s. 224 ve mukaddime, XXX) ve Kıpçaklar (bk. Zeki Velidî, *Völkerschaften des Chazarenreiches*, in *Körösi Csoma Archivum*, III, s. 66) ın da daha aynı zamanlarda yaşadıkları greko-lâtin menbalarından öğrenilebiliyor.]

yerli sanatı burada birleşti [13]). Türklerin evvelce kullandıkları runik yazılar yerine, Soğdluların batıdan getirdikleri bir samî yazı doğu Türkistan Türklerinde daha Budizmin yayılmasından önce bildiğimiz «Uygur yazısı» şeklini aldı, fakat Çin usulünde fırçayla yazıldı. Zikrolunan büyük kara ticaret yolunun açılması ve muhtelif kavimlerin Türkistanda temasa gelmesinin maddî medeniyet hususunda da ehemmiyeti büyük olmuştur. Çinliler Ferganeden üzüm ve yonca ziraatini buradan ve Huttelândan güzel at terbiyesini; Ferganeliler ise Çinlilerden altın ve gümüş zarflar ve demirden silâh yapmasını, çinicilik ve cam sanayiini öğrendiler. Umum Türkistana böylece Çinlilerin ipek sanatı girdi. Milâdın altıncı asrında Soğd ipeği pek meşhurdu. Çin çiniciliği ve cam sanayii ve Soğd ipeği Doğu ve Batı Asya arasında esas ticaret maddesi olmuştu [14]). Sonraları İranlılar bunu Türkistandan öğrenerek yavaş yavaş Türkistan iktisadiyatına hâkim oldular. On ve on birinci asırda arap kaynaklarında olduğu gibi, beşinci asrın çin menbalarında dahi bir «Türkmen Ülkesi» tesmiye olunan Talas ve Çu nehirleri havzasında (, ki diğer ismi «Argu» dur) milâdî 424-452 yıllarına ait bir çin kaydına göre, o zaman dört yüz kadar şehir ve kasaba bulunmuştur [15]).

Göktürkler ve İslâmiyet

İran ve Önasya muhacirlerinin (medenî ve iktisadî sahada) Türkistandaki muvaffakiyetleri, Batı Asya ve iran medeniyetinin arap rehberliği ve «islâm» şiarı altında yeni ve daha kuvvetli bir istilâsına yol açtı. Azerbaycanda ve Cenubî Kafkasyada olduğu gibi, Türkistanda da, daima İran unsuruna dayanan ve bu ülkelere iran göçmenleri dolduran arap hâkimiyeti, o zamana kadar Türkistanda hâkim olan mahallî ufak kültürleri ortadan kaldırdı. Araplardan önce, Azerbaycanda olduğu gibi Türkistanda dahi her derenin bir dini ve ekseriya bir lehçesi, her tepe-

---

13) Bk. E. Waldschmidt, *Gandhara-Kutscha-Turfan*, Leipzig, 1925.

14) Eski Uzakdoğu, Önasya ve Şarkî Avrupa ticaret münasebetleri için bk. Barthold'un Greko-Baktriya üzerinden yapılan ticaretlere dair makalesi (*Bulletin de l'Academie des Sciences de Russie*, 1916, s. 823-28); F. Hirth, *China and the Roman-Orient*, Leipzig, 1885; yine onun *Chinesische Studien*, München, 1890, s. 1-25; J. M. Khwostow, *Istoriya vostoçnoy torgovli greko-rimskago Egipta*, Kazan, 1907; Albert Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910.

15) F. Hirth, *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, s. 264; Mahmud Kaşgarî'de (I, 391. III. 304-305). «Türkmen» ve «Sugdaq» ülkesi olarak tarif edilen bu mıntaka Çinlilerin beşinci asra ait haberinde «Tö-kü-möng» ve «Suk-tak» tesmiye edilmiştir.

nin bir derebeği vardı. Araplar bunları kırdı, bitirdi. Araplar gelmeden daha bir buçuk asır önce, milâdî altıncı asır ortasında, Orta Tiyanşanda « Göktürk » devleti kurulmuştu. Bu devlet milâdî sekizinci asrın ilk yarısında doğudan Çinlilerin ve batıdan Arapların istilâ ve taarruzları altında yıkıldı; ve Ortaasyada, Uzakdoğu ve Önasya medeniyet ve kavimlerinin rekabetinde, Önasya üstün geldi. 751 yılında Çinliler «Evliya Ata» yakınında tamamen yenilip mevkilerini Araplara bıraktılar. «Göktürk» hükûmeti milâdî yedinci asrın başında (610-620 yıllarında, Batı Göktürklerinin büyük kaanı «Tuñ Yabgu» nun zamanında) Amu Deryanın cenubundaki ülkeleri eline geçirmiş ve o bölgelere Türk unsuru yerleştirmeğe başlamıştı. Batı Göktürklerinin hükûmet merkezi de Çu havzasındaki Şuyab ve Balasagun (şimdiki Tokmak) tan biraz daha cenubugarbe, şimdiki Evliya Ata (Talas) ile Sayram (İsfîcâb) arasında vâkı «Miñ Bulak» a nakledilmişti.

Milâttan önce ikinci asrın son yarısında Turanlıların Cenubî Türkistanda «Grek-Baktriya» devletini yıkmakla başlıyan hareketleri ve oralarda tekrar yerleşmeleri, « Göktürk » kağanlarının yedinci asır başında Amu Derya cenubundaki bu faaliyetiyle kuvvetlendirilmişti, belki de bitirilmiş olacaktı [16]. Fakat arap hâkimiyeti bunu durdurdu. Bununla da kalmıyarak memlekete İran göçmenleri dolduruldu. Fakat buna mukabil, Samanlılar sülâlesi de dahil olarak üç asır devam eden arap hâkimiyeti Türkistanın, idaresinde bulundurduğu bölgelerinde, hattâ kısmen bunun dışında (Yedisu ve Kaşgar civarında) medenî anarşi ve feodalizm yerine, «bir medeniyete ve mütecanis bir millete dayanan bir devlet» sistemi zarureti fikirlerini neşretti; ve kendi medeniyetini bütün beşeriyete şâmil bir medeniyet şekline sokmak ve ona yeni bir şekil ve kuvvet vermek için Horasan ile Türkistandan (bilhassa Mâverâünnehirden) yeni kuvvet ve yeni ruh aldığı gibi, bu ülkelere de müteaddit medeniyet ve mezheplerle müteaddit fikir ve terbiyelerin tesirinde inlemek belâsından kurtuluş yolunu gösterdi. Bu suretle Türkistanın medenî ve iktisadî hayatında yeni gelişme ve olgunlaşma yolları açılmış oldu. Türkistanın büyük bilgini El-Bîrûnî, eski Yunanlıların doğuya ait malûmatının eksik ve zayıf olmasından bahsederken, islâmiyetten önce bu memleketlere (Türkistana) batı bilginleri gelemezdi, emniyet yoktu; şimdi şarkla bir memleket oldu, İslâm fütuhatı Uzakdoğu ile Batı arasında medenî münasebetlerin yaşatılmasını temin etti diyor [17].

---

16) Bk. bizim *Umumî Türk Tarihine Methal*, s.38-41.

17) Bk. bizim *Der Islam und die geographische Wissenschaft* i. d. *Geographische Zeitschrift*, XL, 1934, s. 369-372.

Karahanlılar Türkistanın bu yeni tekâmülü Uzakdoğuda 910 ve Mâverâünnehirde 999 milâdî yıllarında vâkı olan iki hâdise ile başladı ve on beşinci asırda kemalini bularak o asrın sonunda nihayete erdi. Moğolistanın şimaldoğusunda oturan ve Moğol uruğu olan «Kıtay» lar 915 yılında şimalî Çinin ve Moğolistanın fethini tamamladılar. Moğolistanın şimaldoğusunda yaşıyan kavimlerin cenuba ve cenupbatıya yayılması, Orta Moğolistan ve Cungaryada yaşıyan urukları batıya hareket etmeğe icbar etti. Moğol kavimleri ve Kıtaylarla müttefik olarak hareket eden «Tatar» ve «Kırgız» lar, daha 840 yılında Orta Moğolistanda çıkan müthiş bir kıtlıktan istifade ederek, orada eski bir idare taksimatına ve teşkilât ananelerine göre «Dokuz Oğuz» adını taşıyan urukları ve o heyete dahil olarak hükümdarların esas dayanağını teşkil eden «Uygur» ları, Cungarya ve Tiyanşan Dağları sınırlarına sığınmağa mecbur etmişlerdi.

Karaşehirde oturan ve adı çin kaynaklarında «Te-men-le» yazılan bir «Khakanî» prensi bu hâdiselerden istifade etti. O ve halefleri doğudan gelerek kendilerine sığınan urukları ve Orta Tiyanşandaki «Yağma», «Çigil» lerle diğer uruklara ve Doğu Türkistanın eski medenî budist şehir Türklerine dayanarak eski Khakanlılar yahut **Karahanlılar** sülâlesini dirilttiler. Kaşgar ve Aksu civarını merkez edinen bu sülâle hiçbir türk aşiretine mensup olmayıp eski Göktürk, Türgiş ve Tokuzoğuz kağanlarının mensup olduğu Asena, «Khakanlılar» neslinden gelmiştir [18]).

---

18) Türgiş Devletinin inkirazı ve Türk (Tu-kiu) aşiretlerinin üzerindeki hâkimiyetin Karlık yabguları eline geçmesi hakkında malûmat veren Tang sülâlesi tarihi: «Türgiş hakanı Hu-se-lo'ya tâbi iki grup (yani Tu-lu ve Nu-şe-bi) kendilerini zaif gördüklerinden Karlıklara itaat ettiler, kalan (Tu-kiu) aşiretleri Uygur (Tokuzoğuz) hakanlarına tâbi oldular (766); fakat Uygur Devleti (842 de) bozulduğu zaman bu Türklerden Te-meng-le (Te-peng-le) isminde bir reis (prens) bir miktar Türk (Tu-kiu) ile gidip Yen-ki (Karaşehir) şehrini işgal ve kendisini Şe-hu (yani yabgu) ilân etti. Türk (Tu-kiu) lardan 200,000 (can) kadar bir kısmı Kin-so (yani Şarkî Tiyanşan, bk. Chavannes, *Documents*, 97, 348) taraflarına çekildiler» demektedir (bk. Parker, *A. Thousend Eares of the Tartars*, s. 186; Yakinf, *Sobraniye*, I, 372). Chavannes (s. 85-86) Te-meng-le'ye ait bu kaydı 766-779 yılı hâdiselerine ait gibi anlamıştır. İslâm menbalarının 850 senelerine ait kayıtlarında Karaşehir, Kürle taraflarında (*Hudûd ül--Âlem* Minorsky, 207, 278; Gardizî, ed. Barthold, 81-84 ارزل = ارك = Kürle) Tokuzoğuz hanları yaşadığı, Karahanîlerin dayandıkları en büyük aşiretlerden Yağmaların Tokuzoğuzlardan olduğu (Gardizî, 84), bunların «bughra khan» lâ-

Manihaist Uygurlar Doğu Türkistanda daha önce budistliği kabul eden ırkdaşlarıyla birleşerek evvelce kendi şehzadeleri tarafından idare

---

kabını taşıyan (bk. *Mucmel üt-Tavârikh,* ve *l-Qisas*'dan parça, B a r t h o l d, *Turkestan,* I, 20) hanları Tokuzoğuz hanları neslinden olduğu (*Hudûd ül-'Âlem,* 17a, satır 21) zikredilir (Qudâme, 206 ve Muqaddesî, 341 de bunlara ait olmak üzere «Uygur hükümdarı «Bughra Khaqan» dan bahsederler). Bunun gibi Karahan hanlarınca kullanılan «İlik Khan» lâkabı da «Yağma ve Tatar hanları» nın lâkabı olarak zikrediliyor (*Divân-i Abu-'l-Faradj Rûnî,* Tahran tabı, 13); fakat bu menbalarda Karahanîlerin en ziyade Tokuzoğuzlara ilişikli, hattâ onlardan türemiş bir sülâle gibi gösterilmiş olmaları bu hanedanın da eski Göktürk ve Tokuzoğuz hanları ile ayni Asena neslinden gelmiş olmasından ve Türkistanın tekmil eski hükümdarlarını bazan Tokuzoğuzdan saymaktan (kş. *Hudûd ül-'Âlem,* vr. 16b, satır 22) ve Yağmalar da asıllarında Tokuzoğuz (*Oğuz nâme*'ye -Reşideddin Paris. nüshası suppl. pers. No. 1364 vr. 161a- göre = Baburlu, Bayurlu) sayıldıklarından ileri gelse gerektir, yoksa «Te-meng-le» vazihan «Türk» (Tu-kiu) lardan sayıldığı gibi, Yağmalar da diğer Tokuzoğuzlardan ayrılarak Çin hududundan Türgişler memleketine geldikten sonra «Türk Hakanı», yahut «Türgiş Hakanı» (Gardizî, 84, satır 16 ضعیفی ترکستان sözü ضعیفی ترکشان okunmalı) na tâbi oldukları tasrih edilmektedir.

İslâm menbalarında «Kaşgar Dihkanı», «Türk padişahı Tarkhan» (775-785 senelerinde, bk. Ya'qûbî, *Târikh,* II, 479), Nemengan yanındaki Kâşân'da yaşamış olan «Fergane padişahı» (aynı eser, II, 478), Halife Mû'tasim zamanında Bağdada gelen Akhşid «Tuguç» un babaları (İbn Hallikân, I, 53-54: طغج بن جق بن یلتکین بن فوران بن فوری بن خاقان , Ya'qûbî, *Târikh,* II, 465-6: مران بن افرا کهرن), keza 739 da zikredilen Fergane hükümdarı «Arslan Tarkhan» (C h a v a n n e s, *Documents,* A-si-lan ta-kan; 721 hâdisesinde Tabarî'de, II, 1440 السلان yerine hataen: الطار) , keza 893 te Samânîlere mağlûp olan «Türk hükümdarı Tafkas», (Masû'dî, *Murûc,* VIII, 144, 420: طفکس) yani «Tavgaç» hepsi Karahanîlerin cedleridir. Zikri geçen Fergane hükümdarı الطار , yani Arslan'ın Biladha (بیلاذا) nam oğlu Esfere vâlisi olduğu ve onun da islâmlarca mâruf bir şahsîyet gibi zikredilen Anucur (انوجور) un babası olduğu söyleniyor (Tabarî, II, 1440). Şu «Anuçur» Cemal Qarşî'de Karahanîlerin ceddi sıfatıyla zikrettiği «Bilga Nuçur» (B a r t h o l d, *Turkestan,* I, 130 : بیلکا نجور , kelimenin aslı «Bilga Anuç çur» olacak) olacağı anlaşılıyor; Taşkent ile İsfîcâb da buna tâbi idi; Samânî Nuh 840 ta ondan İsfîcâbı aldı (Sem'ânî, *Ensâb,* ed. M a r g o l i o u t h, vr. 286b). Karahanîler başlıca Yağma ile Çigil uruklarına dayanarak Türkistanın idaresini tekrar kendi ellerinde birleştirebilen hanlardır. Bunlar 842 yılında Uygur-Tokuzoğuz Devleti bozulmasından istifade ederek

olunmuş olan «Koçu» da ve «Beş Balık» ta yeniden hükûmet kurdular. Karahanlılardan «Bilgençur Kağan» 840 ta ve «Tafgaç Kağan» (öteki adı galiba «Oğulçak» idi) 893 te Samanlılarla harbetti [19]. Fakat islâmlarla olan bu türlü ciddî temasları neticesinde islâmiyeti kabul ettiler. Doğudan Kıtay ve Tatarlar tarafından tazyik edilen Moğolistan uruklan onuncu asrın ortasında Orta Tiyanşana gelip yerleştiler. Milâttan önceki çağlarda Turan kavimleri boyunduruklan altında bulundukları Aryanîlerden (Akhemenidlerden ve Greko-Baktralardan) onların medeniyetini öğrendikten sonra, kendilerine kıyam etmişlerdi. Bunun gibi Araplar ve İranlılardan islâmiyeti, medeniyetini ve halifelik ülkelerinde inkişaf eden tekniği öğrenen Karahanlılar da, doğudan Orta Tiyanşana sığınan yeni kuvvetlerden istifade ederek, 940 yılında «Çu» havzasını (eskiden Göktürklerin merkezi olan Suyab'ı ve Balasagunu) ve 999 da Mâverâünnehri Samanlılardan aldılar. Karahanlıların islâmiyete girişi Edil boyundaki «Bulgar» larla bir zamanda, 920 yıllarında vâkı olmuştur [20]. Abdülkadir-i Bağdâdî'nin beyanına göre, İran mecusîleri, bin yıldan sonra dünyaya Zerdüştîlerin hâkim olacakları hakkında Zerdüştş

memleketin idaresini bir daha kendi ellerinde birleştirmeğe muvaffak olmuşlardır. Yerlerini gösterdiğimiz bu kayıtlardan tam kat'iyetle anlaşılan bir hakikat varsa o da, Karahanîlerin ta 760 senelerinde mevkilerini Karlık ve Tokuzoğuz hanlarına terketmekle beraber Yağma, Çigil gibi kabileler arasında ayşayıp, Kaşgar, Fergane ve Taşkent taraflarını idare edip gelen eski Hakan evlâdından olduğu keyfiyetidir. Karahanîlerin menşei meselesine dair bugüne kadar söylenen yanlış nazariyelerin bibliyogarafisi için bk. Barthold, *Enzyklipädie des Islam,* «İlek Khan» maddesi ve Minorsky = *Hudûd ül-'Âlem,* 278, 280.

19) Sâmânîlerin 893 te mağlûp ederek payitahtlarını işgal ettikleri, Tabarî, III, 2138, İbn ül-Ethir, ed. Tornberg, VIII, 310 vesairede zikredilen «Türk Hakanı» nın ismi Mas'udî'de (*Murûc,* Paris tab'ı, VIII, 144, 240) «Tafkas», yani «Tavgaç» olarak yazılmıştır. Bu hakana karşı yapılan sefer Taraz tarafından yapıldığından (bk. Narşakhî, s. 84) ve hakanın payitahtının zaptı Tarazın istilâsından sonra vâkı olduğundan, bu şehrin Balasagun yahut Suyab olduğu anlaşılmaktadır. Bu zaman Kaşgar tarafında yaşıyarak Sâmânîlerle münasebette bulunan türk hakanı ise, Cemal Qarşî'de (Barthold, *Turkestan,* I, 130-132) «Ogulçaq Qadır Khan» tesmiye edilmiştir. Balasagun ve Kaşgar taraflarının tekmilini idare eden bu hakan Karahanîlerin diğer «büyük han» (hakan) ları gibi, «tavgaç» lakabını taşımış olacak.

20) Sâmânîlerin Horasan Alevîlerine karşı seferlerinde daha 920 senesinde bir «Buğra Khan» iştirak etmişti. bk. İbn Khaldûn, IV, 339 [yine *İbn Fadlân* s. 6 ve XXIV.].

tarafından yapılan va'din milâdî 929 senesine tesadüf etmesi dolayısıyla o yıl için bütün İranda umumî millî isyan hazırlıkları görüyorlardı. Fakat bu aralık Türkistan Türklerinin islâmiyeti kabul etmesi ve nihayet Balasagunun Müslümanlar (yani Karahanlılar) eline geçmesi, diğer Türklerin islâmiyet adına Hindistan hududundaki faaliyeti, İranlıların bütün pilânlarını bozmuş, yani Karahanlıların islâmiyete girişi, islâm dünyasını büyük bir buhrandan kurtarmıştır [21]).

Milâdî onuncu asrın ilk yarısında Türk uruklarının doğudan batıya doğru olan hareketlerine başlıca «Oğuz» lar iştirak ettiler. Bunların bir bölümü (Selçuklular) on birinci asırda İran üzerine, diğer bölümü de «Peçenek» ve başkalarını takip ederek Doğu Avrupanın cenubuna doğru yayıldılar. Çin kaynaklarının, Kıtay'ların baskısı neticesi olarak gösterdikleri bu göçü, islâm kaynakları iktisadî âmillerin, ahalinin çoğalıp otlakların azalmasının neticesi olarak gösteriyorlar. Her halde, milâdî sekizinci ve dokuzuncu asırlarda Moğolistanda yaşıyan 15 Töles uruğu ile Tokuz Oğuz adını alan dokuz uruk yerine, çin kaynakları Karakhıtaylar çağında tamamen başka adlar taşıyan 18 uruk zikrediyorlar [22]).

Moğolistan uruklarının batıya, bilhassa Orta Tiyanşana hareketleri bundan sonra da devam etti. On birinci asrın ilk yarısında Kıtayların kendileri de Orta Tiyanşana gelip yerleştiler. Karahanlılar çağında Zerefşan ve Sır Derya havzalarında Taciklerin oturduğu yerlere, Tacikleri tazyik etmeksizin, birçok Türk unsuru (Çigil, Karluk, Yağma urukları) yerleşti. Türkçede uygur yazısıyla islâm esasında dinî edebiyatın ilerlemesi için çalıştılar. 1914 yılında «Karşı» (eski Nesef) da bulunan bir türkçe tefsir, Kaşgarlı Mahmudun eserinde münderiç edebî parçalar, Kutadgu - Bilig, Ahmed Yesevî ve halifelerine ait tasavvuf eserleri, hep o zamana aittir. Türkçe, o zamanda resmî devlet dili oldu. İslâm ülkelerine hâkim olan türk sülâleleri (Karahanlılar, Selçuklular) birbirleriyle ve Çinle olan mektuplaşmalarını uygur yazısıyla türkçe idare eder oldular [23]).

Karahanlılar ülkesinin esasî ahalisi medenî Türk unsurundan, yani

---

21) Bu husus için bk. El-Bîrûnî, *el-Âthâr ül-Bâqiye*, Bayazıt Umumî kütüphanesi, N. 4667, vr. 108b; bu kitabın matbu nüshasında bu kısım nâkıstır.

22) Eski 15 kabile için bk. F. Hirth, *Nachwort zum Tonjukuk*, s. 132; 18 kabile için, Bretschneider, *Mediaeval Researches from eastern sources*, I, 213 ve *Festschrift für Hirth*, 299.

23) Bk. M. Kaşgarî, I. 10 «bu yazıyı türk hakanları ve sultanları kullanıyorlar» derken «sultanlar» tâbiriyle Selçukîler kasdedilmiştir.

arap coğrafyacılarının öteki göçebe Türklerden tamamen farklı olarak «Medenî Türk» yahut «Hakikî Türk» diye kaydettikleri «Türgiş» yahut alelitlâk «Türk» lerden ibaretti. «Çu» ve «Tarım» boylarında yaşıyan bu Türklere dayanan Karahanlılar sülâlesi, göçebelik ananelerini de yaşatmakla beraber «Medenî Türk» sülâlesiydi. Bu sülâle son devirlerinde medenî İran tesirine kapılmağa başlamıştı. Yalnız Türklerle meskûn olan yerlerde (meselâ Yarkendde) bile islâm kadıları tâyin olunmuştu. Bunlar ise resmî yazılarında arapçayı kullanmışlardır [24]). Hakanlar arasında farsça şiir söyliyenler de olmuştur [25]). Memlekette Türk unsuru isyan ettiğinde, bu gibi hanlar bazan Mâverâünnehrin İranlı Tacik unsuruna dayanır oldular. Nihayet sülâle on birinci asırda Moğolistandan göçleri devam eden göçebe kavimlerin, Karakhıtay, Karluk vesairenin çıkardıkları kargaşalıklar ve ticaretin sukutu neticesinde zayıfladı. Memleket bir taraftan İran unsurlarına daha yakın olan Khorezm türk beğleri eline, diğer taraftan da göçebelere daha yakın olan Moğollardan **Karakhıtay** ve Türklerden **Nayman** (türkçe adları «Sekiz»)[26]) hanları eline geçerek iki nüfuz bölgesine ayrıldı. On üçüncü asrın başında Türk ve Turan kavimlerinin doğudan batıya göçleri tekrar kuvvetlendi. Gerek bu sülâle, gerek **Khorezmşahlar** sülâlesi (ki yine doğudan yapılan baskılar neticesinde İrtiş boylarını bırakarak Khorezmi istilâ eden «Yemek», «Kıpçak» uruklarına dayanarak kuvvetlenmişlerdi) ve nihayet Karakhıtaylar, **Çingiz Han**'ın idaresi altında devam eden yeni göç dalgalarıyla yıkıldılar.

Moğol Çağı

Müthiş bir tufan ve sel şeklini alan bu harekete daha ziyade halis göçebe hayatı yaşıyan uruklar iştirak etmişti. Orta Tiyanşanda «İle», «Isık Göl», «Çu», «Talas» havzasında Usun, Göktürk, Türgiş ve Karahanlılar çağında kurulan türk şehirleri, ilerde bahsedilecek bazı hâdiseler dolayısıyla, Moğol idaresi zamanında harap oldu. **Çingiz Oğulları** oralarını otlaklara çevirdiler. Buradaki medenî ahali (Argu, Çigil, Tukhsı uruklarıyla meskûn şehirlerin ahalisi) bilhassa on dördüncü asrın ilk yarısında Mâverâünnehir

---

[24]) Bk. Cl. Huart, *Trois actes notariés arabes de Yarkend,* in *Journal Asiatique* 1914, nov. -decemb. 607-627.

[25]) Kılıç Tamgaç İbrahim'in farisî şiirlerinden parçalar Aufî, *Lubâb ül-Elbâb,* I, 42, yine Yabgu Melik'in şiirleri orada, I, 24, son hakan Osman Hanın şiirleri yine orada I; s. 44-46.

[[26]) Naymanların türklüğü ve bunların «Sekiz» ve «Saqız» isimleri için bk. Zeki Velidî Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türklük,* s. 12.]

taraflarına geçtiler [27]). Evvelce Taciklerle meskûn olan Mâverâünnehrin birçok mühim şehirlerinin ahalisi, Çingiz fütuhatı sırasında Doğu Türkistana, Çağataylılarla İlhanlıların savaşları sırasında Horasana sevkolunmuşlardı. Bunların yerlerini Türkler doldurdular. Bu devirde de Mâverâünnehirde resmî dil türkçe idi; uygur ve arap yazıları kullanılıyordu.

Türkistanda Medeniyetler Mücadelesi ve Temür Bek

Fakat «Mâverâünnehir-Kaşgar» la «Yedisu ve Doğu Tiyanşan» arasında medenî mücadeleler pek kuvvetli bir surette devam etti. 13-14.üncü asırda bu mücadele bir taraftan Kaşgar ve Mâverâünnehirde İran unsurlarıyla müttefik olan medenî müslüman Türkler ve onlara dayanan «bek» ler (ümerâ) ve bazı hanlar, diğer taraftan Yedisu ve Uyguristandaki budist ve hıristiyan Uygurlara ve Yedisuyun medenî gayrimüslim Türklerine dayanan göçebeler ve Çingiz oğullarının ekseriyeti arasında pek şiddetle devam etti. Yani 1) İslâmlar, islâmiyet ve müslüman medenî Türkler; 2) budizm ve şamanizme dayanan göçebe Türk-Moğol ananeleri şiddetle çarpışıyordu. **Çağatay hanları** merkezlerini bazan Taşkent, Bukhara ve Karşı hududunda, bazan da «İle» ırmağı havzasında Almalıkta yahut daha doğuda Beş Balıkta bulunduruyorlardı. Türkistan böyle iki kuvvetin, iki medeniyet cereyanının arasında sallandı. 1334-1338 yılları arasında Almalık civarında yaşıyan Çağatay hanları Buzan ve Cenkşi kendileri budist ve oğulları hıristiyan olup islâm düşmanı idiler; İspanyalı, Burgondiyalı ve İskenderiyeli hıristiyan misyonerleri himaye ediyorlardı. Almalıkta hıristiyan piskoposluğu kurulmuştu. Fakat müslümanlara dayanarak hükûmeti ele geçiren Ali Sultan, 1339 yılında bütün hıristiyan papaslarını kesti [28]). (Yedisuda bulunan süryanî yazılı türk hıristiyan mezar taşlarının şimdiye kadar bulunan en son tarihlisi Isık Gölün cenup-doğu kıyısında bulunan 1330 tarihli kitabedir). Bu aralık **Altın Orda**, yani Coçı Ulusunda da Özbek Han (1212-1240) müslüman olarak ulusundaki Türk ve Moğolun kâmilen müslüman olmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Çağataylılardan tasavvuf yoluna girerek dervişlik eden, hattâ şeyh olan «Khalil Sultan» (=Khalil Ata», ki Khoca Bahâeddin bunun mürîdi idi), öteki adıyla «Kazan Han» [29]) Türkistanın cenubunda ve «Tuğluk

---

27) Bk. yukarıda, s. 60-61.

28) Bk. Barthold, *Oçerki istoriyi Semireçya*, 64-68.

29) «Halil» ile «Kazan» ın aynı şahsın adları olduğunu ilk defa Barthold ileri sürmüştü (*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, 186-187). Bunu kat'î olarak teyid eden kayıtlar sonradan bulunmuştur.

Temür Han» (1348-1362) bu ülkenin şimalinde gayrimüslim unsuru tamamen yok ettiler. Böylelikle Çingizliler hâkimiyetinin Mâverâünnehirde islâmiyetin ve islâm medeniyetinin Türkistanın şimal bölümlerine de yayılmasıyla neticelendiğini görüyoruz. Fakat mesele bununla halledilmedi. Medeniyetler ve hayat tarzı mücadelesi artık her taraf için umumî din şeklini alan islâmiyetin mezhep ve tarikatları şiarı altında devam etti. Moğolların müslüman olmasına rağmen, devlet idaresi usulleri tamamen mecusî Türk-Moğol ananeleri yolunda devam etti. Moğolların takdire değer bir hizmeti de, Türkistanda Karahanlılar ve Khorezmşahlar zamanında devlet idaresi işlerine karışmağa başlıyan dini ve şeriatı dünya işlerinden uzaklaştırmalarıdır. Müslüman hanlar ülkeyi, gayrimüslim olan babalarının devlet idaresi usulleriyle idare ediyorlardı. Fakat gayrimüslim şamanî ve budist unsurların resmen yenilmiş olması, ancak bunlara ve eski ananelere dayanarak yaşıyabilen «Khan» ların (yani Çingiz torunlarının) itibar ve nüfuzunu azalttı. Aynı zamanda Şimalî Türkistanın türk evliyaları kılavuzluğuyla gelişmekte olan sâde «Türk islâmiyeti» (Khalil Sultan ve evvelemirde türk meşayihi yolunu takip eden Khoca Nakışbend Bahâaddin) ile ülkenin bilhassa Taciklerle meskûn olan cenup bölümündeki iran-islâm meşayihi, tacik ruhanî aristokrasisi (Khalil Sultan tarafından öldürülen Tirmiz şeyhleri) [30] ve onların «İran islâmiyeti» arasında mücadele başladı. Bu mücadele siyaset sahasından çıkarak medenî sahaya döküldü ve Cenubî Türkistandaki Moğol beğleri tacik ruhanî aristokrasisi ile birleşti (Emîr Kazgan). Aynı zamanda Horasan ve Mâverâünnehirdeki şehirli Tacik ahalisi arasında, hâkim Moğol sülâlesine ve askerî aristokrasisine karşı sınıfî mahiyette bir mücadele başladı ve 1365 te Semerkandda bir demokrat «Serbedarlar» cumhuriyeti kuruldu [31]. Öyle ki, umumî durum bu gibi karışık dinî, medenî ve sınıfî mücadelelerden istifade etmesini bilen birisi için gayet uygun şartlar gösteriyordu. Daha ziyade müslüman terbiyesi alarak müslüman Tacik unsuruyla Türkleri telif edebilecek ve aynı zamanda hakanlık ananelerinden ziyade, mahallî halk menfaatlerine dayanabilecek «Moğol beği» cenubun kuvvetiyle şimali elde edebilirdi. Bundan sonra Türk-Moğol askerî zümreleriyle ve Çingiz neslinden gelen sülâle ile olan münasebetlerini de yoluna korsa, şimalin (göçebelerin) kuvvetiyle cenubun tesirinden de kurtulur ve geniş fütuhat yapabilirdi. İşte bu durumda Barlas uruğundan **«Temür Beg»**

30) Termiz seyyidlerinden Hudavendzade Alâ'ül-Mülk'in Kazan tarafından katli için bk. İbn Battûta tercümesi, I, 428 ve Zap. Vost. Otd. XXIII, 24 v.d.

31) *Zapiski Vost. Otdel, Russk. Archaeol. Obş.* XVII, 01,019.

(Emîr Timur, Aqsaq Temür, Temurleng, Tamerlan) vaziyete hâkim oldu.

Temür Beğin Ülküsü «Temür Beğ», türk-moğol devlet ananelerine tamamiyle sadık kaldı ve bütün ömrünce yalnız «beğ» yahut «atalık» kalıp ozaman han neslinden olmıyanlar için iddiası kabil olmıyan «hanlık» dâvalarıyla kat'iyen uğraşmadı ve kendi yanında daima bir «han» bulunurdu. Fakat kendi idaresine tâbi olmıyan hiçbir hanlığı tanımadı. Gerek Yedisu ve Doğu Türkistan («Çite» yahut Yedisu mânasıyla «Moğolistan») ve gerek Coçı Ulusu (Deşt-i Qıpçaq=Toğmaq) hanlarına karşı ölüm savaşı açtı; onların dayanabileceği şehirleri yıktı, urukları kırdı. Türklerin ancak kendi ananelerini islâm ananelerine uydurabildikleri, göçebe hayatı bırakarak medenî ve mahsuldar ülkelerde yerleştikleri ve tacik-islâm medeniyetiyle türk ananelerini türklük ve moğolluğu esas tutmak üzere cemedebildikleri zaman, Türkistanda sağlam bir hükûmet kurabileceğini gayet açık bir surette anlıyan ve onu esas düstur edinen «Temür Beğ», hakikî bir türk millî siyaseti güttü. Mâverâünnehirde, müteaddit yerlerde kanallar kazdırdı. Oralara belki yüz binlerce Türkü her taraftan (hattâ Deşt-i Qıpçaqtan ve Anadoludan) zorla getirerek yerleştirdi. Mâverâünnehirde Calayır, Khorezmde Koñgrat, Çite'de Doğlat gibi büyük kabileleri dağıttı, onların birini diğeriyle karıştırdı. Birçok kabileleri ekinciliğe alışmağa icbar etti. Bu zatın, Semerkandın cenup ve şimalinde «Khayrâbâd» adıyla vücuda getirdiği büyük ark sistemlerinde (bugün «Tüye Tartar») müteaddit köy ve kasabalar vücuda getirilmiş [32]), İslâm âleminin büyük şehirlerinin (Bağdad, Mısır, Şiraz, Sultaniye gibi) adlarını taşıyan bu kasabalara Türk unsuru yerleştirilmişti. Temür, türk hars ve sanatını himaye etti. Kendisi arapça bilmezdi. Bu yüzden arap müellifi İbn Arabşah kendisini «ümmî» yani okuryazarsız adam diye adlandırmıştır. Onun devrinde türkçe, uygur harfleriyle yazılmıştır. Batı ülkelerinin coğrafyasına ait Dimişk'ta kendi isteğiyle yazılan bir maruzayı, kendisi bizzat istifade etmek için, derhal «moğolca» (yani uygur harfleriyle türkçe) ya çevrilmişti [33]). Türklere ve ordusuna olan bütün buyrukları uygur harfleriyle türkçe yazılırdı. Vekayii, seferleri uygur

---

[32]) Bunu bildiren bir vakıfname nüshası Kâbil Şehir kütüphanesinde bulunan anonim vesikalar mecmuası *Fasl ül-Khitâb*'da bulunmaktadır, ki mühim yerleri tarafımdan istinsah edilmiştir.

[33]) Buna dair bir kayıt Ibn Khaldûn'un nüshası Ayasofya Kütüphanesinde No. 3200 de bulunan Seyahatnâmesinde (varak 80) bulunmaktadır; Temürü, arap Ibn Arabşah'ın sözüne inanarak okuryazarsız addetmek tamamiyle yanlıştır.

bakhşıları tarafından tesbit edilir, sonra mollalar tarafından farsçaya nakledilirdi. Temür farsçayı güzel bildiği gibi, farsça şiirleri de yerinde kullanmasını bilmiştir [34]). Onun en yakın beğleri [35]), oğulları ve torunları arasında türkçe ve farsça şiirler yazan edib, şair ve bilginler çok oldu. «Çağatay Edebiyatı» adıyla tanınmış olan edebiyat da umumen Temürün dayandığı türk uruklarının umumî adı olan «Çağatay» a mensuptur. Bugün Türkistandaki türk sanat eserlerinin en muhteşem ve en güzelleri Temür ve **Temür Oğulları** çağına aittir. Çingiz eski türk devlet ananelerini diriltmişti. Temür, bu devlet ananelerini zamanının asrî islâm medeniyetiyle aşılıyarak bir türk medeniyeti vücuda getirmeğe çalıştı. Türkleri medenî hayata alıştırdı. Türkistanın zamanımıza kadarki bütün şairleri ancak Temür ve Temürlüler devrinin şairlerini taklit etmişler, Türkistanda bugüne kadar yaşıyan en mühim medenî eserler gibi Avrupa kütüphane ve müzelerinin en güzel ve en kıymettar sanat eserleri, minyatürler de Temür ve oğulları zamanına aittir.

Özbekler Temür ve oğulları tarafından yaşatılan siyasî ve medenî hayatın parlaklığı ve büyüklüğü Deşt-i Kıpçakta yaşıyan ananeci Çingizlileri Mâverâünnehir tarafına celbetti. Bunlara tâbi uruklar yavaş yavaş Temür ve oğulları hizmetine giriyor ve Mâverâünnehirde, Zerefşan ve Amu Derya kıyılarında, Ferganede ve Sır Derya havzasında yerleşiyorlardı. Temür oğullarının tuttuğu medenileştirmek işi hanlar yani Çingiz oğulları için de bir ülkü oldu. Nihayet Sır Derya kıyılarında ve Kazak bozkırlarında fırsat bekliyen Özbek sultanları, uygun şartları ve zamanını bulup, on altıncı asrın başında (1500 yılı) Zerefşan havzalarını ele geçirdiler. Bütün bozkır urukları Mâverâünnehre, eski Baktriyaya, Tokharistana, Khorezme doldu. Milâdî 1000 yıllarında Türklerin, Mâverâünnehre yayılmasıyla başlıyan bu devir, Temürlülerle birinci Özbeklerin bu ülkeleri tamamen türkleştirmeleri ve bozkırlardaki en kalabalık siyasî göçebe unsurları

---

34) Merağalı türk şair ve musiki üstadı Abdülkadir ül-Meragî'nin, Temüre bir türkçe şiir söyliyerek gazabını kestiği hakkındaki hikâye, Muhammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-i Azerbeycan*, Tahran tab'ı, s. 260-261; Temürün bu şaire karşı Şeyh Ebu-Sa'id Ebü-'l-Khayr'in şiirlerinden ابدال زبیم چنك بر مصحف زد mısraını tam yerinde kullandığı hakkında Alişir Nevâyî, *Mecâlis ün-Nefâ'is*'inde bahsetmiştir, bk. *Journ. Asiatique*, 5, XVII, 1861, s. 287.

35) Temürün arkadaşı ve büyük kumandanlarından Emir Seyfeddin Nüküz'ün şiirlerinden bir parça, keza Uluğbek'in emirlerinden Arslan Hoca Tarkhanın bir şiiri *Hîbet ül-Haqâiq*'ta Necip Asim bey tarafından neşredilmiştir.

medenî hayata bağlıyarak ve ozamanın medeniyetine kat'î surette iltihak ederek temelli bir türk-islâm medeniyeti yaratmalarıyla tamam olmuştu. Özbekler «Şaybak Han» ın, yine eski Türk fatihleri gibi İran, Siyistan ve Hindistan taraflarına fütuhatla yürümesine kat'iyen razı olmadılar. Zaten eski tarihî eserlerde ve eski İran rivayetlerinde [36]) Horasanda eski Türk sınırı olarak gösterilen «Allahu Ekber» = «Merz-i Turan» (şimdi Meşhed ile Sirakhs arasında «Mezdûrân») dağlarına kadar uzanan bütün ülkeler Türklerle dolmuş, tacik şehirleri yerine türk şehirleri vücuda gelmişti. Türk hükûmeti Batı Türkistanda da yalnız «Göçebe Türk» lere değil, aynı zamanda «Şehirli Türk» lere dayanır olmuştu.

2

Türkistan Tarihinde İktisadî Âmiller

Türkistan İktisadî Tarihinde Esasî Âmiller

Orta Asya tarihine ait incelemelerde bulunan bilginler, buradaki inkişafları, yalnız göçebe kavimlerin otlak (mer'â) mücadeleleri ve oymak hayatı şartlarıyla izah ederler. Bu fikrin yanlış olduğunu ilk defa olarak tarihçi müsteşrik Barthold 1896 da Çingiz devletinin teşekkülü meselesini izah ederken [37]), fransızca olarak Pariste ve rusça olarak da Petresburgda türk tarihine ait aynı eski bakışları belirterek yazılan iki mühim eseri tenkit ederken [38]) anlatmıştır. Ona göre Türk kavimlerinin tarihi de medenî Avrupa milletlerinin tarihi gibi mûdil içtimaî ve iktisadî şartlar altında inkişaf etmştir. Filhakika Türkistan tarihinin devirlere bölünmesi, ülkenin iktisadî hayatındaki inkılâplara tamamiyle uygun gelmektedir. Irmaklar üzerinde inkişaf eden «ziraat» medeniyeti ile Uzakdoğu-Önasya yolları üzerinde «ticaret» in inkişafı bu ülkede nöbetleşe olmuştur. Ülkenin en büyük bölümünü teşkil eden bozkırlar, çöller ve dağlarda «göçebe usulünde hayvan besleme» elbette bütün çağlarda kendi yoluyla devam etmiştir. Bu göçebe usulünde hayvan besleme tarzı, kendisinde zaman zaman görülen buhranlar

---

[36]) Bu rivayetler Bal'amî ve El-Bîrûnî'nin eserlerinde ve Firdevsî'nin «Şâhnâme» sinde anlatılmıştır; bk. Zeki Velidî, *Bîrûnîs Picture of the world,* s. 41.

[37]) *Zapiski Vostoçn. otdelniya Russk. Archaeol.* Obş, X, 105-119.

[38]) Bk. Barthold'un aynı mecmua, c. XI, s. 355 te ; Aristov'un eserinde ve *Jurnal Ministerstva Narodn. Prosveşçeniya,* 1896, No. 6, s. 366-384 te Leon Cahun'un mâruf eserine yazdığı tenkitleri.

neticesinde bozkırlarda muhtelif siyasî teşkilâtların vücuda gelmesine, büyük devletlerin kurulmasına yahut yıkılmasına, parçalanmasına âmil olmuştur. Bunun için Türkistan tarihinde bu üç kültür (yani ziraat, ticaret ve göçebe usulünde hayvan besleme) den birisinin, diğerlerinin gelişmesine ve yahut gerilemesine sebep olduğunu ve bunların nöbetleşmelerini öğrenmek Türkistanın iktisadî, siyasî ve medenî tarihiyle meşgul olmak demektir. Yazık ki bu üç kültürün nöbetleşme devreleri, umumen Türkistanın iktisadî hayatının tarihi, hiç öğrenilmemiştir. Türkistan iktisadî hayatındaki en mühim vak'alar hakkında biz ancak istitradî kayıtlara tesadüf ediyoruz. İktisadî hayat hangi istikamette gelişirse, yine dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Türkistanda da ahali arasında şu veya bu sınıfın kuvvet almasına sebep olmuştur. Hattâ diğer memleketlerde olduğu gibi, burada da aristokrasiye karşı isyanları ve bazan, memleketin şu veya bu ülkesinde idarenin avam tabakaları mümessillerinin eline geçtiğini de görüyoruz. Bunlar hakkında ancak istitradî kayıtlardan başka bir bilgiye malik değiliz. Muhtelif çağlara ait vesikalarda fiyatların değişmesine ait tesadüf olunan malûmat ve sikkelerin kimyevî tahlilinde elde edilen neticeler, fıkıh kitaplarındaki kayıtlar ve vakıf vesikaları bizim için elbette mühim mehazlar teşkil eder. Türkistan tarihinde mühim olan diğer bir âmil daha olmuştur ki o da, ırmakların mecralarını değiştirmesidir. Bu âmiller Türkistanda, ekinciliği sulama kültürüne tâbi olan bütün başka ülkelere göre daha fazla hâkim olmuştur. Amu Derya ile Sır Derya mecralarının tarihte tesbit olunan değişmelerinin memleketin iktisadî hayatındaki rolü çok ehemmiyetli olmuştur. Türkistanda ticaretin ve şehir hayatının gelişmesine veya sönmesine ise Uzakdoğu ile Önasya ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin karadan cenup denizlerine ve yahut denizlerden karaya nöbetleşe geçmesi âmil olmuştur. Hattâ Doğu Moğol Devletinin merkezi Pekine göçürülerek İran Moğollarıyla Hindistan üzerinden deniz ticaret yolunun kurulması da, aşağıda görüleceği üzere, Türkistan ticaretine tesir etmiştir. Keza Türkistanın ova ve bozkırları arasındaki çarpışmalar, göçebe tarzı hayvan beslemede, açlık ve «cut» devirleri gelmesinde veya ırmakların mecralarındaki değişikliklerden doğan fevkalâde vakıalar, komşu ülkelere de (İran ve Çine, hattâ bazan Avrupaya) tesir etmiştir.

Eski Ticaret Yolları

Türkistanda Göktürk ve sonra Arap hâkimiyeti takarrür edene kadar, doğu ile batı arasındaki ipek ticaret yolu Nişabur, Herat, Balkh, Kümidh (Kara-Tegin), Alay, Kaşgar, Khoten, Sancu üzerinden geçmiştir. Bununla beraber Hunlar, Göktürkler ve Moğollar zamanında Kırımdan, Edil ve

Yayık ırmaklarının aşağı mecraları üzerinden Cungaryaya ve oradan Çine geçen bir «bozkır-çöl ticaret yolu» vardı. Milâdî altıncı asrın son yarısında Cenubî Türkistanın Göktürk Devletine, sekizinci asırda ise Halifeliğe yani Arap-İslâm Memleketine dahil olması neticesinde Merv, Bukhara, Semerkand, Khocend, Oş, Kaşgar, Koçu, Komul (yahut Yarkend, Khoten), Şancu, Suçjav, Kançjav ticaret yolları, bununla beraber Taşkent-Talas-Çu-Barsgan-Koçu-Komul, yahut Çu-İle-Beşbalık Komul yolları inkişaf etmiştir. 12.nci asırda Şimalî Çin «Kidan» (Liao = Karakhıtay) sülâlesinin Yedisuya gelerek yerleşmesi, Khorezmde Ürgenç şehri merkez olmak üzere Khorezmşahlar Devletinin kuruluşu ve nihayet bütün bunların bir Moğol Devleti idaresi altında birleştirilmesi ve Moğol Devleti merkezinin de Karakurumda bulunması, evvelki ticaret yoluna müvazi olarak yeni ve daha kuvvetli bir yolun kurulmasına sebep olmuştur. Bu yol İrandan Khorezme ve oradan Sır Derya ırmağı üzerindeki «Otrar» a, sonra «Çu», «İle» havzasına, oradan Doğu Tiyanşandaki «Beş Balık» a ve oradan da Komul, Suçjav, Kançjav yoluyla Çine ve yahut doğrudan doğruya şimal-doğu istikametinde Karakuruma gidiyordu. Bu yol üzerindeki ticaretin daha geniş ölçüde gelişmesine Amu Derya ve Sır Derya ırmaklarının mecralarında o vakit hâsıl olan inkılâp da sebebiyet vermiştir.

Amu Derya Mecrasının Değişmesi. Amu Deryanın, Türkistanı Araplar fethettiği zamanda da şimdiki «Özboy» yatağı üzerinden akmış olduğu anlaşılıyor. Fakat Özboyun cereyanı arap coğrafyacılarının dediği gibi, Hazar Denizine galiba ancak bazı vakit erişebilmiş, çok zaman bu cereyan eski şelâle yeri olan bugünkü «Kurtış» adlı yerin biraz batısında olduğu anlaşılan «Qal 'at üs-Sîn» (Moğol çağında «Rebât-i Tamgaç») de kesilmiştir. El-Bîrûnî'nin beyanına göre, şimdiki «Özboy» ozaman «Mazdabasti», «Sarı Kamış» çukuru ise «Khız Tıngızı» (yani «Kız Denizi») tesmiye olunmuş ve Mazdabastinin üzerinde « As » yahut « Alan » denilen iran ve « Becenek » (=Peçenek) denilen türk kavmi yaşamıştır. Memleketi Araplar aldığı zamanlarda Amu Derya bu mecrasını değiştirmiş ve evvelce de bir kolu ile akmakta olduğu «Aral» gölüne bütün suyunu boşaltmağa başlamıştır. Özboya artık su gelmeyip buraları kuruduktan sonra, ahalisi olan As ve Peçenekler, birbiri arkasında Edil munsaplarına, Khazar memleketine gitmişlerdir [30]). Moğollar, Khorezmin payitahtı olan Ürgençi fethedince, 1221 yılında Amu Derya, mecrasını tekrar değiştirdi. Özboy üzerinden aktı. Bundan böyle bu yatak tamamen canlandı. Hazar

[30]) Bu mesele için bk. *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçesi «Allan» maddesi.]

Denizi kıyılarından, Azerbaycanın Kür ırmağından ve «Deşt-i Qıpçaq»ın Edil ırmağından gelen kayıklar mallarını doğrudan doğruya eski «Qal'at üs-Sîn»in yanındaki «Kürledi» şelâlesine kadar götürüyor ve oradan diğer kayıklara aktarılan mallar doğru Khorezm payıtahtına gidiyordu. Yine bu zamanda Sır Derya ırmağı (ve belki daha doğrusu bu ırmağın mühim bir bölümü) da şimdiki «Ak Mescid» in biraz yukarısında başlıyan ve bugün tamamile kuru bulunan «Yeni Derya» mecrasından akıp Aral Gölünü sağ tarafta bırakarak Amu Deryaya geliyor ve suları Özboy üzerinden Hazar Denizine kadar geçiriyordu [40]). Bu arada Khorezm payitahtı olan «Ürgenç» le Sır Derya kıyısındaki Otrar doğrudan doğruya su yoluyla birleşmiş oluyordu. Bu durum 1573 yılı hududunda Amu Derya mecrasının şimdiki şeklini almasına kadar devam etti [41]). 1573 yılı hududunda Amu Deryanın mecrası değiştikten sonra, Özboy üzerindeki ticaret yolu ortadan kalkmış oldu. Ürgenç ve Otrar üzerinden Özboy ve Yeni Derya ticaret yolu mevcut olduğu zaman Talas, Çu ve İle ırmakları üzerinde şehir hayatı fevkalâde bir surette inkişaf etmişti. Milâdî 7-9.uncu asırlarda Çin kaynakları, milâdî 10.uncu asırda arap coğrafyacıları Talas ve Çu havzalarında birçok şehir ve kasabaların adlarını zikrediyorlar. Moğol hâkimiyetinin başlangıcında ve Çağatay Han ve oğulları zamanında bu şehirler daha çok büyüdü. Cemâl ül-Qarşî adlı bilgin bu şehirlerde keza aşağı Sır Deryanın Cend ve Barçınlığ Kent gibi şehirlerinde kendi zamanında yaşıyan birçok âlimlerin adlarını sayar ve ilimdeki kemalâtından bahseder. İstanbul kütüphanelerinde mevcud yazma eserler arasında da bu asırlarda, yani Moğol devrinde Sır Derya taraflarında yazılan bir çok dinî ve edebî eserleri, yahut eskiden yazılıp ta bu zaman buradaki şehirlerde istinsah edilen eserlerin nüshaları bulunuyor, ki yalnız ilim değil, ayni zamanda dikkatin şah eseridirler; fakat maalesef daha tetkik mevzuu olmamışlardır. Herhalde ihya edilerek Amu Derya bir daha Hazar Denizine akıtılacak olursa ve Çu nehrinin kumlar arasında kaybolup giden aşağı kısımları iska ve iskân için kullanılacak olursa Khorezm, aşağı Sır Derya, Özboy, aşağı Talas ve Çu müstakbel Türkistanın da bel kemiği şeklini alacak [42]), Kühne Ürgenç, Akmescid ve Tok-

---

40) Bu hususta daha açık malûmat Hafız Abru coğrafyasında bulunmaktadır (bk. *Al-Muzaffariya*, Petersburg, 1897, s. 7). 1571 de ölen Musliheddin-i Lârî de Sır Deryanın bazan Hazar Denizine, bazan da Arala döküldüğünü zikreder (bk. Ali Kuşçu'ya şerhi, Üsküdarda Selim Ağa kütüphanesi, N. 733, vr. 309a).

[41) Bk. türkçe *İslâm Ansciklopedisi*, «Amu Derya» maddesi.]

42) Bu meseleler için bk. Zeki Velidî, *Türkistan İktisadiyatında Yerli*

mak (eski Balasagun) bu memleketin iktisadî, idarî ve de ilmî merkezleri olacaklardır ve herhangi bir ecnebi, bilhassa acem medenî sultasından âzâde türk millî kültür merkezleri olacaklardır.

Moğollar Çağında İranla Hind ve Çin Arasında Deniz Yolu ve Herat

«Çu» ve «İle» havzalarında şehir hayatı daha 13. üncü asrın ikinci yarısında büyük bir sekteye uğruyor. Zikri geçen Cemal Qarşî buradaki şehir hayatının artık alçalma devrine girdiğine şahit oluyor. Bu noktalarda şehir hayatının inkitaa uğramasını sadece göçebelerin istilâsı ile izah etmek yanlıştır. Bunun asıl sebebi, yukarıda (s. 60-61) anlattığımız gibi, Moğolistanda ve Ögeday Ulusunda hasıl olan nüfus fazlalığının cenuba doğru kaymak ihtiyacında kalması olmuştur. Çu ve İle havzalarında Kaydu Hanın zamanında 1268 senesinde toplanan kurultayın karariyle resmî şeklini alan bu şehirleri ortadan kaldırma hâdisesi neticesinde bırakılan bu şehirler, 19.uncu asrın ilk yarısında Khokand hanları zamanına kadar ihya edilmedi. Burada göçebe hayat sağlam kaldı. Bu da «Khanbalık» (Pekin) ile Hindistan arasında 13.üncü asır sonunda kurulan deniz ticaret yolunun inkişafıyla ilgili olsa gerektir.

Kubılay Kaanın umum Moğol Kağanlığının merkezini Pekine göçürüp, 1279 da Sung sülâlesi elinde olan bütün Cenubî Çinin, 1282 de Hindiçinî ve Birmanya (o vakit «Miam») nın ve nihayet 1286 da «Sonda» adlarının Doğu Moğol devletine eklenmesi, Hindistana bitişik İlhanlılar Devletiyle Doğu Moğol Devleti arasında deniz münasebetleri kurulmasına sebep oldu. Horasanda bulunan İlhanlı Argun Han ve islâmiyeti kabul etmeden önce Gazan Han, Bülücistan ve Hürmüz yoluyla Çinden Uzakdoğu mahsullerini, ustalarını, hattâ Buda dini eserlerini ve rahiplerini getiriyorlardı. Daha 14.üncü asrın ikinci dörttebirinde arap seyyahı İbni Battûta da Altın Orda'dan Ürgenç yoluyla Hindistana ve oradan Çine gitmişti. Her halde o vakit Altın Orda ile Hindistan arasında kuvvetli bir ticaret yolu teessüs etmeğe yüz tutmuştu. 16.ncı asır başlarına kadar bu yol ehemmiyetini muhafaza etti. Heratla Edil havzasındaki Kazan Hanlığı arasındaki medenî münasebetlere ait malûmatı biz, Hindistanda Babur Mirzanın ve Kandıhar taraflarında yaşıyan Fahri Sultan Muhammedin eserlerinden öğreniyoruz [43]). 16.ncı asırda Hind Moğol İmparatorluğu ile rus çarları arasında medenî

---

ve Rus Noktainazarları, Yeni Türkistan, 1927, N. 4, s. 15-21.

[43]) Bk. Zeki Velidî, *Türkistan ve Edil Havzasının Medenî Münasebetleri Tarihinden*, «Yeni Türkistan», 1927, N. 2-3, s. 27-28.

münasebet tesisi tecrübeleri [44]) de, Altın Orda ile Hindistan limanları arasında eskiden kurulmuş olan münasebetlerin devamını teşkil etse gerektir.

14.üncü asrın başlarında tamamen takarrür etmiş olan bu Altın Orda - Hind münasebeti ve İlhanlılar Devletiyle Uzakdoğuda Kaan Memleketi arasındaki münasebet neticesinde Moğol Devletinin başlangıcında tamamen yıkılmış olan «Herat» şehri, bütün Ortaasyanın iktisadî ve medenî merkezi şeklini aldı. 15.inci asrın sonlarına doğru bu şehrin nüfusu, ozamanın nakil vasıtalarına göre hiç mümkün görülmiyecek bir surette, büyümüştü [45]). Ürgenç şehri de İbni Battûta geçtiği zaman, bu seyyahın tâbiriyle «Türk şehirlerinin en büyüğü» idi. Halbuki ozaman Ürgençin doğusunda Semerkandla «Khanbalık» (Pekin) arasındaki ticaret yolunda işliyen Mâverâünnehir tacirlerinden birisinin Mısıra gelerek, meşhur coğrafya eserinin müellifi Şihâb ed-Dîn ibn Fadl Allah el-'Umarîye verdiği malûmattan, bu yolun, Şimalî Türkistandan geçen kısmının şu yakın zamanda tamamen terkedilmiş olduğunu öğreniyoruz. Bu kayıtlarda «Çu» ırmağı havzasındaki şehirler hakkında deniliyor ki: «Buralarda şimdi ancak iyi kötü muhafaza olunmuş harabelerden başka bir şey yoktur. Uzaktan güzel, mamur bir köy ve civarında yemyeşil tarlalar görürsünüz. Fakat ahali bulmak niyetiyle bu köye gidince buradaki yüksek binaları tamamen boş bulursunuz. Vilâyetin bütün ahalisi hayvan besliyen göçebedirler, bunların hiç biri ziraatle iştigal etmiyor [46]).

İki asır sonra buralarını ziyaret etmiş olan Türkistan müverrihi Kaşgarlı Haydar Mirza Doğlat, Çu havzasındaki şehirler ve oralardaki bilginler hakkında Cemâl ül-Qarşînin malûmatını naklederken, bunu garip buluyor, belki de tamamen yalan çıkarıyor. Çünkü kendi zamanında oralarda bazı kârgir binaların harabesinden başka şehir falan bulunmuyordu [47]). İranla Çin arasında deniz yolu kurulduğu zaman

---

44) Bk. *Iqd ül-Cuman Bartoldu*, Taşkent, 1927, s. 27.

45) Müverrih Khondmîr'in daha neşrolunmıyan *Khulâsat ül-Akhbâr* adlı eserinde Herat nüfusunun iki milyona vardığına dair mübalâğalı bir malûmat verilmiştir.

46) Bk. İbn Fadl Allah el-'Umerî, *Mesâlik ül-Absâr*, III, Ayasofya, 3416, vr. 51b: حكى لى من جال من رساتيقها وجاز فى قراها انه لم يبق من معالمها الا رسوم دائرة واطلال بالية ترى على البعد القرية مشيدة البناء مخضرة الاكناف فيأنس لعله يجد بها انيسا سا كنا فاذا جاءها وجدها عالية البنيان خالية من الاهل والسكان الاهل العمد واصحاب السائمة ليست بذات حرث وازرع ; kş. yine yukarıda s. 60.

47) W. Barthold, *İstoriya Semireçya*, s. 63; *The Tarikh-i Rashidi of Haidar Dughlat*, ed. by, N. Elias and E. Denison Ross, London 1895, s. 364.

(1305), İran İlhanlılarıyla Uzakdoğu Moğolları kendi aralarında müşterek bir anayasa kabulü hakkında müzakerelerde bulunuyorlardı. Hattâ buna ait kaanın devletler ara münasebatına ilgili vesikası demek olan bir «Tüñgäl yarlıg» ını getirmişlerdi [48]). Türkistanın medenî ve iktisadî terakkileri evvelce batıdan doğuya geçen kervan yollarına bağlı olduğu halde, aynı terakkiler 14.üncü asrın başlarından başlıyarak daha ziyade şimalden cenuba giden yollar üzerine kurulmuş bulunuyordu [49]). Fakat bununla beraber Kaşgar ve Almalık üzerinden geçen Çin-İran ticaret yolları da hâlâ işliyordu. Hattâ İbn Battûta'nın Kerbelâlı arkadaşı Alî b. Mansûr adında bir tüccar, Khorezmden Çine giderken, Almalık yolunun Hind yoluna göre daha kârlı olduğunu anlatmış ve İbn Battûtadan ayrılarak o yolu takip etmişti.

3

Türkistanda Alçalış Devrinin Başlaması ve Onun Hakikî Âmilleri

Türkistan Hayatındaki Buhranın Başlangıcı

İktisadî âmillerin medenî hayata olan tesiri diğer komşu memleketlere göre Türkistanda daha açık bir şekilde görünüyor; ve bu bilhassa 16.ncı asırda başlıyan ikinci devirde daha açık görülmüştür. 16.ncı asrın ilk yarısında Türkistan tarihinde misli görülmiyen bir iktisadî ve medenî buhran başladı. Horasanı da ele geçirmiş olan Özbekler ve Mâverâünnehir fikir adamları 1528 de Horasanda «Khusrev Cürd Câm» da Safevî Şah Tahmasb ile olan savaşta ve biraz sonra Hindistan Baburlulariyle yapılan savaşlarda, komşularının kendilerine üstünlüklerini hissettiler. Türkistandaki ilmî ve edebî hareketler hakkında 16.ncı asrın ortasında ve nihayetinde eserler yazan «Mahmud Vâsıfî» ve «Nakîb Hasan Khoca» bu tereddînin ilim ve edebiyat sahasındaki tezahürlerini saymışlardır. Vâsıfî'ye göre Horasan ve Türkistanın şevketi, Heratın şiî Şafevîler tarafından işgaline kadar devam eder. Ömrünü Taşkent ve Semerkand Özbek sultanları yanında geçiren bu zat, küçüklüğünde Heratta Hüseyin Baykara, Câmî ve Ališîr Nevâyî muhitini görmüş ve o güzel, ince, medenî muhitin nasıl dağıldığını bizzat müşa-

[48]) D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 475. «Tüñgäl yarlıg» hakkında bk. Barthold, *Persidskaya nadpis na stenakh aniskoy meçeti*, 1911, s. 31.

[49]) Moğol devrinde Hind Denizi ticaretinin ehemmiyeti meselesi için bk. *T'oung-Pao*, 1911, s. 483-484.

hede etmiştir. Vâsıfî hakikî dönüm noktasının tarihini bile tayin etmek istiyor. Ozaman Safevîlerin Horasan vâlisi Lâle Şamlu, yeni şartlarla uyuşamıyan kimselerden beş yüz kadarına 1512 yılının ilkbaharında Heratı terketmeğe müsaade etmişti. Baykara zamanının seçkin kimseleri 12 nisanda kervanlara binerek Amu Derya kıyısına yakın «Akça» taraflarına geldiler. Bu göç kafilesinde meşhur müverrih Khondmîr ile birçok şâirler, edibler, musikişinaslar ve fakihlerden Mevlânâ Şemseddîn-i Kuhistânî bulunuyordu. Mezkûr noktadan bunların bir kısmı Kâbil tarafına Baburlulara, diğer kısmı da, müellif de dahil olduğu halde Karşı (Nesef) yolu ile Semerkanda Özbeklere gittiler. O günden sonra Herat medeniyetinin bu seçme kuvvetleri birbirlerini göremediler [50].

Nihayet 19.uncu asırda Türkistan istiklâlinin kaybolmasıyla neticelenen bu tereddînin sebepleri olarak, islâm dininin terakkiye engel olması ve Türklerin istidatsızlığı gibi şeylerden bahsetmek, ancak papaslara yakışan bir iştir. Bu büyük ve şümullü inkılâbın hakikî âmili, hiç şüphe yok ki ozamana kadar «Yedi İklim»de hâkim olan ve doğudan batıya Türkistan üzerinden geçen «kara ticaret yolları» nın kendi mevkilerini, Hindistan ve Çin hududundan açılan Cenubî Asya - Afrika - Avrupa deniz yoluna ve Sibirya - Arkhangelsk tarafından açılan Şimalî Akdeniz ticaret yoluna, Amerika kıt'asının Avrupalılar tarafından keşfinden sonra gelişen Okyanus deniz ticaret yollarına terketmeleri gibi umumî ve şümullü hâdiselerdir.

16.ncı asırda Türkistan iktisadiyatının uğradığı bu felâket, Portekiz, sonra Holandalı ve İngilizlerin silâhlı kuvvetlere dayanan ticaret kumpanyalarının cenuptan, Hindistan tarafından, ve aynı suretle şimalden, Arkhangelsk - Sibirya tarafından zuhurunun neticesidir. Şimalî Avrupada silâhlı deniz tüccar sınıfı (Hansa tüccarları) daha 14.üncü asırda kuvvetlenmiş ve hattâ Akdeniz milletleriyle kolayca rekabet edebilecek bir hale gelmişti. Araplar ve umumen kıyıları pek meskûn olmıyan Asya kıt'asının müslüman milletleri denizciliğe yabancı idiler. Türkler ise bunu şövalyeliğe aykırı biliyorlardı. Moğollar çağında Hind ile Çin arasında deniz münasebetleri dirilmiş idiyse de, buna Moğolların bizzat iştirak ettiklerine ait malûmat yoktur. Yalnız İlhanlılardan Argun Hanın İranlı bir heyetşinas olan Kutbeddîn-i Şîrâzî vasıtası ile Akdeniz, Karadeniz ve kıyılarının pilânlarını aldırdığı tarihlerde kaydolunduğu gibi, bu incelemelerin neticeleri de bu bilginin, nüshaları

---

50) Zeyneddin Mahmud Vâsıfî, *Bedâyi' ül-Vaqâyi'*, Petresburg Asya Müzesi nüshası, N. 586 ca, vr. 5 b-13 b.

bize yetişen eserlerinde münderiç bulunmaktadır [51]). Türkler on birinci asırdan başlıyarak Hazar Denizînin bütün kıyılarına hâkim oldukları halde, burada pek faal bir rol oynıyan ticaret kayıkçılığı ile beraber bir türk denizciliği kurulamamıştır. Moğollar çağında Altın Ordaya gelen Mısır elçilerinin ve İbn Battûta'nın malûmatına göre, Edil ırmağında kayıkçılık edenler hep Ruslardı. Karadeniz ve «Levant» ticaretine yerli müslüman tacirler de iştirak etmişlerse de, en mühim rolü Cenevizlilerle Venedikliler oynamışlardır. Müslüman milletler denizin öte tarafındaki ülkelere yaptıkları seferelrde ekseriya yabancı kayıkçılardan istifade etmişlerdir. Arapların 711 deki İspanya (Endülüs) seferi de böyledir. Araplar deniz kıyılarına malik oldukları halde payitahtlarını sahilden uzak yerlerde kurdular [52]). Hindistan İslâmların eline geçtiği halde, Dicle ve Fırat ırmaklarıyla Sind ırmağı arasında deniz yoluyla işliyen deniz ticareti, kara ticaretine göre zayıf olmuştur. Halbuki bu yoldan harb işlerinde de istifade ediliyordu (meselâ milâdî 720 yılında Âl-i Mühelleb'in Kirman ve Bülücistana kaçışında öyle olmuştur). Mısırlı türk âlimi Beylik el-Qıbçaqî'nin 1242 tarihinde Akdeniz bahriyelileri tarafından İskenderiye ile Tarablus arasındaki seferlerde istimal olunduğunu haber verdiği mıknatıslı su puslası, Moğollar zamanında kuvvetlenen Hind - Çin deniz ticaret gemilerinde 13.üncü asrın sonlarına doğru geniş mikyasta kullanılmıştır [53]).

Arapların, sonradan bilhassa 15.inci asırda Umman ve Şap Denizlerinde gemiciliği cidden ilerletmeğe başladıkları ve bu hususta bazı terakkiler elde ettikleri malûm ise de [54]), bu teşkilât, Avrupalıların sağ-

---

51) Kutbeddin Şirazî'nin tetkikatı ve mesaisini Argun Hana takdim ederek makbuliyete geçtiği hakkında bk. Reşîdeddin, Topkapı nüshası, N. 1518, vr. 266a; Kutbeddin bu mesaisi için Kastamonuyu merkez edinerek onun emîri Muzafferiddin Alpyürek'in himayesinde çalışmış, mesaisinin neticeleri *İkhtiyârât-i Muzafferiye* nam eserinde bahis mevzuu olmuştur; bu eserin bu fasılları tarafımdan neşre hazırlanmıştır.

52) Bk. H. Yansky, *Das Meer in Geschichte des Islams*, in *Beiträge zur historischen Geographie des Orients*, ed. von H. Mik, Wien, 1929, s. 46.

53) İslâm âleminde, Hind ve Çin denizlerinde pusla istimali tarihi için bk. J. Klaproth, *Lettre à M. Humboldt sur l'invention de la Bousole*, Paris, 1834, s. 57; ve *The Encyclopaedie Britannica*, VI, 1926, s. 807 «compos» maddesi. Beylik el-Qıpçaqî ifadeleri onun *Kenz üt-Ticâr* nam eserinde bulunmaktadır, ki nüshaları Köprülü Kütüphanesi, N. 949; Topkapı, N. 3340 bulunmaktadır.

54) Bu zamanın arap denizcilerinden Ummanda Culfar'lı Ahmed ibn Mâcid (bk. *Enzyclopaedie des Islam*, IV, 389-396) ile Süleymân ül-Mehrî (aynı eser, IV,

lam denizciliğine dayanabilecek mahiyette değildi.

Ümit Burnundan Hindistana yol açan Portekizliler Cenubî Hind «Vis Kırallığı» nı kurdular ve birinci vis kıral Fransisco d'Almeide ve halefi Alfonso d'Albuquerque birçok kıyı bölgelerini aldılar. Nihayet 1508 de arap gemicileriyle harbederek sonradan İran iktisadî hayatında mühim rol oynıyan «Hürmüz» ü ele geçirdiler. Bunlar bir asır kadar zaman kendi başlarına kaldılarsa da gittikçe kuvvetlendiler. 1602 de Holandalıların «Doğu Hind Kumpanyası» ve 1612 de de «İngiliz - Hind Kumpanyası» kuruldu. Portekizliler 1613 yılına kadar «Gua» ile «Hürmüz» ün her ikisine hâkim idiler. Böylelikle Hindistan ve İran deniz ticareti Avrupalılara münhasır kaldı. Hindistan ticareti Portekizlilerin inhisarı altında iken, İngilizlerle Holandalılar Hindistana şimalden yol bulmak teşebbüsünde bulundular. 1553 yılında «İngiliz Ticaret Kumpanyası» na mensup heyet yani Sibirya ırmakları üzerinden Çine yol arıyan «Chensler» heyeti ile 1558 yılında Şimal Buz Denizinden Hazar Denizi - Bukhara vasıtası ile Hindistana yol arıyan «Jankinson» aynı maksatla Şimalî Asyaya ve Orta Asyaya seferler yaptılar. Bunlardan İngiliz «William Merik» Sibiryanın en uzak köşelerine kadar geçip «Obi» havzası vasıtasıyla Çine İngiliz tüccarlarını göndermeğe muvaffak oldu. İngiliz sermayedarları şimalde daha ziyade rus tüccarlarını kullanmayı faydalı buluyorlardı. İngiliz ticaretine vasıtacılık eden rus «Stroganov» tüccar ailesi, daha 1517 yılında Sibirya ve Şimal kavimlerinden topladıkları ham eşyayı «Arkhangelsk» vasıtasıyla İngilizlere veriyordu. Sonradan bütün Batı Sibiryayı elde eden bu aile bilfiil Moskovadan çok Londraya tâbiydi. Bunların dış ticaret için Moskovadan aldıkları ilk imtiyaznameler, rus çarı Dördüncü İvan tarafından 1552, 155, 1560 yıllarında İngilizlerle ticaret hukukunu tasdik ederek verilen fermanlardır. Bu fermanlara göre, bu Ural - Rus «tüccarlar padişahı», kendi başına askerler bulundurabiliyordu. Stroganovlar 1517 de daha o vakit müstakil olan «Kazan Hanlığı» nın şimalinde «Qama» havzasında şehir ve kaleler yaptılar. Moskova Rusları daha 16.ncı asrın ilk yarısında yine Avrupa emtiasının Mañgıt - Nogay, Astarkhan, Kazan hududunda, bilhassa İngiliz çuhası ve silâh müstesna olmak üzere, demir mamulâtı satmak yolundaki faaliyetine vasıtacılık işini görerek, oralarının bütün ham eşyasını, derilerini kendisine çekerek iktisaden kendisine tâbi etmeği bilmişti. Nihayet Müthiş İvan ora-

---

572-579) nin bizim Seydi Ali Reise de kaynak olan Hind deniz yollarına ait eserleri malûmdur. Bunlardan Ahmed ibn Mâcid 1498 de Vasco de Gama'ya, Doğu Afrikada Malindî'den cenbuî Hindistanda «Kalikut» a gelmekte kılavuzluk etmiştir.

larını siyaseten de tâbi edebildi. Şimaldeki Stroganovlar ise kendi ticaret kervanlarını korumak için o güne kadar Doğu Asyada kullanılmıyan barutlu silâhlarla silâhlandırdığı «Rus Kozak» kuvvetiyle, şimalin ufak beğliklerini ve garbî «Sibirya Hanlığı» nı yendikten sonra, oralara ticaret merkezleri sıfatıyla 1556 da «Perm» ve 1586 da «Tobolsk» şehrini kurdular. Rusya tarafından resmen işgali 1552 yılında tamam olan Kazanın, yani eski Bulgarın, tüccarlarıyla buradaki «Tacik» tesmiye olunan Ortaasya tacirleri, galiba bu hanlığın resmen müstakil olduğu devirde bile, Avrupa emtiasının tesiri altına düşmüşlerdi. Bu şehri ve vilâyetini idare eden Altın Orda tatar aristokrasisi ve askeri Kırımdakilerle bir olup, aynı uruklara mensup idiler (Şırın, Barın, Argın, Kıpçak, Mamuk handan sonra Barın yerine Mañgıt); bunlar şehrin (yani Kazanın) müdafaasına pek çok gayret sarfettilerse de, ülkenin yerli tüccar unsuru galiba artık Arkhangelsk ve Nijni-Novgorodun iktisadî nüfuzunda idi. Bu tüccarların Ruslarla sıkı münasebetlerinden istifade ederek, Kazan hanları, Moskova ile olan siyasî işlerini ekseriya bunların vasıtasıyla görüyorlardı. Hanlığın işgalinden sonra Ruslar buralardaki tatar askerî zümrelerini toptan öldürüp Türk ve İslâm medenî eserlerini yıkıp yağma etmek hususlarında fazla gayret gösterdiler. Fakat yerli Kazanlıların ticaret işleri mutazarrır olmadı. Belki az müddet sonra daha geniş bir ölçüde devam etti. Şehrin işgalinden altı yıl sonra Kazan tüccarlarından Burnaşev adında birinin Moskova tarafından Çine elçi olarak gönderildiğini, bundan sonra da Kazan tüccarlarını Mañgıt ve Başkurt Ellerinde ve Sibiryada rus ticareti vasıtacılığında rolleri gittikçe artmış olarak görüyoruz. 17.nci asrın başına doğru rus tüccarları Sibiryanın ve şimalî Türkistanın her yerine el uzattılar. 1618 yılında ilk rus, Sibirya yolu ile Pekine vardı. 1620 de Ruslar Yenisey havzasında yerleştiler. Tüfekle silâhlanmış olan bu ticaret ajanları hiçbir yerde ciddî bir mukabele görmediler. Yalnız Ruslar 1622 de kendileri gibi silâhlı olan ilk Asya kavmine, Batı Moğol (Oyrat)lara rastladılar. Bunlar bu silâhı, Avrupalı ve bilhassa Holandalı deniz tacirlerinden satın almakta olan Çin ve Hindistan tüccarlarından alan «Mâverâünnehir» vasıtalarıyla elde etmiş olsa gerektir. 1500 hududunda Çine seyahat eden osmanlı müellifi A l i E k b e r K h a t a y î, Kalmuk ülkesi, onların ordusu ve saire hakkında güzel malûmat bırakmıştır; ona göre, Kalmuklar ancak yay, ok ile müsellâh olup, kendilerinde eslihai nariye namına hiç bir âlet bulunmuyordu. Ali Ekbere göre, Kalmuklarda atlarını nallatmak için bile demir bulunmuyormuş. Demek bunlara Avrupa silâhı ancak Ali Ekberin seyahatinden sonra gelmiştir.

Avrupa deniz ticaretinin ve emtiasının, Ortaasyanın cenup böl-

gesindeki rolü daha kuvvetliydi. 1498 yılında Portekizlilerin «Gang» deltasına gelmelerinden, 1670 yılında İngilizlerin «Bombay» ve 1700 de Gang deltasında «Kalküte» de yerleşip Batı ve Doğu «Fakturya» larını kurarak Hindistana tamamen malik ve hâkim olmağa başlamalarına kadar geçen iki asır içinde, bu emtia istilâsının Ortaasyanın hem iktisadî ve hem siyasî - içtimaî hayatında tesiri tamam takarrür etmişti.

Avrupa Deniz Ticaretinin Ortaasya İktisadî Hayatına Tesiri

Avrupalılar buralara mensucat, demir eşya ve ekseriya kaçakçılık tarzıyla silâh, tüfek satıyorlar ve bununla bütün serveti kendi ellerine geçiriyorlardı. Hürmüzde oturan Portekizlilerin İranlılara sattıkları silâh, top ve tüfek elbette kendi ellerindeki silâhlardan aşağı nevi idi. Bununla beraber bu silâhlarla silâhlanmış olan Safevî Türkmen ordusu ok ve yayla silâhlı olan Türkistan - Özbek ordusuna üstündü. Bu âletin üstünlüğü, daha Akkoyunlular hâkimiyeti çağında bilinmiş ve Firenk tipi top hattâ tüfeklerin Mardinli Melik üz-Zâhir Mecdeddin 'İsa ile Halep meliki Çikemin, Karayülük Osman ile 1406 yılında vaki olan muharebelerinde, keza 1421 de bunların Amidi muhasara ettiklerinde kullanıldığı kaydedilmiştir [55]). Bu silâhlar her halde Emir Çikem tarafından tedarik edilmişti. Sonradan bu ateşli silâhlar aynı zamanda «Rûm» yani Anadolu vasıtasıyla «ustâ-yi Rûmî» yani Anadolulu türk topçularıyla birlikte İrana ve Hindistana, hattâ Türkistana geçti. 1528 eylûlünde Horasanda 40,000 askeri olan Şah Tahmasb, 300,000 askeri olan Özbek Übeydullah Hana ancak «Rûm düsturu top ve altı bin tüfek» yardımıyla galip gelmişti. Bu vakıayı kaydeden Hind sultanı Babur Mirza [56]) Safevîlerin galebesini topların oklara ve «yedeciliğe» galebesi suretinde tasvir etmişti. Fakat hakikatte bu galebe Safevî ordusunu Avrupa silâhlarıyla silâhlandıran Portekizlilerin muzafferiyeti demekti. Çünkü Özbekler de o zaman tüfeksiz değildiler. Bu vakıadan daha önce Özbek hanı Şaybak Hanın Semerkand ve sonra Khorezmi kuşatmasında tüfekçilerin birinci safta bulunduğu, mezkûr hanın kendi zamanında yapılan minyatürlerde gösterilmiştir [57]). Bunlar bu tüfekleri Rusya ve Sibiryadan ve yahut Kırım yoluyla Türkiyeden getirtmiş olacaklar. Umumiyetle Safevîler, Hindistanda Babur ve sonra Özbekler yanlarında «topçî-yi Rûmî»,

---

[55]) Hasan Rûmlu, *Ahsen üt-Tevârîkh,* Nuruosmaniye Kütüphanesi, N. 3417, vr. 7b; Amid'in muhasarasında toplar kullanılmış olduğu da Maqrizî'de mezkûrdur.

[56]) *Baburnâme,* Kazan basımı, 449-450 = ed. Beveridge vr. 347a.

[57]) Böyle minyatürler *Şeybânînâme-i Muhammed Sâlih*'in Vambery basımının mukaddemesinde bulunuyor.

«ustâ-yi Rûmî» ler bulunduruyorlardı. Bunlar silâh da döküyorlardı. Bukharada Abdullah Han zamanında yaşıyan «üstâdh-i Rûmî» nin «kara buğra kazanları», ölümünden sonra halefi olan Mırek topçu başına kalmıştı [58]). Fakat bunlar ancak kaba toplar dökmüşler, diğer silâhlar, tüfek falan hep dışardan gelmiştir. Ve bunların Türkiyeden ziyade, Hind Okyanusu yoluyla Portekiz ve Holandalılardan geldiği anlaşılıyor. Safevîler ve Baburlular Avrupalılarınkinden biraz daha fena ve daha eski olan tüfekleri yüksek fiatlarla, ekseriya kaçakçılardan satın alıyorlar, ve kendi silâhlarının en eski ve fenaları da tüccarlar tarafından daha pahalıca Türkistan Özbeklerine satılıyordu. Sibiryaya gelen Ruslar da, silâh satmak şöyle dursun, itaatlerine aldıkları uruklarda silâh yapılmasını durdurmak için eski yerli demircilikleri bile menediyorlardı. Bununla beraber haris tüccarlar, hükûmetin menetmesine rağmen, kaçakçılığa devam ediyorlardı. Mâveraünnehir hanları silâhları, Ruslardan ziyade, Hindistan ve Kandahar yoluyla cenuptan getirdiklerinden, bu hususta İran ve Hind müslüman hükümdarlarına göre aşağı iseler de, kendilerinin şimalinde olan Kazak sultanlarına üstün idiler. İran ve Hindistan yoluyla tüfek, top, silâh elde etmek Mâverâünnehir Özbekleri için İran ve Hindlilere göre daha pahalıya çıkıyor ve memleketin iktisadî durumuna o nisbette kötü tesirler yapıyordu. Balkh Özbek beğlerinin bu hususta Baburlularla mektuplaşmaları olmuştu. Özbekler tüfek karşılığı olarak Hindistan tüccarlarına at vermişlerdir.

Avrupa kumaşları Orta Asyada daha 15.inci asrın ikinci yarısında rağbet bulmağa başlamıştı. Hattâ İstanbuldan Herata gelen kumaşlar bile «Fireng dîbâsı» idi. Alişîr Nevâyî, Fatih Sultan Mehmed tarafından Herata gönderilen Firenk kumaşlarından ibaret hediyelerden bahsederken, bu kumaşlar vasıtasıyla Firenklerin İslâm Âlemini yağma etmeğe başladıklarını şâirane bir surette anlatmıştır [59]).

---

[58]) Hâfız Tanış, *'Abdullahnâme,* Kâbil Şehir Kütüphanesi nüshası üzerinden tarafımdan yapılan türkçe tercümesi, vr. 325a.

[59]) Nevâyî, *Muqatta'ât:*

تحفه لار کیم بیباردی قیصر روم　　پارچه جنسی فرنك دیباسی
طرفه کورکیل زمرهٔ اسلام　　کیم آنکا سالدی فرنك یغمایی

Heratta bir «Firenk taifesi» bulunup bunun 1494 te buradan Kerman tarikiyle geri döndüğü hakkında bir kayıt vardır (bk. Khondmir, *Habib üs-Siyer,* III.,, 255); Alişir Nevâyî zamanında Heratta «Çin usulü ressamlık» ile beraber «Firenk usulü ressamlık» ta bulunduğu, bu zatın bir kaydinden (*Mahbûb ül-Qulûb,* s. 119) anlaşılmaktadır. İtalyan seyyahı Di Varthima 1504 te İranda bulunurken «Horasan payitahtı olan Eri», yani «Heri» şehrinde bulunmuş olduğunu zikretmiştir

Hindistana gelen Avrupa mensucatı (qumâş-i Firengî) Ortaasyada 16.ncı asrın ilk yarısında umumun rağbetini kazanmıştı. Babur Mirzanın 1525 yılında Hindistanda kazandığı «Panipat» ve «Mavar» zaferleri, daha ziyade «Mehmed-i Rûmî», «Mustafâ-i Rûmî» gibi «ustâ-yi Rûmî» lerin idaresi altında teşkil ettiği topçu kuvvetinin neticesi idi. Bu fütuhat sırasında Babur, «Panipat» ve «Dehli» de sayısı olmıyan «dîbâc-i Efrencî» ve «atlas-i Khatâyî» iğtinam etti. Özbek hanı Übeydullah Han bu vakıadan bir yıl önce (1524) Horasanda «Meşhed» i fethettiğinde, yine pek çok «aqmişe-i Efrenciyye» iğtinam etmişti [60]). Türkistana Hindistan ve Kâbil yoluyla gelen emtiaya Balkh merkez ise, «Meşhid» de galiba Siyistan yoluyla gelen emtianın iskelesi idi. Bu ticarette demir mamulâtı yalnız silâha münhasır kalmıyordu. Rusya vasıtasıyla olan demir ticaretine ait kayıtlar vardır. «Mañgıt-Nogay» mirzaları demir çivi, kazan, araba tekerleği demiri gibi şeyleri, daha Astarhkan şehri Tatar hanları elinde iken bizzat Moskova çarından istiyorlardı [61]). «Balkh» ozaman Türkistanının cenup kısmı için gûya hind ve efrenc emtiasının «taksim merkezi» olmuştu. Türkistanın şimal bölümleri, Kazak Bozkırı ise, Sibiryada kurulan rus ticaret merkezlerine, Perm, Tümen ve Tobolsk'a bağlıydı. Cenup ve şimalden gelen bu Avrupa emtiası henüz Türkistanı kendisine esir edecek mahiyette değilse de, dahilî, malî ve iktisadî müvazeneyi felce uğratabilmişti. Çünkü bu yüzden Türkistandan uzak doğu ve uzak batı ticareti tamamiyle kesilmiş, Türkistan ancak mahallî ihtiyaçlar için yerli ziraat varidatı ile geçinmek mecburiyetinde kalmıştı. Halbuki Moğollar ve Temürlüler çağındakı mutantan ve zengin hayattan sonra Mâverâünnehir ve Horasanın hâkim aristokrasisi, yalnız silâh ve askerî mühimmatta komşularına üstün olmak arzusuyla değil, elbise ve ev eşyası hususunda da lükse düşmüşlerdi. Savaşçılık an'aneleri yaşıyordu. Fakat küçük bir harp şimdi gayet büyük malî buhranı mucip oluyordu. Ortaasyadaki iktisadî tereddînin safhalarını öğrenmek için elbette Portekiz, Holanda ve İn-

---

(*The Itinerary of Ludovico di Varthema of Bologna from 1502-1508*, ed. by Penzer, London, 1928, s. 40, 43-44; seyahatnamenin nâşiri, s. XLVII bu «Eri» yi Şiraz yanındaki «Herati Khâre» olarak kabul etmiştir). Herhalde Firenklerin Horasanı ziyaretleri daha Vaşko de Gama keşiflerinden önceki zamanlarda da nâdir olmakla beraber vâkı olmuştur; o zamanlarda Herattan Kerman yoluyla memleketlerine dönen Firenkler, Mısır-Hind deniz ticaretini idare eden arap ticaret gemileriyle Basra körfezine kadar gelen şahıslar, belki de Venedikliler olmuştur.

60) Hâfız Tanış, *'Abdullahnâme*, vr. 197a.

61) *Prodoljeniye Drevnerossiyskoy Bibliotheki*, XI. 236.

giliz deniz ticaret heyetleri ve kumpanyaları arşivlerini, Hind mehazlarını tetkik etmek icap eder. Bizde ise muhtelif Türkistan şehirlerinde, bilhassa Balkhta, Amu Derya ve Zerefşan havzalarında pek bol bulunan vakıf vesikaları pek mühimdir. Semerkand, Bukhara ve Balkhın Şıbanlılar devrine ait vakıf vesikaları, bize, Türkistanda mahallî para buhranının devirlerini ve arazi kıymetindeki değişiklikleri gösteriyorlar. Bunlardan on altıncı asrın daha ilk yarısında Balkh gibi ziraati mahallî ihtiyaçlardan ziyade galiba ihracat için tahsis edilen bölgelerde arazi ve emlâk varidatının gittikçe azaldığı, ticaret merkezi olan şehirlerin boşaldığı, ticaret kervan yollarındaki büyük ribatların terkedildiği, bu gibi yerlerdeki emlâkin ekseriya satılamadığı, vakıfları şehirlerdeki dükkânlardan ibaret olan bazı medreselerin (Semerkand ve Bukharada) varidatının gittikçe eksildiği görülmektedir [62].

Avrupa emtiasının istilâsı neticesi olarak Ortaasyanın siyasî hayatı tamamen değişti. On altıncı asırdan önce de İran ve Hind kıyılarında deniz ticareti limanları bulunuyorduysa da, bunlar kara ticaretine tesir edebilecek mahiyette değildi. Diğer taraftan ozaman meselâ Ortaasya-

---

[62]) Buna dair malûmatı muhtevi olan Bukhara ve Semerkand medreselerinin vakıfnâmeleri yukarıda haşiye 32 de mezkûr *Fasl al-Khitâb*'da toplu bulunuyor. Vakıfların diğer toplu yeri Semerkand vilâyeti idaresinde saklı bulunuyor, ki V i a t k i n tarafından tanzim edilmiştir. Bu vesikalardan bir de Semerkandda Şibânî (Şaybak) Han medresesinin vakıfnâmeleri mevzuumuz için mühimdir ki nüshası Petresburgda Asya Müzesi yazmaları arasında c 574 ag de mahfuzdur. Bukhara, Balkh ve Herat, Sirakhs ve Meşhed gibi merkezlerin evkaf vesikaları çok zengin olduğu halde, daha hiç tetkik edilmemiştir. Babur Oğulları zamanında Hindistan-Türkistan münasebatını öğrenmek için istifade edilecek başlıca menbaları burada bilmünasebe zikredelim: *Ekber Nâme; Tüzük-Cihangîrî;* Mutemed Khan, *İqbâlnâme-i Cihângîrî;* Abdülhemid Lâhûrî, *Pâdişâhnâme* (Şah çihan'ın tarihî); Khâfî Khan, *Muntakhab ül-Lubâb;* Nizâmeddîn Ahmed b. Muh. Muqîm el-Herevî, *Tabaqât-i Ekberî;* Muhammed Sâqî Muste'îd Khan, *Meâthir 'Âlemgîrî;* Münşi Muhammed Kâzim b. Muhammed Emîn, *'Âlemgîr Nâme;* Şahnuvâz Khan Samsâm üd-Devle, *Meâthir ül-Ümerâ;* Muhammed Sâlih Lâhûrî, *'Amal-i Sâlih (=Şâhicihân Nâme);* Diyaeddin Barânî, *Târikh-i Firuzşâhî;* Şems-î Sirâc-i 'Afîf, *Târikh-i Firuzşâhî;* bütün bu eserler *Bibliotheca İndica* serisinde çıkmıştır. Bir de 'Ali Muhammed Khan, *Mir'ât-i Ahmedî* ve *Târikh-i Mubârekşâh*'ı vardır, ki *Gaekward's Oriental Series*'de intişar etmiştir. Bu eserlerde Hindistan ve Türkiştanın 16-18.inci asırlarda iktisadî münasebatı tarihine ait de mühim malûmat münderiç bulunmaktadır. Babur Oğulları zamanında yazılan büyük tarihî eserlerin bir çoğu hâlâ neşredilmemiş bulunmaktadır.

ya şimal tarafından yani Sibiryadan tesir edebilecek iktisadî bir kuvvetin zuhur edebileceği hayale bile gelemezdi. Avrupa deniz ticaret emtiası arasında bilhassa harp âletlerinin bulunması ve diğer taraftan bu ticaretin yeni keşfedilen Amerika ile ihtilâtın inkişafı ile müvazi gidip, bütün cihan ölçüsünde bir coğrafî görüşün genişliğine dayanması, bazan aynı ticaret kumpanyalarının Amerika ile iş yaptıkları gibi, Asyaya da **cenup** ve **şimalden** gelebilmeleri, işlerindeki intizam ve pilânlılık, kara ticaretine pek çabuk tesir etti. Diğer taraftan Ortaasya yahut onun vasıtasıyla Doğuasya memleketlerinin Avrupaya geçirmek için Batı asyaya göndermekte oldukları emtia, artık Cenubîasya limanlarını elde eden Avrupalıların bizzat kendileri tarafından satın alınıyordu. Bu husus, eskiden **Doğudan Batıya** giden ticaret yolları yerine **Cenuptan Şimale** ve **Şimalden Cenuba** giden ticaret yollarını açtı. Orta ve Batıasyanın fikrî ve medenî münasebetleri önce Khotan, Kaşgar, Semerkand yahut Balkh ve Herat, Merv, Nişabur, Rey, Bağdad ve yahut Musul üzerlerinden geçen ticaret yollarına dayanıyordu. O yollar muattal kalınca fikrî, dinî, medenî bağlar kırılmağa başladı ve ayrı bölgelerde ayrı kâbeler ve ayrı mukaddesat vücude gelmeğe başladı. İranda evvelce ancak dağ ahalisinin inandığı şiîlik, ancak bu şartlar içinde kuvvetleşmiştir. Arap hâkimiyeti ile Selçukîler ve Moğollar zamanında buna imkân yoktu. Diğer taraftan meselâ Türkistanda bu ülkenin bölümleri arasında evvelce taazzuv etmiş olan ticarî münasebetlerin yavaş yavaş kesilmesinden sonra, iktisadî hayat daha ziyade mahallî ekinciliğe münhasır kaldı. Şehir ahalisi köylere dağıldı (biz bu meseleye biraz sonra tekrar geleceğiz). Siyasî bağlara da yer kalmadı. Ufak hanlıklar kurulmağa başladı. Özbeklerin en iktidarlı hükümdarı olan Abdullah Han, bunun önünü almak için, kendi mensup olduğu Şıban sülâlesinin bütün âzalarını (ihtimal Osmanlıların tesiriyle) öldürüp bitirdi. Küçük ve zayıf oğlundan başka hiç bir kimse bırakmadı. Hattâ bu yüzden sülâle münkariz oldu. Abdullah Han bu ayrılma ve istiklâl temayüllerini ancak sülâle âzalarında görüyordu. Tabiîdir, ki bu tedbirden bir netice çıkmadı. Müverrihler Türkistanda ufak Özbek hanlıkları kurulmasını, umumiyetle, Özbeklerin siyasî birliğin ehemmiyetini anlamıyacak kadar cahil olduklarına atfediyorlar. Halbuki 16.ncı asırda Türkistanda ilim ve fen sukut ettiyse de, Özbeklerin ozaman şehirlerde yerleşmekte olanları arasında okuma yazma, keza şehir hayatının, ziraat ve ticaretin kıymetini idrak etmeleri, tarihte gelip geçen Türk kavimlerininkinden eksik değildi. Şehirler şöyle dursun, büyük kasabalarda bile Özbek beğleri, hattâ kadınları mescid ve medreseler yapmak, vakıflar tayin etmek ve arklar (su cetvelleri) kazdırmakla

kendi adlarını ebedîleştirmeğe çalışıyorlardı. Bunlar, kendi memleketleri, Çin, İran, Hind ve Rusya ticarî münasebetlerinin uğrağında olursa, şehir hayatının ve yerli ticaretin inkişaf edeceğini ve memleket zenginleştikçe hâkim unsurun alacağı varidat ve vergilerin her halde âdi kervan baskıncılığından daha kârlı olacağını pek güzel biliyorlardı. Ozaman Mâverâünnehir özbek hanlarıyla Yarkenddeki çağatay hanları arasında ticaret kervanlarının selâmeti, ticaretin himayesi yolunda cereyan eden mektuplaşmalar, bunu açıkça göstermektedir. Anadolu türk rivayetlerinin birçoğunda bir «Kazak» âşık olarak tasvir edilen «Köroğlu», bizim gördüğümüz bütün özbek rivayetlerinde arklar kazdırarak, çölleri ihya eden, memleketler fethederek milletine birçok ganimetler getiren, mescid ve medreseler yapan ve kendisinden yüksek bir hükümdara, hana tâbi olan bir sınır kumandanı asker olarak tasvir edilmektedir. Bu kahraman kervanları basmıyor, yalnız gümrük alıyor, kervana saldıran hırsızları takip ediyor. Birinci özbek sultanları, memleketlerinin iktisaden gelişmesi yolunda epey çalıştılar. Fakat cenup ve batıdan gelen istilâ dalgaları neticesinde bu mesai beklenen verimi vermedi. Orta ve Batıasyanın her tarafında hâkim olan türk hükûmetlerinin siyasî münasebetleri bile 16. ncı asrın sonuna doğru yavaş yavaş istiklâlini kaybetmeğe başladı. Gua ve Hürmüz'de oturan Portekizlerin, Holandalı ve İngilizlerin, hattâ ihtimal ki Venediklilerin entrikaları, daha ozaman bile tesirini gösteriyordu. Hindistanda Büyük Moğol imparatoru Ekber, Cenubî Hindistanda Portekizliler ve İngilizlerle harbeden sahil Müslüman hükümdarlarını, meselâ Gücerat hükümdarını arkadan vurmak ve oralarını fethetmekle ancak Avrupalıların istilâ işlerini kolaylaştırdığının farkında değildi. İmparator Cihangir de Hind denizlerinde hâkimiyetin Firenkler eline geçmesine ve bunun karaya sirayeti hususuna karşı tamamile lâübâlî hareket etmişti.

Hürmüz'deki Portekizliler (Şah Abbas zamanında bunlara mukabil başlıyan İngiliz entrikalarına kadar) daima Safevîlere hayırhah olmuşlardır. Mısır, Hind ve Safevî müverrihlerinin beyanından anlaşıldığına göre Safevî Şah İsmail ve Şah Tahmasb bunlarla dostane münasebetlerde bulunmuşlardır [63]). Bu husus bilhassa Kanunî Sultan Süleyman zamanında 1535 ve 1553 vakıalarında açıkça görülmüştür. Safevîler bu siyasetlerinde tamamiyle şuurlu hareket etmişlerdir.

[63]) «İsmail Sofî» nin yani Şah İsmailin Şam ve İskenderiyedeki Firenk konsoloslarına mektuplar getiren casusları, 1511 yılının şubatında Kölemenler tarafından yakalandı. Peygamber evlâdı olmak iddiasında bulunan bu şeyh, bu mektuplarında Firenk hükümdarlarını, denizde ve karada Mısır Kölemenlerine ve

4

16. ıncı Asrın Siyasî Hayatı

Bu Asırdaki Hanlıklar

Alçalma devri olan on altıncı asırda Mâverâünnehirde Şıbanlılar'dan Abulkhayır Oğulları, Khorezmde yine onlardan Yadigâr Oğulları, Kazakistanın şimalbatı bölümünde ve Başkurdüstanda yine onların «Bek-Kundu» Oğulları (Sibir hanları), Kazakistanın batı bölümünde Balkaştan Edil ırmağına kadar «Mañgıt-Nogay» mirzaları, Kazakistanın şimaldoğu bölümünde Kazak sultanları, Yedisu'nun dağlık bölümünde Çağataylar hükûmet sürdüler. Asrın son dörttebirinde Ruslar şimalbatıdan Nogaylarla Şıbanlılardan Bek-Kundu Oğullarını, Kalmuklar ise şimaldoğudan Kazak sultanlarıyla Çağatayları sıkıştırıyorlardı. Bu hanlıkların hepsinde de memleketi sülâle âzaları arasında bölerek «inçü» usulüyle idare etmek; ve sülâlenin iş başında bulunan kolunda yaşça üstün olanını hanlanmak sistemi hâkimdi. Sülâlenin bilfiil iktidarda bulunan nüfuz sahibi âzası bile bu an'aneye riayet eder ve yaşı müsaid olmadıkça kendisini «büyük han» ilân etmezdi. Bu gibi hükümdarların zamanında sülâle reislerinin sıksık değişmesi umumî siyasî duruma tesir etmiyordu. Bu asırda Türkistanı böyle bilfiil idare edenler «Abulkhayır Oğulları» ndan Şaybak Han [64] (1510 a kadar), onun kardaşları

Osmanlılara karşı müttefikan hareket etmeğe ve onları ortadan kaldırmaya davet ediyordu (İbn Ayâs,*Bedâyi'üz-Zuhûr,* IV, 205). Şah Tahmasbın Hürmüz'deki Portekizlerden mühimmat aldığı *Târîkh-i Elfî*'de, Rus çarından 100 top ve çok tüfek aldığı Karamzin (*İstor. Ross. Gosudarstva,* 1843 tabı, IX, primiç. 249) de kaydedilmiştir.

[64]) Bu hanın ismi safevî ve osmanlı müelliflerince «Şaybek» (bk. İskender Münşî, *'Âlem Ârâi 'Abbâsî,* s. 27, 28: شاهی بيك Müneccimbaşı, III, 184: شيبك yazıldığı, bugün Özbeklerce de çoğunca «Şaybek» telâffuz olunduğu halde, Şaybek Hanın divanının Topkapı Sarayındaki ve kendi zamanında yazılan nüshasında her yerde (bk. meselâ vr. 75a) ve o zamanın özbek müelliflerinin eserlerinde (bk. meselâ *Fethnâme*'sinde, *Zap. Vost. Otd.* XV, s. 178-179 ve *Zübdet ül-Âthâr,* Nasrullahî, yine orada, s. 189-197 شاه بخت ve Babur Mirza (bk. ed. Beveridge, 84-88a) ve Muhammed Sâlih'te شيباق ve شاىباق yazıldığından, doğrusu, «Şah-i bakht» dan muhaffef olmak üzere, «Şaybaq» olduğu tahakkuk etmektedir; yukarıda s. 35 te geçen «şıban» ismi de bu divanda, yani hanın kendi şiirlerinde daima اى شبان ve اى شباني şeklinde gelmektedir. Şaybak Han Ebulkhayır Hanın torunu olup,

oğlu Übeyd, Han Barak (=Nevruz Ahmed) Han (1540-1559), Abdullah Han (1560-1598); Khorezmde Yadigâr Şıbanlılarından İlbars, Din Mehmed (ölümü: 1553), Hacı Mehmed (1557-1603); Kazak sultanlarından Kasım Han (1500-1519), Hak-Nazar (1550-1580), Şıgay Han ve Tevkil Han (1580-1599); Bek-Kundu Oğullarından, yani «Tura» vilâyeti Şıbanlılarından, Ibak Han (ölümü: 1494), kardeşi «Mamuk Sultan», Ibakın oğlu «Murtaza» ve onun oğulları Ahmed Kirey Sultan ve Küçüm Han (1563-1598); Mañgıt-Nogaylardan Edügenin torunu «Musa Bek» [65]) ile biri diğerini takip eden oğulları Saydak (1540 a kadar), Şeyh Mamay (1540-1548), Yusuf (1548-1555), Ismail (1555-1563) Beğler; İsmailin oğullarından Tin Ahmet (1563-1580) ve Urus (1580 den) Beğler, Tin Ahmedin oğlu Urmembet Bek (1590-1601) marufturlar. Bunların hemen hepsi zamanına göre mektep gören, malûmat sahibi, hattâ bir çoğu edebî dilde şiir söyliyen kimselerdir. Aralarında farsça şiir söyliyenleri de vardır. Fakat aralarında kuvvetli siyasî şahsiyetler olarak yalnız Şaybak, Übeyd, Abdullah, Kasım ve Küçüm Hanlar, Yusuf ve Urus Bekler gösterilebilir.

Abulkhayır ve Yadigâr oğullarının hayatı, Horasan için Safevîlerle çarpışmakla geçti. Ekseriya sultanlar hiçbir fütuhat falan için değil, yalnız çapul maksadıyla Horasana hücum ederlerdi. Horasan sınırından pek uzakta bulunan sultanlar da yalnız bir kuvvet denemesi için, düğüne gider gibi, Horasana, «Kızılbaş savaşı» na giderlerdi. Taşkent sultanlarından Keldi Mehmed Sultan (1529) ve Barak=Nevruz Ahmed Sultanın seferleri o cümledendir. Osmanlılar tarafından yapılan kışkırtmaların da tesiri olmak üzere, Kızılbaş savaşı, Özbekler için âdeta dinî bir renk almıştı. Şaybak (Muhammed Şıbanî) Han, Übeyd

---

şeceresi böyledir: Şaybaq, babası: Budaq Sultan, b. Ebulkhayır, b. Devlet Şeyikh, b. İbrahim Oğul, b. Pulat, b. Melik Temür, b. Badaqul, b. Coçı Buqa, b. Şıban, b. Coçı Khan, b. Çingiz Khan. Şaybak Hanın ressam Behzad tarafından yapılan boyalı güzel bir resmi Sakisjan tarafından neşredilmiştir. (*La miniature Persane*, Paris, 1929, s. 68). Burada zikri geçen Baraq Han, Şaybak Hanın amcası Süyünç Khoca Khanın, Abdullah Han da Şaybak Hanın diğer amcası Khoca Muhammed Sultanın torunu İskender Han b. Canıbek Sultanın oğludur. Ubeyd=Ubeydullah Han ise Şaybak Hanın biraderi Mahmud Sultanın oğludur.

[65]) Musa Beğ, babası Vaqqas, b. Nureddin, b. Edüge, Edüge'nin diğer oğlu Mansur Beğ'den «Mansur Oğlu» mirzaları türemiştir, ki bunlardan Astarkhan hanları nezdinde büyük beğ Temir Beğ ve kardeşi Ten Sofi tarihte ve destanlarda mârufturlar; bk. Muhammed Osmanov, *Nogay Khrestomatiyası*, s. 88 ve *Zapiski Orenburgsk. Otdela Russk. Geograf. Obş.* III, 261-279.

ve Abdullah Hanlar, batı ve doğu Türklüğünü ayıran, din ve milliyet düşmanlığı esasına dayanan «Şeyh Oğlu» devletini ortadan kaldırmak teşebbüslerinde vazifelerini hakkı ile anlamış idiler. Şah İsmail ve Tahmasb, bunları kendilerinin en ciddî ve amansız düşmanı olarak tanıyorlardı. 1510 da Şah İsmail, Merv yanındaki muharebede şehit düşen Şaybak Hanın kafatasını kâse yapıp ondan şarap içmekle iktifa etmedi. Bu kafatasını süslü bir kutuya koyarak üzerine arapça bir şiir yazıp, Mısır Sultanı Kansu Gavriye gönderdi. Bununla Mısır efkârını heyecana getirdi. Kansu, bu kafatasını saygıyla Mısırda gömdürmüştü [66]. Şaybak Hanın Semerkanddaki medresesinde olan mezarı son zamanlarda açıldığında filvaki kafası bulunmamıştır [67]. Übeyd Han ile Abdullah Han da Tahmasb için bu kadar düşmandı.

Şimdiki Turgay ve Ural vilâyetlerinde, Bökey Ordasında, bazan Sır Derya havzasında yaşıyan Mañgıt-Nogay beğ ve mirzaları ve Batı Sibiryada yaşıyan hanları ise, daha çok Edil havzasındaki vekayide ve Khıyvada mühim rol oynuyorlardı. Mañgıt-Nogaylar Kafkasya üzerinden Kızılbaş seferleri yaptıkları gibi, Özbeklerin Horasan tarafından yaptıkları Kızılbaş çapullarına da bazan iştirak etmişlerdir. Kazak sultanları ve hattâ Kalmuklar da bu seferlere iştirak ediyorlardı. Bu seferler Orta Türk edebiyatında güzel destanlar vücude gelmesine sebep olmuştur. Meselâ «Adil Sultan» ın destanı son zamanlara kadar Kırımla Aral arasında her yerde söylenirdi.

Zikredilen hanlıklar arasında Mâverâünnehir hanlarının ehemmiyeti büyüktü. Bozkır Türkleri gittikçe oralara akıyor ve oradaki hanların hizmetine giriyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, Mâverâünnehirde kuvvetli Temürlüler ve sonra Şıban Oğulları hükûmetinin kurul-

---

66) İbn Ayâs, *Bedâyi' üz-Zuhûr*, IV, 219-227. «Özbek Khan» (ازبك خان) diye yazdığı Şaybak Hanın kafa tasına Şah İsmail tarafından yazılan:

السيف والخنجر ريحاننا   اف على النرجس والاس
مدامنا من دم اعدائنا   وكاسنا جمجمة الرأس

beyitlerine Mısırda iki yüzden fazla şair ve edibin cevap yazdığını zikrederek birçoğunu nakletmektedir. Onlardan biri şudur:

مم الرياحين يزيد القوى   وشده البطشة والبأس
والقتلة فى الحرب هو الفخر لا   لعق الدما كالكلب فى الرأس

H a m m e r'in İstanbuldaki Venedik elçisinin raporundan alarak haber verdiğine göre, (*Geschichte des Osmanischen Reiches*, II, 360, 625). Şah İsmail Şaybak Hanın başını, fakat kafatası olmadığı halde, İstanbula da göndermiş imiş.

67) *Zapiski Vostoçnago Otdeleniya Russk. Arkheol. Obşç,* XXV, 325.

ması, ve batıda da İstanbulun fethi ve Kırımın kuvvetlenmesi, ta on beşinci asrın sonundan başlıyarak Edil havzasını ve Çoçı Ulusu merkezlerini boşaltmıştı. Bu durum, on altıncı asırda daha kuvvetle devam etti. Mâverâünnehre giden Özbeklerin eski yerleri olan Sır Derya havzasına ve Amu Derya deltasına daha birçok Özbek, Mañgıt ve Nogay urukları gelip yerleşti. Sır Derya havzasında Alçın, Mañgıt, Khıtay ve Kıpçaklar; Khorezmde yeni Mañgıt ve Khıtay kütleleri ve bugün Karakalpaklarla birlikte yaşıyan «İstek» (Başkurt) oymağı o cümledendir. Edil taraflarında ahalinin azalması, orada eski Altın Orda hukukunu iddia eden hanları tamamen zayıf ve âciz bıraktı ve ırmağın bütün havzasının Ruslar eline geçmesini kolaylaştırdı. Mâverâünnehir hanlarından Übeyd ve Abdullah Hanlar, pek uzun olan hükûmet devrelerinde, hakikaten zamanlarına yaraşır şekilde bütün Asya ölçüsünde bir siyaset kullandılar. Her iki hükümdar (bilhassa sonuncusu) Türkistanda şiddetli merkeziyet yerleştirmeğe, Khorezmi, tekmil Sır Derya havzasını ellerinde bulundurmağa, sahra vilâyetlerini tenvire çalıştılar. Bukhara ve Khorezmden müslüman misyonerleri Sibirya taraflarına kadar gönderildi. Hind, Kaşgar, İran, Rus, Türkiye ile münasebetlerinde filhakika müstakil siyaset kullandılar.

Avrupa İstilâsı Tehlikesinin Önüne Geçmek Tecrübeleri

Asya karasının dâhî hükümdarı olan Temür Beğ Bursaya gönderdiği mektupta Yıldırım Bayazıdla « Kayıkçı Türkmen Oğlu » diye alay etmişti [68]) Galiba Osmanlı sülâlesinin kurucusu olan Osman Gazinin Radosa kadar deniz korsanlığına iştirak bakkındaki rivayetler Temür Beğe de malûm olmuştur. Her halde bu «Kayıkçı Türkmen» in oğulları İslâm tarihinde o güne kadar misli görülmiyen bir tarzda deniz şehrini (İstanbulu) payitaht edinip denizciliği devlet için esas müdafaa vasıtası olarak kullanmak yoluna girdiler. Bundan başka yeni uyanmakta olan Avrupaya da yakın olup orasının dilleriyle ve âdetleriyle de tanışan Osmanlı Türkleri arasında, bilhassa bunların İstanbul ve Gelibolu gibi deniz şehirlerinde yaşıyanları arasında; İslâm âleminin başına gelen Avrupa deniz ticareti beliyesinin derinliğini hakkı ile anlıyan adamlar vardı. Bunlardan birisi, Emîr Mehmed ibn Emîr Hüseyn el-Su'ûdî, daha 1580 yılında Amerika keşfine ait yazdığı «Târîkh-i Hind el-Garbî» adlı eserinde «Avrupalılar Bahrimuhitin sırrını buldular. Yeni dünya ve Hindistan derbendlerine malik oldular. Bir kısmı Hürmüz adasında yerleşti. İslâm milletleri coğrafya ilminden ha-

---

[68]) Şerefeddîn-i Yezdî, *Zafernâme* (Kalküte basımı), II, 259:

نسب وتبار تو منتهی بترکانی کشتی بان میشود

bersiz olduklarından bu Avrupa deniz ticareti istilâsının tehlikesini maalesef takdir edemiyorlar. Elbette bunun akıbeti fena olacaktır. Fakat ba'de harâb-i l-Basra çe faide» demiş ve Türkiye hükûmetini Kızıl Denize, Avrupalıların eline geçmeden önce el koymak için gereken tedbirlerin alınmasına davet etmiştir. Ömer Tâlib isminde diğer birisi bu kitabın telifinden altmış yıl sonra, bu Avrupa keşfiyatına ve deniz ticaretine ait yazdığı mülâhazalarında: «Şimdi Avrupalı Portekiz ve İngilizler yer yüzünün her tarafını öğrenip bütün dünyada gemileri işliyor. Dünyanın bütün mühim iskele, derbend ve limanlarını işgal ediyorlar. Evvelce Hind, Sind ve Çin emtiası Süveşye ve oradan Mısıra gelir ve bütün dünyaya oradan (yani İslâmların elinden) yayılırdı. Şimdi o emtia Portekiz, İngiliz ve Felemenk gemileriyle Firengistana gidiyor ve oradan dünyaya yayılıyor. Kendilerine lâzım olmıyan emtiayı İstanbula ve sair İslâm devletlerine getirip beş misli fiatla satıyorlar. Bu yüzden mâl-i Qârûna malik oluyorlar. İslâm memleketlerinde altın ve gümüş bu yüzden azalmıştır. Osmanlı devleti Yemen taraflarının sevahilini ve oradan geçen ticareti ele geçirmeli. Yoksa daha az bir zaman muattal kalırsak Küffâr-ı Fireng İslâm vilâyetlerini alıp zaptedecektir» diyor [69]. Bu da Süveyş kanalının kazılmasını terğib ediyordu. Osmanlı sultanı İkinci Bayazıd ve oğlu Yavuz Sultan Selim Avrupalıların Hind denizlerindeki hâkimiyetine karşı en cezrî tedbirleri al-

---

[69]) Bu mülâhazalar *Târîkh-i Hind el-Garbî*'nin Ankara Maarif Kütüphanesinde 10024 numarada bulunan yazma nüshasının 3, 9, 16 ve 19 uncu sayfalarının kenarına yazılmıştır. Merkezi İskenderiye olan Hind baharatı ve Çin emtiası ticaretinin, bu malları bütün Akdeniz sahillerine ve Avrupaya satan Mısır tüccarları için ne kadar büyük servet menbaı olduğunu, islâm menbalarından başka, o zamanın Avrupa kaynaklarından da (bk. meselâ Marko Polo, ed. H. Yule, third edition, II, London, 1929, s. 390, 438-440) malûmdur. Portekizlilerin Hind ve Malaka sahillerini elde etmeleri neticesinde bu ticaretin ve servetin Afrikayı dolaşarak doğrudan doğruya Avrupaya gitmekte olduğunu, ve bunun âkibetinin islâm âlemi, bilhassa Mısır ticareti için vahim olacağını osmanlı bahriyelisi Selman Reis, 1524 te Mısırı ziyaret eden sadrazam İbrahim Paşaya verdiği raporunda güzelce anlatmış ve bunun önünü almak için lâzım gelen tedbirleri göstererek bir proje takdim etmişti (nüshası Topkapı Sarayında mahfuz olan bu raporu Fevzi Kurdoğlu, *Deniz Mecmuası*, N. 335, 1935, s. 67-73 te neşretmiştir). Daha Sultan Selimin kendisi bile, donanmalarını Hindistan kıyılarına sevkedebilmek için Süveyş kanalını açmak fikrini taşımıştır; bu haberi nakleden *Netâyic ül-Vuqu'ât* müellifi (I. 81) bundan bu büyük türk hükümdarının ne kadar dûrbin ve ahvali-âlemden ne kadar haberdar olduğunu istidlâl etmiştir.

mayı düşünmüşler ve buna bilfiil girişmişlerdi [70]. Türkiyenin büyük

---

[70]) Portekizlilerin istilâ hareketleri karşısında Mısır Kölemen hükümdarı Kansuh el-Gavrî'nin, Hindistanda Gücerat hâkimi Şah Mahmud Baykara'nın ve Diu hâkimi Melik Ayyâzın çıkardıkları feryat, İkinci Bayazıdın kalbinde derin bir akis uyandırmıştı. Kölemenlerin Cidde vâlisi Emîr Hüseyinin idaresinde 1507 de Portekizlilere karşı Hind Denizine gönderilen filo, Gücerat kıyılarında Portekizlileri yaman bir bozguna uğratmıştı. Buna rağmen onlar Gua'daki yerlerinden kımıldatılamadılar ve hattâ 1508 de Hürmüz adasını işgal ettiler; ve 1509 da aynı Emîr Hüseyinin Gücerat ve Diu hükümdarlarıyla müttefikan yaptıkları sefer, Diu yakınında uğradıkları bozgunla bitti. Bu hâdisenin İslâm âlemi için büyük tehlike arzettiğini zamanın mütefekkirleri anlamışlardır. Hind Denizi kıyıları hâdiselerini yazan islâm müellifleri (*Târîkh-i Ferişte* ve *Mir'ât-ı İskenderî* müellifi «Sikender ibn Mehmed», *Târîkh-i Gücerat* müellifi «Mîr Ebû Türâb Velî», *Zafer ül-Vâlih bi-Muzaffer ve Âlih* müellifi «Mehmed ibn 'Ömer ül-Fukhânî», *Bugyât ül-Müstefîd fî Târîkh-i Zabîd* müellifi «Vecîh el-Dîn el-Dünyâ») 1507 zaferini canlandırarak yazdıkları halde, 1509 bozgununu zikretmiyorlar. Halbuki Portekiz kaynakları bilhassa bu hâdiseyi canlandırmışlardır. Bu hâdiseler karşısında Osmanlı hükûmetinin aldığı durum, ozamanın Mısır tarihlerinden, bilhassa İbn Ayâs'ın *Bedâyi' üz-Zuhûr* kitabından öğrenilebiliyor. İkinci Bayazıd bu işde Kölemenlere yardım etmeye çalıştı. Yalnız bu değil, Hind denizinde Kölemenler tarafından gönderilen bu donanmaların hareketleri Portekiz kaynaklarında «Türk Denizcilerinin Seferleri» olarak anlatılır (E. Denison Ross, *The Portuguese in India and Arabia*, the Journal of the Royal Asiatic Society 1921, p. 549). 1507 de Emîr Hüseyin Hind seferine çıktığı anda ünlü Osmanlı denizcisi Kemal Reis (*Bedâyi' üz-Zuhûr*, IV, 119), Emîr Hüseyinin ve Cenubî Hind hükümdarlarının uğradıkları bozgunun haberleri Mısıra geldiği vakitlerde Bayazıdın oğlu Şehzade Korkud (s. 152-186) Mısırda bulundular. Şehzade Kahirede iken, Hindistandan gelen Şah Mahmud'un elçileri (s. 182) ve 50 kadar Portekiz kadırgasının icra ettiği mezâlim hakkında haberler gelmiş (s. 185), Akdeniz Firenkleri ile İskenderiye yanında savaşlar olmuş (s. 163) ve şehzadeyi Antalyaya kadar uğurlıyan ve Kölemen donanma inşaatını idare eden Türk denizcisi Mehmed Beğ, 18 kadırgasıyla birlikte Rados şövalyeleri tarafından telefedilmişti (s. 192). İkinci Sultan Bayazıd, Kölemenlerin Portekizlilere karşı hazırlıklarına yardım olmak üzere, 1511 ve 1512 de Süveyşe levazım ve silâh dolu gemiler ve mücehhez silâh deposu (zerdhâne) gönderdi. Kansuh bunların parasını vermek istediğinde, Bayazıd, bunların hediye ve ikram olduğunu söyledi (s. 201, 285. Bk. yine s. 196, Bayazıdın sözü: انا اجهز من عندى زردخاناة للسلطان ve s. 303 : ارسل بايزيد للسلطان عدة مراكب فيها زردخاناة). 1513 te Portekizliler Şap Denizinde Kemerân adasını işgal ettiler ve casusları Mekkede yakalandı. Sultan Selim, Kölemenlerin aczini ve Mısırı bizzat işgal etmeden, bu

veziri Sokullu Mehmed Paşa, şimalden Hazar Denizine rus istilâsına karşı 1567 yılında Edil ile Don Irmağını birleştirmek, aynı zamanda Süveyş kanalını da kazdırarak Osmanlı donanmasını Kızıl Denize ve Hind Denizine sevketmek tedbirlerini almıştı. Fakat halefi olan diğer vezirler bu işi devam ettirmediler. Bunlarda, bilâkis, Türklerin kazacağı Süveyş kanalından Avrupalıların ve «Don» kanalından da Rusların daha önce istifade edecekleri kuruntusu hâkim oldu. Yani Sokulluya halef olan kimseler, bu gibi işlerde teşebbüs artık Avrupalıların eline geçmiş olduğu fikrinde idiler ve yahut umumiyetle bu gibi şeyleri düşünememişlerdir. Ordu ve Yeniçeri mensupları uzağı düşünmek istidadından mahrum olduklarından, hükûmetin geniş teşebbüslerini akim bırakmışlardı [71]. Türkiyede Fatih zamanında olduğu gibi, Yavuz Sul-

---

meselenin önüne geçilemiyeceğini gördü (s. 306: وكان بن عثمان ماسك زمام البلاد لطرد الفرنج عنها). Diğer taraftan Safevî'lerle Portekizliler, Osmanlılara tâbi ülkelerin Hindistan ile ticarî münasebetlerini yaşatacak en kısa yol olan Basra Körfezi'ni de kapatmış olduklarından, bu yolun müdafaası meselesini, Şap Denizi meselesinden ayırmak kabil değildi. Yavuz Sultan Selim, Süveyşte donanma yapmak işinde Kölemenlere yardım etti. Ve denizcilerinden Selman Reisi onların hizmetine verdi. 1515 te Süveyşten Hind seferine çıkan ve tayfası Türklerden ibaret olan Kölemen donanmasının kumandanı bu Selmandı. Selman Reis Portekizlileri Şap Denizinden attı ve Kemeranda istihkâmlar yaptı. 1517 de Yavuz Sultan Selim, Mısırı işgal ettiğinde, Selman da sultanın yanına geldi. Selim, Mısırın işgalinden sonra Hind Denizi ve Portekizliler meseleleriyle daha yakından meşgul oldu. Hind Denizinde Türk-Portekiz savaşları hakkında Portekiz kaynaklarının haberleri M. Langworth Dames ve E. Denison Ross tarafından *the Journal of the Royal Asiatic Society,* 1921, s. 1-28, 545-562 ve yıl: 1922, s. 1-18 de hülâsa edilmiştir.

71) Edil-Don kanalı inşası hususu, bir rivayete göre Astarkhan hanı حاجى بدرخان (galiba حاجيدر خان yani «Hacıtarkhan khanı») nın Kanunî Sultan Süleymana yazdığı bir mektup (Peçevî, I, 270) ile Kefe beği mühendis Kasım Beğin Don-Etil kanalı inşasiyle Hazar Denizine girerek Türkistanı ilhak eylemek hakkındaki raporları (Seyyid Mustafa, *Netâic ül-Vuqû'ât,* yeni tabı, I, 99) üzerine düşünülmüş; diğer bir rivayete göre de, bu iş İstanbulda bulunan Litvanya elçileriyle Astarkhan beği Yalıgaş'ın teklifi üzerine düşünülmüştü (Karamzin, *İstor. Ross. Gosudarstva,* 1843, tabı, IX, 24, 74-77, primiç. 76, 245-250). Kanunî 1563 te bir Astarkhan seferi yapacak olmuştu; Malta seferi meselesi çıkıp bu işten vazgeçti. Oğlu ikinci Selim 1567 de böyle bir seferi kararlaştırmıştı; sonra bu işi ve kanalın inşasını 1569 da Kefe beği Kasım Beğe ve Kırım hanı Devlet Gireye bıraktı. O yılın 31 mayısında kanalın inşasına başlandı ve ordu sonbaharda Astarkhan kuşatmasına yürüdü

tan Selimden sonra Türkiyenin Kızıl Deniz ve Umman Denizindeki siyaseti coşan bir milletin müstakil, millî teşebbüsü şeklini alamamış; Hindistandan ve Sumatrada Açe Sultanlığından gelen şikâyetlere bir nevi cevap mahiyetinden ileri gidememiştir. Abbasî halifesi Harun Reşid zamanında da Süveyş kanalı meselesi ortaya atıldıysa da, Yahyâ ibn Khâlid, bu kanaldan Küffâr istifade edip Haremeyni rahatsız ederler diye halifeyi korkutup, bu plânı tatbik mevkiine koydurmamıştı [72]. Osmanlı Türkleri deniz üzerinde payıtahta; Karadeniz, Akdeniz ve Kızıl Denizde kuvvetli savaş filosuna malik oldukları halde, Süveyş meselesinde Araplardan ileri gidemediler.

(bk. Ahmed Refik, *Bahr-i Hazar, Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi,* «Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası», VIII, 1-14). Ruslar bir taraftan prens Serebyanoy kumandasında 15.000 kişilik bir ordu göndererek kanal üzerinde çalışan işçileri dağıtmağa çalıştılar, diğer taraftan Astarkhanın kuşatılmasına karşı tedbirler aldılar (bk. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* III, 531). Safevî Şah Tahmasp da feryat ederek işe karıştı (Karamzin, IX, primiç. 249). Osmanlı ve Kırım orduları Ruslara aldırmazdı. Yalnız Yeniçeriler, bu uzak diyarda kendileri için kârsız görülen bu teşebbüse karşı ters durum alıp Kasım Beğ de kendilerini kandıramadığından sefer bırakıldı (bk. Evliya Çelebi, VII, 841-843; VIII, 30-31). Kırım hanı da, bu kanaldan, Türkiyeden çok Rusların istifade edeceğini İstanbula yazdı ve kendisinin Osmanlı nüfuz ve genişlemesine karşı kıskançlığını hissettirdi (Peçevî, I, 468-470; Müneccimbaşı, *Sahâyif,* III, 522). Seyyid Mehmet Riza, *Esseb' üs-Seyyâr,* s. 100-101, diyor, ki «Kanal inşasının terkini Kırım hanının tezviratına hamlederler; halbuki sebebi başkadır: Ber'den Bahri Siyahın büyük gemilerini Ten'den geçirmek mümkün olmıyacağını, bu kanaldan Ruslar istifade edip Karadenize kayıklar çıkarıp Karadeniz sahillerini istilâ edecekleri düşünülüp terkedildi». Üçüncü Murad, Bukhara Özbek hükümdarı Abdullah Hanın ve Küçük Nogayların İstanbula elçiler göndererek Rusları Astarkhandan çıkarmak, gerek Türkiyenin ve gerek Hazar doğusundaki ülkelerin istikbali için zarurî olduğu hakkında ikna teşebbüsleri sayesinde, 1585 sonbaharında bir daha Astarkhan seferine hazırlandı. Bu iş için Kırım hanı İslâm Gireye ve Şırın kabilesi başı Ali Beğ'e fermanlar gönderildi (Osmanlı Tarih Encümeni Mecmuası, VIII, 1213), fakat bu teşebbüs de «ferman» safhasından ileri gidemedi.

72) Nili Şap Denizi ile birleştirmek pilânları; daha Hazreti Ömer zamanında bile düşünülmüştü, bk. [Muhammed Hamidullah, *Documents sur la Doplomatie Musulmane à l'epoque du Prophéte et des Kalifes Ortodoxes,* Paris, 1935, s. 68]; bk. yine Abulfeda, *Taqvîm,* ed. Schier, s. 85 («Faramâ» maddesi). İslâmların bu yoldaki bütün tedbirleri fiiliyata çıkarılmadan bırakılmıştır.

Sünnî Mâverânnehirle Osmanlı devleti arasında Şiî İran devletinin muhalif, ters siyaseti tehlikeli görünüyordu. Yavuz Sultan Selim ve oğlu Kanunî Sultan Süleyman Osmanlı ülkesini Hazar kıyılarına kadar genişletmek için bazı teşebbüslerde bulundular. Fakat Yavuz Sultan Selimden sonra Osmanlı sultanları- o arada Kanunî Sultan Süleyman da- doğuda hedefi belli, devamlı, uzağı gören bir siyaset takip etmemişlerdir [73]). Bununla beraber Kanunîden sonra doğuya karşı ilgilerin

---

73) Babur Mirza Hindistanda Banipat ve Kanunî Sultan Süleyman Macaristanda Mohaç zaferlerini aynı 1526 yılında kazandılar. Bu çok büyük bir işti. 1538 de Hadım Süleyman Paşanın kumandasında Hind kıyılarına donanma gönderirken Kanunî, Osmanlı ordusunun oralarda yerleşeceğini göz önünde tutmuştur. Bunu Kâtib Çelebi ve Sikender ibn Mehmed (*Târîkh-i Ferişte*, Bombay basımı, II, 372) müttefikan söylerler. Kanunî 1535 te Bağdadı aldıktan sonra Hind Denizine Murad Reis (1550) ve Seydi Ali Reis (1554) idarelerinde donanmalar göndermişti. Bütün bunlar muvaffakiyetsiz kalmalarına rağmen büyük işlerdi. Kanunî Sultan Süleyman ululuğu ve kuvveti bakımından, ozamanın büyük hükümdarlarından muhalifi Şarlken ile müttefiki Birinci Fransuvaya göre cidden yüksek bir sîmâdır. Büyük keşifler ve Avrupanın uyanması devrinde yaşıyan Kanunî, bir devlet adamı sıfatıyla Türk milletini şanla temsil etmiştir. Çağdaşı olan Luter gibi, zamanımızdaki tarihçiler dahi kendisinden senâ ile bahsederler. Fakat daha yakından öğrenilirse, Kanunî, bütün azamet ve ihtişamı ile beraber, ancak büyük Fatih ile Yavuzun muazzam gölgelerinden ibaret olduğu görülür. Uzakları görerek gelecek nesillerin işine yarıyacak bir siyaset takip etmemiş ve görünüşte çok muazzam olan yaptığı işler, daha kendi zamanında bozulmuştur. Büyük Hind seferini, yerinden ancak dört kişinin yardımıyla kalkabilen şişman ve 82 yaşında bir hadıma (yani Süleyman Paşaya) havale etmiş olmasını, Osmanlı Hind seferlerini inceliyen L o n g w o r t h D a m e s (*the Journal of the Royal Asiatic Society*, 1920, s. 16-20) Osmanlı devlet idaresinin Kanunî zamanında sakatlığa yol tutmasının alâmetlerinden biri saymaktadır. Karada Mohaç ve denizde Preveze zaferlerinin tesirine kapılarak Avrupa işlerine karışmış ve Fransanın yükselmesine, Osmanlı kuvvetinin batıda dağılmasına ve doğuda kendi satvetinin düşmesine sebep olmuştur. Gerçi İslâm Âlemi ortasında bir «Râfızî» İran devletinin kurulmasına karşı Kanunî de hassasiyet göstermiş ve memleketin sınırlarını doğuya doğru genişletmek yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuştur; fakat Rados şövalyelerini Şimalî Afrikada ve Maltada takip eylemeyi, doğu işlerine tercih etmiştir. İngiliz müsteşriki E. Gibb'in dediği gibi, Kanunî Rusyaya karşı ciddî, millî türk siyaseti takip edeceği yerde, rus millî entrikacılığını Osmanlı sarayında yaşatan, kadını Roksolan'ın tesirinde kalmış (*A History of Ottoman Poetry*, London, 1904, III, 5, 6, 75), Rusya ile siyasî ve ticarî münasebetlerini ne-

canlandığı çağlar da olmuştur. Azerbaycan 1514-1555 yılları arasında

---

dense Rum ve Ruslardan seçtiği elçileri vasıtasıyla idare etmiştir. 20.000 Türkün ölümüyle biten ve La Valetta'yı umum Avrupa kahramanı yapan uğursuz Malta seferine hazırlanırken 27 Mart 1565 (23 şaban 972) tarihinde Tatar hanlarına onların meselelerinin kendisini ancak pek az ilgilendirdiğini bildiren mektup göndermiş; ve Türk milletinin asırlarca çektiği kapitülâsyonu da ilk önce o vermiştir. Kanunî tarafından güdülen siyasetin uzağı görmeyip pek fazla «realist» ve «gündelik» olduğunu kendisine tâbi olan Sâhib Girey Han görmüş ve Rusyaya karşı en muktedir şahsiyetlerin idaresinde en ciddî askerî tedbirler alınması icap ettiğinin, hiç de takdir edilmediğini candan acınarak, kaydetmiş ve bunun ilerideki tesirinin vahim olacağını anlamıştı (*Remmâl Khoca Tarihi*, Paris nüshası, suppl. Turc, N. 164, vr. 62b, 75b: «Memleket tedbîri eden kimse yoqtur. Cem'-i dünya edüb Qârûn gibi mal yığmaqtan gayrı hünerleri yoqdur... 'Âqîbet bu El (=Kırım) düşmana zebûn olub mülk elden çıqar»). Zamanımızda rus müsteşriklerinden K ı r ı m s k y, eğer 16.ncı asırda Kanunî Süleyman gibi muktedir bir şahsiyet, yarım asır süren hükûmeti devresinde Akdeniz ve Avrupa işleriyle meşgul olacak yerde, Hazar Denizine donanma çıkararak Kafkasyada kat'î surette yerleşmek siyasetini yürütmüş olaydı, ne Ruslar, ne de İranlılar Önasya ve Ortaasya Türklerine rakip çıkabilirlerdi demiştir. Zaten osmanlı müellifleri arasında dahi buna benzer fikirler söylenmiştir: *Netâic ül-Vuqû'ât*'a göre (I, 112) Süleyman Kanunî Macaristanla uğraşacağı yerde şark meselelerine ehemmiyet vermiş olsaydı, Türkistanla birleşerek İslâm Âleminin en mühim kısımları bir devlet idaresinde birleşmiş olurdu fikri İstanbulda «elsine-i enâmda deveran etmiş» imiş; fakat bu eserin müellifi Kanunî zamanında Şarkî Avrupa seferlerine, bol ganimet ve külliyetli esir getirebilmek noktasından bakılmış olduğunu ilâve etmektedir. Kanunînin zamanında «günün kazançları» na hakikaten fazla ehemmiyet verilmiş, vezirler hep mal toplamışlardır. Gerçi Hadım Süleyman Paşanın 1538 yılında Hind seferlerindeki muvaffakiyetsizliğinin başlıca sebebi Şeher bayinin raporunda [*Belleten*, IV, N. 13, levha, IX] Hind müslüman hükümdarlarının ihaneti ile izah edilmiş ve hakikaten yeniçeriler zengin Hind hükümdarları hizmetine intisap ederek fazla para kazanmak için donanmayı terketmişlerdir; fakat bunda da «hikmeti hükûmeti idrâk istidadından mahrum, üstelik zalim ve haris» bir kimse olan Süleyman Paşanın her gittiği yerde yağma ile meşgul olması, Aden'e girer girmez burasının meliki İbn 'Âmiri, malına tama' edip öldürerek mülkünü yağma etmiş olması, Gücerat hükümdarı Mahmudu Portekizlilerle anlaşmaya sevkettiği, yine kendi kaynaklarımızda anlatılmıştır (*Netâic ül-Vuqû'ât*, I, 90). Kanunînin zamanı, istikbali değil, günün debdebe ve ihtişamını düşünenlerin zamanı olmuştur; zaten babası Yavuz Selim bile oğluna, Mısırda iken gösterdiği lüküs düşkünlüğünü beğenmiyerek, üzerindeki elbiseye işaretle «Süleyman, annen ne giysin» demişti.

Osmanlılarla Safevîler arasında elden ele geçip durmuştur. Üçüncü Murad ve halefi zamanında 1578-1611 yılları arasında 34 yıl Osmanlı devleti bütün Kafkasya ve Azerbaycana malik olmuş, yani bu kadar vakit Hazar Denizinde Osmanlı bayrağı dalgalanmıştır. Bu müddet içinde Türkiye ile Türkistan arasında siyasî münasebet epeyce sıkı olmuştur.

Türkistanda ise iktisadî ve dolayısıyla siyasî tehlikenin bu kadar uzaklardan ve Hind Denizinden geldiğini anlıyan kimse olup olmadığına ait bir kayda bile tesadüf edilmedi. Bununla beraber rus «kinaz» larının kuvvetlenmesi, daha 16.ncı asır başında Kırımda olduğu gibi, Mâverâünnehirde de hanların dikkatini çekmişti. Mâverâünnehir Şıbanlılarının büyük kahramanı Şaybak Han, Kazan hanı Mehmed Emin Hanın 1505 yılında Moskova «kniaz» ı ile olan savaşta üstün geldiğini öğrenince, gayet memnun olup onu gazilikle tebrik etmiştir. Bu münasebetle yazdığı bir kıt'a Şaybak Hanın divanında bulunuyor:

İslâm başıña tâc-i târik bolsun [74]	Yarıñ kün tün Teñri tebârek bolsun
Urus kâfirini qırmışsıñ oğlum	Saña gazılıq mubârek bolsun [75].

Şaybak Hanın biraderzadesi ve halefi Übeydullah Han, Hindistan hükümdarı Babur Mirza ile Ruslar arasında ve keza Ruslarla Safevîler arasında siyasî münasebetler tesisi teşebbüslerinin mevcut olduğunu elbette öğrenmiştir; fakat buna karşı tedbir alıp almadığı malûm değildir. Şıban Oğulları Safevîlerin Doğu Türkistan ile münasebet kurmasına da engel oluyorlardı. Şah Abbasın Kaşgara giden elçisi ancak Afganistan ve Pamir yoluyla gidebilmişti. Khorezm hanı Hacı Mehmed Han (1560-1603) Rusların Astarkhan ve Hazar Denizindeki faaliyetinden, Barak=Nevruz Ahmed ve Abdullah Hanlar ise, Rusların Batı Sibiryadaki Özbek sultanlarına ait memleketin istilâsından cidden kuşkulanmışlardı. Abdullah Han Tobıldaki Küçüm Hana maddî ve mânevi müzaherette bulundu. 1579 yılında Başkurdistanda yaşıyan Mañgıt-Nogay mirzası «Urus Mirza» ya 100,000 «tenke» kadar para yardımında bulundu [76]. On altıncı asır sonunda oralarda Khorezm ve Mâ-

---

74) «Tâc-i târik» yani dünyayı terkeden dervişin tacı.

75) Şaybaq Hanın yegâne nüshası Topkapı Sarayında, Üçüncü Ahmed kitapları 3436 numarada bulunan divanından, vr. 211a. Bu parça Mehmet Emin Hanın 1505 te Moskof «kniaz» ını Nijni Novgorod yanında fâhiş surette mağlûp etmiş olması dolayısiyle yazılmıştır, bk. *Yeni Türkistan,* 1927, N. 2-3, s. 27; bu muharebeler için de bk. Hâdi Atlasî, *Kazan. Khanlığı,* Kazan, 1920, s. 104-110.

76) Peretiatkovic. *Povoli'ye,* I, 307.

verâünnehir hükümdarları tarafından şiddetli rus aleyhtarı teşvikat yapıldı. «Uluğ Nogay» mirzalarından İsmail Mirza gibi, Rus taraftarları eliyle yerleşen rus nüfuzu, bu asrın sonunda gevşedi. İsmailin halefi ve oğlu Urus Mirza da evvelce rus taraftarı idiyse de, sonra değişti. «Urus Mirza» ve «Bek Mirza» lar filhakika rus muhalifi kesilmişlerdi. Gelen rus elçilerini hapis ve yağma ediyorlar, dövüp tahkir ediyorlar, «Rus kinazı Moskovasını bilsin, Mañgıt-Nogayın padişahı biziz, buraya ilişmesin» diye geri gönderiyorlardı. Barak, Hacı Mehmed ve Abdullah, Hanlar, Nogay mirzalarının rus muhalifi olanlarıyla ittifak edip, Kırım ve İstanbulla muhaberede bulundular. Hacı Mehmed (Hacım, Acım) Han, Hazar Denizini nasıl olursa olsun Osmanlı eline geçirmeyi teklif etti [77]. Abdullah Han ise, müteaddid defalar cenupta Safevîlere, şimalde Ruslara karşı müttefikan hareket için tekliflerde bulundu. Bir defa kendisi, Kiçi Nogaylarla birlikte gönderdiği elçi heyetiyle Kırım hanı İslâm Gireyin Astarkhan üzerine gönderilmesini rica etti ve Üçüncü Murada yazdığı mektupta «ve illâ el-'iyâzü billâh düşman fırsat ile yol bulursa intiqama ittifaqları emr-i muqarrerdür» demişti [78]. Burada Rusların Safevîlerle olan ittifakları kasdolunmuştur. 1587 yılı Osmanlı-Safevî muharebesinde Abdullah Han, kendi dediklerini yapmağa muktedir olduğunu göstermişti. Ruslara karşı harekette de Abdullah Han, Osmanlı ordusu batıdan yürürken kendisinin de bizzat «Kiçi» ve «Ulu» Mañgıt-Nogay mirzalarıyla doğudan Astarkhan üzerine yürüyeceğini söylüyordu. Ruslara tâbi olan yerlerde isyanlar baş göstermişti. Üçüncü Murad, Kırımda Şırın Ali Beğe ve İslâm Girey Hana, Astarkhana hareket etmek emrini de vermişti [79]. Abdullah Han, Edilin doğusundaki bütün ülkeleri, bütün Türkistanı kendi nüfuzuna almıştı. Bundan dolayı Edilin doğu tarafı rus kaynaklarında, Kırım ve Türkiyeye mukabil «Edilin Bukhara tarafı» diye adlanır oldu.

Osmanlı sultanlarının hedefi ise, Ruslardan çok Safevîlerdi. Kanunî Sultan Süleyman, Şıban Özbek hanına 300 kadar Yeniçeri ve toplar göndermişti. Maksadı Özbekleri Safevîlere karşı kullanmaktı. Barak=Nevruz Ahmed Han ve Bukhara hanı «Seyid Burhan» ve diğerleri, bu askerleri ve silâhları bölüşüp aldılar ve birbirleriyle olan mücadelede kullandılar [80]. Abdullah Han, hükûmeti ele geçirmek için diğer sultanlarla yaptığı mücadelede, Barak Sultanın oğlu Taşkent Ha-

---

[77] *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, c. VIII. sayı 43, s. 2.

[78] *Târîkh-i Selânikî*, 230.

[79] *Tarih Encümeni Mecmuası*, VIII. 12.

[80] Seydi Reis, *Mir'ât-ı Memâlik*, 68.

nı «Baba Sultan» ın hizmetinde, bu «Rûmî» ler en ciddî kuvvet sıfatıyla ordunun «öñ qol» unu yani sağ cenahını teşkil ediyorlardı; Abdullah Hanı yendiler [81]. 1557 de Bukharaya karşı olan seferde Bukhara hanı «Burhan Sultan» ın yanında «leşker-i Rûm», hattâ «Rûm leşkerinin merkez kolu» (qalb) zikrediliyor [82]. Gûya Rûmî tüfekçiler iki bine varmakta imiş. Türkistana bu kadar Yeniçeri geldiğini sanmak güçtür. Bunlar, Kanunî Sultan Süleymanın gönderdiği Yeniçerilerin idaresi altında, oldukça bir nizam altına alınmış ayrı askerî kısımlardan ibaret olsa gerektir. Bütün bu «tüfekçi Rûmî» ler sonra Abdullah Hanın eline geçti. Abdullah Han memleket içinde âsayiş temini hususunda bunlardan gereğince istifade etti. Safevîlerle de müteaddid harplerde bulundu. Horasan şehirlerini birkaç defa fethetti. Bu seferlerde yardım için Abdullah Hana tekrar Yeniçeriler gönderildi. 1588 de Özdemiroğlu Osman Paşa, Üçüncü Muradın emri gereğince Bakü'dan deniz yoluyla Türkmenistana Türkiyenin meşhur Piyale Paşa ailesinden birinin idaresinde içi toplar ve başka harb âletleriyle yüklü kayıkları Yeniçeri kıt'aları ile gönderdi. Abdullah Han bunlara parlak bir karşılama yaptı [83]. Piyale Paşadan «Ebülgazi Han» da bahseder. Bu harplerde Abdullah Hanın ordusundaki «Rûmî» ler topçu, tüfekçi gibi ozaman için asrî olan teknik bölümleri idare ediyorlardı.

Tura Şıbanlıları Türkistanın, şimdiki Kazakistan bölümünün ortasında ve şimalbatısında hâkim olan «Tura Şıbanlıları (Bek-Kondı oğulları) ndan «İbak Han», mañgıt mirzalarından Musa Beğle birleşerek (1480 de) Edil kıyılarındaki son Altın Orda hanlarını ezmiş ve bu yüzden ün almıştır.

Bu zat, Rus «kniaz» ına yazdığı mektubundan anlaşıldığı üzere, Altın Ordadaki yüksek hâkimiyetin, Coçı Han neslinden «Tokay Te-

---

81) Hâfız Tanış, *Abdullahname:* فوج كثير از روميان نفط بازو تفنك انداز vr. 71 a.

82) Yine orada vr. 79a.

83) Piyale Paşanın Türkistana seferi hakkında bk. İbn Yûsuf el-Vâ'iz, *El-Fütûhât el-Murâdiyye*, Âtıf Efendi Kütüphanesinde bulunan 1912 numaralı yegâne nüshası, vr. 229b: ثم ان الوزير عثمان پاشا لماجهز بياله باشا و من قبله من العساكر الى عبدالله خان كتب الى من استبقاه فى مراسى قلعة باكو من الجنود المجهزة الى هنالك بأن يعزموا الى قصد ساحل بحر خوارزم مايلى مدينة بلنكر كنار ثم ينفذوا الى فتح هذه القلعة العظيمة الاشتهار. Piyale Paşa Bakü limanından kayıklara yüklediği askerle gidip bu Blngr Knar kalesini almış ve denizin şark sahiline geçmiştir. 231a da bu Osmanlı müellifi memleketi adına övünerek şöyle diyor: اما ترون جنود السلطان لا مواج بحارها اضطراب فى ارض شروان والعساكر المبعوثة الى اعانة عبدالله خان اضطرام فى ارجاء بلخ و خراسان.

mür» oğullarının değil, «Şıban» oğulları kolunun hakkı olduğunu iddia ediyordu. Umumiyetle Batı Sibirya ve Başkurdistanda kalan Özbek hanları pek an'aneci idiler. «İbak» ın kardeşi «Mamık» ise o vakit, Kırım hanları nüfuzunda olan Kazan'ın işlerine de karışmıştı. Bunlardan Murtaza Han ve oğlu «Küçüm», Tura ülkesinin imar ve iskânı yolunda çalıştılar [84]), Tobıl ve İrtiş havzalarında birçok yeni kaleler yapıldı. Bukhara ve Khıyva hanlarının ve bilhassa Abdullah Hanın bunlarla sıkı bağları vardı. Abdullah Han zamanında ticaret merkezleri ve ziraat müstamereleri yolunda çalışmak için Mâverâünnehrin medenî Türk ahalisinden birkaç yüz aile gönderildi; Khıyvadan «seyid» ve «hoca» lar getirildi. Bunlardan bilhassa «Şeyh Şerefeddin» (ki bu ad Turalılar lehcesinde «Şerebtin» diye söylenmiştir) pek tanınmıştır. Bugün yine Tobıl civarında yaşıyan bu Mâverâünnehir kolonistleri, ozaman Mâverâünnehrin payitahtı ekseriya «Bukhara» şehri olması dolayısıyla «Bukharalı» (Bukhârî) tesmiye edilmişlerdir [85]). «Bek Kundu» oğulları dediğimiz bu özbek sultanları, kendilerine tâbi ülkelerde mühim medenî faaliyette bulunmuşlardır. Tâbileri olan beğlerden «Taybuğa» oğulları İşim ve Tobıl havzalarında ve daha şimalde «Elif» (yahut «Ali Bey») Yurdunda [86]) kale ve kasabalara malik bulunuyorlardı. Altın Orda bozulup Şıban Oğulları buraya toplandıktan sonra, Özbek-Mañgıt urukları şehir, kale ve köyler yaparak yerleştiler. Bu cihetten bu ülke de kale ve siper mânasına «Tura» adını almıştır. Şehirlerinden payitaht olan «Esker», «Tümen», «İñrek», (yahut İgrek), «Sunak», «Çigi-Tura», (galiba Çigil-Tura), «Biçik-Tura», «Yavlı-Tura», «Sözge-Tura» «Kızıl-Tura», «Çubar-Tura», «Kızım-Tura», «Tarkhan-Kala»; Ak-Edil havzasında «Uba» (şimdi «Ufa»), ve şimdiki «İsterli-Tamak» yanındaki «Tura», kaleleri ve müteaddid «Sart» köyleri, ve ozaman bozkırlarda islâm manastırları işini gören «mesit» (mescit) ler malûmdur. Başkurdüstanda çok eskiden görülen «Sart» köyleri, aslında Mâverâünnehir taraflarından gelen türk, tacik ve Khorezmli tüccarların

---

84) Yukarıda s. 35-36'da da zikri geçen «Tura Şıbanlıları» ndan bu Küçüm Hanın nesebi budur: Küçüm, babası Murtaza Han, b. İbrahim (İbaq) Han, b. Mahmudek Han, b. Hacı Mehmet Han, b. Ali Han, b. Bek Qondı, b. Melik Temür, b. Baba Qul, b. Coçı Buqa, b. Şıban, b. Coçı Han, b. Çingiz Han, Küçüm'ün ahfadı zamanımıza kadar kendi şecerelerini iyi bilirler.

85) Rızâaddîn ibn Fakhraddîn, *Âthâr*, II, 169; Kap. Miller, *Izobrajenye i opisanye narodov Rossiyi*, c. II, 1776, s. 62.

86) Ötemiş Hacı *Târikh-i Dost Sultan*, vr. 73a: دریا تور یقاسنده الفننك یورتلرنده H. Howorth, *History of the Mongols*, II, 1005: Alibaieva yurta.

kolonileri olsa gerektir.

Şehir hayatı bu Tura taraflarında daha Moğollardan önce başlamıştı. Bazı kalelerin yapılışını yerli ahali «Katay» (yani «Karahıtay») lara nisbet ediyorlar. Fakat Özbek hanları zamanında buralara Özbek-Mañgıt urukları yerleşmiştir. O yüzden yerli tarihlerde memleket tarif edilirken «Başkurt tarafında Tura demekle meşhur Mañgıt kariyeleri» denilmiştir [87]). Memleketin şimal ve şimaldoğu bölümlerindeki kasabalar, Finler (Ostiyaklar) ile karışık gayrimuharip Türklerle meskûndu.

1581 yılında, rus tüccarlarına tâbi Rus-Kozakları şimalden gelerek, hanların şimdiki Kazakistan bozkırlarında bulundukları bir zamandan istifade ederek, «Esker» şehrini ve civarını işgal ettiler. Küçüm Han, ülkesini geri almak için Ruslarla durmadan çarpıştı. Bir zamanlar muvaffak da olabildi. Fakat işleri tekrar bozuldu. Nihayet ailesini Bukharaya göndererek, kendisi 1600 yılındaki ölümüne (yahut şehit olmasına) kadar Zaysan Gölü civarında Kalmuklar ve İşim ırmağı havzasında Mañgıt-Nogaylar arasında bulunarak, yine Ruslarla mücadelesine devam etti. Oğulları ise, şimdiki Kazakistanın şimalbatı bölümlerinde ve Başkurdüstanda (Irtış, İşim, Tobıl, Uy ve Yayık ırmakları arasında) pek güç bir durumda yine haklarını müdafaaya devam ettiler.

Mañgıt-Nogayların Hayatı

Sır Derya kıyılarından başlayıp Aral Gölünün her tarafına, batıdan Edil ırmağına kadarki yerlere hâkim olan **Mañgıt-Nogaylar** için 16. ncı asır tam mânası ile bir dağılma çağı olmuştur.

Khıyva, Bukhara ve Taşkent özbek han ve sultanlarıyla nogay mirzaları ve âyanı, ayni türk şeyhlerine («Seyid Ata» ve «Burhaneddin Kılıç» oğullarına) mensup idiler. Şeyhler, Mañgıt-Nogaylar ve Kazaklar arasında daha itibarlı ve nüfuzlu idiler. Fakat Mañgıt mirzaları arasında medenî temayüller, şıban-özbek hanlarına göre pek zayıftı. Pek koyu göçebe idiler. «Derme ev» leri de, daimî göçerli ellerin kullandığı tekerlekli evlerdi. Bu gibi evlerle göçenler ekincilikle kat'iyyen uğraşmıyorlardı. Astarkhan, Saraycık civarında az çok ekincilikle meşgul olup, muayyen bir yerde yerleşenleri tekerleksiz yani Kazak, Başkurt ve Özbeklerde bugün gördüğümüz «derme ev» lerde otururlar ve «Kara Öylü» (kısaca «Karöylü») diye adlanırlardı. Uruklar tam mânasıyla askerî teşkilâta maliktiler. Göçtükleri yerlerde, yalnız «otlak» değil, «tâbiye» cihetlerine de dikkat ederlerdi. Bunun için Mañgıt mirzaları, uruklar üzerinde olan nüfuzları bakımından, kazak hanlarından

---

87) *Târîkh-i Dost Sultan*, vr. 72b.

daha kuvvetli idiler. «Bek» (beğ) denilen büyük beğleri Yayık havzasında, «Nuradın» dedikleri veliahd Edil ayaklarında konup göçüyorlardı. Rus düşmanlığı ile tanınmış olan Yusuf Beğ «Yayık» ve «Cim» (Emba) boyunda göçer, hükûmet divanı da «Saraycık» şehri ve «Kara-Duvan» kasabası [88]) civarında bulunuyordu. Kardeşi İsmailin rus «kniaz»ına yazdıklarına göre, Yusuf Beğin siyasî ve iktisadî münasebetleri Bukhara Şıbanlıları ile olurdu. Türkiye sultanı «Kanunî Süleyman» ile de münasebeti vardı. Hattâ kendisine oradan «emîr ül-ümerâ» lık lâkabı gönderilmişti [89]). Her tarafındaki hanlar ve sultanlar bunun ve biraderlerinin damadları idiler. Diğer bir kardeşi Şagım (=Şah Mehmed) Mirza, Bukhara işlerine bizzat karışıyordu, Abdullah Hanın Mâverâünnehir ve Horasan seferlerine iştirak etti. Musa Mirza ve oğulları ve biraderlerinden Şıqmanay (Şeykh Mamay) Mirzanın oğulları (Kasay ve başkaları) Cenubî Başkurdüstanda «Yayık» ın yukarısında ve Turgayda, Şagım ve Abdullah Mirzalar Sır Derya havzasında göçüyorlardı. Bunlara ve oğullarına «Taşkent mirzaları» deniliyordu. Abdullah Mirza, Abdullah Hanın muhalifi olan Taşkent hanları Barak oğlu Baba Sultanla müttefikti. Ona hizmet veya onu himaye ederdi. Musa ve Yusuf Beğler zamanında Edil ırmağının yalnız doğu tarafı, şimdiki Batı Kazakistan «Nogay Sahrası» yahut «Mañgıt Eli» adını taşıyordu. Edilin doğusu «Nogay tarafı», batısı ise «Kırım tarafı» adlanıyordu. 1549 yılına ait kayda göre ozaman Edilin Kırım tarafında, Nogay mirzalarına tâbi hiçbir uruk bulunmuyordu. Fakat 17. nci asrın başında Mañgıt-Nogayların yarısından fazlası Edilin Kırım tarafına geçmiş bulunuyordu. Böyle bir göçün Kırım Hanlığını ve Türkiyeyi kuvvetlendireceğini düşünen Rusya hükûmeti, Nogayların Edilin batısına geçmesini, her türlü çarelerle menetmeğe çalışıyor, fakat muvaffak olamıyordu.

Bu hareket 16. ncı asrın bütün son yarısında devam etmiştir. Eski «Altın Orda» sahasının gittikçe kuruyup servetinin Rus eline geçtiği bir sırada, Türkiyenin zengin memleketlerde yaptığı fütuhat işlerine iştirak etmek ve hiç olmazsa Kırımda Rus tesirinden emin yaşamak

---

[88]) «Qara-Duvan» 1549 yılına ait kayıtlarda *(Prodoljenye Drevnerossiyskoy Bibliotheki*, VIII, 193) zikrediliyor. «Duvan», «divan» demektir. Hanlar zamanında Başkurdüstanda bulunan «Duvan» mevkii, şimdiki Zalataost'un şimalinde bir yerdir. Altın Orda hanları zamanında ülkenin muhtelif taraflarında böyle Divan yani hükûmet merkezleri olmuştur. Sonradan Ruslar bunlara «Prikaz» demişlerdir.

[89]) Aynı eser, VIII, 175.

fikirleriyle alâkadar olan bu hareket, 1557 - 1558 yıllarında Batı Kazakistanda, Edil-Yayık havzasında o güne kadar misli hatırlanmıyan bir kıtlık yüzünden umumî bir şekil aldı. İngiliz Jankenson bu açlık yılında Nogayların memleketinden geçmiş ve faciaları bizzat görmüştü. Bozkırın birçok yerlerinde hiç kullanılmıyan «ekmek», Mañgıt-Nogaylar için yegâne azık olmuş, o da ancak Rusyadan gelebilmiştir. Hayvanların kışın kırılmasından (Orta Türklerin tâbiriyle «cut» tan) ileri gelen bu açlık tarif edilirken, Başkurt ve Mañgıt-Nogay şecerelerinde «965 inci yıl (hicrî hesapla) okadar açlık oldu ki, halk ekmek ile geçinmek mecburiyetinde kaldı» deniliyor. Bunların içinde bulunan türk seyyahı Evliya Çelebi de «Nogaylar ekmek yerlerse, karınlarına yapışıp ölürler» diye mübalâğalarda bulunuyor. Filhakika Mañgıt türkülerinde Rus eline düşen askerin hapishanede ekmek yedirtilerek öldürüldüğü söyleniyor. Fakat Rusya da, o ekmeği pek ucuz vermemiştir. Bunun neticesi olarak Mañgıt-Nogayların şimalbatı yaylalarında, Edile yakın yerlerde Rusyaya ve Astarkhana bitişik yerlerde göçmekte olan ve evvelce «nuradın» (veliahd) iken, kendi yaylası olan «Buzan» sahasında Ruslarla pek uzlaşmış olan «Alçı İsmail Mirza» gibilerin nüfuzu arttı. Herkes ona muhtaç oldu. O da Rus tâbiiyetini kabul etti (1558).

Mañgıtların Dağılması

Mirzaların İsmail Beğe ve Ruslara düşman olan, Rus istilâsına şahit olup oturmak istemiyen ve aynı zamanda buna karşı ciddî mukabele imkânını da görmiyenleri, kendilerine tâbi Elleri alıp bir tarafa göçmek fikrine düştüler. 1558 yılında Alçı İsmail Beğin «orda» sında bulunan rus elçisi Moskovaya gönderdiği raporda, «Nogaylar tamamiyle harap oldular, iflâs ettiler. Başlarını nereye sokacaklarını bilmiyorlar. Bukhara ve yahut Kırımdan hangisine geçeceklerini tayin edemiyorlardı. Fakat son günlerde Kırım tarafını ihtiyar ettiler» diyor [90]). Buna, Rusların Mirzalar arasında yaptığı entrikalar da sebep olmuştur. İsmail Beğ ve rus düşmanı olan biraderi Mamay Mirza, diğer biraderi Alçağırın oğlu «Urak Mirza» halk tarafından çok seviliyorlardı. İsmail, «Urak Mirza» yı nazam kılarken «Kalyu» ve «Sarı» adlı iki serseri eliyle haince öldürttü. Urak Mirzanın, ozamanın siyasî hayatında pek mühim rol oynıyan, anası tarafından bu vak'a dolayısıyla söylenilen bir ağıtta, Batı Kazakistanda Nogayların başına gelen felâketler de sayılmaktadır. Bu ağıtta kendisine «malay» yani hademe olarak tanıdığı rus kniazının

90) *Prodoljenye Drevnerossiyskoy Bibliothekki*, XI, 19, 60.

entrikalarına karşı, artık Kırım tarafına göçmekten başka çare kalmadığı söyleniyor:

Aydındım öldi al endi + Ural caylap qal endi + Musa Beyden tuvgan köp oğul + barıñ birdey cıyılıp + aydındı Teli Uraq'day bol endi + qalt qalt basqan qara attı + qarañgı yerge saqladıñ + qapulıqqa minmege + qambalagan avur taga soqtırdıñ + qarsılasqan cavga cetmege + baldagı altın qurç bulat + cıltırlı hancar taqtırdıñ + oñ kolıña almaga + cagası altı kirevkeñ + gafil boldıñ üstüñe kiymege + evliya aziz sen imes + ölerinni bilmege + halıqtan uyat demege + atadan caman tuvgan Qalyu minen Sarı'dan + castıqsız catıp ölmege + arvanadan tuvgan quba ulañ + atanlar minen tizdesip + artqı azuvda susqan kün + ciledey nardan küç qayıp + cük taylaqqa avgan kün + Mañgışlaq'tan esken quba cel + baylardıñ kiregesin tutturmay + talpıp bavın üzgen kün + bugday semiz at minip burqangan Qaraçuñ'dan yılqı aydap + Turum, Togay iki köl + yılqı aydav minen turgan kün + bitegeli, bozlı Binevtiz + bekke qonus bolsın dep + aç tañ erten alla'lap + aydındımcıñ barında + bizdiñ de sizdiñ de orda qongan kün + aydındı Uraq ölgen kün + Onsan Nogay bülgen kün + qulaga qosnı tartqan kün + qumsarıp qumdan asqan kün + Musa'dan tuvgan Er Saydaq'tın + halqı özine qalgan soñ + aqılı yoq erlerniñ + hayla tapmay sasqan kün + malayım sıngan bu gevir + ata atanıñ oğlına + bir kagıddı çaçqan kün + han ornına [91]) biy bolgan + biy ornına han bolgan + aydındı erdiñ aslı azgan + soñ zamanda her tarafqa qaçqan kün + men kiregemni kesermin + kesip qulluq etermin + qarasabamnın etin ciyip + aqtıgım gevir bolmasqa + Edilden buz carıp ötermin [92]).

Bunun Türkiye türkçesine göçürülmesi şöyledir:

Aydınlı (oğlum) öldü. Artık ne yaparsan yap. (Ey) Ural (dağları)! Sen de artık (o gürültülü hayattan kurtularak) dinlenip kal. Musa Beyden doğmuş çok oğul (yani mirzalar), hepiniz toplanıp bir adam gibi olsanız dahi aydınlı Deli Urağa denk olabilecek misiniz? (Ey Urak!) sen kalt kalt basıp yürüyen kara atını ansızın yurda hücum eden düşmana karşı giderken binmek için diye karanlık yer-

---

[91]) Aslında «oğlına» (اوغلينه).

[92]) J. Berezin, *Turetskaya Khrestomatiya,* II, Kazan 1862, s. 83-84. Mamay Mirzanın ölümü dolayısıyla anası «Karulen Khatun» un söylediği ağıt da Urag'ın ağıtı ruhundadır. Bunları Ahmed Baytursun ve Alihan (Qırbalası) neşretmişlerdir (*«Coqtav»,* Moskova 1916, s. 10-17).

de (yani kimse görmesin diye) saklıyordun. Karşılaşacağın düşmanın arkasından yetişmek için o atı (üzeri) kamba (yani altın veya gümüş kakma) lı ağır nallarla nallatmıştın. Sağ eline almak için de kabzası altın olan çelikten yapılmış ve cıltırlı (yani oymalı yahut meneviçli) hançer (beline) taktırmıştın. Üstüne giymek için de yakası altından yapılmış kirevke (zırh, dir') yaptırmıştın, onu da giyemedin. Evliya ve aziz değildin ki ne zaman öleceğini önden bilmiş olasın. Kalyu ve Sarı gibi atasından asılsız ve alçak olarak doğan adamlar tarafından başın yastıkta bulunmadığı halde (yani cesedin meydanda bırakılıp gitmek üzere) öldürülmüş olmanın el-âlem nazarında şerefsiz olduğunu bilerek onu önlemiş olasın. Asîl bir «avrana» [93]) dan doğmuş olan kuba ulan (devenin) [94]) atan (yani idiş) develerle dövüşerek ve ısırışarak dip azı dişlerinin kırılmış olduğu günlerde yaşıyoruz. Cile(?) gibi (sağlam) nar (yani bir hörgüçlü, kuvvetli) devenin kuvvetten kalarak yükün taylak (yani bir yaşındaki tay) a kalmış olduğu gündür bugün. Mañgışlaktan esip gelen kuvvetli rüzgârın zengin adamların (kuvvetli, sağlam derme evlerinin) kiregelerini (yani dallardan mâmul iskeletini, üzerine keçe konulan dıvarını) sarsarak mukavemetten âciz bıraktığı ve (derme evi tutan) bağları kopardığı günlerdir bugün. Buğday semiz (yani kırda değil, evde yemle terbiyelenen) atlara binerek tozu dumana karışan Kara-Çung mevkiinden yılkı (yani at sürüleri) sürdüğümüz o iki göl, Turum ve Togay (,yani bu iki gölün bölgesi) artık yılkı beslemeğe elverişli olmıyan bir hale gelmiştir. Ah aydınlı oğlum! (Sen daha) hayatta iken bütege ve boz (denilen otları) çok olan Binevtiz (otlakları) beğimize konuş olsun diyerek, daha aç karnına şafak söktüğü saatlerde Allah Allah diye koşup gelerek senin de, bizim de ordalarımız (beğlik derme ev gurupları) konduğu zamanlar (nerede kaldı?). Bugün aydınlı Urağın öldüğü gündür. On san (yani bir milyon) Nogayın iflâs ettiği gündür. Koşu (göç ağırlığını) kulaya (tekneye, yahut Kula ata?) atarak kum çöllerinde kumlar üzerinden aştığımız gündür bugün. Akıl ve hünerden mahrum âciz insanlar, Musa Beyden doğmuş olan o erkek Saydak Mirzanın tebaasının idaresi kendi uhdelerine kaldığını görerek buna karşı bir çare ve hile bu-

---

93) «Arvana» yahut «argana» iki hörgüçlü ile bir hörgüçlünün tesalübünden doğan ana (maya) deve, ki erkeğine «nar» derler.

94) آروانه‌دن طووغان قوبا اولانك ; M. Osmanev, *Nogay khrestomatiyası*, Petersburg 1881, s. 61 de: آرغه‌دن توغان قوبلی.

lamadan şaşıp kaldıkları gündür bugün. Malayım (yani ırgatım) diye sanmağa alıştığım bu gevir (Rus), baba ve ecdadı malûm asîl insanlar arasına kâğıt parçaları dağıtarak (entrikalar çevirdiği, birini diğerine tahrik etmeğe muvaffak olduğu) bir zamanda yaşıyoruz. (Bu fesadlar sayesinde) bugün «han» ların yerine «beğ» ler geçmiş, beğlerin işleriyle de hanlar meşgul olmuş, aydınlı erlerin asîl olanları asaletlerini kaybetmiş, nihayet azıp tozup âciz kalıp her tarafa kaçmış, dağılmış oldukları bir zamandayız. (Ben bütün fedakârlıklara katlanırım). Ben (beğlik evimin) kiregelerini (dıvar ağaçlarını) keserek tahrip eder ve hademelik de yaparım. Ben (yağız at derisinden yapılmış kıymetli) kara sabamı (büyük kımız kırbasını) parçalar, onun etini yiyerek geçinip açlık ve sefaletlere katlanırım. Son çocuğum gevir olmasın diye, ben buzları yararak (yani ilkbaharda sular taşıp yollar bozulduğu zaman olsa dahi, su üstündeki buzları yararak) Edil ırmağını (yani bu ırmağın batısina, Kırım tarafına) geçer giderim.

Burada zikredilen isimlerden «Ural» şimdiki Ural dağları ve yaylaları; «Qaraçun», «Turum», «Togay» ve «Binevtiz» şimdiki Kazakistanın «Ural» vilâyetinde aynı adlarla mâruf yer isimleri, «Mañgışlaq» yine Mañgışlak yarımadasıdır. «Malayım sangan bu gevir» mısraı ile rus kinazının muhtelif mirzalara aldatma mektupları yazıp yaptığı desiseler anlatılıyor.

Mamayın oğlu «Yakhşı-Saat Mirza» (rus kaynaklarında «Yakşat») ve Urağın oğlu «Kadı Mirza», yine Yusuf Beğin oğulları 1558 - 1559 yılı kışının sonunda kendilerine tâbi Elleri alıp, ağıtta söylendiği gibi, buz üstünden Edil batısına, Şimalî Kafkasya ve Kırım tarafına geçtiler ve «Yakhşı-Saat Mirza» yı beğ (yahut «Ulu beğ») seçtiler. Yusuf ve İsmail beğlerin kardeşleri olan Kuşum ve Şagım Mirzaların evvelce Sır Derya ve Turgay taraflarında konup göçen oğullarından bazıları da, kendi Ellerini alıp Edil batısına göçtüler. Bunlardan Rusların hakikî düşmanı olan Bilek Bulat Mirza, kendi eli ile beraber Kuban ve Çerkes hududunda dolaştıktan sonra tekrar doğuya, Şimalî Kazakistana ve «Tümen» taraflarına döndü ve orada Ruslarla harbetti. Cenubî Kazakistandan Kırım ve Kubana, Kubandan Kazakistanın şimaline bütün el ile beraber göçmek, ozamanın Nogayları için hiç garip görülmemiştir.

Bu mirzalar, Edilin batısına geçtikten sonra «Kiçi Nogay» adıyla tanındılar. Edilin doğusunda, Kazakistanda kalan mirzalar, İsmail ve oğullarına tâbi eller, «Ulu Nogay» adını aldılar. 1588 yılındaki kayıtlarda Kiçi Nogay (yahut «Kadı Ulusu») reisi olan «Yakhşı-Saat» Bey idare-

sinde 100,000 asker, Ulu Nogay reisi İsmail oğlu Urus Bey ve biraderzadesi Urmembet Beyler idaresinde yine okadar asker olduğu kaydolunmuştur. Demek açlık zamanında kırılandan kalan ahalinin tam yarısı Edilin batısına geçmiş oluyor. Fakat aynı 1588 yıllarında galiba büyük göçler de olmuştur. 1589 yılı kayıtlarında Edil, Yayık, Cim ve Samar ırmakları havzalarında Urus Bey ve arkadaşlarına tâbi askerlerin ancak 50,000 kadar olduğu söylenmiştir. Bununla beraber Batı ve Orta Kazakistanda, Batı Sibirya ve Başkurdüstanda Khıyva ve Aral Gölü hududunda yine ancak Mañgıt-Nogaylar hâkimdi. Küçüm Han hakkında «Nogay mirzası Tin Ahmedin kızıyla evlenmekle mağrur oldu» deniliyor. Demek Bozkır hanlarınca Mañgıtların ehemmiyeti hâlâ bu kadar büyüktü.

Bukhara hanı Şıbanlı Abdullah Han, yukarıda dediğimiz gibi, Türkiye ile münasebette olup, Kazakistanda Mañgıt-Nogay Elinde faal bir siyaset güttü. İsmailin oldukça müstakil siyaset kullanan oğlu «Urus Bey» ve oğulları, Cenubî Başkurdüstanda yaşıyan Şıkmanay (Şeykh Mamay) oğulları, daha Altın Orda hanı «Özbek Han» zamanındanberi, Sır Derya ile «Cim» (Emba) aralarında konup göçen «Yedi-San» dedikleri «Sol» urukları, bunlara başkanlık eden Şagım ve Abdullah Mirza oğulları Batı Kazakistanda «Cim», «Yayık», Turgay havzalarında kaldılar. Abdullah Han, Taşkent hâkimi Baba Sultanı yakalayıp öldürdükten sonra (1581 yılı) mezkûr Nogay mirzaları da, hutbe ve sikke Abdullah Han adına olmak üzere, Bukhara hanının yüksek hâkimiyetini kabul ettiler [95]). Bu vak'a Mañgıt mirzalarının 1581 yılına kadar Taşkent sultanlarına, Barak Han ve oğluna tâbi sayıldıklarını, umumiyetle Mâverâünnehir ve Deşt-i Kıpçağın hepsi yalnız Şıban Oğullarını hakikî hâkim sülâle olarak tanıdıklarını gösteriyor. Mañgıt-Nogayların diğer bir mühim uruğu «Altı-Oğul» dur. Bu uruk daha Moğollardan önceki zamanda Türklerin mühim uruklarından biri sayılmıştır [96]). Bunlar Khıyvaya yakın Amu Derya deltalarında, Mañgıt-Nogayların daha önce buraya ve Ürgence gelen bö-

---

[95]) Hâfız Tanış, *Abdullahnâme*, vr. 271, 296. Şah Mehmet (rus kaynaklarında «Şagim») ve Abdullah (rus kaynaklarında «Abdul») mirzaların hareketleri hakkında, Mâverâünnehir özbek kaynakları ile rus kaynakları müttefikan ve biri ötekini tamamlıyan malûmat vermektedir.

[96]) *Târîkh-i Fakhraddin Mubarekşah*, ed. by E. Denison Ross, London 1927 p. 47 de آ اق ile اغول iki kabile olarak zikredilmiştir. «Altı-Oğul» ların bir bölümü şimdi Çımbar tümeninde yaşıyorlar, ki «Musa Cârullah» onlardandır.

lümü demek olan Karakalpaklarla [97]) beraber konup göçüyorlardı. Bunlar 16. ncı asır göçlerine iştirak etmeyip Kazakistanda kaldılar. Fakat bunların mirzaları tamamen müstakil hareket ediyorlardı. Edil ve Yayık havzasında «Ulu Nogay» ulusunu teşkil eden «Cim Boyluk (yani «Cim» ırmağı üzerinde göçen) Yedişke-Oğlu, Karakıtay, Burlak, Kıpçak, Miñ, Khıtay-Kıpçak, Mañgıt ve Keleçi » uruklarına başkanlık eden mirzalar rus tâbii sayılıyorlardı. 1575 yılında Nogay beği «Tin Ahmet Beğ» tarafından yazılan bir mektup, buralarda rus parasının pek faal rol oynadığını söylüyor. Her yıl rus pazarına pek çok hayvan gelirdi. 1588 yılında Nogaylardan yalnız Moskova pazarına bir defa 30.000 at gelmişti. Rusya yalnız kendi taraftarı olan mirzaların Elinden gelen tüccarları koruyordu. Alçı İsmail zamanındaki açlıkta olduğu gibi, şimdi de Edil havzasında rus sınırına bitişik yerlerde göçen mirzalar, Tin Ahmet Beğin oğulları Ormembet Mirza ve Membet Mirza oğulları Saydak ve Küçük mirzalar nüfuz kazandı. Bu nüfuz Khıyvaya kadar intişar etti. Küçük Mirza Khıyva şehzadelerinden kendisine damad olan birisini cebren Moskovaya verdi. Bu aralık (1590) Rusyanın tesiriyle Tin Ahmet Mirzanın oğlu Ormembet Mirza «Ulu Nogay Beği» tanıldı. Bununla Mañgıt-Nogay, doğuda «Urus Beğ», ortada «Ormembet», batıda «Yakhşı-Saat Beğ» olmak üzere üç müstakil beğliğe ayrılıyordu. Yedisan, Altı-Oğul mirzaları, Batı Sibiryada «Tümen mirzaları» (Bilek Pulat) ve bugün Kiçi-Yüz Kazak uruklarından sayılan «Bayolı» (Bay-Oğlı) uruğuna malik olan «Mamay Mirza Oğulları» ve diğerleri yine müstakildiler. Bununla Mañgıt-Nogay 16. ncı asrın sonuna doğru tamamen parçalandı. Rus entrikaları sonunda Ormembet Beğ de kendisine tâbi Elleri (bütün Nayman oymakları ve Mañgıt yerinde göçen Ağrap, Cayçık, Tuna ve Khıdır-Eli adlı Türkmen boyları)[98]) dahi toplıyamıyordu. Ruslar her tarafı istilâ ediyorlar, o nisbette Mañgıt-Nogaylar da içten çürüyorlardı. Ruslar Batı Sibiryada «Tura» vilâyetlerini, Edil havzasında Kazan ve Astarkhanı işgal etmekle kanmayıp, Mañgıt-Nogay ve Başkurt Ellerinin içerilerine doğru giriyor ve yerle-

[97]) Karakalpakların 1743 yılında naklettikleri rivayete göre, onlar o yıldan 270 yıl önce yani aşağı yukarı 1473 yıllarında Edilin batısında Khorezm tarafına göçmüşlerdir. Bk. P. Ryçkov, *Topografiya Orenburg. Guberni*, 1887, s. 124, Karakalpaklardan bir kısmı, kendilerinin Orta Edildeki vatanlarından Temür Beğ tarafından tehcir edilerek gelmiş olduklarına dair rivayet naklederler.

[98]) Bk. Hacı Abdülgaffar, *Umdet üt-Tavârîkh*, Esad Efendi Kütüphanesi, N. 2331, vr. 326a; bugün Şimalî Kafkasyada Stavropol vilâyetinde yaşıyan Türkmenler, bu Türkmenlerdir.

şıyorlardı. 1580 yılında Rusların iyi silâhlı bir güruhu, «Don Kozak» fırkası [99]) Altın Ordanın ikinci payitahtı olan «Saraycık» şehrini alıp yağma etti. Mezarlara varıncaya kadar yakıp yıktılar ve 1584 yılında Yayık ırmağı üzerinde bugün «Uralsk» (türkçe «Teke») adıyla tanınmış «Yayitsk» (yani «Yayık») kalesini yaparak, çevresindeki Mañgıt-Nogay ve Başkurtları yağmaya başladılar. Tura hanları zamanında «Ak Edil» havzasında Ufa kalesi vardı. Rivayetlere göre burasını, Ormembet Beğin oğlu «Kara Kelimbet» Mirza karargâh edinmişti [100]). 1586 yılında Ruslar bunu işgal ve yeniden tamir edip «Samar» ırmağı munsabında rus telâffuzuna göre «Samara» ismini alan şehri kurdular. 1600 yılında rus köylüleri, evvelki açlıkta Kırım ve Kubana göçen Nogaylardan boş kalan yerleri («Ufa» ile «Samara» aralarını) işgal etmeğe başladılar. Halbuki bu aralık Rusyada dahilî ihtilâller devam ediyordu. Eski sülâle düşmüştü. Ormembet Beğ ve Kara Kelimbet Mirza bu durumdan istifade ederek, rus muhaceretiyle ciddî mücadelelere giriştiler. Fakat 1601 yılında hem ikinci bir müthiş açlık hüküm sürdü, hem de Ormembet Beğ o aralık ölüp «Ulu Nogay» ın siyasî hayatı karıştı. Aşağı Yayık havzası silâhlı rus Kozakları tarafından işgal edilince Yayık havzasındaki birçok uruklar daha şimale, Başkurdüstana çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Yaylalar darlaştı. Rivayetlere göre kışın Nogaylar hayvanlarını karın kalın yerlerine getirmişler ve orada hayvanlar kırılmıştır. Ortada umum halk tarafından tanınmış bir beğ bulunmuyordu. Mirzalar darlaşan yaylaları paylaşamadılar. Bir taraftan da Yusuf Beğden evvelki Nogay beği Saydak Beğin torunu ve İslâm Beğin oğlu «Kasay Mirza» ve Tin Ahmet Beğin oğlu «İştirek Mirza», diğer taraftan Urus Mirza ve oğulları, yayla yüzünden Başkurdüstanda kavgaya tutuştular. Başkurt rivayetinde bu kargaşalıkların baş kahramanları olarak «Kara-Kelimbet» ile «Ak-Kelimbet» (rus kaynaklarında Tin Ahmet Beğin oğlu «Aksa-Kelimbet») Mirzalar gösteriliyorlar. Urus Mirzanın kendisi «Uy» ve «Tobıl» ırmakları arasında oturuyordu. Bunun müttefiki olan «Altı-Oğul» uruğu ve reisleri «Sayım

99) Türk «Qazaq» larından ayırmak için Rus «Qazaq» larını «Kozak», «Rus Kozağı» ve yahut «Kazaçi» diye adlandırıyoruz. «Don Kazaçisi» diyerek de «Don» (Ten) ırmağı üzerinde yaşıyan Rus Kozaklarını anlatmak istiyoruz.

100) Rus kaynaklarında hallarından tafsil ile bahsedilen Aq-Kelimbet, Qara-Kelimbet ve kardeşleri hakkındaki Başkurt rivayetleri *Trudy Obşçestva izncenya Başkiriyi*, t. II, Ufa, 1926, s. 19 da nakledilmiştir. Hacı **Abdülgaffar**, *'Umdet üt-Tavârîkh*, vr. 326a: قره کل محبت.

Mirza» ve «Yan Arslan Mirza», Aral ve Turgay hududundaki yaylalarından kalkarak Başkurdüstanın şimaldoğu bölümünde bulunan «İset» ve «Miyes» ırmakları arasına gelmişlerdi. Bunlarla muhalifleri olan İştirek, Kara-Kelimbet ve Kasay Mirzalar (ki Ural Dağının batısında bulunuyorlardı) arasında 1601 yılı kışında çarpışmalar oldu. Ciddî savaş falan olmadıysa da, bir taraftan açlık (cut), diğer taraftan iç kargaşalıklarla ahali tamam iflâs etti. Saydak ve Tin Ahmet oğulları bütün ellerini alıp Kuban ve Kırım hududuna göçtüler. Bunlardan yalnız İştirek Mirza, Edilin bir batısına, bir doğusuna geçerek, Yayıktaki Ruslarla Moskovaya karşı isyanlar tertibi esasında birleşerek yaşadı. Toprağın, yaylaların Ruslar tarafından işgaline mukabele edemeyip kışın karı çok olan yerlere sıkıştırılmaktan ileri gelen bu göç, Mañgıt-Nogayın en büyük göçüdür. Ozaman perişan olan, kırılan ve göçen Ulu Nogaya «On San Nogay» denir. «San» yüz bin, «on san» bir milyon demektir. Hakkında tarihlerde ancak kısa kayıtlar bulunan bu vak'aya ait tafsilâtı biz daha ziyade Nogay, Başkurt ve Kazak halk rivayetlerinde buluyoruz [101]). Ahalinin bu defa kırılması, tozup dağılması 1558 yılındaki vak'aları unutturmuş ve Ormembet Beğin ölümü tarih sayılmıştır. Türk tarihinde en korkunç bir devir ve istiklâlin kaybedildiği ilk çağ olarak, Orta Türklerin halk dilinde

«On San Nogay bülgende 8 Ormembet Biy ölgende»

yani «bir milyon nüfuslu Mañgıt-Nogay iflâs edip Ormembet Beğin de öldüğü zaman» diye söylenir. Nogaylarda yine Ormembetin halefi olup Şimalî Kafkasyadaki Kabartayda Osmanlılar için harbeden «Saydak (yani Seyid Ahmed) Mirza» meşhurdur. O da, babası gibi kahraman şiirlerinde zikredilir. Nogay ve Kazaklar «Ormemmet»i Musa oğlu Mamay ve Alçağır oğlu uraq Mirzalarla bir sıraya koyarlar :

Ormembettiñ on qarıstıq ogı men 8 Uraqtıñ Oqşay kübesi
Mamaydıñ Aqsa kübesi 8 Bu da bizniñ öydeydi

yani «Ormembetin on karışlık oku, Urağın «Okşay Kübe», Mamayın «Aksa Kübe» adlı zırhları bunlar da bizim evimizde idi, yani ecdaddan kalan meşhur eserler bizim ailede muhafaza olunur» deniliyor [102]).

---

101) Bu rivayetlerden tesbit edilenlerinin birçoğu benim kendi elimde bulunmaktadır.

102) Ormembet oğlu Saydaq Mirza hakkında bk. *Aktı İstoriçeskiye,* III, 466, IV, 87, 88. Bu zat ile aynı zamanda Şimalî Kafkasyada Kazı Ulusunda Kazı b. Oraq'ın Qan Mirza ve Yan Mirza nam oğulları pek meşhur olmuşlardır, bk. *Pa-*

Mañgıt-Nogay şevketinin sukutu, yurdunu bırakıp göçe katlanması, bu üç kişinin ölümünü takip ediyor. Bununla beraber Nogayların şevketi bundan sonra da halk hâtırasında yaşayıp kalmıştır. Kazaklar, Mâverâünnehir ve Khorezm ahalisi, umumiyetle şimalbatı ülkeleri Türklerini, hattâ Nogay idaresinde olmıyan, belki Mañgıt-Nogay mirzalarının düşmanı olan Toktamış Hanın akrabası elinde Kırım hanları nüfuzunda olan Kazan Türklerini de «Nogay» tesmiye eder olmuşlardır. Mañgıt-Nogay devleti hanlıklara karşı beğlerin çevirdikleri entrika neticesinde doğmuş bir teşkilât idi. Entrika ile başlayıp entrika ile dağıldı. Bununla beraber bu çağ, halk arasında destanî bir çağ sayılır. Ruslara karşı muhtelif devirlerde yapılan millî mücadeleye ait destanlar Nogayların «Narık oğlu Çora Batır» ve «Kulunşaq» gibi tarihî kahramanları etrafında toplanmıştır. Çora Batır destanı, şarkıları ve havası Sır Derya kıyılarından Kırıma kadar her yerde söylenir [103]).

Khorezm Özbekleri ve Şehirlikleri

O zamanda Khorezm Şıbanlıları da medeniyet hususunda Mañgıt-Nogay mirzalarından farksız gibiydi. Zaten bu ülke, Özbeklerin Mañgıt-Nogaya pek benziyen urukları (Koñgrat ve Mañgıtlar) elinde ve bilhassa Mañgıt nüfuzunda idi. Khorezm bu sırada berbat oldu, yağma edildi. Bununla beraber Khorezm Özbek beğlerinin ve şehir ahalisinin medeniyet hususunda bozkırlı Özbek ve Nogaylara tesiri büyük olmuştur. Türkiye gemicilerinden «Seydî Reis» Khorezme geldiği zaman, burada hanlık etmekte olan «Dost Mehmed Han» türk an'anelerini ve tarihini seven bir zattı. Bunun adına Coçı Ulusu tarihi olarak yazılan ve zikri yukarıda (s. 41-42 de) geçen **Târîkh-i Dôst Sultân** [104]) da, Khorezm,

---

miatniki diplomatiçeskikh otnaşenyi, t. I, 1887, s. 969. Şimdi burada naklolunan parça Qan Mirza ile Yan Mirzanın ağıtından alınmıştır, ki Nayman kızı Minsiz Aru tarafından söylenmiştir, bk. Muhammed Osmanov, *Nogay Khrestomatyası,* s. 92.

[[103]) Çora Batır destanının kıymeti ve ona ait edebiyat hakkında bk. *Orientalistische Literaturzeitung,* 1938, N. 2, s. 114-118.]

[104]) Bu eser vaktiyle *'Umdet üt-Tevârîkh* müellifi Kırımlı Hacı Abdülgaffar tarafından da kısmen istifade edilmiştir. Bu Khorezm Şıbanîleri yukarıda s. 42 de zikri geçen Garbî Sibirya hanı Mahmudek Khoca b. Qanbay, b. Elik'ten ve s. 107 de zikri geçen Garbî Sibirya hanları Bek Qondı oğullarından Şıbanın torununun oğlu olan Melik Temürden ayrılmaktadırlar. Şöyle, ki Melik Temürün üç oğlu olmuş: Bek Qondı, Elbek ve Pulat. Bu Pulatın oğlu İbrahim oğlundan Bukhara Şıbanları, onun diğer oğlu olan Arabşah'dan Khorezm Şıban hanları türemiştir. Şöyle Arabşah, oğlu: Ḥaci Tölü oğlu: Temür Şeykh, oğlu Yadiğâr,

Astarkhan ve Tura ile birlikte bir memleket sayılmıştır. Eserin sahibi olan «Ötemiş Hacı» farsça tarih kitaplarını da okuyabilmiş, fakat Coçı Ulusu tarihini, onlardan değil, halkın ve ihtiyarların rivayetlerinden öğrenerek biraz da tarihî destan şeklini vererek yazmıştır (eser 1550 yıllarında yazılmıştır)[105]. Müellif 1583 yılında sağdı. Khorezmden geçen elçilerin Khorezm sultanları tarafından hücuma uğramaması için, Bukhara hükümdarı Abdullah Han bu zata başvurmuştu. Bozkırın zenginlerinden olup vakit vakit şehirlerde yaşıyan bu gibi itibarlı ve yaşlı türk uruk reisleri, bütün Özbek âleminde ozaman hanlardan ve hükümdarlardan daha çok nüfuz sahibi olmuştur. Bunların nüfuzu, Deşt-i Kıpçak ve Khorezmin şehirlerinde transit ticaretinin tamamen düştüğü bu zamanda iktisadî kuvvetin bozkırdaki mahallî davar mahsulâtını komşu ülkelere, bilhassa Rusyaya geçirmekte pek mühim rol oynamağa başlıyan zengin göçebe aristokrasisi eline geçmesinden ileri gelse gerektir. Khorezmin yerli şehir ahalisi hâkim Özbeklerden ayrı sayılıyordu. Bunlar Rus vekayinâmelerinde Mañgıt-Nogaylara takliden « Sart » yahut «Ürgenç tüccar adamları» diye adlandırılmıştır. Aynı zamanda Astarkhan gibi şehirlerde oturup bozkıra çıkarak ticaret edenlere de «Sart» denmiştir. Ozaman Yayık havzasında yerli Türk şehir ve kasaba hayatı henüz mevcuttu. Orada ozaman «Saraycık» tan başka bir de «Qaraduvan» kasabası zikrolunuyor. Bu kasabalarda Ürgençliler gibi gayrimuharip unsurlar oturmuşlardır. Saraycıklı «Ayşer Kul Abız» ticaret maksadıyla «Çeremiş Tatarı» na yani Kazan tarafına[106] geldiğinde, mirzalarla beraber çapula gelmiş zannıyla Ruslar tarafından esir edilmişti. Tin Ahmet Beğ 1575 yılında bunun salıverilmesini Moskova kinaz'ından istediği zaman, «malûmdur ki Sarayçık ahalisi savaşçı halk değildir. O Kazan tarafından, savaş için değil, ticaret kasdıyla gitmiştir» diye yazıyor[107] Umumiyetle Mañgıt-Nogay arasındaki şehir ve kasaba ahalisi medeniyet hususunda Khorezm tesirinde kalmıştır. No-

---

oğlu Eminek, oğlu Bucaga Han, onun oğlu burada bahis mevzuu olan Dost Sultan. Bucaga Hanın birederi olan Agatay Han, müverrih Ebülgazi Hanın büyük ceddidir.

105) Hâfız Tanış, *'Abdullahnâme*, vr. 356a: حاج الحرمین شریعت‌شعار اوتمیش حاجی

106) «Çeremiş» tâbiri çok defa yalnız Çeremişlere değil, Kazan vilâyetinin yerli köylü ahalisi olan Türklere de tamim edilmiş; «Tatar» yahut «Çeremiş Tatarı» ise, ancak Kazanda hâkim unsura ve orduya itlâk olunmuştur. Bk. 1669 da Holandalı Jans Strauss'ın sözleri (*Astarkhanski Sbornik*, I, 110).

107) *Prodoljenye Drevnerossiskoy Bibliotheki*, XI, 214.

gay mirzalarının Ruslara yazdıklari türkçe mektubların günümüze erişenlerinin dili, Ötemiş Hacının diliyle tamamen birdir. Daha Yusuf Mirza zamanında beğlerin kâtibleri «bakhşı» tesmiye ediliyorlardı. Bununla beraber Khorezmli kâtiplere «abız» deniliyordu. 16-17. nci asırda Mañgıt mirzaları yanındaki kâtiplere hep «abız» denilmiştir [108]). Burada adı geçen «Ayşer Kul Abız» da onlardandır. Bakhşılar elbette eski Moğol an'anesini taşıyan ve uygurca yazan kâtipler olup, «abız» ların da, islâm mümessilleri ve arap yazısıyla yazan kâtiplerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bunun içindir ki Başkurt ve Kazaklar bugün bile eski türk an'aneleri mümessillerini « baqsı », Kazan Türklerini, islâm mümessili ve aynı zamanda tacir mânasıyla «abzı» diye adlandırıyorlar [109])

Ötemiş Hacı Sarayçık, Astarkhan, Kırım, İstanbul yoluyla Hicaza gidip gelmiştir. Ozaman haccın büyük bir ehemmiyeti vardı. Yukarıda adı geçen Küçük Mirzanın büyük kardeşi Saydak Mirza, rus kinazı İvan'a 1575 te yazdığı mektupta, kendi kızkardeşini Bukhara hanına vermiş olduğunu zikrediyor; Edilden geçip hacca giden hacılara Rus hükûmetinin engel olmayıp bilâkis yardım etmesi hususunda ricada bulunuyor. Umumiyetle Şimalî Türkistan hacıları ozaman Mañgıt, Kırım ve İstanbul yoluyla gitmişlerdir. Bu hacılar Türkiye lehine propagandada, Türkiyeye Rusya aleyhine ve Astarkhan taraflarında türk hâkimiyetini yeniden kurmak yolunda ciddî teşviklerde bulunmuşlardır [110]a). Aynı zamanda Bukhara hacıları Hindistan yoluyla da hacca gidiyorlardı.

16. ncı asır Khorezm hanları arasında umum Türkistan siyasetine tesiri olan mühim şahsiyetler bulunmamıştır.

---

108) 1614 te Khıyva hanı Arab Khandan Ruslara iki «Tacik» gelmiştir, ki birinin adı «Khoca Gul Abız», birinin de «Qarasqul» dur (*Akti istoriçesseiye*, III, 421). Abızlar bazan siyasî ve askerî işlere karışmışlardır. Astarkhan civarında göçen Ulu Nogay mirzası Urus Mirza mektubunda, Aslamay Abız adında birisinin «Ostiak» yani «Başkurt» lara gidip harbettiğini yazmıştır (*Prodoljenye Drevneross. Bibliot.*, XI, 225).

109) Biz bu kelimenin arapça « hâfız » dan gelmiş olduğunu sanıyoruz. Fakat W. Tomaschek (*Die Goten in Taurien*, Wien 1881, s. 24) bunun khazar şivesinde «şaman rahibi» demek olan «abış» tan geldiğini mehaz göstermeden zikreder.

110a) Rus kaynakları, bilhassa 1567 yılında hacca giden Bukharalı ve Khıyvalıların Sultan Selim yanında bu yoldaki teşviklerinden ve Ruslardan şikâyetlerinden bahsediyorlar (*Astarkhanski Sbornik*, I. 12).

Kazak Sultanları Tura hanları ve Mañgıt mirzaları daha kuvvetli oldukları zaman, Özbeklerin «Kazak sultanları», «Yedisu» nun «Çu» ve kısmen «İle» havzasında bulunuyorlardı. 1465 yılında ilk Kazak sultanları, Ebu Sa'id Cañıbek ve Gerey sultanlar [110b]) Özbek Şıbanlılardan ayrılıp oraya gelmiş ve Çağatay hanlarına sığınmışlardı. Bunlar on altıncı asrın devamınca Çağataylılar ve Kalmuklarla savaş ve barış münasebetlerinde bulundular. Asrın daha ilk yarısında Kazaklar müstakil hanlık dâvasında bulundular. Buna karşı Mâverâünnehir Özbek hanlarıyla Kaşgar Çağatay hanları müttefikan mukabele ettiler. Şıbanlılardan Übeyd Hañ ve sonra Barak, Kaşgar hanı Abdürreşid Hanla «Yedisu» da «Isık Göl» ve «İle» taraflarında görüşerek Kazaklardan Hak-Nazar ve Boylaş Hanlara karşı müttefikan tecziye seferleri yaptılar [111]). Her iki hanlık, Coçı ve Çağatay Ulusundan başka üçüncü bir ulus tanımıyordu. 1544 yılındaki son seferde Kazaklar ellerindeki tuğlarını da kaybederek birkaç zaman için tama-

---

[110b]) Kazak hanlarının büyük ceddi olan Ebu Sa'îd Canıbek Sultan ile Gerey Sultanın babaları Baraq Han, onun babası Quyırçıq, onun babası Irış Han (dır, ki Temürün muasırı idi). Bu Irıs Hanın şeceresi Ebulgazi Handa yanlış yazılmış, Mercanî(*Müstefad,* I, 122) ve Murad Remzi (*Telfîq,* I, 568) araya bir de Müneccimbaşı ile Cihan Ârâ-i Gaffârînin yanlış kayıtlarını sokmuşlardır. Bütün diğer hanlar gibi Irıs Han için de en sağlam menba Moğol hanlarının Reşideddin idaresinde tertip edilen resmî şecereleri (*Şu'b-i Pencgâne,* Topkapı Saray nüshası, N. 2937) ve onun Temür Oğulları zamanında ikmal edilen şekli «*Mu'iz ül-Ensâb*» dır (Paris, anc. fond persane, N. 67). Buna göre şecere böyledir: Toqay Temür'ün oğlu Üreñg Temür. Bunun oğullarından biri «Açıq», ki Kazak ve Astarkhan hanlarının ceddi; diğeri «Sarıça», ki Kazan, Kırım hanlarının ve Toktamış Hanın ceddidir. «Açıq» ın oğlu «Mamıtıq» (aslında ماقتی Reşîdeddin'in *Câmiuttavârikh'inde,* ed. Blochet, s. 130 ve bunun '*Umdet üt-Tavarîkh*'i Hacı Abdülgaffar,İstanbul tab'ı, s. 60 da naklolunan arabî nüshasına göre: بختیار. Reşîdeddin'in malûmatı buraya kadar geliyor, bundan sonrası *Mu'iz ül-Ensâb* dadır. Ona göre Mamıtıq'ın oğlu Temür Khoca Oğlan, onun oğlu Badıq (بادق *Târikh-i Dost Sultan,* vr. 40a: بادیق اوغلان), onun oğlu Irıs Han. O halde Kazak hanlarının doğru şeceresi böyledir: Ebu Sa'îd Canıbek Han, babası: Baraq, b. Quyırçıq, b. Irıs Han, b. Badıq Oğlan, b. Temür Khoca, b. Mamıtıq (Bakhtiyar), b. Açıq, b. Üreñg Temür, b. Toqay Temür, b. Coçı Han, b. Çıñgız Han.

[111]) Hak Nazar Han'ın nesebi: Haq Nazar babası Qasım Han, b. Ebu Sa'îd Canıbek Han, b. Baraq Han, b. Irıs Han; zikri geçen Buydaş Han ise, Ebu Sa'îd Canıbek Hanın Yadık (Cadık) nam oğlunun oğludur.

men dağıtılmış bulundular. Fakat asrın ortasından sonra Mâverâünnehir Özbek ve batıdan Mañgıt işleri karışınca, bunlar âsi Özbek sultanlarını (Barak Han oğlu Baba Sultan ve arkadaşlarını) koruyarak kuvvet kazandılar. Hak-Nazar ve kardeşi Şıgəy Hanlar Abdullah Hanla birkaç defa harbettiler. Hak-Nazar Han aynı zamanda Cenubî Başkurdüstanda oturan Nogay mirzaları (Şıkmanay oğullarından «Ak Mirza» ve «Biy Mirza») ile de (1577) harbediyor, Kazak sultanlarının nüfuzunu daha batıya doğru genişletmeğe çalışıyordu [112]. Nihayet doğudan Kalmukların hücum ve taarruzu dolayısıyla ona mukabele edemeyip Şıgay Han (ölümü: 1583) ve oğlu «Tevkil Sultan», sığınacak başka bir sığınak bulamayıp, Abdullah Hanla birleştiler ve âsi Şıbanlıların tenkiline yardım ettiler. Baba Sultanı yakalayıp öldürdüler. Babasının ölümünden sonra da Tevkil Han Ferganede Pamir ve Alay taraflarında Abdullah Hanın hizmetinde bulunup, âsi sultanları takip etmekte devam etti. Umumiyetle Türkistanda merkeziyetin en büyük düşmanı olan Kazak hanları, bu sefer Abdullah Hanın idaresi altında kuvvetli bir merkeziyetin husule gelmesi için çalıştılar. Taşkent de dahil olduğu halde, Aşağı Sır Derya havzasında yerleşerek Tura hanlarının ve Mañgıt mirzalarının işlerinin karışmasından istifade ederek on yedinci asır başında, şimdiki Ak-Mola ve Turgay vilâyetinin cenup bölümlerinde yaşıyan urukları kendi idarelerine geçirmeğe çalıştılar. Kazak sultanları ve onlara tâbi Türkler 16. ncı asrın Şıban Özbekleri yanında medeniyetçe pek geri sayılıyorlardı. Kazak sultanları için din ve medeniyet sahasında yegâne kılavuz, Şıban Özbek sultanları ve onların şeyhleri idi. Khoca Übeydullah Ahrarın menakibinde Kazak sultanlarından Muhammet Sultanın, Khoca Ahrara mürid olup, kendisini ziyaret ettiği kaydedilirken, Kazakların cehalet ve saflığı ile alay ediliyor. Memlekete dönüp geldiğinde Kazakların «Hocayı nasıl buldun?» (Khocanı netük taptıñ) sorgusuna cevaben Muhammet Sultanın da «Tanrı diye işittiğiniz şahsın kendisi odur» (Uşol Teñri, kim işitipsiñ, özi lao!» demişmiş [113]). Özbekler Kazaklarla alay etmişlerdir. Halbuki Çağataylar da Özbeklerin cehaletiyle alay ederlerdi. Bu, Babur Mirza ve şair Muhammed Salihin eserlerinde görülür. Medeniyet sahasında olduğu gibi, siyasî sahada da Kazaklar, Şıbanlıları otorite bilmişlerdir. Umumiyetle Türkistanın ozamanki dış siyasetinde daha

---

112) «Hak-Nazar Hanın Başkurtlar üzerinde hâkimiyeti için bk. Viliamirnov Zernov, *Izsledovanya o Kasimovskikh Tsariakh*, II, 336.

113) *Maqâmât-i Khoca Ahrâr*, Bayazıd Umumî Kütüphanesi nüshası, N. 3624, vr. 13a.

hiçbir türlü tesirleri olmamıştır. Yalnız Tevkil Sultan Rusya ile bir defa münasebet peyda etmişse de, o da çabuk kesilmiştir.

5

17. nci Asrın Son ve 18. nci Asrın İlk Yarılarındaki Siyasî Vak'alar

17. nci asırda Avrupa müstemlekeciliği gerek cenupta Hindistanda, ve gerekse şimalde Rusya hududundaki istilâ hareketlerinde bir nevi durgunluk devri geçirdi. 1575-1613 yılları arasında devam eden dahilî rus ihtilâlinin neticeleri epey uzun sürdü. Büyük Petroya kadar Ruslar şarkta ciddî fütuhat yapamadılar. Cenupta 1612 yılında «İngiliz - Hint kumpanyası» nın teşekkülünden, 1752 - 1753 yıllarında Hindistanda İngilizlerin galebesi ve İngilizler lehine muahede akdi hâdisesi arasında geçen 140 yıl kadar bir zaman, Portekiz, Holandalı, Fransız ve İngilizlerin Hindistan hududundaki mücadeleleriyle geçti. Avrupa 17. nci asrı, sonraki 18. inci asrı hazırlıyan yüz yıl muharebesiyle, medeniyet ve fikir mücadeleleriyle geçirdi. Bu zamanda Türkistanın bütün ovalarında Çingiz nesline mensup hanlar hâkimdi. İleride bahsedilecek iktisadî güçlüklerle beraber, Türkistan siyaseten, zamanına göre, oldukça sağlam bir hayat geçirmekte idi. Bütün hayat dahilî büyük bir vakia ile karıştı. O da Kalmukların istilâsıdır, ki Moğolistandan zuhur eden bu Moğol kavmi, tekmil 17. nci asırda ve 18. inci asrın ilk yarısında Türkistanı baştan başa soydu, yıktı, kesti ve bu ülkenin siyasî, etnografî hususlarda asrımızdaki şeklini almasına sebep oldu. İranda Nadir Şahın zuhuru ve muvakkat bir zaman için Mâverâünnehirle Khorezme istilâ edip, orada halk tarafından tanınmış sülâleyi yıkıp iktidar mevkiine kabile reislerinin getirilmesi, yine Kalmuk fitnelerine zamim oldu.

Mâverâünnehirde Astarkhan Hanları

Şıbanlı Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin, sülâle âzalarını tamamiyle kesip kuruttuklarında, Özbek beğleri, Altın Ordanın evvelce Astarkhanda hükûmet süren hanları neslinden olmakla «Astarkhanlı sülâlesi» adını alan hanları hanlandılar. Önceleri bunlara yalnız Uratepe, Sagırçı, Semerkand, Bukhara, Şehrisebz, Khorezm tâbi idiyse de, derhal Ferganeye ve biraz sonra Şıbanlıların idare ettikleri bütün ülkelere hâkim oldular. Aralarından Nedir Muhammed Han [114]) Balkh ve Bukharada

---

[114]) Astarkhan sülâlesi, Astarkhan şehrinde hükûmet süren Kiçik Muham-

25 yıl (1620-1645), oğlu Abdülâziz 36 yıl (1645-1680), diğer oğlu Subhankulı Han 23 yıl (1680-1702) kadar uzun zamanlar hükûmet sürdüler. Urukları temsil eden «Bek» lerin, «atalık» ların ve bazı sultanların isyanlarıyla mücadeleye rağmen asayişi muhafaza edebildiler. Astarkhanlılardan Nedir Mukammed ve Abdülâziz Hanlar adâletleriyle tanınmıştırlar.

Subhankulı Han zamanında siyasî hayata karışan, merkezî hükûmetin leh ve aleyhine olan hareketlerin başında bulunan uruklar, Balkh civarında Qalmaq, Qatagan, Alçın; Mâverâünnehirde ise Nayman Kirayit, Qıpçaq, Miñ, Yüz, Qoñgrat, Yabu, Utarçı, Saray, Barın, Mañgıt (Nogay), Dürmen, As ve Türkmenler idi. Balkh-Kunduz taraflarında, Katagan emîri «Mahmud Bek Katagan», Sır Derya havzasında Khocend hâkimi «Rahim Beğ Yüz» duruma hâkimdiler. «Subhan-Kulı» nın oğlu Übeydullah Han zamanında da bu durum değişmedi. Bugün Doğu Bukharada bulunan Katagan uruklarından «Lakay» lar ve «Yüz» uruklarından da «Şadı» ve «Marka» lar buralarda daha ozaman yerleşip kalmışlardır. Übeydullah zamanında « Rahim Beğ Yüz » ün bütün Ferganeye hükmü geçerdi. Şehirler çevresinde muhtelif Özbek uruklarından müteşekkil halita, Astarkhan ve Sibirya taraflarında Mañgıtların yarı medenî mânasında «Kara-Öyli» (Ruslarda «Yurtosvki») tâbirinin karşılığı olarak «Kurama» tesmiye olunuyordu (bk. yukarıda s. 62). Böyle «Kurama» lar Taşkend ve Balkh civarında mühim unsur idiler. Urukların eski Altın Orda çağındaki bölünmelerine göre «Oñ» ve «Sol» diye adlanıyorlardı. Şaybak Han ve Abdullah Han zamanlarında Dürmen, Kineges urukları «Oñ Kol» u; Kuşçı, Nayman, Mañgıt, Argun, Karlık, Miñ urukları da «Sol Kol» u teşkil ediyorlardı. Subhan-Kulı Han çağında da aynı bölünüş görülüyor. Bu uruklar 1708 yılı savaşlarına o teşkilâtları ile iştirak ettiler. Hanların tahta çıkış töreni, saray hayatı Abdullah Han çağına kadar hiç değişmemiş; eski türk-moğol saray an'aneleri usulünde devam etmiştir. Cülûs - «Khan kütermek» Semerkandda « Erk » te bulunan « Köktaş » ta yapılırdı. Uruk başkanlarına ve seyidlere «görünüş» töreni yapılır, o mecliste içki, şarap ve acı bal kullanılırdı. Bazan esriklikle uruk başkanları arasın-

---

med Han neslinden olup, Nedir Muhammed Hanın şeceresi böyledir: Nedir Muhammed Han, babası Din Muhammed, b. Canıbek Sultan, b. Yarmuhammed, b. Mañgışlaq Sultan, b. Çuvaq Sultan, b. Kiçik Muhammed Han, b. Temir Melik Han, b: Irıs Han. Bunlardan Yarmuhammed Sultan Astarkhanı idare eden biraderleri ile anlaşamayıp Bukharaya Şıban Oğullarına gelmiştir. Şıban Oğulları nesli kesilince hanlık bunlara geçti.

da savaşlar bile olurdu (1710 da Saray ve Nayman urukları arasındaki savaşlar böyle görünüş törenindeki esrikliklerden çıkmıştı). Uruklar arasında «orun» meselesi eskiden halledilmiş sayılır, yeni han yalnız bazı değişiklikler yapabilirdi. Uruklar arasındaki savaşlarda «khan» yalnız hakem olarak kalırdı. Çok defa ona kulak asmazlardı. Bilâkis bazan kendisine de bir kötülük ederlerdi. Bununla beraber han hükûmeti, bütün millet tarafından kabul edilmiş ve tanınmış bir hükûmetti. Sır Derya havzası ve Fergane gibi merkezden uzak yerlerde hanların nüfuzu az olmakla beraber, 18. inci asrın başında bile, sonradan Khokand hanlığının kurucusu olan «Abdurrahim Bek Miñ», Bukharadaki Astarkhanlı hanını hükümdar olarak tanır ve onun «görünüş» lerine mülâzemet ederdi [115]). Hiçbir devlet teşkilâtına tahammül etmiyen Türkmenler bile ancak han tarafından yarlığ getiren kadıları kadı olarak tanırlar ve toprak anlaşmamazlıklarında kendilerinin bilfiil tâbi olmadıkları ve yahut tâbi oldukları hanların fermanlarını esas edinirlerdi.

Hind, İran (Safevî) ve Türkiye hükûmetleriyle Astarkhanlıların münasebeti yerinde idi. «Nur Muhammet Han» la oğlu «Abdülâziz» arasında çekişmeler olup, Osmanlı sultanlarının hakemliğine başvurulmuş ve bundan ötürü Osmanlı sultanları ile Astarkhanlılar ve Safevîler arasında mektuplaşmalar olmuştur. Umumiyetle Safevî İran hükûmeti, Mâverâünnehirden gelip İrana sığınan Özbek Sultanlarını eyi kabul eder ve çok defa Horasan tarafında malikâne vererek onlardan istifadeye çalışırdı. Birinci Şah Tahmasb ise, bunlardan birinin kızıyla evlenerek «küregen» olmak, memleketinde zaman zaman gevşiyen durumu sağlamlaştırmak için Moğol beğlerinin bu an'anesine başvurmak istemişti. Özbeklerin Türkiyeye gelen elçileri de ozaman Rusyaya ve bütün tarihte bildiğimiz zamandanberi Çine gelen Türkistan elçileri gibi, ekseriya bir tüccardan (bazan hacca giden hacılardan) ibaretti. Bunlar zamanının hanından elçilik vesikası alarak geliyordu. Osmanlı müverrihinin [116]) tâbiriyle «Birqaç esb-i lâgar-i şikeste-endâm» getirir, karşılığında fazla saygı görürdü. Bazan büyük hanın elçisiyle birlikte, eski Türklerde ve Moğollarda olduğu gibi, vilâyetlerin vâlileri de elçi gönderi-

---

[115]) Khokand «Miñ» beğlerinin başlangıçta hanlara mülâzemeti hakkında Muhammed Vafâ Kermineğî'nin «*Târîkh-i Rahim Khânî*» ve «*Tâc üt-Tevârikh-i Bukhârâ*» (Muhammed Taqî oğlu Muhammed Şerif'in eseri) ve başka eserlerde bulunan malûmatı, 1915 te Türkistan Eski Eserler Cemiyeti «*Protokol*» larının XIX uncu cildinde «18.inci asırda Fergane tarihi» (*K istoriyi Ferganı vosemnadtsatgo Stoletiya*) adıyla neşrettiğim eserde toplanmıştır.

[116]) Râşid Tarihi, V. 368.

yorlardı. Osmanlı sultanı bunlardan yalnız büyük hanın (1722 yılında Ebülfeyz Hanın) elçisini kabul edip, öbürlerini «memlekette padişah ve elçi bir olmalı» diye kabul etmeyip geri gönderdiği zamanlar oldu [117]) Osmanlı sultanları Türkistanda bir merkezî kuvvet teşkil ettiklerini zannederek, Astarkhanlı hanlarını da, Ruslar ve Safevîlerle yaptıkları savaşlara iştirak ettirmeğe çalışıyorlardı. İkinci Sultan Ahmedin, Subhan-Kulı Hanı Safevîlere karşı harbe davet edip Çağatay şivesinde yazdığı mektubu vardır [118]).

Astarkhanlıların Khorezm, Kazak ve Kaşgar Siyasî Hayatına Tesiri

Khorezmde 17. nci asırda «Yadigâr Şıban» Oğulları eskisi gibi hâkimdiler. 1620 den 1687 yılına kadar Arab Mehmed Han ve oğulları İsfendiyar Han ve Ebülgazi Bahadur Han her biri yirmi, yirmi birer yıl, Ebülgazinin oğlu Enüşe yirmi dört yıl hükûmet sürdüler. Khorezmdeki Özbekler bu asırda eşkıyavari bir hayat geçiriyorlardı. Yaptıkları iş, İrana ve Bukharaya akından ibaretti. Khorezmde yerleşen Özbeklerle, «Özboy» kuruduktan sonra Khorezme göçüp gelen Türkmenler arasında daha ozaman toprak kavgası başlamıştı. Gençliğini İranda geçiren istidatlı Ebülgazi Han (1643-1663) ve oğlu Enüşe (1663-1687) türk tarihine ait mühim eserler bırakmışlardır. Bununla beraber her ikisi de kervan basar, Bukhara Özbeklerinin ve hanın herhangi bir taraftaki seferde bulunmasından istifade ederek orasını yağma ederlerdi. Bunlar şehirli Bukharalıları kadın gibi görürler, askerlik hususunda onlara kat'iyyen ehemmiyet vermezlerdi. Enüşe ve Subhan-Kulı zamanında Deşt-i Kıpçak'tan birçok yeni uruklar geldi. Zerefşan havzasında bulunan Kıpçak ve Kıtaylar o cümledendir. Enüşe Han yeni gelen uruklar ve Şıban oğulları tarafından Khorezmden göçürülen «Ürgencî» Özbeklerinin yardımıyla Bukhara, Semerkand ve Şehrisebzi az bir zaman için ele geçirmişti. Enüşenin «sipehsâlâr» ı (Bek-Kulı Beğ) Mañgıt uruğundan idi. Bu uruk aynı zamanda Subhan-Kulı yanında da mühim rol oynuyordu. Fakat **Subhan-Kulı Han** uruklar arasındaki anlaşmamazlıktan istifade ederek, **1687 de Khorezmi kendi nüfuzu altına aldı** ve ülkeyi uruk başkanlarına bölüştürdü. Bu durum, 1702 yılına kadar sürdü.

Kaşgarda Türk şehyleri «Khocalar» (Apak Khoca), hükûmeti Çağatay hanları elinden almak için kavgaya giriştiklerinde, hükûmet merkezi Yarkendde bulunan Kaşgar hanı **Mehmed Emin Han** da aynı

---

117) Râşid Tarihi, V. 369.

118) Bu mektup, J. Berezin, *Turetskaya Khrestomatiya,* II, 37-40 ta yazılıdır.

yıllarda Subhan-Kulı Hana başvurarak tâbiiyetine kabul etmesini istedi; **Subhan-Kulı adına hutpe okutup sikke bastırdı** [119]). 1693 yılında Kazak hanlarından «Irıs Han» Fergane ile Kaşgar arasında dağlarda yaşıyan Kırgız beğleriyle ve khocalarla (Apak'la) ittifak ederek Ferganeyi ele geçirmek istedi. Kırgızlar «Endican» ı almışlardı. Khocend hâkimi Rahim Beğ Yüz ve Subhan-Kulı'nın askerleri bunları yaman bir bozgunluğa uğrattılar. Fergane tamamen Astarkhanlılara tâbi olup kaldı (orası ufak uruk başkanları ve Ferganenin şimalindeki«Cadik» adlı yerde yaşıyan «khocalar» tarafından idare olunuyordu). Taşkend ve Sır Derya havzasına malik olan Kazak hanları da Subhan-Kulı'nın yüksek hâkimiyetini kabul ediyorlardı. **Subhan-Kulı**'nın Khocenddeki umumî vâlisi «Rahim Beğ Yüz» ün **nüfuzu,** hanın vak'anüvisi olan Mîr Muhammed Emîn Bukhârî'nin tâbiriyle «Uluğ Taq ve Kiçi Taqa», yani **Orta Kazakistan sırtlarına kadar yürüyordu.** 1695 te Doğu Bukharada Hisar tarafındaki isyanları yatıştırmak için « Rahim Beğ Yüz » Deşt-i Kıpçaktan pek çok asker getirmiş ve onların yardımlarıyla isyanı bastırmıştı. Böylelikle 17. nci asrın sonunda Khorezmden Kaşgara, «Uluğ Taq» tan Hindügûşa kadar bütün Türkistan resmen Subhan-Kulı Hana tâbi olarak bir idare altında birleşmiş gibiydi. Elbette bu yalnız bir ismî tâbiiyetten ibaretti. Subhan-Kulı Hanın pek uzaklarda nüfuz ve hâkimiyeti görülmekle beraber, Bukhara etrafındaki ufak isyanları bastırmağa bile kuvveti yetmiyordu. Bir gün büyük bir imparator, Özbek oymakları arasındaki ufak geçimsizlikleri bile yatıştıramıyan zayıf bir «hakem» («biy») olarak kalıyordu. Kendisine resmen tâbi sayılan Kazak hanı «Tevke Han», 1693 yılında Semerkand vilâyetindeki Kıpçak, Khıtay ve Uygur uruklarıyla olan «barımta» kavgalarını halletmesi için başvurduğunda, Subhan-Kulı Han uruklara sözünü geçiremedi. Tevke Han da 5000 kadar askerle Semerkand vilâyetine girip Subhan-Kulı'ya tâbi yerleri yağma edip uruklarla çarpıştı.

Khorezmde «Aral» halkı (bunlar «Karakalpak» lardan ibaretti ve oradaki bir takım «Başkurt» lar da buna dahildi) Subhan-Kulı'ya tâbi olmayıp, kendilerine Çingiz oğullarından «Kalender Sultan», sonra «Toburçuk Sultan»ı han edindiler. Subhan-Kulı Han Badakhşan'ın idaresini Çağataylardan «Emîr Yar Beğ» e vermişti. 1693 te o da isyan edip, han, isyanı bastırmakla meşgul oldu. Özbeklerin en kalabalık yeri Semerkand havalisi idi. Bundan dolayı burası Bukharalı Mîr Mu-

119) Mîr Muhammed Emîn-i Bukhârî, «*Târîkh-i Subhan-Qulı Khan*», Paris nüshası, Suppl. Pers. 1548, vr. 14 ve *Târîkh-i Muqîm Khânî*, hususî kütüphanemdeki türkçesi. s. 23.

hammed Emîn'in sözüne göre, hana en az itaat eden bir yer sayılıyordu. Oğlu Übeydullah zamanında Balkh'taki Katagan beği Mahmud (1707 yılı) isyan etti ve mesele hanın buradaki iç işlere karışmaması şartıyla «hana tâbi olmak» şeklinde barışla halledildi.

İlk Kalmuklar On yedinci asrın «kahramanı» olan Kalmuklara gelince, bunların Türkistan için tehlike teşkil edeceği daha on beşinci asır ortalarında bile anlaşılmıştı. Çindeki Moğol («Yüan») sülâlesi düştükten sonra, moğol hanlarının bütün Moğolistanı bir idare altına toplamak hususundaki denemeleri boşuna çıkmıştı. Çuras, Khoşut, Turgavut, Khobıt urukları Doğu Moğollardan ayrılarak, «Mahmud» adıyla bir Müslüman adı taşıyan hanlarının idaresi altında ayrı bir hanlık kurdular. Ozamanki Kalmuk prensleri arasında «İbrahim Vang», «İlyas Vang» gibi müslüman adı taşıyanları bulunmuş, bu da Kalmukların islâm devletleriyle olan komşuluğun tesiri neticesi olsa gerektir; belki bu gibi prenslerin bazıları başlangıçta müslüman da olmuştur. Fakat öteki Moğollar gibi Kalmuklar ve Kalmukların hanları tamayile budist idiler [120]). Türkistan ahalisi Kalmuk sultanlarına «altan han» demişlerdir. Kalmuklar 1447 yılında Sır Derya havzasında yaşıyan Şıban hanı Ebülkhayır Hana hücum ettiler. Bozkır hanları Kalmuklarla akrabalığı şeref biliyorlardı. Ebülkhayırın torunu Şaybak Han bir Kalmuk prensesinden doğmuştu. Şaybak Han kendi şiirlerinde «Altan Han» dan bahseder [121]).

Biraz yukarıda adı geçen Kalmuk Mahmud khanın torunu «Esen Han», Çinlilerle muvaffakiyetle harbetmiş ve Herattaki Temürlülerle de siyasî münasebetler tesis etmişti (1459). Onbeşinci asrın son yarısında Doğu Moğolları yeniden kuvvetlenince, Batı Moğolları (Kalmuklar) onlara tâbi olmuşlarsa da, onaltıncı asrın ortasında (1552), yani batıda şimdiki Rus Avrupasında rus kniazları Altın Orda hanlıklarına istilâ ettikleri zaman, tekrar müstakil hareket etmeğe başlayıp şimdiki

---

120) «Kalmık» (osmanlıcada «qalmuq», kazakçada ve özbekçede «qalmaq») kelimesi, daha 14.üncü asır ortasında Canı-Bek Hanın ölümünden sonra çıkan kargaşalıklarda bazı özbek uruklarının Kalmıklara gitmeleri dolayısıyla kullanılmıştır. «Din Özbekden qalqdı» dedikleri gibi «özbeklik» islâm kabul eden Kıpçak-Tatarlara isim olmuş, «kalmık» kelimesi de eski dinde «kalan» Moğol ve Türklere ve nihayet budist moğol uruklarına ad olmuştur.Buna bakılırsa Kalmıklardaki müslüman adları, oralarda ıslâmiyetin yayılmasına pek de delil olamaz. Nasıl ki eski Moğollarda da Müslüman isimli mecusî hanlar, sultanlar oluyordu.

121) Topkapı nüshası, vr. 215b.

آلتان قاآن معناسی بودور بولار قولنجه   نایان عثمان باش بولغای قیل مختلف بیلکنچه

«Cungarya» [122]) ile «İle» havzalarındaki urukları (Kirey, Nayman ve Sadır) evvelce işgal ettikleri yerlerden sıkıştırıp çıkarmağa başlamışlardır. Doğu Türkistanın çağatay hanları Kalmukların Isık-Göl civarındaki «Uysun» ve «Kırgız» uruklarına taarruzlarını muvaffakiyetle defedebildiler (zaten Kalmukların ciddî taarruzları da o tarafa değildi). Şehirlere ve muntazam askere dayanmıyan Kazak hanları ise muvaffak olamadılar. Kazak hanı «Tevkil Han» daha babası Şıgay Hanın [123]) zamanında (1554) Kalmuklarla harbediyor, fakat muvaffak olamıyordu. Taşkentte Şıban Özbek hanı Barak (Nevruz Ahmed) Hana [124]) sığınıp yardım istedi. Barak Han ise —Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebinin dediğine göre— «ben ve sen gibi on padişah bir yere toplansa yine Kalmuklara mukabele edemezler. Onlar Ye'cüc kavmidir» diye cevap verdi [125]). Ve nihayet Yedisu Kazakları, yukarıda söylediğimiz üzere, Şıgay Han ve oğlu Tevkilin idaresi altında 1598 yılında tamamiyle Sır Derya havzasına, Taşkent, «Türkistan» (=Yese) ve Sabran sınırına gelip yerleşmeğe mecbur oldular.

Kalmukların Kazakistanda Yerleşmesi

Kalmuk hanlarının karargâhı, bu dağınık moğol uruklarına «Oyrat» (yahut «Cungar») adıyla bir devlet şekli veren hanları Batur Khun Tayşı zamanında (1634-1653), İrtiş havzasının yukarı taraflarında bulunuyordu. Sonra gelen Kalmuk hanı Galdan Buşuktu (1671-1697) Doğu Türkistanda Çinlilerle tutuşarak karargâhını eski Göktürk ve Çağatay hanlarının karargâhı olan İle, Kigen ve Çarın havzalarına, yani Yedisuya göçürdü. Bununla Kalmuklar şimdiki Kazakistanın bu bölümlerine hâkim olup Türkistan için hiç düşünülmiyen tehlikeli ve yıkıcı bir kuvvet şeklini aldılar. Galdan Buşuktu'nun ordusu yüz bine varıyordu.

Kalmukların bazı urukları ve «tayşı» ları (yani şehzadeleri) daha 1600 yılında Kazakistanın şimal bölümlerini tamamen işgal etmişlerdi. Bunların batıya hareketi tamamiyle bir istilâ hareketi idi. 1618 yılında Khun Tayşı'nın oğlu Khoorluk idaresinde 50.000 kadar çadır halkı Kalmuk Şimalî Kazakistana, Tobıl ve İşim havzalarına gelip yerleştiler.

---

122) *Cuñgar* yahut *Cuangar*, moğolcada «sol kol» demektir; burada Moğol ordusunun sol kolu bulunduğundan bu ismi almıştır. bk. Grum Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, II. 566.

123) Şıgay, babası Yadık, b. Ebu Sa'îd Canıbek.

124) Nevruz Ahmed (diğer ismi Barak) babası: Süyünç Khoca Han, b. Ebulkhayir Han, ki Bukhara Özbek hanlarının ceddidir. bk. yukarıda s. 124.

125) Bk. Paris nüshası, suppl. turc. 1136, vr. 7b.

Bunların öncüleri 1630-1632 yıllarında kısa bir zaman için Edil kıyılarına kadar ilerlediler. «Khoorluk» un kendisi Tobıl ve Yayık sınırında bulunuyordu. Orta İrtiş, İşim, Tura ve Tobıl taraflarındaki mañgıt ve kazak uruklarını Sır Derya tarafına ve kısmen Başkurdüstana sıkıştırıp çıkardılar. Burada Kalmuklar, Sibiryada rus hâkimiyetine karşı düşmanca bir durum alacak gibi göründüler ve rus idaresi altına girmiş olan «Tara» (=Tura) ve «Tümen» vilâyetlerini yağma ettiler. Bu sırada oturdukları yerlerin şimalbatı ve şimal bölümleri Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Başkurtlarla Mañgıt-Nogaylar ve Tura hanlarının da bu iki kavim arasında dolaşan döküntüleri, Kalmukların ortaya çıkışından siyasî kurtuluş ümidine düştüler. O vakit «Oy» ve «Tobıl» havzalarında oturan mañgıt-nogay mirzası «Orus Mirza» ve oğulları Tura sultanlarıyla müttefik olarak Batı Sibiryadaki yeni rus sömürgelerini yağma ederlerdi. Bunlar Kalmukların da kendilerine yardımcı olacağını sandılar.

Tura Şıbanlarının ve Başkurtların Ruslara Karşı Amansız Savaşları

Kçüçm Hanın ölümünden sonra kendisine halef olan oğulları, daha 1600 yılında Ruslara karşı Kalmuklardan yardım istediler ve şimdiki Kazakistanın şimal ve şimalbatı ve Başkurdüstanın cenupdoğu bölümlerini, İşim, Tobıl ve Yayık başlarını merkez edinerek Ruslarla altmış, yetmiş yıl kadar süren amansız savaşlarını devam ettirdiler. Babaları Küçüm Han, 1598 yılında «Çat» sınırında Ruslarla olan son savaşında askerlerinin bütününü yitirip gayet ihtiyar ve gözleri kör olduğu halde birkaç kişisi ve oğullarıyla yemeksiz, atsız bir halde, bozkırda, ölüler arasında dolaşıyordu. Bu sırada gelip kendisini gören ve Rusyaya itaat teklif eden rus elçisine, «rezil olup ölmek için mi rus esaretini kabul edeceğim? Ben kör ve sağırım; yoksul ve kimsesizim. Servetimi kaybettiğim için matem tutmuyor, Ruslara esir olanlar için ağlıyorum» demişti. Oğullarına ve torunlarına son nefeslerine kadar istiklâl uğrunda mücadele tavsiyesinde bulundu. «Küçüm Han» ın tarihini yazan ingiliz müverrihi Howorth, Tura han ve sultanlarının savaşını, Amerikadaki kızıl derili yerlilerin müstevlilere karşı olan kin ve intikam mücadelelerine benzetiyor [126]). Küçüm Hanın oğullarına mañgıt-nogay mirzalarından yalnız Orus Mirza ve arkadaşları yardımda bulundu. Küçüme halef olan büyük oğlu Ali Han 1601-1607 de Kalmuklarla ve 1608 de mañgıt-nogay beği Orus Mirza ile müttefikan Tobıl, Tümen ve Ufa kalelerine taarruzda bulundular. Bu mücadelelerde hanın yanında, bakiyesi bugün de Kırımda ya-

---

126) H. Howorth, *History of the Mongols*, II, London, 1880, p. 1006.

şamakta olan Şırın uruğunun bu kolu ile bugün Kiçi Yüz Kazaktan ve Başkurttan bir uruk olan «Tabın» uruğu bulunuyordu. Evvelce kendilerine tâbi olan «Ufa Tatarları» (yani Ufa kalesi ve civarındaki «Turalılar») maddî ve mânevî yardımda bulunuyorlardı. Fakat Orus Mirzanın muhalifi olan Tin Ahmet oğlu İştirek Beğ, Ali Hanın pilânlarını bozdu. Neticede Ali Han, Ufadaki Ruslar tarafından esir edildi. Yerine geçen kardeşi «İşim Han», Mañgıtlardan çok, Kalmuklara dayandı. Batı Kalmuklarının hanı Khoorluk ile akraba olarak Rus aleyhine kendisinden istifadeye çalıştı. 1616 da Ufayı yağma etti. İşim Han bugün de Tobıl havzasının çok güzel ormanlık yerleri olan «Aman-Karagay» da oturur, yanındaki Tabın uruğuyla bazan (1622 yılı) «Uy» ve «Ufa» (Ak Edil) kıyılarında bulunurdu. Kardeşi «Kanay Sultan» ın anası Sır Derya havzasındaki Sabran'dan idi. O da oğlunu Sabranın zaptı için çağırıyordu. Ortalığın Kalmuklarla meşgul olmasına rağmen, Tura hanları Kazakistanın yalnız şimal değil, cenup bölümlerini de ellerinde bulundurmak istiyorlardı. Bu son zamanlarda Bukharada bulunan bir «inşâ» kitabında («Yusuf Münşî'nin eseri olan «Bedâyi'ül-İnşa») «Küçüm Han» ve oğlu «İşim Han», İşimin oğlu «Abılay (yahut Abulay) Han» ve Abulayın oğlu «Küçük Han» ın Mâverâünnehir Astarkhanlıları ile olan türkçe mektuplaşmaları dercedilmiştir. Burada Astarkhanlı hanlarından «Uvalı (yani Veli) Han» (1605-1611) Kazak hanı İşim Hana «Abulay Sultan» ın Taşkendi alıp çapulculuk yaptığından şikâyet ediyor [127]). O vakit iki «İşim» vardı. Biri Sır Deryada Kazak hanı, öteki de Küçüm oğlu «İşim Sultan». Mektup ozaman «han» ünvanını taşıyan Kazak hanı «İşim» e gönderilmiştir. Hücum eden «Abulay» da, Tura hanı İşim Sultanın oğlu Abulay olsa gerektir. İşim Sultanın oğlu Abulay Sultan 1629 da başlayıp doğudan Tomsk, batıdan Ufa arasında mütemadiyen taarruzlarda bulundu. Fakat bütün hareketleri birkaç yüz kişilik kuvvetle yapılan çete hareketlerinden ibaret kaldı. Bir netice vermiyen bu taarruzlar, Rusların elinde olan ellere pek ağır geliyordu. Onları bir taraftan Ruslar zorluyor, diğer taraftan hanlar ne için Ruslara tâbi oldunuz diye yağma ediyorlardı. Bazan bu kısım ahalinin hattâ Küçüm Hana karşı ayaklanıp Ruslara yardım ettikleri zamanlar olmuştur. Fakat Abulay kendisini her tarafta sevdirmişti. Buna Tomsk civarında Çat Tatarlarının mirzaları «Abak» ve «Tarlap» ile cenubî Başkurt urukları yardım ediyorlardı. 1630 da Abak ve Tarlap Mirzaları öldürüldükten sonra durumu vahimleşti. Karargâhı İşim ırmağı üzerindeki « Koşkaragay » ormanlarında bulu-

127) *İnkilâb* mecmuası, N. 4, Taşkent 1922, s. 29.

nurdu. Başkurdüstandaki «İsterli Tamak» şehri yanındaki «Tura» da «Abılay» ın ikametgâhı olarak gösteriliyor. Kalmuk «Khoorluk» da az çok yardım ediyordu. 1633 te şimalişarkî Başkurdüstanda İset ırmağı üzerinde «Ali Bek Yurtı» [128]) nı ve Katay uruğunu istirdada çalıştı. Kalmuklar ise Tara'daki Rusları yağma edip köylülerini toptan öldürdüler. Bir kısım Kalmuklar şimdiki Başkurdüstanın Duvan kantonluğuna kadar ilerlemişti. Abılay, Başkurdüstanda Ruslarla mütemadiyen harbetti. Nihayet 1636 da «Duvan» [129]) tarafındaki Kalmuklarla ve kardeşi «Tüke» ile müttefikan Ruslara, onları mutlaka Ufadan çıkarmak fikriyle taarruz etti. Fakat yenilerek kendisi ve kardeşi esir edildiler. Halefi olan kardeşi «Devlet-Kirey» Tura hanlarının sonuncusudur. Bu, Tobolsk'un doğusundaki « Tarkhan-Kala » ya, kardeşi Abuga Sultan ve Abılayın oğlu Küçük Sultan ise yine diğer kalelere taarruz ediyorlardı. Kendisi Bukharanın Astarkhanlılarıyla münasebette idi. Kızkardeşi, Bukhara sultanlarından birinin zevcesiydi. Fakat Kalmukların fazla sarkıntılığına karşı oradan bir yardım alamadı. Maksadı, «Ufa» ile «İset Boyu» ve «Tara» nın geri alınması idi. 1646 da Kalmuklarla beraber Tümen tarafına, 1648 de «Ufa Rusları» na, 1646 da İset tarafına taaruzlarıyla Ruslara büyük güçlükler çıkardı. Kendisine yine Başkurtlar ve Ufa Turalıları yardımda bulunuyordu. Kendisi Tobıl ırmağı başlarında şimdiki Turgay vilâyetinde bulunuyordu. Fakat Kalmuklara olan ümidin boş olduğunu Tura hanlarından ancak Devlet-Kirey acı bir surette anladı. Batı Kalmuk hanı, 1655 te Rus hâkimiyetini kabul edip Kazakistanı bırakarak Edilin batısına geçti. 1657 de Devlet-Kirey, Kalmukların Tobılda kalanlarına taarruz etti. Askerleri Ufa etrafı Başkurtlarıyla Tara ve Tümenden kaçıp gelen «Turalı» lardan ibaretti. 1659 yılında kardeşleri Abugay ve Küçük Sultanlarla birlikte, yanlarında bin kişi kadar kuvvetleri olduğu halde Tümen ve İset taraflarında Ruslarla harbeden Tura hanları siyasî faaliyetlerinin son devrinde daha ziyade Başkurtların cenupdoğu uruklarına dayandılar. Rus istilâsına uğrıyan Tabın, Barın, Katay urukları bile son dakikaya kadar Küçümlerle beraber bulunmuşlardır. Başkurtların Ruslara karşı 1663-1666 yıllarındaki savaşlarında yine Küçümleri görüyoruz [130]). Başkurtlar ozaman Kırım ve Türkiye ile münasebette bulunup, Nogay ve Kalmuklarla da birleşerek bütün şimdiki Cenubî Rusyayı Rusa karşı cephe

---

128) Bk. yukarıda: s. 136.

129) «Duvan» kelimesi için bk. yukarıda: s. 138.

130) Başkurtların İşmemet ve Devletberdi kumandaları altındaki bu savaşları hakkında bk. *Aktı istoriçeskiya*, IV, 335.

şekline sokmağa çalıştılar. 1666 yılında Tura (Küçüm) şehzadelerinden birisinin idaresinde olan Barın ve Katay Başkurtları, Kalmuk reisi Dayçın Tayşı ile beraber Şimalî Kafkasyaya gelip orada Ruslarla harbedip «Terek» kalesini yağma ettiler. 1667 yılında Şimalî Kafkasya ve Astarkhanda bulunan Evliya Çelebi de bu şehzadelerden bahsediyor. Fakat o, Rusların yalnız «bir şehzade» den bahsettikleri yerde «iki şehzade» gösteriyor. Başkurtlara Nogay ve Kalmuklar gibi « İştek » (Heşdek) diyen bu seyyaha göre, bu şehzadeler, Türkiyeden yeşil bayrak istemişlermiş. Başkurdüstandan Kırıma kadar bütün vilâyetlerde Rusların yok edilmesini, aynı zamanda Kalmuklarla da harbedip onları da ortadan kaldırmayı hedef edinmişlerdi [131]). Evliya Çelebi Astarkhandan Don yolu ile Kırıma dönmüş, fakat Yayık havzasını, Kazan ve Alatır taraflarını da gezdiği hakkında yalandan bir seyahatname uydurmuş; «Heşdek» kelimesini, ozaman Ruslara karşı isyan halinde bulunan Rusya tebaası Tatarlara, Astarkhan civarındaki «Kara Öyli Nogay» (Yurtovskiye Tatarı) lara tâmim etmiştir. Evliya Çelebi Kırım hududunda ve Don (Ten) ırmağında da Heşdeklerden bahsediyor. Bu malûmatın hakikaten Başkurtlara ait olduğu başka kaynaklardan da anlaşılmaktadır [132]). Macar kaynaklarına göre, o yıl Macaristandaki Türkiye askerleri arasında Başkurt alayları da olmuş ve bunlar şimdiki «Debresen» şehrini yağma etmişlerdir [133]). Batı Kazakistanda Tura şehzadelerinin idaresi altında başlıyan bir hareketin bir ucunun Türkiye vasıtasıyla Macaristana kadar gidebilmesi dikkate değer. Tura şehzadesi

---

131) Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* VII, 835-836. Terek kalesine hücum hakkında VII, 805-809. Bu şehzadenin ismi «Gayıp Sultan» olmuş olsa gerektir; bk. Osmanev, *Nogay Khrestomatiyası,* s. 95: Gayıp Sultan bin Er-Küçük (=Küçük Sultan) bin Albız (=Albayır = Ebülkhayır = Abılay Sultan). Burada Gayıp Sultanın büyük kardeşi de zikrediliyor. Abılay oğlu Küçük Sultan ile beraber Ruslar İşim oğlu Abugayı zikrediyorlar (Fischer, *Sibirya Tarihi,* rusça neşri, s. 422-428).

132) *Risâle fî Ahvâl-i Qırım ve Quban,* 'Âtıf Efendi Kütüphanesi, N. 1886, Kuban munsaplarında «İştek Geçidi» adı geçiyor. Yine Paris Kütüphanesinde bulunan «*Târîkh-i Qırım*» (Suppl. turc 1068) vr. 21b de Şimalî Kafkasya hudûdundaki uruklar arasında «Etrâk-i Qozaq ve Heşdek» geçmektedir.

133) Buna ait bir kaydın Debresin arşivi kâğıtları arasında bulunduğunu Profesör Geörfy Istvan anlatmıştı. İlâve olarak Doktor Bàcsy Ernep Debresene Başkurtların taarruzu hakkında şu kaynağı gösteriyor: Szües Istvan, *Szabad Kiralyi Debrecen varos törtenelme,* c. II, s. 651. Burada Kırım Tatarları ve Başkurt (Başkir) lar ile beraber «Selçuklar» ihtimal Nogay aşireti «Salciyut»lar zikrolunuyormuş.

(yahut şehzadeleri) Rusların malûmatına göre 1667 yılında kendisine tâbi Başkurtlar ile Çerkes seferinden dönüp gelen 2000 kadar askeriyle Şimalî Kazakistanda «İşim» ırmağı havzasında «Apar Tavı» hudu-dunda oturmuş ve izinsiz bir tarafa gitmiyeceğine inandırmak için metbuu bulunan Kalmuk reislerinden «Abılay Tayşı» ya «emanet» rehin vermişti [134]. Tura şehzadelerinin bundan sonra da siyasî faaliyette bulunduklarına dair malûmata tesadüf edemedik.

Mañgıtlar ve Kalmuklar

Mañgıt-Nogaylara gelince, Kalmuklardan en çok zarar görenler nihayet bunlar oldu. Edilin doğusunda bulunan « Ulu Nogay » lara «Ormembet Beğ», kardeşi «Tinmembet» ve 1604 ten sonra da diğer kardeşi «İştirek Beğ» bek oldular. İştirek, Rusların ozaman devam eden iç ihtilâllerinden istifade edip âsi «Rus-Kozak» reisleriyle müttefik oldu. Ve Alatır hudutlarına hücum edip Rusları tâciz etti. Rus ihtilâlleri yatıştıktan sonra Moskovanın isteğine uymak zorunda kaldı ve birçok Nogay uruklarını alıp Edilin doğusuna geçip, eski görenek üzere, Yayık havzasında oturdu. Fakat bu zat, dediğimiz gibi, «Tura» hanlarına yardım etmedi (Küçüm Hanın oğlu Ali Han Ruslara karşı yardım hususunda başvurarak İştirek Beğe gelmişse de red cevabı almış ve hattâ yağma edilip babasından kalan «Akşa Kübe» nam meşhur zırhından mahrum kalmış, sefil bir halde dönerek Yayıkta «Can-Söyük» adlı yerden Ak Edil havzasındaki Başkurtlara gelirken Ruslara tesadüf ederek esir edilmişti) [135]. Fakat Khıyva, Kırım ve Türkiye ile münasebetini devam ettirdi. 1614 yılında Rusyaya gelen Khıyva tüccarları Yayıkta bulunan İştirek Beğ ile Kara-Kelimbet Mirzanın Karakalpak, Altı-Oğul Khıyva ve Kazak hanları, Kırım ve Türkiye ile ve âsi Rus Kozakları ile ittifak ettiklerini, ilkbaharda rus şehirlerine (Samara'ya) hücum etmeğe hazırlandığını, Khıyva-Ürgencin «Arap Han» ile daimî münasebette bulunduğunu söylediler. Bu hareket galiba Türkiye tarafından idare olunan bir haraketti. Fakat Rusya ozaman Khıyva hududunda bulunan Yedisan mirzalarından «Abılay Mirza» yı kendi tarafına çevirmekle durumu kurtardı. Bu zat 1615 yılında 15.000 kadar ev halkı ile Khorezmden Astarkhan civarına göçüp geldi. Umumiyetle Ürgenç tarafı artık mirzalar için çekici bir ülke şeklini kaybetmişti. Bu aralık doğudan Kalmukların gelip çıkması, Nogayların Batı Kazakistan ve Khıyva hududunda Ruslara, Yayık Rus-Kozaklarına karşı bütün faaliyetlerini durdurdu. Evvelce müttefik görünen Turgavut Kalmukları, 1620 yı-

---

134) Bk. *Akti istoriçeskiya,* IV, 50.

135) Ötemiş Haçı, *Târikh-i Dost Sultan*'a ilâveler. vr. 73b.

lında şimdiki Kazakistanın batısına gelip yerleşince, derhal Mañgıt - Nogay mirzalarının iç işlerine karışmağa ve Mañgıtlara ait olan vergileri kendileri toplamağa başladılar. Başkurtların evvelce Mañgıt mirzalarına verdikleri vergilerin kendilerine verilmesini isteyip «Kuralay Tayşı» adında birisini Cenubî Başkurdüstan için vâli tâyin ettiler. Bu zat Rus tâbiiyetinde bulunmıyan Başkurtlara adâlet gösterir, Ufa civarında ve şimalindeki Ruslara tâbi olan Başkurtları yağma ederdi. Başkurtların o güne kadar Tobıl ırmağı sahalarında göçmekte olanlarını Kalmuklar Ural dağlarının batı tarafına göçmeğe mecbur ettiler. Bu işi «Señgül Tayşı» adında birisi idare ediyordu. Başkurdüstan hududundaki Mañgıt-Nogay mirzaları daha 1654 yılında Kalmuklarla şiddetli savaşlara tutuştular. Şimdiki Bökey Ordasındaki mirzalar ise Ruslara karşı Kalmuklardan yardım umuyorlardı. «İştirek Beğ»in yerine geçen amcazadesi «Kanay Beğ» de, Ruslar tarafından rehine olarak Astarkhana getirilmişti. O, Kalmuk reisi «Khoorluk»u 1632 yılında Astarkhan üzerine yürümeğe gizlice dâvet ediyordu. Bütün heyeti ile Cungaryayı terketmiş olan «Turgavut» Kalmukları artık «Edil» ile «Yayık» arasında -bugün Kazakistanın «Bökey Ordası» denilen bölümünde- yerleşmek çaresini gördüler. «Khoorluk» önce «Cimboyluk» Nogaylarının reisleri «Aybal» ile «Otsık» ı yenip kendisine tâbi etti. «Yayık»la «Edil» arasında ve Irgız, Kineli, Samar ırmakları havzalarında Nogaylardan «Yedisan», Kıtay-Kıpçak, Maylıbas, Keleçi urukları ve bir takım Başkurtlar yaşıyordu. Bunlara ve oradaki Nayman uruğuna başkanlık eden «Tinmemet» oğlu «Yenmemet Mirza» Kanay Beğin «keykubad»ı yani veliahd nâibi idi («nuradın, yani birinci veliahd, «Kelmemet Mirza» adında birisiydi). Kanaydan sonra keykubad «Yenmemet», Nogayların «büyük mirza»sı (bek) oldu. Halk arasında nüfuzu ve itibarı büyüktü. Ruslar, Kanay Beğden sonra, Mañgıt-Nogaylara büyük «bek» tasdik etmez oldular. «Yenmemet Mirza» da Ruslarca «nuradınlık» tan sonra ikinci derecede olan «keykubadlık» mansabında sayılıyordu. Nogayların bu şekilde Rustan tazyik gören ve ayni zamanda Kalmuk çapullarına dayanamıyan ekseriyeti 1635 yılında keykubad Yenmemet Mirza idaresinde Edilin batısına, Kırım tarafına geçtiler. Bu vak'a ise Batı Kazakistanın 16-17. nci asırlarda üçüncü defa boşalması demekti. 1640 yıllarında Nogayların bütün ileri gelenlerini, «İştirek», «Orus», «Ormembet» Mirzaların oğullarının hepsini Şimalî Kafkasya ve Kırım sınırında görüyoruz. Bu vak'alarda İştirek Beğin torunu «Çoban Mirza» (Urazlı Oğlı) ve «Teñri-Kul Mirza» Kalmuklara karşı ciddî savaşlarıyla ün salmışlardır (destanlarda bu iki kişi «Er Çoban» ve «Er Tar-

gıl», «Er Targın» adlarıyla tanınmıştır) [136]. Çoban Mirza son Nogay mirzalarının en akıllı ve dirayet sahibi olanıdır.

Bu vak'alardan sonra Mañgıt-Nogaylar Batı Kazakistan tarihinde ehemmiyetli rol oynamıyorlar. Kalmuklar da bunların arkasından Edilin batısına geçmişlerdir. Kırımda ve Şimalî Kafkasyada hâkim olan Türkiyenin de Nogaylara ait devamlı ve muntazam bir siyaseti olmadı. Nogay mirzaları 1728 yılında yani artık Birinci Petronun Hazar Denizi ve Kafkasya seferinden sonra Edil havzasından tamamile çekilmesine kadar, Türkiye-Kırım, Rusya-Kalmuk ve Safevî İran arasında başıboş kaldılar. Keykubad Yenmemet Mirza ve kardeşleri 1641 yılında tekrar Kırım tarafından şimdiki Bökey Ordaya geçerek yine Rus tâbii oldular. 1648 de yine Edil batısına geçerek Kırım-Türkiye tebaası oldular. 1649 yılında yine dönüp Rusyaya tâbi olarak Edil-Yayık arasında yerleştiler. 1651 yılında Rusya, Nogayları kendine celbetmek ve Kalmuklara karşı kullanmak fikriyle eski umumî Nogay «bek», «nuradın», «keykubad», «taybuğa» mansaplarını ve mirzaların Astarkhana geldikleri zamanlarda yapılan karşılama töreni hususlrını eskiden nasıl olmuşsa öylece yeniden diriltmek için ferman çıkarmıştı [137]. Fakat tatbik olunduğu malûm değildir. Edil doğusunda kalan Yedisan ve Altı-oğul (Altavul) mirzaları daha 1660 yıllarında bile Rusyaya tâbi değildiler. Başkurt ve Kalmuklarla müttefikan Ruslarla harbediyorlardı. Bunlardan Sevinç Mirza 1671 yılında 15.000 ev ile Rusyaya tâbi olup Astarhkana yakın gelmişti. Onu da, Kiçi Nogay mirzaları (Urak oğlu Yamgurçı Mirza) zorla Kırım ve Kuban tarafına göçürdü. 1696 da Ulu Nogayın Edil doğusunda kalanları Cakşat (Yakşı Saat) ve Ağış Mirzalar idaresinde yine Edilden Kırım tarafına geçtiler. Bunlar «Yedisan» ların büyük bir bölümünü ve «Cimboyluk» uruğunu kendileriyle birlikte götürdülerse de, Kalmuklar, bu urukları yine Edil doğusuna zorla göçürdüler. Bunlar 1723 te yine Kırım tarafına taşındılar. Ertesi yıl Kalmuk ve Ruslar bunları yeniden Edil doğusuna göçürdüler. Her göçte bunlardan binlerce kişi ölüyor ve yağma olunuyordu. Ozaman burada bulunan Yedisanlar

---

136) Destan kahramanı olan «Er Targın» ın İştirek Mirzanın Kalmuk Turgavutlara karşı harbeden oğlu «Teñri-Kul Mirza» olduğu, Nogay ve Kazak rivayetlerinde bu kahramanın «İştirek oğlu Er Targın» diye adlandırılmasıyla kat'iyet kesbediyor (bk. B e r e z i n, *Turetskaya Khrestomatiyo*, II. s. 81: «İştirek oğlu Er Teñri-Kul degen batır». Yine destanın Alikhan Bökeyhan tarafından neşredilen Marabay Aqın rivayetine ilâvesinde, Moskova 1923, s. 64, Murad Aqının sözü: «İsterek Olı Targın»).

137) *Polnoye Sobranye Zakonov*, I, s. 259.

12.000 ev olup, reisleri Biy Mirza oğlu Membet Mirza, Sultan Murat oğlu Burkut Sultan idi. Cimboyluklar 3000 ev olup reisleri Akımbet Mirza idi .Bunlar, Kalmuk ve Rusların kıyıcılıklarına dayanamayıp 1728 de, Mañgıt-Nogay tarihinde sonuncu defa olmak üzere, yine Kırım tarafına, hattâ Kırımın da ötesinde «Akkerman» tarafına geçtiler. İşte Kalmukların Edilin doğu ve batısında yaptıkları felâketlerin biri de bu Mañgıt-Nogayları tamamen berbat edip batı Kazakistanı, şimdiki Bökey Orda, Samara, Orenburg, Ural vilâyetlerini tamamen gayrimeskûn bir hale getirerek, oralarının Rus eline geçip Ruslarla doldurulmasına yol açmalarıdır. Bunun neticesinde Kazakların «Kiçi Yüz»ü, ilerde göreceğimiz üzere, Rus tâbiiyetini kabule mecbur kaldılar.

Batıya geçen Nogayların hayatı artık Kırım ve Kafkasya vekayiiyle karışıyor. Ural ve Turgay vilâyetlerinde ve Mañgışlak ile Amu Derya ve Sır Derya munsaplarında kalan Mañgıt-Nogay urukları (Yedisan=Yedi-Uru: Tabın, Altı-Oğul,Kıpçak, Çağalbaylı Tana, Çerkes ve başka uruklar) Kazak hanlarına tâbi olarak «Kiçi Yüz» Kazak heyetine, bir takımı da Başkurt heyetine dahil oldular. Diğerleri «Karakalpak» adıyla müstakil bir gurup halinde yaşadılar. Yalnız Özbek heyetine dahil olan Mañgıt-Nogaylar Bukharada hâkim bir duruma geçebildiler.

Kazaklar ve Kalmuklar

Mañgıtların başına gelen bu Kalmuk belâsı aynı yıllarda Kazakların başına da geldi. Kazak uruklarının çoğu artık Sır Derya havzasında Ulu-Tav, Aral hududunda bulunuyordu. Bunlar bütün 17. nci asrı mütemadiyen Kalmuklarla mücadelede geçirdiler. Tevkil Handan sonra kardeşi «Eşim Han» (1600-1640) —ki uzun ve güzel boylu, kahraman, mert adam olduğundan Kazaklar kendisine «Eñiskey boylı Er Esim» derlerdi [138])— ve oğlu Cihangir Han (1640-1685), Cihangirin oğlu Tevke Han (1685-1718) Kazak ellerini muvaffakıyetle müdafaa etmiş ve göçebe elleri Sır Derya havzasında yerleştirmişler, Mâverâünnehri Kalmukların yağmasından korumuşlardı. Bundan dolayı Astarkhanlılarla iyi geçiniyorlardı. Yukarıda Astarkhanlılardan Veli Hanın, Kazak hanı Eşim Hana yazdığı mektuptan bahsetmiş ve zikrolunan «Abılay Sultan»ın Küçüm oğullarından olması fikrini ileri sürmüştük. Bu halde Sır Deryadaki Kazak hanlarının, Kalmuklarla iş birliği yapan ve Rus sınırı ile Sır Derya arasında dolaşan Tura hanlarına da nüfuzu olduğu anlaşılır. O mektupta Veli Hanla Eşim Han arasında «dostumuza dost, düşmanı-

---

[138]) *Tavârîkh-i Khamse-i Şarqî,* s. 247.

ınıza düşman olmak» hakkında yapılan andlaşmadan bahsediliyor [139]). Veli Hanın halefi olan Nedir Mehmed Hanın başveziri ve Semerkand hâkimi «Yalañtuş Bek Alçın» Kalmuk hanı «Batur Kuntayşı»nın 1643 yılında Taşkend üzerine hücumuna karşı Eşim Khana ve oğlu Cihangir Sultana bizzat 20.000 kadar askerle yardıma koşmuştu [140]). O savaşta Kalmukları darmadağın ederek «Yedisu» içlerine kadar kovaladılar. Eşim Hanın torunu olan Tevke Hanın Subhan-Kulı Hanla olan münasebetlerinden yukarıda bahsettik. Ozamanın Kalmukları için Kuntayşı ne ise, Kazaklar için de «Tevke Han» o idi. Her iki göçebe elin hükümdarı, kendi ellerine bir nevi nizam (yasav) tertip edip dağınık oymaklara bir devlet şekli vermeğe çalışmışlardır. Eşim, Cihangir ve Tevke Hanların gayretleri sayesindedir, ki Kalmuklar Sır Derya havzasından pek ilerileyemediler. Bütün kuvvetlerini Mâverâünnehrin sağ ve solundaki zayıf noktalara sevkettiler. Sağdan Khorezm üzerinden geçerek İranın Astarâbâd vilâyetlerine kadar, soldan Doğu Türkistan üzerinden Tibete kadar saldırdılar. Badakhşan beğleri kendi aralarındaki iç anlaşmamazlıkların halli için «İle» havzasındaki Kalmuk hanının karargâhına geliyorlardı. Mâverâünnehir ise, Kazaklar sayesinde 17. nci asırda kargaşalıktan uzak kalabildi.

«Aktaban Şuburundu»

Fakat asrın sonuna doğru Kalmukların saldırışları pek kuvvetlendi. 1681 de Kalmuklar, eski asırlarda da Bozkıra karşı siper işi gören «Sayram» (İsfîcâb)a hücum ettiler. 1683-1685 te bütün Orta Tiyanşan Kırgızlarını ve Ferganeyi istilâ edip, Sayramı da tamamen tahrip ettiler. «Galdan Boşuktu» 1696 da doğuda Çin ordularını yenmekle pek gururlanmıştı. Nihayet bunun halefi «Siven Rabtan» esir İsveç subayı Renat'ın yardımıyla asker tanzim edip, ateşli silâhlar kullanmasını da Sibiryadaki Ruslardan pek iyi öğrenerek, Kazaklara üstün oldu. Ozaman Kalmuklar Sır Deryanın aşağı bölümlerindeki sultanlara hücum ediyorlardı. Merkezi «Türkistan» (=Yese) şehri olan bu ülke, o zamanlar, «Orta Yüz» değil, «Karakalpak» adıyla tanınıyordu. 1697 yılında burada «Tubırçık» (öteki adıyla «Kirev Sultan») adında birisini han olarak görüyoruz [141]). Biraz sonra bunun oğlu «Gayıp Han» siyasî sahneye çıktı. Bu, iktidarlı bir handı. Kazan, Tobolsk, Bukhara ve Taşkend aralarındaki ticaret yollarının emniyetini temin edebilmişti.

---

139) *İnkılâb* mecmuası, Taşkent, 1922, N. 22. s. 29.

140) F i s c h e r, *Sibirskaya Jstoriya*, Petersburg 1774, s. 444.

141) *Pamiatniki Sibirskoy İstoriyi XVIII. vaka.* I, 163 Tobırcıq, babası Sırdak Sultan, babası Eşim Han, babası Sıgay Han b. Yadık, b. Ebül-Sa'id Canıbek.

Cenup ve cenup-doğu Başkurdüstanda da hükmü geçiyordu. 1709 yılında Başkurdüstana («Nogay Yolu»na) geldiğinde kendisi ancak 26 yaşında bulunuyordu. Khıyva hanları da buna tâbiydi. Aşağı Khorezmi bir vakit kendisi idare etmiş, sonra Kazak Sultanlarından «Üsek Sultan»ın neslinden «Ebülkhayır» (=Abılay) ve kardeşi «Mamay» sultanlara bırakmıştı. Ebülkhayır ise şimdiki Ural ve Turgay vilâyetlerindeki uruklara hâkimdi; ve Cenubî Başkurdüstanı da kendi hissesi biliyordu. Bununla beraber ayni kaynaklar, daha 1718 yılında, burada Batır Khan ve oğlu Qayıp Khandan bahsediyorlar. 1718 yılında bu Qayıp Khan ve Ebülkhayır Sultana Kalmuk reisi Quntayşı hücum etti. Qayıp Khanın yanında 30.000 kadar asker bulunuyordu. «Engüz» ırmağı üzerinde yapılan savaşta Qayıp ve Ebülkhayır kat'î surette yenildiler. Qayıp Khan, yanında ancak iki kişi olduğu halde «Türkistan» (Yese) şehrine dönüp gelebildi [142]. Yayık Rus Kazakları bu sırada Ebülkhayırın ve kardeşi Mamayın ülkelerine hücum ediyorlardı. Hattâ 1716 da Ruslara gönderilen şikâyet mektublarında bu Rusların Khorezmde Ürgence kadar hücum ettikleri yazılıyor [143]. Qayıp Khan, Rus imparatoru Birinci Petroya elçiler göndererek barış arıyordu. İşte bu arada Kalmuk hanı «Siven Rabtan»ın asıl kuvvetleri, Sır Derya havzasında toplanan Kazak sultanlarına yeniden hücum ederek Mâverâünnehri koruyan zinciri kırdı. 1720 yılında Sır Derya havzasındaki şehirleri, 1723 te de Taşkendi Kazakların elinden aldı. Türkistanın son zaman tarihinde pek mühim olan bu devir, Kazaklarda en ağır bir zaman olarak **«Aqtaban şuburundu», «Savran aynalgan», Alqa-Köl sulama»** gibi mûciz ve mânalı sözlerle adlandırılmış ve uzun zamanlar için tarih başlangıcı sayılmıştır.

«Yedisu» ve «Arka»daki Kazak urukları mal ve mülklerini, ev barklarını bırakarak aç ve çıplak bir halde Zerefşan havzasına ve aşağı Khorezme doldular. Mâverâünnehre gelenleri, buranın, Şıban şehzadelerinden olup Kazak arasında «padişâh-ı Turan» olan «Receb Mehmed Sultan»ın idaresinde idiler. Mâverâünnehri, Astarkhanlılar sülâlesinin son hükümdarı olan Ebülfeyiz Han bin Subhankulu Han idare ediyordu. Rus imparatoru Petro tarafından Ebülfeyiz Hana gönderilmiş olan Raguzalı İtalyan Benevini, Recep Hanın 1725 martında hattâ Bukhara üzerine yürümekte olduğu haberini işitmişti. Zerefşan havzası

---

142) Aynı eser. I. 375.

143) Aynı eser, aynı cild, s. 158: Yese (Türkistan)da yaşamış olan bu Gayıp Hanın mühründe «Gayıb Muhammed Bahadur Khan» diye yazılmış imiş (aynı eser. I. 162).

tamamen yağma edildi. Bütün ekim yerleri, aç ve perişan Kazak uruklarının Kalmuklardan kurtarabildikleri havyanlarına otlak oldu. Benevini, ozaman Bukhara memleketlerinin kıtlık ve yağma yüzünden tamamen iflâs ettiğini, her yerde yollarda eşkıya bulunup ahalinin fevkalâde heyecanlı bir zaman geçirmekte olduğunu kaydetmiştir [144]). Bukhara-Merv ve Bukhara-Khıyva araları da aynı durumda bulunuyordu. Semerkand şehri 1723-1730 yılları arasında tamamen boş kaldı. Ebülfeyiz Han ne yapacağını bilemiyordu. Ahali içindeki heyecanın, uruk başkanları tarafından yapılan bir kışkırtma neticesi olduğunu zannederek, 416 kişiyi ziyafete çağırdı ve onları, o güne kadar Astarkhan hanları tarihinde misli görülmiyen bir ahmaklıkla, öldürttü. Khıyvada da durum tıpkı Bukharadaki gibi idi. Şıban Yadigâr oğullarının son mümessili olan Şir Gazi Han, 1722 yılında 14 uruktan ibaret olan Khorezm Mañgıt-Nogaylarının isyanında öldürüldü. Bununla sülâle bitip, nüfuz ve itibarı olmıyan Kiçi Yüz Kazak hanları dâvet edilir, kovulur, öldürülür, tekrar başka biri dâvet edilir oldu. Şir Gazi Hanın ölüm yılında Kiçi Yüzden Ebülkhayır Hanın [145]) kardeşi Saraygır Hanı, sonra diğer kardeşi Bahadır Hanı, 1727 de üçüncü bir Kiçi Yüz Kazak sultanı Elbars Hanı hanlandılar. Elbars Han iktidarlı bir zat idiyse de, Horasana çapul eden uruklara başlık etmekten başka bir iş yapamıyordu. Bukharadan dönen rus elçisi, hanların değil, «bozkır tüccarlarının pîşvâsı» olup Rusyaya tâbi olan ve Astarkhanda emlâk sahibi bulunan Khıyvalı Subhan Kulı adlı bir tüccarın yardım ve himayesiyle memleketine dönebilmişti. Khıyva hanının dış siyaseti de bu tüccarın elindeydi. O güne kadar daha ziyade Sır Deryanın orta aşağı bölümlerinde yaşıyan Karakalpak oymakları, tamamile Aral gölü cenubuna döküldüler. Amu Derya deltasının sağ kıyısının Karakalpaklara ait olan yerlerinin çoğunu Kazak «Elim Oğlı» uruğu işgal etti. «Cappas» uruğu deltanın batısına geçti. Aşağı Khorezm tamamen talandı.

Kazakların o güçlüklerle dolu zamana ait hâtıraları çoktur. Bu çağı, Kazakların mûciz kelime ve cümlelerle ifade ettiklerini söylemiştik. Bunlardan «ak taban şuburundu», «yalın ayak taban bozulup beyaz olana kadar halkın kaçması» demektir. «Savran aynalgan» yani «Sır Derya havzasındaki eski «Savran» şehri etrafında (Şamanî âdetine

---

144) Benevini'nin raporları *Zapiski İmperator. Russk. Geogr. Obşç.* IX. 1853-de tabedilmiştir.

145) Bu eserde zikri çok geçecek olan bu Ebülkhayır Hanın babası Ace. b. İrış, b. Ayçuvaq. b. Biülekey, b. Üsek olup, bu Üsek te Ebü Sa'id Canıbek Hanın oğludur.

göre dua eder gibi) dolaşan ve dönen zaman»; «Alqa-Köl sulama» yani «Sır Derya cenubunda, Mirza Çölü hududunda olan Alka Göl adındaki tuzlu göllerden su içilen zaman» demektir.

Ozamanın göç acılarını hatırlatan şiirlerden biri Karakalpak hanları torunlarından Sultan Ahmet Canturın [146])ın naklettiği parçalardır ki aşağıdaki mısralar ondandır:

Mınav zaman qay zaman qisqan zaman + Basımızdan baq devlet uçqan zaman,
Şuburganda izinnen şan buraydı + Qañtar-dagı qar cavgan qıstan caman.

Yani: bu ne zaman, nasıl zaman, ne sıkıntılı zamandır! Başımızdan devlet kuşunun uçtuğu (yani talihin bizi bıraktığı) bir zamandır. Sürüyüp giderken izinden toz bürüyüp kapatıyor. Öyle ki kışın Kañtar (ikincikânun) ayında kar yağan kıştan daha yaman! [147]).

Kazak halkı ancak son Bolşevik devrinde, 1918 yılında çıkan açlığı ve kıtlığı, üç yüz yıl önce geçen bu «aktaban şuburundu» ya benzetiyor.

Kalmukların bozkıra istilâsının faydalı denilecek bir ciheti varsa o da, göçebe ahalinin zaruret dolayısıyla verimli yerlere gelerek ekincilik hayatına geçmek mecburiyetinde kalmalarıdır. Bugün Zerefşan havzasında ve Ferganede bulunan Nayman, Calayır, Kıpçak ve Uysun gibi uruklar buralara daha ozaman gelip yerleşmişlerdir. Sonradan yani Kalmuk kargaşalıkları yatıştıktan sonra da bu urukların ancak yarısından azı geriye, «Yedisu» ve «Arka»ya dönebilmiştir. O cümleden «Sadır» uruğunu sayabiliriz, ki bunlardan 12.000 ev şimdi Bukharanın Kermine civarında, yalnız 9.000 evi de eski yurtları olan «Yedisu» da («Lepse» sınırında) bulunuyor. Mâverâünnehirdeki Özbek uruklarının mühim bir bölümü ise Doğu Bukharaya, Çaganyan, Hisar ve Balkh taraflarına geçti. Böylelikle daha önce oralarda yaşıyan ırkdaşlarını çoğalttılar. Bunlardan göçebe olanlar mecburen ekinciliğe geçtiler, şehir ve köylere yerleştiler. Bu hareketten bozkırlıların daha geniş ölçüde iskânı yolunda istifade etmek için galiba Sır Deryanın ozamanki durumu, aldığı cereyan, ilerde anlatacağımız üzere, elverişli olmamıştır. Bununla beraber 19. uncu asrın başında Mâverâünnehirde ve Khorezmde göze

---

146) Sultan Ahmed b. Cantüre, b. Cihangir, b. Qayıp, b. Batır Han, b. Er Qayıp Han, b. Tobırcıq (Kirev) Han.

147) Bu «Aqtaban Şuburundu» çağı için bk. Muhammed Can Tınışpayev, *Materiyalı k istoriyi Kirgız - Kazakskayo Naroda,* Taşkent 1925. Aynı müellifin *Iqd al-Cuman Bartoldu,* Taşkent 1927 de «Aqtaban Şuburundu» adıyla neşrettiği makalede de bu mesele izah edilmiştir.

çarpan nüfus kalabalığına bu hareketlerin ve göçlerin elbette mühim tesiri olmuştur.

Başkurtlar ve Kalmuklar

Diğer taraftan Kalmukların Batı Sibiryada ve Başkurdüstanda «Tura hanları» nın Ruslarla savaşı devam ettirmelerine, keza bu hanların yenilmesinden sonra Başkurtların siyasî hareketlerine olan siyasî tesirleri ve ehemmiyetleri kaydedilmek icabeder. Rus tehlikesini pek iyi takdir eden Evliya Çelebi, Kalmukları ziyaret ettikten sonra «Bu qavm-i Qalmakh dakhi olmazsa qavm-i Mosqov kâfiri dakhi cümle dünyayı qabze-i tasarrufa alırdı» demiştir [148]. Başkurtların mühim bir bölümü Kalmuklarla eyi geçiniyorlar ve, Evliya Çelebinin de dediği gibi, onlara tâbi bulunuyorlardı. Başkurtlar, Ruslara karşı mücadelelerinde onların hariçle olan meşguliyetlerinden ve muharebelerinden güzel istifade ederlerdi. Kalmukların bazı bölümleri de bu hareketlere iltihak ederlerdi. Başkurtların 1663 yılındaki isyanına Kalmuklar Yedisan ve Altı-Oğul Nogaylarından 4000 kadar askerle iştirak etmişlerdi. Başkurt reislerinden Devlet-Berdi oğlu İşmemet bunlarla birlikte «Ufa»ya taarruz etti [149]. Yirmi yıl sonra 1683 vak'alarında Kalmuklardan Ayüke Han ve Dudubek Başkurdüstanın «Nogay Yolu» kısmında Çurtanlı Kölde 40.000 kadar Kalmuk askeriyle Başkurtlara yardıma geldiler. Ekincilikle meşgul olan Tatarlar, Çuvaş ve Çeremişler bu seferlerden pek mutazarrır oluyor ve Ruslarla birlikte hareket ediyorlar; bunun cezası olarak da neticede yeniden yağma ediliyorlardı. Halbuki Cenubî Uraldaki Tatarlar, bilhassa Ufa Tatarları «Tura» hanları zamanında Başkurtlarla beraber, hanlara yardım ediyorlardı [150]. Birinci Petronun Demirbaş Şarl ile olan savaşları sırasında Başkurtlar Kalmuklarla müttefikan rus vilâyetlerine hücum ettiler. «Samar» ve «Kama» ırmakları arasındaki bütün rus göçmen kasabaları Kalmuk ve Başkurtlar tarafından yağma edilip yıkıldı. Rusların emir ve tâbiiyetlerine geçmiyen bu Başkurtlarla Kalmukların müşterek yaylaları, Bökey Orda şimalindeki küçük ve büyük «Irgız» ırmakları arasında bulunuyordu [151]. Burada her iki kavmin mühim bir kısmı beraber konup göçer ve Edilin batı tarafına da geçerek rus kasabalarını yağma ve tahrip ederlerdi. Şimdiki Saratov (=Sarı Tağ) hududundaki rus kasabaları 1710 yılında mütemadiyen bu taarruzlara uğradı. Başkurtlar, Kalmukların Şimalî Kafkasyaya olan sefer-

148) Evliya Çelebi, VII. 868.

149) *Aktı istoriçeskiye,* IV, 335.

150) Aynı eser, V, 177.

151) Peretiatkoviç. *Povolj'ye,* II, 337.

lerine de iştirak etmişlerdi. 1710 yılında İstanbula, Kalmuk hanı Ayüke ile Başkurt (İştek) ların elçileri (önce «Mehmed Salih» adında birisi, sonra Pehlivan-Kul adında başka biri) geldi ve Kırgızlarla müttefikan Rusyaya karşı harbettiklerini, Terek kalesinde 40.000 kadar rus askerini tamamile yok ettiklerini söylediler ve yardım istediler [152].

Khıyvaya Subhan-Kulı Han tarafından vâli tayin edilen «Şah Niyaz Eşik Ağa Başı» daha 1700 yılında Rus imparatoruna tâbiiyet arzetmişti. 1719 yılında Astarkhanda bulunan Birinci Petro Hazar Denizinin doğu kıyılarına kaleler yaptırmak ve Khorezmi yavaşça işgal etmek maksadıyla, hıristiyan olmuş olan «Kabardı mirzası Devlet Girey Bekoviç»in ve kardeşleri Süyünç ve Ak Mirzaların idaresinde 3000 kişilik asker gönderdi. Bu askerlerin yok olmasına Kalmuk Ayüke Hanile Başkurtlar sebep olmuştur. Ayüke'nin Khıyva hanı Şir Gazinin yanında bulunan elçisi «Açinsen Qaşuq» ve Ayükeye tâbi «Darcı Sultan» Rusların asıl maksadının ne olduğunu Khıyva hükûmetine, Koñgrat ve Nayman beğlerine haber verdiler. Neticede rus askeri tamamen yok edildi.

Şehzade Şuna Karasakal Umumiyetle medenî seviye ve cengâverlik bakımından birbirine pek yakın olan Başkurt ve Kalmuklar arasında bir nevi siyasî kardeşlik vardı. Kalmuk hanı «Galdan Çirin» in kardeşi prens «Şuna» olduğunu söyleyip, Başkurtları ve Kazaklardan Kirey-Nayman uruğunu inandıran ve İstanbulda bulunarak islâmiyeti kabul edip islâm ilimlerini, ihtimal Türkiyenin siyasetini öğrenen birisi, sonradan Başkurt isyanlarına kılavuzluk etti. «Karasakal» adını taşıyan bu zat, bir millî destan kahramanı olarak, Altaydan Ural dağlarına kadar her yerde söylenir. Ruslar ve Galdan Çirin bu zatın Şuna olmayıp, yalancı birisi olduğu hakkında pek asabî bir tarzda propaganda yapıyorlardı. Fakat 1749 yılında Kazakistanda ölümünden sonra da Kazaklar içinde Karasakalın işini devam ettiren kardeşi «Bargay»ı gören bir zat, buna «Karasakalın kardeşi» demiştir. Bargay ise Galdan Çirinin kardeşi idi [153]. Buna göre Karasakalın hakikaten daha gençliğinde islâmiyeti kabul etmiş bir Kalmuk prensi olması pek muhtemel görülüyor. Karasakal Kalmukça konuşuyordu. Herkes onu «şehzade Şuna» olarak kabul ediyordu. Her halde bu vak'a Başkurtlar ve şimalî Kazaklar arasında Kalmuk hanlarının itibar ve nüfuzunu göstermektedir.

---

152) Râşid Tarihi, II, 327.

153) *Soçenenya Çokana Valikhanova*, Petresburg 1904, s. 205.

Kalmuklardan Sonra Boş Kalan Yerlerde Ruslar ve Ebülkhayır Hanın Rus Tâbiiyeti

Bununla beraber Kalmukların getirdikleri siyasî felâketler, bütün bu «iyilik» lerini gölgede bırakmaktadır. 1673 yılında Kalmuk Hanı Ayüke Rusyanın yüksek hâkimiyetini kabul etti. Batı Kalmukları Kazakistandan ve Başkurdüstandan Mañgıt-Nogayları Edil batısına sıkıştırıp çıkardılarsa da, onların yerlerini kendileri doldurdular. Bununla Türkistanın bu batı bölümleri nüfus kesafetince pek müteessir olmamıştı. Bunun neticesinde Başkurdüstanda ve Tura'da Ruslara karşı olan savaş, Kalmuk çağında devam edebilmişti. Fakat Kalmuklar 18. inci asrın ilk dörtte birinde buralarını tamamen boşaltıp, Edilin batısına çıktılar. Bütün buralarını artık rus köylüleri ve Kozakları doldurmağa başladılar. 18. inci asrın ilk yarısı Yayık ırmağı havzasının ve batısının Ruslar tarafından tamamen işgal edildiği devirdir. Bu zaman, Doğu Kazaklarının batıya göçleri zamanı idi. Onlar gelirken buralarda Rus hâkimiyetinin kat'î surette yerleşmek üzere olduğunu görüyorlar ve ona göre tedbir alıyorlardı. 17. nci asrın ilk dörttebirinde Kalmukların Şimalî Kazakistanı işgal etmeleri, evvelce Semi Palat, Akmola ve Turgay vilâyetlerinde güzel otlaklarda yaşıyan kazak uruklarının Aral Gölü etrafına, ıssız çöllere sığınmasını gerektirmişse, bir asır sonra Kalmukların Sır Derya havzasını işgalleri de, Aral-Sır Derya havzasından Kazakların yalnız Mâverâünnehir ve Khorezme değil, büyük bir bölümünün tekrar şimalbatıya, Turgay ve Ural vilâyetlerine ve Başkurdüstan hudutlarına dönüp gelmesine sebep oldu. Buradaki Kazak sultanları ise, Cenubî Türkistanın medenî hayatından pek uzak yaşıyan ve ahali arasında itibarı olmıyan «Kiçi Yüz» sultanları ailesini teşkil ediyordu. Bunların Aral cenubunda ve Amu Derya deltalarında yaşıyanlarından bazılarının Khorezm tahtına davet edildiğini biraz yukarıda kaydetmiştik. Bunlardan, ismi yukarıda mükerreren geçen, Ebülkhayır pek kurnaz bir adamdı. Kaçıp gelen urukların başına geçerek büyük bir iktidara malik oldu. Devlet fikrini değil, en hücra köşelerdeki boyların uruk entrikacılığı ruhunu taşıyan bu zat, «Üç Yüz Kazak», Karakalpak ve hattâ Khorezm hükümdarlığı dâvasına kalkıştı. Sır Derya havzasına malik olan Tevke Hanın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Pulat Han (1718-1730), bütün «Üç Yüz Kazak» sultanlarının resmen reisi sayılıyordu. 1730 yılında şimdiki Evliya-Ata tarafından kurultay gibi bir şey toplanıp, Pulat Hanın bizzat kendisi tarafından idare olunan «Ulu Yüz»ün sultanları, oğlu «Ebülmembet» ve «Şıgay Han» ın diğer oğlu neslinden gelen ve zamanının kahramanı sayılan «Barak Sul-

tan»ın [154]) idaresi altındaki «Orta Yüz» sultanları, Ebülkhayırın idaresindeki «Kiçi Yüz» sultanları, Anarkay denilen yerde müttefikan Kalmuklara hücum ederek galib geldiler. Fakat Ebülkhayır Han o hengâmda ölen Pulat Hanın «Üç Yüz» üzerindeki riyasetini Ebülmembet Handan haksızca dâva etmesiyle birleşik teşkilât bozuldu. Doğu Kalmukları bundan tekrar istifade ettiler. On yedinci asrın sonunda Kalmukların bir bölümü Kazakistan üzerinden geri dönüyorlardı. Bunları yolda Kazaklar hırpaladılar. Mallarını yağma edip, pek çoğunu da öldürdüler. Bunlar Doğu Kalmuklarının «İle» havzasında oturan reisi Siven Rabtan'a iltihak edince bütün işleri Kazaklardan öç almak oldu. Doğu Kalmuklarının Kazakları takibinde bunlar mühim rol oynadılar. 1733 yılında Kalmuklar tarafından takip olunan Orta Yüz hanlarından «Şemeke» (Tevke Hanın oğlu «Şah Mehmed») Hana tâbi uruklardan on bin evlik bir bölümü, bunların arkasından da 20.000 evlik kadar bir büyük yığının başında olmak üzere Şemeke Hanın kendisi, pek perişan bir halde, Başkurdüstana gelip girdiler. Doğu Başkurt uruklarının yaylalarını işgal ederken Şemeke Han ve ona tâbi eller, Başkurt «Taymas Tarkhan» tarafından sert bir karşılık görerek geri çekildiler. Başkurtlar ozaman Ruslarla çarpışıyorlardı. Şemekenin arkasından Kiçi Yüz hanı Ebülkhayır Han da kendisine tâbi birkaç el ile Başkurdüstan sınırına gelerek kendisinin veyahut oğlunun han ilân edilmesini istedi. Zaten Ebülkhayır (ihtisarla: Abılay) daha 1717 yılından başlayıp Başkurdüstan idaresine karışmış olan bir kimseydi. Fakat Başkurtlar, bu defa Kalmuklara düşman olan birisini hanlanmaktan çekindiler. Onlar Bukhara, Khıyva ve Karakalpaktaki hanlardan birini istemişlerdi. Nihayet Kalmuk prensi olarak tanıdıkları Şuna=Karasakal' Hanı, han ilân ettiler. Ebülkhayır Khan Başkurtları kendisine celbedemediği gibi, Kalmuklara ve kendisine muhalif sultanlara da mukabele edemiyeceğini ve ayni zamanda Rusların bu yerlere istilâsına Başkurtların tek başına mukavemet edemiyeceklerini anlayınca, Ruslarla haberleşmeğe başladı; ve kendisi için, Başkurt hududunda bir kale yapıp vermeleri şartıyla, tâbiiyetlerini kabul etmek hususunda müzakereye girişti. Ebülkhayır, kale yapılıp kendisine verildikten sonra, orada oturup Kazak ve Başkurtları idare edeceğini düşünüyordu. Ruslarla müzakeresi samimî değildi. Maksadı, onlara kale yaptırıp icabettiğinde onlardan yardım almak ve uruklar arasında kendi otoritesini yerleştirmekti. Bu kaleye yerleşip rakip sultanları susturacak, aynı zamanda Kalmukların taarruzlarına da mukabele edecekti. Bir taraftan Ruslarla müzakere

---

154) Bu hanların şecere ve nesepleri bu fasılda haşiye N. 225 te zikredilmiştir.

ederken, diğer taraftan Başkurt isyanını takviye ediyordu. Nihayet bu oyun ciddî bir şekil aldı. Rus hizmetinde olan Tatar mirzalarından Kutlu Mehmed Tefkilev, bazı tüccar ve mollalar Ebülkhayır Hana gidip Rus tâbiiyetini ciddî olarak kabul etmesini teklif ettiler. Nihayet 1734 yılında Ebülkhayır Han Rus tebaalığını kabul etti. Ruslar da 1735 yılında, Başkurtlarla Kazakların tam ortasında, Ebülkhayır Hanın kendisinin gösterdiği yerde, «Or» ırmağının Yayık ırmağına döküldüğü noktada (şimdiki «Orsk» şehri yerinde), ozamanki «Orenburg» şehrini yaptılar. Fakat Ebülkhayır Hana kaleyi vermediler. Başkurtlar, Yayıkta kale yapmanın ne demek olduğunu biliyorlardı; bu yüzden kaleyi yapmak için giden rus ordusunu geçirmemek için bütün kuvvetleriyle mücadele ettiler. Fakat muvaffak olamadılar. Neticede Ruslar Bozkırda duruma hâkim oldular. O güne kadar Rusyaya bilfiil tâbi olmıyan Üsergen (Qañlı), Bürcen, Yeti-Uruv, Kıpçak ve Yurmatı Başkurtları da artık Rus tebaası oldular. Bazı «Orta Yüz» sultanları da biraz sonra Rus tâbiiyetine girmek zaruretini hissettiler. Ebülkhayır ile bu hanlar hatalarını pek çabuk anladılar. Ebülkhayır, bir taraftan Kalmuk hanına kızını vererek ve ona dayanarak kuvvetlenmek istiyordu; diğer taraftan, 1741 yılında Ebülkhayır tarafından Petresburga gelen elçiler, Türk elçisini görerek Türkiyenin, Kazakları Rus esaretinden kurtarıp kendi tâbiiyetine kabul etmesi hakkında Ebülkhayır Han adına müracaatta bulundular[155]). Diğer sultanlar, bilhassa «Orta Yüz»ün hanı «Barak Han» Ebülkhayırı, Rus tâbiiyetini kabul etmesinden dolayı hain biliyorlar, onunla ve oğullarıyla temastan çekiniyorlardı. Her halde 18. inci asır ortasına doğru bütün Yayık havzası Yukarı Yayık (rusça Verkhni Ural) dan «Üyşük» (rusça Guryev) e kadar Rus Kozak kuvvetleriyle doldurulmuş oldu.

Kalmukluğun Sonu Kalmuk istilâsı, doğudan Çinlilerin müdahalesiyle nihayet buldu. Zaten Kalmukların kuvvetlenmesi ve «Tibet»e kadar el uzatabilmeleri, Çindeki durumun karışıklığından ileri geliyordu. Çin hükûmeti 1644 yılında «Ming» sülâlesinin düşmesiyle neticelenen karışıklıklar ve ihtilâller dolayısıyla uzun zaman batı sınırlarına gereği kadar bakamıyordu. Fakat 18. inci asrın başında imparator «Kan-si» (1713-1722) memleketinde âsâyişi sağladıktan sonra, yeter derecede kuvvetli bir ordu kurabildi. 1714 te Kalmuk hanı Siven Rabtan Çine taarruzda bulunmuştu. Bu vak'a, imparator «Kan-si»nin Kalmuklara karşı ciddî tedbirler almasına sebep oldu. Tehlikeyi gören

---

155) Bunu bildiren vesika Turgay vilâyet arşivindedir. Bk. *Pamatnaya Kniga Turgayskoy oblasti* za, 1899, s. 359.

Kalmuklar Cungaryadan ve Yulduz-Köl yaylalarından «İle» havzalarına, «İle» Kalmukları da bu ırmağın ayaklarına indiler. 1723 yılındaki «aktaban şuburundu» vak'aları Kalmukların yalnız taarruzundan doğmamış, aynı zamanda onların Çin tehlikesi önüne geçmeleri yüzünden meydana gelmişti. Bundan sonra Çinliler muntazaman Kalmuk işlerine karıştılar. Siven Rabtan'ın halefi olan Galdan Çirin Çinlilerle harbedip 1739 andlaşmasıyla memleketinin yarısını kaybetti. Kalmuk baş karargâhı ozaman daha İle, Tekes ve Kigen nehirlerinde idi. Yaylalarından kaçan Kazakların büyük bir bölümü bu aralık Kalmuk tâbiiyetini kabul ederek geri dönmüşlerdi. Bunların yardımlarıyla Kalmuk tahtını ele geçiren «Amursana» 1754 te Çinlilere itaat etti. Kalmuklara tâbi olan bütün eller artık Çin tâbii oldu. Batı Kalmuklarının reisi Ayüke Han daha önce Çinle münasebet tesis etmişti ve 1714 te Edil Kalmuklarına Çin elçisi gelmiş, Ayüke de bu elçiye Çine dostluk ve Ruslara düşmanlıktan bahsetmişti. Amursana Çin hâkimiyetine dayanamayıp isyan etti; çin memurlarını kesti. Fakat sonra yenilip «Orta Yüz» Kazaklarına kaçtı. 1757 de tekrar hükûmeti ele almak teşebbüsünde bulunmuştu. Kazak hanı Abılay'ın [156] kendisini tutup Çinlilere vereceğini öğrenerek Sibirya Ruslarına sığındı. İkinci yıl çin imparatoru Si-ban-lun, kendi generallerinden «Çjaokhoy» ve «Fu-de» idaresinde Kalmuk isyanlarını bastırmak için çok büyük bir ordu gönderdi. Bunlar da, Türkistanda emsali görülmiyen bir vahşetle, bütün Kalmukları öldürdüler. Burada bir milyondan fazla Kalmuk kesildi.

Yayık-Edil-Kuban taraflarındaki Kalmukların başına [illegible] ayrı felâket geldi. Ayüke'nin halefi olan Seren Donduq bir taraftan Çinlilere, diğer taraftan Osmanlılara tâbiiyet arzediyordu. Diğer bir kısmı İrana, Nadir Şaha sığınmışlardı. Ruslar tarafından tâyin edilen Donduq Daşı'nın oğlu Ubaşı zamanında Ruslar Kalmuk işlerine bizzat karışıp «khan cargusı» (divanı) yerine yalandan «halk cargusı» diye kendi tâyin ettikleri adamlardan ibaret bir hükûmet kurdular. Ubaşı buna tahammül etmeyip, 1771 yılında Edil ırmağını geçerek Uraldan ve Kazak bozkırından Balkaşa ve oradan Cungaryaya dönecek oldu. Edilin batısında ancak 500 ev kaldı. Geri kalan bütün Kalmuklar 33.000 çadır (169.000 kişi) oldukları halde tamamen Cungaryaya kaçtılar. Yolda bunları Kazaklar ve kısmen Başkurtlar yağma ettiler. Bunlar Edilden Çin sınırına

---

156) Abılay (=Ebülkhayır) bin Uvalı (=Veli), bin Cihangir, bin Eşim. Tavârîkh-i Khamse-i Şarkî, s. 247; bk. yine aşağıda hâşiye N. 225. Kiçi Yüz hanı Ebülkhayır bn. Açe gibi bu Abılay bn Uvalı'nın ismi de «ebülkhayır» kelimesinden geliyorsa da, bunlardan ikincisi ancak «Abılay» şeklinde söylenmiştir.

kadar olan mesafeyi sekiz ayda geçtiler. Malları yağma edildi. Çin sınırına 169.000 kişiden ancak 70.000 kadarı sağlıkla gelip, yüz bini yolda öldürüldü, açlıktan kırıldı, esir edilerek satıldı. Çin sınırına varabilenlerini Çin hükûmeti eyi karşıladı. Doğu Türkistanda Kara-Şehirde, Uluğ Yuduz ve Kiçik Yulduz yaylalarında, kısmen de Tarbagatayda yerleştirdi. Bugün Yulduz ve Tekeste yaşayıp 1916 isyanında Doğu Türkistana kaçan Kırgızları yağma eden ve kesen Kalmuklar, yine onlardır.

Kalmuk hareketleri, Türkistan ve Moğolistan tarihinde evvelce misli görülmiyen mânasız bir hareketti. Bu kadar Kazak, Mañgıt-Nogay ve Başkurt kanı döktüler. Kendileri de bu kadar kırıldılar. Profesör Pozdneev, Kalmuk hareketleri doğudan yapılan mühim bir baskı neticesi değildir [157a]), diyorsa da bu fikir doğru değildir. 16.ncı asrın başında Çinde ve Moğolistanda seyahat eden Osmanlı müellifi Ali Ekber Khatâî'nin açık ifadelerinden, Kalmuk hareketlerinin baş sebebinin doğudaki nüfus kesafeti olduğu anlaşılmaktadır [157b]). Bununla beraber oymak halindeki cahil ve güçsüz bir kavmin eski şevketli atalarının büyük fütuhat an'anelerini takip etmek hayali de bunda mühim âmil olmuştur. Bunlar Türkistanda kuvvetli bir hükûmetin kurulamamasından istifade ederek, evvelce Moğol devletine tâbi olan bütün ülkeleri tekrar alacaklarını sandılar. Asrın başka bir asır olduğunu, şartların değişmiş bulunduğunu, 17. nci asrın Rusyada Birinci Petro çağını hazırlamakta olduğunu, tabiîdir ki, düşünemediler. Yalnız 18. inci asırda bunlar kendilerinin Rus kapanına düştüklerini öğrenebildiler. Umumiyetle Kalmuk vak'aları Birinci Petronun plânlarının tatbik edildiği zamana

---

157a) Prof. A. Pozdneev' in muhtelif eserlerinde bu meseleye temas ederek yazdıkları Grum Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya i Uriankhayskmi Kray*, II, 1926, s. 631-635 te hülâsa edilmiştir; bu müellif eserinin 631. sahifesinde Kalmuk muhaceretinin sebeplerine dair bütün diğer müellifler tarafından serd edilen mütalâaların bibliyoğrafisini de vermiştir.

157b) Ali Ekber, *Khatâynâme*, Âşir Efendi Kütüphanesi, N. 610, varak 123:
دراین‌زمان کار بجایی رسیدکه زمین برقلماق تنك کردانیدند وجهت جنکی قالماق باخان ختاییان ازین سبب بود.
و خان ختای شرط کردکه بعد ازین قصد زمین قلماق نکند جهت آنکه خلق صحرای بسیار شدند هرسال
بسبب علفزارها کروه کروه باهم دیکر درحرب اند.

Kalmukların garbe yürüyüşleri şarktan gelen geniş bir tazyikın neticesi olduğuna dair diğer kayıtlar, Kalmukların ve garbî Moğolların tarihini bütün mehazları göstererek hülâsâ eden Grum Grjimaylo tarafından da s. 635 nakledilmiştir; Moğollar arasında arazi nizaları için yine bk. Yakinth-Biçurin, *İstoriçeskoye Obozrenye Oyratov*, 1834, s. 61-63.

rastlamış ve 19. uncu asırda Batı Türkistan meselelerinin tamamiyle Rus lehine halledilerek nihayet bulması yolunu hazırlamıştır.

6

16-17. nci Asırlarda Türkistanın İktisadî Durumu

Amu Derya ve Sır Derya Irmaklarının Aşağı Mecralarında Medenî Hayatın Mukadderatı

Türkistanın diğer çağları gibi bu iki asırdaki iktisadî durumu da henüz öğrenilmemiştir. Moğol hanları hâkimiyetinin en kuvvetli zamanında 350 yıl kadar Hazar Denizine dökülen Amu Derya = Özboy yatağı, 1575 yılı hududunda mecrasını değiştirdi. Aşağı yukarı ozamana kadar suyunun galiba pek mühim bölümü, şimdiki Yeni Derya'dan akıp, Amu Deryaya koşulan Sır Derya da mecrasını değiştirip, bütün suyu şimdiki yatağından akıp Aral Denizine döküldü. Umumî cihan iktisadî hayatında mezkûr iki asırda hâsıl olan değişikliklerin Ortaasya için ehemmiyeti okadar büyüktü, ki o iki ırmak Moğol çağında aldıkları mecralarında akmakta devam etseydiler, Türkistan eski iktisadî durumunu yine idame ettiremezdi. Bununla beraber Türkistanın iç hayatında iki ırmağın mecralarındaki değişikliklerin ehemmiyeti de oldukça mühim olmuştur. Herhalde bu hâdise o asrın en büyük musibetlerinden biri sayılmıştır. Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi bu vakıayı, Allahın Khorezmlilere gazebi ve kahrı olarak göstermektedir [158]). Özboy yatağında bulunan şehirler, kaleler ve ribatlar Özboy ile beraber kuruldu. Evvelce Özboy boyunda ekincilikle uğraşıp oturan bazı Türkmen ve Kazak uruklarının (Adağ = şimdi «Aday») biraz sonra Mañgışlak-Üstyurt çöllerinde göçebe hayata geçmiş olduklarını ve yahut Khorezm ovasının ekilecek toprakları ve arkları için oranın sekenesi ile ve Özbeklerle mücadele ettiklerini görüyoruz. 16. ncı asrın ilk on yılında Babur Mirza ve Şaybak Han vekayinamelerinde, Sır Derya ırmağının «Yeni Derya» mecrasıyla Amu Deryaya akmayıp ve tamamile «Aral»a da dökülmeyip, şimdiki «Akmescid»den aşağı havzasının hepsinin sonsuz bir bataklık teşkil edip kaybolduğu tasvir olunur [159]). Yani o yıllarda bu ırmak, bir inkılâp

---

[158]) Seyahatnâmesinin Paris nüshası, Suppl. turc. N. 1136, varak 46: «خوارزم ولایتی ایکی بکلربکلیك یردر. بریه‌سی چوق ولایتدر. حق تعالی انلره خشم ایتدی. جیحون صویی اورکنج شهریکه خوارزملك تختیدر، آنوك یانندن کچردی. شمدی قیتدی، شهردن یجه کونلك ایراقدن آقر اولری.»

[159]) Baburnâme, ed. B e v e r i d g e, vr. 2 b. ve zikri geçen *Mihmannâme-i Bukhârâ*, vr. 99 b - 100 b.

devri geçiriyordu. Mukabilindeki «Aşnas», «Cend» ve Sır Derya munsabındaki «Yenikent» ve «Khuvare» gibi eski şehirlerin artık adı geçmiyor. Şimdiki «Çimkent» ve «Türkistan» müzâfâtında ise «Arıs» havzasında Otrar, Yegenkent (Araplarda: ينككت), Khalıç, Kara-Asman, daha aşağıda Ikan, Yeni-Kurgan (yahut «Cankurgan»), Yese, Sabran, Karnak, Savarı, Suzak şehir ve kaleleri, karşı yakada Kavgan, Arkuk, Özkent, Akkurgan kaleleri zikrediliyorlar. Temür Beğin zamanında mevcut olan şehirler (Sütkent), Şaybak Hanın Otrar karşısındaki gezintilerini tasvir eden kayıtlarda artık zikredilmiyor. Özkent daha 18. inci asırda Ferganedeki «Baş Özkent»e karşı «Ayak Özkent» adıyla zikrediliyor. Buralarda Kazaklar hâkimiyeti zamanında, 17. nci asırda Kazak han ve beğlerinin adlarını taşıyan birçok yeni kaleler görülüyor. Fakat ırmağın aşağı bölümü 19. uncu asrın başına kadar muayyen bir mecra alamadığından 17. nci asır Kazak bozgunlarında buraya sığınan göçebe Türkleri yerleştirmek için istifade edilemedi. Buralarda bulunan Ebülgazi Han eski «Barçınlıg Kent» şehrinin yerinde yalnız «Barçın'nın kök kâşânesi» diye bir mezardan bahsediyor. Özbek hanları memleketin imarı yolunda çok gayret sarfettiler. Fakat gerek Amu Derya ve gerek Sır Deryanın aşağı cereyanında bir istikrar husule gelmediğinden, bu çalışmalar Sır Deryanın orta ve yukarı bölümlerine, Zerefşan havzasına ve Doğu Bukharaya münhasır kaldı. Yeni Derya havzasındaki ekili yerlerini bırakarak yine göçebe hayata geçen urukları, oraların eski şenliği ve mamurluğu hakkında efsanevî rivayetler söyliyerek bugüne kadar hatırlıyorlar [160].

Özbek Hanlarının İmar Tedbirleri

Şaybak Hanın vakıfnâmesinde [161] bu hükümdarın Zerefşan havzasında şimdiki Ribât-i Melik çölünde ve Sır Derya havzasında Arıs ırmağı üzerinde Otrarda yeni arklar açarak, yeni ekim alanları vücude getirdiği söyleniyor (Otrar arkının açılmasına adı olan «Nehr-i Khânî» نهر خانى kelimesi tarih olmuştur = 916). Oğlu Temür Sultan ise Semerkand nahiyesinde «Akça Noga» arkını açtı. Kalan bütün hanlar da bu teşebbüslere uydular. Bilhassa Abdullah Hanın imarı pek mühimdir. Kermine ve Nurata taraflarında boş yatan sahaları suluyarak imar etti. Bu yüzden Mâverâünnehirdeki eski imaret ve arklar Temür Beğ ile Abdullah Hana nisbet edilirler. Filhakika Zerefşan ve Kaşka Deryadaki

---

160) *Zapiski Vostoçnago Otdelenya Russk. Arkheolog. Obşç* XII, 095-0105.

161) Bu vakıfnâme yukarda s. 104 te zikri geçen «Fasl al-Khitâb» kitabında bulunuyor.

mühim köprüler bile Şıbanlılar, bilhassa Abdullah Han tarafından ve
Taşkent tarafında Keldi Muhammed Sulltan, Barak Han ve oğulları ta-
rafından yapılmıştır. Bu gibi yeni sulanan yerlere elbette kendileriyle
birlikte gelen Özbek ve Kazak urukları yerleştirilmiştir. 1669 yılında
Bukhara ve Khıyvaya gelen rus elçisi Pazukhin, toprak mahsullerinin
ancak bu memleketlerin kendilerine yetecek kadar olup, ziraî ihracat-
ları olmadığını kaydetmiştir [162]. Şehir hayatına medar olan ticaretin
sukutu neticesinde ahalinin yalnız ekincilikle ve hayvan beslemekle ge-
çinmek mecburiyetinde kaldığı bu devirde, yalnız hükûmetler değil,
zamanın şeyh ve mutasavvıfları da ekincilik lehine propaganda yapı-
yorladı. 16. ncı asrın ilk yarısında Mâverâünnehrin büyük şeyhi «Makh-
dûm-i A'zam» göçebe ahali arasında türkçe «ulus köçe bayır (ba-
yıgır), **derviş kiçe bayır»**, şehirli ve köylüler arasında farsça olarak da
«hakikî sofuluk pamuk temizlemektir» mealinde vâz ve nasihatte bulun-
muştur [163]. Bu şeyh ziraati çok olan müridine en muhlis müridim derdi.
Özbekler çok defa kendilerinden önce boş, ekilmemiş olan yerleri şe-
nelterek oralarda yerleşmişlerdir. Bundan dolayı köylerin ve kasaba-
ların çoğunun adı türkçedir [164a]. Doğu Bukharada ozaman vücude ge-
tirilen kalelerden Şîrâbâd, Çırakçı, Yekkebağ, Kitab, Yorçı ve Korgan-
tepe zikrolunabilir. İskân işleri bazan eski şehir ve kasabaların harap ol-
masıyla müvazi gidiyordu. Aynı zamanda bazı eski kasabaların ahalisi-
nin de askerî bir sınıf olan Özbeklerin yanına gelip yerleştiği görül-
müştür. Bukhara ve Balkh şehirleri bu zamanda yerleşen Özbekler sâ-
yesinde çok büyüdü ve bu şehirlerin kenarlarında teşekkül eden yeni
mahalleleri içerisine almak için eski şehir surlarını genişletmek icabetti.
Şöyle, ki Şıbanlı Abdülaziz Han 1544 te Bukharanın yeni mahallelerini
ihata eden yeni bir sur yaptırdı. Balkh şehri ise, bu zamanda tarihinin
belki en mamur ve nüfusu en kesif olan bir devrini yaşadı. Şıbanlı Ab-

---

[162]) Boris Pazukhin'in Khıyva ve Bukharaya Subhan Kulı zamanında se-
yahati hakkındaki mühim raporu Çarikov tarafından neşredilmiştir (N. T c h a-
r i k o w, *Un voyage dans l'Oüzbekistan en 1671* in *Trudy III. mejdunarodnago
S'yezda Oryentalistov*, t. I, s. 595-604).

[163]) Bahâaddîn, «*Câmi 'ül-Maqâmât-i Makhdûm-i A'zam*», Kâbil şehir kü-
tüphanesi nüshası, vr. 16a-46a: اصل طريقت پنبه خشاره كردن است.

[164a]) Mollalar köy isimlerini kaydederken çok defa unutulmuş, kullanıl-
mıyan eski tacikçe adlarını yazmışlar, buna dikkat etmiyen rus bilgini V i a t k i n,
Mâverâünnehirde bugün türkçe olan isimler yerine daha 17. nci asırda bile tacikçe
isimler kullanıldığını sanmıştır.

dülmümin Han babası Abdullah Hanın hayatında burada «kalgay», yani veliahd olarak yaşadı ve şehri çok imar etti. Şehri, yeniden teşekkül eden mahallerini de içeriye almak üzere, yeni bir surla ihata etti; bu sur eskisinin iki misli olup, 20,000 kadem tûlünde idi; bunun ihata ettiği şehir «dış şehir», şehrin eski yani Moğollardan önceki devirdeki kısmını, «Erk» ini ve «Kal'a-i Hinduan»ı ihata eden eski surunun içinde bulunan kısmı da «iç şehir» (şehr-i derûn) tesmiye olunur oldu [164b].

Khorezmde, Enüşe Han zamanında Amu Deryanın Kât yanından geçen mecrası kurudu. Buna karşılık han, Yeni Künbed'den Ak Köl'e kadar akan büyük Yarmış arığını açtı. 1681 de Amu Deryanın Özboy mecrasındaki «Vezir» şehri ahalisi, artık orada su kalmadığından, yerlerini terkedip Khıyva ovasına geldiler. Enüşe, Şâhâbâd ile Çağatay adlı şehirleri yapıp «Vezir» ahalisini oraya yerleştirdi ve her iki şehir yanında arıklar açtı. Şimdiki Yeni Ürgenc ve Yeni Kât o arıklar üzerinde âbâd edildi. Buradaki Çağatay kalesinin asıl ahalisinin, Temür Beğ tarafından Khorezme getirilmiş Çağataylardan ibaret olduğu kaydedilmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Temür zamanında Khorezmden Mâverâünnehre göçürülenlerin yerine, Mâverâünnehirden Khorezme diğer Türkleri getirmek, böylelikle Türk uruklarını birbiriyle karıştırarak memleketi birleştirmek ülküsü takip edilmiştir. Bugün aşağı Khorezmde oturan Karakalpaklar da buraya Temür tarafından tehcir edilerek Edil ırmağı kıyılarından getirilmişlerdir. Şıbanlılar çağında, bilhassa Abdülâziz ve Subhankulı, Enüşe ve Evreng Hanlar zamanında Zerefşan havzasıyla Khorezm arasında vaki olan ahali değiştirilmesi de böyle bir kaynaşmağı temin etmiştir. Subhankulı Han Khorezmden getirdiği göçmenleri toprağa bağlı olarak yerleştirip, onlara su ve yer temin etmek hususuna pek itina ediyordu.

İç ve Dış Ticaret

Umumiyetle 16-17. nci asırlarda ve 18. inci asrın ilk yarısında Türkistan iktisadî hayatı, ticaret ve sınaat şöyle dursun, haklın biricik geçim vasıtası olan ekincilikte bile, çok defa hükümdarların çalışmalarına rağmen, tedricî alçalma safhaları geçirmekte olduğunu arzetmektedir. Memlekette

---

164b) Bukhara ve Balkh surlarının Şıban hanları zamanında yeniden binası hakkındaki bu mühim malûmat, 1621 hududunda Balkhta telif olunan ve yegâne nüshası Kâbil şehir kütüphanesinde N. 86 da bulunan *'Acâyib ül-Büldân* nam eserde, vr. 2 a, 71 b de bulunmaktadır. Bu kayıtlar sâyesinde Bukhara ve Balkh şehirlerinin en mamur ve ahalisinin en kesif zamanı Moğollar ve Özbeklerden önceki devirler olacağı hakkında ileri sürülen fikirlerin yanlış olduğu da tahakkuk etmiş bulunmaktadır.

ticaret tamamile yerli ahali elinde idi. Hattâ Batı Sibiryada Rusların Batı Çinle ve Doğu Türkistanla olan ticareti de Mâverâünnehir ahalisi elinde idi. Çin, Türkistan ve Sibirya ticareti için İrtiş havzasında, Yamış ve Tobıl'da, Rus Avrupası ticareti için Hazar Denizi kıyısında Astarkhanda, o zaman umumiyetle «Bukharalı» yahut «Tazik», «Sart» ve yahut «Çağatay tüccarı» diye adlandırılan Mâverâünnehir tüccarlarının kervansarayları vardı.

Bukharadan Tobıl'a kervan kırk günde geliyordu. Astarkhana iki yoldan gidiyordu: Biri karadan Ürgenc, Üstyurtta Şam kalesi, Taş-Keçü, Sarayçık yolu idi. İkinci yol, deniz yolu olup, Ürgencden Mañgışlakta Karagan körfezine, sonra rus gemileriyle denizden Astarkhana gelirdi [165]. Bütün ithalât ve ihracatı kendi ellerinde bulunduran Mâverâünnehir ve Khorezm tüccarları, dışarı ülkeler tüccarlarının kendi memleketlerine gelmesini istemiyorlardı. O cihetten kendileri Hindistan ve Rusyaya çok giderler, ama kendi memleketlerine gelen hind ve rus tüccarları baskı altında bulundururlardı. 1557-1744 yılları arasında Khıyvadan Rusyaya 33 defa yani her 5½ yılda bir elçi geldiği kayıtlıdır. Ruslardan ise Khıyvaya gelen pek azdı. 17. nci asırda Bukhara ve Khıyvadan 12 şer, Rusyadan ise ancak 7 elçi geldiği kayıtlıdır. Abdullah Han yolların emniyetini temin ettiği zaman bu gibi münasebetler epey ilerlemişti. 1593 yılında Bukharalı tüccarlar ozaman Rusyada ingiliz emtiasının iskelesi olan Arkangelsk'de bile görülüyorlar. Moskova, Kazan ve Nijni-Novgorodda, Sibiryada Tobıl ve İrbit panayırlarında Mâverâünnehir tüccarları çok bulunuyordu. Rusyadan bilhassa ingiliz «çuha»sı, rus deri ve köseleleri, «ogur» bıçakları, iğne falan gibi ufak demir eşya ve ağaçtan yapılmış tabak, çanak gibi şeylerle kara tilki ve diğer yabanî hayvan derileri, avcı doğanlar, balık dişleri gibi süs eşyası gelirdi. Mâverâünnehrin Rusyaya ihracatı ise epeyce ehemmiyetli idi. Bilhassa mensucat, kendek, zendeni, kıtat, kamka ve edres adlı kumaşlar ve pamuk getirilirdi [166]. Bukharanın doğusunda Khatırcı hududundaki Kendek (Araplarda کنداکین yani کندک کنت) köyüne mensup «Kendekî» kumaşları daha ilk islâm asırlarında bile pek mâruftu [167]. Yine Bukharanın şimalindeki «Zendene» köyünde yapılan kumaş da öyle idi. Fakat bu son adı taşıyan kumaş, Khıyva, Kazakistan ve Başkurdüstanda daha çok makbuldü. Başkurtlar ve Batı Kazaklar yirminci asır başına

---

165) Bk. *'İqd ül-Cümân Bartoldu*, s. 34-35.

166) *Sbornik Kniaza Khilkova*, s. 523, 527.

167) İbn Khurdadbeh, s. 38, 39: الكرابيس الكندجية

kadar çok defa, Khıyvada yapılan capanları giyerlerdi. On yedinci asrın ilk yarısında İrana gelen Alman elçisi Oleari, Mâverâünnehir ipeklerinin yine eskisi gibi İran yoluyla Avrupaya geçmekte olduğunu söylüyor [168]. Fakat ipeğin Çinde işlenen en mühim kısmı şimdi, Türkistan yolıyla değil, denizden gemilerle Avrupaya gidiyordu. Elbette ticaretin en mühim kısmı Hindistanla yapılıyordu. Rusyaya, Astarkhana Bukhara tüccarları yılda ancak bir veya iki defa giderlerdi. Ama Hindistana Balkh yoluyla her zaman kervan yürürdü. Ateşli silâhlar, firenk kumaşları ve çay ekseriyetle oradan gelirdi. Kıymetli eşya (1671 yılı kaydında «mücevherat») oradan gelir ve oraya çıkarılırdı. Balkh, «Hindistan ticaretinin aktarma ve dağıtma yeri» idi. Balkhlılar Rusyada da malûm olmuşlar, **«Balkhintsi»** diye adlandırılmışlar ve Astarkhana kadar gelip gitmişlerdir. 1669 yılında Khıyva elçisi Rusyaya daha çok bağlı olan bu memlekette, rus malından çok, hind mahsulâtının makbul olduğunu ve «Ürgenc»de hind malları için mahzenler bulunduğunu söylemişti. 1707 de Evrengzib'in ölümüne kadar Türkistan ile Hindistan birbiriyle sınırdaş devlet olduklarından ve 16-17. nci asırda Hindistanın kuvvetli Moğol (Baburlular) hükûmeti Balkh'a kadar olan yolların emniyetini tam ciddiyetle temin ettiğinden, bu iki ülke arasındaki iktisadî münasebetler bozulmadı. Yalnız 1707 de «Mîr Veys Ghalcâî» nin isyanı ve Afganistanda ayrı bir hükûmetin kurulması sırasında durum biraz karıştı. Fakat yine ticarî münasebetler hiçbir suretle kesilmemiştir.

Ticareti İdare Eden Sermaye

Mâverâünnehrin dışarı ile olan bütün bu ticareti, 16. ncı asırda bile pek az sermaye ile idare olunan ehemmiyetsiz bir ticaretti. 1557 de Hindistana şimalden ticaret yolu bulmak ve ingiliz emtiasına pazar aramak maksadıyla Khıyva ve Bukharaya gelmiş ve mühim bir seyahatnâme yazıp bırakmış olan ingiliz tüccarı Jenkinson, o vakit daha «Sarı Kamış»a dökülen «Özboy» üzerindeki «Vezir» şehrine geldiğinde, iktisadî durumu kötü görmüştür. İngiliz seyyahı bu ülkenin gayet yoksul olduğunu, ticaretinin hiçbir ehemmiyeti haiz olmadığını, her yerde hükûmet adamlarının ve ahalinin hediye istiyerek dilenmek ve gümrük almak bahanesiyle ecnebî ticaret kervanlarını yağma etmekten başka işleri olmadığını söylüyor. Jenkinson, Khorezmin payıtahtı olan Ürgenc'de ancak dört parça kumaş satabilmiştir. Orada bile bozkırla ticaret, para ile olmayıp, mal değiştirme usulünde imiş. Bukharaya gel-

---

168) Aynı hususiyeti o zamanın rus kayıtlarından da öğreniyoruz; bk. *Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka*, XV, 17.

diğinde burasının Çin ile de hiçbir ehemmiyetli ticareti olmadığını görmüştür. Khorezm ve Bukharanın mühim ithalâtı İran ve Hindden geliyordu. Fakat Jenkinson, İran ithalâtının da zikre değmiyecek derecede ehemmiyetsiz olduğunu, ahalinin pek yoksul bulunduğunu kaydetmiştir [169]). Kazan Tatar tüccarları daha 18. inci asırda da Rusyanın Türkistan ile ticaretinde vasıtacılık ediyorlardı. Bunlardan 1750 yılında Bukhara ve Khıyvaya giden Khayalin, Nazarov ve Şerif Bikmetov adındaki tüccarlar, hiçbir kâr edemeden, kazanmadan geri döndüler. Khıyva-Ürgencde ticaret yalnız cuma günleri olurmuş. Ürgencde bunlar hiçbir şey satamamışlardır [170]). Dikkate değer ki, İngilizler Mâverâünnehir şehirli tüccarlarını «Bukhârî» diye adlandırmayıp «Çatağay tüccarları» diye adlandırmışlar; ama bozkırlı Özbek, Mañgıt-Nogay ve Kazan tüccarlarına «Tatar tüccarları» demişlerdir. Demek ki İngilizlerle temasta bulunan yerlerde, Özbek zamanında da Mâverâünnehrin eski Kent Türk ve Taciklerini umumiyetle «Çağatay» diye adlandırmak âdeti olmuştur. Netekim Balkh ve Badakhşan taraflarında da öyle idi.

Esir Ticareti Bu zamanın en mühim ticaretlerinden biri de esir ticareti idi. O da çok defa rus esirlerile olurdu. Bunu bilhassa Başkurtlar ve Kalmuklar getirirlerdi. Bunlar rus köylerine gider ve ellerine geçirdikleri rusları götürür ve satarlardı. Edilin doğusunda Ruslar kalabalık ve silâhlı olmadan tarlaya çıkamazlardı. Bir rus esiri ozamanın parasıyla 70 ruble ederdi. Rusların Astarkhan ve Tobıldan başlayıp bozkır vilâyetlerini istilâ etmeleri yalnız tüccarlara, Avrupa mallarına pazar bulmak içindi. Rus hükûmetinin yerlilerden aldığı verginin ehemmiyeti, hükûmete gelir olmaktan ziyade, göçebelere tâbiiyet alâmeti olması bakımındandı. Kalmuk ve Başkurtların «yasaq» dedikleri bu «ayniyyet» (natur) vergilerini getirirken bazan hediyeler de alırlar ve dönerken rus köylerini yağma ederlerdi. 1708-1709 yıllarında Başkurt ve Kalmuklar Edilin doğu ve batısında rus köylülerini yağma edip yüzlerce rusu Khıyvaya getirerek sattılar. Türkmenler ve Khıyva Özbekleri ise iran esirleriyle ticaret ederlerdi. Onlar rusa göre daha ucuzdu. 17. nci asır sonunda Safevî Devleti zayıfladığı sırada Türkmenlerin Horasan köylerine hücum etmedikleri hafta olmazdı. Bazan Khıyva, Balkh ve Bukhara Özbek hanları ve sultanları bu çapullara başkanlık ederlerdi. Çöl Türkmenleri İrana tâbi Türkmenleri de esir ederlerdi. Nadir Şah küçüklü-

---

169) *Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson*, ed. by E. D e l m a r M o r g a n, London 1886 (Hakluyt Society, series, N. 72).

170) *'Iqd ül-Cümân Bartoldu*, s. 45.

ğünde Khıyvada esarette bulunmuştu. Kalmuklar ise çöl Türkmenlerinden Çavdur, Iğdır, Suynacı uruklarının bazı kısımlarını (1686 yılı) «tülengüt» (yani esir, köle) olarak Astarkhana getirdiler. Safevîlerden Şah Abbas, Hazar Denizi Ötesi Türkmenlerine karşı, panzehir olarak, Batı İranın yağmacı Kürt uruğunu ve İran Türkmenlerinin eşkıya güruhlarını Horasan sınırlarına göçürüp yerleştirdi. Bu tedbir ise, memleketin daha ziyade iflâsına sebebiyet vermiştir. Mâverâünnehir ve Khorezmde ekincilik hayatına geçmiş ve yeni geçmekte olan Özbekler, iran ve rus esirlerini bilhassa tarlalarda çalıştırırlardı.

«Kazakçılık» yani yağmacılığın en çok revaç bulduğu 17. nci asır için Mañgıt-Nogayların şu «Kazak» şiiri karakteristiktir:

Bulgur Bulgur Bulgur Tav + Bulgurup köp cortqanımız mal üşün + Bötegeli Arqa boz yusan + Tösek etip köp yatqanımız yal üşün + Teñge, dosqa khor boldıq + Ata ananıñ + Qarasabası cogınan + Haramzade atqa tagıldıq + Haram etke emirdik + Caratqandıñ bizge bergen malı azınan[171]).

Yani: Bulgur, Bulgur Bulgur Dağ! (bunun etrafında) dolanarak çok seğirttiğimiz, mal için (dir). Bütege (=bir nevi ot)li «Arka» (bozkırlarının) boz (renkli) yusan (otlarını) döşek edip çok yattığımız, dinlenme için (dir). (Bizimle) denk (olanlar)e, dost (lar)a (karşı) hor olduk. Ata ile ananın (miras bıraktığı bir) karasaba (=deriden kımız kırbası bile) yok olduğundan haramzade adını aldık. Haram etle semirdik. Yaradanın bize verdiği mal az olduğu için...

Bunun kısaca mânası, «yağma ve talanın kötü olduğunu biliyoruz. Fakat ne yapalım, açız» demektir. Zaten Özbek, Mañgıt-Nogay ve Kazak için çapulculuk ozamanki durumun gerektirdiği geçici bir hastalıktı. Türkmenlerin millî şairi Makhtum Kulı'ya nisbet edilen çapul şiirlerinde ise, çapulculuk bir sanattı. Pek az olarak gelen ecnebi ticaret kervanlarından alınacak gümrüğün elbette bir ehemmiyeti yoktu.

Khıyva gibi yerlerin han, sultan ve hükûmetleri bu gümrükle meşgul olmaktan ise, bir bahane ile veyahut bahanesiz kervan yağma etmeği daha kârlı görüyorlardı. Meşhur müverrihimiz Ebülgazi Hanın kendisi bile 1646 yılında rus tüccarlarını soyup, şimdiki hesapla 171 bin liralık mallarını almıştı. Fakat kendi adamları da misilleme olarak Astarkhanda hapsedildi[172]). Böyle bir münasebetle Astarkhanın rus vâlisine yazdığı türkçe bir mektubu da vardır[173]).

---

171) M u h a m m e d O s m a n o v, *Nogay Khrestomatiyası*, s. 12.

172) Bk: *'Iqd- ül-Cümân Bartoldu*, Taşkent 1927, s. 41; *Aktı İstoriçeskaya*, IV, 50.

173) B e r e z i n, *Turetskaya Khrestomatiya*, II, 14.

İktisadî Nizamın Bozulması ve Çapul

Tüccarlar, elçiler talanırken bu yağmaya yalnız kâfirler değil, müslümanlar da uğruyorlardı. Ebülgazi ile edib ve müverrih olan oğlu Enüşe'-nin Bukhara vilâyetlerini yağma ettikelrini yukarıda söyledik. Mâverâünnehirde o vakit pek saygı gösterilen Osmanlı elçilerini bile yağma etmek, ellerindeki silâhlarını yumuşaklıkla «savga» yani «hediye» diye istiyerek, olmazsa zorla almak işleri vaki oldu. Osmanlı denizcilerinden Seydi Reis'i Bukhara hanı Burhan Sultan'ın gözü önünde Bukhara Özbekleri taladılar ve kendi aralarındaki çarpışmada misafiri kılıçla yaraladılar. Üçüncü Murad tarafından gönderilen Piyale Paşa da Khorezmde yağma edilmişti. Bunun için Abdullah Han, Khorezme bir cezalandırma seferi yaptı [174]. Seydi Reis ahlâk, muaşeret, iktisadî hayat hususlarında Özbek ve Mañgıt arasında fark görmüyor; hepsini de, samimiyetleriyle beraber, nizam ve intizamdan mahrum «Kazak» bir millet olarak vasıflandırıyor.

Çagatayca yazdığı bir manzumede Mañgıt (Nogay) ve Özbekler hakkında söyle diyor:

Âlemiñ Mañgıtını, Özbegini + Haq alarınıñ yoq eylegey bâkini + Aşı talqan bilen qurut barınıñ + Kişi bir parça tapmas etmegini + Qımız içip alar aşar at etin + Dagı körmeybiz özge yemegini + Qazagı ve qaraqçısı köpdür + Teñri yoq ete künde bir miñini [175] + Kervanını talap ilgap [176] bilegeç + Ulusnıñ tişisini, erkegini [177].

Yani: Âlemin Mañgıtı ile Özbeğini ve onların korkusunu Hak yok eylesin. Hepsinin yemeği talkan (darı kavutu) ile kurut (=kurutulmuş yağlı süzme yoğurt) tur. İnsan (onların arasında) bir parça ekmek bulamaz. Onlar kımız içip at eti yerler. Başka bir yemeklerini göremeyiz. Kazağı ve karakçısı (=eşkıyası) çoktur. Tanrı (bu Kazaklardan) her gün binini yok etsin. (Bunlar) kervanları yağma edip beylediği (=fethettiği) ulusun dişisini, erkeğini çapar.

Bukharadan Kırıma geçmek için Khorezm-Üstyurt yoluyla Yayık havzasında Sarayçık'a gelen Seydi Reis, bir taraftan Rus istilâsını, diğer taraftan da Mañgıt Asan Mirza oğlu Arslan Mirzanın tebaasının Os-

---

174) « پیاله پاشا » nın adı Ebülgazi Tarihinin Baron D e s m a i s o n neşrinde, s. 257 de « صاله شاه » yazılmıştır.

175) Aslında بیرلکینی şeklindedir.

176) Aslında: قیلغەر .

177) *Mir'ât-i Memâlik*, s. 72.

manlı elçisini yağma ettiğini işiterek, geri Khorezme döndü; ve Osmanlı düşmanı olan Safevîler ülkesinden Türkiyeye gitmeği tercih etti. Halbuki bu Arslan Mirza, rus kaynaklarına göre, Rus düşmanı ve Türkiye dostu idi; Ruslarla harbediyordu [178]). Diğer Osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi de, Özbeklerin Mâverâünnehir ve Horasana istilâsının tarihinin « روی امنیت از خراسان رفت » (= Horasandan emniyet kalktı) şeklinde söylediğini kaydediyor [179]). Buna göre «Özbeklerde evvelce Çingiz yasası nizam olmuş ve Çingiz evlâdının yaşlısı padişah olurdu. Şimdi, kim galip gelirse o padişah oluyor» [180]).

Ozaman İstanbuldan gelen bir türk kendisini âdeta Paristen Asyaya gelen bir Avrupalı gibi saymıştır. Bukharada Burhan Sultan, Seydi Reis'e büyük saygı göstererek Bukharada kalmasını rica ederken, «sana Bukharayı vereyim; kendim Kara-Köl ile iktifa edeceğim» demişti. Seydi Reis de ona, «Eğer tekmil Mâverâünnehrin hanlığını verseniz yine memleketinizde kalamam» demiştir [181]). Denizci olan bu Osmanlı seyyahi 16. ncı asırda Osmanlı Devletinin ve Osmanlı Türklerinin hayatında pek görülmiyen bir noktayı, Türkistanda bütün ticaretin, iktisadî hayatın ve şehir hayatının yerli Türklerin kendi ellerinde olduğunu takdir edebilmeliydi. Fakat buna ait bir kayıt, bu zatın hâtıratında bulunmuyor.

Hanlar ehemmiyetsiz şeyler için komşu devletlerden dilenirlerdi. Khıyva hanı kendi düğünü için, meşhur Abdullah Han ise (1589) saraya gümüş zarflar yaptırmak için Moskovadan gümüş istediler. Abdullah Hanın istediği gümüş 1000 rubleden ibaretti [182]). 1586 da Abdullah Hanın ülkesinde gayet büyük bir para buhranı olmuştu. Moskovadan saray ziyneti bahanesiyle istediği para, zamanımızdaki mânası ile, bir nevi ecnebi istikrazı gibi bir şey olsa gerek. Filhakika Abdullah Han çok gayret sarfederek Bukharada altın âyârını hâkim duruma çıkarabilmişti. Bununla beraber rus çarlarından para istemek, ozaman bütün Kazak ve Kalmuk hanlarında âdet olmuştur. Mañgıt-Nogay mirzaları en ufak şeyleri bile Rusyadan isterlerdi. Bazan, yüz yıl önce bir

---

178) *Prodoljenye Drevne-Rossiyskoy Biblioteki*, VIII, 221.

179) Galiba bu cümleden از خراسان kelimesi alınmıştır, ki ebced hesabile 910 oluyor.

180) Paris nüshası, Suppl. turc, N. 1136, vr. 20 a.

181) *Mir'ât-i Memâlik*, 69.

182) *Sbornik Kniaza Khilkova*, 161. V i l y a m i n o v Z e r n o v, in *Trudı Vostoçnago Otdelenya İmperat. Russk. Arkheolog. Obşçestva.* IV, 401.

şehirden aldıkları ikta parasını geri isterlerdi. Elbette bu ancak dilenmek için bir bahane idi. Bunların hepsi ozamanın iktisadî zaruretlerinin görünüşlerinden ibarettir.

7

Medenî ve İçtimaî Hayat

İlmî Hayatta Durgunluk ve Taklid

Medenî ve içtimaî hayat, yine iktisadî hayat gibi, tedricî bir tereddi devri safhalarını geçirdi. Fakat bu da hemen husule gelmedi. Bilâkis ilk Özbekler Temürlüler zamanında Semerkand ve Herat'ta inkişaf eden sanatı yaşattırmışlardır. Bunlardan bilhassa Übeyid Hanın Bukharada hükûmet süren âlim oğlu Abdülâziz Han, ilim ve sanata himayekârlık göstermekle temayüz etmiştir. Bukharada bugün yaşıyan «Medrese-i Abdülâziz Han», ozamanın sanat akademisi haline getirilmişti. Mümtaz hattatlardan olan Abdülâziz Han burada Alişir'in yetiştirdiği Mîr 'Ali Hüseynî Meşhedi ve Mahmud Müzehhib ve Mîrek Münşi gibi güzide hattat ve ressamları toplıyarak, zamanımızın sanat ve minyatürcülük tarihi mütahassısları tarafından «Bukhara Mektebi» tesmiye edilen [183]) sanat mektebini vücude getirdi [184]). Zaten Özbekler daha 15. inci asırda Altın Orda ve Astarkhan taraflarında bulundukları zamanda, zamanımızın sanat tarihçileri tarafından «Kıpçak sanatı» tesmiye olunan, bir sanat inkişaf etmiş bulunuyordu [185]). Bu sanatın müntesipleri bilhassa göçebe hayattan aldıkları levhaları bize miras bırakmışlardır, bunlardan bazı güzel parçalar, Topkapı Sarayında N. 1720 de bulunan «Yakub Mirza albümü» nde bulunmaktadır [186]). Abdülâziz

---

183) Bu hususta bk. Seyyid Hasan Ata Khocâ-i Bukharî, *Müdhekkir-i Ahbâb*, Berlin nüshası, Ms. or. minut. 40, vr. 28 b: عبدالعزیز خان خط نسخ را نیکو می
نوشت و کتبخانهٔ داشت که معلوم نیست که در ربع مسکون در آن وقت مثل آن بوده باشد. و ملک الکتابش
امیر علی حسینی بود که کتابت تعلیق را بی بدل مینمود. و مذهبان و مصورانش تذهیب و تصویر را بدرجهٔ
کمال رسانیده بسر موی روی می آراستند که در چهره کشایی سر مویی نقصان نداشت و هر که اسب جادوی ساختند گویا
سحری پرداختند و هریک درفن خویش ثانی مانی و بهزاد زاد بودند. و کتابدار فضائل مآب ایشان مولانا میرک منشی
بود که علمی و عملی خطا و نقاشی را چنان و رزیده بود که وصفش بتقریر راست نمی آید.

[184) Bk. Binyon and Wilkinson, *Persian miniature Painting*, London, 1933, s. 106-109.]

185) Bk. Ph. W. Schulz, *Die persisch-islamische Miniaturmalereit.* II, p. XXX; Marteau et Vevre, *Miniatures Persanes*, t. I. p. LIII-LIV.

[186 Bk. İvan Stchoukine in *Journ. Asiat.* t. 226, 1935, s. 129-132.]

Han devrinde bu eski Kıpçak mektebinde, Bukharaya getirilen Herat ustatları sâyesinde yeni bir inkişaf devresi başladı ve dediğimiz «Bukhara Mektebi» eserleri vücude geldi. Mahmud Müzehhib tarafından Nizamînin «Khamse»sinin Paris millî kütüphanesinde (suppl. pers. N. 985)ki nüshasına yaptığı resimler, bilhassa Selçukî Sultan Sencere ait bir hikâyeye yaptığı resim, tekmil islâm sanatinin şaheserlerinden addedilmektedir [187]. Bu Mahmud Müzehhib gibi, yine Herattan Alişir Mektebinden gelen Yusuf Naqqâş'ta zamanının en büyük ressamlarından olmuştur [188]. Abdülâziz Hanın yaşattığı bu sanat mektebi 16. ncı asrın sonlarına doğru zerafet ve nefaset itibariyle tenezzüle yüz tuttu ise de, daha 17. nci asırda Astarkhanîler zamanında bilhassa Balkh ve Bukharada yaşadı. Abdülâziz ve Subhankulı Hanların Bukharadaki «Kütüphane-i Ma'mure»sinde, eski Temürlüler ve Şıbanlılar zamanında olduğu gibi, hattat ve nakkaşlar terbiye edildi. Mevlânâ Hacı Yâdigâr Subhnakulı zamanındaki hattatların reisi, Mîr Muhammed Emin Bukharî de mezkûr kitaphanesindeki nakkaşların reisi idi. Subhankulının Bukharada Uluğ Bek medresesi karşısında bina ettirdiği büyük medresenin çini kitabelerini ve resimlerini, bu Muhammed Emin Nakkaş vücuda getirdi; bunun Şıban Oğulları ve Astarkhanîler zamanında yaşıyan nakkaşlık ve musiki tarihine dair telifleri de vardır. Mimarlık hususunda da eski an'ane devam ettirildi.

Şıbanlı Abdülmümin Han eski Balkh'ın en güzel ve en muhteşem binaları sıfatıyla zamanımıza kadar muhafaza olunan Khoca Ebunasır Pârsâ ve Khoca-i'Akâşe (sahabelerden 'Akâşe bn. Muhsin)nin türbelerini ve eski Balkh «Erk»inin, bugün bile ihtişamını muhafaza eden, dervaze ve «tâq»ını yaptırdı. Subhankulı Han ise bu «Tâq-i Ebunasır Pârsâ»nın karşısında gayet müzeyyen bir medrese bina ettirmişti; şimdi haraptır. Bu han aynı zamanda, Bukharadaki medresesinden, başka bu şehirde bir de güzel bir Darüşşifâ vücuda getirmişti. Yalnız hanlar değil, beğler de güzel güzel eserler vücude getirmişlerdir. Bunlardan

---

187) Bk. E. Blochet, *Enluminures des manuscrits orientaux*, Paris, 1926, s. 101-102.

188) Bk. Vâsifî, *Bedâyi' ül-Vaqâyi'*, vr. 354a-360b: مولانا جلال الدين يوسف نقاش كه در صنعت صور تكرى وحرفه چهر كشائى بدرجه ايستكه اكر صحيفه از نقوش كلك شور انكيز سحر آميزش بصور تخانهٔ چين در آوردند صورت شور خراب بديداروى رود و كلى از كلستان هنر منديش بكلزار در آورند كل باز غنچه كردد و در خانه در رود .

189) Bu malûmat 1621 hududunda Balkhta yaşıyan birisi tarafından yazılan ve yegâne nüshası Kâbil şehir kütüphanesinde N. 86 da bulunan *'Acâib ül-Büldân* nam eserde, vr. 76b de bulunmaktadır.

en mühimmi, Astarkhanî İmamkulı Hanın yukarıda (s. 167) zikri geçen
Beğlerbeğisi Alçın Yalañtüş Beğ'in Semerkand «Rigistan»ında (yani
şehir meydanında) Uluğ Beğ Medresesi karşısında bina ettirdiği ve bu
gün bile bu şehrin en iyi muhafaza olunan eserlerinden olan «Şirdâr»
(1618 de tamam olmuş) ve «Tilâkâr» (1630 da tamam olmuş) med-
reseleridir. Şirdârı, zamanının güzide nakkaşı olan Abdülcebbar Nak-
kaş vücuda getirmiştir. Her iki eser, nebâtî resimlerde eski Türkistan
an'anesine aykırı şekiller tebarüz ettirmekte ve sanat sahasında eski
Temürlüler devrindeki üslûp düzgünlüğünün artık kaybolmuş olduğu-
na, yani sanatın o zamana nisbeten tam bir tenezzülüne tanıklık etmekte
iseler de 17. nci asrın en mühim eserlerini teşkil etmektedirler; ve
Mañgıt devri eserlerinden, kıyas kabul etmez derecede, yüksektirler.
Özbekler için Temür çağı örnekti. Fakat herkes, her işi Temürlüler ça-
ğındaki gibi başarı ile yapmanın artık mümkün olmadığı kanaatinde idi.
Sultanlar için Uluğ Bek ve Hüseyin Baykara; şairler için Alişir Nevâî ve
Câmî; şeyhler için de Khoca Nakşbend ve Übeydullah Ahrâr, artık
erişilmiyecek yıldızlar idiler. Taşkent hükümdarı olan Şıbanlı Barak
(Nevruz Ahmet) Hanın üstadı olan şair Zeyneddin Vâsifî, Herat me-
denî hayatını, Alişir Nevâî hengâmelerini söylemekle sultanlarının ruhu-
nu okşadığını nakleder. Semerkand hanı Abdüllâtif Han, riyazî ilimler-
de kendisini Temürün torunu olan Uluğ Bek'in halefi sayıyordu. Bu
yüzden rasadhâneyi yaşattı. Çevresine, zamanının en seçkin riyaziyat
bilginlerini toplamıştı [190]. Şıbanlılar çağı için Abdullah Hanın nakîbül-
eşrafı Türk «Zengi Ata» hocalarından Hasan Khoca'nın ve Astarkhan-
lılar çağı için Kadı Bedî-i Semerkandînin ve Mîr Muhammed Emîn-i
Bukhârî'nin «tezkire-i şuarâ» kitapları, 16-17. nci asırda edebî hayat
ve musikinin tedricen sukut etmekle beraber hissedilecek bir darbeye
uğramadan yaşadığını gösterir. Hattâ ressamlık da 17. nci asrın sonuna
kadar yaşamamıştır. Babur Mirza zamanında, Mâverâünnehir ve Ho-
rasan, Hindistan için ilim ve medeniyet merkezi sayıldığı halde; As-
tarkhanlılar çağında bu rol Hindistana geçmiştir. Hindistana bitişik olan
Balkh şehri, Bukharaya göre, dünyevî ilimlerin ve medeniyetin merkezi
sayılıyordu. Oradan gelen hanın yaptığı işler Bukharada bid'at sayı-
lıyordu. Bukhara ve Semerkand ise Khıyva, Taşkent ve Kaşgara göre,
çok ileri sayılıyordu. İlim ve medeniyet hayatının mühim eserlerinden
biri Şemseddin Muhammen Quhistânî'nin (ölümü: 1532) fıkıha ait
«Mukhtasari Viqâye» kitabına yazdığı şerhtir. Bu eser (Câmi'ür-Rumûz)
son zamanlara kadar yalnız Türkistanda değil, birçok islâm memleket-

---

190) Seyyid Hasan, *Müdhekkir-i Ahbâb*, Berlin nüshası vr. 18a-19a.

lerinde, Hindistan, Türkiye, hattâ Hicazda bile rehber olarak kullanıldı. Osmanlı ansiklopedisti Kâtib Çelebi, bu kitabın müellifini «kurusunu, yaşını ayırmadan geceleyin odun toplıyan adam» a benzetiyor. Gerek bu eser ve gerek ozaman fıkıha ve kelâma ait Mâverâünnehirde telif olunan diğer eserler, bu memlekette islâm diniyatına aid eski mühim eserlerin, daha kütüphanelerde bol bol mevcut olmasına ve istifade edilmesine rağmen, din, fikir ve felsefe sahasında icat fikri kalmadığını ve «içtihad kapısı»nın hakikaten kapanmış olduğunu göstermektedirler.

Bu zaman vücuda geitrilen diğer mühim bir eser de Nedir Muhammed Han (1611-1645) adına özbek Mahmud ibn Veli tarafından yazılan yedi ciltlik umumî tarih kitabı olan **Bahr ül-Esrâr fî menâqib il-Akhyâr** dır. Türk tarihi merkez olmak üzere Moğollar çağındaki Reşideddin ve Hâfız Abrû'nun eserlerinden sonra üçüncü büyük eser olmak üzere yazılan bu külliyat ise, Özbek hükümdarlarıyla temasta bulunan müverrih ve siyasîler dairesinde intikad fikrinin henüz yaşadığına tanıklık etmektedir [191].

Medeniyetin ve Dinin Halklaşması ve Türkleşmesi

Devrin medenî ve edebî hayatında en mühim nokta Özbek hanlarının idaresi altında medeniyetin pek ziyade «halklaşması», «türkleşmesi» ve yayılmasıdır. Temürlüler ve bilhassa Temür zamanında «islâm» (iran) ve «türk» medeniyetleri birbirinden ayrı yaşayıp her ikisinin de daha çok aristokrasi arasında geliştiği görülüyordu. Temür, arapça bilmez, farsça, türkçe ve moğolca okurdu. Arapça yazılan yazıları onun «moğolca» ya çevirdiğine dair bir kaydı (yukarıda s. 104) naklederken, bunun «uygur harfleriyle türkçe» demek olacağını söylemiştik. Maamafih onun paralarında moğolca olarak «Öke menü» formülü olduğu malûmdur; her halde o türkçe ile bera-

---

191) Astarkhanlıların Emîr Veli adındaki beğlerinin oğlu olan Mahmud, eserini, 1634 yılında Nedir Muhammed Hanın buyruğu ile kâleme almıştır. İlk cildi coğrafyaya, 2-5. inci ciltleri İslâm ve cihan tarihine, 6. ncı cildi Moğol tarihine ve kendisinin seyahat hâtıralarına, 7. nci cildi Temür ve oğulları tarihine tahsis edilmiştir. Dört rükünden ibaret olan 6. ncı cildin dördüncüsü, Astarkhanlılar tarihi Londrada India Office kütüphanesinde (N. 575), 1-2-3. üncü rükünleri Taşkentte Cura Bek kütüphanesinde bulunuyordu. Coğrafyaya ait olan ilk cildi tarafımdan 1914 te Bukharada (bk. *Zapiski Vost. Otdeleniya*, XXIII, 225-257) ve diğer cildleri de 1913 te Khokandda Molla Raci adında bir imamın elinde (bk. ayni mecmua, XXII, 306) yine tarafımdan bulunmuştur (bu Khokand nüshasının fotograf kopyası, Petersburg İlimler Akademisinin Asya Müzesi kütüphanesinde bulunmaktadır).

ber moğolca da okumuştur [192]). Fakat devlet dili türkçe idi ve edebiyat ancak türkçe inkişaf ettirildi[193]); kendi zamanındaki vakayi de türk bakhşıları tarafından türkçe zabıt ve sonra muntazam tarih şeklinde telif ettirmiştir [194]). Bütün bu hususlarda Şıban Özbekleri Temürlüler zamanındaki gibi hareket etmişlerdir. Onların zamanında da moğolca nadiren kullanılmıştır. Bu hususta onlar, Temürü taklid etmiş değiller, Çağatay ve Coçı Uluslarında yaşıyan ananeler, Temürlüler için olduğu gibi Şıban Özbekleri için de düstur olmuştur. Özbekler zamanında uygur harfleri gitgide terkedildi. Edebî çağatayca da, Şaybak ve Übeyd Hanlar zamanından başlıyarak, halk diline yaklaştırıldı, sâdeleşti. Şıbanlıların tarihleri de Temürünkü gibi önce uygur bakhşıları tarafından uygur hattıyla yazılıyordu [195]), sonraları bu eserlerin arap harfleriyle türkçeye çevirilmiş olduğunu görüyoruz. Önce uygur harfleriyle yazılıp, sonra arap harflerine çevrilen bir **«târikh-i Khanî»** Bukharada zamanımıza kadar kalmıştı ki, 1920 senesinde Bukhara «Erk»i Bolşevikler tarafından yakıldığında zayi olmuştur. **«Târikh-i Yasa»** ismini taşıyan bu eser, emirin memurlarından Mirza İsameddin Karakavuklubeği'nin malı olduğu halde, emir tarafından «Erk»e götürülmüş bulunuyordu [196]). Uygur hurufatı bu zamanda daha, Batı-

---

192) Temür hakkında S a f a d î, *El-Minhâl üs-Sâfi*, «Temür» maddesinde ezcümle şöyle deniliyor: وكان تيمور اميا لا يعرف من اللغة العربية و انما يعرف اللغة الفارسية و التركية و المغلية ,

193) Temürün ve oğullarının Topkapı Sarayında, Hazine kısmı, N. 2152 de bulunan resmî şeceresi de, uygur harfleriyle türkçe ve arap harfleriyle farsça yazılmıştır.

194) Temürün hayatında bütün vukuat, onun emrine binaen, türk bakhşılar tarafından yazılıp, Hükümdarın kendi huzurunda okunur ve onlar tarafından eser şeklinde telif olunurdu (bk. Şerefeddin Yezdî, *Muqaddime-i Zafer Nâme*, Fatih kütüphanesi, N.° 4425, vr. 8b: و بخشیان ترکستان احوال انحضرت صادرات افعال و واردات احوال انحضرت بخشیان ترکستان و منشیان بزرگ دولت بزبان ترکی بلانسق و ترتیب درسلك ترتیب كشیده درمجلس همایون بموقف عرض رسانیده‌اند تا بنفس مبارك مضمون آنرا با منقول مقابله فرمایند. بعد ازان درسلك تألیف و نظم ترتیب كشیده بتحریر آن اشتغال نمایند bk. yine B l o c h e t, *Introduction a l'histoire des Mongols*, s. 81-83), Şerefeddin, Hâfız Abru gibi İranlı tarihçiler kendi eserlerini işte bu bakhşıların «imperatorun nezareti ve nihâi olarak» «tertip ve nant» ettikleri «Tarihk-i Khanî»erden alarak yazarlardı.

195) Bk. A b d u l l a h b n M u h a m m e d N a s r u l l a h i, *Zübdet ül-Âthâr (Zapiski Vostoçn. Otdeleniya*, XV, 188): تاریخ خانی که اویغور بخشی‌لاری انی اویغور خطی والفغلی بیلان بتیب تورلار .

196) İsameddin Karavulbeği bugün Adanada ikamet etmektedir.

ve Doğu Türkistanda olduğu gibi, Altın Ordada da tamamiyle unutulmuş değildi. Alman âlimi Le Qoq Reşideddin Câmiüttevârikh'inin Doğu Türkistanda uygur harfleriyle yazılmış tercümesinin arap harflerine nakledilen, fakat bir çok yerlerinde uygurcası da satır arasında yazılmış bir halde muhafaza edilmiş olan bir nüshasını getirmiştir (bu yazma nüsha Berlin Etnografya Müzesinde bulunmaktadır.) Reşideddinin «**Şu'b-i Pencgâne**» nam bir eserinin, hanların isimleri ve fasıl başları ile bazı izahatı uygur harfleriyle moğolca olarak yazılmış olan çok kıymettar bir nüshası, Topkapı Sarayında N. 2937 de bulunmaktadır; ki «Qasım Sultan bn Seyyid Ahmed Khan al-Gazi»nin has kütüphanesi için yazılmıştır. Bu «Qasım Sultan» 1532 de vefat eden Astarkhan hanı Kasım (yahut Kasay) dır, ki Kazan hanı Yâdigâr'ın babasıdır [197]) Kasım Hanın büyük babası olan Ahmet Hanın Fatih Sultan Muhammede yazdığı mektup ta vardır [198]). Bunlar İstanbul sultanları ile münasebette bulunmuşlardır. Nesih-ta'lik yazısına ve kâğıdına göre Topkapı Sarayı nüshası 16. ncı asır başlarında Bukharada yazılmıştır; kendisinin gençlik dostu olan Şaybak Han [199]) bu nüshayı Kasım Hanın kütüphanesi için yazdırarak armağan etmiş; o da bu nüshayı Sultan Selime yahut Kanuniye hediye olarak göndermiş olacak [200]). Bundan başka uygurca veya moğolca yazılan türkçe eserlerin yalnız arap harfleriyle yazılan nüshaları bize erişmiştir. Moğolca bilen şehzadelere arap dilini öğretmek için **Muqaddemet ül-Edeb** kitabına yapılan moğolca izahlar arap harfleriyle yazılmıştır. Kitabın 1492 de yazılan böyle bir nüshası yakında Bukharada bulunmuştur [201]). Önce türkçe yazılıp farsçaya tercüme edilen Temür tarihi, Deşt-i Kıpçaqtaki büyük ümeradan «Koñrat Ali Beğ»in oğulları için tekrar uygur harfleriyle türkçeye

---

197) Bk. Vilyaminov-Zernov, *İzsledovanya o kasimovskikh Tsariakh*, I, 286, 368-69: Qasım bn Seyyid Ahmed bn Ahmed Khan bn Küçük Muhammed Khan.

198) Bk. *Belleten*, 1938, sayı, 5-6, s. 247-50.

199) Şaybak Han ile biraderi Mahmud Sultan gençliklerinde kendilerini takip eden Özbek İbak Handan kaçarak Astarkhanda Kasım Han huzuruna gelmiş ve ona iltica etmişlerdi. Bk. M e r c â n î, *Müstefad ül-Akhâr*, I, 163.

200) Reşideddinin bu eseri ve onun Topkapı Sarayı nüshası hakkında *Reşideddin, hayatı ve eserleri* adlı daha tabedilmemiş olan eserimde mufassal malûmat verilmiştir.

201) Bk. *Ma'arif ve Oqutquçı*, Taşkent, 1927, N. 4, s. 38-40; [bu eser şimdi Prof. Poppe tarafından neşredilmiştir].

tercüme edilmiş sonra, uygurcadan arap harflerine nakledilmiştir [202]. Sâde bir türk diliyle dinî eserler bu zamanda çok yazılmış ve onlar sâyesinde bozkırda islâmiyet temelli olarak yayılmıştır. Şaybak ve Übeydullah Hanlar filhakika Türkistan, bilhassa Sır Derya Türkistanı vatanperveri idiler. Şaybak Hanın divanından görülüyor ki, bu zat «Herat»ın yüksek medeniyetinden tat almamış, Bukhara ve Semerkandı özlemiştir [203]. Halbuki Semerkandda iken oradan daha çok «Türkistan»a («Yese» ye) ruhan bağlı olduğunu söylemiştir [204].

Şaybak Hanın çağdaşlarına göre Çingiz Oğulları Temürlülere göre daha dindar sayılmış, fakat bunların dinleri türk şeyhlerinin şamanizmle karışık «zikr-i erre» lerinden ibaret olmuştur. Şaybak Han riyaya dayanan sofuluğu değil, açık dindarlığı, yahut açık pervasızlığı sevmiştir. Şiirlerinde sofuları da bal şarabı içmeğe çağırıyor. Şaybak Han şiirlerinde sâdedir; hayattan söyler. Şiirlerinde Moğol, Nayman, Yabu ve başka Özbek urukları, seferleri, savaşları, kardeşleriyle kavgaları, konuşmaları ve düşmanları bahis mevzuu olmuştur. Halefleri gibi Şaybak Han da savaşta içkiyi yasak eder, başka zaman ise durmadan bal ve kımız içer, sarhoşken namaz kılar, şeriatin müsaade etmediği nikâhlarda moğol âdetine göre yapar itiraz edenlere «Tanrının takdiri öyle imiş, ne yapalım» [205] diye cevap verip geçerdi. Kardeşinin oğlu Übeyd Han da öyledir. Şiiri, Şaybak Hanın şiirlerine göre daha mevzun, fakat yine okadar sâde ve türk tasavvufu ruhundadır. Übeyd Han da, Şaybak Han gibi Sır Derya havzasının imarına ehemmiyet verdi. Übeyd Han Sabran şehrini Türkistanda medeniyeti neşir için hakikî bir merkez haline sokmuş ve orada Zeyneddin Vâsıfî'nin beyanına göre, büyüklük ve ihtişamı ile Horasan ve Mâverâ-

---

[202]) Bu eserin yegâne yazma nüshası Topkapı Sarayında, Bağdad Köşkü, N. 281 de bulunmaktadır, eserin aslı bidayette uygur harfleriyle yazılmış olduğu, uygurcadan arapçaya nakledilen bütün eserlerde görülen imlâ tarzından ve yanlışlıklardan anlaşılmaktadır.

[203]) Şıbanı Han Divanının Topkapı nüshası, vr. 71a:

مین هری نینك شهریدا تورماق قه بیربیر تاپادیم ❀ وه سمرقند و بخارا قیدا بولغایدو ادلار

[204]) Yine orada, vr. 67a:

دیدی‌لار قیدا باروریسین کوب سمرقند دا ولی ❀ بوشمانی آرزوسی درگاه ترکستان ایمش.

Şaybak Hanın oğlu Temür Sultan için yazdığı ve yegâne nüshası Fuad Köprülü'nün hususî kütüphanesinde bulunan «*Risâle-i Ma'arif-i Şibânî*» nam eserinde de bu han oğluna Türkistan (Yese) ve Khorezm türk şeyhleri Ahmed Yesevî ve Hekim Ata Baqırgan'ın şiirlerini naklederek vâz ve nasihatte bulunmaktadır.

[205]) کیم ازلدین بوله تقدیر بوله وادی نیتاین ❀ قدرتین حق بوله قیلدی اوزکا تدبیر نیلاین

ünnehirde eşi görülmiyen bir «Medrese-i Khânî» yaptırıp Horasan, Herat, Tebriz, Bukhara ve Semerkandın en seçkin bilginlerini getirtmişti. Medresenin ayrı bir «daruga»sı yani hükûmetçe tayin olunan komiseri vardı. Kendi adına Bukharada 1535 te medrese yaptıran zengin Şamlı bilgin «Mîr Arab», Übeyd Han tarafından «Sabran»a baş müderris tayin edilmişti. Orada Hindistandan getirilen ustalar tarafından Türkistanda misli görülmiyen ölçüde kehrizler yapılmıştı [206]. Fakat sonraki inkılâplarda hepsi harap oldu. Medeniyetin cidden taammümüne misal olarak bu zaman türk özbek uruk adları taşıyan birçok şairleri (Dost Muhammet Hacı Nayman, Nadir Bek Qoñrat, Hafız Qoñrat ve oğlu Dost Muhammet Mirza Qoñrat, Mîr Ali Tarkhan oğlu Mîr Meşhedî ve başkaları) gösterilebilir. Bunların birçokları farsça da şiir söylemiş, fakat türkçeleri daha makbul sayılmıştır. Bazı büyük beğler daha 17. nci asırda kat'iyyen farsça bilmemişlerdir. Bukhara ve Semerkandda yaşayıp da farsça bilmiyen, kendi önünde farsça konuşulmasından hoşlanmıyan beğler de vardı (Canvefa Biy Nayman, Kanber Ali Biy Kuşçı gibi). Bu gibi adamların himmetiyle tercüme edebiyatı genişlemiştir [207]. Übeyd Han ve halefleri adına birkaç farsça eser türkçeye çevrilmiş ve türkçe yeni tarihî eserler vücude getirilmiştir. Onlardan biri, nüshası British Museumda bulunan resimli «Tavârîkh-i Güzîde» ve nüshası Semerkandda bulunan «Zubdat ül-Âthâr Nasrullahî»dir. Küçküncü Han, Subhan-Kulı Han, Khorezm Sultan ve başkaları adına yazılmış tıbba, hikemiyata ve diniyata ait türkçe kitaplar da vardır. Bununla beraber Reşîdeddinin «Câmi'üttevârîkh»i bu zaman yukarıda zikredilen uygur harfli tercümesinden başka bir daha türkçeye tercüme edilmiştir, ki nüshası Taşkent Umumî Kütüphanesinde bulunuyor.

Hanların dış münasebetlerinde, eskisi gibi uygur harfleriyle türkçe değil, farsça; Türkistan hanları arasında ise, sâde ve tekellüfsüz «Çağatay-Özbek» türkçesi kullanılmıştır. Sibir Tura, Kazak, Karakalpak, Özbek hanlarından, Nogay mirzalarından kalan hâtıraların dili hep bir

---

206) Zeyneddîn Muhammed ül-Vâsıfî, *Bedâyi' ül-Veqâyi'*, Petersburg Asya Müzesi, N. 568 ca, vr. 105a-120a.

207) Yegâne nüshası Meşhedde eczacı Gulâmın elinde bulunan *Kelîle Ve Dimne* çağatayca tercümesinin başlangıcında şöyle deniliyor: سلطان حسین زمانیدا فارسی شایع ایردی . عبیدالله خان ماوراء النهر تختیده قرار تاپتی ، اکثر اولوس ترکی لغتی غه شروع قیلدیلار. بخصیص خواقین و سلاطین و امراکیم تمامیسی ترکی برلا متکلم ایردی و کوبی فارسی کلامی کا قادر ایرماسلار ایردی اما قراجین خیلی دین قوشچی آتانی دین امیرالاعظم قنبر بن امیرالکبیر کوبك قوشچی بو فقیر حقیر فغانی غه بویوردی کیم بو کتابنی ترك لفظی برلا ترجمه قیلغیل تا جمیع کیم اتراك آندن فایده آلسون .

dildir, sâde türkçedir. Bunların en mühimmi Ötemiş Hacının yukarıda
(s. 41-42-147) zikri geçen eseri «Târîkh-i Dost Sultan» ile Ebülgazi
Hanın tarihleridir. Elbette farsça her zaman yüksek medenî dil sayı-
lıyordu. 16. nci asrın son yarısında biz, Khorezmde türkçenin hâkim
durumunu muhafaza ettiği halde, Mâverâünnehirde farsçanın türkçeye
taarruzu alâmetlerini ve onun da fikrî hayatta tereddi ile müvazi ola-
rak intişar ettiğini görüyoruz.

Fars Dili ve Horasan Tasavvufu Fikrî Hayatın Tereddisini Temsil Ediyorlar

Çağataylılar çağında Temürün zuhurunu hazırlıyan
şartlar sırasında bahsettiğimiz iki çarpışan kuv-
vet, yani: 1) Türk - Moğol devlet an'aneleri,
Türkistanın kendi dinî telâkkileri, 2) İslâmiyet
ve İran tasavvufu, tacik şehirlerinin fikirleri, 16-
17. nci asırlarda mücadelelerini başka şekilde devam ettirdiler.

1 — Türk devlet an'aneleri hâlâ, şeriate değil, yasaya dayanı-
yordu. Bunun yegâne dinî istinadgâhı Sır Derya ve Khorezmdeki türk
sofuluğu idi. Şamanizm ve eski manihaizm an'anelerinden de bazı şey-
ler alan bu türk sofuluğuna göre din daha ziyade mücerret mâneviyat-
tan ibaretti; hanların yani devletin işine karışmazdı. Bu şeyhlerin ken-
dileri de çok defa sarık sarmazlar, hanlar gibi türk kalpağı giyerlerdi.

2 — Eski Horasan - İran medeniyetinin mümessili olan Bukhara,
Balkh ve Semerkand gibi tacik şehirlerinin ahalisiyle bilginleri ise, yasa
ve türk sofuluğu yerine, şeriati ve dünya işlerine karışan bir tasavvufu
ileri sürüyorlardı. Bu tacik tasavvufuna, biz, «Horasan tasavvufu» di-
yoruz. Bunlara göre islâmiyet teokratik bir dindi. Kadı, müftü, muh-
tesip ve reis bunların devlet makinesini teşkil ediyorlardı. Tasavvuf
yoluyla İranda devleti ele aldıkları gibi, Türkistanda da bu yoldan ha-
reket ediyorlardı. Türklerin mâneviyat sahasındaki ihmalkârlığından
istifade ediyorlardı. Yavaş, duyurmadan, muntazam iş görerek her şeyi
kendisine çeviriyordu. Bunun neticesinde evvelce türk tasavvufundan
mülhem olarak vücude gelen «Nakşibendîlik», hakikî Horasan sofulu-
ğu şeklini aldı. Sonra da türk sofuluğunu Horasan tasavvufu ile cemet-
meğe başladı. Ferganedeki türk şeyhlerinden Burhaneddin Kılıç ço-
cukları, 16. ncı asır başında Nakşibendîliğe iltihak etti. Zengi Ataya,
Seyid Ataya mensup türk şeyhleri de 16-17. nci asırda yavaş yavaş
Nakşibendîliğe temessül ettiler.

Çağataylılar ve Temürlüler çağında olduğu gibi, 16. ncı asırda
da tacik medeniyeti mümessilleri arasında hanlarla iş birliği yapacak
unsur, dünyevî ilimlerin mümessilleri idi. Eski Moğol hanları gibi, Şı-
ban Özbek hanlarından Übeyd Han ve oğlu Abdülâziz bu nevi ilim

mümessillerini, riyaziyecileri, tabibleri ve tasavvuf münkirleri olan açık, sağlam görüşe malik bilginleri korudular. O cümleden Bukharada Mîr Arab, Mollazade Molla Osman, Mevlânâ Muhammed Daye ve Mîr Gazanfer zikrediliyorlar. Abdüllâtif ve Barak (Nevruz Ahmet) Hanlar Nakşıbendî şeyhlerini bazan bütün milletin önünde açıkça tahkir ve onlarla alay ederlerdi. Ondan dolayı bir şeyh, Barak hakkında «ol itdür» demiştir («Barak» av köpeği demektir)[208]. Abdüllâtif ve Barak Hanlar eski türk devlet an'anelerine pek sadık idiler. Din ile devleti ayrı iki şey bilen türk şeyhleri khocaların dünyevî işlere karışmasını kötü görürlerdi. Şeykh Khavand Tahur (=Şeykhantavur) evlâdından Khoca Tâhir, Taşkent şehri Sevinç Khoca Han tarafından kuşatıldığı zaman kaledarlık etmek istemişti. Türk khocalarının ileri gelenlerinden biri, bu münasebetle, «bu iş khocaların işi değil» demiştir[209]. Fakat Türk şeyhleri Nakşibendîliğe iltihak edince siyasete karışmağa başladılar, ve türk beğlerinin hanlara karşı olan saltanat dâvalarında onlara yardımda bulundular. Mañgıt-Nogay mirzalarından Kepek Mirza, Zengi Atalı Padşa Khoca'dan, diğer mirzalar da hanlarla çarpışmada Padşa Khocanın kardeşi Babacan Khocadan istifade ettiler. Mañgıt mirzaları kendilerini türk şeyhi «Baba Tükli Çaçlı» vasıtasıyla peygamber evlâdı gösteren bir şecere de tertip ettirmişlerdi[210]. Zengi Ata oğullarından Hasan Khoca daha Abdullah Han zamanında Mañgıtların mensup olduğu «Sol Beğleri» sırasında sayılıyordu. 18. inci asrın başında hanların dünyevî hâkimiyetine karşı şehir tacik unsurları ve bilginleri ile türk uruk başkanları olan beğler, dinî idare usulü-teokratizmin hâmisi sıfatıyla birleştiler. Taşkentte, Fergane ve Kaşgarda nakşibendî şeyhleri hâkimiyeti doğrudan doğruya kendi ellerine almağa başladılar.

Zamanımızın Bukhara Hanlığında olduğu gibi son Astarkhanlılar çağında dahi fars dili bir nevi dinî taassubun timsali olmuştur. İslâm

---

208) *Câmi'-i Maqâmât-i Makhdûm-i A'zam*, vr. 121b.

209) Aynı eser, vr. 63a.

210) Muhammed Osmanov, *Nogay Khrestomatyası*, s. 48 ve Hacı Abdülgaffar, *'Umdet ül-Tavârikh*, s. 203-204: Edüge babası: Qutluqaya, b. Qadırqaya, b. İslâm Qaya, b. Qızıçı, b. Terme, b. Baba Tüklas. Bu Baba Tüklas'a ([illegible]
bk. Nasireddin Marginanî, *Menâqib-i Meşâyikh-i't-Türk*, Bayazıt Umumî Kü-
bk. Nasireddin Marginanî, *Menâqib-i Meşâyihk it-Türk*, Bayazıt Umumî Kütüphanesinde Hâlis Efendi kısmı, N. 199, vr. 26a, 156b) «Baba Tüktü Şaştı Aziz»de denilmektedir ki, Yesevî şeyhlerinden olmuştur. Edügenin babası Temür tarihlerinde «Baltıçaq» dır, ki Temür melik bn. Irıs Hanın beğlerbeği imiş, bk. Barthold «Otets Edigeya» *İzvestiya Tavriçeskago Obşç. istoriyi, arkheol. i etnografiyi*, nov. seria t. I, 1927, s. 1.

dininde, âdeta «bid'at» tanılmağa başlıyan türkçe risalelerden ziyade, farsça «Çarkitap» (Çahâr Kitâb) gibi eserlerden öğrenmenin sevaplı olduğu daha ozaman söylenmiştir. Umumiyetle fikir hayatında türk dili bir nevi realizmi, sâdelik ve açıklığı; farsça ise anlaşılmaz tasavvuf edebiyatını, tekellüflü müphemliği temsil etmişlerdir. Özbek hanları dünyayı dinden ayrı idare etmek, dinde sâdeliğe; riyazî ilimlere, tıbba, coğrafyaya, tarih ve siyasiyata taraftar olmuşlardır. Tacik şehirleriyle bilginleri ve Özbek uruk beğleri, şeriat ve iskolastik hâmileri kesilmişler ve bu cereyan gittikçe kuvvetlenmiştir.

8

18. inci Asrın Son Yarısıyla 19. nucu Asrın Vekayii

Nadir Şah ve Türkmenler

18. inci asrın Türkistanında mühim olaylardan biri, Nadir Şahın Cenubî Türkistanı istilâsı; ve bunun neticesinde Batı Türkistandaki eski Çingizli sülâlelerinin düşmesi ve uruk başkanlarının tagallübünden ibaret olan ufak beğliklerin kurulmasıdır. Nadir Şah, şimdiki Türkmenistanın İrana tâbi bölümünde «Muhammedâbâd» (Deregez) yakınında «Şilgân» (=Destcerd) köyünde doğmuş bir türkmendir. 17.nci asır başında Horasanda eşkıyalığın son ucuna eriştiği devrin şartları içinde büyümüş ve eşkıya reisliğinden yükselmişti. 1726-1736 yılları arasında «Safevî» şahları adına ve sonra 11 yıl (1747 de ölümüne kadar) kendisi müstakil imparator olarak İran ve Türkistanda mühim vekayiin başında bulunmuştur. Türkmenistanda eskidenberi yaşayıp gelen yerli uruklar sünnî idiler. Safevîler zamanında İranın siyasî nüfuzunda bulunanları bile şiîlik propagandasına pek kapılmadılar. Daha ziyade sünnî Khorezmin, Khorezm türk şeyhlerinin tesiri altında idiler. Nadir Şah ise, Safevîler zamanında Batı İrandan sünnî Türkmenlerin akınlarıyla mücadele için gönderilen uruklara mensuptu. Bunlar kendilerine «Türkmen» demezlerdi. Her uruk (Afşar, Kacar, Ustaclu, Rumlu) kendisini güya bir millet olarak sayıyordu. Umumiyetle bunlar daha ziyade «İran Türkü» sayılıyorlardı. Nadir Şah ta, ölümüne kadar, Göklen ve Yomut gibi yerli sünnî Türkmen uruklarını kendine tâbi edememişti. Nadir Şahın Batı İrandaki Azerbaycan ve Hindistan gibi uzak yerlerdeki seferleri sırasında bu Türkmenler Horasana saldır-

maktan geri kalmazlardı. Karakum Türkmenlerine Khıyva hanı Elbars, Amu Deryanın Çarcuy'dan yukarı yakalarındaki uruklara Bukhara Özbek beğleri kılavuzluk ederlerdi. Nadir Şah Bukhara ve Khıyvayı kendi eline almadıkça Türkmenleri itaat altında bulundurmak kabil olmadığını gördü ve nihayet Hind seferinden sonra bu fikrini tatbik sahasına koydu. Daha bu sefer tamam olmadan o oğlu Riza Kulu Hanı Balkha göndermişti; genç prens burada kalmayıp, babasının müsaadesi olmadan, Amu Deryayı geçti (eylûl, 1737). Astarkhan Özbek hanlarının sonuncusu olan Ebülfayız Han (1720-1745) zayıf ve iradesiz bir şahsiyet olarak tanılıyorsa da, Nadirin istilâ teşebbüsüne karşı uyanık davrandı. Riza Kulu'nun Balkha geldiğini duyar duymaz Fergane, Taşkent, Semerkand taraflarındaki Özbek beylerine ve Khorezm hanı İlbars Hana emir ve fermanlar göndererek, memleketin müdafaasına koşmalarını taleb etti; bunlar da hemen bu dâvete icabet ettiler. Riza Kulu Karşı'yı muhasara etti. Burada şiddetli savaşlar oldu. Ak Yalan kabilesinin beği Adine Beğ, keza Khocend Yüz kabilesinin Beği bu muharebede öldüler. İlbars Han da bir çok Karakalpak ve Kazak toplayıp Bukharaya geldi ve Ebülfayızın şehirde bulunmadığından istifade ederek şehri işgal etti. Fakat Ebülfayız buna aldırmadı. Riza Kulu ile muharebeyi bütün şiddetiyle devam ettirdi ve Riza Kulu Karşıyı alamadı. Nadir, ordusu burada Özbeklere mağlûp olursa bunun akıbetinin bütün devleti için vakim olacağını düşünerek, oğluna en bayağı tahkir sözleriyle, ben sana Balkhın ötesine geçme demedim mi, hemen çekil diye emretti ve Ebülfayıza da elçi ve mektup göndererek, oğlunun hareketinden dolayı itiraz edip bu hanı, Çingiz evlâdı sıfatıyla, Türkistanın hakikî hükümdarı olarak tanıdığını ilân etti. Ebülfayızın bu muvaffakıyetini gören İlbarıs Han da Bukharadan çekilip gitti. Fakat Nadir Şah 1740 senesi mayısında bizzat Türkistan seferine çıktı, Türkmen ve Özbekler tarafından ciddî bir mukabele görmeden ağustosta Çarcuy'a kadar geldi. Ebülfayız ordusunu toplıyamadı. Zaten Nadir, Özbek kabile reisleri arasında gizlice iğva yürütmüştü. Mukabeleden âciz kalan Ebülfayız «muharebeye iktidarı olmadığını, bunun için de Nadiri misafir olarak kabul edeceğini» sâdedilâne yazarak Bukharaya davet etti [211]. Filvaki Nadir Bukharada mutantan bir surette kabul edildi, kendi prenslerine Ebülfayızın iki kızını alarak onları Çingiz neslinin «küregen»i yaptı [212].

---

211) Bak: Mîr Abdülkerîm-i Bukhârî'nin *Seyahatnâme*'si, Ch. Schefer neşri, s. 44: من از دودمان سلاطین سابق باق مانده‌ام، قوت محاربه بان شهریار ندارم، درگوشهٔ دعا گویم، هر وقت که تشریف آیند مهمان پذیرم .

212) Nadir Şahın, doğrusu oğlu Rıza Kurulunun 1737 de Özbeklere karşı olan

Khıyva hanı İlbars cesur bir zattı; âkıbetini düşünmeden Horasana giderek Kazak ve Türkmenlerle beraber Nadirin vilâyetlerini yağma ve talan ederdi. Fakat Nadir Şahın Khorezme kadar geleceğini düşünmüyordu. Nadir Şah gelince şaşırdı. Khıyvalılar ona olan itimatlarını kaybettiler. Khıyvalılar Nadire karşı, yalnız kendi kuvvetleriyle karşı koyamıyacaklarını düşünerek, Sır Derya deltalarında yaşayan kabileler üzerinde nüfuz sahibi olan ve ismi yukarıda mükerreren geçen Kiçi Yüz hanı Ebülkhayır, (Abılay) Hanı çağırdılar. Nadir Şah Khorezmi işgal ve İlbars Hanla onun başvekili olan Koñrat İş Mehmed Bek İnaq'ı ele geçirerek öldürdü. Kazak ve Karakalpaklardan mürekkep bir ordu ile Khıyvaya gelmiş olan Ebülkhayır, Nadir Şah tarafından dâvet olunduysa da, gitmeğe korktu ve kendisinin daha mühim bir kuvvete dayandığını göstermek için «Rusya ile münasebetiniz nasılsa ona göre iş görürüz» diye mektup yazdı (kendi ibaresi: **Aq Padšaga cav bolsayıñız bizge de cav, el bolsayıñız bizge de el)**[213]). Kendisini temsil için de bir taraftan, yanına gelmiş olan rus subayı Gladişeov'u ve mühendis Muravin ve onların tercümanı olan Osman Arslanov'u; diğer taraftan da (galiba Ruslardan gizlice) bazı Kazak sultanlarını -o cümleden Qayıp Sultanı- Nadir Şahın karargâhına gönderdi. Nadir ise bu Rusları, artık Ebülkhayırın değil, Rusyanın mümessilleri olarak kabul etti.

«Hanlıklar» Yerine «Beğlikler»

Eski Çingiz sultanları, Ebülfayız ve Ebülkhayır gibi değersiz şahsiyetler tarafından temsil edilmesine rağmen, umumiyetle ahalice hükümdarlık hukukuna malik yegâne sülâle âzaları olarak tanılıyorlardı. Nadir Şah, hanların bu mânevî otoritesini kırmak için dayandıkları uruk ordularını ellerinden aldı. Bukharadan 20.000, Khıyvadan 4000 kadar Özbek askerini kendi seferlerinde kullanmak düşüncesiyle Horasana götürdü. Ebülfayız Hanı yerinde bıraktı. Khıyvaya yine Aştarkhanlılardan Tâhir Hanı tâyin ettiyse de, bunların nüfuzunu sıfıra indirip, hanlara pek itaat etmiyen uruk başkanlarına fazla iltifat gösterdi. Bukharaya kendi ordusundaki İranlı Kacar ve Afşarlardan garnizon bıraktı. Beş yıl sonra Khıyvaya kendi maiyetinden Ali-Kulu Hanı vâli tayin edip gönderdi.

---

seferi hakkında mufassal malûmat, Nadir Şahın Mervli veziri Muhammed Kâzim'in yakınlarda Türkistanda keşf olunan mufassal Nadir Şah tarihi «*Kitab-i Nadirî*»de bulunmaktadır, ki nüshası Petersburg Asya Müzesindedir. [Bu eserden de istifade eden L. Lockhart (*Nadir Shah*, London, 1938, s. 165-169, 185-189) Nadirin Türkistana olan her iki seferini bittafsil anlatmıştır.]

213) Berezin, *Turetskaya Chrestomathiya*, I, s. 18.

Bukharada Ebülfayız zamanında en nüfuzlu olan Mañgıt beği Hekîm Atalık ve onun pek ikbal düşkünü olan oğlu Rahim Bek idi. Nadir Şah, Rahim Beği kendi maiyetindeki Özbek askerleriyle birlikte Horasana götürdü. O da, Nadir Şahın öldüğü yıl (hattâ bir rivayete göre aynı gün) Ebülfayız Hanı öldürüp, idare işlerini kendi eline aldı. Hanlar her yerde tahta çıkma töreni sırasında «han kaldıran keçe»nin dört köşesini tutan dört uruğa dayanırlardı. Mâverâünnehir Özbek hanlarının dayandıkları uruklar ilk önce Kuşçı, Nayman, Böyrek ve Karlık urukları idi. Astarkhanlılar çağında Böyrek ve Karlıkların yerini Mañgıt ve Kineges urukları işgal etti. Khıyvada Yadigâr Şıbanlarının yanında Koñrat, Uygur, Nayman, Mañgıt (yahut: Kıyat, Uygur, Nayman, Nüküz) urukları muteber oldu. Memleketin bilfiil idaresi bu urukların başkanlarının elinde bulunurdu. Astarkhanlıların son çağında Mañgıt, Khıyvada ise Mañgıt ve Koñrat urukları daha çok muteber oldular. Ebülfayız yanında Mañgıt Hekîm Atalık ne ise, Khıyvada İlbars yanında, sonradan kurulan sülâlenin atası Koñrat Seyid Nazar Bek ve oğlu İşmehmed İnak da o idi.

Koñratların diğer bir bölümü Aşağı Khorezmde, bugün «Karakalpakistan» denilen yerlerde, müstakil «Aral» hükûmeti kurarak yaşadılar. Onlar çok defa Kiçi Yüz Kazak hanlarını hanlanıyorlar ve Khıyvaya tâbi olmuyorlardı. Nadir Şah Khorezmden gittikten sonra, Koñratlar Ebülkhayırın oğlu Nur Ali Hanı Kât şehrine getirerek hanlandılar (1741). Sonradan Rus tâbiiyetini kabul eden ve Başkurdüstanda Ufada ölen bu han, Khorezmde iken Nadir Şahla temas temin etmiş ve 1742 de Ruslar tarafından teklif olunan biat andını içmemişti [214]. Mañgıt uruğunun başkanı Artık İnak, Nadir Şaha itaat edip İlbarsın oğlu Ebülmehmed (Ebülgazi) i han ve kendisini başvezir nasbettirdi (1745). O vakit Ali-Kulı Han kumandasında gönderilen İran kuvvetlerini Özbek ve Türkmenler iki yıl sonra Khıyvadan çıkardılar. Artıq İnaq da öldürüldü. Mañgıt beği Khuraz Bek, Ebülmehmed Hanın yerine «Kiçi Yüz» hanlarının diğer kolundan yukarıda s. 168 mezkûr Batır Han oğlu «Gayıp Sultan»ı Nadir Şahtan isteyip hanlandı. Bu Gayıp Sultan (sonra han) pek uzun yaşamıştır (ölümü: 1791) ve macera dolu hayatı gayet enteresandır. O ilk önce «Karakalpak hanı» olarak «Türkistan» (Yese) şehrinde oturup bütün Batı Kazakistana, Başkurtların cenupdoğu uruklarına hâkim olan babası Batır Sultandan

---

214) Bak: M û n i s, *Firdevs ül-Iqbâl*, İstanbul Üniversite Kütüphanesi nüshası, s. 151. Ebülkhayır ve Nur Alinin Nadir Şahla temasları meselesi hususunda bak: B a r t h o l d, *İstoria Izuçenya Vostoka*, 1925 basımı, s. 221.

çok siyasî işlere iştirak etmiş ve Başkurdüstan hareketlerinde de rolü görülmüştür. Gayıp Sultan, Nadir Şaha daha Bukharaya geldiğinde iltihak etti. Bir rivayete göre Nadir Şahın Hindistan seferine bile iştirak etmişti. Nadir Şahla beraber Khorezmden Iraka gitti. Khıyva müverrihi Mûnisin rivayetine göre, Nadir Şahın ekser savaşlarında beraber bulunmuştur [215]. «Artık İnak» öldürüldükten sonra Khuraz Bek, Iraka, Nadir Şahın huzuruna giderek Gayıp Sultanı Khorezme han edip göndermesini rica etti. O da kabul edip Gayıp Han «Khorezm şahlık tacıyla serfirâz» oldu. Gayıp, Khıyvada 11 yıl kadar (1747-1757) hükûmet sürdü. Nihayet Mañgıt beğleriyle arası açılıp Khuraz Beği öldürüp Koñrat beğlerini tuttu. Fakat pek kuvvetli olan Koñratlar, Gayıp Hana çok iltifat göstermez oldular. Gayıp Han da yaşlı babası Batır Hanı kalan Kazak asker tümenleriyle birlikte Khıyvaya çağırıp, onlarla beraber mallarını alarak geri, bozkıra çekildi. Yerine kardeşi Karabay Sultan han oldu [216]. O vakit bütün iş Koñratlardan Mehmed Emin (Metemin) Bek (1770-1971) ve oğlu Ivaz İnak (1791-1804) elinde bulunuyordu.

Khokandda müstakil han hâkimiyeti olmadığından idarenin beğler eline geçmesi mücadelesiz oldu. «Miñ» kabilesi Fergane'ye ancak Şıbanlı Abdullah Han zamanında Tobıl ve İrtiş havzasındaki eski mevzilerini bırakarak gelmişti [217]. 17. nci asırda Ferganen'in orta bölümünde bu «Miñ» urağu en kuvvetli bir kütle idi. Bu kabileye mensup

---

215) Gayıp Han, Ebülkhayır Han tarafından Nadir Şahın maiyetine gönderilmiş ve onun tarafından Khıyva hanı tâyin olunarak uzun zaman orada hükûmet sürmüştür. Bunları anlatan Kap. P. R i ç k o v (*Dnevniye Zapiski Kap. P. R i ç k o v a*, III, 1772, s. 71)a göre Gayıp Hanın babası Batır Han, daha 1771 de ozamanın «Kiçi Yüz» hanı Nur Aliye itaat etmeden Turgay vilâyetinde yaşamıştır. Mûnis (*Firdevs ül-İqbâl*, 153) bunun hakkında şöyle demiştir: غایب خان بهادر خان نینك اوغلیدور. او آنل حالیده بخاراغه باروب نادر شاه ملازمتی غه یتوشوب ایردی. اکثر حروب و یورش داشاه نینك موکبی دا دورور ایردی. Levsin 1718 de Birinci Petro ile siyasî münasebetler tesis eden ve adı yukarıda (s. 188) geçen Gayıp (öteki adıyla «Er Qayıp») ibn Toburçuk'u bu Batır Hanın babası olarak zikreder.

216) Bak: M û n i s, *Firdevs ül-İqbâl*, s. 153.

217) Khokand hanlarının menşei hakkındaki bu rivayet, Nasireddin Merginânînin *Menâqib-i Meşâyikh-it Türk* nam eserinde bulunmaktadır. Bayazıt Um. Küt. Hâlis Ef. N. 199 vr. 326-33a: چشبك وپدوش کوچك بهادر بفترات دهر ازملك نوغایستان از بلاد چکی و طبول و طاری و شهالی و قری اب دریای ارتیش بملك فرغانه آمدند .

beğler son Astarkhanlılar çağında duruma hâkim olmuşlardı. Bukharada Mañgıtların tagallübünü görünce bunlar da istiklâllerini ilân ettiler. Rus istilâsına kadar Zerefşan havzasını idare eden Mañgıt beğleri Rahim Bek, Danyal Atalık, Şahmurad, Emîr Haydar, Emîr Ömer, Emîr Nasrullah ve Emîr Muzafferdir. Khıyva emîrlerinin mühimleri de Mehmed Emin, Ivaz Inak, Eltüzer, Mehmed Rahim (Medreim), Mehmed Emin (Metemîn), Seyid Mehmed Rahim beğlerdir, ki hepsi de «han» lâkabını takınmışlardır. Khokandda ise Abdürrahim Bek, Erdene Bek, Narbuta Bek ve hanlık lâkabı almış olan Âlem Han, Ömer Han, Mehmed Ali (Meteli) Han, Melle Han ve Hudâyâr Handır.

Hanlık ile Beğlik Mücadelesi

Şimalî Türkistanda hanlık yaşadı. Cenubî Türkistanda da, «hanlık» an'anelerini «beğlik» ile değiştirmek pek kolay olmadı. Bukhara Mañgıt beğleri «emîr» ve «emîrülmü'minîn» lâkabını takındılar. Khıyva ve Khokand beğleri ise 19. uncu asrın başında «han» lâkabını aldılar. Bukharada Rahim, Danyal Beğler ve Emîr Masum, Ebülfayız Hanın çocuklarından; Khıyva ve Aral beğleri ise Kazak hanlarından «han» getirerek gösteriş için hanlanıyorlardı. Mañgıt beğleri Bukharanın kuvvetli bilginlerine ve tacik tüccar sınıfına dayandığından hanlık an'aneleriyle oldukça kolay mücadele edebildiler. En güç mücadele, ahalisi tamamiyle ekincilerden ibaret ve çevresi göçebelerle dolu olan Khorezmde oldu. Orada Gayıp Handan sonra 1806 yılına kadar elli yıl içinde 12 han tahta çıkarılmış, kovulmuş, yahut öldürülmüştü [218]). Nihayet Ivaz Inak'ın oğlu Eltüzer Bek kendisini han ilân etmek

[218]) Bukharada Rahim Bek Mañgıt, Ebülfayız Hanın oğlu Abdülmü'min'i, sonra Karakalpak içindeki Şıban hanlarından Temür Sultanın oğlu Übeydullahı hanlanmıştı. Danyal Bek ise, kendisi atalık unvanını alarak, Ebülfayız zamanında Kalmuktan kaçıp gelen Kazak hanı (yine Şıban oğullarından) Recep Sultanın biraderzadesi Ebülgazi ibn İbrahim Sultanı hanlandı ve kendisine ancak «atalık» unvanını aldı (Mîr İzzetullah, vr 64a). Şahmurad Mañgıt ise bunu ancak hükûmetinin başlangıcında han tanıyıp sonra hapsetti ve kendisini emîr ilân etti. Ebülgaziyi Kâbil hükümdarı Temür Şahın müdahalesiyle tahliye etmişti. Şahmuradın oğlu Haydar zamanında bu «han» ömrünü alelâde bir şahıs olarak gurbette ve sefalette geçirdi. Khıyvada Gayıp Handan sonra kardeşi Karabay (öteki adı Abdullah 4 yıl, Yadigâr Şıban Oğullarından son han olan Şirgazi Han neslinden Temür Gazi 7 yıl, sonra Kazak hanlarından «Tevke» 2½ yıl, sonra Gayıpın oğlu Şahgazi (1767), Temür Gazinin oğlu Üçüncü Ebülgazi, Orta Yüz Kazak sultanı Barak Hanın oğlu Nur Ali (1768), Gayıp Hanın oğlu Cihangir, Nur Alinin oğlu Bülekey, Âdil Sultan ibn Ebülkhayırın oğlu Akhtım Sultan (1770-1777), Gayıp

istedi. Fakat an'aneye sadık olan Uygur beğleri buna kat'iyyen razı olmadılar. Khorezmdeki Başkurtlar da bu zaman olaylarında Uygurlarla birlikte ve onların müttefiki olarak zikrolunuyorlar [219]). Eltüzer'in oğlu Mehmed Rahim, muhalif Uygur beğlerini yok edip bu urugun çoğu Bukharaya kaçtıktan sonra, kendisini han ilân edebildi. Bununla beraber yine Kazak hanlarından Gayıp Han oğlu Şirgazi ve oğlu Cangaziyi han tanıyorlardı. Han zamanındaki törene riayet yüzünden yine güya dört uruğa dayanıyorlardı. Khıyva Koñrat beği «Muhammed Rahim Han»ın dayandığı dört uruk şunlardı: 1) Sart, 2) Özbek, 3) Acem, 4) Türkmen. Bukharada ise, eskiden hiç itibarı olmıyan 1) Miñ, 2) Arlat, 3) Barın, 4) Bataş urukları «emâretin dört pâyesi» ilân edilmişti. Muhammed Rahim Koñrat'ın mabeyincisi müslüman olmuş birrustu. Son Bukhara emîrlerininki ise İranlılardı.

Türklerde yerleşen «karadan (yani avamdan) khan olmaz» akidesine karşı, daha çok, eskiden tecrübe edilen moğol «küregen»lik yani damadlık usulüyle hanlarla münasebeti muhafaza etmek ve o da kâfi gelmediği takdirde, dinî ve kudsî şekillere dayanmak fikriyle peygamber nesilleriyle sıhrî münasebetlere girmek esasları kullanıldı. Bukharanın mañgıt hükümdarı «Rahim Bek», Ebülfayız Hanın kızı Şemsımâh Ayım ile evlenmişti [220]). Rahim Beğin ölümünden sonra bununla

Hanın üçüncü oğlu Ebülfayız (1772-1776), Karakalpak hanlarından Yadigâr, İlbars oğlu Seferin oğlu Pulat Gazi, Karabay (Abdullahın) oğlu Dördüncü Ebülgazi (1791-1802), Yadigârın oğlu Beşinci Ebülgazi (1803-1806) hanlık tahtında bulundular. Dördüncü Ebülgazi zamanında 1793 yılında Khıyvada bulunan alman B l a n k e n n a g e l ve ruslardan Y a k o v ve P e t r o v adındaki kimseler, bu memlekette hanlarla beğlerin münasebetini pek güzel tasvir etmişlerdir; ki onuncu asırda Edil havzasındaki Khazar hakan ve beğleri arasındaki münasebetlere pek benziyor. Bu zamanın Khıyva hanları arasında pazara geldiğinde yakalanıp han ilân edilenleri de oldu (Tevke Han). Sonu öldürülmekten ve yahut rezil bir surette kovulmaktan ibaret olan bu hanlığı, birçokları, istemedikleri halde, kabul etmek zorunda kalıyorlardı. Hanların işi ancak yılda üç defa ahaliye parlak surette görünüş yapmak, bazan düğüne gitmek, idam cezalarını tasdik etmek, kalan bütün ömrünü şehir dışındaki sarayların birinde mahpus bir halde geçirmekten ibaretti. Aralarında fazilet sahibi olanlar da vardı. Meselâ Dördüncü Ebülgazi şâirdi, «Beyzâ» mahlesiyle güzel şiirler yazardı.

219) M û n i s, *Firdevs ül-İqbâl*, s. 596: اویغور و باشقرد چریکی بیله ایناق نیدك ملازمتی غایتدیلار .

220) Mîr İzzetullah, 48 b.

Emîr Masum evlenmiş ve Emîr Haydar da bu kadından doğmuştur. Bundan dolayı Emîr Haydar, han neslinden olmuştu. Diğer taraftan seyidlerin kızlarını zorla alıp peygamber evlâdı olmuşlardı. Emîr Haydarın mühründe «nesl-i Çingiz, âl-i peygamber, Mısr-câh» yazılmıştı. Khıyva «hanı» Eltüzer Koñrat da zorla bir seyidin kızını aldı. Oğlu Muhammed Rahim Kazak hanlarından Şirgazi Hanın kızıyla evlenip yine hem «seyid», hem de «küregen» oldu. Khokand «han»ları ise kendilerini Temür, Babur neslinden diye gösterirler ve yine seyid kızlarıyla evlenip «seyid» lâkabını kullanırlardı. Elbette bu hileler, kendilerini ahaliye hükümdar tanıtmak için kâfi gelmiyordu. Özbek ve Türkmenler, durmaksızın isyan halinde idiler. 1767-1770 yıllarında Khorezme Yomut Türkmenleri tagallüb ederek bu ülkeyi baştan başa tahrip etmişlerdi. Koñrat beğleri ise kendi Koñratlarını bile itaat altına alamayıp bazan esirlerden teşkil ettikleri kuvvetlere dayanıyorlardı. Bukharadaki Mañgıtlarda da durum aynı idi. Bunlar, Nadir Şahtan kalan ve sonra kendileri tarafından Mervden getirilen İranlı asker, memur ve göçmenlere, Bukharanın şehir Taciklerine dayanıyorlardı. Semerkand tamamen harap bir halde idi. Semerkandla Khokand ve Taşkent arasındaki vilâyetler yine müstakil beğlikler elinde idi. Bunlar durmadan birbiriyle çarpışıyorlardı.

Beğliklerin Gittikçe Küçülmesi

Memleketin, gittikçe küçülen derebeğliklerine bölünmesi, hiç şüphesiz, yalnız Nadir Şah vak'ası gibi dışardan gelen siyasî kuvvetlerin tesiri neticesi değildi. Esas sebep ise, Türkistanın içinde evvelce taazzuv etmiş olan iktisadî bağların kesilmesi idi. Vilâyetlerin ve urukların istiklâlini temin eden bu idi. Memlekette ticaret gibi merkezleştirici âmilin tamamiyle sukutu, ahalinin ancak ekincilik ve hayvan beslemekle yaşaması, ülkenin bölümleri arasında evvelce de pek kuvvetli olmıyan mânevî ve dinî bağların hiçbir suretle tesir edememesine sebep oluyordu. Mâverâünnehrin şehir ahalisinin de pek çoğu Kalmuk, Kazak ve Türkmen beliyesi neticesinde ancak ekincilikle yaşıyor, hattâ köylere dağılıyordu. Özbek beğlerinin Semerkand ve Balkh gibi orta asır merkezlerini, köylere dağılmış olan ahaliyi zorla yerlerine döndürmek suretiyle, diriltmek teşebbüsleri memlekette ancak hoşnutsuzluk doğuruyordu.

Amu Derya deltasındaki Koñratlar, Khıyva Koñratlarından müstakil idiler. Buradaki Koñrat ve Karakalpaklar, daha son Şıban hanları zamanında yarı müstakil «Aral» hükûmetini kurmuşlardı. Bu hal, 1814 yılına kadar sürdü. Mañgıt-Nogay «Altı-Oğul» (Altavul)lar çok defa bu «Aral»larla birlikte iş görürlerdi. Aralarında Başkurtların bir takımı

yaşadığından olmalı ki, Ural Başkurtları daima bu Aral-Karakalpak, Altıoğullarla müttefik bulunuyorlardı. Uralda da, Aralda da eller «töbe»lere bölünmüştü. Uruk başkanlarına da «Kaşka» deniliyordu. «Aral»lıların başkanı olan Özbek «Töre Sofı», Muhammed Rahim Han ile daima harbediyordu. İhtiyarlığında kör oldu. Akrânından «Miñdi Kaşka», Khıyva hanının tezviratiyle, kafasını kesip Khıyvaya teslim etmişti. Bununla da «Aral», Khıyvaya tamamile iltihak etmedi. «Miñdi Kaşka», sonra oğlu «Kutlu Murad» 1858 yıllarına kadar «Aral» havalisini müstakil olarak idare ettiler. «Töre Sofı»nın torunu «Muhammed Fena», yine müstakil idi. O da ancak mezkûr yılda Khıyva hanı tarafından öldürülüp, memleketi tamamen Khıyvaya ilhak edildi.

Bukharanın hükümdarı Mañgıt Rahim Bek, istiklâl dâvasında olan Şehrisebz Kineges beğlerini İranlıların kuvvetiyle kendisine tâbi edebildiyse de, 1751 de Danyal Atalık zamanında yine ayrıldılar. Sonra Şahmurad burasını tekrar fethetti. Sonra «Kineges»lerin Khoca-Kulı Bek adlı emîrleri tekrar ayrıldı. Şehrisebz'den birkaç kilometre uzaklıkta olan «Kitab»da Taraklı uruğu beğleri yine müstakil idiler. 1813 yılında İngiliz-Hind hükûmeti tarafından Türkistanı öğrenmek için gönderilen Hindli Müslüman bilgin Mîr İzzetullah, Kaşgardan Khokanda ve oradan Bukharaya gelip, memleketi epeyce öğrenerek, geri Hindistana döndükten sonra verdiği raporda, memleketin siyasî durumunu şu şekilde anlatıyordu:

1 — Derebeğlerinin büyüğü Bukhara emîri Haydardır. Aşağı yukarı 100.000 kadar asker toplıyabiliyor. Semerkand ve Miyankâl buna tâbidir. 2 — Khokand hanı Ömer Han. 3 — Uratepe hâkimi Mahmud Han. 4 — Şehrisebz hâkimi Niyaz Ali Bek, ki «velîni'metî» lâkabını almıştır. 5 — Hisar hâkimi Seyid Bek. 6, 7 — Kabadyanda Murad Ali ve Dost Muhammed Beğler. 8 — Kurgantepe kethüdası Allahyar Bek. 9 — Amu Derya ayağında Khıyva hanı Muhammed Rahim Han. 10 — Balkh hâkimi Mîr Kılıç Ali Atalık Katagan. 11 — Andhuyda Rahmetullah Han Afşarın halefi «Yulduz Han». 12 — Kunduzda Halmurad Bek. 13 — Şaburganda İrec Han. 14 — Meymene Türkmenlerinde Rahim Bek. 15 — Badakhşanda, payitahtı Feyzâbâd olmak üzere, Mîr Muhammed Şah, ki kendilerini İskender neslinden sayıyorlar. 16 — Yine Şugnan'da da ayrı, müstakil bir hâkim vardır.

Bozkırlı Kazak, Karakalpak ve Kırgızlar başsız kavimlerdir. Tanılan serdarları yoktur. Kazaklar arasında «töre»ler varsa da, itibarsız âciz adamlardır.

Bukhara emîrinin yüksek hâkimiyetini tanıyanlara gelince şunlardır: Semerkandda Devlet Kuşbeği, Kara-Kölde Kâbil Biy (başvezir Hekîm Bekin kardeşi), Bukharanın cenubunda, Amu Deryanın sağ ve sol kıyısındaki Türkmenlerin reisi Niyaz Bek Atak (ki Emîr Haydar yanındaki «desterkhancı Saîd Bek»in babasıdır), Bukhara şimalindeki Pençşenbih'de kumluk yerlerde padişahın kızkardeşinin oğlu «Töre Khoca», Kelif'te padişahın amcası oğlu «Rahim Kul Bek», Duzakh (Cızak)ta başvezir Hekîm Bekinkardeşi Abdürresul Bek, Karşıda İbâdullah Bek, Kette-Kurgan'da Nazar Bek, Akça'da Padişah Khoca, Nurata'da Kel Muhammed Bek Afgan, Çarcuyda İsmetullah Bek, Khatırcı ve Ziyaeddin'de Niyaz Bek Tacik, Zindânî'de Sa'îd Bek [221]).

Bunlardan Bukhara emîrinin azçok emniyet edebildikleri elbette kendi oğulları, amcasının ve kızkardeşinin oğulları, Tacik ve Khocalardan tayin olunan hâkimlerdir. Hekîm Beğin kardeşleri, yahut Türkmen «Sa'îd Bek Desterkhancı»nın babası ve Devlet Kuşbeği gibi yerli uruklara dayanan hâkimler, padişaha darıldıkları zaman yine «müstakil» olabiliyorlardı.

Devlet Mefhumu, Türkmen ve Kazaklar

Hazar Denizi Ötesi Türkmenlerinin siyasî durumunu 1862-1863 yıllarında, onların arasında bulunan Macar Vambery tavsif etmiştir. Vambery'yi hayrette bırakan hususiyet ise, Türkmenler arasında «ne emretmek, ne de itaat etmek arzusunu gösteren hiçbir şahsın bulunmaması» olmuştur. Türkmenler şöyle diyorlardı: «Biz Türkmenler başsız milletiz. Reis bulundurmak istemiyoruz. Biz hepimiz müsaviyiz. Bizim her ferdimiz padişah» [222]). Devlet teşkilâtına malik «Oğuz»ların mukabili olarak «Türkmen» toplulukları, tarihte de buna benzer bir zihniyet taşımışlardır [223]). Bütün başka göçebelerde azçok bir idare şekli olursa da Türkmenlerin bazı kabilelerinde bunun izi ve gölgesi bile yoktu. Aralarındaki «aksakal»larına, ancak büyüklük taslayıp emir falan etmediği zaman, saygı gösterirlerdi. Yal-

---

221) Mîr İzzetullah, *Ahvâl-i Bukhârâ,* Paris nüshası, vr. 48a-54a.

222) H. Vambery, *Voyages d'un faux derviche,* Paris 1873, p. 273. Aynı müellifin: *Das Türkenvolk,* Leipzig 1885, s. 410-411.

223) İlk islâm râvîlerinden Vahâb ibn Munabbih'in «el-Trcumânîn» yani «El-Turkmânîn» hakkındaki rivayetinde, onlara soruluyor: ومابالكم لاامير فيكم ولاقاضى ولا آمر ولاناهى؟ Onlar cevap veriyorlar: واينا القرون الذين من قبلنا والامم فى دهرنا يغضب القوى الجاهل للضعيف القليل الباصر ويقهر العزيز القادر الذليل المهين فلما راينا ذلك كففنا بعضنا عن بعض... وليس فينا ظالم ولا مظلوم . *Zeitschrift f. Asseriologie,* t. VII. s. 107.

nız çapul zamanı için muvakkat bir reisleri olurdu. O da «âmir» değil, umumî menfaate bakan «müdür»dü.

Rus geldikten sonra, ağır vergiler veren Kazak ve Kırgız urukları, Khıyvadaki Özbek ve Türkmenler, ancak vergi vermemek şartıyla hanlara «tâbi» oluyorlardı. Khıyva ve Khokand hanları ve onlara tâbi bazı Kırgız-Kazak sultanları, Sır Derya havzasında kuvvetli bir idare yerleştirmek için çok çalıştılar. Batı Kazak hanlarından Şirgazi, Ahmed ve Sadık Sultanlar «zekât ve öşür vermeden el, el olmaz» diye propagandada bulunurlar, fakat ahaliyi vergiye alıştıramazlardı.

Sır Derya Kazaklarının Khokand hanına tâbi Kazak sultanına olan şikâyetleri meşhurdur:

Aldıyar taqsır hkanımız + mınaki sizge canımız + öziñiz qosqan zeketçi + bizdiñ ilde Cüzbay bar + Cüzbaydıñ cürügen cerinde + cılav minen uybay bar + cene munıñ coldası bar + Qaratamır Dadan bar + iyerip cürügen soñında + qırq otızday adam bar + Şuñmurun degen moldası bar + Tölegen degen corgası bar + atına cimdi saluga + altı innen qılgan dorbası bar + keli tübüm dep aladı + kiyev sinim dep aladı + utur zeket dep aladı + qoşaq zeket dep aladı + Arqadan kelgen köp Nayman + añ-tañ bolup qaladı [224].

Yani: Allahyar taksîr hanımız, işte size canımız! Kendi gönderdiğiniz zekâtçı (tahsildar) olarak bizim elde Cüzbay var. (Fakat) Cüzbayın yürüdüğü yerde ağlama ile feryat var. Yine bunun yoldaşı olarak Karatamır uruğundan «Dadan» var. Gezip yürüdüğü zaman ardında otuz kırk kişi de maiyeti var. (Yanında) Şunmurun adında bir mollası var. Tölegen adında yorga atı var. Atına yem vermek için altı enden yapılmış torbası var. «Keli Tübüm» diye (bir vergi) alıyor. «Kiyev Sinim» diye (daha diğer bir vergi) alıyor. «Utur Zekât» (yani fitre zekât) diye (daha bir vergi) alıyor. «Koşak zekât» diye (daha bir vergi) alıyor. «Arka» dan (yani Kazakistanın orta bozkırlarından) gelen Nayman (Kazakları) şaşıp donakalıyor.

Çinlilerin Faaliyeti ve Abılay Han

Türkistana istilâ tehlikesi, yalnız malına pazar arıyan Avrupalılardan değil, yayılmak istiyen komşusu Çinliler tarafından da geliyordu. Türkistandaki mevkilerini milâdî sekizinci asrın ortasında Araplara ve yerli Türklere bırakan Çinliler, aradan bin yıl geçtikten sonra buralarda yine faal bir siyaset takibine başladılar; 18. inci asır ortasında Kalmukları tenkil edip kırdıktan sonra, geri gitmediler. Doğu Türkistan ve Cungaryada yerleşmeğe, Batı Türkistanda da nüfuz temin

---

224) *Zapiski Orenburgskago Otdeleniya Russk. Geograf. Obşçestva* t. III s. 269.

etmeğe başladılar. Çinliler geldiğinde, Kaşgarda Kalmukların vasalı
olarak hükûmet süren «khoca»lar Badakhşana kaçtılar. General Çjav-
khuy, bunları kovalayıp Badakhşana kadar geldi. Kaşgar khocalarının
sağ kalanları Bukhara ve Khokand'a sığındılar. Ve orada, Doğu Tür-
kistanı Çin elinden kurtarmak yolunda teşvikatta bulunacaklarını sa-
narak, Pamir ve Tiyanşandaki Kırgızları ve Fergane beğlerini kendi
nüfuzları altına almağa çalıştılar. Khokand hükümdarlarından Erdene
ve Narbuta Beğler Çin tâbiiyetini kabul etmek mecburiyetinde kaldılar.
Çinlilerin böyle ilerlemekte olduğunu görünce, Batı Türkistan dere-
beğleri kendi aralarında ittifak etmek teşebbüsünde bulundular. Kâbil,
Bukhara, Khıyva, Khokand, Balkh, Hisar ve Pamir beğlikleri arasında
bu yolda müzakereler oldu. Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî
1773 yılında bu ittifakın başında bulunuyordu. Bir kısım Afgan aske-
rini, hâkim «Fazıl Bek Yüz»ün dâveti üzerine «Khocend»e gönder-
mişti. Bu haber Kaşgara yetişti. Yardımın Kaşgara geleceğine inanan
Kaşgarlılar 1765 yılında «Üç Turfan»da isyan ettiler. Bu isyan, pek
vahşice bastırıldı; binlerce ahali Fergane ve Taşkende göçtü. Çinli-
lerin Batı Türkistanda daha çok ilerliyemiyecekleri anlaşılınca, dere-
beğler tekrar aralarındaki mücadele ve entrikalara devam ettiler.

Çinlilerin böyle batıya ilerlemesi, diğer taraftan Kalmuklar ve
Ruslarla mücadele halinde bulunan Ulu Yüz ve Orta Yüz Kazak sul-
tanlarını ruhlandırdı. Kiçi Yüz hanı olan Ebülkhayırı öldürdüğünü yu-
karıda (s. 174-175) söylediğimiz Barak Han müteassıp istiklâlci idi.
«Rus» ismini nefretle karşılardı. Barak Han, Karakalpaklılara ve bir
vakit Başkurtlara hanlık eden müstakbel Khıyva hanı Gayıp Han ile
beraber 1750 yılı da Ruslara karşı taarruzlarda bulunacaktı. Uruklar
hazırlanmışlardı. Barak, Başkurtlarda bir defa isyan eden «Karasakal
Şuna Batır»ı da himaye edip, beraber hareket edeceklerdi. Fakat Barak
Sır Derya havzasında kendi malikânesi olan «Iqan» ve «Otrar» kale-
lerinde bulunurken, yerli khocalardan birinin evindeki ziyafette iki oğ-
luyla birlikte zehirletilerek öldürüldü (1749). Kendisine tâbi olan el-
lerin idaresi, çağdaşımız Alikhanın büyük babası olan Bükey Hanın
eline geçti. Barak hanın, Kalmuklar tarafından zehirletildiği rivayet
olunur. Batı ve Doğu Türkistanda, Fergane ve Badakhşanda khocalar,
hakikaten Kalmukların elinde oyuncak olmuşlardı. Eğer Çinliler do-
ğudan gelip Kalmukları ortadan kaldırmış olmasaydılar, Kazakların
tekmil «Üç Yüzü»de Rus himayesine girmek mecburiyetinde kalacak-
lardı. Çinlilerin çıkışı, «Orta Yüz»e Rus istilâsını biraz geciktirdi. Kal-
muk istilâsı zamanında kaybedileni de tekrar elde etmek imkânları gö-
rüldü. Orta Yüz Kazak hanları Ebülmenbet (1730-1771) ve onun ölü-

14

münden sonra han olan Abılay Han (17. 1-1781), ki Uvalı Hanın oğludur [225]), Sır Derya havzasında ve Mâverâünnehirde dolaşan uruk-ların büyük bir kısmını Yedisu taraflarına getirip, eski yerlerine yerleş-tirdiler ve kendileri de Çin tâbiiyetini kabul edip (1760 yılı) Çin impa-ratorundan çince unvanlar aldılar. 1762 yılında Çin elçisi Abılayın ya-nında bulunuyordu. Bundan «Kiçi Yüz» hanı Ebülkhayırın oğlu Nur Ali de istifade fikrine düşüp Pekin'e elçi heyeti gönderdi. Abılay Han 1730 vak'asındanberi elli yıl kadar bir müddet, Sır Derya havzasında ve onun şimalindeki Kazakların himayesi ve idare işlerinin düzeltilmesi yo-lunda çalışmış ve halkı tarafından pek sevilmiş bir zattı. Çinlilerle de iyi münasebet tesis edip, tebaasına nisbî bir âsayiş temin edebildiğinden, çok sayılırdı. Hayatına ait birçok hikâyeler, destanlar vardır.

Ölümü sırasında, zamanının meşhur halk şâiri, yani «uzanı», olan «Bukhar Cırav»ın söylediği şu şiir, Abılay'ın hizmetlerini ve halkın ona olan sevgisini tamamile ifade eder:

Qaygısız uyqu uyuqtatqan Hanım ay + Qayrusız cılqı baqqızgan Hanım ay + Qalıñsız qatın quçturgan Hanım ay + Üç Cüzden üç kisini qurban qılsam + Sonda qalar meken qayran canıñ ay.

Yani: (Tebaasını) geceleri endişesiz uyutmasını bilen hanım! Düşman tara-fından çapula uğrayıp hayvanları düşman elinden geri almak zaruretini vermiyen

---

225) «Kiçi Yüz» hanları s. 150 de zikri geçen Ebu Sa'îd Canıbek Hanın Üsek nam oğlundan (bk. yukarıda s. 169), «Orta Yüz hanları» ise bu Canıbek Hanın Yadık nam oğlundan (bk. yine s. 167) töremişlerdir. Bu Yadık'ın oğlu olan Şıgay Han (öl. 1583)ın üç oğlu meşhurdur: Tevkil (bk. yukarıda s. 151), İşim, (öl. 1640) ve Undan. İşim'in iki oğlu meşhurdur: Cangir Han ve Sızdıq Sultan. Sızdıq Sultanın oğlu Kirev (diğer ismiyle Quyurçıq) Sultan, onun oğlu Er Gayıp, onun oğlu Batır Han, onun oğlu da bizde (s. 168, 202) zikredilen Gayıp Handır. Bunun oğlu da Cihangir, onun oğlu Cantüre, onun oğlu Sultan Ahmet Cantürin'-dir. (bk. yukarıda s. 170) Sızdıq Sultanın biraderi olan Cangir Hanın iki oğlu maruf hükümdarlardır: Uvalı (Veli) ve Tevke. Uvalı'nın oğlu burada bahis mevzuu olan Abılay Han. Tevkenin oğlu Pulat Han (öl. 1730); onun oğlu da, yine burada bahis mevzuu olan Ebülmembet Handır. Şıgay Hanın oğlu olduğunu söy-lediğimiz Undan Sultanın iki oğlu maruftur: Tursun Sultan ve Khudabende Sul-tan; Tursun'un oğlu burada bahis mevzuu olan Baraq Khandır, ki Bükey Hanla-rın ceddidir. Khudabendenin oğlu Küçük Töre, onun oğlu Adil Töre. Bunlar da Doğu Kazakistan hanlarıdır. Kazak hanlarının şecereleri için bk. K h a l i d i, *Tevârihk-i Khamse-i Şarqî*, s. 434-463, ve *Pamiatnaya Kniga Semi-palatinskoy Oblasti*, za 1902, s. 50-51.

hanım! (Tebaasına) mehersiz (başlıksız) kadın kucturan hanım. Üç Yüz Kazaktan birer adam kurban edersem senin aziz canın gövdende kalabilecek midir aceba!

Abılayın ölümünden sonra oğullarından Übeydullah ve Kasım, Rus tâbiiyetini kabul etmeden mücadele fikrini takip ettiler. Diğer oğlu «Veli» (Kazakların söyleyişinde «Uvalı») ise, Çinlilerin iç işlerinin karışık olup Batı Türkistan ve Kazak ahalisini himaye etmek iktidarına malik olmadıklarını anlayınca, Rus tâbiiyetini ihtiyar etti.

Avrupa Müstemlekeciliğinin Yeni Taarruzları

18.inci asrın ortasına doğru cenupta, Hindistanda Fransızları da mağlûp etmekle kendi başlarına kalan İngilizler ile şimalde Ruslar, ciddî istilâ hareketlerine başladılar. Her iki tarafta yeni yerlerin işgali, evvelce işgal edilen yerlerdeki kıyamlarla muvazi gidiyordu. Merkezî Hindistanın işgali zamanında Bengalliler isyan ederek 1756 da Kalküteyi aldılar. Şimalde Ruslar Kazakistan sahralarını işgal ederken, Başkurt isyanları devam ediyordu. Hindistandaki isyana Babur Mirza evlâdı da iştirak etti. Ve 1764 yılı İlkteşrininin 25 inde «Baksar muharebesi»nde Şah Âlem ve Bengal nuvabı Mir Kasım mağlûp olduktan sonra, İngilizler Hindigûşa kadar geldiler, Afganlılarla çarpıştılar. Kunduz ve Balkhtaki küçük Özbek beğliklerini şaşırttılar. O zaman Balkhta yazılan bir eserin müellifi, eski islâm eserlerinde bulunan «Dünya harap olurken Tukharistan ve Çaganyana Hind istilâ eder» cümlesini hatırlamıştır[1]. Ruslar ise bu asrın birinci yarısında Kazakistan ve Başkurdüstan hududunda kale ve şehirler, ticaret merkezleri kurmakla uğraştılar. 1716 yılı Irtış havzasında Omsk, 1718 de Semipalatinsk, 1734 te Yayık nehrinde Orsk, 1742 de Orenburg, 1752 de Peterpaul (türkçesi Kızılcar) şehirlerini kurdular. Rusların ticarî ve siyasî ajanları her yere gidiyorlardı. 1824 yılına kadar Ruslar, kendilerine tâbi olan garbî Kazakistan (Kiçi Yüz)de de hanların dahilî muhtariyetine razı oldular, dokunmadılar. Avrupa hâdiseleriyle meşgul olan Birinci Aleksandr hayatının son yıllarında ve halefi imparator Birinci Nikola bütün hükûmeti boyunca işgal siyasetini cidden şiddetle takip ettiler. 1839 yılı tekrar Khıyvaya bir sefer yapıldı. Kazakistanın şark kısımları tamamen işgal edildi. 1824 te Karkaralı, 1832 de Akmola, 1845 te Turgay ve Irgız, 1847 de Türkistanın en doğusunda ve Çin hududunda Kapal ve Ay Ögüz (Sergiyopol) ve Sır Derya havzasında Rayim kaleleri yapıldı. 1839 da Afganlılarla çarpışarak Kâbil ve Kandaharı işgal ettikten sonra İngilizlerin hudutları da, doğrudan doğruya Türkistana temas etti. Bu suretle, Türkistanın medenî ülkesi olan Mâverâünnehir iki Avrupalı devlete komşu oldu.

Yeni İktisadî Münasebetlerin Khıyva, Bukhara ve Khokanda Tesirleri

Bu vaziyet 19.uncu asırda Türkistanda Hindistan ve Rusya ile ticarî münasebatın pek ciddî surette inkişafına sebep oldu. Daha Mir İzzetullah geldiği zaman Ruslarla sıkı temasta bulunan Taşkent tüccarlarından bir ailenin, aynı zamanda hem Kaşgarda, hem de Bukharada ticaret kervansarayları vardı. Daha 18.inci asır sonunda Sibiryada Kızılcar (Peterpaul), Troysk ve Orenburg («Minovnıy Dvor» ve «Kargalı») da şubelere malik olan Taşkentli ve Bukharalı tüccarlar vardı. Khıyvalılar daha ziyade Astarkhanda ve Orenburgda bulunuyorlardı. Bunlar elbette Avrupa kapitaline vasıta olan Rus kapitalinin vasıtaları idiler. Bunun neticesinde Mâverâünnehirden Kaşgara geçen yol üzerindeki Fergane şehirleri ve Taşkent ehemmiyet kesbetmiye ve memleketin aksamı arasında evvelce mevcut iktisadî rabıtaları ihya edecek silsileler şeklini almıya başladı; memleketin ufak derebeğliklere inkisamıyla mücadele fikri doğdu; Avrupa medeniyet ve sanayiinin faikiyeti ve ondan hiç olmazsa bazı kısımlarının öğrenilmesi lüzumu düşünülmiye başlandı. Türkistanın altı muasır hükümdarı, Khıyvada Mehmed Rahim Han (1806-1825), Allah Kulı, Bukharada Haydar (1800-1826), Nasrullah (1827-1860), Khokandda Ömer Han (1809-1822), ve Mehmed Ali (1822-1842), hepsi az çok teceddüt taraftarı idiler. Khıyva emirlerinden Mehmed Rahim Han hakikaten teceddüt taraftarı idi. Sarayını Avrupa usulünde tanzim edip, yukarıda dediğimiz gibi, bir rus mabeyinci tâyin etmişti. Khıyva Hanının huzuruna hem hanın dâveti ve hem kendi isteğiyle gelmiş olan Kiçi Yüz kazak sultanı Şirgazi Han, evvelce Rus hizmetlerinde bulunup uzun müddet Petersburgta Yekaterina hizmetirde yaşamış, asrî malûmat sahibi bir adamdı. Rusların fena fikirlerinden tamamen haberdardı. Memlekete döndükten sonra, 1818 yılında, evvelce Khorezmde han olan babası Gayıp Han'dan kalma Elim ve Dört Kara uruklarını alıp Khıyvaya geçti. Oğlu Cangazi de malûmat sahibi idi. Mehmed Rahim Han, galiba bu gibi zevatın tesiriyledir, ki memleketinde mühim islâhat yaptı. Khıyvada para darbı işini yoluna koydu. Memleketin mâliyesini islâh etti. Umumiyetle Khıyva, bütün Tükistanda selim fikrin hâkim olduğu yegâne ülke idi. Buhada insan beslediği akidesi için takip edilmezdi. Mehmed Rahim ve halefleri zamanında Khorezmin siyasî ve içtimaî hayatına ait yazılan muntazam tarihî eserler buna şahittir. Khıyvanın son hanı olan Seyit Mehmed Rahim ise bir litoğrafya açmıştı. Rus istilâsından sonra (1877 yılı) İstanbu.dan buraya gelen, menşe' itibariyle Türkistanlı olan seyyah Mehmed Emin Beğ bu matbaayı bir müddet idare etti.

Bukhara emirleri ise, şehirlerde ticaret işlerinde mühim hisselere malik idiler. Bu sebepten Özbek uruklarına değil, şehirli Taciklere, Ferganedeki Mıñ beğleri yani Khokand hanları da tarihçilerimizin «Sartiyye» tesmiye ettikleri Kent Türklerine ve «Tacik» lere istinat ediyorlar; bilhassa şehirli ulemanın keyfine bakıyorlardı; Maamafih aralarından bazıları (meselâ Melle Han) Özbek, Kıpçak ve Kırgızlara dayandılar. Khokand hanları Ferganenin şimaldoğu kısmında hükûmeti «Cadik Khocalar» elinden almış olduklarından bidayetinde khocalara ve meşayihe muhalif tavır almışlardı. Kendisini birinci defa han ilân eden Emir Alîm meşayih ve sofuları hiç sevmezdi. Mîr Abdülkerim Bukharî bunun hakkında şu hikâyeyi naklediyor: Bir gün emir havuz üzerine arkan (urgan) çektirip, şeyhlerden birini çağırmış ve «Siz müritlerinizi kıyamette Sırat üzerinden geçirecekmişsiniz. Gel bakayım, sen evvelâ şu urgan üzerinden o tarafa geç!» demiş. Şeyh her ne kadar hadislerle hanı iknaa çalışmış ise de muvaffak olamamış, urgan üzerine çıkmış ve havuza düşerek boğulup ölmüştür. Alîm Hanın halefi ise meşayihe pek muhlis olup diğerleri, bilhassa Khudayar Han, her işte şeyhlere müracaat etmiştir. Bukhara emirleri ise dinî mansap ve unvanlar alarak hattâ bazan «müderrislik» ve tarikatlara intisap ederek ulemâya ve medrese devâirine yaranmıya çalışıyorlardı. Yarım asır evvel, hükümdarlık haklarını sağlamlaştırmak için Çingiz Oğullarının kızları ile evlenip «Kürigen» (damadı) olmağa ziyadesiyle ehemmiyet veren bu emîrler, on dokuzuncu asrın ortalarına doğru ulemâ ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi neticesinde «seyid»liğe daha çok ehemmiyet verir oldular. Şehirli Tacik ve ulemâya yaranmak için Mañgıtlar bütün muameleyi farisîye çevirip hattâ Türk ahaliye bile fars dilinde emirnâmeler gönderir olmuşladır ki, böyle bir hâdise Samanlılardan sonraki hiçbir türk sülâlesi çağında görülmemiştir [226]). Bukharadaki türk ulemâsı bu asırda türk atasözlerine farisî şerhler yazmışlardır. Khıyva ve Khokandda ise türkçe edebiyat inkişaf etti. 19.uncu asırda Khıyva ve Khokandda türkçe yazılan edebî ve tarihî eserler 16-18.inci asırlara göre pek çok ve mühimdi. Khokand hanı Ömer ve Khıyva hanı Mehmed Rahimin kendileri de şâir idiler. İstanbul ile de edebî ve ilmî mübadelelerde bulundular (İstanbulda Yıldız kütüphanesindeki Çağatay edebiyatının mühim külliyatı Ömer Han tarafından, diğer bir nüsha da Khıyva hanı tarafından gönderilmiştir). Khıyva ve Khokandda Türkistan mimarî

---

[226]) Gariptir, ki Bukhara emirleri ruslara ve avrupalılara verdikleri yazıları ekseriya türkçe olarak yazmışlardır; bk. meselâ **Henri Moser**, *A Travers l'Asie Centrale,* Paris, 1885, s. 177.

medeniyeti yaşıyordu. Khıyvada Mehmed Eminin minaresi ve binaları, yine Rahim Kul İnakın Hezaresp'te bina ettiği saray, bu zaman için pek muhteşem binalardır. Bunlarda çinicilik kültürü, bu kadar hercümerç ve fitnelere rağmen, yaşayabilmiştir. Fergane hanlarında da böyle binalar yapıldı. O cümleden biri Khudayar Hanın Khokanddaki sarayıdır. Fakat bu bina, eski Temürlü eserlerine ancak muvaffakiyetsiz bir nazire teşkil eder.

Beğliklerin İmar ve İskân Tedbirleri

19.uncu asırsa Batı Türkistanın her üç beğliğinde ahali pek çabuk çoğalmıya başladı. Yeni şehirler kuruldu. Zerefşan havzasında Semerkand şehri 1722-1752 yılları arasında tamamen harabe halinde idi, tarihî âbideler teşkil eden binaların içinde, hayvan sürüleri güneşten gizlenirdi. Şahmurad zamanında bu şehir, müteaddit kasaba ve köylerden ahalinin nakliyle zor iskân edildi ve imar olundu. Yepyeni bir şehir olarak «Katte Korgan» şehri bina edildi. Khorezmde ise Temürlüler ve Şıban Oğulları zamanında bina edilen ve türkçe adlar taşıyan şehir ve kaleler harabe halinde idi. Bunların yanında Koñrat emirleri yine türkçe adlarla yeni şehir ve kasabalar vücuda getirdiler. Khiyva şehri bile 1760 yıllarında tamamen harap olup, bazan 15-20 ev yaşadığı halde, 19 uncu asırda 50-60 bin nüfusa malik idi. Ferganede Khokand ve Nemengân evvelce birer küçük köy idiler. Mıñ beğleri zamanında Rus istilâsından evvel Khokand da 113000 nüfuslu bu bir şehir olmuştu. Taşkent şehri daha 16. ncı asır sonunda nisbeten küçük bir şehir iken, 19.uncu asır başlangıcında 100.000 nüfusa, Ruslar geldiğinde 150.000 nüfusa malik büyük bir şehir oldu. Taşkendin batı şimalinde Çimkend (Çümük Kend), batısında Ak Mesçit şehirleri ve Yedisuda müteaddit kale ve şehirler bina olundu. 18.inci asrın ikinci yarısıyla 19.uncu asırda Doğu Türkistandan, Khocalar isyanı münasebetiyle Çin mezaliminden kaçarak gelen muhacirler, Ferganenin daha kesif bir mikyasta iskânına yol açmışlardır. 1765 yılı Üç Turfan isyanında ve 1826 isyanında on binlerce ahali, 1830 da 70.000, 1842 de 60.000 kadar, 1857 de 15.000 kadar Kaşgar Türkü Fergane ve Taşkent taraflarına geçip yerleşti. 1707 yılında Çinliler kendileri, 12.500 hane kadar Kaşgarlı «Tarançı» (yani ziraatçi)yi İle havzasına göçürmüşlerdir. Çu havzası 16.ncı asır başlangıcındanberi tamam sahra halinde iken Khokand emirleri burasını iskân edip müteaddit kale ve kasabalar vücude getirdiler. Fergane de Narın nehri sahilinde Kurtka ve daha üç kasaba, Taşkent hududunda Evliya Ata, Aksu, Kara Baltı, Pişpek, Tokmak gibi şehir ve kasabalar kuruldu. Almatı şehri, Ruslar geleceği zaman kurulmuş ve Topçu adlı birisi «Dadkhoh», yani kaymakam tâ-

yin edilmişti.

Daha fazla muvaffakiyetle yapılan iş, iska ve irvalardır. Fergane-de evvelce ziraat kültürü Sır Deryanın dağlardan gelen ufak kollarına ve ırmaklara münhasır iken, Khokand hanları Fergane tarihinde hiç görülmiyen bir şekilde Sır Deryanın esas kolları olan Kara Derya ve Narından büyük arıklar çıkararak on binlerce, hattâ yüz binlerce yerleri irva ve iska ettiler. Khorezmde de Koñrat ümerası müteaddit yeni arıklar vücuda getirdiler. Mehmed Rahim, Allah Kulı, Mehmed Emin beğler ve ikinci Mehmed Rahim bütün gayretleriyle çalıştılar. Mâverâünnehir ve Khorezm ümerasının bu medenî teşebbüsleri sahradaki Kazaklara da tesir ediyor; ve oralarda, nehirlerden arıklar çıkararak iska usulüyle ziraat kültürü intişar ediyordu.

Bütün bu medenî işlerde, elbette Türkistanın iki tarafını kuşatan Avrupa devletleriyle başlanan ticarî münasebetlerin vücuda getirdiği «ticarî sermaye» en mühim âmil oluyordu. Türkistanda Moğol fütuhatından sonra altın para bulunmazdı. Ozaman, İran ve Hindistana gelen Avrupa altın parası tesiriyle Bukharada daha 18.inci asır sonunda altın para basılmağa başladı. Daha o zaman hesap «tıllâ» (altın) ile oldu. Evvelce kıymetini daima değiştiren para, bu suretle istikrar peyda etti. Barthold, Türkistana altın sikke usulü girmesinin, Avrupaya gelip dolan Brezilya altınları dalgalarından ibaret olabileceğini söylüyor. Şu muhakkaktır ki, paranın aldığı nisbî intizam, bilhassa Fergane gibi çoktan metrûk kalan bir vilâyette iktisadî hayatın dirilmesine, «ticarî sermaye» nin temerküzüne sebep oldu. Ferganenin bugünkü Türkistanın iktisadî hayatındaki hâkim durumu, bu suretle Khokand hanları zamanında vücuda gelmişti. İskân işleri, bütün üç beğlikte göçebe Türkleri ekinciliğe ve medenî hayata geçirmeğe dayanıyordu. Münbit ve mahsuldar yerlerde yaşıyan ve göçebe hayat geçiren Özbek, Kazak ve hattâ Türkmen urukları 18-19.uncu asırlarda tamamen iskân edildiler.

Memleketi Bir İdare Altında Toplama Tecrübeleri

Memleketin bölümleri arasında vaktiyle tamamen kaybedilen iktisadî bağların tekrar kuvvet almağa başlaması, elbette bütün medenî Türkistanın bir idare altına girmesine de imkân verecek ve beğlikler arasında üçünden birinin tam galebesiyle bitecek ciddî savaşlara sebep olacaktı. Zaten 19.uncu asırdaki iç savaşlar bu şekli almıştı. Bunların hepsi de birbirlerinin ülkesini fethedip, bütün beğlikleri kendi elinde birleştirmek fikrini besliyordu. Khıyva emîri Mehmed Rahim ise, kendisinin mühürüne türkçe olarak «Mehmed Rahim aldında tabsacâh + Ömer tâbi' olur Haydar mutî'» (yani: Mehmed Rahimin nez-

dinde makbuliyete geçtikleri takdirde Ömer ve Haydar kendisine tâbi olurlar) ibaresini kazdırmıştı. Buradaki Ömer, Fergane beği Ömer Han, Haydar da Bukhara emîri Haydardır. Mehmed Rahim, Sır Deryadan Astarâbâd ve Mürghâb'a kadar bütün ülkeleri zaptetmeğe çalıştı. Çingizlilerden ismi mükerreren geçen Gayıp Hanın oğlu Şirgazi ve onun oğlu Cangazi sultanlar Khıyvaya iltihakları neticesinde, Sır Derya cenubundaki elleri itaatleri altına alabildiler. 1820 yılında Gayıp Hanın Rus tebaası olan oğlu Arungazi'yi perişan etti; Nurum Sultan adındaki oğlunu da ele geçirip öldürdü. Diğer taraftan Bukhara fethi fikriyle bu ülkenin şimal bölümlerine (Ucduvân'a) hücum edip ahalisini Khıyvaya göçürüp alıp gitti. Ferganede Ömer Hanın tamaı da Bukhara ve Khıyvadakinin aynı idi. Zamanın şâirlerinden biri onun adına şöyle bir şiir söyleyip ün almıştır:

سزدکه شاه بخارا مطیع من گردد * عمر بتخت خلافت مقدم از حیدر

yani: «Haydar (yani Hazreti Ali)den önce Ömer hilâfet ettiğinden Bukhara emîri Haydar bana (yani Khokand emîri Ömere) tâbi olmalıdır».

Hanların her biri ordularını asrî silâhlar ile pusatlandırmağa gayret ettiler. Emîr Nasrullah Hindistandan İngiliz hapishanesinden kaçan İranlı (Tebrizli) Abdüssamed idaresinde «İngiliz» usulünde asker düzdü. Buna mukabil Khıyva ve Khokand hanlarının asrî teşkilâtında «Rus» tesiri görülüyordu; bununla beraber Ferganeli Ömer ve Khıyvalı Mehmed Rahim hanlar «Türkiye»den de ustalar ve muallimler getirttiler. Rahim Hanın nezdindeki Türkiyeli topçu ve heyetşinaslar, 1819 yılından başlayıp mühim işler gördüler. Umumiyetle bu üç ülke beğleri kendi memleketlerinde barut imali, demir ve bakır izabesi hususlarına ehemmiyet verdiler.

Beğler içinde bütün Türkistanı kendi elinde birleştirmek yolunda muvaffakiyetle çalışmak için lâzım olan şartlara en ziyade malik olanı Bukhara Mañgıt ümerası idi; ve zaten bunlar epiyce çalıştılar. Emîr Haydar ve Şah Murat daha ziyade cenupbatı ve cenup hudutlarına ehemmiyet verdiler. Şah Murat Merv'i işgal etti. Emir Haydar, göçebe Özbek oymaklarından korktuğu için, şehirli Türk ve Taciklere dayanmakta pek ileri gitti. Neticede 1821-1825 yıllarında Zerefşan havzasında Miyankâl, Khıtay ve Kıpçak urukları isyan ettiler [227]). Bu

---

[227) Çok geniş bir ölçüde devam eden bu isyanlar hakkında P. P. İvanov «Bukhara Hanlığında Kıtay, Kıpçakların isyanı» adıyla ayrı bir etüt neşretmiştir (*Trudy İnstituta Vostokovedeniya* XXVIII»].

yüzden memleketi toplamak yolundaki düşüncelerini kuvveden fiile çıkaramadı. Bundan sonra «Fütuhat» a en çok ehemmiyet veren Emîr Nasrullah olmuştur. Bunu, 1840 yılında ziyaret eden rus müsteşriki Khanikov, «Türkistanda feodaliteyi kaldırmak için çalışan zat» olarak tasvir etmiştir. Rusların o zamanki ciddî, siyasî, ve edebî mecmuası olan «Moskvitianin» 1842 de Emîr Nasrullahın Balkh, Herat, Khıyva, Taşkent ve Yarkendi fethetmek azminde olduğunu; eğer bu pilânı tatbik edebilirse Ortaasyanın büyük bir hükümdarın elinde birleşeceğini, İngilizlerin bu emire İran veliahdı Abbas Mirzanın vasıtasiyle Abdüssamet adında bir İranlı topçu gönderdiklerini ve Emîr Nasrullahın Ruslara da, İngilizlere de kafa tutmıya başladığını endişe ile yazmıştı [228]). Bu kadar pilânlar taşıyan Nasrullahın yanında daimî has askeri ancak 500 kadardı. Bunun da pek azı Özbek olup, 200 kadarı İranlı şiîlerden ve 100 kadarı da esirlerden ibaretti. Fakat Emir Nasrullah aşiret reisleri arasındaki rekabetten ve Bukhara gibi o zaman için medenî ve iktisadî bir merkezin sahibi olmaktan istifadeye çalışıyordu. Abdüssamet idaresinde tertip olunan bu 200 kadar İranlı askerle derebeğliklerini itaate getirebildi. Bu vakıa bütün bu emirlerin o zaman ne derecede az bir kuvvetle iş görebildiklerini, siyasî hayatın umumiyetle ahaliyi alâkadar etmediğini göstermiye kâfidir. Emîr Nasrullah da uzun seferler için, «Qıl Quyruq» adıyle binlerce ahaliyi arkasından koşturuyordu. Fakat asıl kuvveti bu 200 nefer İranlı idi. Emîr Nasrullah Khokandlılarla çok defa harbetti. İhtiyarlığında sakalına ak düştüğünde «Quqan qartayıttı» yani «Beni Khokand derdi ihtiyarlattı» dediği meşhurdur. Sınır şehri olan Uratepe için müteaddit harplerden sonra 1842 yılı Khokandı işgal etti. Khokand emiri Mehmed Ali'yi katledip oraya kendi adamlarından birisini vâli tâyin edip, Fergane ile Bukharayı muvakkat bir zaman için birleştirebilmişti. Khıyvayı almak için de 1845 yılında Pitnek'e kadar gitti, fakat sulh akdiyle geri döndü. Oğlu Emîr Muzaffer 1863 te bütün Ferganeyi işgal etti. Khokand han (yani emir)larının bazılarının bu vilâyetteki şehirli Kent Türkü (Sart) ve Taciklere dayandığı, diğerlerinin de köylü Özbeklere, bilhassa Kıpçak ve Kırgızlara dayandığını yukarıda zikretmiştik. Bunlar arasında bitmez tükenmez niza' hâkimdi. Emîr Muzaffer Khokandı işgal ettiğinde, Kentli ve Tacik tarafını tuttu. Kıpçak ve Kırgızları Kaşgar hududuna kadar takip etti. Fakat Kıpçakları tenkil edemedi. İki yıl sonra tekrar geldi. Ferganenin cengâver Özbeklerini silâhtan tecrit maksadıyla bu memleketteki top ve tüfekleri Bukharaya götürdü. Ve Fergane ulemâsından Kıpçak ve Kırgızlara ta-

---

228) *Moskvitianin*, 1842, N. 2 (şubat), s. 625-626.

raftarlık edip, kendisine muhalif olanları da Bukharaya sevketti. İstediğini Khokandda «han» tâyin edebildiyse de, Özbek ahaliyi elde edemedi. Zaten daha babası Emîr Nasrullah 1842 yılındaki seferinde bile, bu Kıpçak ve Kırgızlara hiçbir türlü nüfuz icra edememişti. Zaten askerlik hünerlerinden mahrum olan Kent Türkü ile Taciklerin savaşçı Özbek ve Kırgızlara kafa tutmaları mânasızdı. «Târîkh-i Şâhrûkhî» müellifi Khokandlı Niyaz Mehmed, bu faciaları pek şâirane anlatmıştır. Bukhara emîrleri Özbek, Kıpçak ve Kırgızlara karşı vaziyet aldıklarından «fütuhat» ları her yerde neticesiz kaldı. Onlar bir şehri bir gün alırlarsa, ertesi günü Özbekler tekrar işgal ederlerdi. Emîr Muzaffer Taşkent, Türkistan (Yese)yi kendi memlektine ilhak etmişti. Emîr Muzaffer 1865 te tekrar ilhak edip İskender Beğ adında birisini vâli tâyin etmişti. Fergane Mıñ emîrleri bu vilâyetin tamamen zaptını daha 18.inci asırda tamamlamışlardı. 1810 da Taşkendi işgal etmişler ve Sır Deryada Ak Mesçit'ten daha aşağı yerler de kendi ellerinde idi. Fakat bu hudut bilhassa Taşkent, Bukhara ve Khokand yerli khocalarının nüfuzu altında sallanıp durmuştu. Khokand emirlerinin Yedisuda nüfuzları, aşağı Sır Deryaya nazaran, daha kuvvetli idi. Bunlar 1860 yılına kadar Yedisuda İle havzalarına kadar ilerlemişlerdi. Daha Ömer Han zamanında Kaşgarda nüfuz sahibi oldu; Mehmed Ali Han bizzat Kaşgara gidip Gülbakh'tan Çinlileri tardetti. Son zaman Khokand beğlerinden **Yakub Beğ** de, Khokand hanları tarafından gönderilerek bu memleketi kendi idaresi altına alabildi. 1867 yılında Khokand emiri Khudayar Han, Bukhara emiri Emîr Muzaffere tâbi, Doğu Türkistan umumî vâlisi Yakub Beğ de Khudayar Hana tâbi olmak itibariyle Khoten'in şarkındaki Cin hududundan Amu Deryaya kadar bütün ülkeler resmen Emîr Muzaffere tâbi addedilebilirdi. 1868 yılında Merv'deki Toktamış ve Ötemiş Türkmenleriyle Khıyva hanı da Emîr Muzaffere askerle yardımda bulunuyorlardı.

Yeni İktisadî Münasebetlerin Doğurduğu İstibdat ve Beğlerin Tacikleşmesi

Fakat en kolay şeraite malik bulunan ve merkezî vilâyetleri işgal eden Mañgıt ümerası, Bukharanın çürümüş medeniyeti tesirine girmiş, zamanının tâbiriyle, «tâcikveş» adamlardı. Bunun için ufak entrikalardan başka bir iş yapamadılar. Emîr Nasrullah fevkalâde mağrur, asabî, hasta ve mütelevvin, zâlim, şehvet için her şeyi feda eden bir zattı. (Bunun zamanında Bukharada bulunan Kazanlı âlim Şahabeddin Mercânî ve Macar Vambery bu emîrin ahlâkını bütün tafsilâtiyle tavsif etmişlerdir). 19.uncu asrın başlangıcından beri memleketini idare eden Ayaz Bek ve Hekîm Bek gibi mühim şahsiyetleri öldürerek, Özbekleri, hattâ kendi kabîlesini bile kendisin-

den kaçırdı. Afganistandan iltica edip gelen Dost Mehmed Hanı maiyetindeki oğluna tecavüz ederek tahkir etti; bu han, sonra fırsat bulup memleketini istirdat ettiğinde, Bukhara emîri pek fena vaziyette kaldı.

Buna ilâve olarak bütün bu emîrler, hanlar, İngiliz ve Ruslarla olan ticarette mühim hisselere malik olmıya başladılar; ona göre rus malına gümrüğü % 2,5 kadar tenzil ettiler. Köylü Özbek ve el sanatkârları buna, elbette, katiyen razı olmuyorlardı. Ticaret işlerinin inhisarında son Khokand hanı pek ileri gitmişti. Şehir tüccar ve ulemâsıyla menfaatleri bir olduğundan, mensup oldukları Özbek köylüsüne asla iltifat etmez oldular. Pek ehemmiyetsiz olan ihracata nisbeten, ithalâtın kıyas kabul etmez derecede fazla olması ve pek anarşik bir tarzda devamı, asrın ortalarına doğru faydası umumî olacağı ümit edilen ticaretin gitgide ancak şehirliler için faydalı olup, köylünün tamamen aleyhine olduğu anlaşılmaya başlamıştı. Neticede şehir Türkü ile köylü Özbek ve Kırgız arasında, evvelce de mevcut olan münaferet, gittikçe alevlendi. Hariçten ecnebi istilâsının tehdidi üzerine, böyle bir vaziyet, ahalide bedbinliği çoğaltıyordu. Ahali ülema arasında yabancı istilâsına karşı maddî bir çare bulmak imkânsızlığı hakkında bir akîde yerleşmişti. Evliyaların yardımına inanmak pesimizmin en kötü şeklini gösteriyordu. İktisadî inkişaf hükümdarların şahsî istibdadının ahaliden inciradını mucip olduğundan ülkede fikir hürriyeti kabil olmuyordu. Ayrı ayrı mütefekkirlerin hanlara söz dinletmek tecrübeleri akim kalmıştır. Hindistanlı Mîr İzzetullah daha ozaman bunu görmüş, Emîr Haydarın siyasî meselelerde olduğu gibi, diğer hususlarda da kimsenin fikrine bakmadığını ve az bir şüphe ile adamlarını öldürdüğünü söylemiştir[229]).

Emîr Nasrullah zamanında bu durum daha kötü idi. Ozaman Rusya tebaası olan Türkler (Kazanlılar, Başkurt ve Kazak-Kırgızlar) arasında rus mekteplerinde okuyan münevverler şöyle dursun, medreselerde tahsil görenler arasında bile, bir fikir hayatı vardı. Kazanlılardan Abdünnâsır Qursâvî, 1808 yılında Bukharaya geldiğinde, basit bir şer'î mesele hakkında bazı hür fikirler ileri sürdüğünden tekfir edilerek Emîr Haydar tarafından ölüme mahkûm edilmiş, yalnız Bukharadaki Türkmen şeyhi Niyaz Qulı'nın himayesiyle yakasını kurtarabilmiştir. 1818 de Bukharaya gelen diğer bir molla Şehâbeddin Mercânî, medreseler-

---

229) ... تمامی مصالح امور ملك ودولت خاص بذات پادشاه است هیچکس را مشیر وصلاحکار ندارد ... امیر حیدر بسیارکار دار وامورش... مضبوط است الاآنکه دراموارات جزئیه بسیار متلون مزاج است یعنی، گاه وقت شخصی بسیار مقرب میشود ویك مرتبه دفعةً باندك خیال بدون ثبوت جرم اورا محقری گرداند بلکه، اگر خیال زیادتر راسخ شود بحیله اورا می‌کشد. سوای ازین دیگر نوع صاحب رأی وتدبیر است مشورة از کس نمی گیرد; *Ahvâl-i Sefer-i Bukhârâ* (Paris nüshası) Supp. pers. 1346, Varak 64a.

de değil, kütüphanelerde çalışmakla ün kazanmış ve memlekete döndükten sonra, Mâverâünnehirde medenî hayatın pek aşağı derecede olduğunu tarifle «İ'lâm ebnâ i-d-Dahr bi ahvâl-i Mâverâi-n-Nehr» yani «Zamanımızın çocuklarına Mâverâünnehrin durumu hakkında malûmat» adı ile arapça bir risale yazmıştır. Yine Emîr Nasrullah zamanında buraya gelen iki genç Başkurt mollası, Nizâmeddin el-Qurûçî ve Arif üs-Sayrânî, 1849 da Bukharadan yazdıkları mektupta, buraya gelip hayal sukutuna uğradıklarından bahsetmişler ve İslâm âleminde eski medeniyetin eserlerini bulmak maksadıyla artık Horasana ve oradan Iraka gitmeğe karar vermişlerdir. Bu iki kişi her yerde bilhassa riyazî ilimler tahsiline çalışmışlar ve salâhiyetli öğretmenler bulamadıklarından yine meyus olmuşlardır [230]. Rus harbiye mektebini bitirdikten sonra Khokand hanlarına tâbi yerlerde ve Kaşgarda seyahat eden münevver Kazak sultanı Çokan Velikhan ise, bu ülkelerdeki fikir hayatının donukluğundan, artık tam Avrupalı bir kimse olarak bahsetmiştir.

Mâverâünnehirde Fikir Hayatı ve Mîr İzzetullah

Hindistanlı Mîr İzzetullah da asrî ilimlerde Bukharalılara nisbeten çok yüksek malûmata malik olmuştur. Eserlerinde memleketin coğrafî, etnografî, iktisadî ve tarihî hayatına ait mühim malûmat dercetmiştir. Fergane ve Semerkandda kendisinden riyazî ilimler tahsil etmek istiyen zevata tesadüf etmiştir. Umumen ozaman Hindistanın ilim hususunda Mâverâünnehre faikiyeti itiraf olunuyordu. Mâverâünnehirde az çok fikir sahibi olan zevat ozaman bilhassa Semerkandda bulunuyordu. Burada Mîr İzzetullah **Kadı Abdülhay**'a rastlamış ve siyasî meseleler üzerinde konuşmuştur. Ozaman Napolyon Moskovayı işgal edip geri Avrupaya dönmüştü. General Gardanne İranda, Feth Ali Şah yanında bulunuyordu ve Ortaasyada İngiliz hilâfına teşvikat yapıyordu. Kazan Türkleri (Mîr İzzetullah bunları «Nogay» نغاى tesmiye ediyor), Rus ticaretine tavassut ediyorlardı. Bukharada bunların kendilerine mahsus « Saray-i Nogay » ları vardı. Napolyon meselesinde bunlar Semerkand kadısı ile temasta bulunurlar ve muharebede Fransızlarla Türkiyenin müttefik olup Rusya elindeki islâmları tahlis edecekleri hakkında ümitlerini söylerlermiş.

---

230) Bu satırları yazan müellifin komşu köyüne mensup olan 'Arif Sayrânî mektubunda şöyle diyor: ولم يبق فى هذه البلاده من العلوم العقليه الا اسمه فيغترون بما هو لامع السراب وليس لهم مقدمة واصلة الى حد الجزم واليقين بل يبقون فى كل مرتبة حائرة من غير ترجيح احد الطرفين... وأما العلوم الشرعيه فلا اسم ولا رسم ولا طلل وما انا الا ذلك قد كنت قاصدا وعازماً فى جميع حالاتى سفراً و نفراً من بلد الى بلد فى طلب الرجال و الركبان فلما يخلو عنهم الاقطار. Bu mektup Rızâaddin ibn Fahreddinin *Athâr* nam eserinde, C. II, s. 280 münderiç bulunmaktadır.

Mîr İzzetullah ise, kendisi İngiliz tarafını iltizam ederek söylediğini yazıyor. Fransızın Türkistan yoluyla Hindistana geçeceği ve İngiliz müstemlekesini elinden alacağı bekleniyormuş. Kadı Abdülhay Fransız askerlerinin Astarkhandan, Mañgışlak-Khıyva yoluyla Bukharaya geleceklerini bile söylemiştir. Bütün bu vakalar Türkistanda Fransız mı, İngiliz mi veya Rus mu iyidir? Harp etmeli mi, etmemeli mi? fikrini doğurmuştu. Buna ait hür fikirleri Kadı Abdülhay söylemiştir. Bunun oğlu **Ebû Sait** de hür fikir sahibi siyasî bir zat idi. Kazanlı âlim Şehâbeddin Mercânî de tarihî eserlerini yazarken onun kütüphanesinden istifade etmiştir. Mercâni bütün Mâverâünnenhirde ancak bu zattan sitayişle bahseylemiştir [231]). Kadı Ebû Sâid'in oğlu kadı **Ebû Tahir** ise, fârisî metni ve rusça tercümesi matbu Semerkand tarihinin müellifidir. Kadı Abdülhay Semerkandın gayet zengin bir aristokrasi ailesine mensuptu. Bunlar bir emîri düşürüp yerine diğerinin geçmesine müessir olacak derecede nüfuz sahibi idiler. Mîr İzzetullah siyasî meselelerde Bukharanın büyükleri ve baş veziriyle konuşmuş; bu zatın sözüne bakılırsa, siyasî meselelerde buralarda daha vâzıh kanaatlar mevcut değilmiş. Rustan ziyade İngilizden ve 1808 yılı general Elphinston'un Kâbile gelmesinden, umumen İngilizlerin Afganistandaki rollerinden kuşkulandıkları görülüyor. Balkh hâkimi Kılıç Ali Beğ İngiliz taraftarı idi. Bukharada İngilizleri daha ziyade hiyleci bir kavim, Rusları ise sâde bir millet gibi telâkki ettikleri görülüyor. Mîr İzzetullah Türkistanın istikbali hakkında pek bedbin bulunuyor. Onun fikrince Türkistan, o zaman hariçten olacak taarruzlara mukabele edemiyecekti, «çünkü burada kuvvetli merkezî bir hükûmet yok. Yüz yıldan ziyade bir zamandan beri yabancı milletlerle müsademelerde bulunmuyor. Büyük muharebeler görmeyip, yalnız mahallî mahiyette çapulculuk ile meşgul olduklarından askerliği bilmiyorlar, savaşçılığı unutmuşlar. Silâhları eski usul olup işe yaramaz, diğer taraftan topları da yoktu. Bukharanın iç kalesinde bulunan eski usul topları taş parçaları gibi yatıyorlar» [232]). Memleket zahiren âsayiş kesbedip zenginleşmekte olduğu halde, içinden çürümekte olduğu görülen iktisadî inkişafın memleket lehine olmadığını mahallî mütefekkirler de anlamışlardır. Bukharalı müverrih Mehmed Yakubun sözüne göre, Emîr Haydar zamanında Bukhara memleketinin vâridatı,

---

231) *Mercânî mecmuası*, Kazan 1915, s. 34-47.

232) سبب سیوم آنکه مردم این ولایت ازقریب صدسال جنك کلانان ازخود ندیده اند سوای تاخت وتاز زیردستان کار سپاهی گری نمی دانند. اکثر یراق اینها نیزه است اگر بندوق هم داشته باشند توره دار وبی قواعد است. چهارم آنکه کارخانه طوب مطلق نیست، درارك بخارا توپهای خوب خوب مثل سنگها بر زمین افتاده اند.

emîr Haydarın babası Şah Murad zamanına nisbeten iki defa fazla idi. Fakat, mesarif vâridata uymak şöyle dursun, belki vâridattan iki ve küsur misli fazla çıkıyordu. Bunu Mîr İzzetullah da söylüyor. Bu, yalnız Bukharada değil, Hindistanda da böyle idi. Bukhara başveziri Hekîm Bek, Mîr İzzetullahtan soruyor: «Ben işidiyorum ki Hindistanda yerli tüccarları çok sıkıştırıyorlar, vergi bahanesiyle tüccarların emlâkini müsadere ediyorlar, Hindistanın ticaretinde İngilizlerden başka hiç kimseye istifadeye mahal bırakmıyorlar, öyle mi?» 233). Mîr İzzetullah buna cevap vererek diyor ki: «Bu doğru değildir, bilâkis İngilizlerden önce Hindistanda korku ve tehlike çoktu. Bir vilâyet diğeriyle ihtilât edemezdi. Şimdi herkes istediği yere gidebilir ve ticaret yapabilir. Ticaret buhranı hükûmetten değil, emvalin çokluğu, binaenaleyh ticaretten faydanın az gelmesi sebebindendir. Nasıl ki evvelce de Kâbil ve Bukhara ticareti pâyidar idi. Şimdi Bukhara emîri yollarda emniyeti tamamen temin ettiği halde, eski ticaretin yüzde biri kalmamıştır. Elbette bunun da sebebi hükûmet değildir» 234). Asıl sebebin «mal çokluğu ve kâr azlığı» ndan ibaret olduğunda ve o zaman ecnebi emtiasının, ithalâtın istilâsına karşı bir iş yapmak kabil olmadığında galiba her iki taraf müttefik kalmışlardır.

Mîr Abdülkerim Ve Hekîm Han Töre'nin Fikirleri

Merkezî Asyanın her tarafından (Kazak sahrasında, Kıyva, Kaşgar, İran ve Afganistanda) ve Rusyada seyahat ettikten sonra, Emîr Haydar tarafından İstanbula Bukhara elçisi kâtibi olarak gönderilen **Mirza Abdülkerim** kendi, memleketi hakkında güzel bir eser bırakmıştır. Bu eser, 1876 da Fransız müsteşriki Mr. Schefer tarafından Mısırda basılmıştır. Elçilik heyeti İstanbula, Rusya yoluyla gelmişti. Mirza Abdülkerim her iki memleketin ahvâline cidden vâkıf idi. Bu zat eserinde, Rusyanın Türkistanı her tarafından ihata ettiğinden, ecnebi malı ve siyasî entirikaların her yere girdiğinden bahsediyor. Bu zata göre, Mâverâünnehre Rusun istilâ etmesine, tabiî kum çölleri mâni olmazsa, başka çare yoktur. Bukharada Macar Vambery'nin gördüğü adamlar da kendisine böyle demişlerdi. Esbak Fergane veziri **Seyyid Mehmed Hekîm Han** da memleketin vaziyeti

233) وهم چیزرا در سرکار خود سوداگری می‌نمایند ودیگرکس بیع و شرا نمی‌تواند وهیچ نفع سوداگری در هندستان باقی نماند است، چگونه؟ (*Ahvâl-i Sefer-i Bukhârâ*, vr. 61a).

234) درعمل انگریزی خوف وخطر نمانده‌است و رستم‌زال و پیرزن برابر راه میرود، هرکس اختیار تجارت کرده پس بسبب کثرت مال قلت نفع گردیده، چنانچه‌هرچه درسابق سوداگری کابل وبخارای شریف بسیار انتفاع داشت حالا بدولت حضرت امیر راه مأمون شده‌است عشر عشیرهم به نسبت سابق نمانده است. حالا این‌راکسی نسبت بسرکار نماید بیجاست بلکه مقام موجب مدح وتوصیف سرکار است.

hakkında düşüncelerini yazmıştır. Bu zat Khokand hanı AlîmHana ana tarafından kardeş olup, siyasî entirikalar neticesinde memleketini terk etmiş, Rusya, Türkiye, İran, Hicaz ve Afganistanda bulunmuştu. Mâveraünnehre döndükten sonra, Fergane tarihine ait bir eser yazarak 1843 yılı Bukharanın «Kitap» şehrinde ikmal etmiştir. Avrupa teknik ve sanayiinin faikiyetine tamamen kani olan bu zat, yine bedbin kalmıştır. Bu zamanda Mâveraünnehri ziyaret eden Avrupalıların fikirlerini söylemiye zaruret yoktur. Maksad yerli mütefekkirlerin kendi vatanları hakkındaki düşüncelerini beyan etmektir. Bu ise filhakika her yerde bedbinane idi. Hariçten gelen mal çoğaldıkça, Mîr İzzetullahın dediği gibi, yerliler için menfaat azalıyor; ticaret, mütaassıp ulemâya dayanan hükümdarlarla, hükûmet erkânı inhisarında oldukça, siyasî hayatta ve fikir hayatında istibdat bir nevi çılgınlık şeklini alıyordu.

9

İstilâ

İngiliz ve Rus Nüfuzu Arasında Tevazün ve Hekîm Kuşbeği

Afganistandaki karışıklıklara rağmen 18. inci asır sonunda ve 19. uncu asır başında Bukharanın Hindistanla münasebeti epeyce sıkı idi. 1820 yıllarında da Bukhara kendi siyasî hayatında, İngilizlerle Ruslar arasında salıncak oyununa başlıyor gibiydi. 1820 de Emîr Haydarın yanında aynı zamanda müsteşrik Khanikof ile birlikte Rus heyeti ve Stoddart, Conolly adlarında İngiliz murahhasları bulunuyordu. Rusyadan Bukharaya tahsile gelen Kazan Türkleri arasında, tahsilini «Hindistan ilmiyle» ikmal için Kâbile gidenleri bulunuyordu. Temür Şah zamanında sarayın başhekimi Abdüşşâfî Hanın yanında tıb tahsil eden Kazanlı Seyfeddin Şengârî 1791 de babasına yazdığı mektupta, Bukhara ile Hind arasında seyahat pek kolay, yalnız Bulgar (Kazan) ile Bukhara arasında ticaret kervanlarına ilişilmezse seyahat müşkil olduğunu yazıyor [235]. Diğer birisinin mektubunda Kâbil ve Herat ahalisinde, Bukharada olduğu gibi, karanlık ve cahilâne bir gurur olmadığı söyleniyor. Mîr İzzetullah, Hindistandan Bukharaya ihraç olunan mallar

235) آمدن شما تا بخارای شریف مشکلتر است ، از بخارا تا بکابل آسانست اگر سوداگران خوب همراه میشود از بلغار تا بخارای شریف هم آسان میشود . Rızâeddin ibn Fakhreddin, *Âthâr*, Orenburg, 1903, I, 215.

içinde «kütübü fıqh»ı da ayrıca zikrediyor. Elbette bunlar ozaman Hindistanda basılan eserler olmuştur. Yalnız zikrettiğimiz o bir Kazanlı değil, Bukharalılar da tıb ilmi ve riyaziyat gibi şeylere, Hindistanda öğrenilebilecek ilimler nazarıyla bakmışlardır. Mîr İzzetullah ise Hindistan tüccarlarının Bukharaya çok ihtilâtını, Bukharada Hind parasının râiç olduğunu ve bu paranın ve tüccarların istilâsına karşı tedbir alındığını, tüccarlara gayrimenkul mal ve ev satın almak yasak olduğunu, Rusyadan da ticaret kervanları yılda bir defa 5-6 bin deve olarak geldiğini kaydetmiştir.

Rusların biraz daha cenubdoğuya doğru ilerleyip Ortaasyada ticaretleri geliştiği sırada yaşıyan Emîr Nasrullah hükûmetinin ilk yarısında İngiliz - Hind ve Rusun her ikisine müsavi müstakil bir siyaset kullanıyordu. Bütün iş, babasının da veziri olan Hekîm Kuşbeğinin elinde idi. 1832 de İngiliz murahhası Alexander Burns geldiği zaman, Bukharalılar, Hindlileri sınaat ve ticaret bâbında kendilerinden daha ileri tanırlardı. Hindliler ise, İngilizlere meftundu. Umumiyetle ozaman İngilizlere pek büyük saygı gösteriyordu. Burns'un Bukharada konuk olduğu bir zengin Özbek, konuğunun cebindeki haritayı görerek, çabucak gizlemesini telâşla tavsiye etmiştir. Bu zat ve diğer bir çokları, lüzumu varsa, İngilize istediği kadar ödünç para verecek olmuşlardır. İngilizlere olan samimiyette Kâbil, Balkh tüccarlarıyla Bukharalılar araşında fark görülmüyordu. Hekîm Kuşbegi, Burns ile pek samimî olup, kaç defa ayrı ayrı sohbetler etti. Burns'tan hediye olarak bir pusla aldı; ingiliz elifbesini öğrendi. İngiliz sanayiine ve terakkiyatına olan hayretini söylemekten çekinmedi. Burns'u pek büyük saygı ile Meşhed'e kadar kendi adamlarıyla uğurlayıp, emniyetini temin için büyük dikkat gösterdi. İngilizlerle ticaret işlerini ilerletmek için, Bukharada bir «İngiliz Ticaret Elçiliği» kurmayı teklif etti. Ozaman altmış yaşında olup 25 yıl başvezirlik eden akıllı, yurtsever ve müdebbir Hekîm Beğ, Bukhara için iyi ve müstakil bir siyaset takip ediyordu. Kendisi ve kaynatası Ayaz Topçubaşı, Rusya ve Hindistanla olan ticareti, güya, kendi inhisarları altına almış bulunuyorlardı. Çok zengindiler.

Emîr Nasrullahın Rus Tarafını Tutması

Burns gittikten beş yıl sonra (1837) Emîr Nasrullah, Hekîm Kuşbegiyi hapsedip, nihayet Ayaz Topçubaşı ile ikisini öldürdü (1840). Emîrin maksadı, ahaliye nüfuzu pek fazla olan bu özbek uruk reisi yerine ücretle hizmet eden birisini tâyin etmekti. «Kuşbeği»lik mansabını kaldırıp, Hekîm Beğin yerine Tebrizli Abdüssamedi, mütevazi bir lâkapla «nâib» tâyin etti. Rahmanberdi

adında bir Türkmeni Abdüssamede nâib tâyin etti. Maksat, idareyi tamamen merkezleştirmek idi. Hekîm Kuşbeği ile Ayaz Topçubaşının öldürülmesinde başlıca maksat, dış ticareti bunların elinden almaktı. Ozaman Emîr Nasrullah, ticaretinde daha çok menfaat gördüğü, Rus tarafına temayül gösterdi. Afganistanda 1800 yıllarında başlayıp 1880 yıllarına (Abdurrahman Hanın tahta çıkışına) kadar seksen yıl süren kargaşalıklar (bilhassa 1835 yıllarında), Bukharanın Hindistanla olan ticarî münasebetlerini bozdu. Buna karşılık Ruslar 19. uncu asrın ilk dörttebirinde Kazak sahrasında bilhassa Orta Yüzde Gaib Han oğlu Arungazi ve Kiçi Yüzde Ayçuvak oğlu Şirgazi Hanlar idaresinde, bir nevi yol emniyeti ve uruklar içinde sükûnet vücude getirerek, Bukhara ve Khıyva ile ticareti sür'atle inkişaf ettirebildiler. Bu ticaretten, Kazak sultanları ve nakliyatçılarına da mühim bir hisse çıkarmakla, onları da kervanların himayesile alâkadar edebildiler. Biz 19. uncu asrın ilk yarısında Semi Palat, Kızılcar, İrbit, Troyski, Orenburg, Astarkhan gibi sahra ticaret merkezlerinin pazar ve panayırlarında, sahra vilâyetleri ve hanlıklarıyla Rus ticaretinin nasıl bir çabuklukla inkişaf ettiğini gösteren ve Rus şartlarına göre oldukça muntazam olan istatistik malûmatına malikiz. Halbuki bu ticaret, rus şehirlerine gelip alınmakla bu istatistik defterlerine kaydedilen mallara münhasır kalmıyordu. Ruslar kendileri de bizzat Bukhara, Taşkent, ve Khıyva gibi yerlere mal getiriyorlardı. Yalnız Bukharaya 1827 yılında 1.800.000 rus rublesi, 1838 de 2.513.000 ruble, 1840 ta 3.283.000 ruble değerinde mal getirtilmiştir. Yalnız bu üç rakkam, ticaretin nasıl baş döndürücü bir hızla geliştiğini gösterebilir. Rus müverrihleri Orta Yüz Kazak hanı Arungaziyi, Emîr Nasrullah ile pek dostane münasebette bulunduğu halde, Ruslara sadâkat bâbında da fazla mübalâğa eden, aynı zamanda Kazaklar tarafından pek sevilen bir zat olarak tarif ediyorlar. Bu zat aynı zamanda Emîr Nasrullahın düşmanı olan Khıyvaya da düşmandı. Arungazinin kendisine düşman olan kardeşleri ve Kiçi Yüz hanları ise Khıyva ile dostane münasebette bulunuyorlardı. Bütün bu gibi münasebetleri yaratan âmil, ozamanın rus ticaret sermayesi olmuştur. Bukharada Hekîm Kuşbeği ve Ayaz Topçubaşının öldürülmesi Bukhara istiklâlinin gömülmesi demekti. Rus istatistik bilgini Meyer, Emîr Nasrullahı «Ortaasyada rus mallarının en mühim pazarının müdürü» diye tarif ediyor. Hakikaten, Hekîm Kuşbeği'nin hapsinden sonra, Emîr Nasrullahın artık rus sermayesi mümessili olduğunda şüphe yoktu.

Diğer taraftan Emîr Nasrullahın Rus tarafını tutmasına Tebrizli Abdüssamedin tesiri olduğu da zannolunur. Yukarıda adı geçen bu

zattan bahseden yerli müverrihler [236]) onu, güya Avrupada seyahat edip, Avrupa dillerine vâkıf olmuş bir kimse gibi gösteriyorlarsa da, Vambery, bunu ahlâksız, lûtî, mâceraperest ve hakikî Avrupa düşmanı olarak gösteriyor. Ona göre, bu zat yalnız İranda öğrendiği birkaç fransızca kumanda kelimelerini biliyormuş [237]). Khanikov'a göre, Abdüssamed, aslen İran askerlerinden olup bir öldürme dolayısiyla Hindistana kaçıp, orada İngilizlere sığınan bir İran prensine hizmet eden, sonra parasına tamah ederek onu öldürüp hapse atılan, oradan da kaçıp Kâbile gelerek kendisini Dost Muhammed Hana tanıtan, nihayet orada hanın oğluyla arası açıldığından 1835 te Bukharaya kaçan bir maceracı idi. Diğer bazı Ruslar bu Abdüssamedi yalnız maceracı değil, aynı zamanda kendileri için tehlikeli bir şahsiyet olarak tanımışlardır. O zamanki Rusyanın en mühim fikir ve siyaset mecmuası olan «Moskvitianin» 1843 senesinde Bukhara ve Khıyva meselelerine ait şu satırları yazar: «Khıyvada şimdi Rahim Han hükümdar oldu. Bukhara emirinin (Nasrullahın) pilânı Bukhara, Khocend, Taşkent, Türkistan, Khıyva, Şehrisebz, Balkh, Feyzâbâd ve Yarkend (yani Doğu Türkistan) ülkelerini birleştirmektir. Buna muvaffak olursa, o, Kâbil, Herat, Kandahar ve Pişaver ülkelerini de ele geçirmek fikrindedir. Eğer bu zat bu pilânlarını tahakkuk ettirmeğe muvaffak olursa, Ortaasyada büyük bir devlet kurmuş olurdu. O uzağı gören ve işgüzar bir hükümdardır. O, İran veliahdi Abbas Mirzanın tavassutu ile İngilizlerden topçu istedi, onlar da bir İranlıyı (yani Abdüssamedi), topçuluğu öğreterek, Bukharaya gönderdiler. Şimdi Nasrullah, İngilizden korkmadığını göstermek için geçen 1842 senesi İlkteşrininde iki ingilizi casus telâkki ederek öldürdü. Biz Ruslar, Khıyva hanı Rahim Hanın yanında da, buna benzer «müşavir»ler zuhur etmeden önce, burada kendi nüfuzumuzun teessüsü uğrunda çalışmalı ve burada bir ticaret mümessilliği tesis etmeliyiz» [238]). Her halde Abdüssamed, Rusdan ziyade, İngiliz düşmanı olmuştur. Onun İngilizler tarafından gönderilmiş olması, ancak Rusların evhamından ibaret olmuştur. Hind hapishanesinde sürüklenmiş olduğundan İngilizlere karşı bir kin, bir in-

---

[236]) M e r c â n î, *Müstefâd ül-Akhbâr*, I, 195; A k h u n d Q u r b a n a l i H â l i d î, *Tavârikh-i Khamse-i Şarkî*, s. 25.

[237]) H. V a m b e r y, *Geschichte Bokhara's*, II; 145, 265. Emîr Nasrullah ve Abdüssameddin siyasetleri hakkında ozaman Bukharada bulunmuş olan Dr. W o l f ve B u r u s vesairenin ifadeleri H o w o r t h, *History of the Mongols*, II, 780, 809 da hülâsa edilmiştir.

[238]) *Moskvitianin*, 1842, N. 2 (şubat nüshası), s. 625-626.

tikam duygusu beslemiş olması muhtemeldir, ki bu zat, behemhal Bukhara emîrini Rustan ziyade İngiliz tehlikesinden çekindirmiştir. İngilizlerin Hindistanın yerlilerine, bilhassa kumpanya zamanında, fevkalâde kaba muameleleri Ortaasyada meşhur olmuştu. Buna mukabil kendileri yarı yarıya Asyalı olan Ruslar, her yerde Asyalılarla Asyalı gibi muamele yapabileceklerini gösteriyorlardı. Emîr Nasrullaha Khıyva ve Khokand hanlarına yazdıkları mektuplarda, elçi muamelelerinde Ruslar Asyalı tavru alıyorlardı. Orenburg umumî vâlisi ve şark sahra vilâyetleri başkumandanı Pirovski, Emîr Nasrullaha yazdığı mektuba şöyle başlıyordu: «Hikmet ve şeriatın büyük hâmîsi cenâb-ı âlî, kişver-küşâ, emîr-i âzam, khaqân-ı muazzam, ilmü kemâlin menbaı, nizâm-ü şöhretin merkezi, dünyada emnü selâmetin muhâfızı âlâhazret Emîr Nasrullah Han Hazretleri, Allah sizi tahtü tacınızda ebediyen muhâfaza etsin, size hakikî hürmet ve ubûdiyyet...». İngilizler ise mektuplaşmalarında tamamen bunun aksini takip ediyorlar, yalnız «cenâb-ı âlî, emîr-i Bukhârâ» diye hitap ediyorlardı. İngilizler bilhassa 1839-1841 yıllarında Afganistanda yerlilere pek kaba muamelelerde bulundular. Emîr Nasrullah Khokand ve Khıyvayı silâh kuvvetiyle fethederek ülkeyi birleştirmek teşebbüslerinde bulunurken İngilizlerin Khokand hanlarıyla muhaberede bulunduklarını duydu ve bundan İngilizlerin, Türkistanın Bukhara emîri idaresinde kuvvetli bir devlet şeklinde birleşmesine mâni olacaklarını istihraç etti. O yıl kendi yanında bulunan İngiliz murahhasları Studdart ve Conolly ile aynı zamanda Bukharada Rus elçi heyeti de bulunuyordu. Emîr her iki tarafla pazarlık ediyordu. Fakat İngilizlerin Khokandlılarla muhabere etmelerinden şüphelenerek, murahhaslarını hapsetti ve nihayet onları Bukharada öldürdü [239]). Abdüssamedin tesiriyle Emîr Nasrullah Bukharaya gelen diğer Avrupalıları da yakalıyarak öldürür oldu. Yalnız Ruslara dokunmazdı. Ruslar da zahiren mahpus Avrupalıları himaye etmekle beraber, el altından bunların öldürülmesine işaret ederlerdi. 1841 yılında İngilizler, Afganistanda korkunç bir bozguna uğradılar. 1842 kânunusanisinde general Elphinston'un kumandasındaki 18,000 kişilik kuvvetlerini Kâbil ile Celâlâbâd arasında kaybettiler. Bu vak'alar olmıyaydı, İngiliz nüfuzu Bukhara sınırına kadar yayılıp, Hindistanda inkişaf etmeğe başlıyan demiryolu hatları 1865 yıllarına kadar Bukharanın cenup hudutlarına, Herata veyahut Amu Derya kıyılarına artık gelmiş olacaktı. Ozaman Rusya ile İngilizler arasında bitaraf bölge demek olan bufer devlet Af-

---

239) Bk: F. H. Skrine and Denison Ross. *The Heart of Asia*, London 1899, s. 217-218.

ganistanda değil, belki Amu Derya ile Sır Derya arasında teşekkül etmiş olurdu. Belki de bu suretle teşekkül eden bir Mâverâünnehir hükûmeti, kendi durumundan ve coğrafî mevkiinin de asrî Avrupa tekniğini bilhassa münakalât işleri hususunda tatbike pek elverişli olmasından istifade etmiş olurdu. Bu olmadı. İngiliz nüfuzu veya «tereddüt» yerine, Rus tarafı galip geldi.

Rusların İstilâsı, Muzaffer ve Khudayâr

1850 yıllarında, artık Mâverâünnehrin ergeç Rus istilâsına uğrıyacak bir ülke olduğunu, herkes söylüyordu. 1858 de Bukharaya gelen Rus elçisi İgnatiyefin bütün taleblerini emîr kabul etti. Rus tüccarlarına gümrük vergilerini azalttı. Amu Deryada rus gemilerinin yürümesine, Bukharada Rus ticaret elçiliği bulunmasına müsaade etti. Türkistan seyahatinden döndükten sonra İngilizler de Vambery'ye bu vâkıayı söylediler, yani bir emrivâki karşısında bulunduklarını anlattılar. Rus istilâsının inkişaf ettiği yıllarda, İngilizler, Avrupa meseleleriyle meşgul bulunuyorlardı. 1871-1872 yılında, Alman-Fransız savaşı sonunda İngiltere bilhassa «Alabama» meselesinden dolayı Amerikalılarla uğraştı. Ortaasya meseleleriyle meşgul olamadı. Ruslar Khıyva ve Khokanddan pamuk almağa başlamışlardı. Yerliler için kârlı olan bu ticaret her yıl inkişaf ediyordu. 1863 yılında Amerikadaki iç savaşlar neticesinde, Rusya oradan pamuk alamadı. Türkistanı istilâ ederek oranın pamuğunu elde etmek fikri intişar etti. Batıda Orenburgdan ve doğuda Sibiryadan iki kol ile başlıyan hareketleri, 1865 yılında Taşkendin, 1868 yılında Ircar ve Yañı Korgan zaferinden sonra Semerkandın, 1873 yılında Khokandın işgali ile tamam oldu.

Bütün bu vâkıalarda en haysiyetsiz rolü, Bukhara emîri Mañgıt Muzaffer oynamıştır. 1866 yılında Bukhara emîri 40.000 kadar askerle Sır Deryanın cenubunda «Ircar» denilen yerde, istemiyerek yaptığı bir harpte, 3000 kişilik Rus kuvvetine bir iki saatten fazla dayanamayıp, bütün eşyasını, taşıt ve toplarını (20 toptan 10 kadarını) bırakıp kaçtı. Ordusunun mânevî kuvvetinin nasıl olacağı şundan tahmin olunabilir, ki esas askeri, ceza için askere alınan suçlu ve sâbıkalılardan ibaretti. Kalan ahali, gelişi güzel fıkralara bölünmüştü. Buna nezaret eden yoktu. Süvari askerinin kumandanı, güya islâmiyeti kabul edip Osman adını alan bir firarî rus Kozak neferi; topçu fırkasının kumandanı yine bir kaçak rustu.

Emîr Muzaffer, Müslümandan hattâ Osmanlı Türkünden bile topçuluğu bilen bir adam çıkmıyacağına inanmıştı. Topçuluk tâlimini diğer bir âdi rus neferine havale etmişti. O da, rusça kumandaya alıştırmak fikriyle, «zaria jay» kelimesinin ancak son parçası olan «jay»ı öğretebil-

diğini alay ederek söylüyordu. Piyade askerine, bir Türk hoca kumanda ediyordu. En iyi piyade asker olan Şehrisebzliler kendisine «tâbi» değil, yalnız «müttefik» olduklarından, emniyet etmiyordu. Ruslarla muharebe için Afganlılardan 2.000 kişilik bir ordu kiralamıştı. Bunların reisi İskender adındaki Afgan şehzadesiydi. Bu da ihanet edip, Ruslar tarafına geçti. Emîr, bu halde 1868 de Semerkandı müdafaa edecekti. Zamanının müverrihi şair Mîr 'Azîm Sâmî bu askeri şöyle tasvir etmiştir:

زکل در بهاران سپه بود بیش   ولی همچو غنچه همه سربه پیش
یکی بر میان بسته خنجر رسید   ولی بود درلرزه مانند بید
یکی درکمان کرده زه تیر بخش   ولی همچو مدالف محض نقش
یکی غرق فولاد اما چنان   چو در آیینه عکس نه دل ونه جان
یکی سرخ پوشیده اما زبیم   رخش زرد چهره شدن باغنیم
کشد هرکه تیغی زخود بینی اش   کشد تیغ بر روی او بینیش

Yani: Ordu (güzelliğiyle) ilkbahardaki güllerden toplanmış gibi idiyse de, başları öne eğilmiş olmak bakımından goncaya benziyorlardı. Bazıları beline hançer bağlamıştı; fakat söğüt ağacı gibi titriyorlardı. Kimisi yayına okunu koymuştu; fakat bu, elif harfi üzerindeki uzatma işareti gibi sâdece bir nakıştan ibaretti. Kimisi çeliğe bürünmüştü, ama aynadaki akis gibi, kalb ve ruhtan mahrumdu. Bazıları kızıllar giyinmişlerdilerdi ama, yüzleri düşman korkusu dolayısıyla sapsarı olmuştu. Bunlardan birisi hodbinlikten kılıcını çekse, bu kılıç onun kendi yüzünü ve burnunu kesiyordu [240].

Emîr, Semerkand kapısına gelen Rus ordusuna karşı çıkmak istemediğinden, ulemâ tarafından tekfir ve halk tarafından azledilmekte olduğunu görüp, mezbahaya getirilen koyunun rızasıyla çıkıp, bir defa görünüp kaçtı. Bunun terbiyesiyle yetişmiş olan Khudayâr Han da, daha ziyade ticaret işleriyle meşguldü. Khudayâr Hanın gevşekliğinden dolayı, onun Ruslarla münasebetinden şüphelenen ahali, bilhassa Kıpçaklar, Abdurrahman Aftabacı idaresinde isyan ettikte, doğu tarafında Kaşgarı idare eden Yakub Beğe gidip sığınmadı ve yahut Alay-Pamire, Afganistana gitmedi. Doğrudan doğruya Taşkende gelerek, Ruslara iltica etti. Ruslar da onu Orenburga sürdüler (sonra oradan kaçarak İran yolu ile Hicaza gidip, epeyce dolaştıktan sonra, Afganistanda Herat şehrine gelerek Kerrukh'ta öldü) [241]. Umumiyetle bu iki hükümdarın maiyeti;

---

240) Sadreddin Aynî, *Târikh-i Emîrân-i Mangitiye*, Taşkent, 1923, s. 46.

241) Bu hükümdarın son hayatı, tarafımdan 1914 te neşrolunan «*Khudayâr Hanın Son Günleri*» adlı ayrı bir risalede mufassal olarak anlatılmıştır. Khokand hanlarının tarihi için H. Howorth, *History of the Mongols*, II, 816-845 artık

Taşkent, Bukhara ve Khokandın tüccar sınıfı, mücadeleden bir netice beklemiyordu.

Vatanın Müdafaası- Alimkul, Sadık ve Abdülmelik

Türkistan tarihinde, dışardan gelen müstevli kuvvet ve yahut bozkır boyları tarafından medenî ülkelerin işgali, her vakit, kolaylıkla yapılmıştır. Bütün ülkenin yabancı istilâsına karşı ciddî millî müdafaası, ancak bozkırla ova ve göçebelerle şehirlilerin idaresini birleştirebilen şahsiyetler tarafından yapılabilmiştir. Umumiyetle Türkistanda ciddî, siyasî ve askerî teşkilât, ancak göçebelerden çıkıp medenileşen ve göçebelere dayanıp medenîleri, kalelere dayanıp göçebeleri elde edebilen hükûmetlerin teşkilâtı olmuştur. Rus istilâsı zamanında da, bu hal pek açık görüldü. Bukhara emîri 40.000 kişilik kuvvetiyle, Rusun 3000 kişilik kuvvetine karşı, birkaç saat karşı koyamadığı halde; göçebeler arasındaki Ak Mescid kalesi, içinde yalnız 3000 kadar Özbek ve Kazak askeri olduğu halde, general Perovsky'nin muntazam muhasarasına üç hafta mukabele etti. Khokandın başkumandanı olan **Kıpçak Alimkul** ve askerleri Çimkent, Türkistan (Yese) ve Taşkendin müdafaasında büyük fedakârlıklar gösterdi. 1864 yılı ilkteşrininin 3 ünde, General Çerniayevin Taşkendi muhasarası, muvaffakıyetle reddedildi. Çerniayev, bir çok telefat vererek, geri döndü. Bunu görerek ruhlanan Alimkul, «Türkistan»ı (yerli müverrihin tabiriyle «Hazreti Sultan Ahmed Yesevî»yi) istirdat tecrübelerinde bulundu. Fakat 1865 mayısında Ruslar bütün kuvvetleriyle Taşkent muhasarasına geldiklerinde, Alimkul, fazla cesaret göstererek (9 mayıs) topları bizzat kendisi idare ettiği zaman, maktul düştü. Bütün Khokandlıların ümidi Alimkulda olup, memleketin diktatörü o olduğundan, şehadeti halkın ve askerin mânevî kuvvetini tamamen kırdı; Taşkendin ve belki bütün Sır Deryanın Rus eline geçmesine sebep oldu. Nasıl ki 12 yıl sonra Kaşgar hâkimi Yakub Beğin ölümü de, öyle netice vermişti. Khokandda da Kıpçak ümërasından Abdürrahman Aftabacı, Pulat Beğ, Abdullah Beğ ve Batır Töre, memleketin müdafaasında ellerinden gelen gayret ve cesareti gösterdiler. Bukharaya yardım için Khıyvadan bir kısım asker gön-

---

eskimiştir. En iyi eser V. Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kokandskago Khanstva,* Kazan, 1886 (fransızcası *Publications de l'Ecloe des langes orientales vivantes, 3.* series, IV de neşredilmiştir) dır. Bu devrin tarihine ait yerli müelliflerin türkçe ve farsça olarak yazmış oldukları çok zengin eserlerden bugüne kadar ancak Molla Niyaz Muhammed Attar Khokandî'nin *Târikh-i Şâhrukhî*'si 1885 te Kazanda intişar etmiştir.

dermişti. Teke Türkmenlerinden Toktamış ve Ötemiş kabilelerinden yardım gelmişti.

Kazak sultanlarından meşhur Kinesarının oğulları Khokand tâbii olup, Karatav'da «Türkistan» şehri civarında konup göçerlerdi. Bunlardan Sadık Sultanın göstereceği kahramanlıklar, dillerde destan olmuştur. Bu zat, kendi etrafına topladığı Kazak fedaileriyle beraber, Alimkula yardım ediyordu. Alimkulun ölümünden sonra da Taşkendi müdafaa etti. Bukhara askerlerinin Ircar ve Semerkant müdafaası sırasında **Sadık Töre,** Sır Derya havzasında Rusların arkasına taarruz ediyordu. Zire Bulak müdafaasında Emir Muzafferin firarından sonra, yine Khıyvalılar ve Türkmenlerle beraber, Ruslara karşı harbetti. Emîr Muzaffer, Rusların her hangi taleplerine razı olacağını bildirdiğinde, Karşı hâkimi olan veliaht **Abdülmelik Han,** babasına karşı isyan etti. Mañgıt emirine düşman olan Kineges kabilesi beğleri Şehrisebz «hâkimi, (yani mutasarrıfı) Acımaylı oymağından Hekîm Bek ve oğlu Baba Bek, Kitab «hâkimi» Taraklı oymağından Cüre Bek Dâdkhâh, Ruslar Semerkanda geldiğinde, emîri tepelemek için fırsattan istifade fikrinde oldularsa da, Semerkandı Ruslar işgal ettikten sonra, kendi başlarına Ruslara karşı muharebeye başladılar. İşgal edilen Semerkandı istirdat fikriyle muhasara ettiler. Semerkand vilâyeti Khıtay ve Kıpçak kabileleri, Çilek civarında Abdülgaffar nam reisleri idaresinde 25.000 kadar asker teşkil ederek, yine Rusların yollarını kesmişlerdi. Bunların bir kısmı da Kineges beğlerinin Semerkandı muhasarasına yardım etti (2-7 haziran 1868). Semerkand ahalisi de, muhasara edenlere muavenette fedakârlık gösterdlier. Sultan Sadık ise, bu sırada Kette Korgan'da Rusların bütün mühimmatını ele geçirdi. Kermine ve Bukhara askerleri Sultan Sadık tarafına geçmişti. Bu sırada emîrin ordusunda Sadık tarafına temayül pek bâriz idi. Bütün Bukhara işlerini kendi eline almasını teklif ettiler. Fakat Sadık ikbalperest bir zat değildi. Bukhara zimamdarının tabiatını mütelevvin ve kararsız bildiğinden ve mürailiklerini de iyi tanıdığından, bu teklifi reddetti. Bukhara emîri Muzaffer Ruslarla birleşmiş olmasa idi, Abdülmelik Töre, Cüre Bek, Baba Bek, Abdülgaffar ve Sadık Sultanlar haziran ortasında Rusları tamamen yok edecekler ve, mister Schuler'in dediği gibi, Ruslardan Sibiryaya belki bir nefer bile dönemiyecekti. Emîr Muzaffer ve rus generali Abramov birleşerek, Abdülmelik Töre, Baba Bek, Cüre Bek ve Sadıkın harekâtını tenkil edebildiler. Abdülmelik 400 adamıyla 22 ilkkânunda, Sadık 60 adamıyla 10 sonkânunda (yıl 1869) Khıyvaya geldiler. Afgan şehzadesi Abdürrahman Han da oraya gelmişti. Yirmi gün kalıp Bukharaya gitti. Bu mültecilere Koñrat

Mehmed Rahim fevkalâde hörmet gösterdi. Sadık Töre Khıyva mü-
dafaasında bulundu. Khıyva, 1873 te general Kaufmann'ın idaresinde
gönderilen rus ordusu tarafından işgal edildi, ve Mehmed Rahim Han
paytahtını kaybettiği gün, Rus çarının âli hâkimiyetini kabul ederek,
Ruslarla bir muahede imzaladı. Khıyvalılar, Ruslara karşı gereği gibi
ciddî mukabelede bulundular[242]).Rusların işgalinden ve sulhun akdinden
sonra, Sadık Töre, Türkmenistana, oradan da Afganistan ve Pamir
yoluyla Kaşgara gidip, Yakub Beğin ölümünden sonra da orasının mü-
dafaasında büyük fedakârlıklar gösterdi. Abdülmelik Töre ile Cüre
Bek Dâdkhâh'ın amca zadelerinden Azim Bek de Kaşgara, Yakub Be-
ğe gelmişlerdiyse de nihayet, orasını terkederek Hindistan yoluyla İs-
tanbula gelip, orada ikamet ettiler (Semerkand müdafaasında hiyanet
eden Afgan prensi İskender Han da, Moskova-Londra yoluyla 1877
yılında İstanbula gelmişti. Abdülmelik, sonra Hindistana gidip, 1909
yılında orada Peşaver civarında öldü [243]). Nur Ata civarındaki Öz-
beklerden «Nazar Nayman» adında bir kahraman, Sadık Sultanın dos-
tu idi. Bunlar ve Abdülmelik Töre hakkında Özbek ve Kazaklarda des-
tanlar ve şiirler vardır. Bu destan ve şiirler, Rus hâkimiyeti devrinde

---

242) Khıyva hanlığının Kongratlar devri H o w o r t h, *History of the Mon-
gols,* II, 876-977 de ve N. V e s e l o v s k i'nin bu hanlığın tarihine tahsis edilen
eseri *Oçerk istoriko-geografiçeskikh svedenyi o Khivinskom Khanstve*, Petersburg,
1877 de epeyi tafsilâtla yazılmışsa da bunlar başlıca rus menbalarına dayanmış-
lardır. Bu hanlığın tarihine dair yerli müellifler tarafından vücuda getirilen ve
nüshaları Petersburg ve Berlin kütüphanelerinde bulunan büyük eserlerin daha
hiçbirisi neşredilmemiştir. Rusların Khıyva seferleri tarihi G r o d e k o v. *Khivinski
Pokhod, 1873 go goda* ünvaniyle 1883 te neşredilmiştir. Bundan maada bu seferler
esnasında rus ordusunda bulunan «New-York Herald» gazetesi muhabiri M a c
G a h a n da *Compagning on the Oxus and the Fall of the Khiva*, London 1874 nam
eserini neşretmiştir, ki daha o zaman türkçeye tercüme edilerek İstanbulda *Mu-
savvar Khiyva tarikh ve seyahatnamesi* ünvaniyle 1875 te bazı ilâvelerle beraber
basılmıştır.

243) Türkistan istilâ seferlerinin mufassal tarihi, haritalariyle beraber dört
cild olarak M. A. Terent'yev tarafından telif ve neşredilmiştir (M. A. Terent'yev,
İstoriya zavoyevanya Sredney Aziyi, 1906). Bu seferlerde Rus ordusiyle beraber
bulunan Amerikalı muharrir Skayler de kendi müşahedatını iki büyük ciddde
neşretmiştir (E. S c h u y l e r, *Turkestan*, I-II, London, 1877 ceman 876 sahife);
bu eser sonra türkçeye tercüme edilerek İstanbulda *Musavver Türkistan, tarih
ve seyahatnamesi* unvaniyle 1877 de basılmıya başlanmış ve ingilizcesinin yalnız
ilk cildinden 255 inci sahifesine kadar gelmiştir.

gizlice okunurdu [244]).

Umumiyetle Sır Derya ve Fergane Kazak Özbekleri gibi, Şehrisebz, Karşı, Zerefşan (Khıtay Kıpçak) Özbekleri de, eğer feodalite şeraitinden kurtulup, asrî silâhlarla mücehhez olup tâlim görmüş olsalar, memleketlerinden Ruslara bir karış yer bile vermiyeceklerini ve vatan uğrunda her fedakârlığa hazır olduklarını açık olarak göstermişlerdir. Hele Türkmenlerin Türkistanı müdafaa uğrunda gösterdikleri fedakârlık, o zamanın Ortaşarkında dillerde destan olmuştur.

Türkmenistana İstilâ

Türkmenler, Khıyvada Koñrat beğleri temelli surette yerleştikten sonra, oralarına pek ilişemediler. Filhakika bunlar hiç kimseye tâbi değildiler. Aralarında yalnız «Teke» Türkmenleri hükûmet fikrine azçok temayül gösteriyorlardı ve lüzumu görüldüğü zaman her tarafa tebaalık arzederlerdi. Bukharalılar Merv'i işgal ettiklerinde, Teke Türkmenleri (1822 yılı) kendi istekleriyle Khıyvaya tâbiiyet arzettiler. Khıyva hanları (yani beğleri) da, burada Osmanlı tarihlerince malûm eski Mâhân'ın yerinde, şimdiki «Yeni Merv» şehrini yaptılar (1824). Salur ve Sarık urukları ise Bukharaya tâbiiyet arzedip, onun adına 1843te Yeni Merv'i işgal ettiler. Ozaman Tekeler kendilerini hem İrana, hem Khıyvaya tâbi sayarlardı. 1855 te Türkmen beği Koşut Han, Sirahsta Khıyva koñrat beği Mehmed Emin Hanı esir edip, kafasını keserek Kacarlara göndermişti. 1860 yılında aynı zat, Kacarlarla harpte aldığı ganimetlerden bir kısmını Khıyva hanına gönderdi. Tekeler ilkin Akhal'da idiler. 1859 da Merv civarında yerleştiler. Bütün bu uruklar İran vilâyetlerine akın yaparlardı. Fakat ziraate ve iskâna da azçok meyil göstermeğe başlamışlardı. Medenî hayata geçmek, arazi taksimatı, kadı ve hâkimler (yani mutasarrıflar) tâyini hususlarında bunlar, bilfiil tâbi olmadıkları hanlara bakarlardı. Hangi han olursa olsun zararı yoktu. Sarık uruğu Merv'de, Salurlar Yolutan'da Bukhara emîri Şah Murad tarafından yerleştirildiler. 1819 yılında Mañgışlak Türkmenleri Khıyvaya, Kızılsu Yomutları da güya Kacarlara tâbidiler. Türkmenler kendi aralarında hiçbir zaman rahat yaşamamışlardır. Savaşta zarar gören uruk, herhangi bir devletin himayesine başvuruyordu. Bu vaziyette, tebaalığa kabul etmeleri hakkında Ruslara başvurdukları da olmuştu (1744). Fakat Ruslar ozaman buna ehemmiyet vermemiş-

[244]) Bu destanlar, tarafımdan 1914 te Şarkî Bukharada toplanmıştı, neşrine muvaffak olamadım. Abdülmelik Han'ın harekâtı hakkında bk. bir de Sadreddin Ayni, s. 49-65.

lerdi. Ozaman Türkmenler içinde en kuvvetlisi, 100.000 çadırdan ibaret olan «Teke» kabilesi idi. Bunlar zikredilen 1859 senesinden sonra Köpet Dağ'ın uzunluğu 300, genişliği 10-30 kilometre olan münbit «Akhal Teke» (yahut «Etek») adlı şimal eteklerinde Tican ırmağı sahilinde, uzunluğu ve genişliği 60 kilometre olan Murghâb havzasında, en çoğu ekincilikle meşgul olarak oturuyorlardı. Fakat hepsinin ekinciliğe geçmesi için su yetişmiyordu. Bunun içindir ki, bir bölümü hayvan beslemekle geçiniyordu. Türkmenlerin oldukça medeniyet tesirine kapılmış ve esas yiğit kitlesini teşkil eden Tekeler, çöldeki ve Hazar Denizi kıyısındaki diğer Türkmen uruklarını — Yomut, Göklen, Çavdır, Er-Sarı ve Sarık gibi urukları — tazyik ediyorlardı. Rusların Hazar Denizinin doğu sahillerini işgal ve orada kaleler yapmak tecrübeleri daha Birinci Petro zamanında başlamıştı. Bu fikri bilfiil tatbik mevkiine koymak, Türkistana istilâ hareketlerinin bir kısmını teşkil etti. 1869 da Hazar Denizindeki rus filosu, Amu Deryanın eskiden Hazar Denizine döküldüğü yere yakın «Kızılsu» adlı yerde, bugün bu kelimenin rusçası demek olan «Krosnovodosk» adını taşıyan kaleyi yapmağa başladılar. Doğudan rus orduları Bukhara ve Khıyva sınırında Amu Derya kıyısına geldiği zaman, Kızılsu'dan çöl üzerinden Khıyvaya yürüyecek olmuştu. Ferganeyi ve sonra Türkmenistanı işgal edip, sonradan Fergane vâlisi olan general Skoblev, «staps-kapitän» deresinde bir subay sıfatıyla bu «Kızılsu» fırkasında bulunuyordu. Rusların Khıyvaya hareketine engel olmak fikriyle, bir sabah, 600 kadar Türkmen-Teke atlısı yıldırım hızıyla Rus karargâhına saldırdı. Ruslar, silâhlarına sarılmağa bile vakit bulamadılar. Teke atlıları Rustan bir çoğunu kestiler. Çadırından çıkmış olan Skoblevin boynuna da bir Türkmen kemend (kuruk) attı. Rus neferleri yetişip zorla kurtarabildiler.

1876 da general Lomakin idaresinde bulunan Rus kuvvetleri, «Kızıl Arvat»a kadar ilerlemişti. Tekeler şiddetli hücumlarıyla Rusları durdurdular. Sonunda Ruslar Kızılsu'ya ricat etmeğe mecbur oldular. 1878 de Türk-Rus savaşı ve Berlin kongresi sonunda, İngilizlere karşı Afganistan sınırına geçmek maksadı ile, general Lazarov ve Lomakin kumandasındaki Rus ordusu, Etrek üzerinden Akhal Teke'ye yürüdü. Bunlar iki ayda bütün Türkmenistanı işgal edip, Mâverâünnehri de Rusyaya ekliyeceklerini sanıyorlardı. Tekelerin her oymağının ayrı bir başkanı vardı. Rus tehlikesi karşısında kalınca aralarından **Nurverdi Han**'ı serdar seçmişlerdi. Gök Tepede Dengil Tepe kalesini tahkim ederek, orada müdafaa etmeğe karar verdiler. Rus ordusu: 10 bölük, 14 müfreze süvari, 16 top ve birçok fen kıt'alarından ibaretti. 28 ağus-

tosta Dengil Tepe yanında Ruslarla amansız bir savaş oldu. Türkmenler yarım saatte, Rus askerinin üçte birini kestiler. Ruslar tamamiyle berbat ve darmadağın oldular. Fakat Rusların bu bozgunundan Türkmenlerin tam haberi yoktu. Gece hücum edecek olurlarsa bütün rus ordusundan bir nefer bile kalmıyacaktı. Fakat savaşı idare eden **Berdi Murad Han** yaralandığından, Türkmenler gece harbi yapamadılar. Ruslar da, bütün yaralılarını ve eşyalarını bırakarak, tan yeri ağarmadan kaçtılar. Türkmenler bunları kovaladılar. Kadınlar bile Rusları kesiyorlardı. İleri kaçan Ruslar, geri kalan Rusları düşman sanıp ateş ediyorlardı. Silâhlarını ve taşıtlarını yolda bırakan bu ordunun kalanı Kafkasyaya gönderildi. Bu zaferden sonra Türkmenler, fevkalâde ruhlandılar. Bütün Ortaasyada Türkmenlerin bu zaferi meşhur oldu. Kendileri de bu zaferle fazla mağrur oldular. Yomutlar, Rus tebaalığından çıkarak Yayık (Ural) - Cim (Emba) kıyılarına kadar ilerleyip, Rus tâbiiyetinde bulunan Kazak-Kırgızları yağma ederlerdi. Tekeler de İrana hücum ediyorlardı.

Gök Tepe Savaşları

Orta Türkistanı yeni istilâ eden Rusların prestijleri için bu Dengil Tepe bozgunluğunu pek tehlikeli idi. Türkmenistan ele geçirilmezse, öteki ülkelerin de kaybedileceği muhakkaktı. Ruslar, Türkmenistana taarruz için üç yıl hazırlandılar. Bir defa Türkmen ipinden yakasını güçlükle kurtaran Skoblev, bu sefer general ve cephe kumandanı olarak 1880 mayısında Çekişler'e geldi. Rus ordusunun en seçme askerlerinden 11.000 kişilik bir kuvvet hazırlandı. Skoblevin plânına göre, Çekişlerden 300, Kızılsu'dan 270 kilometre mesafede bulunan Bamı mevkii, Rus karargâhı olacaktı. Buraya altı ay zarfında bir milyon «pud» dan fazla azık ve diğer mühimmat getirildi. Ricat ihtimaline göre, Çekişler ile Bamı arasında bir çok kale ve istihkâmlar yapılıp, azık ve mühimmatla dolduruldu. Asker de yerleştirildi. Aynı zamanda Kızılsu'dan demiryolu inşasına başlandı. Sonradan Türkistan umumî vâlisi olan general Grodikov kurmay başkanı idi. İlkkânun başlarında Khıyva tarafından çöl yoluyla 900 kadar neferle, sonradan Türkmenistan vâlisi olan general Kuropatkin Bamı'da bulunan Skoblev'e iltihak etti. Skoblev 7.000 den fazla askerle Dengil Tepe'den 12 kilometre batıda olan Egen Batır Kala'yı işgal edip karargâh edindi.

Türkmenlerde de hazırlık vardı. Nurverdi Han'ın ölümünden sonra, **Tıkma Serdar** Tekelere başkumandan oldu. Bu, 13 yaşında iken alamanlığa başlıyan, bir defa İran esaretine düşüp yakasını kurtaran bir kahramandı. Dengil Tepe istihkâmı etrafında evvelce vücude ge-

tirilen kale tamamen tahkim edildi. 4 kilometre murabbaında, 4 metre yükseklik ve kalınlığında duvar ve hendekle çevrilmişti. İçinde ancak 1 bakır top ve 2 eski «zemberek» topu ve 30.000 asker vardı. Fakat bu askerin ancak 5.000 i tüfekli olup, bunların da çoğu eski usulde idi. Bunlar bu durumda iken bile Ruslar yine çok korkuyorlardı. Askerlerini, Türkmenlerle savaşa mahsus tâlimatla meşgul ettiler. Nihayet kuşatmaya başladılar. Dengil Tepe'nin dışındaki bir korgança (küçük istihkâm) yı kuşatıp almak istiyen general Terseviçin fırkasını, «korgança»nın muhafızı «Kül Batır» darmadağın etti. General de öldü. Ruslar ancak topla iş görürler; Türkmenler ise, geceleyin hücum ederler ve yalın ayak, eteklerini bellerine sokup kollarını sıvıyarak kılıçla saldırırlardı; tüfeklerini kullanmazlardı. 14-15 yaşındaki çocuklar ise «alaman» fırkaları teşkil ederler, Ruslardan silâh ve mühimmat koparırlardı. 28 sonkânunda Tıkma Serdarın kendi idaresindeki 4.000 kişilik kuvvetiyle Ruslara taarruzu, gayet muvaffakıyetli oldu. General Kuropatkin idaresinde bulunan sağ cenah askerinden Apşerun alayı perişan ve berbat oldu. Türkmenler bu alayın 4. üncü bölüğünün bayrağını 8 topla birlikte ele geçirdiler; başkumandan Skoblevin karargâhına kadar ilerlediler ve bir çok mühimmat ve ganimet aldılar. Türkmenler böylece dört beş büyük taarruzda bulunup, her birinde mühimmat aldılarsa da kendileri de çok kişi kaybettiler. Ruslar, topla kaleyi yıkmaktan bir netice elde edemediler. Çünkü Türkmenler yıkılan kaleyi derhal tamir ediyorlardı. Ruslar için yegâne çare, yeraltı lâğımı usulü ile kaleyi ortadan kaldırmaktı. 12 sonkânun 1881 de Ruslar kaleyi birkaç yerinden açmıya muvaffak oldular; ve Kuropatkin, Kozelkov ve Azerbaycanlı Haydarov kumandasındaki fırkalar, her taraftan kaleye girdiler. Tekeler, son zaman Türkistan tarihinde misli görülmiyen bir kahramanlıkla kalenin her bir adımını müdafaa ettiler. Nihayet Tıkma Serdar, Makhtum Kulı Han, Murad Han ve Merv kumandanı Kacar, Tican havzasına çekildiler. Mart ayında Ruslar Aşkabad'ı işgal edip, orasını hükûmet merkezi tâyin ettiler. Tıkma Serdar da Ruslara dehalet itti. 1884 başında, Mervliler itaat ettiler. İngilizler ve Afgan hükümdarı Abdürrahman Han, Rusların daha çok ilerlemesinden korkmuşlardı. İngilizler, Türkmenlerin bilhassa Mervlilerin arasında teşvikatta bulunuyorlardı. Silâh falanla değilse de, para ile yardımları olmuştur. 1885 te Abdürrahman Hanın fırkaları Gavseddin Han kumandasında, Ruslara itaat eden Pencdeh'i işgal ettiler. Bu Afgan askerine ingiliz subayları da refakat ediyorlardı. Türkmenistan vâlisi general Kamarov. Kuşka (كشك) ırmağı üzerinde Afganlıları yendi (15 mart). 5.000

kadar Afganlı ölü, 8 top ve iki bayrak Ruslar eline geçti. Abdürrahman Han, Rus gelirse savaşa engel olur diye, Heratın dışındaki Temürlülere ait tarihî abidelerin duvarlarını yıktırmıştı. Fakat Ruslar Herata kadar gelmediler. 1878 de Rus ve İngilizler, hududu, Heratın 120 kilometre şimalinde olan Kuşka kalesi yanından geçirmek üzere, meseleyi hallettiler [245]).

Çinliler ve Gulca İstilâ doğudan da geliyordu. 1863 te Batı Çin Müslümanları Döngenler isyanı dolayısıyla Çin esaretinden kurtulan Doğu Türkistanda, her şehrin hâkimi müstakil olmuştu. Sır Derya havzasında Ruslarla çarpışıp, Ak Mescid'i kaybeden kumandan Piskentli **Yakub Beğ,** Khokand hükûmeti tarafından az bir kuvvetle Kaşgara gönderilmişti. Akıllı ve tedbirli olan bu zat, bütün memleketi kendi elinde birleştirdi. On bir yıl (1867-1877) bu memleketi güzelce idare etti. İngiliz-Hind hükûmetiyle dost olup, onlar vasıtasıyla Türkiye ile münasebete girdi ve subaylar getirtip asrî, muntazam ordu teşkil etti. Gulca hududu ise, Döngenler elinden Tarançılar eline geçmişti. Memleketlerini Rusun almasına razı olmıyan Kırgızlar, Gulca etrafına toplanmıya başladılar. Rus hizmetinde bulunan Türk-Kazak subaylarından Taza Bek Gulcalılarla münasebete girdi ve kendisine tâbi olan kabilesini alıp oraya göçtü. Gulcayı işgal etmeği çoktan istiyen Ruslar için bu, iyi bir bahane teşkil etti.

1871 mayısında, Gulcayı işgal için asker sevkettiler. **Gulca Sultanı** olan Tarançı Ebülalâ Khudaykul Oğlı (ve kardeşi Şemseddin) ciddî surette mukabele gösterdiler. Hattâ Türkiye ile münasebata girdi; fakat muvaffak olamadılar. Gulca Ruslar tarafından işgal edildi. «Sultan »ise Almatıya götürülüp, orada yerleştirildi ve ömrünün sonuna kadar kendisine Rusyadan tahsisat verildi. Ebül'alâ, iyi fikirli bir zattı. Bunun bir fotografisi, İstanbulda Yıldız kütüphanesinde bulunuyor. Kendisinden sonra oğlu Kebir Bek de, Rusyadan tahsisat alarak, Almatıda yaşadı. Şarkta Döngen isyanlarını bastırabilen Çinliler 1877 de Yakub Beğle harbettiler. Yakub Beğin ölümü dolayısıyla Doğu Türkistanı kolayca işgal edip, Gulca hududuna kadar geldiler. 1881 de, Gulca da dahil olduğu halde, şimdiki İle ırmağının yukarı kısımları Ruslar tara-

---

245) Rusların Türkmenistan seferleri tarihi G r o d e k o v tarafından *Voyna v Türkmeniyi* unvaniyle dört cild olarak 1883-4 te neşredilmiş; A. S e m e n o v *Oçerki iz istoriyi prisoydenenya vol'noy Turkmeniyi,* 1909 ve S k r i n e, *The Heart of Asia,* s. 262-303 tarafından güzelce hülâsa edilmiştir.

fından Çinlilere verildi [246]). 1895 yılı Pamir hududunda Rus ve İngilizler arasında hudut çarpışmaları olup, orası da Ruslar eline geçti. Bununla, Rus - İngiliz arasındaki hudutlar tamamiyle tâyin edilmiş oldu. Arada Afganistan, bitaraf mıntıka olarak bırakıldı.

---

246) Gulca hâdiseleri R a d l o f f, *Aus Sibirien*, II, 286-416 da hülâsa edilmiştir.

IV

Müstemleke Olan Türkistanda Siyasî Hayat

1

Yeni Rejim, Yeni Medeniyet ve Türkler

Rus İstilâsının Yeni Şekli

Rus idaresinin evvelki devirleri, Ruslar için yerlileri öğrenmek, bu Asya ülkelerinde kendi idare usullerini yerleştirmek; yerli Türkler için de, «Bu yeni rejim, yeni tertibat ve dünyayı istilâ etmekte olan bu yeni medeniyet acaba ne imiş?» diyerek bir murakabede bulunmak ve öğrenmek devrini teşkil etmiştir. Ruslar daha Avrupa medeniyetine yabancı iken, işgal ettikleri ülkelere, Kazan ve Astarkhana ve garbî Başkurdüstana, «Asyalı hıristiyan millet» olarak geliyorlar, din yoluyla cebrî temsil siyasetini kullanıyorlardı. Devlet idare usulleri de, daha Moğollardan öğrendikleri usul idi. Kazakistan, şarkî Başkurdüstan, Kırım ve Kafkasyaya ise Ruslar, yepyeni bir millet olarak geldiler. Kumandanları, mütahassısların ekseriyeti ecnebi, bilhassa Almanlar idi. Ve bütün seferleri, aynı zamanda ilmî tetkikatla (Miller, Fischer, Gmelin, Lepechin, Pallas, Tatişçev, Ryçkov, Fedçenko, Mokşiyev, Muşkitov, Kaulbars, Radloff) muvazi gidiyordu. Daha Başkurtların mukabelelerine rağmen, Yayık havzasının işgalinde şehirler, tamamen Avrupa usulünde yapılıyor ve tanzim ediliyordu. Siyasetleri eski Rusların̈ki gibi âdî zorbalık değil, rusluk esasında Avrupalılaşmış nazik bir siyasetti. Bunlar her yerde kul azat edici, güya «müslümanlara has bir san'at» olan esir ticaretini mahvedici olarak göründüler. Her yerde muahedelere, birinci madde olarak, o yazılıyordu ve her yerde kendileriyle ticaret yapıp zenginleşmekte olan yerli tüccarların menfaatlarını himaye ediyorlardı. Ordularında iaşe işini müslüman Türklere, bilhassa Kazanlı Türklere havale ediyorlardı. İs-

tilâ edecekleri yerlerde, İslâmiyet namından Rus tâbiiyetine davet eden propagandacı «molla»lar kadrosu bulunuyordu. Bukhara ile 1863 yılında akdettikleri muahede, güya bir «dostluk muahedesi» idi. Bukhara hanına kaybettiği yerlerin mukabilinde kompensasyon olarak güya Rus mülkü imiş gibi Hisar tarafları verildi.

1735-1865 yılları arasında Rus idaresi merkezi Orenburgda olup, vâliler de şunlardı: Kirillov, Uursov, Neployev, Davidov, Putiatin, Baron İgelström, Bötling, Valentinov, Bachmetov, Valkonski, Essen, Sukhtelin, Abruçev, Perovski, Katenin, Bezak, Kryjanovski. Merkez Taşkent olduktan sonra, 1865 ten inkılâba kadar, umumî vâliler şunlardı: Çerniayev, Romanovski (1865-1867), Kaufmann (1867-1882) tekrar Çerniayev (1882-1884), Rosenbach (1884-1889), Baron Vrevski (1889-1898), Dukhovski (1898-1900), Sarı Sakal İvanov (1901-1904), Subbotiç (1904-16906), Mişçenko (1908-1909), Samsunov (1909-1914), Kurapatkin (1914-1917). Bunlardan pek meşhur Neployev (1741-1758), Kryjanovski (1864-1881), Kaufmann, Dukhovski, daha ziyade Rusyanın azamet ve mehabetini temsil ediyorlar, ihtişam ve tantanaya pek ehemmiyet veriyorlardı. Dukhovskinin geçtiği yerlerde, ahalinin rükû ve secde etmesi lâzımdı. Diğerleri ise -meselâ Orenburgta imparatoriçe ikinci Katerinanın vâlisi olan Baron Egelström, Taşkentte Çerniayev, Sarı Sakal İvanov ve Kurapatkin, lâzım gelen yerde kendilerini ihtişama riayet etmekle beraber, biraz da şarklı gösterip, yere oturup, yerli Türklerin meclis ve ziyafetlerine gelip, kımız içip, at eti (kazı) yiyip, ahaliye ihtilât edip, böylece yeni tab'alarını ciddi̇en öğrenmiye ve avlamıya ehemmiyet veriyorlardı. Umumiyetle Ruslar, istilâlarının bu yeni devirlerinde, yerli ahalinin iç idare ve hayat tarzlarını defaten değiştirmek yoluna girmediler. Başkurtlar daha ziyade asker idiler. Hattâ daha Rus tâbiiyetini kabul etmedikleri devirlerde bile, gidip Sibirya hududundaki rus tüccarlarına, ücretle askerlik ve muhafızlık ederlerdi. Orenburg şehrini kurup, Uralların cenubuna malik olduktan sonra, Ruslar bütün Başkurtları ilkin gönüllü, sonra mecburî asker sıfatiyle elde etmek siyasetini güttüler. Kendilerine yarı muhtar idare verdiler. Sonra bunu değiştirdiler. Kazaklar, Türkmenler ve Özbeklere tatbik edilen siyaset te böyle elâstikî oldu.

Rusların, 18. inci asrın birinci yarısında şarkî Başkurtlar ve Kazaklar hakkında kullandıkları siyasetleriyle, ileride istilâ işinde takip edecekleri hattı hareket taayyün etmiş bulunuyordu: Göçebe kavmin bir kısmı tarafından kabul edilen tâbiiyeti, diğer kısmına hâkim olmak için sebep gösteriyorlardı. Yahut göçebe bir kavmin geçmiş asırlarda herhangi bir reisinin, bir zaruret dolayısiyla muvakkat bir zaman için

Rusyaya itaat etmiş olmasını, daha sonraki devirlere teşmil etmek, istilâ için bir bahane oluyordu. Başkurtların batı bölümü 16. ncı asrın ikinci yarısında Rus tâbiiyetini kabul etmişlerse de, bunların sayısı daha 1629 yılında ancak 888 haneden ibaretti. Umum Başkurtların, muayyen bir tarihte toptan Rus tâbiiyetini kabul etmeleri vâki olmamıştır. Şimdiki Samara-Çilebi demiryolu hattının cenubundaki kabileler, metbuları olan Tura ve Kalmuk hanları ve Nogay mirzaları ile araları açıldığı zaman, bazı beğler, vakit vakit (meselâ 1649 yılında dört Yurmatı kabilesinin dört beği) Ruslara müracaat edip bazan vergi vermiş, bazıları gönüllü olarak daha 17.nci asırda Rusların Kırım ve İsveç harplerine iştirak etmiş iseler de; 18.inci asrın birinci yarısında batı Kazak hanları Rus tâbiiyetini kabul edinciye kadar, bilfiil Rus, tâbii olmamışlardır. Eski Altın Orda zamanındaki usule riayeten, Rus devrinde de devam ettirilen ve 1733-1755 yıllarından itibaren çok verilen «tarkhan» lık rütbesine ait « yarlık » yani fermanlarda Ruslar, bazı Başkurt beğlerinin babası yahut büyük baba (Kıpçaklardan Muñaytpas oğlu, Tamyanlardan Kenikey oğlu nam tarkhanlar hakkında «ceddi cedd»lerinin gönüllü olarak yaptıkları askerî hizmetleri, bu ailelerin eskiden çarın sadık tabaaları olduklarını göstermek için, mahsus zikretmişlerdir. (Mıñ, Karatabın, Tamyan kabilelerinden ilk defa tarkhanlık alanlar, ancak 1681 de kaydediliyorlar).Bununla beraber Rusların Kazan vâliliği kalem dairesi ve Orenburg vâliliği doğu Başkurdüstanda oturan Üsergen, Bürcen, Tamyan ve Kıpçakların rüesasının, daha 1554 yılında Moskovaya gidip Yayık'ın batısındaki tekmil Başkurdüstanı Rusyaya tâbi ettikleri hakkında bir sahte vesika dağıtmışlardır. Bunun gibi, batı Kazak hanı Ebulkhayırın, hattâ 16.ncı asır sonunda Tevkil Hanın, 1739 da Taşkent hanı Colbars'ın ve Abılay oğullarından bazısının Rus tâbiiyetini kabul etmelerini umum Kazaklara tamim için bahane etmişlerdir. Khıyva hanlarından Şah-Niyaz'ın 1700 yılında, Kızılsu'daki Yomutların, 1714 yılında Rusyaya itaat arzetmiş olmalarını, Türkmenler arasında hanlık eden Kiçiyüz hanı Pir Ali'nin babası Nur Ali ve büyük babası Ebulkhayırın Rus tabaası olduğunu yeni istilâlara bahane göstermiye çalışmışlardır.

Başkürdüstanda Rus İdaresi

Batı Başkurtlar, Rus çariçesinin 9 haziran 1737 tarihli fermaniyle lâğvetmesine kadar «Hacı Mescidi» adlı yerde [1]) toplanmakta olan umumî «Yıyın» (kurultay)ın hükmüne tâbi bulunuyorlardı.

---

[1]) Yormatı kantonluğunda, mensup olduğum köyün 15 kilometre cenubunda bugün Hacı Avulı denilen bu mevki ve toplanma noktası olan «Kan Tübesi» (Han Tepesi) cenup Başkurdüstanın en güzel yerlerindedir.

Bu müessesenin lâğvından 1798 yılına kadar Başkurtlar, kabile reisleri vasıtasıyla Orenburgda bulunan rus umumî vâlisine tâbi bulundular. Batı Sibiryadaki eski Mañgıt veyahut «Tümen» mirzalarının bu zamana kadar yaşayıp gelen bazı bakiyesi galiba doğu Başkurtlarına başkanlık dâvasında bulunuyorlardı. Şimdiki Argayaş ve kısmen Tamyan-Katay kantonlarındaki Başkurtlara hâkim bulunan ve eskiden Nogay mirzalarına ve Küçümlülere sadık olan Karatabın uruğu ile bazı Mişer ve Tipter (Nogay) nahiyeleri üzerinde Davuş Mirza ve oğlu Çüyinçal Mirza adlı mirzaların oğullarının, bir nevi yüksek otoriteye malik olduğunu görüyoruz. Çüyinçal'ın neslinden Müslim adında birisinin (Müslim ibn Ali, ibn Elmuhammed, ibn Çüyinçal Mirza, ibn Davuş) Argayaşta Müslim köyünü, bunun 1794te ölen oğlu Abdullahın da Tamyan-Katay'da Akhun köyünü kurdukları malûmdur. Abdullah Karatabın Taymas Tarkhanın, oğlu Yaltır Tarkhana ve Uçalı Tipter Beği Sagınbay Sultanay oğluna tâbi ellere imam tâyin ettiğine dair menşurlar vermiş; Pugaçov ve Salavat isyanlarında Rus tarafını tutup rütbeler almıştır.

Son 17-18.inci asırların hanları zamanında da «tarkhanlık», Kazak, Başkurt ve Karakalpaklar arasında eski ehemmiyetini muhafaza etmiş olması dolayısıyla, Ruslar kendilerine celbetmek maksadıyla, Kazak ve Başkurt uruk başkanlarına bol bol tarkhanlık rütbesi veriyorlardı. Fakat tarkhanlık menşurlarının, batı Kazak hanları Rusyaya tâbi olup, Orsk şehri de yapıldıktan sonra verilenlerinde, bu rütbenin «eskisi gibi vergi ve angaryalardan muaf etmediği» çabucak ilân edilmiştir. Kazaklardan tarkhanlık rütbesi verilenlerden marufları şimdiki Bermcanovların büyük babaları Argın Canıbek Batır ve Sırım Batırdır. Başkurtların iç idaresi, eskiden olduğu gibi, Karakalpak ve Nogaylarla müşterek olan şeklini («yurt» ve «tübe» taksimatiyle) muhafaza etti. Bir de eski hanlar zamanında askerlere verilen iktâ'lar da, çarlar tarafından tasdik olundu; keza ayrı kabilelerin eskiden konup göçtükleri arazi, yayla ve kışla yerleri de, eskiden olduğu gibi muhafaza edilerek çarlarca tasdik olundu.

1754 te Ruslar Başkurtlardan asker almak hususunda ferman çıkardılar. 1798 den başlıyarak, ta 2 haziran 1864 kanunu neşrolunana kadar Başkurtların, eski hanlar zamanında taşıdıkları millî kıyafetlerile süvari askeri vermeleri mecburî olup, memleket 12 «ulus»a, Katerina zamanında kullanmıya başlanan tâbirle «kantonluğa» bölündü. Bu kantonlukların hepsi Orenburgda bina olunan «Kervan Saray»da bulunan «Başkurt-Mişer Askerî İdaresi»ne tâbi oldular. 1864 yılına kadar Başkurtlar, Rusyanın dahiliye nezaretine değil, hariciye nezaretine

tâbi tutuldular. Sonra, bazı dolambaçlı yollarla dolaşıp gelerek, rus köylüleriyle bir esasta idare edilmek usulünü tatbik ettiler. Bununla beraber son inkılâp zamanına kadar Başkurtların idaresi, bilhassa toprak meseleleri hakkında ayrı kanun, umum Rusya kanununun dokuzuncu cildinde «Boşkurtlara ait nizamlar» (polojinye) bulunuyordu.

Batı Kazaklarının İdaresi

Kazaklar ilk önce Ruslar tarafından tâyin ve tasdik edilen sultanlar, yani Çingiz torunlarının idaresinde bırakıldılar. Bu da 1868 yılına kadar devam etti. Batı Kiçi Yüz Kazaklarında Abulkhayır ve Gayıp Hanların oğulları hükûmet sürdü. Abulkhayırın yerine oğlu Nuralı geçmişti (1749-1785). Bir vakit Khıyvada da hanlık eden bu zatın, ozamanki Başkurt kıyamlarında (Salavat vak'asında) da parmağı olduysa da, son gününde Ruslara tamamen baş eğip Orenburgda bulundu ve Ufada öldü (Mezarı «Eski Ufa»dadır). Nuralıdan sonra kardeşi Erali (1791-1794), Orta Yüzün batı bölümünde ise, yukarda mezkûr Batır Sultan oğlu Gayıp Han ve oğlu Abulgazi hanlık ettiler. Ozaman bozkırda Rus nüfuzu daha yerleşmemişti. Hanlar Cungar Kalmuklarıyla, Çin, Afgan, Bukhara, Khıyva ve Khokandla münasebette bulunuyorlar, Rusyanın dahilî isyanlarından istifadeye kalkışıyorlardı. Gayet âciz nâçiz bir şahsiyet olan Nurali, bütün Batı Türkistan hükümdarlığı dâvasında bulunuyordu. Oğlu Eraliyi Khıyvaya, öteki oğlu Ayçuvakı Bukharaya han nasbetmeğe çalışmıştı. Türk-Rus savaşları sırasında Türkiye padişahı, Bukhara emîri vasıtası ile, Kazak sultanlarına tesir yapmağa çalışmıştı Ruslar, sultanları itaat altında bulundurmak için eski rehin usulüne başvuruyorlardı. Nuralinin Karatay adındaki oğlu Khıyva yolundaki Bayolı (Bay Oğlı) uruğunu, başka bir oğlu (Pirali) Türkmenleri idare ediyorlardı. Eraliden sonra 1824 yılına kadar bir taraftan Nuralinin oğlu İşim (1795-1797), kardeşi Ayçuvak (1797-1805), Ayçuvakın Cantüre (1805-1809) ve Şirgazi (1809-1818) adlı oğulları, Gayıp Hanın torunu Arungazi (1819-1821), sonra tekrar Şirgazi, Orenburg umumî vâliliğine tâbi Kazakların umumî hanı olarak tanındılar. Bunların el içinde hiçbir nüfuzları yoktu. Orenburgdaki Rusların yanından uzağa gidemezlerdi. Karatay Sultan, 1818 yılına kadar Ruslara itaat etmedi; boyuna Rus hududunu yağma etti, Ayçuvak oğlu Cantüre Sultanı da öldürdü. Argın uruğu Khudaymendi oğlu Cuma Sultan'ı, Kıpçak uruğu Gayıp'ın torunu Cantüre'yi Cappas uruğu Mehdi Sultan'ı han tanıyorlardı. Fakat nüfuz, bunların değil, oymak reislerinin elinde idi. Sultanlardan nüfuz sahibi olanlar Bukhara yolunda Arungazi, Khıyva yolunda Karatay idi. Bunlar kendi ülkelerinden geçen ticaret kervanlarını himaye edebiliyorlardı. Nuralinin başka bir oğlu

Bükey Sultan 1801 de, ekseriyeti Bayolı uruğundan ibaret olan 10.000 çadır kadar ahaliyi, Rusya hükûmetinin müsaadesiyle, Yayık ırmağının batısına, sonradan kendi adıyla **Bükey Ulusu** denilen bozkıra göçürüp, yeni bir hanlık kurdu. 1815 te ölümünden sonra 1824 yılına kadar büyük kardeşi Şıgay, sonra Bükeyin oğlu Cihangir hanlık ettiler.

1824 te Kazaklarda «umumî hanlık» kaldırılıp Batı Kazakistan, üç «sultan-pravitel»liğe[2]) taksim edildi. Garbî Kazakistanın batı bölümüne Nurali oğlu Karatay, orta bölümüne Erali oğlu Temür, doğu bölümüne Khudaymendi oğlu Coçi Sultanlar «sultan-pravitel» tâyin edildiler. Bundan sonra batı bölümünde, Karatayın 1826 'da ölümünden sonra, Nuralinin Crman adlı oğlunun oğlu Şıgalı (1830 da mâzul); Ayçuvak oğlu Baymemet (ölümü 1847); Ayçuvakın Tevke adlı oğlunun oğlu Membeteli (1867 de Arkanjele sürüldü); Nuralinin Saydalı adlı oğlunun torunu İlmembet (Küntüre oğlu 1868 başından sultanlığın kaldırılışına kadar); orta bölümde, Temür Sultanın 1825 te azlinden sonra, Abulkhayırın kardeşi Bahadırın torunu Membeteli (Turdu oğlu. 1828 de maktul); Nuralinin Membeteli adlı oğlunun oğlu Mehdi (1829 sonuna kadar); Nuralinin oğlu Yusuf Sultan (1841 de mâzul); Ayçuvakın torunu Arslan (Cantüre oğlu, 1855 te maktul), yukarda adı geçen Baymembet Sultanın oğlu Membet Can (1869 başından sultanlığın lâğvına kadar); doğu bölümünde, 1830 da Cuma Sultanının azlinden sonra, Gayıp Hanın torunu Cantüre (1835 e kadar); Abılay neslinden Bahtıgirey oğlu Şutay Sultan (1841 de mâzul); Cantürenin oğlu Ahmet Sultan (1851 de öldü); bunun kardeşi Membet Sultan (1869 başından sultanlığın kaldırılışına kadar) «sultan-pravitel»lik vazifesinde bulundular.

Kazakistanı Rus esaretine düçar etmeleri, Abulkhayıra olduğu gibi evlâdına karşı evvelce taraftar olan oymakların bile güvenini kırmıştı.

Rusa tâbi olmayıp Sır Derya havzalarına göçüp gitmeği istiyen oymaklara Abulkhayır Han şu mealde «felsefe»ler söylemişti:

Köñregen Alaşım + qonusuñnan ayrılıp + devletiñnin cutama + Aq Patsaga bagınıp + betiñdi töse cuparga + tırnaqtap cıygan malıñdı + qasıqtap suvday qutarma.

Yani: İnrenen Alaşım (yani Kazaklar)! Yaylalarından ayrılarak mal devletini kaybetme. Ak Padişahın (yani Çarın) tâbiiyetini kabul ederek yüzünü misk ile yıka. Tırnakla topladığın servetini su gibi kaşıkla harcama.

---

[2]) «Sultan pravitel» «işleri idare eden sultan» demek olup, vâlilik mânasını ifade ediyordu. Burada rusça «pravitel» tâbiri, istiklâli ifade eden «han» tâbirine karşılık olarak ortaya atılmıştır.

Bu ümitlerin baştan aşağı yalan çıktığı, Abulkhayır ve oğlu Nuralının komşu devletler arasında salıncak oyununa dayanan göçebe imparatorluk plânlarının, sırf şahsî ihtirasları yüzünden uydurdukları hülyalardan ibaret olduğu artık tamamiyle tahakkuk etmişti. Umumiyetle Batı Kazak sultanları ve Abulkhayır Han çocukları halk için hayırsız olmuşlar ve çoğu halk tarafından sevilmemiştir. Zikrolunan sultanlardan Tevke oğlu Membet, suiistimalleri yüzünden sürülmüş; Yusuf Sultan sarhoşluk, Cuma Sultan da kıyıcılık ve sarhoşluk yüzünden azlolunmuştur. Abulkhayırın oğlu Cantüreyi kardeşleri, Turdı Ali oğlu Membet Sultanı Cagalbay.: uruğu, Cantüre oğlu Arslan Sultanı halk kahramanı İset Batırı öldürmüşlerdir. Aralarında zikredilmeğe değenler Nurali oğlu Karatay, İşim Sultanın torunu Ali Sultan oğlu Kaybeli (Qayıp Ali), Bükey oğlu Cihangir Hanlardır [3].

Bükey Oğlu Cihangir

İlerde de söyliyeceğimiz **Cihangir Han,** zamanına göre münevverdi. Bükey Ordanın Narın Kum ve Kiçi Üzen mevkilerinde Kazakları köy hayatına alıştırdı. Kendisi Caskus adlı yerde bir saray yaptırıp, akrânı da kendisine imtisal etmekle, burası sonradan «Han Ordası» adıyla bir kasaba oldu. Mescit ve medreseler yapıldı. «Yeni Kazan» adlı yere her taraftan Müslüman tüccarlar getirtip, ticaretin inkişafına çalıştı.

Ölümü (11 ağustos 1845) dolayısıyla Kazak halk şairlerinden Baytuk Akın hanı şöyle övmüştür:

Atadan asıp tuvgan Cañgir Khan + argı tübüñ bolcagan + atanıñ almagan çonısınap (alıp) + altıñnan saray saldırgan + carli men baydı teñ körgen + calgız ben köpti teñgiren + cetimderge cim bergen + cisir üçün cer bölgen.

Yani: Daha doğarken bütün akrânından mümtaz olarak doğan Cihangir Han, ecdadının derin mâzisini anlayıp kavrayabilmiş, babasının malik olmadığı yurtları ele geçirmiş, altından saraylar yaptırmış, yoksulla zengini denk görmüş, yalnız ile çoğa aynı hukuku bahşetmiş, yetimlere yemek vermiş, dul kadınlara yer bölmüş (yani arazi taksimatı yaparak dul kadınlara bile hisse çıkarmış).

Kendisinden sonra, hanlığın yaşayamıyacağını hisseden halk şairi:

Baytaqdıñ seni bolar mı? + Adıl Khanım ölgen soñ + Alalı cılqı aytır qoy + Aqdıgan böri kirmes pi + İyesi uyuqtap catqon soñ.

Yani: Âdil Cihangirin ölümünden sonra Kazak halkının itibarı olabilir mi. Sahibi uyuduktan sonra çoktan fırsat bekliyen kurt (yani Rus) güzelim ala at yılkısı ve bereketli koyun sürülerine saldırmaz mı? demiştir.

---

[3]) Garbî Kazak hanları tarihine ait malûmat L. Meyer *Kirgızskaya Step Orenburgskago Vedomostva,* Petersburg, 1865 te hülâsa edilmiştir.

Hakikaten Cihangir Handan sonra oğlu Sahibkirey, 1849 da ölümüne kadar «han» unvanını takındıysa da, resmen hanlık ilga edilmişti. İdare, iki âzası rus olan beş kişilik bir heyete havâle edildi. Bununla beraber, Cihangir Hanın ölümünden sonra söylenen mersiyelere ve maarif sahasındaki hizmetlerine rağmen, idare hususunda kendisini halka sevdiremedi. Bükey Ordada babasına verilmiş olan topraktan 400.000 desatine kadarını kendisine hususî mülk edip, oradaki Kazakları da, rus usulünde köle (Kripostnoy) yerinde kullanmak istedi. Ahaliye şeriat ve zakon (rus kanunu) namına müteaddit vergiler tarhedip, bunları kendi şahsî hesabına sarfetti. Ahali Bükey Ordasındaki Ural Kozaklarının mezaliminden kaçıp, Yayık ırmağının doğusuna göçmek istiyordu. Cihangir Han ise, bilâkis Yayık doğusundaki elleri de kendi idaresine celbetmeğe çalıştı. Ve nihayet 1829 da, İşim Sultanının yukarıda adı geçen torunu Kaybeli Sultan ve 1836 yılında Tayman oğlu İsetey Batır idaresinde, ahali kendisine karşı ayaklandı. 1838 de ancak Rus eliyle tenkil edilen bu isyan esnasında, Cihangir Han Orenburg vâlisi Perovski'nin yanına sığınıp yakasını kurtardı. Gerçe bu hareket, ilerde de anlatılacağı üzere, Cihangir Handan daha çok, Rus mezalimine karşı idi; fakat han bu vak'alarda ahaliyi değil, Rusları temsil etti.

«Sultan»lara Karşı «Batır»lar, Uruğa Karşı Uruk Siyaseti

Başlangıçta çok yumuşaklık gösteren Rusların siyaseti, gittikçe hainane bir şekil alıyordu. Bunu anlıyan ahali, artık her yerde Abulkhayır oğullarına yüklenmeğe, 14-15.inci asırlarda Coçı ve Çağatay uluslarında olduğu gibi, «bey»ler ve «batır»lar etrafına toplanmağa başladı[1]) «Bey» (biy)ler kabile eşrafı, «batır»lar muharebelerde yararlık göstererek hanlar ve halk nezdinde mevki kazananlardır. Ekseriya bu batırlar (Nurali Han zamanında Sırım Batır, Arslan Cantüre; ve Cihangir Hanlar zamanında İset Batır ve İsetey Batır) bir taraftan halk içindeki demokratizm cereyanının, diğer taraftan yabancı istilâsı aleyhtarlığının başında bulunuyorlardı. Fakat Ruslar, bir taraftan bu hareketleri yalnız hanlar lehine müteveccih bir halk hareketi şekline sokmağa, diğer taraftan «batır» veya «bey»e karşı başka bir «batır» veyahut «bey»i ortaya çıkararak, hareketlerin demokratik şeklini de çürütmeğe çalıştılar. Bu cihetten 134 yıl süren bu devir, memleketin Rus entrikaları dolayısıyla düştüğü muh-

---

[1]) Kazaklarda sınıflar, «bey», «batır», «tarkhan» vesaire arasındaki münasebet meselesi için bk. A. Çuloşnikov, *K istoriyi feodalnıkh otnoşenyi v Kazakistane v. 17.-18. v.v.* in *Bulletin de l'Academie de Russie*, **1936, p. 497-524.**

telif fitne ve kargaşalıklarla dolu bulunuyor. Hanlığı tamamen ortadan kaldırmak fikriyle Ruslar bu mansabı çok defa istidatsız ve ahlâksız olanına veriyor, ahaliyi yağmaya sevkediyor; sonra onu azledip güya kendi «adâlet»lerini ahaliye gösteriyor; bir uruğu başka uruğa saldırtıyorlardı. Orenburg vâlisi Niployev, Kazaklara para dağıtıp ve bazı mollalar vasıtası ile sahte mektuplar gönderip, Kazaklar arasında bulunan Başkurt mültecilerini kestirdi. Aynı zamanda Orta Yüzde Argınlarla Kıpçakların arasını bozdu. Bunun neticesinde Kıpçak ve Cagalbaylı urukları, Doğu Başkurdüstana göçtüler. Fakat Başkurtlardan mukabele görerek geri döndüler. Bu gibi provokasyonlarla Ruslar, Başkurtlarla Kazakların arasını açıp, birine diğerinin malını bastırıp kendileri hakem kesildiler. Bu zamanlara ait olup, halk arasında yaşıyan destanlar ve şiirlerde bir taraftan Rus entrikalarından şikâyet edilmekte; diğer taraftan 18.inci asrın ortalarında ve son yarısında devam eden bu çapuvullar sırasında da, Batı Kazakları ve Doğu Başkurtları arasında eski şövalye an'anelerinin kuvvetle yaşadığı anlaşılmaktadır. 1750 yılında Kazaklardan Kıpçak, Başkurtlardan Tamyan urukları arasında vâki olan bir «barımta (hayvan sürülerini rehine olarak kaçırmak için yapılan çapuvul)da müşaere ile devam eden savaş esnasında maktul düşen meşhur Kıpçak Akça Batır, kendisini öldüren Tamyan Karas Kaşka tarafından saygı ile gömülüyor ve üzerine kahramanın şerefine (şimdiki «Navruz» köyü yakınında) bir türbe ve kurgan yapılıyor.

Bu münasebetle Karas Kaşka'nın söylediği şu parça, çok dikkate değer:

Köp tartış zamanıñda körgenhiñ hen + Dunyala köp batırdı hürgenhiñ hen + Başqurttuñ mergenderin teñge almay + Tarpañdap Altı Alasqa yürgenhiñ hen + Havıttı yırta atqan er ikenhiñ + Batırdın aşıp tuvgan biri ikenhiñ + El hütip ödhiñe teñ tabaalmay + Sıdamay yüregiñe yür ikenhiñ + Munan hoñ henen batır örmeth ködhim + Urındı maqtanhañda aytqan hödhiñ + Ot yürek arıstanday Aqsa Batır + Qoyayım terbiyelep heni ödhim + Taş minen qorgan etip qadhdhım or'ıñ + Atalır ismiñ minen yatqan ornıñ + Bir hadaq baş üthüñe qadap qoydım + Tehinder batır ötken bidhdhen burun +.

Yani: Hayatında çok savaşlar görmüşsün. Bir çok bahadırları ülkelerinden sürmüşsün sen. Başkurt silâhşorlarını kendine denk görmiyerek «Altı Alas»ta (yani bütün Kırgız, Kazak elleri arasında) mağrur dolaşmışsın sen. Sen okuyla zırhı delerek atan bir kahramansın. Sen, bir kahramandan akrânına faik olarak doğan bir er idin. Kahramanları geride bırakarak doğmuş birisi idin. Sen kendinle boy ölçüşecek birisini bulamadan ve kabına sığamayıp, el arasında yürürmüşsün. Sen öldükten sonra, artık senin gibi bir kahramanı gözlerim görmiyecek. Hakikaten ne kadar övünerek söz söylemişsen yerinde imiş. Yüreği ateş, arslan

gibi Akça Batır! Seni artık ben kendim terbiyeliyerek gömeceğim. Mezarın üstüne taştan kurgan yapıp çevresine hendek kazdım. Burası artık senin isminle adlanacaktır. Başının üstüne bir ok diktim. Bunu görenler, burada eskiden bir bahadır ölmüşmüş desinler [5]).

Ruslar bu geçimsizlikleri alevlendirmek için bütün çarelere başvururlar; kendileri de şu veya bu uruğun elbisesini giyerek geceleyin hücum ederlerdi. Bu vak'alar, Yayık havzasında oturan birçok ellerin kısa ve yahut uzun bir zaman için Batı Başkurdüstana («Ak Edil» ve Dim nehirleri boylarına) göçmesini ve bir çok hasarları mucip olmuştur. Bu asrın sonuna doğru, Bukhara ve Taşkentlilerin Kazaklar arasında islâm propagandasında bulunmalarını ve bunun Rus hâkimiyeti için ciddî bir tehlike teşkil ettiğini anlıyan imparatoriçe İkinci Katerina, kendisinden önce müslümanların dinî duygularına tecavüz edilmiş de, şimdi onu anlayıp düzeltiyor ve islâm dinini himayesine alıyormuş gibi bir tavır takınarak, Başkurtlarla Kazakların temas ettiği bölgelerde (Petropavl = Kızılcar, Troyski, Verkhnıural ve Orenburgda) 1772-1773 yıllarında camiler, Ufa şehrinde de şer'iye mahkemesi yaptırdı ve Kazaklar arasında bu müesseseye tâbi ve kendi hükûmeti nazarında emniyetli mollalar sınıfı vücude getirdi. Bu mollalar Rusyada din hürriyeti olduğunu söyliyerek, ahaliyi Rusyaya itaate dâvet ediyorlardı. Ruslar, müslümanların idare işlerini kendilerine verir gibi görünmek maksadıyla, 1804 te mahallî müslüman işlerini idare etmek için, tanassur etmiş general Zenbulatov idaresinde Kazaklardan Elimolı, Bayolı, Yetiru; Başkurtlardan Suan Kıpçak uruğu reisi, Başkurt ve Mişer ordularının «starşina»ları yani «bey»leri ve bir de Kargalı tüccarı olmak üzere bir hudut mahkemesi tesis ettiler. 1823 yılında hanlığın lâğvı dolayısıyla Şirgazi Han reis, iki sultan, Kargalı ve Orenburgdan üç imam olmak üzere, diğer bir idarî komisyon kurulduysa da bunların hepsi göz boyamadan ibaretti. Kazaklar içinde âsayiş temin edilemedi. 1820 yılında Kazaklar yine Başkurdüstana hicret edip 4., 6. ve 9.uncu kantonluklarda yerleştiler. Han ve sultan-pravitellerin zaten hiçbir nüfuz ve iktidarları yoktu. Yanlarında bir kısım rus müfrezeleri bulunuyor idiyse de, kendi hükümlerini infaz için bunlardan istifade edemezlerdi. Aralarından en muteber olan Cihangir Han bile, ceza işlerine karışmayıp, yalnız mülkî işlere bakar ve ancak 30 rus rublesi değerindeki işlere karışabilirdi

[5]) Bk. *Başqurt Aymağı*. I Ufa 1925. s. 84.

Rus İdaresinde Doğu Kazakları

1832 de Ayagöz (Sergiyopol)u ve 1848 de Kapalı bina edip, Ala Köl tarafına ilerliyene kadar, Rusların, Doğu Kazakistanda nüfuzu Balkaş-Ayagöz-Semi hattının batısına, Argın uruğuna, Kirey ve Naymanın bir kısmına münhasır kalıyordu. 1781 de Abılay Han, Kökçe Tav civarındaki yaylasında ölünce, urukların çoğu yukarıda (s. 175) adı geçen meşhur Barak Sultanın oğlu Bükey Han'a tâbi oldu. Bunun karargâhı çok defa Çıngız Dağının cenup yamaçlarında Tokravın ırmağı üzerinde bulunurdu. Bükey Han, daha 1748 yılında, babası Barağ'ın hayatında Çançar ve Kara-Çor urukları Sırderyadan Karkaralı hududuna göçüp kona geldiğinde, mezkûr urukların reisi olan «Kaz davıstı Kazı Bek» (=Kaz Sesli Gazi Beğ) ve Nurali Beyler tarafından getirilerek 14 yaşında hanlanılmış ve Abılayın sağlığında bile, bu hudutta nüfuzu büyük olmuştur. Abılay Han öldükten sonra Argın uruğunun batı bölümlerini ve bir takım Kıpçakları, Kökçe Tav merkez olmak üzere, Abılayın oğlu Uvalı (= Veli) idare etti. Bu han başlangıçta babasının âdeti üzere Çinlilerle münasebeti idame ettirdiyse de, Bükey Hanın gittikçe büyüyen nüfuzu karşısında kendisini ahaliye sevdiremeyip, Çinlilerden de bir yardım elde edemiyerek 1788 de Rusyaya tâbi oldu. Ve Ruslara dayanarak Bükey Hana tâbi uruklara [6]) tâlip olunca, Bükey de 1816 yılında Rusyaya tâbi olup, malikânesini çara tasdik ettirdi. Maamafih Veli ve biraderleri Çingiz ve Tız Sultanlar, daha 1794 yılında Çine arzı tâbiiyet ediyorlardı. Abılayın otuz kadar sayılan oğullarının çoğu, Khokand hanlığına bitişik Ulu Yüz kabileleri başında bulunuyordu.

Bükey Hanın (1819) ve Veli Hanın (105 yaşında, 1824 te) vefatlarından sonra Ruslar hanlığı lâğvedip, şimdiki «Uyezd» (tümen) mukâbilinde «Prikuz»lar tesis ve bunları da han zamanındaki usule mutabık «Divan» tesmiye ettiler. Her «Divan» da da üç yıl müddetle hanlardan yahut «kara»lardan (yani «tabaa»dan) bir «Ağa Sultan» intihap ettirir oldular. Bükey Handan sonra oğlu Çingiz, sonra 1844 e kadar Çingizin oğlu Tursun (Camantay), sonra 1856 ya kadar Bükey Hanın diğer oğlu Tevke'nin oğlu Koşbek, sonra karadan Tobuklu kabilesinden Öskenbay oğlu Konanbay Mirza, sonra 1858 e kadar Tursun (Camantay)ın diğer oğlu Tölek Töre, sonra 1861 e kadar tekrar Koşbek, Tursunun daha bir diğer oğlu Sarcan, nihayet Abılay neslin-

6) Moyın, Altay, Törtovul; Cancar, Bayböri, Küçük-Calun, Bala-Çurın,-Kerin, Kırgız, Tobuklı, Taraklı, Koñrat, Karpık.

den Calkınbay Töre [7]) (1869 a kadar) ağasultanlık ettiler. Velinin yerine oğlu Çingiz Sultan, diğer divanlarda Akmulada karalardan Kıpçak İbray, Bayan-Avul da Çurman oğlu Musa uzun zaman ağa sultanlık vazifesinde bulundular.

Khokanda tâbi «İle» havzasıyla, Rus nüfuzu altındaki «Irtış» nehri arasındaki mıntakada, daha birçok sultanlar vardı. Bunların bir kısmı Rusa, diğeri Çine, üçüncü bir takımı da Khokanda meylederek geçiniyorlardı. Çıngız Tav etrafındaki Nayman kabilesinin ekseriyetine, şimdiki Ustkamin ve Zaysan tümenlerinde, Ebülmembet oğlu Ebülfayız Hanın evlâdı hâkim idi. Ebülfayızın (1783 te) ölümünden sonra ahali Barak'ın oğlu Khankhonca'yı hanlanıp, o da kendisini Çin hükûmetinden tasdik ettirmişti. Bu vakit Ala Göl-Aya Göz arasında Ebülfayızın oğlu Bobı Töre, bunun garbında biraderzadesi Sart Töre (Coçi Töre oğlı), Cungar Alatav'ında Ebülfayızın torunu Bek Sultan (Agaday Sultanın oğlı) hükûmet sürdüler. Daha cenupta Ulu Yüz'de, Ala Göl ve İle aralarında «Yedi Su»da, Abılay'ın oğulları hükûmet sürdü. Bunlara mücavir olarak Sultan Membet oğlu Çançar Sultan bulunuyordu. Rus tabaalığını kabul edip «mayor» rütbesine nail olan bu zat ve nezdindeki Molla Taşbulat Bekbulatov, Abılayın mezkûr oğullarını Rusya tâbiiyetini kabule dâvet ediyordu. Tobıl Tatarlarından asker kaçağı olan bu Taşbulat Molla, resmen Rusya hariciye nezaretinin memuru olup «vilâyet ser kâtibi» («guberenski sekretar») derecesinde idi. Kendisi şair ve musikişinastı. Bu itibarla teşvikatı neticesiz kalmıyordu. Nihayet 1822 de Abılayın mezkûr oğulları Rus tâbiiyetini kabul ettiler. Yalnız Tobuklı kabilesini idare eden Kasım ve İle ile Çu ırmakları arasındaki Uysun kabilesine riyaset eden Rüstem Töre [8]) müstakil kaldılar. Ebülfayız oğullarından ise ilk olarak Sart Töre 1824 te Rus tâbiiyetini kabul etmiştir.

Ruslar cenuba doğru ilerledikçe, elde ettikleri yerlerde, başlangıçta «divan» teşkiliyle «ağa sultan» tâyin ederlerdi. Sultanlar ve uruklar arasındaki kavgalardan istifade ederek 1826 da Karkaralı kalesini yapıp, buraya Abılay oğullarının muhalifi olan Tursun (Camantay)u, 1833 te Ayagöz kalesini yaparak, buna da Bobı Töre'nin muhalifi olan biraderzadesi Sart Töre'yi; 1854 te «Almatı» köyünü bir kale haline sokunca buraya Abılay'ın evvelce Karatal ve Kök Su'da yaşıyan oğlu

---

7) Calqunbay, atası Bıralı, atası Tuqı, atası Abılay.

8) Rüstem Töre, Abılayın kardeşi «Baqı» nın oğlu yahut torunudur (Qurbanali Khâlidî, Tevârikh-i Khamse-i Şarqî, 474). K o n ş i n'e göre Rüstem Sultan Ebülfayızın oğludur (*Zapiski Semipalat. podotdela geogr, obşc.* I. 105).

Sök Töre'yi ağa sultan olarak tâyin ettiler. Nayman uruğunun merkezi demek olan Aya Göz [9]) de Sart Töre'den sonra Undan Sultan neslinden Cabay [10]), sonra yukarda adı geçen Ağaday oğlu Bek Sultan, sonra onun amcazadesi Bolan Sultan (Çaday oğlu), sonra Bobı Töre'nin torunu Batır Barak Sultan (Sultabay oğlu), sonra diğer torunu Adilhan (Camantay oğlu), sonra Barağın kardeşi Selihan, sonra karalardan Kaldıbay, ağa sultan olup; Kaldıbay'ın çağında 1869 yılında, Kazakların bu nevi muhtariyetleri lâğvedildi.

Ebülfayız Hanın diğer oğulları Kökedey, Semen, Cabağı töreler ve Barak neslinden bazıları, meselâ Sıbankul Töre [11]), Kirey ve Kızay uruklarıyla birlikte Çin tâbii olarak kaldılar. Çögeçek, Gulca, Kubdu'da ve sonra bir kısımları Urumçı (eski Beş-Balık) taraflarında konup göçtüler [12]).

Doğu Kazak Sultanlarının Ünlüleri

Adı geçen sultanlardan Bobı Töre, yüz yıl yaşayıp 1848 de ölmüştür (mezarı Aya Göz'ün cenubunda Karakul'dadır). Gayet fasih sözlü (çeçen) olup sözle fazla iştigal ederek, idare işlerini ihmal ettiği maruftur.

Şairlerden biri bunun hakkında şöyle demiştir:

Bobekemden törelik iş ketpegen + Cigenine Bayus'day el cetpegen + Qarasözge qıbıladan esken cel dey + Aldınan toqtılı qoy dav bitpegen.

Yani: «Bobeke (yani «Bobı Sultan Eke»miz)den törelik (yani hanlık, sultanlık) hiç gitmemiştir. (Doymak için) yediğine Bayus (uruğu) gibi (büyük) el yetmemiştir. Şiir ve fesahatte o kıble tarafından esen yel gibi (ustadır); bu yüzden onun önünde bir yaşındaki koyun dâvası bile hiç bitmemiştir.

Bükey Han ile Barak Batır (yahut «Er Barak») ise, halk içinde nüfuz ve itibarları ile meşhurdurlar. Barak Batır, Naymanlardan Sadrımtay oymağının Rus tâbiiyetini istemeyip Khokand hududuna geçerken, Rüstem Töre'nin idare ettiği Uysun uruğu tarafından 1834 te

---

9) «Aya Köz», Temür sefernâmelerinde «Ay Ögüz» tesmiye edilmektedir.

10) Cabay, atası Sañqay, atası Adiltöre, atası Köçek, atası Undan, atası Şıgay.

11) Şıbanqul, atası Cankhoca, atası Baraq.

12) Doğu Kazak hanları tarihine ait malûmat, Krasovski, *Oblast sibirskikh Kirgizov*, Petersburg, 1868 de güzel hülâsa edilmiştir. Akhund Qurbanali nin *Tavârikh-i Khamse-i Şarqî*'sinde de çok kıymettar ve orijinal malûmat toplanmıştır. Bizim mesrudatımızın çoğu, kendi toplamalarımıza dayanmaktadır.

Çu havzasında yağma edilmesi dolayısile, Naymanları toplayıp İle havzasında öç alması ve Çine sığınan Kirey uruğu eşkiyasını 1860 ta tenkil etmesiyle ün almıştır. Hanlığının ancak iki yılı Rusya tarafından tasdik edilmiştir. Aygıryal Dağı yamacında Küb ırmağı üzerindeki karargâhında, 1863 yılında 50 yaşında iken ölmüştür (mezarı Semi Palat yanında Acısu'dadır). Barak son zaman Çingizlilerinin en değerlilerindendir. Tarihî ve millî destanları iyi bilir ve bilenleri de korurdu. Savaş işlerinde usta ve tedbirli bir zattı. Bunu yazan müverrih, «Barak, başka bir uygun zamanda geleydi hârikalar yaratacaktı» diyor [13]).

Ölümünden sonra, yanındaki ünlü Kazak halk şairi Argun Canaq Akın, onun için şöyle demiştir:

Çubarım, argınagım, ker maralım + Öz zañımca polkandik candıralım + Bala künden baş bulgan miñ san qulga + Balası Sultakemniñ Er Baragım +

Yani: «Çubar (at)ım,, asîl argamak (at)ım, keri renkteki maralım. Kendi usulümüze göre bir «polkovnik» ve «general»im. Daha çocukluğundanberi binler ve sanlar (yani yüzbinlerle sayılan) tebaayı idare etmiş Sultakem (Sultanay Ekem)in oğlü olan benim Er Barağım»

Yanındaki Türk Kazak halk müverrihlerinden Dulat Şecere adlı birisi maruf olmuştur. İlerde Kine Sarı vak'asında zikredilecek olan Rüstem Töre de, zamanının tanınmış simalarından biridir. Fevkalâde cengâver olduğundan «kan içer Rüstem» demişlerdir.

Veli oğlu Çingiz ve Bükey Han oğullarından Tursun (Camantay) Abılay'ın diğer oğullarından çok korktuklarından (bilhassa ilerde bahsedeceğimiz Kine Sarı isyanı zamanında) Ruslara yakın bulunmuşlar; Rus şehirlerine, memur ve aristokrasisine ihtilât edip, Batı Sibirya vâliliğinde itibar ve nüfuz kazanmışlardır.

Ruslar, 12 ilkteşrin 1868 kanunu ile, Batı Kazakistanda «ak süyek» yani asilzadeleri (Çingiz torunlarını) idare işlerinden el çektirip, Doğu Kazakistanda «ağa sultanlık» müessesesini ilga ederek, güya «bütün halkın seçime iştirak ettiği demokratik halk hâkimiyeti» adına «biy» ler tâyin etmek usulüne geçtiler. Bu «biy»ler «kara» (yahut «kara süyek») yani «plebe» tesmiye edilmekle beraber, yine aşiret reisleri idiler. Fark, bunların Çingiz torunlarından olmamaları idi.

Doğuda «ağa sultanlık» kaldırıldıktan sonra da Ruslar, Kazak sultan ve beğlerinden bazılarını «üyeznuy naçalniki» yani tümen kaymakamları nezdinde müşavir (sovetink) ve muavin adıyla bulunduruyorlardı. Evvelçe Karkaralı'da ağa sultan olan Kunanbay Mirza bu se-

---

[13]) Akhund Qurbanali, *Tavârikh-i Khamse-i Şarqî*, s. 377.

fer Aya Göz «üyez naçalniği»ne muavin tâyin edilmişti, ki Kazaklardan çıkan büyük şair Abay'ın babasıdır. 1883 te bu muavinlik lâğvedilip, hâlis rus idare usulüne geçtiler. Nihayet 22 haziran 1886 kanunu ile idarede kabile tertibatı tamamen ortadan kaldırılıp, ülke, yalnız coğrafî esasta «volos»lara [14]) bölündü ve volos reislerine de rusça «volosnoy» (yahut türk telâffuzuna göre «bolıs») denilir oldu.

Rusların millî Kazak idaresinden halis rus idare usulüne geçmelerindeki bu tedricî usul, ozaman ahaliye çok fena tesir etmiş; Rusların hiçbir söze, andlaşmaya falan riayet eder adamlardan olmadığı, tabiatlarının hainliği halk şairleri ağzında söylenmiştir. Karkaralı'da son ağa sultan olan Calkunbay Töre, «bize, sultanlık babamız Abılaydan gelmiştir, Rusun verdiği artık Rusun oldu» demiştir.

Aya Gözde rus vâlisi Niukhalov, ahaliyi toplayıp ağa sultanlığın lâğvını ilân ederken, «siz, bugüne kadar sultanların elinde esirdiniz; şimdi tamamile hür oldunuz» dediğinde, Kaldıbay Batır ona: «Orustar sender neme aytıp tursıñdar, özderiñ aqça alayın dep qılgan qılıqtarıñ» yani «Siz Ruslar ne yalancı herifsiniz! Maksadınız, ahaliyi yağma etmektir» demiştir. Bu münasebetle general Mokşeyev'in «Türkistan Seyahatnamesi»nde 1847 yılı Sır Derya seferi sırasında, Rus ordusunda bulunan bir Başkurt küçük zabitinin ağzından naklettiği cümleleri hatırlatmak münasip olur. Bu zabit, Rusların, Başkurdüstanda olduğu gibi, Kazakistan ve Khıyvada da tatbik edecekleri siyaset hakkında: «Ne için çar Khıyvayı işgal edip hanı yakalamıyor? İsterse bunu yapabilir. Nedir bu han? Bu hiçtir. Çar onu yakalayıp Napolyon Bonapartın oturduğu adaya göndermek iktidarına maliktir. Khıyva meselesini şöyle çabucak halletse olmaz mıydı? Hayır olmaz. Çünkü Rus hilekâr ve mekkârdır. O, bizim Başkrut ve Kazak gibi değildir. O, her işini gizli ve yavaş yapar. Kazaklar da bozkırda kendi başlarına geziniyorlardı. Hiç kimseyi hükümdar tanımıyorlardı. Rus ona kırmızı kaftan verdi. Kazak da buna çok memnun oldu. Kaftanı verdikten sonra, Rus, onu kendi isteğine göre sevketmeğe başladı. Rus onu, şimdi yalnız arabanın yanından yedek getiriyor. Fakat biraz sonra arabanın kendisine koşacaktır. Sonra da kamçılamağa başlıyacaktır. Biz Başkurtlara da böyle yaptı. Şimdi tamam esir olduk. Khıyvayı da öyle yapmak istiyor» demiştir. Rusların eskiden âdeti şöyle olmuştur: Bir memur, polis müdürü falan gelir, köylülerin ruhuna uygun bir kâğıt okur ve onu imza ettirirdi. Halbuki kâ-

---

14) «Volost» kelimesi «ulus» kelimesinin eski Edil Bulgarlarının şivesinden rusçaya geçmiş bir şeklidir. Bulgarcada «ulug» sözü «vulug», «on» da «von» telâffuz edilmiştir.

ğıtta bambaşka bir şey, yani köylülerin aleyhine yazılmış bir şey bulunurdu. Bunu çok denemiş olan ahali, hükûmetin teklif ettiği kâğıtları imzadan çekinirdi. Hattâ kâğıtta yazılanları kendi güvendikleri birisine okutsalar dahi çekinirlerdi. Bu, yalnız hükûmetle olan muamelede değil, bütün Ruslarla, Rus tüccarları, alpağutları (yani boyarları) ve başkalarıyla olan muamele evrakında, andlaşma, toprak ve mülk kadastro kâğıtlarında da böyle olurdu. Rusların bu tabiatını, Kazaklar, son zamanlarda öğrenebildiler ve «Rustan dostuñ olursa beliñde baltañ olsun» diye söyler oldular.

Ağasultanlığın kaldırılmasından sonra, bir taraftan 21 ilkteşrin 1868 tarihiyle «sahra vilâyetleri idaresine ait kanunlar» neşredilip, şimalî Kazakistan, merkezî Omsk şehri olmak üzere, 4 sahra vilâyetine taksim edilip; Kazak «biy»lerine, yalnız Kazakların kendi aralarındaki ihtilâfları halletmek hukuku bırakıldı. Yedisu ve Sır Derya Kazakları ise Cenubî Türkistan idaresine ait 12 haziran 1886 kanununa göre idare edilir oldular.

Rus İdaresinde Mâverâünnehir Hanlıkları

Mâverâünnehre geldikten sonra Ruslar, Bukhara, Khıyva ve Khokandı hanlık olarak bıraktılar. 1855 yılında Çernayev ve Krijanovski Taşkendi de «Rusya ile dost müstakil İslâm devleti» ilân etmek istemişlerdiyse de ahali Rusların yalanlarına inanmamıştır. 1868 de Khokand ile olan andlaşma da, güya müsavat esasında idi. Andlaşmada «Rus tüccarları Khokandda, Khokand tüccarları Rusyada aynı hukuka malik olurlar» deniliyordu. Khudâyârın ilticasından sonra, yerine geçen oğlu Nâsıreddin, evvelce Rusyada bulunmuş, biraz da rusça öğrenmiş, Avrupa tarzı hayat temamülü göstermiş bir zattı. Rus idaresinde 8 yıl devam eden hanlığı, 1876 da Piskentli Molla İshak (Pulat Han)ın isyanı dolayısıyla general Kaufmann'ın Petresburgdan gönderdiği bir emirle (7 şubat) lâğvedildi. Ruslar, Kaşgar beyi Yakub Beğle de 1872 de aynı Khokandla olan şartlar esasında bir andlaşma yapmışlardı. 1877 de Yakub Beğ, Kaşgarı kendisi ve oğulları idaresinde bırakmaları şartı ile, Ruslara tâbi olacağını söylemişti. Çinin müdahalesi ve Yakubun fücceten ölümü neticesinde, Kaşgar, Uzak Doğuya eklendi. 1878 de Rus elinde yalnız Bukhara ve Khıyva hanlıkları kaldı.

Rus İdaresi Altında Bukhara

Bukhara emîri **Muzaffer,** 1868 haziranında Zire Bulak savaşında memleketi artık tamamen kaybetmiş bulunuyordu. Hacca gitmek için Ruslardan müsaade istemişti. Fakat general Kaufmann ve Rus hariciyesi, Rus-İngiliz münasebetini fazla gerginleştirmemek fik-

riyle ve aynı zamanda Ortaasya İslâmlarının dinî merkezi sayılan bu ülkeyi bilfiil ilhak ederek memleketi vakitsiz olarak fazla genişletmeği, ozamanki Rus kuvveti için uygun görmeyip; Bukhara merkez olmak üzere, hanlığın enkazını emîre verdiler. Ruslar (general Romanovsky), Bukhara emîrini hakikaten «Müslüman ruhânîlerinin reisi» sayıyorlar ve Bukharaya tecavüz, islâmların dinî duygularına tecavüz olacağını zannediyorlardı. Zahiren emîrle yalnız dostluk andlaşması yaptılar. Emîr hariçle münasebetlerinde devam ediyordu. Taşkentteki umumî vâliyle konuşmayıp, yalnız Petresburgla iş görmek istiyordu. 1869 yılında emîr, oğlu Abdülfettâh'ı Petresburga gönderip, umumî vâlinin müdahalesinden şikâyet etmiş ve kendisinin, güya ancak Türkiye sultanının tavsiyesi dolayısıyla, Rusya ile «dostluk andlaşması» yapmış olduğunu bildirmişti. Aynı zamanda Abdülhay adında birisini İstanbula elçi olarak göndermişti. Rusya hükûmeti emîri hariçle münasebetten derhal menetti. Bununla beraber hanlığı, resmen umumî vâliye değil, Rus hariciyesine tâbi göstermek üzere Kagan istasyonunda bir siyasî ajanlık tesis etti. Umumî vâli Kaufmann, Bukhara emîrini «kendisinin en sadık ve itaatli memurlarından» sayıyordise de, resmen ancak Petresburga tâbilik şekli, hanlığın son gününe kadar muhafaza edildi.

Şehrisebzde Açımaylı Hekîm Beğin oğlu Baba Bek, «Kitab» da Taraklı Cüre Bek, Doğu Bukharada Şîrâbâd vilâyetinde Koñgrat ve Saray uruklarına dayanarak Âstâne Kul Künsük, Külâb ve Belcuvanda Sarı Khan Atalık, Hisarda Uluğ Bek Bukhara emîrini tanımıyorlardı. Ruslar, ahalinin protestolarına rağmen, bunları Emîr Muzaffere tâbi ettiler. Bu sebepten Emîr Muzaffer Ruslara pek minnettar ve sadık oldu. Memleketinde bir isyan çıksa, derhal Ruslara başvurur oldu. Emîr Muzaffer Avrupa tertibatını öğrenmeğe pek muhalif değildi. Ahmed Makhdum (yahut «Ahmed Gele Mühendis Dânış») adında bir müneccimi vardı. Bu zat, iki defa (1882 de veliahd Abdülahadle birlikte) Rusyada bulundu. Kendi seyahatinden ve Bukharada ıslahat lüzumundan bahsedip, «Navâdir ül-Vaqâyi» adında bir eser yazdı. Ülemâ tekfir ettiği halde emîr buna dokunmadı. Kendisinden sonra oğlu **Abdulahad** (1882-1910) ve Abdülahadin oğlu 'Alîm (1911-1920) hükûmet sürdüler. Bunlar Rusyaya sadakatte, Emîr Muzafferi geçtiler. Bu sebeptendir ki Ruslar, Emîr Abdülahade 1889 yılında 2000 tane eski usul «birdan» tüfeği, 1904 te de birkaç tane eski usul top bile verdiler. Abdülâhad, çarın Rus Kazaçi (Kozak) askerine kaydedilmiş, kendisine «General Adyotant» rütbesi verilmişti. Kırım-Yalta tenezzühgâhlarında sarayı vardı.

Emîrin erkânından «Kuşbegi» çok defa Bukharanın şiî İranlılarından oluyordu. Çünkü emîr, kendi Özbeklerine güvenmiyordu. Rus çağında da Özbekler, bu Mañgıt emîrlerini sevmiyorlardı. Bunu 1913-1914 yıllarında Batı ve Doğu Bukharada bizzat öğrendim. Hattâ beğlerden Guzarda Mustafa Bek Qavçın, «bizim memleketimiz Mañgıt tagallübünden dolayı Rusların eline düştü» diye söylüyordu. Ahalinin fikirlerini bilhassa Abdülahad iyi biliyordu; kendi hâkimiyetinin de, ancak Rus yardımıyla yaşıyacağına inanmıştı.

Fakat demiryollar geçtikten sonra Ruslar emîri sıkıştırmağa başladılar. Demiryol hattı üzerinde Rus kasabaları kurmak (1885), gümrük işlerini ve Bukhara-Afgan sınırının muhafazasını Rus eline almak (1894) isteğinde bulundular. Başvezir Âstâne Kul Kuşbeginin mukabelesine rağmen, Kagan, Çarcuy, Kerki şehirleri Rusların siyasî ve askerî merkezleri haline getirildi. Gümrük işini ve hudut muhafazasını da ellerine aldılar. Bu münasebetle Bukharada Hind emtiasının değeri % 30 dan, % 50 ye yükseldi. Hind malları, artık Kafkasya, Batum tarafından gelir oldu. 1901 yılında Ruslar, Bukharanın para basmak hukukunu lâğvetmek istediler. Burada da Âstâne Kul, «sikkenin ilgası, emâretin ilgasına müsavidir» diye mükabele gösterdi. Nihayet Ruslar, Bukhara «tenke» sinin 15 «kopeka» dan, 10 kopekaya indirilmesini ve Rus Devlet Bankası vasıtası ile iş görülmesini talebettiler. Emîr de, 25 milyon tenke'den fazla basmamak ve onu da Rus devlet Bankasında bulundurmak şartıyla sikke basmağa devam etmek hukukunu muhafaza edebildi. Kendisi, Ruslarla fazla temastan çekinerek, Kermînede oturdu. Sonradan Kermîne ile Taşköprük arasında Kharâbâd adında bir saray yaptırıp, orada münferid bir halde yaşadı.

Emîr Abdülahad, gayet hasis tabiatlı bir adam idiyse de, tecrübeli, işgüzâr, muktesit ve fikir sahibi kişi idi. Zamane adamlarına ve gazetecilere ehemmiyet verirdi. Kendisinin şairlik iddiası vardı. Beğlerinden, sonradan Hisar hâkimi olan Evliya Kulı Bek (mahlesi «Hüseynî») de şairdi. Bir divan da bastırmıştı. Emîrin ve nedimlerinin bazı şiirlerini, onun elinde görmüştüm. Bu Evliya Kulının oğlu İshak (Ser-i Asya beği) gazeteleri tâkip ediyordu. Bukharada 1907-1908 yılında başlıyan mektep ıslahatı işlerinde de, emîr kendisi, Âstâne Kul Kuşbeği ve Kadı Kelân Bedreddin göz yumuyorlardı. Haremeynde tekkeler yaptırdı. Hicaz yoluna ve Petresburg camiine bir çok paralar verdi. Doğu Bukharada emîrin nâibi olan Özbek Âstâne Kul Kuşbeginin hareketleri, Rusları daha ziyade kuşkulandırıyordu. Bu zat, İstanbulla münasebette bulunuyordu, hediyeler gönderiyordu. Şimdi Türkiyede siyasî mülteci sıfatıyla yaşıyan ve ismi yukarıda (s. 192) geçen, esbak

Kâbil elçi muavini Hacı İsâmeddin karaulbeğini göndererek, Sultanahmetteki tekkeyi genişlettirdi. Tarablus savaşı sırasında para gönderdi. Nihayet Ruslar, Bukharanın başına bir belâ çıkardılar. 23 kânunusani 1910 da Bukharada Sünnî-Şiî kavgası çıkarıldı. Şiî olan başvezir İranlı Âstâne Kul tardedildi. Kadı Kelân Bedreddin ölmüştü. Ülemânın en müteassıplarından Damulla Baka Khan, kadı kelân (yani adliye nazırı) tâyin edildi. Bedreddinin, taassupta herkesi geçen cahil oğlu Burhaneddin polis müdürü (reis) idi. O güne kadar Şehrisebz hâkimi yani mutasarrifi olan Nasrullah bey (Sünnî) Kuşbeği (yani başvekil) tâyin edildi. Ruslar bir çok işlere el koydular. Eski Bukhara şehrinin işlerine karışmak için, bir rus polis müdürü (pristov) tâyin edildi. Emîr, kendi hükûmetinin son günleri gelmekte olduğunu biliyordu. Evvelce müptelâ olduğu hastalığı arttı ve 7 kânunusani 1911 de öldü.

Abdülahad, hükûmetinin başlangıcında biraderlerini hapis ve tardetmişti. Bunlardan biri olan Sıddık Han mahpustu. Bu zat tarihle iştigal ediyordu. Yazdığı bir eser de vardır. Yalnız diğer biraderi Ekrem Han Töre Guzar'da Bek (yani vâli) olarak kaldı. Bir medrese yaptırmış, oraya ve sarayına tarih ve edebiyata ait birçok yazma eserler toplamıştı. 1914 te, benden, Khanikov'un seyahatnamesini bulup vermemi ve oğullarına ulûm-u dünyeviyye (coğrafya ve riyaziyat) öğretmek için muallimlik etmemi istemişti. Fakat sonraları, nedense, yeniliğe karşı çok asabilik gösterdi. Abdülahadin ölümünden sonra bunları geçerek emîr olan Emîr Alîm ise, rusça tahsiline rağmen, idaresiz ve gayet korkak bir şahıstı. Ruslar Bukharayı, kasden ortaçağdaki şeklinde muhafaza ediyorlar ve kendiliğinden çürütmek istiyorlardı. Ülemânın yolu da bu idi. Bundan dolayı, emîr istese bile, hiçbir ıslahata kalkışamazdı. Netekim cülûs gününde güya vergileri ıslah, bütçe ve memurlara maaş meselesini ileri sürdüyse de, bastırıp neşretmekten çekindi. İmam Kulı Mañgıt adında fâsıt ve müteassıp birisi nedimi idi. Bununla beraber emîr de sefahate daldı. Ahaliye karşı cebir ve zulüm, babası zamanındaki dereceyi geçti; dayanılmaz bir hale geldi. Hanlığın o surette yaşaması, Türkistan için hakikaten bir leke idi. Emîr, büyük bir emlâk sahibi, ortaçağvari feodal ve aynı zamanda en müteassıp ülemanın ve irticaın istinadgâhı idi. Pamuk fabrikaları kendi elinde olup, rençber ahali bütün mahsulâtını ucuz fiatle ona vermeğe mecbur bulunuyordu. Bukharanın iktısadî hayatında, tarihte olduğu gibi bugün dahi, çok mühim yer tutan mahsullarından «Karaköl» (Astarkhan) derisi [15], ta-

[15]) Bukhara yanındaki «Karaköl» tümeni ve havalisinde çok elde edildiğinden «karaköl» ismini alan bu deriler, onuncu asırda «Türkistan ve Khorezm»

mamen onun elinde idi. Her yıl Moskovaya 15.000.000 rublelik karaköl gönderiyordu. Memleket gittikçe çürüyor, bitiyordu. 1909 yılında, Bukharadaki rus memurlarından Laggfet, «Bukhara İngiliz idaresinde bulunmuş olsaydı, çoktan medenî bir memleket haline gelmiş olurdu diye yazmıştı. Hakikaten böyle idi. Emîrin hükûmetini kendiliğinden çürütüp, ahaliyi bilâvasıta Rus idaresini kabule icbar edebilmek için, koca bir memleketi tamamen berbat ediyorlardı. Hanlık ise 1915 yılına kalmadan bitirilecekti. Rusların kararı bu idi. Yalnız cihan savaşı hanlığın ömrünü biraz uzattı. Emîr Alîm 21 nisan 1917 (28 cemâziyelâhır 1335) tarihinde bazı ıslahat hakkında ferman çıkardıysa da, ikinci gün gençler tarafından yapılan nümayişte ahrar ezildi. Yaralılardan biri (Molla Nezrullâh) öldü. Emîrin Kuşbegisi Nasrullah Bek de, oldukça fikir sahibi ve teceddütperver bir adamdı. 1914 yılında, Bukharada ülemâ ve ümerâdan birçok kimselerin kütüphanelerini görüp, istifade etmeme cidden yardım ettiyse de; emîrin Bukhara dahilindeki sarayında («Erk» te) bulunan eski kütüpaneyi göstermesini rica ettiğimde, emîrden müsaade alamadığını söyleyip, itizarla baştan savmıştı. Nihayet kütüphane de Bolşevikler tarafından yakıldı. Kadı Kelân Burhaneddin, ülemâ arasında irsî bir padişah gibi idi (büyük babası «Sadreddin Külâbî» Emîr Muzafferin, babası «Bedreddin» Emîr Abdülahadin kadı kelânları idiler). Fevkalâde müteassıp idi. 22 nisan vak'asından sonra Nasrullah azledilip yerine müteassıplardan Nizâmeddin Ürgencî kuşbeği tâyin olundu. Bununla Rusyadaki inkılâp devrinde Bukharada, eskisinden daha fena mürteci bir hükûmet teşekkül etmiş oldu. 2-16 mart 1918 de Bolşeviklerin Kolisov adlı reislerinin Bukharaya yaptığı muvaffakıyetsiz bir sefer neticesinde, memleketin her tarafında münevverler kesildi. Nihayet 2 eylül 1920 de Bolşevik Ruslar Bukharayı işgal ettiler. Emîr, önce Doğu

---

taraflarında yetiştirilen koyunların derisi sıfatıyla mâruf olmuştur. Sâmânî emîri İbrahim bn Alptegin'in ifadelerine atfen İbn Havqal'in verdiği malûmata göre, o zaman Khorasanda kırmızı karaköl iki dinara kadar, siyahları «bir çok dinar» kıymetinde satılmış, beyaz karaköl'de ekâbirin eğer örtüleri olarak kullanılmış, bunlar da pahalı olmuştur (bk. İbn Havqal, 106-107, yeni tabı, 162). 17-19. asırlarda bu karaköller bilhassa Astarkhan yoluyla Rusyaya ve oradan Avrupaya külliyetli miktarda ihraç edilir oldu; bu yüzden bunları Rusya tarikiyle elde eden memleketlerin bir çoğunda bu deriler, Astarkhan şehri ismiyle (Türkiyede hattâ bu şehrin isminin rusça telâffuzu ile: «astragan» ismiyle) mâruf oldu. Doğu Anadoluda ve Azerbaycanda halk arasında pek makbul olan ve hikâyelerde de söylenen meşhur «Bukhara papağı (kalpağı)» da bu karaköl derisinden yapılırdı.

Bukharaya, 21 şubat 1921 de de oradan Afganistana kaçtı Böylelikle sülâlenin hâkimiyeti de sona erdi. Ruslar, işgallerinin başlangıcında, az bir müddet için, yerli gençleri hükûmete getirdilerse de, sonradan tamamen kendi ellerine alıp, şimdi de bu hanlığı Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Tacikistan cümhuriyetleri arasında bölüştürdüler. Hanlığın mesahası 178.750 kilometre murabbaı, nüfusu 2 ½ - 3 milyon sayılıyordu. 1925 istatistikinde bütün nüfusun 2.029.512 kişi olduğu gösterilmektedir. Bu istatistik, isyan devrinde toplanan malûmata göre yapıldığından inanılamaz ve eksiktir.

Rusya İdaresi Altında Khıyva Hanlığı

Khıyva Hanlığı ise, Bukharanın aksine olarak daha işgal devrinde bile, Rusya hariciye nezaretine değil, doğrudan doğruya Türkistanın mahallî Rus idaresine tâbi tutulmuştu. Hattâ Taşkend vâlisine de, Sır Derya vilâyetinin bir kaymakamlığı olan ve merkezi «Törtkül»[16]) de bulunan «Rus Amu Derya Şubesi» kaymakamlığı vasıtasıyla tâbi edilmişti. Halbuki Bukhara emîrine verdikleri gibi, Ruslar, Khıyva hanına da yüksek rütbeler vermişlerdi. (Khıyva hanına rusça «Ego Svetlost» diye hitap olunurdu). Bunlar da, Bukhara emîrleri gibi, zaman zaman tâzimat arzetmek veya nümayiş için Petresburga gidip gelen rus memurlarından ibarettiler. Bu hanlar uzun zaman yaşadılar: Rus işgalinden önce cülûs eden **Mehmed Rahim** Han çok hükûmet sürdü. Son asırlarda çok zayıf ve ahalisi az olmasına rağmen, Khıyvada eski Khorezm liberalizmi ananeleri yaşadı. Khıyva hanları, Rusya devrinde de, Bukharaya nisbetle terakkiperver oldular. Mehmed Rahim Hanın başveziri olan Mehmed Niyaz Divanbegi, umumen Türkistanın en zengin ve akıllı adamlarından sayılıyordu. Bu zat, hakikî mânasıyla mütefekkir ve asrın ihtiyaçlarını anlamış bir zattı. Hanlığın işgali yılında tedavi için Petresburga gidip, orada öldü. Bunun ve Mehmed Rahim Hanın yakın akrabasından birisi İbrahim Hoca idi (ölümü: 1890). Bu İbrahim oğlu İslâm Hoca da, bütün Türkistanın en ileri gelen terakkiperver şahsiyeti idi. Yukarda söylediğimiz veçhile Khıyvada taşbasma (litoğrafya) daha Ruslardan önce kurulmuştu. Bunu, İkinci Mehmed Rahim Han kurmuştu. Mehmed Rahim Han, Rus çağında hükûmet süren Türkistan hanlarının en değerlisi, akıllısı ve münevveri idi. Kendisi şairdi. «Feyrûz» mahlesiyle yazdığı şiirler bir divan teşkil etmektedir. Zamanında eski üslûp türk edebiyatı tervic edildi. Akranından 30 kadar şairin eserleri, başhekimi Ahmed Tabib tara-

---

16) «Törtkül» murabba demektir. «Tört Köl» yani «Dört Göl» ile karıştırılmasın.

fından toplanıp neşredilmişti. 1864 ağustosunda 20 yaşında iken tahta çıkan Mehmed Rahim Han, 47 yıl hükûmet sürüp, 2 eylûl 1910 da öldü. Yerine geçen oğlu **İsfendiyar Han** ve veziri İslâm Hoca, rusça bilir, rus ve müslüman matbuatını tâkip ederler, müsteşrikler ve ilim ehilleriyle temasta bulunurlardı. «Usûl-ü Cedide» mektepleri açıp Tatar münevverlerinden öğretmenler getirtmişlerdi. Onlardan ikisi Muharrem Feyzi ve Muhtar Bekirdir. İsfendiyar nihayet, kıskançlıkla ve yahut Rus telkini ile İslâm Hocayı öldürttü. Beyaz Rus kuvvetlerine dayanarak Türkmenlerle mücadeleye başlayıp, kendi işini harap etti. 1916 isyanları sırasında rus generali Galkin'e karşı Türkmenleri teşkil edebilen Yomut reisi Mehmed Kurban Serdar Cüneyd Han, 1917 inkılâbı günlerinde hana karşı, Khıyva gençleriyle iş birliği yaptı. İsfendiyar Han Khıyvaya meşrutiyet hakkı vermişti. Biraz sonra general Kuropatkine başvurarak meclisi dağıtmak istedi. General Kuropatkin de, albay Zaytsov kumandasında bir kuvvet göndererek, meclisi dağıttı. Han Cüneyd, genç Khıyvalılarla birleşerek bu albayı —o zamanki rus ordusundaki bozgunluktan istifade ederek— Khıyvadan çıkarabildi ve oğlu İşim'in eliyle İsfendiyar Hanı öldürüp (1918), yine hanın amcası **Seyid Abdullah**'ı hanlandı. Bu da, derviş huylu, sofu, hükûmete liyakatsiz birisi idi: Han Cüneydin elinde oyuncak oldu.

Han Cüneyd de gençleri kendisinden kaçırdı. Maiyetinde Özbeklerden yalnız Tazı Mahrem bulunuyordu. Türkmenlerin kendi aralarında da Han Cüneyde muhalif fırkalar kuvvet alıp Kuş Mehmed Han ve Gulâm Ali etrafında birleştiler. Genç Khıyvalılar da onlarla birleştiler. Bolşevikler buhlardan kendi lehlerine istifade ettiler. O vakit Ruslar tarafından Taşkentten gönderilen Türk zabiti Kâzım Beğin ve Türkmen münevverlerinden Kul Mehmed'in Han Cüneydi Bolşeviklerle barıştırmak tecrübeleri olduysa da, akim kaldı. 1919 kânunuevvelinde Han Cüneyd, Amu Deryayı geçerek Törtkül'de bulunan Ruslara taarruz etti. Fakat genç Khıyvalılara dayanan Ruslar 25 Kânunuevvelde Khıyvaya hücum edip payıtahtı işgal ettiler. Han Cüneyd, ileride bahsedeceğimiz basmacılık rolünü yapmak üzere, 1920 kânunusanisinde Karakum çöllerine çekildi. Ruslar, gençlerden Yeni Ürgenç'te, Cum'a Niyaz Sultanmurad oğlu reis olmak üzere, Koşum Han ve Gulâm Alilerden ibaret bir hükûmet teşkil etmişlerdi. 1 şubatta bunlar, Seyid Abdullah Hanı da tahttan vazgeçmeğe icbar edip, kendisini Moskovaya gönderdiler. Bu son Khıyva hanı orada hapishanede açlıktan öldü. Biraz sonra gençler hükûmeti de ortadan kaldırılıp eski Khorezm-Khıyva Hanlığı; Kazakistan, Karakalpakistan, Türkmenistan Cumhuriyetleri arasında bölüştürüldü. Khıyva Hanlığının mesahası 59.250 verst murab-

baı, nüfusu da yarım milyon sayılıyordu. 1925 te yapılan nüfus sayımında ahalinin biraz fazla, 840.844 kişi olduğu anlaşılmıştır.

Yeni İdare Makinesi ve Vergiler

Cenubî Türkistanın, Bukhara ve Khıyvadan başka, öteki bölümlerine Ruslar, başlangıçta Orenburg'a tâbi olmak üzere «Türkistan Vilâyeti» şeklini, sonra Fergane, Semerkand, Sır Derya ve sonradan Yedisu ve Zakaspi (Mâverâ-i Bahr-i Khazar) vilâyetlerinden ibaret ayrı bir Türkistan Umumî Vâliliği şeklini verdiler. İdare makinelerini ve vergi sistemlerini yavaş yavaş ruslaştırdılar. Buralarının eski hanlar zamanındaki memurlarının çoğu, askerler, hocalar ve seyidler gibi eski zamanda vergiden muaf tutulan ruhanîler sınıfı bu sırada açıkta kaldılar. Ruslar şehirlere yakın bulunan Türkmen ve Kırgız-Kazakları başlangıçta polislik işine celbetmişlerdiyse de sonra bunu da durdurdular. Yalnız Khokand hanı Khudâyârın oğulları, Şehrisebz hâkimi Cüre Bek'in evlâdı ve Khokand hanı tarafından 1869 da Petresburga gidip gelen elçi «Mirza Hakîm»in oğulları (Ümidoflar) Rus mansıplarına terfi ettirilip askerliğe de celbedildiler. Şehir ve nahiye idaresinde binbaşı, yüzbaşı, kurbaşı, mîr-i şeb gibi mansıplar ve şeraitle hükmeden kadılıklar, muhtelif vakitlerde geçirdikleri değişikliklerle beraber, yaşayıp kaldılar. Vergi sistemini de çabuk değiştirmediler. Hanlar zamanında üç türlü vergi alınıyordu. Bunlar da «kharac», tanab» ve «zekât» vergileri idi. Bunları eski usulde yerli «serkâr» ve «emlâkdar» lar vasıtasıyla topluyorlardı. Taşkendde bir «serkâr» ve ona tâbi olarak 24 «mîrab» [17]) bulunuyordu. Vergi toplanmasına «minbaşı» ve «tuvaçı» lar nezaret ederlerdi. 1869 yılında bu usul değiştirilip, serkâr ve emlâkdarlıklar lâğvedildi. «Mîrâb» lar yalnız su ve sulama işlerine bakar oldular. Bunların metbuu olan yüksek su memurları «arık aksakal» ve «tugançı» lar muhafaza edildi (Taşkend tümeninde 35 arık aksakal, 3 tugançı ve 59 mîrâb vardı). Vergiler Arıktaki «emin» ve «illikbaşı» lar tarafından toplanır oldu. 1886 yılında umumiyetle eski vergi sistemleri değiştirildi.

Ve onda bir mikdarında «devlet arazi vergisi» alınıp bütün idaresi «kazıunnaya palata» denilen defterdarlığa tâbi tutuldu. Evvelce

---

17) «Mîrâb» su taksimatını idare eden memur, yahut köyağası. Eskiden buna türkçe olarak «tudhun» deniliyordu (bk. Mahmud Kaşgarî, *Divân*, I, 335, III, 128). Türkler tarafından vaktiyle Doğu Avrupaya, Çine ve İrana kadar götürülen (bk. *İbn Fadlân*, 106) bu ıstılahın yerine farsî olan «mîr-âb» tâbirinin yerleşmesi, İslâm devrinde Tacik tesirini gösteren geniş iktisadî ve içtimaî ıstılahlardan biridir.

memurların zeametleri «mülk», ahalinin hususî yerleri «emlâk» tesmiye edilirdi. «Mülk» ler vergiden muaftı. 1881 kanunu ile «mülk» ler de «emlâk» ile bir sayılıp her ikisinden de vergi alındı. Umumiyetle Türkistanda büyük mülk sahipleri yoktu. Yalnız Khıyva hanının başveziri Mehmed Niyaz Bay'in 1200 hektar kadar toprağı vardı, elinden alınıp orada şimdiki «Törkül» şehri yapıldı ve kendisine yalnız 50 hektar yer bırakıldı. Türkistanda gayet zengin vakıf yerleri ve mülkler vardı. Ruslar bunları da yavaş yavaş hükûmet eline geçirmek yoluna girdiler. Bunlara da birden el koymadılar. Zekât vergisi yerine «tamga» usulü (rusça: «promıslovoy nalog») tatbik ettiler. Başlangıçta ahali bu kapalı vergiden habersizdi. Yavaş yavaş o da kendisini hissettirmeğe başladı. Açık vergi de yavaşça arttırıldı. Eski Moğol ve Özbek hanları zamanında göçebelerden alınan vergi (kobçur) 100 baş hayvandan 1 baş (% 1) idiyse de, sonradan Bukhara ve Khokand hanları bunu bazan zekât adıyla % 2 1/2 a çıkarıyorlardı. Ruslar bunu, 1822 kanunu ile, sahrada ancak yüzde bir olarak alır oldular. Bununla Ruslar sahra ahalisini kendilerine celbediyorlardı. Türkistanın tamamiyile işgalinden sonra Ruslar (1868 yılında) bunu değiştirip, çadır başına 3 ruble, 1886 dan sonra 4 ruble tâyin etiler. Bundan dolayı Ruslar, Türkistan halk şiirlerinde, kötü niyetlerini her zaman gizli tutup yavaş yavaş meydana çıkaran nâmerd insanlar olarak tasvir edilmişlerdir.

Yeni Avrupa Müesseseleri ve Demiryolları

Türkistanda Rusların yerleştirdikleri tertibatın en mühim cihetleri; Avrupa usulünde nakliyat, demiryolları, eski şehirler yanında yeni usul ticaret kolonileri, telgraf ve posta, maliye teşkilâtı, banka ve posta havalesi, âsayiş temini için asrî kanun ve yeni usul şehir hayatı ve şehir idare usulleridir. Cenubî Türkistanın Rus idaresi altındaki elli yıllık hayatını dikkatle öğrenen müsteşrik ve sosyalist Nalifikin [18]) yerli Türklerin yeni usulleri nasıl öğrendiklerini «Yerlilerin Evvelki ve Şimdiki Hali» adlı eserinde pek güzel anlatmıştır. Türkistanlılar Rusların «posta» sı ile gönderilen paranın adres sahibine böyle ehemmiyetsiz bir ücret mukabilinde götürülüp verileceğine, telgrafın «hikmet» lerine önce pek inanmamışlar ve kendilerince bunu tecrübe etmişlerdir. Bununla beraber Türkistanlılar asrî tekniği, meselâ Fransız müstemlekelerindeki ahaliye

---

[18]) Vambery'nin verdiği malûmata göre (*Westlichen Kultureinflüsse im Osten*, Berlin, 1906, s. 50) aslen Kırgız-Kazaklardanmış; ben bu zatı şahsen iyi tanıyordumsa da menşeine ait böyle bir söz işitmedim.

nisbetle, daha çabuk öğrenmişlerdir. Kervan yolları derhal itibardan düşmüş, ahali şose yolları yapılmasını istemiş, asrî arabalar hemen kullanılmağa başlanmıştır. Bazı yerlerde (meselâ Çarcuy şimalindeki Dihnev'de) sulama işleri için, çığır yerine, lokomotif işletilmeğe başlanmış; pamuk temizleme fabrikaları ve diğer fabrikalar asrî usulde kurulmuştur. Ferganede Eseke ahalisi (1908 yılında) İsa Evliya arığının başını betonla tuğladan asrî bend (écluse) yapıp, kapılarını da demirden yaptılar. Bu son nevi işlere hiçbir Rus mühendisi karışmış değildir, ahali kendisi yapmıştır. Şurası da dikkate değer ki, Dihnev'de çığırı lokomotifle değiştiren zatı kendim de bizzat bilirim ki fikrî sahada en mürteci müteassıp adamlardandı.

Demiryol hatları evvelce 1898 yılına kadar Mâverâyi Kafkas vâliiumumî (rusça: namestnik) liğine tâbi olan «Türkmenistan» (Zakaspi) vilâyetinde 1880 yılında Kranovodsk (Kızılsu, Çağadam) dan başlamış, altı yıl sonra Amu Derya kıyısına, 1898 de Taşkende varmıştır. Taşkent-Orenburg hattı 1900-1905 yıllarında bitirilmiş; Taşkendin demiryolu hattı üzerinden Krasnovodsk ve Orenburgdan olan mesafelerin her ikisi yakınlama olarak 1750 kilometre kadardır. 1910 yılına kadar bütün Türkistanda 3338 kilometre uzunluğunda demiryolu hattı vardı. Sonra daha arttı. Merv-Kuşka, Khokand-Namangan-Endican hattı, Bukhara-Karşı-Termiz, Karşı-Şehrisebz, sonra da Termiz-Düşenbeh, Arıs-Almatı hatları ikmal edildi. «Türkistan-Sibirya» denilen son hat Semi Palat yanında Sibirya hattına eklenmek üzeredir. 1926 da Türkistanın demiryol hatları 4900 kilometreye varmıştır [19].

Şehir Hayatının İnkişafı

Rus hâkimiyeti devrinde şehir hayatı, evvelce sönük olduğu iki bölgede, aşağı Sır Derya havzasında ve Kazakistanda yeniden canlandı. Kazakistandaki şehir hayatına, Kazaklar başlangıçta pek iştirak etmeyip, Ruslarla birlikte Kazan Türkleri yerleşerek Müslüman mahalleleri kuruyorlardı. Orenburg, Orsk, Troysk ve Semi Palat gibi şehirler bu cümledendir. Buralarda Kazaklar şehrin dışında «mübadele pazarları» (rusça: minovniy dvor») etrafında toplanıyorlardı. Lâkin bunlar temelli bir surette yerleşerek mübadele pazarları etrafında bir kasaba vücude getirmiyorlardı. İktidarlı olanları rus şehirlerinde yerleşiyorlardı. Yalnız Semi Palatın karşı tarafında, İrtiş ırmağının sol kıyısında Tatar ve Kazaklar birleşip bir yerli şehir vücude getirdiler. Son inkılâp devrinde buna «Alaş» adı verilip muhtariyetli Ka-

---

19) *Narodnoye Khoziaystvo Sredney Aziyi.* 1926. N. 6-7. s. 90 [Bu kitap yazıldıktan sonra demiryol hatları çoğalmıştır.]

zakistana payitaht yapıldı. Temir-Uyıl, Karkaralı, Turgay, Irgız gibi bozkır içindeki şehirlerde Kazaklar cidden şehirli olarak yerleştiler. Sır Derya ve Yedisuda şehir hayatının, daha Khokand hanları zamanında, canlanmağa yüz tuttuğunu yukarıda gördük. Bu iş rus devrinde tekâmül etti. Bu devirde Kazalı (1867), Almatı (1854), Karakul (1869), Carkend (1882), Kapal (1847), Lepse (1855), Ayagöz (1847), Yeni Mergilân kuruldu. Bütün bu şehirlerde yine başlangıçta Tatar ve Kent Türkleri ve Ruslar yerleşti. Ruslar eski şehirler yanında Avrupa usulünde yeni rus kısımları kurarak yerleşiyorlardı. Bununla beraber eski şehirler de büyüdü ve kısmen asrîleşti. Taşkend ve Khokand, hanlar zamanında da bütün Ortaasyanın nüfusça en büyük şehirleri idiler (Her ikisinde yüz binden çok nüfus vardı). Rus devrinde yine o şekil ve ehemmiyetlerini muhafaza ettiler. 1910 yılında Taşkentte ahali 201.191 kişi olup, bunun 54.000 i Rus; Khokandda 113.000 olup, 5220 si Rustu. 1897 ve 1911 yılları arasında Khokand şehri % 40, Endican % 58, Semerkand % 64, Taşkend % 74 büyümüştür. 1897 yılında Cenubî Türkistan vâliliğine tâbi beş vilâyette şehir ahalisi 730.000 kadarken, 1911 yılında 1.053.000 e çıkmıştır ki evvelce bütün nüfusun % 13 ünü teşkil eden Türkistan şehir ahalisi, bununla bütün memleket nüfusunun % 19 unu teşkil etmiş oluyor. Türkistan şehir ahalisi arasında Ruslar 1897 yılında 96.000 iken, 1911 de 178.000 e çıkmıştı. Bununla beraber yerli islâm şehir ahalisi 980.000 kadar yekûn ediyordu. Semerkand vilâyetinde 1908 yılında şehir ahalisi 164.844 kişi olup, bundan gayrimüslimler yalnız 13.734 nüfus, 1911 yılında Nemengânda 77.239 müslim, 1257 gayrimüslim, Endicanda 76.543 müslim, 3700 gayrimüslim bulunuyordu. Ferganenin ortasında en güzel yerde yapılan Yeni Margilân (rusça Skoblev) şehri Fergane vâlisi ve hükûmet müesseseleri bulunan bir şehir, Almatı ise Rusların dinî merkezi («Yiparkhia» merkezi) olup, her iki şehirde de rus nüfusu fazla idi. Ruslar zamanında yapılan Carkent'te ise 25.000 ahaliden yalnız 4.000 i Rustu. Amu Deryadaki «Törtkül»de öyle idi. Türkmenistanda Rusların yaptığı «Kızılsu» (Krasnovodsk)da 7000 kadar nüfusun yarısı müslüman, yarısı gayrimüslim idi. Aşkabâdda ise 35.000 kadar olan ahalinin ancak 9.000 kadarı Rustu. Ruslar demiryolu istasyonlarını yerli türk şehirlerinden 5-12 kilometre uzakta ve rus şehirleri yanına yapmışlar; bununla yerli şehirleri öldürmek istemişlerse de, muvaffak olamamışlardır. Ticaret yine hep eski şehirlerde bulundu. Rus şehirlerinde ise eğlence keyif yerleri, oteller, tiyatro, okul ve hükûmet müesseseleri bulunuyordu. Umumiyetle asrî cemiyet hayatı rus kısmında idi.

Seçim ile asrî şehir idaresi usulü, Yedisu şehirlerine, 1879 yılından

başlıyarak, idhal edildiyse de müslümanlar işe celbedilmediler. Şehir idaresi usulünün Cenubî Türkistana tatbiki caiz görülmedi. Yalnız 1877 yılında Taşkent şehrine bu usul tatbik edilip, bu hukuk ile Ruslar faydalanıyordu. Yerli şehir ozaman nüfusça rus kısmının on misli kadar büyük olduğu halde, ona yalnız üçte bir âza seçme hakkı verildi. Vâridat, yalnız rus kısmına sarfedildi. Âza olarak yalnız rusça bilenler seçiliyordu. İdare heyetinin altı âzasının ikisi, 1904 ten sonra birisi müslümanlardan oldu; o da, Khoca Padşa Khocayev idi. Başlangıçta meclis âzaları 24 müslüman olup, bunlardan ikisi Tatarlardandı. Şehir idare usulünü sonradan Khokand ve Semerkanda da tatbik etmek tecrübeleri yapıldı.

Yeni Medeniyetle Temasa Gelen İlk Türkler

Rus devrinde Cenubî Türkistanın idaresi askerî idi. Vilâyet, şehir, tümen (uyezd), sancak (rusça: uçastok) müdürleri hep subaylardan ibaretti. Ömründe eline tüfek almamış olan siviller bile, hükûmet hizmetine girerken, askerî üniforma giyerlerdi. Fakat askerlik Ruslara münhasırdı. Türklerden yalnız Tatar ve Başkurtlar askerdi. Kazaklar, 1834 yılından sonra askerliğe alınmaz oldular. Kırgız ve Özbekler ise hiçbir vakit askerliğe alınmadılar. Bunlar mülkî idareye de celbedilmediler. Ruslarla asrî devlet idaresinde iş birliği yalnız Taşkent şehir idaresine az bir surette iştirakten, bazı hükûmet müesseselerinde, bankalarda ve büyük rus ticaret müesseselerinde tercümanlıktan ibaret kaldı. Bununla beraber Kafkasya ve Kırımda olduğu gibi, Başkurt, Kazak ve Özbeklerde de Ruslar yerli aristokrasiyi kendi muhitlerine celbederek, ahaliye, onlar vasıtasıyla tesir emtek siyasetini tâkip ettiler. Bilhassa Başkurt isyanlarının tenkilini, Kırımın ilhakını müteakip Rusya İslâmlarını Türkiye ve Mâverâünnehir taraflarından gelecek propagandalardan korumak düşüncesiyle, imparatoriçe İkinci Katerinanın yerlilerle «uzlaşmak» yoluna girmesinden sonra, müslümanlar arasında bir nevi «münevver aristokrasi» yetişmeğe başladı. Başkurtlarda bu gibi kimseler daha ziyade ordu subaylarından ibaretti. Birkaç doktor da yetişti. Kazak sultanlarından ve aristokrasisinden yeni maarife lâyıkı ile ehemmiyet verenler Bükey Ordada Cihangir Khan, Orta Yüzde Sultan Ahmed Cantürin (1841-1851) ve Abılay oğullarından Veli Hanın çocukları ve bazı «bey»ler oldu. **Cihangir Han,** idare işlerindeki hırsına rağmen, asrî maarif meselesinde cidden yararlık gösterdi. Kendisi, Astarkhan vâlisi Andrevsky'nin yanında terbiye görmüştü. Türkçe ve rusça okur yazardı. Farsça ve arapça 'da bilirdi. Zevcesi Orenburg müftüsü Muhammed Can Müftü'nün kızı (Fatma) olup; o da, rusçadan başka almanca-

ve fransızca bilirdi. Musikiye âşina idi. Kendi oğullarını ve Kazak ileri gelenlerinden bazılarının çocuklarını Kazan ve Astarkhan rus liselerine yerleştirmek istedi. Fakat muvaffak olamayıp, 1841 yılında kendi ordasında ilk defa türkçe ve rusça asrî bir mektep açtı. Oğullarıyla birlikte sekiz kazak çocuğunu Orenburg «Neployev Askerî (kadet) Mektebi»ne verdi.

Cihangir Han tarih ve halk edebiyatıyla da alâkadar oluyordu. Müsreşriklerle temasta bulundu. Kazan Dârülfünununun fahrî âzası idi. Buraya iki defa değerli şark eserleri hediye etti. Bunlardan «Târîkh-i Güzîde» ve «Habîb üs-Siyer» ile sonradan Gotwald tarafından neşredilip âlemce meşhur olan «Târîkh Sinî Mülûk il-Ard, li-Hamza-i İsfahânî» kayde değer [20]. Profesör Kâzım Beğ 1844 te İslâm fıkıh eserlerinden «Mukhtasar al-Viqâye»yi bunun parası ve emriyle neşretmiş ve başlangıcında hana medhiyye yazmıştır. Cihangir Hanın ferman ve menşurları, eski Kazak hanlarınınki gibi, açık çağatayca yazılırdı. Oğullarından Sahip Girey, Ahmed ve Übeydullah, Petresburgda Paj harbiye okulunu bitirdiler. **Ahmed Sultan**'a çar, «Kniaz Çingiz» hususî lâkabını; ve Kazaklar arasında sonradan **Übeş Han** adıyla tanınmış olan Übeydullaha da general rütbesini vermişti. Bunlar hacca gidip, İstanbulu da ziyaret ettiler. Petresburgda ve sonraları bazan Kazanda yaşadılar. Samara vilâyetinde de mülkleri vardı. Ahmed Sultan gayet zeki, muasır ilimlere vâkıf ve dirayet sahibi idi. 1873 yılında mister Schuyler ve Mac Gahan, Türkistana giderken Saratov'dan Samara vilâyetindeki çiftliğine gitmekte olan Ahmed Sultana yoldaş oldular. Schuyler kendisiyle fransızca konuşan sultanın «medenî ve münevver bir kimse olup, yolda giderken boş vaktini fransızca roman okumakla geçirdiğini ve iyi müslüman olup, o aralık hacdan dönüp gelmiş olduğunu» zikretmiş; ve Ortaasyanın kapısına gelirken Asyanın büyük fâtihi Çingizin çocuklarından birisiyle kendisinin, tesadüfünü uğur saymıştır. Ahmed Sultan, Bükey Orda Sultanları arasında en münevver bir zat olarak tanınmıştır. Fakat 1913 yılında Petresburgda Rusya Müslümanlarının ikinci umum kongresi sırasında, çar yanında tavassutta bulunması rica olunduğunda, rüşvet istemiş olduğunu da Reşid Kâzi rivayet etti. Bu aile âzasından bizzat görüp sohbetinden istifade ettiğim zat **Şahın Girey Sultan**dır. Türk tarih ve edebiyatına, halk destanlarına çok ehemmiyet verir ve bunları güzel bilirdi. 1911 yılında «Kazakistan» adıyla bir gazete, halk edebiyatına

---

[20]) İ. G o t t w a l d, *Opisanye arabskikh rukapisey Kazanskago Universiteta*, Kazan 1854. s. V.

ve destanlara ait bir iki eser («Şayır» adlı eser ve saire) neşretti.

Ebülkhayırın torunlarından ciddî asrî terbiye görenler Karatay, Seyid Ali, Temir Sultanların oğullarıdır. Karatayın torunlarından Bakht Can, Ural vilâyetinin maruf cemaat hâdimlerindendi. 1907 yılında ikinci Dumaya âza olmuştu.

Gayıp Han oğulları da asrî maarife cidden ehemmiyet verdiler. Adı geçen **Şir Gazi** Sultanın, imparatoriçe Katerina yanında bulunup, Avrupa mahfilleriyle tanıştıktan ve general mayor rütbesini aldıktan sonra memlekete dönüp, rus hizmetini bırakarak Khıyvaya gitmiş olduğunu, yukarıda zikretmiştik. Gayıp Hanın, rusça «kollejesky assissor» rütbesini alan oğlu Cihangir, daha 1791 yılında oğlu Şın Sultanı tâlim için Orenburg vâlisi Baron İgelström'a göndermişti. Torunu **Sultan Ahmed Cantürin,** hususî surette rusça öğrenmiş ve rus münevverleri vasıtası ile elde ettiği mühim eserleri okumuş, bilgili bir zattı. Kendisini «orda»sında ziyaret etmiş olanlar, o cümleden Nibolsen övmektedirler. Oğlu Seyid Han (Seyid Türe Cantürin)ı, kardeşi Mahmud ve amcazadesi Ömer Sultanları, Ebülkhayır evlâdından Elmembet (Elmuhammed) ve Tilev Sultan Seydalin'i, Orenburg Harbiyesine ve sonra da Kazaklarda rus maarifini yaymak yolunda çok çalışan Kazak milliyetperveri İbrahim Altınsarını Orenburg rus muallim mektebine verip terbiye etti.

Orenburg vâlisi Perovsky kendi nezdinde Grigoriev ve Veliaminov Zernov, Demaizon İlminsky gibi müsteşrikleri bulundurdu (muahharen meşhur bir müsteşrik gördüğümüz profesör Grigoriev 1851-1861 yıllarında Orenburgda hudut komisyonu reisi, sonra Orenburg Kırgızlarının vâlisi oldu. Ortaasyada rus emperyalist siyasetinin ideolojişini ilmî esasa koymuş ve rus müsteşrikliğine de muayyen siyasî yol göstermiş olan budur). Kazak aristokrasisini rus medeniyetiyle tanıştırmak yolunda bunların mühim rolleri olmuştur. Orenburg Harbiye Mektebinde rusça ile birlikte fransızca ve epey farsça öğretilirdi. Mektebi bitirdikten sonra **Seyid Han Cantürin**'le **Tilev Seydalin,** Orenburgda 1868 de kurulan coğrafya cemiyetine âza olup, Kazak tarih ve etnografyasına ait malûmat (Seyid Han ve Tilev 1870 te «Kazak halk edebiyatı örnekleri», Tilev Seydalin 1871 de «Kazak örf kanunu» ve «Turgayda sulama usulüyle ekincilik tarihine ait materyeller», yine Seyid Han 1883 yılında «Kazaklarda at terbiyesi») neşrettiler. Seyid Han önce orduda hizmet etmiş, Bükey Orda hanı Cihangir Hanın kızı Hadice ile evlendikten sonra, Ufa vilâyetinde elde ettiği malikânede hayatını geçirmişti. Malikânesindeki sarayının cephesine hanlar usulünde han arması (tarak damga) tersim edilmişti. Oldukça zengin bir kütüphane kurmuştu.

915 te oğlu Selim Girey Sultanın elinde bulunan ve bizzat tetkik etmiş olduğum bu kütüphanede bilhassa Kazak ve Başkurtların hayvan besleme ve toprak meselelerine, etnografyalarına ve türk tarihine ait mühim neşriyat bulunmakta idi.

Elmuhammed Seydalin ise, önce orduda subay ve sonra 1867-1869 yıllarında sultan pravitel olup, 1898 de ölmüştür. 1868-1895 yılları arasında yerli Türklerden Orenburg ilmî cemiyetlerinde âza olup, neşriyatına iştirak edenler şunlardır:

Mîr Salih Bekçürin, Sultan Seyid Han Cantürin, Sultan Tilev Seydalin, Doktor Süleyman Baştürşın, Yar Muhammed Kulumbayev, M. Kuvatov, M. Bayışev.

Abılay Han oğullarından Veli Han ve Barak oğlu Bükey Han, yukarıda (s. 249) zikrettiğimiz üzere, Batı Sibirya umumî vâlisiyle sıkı münasebette bulundular. Bu münasebetle oğullarından bazıları eyi tahsil gördüler ve pek istidatlı olduklarından Rusların en yüksek muhitinde itibar kazandılar. Çokan, Sultan Gazi ve Bükey Han oğullarından çağdaşımız olan Alikhan, o cümledendir. İleride bahsedeceğimiz **Çokan Veli Khan,** Abılayın torunu Çingiz Sultan'ın oğludur. 1853 te Omsk harbiye mektebini bitirip Doğu Türkistanda ilmî ve siyasî memuriyetlerde bulunarak, rotmisterlik rütbesinde olduğu halde, 1865 te 35 yaşında ölmüştür (kabri Yedisuda Altın İmel'dedir). Miralay **Sultan Gazi Velikhan** ise, Veli Hanın diğer oğlu Pulat Sultanın oğlu olup, 1853 te Omsk harbiyesine girip bitirerek tâyin edildiği Türkistandaki askerî memuriyeti şüpheyi mucip olduğundan, Tobolska gönderildi ve sonra Petresburga celbedilerek çarın hassa alayında hizmet etti. Rusların yüksek muhitinde bulunup, geniş malûmat kazanmış ve büyük itibara malik olmuştu. Türkistan hududunda, Rus-Çin hudutlarındaki bazı mûdil meselelerin halli birkaç defa kendisine havale edildi. Abılay Hanın diğer oğlu Sök Töre'dir. Bunu ingiliz seyyahı Witlam A t k i n s o n ziyaret etmiş ve kendisinden, o zaman doğu Kırgız-Kazakları arasında en nüfuzlu bir şahsiyet sıfatıyla bahsetmiştir[21]). Sök Sultan daha 1819 yılında, Petresburga gidip gelmiş, oğlu Çocı Töre ve torunu dilmaç İşmehmed Töre Abılaykhanov tahsil görmüş, münevver adamlardı. Zikrolunan Âdil Töre (Abılay oğlu)nin oğlu Nuralı Töre, Bobı Töre'nin oğlu Camantay Sultan ile birlikte Çine gidip, Pekinde imparatorun yanında Kazakları temsil etmiş, saygı görmüş ve Çin mansıbı almıştır. Sonra Rus

---

21) T h o m. W i t l a m A t k i n s o n, *Oriental and Western Sibiria and Chinese-Tartary*, London, 1858. Bu eserde Sök Sultan, Yamantuq Sultan, Bulanya Sultan, Ali Sultan ve ailelerinin resimleri bulunmaktadır.

hizmetinde bulundu. Oğlu Tezek Sultan rus hizmetinde albay rütbesinde idi (1873 yıllarına kadar sağdı). Sök ve Tezek Sultanların torunları da rus okullarında tahsil görmüşlerdir. Rusların Cenubî Türkistanı işgal seferlerine iştirak edenlerden Kazaklardan Çokan Velikhan, Abılaykhanov, Kulçanov, Başkurtlardan Khaydar Sırtlanov, albay Küçükov, albay Akimbetov, Kovatov, Yusuf Karamişev, Süyergulov ve Ebubekir Divayev; Tatarlardan Sahip Girey Yenikeyev (sonra general olmuştur), dilmaç ve memur sıfatı ile de Tatarlardan Şahmerdan İbrahimov, Mîr Salih Bekçurin; Kazaklardan Niyazov, Kütibarov ve Yusuf Kazbekev gibiler maruftur. Çokan ve Gazi Velikhanovlar bu sefere yalnız Evliya Ataya kadar iştirak ettiler. Orada Ruslara darılıp geri çekildiler. Kalanları muhtelif memuriyetlerde bulundular. Aralarında ilmî hizmetleri geçenler de vardır. Kadet mektebinde türkçe ve farsça muallimi olan **Bekçuri**'i Schuyler de görüp konuşmuştur [22]). Bunun hakkında İlminsky, Rus «Sinad»ı reisi Pobedonostsev'e müftülük meselesi dolayısile yazdığı mektuplarda «nüfuzlu, muteber adamdır, Rusların işine gelmez» diye bahsetmektedir. Mîr Salihin «Ahmed Yesevî mezarı» (1866), «Türkistan fütuhatı» (1871) adıyla Mâverâünnehrin coğrafyasından, «Şehrisebzin tarihi» (1870) adlarıyla makaleleri ve neşriyatı vardır. Rusların Afgan elçilik heyetine de iştirak etmiştır. Miras oğlu **Şahmerdan İbrahimov,** General Kaufmann'ın çok itimat ettiği bir zattı. Çokan Velikhanın dostu idi. «Kazak halkı edebiyatı» «(1868), «Kazak makalları» (1870), «Mollalar hakkında» (1871), «Kırgizların hayatı» (1871), «Kırgızlarda mahkeme» (1878) adlı eserleri vardır. Resmî «Türkistanskiya Vedomsti» gazetesinin türkçe kısmını idare etmiş, türkçe ve rusça Türkistan Devlet Yıllığını neşretmiştir. 1891 de Rusya tarafından Ciddeye konsolos tâyin edilmiş, hac merasimini ifa edip, Mekkeden Ciddeye dönerken vebadan ölmüştür. Ölümüne ait tafsilâtı yine Taşkentten (1895 yılında) memuriyetle Ciddeye gönderilmiş olan Ş. İşayev neşretmiştir. Rus müşterik misyonerlerinden İlminsky'nin yukarıda adı geçen Pobedonostsev'e 1885 yılında yazdığı mektupta Ş. İbrahimov'a ait sözleri dikkate değer: «Faal, işgüzar bir diplomattır. Güzel terbiye görmüş, hakikî medenî, cesur. fasih

---

[22]) S c h u y l e r, I, 14, bundan «dostum» diye bahseder. Bekçurini ingiliz zabiti Yuzbaşı F. Barnaby 1875 kışında Khıyvaya seyahati sırasında Orenburgda ziyaret etmiştir. Bekçurin bu ingilizi, üzerinde Türkistan çapanı ve başında Türk fesi olduğu halde kabul etmiştir. O, Schuyler, Mac. Gahavn ve Barnaby'ye Tatarlardan kılavuz ve dilmaç bulup vererek yardım etmiştir (F. B a r n a b y, *A. Gide to Khiva,* London 1876, p. 89-93, 98, 100, 112).

ve ciddî adamdır. Türkistanda büyük memuriyetlerde bulundu. Tecrübeli ve akıllıdır. Bütün dünya müslümanlarının bilhassa Kazakların, Ortaasyanın ve Hindistanın ahvalini avucunun içi gibi bilir. Rusya siyaseti için tehlikeli bir adamdır»[23]). Albay **Akimbetov** farsçayı bilirdi. Zerefşan yukarısındaki Yagnub Taciklerinin dilini tetkik edip 1881 yılında makale neşretmiş; bu makale Macar âlimi Uyfalvy tarafından fransızcaya çevrilip Pariste (Revue Linguistique 1882, 15) neşredilmiştir. 1900 yılında alman bilginleri «İran Lisaniyatı Külliyatı»nı neşrederken Pamir dilleri kısmını yazan profesör G e i g e r «bizim Yagnub dilleri hakkındaki malûmatımız Akimbetov'un neşrettiği risaleye münhasır kalmaktadır» demiştir. Oğlu ve kızları tahsil görmüş iseler de, babalarının, çoktan hazır olan mermer mezar taşını, 1914 yılına kadar yerine koymamışlardı. Şahsan tanıdığım General **Kulcanov**'da zikredilecek bir hususiyet görmedim. Eser olarak Kulcanov'un Semerkand vilâyetinde Pencikent Sancağı hakkında yazdığı makaleyi biliyorum ki, 1887 de Semerkand istatistik komitesi «Sbornik»inde çıkmıştır. Yüzbaşı **Süyergulov,** general «Kurapatkin»in Doğu Türkistana olan seferine iştirak edip, coğrafî ve topoğrafî malûmat toplamıştır. İleride bahsedeceğimiz **Ebubekir Divayev** ise, Türkistan Türklerinin etnoğrafyasına ait müteaddit eserler neşretmiştir. 1915 te, ilmî hizmetlerinin 25 yılı dolması dolayısıyla neşredilen makalelerini sayıp ve tercümeihalini beyan ederek «Turmuş» gazetesinde bir makale neşretmiştim. Makalelerinin birçoğu mösyö Castagne tarafında fransızcaya tercüme edilmiştir. Ebubekir Divayev henüz sağdır. **Yusuf Kazbekev** ise, «Zengi Atanın tavsifi» (1875), «Şark kaynaklarına göre Mâverâünnehir ve Asya şehirlerinin marşrutu» (1879), «Ferganenin eski adı» (1882) gibi mühim makaleler neşretmiş; eyi farsça bildiği gibi, Türkistan tarihine ait epeyce mühim yazma eserler de toplamıştı. Bunların bir kısmını Barthold, bir kısmını da ben, Rus Arkeoloji Cemiyeti mecmualarında tavsif ettik. Ölümüne kadar Yeni Mergilân'da yaşadı.

Bunlardan başka Türkistan rus matbuatında yerli Türklerden Sultan Nevreskin («Hokand Tarihi» müellifi), Şîr Ali Lapin («Özbek Dili Sarfı» 1895, «Semerkandda Şah Zinde kitabeleri» 1906 müellifi), Cetpisbayev («Korkut Ata» adlı makalenin müellifi), iştirak etmişlerdir.

Zikre şayan olanlardan biri de, yukarıda, 1868 yılında Orenburg Coğrafya Cemiyetinin âzası sıfatıyla zikredilen Doktor **Süleyman Baturşindir.** Tatarlardan olan bu zat, Orenburgda Turgay Oblast idaresi müşaviri idi. 1869 da Kazak sergerdelerinden İset Batırı Ruslara itaate

---

[23]) *Pisma İlminskago k Pobedonostsovu,* Kazan, 1885. s. 176.

dâvet için gönderildiğinde, Tatar mollalarından «Kurman» adlı birisinin Rusya aleyhine söz söylediği zımnında hükûmete şikâyeti neticesinde azil ve Arkhangel'de «Onega»ya nefyedilmişti; beş yıl sonra affedilip Taşkende geldi ve orada yaşadı. Şehremaneti idaresinde âza ve şehir tabibi oldu. Barthold, Baturşini, yerli ahali arasında asrî medeniyetin neşri yolunda çok çalışan değerli bir zat olarak zikretmektedir. Aynı zat Taşkent Özbeklerinin bir nevi «Karagöz» tiyatrosunda Doktor Baturşinin de temsil edildiğini söylemektedir [24]) ki, bu da, onun ahali arasında iyi tanınmış olduğunu gösterir. Ben de bu zatın her yerde yerliler tarafından hayırla yadedildiğini gördüm.

Schuyler, Türkistandaki Tatar münevverlerinden iki kişiyi zikretmektedir: Alîm Hacı Yunusev ve Molla Hayrullah. **Alîm Hacı,** Penze Mişerlerinden olup, gençliğinde ebeveyni tarafından Moskovaya gönderilerek orada, beş yılda (galiba ziraat mektebinde) tahsilini bitirmiş, sonra hacca gidip oradan da (Ruslar gelmeden yirmi yıl önce) Hindistan ve Kâbil yoluyla Türkistana gelmiş ve Taşkent yanında asrî usulde ziraat ile meşgul olmuş bir zattı. Avrupa usulünde bina vücude getirmiş ve bir sabun fabrikası yaptırmıştı. İpek işlemek için makineler getirtip daha Ruslar gelmeden önce kendi mamulâtı ile Petresburg sergisine iştirak etmiş, ilmî çalışmalara da iştirak ederek, Petresburg ve Moskova ilmî cemiyetlerine âza olmuştur. Kendisi, başına fes ve üzerine yerli elbise giyer ve münzevî yaşar idiyse de, Ruslar geldiğinde (onlara hizmeti dokunmuş olacak ki) irsî olarak Rusya zadegân sınıfına kaydedildi. Fakat yine kendisi gibi Rusya zadegân sınıfına kaydedilen Seyid Azîmbay ile sonradan araları açılıp, Yedisuda «Lepse» şehrine sürülmüştür. **Molla Hayrullah** ise, Kazanlı olup, Kazanda müslüman ve rus tahsili görmüştü. Alîm Hacının yeğeni olması dolayısıyla Taşkende gelip yerleşmişti. Ruslara tercümanlık eder, ticaret yapar, fars ve arap edebiyatlarını mütalea eder, Türkistan rus gazetesine hikâyeler (Binbirgece hikâyeleri) tercüme ettirip bastırır, dârülfününda tahsil edemediğine çok teessüf eder, boş vakitlerini Kur'an okumak ve dinî kitaplar mütalea etmekle geçirirdi. Semerkand şehrinde mister Schuyler'e o refakat ve dilmaçlık edip, «Yılan Otı»daki Ulug Bek ve Abdullah Han kitabelerini okuyup tercüme etmiştir.

Bunlardan başka Tatar tercümanlardan Aydarov ve İlkin, memleketi öğrenmek meselesinde rus bilginleriyle azçok iş birliği yapmışlardır.

---

24) B a r t h o l d, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana.* Taşkent 1927. s. 174

Mâverâünnehrin Özbek hanedan, aristokrasi ve ümerasından rus cemiyetine iltihak ederek kendisini gösteren az oldu. Emîr Muzafferin yeğeni Seyid Abdullah, Taşkentte yaşayıp rusça öğrenmişti. Kendisini 1872 yılında Taşkentte İngiliz Schuyler görüp konuşmuşsa da, eyi bir intiba bırakmamıştır. Khıyva hanı Mehmed Rahim'in kardeşi Atacan, Rus ordusuna intisap ederek, Kafkasyada ve Petresburgda çarın hassa alayında hizmet etti. Bukhara hanı Abdülahadın oğlu Emîr Alîm de Petresburgda Paj harbiye mektebinde tahsilde bulundu. Lâkin bunlar, yeni medeniyeti benimsiyemediler. Umumiyetle, Çokan Velikhanovun dediği gibi, Türkistanın ve Edil sahasının medenî Türkleri, Ruslarla temas edip, mekteplerinde okuyup, yeni medeniyeti öğrenmekte, başlangıçta meselâ göçebe Kazak, Türkmen ve Başkurtlar kadar muvaffakıyet gösteremiyorlardı; cidden tesiri altında kaldıkları İslâm medeniyeti, yeni Avrupa fikrî sistemlerini kabule engel oluyordu. O sebepten Kent Türklerinden ve Tatarlardan rus mekteplerinde tahsil edip memuriyete girenler bile, memuriyet dışında, İslâm elbisesini giyer ve memuriyetlerine ancak bir dünya zarureti diye bakarlardı. Aralarında mektebin verdiği ihtisas dairesinde çalışmayıp, molla yahut müftü olmak için çalışanlar ve yahut da, Çokan'ın dediği gibi, kendi tüccarlarına alelâde hademe olup çalışmayı ihtiyar edenler de olmuştur. Kenttürk ve Taciklerde de böyle oldu. Tatarlarda olduğu gibi, bunlarda da, ilk devirde Avrupa mektebi, fikrî sahayı lâyıkı veçhile genişletmedi. Öğrenilen medeniyetin ekseriya zahirî cihetlerine ehemmiyet verdiler, hattâ bazan ruhan mütaassıp kaldılar. Aynı zamanda bazıları sefahate daldılar.. Bukhara şehzadesi Seyid Abdullah da sefahate daldı. Halbuki kendisi müteassıp bir müslümandı. Atacan, ordudaki hizmetini terkedip Mekkeye, hacca gitti. Döndükten sonra Khıyvada öldü. Emîr Alîmde de Avrupa mektebi tesiri hiç görülmedi. Bundan başka Khudâyâr Hanın ve Kitab hâkimi Cüre Beğin oğulları tahsil gördüler. Khudâyâr Hanın oğullarından İbni Yemin Bek, bir aralık Taşkette rus resmî gazetesinin türkçe kısmına muharrirlik de etti. Bir de Orenburgda yaşıyan Bukharalı tüccar Mîr Bedel'in oğlu Rus harbiyesinde tahsil edip, Rus memuriyetlerinde bulundu ve general rütbesini aldı. Emekli olduktan sonra, Semerkandda yaşadı. Fakat ilim sahasında zikre değer hiçbir mesaisi görülmedi.

Kent Türklerinden Ruslarla sıkı münasebette bulunanlar, daha ziyade tüccar sınıfına mensuptu. Ülemâ ailelerinden de hulûsla rus ağuşuna atılanlar oldu. Bunların gözü, medeniyette değil, para ve mansıpta idi. Taşkent tüccarlarının mühim kısmı zaten Rus taraftarı idiler. Bunlardan **Seyid Azîmbay,** hanlar zamanında da Ruslarla ihtilât ediyordu;

Nijni Novgorod panayırına gidip geliyordu. Taşkent işgal edildiği yıl kendisi, Troysk şehrinde idi. Ruslara çok dalkavukluk etti, yararlık gösterdi. Tatarlardan Alîm Hacı Yunusev gibi bu Seyid Azîmbay dahi, hizmeti mukabilinde Rus zadegân sınıfına kaydedildi. Kendisini iyi bilen Schuyler, Seyid Azîmbayın, Taşkent eşrafından İşan Khoca'nın kızını, rus kuvvetine dayanarak zorla almak istediğini, böyle bir vahşetin Amerika vahşilerinde bile görülmediğini halka olan zulmünü, rüşvet yiyiciliğini ve Ruslara şikâyetle Alîm Hacıyı sürdürdüğünü söylemektedir. Bununla beraber Seyid Azîm Rus maarifine ve dünyevî ilimlere ehemmiyet verdi. Taşkentteki «İşanqul» medresesini ıslah edip, riyazî ilimler, coğrafya ve sanayi tedrisatını tavsiye etmişti. Kendi oğullarına rusça okuttu. Bunlardan Seyid Ganî, ilk rus mektebini, kendi evinde açtı. Seyid Kerimbay ve damadı Ârif Hoca rus taraftarı sayılıyorlardı. Ârif Hoca bir matbaa da açmıştı. Rus ticaretinden zenginleşen bu kısım tüccarlar gitgide çoğalıp, Cenubî Türkistanda «para aristokrasisi» sınıfını teşkil etti.

Ruslar başlangıçta, tam bir şeriat hâmisi kesilmişlerdi. Hattâ, Çernayev, Khokand hanları zamanında alınan gayrişer'î vergiyi kaldırmıştı.

Bu general 1865 yılı haziranında türkçe neşrettiği emirnâmesinde, şeriate riayet etmiyen müslümanları cezalandıracağını ilân etmişti. Hanlar zamanında Taşkendin kadı kelânı Nar Khoca, sonra oğlu Hekîm Khoca idi. Bu Hekîm Khoca, Çernayev tarafından aynı vazifeye tâyin edildi. Kardeşi Ay Khoca da şeyhülislâm oldu. Semerkand kadısı Kemaleddin de Ruslarla sıkı münasebete girdi. Sonradan General Kaufmann ülemâyı ve umumiyetle hiçbir dinin ruhanîsini sevmediği halde, selefinin siyasetine sadık kaldı. Kadı kelânlık ve şeyhülislâmlığı lâğvetmekle beraber, bunun zamanında rus ticaretinden zengin olan yerli «para aristokrasisi» ile bu «ülemâ aristokrasisi», «yerli eşraf» zümresini teşkil ettiler. Hekîm Khoca'nın oğlu Muhiddin Kadı ve ikinci oğlu Mahmud Han rusça öğrendiler. **Mahmud Han** gymnazyumda tahsil etti; sonra kadı oldu. Rus ortaokulunu bitirip, bütün ömrünce Rus aristokrasisi arasında düşüp kalktığı halde, yine müteassıp müslüman kalanlardan biri budur. Gymnazyumda tahsil ettiği halde, dünyanın yuvarlak olduğunu söyliyenleri tekfir edermiş. Sonradan siyaset sahasında koyu muhafazakâr ve yenilik düşmanı oldu. Semerkand kadısı Kemaleddin oğulları rusça tahsil ettiler. Gulca kadı kelânı da ahaliyi rusça tahsile teşvik etti. Yine ülemâ zümresinden olan Çimkentli **Settar Khan**

Abdülgaffarev Ufalı general Sahip Girey Yenikeyev'den rusça tahsil edip, Çimkentte ilk defa türkçe-rusça tedrisat yapan bir mektep açtı. Avrupa elbisesi giydi. Ruslarla düşüp kalktı. O, (Mehmedkulov, general Cürebek ve Kırgız Niyazov ile birlikte) 1876 da Petresburg müsteşrikler kongresine gidip geldi. Fakat o da, öteki Hekîm Khoca oğulları gibi, kendi aslına, mollalığına döndü. Öğretmenlikten ve Avrupa elbisesinden de vazgeçti. Kadı olup, sarık sardı.

Böyle olduğu halde o, ortodoks misyonerlerinin Kazanda neşrettikleri islâm düşmanı «Pravoslavnıy Sobesednik» mecmuasında (1895, eylûl nüshasında) müslüman sofularını terzil ederek bir makale neşretti. Bunlardan biri de ismi yukarıda geçen **Ş. İşayev** idi. Ş. İşayev, tam mânasiyle bir Rus adamı idi. Kadı Abdürreşid İbrahim'in ifadesine göre İşayev, eyi rusça da bilmezmiş; 1895 te Rusya hükûmeti tarafından Mekkeye gönderildiğinde, yanına Livkin adlı bir rusu vermiştiler. Fakat bu rus, «Müslümanların dinî merasiminde casusluk etmeyi vicdanım kabul etmez» diye, bu işten vaz geçerek Hindistana gitmiştir. İşayev avdetinden sonra «Müslümanların hac merasimi» unvaniyle yazdığı hâtıralarını Ostroumov'un «Tuzemnaya Gazeta» sında türkçe, ve «Sreneasyatski Vestnik» mecmuasında da rusça olarak neşretmiştir. İşayev hacdan geldikten sonra rus askerî üniforması giymiş ve Ostroumov'un yanında çalışmıştır. Ruslarla temas edip rusça öğrenen ve Avrupa muhitine girmiş olanların birisi de, Taşkentli **Alim Kadı** idi. Ömrünün sonuna kadar rus misyonerleri Ostroumov'un yanında, onun gazetesinin muharriri sıfatiyle çalıştı. Rus istilâsının 50. nci senei devriyesini tes'id eylemek maksadiyle Rusları överek ve kendi milletini, bilhassa Kazak-Kırgızları, Kine Sarı ve diğer kahramanları zemmederek bir «Türkistan Tarihi» yazdı. Yine bu gibi ülemâ ve hocalar sınfından yetişenlerden biri de Bukharalı **Haydar Khoca Mîrbedelev**'dir ki, aslen Kazanlılardandır. Çar zamanında Bukharadaki rus siyasî mümessilliğinde çalıştı. Bugün firarî olup, Emîr Alîm hizmetinde Hindistanda yaşamaktadır. Yerli ahali ile Ruslar arasında vasıtalık eden bu «eşraf», ahaliyi soydu. Taşkent şehir idaresine hep Seyid Azîmbay ve Hekîm Khoca oğulları seçiliyordu. 1906 yılında Rus Devlet Dumasına Petresburga Seyid Ganî gönderildi. Seyid Azîmbay (ve İshak Bay) yerli ahalinin işlerine bakacak olan «mahkeme»lere el atmıştı. Seyid Azîmbayın oğullarından biri sonradan, bütün Rusya Müslümanlarının hac seferlerine ait işleri kendi inhisarına almak yolunda, Rusya hükûmeti nezdinde teşebbüslerde bulunduysa da, millî matbuat, bu teşebbüsü, bir dolandırıcılıktan ibaret olarak gösterdiğinden muvaffak olamadı. Sonra pamuk ticaretinin inkişafında, bu kısım ülemâ

ve tüccar «eşraf»ı büyük menfaatler gördüler. Bunlar Rusya şehirlerine, hattâ bazan Avrupaya kadar gider, dünyayı görür ve asrî maarifin lüzumu hakkında propaganda yaparlar. Fakat asrî maarif Rusların kaba temsil siyasetine ve aynı zamanda yalnız müstevlilerin ve «eşraf»ın menfaatlerine hizmet edecek olduğundan, ahaliyi kendisine çekemiyordu. Kırgızlar içinde de durum böyle idi. Orada da yeni medeniyet ve yeni tertibatla maarife, Ruslar geldiği vakit onlara yararlık gösteren «manap»lar vasıta oldu. Bunlardan biri Sarı Bağış uruğunun reisi **Cantay Batır** ve oğlu **Şabdan Batır** idi; Khokand hükûmetine karşı general Skoblev'e yardım edip, mansap ve kendi uruklarının toprağından 500 hektar (desatina) yeri «çarın hediyesi» olarak almışlardı. Bunlar Tokmak'ta otururlar, kendilerine tâbi urukları istedikleri gibi soyarlardı. Martin Hartman'ın İstanbulda gördüğü bir Türkistanlı (Aksu'lu Ârif) «Şabdan Batır, halkından yağma ettiği malı vererek cömertlik gösterir; fakat oğlu, babamın bütün malı haramdır diyip tabağından yemek yemez» demiştir. Şabdan da maarife ehemmiyet verdi. Kendi oğullarından başka diğer bazı Kırgız gençlerini de rus mekteplerine göndermişti.

Rus muhitiyle temasta bulunup rütbe ve mansaplara nail olanlar arasında, Schuyler sevimli ve müstait bir sîma olarak, yalnız sâbık «Kitâb» hâkimi **Cüre Bek**'i göstermekte; Bukhara emîrinin «limon suyu», Khokand hanının «kand suyu» (şeker suyu) diye Taşkendin rus şehrinden şampanya getirterek saraylarında ruş içkileri kullandıkları halde, Cüre Bek'in hiçbir zaman, hattâ rus generallerinin ziyafetlerinde bile, içki kullanmadığını söylemektedir. Schuylere göre Cüre Bek, «Orta Asya müslümanlarından bazıları gibi Rusyalılarla bir yolda, müslümanlarla başka yolda muamelede bulunmak denaatini kabul etmiyen, kibar, akıllı; ve Rusya, Türkistana bir han tâyin etmek isterse, bu işe yegâne salâhiyetli zat» idi. 1909 yılında katline kadar Özbekler içinde en akıllı, tedbirli, itibarlı, taassuptan uzak bir zat sayıldı. Bir konuşma sırasında müsteşrik Barthold şöyle demişti: «Ruslar, Avrupa medeniyetini, medenî bir unsur olmak dolayısıyla, Sartların göçebe Kazak-Kırgızlara nisbetle daha çabuk kabul edeceklerini zannetmişlerdi. Halbuki tecrübenin, bunun aksini gösterdiğini daha 1896 yıllarında kaydettiler». Cüre Bek de bu hususta istisna teşkil etmez. Bu zat, Özbeklerin İslâm ve İran medeniyeti tesirine pek kapılmıyan, Kazaklar gibi uruk hayatı geçiren kısmından («Kineges» uruğunun «Tobuqlı» oymağından) çıkmıştı. Türkistanın eski medeniyetinin hâmili olan şehir Türklerinde, bilhassa Taciklerde hastalık şeklini alan taassup, çürümüş eski İslâm-İran medeniyetiyle gurur duymak, «Uruğlu Özbekler»de görülmemektedir. Cüre Bek de öyle idi. Oğullarına askerî terbiye verdi. Kendisi

Türkistana ait Rus matbuatını tâkip etmekten başka, türk tarihine, türk ve fars edebiyatlarına ait değerli eserler topladı; Reşîdeddîn'in, isimleri uygurca yazılan bir nüshası ve Mahmud ibn Velî'nin Astarkhanlılar zamanında telif ettiği «Bahr al-Esrâr fî Menâqib il-Akhyâr» adlı büyük tarihî eserin bazı cildlerinin yegâne nüshası bunun elinde idi [25]). Geniş yürekli, müsamahalı bir adam olup, ziyaretine gelen kimselere ve müsteşriklere kitaplarından istifadeye samimiyetle müsaade etti. Ruslarla olan konuşmalarında da, Ruslar ve Rusya hakkında kendisinin hakikî fikirlerini gizlememiştir. Kendisinin kütüphanesinden istifade edip fihristini yazan müsteşrik Barthol'da «Rusyanın Türkistandaki idaresi Moğolların idaresine benziyor. Yerli ahali içinden fena adamları elde edip, yine yerli ahaliye karşı kullanıyorlar» demiştir.

2

İktisadî Durum

Türkistanda Rus İktisadî Siyasetinin Esasî Umdeleri

Eğer Ruslar Türkistanda, Hindistandaki İngilizler gibi yalnız kendi mahsulleri için pazar bulmak ve kendi fabrikaları için ucuz veya bedava ham madde istihsalini temin etmek yolunu tâkip etmiş, yani Türkistana yalnız müstemleke nazarıyla bakmış olsaydılar, Türkistan ahalisi bu esarete epeyce bir zaman tahammül edebilirdi. Din namına, eski an'aneler namına şikâyetlere rağmen bütün ahali, hattâ ulemâ bile yeni medeniyete, yeni hayat usulüne, «bir zaruret», kaderin yeni bir cilvesi diye bakıyorlardı. Yeni nakliyat, muhaberat, yeni kanunlar, pamuk piyasası ahalinin merakını uyandırmıştı. Bilhassa Türkmenistan ve sahra vilâyetleri yerli ahalisi de dahil olduğu halde, şehir hayatının inkişafı pek mühim bir vak'a idi. Ruslar gelinceye kadar emin hayat temin edemiyen ve mühim bölümü yağmacılıkla geçinen Türkmen vilâyeti ahalisi, medenî hayata geçti. 1896 yılında bu vilâyetin yıllık vâridatı 300.000 rubleye vardı. 1908 de 10.300 desatina olan ekim sahası, 1913 te 41.500 desatina [26]) ya çıktı. İstilâ tarzında olsa bile memleket Moğollar ve Temür devrinden sonra ilk defa olarak bir umumî hükûmete tâbi olmuş bulundu. Yeni naklivat usulünün kuruluşundan, her şeyden önce, şehir hayatı istifade etti. 1897-

---

[25]) *Zapiski Vostonçago Otdeleniya.* R. A. O. XV s. 232.

[26]) «Desatina» hektardan biraz fazladır (1,092 hektar).

1907 yılları arasında Cenubî Türkistanın beş vilâyetinde şehir ahalisi % 80 arttı. Memleket «feodalizm»den «ticaret, sanayi ve finans sermayedarlıkları» devrine atlıyordu. Rusların «Maliye ve Sınaat Muhbiri» mecmuasının (1912, sayı 23) verdiği malûmata göre, 1912 yılında Cenubî Türkistanın 5 vilâyetinde 12.000 işçi ile 387 fabrika işliyor ve bunların yıllık vâridatı 78.500.000 rubleye varıyordu. 1913 yılında ise işçinin sayısı 21.000 e vardı. Aynı zamanda beş cenup vilâyetinde umumî ticaret muamelesi 320.000.000 rubleye varıp, bunun 140.000.000 u ihracat, 180.000.000 u ithalâttan ibaretti.

Bununla beraber en çok ticaret yapan Ferganenin ihracatı (70 milyon) ithalâtından (50 milyon) fazla idi. Memlekette şeker pancarı ekimi, şarapçılık, süt mahsulâtı, bal arısı besleme önceleri zayıftı. Patates ancak Taşkent cıvarındaki Tatarlarda kullanılıyordu. Köy igeliğinin [27]) bu nevileri sonradan memleketin her tarafına yayılıp inkişaf etti. Rus devrinde inkişaf eden ticarette Türkistanın halis ihracatı demek olan meyve ve yün de mühim mevki işgal ediyordu. Fakat en mühim rol oynıyan mal, pamuktu. 1909 yılında Cenubî Türkistanı hükûmet adına teftiş eden senatör Graf Palen «Türkistan İktisadiyatının tasvifine ait mevad» adıyla, sınaat müesseselerinin mümessilleri olan Zaorskaya ve Aleksandrov 1915 yılında «Türkistan Ülkesinin Sınaat Müesseseleri» adıyla mühim eserler neşrettiler. Bunlara göre Rus devrinde Türkistan ticaretinde ufak tüccarlar azalıp, büyük yerli sermayedarlar çoğalmakta bulunuyordu. Bu cihet, bilhassa Fergane vilâyetinde beş altı dereceye taksim edilen tüccarların hükûmetten aldıkları «ruhsatiye tezkereleri» istatistiğinde görülmektedir. Pamukçuluğun inkişafı dolayısıyla Ferganede yerli bir zengin («bay»), yerli ekinciler («dihkan») ile Moskova ve Lodza fabrikacıları arasında faal bir vasıta oldu. Evvelce 10-15 bin rublelik sermayeye malik olan bir «bay» büyük zengin sayılıyordu. Halbuki 1903 yıllarına doğru artık milyonerler vardı. En aşağı yarım milyon sermayeye malik olanlar «meşhur bir bay» sayılır oldu. 1873 te Schuyler geldiğinde Taşkentte

---

[27]) Avrupa dillerindeki *Wirtschaft, ménage, economie, house-keeping, economy* (rusça *khoziaistvo)* tâbirleri yerinde biz burada *iğelik; economie rurale, Landwirtschaft* (rusça *selskoe khoziaistvo)* tâbirleri yerinde de *köy iğeliği* tâbirini kullanıyoruz. Bizim «igelik» kelimesi yerine Özbekler «ruzghar» (farsça «rüzgâr» dan) Kazan Türkleri «avul kün kürşi», Kazaklar «çarva» tâbirini kullanıyorlar. Aslı, farsça «çihârpâ» (= dört ayaklı hayvan)dan gelen bu kelimeyi biz burada ancak «hayvan besleme» (almanca *Viehzucht;* rusça *skotovodstvo*) yerinde kullanıyoruz.

ciddî tüccar olarak yalnız Şerefi adında bir Tatarla Seyid Azîmbay gösterilebilirdi. Halbuki bundan kırk yıl sonra (1913 yılında) Taşkent ve Mâverâünnehirde Şerefi ve Seyid Azîmbayların emsali yüzlerce sayılıyordu (o cümleden Kâmilcan Bay, Bakıcan Bay, Mîr Kâmil Bay, Ahmed Bek Hacı, Salihcan Bay Beçe, Kurbanbayev'ler ve emsali). Avrupa rus fabrikacılarının ve bankalarının dellâlları bu kadar kazandıktan sonra, o fabrikacıların kazançları da onunla ölçülebilir.

Ruslar, sarfettikleri sermayeleri derhal kurtarıp, kazanç yoluna giriyorlardı. Hükûmet sermayesiyle inşa olunan demiryollarında da böyle oldu. Cenubî Türkistanda 1910 yılına kadar döşenen iki demiryol hattının birincisi, yani «Ortaasya hattı» 2368 kilometre olup, Rus hükûmetine 79.000.000 rubleye (her kilometresi 46.000 rubleye) mal olmuş ve piyasayı gayet çabuk kendi eline almış; yalnız 1909 yılında 3.000.000 yolcu, 163.000 pud [28]) yük taşımış, 16.000.000 umumî vâridat, 1.100.000 ruble sâfi kazanç temin etmiştir. 1899 yılından sonra hiçbir açık (defisit) olmayıp, her yıl Rusyaya artan vâridat getirmiştir. İkinci yol (Taşkent yolu) ise aynı senede 19.500.000 rublelik yolcu ve mal taşımış, iki milyona yakın vâridat almıştır. Cem'an her iki yol, her yıl Rusya hazinesine üç milyon ruble vâridat vermiştir. 1909 yılında Taşkent hattının vâridatı her kilometre başına 900 ruble kadar olup, sonraki yıllarda bunun iki misli olmuştur. Bununla Rusya, bu yıllara kadar Türkistanda da demiryolları inşaatına sarfettiği paralarını tamamiyle geri almış bulunuyordu.

Rusların, Türkistan gibi zengin bir ülkeyi müstemleke olarak kazanmakla 1914-1918 cihan savaşından önceki 50 yıl zarfında, bilhassa 1890-1914 yılları arasında geçen 25 yıl zarfında, ne derece istifade ettikleri, yalnız rus istatistikleriyle ifade edilemez. Onların en çok istifade ettikleri cihetler, belki de bu istatistiklere kaydedilmiyor. Bu gibi cihetlerin Ruslar için en mühimi de Türkistanın, Rusyadan başka dünyanın hiçbir tarafıyla demiryollarıyla bağlanmayıp bu ülkenin ham eşyasından münhasıran kendileri istifade eylemeleri ve dışarıdan mal gelemediğinden, kendi mahsullerini istedikleri fiatla satabilmeleridir. Son yıllarda Türkistan pamuğu, iç Rusya ve Lehistan dokuma fabrikalarının ihtiyacını temin edip, Amerikadan pamuk getirtmek zaruretini ortadan kaldırmağa başlamıştı. 1870 te Rusyaya dışarıdan 2.605.828 pud Amerika pamuğu gelir, kendisinde yalnız 194.597 pud pamuk elde edilirdi. 1908 de ise Türkistandan 10.500.000, 1912 de 14.000.000 pud, 1916 da 24.000.000 pud pamuk elde edilebildi. Bun-

[28]) «Pud» 16,380 kilogramdır.

dan başka Rusyanın Türkistan ve Kazakistan sınırları vasıtasıyla Çin, Afganistan ve İranla haricî ticareti epey yekûn teşkil ediyordu. Bunlardan meselâ 1911 yılında mezkûr üç memleketten getirilen 21.000.000 rublelik ham eşyaya mukabil 16.000.000 ruble kadar kendi fabrika mamulâtını, demir ve başka eşya veriyor ve bundan da kârlı çıkıyordu. Bu ticaret gittikçe terakki ve inkişaf ediyordu. Müstemlekecilikte Rusların eksik tarafları ıslah edilir (1911 yılında Graf Palen ve sonra diğerleri bunun ıslah yollarını göstermişlerdi) ve suiistimallere de bir nihayet verilirse, memleketin inkişafı, müstemleke şeraitinde olsa bile, yine yerli ahali için faydalı olmaktan hali kalmazdı. Fakat Ruslar Türkistana yalnız bir pazar, bir müstemleke nazarıyla bakmadılar. Yukarıda mülkî idare hususlarında görüldüğü gibi, yerli ahalinin bütün siyasî ve içtimaî haklarını yavaş yavaş çiğneyip, iktisaden tamamen ezip, yerli ahaliyi yavaş yavaş yok etmek ve ülkeyi ahali bakımından da yavaş yavaş «Rus ülkesi» yapmak yoluna girdi. Bundan dolayı yerli ahali daha pek erken ihtilâl ve isyan yollarına girmiş, Rusyanın her hangi bir dış düşmanla meşguliyeti saatlerini bekliyen hakikî iç düşmanı şeklini almıştır.

Cenubî Türkistanda Rusların tuttukları iktisadî siyasetle bu memlekette Rus hâkimiyetini, ancak yerlileri tamamiyle ezmek usulüyle temin gayesini tâkib edeceği bilhassa 1890 yıllarında tahakkuk etti. Ondan önce Ruslar Şimalî ve Cenubî Türkistana bir müstemleke nazarıyla bakıyorlardı. 1865 yılında yeni işgal edilen ve edilmekte olan ülkelerin idaresi meselesi konuşulduğu zaman, Mayendorf «müstemlekelerimizde yalnız istismar gayesini tâkib etmeliyiz; oraya çok sermaye konulmamalı; çünkü müstemlekeler, medenî ve siyasî seviyeleri azçok yükseldi mi, anavatandan ayrılıyorlar» demişti [29]). Diğerleri ise, Rusların bu müstemlekelerde artık cidden yerleşip ahali bakımından bu ülkeleri Rus memleketi şekline çevirebileceklerine inanarak, iş yapmaları lüzumunu isbata çalışıyorlardı ve yalnız 1890 ve nihayet 1899 yıllarından sonra Rusya hükûmeti, bu son nazariyeyi, devlet siyasetinin esası ittihaz etti; ve Türkistan da, artık bir müstemleke değil de, Rusyanın Ruslarla meskûn olan ve meskûn olacak olan hakikî vilâyeti sayılmağa başlandı. Fikirlerin bu şekilde tebellüründe bilhassa Cenubî Türkistanda inkişaf eden Amerika pamuğunun, umumiyetle pamuk ekiminin, Şimalî Türkistanda yünün Moskova ve Lodza dokuma fabrikalarında ve o fabrikaların sermaye ve mamulâtının da Türkistanda aldıkları rol ve aynı zamanda Rus Avrupasındaki rus köylüsünü müs-

---

29) Y a d r i n t s e v, *Sibir kak Koloniya,* Petersbur 1892, s. 708.

temlekelere dağıtmak, rus zadegân ve alpağut[30]) sınıfını mutazarrır edeceği hakkındaki düşüncelerin yerine, sonradan (1891 yılında) ziraat meydanının genişletilmesi, rus ticaret sermayesi için daha kârlı olacağına dair fikirlerin yerleşmesi, büyük âmil olmuştur.

Pamuk Ekiminin Getirdiği Esaret

Cenubî Türkistanda Amerika pamuğu, baş döndürücü bir şekilde inkişaf etti. 1884 te ancak 300 desatina ekilen bu pamuk, iki yıl sonra 12.000, dört yıl sonra da (1890 da) 59.000 desatinaya çıktı. Bunun da esas merkezi Fergane idi. Fergane zaten hanlıklar çağında dahi Mâverâünnehrin iktisadî merkezi idi. Rus devrinde ise, Türkistanın iktisadî hayatında tamamiyle hâkim bir vaziyet aldı. Moskova ve Lodza fabrikacıları pamuğu başlangıçta yerli türk komisyoncuları vasıtasıyla alıyorlardı. Fakat az sonra pamuk toplamak için, pamuk bölgelerine, kendilerinin mümessillerini göndermeğe başladılar. 1911 yılında bu komisyoncular hep Rus, Ermeni ve Yahudilerden ibaretti. Eski mahallî komisyoncular artık ikinci derecede bir rol oynuyorlardı. Memlekette köylünün mukadderatı artık çar hükûmetinin «uyezd» (tümen), «uçastok» (sancak)ları idare eden zabitlerinin elinden bilfiil bu fabrika mümessillerinin eline geçmeğe başladı.

Türkistanda pamuk, sulama ve kanal açma usulü ile yetiştirilmektedir. Pamuk tarlasının işi çoktur. Birkaç hektar eken bir aile, bunun işini yalnız başına beceremez. Ferganede bir desatina buğdaya 36 gün, bir desatina pamuğa 140 gün emek sarfetmek icab ediyor. Diğer taraftan pamuk ekiminin inkişafı dolayısıyla su sarfiyatı da çoğaldı. Su sarfiyatının çoğalması yüzünden Ferganede tarlalara su günde ancak birkaç defa verilmeğe başlandı. Bu kısa zamanda sudan istifade etmek için her aile, ücretle işçi tutmağa mecburdu. Hattâ 1,5-2 desatina pamuk ekenler bile işçi bulundurmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Bununla pamuk ekimi çok pahalıya, meselâ bir desatina pamuk 1911 yılında Ferganede 173-196 rubleye mal oluyordu. Bunun için kredi almak lâzım geliyor. Umumiyetle pamuk ekimi «kredi»siz olamaz. Bu krediler de köylüye büyük faizle verilmektedir. Krediyi fabrikacılar yerli komisyonculara % 12 hesabına, komisyoncular da köylülere % 40, hattâ % 60 hesabıyla veriyorlardı. 1908 yılında Fergane ahalisi pamuk fabrikalarına bir buçuk milyon ruble borçlu

---

[30]) Avrupa dillerinde *propriétaire, landholder, Gutesbesitzer;* rusçada *pomeşçik* mefhumunu biz türkçede (meselâ Göktürkçede) kullanılmış olup, bugün Kazan Türklerinde *albavut* şeklinde söylenen *alpağut* kelimesiyle ifade edeceğiz.

idi. Graf Palen teftişleri sırasında Ferganede 6.416 igelikten 2703 yani % 42 sinin herbiri ortalama olarak 175 ruble borçlu olduğu halde, pamuk ekilen bölgelerde igeliğin % 65 kadarının beherinin ortalama 295 ruble borçlu olduğu görülmüştür. Umumiyetle Fergane vilâyetinde toprağın ancak % 20 kadarı yerli ahalinin kendi sermayesiyle ekilip, kalanı hep Avrupalıların kredisiyle ekiliyordu. Halbuki mezkûr yılda pamuk Ferganedeki ziraatin % 29 unu teşkil ediyordu. Demek bunun da % 80 i ecnebi parasıyla ekilmiştir. Pamuk, Ferganedeki umumî vâridatın % 42 sini teşkil ediyordu. Fabrikalardaki işçilerin % 60 ı bununla meşguldü. 1917 yılına kadar Fergane ahalisinin Rusya fabrikacılarına olan borçları, tasavvur olunamıyacak bir surette arttı. Bu krediler Rus sermayedarlarının ve onlara tavassut eden yerli komisyoncu tüccarların nüfuzunu arttırdı. Ahalinin mukadderatı artık onların eline geçti.

Pamuk ekimi memlekette hububat ekimini azalttı. Buğday, artık iç Rusyadan getirilir oldu. Rusların istediği de bu idi. Türkistan yalnız pamuk ekmekle meşgul olup, hububatı Rusyadan satın almalı idi. Rusyadan buğday ve arpa ithalâtı, 1892 den 1907 ye kadar % 802 arttı. Ruslar pamuğu ucuz almak maksadıyla ekmeği pahalandırdılar. O nisbette Türkistanda umumiyetle gıda maddeleri ve mahrukat fiati yükseldi. 1885-1903 yılları arasında Rus hesabıyla bir «çetvert» [31] buğday Ferganenin Mergilân tümeninde 6,60 rubleden, 11 rubleye, pirinç 4,69 dan 21,40 rubleye, bir pud koyun eti 1,76 dan 3,41 rubleye, bir sajin (takriben iki metreden biraz fazla yükseklikte sıralanan) odun 3,46 dan 6,65 rubleye çıktı. Demek Ferganede hayat pahalılığı 2-3 kere artmıştı. Halbuki aynı zamanda gündelik iş ücreti 36 kopekten ancak 70 kopeğe çıkabildi. Yani ancak bire bir artmıştır. Ruslar Türkistan pamuğunu, cihan pamuk borsasındakinden ucuz almak için yerlileri cihan borsasına yanaştırmaz, Türkistan pamuğunun meselâ Almanyaya ihracını imkânsız bir vaziyete koyar ve istedikleri gibi fiat tâyin eder idilerse de, 1914-1918 cihan savaşına kadar Türkistanda istihsal edilen Amerikan pamuğunun pudu 18 rubleye çıkmıştı. Fakat harp olup yollar kapandıktan sonra, Ruslar pamuğa istedikleri fiatı koydular. Rusya Müslümanlarının 1917 Moskova kongresinde Taşkent dâva vekili Übeydullah Khocayev «Rus parasının kıymeti düşmek dolayısıyla pamuk şimdi 20 liradan elbette fazla olmalıydı. Halbuki Ruslar 7-10 liraya alıyorlar» diye şikâyette bulundu [32]. Ruslar

---

[31]) Çetvert = 2,097 hektolitredir.

[32]) Bk. *«Bütün Rusya Müslümanlarının 1917 nci yıl 1-II may Meskevde*

pamuğu istedikleri fiata işletmek için, en mühim çare olarak, yine muhaceret siyaseti maksatlarıyla ileri sürdükleri projelerini tatbik etmek istiyorlardı. O da, Cenubî Türkistanda ırmakları, suları devlet mülkü ilân edip, yerli ahalinin elinden almaktı. Tâ ki istediği zaman, istediği nevi ziraate su vermek tamamiyle rus hükûmetinin elinde olsun. Bunun için devlet dumasındaki Müslüman âzalardan bazılarını bile kendi taraflarına çevirebilmişlerdi [33].

Pamuk ziraati Türkistanda spekülâsyonu fevkalâde ilerletti. Buraya gelen Avrupalılar, Ruslar, Yahudiler ve başkaları kendilerini, vaktiyle ilk defa Amerikaya varan İspanyalı gibi sayıyorlardı. Paranın, kredinin kıymeti, iç Rusya ile kıyas kabul etmez derecede büyüktü. Burada herkes ancak rubleye ruble kazanmak isterdi. Bunu da bin yalan dolan ile kazanıyordu. Burada parası olanın hepsi murabahacı idi. Bu fâhiş murabahacılık pamuktan başka, buğday ticaretinde de tatbik edilirdi. Yazın, pamukçu köylünün parasız gününde yüksek fiatla satmak için yapılan buğday ve arpa ihtikârı, memlekette köylünün gittikçe yoksullaşıp servetin muhtekirler sınıfı elinde toplanmasına sebep oluyordu. Zahiren memleket zenginleşiyor gibi göründüyse de, hakikatte gittikçe iflâs yoluna girdi.

1907-1908 yıllarında Fergane vilâyetinde pamuk ziraat merkezlerinden Kuba, Şehri-Khan, Asake nahiyelerinde, Endican tümeninin Korgan Tepe Ayım ve Khokent nahiyelerinde, o güne kadar Türkistan iktisadî hayatında misli görülmiyen bir hâdise göze çarpmağa başladı: Köylülerin yeri burada gittikçe rehin altına alınıyor ve muayyen bir toprağı asırlardanberi işleyip gelen sahibi, ansızın kendi toprağında başka birisinin esiri oluyordu. Bunun sebebi de şudur: Pamuk ziraati için kredi alanlar faizini veremiyor, gittikçe borca giriyorlardı. Nihayet borç veren onun toprağına el koyuyordu. Böylelikle birkaç yılda bir fabrikacının ve yahut ona tavassut eden yerli komisyoncunun eline geniş topraklar geçiyordu. Bu yeni toprak sahibi Türkistan şeraitinde bu toprağı kendisi bizzat işletemiyordu. Çünkü burada ziraat sulama usulü ile olduğundan, toprak, bilhassa pamuk tarlası ancak menfaati olan adam tarafından severek işlendiği zaman mahsul veriyor. Demek arazi malikânesi, toprak sahibinin kendi ailesi veya birkaç işçisiyle beraber bu toprak üzerinde bizzat çalışabileceği miktardan çok olmamalıdır. Bundan dolayıdır, ki Türkistan ziraatinde büyük alpağutlar vücude gel-

---

bulgan umumî s'yezdiniñ PROTOKOLLARI», Petrograd, Emânet Matbaası, 1918, s. 214.

[33]) Bu mesele ileride 1905 sene inkılâbı bahsinde bahis mevzuu olacaktır.

miyor. Bu halde «kredi» usulü ile birkaç yüz, hattâ birkaç bin hektar toprak elde edebilen bir zengin bu toprağı kendisi ücretli işçi toplayıp bizzat işletemiyordu. O toprağın eski sahibi olan köylüye ve yahut başka bir köylüye ortaklığa veriyordu. Bu gibi ortaklar, eskiden mahsulün dörtte birini almak âdet olduğundan «çâyrîkâr» (yani «çihâryek kâr») tesmiye edilmiştir. «Çâyrîkâr» olmayıp, kendi başına çalışan köylü de borcu nisbetinde rehin vererek toprağını azaltıyordu. Evvelce ücretli işçi ile işlettiği zaman biraz fazla toprağa malik olanlar ancak kendileri çalışıyorlardı. Onun rehin altına alınan toprağı borç veren vasıtasıyla diğer «çâyrîkâr»lara veriliyordu. Demek büyük bir zenginin elinde toplanan arazi, ufak «igelik»lere bölünüyordu. Zikredilen nahiyelerde 1915 yılında bir igeliğin toprağı ancak 1-12 tanap (hektarın dörtte biri) kadardı. Bu, hiç şüphesiz, pamuk ekimine de sarfedildikten sonra, bir ailenin doymasına yetmiyordu. İdare edemiyenler toprağını tamamen terkederek başkalarına ücretli işçi ve proleter oluyor ve bunların sayısı gittikçe artıyor, o nisbette iş ücreti ucuzluyordu [34]. İşte Cenubî Türkistan köylüsü bu tarzda Moskova dokuma fabrikalarının tamamiyle esiri oluyordu. Rus fabrikacılarına yerlilerin yaptığı delâlet de kapitalizm nizamlarına göre gitgide temerküz edip, bu mutavassıt delâletçilerin ancak birkaçı diğerleri hesabına zenginleşmekle sayıları azalıyordu. Bütün tümendeki servet ancak birkaç kişinin elinde toplanıyordu (bunlardan Endicanda Mîr Kâmil Bay pek maruftu). Pamuk ekinciliği bu suretle yerli Türkistanlılarda sınıf farkları vücude getirdi. 1906 yıllarında Fergane ve Sır Derya vilâyetlerindeki yerli köylünün ayrıldığı sınıflar şu suretle gösterilebilir:

1 — Zengin köylü: 10 desatinadan fazla toprak, 4-6 öküz, 3-4 at, 6-8 sığır, 3-4 ücretli işçiye malik olup, yılda 100 pud buğday ve okadar da pamuk ekebilenler.

2 — Orta halli köylü: 6 desatina toprak, 1-3 öküz, 2 ata malik olup, yılda 20-30 pud pamuk, 60 pud buğday eken ve hayatî ihtiyaçlarından kapatamadığı açıklığı şehirlerde işliyerek kapatanlar.

3 — Yoksul köylü: Kendi yeri yetişmeyip, başkalarına çâyrîkârlık edenler. 2,5 desatina toprağı, 1-2 öküzü olup, yılda 20-30 pud buğday, 10 pud pamuk ekenler.

4 — Hiçbir şeye malik olmıyanlar.

Ruslar çağında Cenubî Türkistanın köylü iktisadî hayatı şu dört sınıftan birincisinin gittikçe azalıp zengin, fakat Avrupalı fabrikacılara

---

34) Bk. *Melkiy Kredit v Turkestane.* Taşkent. 1915. s. 111-112. ve *Revoliutsiyonnıy Vostok* 1928. N 3.

bağlı alpağut ve sermayedar zümresini vücude getirmek üzere temerküz etmek, ikinci ve üçüncü sınıfların gittikçe iflâs edip, dördüncü sınıfa doğru yuvarlanmaları safhalarını arzeder. Yeni usul «igelik» ve yeni ziraat usulü, çalışmak için lâzım olan bütün âletler ve makineler Rusyadan geldiğinden, yeni hayatın bilhassa pamuk piyasasının öğrettiği müsrif hayattan başka bir de Türkistanın kendi pamuğunun Moskovaya gidip, orada işlenip tekrar dönüp gelerek on misli fiatla satılması; diğer taraftan bu fabrika emtiasının mahallî el işlerini büsbütün ortadan kaldırarak, piyasaya hâkim olması da hep bu felâketlerin mühimlerini teşkil eder. Moskovadan mensucatın ithali baş döndürücü bir hızla çoğaldı. 1907 de 2.087.076 pud Moskova mensucatı getirilmişti. Daha sonraki yıllarda gittikçe arttı.

Türkistan Tarlalarına Yalnız Pamuk Ekmekteki Tehlikeler

Rusyanın Türkistandaki iktisadî siyasetinde en tehlikeli nokta, bu ülkenin sulanması işini, ancak Rusyadan rus göçmenleri göndermek imkânlarıyla bağlayıp kendisinin pamuk ihtiyaçlarını mevcut sulanmış bölgelerden temin etmek; Türkistandan gıdalı hububatı büsbütün çıkarıp, bunu Rus Avrupasından getirtmek ve böylelikle Türkistan ahalisini Rusyaya tamamen esir halinde bırakmak hakkındaki kararları idi. Rusya mensucat fabrikalarında harpten önce 22.000.000 pud pamuk işlendiği halde, Türkistan ancak bunun yarısını verebiliyordu. Ruslar, Türkistan tarlalarını tamamiyle pamuğa hasredip Amerika pamuğuna olan ihtiyaçtan büsbütün kurtulmak istiyorlardı. 1909 yılında Türkistanı teftiş eden senatör Graf Palen bu memlekette yeni bölgeleri sulamadan pamuk ekimini geliştirmenin kabil olmadığını söyledi. Fakat Rus siyasîlerinden ve iktisatçılarından diğer bazıları, bu sulanmış bölgelerin genişletilmesini beklemeğe lüzum olmadığını isbata çalıştılar. 1911 yılında Türkistanda tetkik seyahati yapan Rusya ziraat nazırı Krivoşeyin, bu son fikre temayül gösterdi. Bununla beraber Krivoşeyin «bu iktisadî siyasetle Türkistanın Rusyaya tamamen bağlanmış olacağını» da açıkça söyledi.

Türkistanı kendi hububatıyla yaşıyacak bir hale getirmeden, sulanmış bölgeleri genişletmeden, böylece Amerikaya karşı koymanın ne derecede tehlikeli olduğunu, iki hâdise çok açık olarak gösterdi:

1) Ruslar, Türkistan pamuğunun fiatını, Amerika pamuğundan müstakil bir surette tâyin etmek istedilerse de, cihan savaşından (1914-1918) önce muvaffak olamadılar. Bilâkis Amerikada pamuk mahsulünün az olduğu yıllar, Türkistan pamuğu pahalı, Amerikada mahsulün

çok olduğu yıllar Türkistan pamuğu ucuz oluyordu. Bu ise, aynı zamanda Türkistan köylü-ekinci hayatına çok kötü bir tesir yapıyordu. 1909 yılında Amerikada pamuk mahsulü fena olduğundan, Türkistan pamuğunun pudu 12½ rubleden 17 ruble 70 kopeka kadar arttı. Bunu gören köylü, 1910 yılında her şeyi bırakıp pamuk ekti. Halbuki o yıl Amerika pamuğu emsalsiz şekilde çok oldu. Bunun sonunda 1911 yılında Türkistan pamuğu 8½ rubleye kadar indi. Elde yiyecek bulunmadığından, onu da yüksek değerle Rusyadan (Şimalî Kafkasyadan) satın almakla binlerce köylü iflâs etti.

2) İkinci hâdise, 1917-1918 yılının kırgınıdır. Hububat hususunda Türkistanı böylece Rusyaya bağlı bırakmak, Rusyada açlık veya ihtilâl olup, yollar kesildiği zaman milyonlarca ahalinin açlıktan kırılmasına sebep olacaktı. Netekim 1917-1918 yıllarında böyle oldu. 1916 yılında Rusya hükûmeti, Türkistan tarlalarını yalnız pamuğa hasretmek hususunda fazla gayret gösterdi. Halbuki 1917 yılında Rusya inkılâbı olunca, İç Rusyadan hububat getirilemedi. Bu yetişmiyormuş gibi, 1917 yılında Türkistanın kendisinde büyük bir kuraklık oldu (suların azlığından Aral Gölü bile bu yıl 130 santim aşağı inmişti). O yıl «Türkistan Merkezî Müslüman Şûrası»nın âzası olarak Taşkentte bulunuyordum. Rusyadan az çok gelen hububatın taksimi için, Müslümanlardan ve Ruslardan mürekkep bir komisyon teşkil etmek için çalıştık. Orduya dayanan Taşkent rus hükûmeti, yerlileri kaderin keyfine bırakıp, yalnız Rusları doyurmağa ehemmiyet verdi. Önceleri insaniyetperverlikten bahseden «S. D.» (Sosyal Demokrat) ve «S. R.» (Sosyalist Revolutsioner)ler fırkaları gibi rus inkılâpçılarının sahtekârlığını, ilk defa orada gördük. Bundan dolayı, yine o günlerde kendisine intisap etmiş olduğum «S. R.» fırkasından, hemen orada iken fâciayı uzun bir beyanname ile anlatarak protesto edip kaydımı sildirdim. Sene sonunda Bolşevik ihtilâli olup, yollar kesildiğinden açlık 1918 de de devam etti. Sonunda Cenubî Türkistanın beş vilâyetinde iki milyon kadar yerli ahali kırıldı (buna ait istatistik malûmatı Bolşeviklerin 1921 de Taşkentte bastırdıkları «Turkestanskaya Ekonomiçeskaya Jizn = Türkistanın İktisadî Hayatı» adlı resmî külliyatında neşredildi).

Yerli Ahali Nasıl İstismar Edilir?

Asrî mânası ile medenî seviyesi yerlilerden pek az yüksek olan, ekim ve sulama işlerinde ise yerlilerden çok aşağı bulunan Ruslar, burada kendi hâkimiyetlerini medenî otoriteden ziyade, kalabalıkla ve zorbalıkla temin etmekte oldukları kanaatindedirler. Bu cihetten, meselâ İngiliz ve Fransızların hilâfına olarak, müstemlekelerin-

de en ehemmiyetsiz, hattâ en piş işleri de kendileri yaparlar. İngilizler, müstemlekelerinde aşağı teknik hizmetlerde ve askerlikte yerlileri kullanarak, kendileri ancak devlet makinelerinin başında, demiryollarının büyük memuriyetlerinde, ordu kumandanlıklarında bulunurlar. Ruslar ise, bilâkis kendileri kondüktör, kendileri çöpçü ve süprüntücü, kendileri ve ancak kendileri asker, kendileri polis, kâtip ve kapıcıdır. Korktuğu şey, yerlilerin demiryolu memurluğunu, askerliği ve telgraf işlerini öğrenmesidir. Sanayi işlerinde yerlileri ancak fabrikalarda kara işçi olarak kullanılırlar. Fabrikaların da çoğu, pamuk temizliyen ve yağ çıkaran fabrikalardan ibarettir. Bunların ustabaşıları, makinistleri de hep Ruslardandır. Bunlara, İç Rusyaya göre, çok yüksek aylık verilir. Maksat da, İç Rusyadan bu gibi teknisyen unsurları celbetmektir. Bunların idaresi altında işliyen yerliler ise, İç Rusya işçilerine göre, çok az ücretle çalıştırılıyorlardı. 1908-1910 yıllarında gündelik iş ücreti on yedi yaşından büyük olanlara 80 kopek, gençlere 60, kadınlara 70 kopek olup, umumiyetle işçinin yıllığı 137-177 ruble idi. Halbuki İç Rusyada ozamanki en az ücret yılda 206-224 ruble idi. Bu malûmatı nakleden Georgi Safarov, Türkistan fabrikalarında yüksek maaşla çalışan rus işçisini (bunlar bütün işçinin % 22,8 idir) «Rus aristokrasi işçisi», yerli Türk işçisini ise (bunlar % 77,2 dir) «esirler» diye adlandırıyor.

Göçetme Siyaseti Göçetme siyasetine gelince, o, doğu müstemlekelerinde rus siyasetinin esasî umdesini teşkil etmektedir. Zaten daha 16. ncı asırdan başlıyarak bütün rus istilâları, rus tüccarlarıyla beraber giden rus Kozağı ve rus çiftçisinin (mujiğinin) göçetmesi şeklinde başlıyor. Ozamanki göçetmeler, çok defa Moskova hükûmetinin haberi olmadan ve hattâ bâzan bu hükûmetin isteği hilâfına oluyor, ve hükûmet artık bilfiil işgal edilen bu yerlerde el koymakla iktifa ediyordu. Bu keyfiyeti biz, yirminci asırdaki rus göçlerinde de görüyoruz. Başkurt ve Kazak bozkırlarına gelip işgal ediveren bu silâhlı «gönüllü göçmenler» (samovoltsti), yirminci asrın daha ilk on yılında, bilhassa 31 ağustos 1907 de imzalanan İngiliz - Rus anlaşması sonunda İranın Gürgân, Astarâbâd, Mazenderan vilâyetlerini işgale başladılar. Rusların müstemleke edebiyatında «Yeni Portakal Memleketi» diye adlandırdıkları ve işgali henüz resmî bir şekil almıyan bu memleket, Cihan Savaşı ilân edildiği zaman, bilfiil rus göçmenleri eline geçmiş bulunuyordu. 1917 ihtilâli olmasaydı bugün burası tamamiyle bir rus ülkesi olacaktı. Almanları taklid ederek «Müstemleke Meseleleri = Voprosi Kolonizatsiyi» adıyla neşrettikleri dergilerinde Ruslar, Astarâbâda gelen göçmenlerin çoğunun,

evvelce Sibiryaya, oradan Kazakistana, oradan da Cenubî Türkistana, nihayet oradan da bu Astarâbâda taşınmış olan gönüllülerden ibaret olduğunu yazarlardı. Bu göçmen Rusların şiarı **Homo homini lupus** demek olduğundan, kendilerine fazla mukavemet göstermiyen ülkeler arıyorlardı. Aynı dergi «sıtma yuvası olmasına rağmen Astarâbâd vilâyetine Rus göçmenlerinin bu kadar tehalükle dolması, Rus milletinin Asyanın istimarında ne büyük rol oynıyacağını göstermektedir» diyordu. Halbuki Rusların böyle göçleri, Avrupa mânası ile, müstemlekecilik siyasetinden haberleri olmadığı zaman bile, mevcut olduğunu yukarıda gördük. Hattâ islâmiyetin başlangıcında Araplar, Khazarlarla savaştıkları zaman, şimdiki Terek vilâyeti sınırında bir takım Rusların bulunduğu Bal'amî'nin Taberî tercümesinde vardır [35]). Milâdî onuncu asırda bir kısım Ruslar; Azerbaycanda, Khazar memleketinde, Etil (Hazaran)de yerleşmek tecrübelerinde bulundular. Rusların bu yayılma istidadlarının İslâm milletlerini daha pek eski zamanlarda bile endişeye düşürdüğü Muhammed 'Avfî [36]), Nizâmî Gencevî [37]) gibilerin eserlerinde de görülüyor. Ruslar bu yayılmalarında, ancak tesadüf ettikleri kavimlerin şiddetli darbelerinden sonra, geri dönmüşlerdir.

Muasır Rusya hükûmeti, asrî mânası ile göçettirme meselesine, Birinci Petrodan sonra emperyalistlik maksadıyla ve bir de bilhassa geçen 19. uncu asrın üçüncü dörttebirinde Rusların büyük «alpağut» (pomeşçik) sınıfı elinde esir olan çiftçiler (krestiyanlar)in toprak meselesini halledip, zadegânı güç durumdan çıkarmak maksadıyla ehemmiyet vermiştir. Göçettirme, ancak bu devirden sonra resmî devlet siyaseti oldu. Rus çiftçi zadegânı İç Rusyada toprak meselesi üzerinde

---

35) Bk. Z e k i V e l i d i, *İbn Fadlân*, s. 253.

36) Bk. *Zapiski Vostoçnago Otdelenya RAO*, IX, 266: بغزو پیوسته دردریا سفر کنند در کشتیها. ایشان بقوت ازهمه زیادت باشند الاانکه ایشانرا اسب نیست کی اکر ایشانرا اسب بودی عظیم رخلق استیلا یافتندی.

37) Şair Nizamî Gencevî de İskendere Kafkasyanın Abhaz kıralı Duval tarafından Rus tehlikesi hakkında verilen malûmat şeklinde kendi zamanının endişelerini izhar etmiştir; ona göre cenubî Kafkasya ve Azerbaycan ülkelerini yağma eden bu Ruslar bir gün tekmil Horasanı elde etmek fikrini taşımaktadırlar (bk. *İskendername*, Tahran tabı 1316, s. 420-21. Evliya Çelebi de *Seyahatname*'sinde, VII. 535 Rus tehlikesine işaret ederek şu satırları yazmıştır: «*Bu küffar öyle bir mel'undur ki eğer Tatarın çapulundan kurtulup refahı hâl ile devletine filcümle nizam verecek olursa, bu melâine, bir devlet mukabele edemeyip cümle Kazağa ve Lehe istilâ edip Tuna yalılarına çıkacak olursa bir dürlü Devleti Âl-i Osmana rahat vermeyip maazallah belki Kırıma dahi istilâ eder.*

çıkan kargaşalıkların ancak rus köylüsünün göçettirilmesiyle halledileceğine kanaat hâsıl etmişlerdi. Bununla beraber on dokuzuncu asrın sonuna (1891 yıllarına) kadar olan göçler ehemmiyetsiz idi. Hattâ bir aralık çar hükûmeti, İç Rusyadaki rus alpağutlarını zarara sokmamak emeliyle, Başkurdüstana ve Kazakistana olan göçü durdurmuştu bile. Başkurdüstandan sâbık Orenburg vilâyetiyle Kazakistanın şimalî bölümlerinin, meselâ Akmola vilâyetinin rus göçmenleriyle bilfiil iskânı, 1891 yılından sonra olmuştur. Akmola vilâyetinde 1866 da 150, 1879 da 3.170 rus ailesi vardı. Sonra 1890 yılına kadar her yıl, binden üç bine kadar Rus geliyordu. 1890 yılında ise, bir defada 13.879 aile, 1895 te 22.000, 1896 da 36.000 Rus ailesi göçmen olarak geldi. O yıl, hepsi 99.000 nüfustan ibaret olan Ruslar, 1897 de 113.000 kişiye, 1898 de 122.000 kişiye, 1899 da 134.000 kişiye, 1900 da 160.000 kişiye erişip; nihayet 1917 yılında bu Akmola vilâyetindeki Rusların sayısı, yerli Kırgız-Kazakların (442.000 kadar) sayısını geçti; Kırgız-Kazaklar % 36, Ruslar % 59 oldu. Yedisu vilâyetinde 1847-1867 yılları arasında Ruslar ancak 14 köyden ibaret olup, 15.000 nüfustular. 1882 yılına kadar bu sayı ancak 30.000 e çıkabildi. 1890 yılından sonra Rus hükûmeti muntazam bir surette göçettirme siyasetini takibe başladıktan sonra, Rusların sayısı birdenbire yükseldi. 1895 yılında 95.000, 1910 yılında 188.000 olup, 1920 de ise 268.000 e çıktı. Türkistanın diğer vilâyetlerinde de bu usul üzere Ruslar yerleştiler. Sâbık Türkistan Umumî Vâliliğine tâbi vilâyetlerde 1897 yılında, Yahudiler sayılmamak üzere, Ruslar ve Avrupalılar 233.000 (% 4,3) idi. 1911 de 456.000 e (% 7) çıktı [38]. Şimdi ise daha fazladır. Rus göçmenleri evvelce «Rus Kozakları» sınıfından ibaret olup, bilhassa sınırlarda, Başkurdüstanla Kazakistan arasında Yayık Irmağı kıyısında; Cenubî Türkistanın istilâsından sonra da Yedisu vilâyetinin, Altaydan Isık Göle kadar uzanan Çin sınırı noktalarında, yani askerî sevkülceyş noktalarında yerleşiyorlardı. Askerî olmıyan göçmenler ise, ancak ülkenin iktisadî hayatında mühim olan en münbit ve en merkez yerlerinde, Kazakistanın İşim, Tura ve İrtiş ırmakları havzalarında, Kökçe Tav ve Burabay denen çok münbit bölgelerde; İle, Çu ve Talas havzalarında; Türkmenistanın cenubunda İran sınırındaki dağlar arasında bulunan küçük ırmaklar üzerinde yerleşiyorlardı. Sır Derya ırmağının da demiryolu geçen yerlerinin cenubunda Mirza Çöl (rusça: Galodnaya Step) denilen bozkırlarda yeni

---

38) F r. M a c h a t s c h e k, *Landskunde von Russisch Turkestan,* 1922, s. 138.

yapılan arıklar üzerinde yerleştirilen Ruslardan başka, rus kolonistleri evvelce yerli ahaliyle, bilhassa Kazak, Kırgız ve Türkmenlerle dolu olan yerlerde iskân edildiler. Rus baskısına mâruz kalan bu Kazaklar ise, ekincilik hayatına geçmekte idiler; yazın yaylaya çıkmakla beraber, kışın kerpiçten yapılmış evlerde (kışlak = qıstav'larda) oturuyorlardı. Umumiyetle Ruslar, kendileri bir yeri imar edip yerleşmediler. Meselâ Aşağı Sır Deryada Kazak ve Karakalpak çiftçilerinin tarlalarını, Çimkent, Evliya Ata, Pişpek tümenlerinde evvelce «Yatak» Kazaklarla [39]) meskûn ve onların eliyle işlenen mamur sahaları gasbederek yerleştiler. Temür zamanındaki Aşbara yerine Çaldavır, eski Araplarca da malûm olan ve Khokand zamanında imar edilen Merki yerine 1885 yılında «Rus Merki'si» yapıldı. Evliya Ata tümenindeki «pasiulka»ların [40]) biri olan Ozilovo, eski Türk hakanlarının karargâhlarından birisinin yerindedir. Rusların sulama hususundaki yegâne cidî tedbirleri, Mirza Çölde, Taşkentte sürgünde bulunan grandük Nikola Konstantinoviç'in kazdırdığı arıklar oldu. Bu grandük, 1883-1885 te Çırçık'tan İskender Arığını çıkardı. 4.140 desatine yer sulıyan bu arık üzerinde Troytski adındaki rus kasabası yapıldı. 1891 yılında, İç Rusyada hüküm süren açlık neticesinde, göç daha çoğaldı ve bu göçmenlerden Çırçık ve Âhengeran havzalarında bazı rus köyleri vücude getirildi. O cümleden eski Benâkit (Şahrukhiyye) yanında yapılan Sinarski pasiulkasıdır. Semerkandın şimalinde Sultan Sancarın Karakhıtaylarla savaşında tanınmış olan Katvan'da, Rostofsov pasiulkası yapıldı. Bunların hepsi, evvelce asırlardanberi imar edilip gelen yerlerdir. Türkmenistanda eski Merv harabeleri yanında vaktiyle Selçukluların yaptığı Sultanbend arığı ile sulanan yerlerde, 6 ağustos 1887 fermanı ile çar adına «malikâne-i şâhâne» tesisine başlandı. Burası, Barthold'ün tâyinine göre evvelce Abbaslılardan Me'mun Halifenin malikânesi idi [41]). Türkmenistanda rus göçmenleri yerleştirmek, Rus istilâsından dört yıl sonra (1889 da) başlanıp, Türkmenlerin en eski medenî kasabaları olan Durun (şimdiki ismiyle Bahardin) yanında, «Mikhailovski» denilen pasiulka kuruldu. Bunlar 1909 yılına kadar 29 pasiulka oldu. Bunlardan Ticanda, Sirakhs'ın cenupdoğusundaki «Kristovi» pasiulkası,

---

39) «Yatak», Kazak-Kırgız şivesince «cataq»: göç taşıyacak hayvanları olmadığından, göç edemeyip kışlak'ta kalan göçebelere denir, ki ziraatle de meşgul olurlar. Mahmud Kaşgarî'de III, 111 bu kelime يتق şeklinde yazılmıştır.

40) «Pasulka» rusça «Posiulka»dan tarif ile rus köylerine itlâk olunur.

41) Bk. B a r t h o l d, *İstoriya oroşenya Turkestana*, Petersburg, 1914, s. 50; yine onun *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestane*, s. 154.

Saratov vilâyetinden gelen Mennonit mezhebindeki Almanlarla meskûndur (bu gibi Almanlar Çimkent ve Evliya Ata tümenlerinde de vardır). İki pasiulka da, Ukraynalılarla meskûndur (Aleksiyevski, Poltavski). Bunlardan birisi, Kuşka yanında, Afganistan sınırındadır. Aşkabâd civarında sulanan yerlerde ahali, Belçikadan daha kesif (kilometre murabbaına 247 kişi; Belçikada ise 1890 yılında 208 kişi) olduğu halde, rus göçmenlerinin çoğu bu civarda umumiyetle İran sınırı bölgelerinde yerleştirilmişlerdir. Çoğu «Malakan»lardır. Bunlar küçük ırmak ve kehrizlerin başında oturup, sulara hâkim olduklarından aşağı taraflarında evvelce mâmur olan yerli köylerin harap olmasına sebep olmuşlar ve bu yüzdendir ki, Türkmenlerle bu göçmen Ruslar arasında nefret ve düşmanlık pek kuvvetlidir.

Göçmenlerin Yerleştirilmesi

Akmola ve Yedisu vilâyetlerinde, Rus göçmenleri getirilirken, yerli çiftçilerin tarla ve otlakları zaptolunur, evleri işgal edilir ve kendileri de çöllere kovulurdu. Bazan böylelikle gasbolunan yerler Ruslar tarafından tamamen ekilmez, mahsulât da evvelki ahalinin aldığı mahsule göre az olurdu. Meselâ 1848 yılında Yedisu Vilâyetinin Kapal tümeninde 15.000 kadar Rus Kozak göçmenlerine her aile için yüz desatinadan 22.376 desatina toprak verildiği halde, bu miktardan 1856 yılına kadar ancak 1800 desatina ekilebilmiş ve evvelce Kazak-Kırgızların aldıkları mahsulâtın ancak % 7 kadarını almak kabil olmuştur. Bu müstevlî Ruslar işgal ettikleri, yerleri yerli Türklere, Kazak-Kırgızlara kiraya vermeği daha kârlı buluyorlardı.

1911 yılına kadar Cenubî Türkistanda böylelikle işgal olunan toprak, bir buçuk milyon desatine teşkil ediyordu. Bunların hepsi, yerli Türk çiftçilerinin ekili yerlerini işgal ve gasp yolu ile alınmıştır. Ancak 1910 yılında Yedisuda 5100 aile (yani 30.000 kadar nüfus) Kazak ve Kırgızın evi yıkılıp, 250.000 desatina toprak vahşicesine gasbolunmuş ve kendileri yerlerinden kovulup sahraya atılmışlar; tarla ve otlakları her aileye 40 desatinadan, 6.500 kadar aileden ibaret rus göçmenlerine verilmiştir. Bu hâdise sırasında yapılan vahşetlerin «tüyler ürpertici» bir şekilde olduğunu, Rusların kendileri de itiraf ediyorlar [42]). «Yedisu» vilâyetinin ancak Pişpek tümeninde yerli ahaliden 3595 desatina yer, göçmen aileleri için gasbedildi. Halbuki Ruslardan ancak 2008 aile yerleşip, okadar toprağın ancak % 38 kadarından istifade ettiler. Böyle pek lüzumsuz surette işgal ve gasp, iler-

---

42) *Pereselençeskoye Delo v Turkestane.* Otçet Senatora Grafa Palena. 1910. s. 149, 164.

deki göçler için yapılıyordu; yahut bir toprak aç gözlülüğü neticesi idi.

Ekim İşlerinde Türkistanlılar Ruslardan Bir Şey Öğrenebildiler mi?

Zamanımızda Türkistana Rusya yolu ile gelen herkes, ilk bakışta buradaki ekimin çok iptidaî olduğuna zahip olur. Sulama usulünü asla bilmiyen Ruslar ve Avrupai Rusî Türkleri Türkistanda demir sapan yerine, ağaçtan yapılan «amaç», bel küreği, kazma kürek (ketmen) kullanılmasını iptidaîlik zannederler. Burada binlerce yıldanberi mükemmel bir suretini bulan intensif ziraat usulünün kıymetini takdir edemez. Türkistana ilk gelen Rusların nazarı da böyle idi. Güya Türkistanlıların «cehalet» dolayısı ile ehemmiyet veremedikleri «bahârî» ziraat usulünü ileri sürmüşler («bahârî», Tanrının iyiliğine, yağmura kalmış ekim usulüdür), az yerden çok mahsul değil, çok mahsul almak için daha kolaylıkla çok yer ekmek lüzumunu «anlatmağa» çalışmışlardır. Sabık Fergane vâlisi Nalifkin, buna dair bir çok lâtifeler anlatır ve Rus istilâsının, Türkistanda intensif ekim usulünün sukutuna sebep olduğunu itiraf ederdi. Hakikaten bu böyledir. Rusların istilâsından önce, buralarda, hattâ Başkurdüstanda bile sulama usulüyle ziraat olmuştur (mensup olduğum köyün cenubunda Selevük ırmağı havzasında birçok eski arık izleri vardır, bunları bizzat gezip görmüşümdür). Turgay vilâyeti Kırgız-Kazaklarında sulama usulüyle ekim, an'anevî bir kültüre bağlı olarak yaşamıştır. Kazakların ilk münevverlerinden yukarıda (s. 267) zikri geçen Tilev Seydalin, Kıpçaklardan Seyid-Kul adında birisinin, (1770-1830) Turgay ve Ülkeyek ırmaklarının kolları üzerinde sulama usulüyle ziraat yaptığını, Khokanddan tohum getirttiğini, Turgay-Kabırga ırmağı üzerinde (Turgaydan 50 kilometre yukarıda) Karakuğa kalesini yapıp, ziraatte sulama usulü tatbik ettiğini; yine Teke ırmağı munsabında Sarıkun adlı yerlerde ve Navruzum ormanları sınırında Navruzum-Karasu boyunda Caksıbay, Sankıbay adlı göller yanında böyle ziraat olduğunu zikretmektedir [43]). Kazaklar sulama için kullanılan «çığır»ın Alı-Çınar adında bir koruyucu ruhu olduğuna inanıp bu ruh şerefine kurbanlar kesip bayram ederler.

Bu hususta şöyle bir şiir de söylemişler:

Çıgırdıñ çın atası Alı-Çınar + Çınarga sıyınbasañ çıgır sınar
Alige Çınar minen köp sıyınsañ + qaçanda Teñri uñgarıp köñil tınar

43) Tilev Seydalin (doğrusu: Tilev Muhammed Seyidali oğlu) bu malûmatı *Zapiski Orenburgskago Otdelenya Russk. Geograficeskago Obşçestva* I, 1871, s. 248 de neşretmiştir.

Yani: Çığırın hakikî babası Ali-Çınardır. Eğer bu Çınara sığınmıyacak (yani ona dua edip kurban kesmiyecek) olursan çığır kırılır. Ali Çınara çok sığınırsan, Tanrı işinde muvaffak eder ve rahat kılar [44])

Orski yanında Or ırmağı üzerinde 18. inci asırda arklarla (yani sulama usulü ile) ziraat yapılıyordu. Ural vilâyetinde Cim ve Sakız ırmakları eskiden tamamiyle sulama için sarfolunuyordu (Cim'de bugün de biraz vardır. Bunu 1920 de bizzat gördüm). Doğu Kazakistanda Üstkamingorski'nin 29 kilometre cenubunda Kalmukların Ablay-Kent kasabası olmuş, burada Kalmuklar Taşkent ve Kaşgar Türklerinden tarançılar getirtip 17-18. inci asırlarda sulama usulünde ziraatle iştigal etmişlerdir [45]). 16. ncı asırda Küçük Han, Bukhara tarafından köylüleri getirerek, Tobıl havzasında sulama usulü ile ekinciliği yaymıştır. Akmola vilâyetinde Nura kıyısında Cıvan Tübe adlı yerlerde birçok arklar çıkarılıp, ziraatle iştigal edilmiştir. Rus geldikten sonra bütün bu sulama sistemleri ve an'aneleri ortadan kalkmıştır. Bunun zararını daha 1889 yılında Y. Schmidt yazmıştır [46]). Ruslar gelmeden önce Cenubî Altayda ve Abakan Tatarlarında bile, sulama usulü ile Türkistan tarzında ekim olmuştur. Meselâ Altayda Quray tümeninde Çuy oymağı toprağında, Ursula ve Qayarlıq havzalarında [47]) ve Minuse vilâyetinde birçok yerlerde sulama ile ekincilik olmuştur. Bugün bile arık izleri vardır. Kuznetsov'un tâyinine göre, Abakan havzasındaki arıkların bazıları bronz devrine aittir. Asqıs ve Qamşı boyundaki Sagay Türkleri de, Rus gelmeden önce sulama usulü ile ekim yapmışlardır. Fakat Rus geldikten sonra, bu arklar bozulmuştur [48]). L e v ş i n'e göre Kazakların ziraat hususunda öğretmenleri, Sır havzasındaki Karakalpaklar ve Taşkentlilerden ibaretti. Sibirya sınırına Ruslar gelip dolduğunda, o civardaki göçebe Kazaklar cenuba çekilmek mecburiyetinde kalmış-

---

[44]) Bu parça, Ş u n a n o ğ l u E l c a n, *Qazaq Cer Tariqı Meselesi.* 1926. s. 3 e göre alındı.

[45]) Bk. S e d e l n i k o v, *Kirgizski Kary (= Rossiya* izd. D e v r e y i n,a XVIII) Petresburg 1902, s. 414.

[46]) S e d e l n i k o v, aynı eser, s. 361.

[47]) *Rossiya* izdanye D e v r e i n'a, XXI, *Zapadnaya Sibir* s. 529.

[48]) K u z n e t s o v, *Drevniye Mogili Minusinskago Okruga,* Tomsk, 1889, s. 22-23.

lardır. Bunun neticesinde Sır havzasındaki ziraat harap oldu [49]). 1860 yılında 80 yaşında ölen Cankhoca Batıra ait rivayetlerden anlaşıldığına göre Sır Derya (doğrusu onun sol kolu olan Yeni Derya) havzasında Karakalpak köy ve kasabaları, daha 18. inci asrın sonunda bile çoktu. Şimalden, Ruslardan kaçıp Sır Derya havzasına gelerek, oradaki Karakalpakları Khorezme kaçıran oymakların çapullarına iştirak ettiği zaman Cankhoca, 18 yaşında idi. Demek bu vak'a 1789 yılında olmuştur [50]). Bununla beraber 1857-1860 yılları arasında bile, Akmescid merkez olmak üzere, Aşağı Sır Derya havzasında 8.000 ev kadar Kazağın, her yıl 24.000 desatina kadar ekin ektikleri, o yıllarda oralarını idare edip, Kazak ekinciliğine dair malûmat toplıyan Asmolowsky ile muavini Yusuf Mayor tarafından tesbit edilmiştir. Bu iki kişi, bundan başka, idare ettikleri Sır Derya vilâyeti Kazaklarının kullandıkları sapanın, pek iptidaî ve sâde olmakla beraber, çevirdiği toprağın altında rütubetin uzun zaman muhafazasına sebebiyet verdiğini, bundan dolayı Kazak sapanıyla sürülen toprağın, Rus sapanıyla sürülen toprağa göre, daha çok mahsul verdiğini kaydetmektedir. 1865 te Başkurt ordusunun ilgasından sonra, Başkurdüstandaki köyünde yaşayıp ölen Yusuf Mayor, Sır havzasından Türkistan Medeniyetini bile kendisiyle birlikte getirmişti. Çocukları arasında Türkistan usulünde bahçecilik ve imaret an'aneleri yaşıyordu [51]).

---

49) L e v ş i n, *Opisanye Kirgiz-Kaysatskikh Ord i Stepey*, III, 199, 244, 286.

50) *İzvestiya Obşçestva Arkheologiyi Kazan*, XII, 245-249.

51) Yukarıda «Yeni medeniyetle temasa gelen ilk Türkler» bâbında zikri geçen Yusuf Mayor (Vayskovoy Starşina *Yusuf Karamişev*), müellifin komşu köyü olan Makar köyünden neşet etmiş olduğundan, hayatı, müellifçe malûmdur. Bu zat, Kazaklarda ziraat ve Başkurtlarda at terbiyesi meselesine dair rapor ve makaleler yazmış olup; bunlardan bazılarında «Orenburga tâbi Kazaklar» *(Kırgizskaya step Orenburgskago Vedomstva*. Petersburg 1865) isimli mühim eserin müellifi erkânı harp miralayı *L. Meyer* istifade etmiştir (s. 103). Yusuf Mayor faziletli ve cesur bir kimse olup, Başkurdüstanda ve ordusunda çok sevilmiştir. Başkurtların Yusuf Mayor şerefine bağladıkları bir musiki bestesi bugün de pek meşhur olup, bazan memuriyet yeri olan Akmesçide nisbetle «Akmesçit köyü» adıyla da tesmiye edilir. Yusuf Mayorun akraba ve evlâdı, aramızda, münevver adamlar sayılırdı. Bunlardan eski kanton muavini Ömer Hacı, Türkistan usulünde bahçeçilik eder ve güzel elma yetiştirirdi. Hepsinin evleri Türkistan usulünde sıva ile yapılmıştı. Yusufun çocukları, son Başkurt millî harekâtında da mühim hizmetler göstermişlerdir.

Ruslar Abılay Hanın, Rusyadan balıkçılık ve ekincilik öğretmek için on kadar Rus gönderilmesini istediğini yazıyorlar [52]). Bu söz ekim hakkında vârit değildir. Abılay Han Türkistan usulü ekimi pek güzel biliyordu. Göçebe Kırgızları askerliğe çağırır, çiftçi Kazak ve Karakalpakları ekinciliğe sevkederdi. Oğlu Âdil Sultanın idaresi altında Karakalpakları Talas havzasına getirerek çiftçilik yaptırdı. Kine Sarı zamanında da bu işe devam edildi. Abılay Hanın Ruslardan çiftçilik öğrenmeye ihtiyacı yoktu. Ruslardan balıkçılık ustaları sorması elbette vârittir [53]). Rus muhacirlerinden Türkistanlıların öğrendikleri faydalı bir şey varsa, o da «tırpan» (rusça «kosa») ile ot biçmektir. Fakat bu da Sibirya Tümen Tatarlarında ve Başkurtlarda «çalgı», bazı Kazaklarda «bel orak» isimleriyle pek eskidenberi bilinen bir âletti. Lehli M a s a l s k y, Ruslardan önce Türkistanda yulafın tanınmadığını ve binaenaleyh bunun Ruslar tarafından getirildiğini ileri sürmektedir. Fakat B a r t h o l d bu kelimenin bugün doğu türkçesinde kullanılan adı olan «sulı» kelimesinden, bu nevi hububatın Türkistanda daha önce de mevcut olduğunu istidlâl etmektedir [54]). Türkistanın sulama işleri, hiç olmazsa Khokand hanları zamanında olduğu gibi, bir şekilde bile devam ettirilemediğini birçok defalar söylemiştir.

Ruslar, Türkistanlılara ziraat medeniyetinde örnek olmak fikriyle, Mirza çölünde ve Murgabda geniş çiftlikler vücude getirmişlerdi. Her ikisinde de iflâs ettiler. Mirza Çölü hakkında B a r t h o l d, burada tarihte ekincilik olmadığını söyliyerek daha başlangıçta bedbin bulundu. O, ekincilikte Türkistanlıların tecrübelerine bakmak, meselâ Khorezmin karşı tarafında evvelce Gâvkhore adında arklar bulunup, şimdi kurumuş olan geniş sahaların ihyasına ehemmiyet vermek lüzumunu söylüyordu. Rus ziraat mühendisleri bu sözlere kulak asmadılar. Çünkü kendi bilgilerinin, her halde «Sart»larınkinden ve memleketi «Sart» kaynaklarından öğrenen müverrihlerinkinden daha yüksek olduğu kanaatinde idiler. Bu kanaat üzerine milyonlar sarfedildi. Buralarda yalnız Ruslar yerleştirildi. Hattâ Ruslar, Sır Derya ile Zerefşan (Cızak) arasını bitişik bir bahçe haline döndüreceklerini düşünüyorlardı. Fakat sulanan yerlerin cenup bölümleri, birkaç yıl sonra yavaş yavaş çoraklığa döndü. Sarfolunan emeklerin çoğu heder oldu. 1922 eylûlünde

---

52) K e m e n g e r o ğ l u Tarihi, Moskova, 1924. s. 20.

53) Ayni eser. S. 36.

54) Mirza çölü hakkında bk. B a r t h o l d ' in *Zap. Vost. Otdel.* XXIII, 413-419; Murgab hakkında yine o, ayni mecmua, XX, 087 ve B a r t h o l d, *İstoriya Kulturkoy Jizni Turkestana.* s. 159.

arıkların aşağı tarafından geçtiğimde, evvelce ekilmiş olan akkavak ağaçlarının kurumuş olduğunu bize gösteren yerli bir Kazak, bu münasebetle kendi duygularını, sevincini gösteriyordu. Mirza Çölünde ekim sahasının genişletilmesine Ruslar bugün de ehemmiyet veriyorlarsa da, eski hayaller şimdi kalmamıştır. Sulanan sahanın köprüye yakın şimal bölümleri yaşamaktadır ki, buralarını (Bukhara ve Khıyva arıklarını) Grandük Nikola Konstantinoviç yaptırmıştı. Bu zat, bütün sulama işlerinde Avrupa usulünü ve mühendislerini bir tarafa bırakıp, yalnız yerli Türkistan usulü ve ustalarının yardımiyla yapardı. Murgab'daki Rus «imparator malikânesi»de, sözde yerlilere nümune olacaktı. Orası tam mânasıyla asrî usulde fen kaidelerine göre yapılmıştı. Burada büyük bir «su mahzeni» inşa edilmişti; ve bütün Türkistana nümune olacaktı. Fakat malikânedeki tedbirlerin muvaffakıyetsiz kalmasının yerli ahalinin sulama kültüründeki tecrübelerinin ihmal edilmesinden ileri geldiği anlaşılmıştır: su mahzeninin dibine çamur çökmemesini ve iska işinin bataklıklar ve sıtma yuvaları vücude getirmemesini temin için lâzım gelen tedbirler alınmamış; bununla beraber, bendin binası için kullanılan tuğlalar da, eskiden kullanılan ve asırlarca dayanan tuğlalara nisbeten çok gevşek çıkmıştır [55]). Ruslar daha 1883 yılında general Çernayev'in emriyle Aşağı Sır Deryada Yeni Derya'yı ihya etmek işine başlamışlardı. Fakat bu tedbir de, Akmesçidin karşısında 30.000 desatina kadar, evvelce ziraate kullanılan yerlerin tamamiyle su altında kalmasıyla tamamlandı; ve burada, ziraatin inkişafına değil, inhitatına sebep oldu [56]). Grandük Nikola Konstantinoviç te, 1890 yılında Khorezmde Khanbend ve Taşböğüt bendlerini açıp, Sarı Kamış hufresini ihya etmek istedi. Âdi vesaitle yapılması hiç kabil olmıyan bu işe teşebbüs, elbette bilenler için gülünç ve köylüler için bir belâ idi; mevcut arık sistemlerini bozmaktan başka bir neticesi olmadı [57]).

Hülâsa Ruslar, memleketin sulama işlerinin inkişafı yolunda hiç bir ciddî tedbir alamadılar. Buna, lâzım gelen tahsisatı ayıramamaları da mâni oluyordu; Sır Derya havzasında kendi muhaceret ve iskân maksatları için yapılması icabeden yeni iska sahaları için istenilen beş on milyonluk bir paraya ait bütçe, hükûmetle Devlet Duması arasında senelerce sürüklenirken harp çıktı ve geri kaldı.

---

55) B a r t h o l d, *İstoriya Kulturkoy Jizni Turkestana.* 154-155.

56) Rus tehcir merkezinin neşriyatından olan *Aziatskaya Russiya,* II. 248.

57) B a r t h o l d, ayni eser, s. 153.

Rusların Bozkırda Ekinciliği Yayma Siyaseti

Muhaceret siyaseti ve ileride bahsedilecek «yutma» siyaseti taayyün edinceye kadar, Rusların Bozkırlarda ziraati neşir hakkında aldıkları tedbirler daima karışık kalmıştır. Bir gün ziraat propagandası yapılır, diğer bir vakit bunun aleyhine bir siyaset kullanılırdı. Orenburg vâlisi Graf Perrovski (1833-1842, 1851-1857), batı Kazak ve Başkurtların oturak hayata, ziraata geçmesini şiddetle menetti. Hattâ ekilen tarlaları bile bozdurdu. Buna halef olan vâli Katenin (1857-1860) ise, ziraati teşvik ediyordu. Bazı Başkurt kantonlarında ziraati cebrî bir surette öğretmiye çalıştı ve nihayet «Başkurtların tenbel olduğu» kanaatına vararak bu işi terketti. Sibirya vâlisine tâbi olan doğu Kazakistanda da vaziyet bu şekilde idi. 19. uncu asrın başlangıcında Ruslar, Kazakistanda ziraat hayatının inkişafının, bu ülkenin sükûnetine sebep olacağı fikrinde idiler. Ziraat hayatına geçenlere yardım için, az olsa bile, bir miktar tahsisat tâyin edilmişti. İrtiş havzasında Kökbaktı adlı yerde güzel ziraat sahaları açan sultanlardan (yani Çingiz nesli törelerden) Dusan Hanbaba oğluna Ruslar, 1833 yılında mükâfat bile verdiler. Bu sırada Kazaklar ziraati istemiyorlardı. Çünkü arazi çok ve «çarva» hayatı[58]) kârlı olduğundan, ahali, eskiden ısınmış olduğu aşiret hayatından ayrılmak istemiyordu. 1829 yılında Petersburga gelen doğu Sibirya Kırgız mümessilleri ziraat babında cebrî bir usul tâkip edilmemesini rica ettiler. Bunun başka bir sebebi de vardı. Rusların ziraata teşvik siyaseti samimî değildi. 1882 yılı Sibirya Kazak-Kırgızlarına ait kanun (polojeniye)da ve müteakip emirlerde ziraata geçen Kazakları, Rus köylüleri ile karıştırmak, aşiretlerinden alıkoymak, rusluğa temsil etmek fikirleri geçmişti. Hattâ mezkûr «polojeniye»nin 244. üncü maddesinde «Kırgız Kazaklar müslüman olmaktan ziyade, mecusîdirler. O sebepten bunların çoğunu hıristiyanlığa geçirmek mümkün görülmektedir» denilmekte idi[59]). Halbuki eserini o zaman yazan bir müellif; Kazakların örf kanununa göre, hıristiyanlığı kabul eden bir Kazağın, bütün mallarının müsadere edilmekte olduğunu yani Kazakların islâmiyete bu kadar mukayyet olup, hıristiyanlıktan bu derece çekindiklerini kaydetmektedir[60]). Bu halde Kazakıstanda ziraat, bir rağbet saikıyla ve yahut zenginleşmek arzusuyla değil, ancak fevkalâde bir zaruret yüzünden intişar edebiliyordu. Doğu Kazakistanda

---

58) «Çarva» tâbiri için bk. yukarıda s. 277.

59) L e v ş i n . III. 286.

60) L e v ş i n. III. 174.

ziraatin yayılmasına ait mufassal malûmat veren Zavalışın (1867) [61] ve Konşin (1899) [62] gibi zatlar, Kazaklarda ziraata rağbetten ziyade saik olan zaruretlerden bahsetmektedirler. 1822 kanunu ile idare taksimatı «uruk»lara göre değil, coğrafî «volst»lara göre yapılır oldukten ve nihayet başkanlık «sultanlar»a yani Çingiz evlâdına değil, birbiriyle rekabet eden uruk başkanlarına verildikten sonra, gittikçe gelişen rus ticareti bozkırda zenginle yoksulun arasını ayırdı. Bozkır zenginleri gittikçe şiştiği halde, aşağı tabaka sefalete sürükleniyor ve umumî hesapla halkın servetini teşkil eden davar eksiliyordu. Semi Palat vilâyetinde 1884 yılında 3.000.000 olan hayvan, 1888 de 2.700.000 e, 1893 te 2.500.000 e indi. Bükey Ordasında nüfus başına 1835 yılında 15,8 tane düşen hayvan, 1840 ta 11,3 e, 1850 de 10 a, 1888 de 6,6 ya, 1896 da 4 e düştü. Ekincilik ise artıyordu. Fakat onun artması da hayvanların eksilmesinin yerini tutmuyordu. Ekinciliğe geçmek, «krestiyanlığa» yani rus köylüsü şartlarına geçmek olduğundan, buna en son zaruret gününde başvuruyorlardı. Konşin bu münasebetle çok dikkate değer misaller getirmektedir. Semi Palat vilâyetinde Arcalı nahiyesindeki Kazaklardan 49 ev, kendi uruklarındaki zenginlerin tagallübüne tahammül edemedikleri için, «krestiyan»lığa tâlip olmuşlardı. Zengin urukdaşları bunlara, «krestiyan»lıktan «hıristiyan»lığa geçirileceklerini haber vermişlerse de, zavallılar sıkıcı tereddüt ve ıztıraplardan sonra, rus köylerinin yanıbaşında krestiyan olup kalmışlardır. Aynı zamanda göç edemiyen eski «yatak»lar da bazan krestiyanlığa tâlip oluyorlardı (Karkaralı ve Bel-Ağaç'ta).

Kazaklar evvelce Başkurtlarla aynı şartlar altında rus tâbii olmuşlardı ve askere de alınıyorlardı. 1834 te Kine Sarı isyanı dolayısıyla Rusya hükûmeti, ekincilikle meşgul olan Kazakları askerlikten muaf ilân etti [63]. 1868 yılı nizamının 246. ncı maddesinde vergi hususlarında rus krestiyanı şartları ile ekinciliğe geçenlerin askerlikten ve beş yıl vergiden muaf tutulacağı kaydedilmişti. Fakat bundan evvelki 245. inci maddede, ekincilikle meşgul olmıyan Kazakların da askerlikten muaf tutulduğu ilân edildiğinden, öteki madde, bir teşvik değil, bilâkis Kazakları ekincilikten alıkoymağa saik olan bir madde oldu. Çünkü o madde ile ekinciliğe geçenler, göçebe «Kazak vergisi»

---

61) Z a v a l ı ş ı n, *Sibirskaya Kirgizskaya Step. (Opisanye Zapadnoy Sibiri. III)*. Moskova 1867.

62) K o n ş i n, *Sbornik statey po Semipalatinskoy oblasti.* 1899.

63) K e m e n g e r O ğ l u, Tarihi, s. 24.

değil, «rus köylüsü vergisi» vermek mecburiyetinde kalıyorlardı [64]).

Bütün bu gibi gayritabiî siyasetler, ahalinin iktisadî hayatına pek kötü tesir etti. Kazak ve Başkurtlarda iktisadî hayatın düzeltilmesi ve bunlarda ekinciliğe ilgi uyandırmak, ancak malûm bir coğrafî şartlar-da yarı meskûn kavmi «çarva»cılıkdan ekinciliğe alıştırmakta tâkip edilmesi lâzım gelen usullere riayetle olabilirdi. Başkurt ve Kazaklar hayvan besleme işinde, bütün güçlüklere, açlığa, soğuğa ve her şeye katlanabilirler. Ekincilik de, usulü ile, ihtiyaca ve hayat şartlarına göre, bilhassa halkın kendi içinden çıkan rehberlerin idaresi altında teşvik edilirse, halkı derhal alâkadar eder. Başkurdüstanın rus göçmeni az bulunan Tamyan-Tüngevir (meselâ «İslâmgul» ve «Tülek» köyleri) de, İrendik doğusunda, Argayaş ve Yalan kantonlarında bilhassa asılları halis göçebe Moğol olan Salcuvutlar («Konakbay» ve «Börü» köyleri) ve Kataylar (Esen, Kayındı Köl köyleri), Barın-Tabınlarda (bunun bütün kasaba ve köyleri); Kazakistanda Aktübe ve Kustanay Tümenlerinde ekinciliğin inkişafı harikulâdedir. Evvelce, daha 19.uncu asır başlangıcında en tembel ve kabiliyetsiz sayılan bu Başkurt ve Kazakların, 1914-1918 savaşından önceki yıllarda ekinciliğe olan hırsta, komşu Rusları bile geçmiş olduklarını gördük. Doğu Kazakistanda, İrtiş havzasında, Akmola ve Ustkamin Kazaklarında ve Afganistan sınırındaki Cildi Köl Türkmenleri içinde de bunu görüyoruz. Bunların hepsi, ahalinin kendi arasından yetişen yerli müteşebbislerin mesaisi neticesidir. Buralardaki ahalinin iktisadî hayata sekte vermeden ve ağır buhranlar geçirmeden, göçebe hayattan ekincilik hayatına geçebilmesi veyhaut bu iki şekil hayatı müvazi olarak yaşatabilmesi, Rusların iktisadî müdahalesinden ve Rus göçmenlerinin istilâsından emin olmalarından ileri gelmiştir. Nerede Rus vâli ve mutasarrıfları müdahale etti ve nerede Kazak ve Başkurtların «köy iğeliği», Rus göçmenlerine borçlu olmak yüzünden rahnedar olduysa, oranın iktisadî gelişmesi ve düzeltilmesi artık kabil olmamıştır.

Kazakistanın, ancak 50 derece şimal arzının şimal bölümünde toprak verimlidir. Bu hattın şimalindeki Kazaklar, eskiden ekinciliğe temayül göstermişlerdir. Alikhan Bükeykhanın, Kazakların 1907 yıllarına kadar olan hayatlarına ait neşrettiği malûmata göre [65]), mezkûr bölgenin şimalinde Kazaklarda ekincilik bir iğeliğe 3,3 desatina gelir ve bu 3,3 desatina ortalama 1120,4 pud mahsul verir. Bölgenin ce-

---

64) Konşin, mezkûr eser, s. 30 v.m.

65) Alikhan Bükeykhanov, in A. Kastelyanski, *Formı nationalkago dvijenya v sovremevnykh Gosudarstvach*, Petresburg 1910, s. 589-590.

nubundaki Kazaklarda ise, «iğelik» başına ancak 0,2 desatina gelir ve mahsulâtı da ancak 168,6 pud olurdu. Aktübe tümeninde ahalinin % 94 ü ekincilikle meşgul olup, her iğeliğe 5,8 desatina gelir. Kostanay tümeninde ahalinin % 77 si ekincilikle meşgul olup, iğelik başına 2,8 desatina gelir. Ustkaminde % 69 iğeliğe 1,9 desatina, Akmola tümeninde % 61,5 ve 1,44 desatina, Semi Palat tümeninde % 40 ve 0,75 desatina, Karkaralıda % 11,7 ve 0,1 desatina... Böyle gider de ekincilik halkın kendi isteğine bırakılırsa, bütün Şimalî Kazakistan az bir zaman içinde Kazak-Türk ekim sahasına tahavvül edebilirdi. Cenubî Türkistanda da göçebe ahali kendiliğinden ekinciliğe geçiyordu. 1877 de Cenubî Türkistan vilâyetlerinin Rus göçmenleri istilâsına uğramıyan bölgelerinde, Ferganede göçebeler, ahalinin % 44 ünü teşkil ettiği halde, 1914-1918 savaşından önce bu nisbet, Masalski'nin tahminine göre, belki % 30 a inmiş bulunuyordu. Aynı Ferganede Endican tümeninde evvelce göçebe sayılan «Navket», Margilân tümeninde «Nayman» nahiyeleri, 1908 de artık köylü olmuşlardı. Fakat Ruslar, Türklerin ekincilikte tabiî yollarla ilerlemesine meydan bırakmadılar.

Göçebe Türklere Karşı Tedricî İmha Siyaseti

Çünkü Rusların maksadı, Türkistanı ahali bakımındanda ruslaştırmak olduğundan, göçebe Türklerin kendi topraklarında yerleşip medenî hayata geçmeleri, onların işine gelmiyordu. Ruslardan Grigori Safarov, Bolşevik müstemleke siyasetinin, çarlığınkinden farklı olacağını haber vererek, çar zamanındaki kötülüklerden bahisle, Türkistanlılara biraz da yanaşabilmek maksadıyla, yazdığı eserde, göçebe Türklerin oturaklaşması meselesile çarlığın münasebeti hakkında: «Rus müstemleke siyaseti Kırgız-Kazakların göçebelikten medenî hayata geçmelerinin yolunu kapadı. Onları kelimenin tam mânası ile bozkıra, çöle attı. Hattâ (Yahudilere olduğu gibi) Kırgız-Kazaklara da bu çölleri, bir nevi «sınırlandırılmış bölge» şekline soktu (ki oradan çıkamıyacaklar) ve Kırgız-Kazakların yağma edilmesini ve imhasını Rus göçmenleri için faydalı bir hayat kaynağı etti» demektedir [66].

Verimsiz yerlere kovulan ve ekincilik yerine, ancak çölde hayvan beslemekle geçinmek mecburiyetinde kalan Kazak, Başkurt, Türkmen, Kırgız çarvaları, gittikçe yoksullaşmakta idi. Kazaklar evvelce biraz ekincilikle beraber hayvan da beslerlerdi. Topraklarını göçmen Rus-

---

66) G. S a f o r o v. *Kolomalnaya Revoliutsia, Opyt Turkestana,* Taşkent 1922, s. 46.

lar işgal edip yerleştikten sonra, bunların yaylalarıyla kışlaları arasındaki geçit kesilmiş oldu. O bölgelerden istifade şöyle dursun, oralardan yalnız geçip gidebilmek için bile Rus göçmenlerine para vermek mecburiyeti hasıl oldu. Verimsiz yerlerde ekincilikten kâr edilemiyeceği tabiîdir. Meselâ 1914 yılında Yedisuda bir ailenin yıllık vâridatı, Kırgızlarda 469 ruble, Tarançılarda 957 ruble, Döngenlerde 850 ruble, en verimli yerlerde oturtulan Ruslarda ise 1018 ruble idi. Kırgız, bütçesindeki bu eksikliği hayvan beslemekle kapatmak istese bile, onun da yolu kapanmakta idi. Halbuki 1860 yıllarında Yedisu Kırgızları arasında bulunan Radloff, bunlarda toprağın, Kazaklara göre çok ciddî bir surette ve dikkatle işlenmekte olduğunu söylemiştir [67]. Tarançılarda ise bir desatina yerden, Ruslar gibi 19 ruble değil, 75-76 ruble vâridat alınmakta idi. Çünkü ziraatleri, intensif ziraat idi. Ruslar ise toprağı gayet sathî (yalnız 7-8 santim derinliğinde) sürerler, kat'iyyen gübre kullanmazlardı. Bundan dolayı ilk yıl 150-200 pud mahsul veren yer, sonraki yıllarda ancak 30-60 pud mahsul veriyordu. Bundan ötürü Ruslar da yeni yeni yerler işgal etmek mecburiyetinde kalıyorlardı.

Yağma ve talanla aşıp taşmakta olan Rus göçmenleri karşısında, Cenubî Uraldaki Başkurtlarla Yedisu Kırgız ve Kazakları, aynı durumda bulunuyorlardı. Kiçi Başkurdüstanın [68] Rus göçmenleriyle en çok meskûn olan batı bölümünde, ahalisi yalnız Başkurtlardan ibaret olan Yurmatı nahiyesiyle ona bitişik olan Nikolski adındaki Rus göçmen nahiyesinin 1912 yılına ait «köy iğelik» istatistiklerinde, acayip rakkamlar verilmiştir. Başkurt ve Ruslarda aileler yoksul, orta ve zengin olarak üçe ayrılıyor:

Yoksul: Hiç ekili yeri olmıyan yahut bir desatina ekebilen, atı olmıyan yahut bir tane olan.

Orta: 1-10 desatina yer eken ve 2 atı olan.

Zengin: 10 desatinadan çok ekip, 5 ten çok atı olan ailelerdir.

O nahiyelerde, Başkurtlarla Ruslar arasında bu üç türlü iğeliklerin nisbeti şöyledir:

		Yoksul	Orta	Zengin
Başkurt	:	% 74	% 20	% 6
Rus	:	% 3	% 25	% 72

Yine aynı 1911-1912 yılında, Çu ırmağının aşağı bölümündeki

---

67) W. R a d o l f f, *Aus Sibirien*, I, 120.

68) «Kiçi Başkurdüstan» tâbiri bu ülkenin Ak Edil ve Kara Edil nehirlerinin doğu taraflarını ifade eder.

dört Kırgız-Kazak nahiyesiyle oradaki rus nahiyeleri arasında, aşağı yukarı aynı ölçü ile bir karşılaştırma yapılmış ve şu nisbetler elde edilmiştir:

		Yoksul	Orta	Zengin
Kırgızlarda	:	% 68	% 19	% 13
Ruslarda	:	% 29	% 25	% 46

Elbette bu, aradaki ayrılığın keskin şeklidir. Yoksa Başkurt ve Kırgız ülkelerinin, Rus göçmenleriyle nisbeten az meskûn olan yerlerinde, yukarıda söylediğimiz gibi, iktisaden azçok yüksek ve kuvvetli nahiyeler de vardı. Lâkin sefaletin her gün artmakta olması, herkesin görüp bildiği bir hakikattir.

Göçebe Türkleri böyle yavaş yavaş artan bir sefalete sürükliyen bu durum, kanunla yaratılmıştı. 1822 ve 1868 yılları «Bozkır İdaresine Ait Kanunlar»ın, Kazakların ekinciliğe geçmesini güçleştiren maddelerinden yukarıda bahsetmiştik. «Türkistan Vilâyetinin İdaresine Ait Kanun»da da, bu gibi maddeler rus siyasetinin esas umdelerini teşkil etti. Türkistanda, bilhassa Kazakistanda köy ve kasabalar teşkil ederek yerleşmelerinin ekincilik hayatının ve millî medeniyetin gelişmesine sebep olacağı muhakkak olan Kazan Türklerinin, Türkistanda toprak ve menkul mal sahibi olamıyacağı, Türkistan İdaresi Kanunun 161 inci maddesiyle takarrür etti. Başkurtların toprak üzerindeki mülk haklarına ait kanunlar, yeni «sirküler»lerle gittikçe değiştirilip araziyi, bilhassa kasden uzaklarda kesilen araziyi, satmağa mecbur etmek tertibatına tahavvül etti. Kırgız-Kazaklarda ise umumiyetle ârazi «krestiyanlığa» geçmeyip, «Kazak» olup kalanlara daimî mülk olarak tasdik edilmiyordu. Hiç kimse çalıştığı toprağın bir gün elinden alınmıyacağından emin olamıyordu. Nihayet 1891 yılında neşrolunan «Bozkır Vilâyetleri İdaresine Ait Kanunlar»ın 119 ve 120. nci maddeleriyle bütün Kazakistan toprağı Rusyanın devlet mülkü ilân edilip; Kazak-Kırgızlar, bu yerlerde geçici bir zaman için yaşıyan bir konuk olarak tanındılar. Rusya hükûmeti, Cenubî ve Şimalî Türkistanın her vilâyetinde ve tümenlerinde göç idareleri kurmağa başladığı zaman, Kazakistanın bütün tümenlerinde, Kazakların iktisadî hayatını inceleyip, ne kadar toprak koparmak mümkün olacağını tâyin için 1899 da Ş ç e r b i n a ve 1905-1907 de K u z n e t z o v adlı bilginlerin idaresi altında büyük heyetler gönderdi. Bunlar bütün tümenlerin mufassal tavsiflerini, mükemmel haritalar ilâvesiyle neşrettiler. Bu iki heyetin her tümen (üyez) hakkında ikişer cilt, göçmen rus hayatını inceliyerek neşrettikleri daha ayrı ciltleri vardır. Umumiyetle bu heyetlerin çalışmaları, mükemmel eserlerdir. İçinde iktisadiyattan başka, et-

dört Kırgız-Kazak nahiyesiyle oradaki rus nahiyeleri arasında, aşağı yukarı aynı ölçü ile bir karşılaştırma yapılmış ve şu nisbetler elde edilmiştir:

		Yoksul	Orta	Zengin
Kırgızlarda	:	% 68	% 19	% 13
Ruslarda	:	% 29	% 25	% 46

Elbette bu, aradaki ayrılığın keskin şeklidir. Yoksa Başkurt ve Kırgız ülkelerinin, Rus göçmenleriyle nisbeten az meskûn olan yerlerinde, yukarıda söylediğimiz gibi, iktisaden azçok yüksek ve kuvvetli nahiyeler de vardı. Lâkin sefaletin her gün artmakta olması, herkesin görüp bildiği bir hakikattir.

Göçebe Türkleri böyle yavaş yavaş artan bir sefalete sürükliyen bu durum, kanunla yaratılmıştı. 1822 ve 1868 yılları «Bozkır İdaresine Ait Kanunlar»ın, Kazakların ekinciliğe geçmesini güçleştiren maddelerinden yukarıda bahsetmiştik. «Türkistan Vilâyetinin İdaresine Ait Kanun»da da, bu gibi maddeler rus siyasetinin esas umdelerini teşkil etti. Türkistanda, bilhassa Kazakistanda köy ve kasabalar teşkil ederek yerleşmelerinin ekincilik hayatının ve millî medeniyetin gelişmesine sebep olacağı muhakkak olan Kazan Türklerinin, Türkistanda toprak ve menkul mal sahibi olamıyacağı, Türkistan İdaresi Kanunun 161 inci maddesiyle takarrür etti. Başkurtların toprak üzerindeki mülk haklarına ait kanunlar, yeni «sirküler»lerle gittikçe değiştirilip araziyi, bilhassa kasden uzaklarda kesilen araziyi, satmağa mecbur etmek tertibatına tahavvül etti. Kırgız-Kazaklarda ise umumiyetle ârazi «krestiyanlığa» geçmeyip, «Kazak» olup kalanlara daimî mülk olarak tasdik edilmiyordu. Hiç kimse çalıştığı toprağın bir gün elinden alınmıyacağından emin olamıyordu. Nihayet 1891 yılında neşrolunan «Bozkır Vilâyetleri İdaresine Ait Kanunlar»ın 119 ve 120. nci maddeleriyle bütün Kazakistan toprağı Rusyanın devlet mülkü ilân edilip; Kazak-Kırgızlar, bu yerlerde geçici bir zaman için yaşıyan bir konuk olarak tanındılar. Rusya hükûmeti, Cenubî ve Şimalî Türkistanın her vilâyetinde ve tümenlerinde göç idareleri kurmağa başladığı zaman, Kazakistanın bütün tümenlerinde, Kazakların iktisadî hayatını inceleyip, ne kadar toprak koparmak mümkün olacağını tâyin için 1899 da Ş ç e r b i n a ve 1905-1907 de K u z n e t z o v adlı bilginlerin idaresi altında büyük heyetler gönderdi. Bunlar bütün tümenlerin mufassal tavsiflerini, mükemmel haritalar ilâvesiyle neşrettiler. Bu iki heyetin her tümen (üyez) hakkında ikişer cilt, göçmen rus hayatını inceliyerek neşrettikleri daha ayrı ciltleri vardır. Umumiyetle bu heyetlerin çalışmaları, mükemmel eserlerdir. İçinde iktisadiyattan başka, et-

ğini, bundan dolayı «göçebe iğeliğin devam ettirilmesi» için lâzım gelen yaylanın 54,5 ve 381,5 hektara kadar indirilebileceğini «ilmî esaslara göre tâyin» etmiş oldu. Neticede 1915 yılına kadar bozkır vilâyetlerinde 14.000.000 hektar toprak gasbedilip, 2.000.000 Rus yerleştirildi. Şimalde Sibirya demiryolu hattına müvazi olan münbit bölgelerde, 19. uncu asrın son yarısında ekincilik hayatına geçerek yerleşmiş bulunan Kazakların bir takımı geriye, cenuba, çöllere atıldı. Gitmeyip Omsk, Pavlodar, Petropavl, Kökçe Tav gibi Ruslarla meskûn tümenlerde kalan kısımları ise, Rus çokluğu arasında sıkışıp kaldılar. Son muhaceret ekspedisyonunun neşriyatından bazı ciltlerinin intişarı münasebetiyle Taşkentte çıkan «Srednaya Asia» dergisinde, Ruslardan «Svilling»in 1911 yılında yazdığı tenkidinde, Kırgız ve Kazaklar hakkında tatbik edilen siyaseti; Yahudinin, eşeğini az yemeğe alıştırmak için tatbik ettiği usule benzetmiş ve: «Yahudi, eşeğine evvelce vermekte olduğu yemi her gün, yavaş yavaş azaltmak usulüyle hayvancağızı hiç yemeden yaşamağa alıştırmağa karar vermiş; fakat eşek, artık hiç yemeden yaşamağa alışmış olduğu zaman birdenbire ölüvermiş imiş. Mademki Kazakların elindeki toprağı zaptedecek, kendilerini çöllere atıp açlıktan öldüreceksiniz, payı (porsiyonu) azaltmak için bu tarzda «bilgince» incelemelere ne lüzum var».

Verimli ve otlu yayla ve otlaklara alışan hayvanlar, kötü yerlerde yaşıyamıyor, her yıl payı eksiltilen, her yıl zayıflıyan bozkır ahalisinin, artık hastalıklara mukavemeti kalmıyor; çocukları zayıf doğuyor ve ölüyor veyahut doğum büsbütün azalıyor; ahali sefalet içinde çırpınıyor, sonbahar yaklaşınca rus köylerine iş aramağa çıkıyor; birkaç kilo un veya patates için bir yıllık, sonra iki yıllık, sonra daha çok yıllık hayatını Rusa satıyor; neticede ilelebed aç ve sefil kalıyordu [78]). Başkurtlarla Yedisu Kırgız-Kazakları arasında doğrudan doğruya Rusların hizmetine girenlerle beraber **kendi köyünde, kendi toprak ve iğeliğine bir rus ailesini alıp, ona amelelik edenler gittikçe çoğalıyordu.** Başkurtların düştüğü bu sefaleti, gayet acı bir dille, yine Ruslardan

---

[78]) Kazakistanda arazi meselesi hakkında toplu malûmat, Muhaceret İdaresi memurlarından V. A. Tresviatski, tarafından tertip olunan *Materyalı po zemelnomu voprosu v Azyatskoy Rossiyi*, vıp. I: *Stepnoy Kray*, Petresburg, 1917 de bulunur. Kazak münevverlerinden Şunan oğlu Elcan, *Qazaq ceri meselesinin Tarıqı* unvaniyle 1926 da Kızıl Orda (Akmescit)da neşrettiği büyük eserinde bu meselenin tekmil tarihini ve felâketleri de bir bir savarak, fasih bir kazak şivesiyle anlatmıştır.

Remiuzev, «Yabani Başkurdüstanın Hayatı» [74]) adı ile ilk defa 1887 yılında (daha sonra ikinci basımı da yapılmıştır) neşrettiği eserde anlattığı gibi, yine Ruslardan Y a d r i n t z e v 1891, 1892 yıllarında «Müstemleke Olarak Sibirya» [75]) ve «Yerli Sibirya Ahalisinin Bugünkü Durumu»[76]) adlarıyla neşrettiği eserlerde, Kazakların durumundan bahsedip, Ruslar içinde insaniyet fikirleri uyandırmağa çalışmışlar, gürültü yapmışlar, lâkin bütün bu teşebbüsler akim kalmıştır. Ozamanki Rus emperyalizminin hakikî mümessilleri arasında Doğu Rusyadaki (Sibirya, Başkurdüstan ve Kazakistandaki) «Gayrırus» (İnorodoits) unsuların ergeç mahvolup bitmesi ve kalanlarının da rusluğa temessül edecek olmasının tabiî bir kanun olduğu, Doğu Rusyadaki «Gayrıruslar» meselesinin, Amerikadaki Kızıl Derililerin mukadderatıyla bir olacağı, temsil gayesi tâkip etmiyen bir maarif siyasetinin imkânsızlığı ve mânasızlığı, hattâ «İnorodoits» meselelerinin başmütehassısı sayılan M i r o p e e v'e göre, «gayriinsanî» olduğu iddia edilmiş, bu cihetten Gayrırusların her türlü yol ile yokedilmesinin ve temsilinin mübah olduğu ileri sürülmüştür. R e m i u z o v, Y a d r i n t z e v ve P o t a n i n, buna karşı isyan etmişlerdi. Bununla beraber bu zevat da Sibirya ve Türkistanı Rus müstemlekesi biliyorlar ve öyle kalacağına da inanıyorlardı. Hattâ Yadrintzev rus müstemlekelerinin Çin Seddine kadar genişliyeceğine inanmıştır. Rusların Cenubî Türkistanı işgalleri sırasında, Avrupa efkârı umumiyesine, bu istilâları medenî bir vazife, güzel gaye tâkip eden bir teşebbüs olarak gösterip eserler yazan meşhur rus gazetecisi ve coğrafyacısı, seyyah, kurmay subayı V e n i u k o v idi. Bu zatın Ortarusya meselelerine ait rusça ve fransızca birkaç eseri ve risalesi vardır. Birçok makaleleri Fransız Coğrafya Cemiyeti, Ticaret Cemiyeti dergilerinde de neşrolunmuştur. Bunlar, Türkistan gençliği ve münevverleri için okunacak şeylerdir.

Y a d r i n t z e v ve P o t a n i n, rus emperyalizmini terviç ve müstemlekeciliği genişletmekte yalnız V e n i u k o v'un yoluyla gidiyorlardı. Bununla beraber bu iki kişi ve Cenubî Türkistanda N a l i v k i n «müstemlekelerdeki Gayrırus milletler de yaşamak hakkını haizdirler. Onlar, yok edilmemelidir; onlarda medeniyete istidat yok değildir» dedikleri için rusça okuyabilen Türk münevverleri onları severlerdi. Ben şahsen, Potaninle mektuplaşmağı şeref sayardım. Tatlı dilliydi. Babacan adamdı. Yadrintzev de öyle imiş. Bunun içindir ki,

74) *Oçerki dikoy Başkiriyi.*

75) *Sibir Kak Koloniya.*

76) *Polojenye İnorodtsev Sibiri.*

halis emperyalist fikirler ileri sürdüğü halde, Yadrintzev'in son kitabı (yani «Yerli Sibirya Ahalisinin Bugünkü Durumu») hükûmetçe zararlı sayılarak menedildi. Bunlara ilâve olarak Potanin ve Yadrintzev, Sibiryanın muhtariyeti taraftarı idiler.

Sözün kısası, Rusların barbar, vahşî tabiatleri hâkim oldu. Göçebeler amansız bir şekilde kırıldı. Muhaceret idarelerine mensup «bilginler», herhangi bir tümende Kırgız-Kazağın hayatını tetkik ederse, bu bölgenin, evvelce Kazaklara ait olmadığını «Kazakların kendilerinden toplanan» anketle isbata çalıştıkları gibi, diğer ciddî bilginler ve müsteşrikler (Fr. von Sehwarz, W. Grigoriyev A. A. Semiunov ve başkaları) de umumiyetle Türkistanın hiçbir zaman Türk memleketi olmayıp güya Rusların mensup oldukları Aryanîler unsurunun ülkesi olduğu hakkındaki nazariyeleri (bk. yukarıda s. 57, 86-91) bu Rus müstemleke memurlarının siyasetlerini «ilmen esaslandırmak» uğrunda çalıştılar.

Bir zaman Türkler Aryanîleri imha ve temsil etmişdilerse de şimdi de Aryanîler (Ruslar) Türkleri temsil edeceklerini alenen yazdılar [77]. 1907 yılı martında Rusya ziraat departmeni (umum müdürlüğü)nin baş müdürü meşhur Kriukov «Rusya ziraat baş idaresi» meclisinde, «Kazak-Kırgızlar Çingiz ve Temürlerin turunlarıdır, bunlar imha edilmelidir», demişti. Ayni yıl Devlet Dumasının en nüfuzlu milliyetçi âzası «İkinci Markov» (Markov Vtoroy), muhaceret komisyonunun 6 ilkkânundaki celsesinde, ayni sözleri şu şekilde tekrar ederek, «Kazak-Kırkızlar Çingiz ve Temürün torunlarıdır. Bunun için, Amerika Kızılderililerine ne gibi muamele yapılmışsa, biz de Kazak-Kırgızlara öyle muamelede bulunmalıyız» demiştir [78]. Rusya hükûmetinin resmî daireleri siyasetinin esasını teşkil eden bu fikre, Rus matbuatında cevap verirken, Kazak-Kırgızların münevver lideri Bükeykhanoğlu Alikhan, ozamanki rus muhitinde Çingiz ve Temürü müdafaanın kabil olmadığını bilerek, «Çingiz ve Temürün eski günahları için bugünkü Kırgızların müteselsel kefalette bulunacaklarını iddia etmek, haklı olmaz», demekle iktifa etmişti [79]. 1916 yılında Yedisudaki Kırgız isyanında Pişpek tümeni Kırgızlarına başkanlık eden Ayükeoğlu Ka-

[77]) Ezvümle ismi yukarıda, s. 58 de geçen Pier Kouznietsov'un eseri ve Lagifet'in «Rus himayesinde Bukhara» ve «Bukhara hudutlarında» nam eserlerinde söylenen sözleri zikredebiliriz.

[78]) *«Tovarişç»* gazetesi, 6.12.1907.

[79]) Kasteliansky, *Formı natsiyonalnago dvejenja v sovremennikh gosudarstvakh*, Petersburg, 1910, s. 590.

naat adlı altmış yaşındaki serkerde, sonradan Rusların eline geçip muhakeme edilirken, Rusların istîsal siyasetini açıkça tavsif ederek demiştir ki: «Siz Ruslar, bizim milleti diri diri mezara atıyorsunuz, siz, bizim elimizden toprağımızı ve malımızı aldınız. Dünyada başımızı vuracak bir yer de bırakmıyorsunuz, madamki bizi öldüreceksiniz, biz de, kımıldamadan can veremeyiz» [80]. Ayüke, az sonra hapishanede başını duvara vurmak suretiyle intihar etmiştir.

3

İsyanlar ve Başkaldırmalar

«Göç» Yahut «Savaş»

Petro I. nin kurduğu yeni «Rus emperyalizmi»ni ozaman Başkurtlar, daha 16. ncı asırda yaşıyan Babsaq Biy adlı bir beğlerinin sözüyle «Urus qala salır; yeriñdi, malıñdı, qanıñdı, alır, qurutur» şeklinde izah etmişler ve buna karşı ancak silâhla mukabele edilebileceğini ileri sürmüşlerdir. 1734 yılında Yayık havzasında Orenburg ve diğer kaleleri yapmak için Petresburgdan gönderilen Kirillov'a Başkurtlar Ufa'ya gönderdikleri üç kişilik heyet vasıtası ile, sonradan İgnatiyov tarafından neşredilen, şu sözleri yazıp gönderdiler: «Rus padişahı bizim muhtariyetimizi tanımış, kendi ülkemizi kendi âdet ve nizamlarımızla kendi bildiğimiz gibi idare etmemizi ve buraya bir tek Rus gönderilmiyeceğini kabul etmişti. Babalarımız bu şartlarla rus tâbiiyetini kabul etmişlerdi... Fakat bu vaidlere siz Ruslar derhal ihanet ettiniz. Yerlerimizi zaptederek kale ve istihkâmlar yapıp, Rus yerleştirmeğe başladınız. Ufa, Samar, Bürü (rusçası: Birsk) Tabın (Tabinsk) istihkâmlarıyla kanmayıp, şimdi Kazaklarla iki aramızda Or ırmağı kıyısında kale yapmak ve hiçbir rus ayağı basmıyan yere Rus doldurmak istiyorsunuz. Biz, bizim hakkımızda Petresburgda neler düşünüldüğünü biliyoruz. Artık bize kendi haklarımızı yalnız silâhla müdafaadan başka yol yoktur. Siz ahdinizi bozdunuz. Biz de son neferimize kadar harbedeceğiz». Malûmdur ki amansız savaşlardan sonra Ruslar 1735 ağustosunda Or ırmağı mansabına geldiler ve resmî hesaplarına göre, ceza olarak Başkurt köylerinden 396 köyü yaktılar. 9.488 Başkurtu öldürüp, 3.101 ini kürek cezasına mahkûm ve 6.309

---

[80]) Ayükenin cevabı kazaçka *«Caña Mektep»* mecmuası, 1926, N. 9-10, s. 32 de basılmıştır.

kadın ile çocuğu da esir ettiler. 17.154 baş hayvan Ruslar tarafından yağma ve müsadere edildi. Ellerine geçen başkanları kazıklar üzerine oturtup işkence ederek idam ettiler. Rusların böyle muamelelerine şahid olmamak ve bu işkencelerine maruz kalmamak için, birçok Başkurtlar intihar ettiler. Bütün bu vahşice tedbirlere rağmen bu isyan, azçok aralıklarla, 1757 yılına kadar devam etti. Ruslar, Yayık ırmağı üzerindeki kaleleri ateş ve kan içinde yaptılar. Bazı kaleler yapılır yapılmaz Başkurtlar tarafından yakılır, Ruslar tarafından yine yapılırdı [81]. 1738 yılında Orta Yüzün meşhur hanları Ebülmembet ve Abılay, Rus vâlisi Kinaz Urusov (bu zat hıristiyan olmuş Nogay mirzalarındandı ve 16. ncı asırda Orenburg civarını merkez edinerek Nogay-Mangıt istiklâlini müdafaa eden, Türkiye ve Bukhara ile münasebette bulunan Urus Mirza neslindendi) ile Orenburg yanında görüştükleri zaman Yayık havzasında ele geçen mücahid Başkurtlardan 55 kişiyi Kazak sultanlarının âdeta gözleri önünde astı. 120 kişinin kafasını, 301 kişinin de kulak ve burunlarını kesti. Kazaklar ozaman Kalmuklarla meşgul idiler. Abılay Hanın kendisi de, Orenburg vâlisiyle görüştükten sonra Kalmuklara esir düşmüş, ancak 1743 yılında esaretten kurtulabilmişti [82]. 1752 Başkurt başkaldırmalarında yine Başkurt sınırında (Tobıl'da Erqaragay ormanlarında) bulundu [83]. Fakat Kalmuklarla meşgul olduğundan, Başkurtların davetine icabet edemedi [84]. 1754 te Abılay, Başkurtlara yardım ve muvaffak olamazlarsa Kazakistanda sığınak vadetti. Kazaklar, Başkurtların davetiyle sınırdaki rus kalelerine mütemadiyen hücum ettiler ve birleşik hareket ettiler [85]. Başkurt vak'alarını görüp bilen Kazaklar da Rusların, artık Abılayın karargâhı bulunan yerlere, Kökçe Tav'a kadar gelip aynı vahşeti göstereceklerini biliyorlardı. Dövüşmek mecburiyetinde kalacağını gören Abılayın yanındaki şâir Bukhar Cırav'ın [86], hana, şimal Bozkırlarının müdafaasıyla uğraşmayıp doğrudan doğruya Bukharaya,

---

81) Bu muharebelere ait tafsilât için bk. M ü n i r H a d i, *Başkurt Tarihi*, Orenburg 1910; F i l o n e s k o, *İstoriya Başkiriyi*, Ufa 1912.

82) A. D o b r o s m y s l o v, *Turgayskaya Oblast*, *İstoriçeski Oçurk*. Tver 1902, s. 46.

83) Yine orada, s. 111.

84) Yine orada, s. 114.

85) J. V i t e v s k i y, *Nepleuyev i Orenburgski Kray*, Kasan, 1897 s. 851.

86) «Cırav» diye hikmetli sözler söyliyen ve sözleri halk arasında yaşayıp kalan halk şâirlerine denir; M. Kaşgarî, III, 27: *Yıragu*, musikişinas ve muganni.

belki Afgan sınırındaki «cide» ağacı bol olan «Baysun» vilâyeti tarafına geçip gitmeği tavsiye ettiği rivayet edilmektedir:

Abılaydıñ qasında + Bukhar Cırav cırlaydı + Cırlaganda ne deydi + Sogıspa dep cırlaydı + Musulman bolsañ ketiñiz + Sırdaryanın suvını + Köldenen kesip ötiñiz + Üç çıl maldı tuv saqtap + Cideli Baysun çetiñiz + Kisisi cüzge kelmey ölmegen + Qoyları iki qabat qozıdagan + Qatın bala qamı üşün + Solay taman cetiñiz + Zayrı qattı bu kapır + Almay qoymas demeñiz + Özin qongan Kökçe Tav + Kapır qala saldı oyla [87]).

Yani: «Abılay Hanın huzurunda şâir Bukhar Cırav şarkı söylüyor. Söylerken ne diyor? Hanım, savaşma diye söylüyor. Mademki Müslümansınız, ohalde Sır Derya ırmağını aykırısına geçiniz, hayvanları üç yıl tuv saklıyarak (nakil işlerini kolaylaştırınız ve Bukharanın doğusundaki) Cideli Baysun ülkesine varınız. (Buranın) insanları yüz yaşına gelmeden ölmüyor. Koyunları yılda iki defa kuzuluyor. Şimdi siz çoluk çocuğun gamı için kalkarak o ülkeye doğru gidiniz. Bu Gâvurun kuvveti büyüktür. Kendi öz yurdun olan Kökçe Tav taraflarını alamaz deme. Bilâkis onların orada şehir kuracaklarını düşün.»

Umumiyetle Rusa karşı mukabeleden bir netice beklemeyip, Bukhara hududuna geçmek fikrinde olan bazı şâirlerin sözleri, Kazak halk edebiyatında yer tutmuştur. O cümleden Nogayların meşhur halk şâiri Asam Qaygı [88])ya da Rusların Irtış Irmağını boylıyarak ilerlemesi dolayısıyla Nogay beği Ormembet Beğe hitaben söylenmiş şöyle bir parça nisbet edilmektedir:

Irtıstı örlep Orıs cür + Til alsañ izdep qonıs kör + Celmaya minip cer şalsam + Tapqan cerge il köçir + Qorgan saldıñ beynet qıp + Qızmetşiñ catır işip cep + On San Nogay bülünüp + Arıñdı alar Orıs kep [89]).

Yani: «Rus, Irtış Irmağını boylıyarak ilerliyor. Söz dinler adamsan yaşamak için yeni bir konuş (= konacak yurt) ara. «Celmaya» (sür'atli hecin) deveye bi-

---

87) Semipalat'ta çıkan kazakça «Tañ» dergisi 1925, N. 4. Bukhar Cıravın diğer «cır»ları Akhund Qurban Ali Khalidî, *Tavârikh-i Khamse-i Şarqî*, Kazan 1910, s. 260-261.

88) Asan Qaygı yahut «Qaygusız Hasan» ve «Asan Ata» diğer destanlarda Altın Orda hanı Canbek Hanın çağdaşı gibi gösterilir. Bak: Mehmed Osmanev, *Nogay Khrestomatyası*, s. 99. Diğer rivayetlere göre o, Nogay mirzası Ormembetin çağdaşı imiş (Bak: *Tavârîkhi Khamse-i Şarqî*, s. 261); buradaki parça da bu Ormembet Bek adına söylenmiş kitabın müellifi (s. 222-223 te) «Ormembet»i «Uluğ Mehmed» ile karıştırmıştır. Yukarıda (s. 143-146) zikrettiğimiz gibi Ormembet Bek zamanında «On San Nogay» iflâs etmiş, o da şimdiki Kazakistanı bırakarak göç etmiştir. Fakat Bukhara tarafına değil, Kırım tarafına göçmüştür.

89) «Tañ» dergisi, 1925 No. 4.

nerek yer çalırsa, yani mesâfeleri kat'edersem, bulacağım yere el göçür. Sen (yani: İrtış tarafında yaşıyan Nogayların beği) çok zahmet çekerek burada kaleler yaptın. Orada hademen de senin için boşuna yiyip içerek masraf yapıyor. On San Nogay iflâs ederse Rus gelir, şeref ve haysiyetini yağma eder».

Tobıqtı uruğunun başkanı Dadan Bek'e de şöyle bir şiir nisbet edilmektedir:

Selâm dey Keñgir Bay'ga kel kitelik + Mıqtı sabaz atandı terletelik + Musulmandıñ curtına mañday qoyıp + Atı caqsı Daryadan arı ötelik [90]).

Yani: «Kengir Baya (yani zamanın o addaki zengin bir adamına) benden selâm söyleyin, diyin ki: Gel, gidelim. Kuvvetli ve şehbaz atam develeri terleterek hızlı gidelim ve İslâmların yurduna yüzümüzü döndürerek adı güzel Deryadan (yani Sır Deryadan) öteye geçelim.»

Kazaçi Rusların isyanları dolayısıyla 1774-1777 yıllarında Başkurdüstanda Salavat adlı kahramanın idaresi altında yine bir başkaldırma oldu. Fakat bu da bastırıldı [91]). 19. uncu asrın ilk dörttebirinde (1820 de) Ruslar, Şimalî Kazakistanı, Abılayın sevdiği Kökçe Tav mevkiini işgale kalkıştılar. Abılay Hanın oğulları da bu durum karşısında Bukhar Cırav'ın vasiyet ettiği üzere «göç» değil, Mañgıt-Nogayların ve Başkurtların başladıkları «savaş» usulüne sarıldılar.

Übeydullah ve Kasım Sultanlar

Ruslar, Orta Yüz Kazakelinde istihkâm ve kale yapmak ve Rusları yerleştirmek için toprak gasbetme usulünü, Kazakların Kökçe Tav gibi en güzel ve en münbit yerlerine tatbik etmekle işe başladılar. Burası, yalnız Şimalî Türkistan hanlarının sevgili merkezi değil, millî edebiyatı da büyüten ve besliyen yerdir. Zamanımızın millî şâiri Mağcan Cumabay bu Kökçe Tav'ı şöyle anlatıyor:

«Uçu qırı coq sarı daryaday Sarı Arqa'nıñ ortasında aralday kögergen Kökçe Tav, Abılay'dıñ ordası qurulgan, Kine Sarı Navruzbayga otan bolgan Kökçe Tav, Alaçdıñ aqındığınıñ da ordasınday ceri idi».

Yani: «Ucu bucağı yok Sarı deniz gibi (olan) Sarı Arka (bozkırları)nın ortasında takım adalar gibi göğeren Gökçe Dağ, Abılayın ordası kurulan, Kine Sarı ile Navruzbay'a vatan olan Gökçe Dağ, Kazak ve Kırgız halk edebiyatının da payıtahtı gibi bir yerdi» [92]).

Abılay Hanın 105 yıl yaşıyan oğlu Uvalı (yani «Veli») Hanın

---

90) Kemeñger Oğlı Tarihi, s. 14.

91) Bu başkaldırmanın tarihi yukarıda adı geçen İgnatiyev tarafından neşredilmiştir. (*İvestiya Kazanskago Obşçestva Arkeologiyi*, f. XII).

92) *Magcan Oleñderi*, Taşkent 1923, s. 146 ve «*Sana*» dergisi No. 1, s. 102.

1824 te ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Ubeydullah, Kazak yerinde, bilhassa hanın yaylası olan Kökçe Tav'da kaleler yapmak teşebbüsünde bulunan rus hükûmetinin isteklerini, «ziyafet»e dâvetini, dostluklarını, gönderdiği albaylık rütbesini ve değerli hediyelerini reddederek, Çinle münasebet kurdu [93]) ve Ruslara taarruza başladı. Abılayın, Tobıqtı uruğunu idare eden oğlu Kasım Sultan ise, daha önce Ruslardan tamamiyle dönerek, yüzünü Türkistana çevirmişti. Sibirya umumî vâlisinin 1822 yılında bunu «izah»a dâvet yolundaki teşebbüsleri boşuna çıktı. Ubeydullah Han yardım istiyerek Çin sınırına geldi ve Kökçe Tav, Ulu Tav hududundaki kendisine tâbi elleri Kasım Sultana ve onun oğulları Kine Sarı ve Navruzbaya terketti. Bu aralık Ruslar 1824 yılında Grigorosvki kumandasında bir tümen asker göndererek, Kökçe Tav kalesini yapmağa başladılar. Daha Veli Han sağken genç Kine Sarı babasıyla birlikte Ruslara mukabelede bulunuyordu.

Kine Sarı'nın Ruslara karşı savaş ilân etmesine, güya, Orta Yüz şâirlerinden birinin kendisini heyecanlandıran şu şiirinin sebep olduğu rivayet olunur:

Abılaydan tuvgan Uvalı + Aytqan söziñ duvalı
Adra galgır Kökçe Tav + Orıstıñ salgan duvanı
Abılaydan tuvgan Qasımım + Qasımdan tuvgan asılım
Üze çavıp olca almay + Kese çavıp kent almay
Asılım neden casıdıñ?

Yani: «Abılay Handan doğmuş olan Uvalı(=Veli) Han! Senin söylediğin sözler dualı (yani mübarek) dır. Rusun yapmış olduğu bu Kökçe Tav duvan (yani hükûmet konağı, kale) isterse sahipsiz kalsın. Abılaydan doğmuş olan Kasım Sultan! Kasımdan doğmuş olan sen asîl sultan (yani Kine Sarı)! Düşmanı parçalayıp ganimetler almadan, onu kesip çarparak kent (yani köy ve şehirlerini) fethetmeden neden böyle yaşıp yani hakirünnefs olup oturur oldun».

Çin hükûmeti, evvelce Ebülmembet neslinden Altın Sarı Sultanı [94]) umum Kazak hanı olarak tasdik etmek istediyse de, sonra Übeydullaha temayül ettiğinden, o, tantanalı bir surette han ilân olundu. Fakat Bayan Avulda vaki olan savaşta yenilerek 90 kadar beğleriyle birlikte Ruslar tarafından esir alındı. Kasım, Kine Sarı ve Navruzbay Sultanlar kendilerine tâbi Altay, Toqa, Kirey, Uvaq uruk-

---

[93]) A l e k t r o v, *Ukazatel Literatury o Kırgızakh.* s. 157.

[94]) Altın Sarı, babası Toğum Han, babası Bulat Han, babası Ebülmembet Han (bk. yukarıda sayfa: 173).

larından 40.000 aile kadar el ile Çu havzasına göçüp Khokand hükûmetiyle anlaştılar. Kine Sarı orta Sır Derya havzasında Qarnaq'ta yerleşti. Biraz sonra Kasım Sultanın kendisi de geldi. Fakat Khokand hükûmetinin Taşkent beğlerbeği, Kine Sarı tarafından elçi olarak gönderilen Sarıcan ve Esengeldi Sultanları Evliya Atada hâince öldürdü. Kine Sarının kendisi de Karnak'ta yakalanarak Taşkende getirildi. Orada mahpus kaldı. Navruzbay ve diğerleri uruklarını alıp Ulu Tav'a çekildiler. Bir yıl sonra Kine Sarı, Khokand hanı Mehmed Aliye müracaatle yakasını kurtarıp, Kara Tav'ın şimalinde bulunan Suzak'a geldi. Orada bulunan Khokand beğlerini ve askerlerini intikam fikriyle kesip, elde ettiği silâhla, 1837 yılında Turgay ırmağına gelerek Khokand ve Taşkentte öldürülen («Sart kesken») sultanların yoğ törenini yapmak bahanesiyle, Orta ve Kiçi Yüz uruklarını toplayıp kendisini han ilân etti [95]). Oradan Orenburg civarına gelip Abılay Hanın müsavat şartları üzerine Ruslarla andlaşmayı yenilemek istediyse de, muvaffak olamayıp, Ruslara karşı mukaddes cihadına burada başladı [96]).

Kaybalı ve İset Batır İsyanları

Ayni zamanda Rusların Orenburg civarında ve Yayık kıyısında toprak işgalinde gösterdikleri şiddet ve sultanlardan en kötülerini elde edip, haince plânlarını onların adına yürütmek gibi siyasetlerine karşı, halktaki heyecan kuvvetlendi. Burada bu hareketin başına da Kiçi Yüzün yukarda, s. 169 da adı geçen hanı, Ebülkhayır evlâdından Bayoğlu ve Aday uruklarına dayanan Kaybalı Sultan [97]) geçip Yayık havzasındaki diğer uruklar da ona iltihak ettiler. Kaybalı, başlangıçta hareketini Bükey Ordasindaki Cihangir Hana karşı başladı. Bu, kendisini Ruslara karşı meşru göstermek için yapılan bir tedbirden ibaretti. Bunun isyanı 1818, 1827, 1829 yıllarında vâki oldu. Kaybalı ihtiras falandan uzak, halis bir ülkücü olup, kendisi han olmak fikrinde değildi. Khıyva hanı Birinci Mehmed Rahim'le münasebette bulunuyor ve Batı Kazakistan Kazaklarını Khıyva hâkimiyeti altına alıp, Rusya elinden kurtarmak fikrini taşıyordu [98]). 1829 yılında güya kendisine tavassut eden eski dostu Rus generali Borodin tarafından esir edi-

---

[95]) Dobrosmıslov, *Turgayskaya oblast. Istoriçeski oçerk.* Tver, 1902, s. 342.

[96]) Smirnov, *Sultanı Kinesarı i Sadık.* Taşkent, 1889, s. 8.

[97]) Babası Ali Sultan, babası Eşim Sultan, babası Nuralı Sultan. Sultanın asıl adı Qayıb'dır. Babasının adıyla birleştirilerek Qaybalı diye tanınmıştır.

[98]) Riazanov, *Vosstange Isataya Taymanova.* Kızıl orda. 1927, s. 7.

lip, Orenburgda mahpus kaldıysa da; 1832 de esrarlı bir tarzda hapisten kurtulup, Aday uruğunun başkanı Süyün Kara Batır'la birleşti [99]), ve Khıyva himayesine girdi. 1836 da Bükey Ordada Beriş uruğunun başkanları Tayman oğlu İsetay Batır ve Ötemiş oğlu Muhambet Batır isyan ettiler. Muhambet, türkçe ve rusça okur yazar, fasih sözlü, muktedir, propagandacı ve münevver bir adamdı. Daha evvelce Çekli (Çekti) uruğunun başkanı Kötibar oğlu İset Batır ile Orenburga yakın İlek kasabasını yapmak için yerleri işgal edilen Tabın uruğunun başkanı Tilençi oğlu Colaman Batır isyan etmişlerdi. Bunlara karşı Letenant Gusev kumandasında gönderilen Rus alayı tamamen esir edilip, Khıyvaya gönderildi (1836). Khıyvada o vakit 2000 kadar rus esiri vardı. Mañkışlaktaki Buzacı Kazakları Hazar Denizinde korsanlık ediyorlardı. Hazar Denizinin şimal kıyısında bütün nüfuz İsetey ve İset Batırların eline geçti. İset de ozamanın en ünlü kahramanlarındandır.

Kendisi hakkında; gayet sade, barış zamanında evinde ev işleriyle meşgul olup savaşta ise, pek üstün yiğitlikler gösterdiğini ifade ederek:

Üyge kelse qurt qaynatır İsetiñ
Cavga barsa at oynatır İsetiñ [100]).

Yani: «Senin İsetin eve geldiği zaman (= barışta) kurut peyniri kaynatır (= yani kadın ve çocuk işiyle uğraşır). Fakat düşmanın karşısına varırsa at oynatır» denilmiştir.

Sultanların Rus taraftarı olanları Ruslara sığındılar. Cihangir Hanla Ayçuvak oğlu Bayimbet Sultan Ruslar lehine çok çalıştılar. Neticede 1838 başlangıcında İsetay Batır, bütün kuvvetini toplıyarak Yayık doğusuna geçti ve Barsuk'ta Çekli uruğuna gelip ozaman artık Khıyva tâbii olan Aday uruğunu idare eden Kaybalı Sultana iltihak etti. Colaman Batır ise elini alıp, Kine Sarı ile birleşmek üzere, Turgay tarafına gitti [101]).

Kine Sarı

1837-1840 yıllarında bütün Kazakistan ayağa kalkmış bulunuyordu. Kine Sarı Sultan, artık merkezî bir şahsiyet olmuştu. Khıyva hükûmeti bu isyan hareketleriyle cidden ilgileniyordu. Kine Sarının dayandığı yer,

---

99) Yine orada, s. 101.

100) Bu beyit, Araplardan şâir Abû İshaq İbrâhîm ibn Osmân al-Gazzî'nin Türkleri öeverek söylediği kasideden şu parçayı hatırlatır:

وفتية من كماة الترك ماتركت　　للرعد كباتهم صوتا ولا صيتا
قوم اذا قوبلوا كانوا ملائكة　　و اذهم قوتلوا كانوا عفاريتا

(Bak: Cüveynî, *Cihânküşa*, cilt I, s. 63. Qazvînî'nin haşiyesi.

101) Riazanov, 84.

Sır Derya şimalindeki Teli Köl, Karatav, Suzak, Karnak ve Çu havzası; esas kuvvetleri de Argın, Kıpçak ve Nayman urukları idi. Sonra Cağalbaylılar, Aral Gölü civarındaki Çümekey, Şuñkara, Çekli urukları da onunla birleşti. 1838 de Sibirya ve Orenburgdan gönderilen mühim Rus kuvvetleriyle çarpıştı. Savaşta yaralandıysa da Sibirya fırkasının mühim kısmını yendi ve Turgay kıyısında bütün urukları toplıyarak mutantan meclisler yaptı. Bu aralık batı sınırında yine Çingiz oğullarından yukarıda da zikri geçen Kaybali Sultan, İsetay, İset ve Colaman Batırlar, 3.000 kişilik bir kuvvetle Yayık havzasındaki Rus kasabalarını yağma ediyorlardı. Kaybalı da kendisini Batı Kazakların hanı olarak ilân etmişti [102]). Albay Mansurov idaresinde 1838 ağustosunda Orsk (Yaman Kala)dan gönderilen rus kuvveti, Irgız ırmağında Kaybalı Sultanı yendiyse de, Kazaklardan yağma ettiği hayvan sürülerinden başka birşey elde edemedi [103]).

Bürcen Başkurt işanlarından Moldaqay Abdullah Hazret, Kine Sarı isyanının gelişmesinin Başkurtlarda akisler uyandırdığını, han yaklaşırsa alınacak durum hakkında gizli konuşmalar vâki olduğunu hikâye ederdi. Ruslar da, Başkurtları bu karışmaktan alakoymak için, Başkurt ordusuna ve Başkurtlara karşı her türlü cemilelerde bulunmuşlardı. Orenburg vâlisi General Perovski ve Başkurt alaylarının kumandanı General Mayor Sialkovski tamamile Başkurtların hâmisi kesilmişlerdi. Bütün isyanlara ruh veren merkez Khıyva olduğu için, Rusya, Perovski ve Sialkovski idaresinde olmak üzere, 1839-1840 kışında Üst-Yurt üzerinden Khıyvaya gayet mühim bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Khıyvayı silip süpürecekti. Fakat ordu ve ordunun taşıtı olan develer Çoçqa Köl ve Cim aralarında soğuktan kırıldı. Başkurtlara kumanda eden Sialkovski, Leh milliyetperveri ve Rus düşmanı idi. 1831 deki Leh isyanını teşkil eden rus ordusuna mensup nefer ve subayları görürse, tahkir eder ve döverdi. Buna karşı Başkurtları çok severdi (bundan dolayı olmalı ki Başkurtlar da Sialkovski adına tahsis edilen bir raks bestesi vardır)[104]). Bu Khıyva seferinin iflâsına sebep olan da o idi. General Perovski'yi de galiba, kasden yanlış yola sevketmişti [105]).

Bu seferlerde Ruslar, çok zarar görmekte idiler. Kırılan deve ve koyun, kaybedilen azık ve saire hep Kazaklardan toplanmıştı. 1839 da

---

102) R i a z a n o v, 94.

103) D o b r o s m i s l o v, *Turgay*, s. 315.

104) Bk. R y b a k o v *Musıka i pesni Musulman Povolj'ya i Urala*, 1897, s. 128.

105) D o b r o s m ı s l o v, *Turgay*, s. 324.

isyan, Kazakistanın her tarafına yayılmıştı. Karkarlı sınırındaki Tobıktı, Semiz Nayman, Bay Cegit urukları Çin sınırına, Matay uruğu da Çu havzasına çekildiler. Barak Han oğullarından Kudaymende Sultan Karkaralıda [106]), Sıybankul Sultan [107]) Ayagözde isyan ettiler. Ruslar çok güç bir duruma düşmüşlerdi. Bozkırdaki bütün nüfuzlarını tamamiyle kaybetmişlerdi. Fakat 1840 yılında Kazakistanda gayet büyük bir hayvan kırgını (cut) oldu [108]). Kine Sarı ile birleşmek üzere Çu-Balkaş sınırına göçüp gelen oymakların hayvanlarına Badbak çölünün otu yetişmedi. Yitik çok büyük oldu. Ruslar da bundan istifade edip, Kine Sarıyı cidden takibe koyuldular. Her türlü tezviratla Alaça ve Cappas uruklarını sultana karşı ayaklandırabildiler. Çekli, Çümekey ve Törtkara urukları ise hayvan kırgınından dolayı büsbütün açlıkta kaldılar. Kine Sarı, Khokand hükûmetine başvurup, babası Kasım Sultanı gönderdi. Taşkent beğlerbeği, Kasım Sultanı (Ahmed Yesevî mezarını ziyaret ederken «Türkistan» şehrinde) yakalatıp öldürttü. 1840-1841 kışında Kine Sarının durumu çok güç oldu. Kendisi Sır ile Teli Köl arasında bulunurdu. Ruslar onu hile ile elde etmeğe çalıştı, itaate dâvet ediyorlardı. Orenburg sınırında Rus tâbii olan Ayçuvak oğlu Baymembet Sultan, Görte Biy adında birisini Kine Sarıya elçi olarak göndermiş ve yazdığı mektupta «büyük boynuzlu koç koyun kalabalığına baş olmakla arslanı yenebilir mi? İsyanın sonu iyi olmaz» demişti. Kine Sarı bunu okuduktan sonra, Cörte Biye: «Kapanı kurmasını bilmeyen tenasül âletini kapana kaptırır derler. Sizin sultan diye tanıdığınız bu âciz herife kendisinin esir olduğu kâfi gelmeyip, şimdiki güç durumumdan istifade ederek beni de kapana düşürmek istiyor. Geniş bozkırlarımızda yahut savaşta ölmek esaretten daha iyi değil midir» diyerek Baymembet Sultanın mektubunu parçalayıp attığı meşhurdur. Bununla beraber ihtiyatı elden kaçırmıyarak Ruslarla bir mütareke yaptı. Bu barış teklifi dolayısıyla yazdığı mektupta Kine Sarı, 1820-1840 yılları arasında Rusların kendisine karşı yaptıkları 15 kadar seferi sayıp, bunlara ait tafsilâtı vermektedir [109]). Kine Sarı bu zamanlar ilk geçirmekte olduğu ız-

---

106) Kudaymende, babası Sultangazi, babası Bükey Han, babası Barak Handır.

107) Şıyban Kul yine Barak oğullarından olup babası, Barağın oğlu Khankhoca'dır, ki Çin tâbiri olup imparatordan «vang» lâkabı almış olduğunu yukarıda zikretmşitik.

108) Bu cut hakkında Konşin'in hususî bir makalesi vardır. *Zapiski Semipalatinskago Podotdela Russk. Geogr. Obşç.* t. II.

109) Dobrosmislov, 346.

tırap ve felâketleri göz önünde tutarak, az bir vakit için rus cephesini açık bırakıp, Khıyvaya gitti. Orada hanın yanında saygı gördü [110]. Oradan, yanında birkaç yüz yiğit olduğu halde, Moğaçar dağları sınırına geldi. Baganalı, Argın, Tama, Baybaktı, Çekli ve Çümekey uruk-ları kendisiyle birleşti. 10.000 kadar asker toplayıp Başkurdüstan sınırındaki Orsk kalesine kadar gelip 10 haziranda, general Lebedev kumandasındaki rus ordusuyla savaştı. Ruslar umumî vâli General Obruçev kumandasında tekrar asker gönderip, Kine Sarıyı tamamen ezmek çarelerini gördüler. Kine Sarı ozaman askerini tanzim etmekle meşgul oluyordu. Orsk kalesinde bulunan milliyetçi Tatarlardan Burnayevlar vâsıtasıyla askerine azık satın aldı [111]. Ruslar, Kine Sarı ve kardeşlerine Orenburg civarında malikâneler verip, barış yapmak istediler. Çilebi tarafındaki Rus köylüleri ve Kazaçileri isyan halinde bulunduğundan, Rus hükûmetinin siyasî durumu oldukça nazikti. Fakat Kine Sarı, Rusların vaidlerine aldanmadı. Uyıl'da Rus taraftarı olan sultanlardan Arslan Canturin'in nüfuzunda bulunan Sarı Çekli oymağı ile uğraştı. Obruçev bundan istifade ederek, büyük bir ordu sevketti. Bu ordu ile Kine Sarının savaşı Turgay kıyısında oldu. Kine Sarı bu savaşta iki kardeşini kaybederek Sır Derya havzasına, Akmescide çekildi. Sonra karargâhını tekrar Ulu Tav'da Cılançık ırmağı kıyısına göçürerek, Kıpçak uruğundan kendisine ihanet edenleri tepelemekle meşgul oldu [112]. Khokandlılar babasını öldürmüş idiyseler de, onlardan öç almakla uğraşmadı. Yalnız, Çekli Cankhoca Batırın da yardımıyla Suzak'ı kuşatıp ele geçirdi. Sonra boyuna Rus sınırına hücum etti. 1844 yılında 5.000 askerle tekrar Ural'ın Uy nehrindeki Troysk kalesine kadar gelip, Yekatrininsk kalesini yağma etti. Kardeşleri Balı, Küçek, Musa ve bilhassa Navruzbay bu vak'alarda yararlık göstererek, ün saldılar. Kazakistanın her tarafından gayretli yiğitler tekrar bunların çevresine toplandı. Bukhara ve Khıyva hükûmetleriyle iyi münasebet temin edip, Ruslar için tehlikeli bir düşman şeklinde büyüdü [113]. Bukhara emîrinden biraz top ve tüfek de geldi. 1845 de general Obruçev, Çappas ve Çekli uruklarının Aral Gölü civarında yaşıyanlarını elde edebildi. Irgız havzasında Irgız istihkâmını ve Kine Sarının kışlık karargâhı olan Ulu Tav'a da kuvvetli bir ordu sevkederek diğer bir istihkâm yaptı. Kine Sarının mü-

110) Yine orada 345.

111) Yine orada 357.

112) Dobrosmıslov, 359.

113) Yine orada, 362.

teaddit taarruzları akim kaldı. Bu iki kale, Orenburg Kazakları ile Kine Sarı arasında bir engel oldu. Kardeşi Seyilkhanı, 1846 da Orenburg sınırına gönderdiyse de, o taraflardaki urukları tekrar harekete getiremedi. Rus, çoğalmıştı.

Nihayet 1846 yılında 20.000 kadar ev ile birlikte Doğu Kazakistana geçerek Çu havzasında oturdu. Oradaki ve İle havzasındaki Tama, Dolat, Koñrat, Uysun, Abdan, Suvan ve Calayır urukları da ona katıldı. Abılay Hanın bu uruklara başkanlık eden oğulları (Ali ve Sük Sultanlar ve Rüstem Töre) itaat edip hepsi Kine Sarıyı umumî han tanıdılar. Üç-Almatı kendisine yayla olarak kararlaştırıldı. Gulca vâlisi vâsıtasıyla Çin hükûmetiyle temasa girdi. Yalnız Yedisu Kırgız (Karakırgız) urukları, bir taraftan Kine Sarının yükselmesini istemiyen Khokandlıların ve diğer taraftan da bazı Kazanlı tüccarlar (meselâ Feyzullah Seyfullin ve Alîm Yakubov'lar) vâsıtasıyla Rusların teşvikatına kapılarak Kine Sarının büyük babası Abılay Han ile olan hesaplarını hatırladılar ve itaat etmediler. Aynı zamanda şâir de olan Kine Sarı uruk başkanlarını toplayıp: «Birleşmezsek, ovalarda Khokandlılardan, Bozkırlarda Ruslardan dayak yiyeceğimizi bilmelisiniz» diye şöyle bir söylev verdi:

Qol körinbes çañ boldı	+	Alatavdıñ arası
qaragaçtay köp Qazaq	+	zavımen boldıñ qaraçı
oyda Qoqan qırda Orıs	+	akim boldı qalası
kimnen tayaq ciygendey	+	bir avızga qarasa
bizniñ Qazaq balası	+	aldırıp çürgen duspanga

özdöziniñ alası[114])

Yani: «(Ordumuz okadar çok ki, karlı) Alatav'ın arası (yürüyen bu ordudan kopan) toz ile görünmez olmuştur. (Dağlardaki) kara ağaç ormanları kadar çok olan Kazakoğlu! Kendi ihtiyarınla yabancıya tebaa oldun. Ovalarda Khokandlılar, bozkırlarda da Ruslar şehirlerde oturarak duruma hâkim olmuşlardır. Bizim Kazak oğulları bir rehberin sözüne bakmış olaydı, kimden dayak yerdi Düşmana kazandıran biricik sebep, onun kendi arasının ala(=birliksiz) oluşudur».

Fakat kırgızlara sözle tesir edemedi. Asker sevketmeğe mecbur oldu. Kine Sarı bu seferlerinde, Khıyva hükûmetiyle müttefik olarak ve onun en ciddî yardımlariyla hareket etti. Yanındaki kalabalık or-

---

114) Tilev Seydalin rivayeti. *Zapiski Orenburgskago Otdela Russk. Geogr. Obşç.* 1870, s. 334 de; Nisembay Aqın'ın rivayeti B a s ı g a r a o ğ l ı, *Kinesarı Navruzbay*, Moskova, 1923, s. 22 de.

dunun on bin kişisi Khıyvadan getirdiği askerdi. Bunlardan yedi Khıyvalı top ve tüfek ustası olup, yine sefere iştirak etmişler. Kine Sarı bu seferin uzun sürmesini mümkün görerek, Çu havzasına 500 kadar «Catak» Kazağı ordu ihtiyacını karşılamak için ekimle meşgul olmağa memur etmişti. Kardeşi Seyilkhanı, Orenburg taraflarındaki Kazaklara gönderdi. Kendisi eski hanlar gibi «Çu-İle Alatavı» merkez edinecekti [115]. Hülâsa her cihetten hazırladığı mükemmeldi Kırgızlara karşı seferinde de muvaffak olmuştu. Lâkin Dolat uruğuna başkanlık eden akrabasından Rüstem Törenin hile ve ihanetiyle Kırgızların Cantay ve Urman adlı «manap» ları tekrar kuvvet topladılar ve 1847 yazında, Çu havzasında, şimdiki Tokmak (eski «Balasagun») şehrinin dört kilometre batısında Keklik Senger adlı tepede Kırgızlar tarafından kuşatılıp, üç gün savaştan sonra kendisi ve kardeşi Navruzbay ele geçirilerek öldürüldüler. Çocukları Karatava, Türkistan (Yese)a gelip Khokand tâbii oldular. Aralarından Sadık Törenin Rusyaya karşı Khokand ve Bukhara savaş meydanlarındaki rollerini yukarıda (s. 231) söyledik. Kine Sarının ölümünde ancak beş yaşında kalan başka bir oğlu Ahmet Töre, Rus hükûmeti devrinde rusça tahsil edip memuriyetlerde bulundu (1867-1887 yılları arasında Çimkent Tümeni mutasarrıfının muavini oldu. 1888 de ölmüştür). Babasının hayatını türkçe olarak yazmıştı. Bu eser E. Smirnov tarafından rusçaya tercüme edilip neşrolundu [116]. Murad Remzi Çimkent'te bununla birkaç defa görüştüğünü, kitapsever olduğunu, Çar Üçüncü Aleksandrın cülûs törenine iştirak için Petresburga giderken Kazanda görüşüp kendisinden (yani Murad Efendiden) bazı dersleri aldığını [117] zikretmektedir. Rus tâbiiyetine giren Kazaklar arasında Kine Sarı, on dokuzuncu asrın ilk yarısında bir devir yaşattı. Bütün Kazaklar kendisini millî bir kahraman diye bilir ve ölümünden sonra yanındaki meşhur şâir Nisembay

---

115) Kemengeroğlı Tarihi, Moskova 1924, s. 31-34.

116) E. Smirnov, *Sultanı Kinesarı i Sadık*, Taşkent 1889; bu eserde Kine Sarının ahvali güzel anlatılmıştır. Kine Sarının mücadelesini mufassalan anlatan ayrı eser de vardır: N. Sereda, *Bunt Kirgizskago Sultana Kine Sarı Kasimovia*'in *Vestnik Yevrapı*. 1870 N. 8. s. 541 - 573, N. 9. s. 50-86, 1871, N. 8. s. 655-690. Yine Dobrosmıslov v. *Turgaysk. obl.* s. 341-375 de bir çok yeni malûmat bulunuyor.

117) *Telfîq*, II, 527: وكان احمد توره ذاخلق حسن متواضعاً محبالاهل الفضل واشترى من جميع كتبي حين سافرت من تلك البلاء الى الحجاز ثم رايته في قزان.. وكان اقام عندى مدة حين كنت معلما هناك في مسجد واحد من المشايخ وقرا على بعض الدرس .

Aqın tarafından söylenen şiirler Kine Sarıya ait manzum destanının sonunda bulunur.

Burada ezcümle şöyle denilmektedir.

Togamı küçtü er edi	+	kiyimdi bala tuvdırgan
ıqbalı cürgen er edi	+	altındı qılıç buvdırgan
ablaylatıp at qoyıp	+	duspandı körse quvdırgan
köp sargaytıp kelmestey	+	Kine Khan sagan ne boldı?
Tulpardan saylap at minip	+	dorbadan cemin cegizgen
cem ornına bal berip	+	qısırdıñ sütin emizgen
basqın qalın cav cetse	+	alıp da çıgar degizgen
Kinekemdi qaldırıp	+	Kök Borul sagan ne boldı?
Canıñ qayda cay tabar	+	ca[illegible]ñda Cabbar bolmasa?
köñliñ qayda cay tabar	+	körüvge devlet bolmasa?
qoldıñ körki bulama	+	davıl kerney bolmasa?
Culduzduñ körki bolama	+	içinde bir ay bolmasa?
Qaraçıda ne küy bar	+	aybarlı qanı bolmasa?
Kine Sarı, Navruzbay	+	qol basında bolmasa.
Khalq iyesi khandardı	+	qalay etsem men barmı?
çekirtkege talangan	+	qırgavılda cön barmı?
Cabalaqtan seskengen	+	calgız qazda ün barmı?
Khandarınan ayrılgan	+	qaraça üyde sın barmı?
Qayran esil khandardı	+	endi bir körer kün barmı?
Kine Khannıñ tusunda	+	qart buuraday caradıq,
cavdı casqap capırıp	+	cavgan qarday buradıq,
abılaylap at qoyıp	+	düspannın aldın oradıq,
khanımızdan ayrılıp	+	çil bogınday taradıq,
körüngennen qorgalap	+	kisi avzına qaradıq,
özimiz çapqan Suztaq'ta	+	Sarttan aqıl suradıq,
Kine Sarı kitken soñ	+	iyesiz qaldı tagımız,
Navruzbay Törö kitken soñ	+	bastan taydı bagımız,
Bulbulday sayrap cür edik	+	baylandı tilmen cağımız,
azganımız emespi	+	qoyçıdan sındı-au sagımız?
Artında qalqan cetim el	+	kelispedi-au sanımız,
akhırında alevmet	+	osınday boldı qalımız [118])

[118]) Nisembay Aqın, *Kine Sarı Navruzbay,* Basıgara oğlu neşri Moskova 1923, s. 67.

Bu Türkiye türkçesiyle şöyledir: «O, sanki giyimli olarak doğmuş gibi iri gövdeli, güçlü bir erdi. Açık olan ikbali, beline kılınç bağlamıştı. Savaşlarda düşmanı görürse «Abılay» uranını salarak düşmanı kaçıran ve kovalıyan birisiydi. Bizi çok özleterek sarartıyorsun. Kine Han! Sana ne oldu?

Tulpar (=vahşi atlar) arasından seçerek ata binen (Kine Han) atının yemini torbadan yedirmişti (yani atını otlatmağa göndermeyip evinde elde terbiye etmişti). Bazan atına yem yerine bal vermiş ve kısır kısrağın sütünü emzirmiştir. Kalın düşman bastığında o bizi kurtarabilir dedirten sen «Kök Borul» (Kine Sarının sevgili atı) Kine Ekeni bırakmışsın. Sana ne oldu?

Kalbinde Cebbar Allahın yadı olmazsa, senin ruhun nasıl dinlenir? Görüp haz duymak için bir devlet olmazsa gönlün nerede avunur? Davul, kerney (= musiki) olmazsa askerin ne güzelliği olur? İçinde bir ay olmazsa yıldızların ne güzelliği olur? Azametli, yavuz bir hanı olmazsa tebaanın hayatında ne gibi bir âhenk olabilir? Kine Sarı ile Navruzbay ordunun başında bulunmazsa (o ordudan ne çıkar?).

Halkın sahibi olan hanları tarifte ne kadar mübalâğa edersem edeyim, yine «men» (ayıp) sayılmaz. Çekirge tarafından talan edilmiş kırgavul (= süğlün) kuşundan ne çıkar? Yapalak (puhu) kuşundan korkmuş olan tek kazın ne gibi ikbali olabilir? Bunun gibi, hanlarından ayrılmış olan tebaanın ne gibi şeref ve haysiyeti olabilir? (Hatıraları) kalblerimizi okşayan o asil hanları bir daha görebileceğimiz günler acaba gelir mi?

Kine Hanın zamanında (seferlerin güçlüklerine dayana dayana) yaşlı buğra (= erkek deve) gibi idman ettik (gövdelerimiz sertleşti). Düşmanı görünce onu basıp ezmek için kar fırtınası gibi çullanırdık. «Abılay» diye uran salıp, rusu gibi her tarafa dağıldık, perişan olduk; gözümüze görünen korkuluktan korkarak, başkalarının sözüne bakar olduk; vaktiyle çaptığımız Suzak kasabasındaki «Sart»lardan akıl soracak hale düştük.

Kine Sarı gittikten sonra, tahtımız sahipsiz kaldı. Navruzbay Töre gittikten sonra, talihimiz başımızdan gitti. Bülbül gibi ötüp yürürdük, şimdi (Rus esaretinde) dillerimiz ve çenelerimiz bağlanmış bir haldedir. Tam bir iflâs, daha ne olabilir, ki millî şerefimiz bir koyçı (yani Kırgız manapı) elinde berbat oldu. (Han öldükten sonra) yetim kalan el! görsene hesabımız tutmadı. Sonunda ey millet halimiz bu oldu».

İlk önce, Kine Sarı, yalnız Kazak millî kahramanı sayılırdı. Şimdi ise, bütün Türkistanın millî kahramanı oldu. Karatavda ve Çu boyunda Kine Sarı, büyük babası Abılayın çağında olduğu gibi, Kazak usulüne göre devlet makinesi de kurmuştu. Khıyvalı ustalara tüfek yaptırıyordu. Talas ve Çu havzalarında 500 kadar evi, ordunun yiyeceğini sağlamak için, ekime memur etmişti. Kazakistanda ciddî bir hükûme-

tin, ancak Tiyanşan eteklerindeki münbit ve mahsuldar yerlerde şehir ve kaleler yapılarak, Çinliler ve Khokandlılarla anlaşmak yoluyla yaşıyabileceğini düşünmüştü. 1841 yılında Ruslara yazdığı mektupta, 1820 yılından sonraki vak'aları yıl, ay ve günleriyle, askerin ve şehitlerin sayısını, yitiklerin miktarını rakkamlarla yazmış olduğundan, kendi yanında eski hanlar gibi muntazam vak'anüvisler bulundurduğu anlaşılıyor. Çu havzasının Kırgızları Rus teşvikatına kapılmamış olsalardı, Kine Sarı, Yedisuda güçlü bir hükûmet kurmuş ve Rusların Sibirya ve Orenburg sınırından Türkistana hareketlerini epey bir zaman durdurmuş olabilirdi.

Kine Sarıdan Sonra 1845 te Kine Sarı, Ruslara yenilip, Yedisuya çekilmekle, Batı Kazakistandaki isyanlar hemen çabucak yatışmadı. Çim ırmağı boyunda ve Aral Gölü şimalinde yaşıyan büyük Çekli uruğunun batı bölümü yukarıda adı geçen İset Batırın, Aral boyundakileri de Cankhoca adlı bir beğin idaresinde olup, Ruslara itaat etmedi. İset Batır kendisini Khıyvaya tâbi sayardı. Cankhoca ise ne Khokanda, ne de Khıyvaya tâbi olmak istemez, ancak Kazakistanın istiklâlini isterdi ve Kine Sarının taraftarı idi; ona kızını vermişti ve Suzak kuşatmasında kendisine yardıma gelmişti [119]). 1846 da açlıktan dolayı Kine Sarının işi bozulup, Ruslar ilerledikçe, bir taraftan Khıyvalılar tarafından sıkıştırılan Cankhoca Ruslarla anlaştı ve 1847-1851 yılları arasında Sır Derya havzasında Rusların kuvvetlenmesine yardım etti. Fakat Rusların burada ancak bir kaç Kazak zengininin menfaatini ve rahatını temin ettiklerini, hakikî maksadının ise, artık cidden yerleşmek olduğunu ve Kazakları yerlerinden sıkıştırarak çıkarmak yoluna girdiklerini gördükten sonra, Khıyva ve Bukhara ile münasebete girişip, 1851 de tekrar Rusyaya karşı isyan etti. Gayet zengin olan Cankhoca, 1855 te bütün elini ve mallarını Sır Deryanın cenubuna, Kuvan Derya tarafına geçirip, 1860 yılında, Rus hizmetinde bulunan Yarmembet (=İlkey) Sultan tarafından haince öldürülüşüne kadar [120]) durmaksızın Ruslarla çarpıştı. Hakkında söylenen destanda Cankhoca, Kazak istiklâlinin kahramanı olarak tavsif edilmekte ve Rusların, Kazak yaylalarını işgal etmekle kalmayıp kendilerine lâzım olan istihkâm ve kasabaların yapılması için de

---

119) *İzvestiya Kazansk. Obşç. Arkheologiyi.* XII. 245.

120) Halk arasında, Cankhoca hailesine ait şu fıkra söylenir: İlkey Sultan, Cankhocayı öldürürken süngüsüyle başının üstüne kaldırmış ve «şimdi nasılsın» diye sormuş, Cankhoca da «alçak! şimdi de senden yüksekteyim» diye cevap vermiştir.

Kazakları angarıya işlerinde kullanmalarının, Cankhocaya ne kadar ağır geldiği zikredilmektedir:

Keşegi Irayımdı saldırganda + bıl Orıs Musulmanga or qazdırgan + ol orın tar qazdırmay keñ qazdırgan + eginin ala cazda ektirmegen + söyttüzüp puqaranı köp cazgırgan + Arqadan Orıs kelse Irayım dep + aldınan Cakeñ şıqtı qırayın dep + cerimd' alıp orın dağı qazdırgan son + cav bolmay ne gılganday turayın dep + Can Qoca qalmadı Sır qonıstı + oğlına bu Qazaqtıñ köp bolıstı[121].

Yani: «Dün (yani geçende) bu Rus, Rayım kalesini yaptırırken oradaki Müslümanlara dar değil, geniş bir hendek kazdırmıştır. Yerli Kazaklara ekinlerini ilkbaharda, daha karlar eriyip bitmediği zaman ekmeğe müsaade etmemiş olduğundan yoksul ahaliyi çok belâlara uğratmıştır. Rus, Arka'dan (yani Kazakistan ortasında Ulu tav tarafından) Rayim nerede, diye gelmekte işe «Cake'ñ» (= Can Qoca eke'ñ)de onları kırıp süpüreyim diye önlerinden çıkmıştır. Yerli halkın toprağını alıp onlarla üzerine kale istihkâmlarını bile yaptırmakta olduğunu gördükten sonra, Can Qoca «ben ona (Rusa) karşı taarruza geçmeden nasıl rahat oturabilirim» dedi ve elinde kalmayıp Sır (Derya) ırmağına kondu ve Kazak oğullarını himaye ederek çok uğraştı.»

İset Batır, Cankhocadan sonra da isyanı devam ettirdi. Sonradan Rusyanın İstanbul elçisi ve dahiliye nazırı olan graf İgnatiyev, 1851 de elçilikle Khıyvaya geçerken, Üstyurtta İset Batırı görüp bir çok vait ve hediyelerle Rusyaya itaate çağırdıysa da, başaramadı. İset, bilâkis Cankhocanın isyanı zamanında Rus tarafında çalışan ve yanında Rus muhafız taburu bulunduran «sultan-pravitel» Arslan Cantürin[122]'i, 1855 te İlekbaşı İsembay adlı yerde öldürdü ve Perovski'nin Albay Kuznetski idaresinde gönderdiği tenkil kuvvetlerinden kendisini muvaffakıyetle koruyabildi. Rus ordusu heyetinde gönderilen Başkurt alayındaki bazı Başkurt subaylarıyla gizlice anlaşıp, Barsuk Bukhanına çekildi[123]. Sonra Üstyurtta Asmantay-Matay gölleri etrafında yaşayıp, Rusların taarruzlarını püskürttü. Ruslarla olan savaşların birinde, Cankhocanın arkadaşlarından Er Nazar ve Biket adlı batırlar, Ruslara tutsak düştüler. Cetiruğ, Elim ve Şuman urukları, Ruslara itaat ettiler. Bundan çok müteessir olan Cankhoca, kendi şiirlerinde, ne ka-

---

121) N. Veselovski, *Kirgizski razskaz o russkikh zavoyevanyakh v Turkestanskom Kraye,* Petersburg 1903, s. 118.

122) Bu zat, Ebülkhayır Hanın torunu Cantüre bn Ayçuvak'ın oğludur, ki yukarıda s. 243 Batı Kazakistan sultanları meyanında ismi geçmiştir.

123) Dobrosmislov, *Turgay,* s. 412.

dar muvaffakıyetsiz olsa bile, kendisi ve İset daha sağ iken, Rusların zavallı Kazaklara büsbütün musallat olamıyacağını söylemektedir [124]):

Kazak Bozkırının idaresi hakkında 21 ilkteşrin 1868 kanunu («Ştat»)nun ilân edilmesi dolayısıyla, Ural vilâyetinde tekrar isyan hareketleri başladı. Ozaman Khıyva hükümdarı olan genç Mehmed Rahim Han, kendi memleketinin başına gelmekte olan tehlikeyi görüp, Kazakistan meselesine çok ilgi gösterdi. İstiklâl taraftarı olan Kazaklar, Khıyvaya dayanarak, Rus taraftarı olanlara karşı tehditte bulunuyorlardı. 1868 yılında Qazalı'da rus tümen (üyez) mutasarrıfına muavin olan Kâtiboğlu Biketey'e, Kazakların bir şâiri, «Beş Kala (yani Khıyva)dan asker ve kalpağı sorguçlu sultan gelirse, sana ne yapacağımızı biliriz. Ozaman sultanın elinde yük çekmektense, şimdiden ölüm şerbetini içmek senin için daha iyidir» demiştir [125]).

İset, daima Khıyva ile münasebette bulundu. Güçlüğe uğrayınca Khıyvaya geçerdi. Kendisine dair söylenen destanlarda Arka'nın, Tur-

---

[124]) Arqada qaldı eşim İset degen + Er Nazar ketip idi Beket degen + Sorı bar mañdayında sorlı Qazaq + köresiñ eli kagat pişet degen + Qoymaydı men ölgen soñ mınav Orıs + köresiñ on öyg' ondıq iseptegen + Qısımınan bıl Orıstıñ astım Buqar + barında cer şıqqannın su alganday + aldınıda qay tuvgan bar quvangaday ?

Yani: «İset adındaki arkadaşım *Arka*'da kalmıştır. Gerçe Er Nazarla Biket gitmişlerdir. Talihsiz Kazağın alın yazısı o olacak ki, daha üzerinde «piçet» (yani Rusların mührü) olan kâğıtlar göreceksiniz. Bu Rus, ben öldükten sonra da bizim milleti rahat bırakmıyacaktır. Göreceksiniz, ev başına bir onluk (on ruble) vergi kesecektir. Bu Rusun kıyıcılığına ve baskısına dayanamadan Bukhara tarafına geçtim. Dünyanın bütün karasını su (tufan) basmış gibi bir haldeyiz. Önümde de teselli verecek ne gibi bir *tuvgan* (= tuğyanı durduracak sed) var?».

[125]) Beketay sındı çın Orıs + qılıp cürsün caman is + Avragı ursun atañdıñ + Bes Qaladan qol şıqsa + qarqaralı qan şıqsa + öz basıña tüser küş + muñ içkençe kiyreñdi iç.

Yani: «Beketaya benziyen hakikî bir Russun sen! Yaptıkların hep kötü işlerdir. Seni, atalarının ruhları vursun! «Beş Kala»dan (=Khorezmden) ordu çıkar ve tacı sorguçlu han gelirse, başına ne gibi belâlar geleceğini bilmelisin. Ozaman bizim elimizde bun (=keder, sıkıntı «bunalmak» masdarı bundandır) içeceğine şimdiden zehir iç de geber».

[Khorezmi «Beş Kala» yani «Beş Şehir» diye adlandırmak, bu ülkenin bir zamanlar başlıca beş büyük şehirden ibaret olduğu eski zamanlardan kalma bir gelenek olduğu şüphesizdir. Bu ada, eski Özbek vak'anüvislerinde de raslanmaktadır.]

gay, Yayık, Or ırmakları boylarının güzel ve zengin yaylalarını Rus işgali sonunda bırakmağa mecbur olup, Aral Gölünün doğu ve batısındaki ıssız çöllerde geçirmeğe mecbur kalan Kazaklara hayatın ne kadar ümitsiz göründüğünü, Aral Gölünün batı kıyısındaki Kübü dağı üzerinden, Aral cenubundaki Koñrat sınırında görünen Külmekir dağının, insana nasıl acı bir tesir bıraktığı, Amu Derya deltasında kamışlar arasında yoksullukla geçinen zavallı Karakalpak ve Özbeklerin çadırlarının, arık ve küçük at (tubur)larının ilerisi için ne derecede kötü fikirler verdiği, Arkada zengin efeler tabakası münkariz olup, kaygısız yaşayan ellerin çırçıplak kalacağı tasvir edilmektedir [126]) Böyle bir istikbal beklediği halde, yine Ruslara itaat eden Elim uruğu, Koñrattan (yani Khıyva tarafından) yardımcı asker geldiği takdirde Ruslara karşı isyana iltihak etmeğe çağırılıyor. Çünkü onu, Ruslar yine Arkadaki zengin yaylalardan atacaklar, vilâyetlere sığmıyan altı koldan ibaret bu büyük uruğu, Sır boyundaki bir avuç yere sıkıştıracaklardır [127]).

---

[126]) Közüme cavday körünür + Qaraqalpaq men Özbektiñ + qatarlap tikken şadırı + albıs künde caldamas + otuz künde kündemes + carlınıñ calgız tobırı + Mında turup adam mal baqsa + mal baqqan minen ne gılır + carqırap bir kün caz şıqsa + Külmegir'diñ Kökşını + Kübü Tavdan körünür + körünse köñlim bölünür + kökküreğim egilir + közümnüñ casi tögülür + qabırgam qattı sögülür + Arqa'dan şıqqan seri sal + qolunan keter tüye mal + avzınan keter caya cal.

Yani: «Karakalpak ile Özbek fukarasının sıralıyarak kurdukları çadırlarını, yoksul köylünün altmış günde bir defa istirahat etmiyen, otuz günde bir defa günlük istirahatını görmiyen tek beygirini göz önüne getirirsem, bunlar benim üzerime hücum eden düşman gibi dehşet veriyorlar (yani istikbalim böyle karanlık görünüyor). Böyle ıssız bir yerde insanın, hayvan beslemesinden ne çıkar? İlkbaharda açık havada güneş aydın olarak çıktığında Külmegir dağının Kökşın denilen (ıssıs sırtları) Kübü dağından görünür. Bunu gördüğümde kalbim parçalanır, göğsüm sıkılır, gözlerimden yaş dökülür, arka kemiklerim sökülür gibi oluyor. Arka'dan çıkan zengin şövalyeler (efeler, dadaşlar) tabakasının elinden malı, devesi ve ağzından yağlı, yele giderek münkariz olur.»

[*Seri* Kazaklarda şövalye,dadaş, efe, güzel giyinen aristokrat demektir. *Sal* da zarif, biraz garip elbiseler giyerek gezen, musiki ve şiirden anlıyan, şakacı, bilhassa kızlar arasında dolaşmasını bilen adamlara denir ki, bunlar hep, milletin refahlı zamanlarında bulunmuştur. *Caya* atın sırtı, *cal* yele demektir ki burada, at etinin en değerli ve tatlı yerleri anlamına gelir.]

[127]) Qoñrattan qol şıqsa + tartınbay kümek beriñder + akhır qalar bu

Filhakika Sır Derya boyunda evvelce Rus tâbiiyetini kabul eden uruklardan 10.000 ev 1868 yılı sonunda Rustan ayrılıp, Khıyvaya tâbi oldular. Şimdiki Ural vilâyetindeki Kazaklardan Çekli (=Çekti) uruğu da, İsetin oğlu Nazar, Tabın uruğu Canbek adlı beğ idaresinde Khıyvadan yardım alarak Ruslara karşı isyan ettiler. Khıyva hanı, Kütek adlı bir başbuğun idaresi altında 6.000 kadar asker gönderdi. O da, Ural vilâyetinde Çoçqa Köl civarına kadar gelip, Kazaklara yardımda bulundu. Bunlar İlek ve Orenburg üzerine yürüyeceklerdi. 7.000 ev kadar Kazak zikri geçen sultan pravitel Arslan Cantürin'in Rus ordusunda «yasavul» rütbesinde zabit olan oğlu Han Ali Sultanın idaresinde Khıyva tarafına geçmişlerdi. Fakat Ruslar gidenlerin topraklarını derhal işgal edecek olduklarından, bu oymaklar geri dönmeğe mecbur oldular. İhtiyar İset, bu defaki vak'alarda ihtiyatlı davrandı. Orenburg vâlisi Krejanosvki, 1869 yılında, İsetin yanına Orenburg vilâyetinde pek itibarlı olan Doktor Süleyman Baturşını [128]) gönderdi. Baturşın da, onu isyana iştirakten alıkoyabildi. 1869 yılının haziran ve temmuz aylarına doğru Ural vilâyetindeki başkaldırma gittikçe genişlemeğe yüz tuttu. İsyana saik olanlar: Dus oğlu İlkhas Molla, Âlimcan, Candevlet ve Busurman adındaki kimselerdi. İsetin oğlu Nazar da onlarla aynı düşüncede idi. Ural vâlisi general Verevkin, bu hareketleri yatıştırmak için, Khobdo, Kiyile, Şili, Açı Uyıl ırmakları üzerinde ve Uyıl ırmağı kıyılarında yaşıyan oymaklarla epey meşgul oldu. Fakat albay Rukin kumandası altında gönderdiği rus tenkil kuvveti, Aday uruğu tarafından yok edilip, kumandan Rukinin kendisi de öldürülmekle bu tedbirler de boşa gitti. Nihayet, Orenburg umumî vâlisi general Krejanovski, Kazaklar arasında sözü geçen Tatar ulemâsı ve Kazak sultanları vasıtasıyla tesire çalıştı. Sterlibaştan Harras İşan, Sultan Muhammedcan Baymehmedov, rotmister A. Seydalin ve diğerlerini, isyanda olan uruklara gönderip, öğüt verdirdi. Fakat 1870 yılının mart-mayıs aylarında da isyan yatışmamıştı. Arslan Cantürinin oğlu Han Ali (Kanalı yahut Kanay) Sultan bunlara iltihak edip, ken-

---

qonıs + bıl qonıstan ketken soñ + Sır boyına cetken soñ + Arqa'ga sıymas altı Elim. + Orıs'tan qısım körgen soñ + alaqanday cerge sıyarsın.

Yani: «Koñratlardan ordu çıkarsa çekinmeden yardım ediniz. Çünkü bu «konuş» yani yurtlar, bir gün bırakılmak gerekecektir. Bu konuşlardan ayrılarak Sır boyuna vardıktan sonra, bütün Arka'ya (Kazakistanın orta sırt vilâyetlerine) sığışamıyan kalabalık altı oymaklı Elim'ler, Rustan baskı gördükten sonra, artık avuç içi kadar bir yerde barınmak mecburiyetinde kalacaklardır.»

128) Yukarıda s. 270-71 bu doktor Baturşinin zikri geçmiştir.

disine tâbi kıyamcılarla birlikte Khıyvaya sığındı. Hakkında rivayet olunan destanda, bu sultanın, kendisini Khıyvaya kadar tâkip eden Ruslara teslim ettiği söylenmektedir [129]. Her halde 1873 yılına kadar Rusya, Ural ve Turgay vilâyeti ve Aday Kazaklarını tamamiyle kendi nüfuzuna alamamıştı. Yalnız, o yıllarda Khıyva Hanlığı işgal edilmekle buralarda kendi hâkimiyetini temin edebildi.

Bu İsyanlarda Müslüman Tüccarların, «Dukhovnoy Sobranya» ve Mollaların, Pravitel ve Dilmaçların Rolü

Bütün bu isyanlar zamanında müslüman tüccarların ve Orenburgda açılan Müslüman Şer'î Mahkemesinin Rus lehine olan teşebbüsleri, dikkate değer. 1820-1840 yılları arasında bütün ahali bu isyana taraftardı. Rusya hükûmeti 1838 de, halk içinde çok defa muhafızsız dolaşan İsetay Batırın başına 500, sonra 1000 rus rublesi mükâfat adadı ise de, buna aldıran olmadı [130]. Halbuki Kazanlı ve Taşkentli müslüman tüccarlar, bilhassa Kazakistanın doğu bölümünde bazan propaganda için Rus hükûmetinden para almakla be-

---

129) Arıstandıñ olı Qanalı + alşaq tuvgan er edi + qadam basıp is qılsa + curt paydası dey edi + alşayıp atqa mingen soñ + cavga barsa cav sındı + asıl tuvgan Qanekeñ + qalay cürse qıbılaq + mingeni altın taq bolgan + Baqtı aşqan erlerge + bir Teñrige caq bolgan + aqılı man curttu oraltıp + Bes Qala'ga bas bolgan + Azbergen, İset, Canıbek + tamam erler quvattı + qayratına mas bolgan + burungular cav bolıp + acaldan aq qas bolgan + Khıyıvanı şabam dep + attangan esker Orıstan + buyruq qılgan Aq Patsa + Qanalını atuvga + coldas alıp Er Qanaş + eskerdiñ şıqtı aldınan + ölgenin sultan khoş kördi + qorqtı degen namıstan.

Yani: «Arslan Sultanın oğlu Qanalı Sultan, talihli olarak doğmuş bir erdi. Her bastığı adımı yurt faydası için basmıştır. Öne bükülerek ata bindiği zaman düşmana saldırdıysa, düşmanı sındırdı; halk içindeki bir kavgaya karıştıysa o kavgayı yatıştırdı. Asîl olarak doğan Kaneke (= Kanalı Sultan Eke)n ne tarafa yürürse, o taraf kıble oluyor, nereye çıksa orası padişahlık tahtı oluyordu. O, ancak talihi yar olan nadir adamlara ve Tanrının kendisine yar olmuştu. O hali ile yurdu kuşatmış ve *Beş Kala*'ya (Khorezme) baş olmuştu. İset ile Canı Bek gibi kuvvetli, muktedir erler bunun gayret ve şehametine hayran olmuşlardı. Eski atalarımızın ve ezeldenberi düşman olan Rus, Khıyvayı yağma edecek olup ordusuyla atlanmış, Ak Padişah (= çar) da Kanalı Sultanı yakalayıp idam etmeyi emretmişti. Er Kanaş (= Kanalı Sultan) yoldaşlarını yanına alarak Rus ordusuna karşı çıktı. «Korktu» demesinler diye arlanarak ölmeyi tercih etti. (Altınsarin, *Khrestomatiya*, s. 104-113; Dobrosmislov, 460-469).

130) Riazanov, *Vosstanye Isataya*, s. 79.

raber, ekseriya kendi paraları ve kendi atlarıyla gezip, Ruslar lehine propaganda yapıyorlardı. Bunlardan bazıları hükûmete verdikleri raporlarda, hükûmetten yüz lira aldım, yüz elli lira aldım, kalan kısmını kendi cebimden harcadım diye yazmaktadırlar. Kazak arasında böyle ticaretle yahut imametle meşgul olan ve Kazakların dilini öğrenen Tatar ve Kent Türk (= Sart)üne «Çala Kazak» derlerdi. Çala Kazaklardan olan Akhund Qurbanali, Doğu Kazakları tarihine ait yazdığı eserde, bu tüccarlar hakkında şöyle diyor: «Kazak halkı şehir ve kasabalardan uzak bulunduklarından, lâzım olan emtiayı kendi obalarına gelen Tatar tüccarlardan alıyorlardı. Kendi âdetlerince emtiayı şehire gidip almaktansa, obasına getirtip almak makbul sayılırdı [131]). Tüccarlar, en ucuz şeyleri bile yüksek fiatlarla borca veriyorlardı. İş, koyun ve kuzu hesabıyla olurdu. Bir yıl sonra koyun olarak teslim edilecek kuzu, 40, 30 hattâ 20 kopeğe alınırdı. Buna n e s ' y e k u z u diyorlardı. Koyun, sözleşilen zamanda verilmeyip ertesi yıla kalırsa, faiz olarak ona bir kuzu daha eklenmesi mecburî idi. Yarın doğacak kuzuyu öbür yıl koyun olarak vermek şartıyla verilen borç k ı z ı l k u z u, iki yıl sonra doğacak kuzuyu üçüncü yıl koyun olarak teslim etmek şartıyla verilen borç ise y e ş i l k u z u diye adlandırılırdı. Tabiidir ki bunlar daha ucuzdu.

Maksat, yalnız kazanmak ve zenginleşmek olduğundan, şeriatçe bu muamelenin haram olduğuna bakmazlardı. Kazaklar da, murabahanın bu şekline bir şey diyemezlerdi. Ödemeğe mecburdular. Çünkü hükûmet, tüccarların tarafını tutuyordu. Bu usulle tüccarlar pek çok kazandılar. Çok mal toplıyabildiler. Fakat Rus istilâsından, Kazakistanda Rus şehir ve kasabaları yapıldıktan ve Kazaklar muamelelerini vâsıtasız olarak bu Rus şehirlerinde görmeğe başladıktan sonra, eski Tatar tüccarlarının işleri bozuldu» [132]). Her halde Rusya hükûmeti müslüman tüccarlarını, kendi istilâ hareketlerile alâkadar etmek için bunlara çok uygun şartlar vücude getirmişti. Bu nevi tüccarlardan Rus lehine çalışanlardan Semipalat'ta Feyzullah Seyfüllin ve kardeşi Şemseddin Seyfüllinin adları tarihe geçmiştir. Bunların raporlarını Semipalat'ta neşreden

---

[131]) Bu âdet, ticaret işlerini şerefsiz bir san'at sayan ve tüccarı kendi evine gelmeğe mecbur etmekle mağrur olan eski bozkır aristokrasisinden kalmıştır. Başkurtlarda da ayni âdet vardı; pazara gitse bile limon, iğne, iplik gibi ufak tefek şeyleri «Tatardan alırız» yani eve gelecek tüccardan alırız diye pazardan satın almazlardı.

[132]) Akhund Qurbanali, s. 390-391.

Konşin [133]). Feyzullah Bay Seyfüllin hakkında «Omsk vâlisinin en sadık ajanı idi. Çok hizmetleri dokundu. Buna ait hususî eser yazdım» demektedir.

Feyzullah Bay, Karakırgızlar arasında, Rusya tâbiiyetini kabul etmek yolunda teşviklerde bulunup, 1824 yılında Kırgız uruk başkanlarını Semi'ye getirdi. 1821 de kendisini ve 1827 de kardeşi Şemseddin, Rus hükûmeti tarafından Kaşgara gönderilerek, İngilizlere karşı tertibat aldılar. Feyzullah Bay, Yarkende gelen İngiliz seyyahlarının postasını, «hükûmetimize karşı fena fikirleri yok mudur?» diye çaldırdığını kendisi yazmış ve mektupları Omska getirip vermiştir. Sonradan Petresburgda bulunmuş ve kendisine bu hizmetleri mukabilinde «tarhanlık» rütbesi verilmesini rica etmiş ise de, galiba kabul edilmemiştir. «Semipalat Maceraperestleri» adıyla tarihlerini yazan Zubnin'e göre, «safdil kardeşleri Kazak-Kırgızlar hesabına zenginleşmek maksadıyla Kazakistana gelen bu tilçi tüccarlar», yalnız Feyzullah Bay ve kardeşinden ibaret değildi [134]). Vesikalarla neşredilenlerden Semi'den Mehmed Rahim Ubeydullin ve Hasan Aliyev 1827-1830 yıllarında ciddî faaliyetlerde bulundular. Ruslar, Semi, Omsk ve Peterpavle gelen her tüccardan malûmat alıyorlardı. Semi'de yaşıyan Taşkentli tüccarlardan Mîr Alim Niyazov ve Mirza Khoca Baba Khocin'in raporları vardır. Gerek Tatar ve gerek Khokand tüccarları, Mâverâünnehirle Rusya arasında ticareti güçleştirmesi pek mümkün olan bir Kazak-Kırgız hükûmetinin yaşamasını istemiyorlardı. Galiba Kazakistanda Çin hâkimiyetinin yerleşmesine de muhaliftiler. Bu hususta, Kine Sarı'nın çağdaşı olan sultanlardan Cankhoca oğlu Sıybankul Töreye karşı, Taşkentli Kent Türk tüccarı Avçı İşey Oğlu'nun aldığı durum, dikkate değer. Yirmi yıldanberi Aksuvat ırmağı üzerinde yaşamakta olan bu tüccar, Ayagöz'ün Rus kumandanı Niukhalov'un siyasî hizmetinde bulunuyordu. Kendisiyle birlikte kardeşi «Topçı»nın da adı geçmektedir. Rusların, bu zatın siyasî faaliyeti hakkındaki malûmatı, Konşin tarafından neşredilmiştir. Akhund Qurbanali (s. 467-472), bundan yalnız «Sart tüccar» adıyla bahsetmektedir. Çingiz oğullarından olan bu Sıybankul Töre, 1824-1839 yılları arasında 15 yıl kadar bir zaman, Ayagöz ve Çügeçek sınırındaki Baycegit ve Qırçı ellerini müstakil olarak idare etmiştir. Rus sınırını yağma eder, sıkıya gelince Çin sınırına sığınırdı. Sıybankul (yani «Sub-

---

133) *Pamiatnaya Kniga Semipalotinskoy oblasti*, IV, 1900, s. 8-40.

134) Z u b n i n, *Semipalatinskaye avanturisti, Zapiski Semipalatinskago podotdela Rusk. Georgr. Obşç*, t. I, s. 40-483; II. 1905, s. 1-17.

hankulu»), bazı tedbirsiz hareketleriyle kendisine epey muhalif kazanmıştıysa da, müttefiki olan Karkaralı sultanı, yine Çingiz oğullarından Kudaymendi (yani «Khudâbende») ile ikisi, Ruslara karşı aldıkları durum ile, Doğu Kazakistanın kahramanı kesilmişlerdi [135]). Kudaymendi, Ruslar tarafından esir edilerek Omsk'a götürülmüş idiyse de, esrarlı bir şekilde hapishaneden kaçıp, Irtış ırmağını yüzerek geçmiş ve binlerce kilometre uzakta bulunan Kine Sarı'ya gelip iltihak etmişti. Kine Sarının işi bozulduktan sonra tekrar Karkaralıya döndüğü zaman, ansızın Ruslar tarafından esir edilince intihar etmiştir. Zamanının emsalsiz bir kahramanı olmuştur. Sıybankul da, Rusların böyle amansız bir düşmanı idi. Bunun meselesi, Ruslarla Çinlilerin arasını gerginleştiriyordu. 1839 başında Çügeçek'in batısında Uyran adlı yerde, Rus kevvetine yenilip Çine sığındığında Çügeçek «ambu»su, yani mutasarrıfı, tarafından reddedildi. Birkaç yoldaşıyla birlikte Rus-Çin sınırı bölgesinde dolaşırken, önce dost görünen «Sart Tüccar» tarafından ziyafete dâvet edilerek, daha önce alınmış olan tertibat üzerine Rus askerî kuvvetleri kumandanına haince teslim edildi (29 temmuz 1839). Yakalanırken Sıybankulun, Avçı İşey Oğluna:

Ey Sart cazañnı tartarsıñ + qorcunuñnı moynuña artarsın
Sen bolmasan men Ecen Khanga barır + Orıstan öçümni alır edim

Yani: «Ey Sart! Sen cezanı çekersin ve heğbeni boynuna atarak bu elden ayrılmak mecburiyetinde kalırsın. Senin bu ihanetin olmasaydı, ben Ecen Hana (yani Çin hükümdarına) gider, onun yardımıyla Rustan öcümü alırdım.»

dediğini Akhund Kurbanali (s. 471) nakletmektedir. Avçı'nın bu ihaneti, bütün Ayagöz-Çügeçek sınırındaki Baycegit, Qırçı ve Murun uruklarının izzetinefsine dokundu. «Sart Tüccar»ı öldürecek oldular. O da kendi evine biraz Rus askeri getirerek canını korumağa çalıştıysa da, sonunda bir gün öleceğini bilip, Ruslarla birlikte kaçtı. Evi barkı Kazaklar tarafından yağma ve talan edildi.

Kine Sarı vak'asında Kırgızları ve Ulu Yüz sultanlarından Rüstem Sultanı Rus lehine çalışmağa sevkedenlerden birisi de, Alim Yakubov adında bir tüccardı. Bu adam, Kine Sarının ölümünden sonra da Kırgız Cantay Manap ile Sibirya umumî vâlisi arasındaki muhaberelerde vâsıta olmuştur. Kine Sarı, bu nevi tüccarları eline geçirirse salıvermezdi. Karkaralıda yaşıyan Tümen Tatar tüccarı Feyzullah Abdükeyev'in kervan-

---

[135]) Ruslarla mücadelesi için bk. *Pamiatuaya Knijka Semireçinskoy oblastina 1905*. Vernıy, 1905. s. 6-8.

larını yağma ettirmişti. Ruslara dayanıp ticaret bahanesiyle Kazakları yağma eden tüccarlardan Semi'de Abdullah Bay Fayzullin, Peterpavel Bukharalılarından Begeş Bektavulov, Karkaralıda Başkurt tüccar Khalidov zikredilmektedir. Karkaralı tümenine tâbi Kazakların şikâyeti neticesinde, Ruslar bu tüccarları, 1840 yılında Kazakistan dışına sürmüştür [136]).

Ulemâya gelince, bunlar arasında da Orenburg Şer'î Mahkemesinin (Dukhovnoye Sobranye) açılıp Rusya hükûmetinin iltifatını ve kendilerine maaş bağlandığını görünce, değiştiler. Bununla ilk Başkurt isyanlarında rehberlik eden Batırşa Molla ve Butçuyoğlu İbrahim [137]) gibi hakikî hamiyetli ulemânın güzel hatıralarını lekelediler.

Burada bunların, sultanlar yanında yahut Kazak arasında kurulan rus kalelerindeki müslüman mahallerinde imamlık edenleri bahis mevzuudur. Ahali arasında «hazret» lâkabı ile anılıp, dinî rehber tanılan bunlar gibilerin arasında, Rusya hükûmetine en âdî memurluk edenlerin bulunduğu, rus sınırındaki şehirlerin arşivlerinde saklanan vesikalardan anlaşılıyor. O cümleden, yukarıda adı geçen ve rus hariciyesi memuru olan Taşbulat Molla Bekbulatov ve Semiden Nâsır Molla Aysekeyev, doğu Kazakistanda Abılay ve Barak Han oğulları arasındaki faaliyetleri; Aday Kazakları arasında imamlık eden Batırhan Şahmerdanov ve Şamayev adlı mollaların, Çekli (Çekti) Uruğu arasında Kurmanay Mollanın batı Kazakistandaki faaliyetleri dikkate değer. Nâsır Hazret, Kazak sultanlarının ve Çinlilerin sırlarını öğrenmek için, küçük bir tüccar sıfatıyla dolaşıyordu. Bu gibi «hazret»lerin Kaybalı, İsetay ve Kine Sarı isyanları sırasında rus vâlilerine ve rus generallerine gönderdikleri raporların bazıları, kısmen neşredilmiş ve yahut neşredilmek üzeredir. Kine Sarı vak'asında rus kaynağında adı tasrih edilmeyip «Sergeyopol mollası» yani «Ayagöz imamı» adıyla kaydedilen birisi, çok çalışmıştır (bu şahısların adını tesbit edemedim). Bu mollalar, yanlarında çar adına «ukaz» denilen bir ferman bulundururlar ve rus idarî teşkilâtından habersiz bulunan Kazaklar arasında bir memur kesilirler ve bütün hareketlerinde rus kuvvetine dayanırlardı. Akhund Kurbanali Khâlidî bunlar hakkında diyor ki: «Doğu Kazakistanda Dukhavnoy Sobranyaya tâbi olup 'akrocnay akhund', 'oblastinoy akhund', 'muhtesip' ve 'ukaznay molla'lar tâyin edildi. Her 'bolıs, (nahiye)de bir nogay molla oldu. Bu mollalar hükûmet posta atlarıyla gezerler, zencirli saatları boyunlarına asıp, rus nizamı üzere müslüman aha-

---

136) Kemengeroğlı, Tarihi, s. 26.

137) V e t e v s k i, *Nepliuyev i Orenburgski kray*, s. 851.

linin doğum, nikâh ve boşanma gibi işlerini metrika (nüfus) defterine kaydeder, iki tarafın rızasıyla da hakem olurlardı. Bir adam ölünce ukaznay imam' yahut onun naibi olmazsa, cenaze namazı kılınamadığından, bir kaç gün sıcakta yatıp çürürdü. 'Ukaz'ı olmıyanlar, başlarının rus mahkemelerinden kurtulamıyacağını bildiklerinden, cenaze namazı kıldıramazlardı. Hattâ birisi, babası hasta iken ölürse, şahadetsiz ölmesin ve cenaze namazı kılınsın diye 'ukaz molla'yı getirirken, molla: «Ben gelinciye kadar baban ölmüş bulunursa iyi, yoksa bu sıcak havada beni taciz ettiğinin cezasını çekeseksin» demiş. Mollanın cezasından korkan zavallı Kazak ta: «Babam imansız ölürse ölsün, ama Tanrı senin belânı göstermesin», diye mollayı evine geri göndermek mecburiyetinde kalmış diye söylenmektedir.» Akhund Kurbanalinin söylediğine göre (s. 166-167) sonunda Kazak şâir (akın)leri ve kadınları, «Ukaz molla»ların tard ve defedilmesini istiyerek ahaliyi teşvik etmişlerdir. Mollalar Kazakların âdât ve «Zañ» (kanun-i örfî)larına karşı, rus kanununa dayanarak, şeriatı tatbik etmiye çalışırlar; «miras» meselesinde ve dul kadınları, ölü kocalarının erkek kardeş yahut akrabasıyla zorla evlendirmek (ki buna «cisir» diyorlar) gibi meselelerde Kazaklara zorla şeriatı tatbik etmeleri, «aş» (yani «yuğ») merasimlerini ve Tatarlarda bulunmıyan diğer eski Türk şamanî âdetlerini zorla ortadan kaldırmıya çalışmaları, ahalinin nefretini mucip oluyordu. Malûmdur ki Kazaklarda, Türk örf kanunu, şeriatten daha muteberdir; ve Kazak «biy»leri, o zamanlarda, kendilerini «kadı»lardan daha yüksek ve daha şerefli bilirlerdi. Bu ise, Çingizliler, Çağataylılar ve Temürlüler zamanında, şeriatçi Taciklere karşı, «yasa»yı tatbik eden ve «yasa»yı şeriattan üstün tutan Türk ve Moğol «yarguçı»larının gururlarının devam eden an'ane ve hâtıraları idi. Kazanlı ve Kent Türk molları bu gurur ve an'aneyi kırmak yolunda çalıştılar. Aynı zamanda bu mollalar, yukarıda zikredilen tüccarlar sınıfı ile her hususta suç ortağı idiler. Akhund Kurbanali (s. 391-392), kendi üstadı olan Molla Abdülcebbar'ın ağzından garip bir hikâye naklediyor. Serveti rus kâğıt paralarından ibaret olan bir müslümana, zekâtın vâcip olup olmıyacağı hakkında münakaşa eden, bu meseleye dair Kazan ve İstanbuldan fetva istiyen bu mollalar, yukarıda mezkûr haram ticaret (nesye kuzu, kızıl kuzu, yeşil kuzu muamelesi) hakkında, rüşvet mukabilinde, Bukharadan fetva getirtirlermiş. Ozamanın münevverlerinden Kazak sultanı Çokan Velikhan ve Kazanlı Şahmerdan İbrahimov, Kazak bozkırlarında Tatar ve Kent Türk mollalarının faaliyetine karşı, rus basınında, şiddetli makaleler neşrettiler [138]). Bununla beraber Rus taraftarı olan

---

138) *Yejigodnik. Materiyaly dlia Statistiki Turkestanskago Kraya,* III, 353.

sultanlar da kıyamların tenkili yolunda ellerinden geldiği kadar çalıştılar. Bilhassa Elmehmed Sultan, Bükey Ordada Cihangir Han, Arslan Cantürin, Çıngız Bükeykhanev ile yanlarında bulundurdukları tercümanların da Rusya lehine çok hizmetleri dokunmuştur. Rus tebaası olan her sultanın yanında, bir de tercüman bulunuyordu. Bunlardan Nayman sultanları yanında bulunan Velişah Nogay ve İsmail Nogay, bir de Sük Sultan Abılaykhanov yanında Rusların «14. üncü derece mümeyyizlik» mansabını haiz olarak Kurbanali Molla Kurbanbakiyev ve Müsaid Müminov, ün almıştılar [139]). Akhund Kurbanali Khalidî'nin de (s. 385), «Müsaid Ağa ibn Abdülmümin Otarî» diye bahsetmekte olduğu bu zatın, Sibirya Rus vâlisine yazdığı raporların bazıları neşrolunmuştur. Kine Sarı, İset, İsetay, Kaybalı ve Kanalı gibi millî rehberlerin kurtuluş için olan bu mücadeleleri sırasında, onların aleyhine Ruslar için uğraşan bu nevi tüccar, molla, pravitel ve dilmaçların oynadıkları rolü nefretle anan millî şair Magcan şöyle demiştir:

Alaçtıñ aldın qara tuman capqan + mınav Orıs obır ol içip catqan + Zaman azgan çagında adam azbaq + köp erler cav men birge elin çapqan [140]).

Yani: «Alaçın, yani «Alaç» uranı altında toplanan göçebe Türk kavimlerinin önünü siyah sis-duman kapamıştır, yanımızdaki düşman Rus ise, insanın kanını içip yatan bir obır (vampir)dır. Zaman bozulursa, insanlar da bu kadar bozulurmuş, ki birçok erler düşmanla birleşerek kendi elini yağma etmiştir.»

Rusya hükûmeti Başkurt, Tipter, Mişer ve Tatarlardan teşkil ettiği askerlerini de Kazak bozkırının yatıştırılması yolunda azçok kullandı. Fakat sultan ve tercümanların hareketleri, ahalice hiyanet sayıldığından ve müslüman askerlerin de zorla sevkedildiği malûm olduğundan, ahalinin fikirlerine Rusların beklediği tesiri yapamıyordu. Kazak bozkırında rus hâkimiyetini yerleştirmekte en müessir kuvvet, tüccar ve mollalar sınıfı olmuştur. Bunların da hükûmete dayanıp, ahaliye karşı mütegallibe kesilen kısmından çok, temiz ve halk arasında itibar ve nüfus sahibi olanları, bu sahada en müessir bir unsur teşkil etmişlerdir. Çokan Velikhanov ve Şahmerdan İbrahimov gibi münevverlerin şiddetli mukabelelerine mâruz kalan bu muteber mollalar da, ileride «içtimaî ve fikrî hayat» kısmında bahsedeceğimiz üzere, Kazak ahalisini artık kendilerini «Rusyalı İslâm» bilip, Ak Padişahın sadık müslüman tebaası olup, onun himayesi altında ticaret, ziraat ve iba-

---

139) *Parmiatnaya Kniga Semipalatinskoy* Obl. IV, 117, V, 86.

140) *Magcan Cumabaydıñ Öleñderi*, s. 149.

detle meşgul olmağa dâvet etmişler ve isyan hareketlerini, Kur'anda zikredilen «ülülemr»e itaatsizlik olarak göstermişlerdir.

«Dükçi İşan»ın Kıyamı

Rus istilâsından sonra geçen yirmi beş yılda oldukça sükûnetini muhafaza eden Özbekistanda Fergane ahalisi, 1898 de birdenbire harekete geldi. Bu hareket, Dükçi İşanın isyanıdır. Daha 1878 de Andıcanda Yetim Han, 1882 de Andıcan ve Mergilânda Derviş Han ve 1893 te Khokand civarında Şakir Can adlı kimselerin hareketleri vâki olmuştu. 1892 ve bir kolera (veba) sırasında Taşkentte ufak tefek kargaşalıklar görüldüyse de, bunlardan umumî âsayişin manzarası pek değişmedi. 1898 de Dükçi İşanın başkaldırması, bütün Fergane ahalisinin başkaldırması demekti. Bu başkaldırma, Andıcanın batısında pamuk ekimi için, belki bütün Türkistan ölçüsünde, en mühim merkez sayılan, Eseke istasyonu civarında çıktı. Fakat dayandığı en mühim nokta, Narın (Sır Derya) ırmağı boyunun dağ arasındaki bölümünde Rus göçmenlerinin fazla taarruzlarına maruz kalan Ketmen Tepe ve Kögart Kırgızları idi. Demek ki başkaldırma, Rusların pamuk siyasetiyle göç siyasetlerine karşı çıkmıştı. 1893 ve 1898 yıllarında Özbekistanda pamuk ekimi buhranları oldu. Amerika pamuğunun baş döndürücü bir şekilde revacı ve değerinin birkaç kat yükselmesi neticesinde, her köylü pamuk ekimine ehemmiyet verdiyse de, 1892-1897 yıllarında Amerika pamuğu piyasasındaki değişiklikler neticesinde rus fabrikacıları Türkistan pamuk pazarında kötü oyunlar oynayıp pamuk sahalarını iflâsa sürüklediler. Bundan dolayı 1892 de Semerkandda 18.300, Ferganede 89.000 desatine ekilen pamuk, 1893-1894 te Semerkandda 9.500, Ferganede 85.000 desatineye indi. Ferganede 1896 da 129.000 desatine ekilen pamuk, 1898 de 106.000 desatineye indi. Pamuk merkezindeki zayıf köylüler arasında müthiş iflâslar baş gösterdi. Şakir Canın ve Dükçi İşanın isyanları, işte o buhran yıllarına raslamaktadır. Aynı zamanda, Rusların Narın havzasında Kırgızların yayla ve tarlalarını yağma etmekte gösterdikleri edepsizlikler de her haddi aşmıştı.

Asıl adı Mehmed Ali Khalfe olan Dükçi İşan, 52 yaşında bir köylü şeyih idi. Aslında Mergilânın Şehidân köyünden olup, Bukhara, Şehrisebz ve Semerkand (Kerukh)da tahsil ettikten sonra, Andıcandaki Miñ Tepe köyüne imam olmuş, Odesa-İstanbul yoluyla haccedip, iki yıl Hicazda kalarak Hindistan yoluyla dönüşünde bir yıl kadar Kaşmirde kalmış ve 1871 yılında dönüp gelmiştir. Babası Molla İsmail, ve kendisi ipçi ustası idi. Ekincilikle uğraşırdı. İlmi azdı. Fakat fevkalâde temizliği ve takvâsı ile ahalinin sevgisini kazanmıştı. Yol-

culara bedava su içirmek için evini bir tepe üzerinde yapmış, kendi sırtında oraya su çıkarıp susıyanlara su vermiş, ağaçlar ekmiş, ekincilik yapmış, o güne kadar boş ve ıssız kalan bir tepeyi mamur etmişti. Mansap ve rütbe ehilleriyle hiç münasebeti olmamış, hep köylüler, yoksullar ile düşüp kalkmış; hakkında bir çok menkıbe söylenmiş, bilhassa dağdaki Kırgızlar, kendisine mürid olmuş; eski Yesevî tarzında cehrî zikir, semâ ve rakıslar da yaptığından, hakikî Türk avam sofuları bunun çevresine toplanmış; kendisini mazlûm ve ezilmiş ahaliye sevdirmiştir. 1896 yılında on binlerce müridi vardı. Rus göçmenlerinden en çok zarar gören Ketmen Tepe ve Kögart nahiyelerinin Kırgızları ve Eseke civarındaki bütün Özbekler kendisine mürid idiler. Bundan dolayı Rus hükûmeti de endişeye düşmüştü. 1896 yılında, o iki nahiyenin Kırgız uluları, Şabdan Batır, Cil Biy Miñbaşı adlı başbuğlarıyla birlikte İşana başvurup Rus göçmenlerini kesmek ve Rusyaya karşı ayaklanmak için izin dilediler. Şeyh, Ferganenin şehir ahalisini de celbetmek zaruretini söyliyerek, meseleyi ertesi yıla bıraktı. Kendisinin Türkiyeye karşı olan sevgisi büyüktü. 250 kadar genci kendi yanında terbiye ediyor ve onları Türkiyeye tahsile göndermeğe çalışıyordu. İstanbulda uzun müddet yaşıyan Andıcanlı Mîr Sadık oğlu Abdülcelilin de, siyasî meselelerde, şeyhe tesiri vardı. 1897 yılında Kögart Kırgızları bir ziyafet dolayısıyla toplanıp, başkaldırma kararını verdiler. Şeyhi de dâvet ederek bütün nahiye reislerinin imzalarını alıp, ikinci yıl başkaldırmağa söz verdiler. Şeyh köyüne döndükten sonra, Ferganenin her tarafındaki ileri gelenlere mektublar gönderdi. Hanekahı (tekkesi) bir propaganda merkezi oldu. Rus hâkimiyetinden istifade eden tüccar ve zenginler sınıfı, şeyhi, bu teşebbüsünden alıkoymağa çalışıyor; köylü Özbek ve Kırgızlar ise, şeyhi, başkaldırmağa zorluyorlardı. İsyan, 1898 haziranının başında yapılacaktı. Üç yıldanberi hazırlanan isyanı herkes biliyor, yalnız Rus bilmiyordu. Nihayet hükûmet memurlarından Oş tümeni polis müdürü Karabek Hasanov ve Eseke bölgesinin polis müdürü (rusça: pristof) İbrahim Çanişov, müslüman olmaları dolayısıyla, isyan hazırlığını haber alıp hükûmete bildirdiler. Rus kıyıcılığına hiçbir türlü tahammül edemiyen Kögart Kırgızları da, iki üç gün önce ayaklandılar. Nihayet 30 mayısta bıçak, kürek ve dirgenlerle silâhlanmış olan köylüler şehre gelip, kendisini zorla evinden çıkararak ak keçe üzerinde «han kaldırdılar». 2.000 kadar köylüye başkanlık eden şeyh, Andıcan şehrinin kıyısında bulunan rus kışlasına taarruz etti. 21 rus askerini kesti. Fakat kendisi, ileri gelenlerinden bir çoğunu kaybederek, ric'at etti. Ruslar da hazırdılar. Sevkülceyş noktalarını derhal işgal edip, asker

gönderdiler. Şeyhin pilânı üzere Oş'ta Bekmurad oğlu Ömer Bek Dadkhâh, Merginanda İçkim nahiyesinde Nurmet oğlu Bekir ve İnayet Han, Esekede Khoca Hasan, Nemenganda Şadır Bek İşan, dağlarda Kırgız başkanları hep birden ayaklanacaklardı. Her tarafa beyannameler dağıtılmıştı. Fakat İşan, Ferganenin şehir ahalisine güvenerek aldandı. Teşkilâtsızlık ve Rusların uyanık bulunması dolayısıyla işi bozuldu. Kögart dağlarında dolaşırken, birkaç akrânıyla birlikte, tutsak edildi. İsyan dolayısıyla muhakeme edilenler 356 Kırgız, 126 Özbek, Kent Türkü ve Kıpçak, 17 Kaşgarlı, 5 Tacik idi. 38 kişi idama, 38 kişi de kürek cezasına mahkûm edildiler. Köylerde, rus askeri tarafından öldürülenlerin hesabı yoktu. Ahaliden tazminat alındı. İşanın dayandığı Miñ Tepe ve Khokend köyleri büsbütün yok edilip yerine Rus göçmenleri yerleştirildi.

Andıcanın eskiden yetişen münevverlerinden biri de Atabek Kadı idi. Vaktiyle İstanbula gelmesi dolayısıyla kendisinden, «Malûmat» dergisi de bahsetmiştir. Khokand tarihine ait basılmamış bir eseri vardır. Bunun Dükçi İşan vekayiini bizzat görüp bilen münevver oğlu Fazıl Bek, bu işana ait kendi hâtıralarını neşretmiş ve isyandan önceki zamana ait mektuplaşmaları da nakletmiştir [141]). Bunların birinde şöyle denilmektedir: «Şehir Özbeklerge tar bolgan dek taglar ilatyaga tar boldı. Belki tamam Türkistan Müslümanlarga tar boldı.» İmparator Nikolanın 13 haziranda «isyan başkalarına örnek olacak bir tarzda cezalandırılsın» buyruğunu alıp, idamdan önce Andıcana gelen Türkistan umumî vâlisi general Dukhovski, Dükçi İşanı bizzat sorguya çekti. İşan, bütün işkencelere erkekçe dayanıp rus kıyıcılığı ve Rus hükûmetine nefreti hususunda mertçe beyanatta bulundu. Ortaasyanın göçebe Türkleri Özbek, Kazak ve Başkurtlar arasında hükûmetle temasta bulunan, yahut onun tarafından nasbedilen «kadı»lar, «ükaznoy molla»lardan (yani «ülemâ-i rusûm»dan) başka bir de halk içinde halk olup yaşıyan, onun âhını dinliyen ve onu avutmağa çalışan, çok defa okuyup yazması da olmıyan köylü «demoktar işan»lar, bulunur. Bunlar, aşiret teşkilâtını muhafaza eden Türkler arasında kabile yahut onların şubelerinin «pir»leri sayılırlar; bu halde şahıslar değil kabile «mürid» oluyor. Kine Sarı'nın yanında da bunlardan Rahman İzler adındaki işan vardı. Dükçi İşan da, bu gibi işan (şeyh)lardan biridir. Bu işanların eski pirlerinden olan «Hekîm Khoca Bakırgan» kendi zamanındaki Bukhara ve Khorzem aristokrasi ülemâsını teşkil eden «sadır»-

---

[141]) Atabek oğlı Fazılbek, *Dükçi İşan Vâqıâsı*, Taşkent, 1927.

lara ve zamanının müstebid hükümdarlarına karşı muhalefet fikirlerini telkin ediyordu:

«Nefs»im aytır «sadr» yanında olturuben + Türlük türlük ni'metlerni keltürüben + Yiyip içip tün kün qarın tolturuben + Yastıq üzre tekye qılıp yatayın der. + «Ruh»um aytır tüni küni qatlanuben + Haq Mevlâm rızasını tilenüben + «Qul Süleyman» 'ışq atıga atlanuben + Uzaq keçmiş erenlerge yeteyin der. («Olturuben» = «oturarak», «atıga = «atına»).

Daha kıyamdan bir yıl önce, 25 (12) mayıs 1897 de kendisini sorguya çekmeğe gelen rus memurunun, «size zenginler mi, yoksa yoksullar mı daha yakındır? Hangisine taraftarsınız?» diye sorduğu suale, Dükçi İşan: «Ben bir yoksulum. Elbette yoksullara taraftarım. Zenginlerde ümidimiz ve onlara dayancımız yoktur. Biz duacı bir biçareyiz. Soy soya çeker. Herkesin kendi soyunu dost tutacağı tabiîdir» diye cevap vermiştir [142]).

İsyan zorla bastırılırken, bunun sebepleri incelenmedi ve ahaliyi memnun edecek hiçbir tedbir alınmadı. Yukarıda pamuk meselesine ait yazdığımız kısımda izah ettiğimiz üzere, servetin, gittikçe sayısı azalan bir zümrenin elinde toplanıp çokluğun yoksullaşması hız aldı. O nisbette pamuk sahalarındaki ahali arasında eşkıyalık ve cinayet çoğaldı. Fergane vilâyet hesaplarına göre, bu vilâyette daha 1901 yılında âsayiş tam idi. İki milyona yakın ahali arasında yılda ancak 26 baskıncılık ve 26 yağma olmuştu. 1904 te 74 baskın ve talan, 1905 te 163, ahalinin fabrikacılara borcunun en çok arttığı 1909 da 460, hattâ 1910 yılında bütün Rusyadaki cinayetten iki defa fazla vâki oldu. 1911 de, bu cinayetlerin artık âdî cinayet olmayıp, ihtilâl ve hürriyet hareketi olduğu kaydedilmektedir [143]). Bu suretle cinayetlerin çoğalması dolayısıyla Taşkentte neşrolunan resmî hükûmet gazetesi «Turkestanskiya Vedomosti» 22 kânunusani 1906 tarihli nüshasında şöyle bir yazı yazıyor: «Ferganede cinayet gittikçe çoğalıyor. Sebebi, ahalinin yoksulluğu, bunun sebebi de, toprak azlığıdır. Hanlar çağında toprak buhranı olursa, yeni arklar vücude getirmekle mesele hallolunurdu. Maatteessüf itiraf etmeliyiz ki Rus ordusu Ferganeyi işgal ettikten sonra sun'î sulama işleri sekteye uğramıştır. Endican isyanında işana (şeyhe) müridler değil, iktisadî buhran sonunda aç ve çıplak kalan ahalinin iltihak etmiş olduğunu unutmıyalım».

---

[142]) Fazılbek, s. 23, 57.

[143]) B a r t h o l d, *İstoriya Kultarkoy Jizni Turkestana*, s. 209.

1916 İsyanı

Son rus inkılâbından sekiz ay önce başlıyan son büyük isyan, 1916 yılında bütün Türkistanda yapılan «merdikâr isyanı»dır ki, bu, Cihan Savaşının gidişinde de mühim tesiri olan bir olaydır. Harp olmasına rağmen, Rusya hükûmeti, Türkistan bozkırlarında toprak gasbetmek ve göçmen yerleştirmek siyasetini devam ettirdi. 1916 yılında, Türkistanın yeri ve suyu Rusyanın devlet mülkü olduğu hakkındaki kanun daha Devlet Duması'nda geçmediği halde, tatbik edilmeğe başlandı. Türkmenistanda toprak müsaderesi ve gasbı işini, emsalsiz bir kıyıcılık ile, general Madridov yapıyordu. Öte yandan, savaş dolayısıyla dışarıdan getirtilmesi güçleşen pamuğu Rusya içinde istihsal etmek zarureti hasıl oldu. Pamuk piyasasında rekabet de olmadığından, rus parasının satınalma kuvvetinin azalmasına rağmen, pamuk fiatı yükseldi. 1916 yılı umumiyetle Türkistanda pamuğun en çok ekildiği yıldır. Harp ihtiyaçları için Cenubî ve Şimalî Türkistandan at, keçe ve et alınıyordu. Asker olarak savaşa iştirak etmediklerinden dolayı, görülmemiş şekilde yağma ediliyorlardı [144]. Malûmdur ki Türkistanlılar rus ordusuna alınmıyorlardı. Câhil ahali, bunu büyük bir imtiyaz biliyor, hakikatte onları askere almaktan korkan hükûmet de kendi siyasetini büyük bir lûtufkârlık olarak gösteriyordu. Umumî vâliler de, ahaliye söyledikleri nutuklarda, bunu hatırlatmayı vazife bilirlerdi. General Kuropatkin'in Türkmenistan vâliliği zamanında, Türkmenlerden birkaç süvari taburu kurulmuştu. Kazaklar evvelce askerliğe alınıyorlardı. Hattâ «sultan» ve «biy» oğullarının sınırlardaki askerî eytam okullarına hazine hesabına kabul edilmeleri, 1822 yılındaki «Sibirya Kazakları idaresine ait nizamname»nin 246. ncı maddesiyle kanunlaştırılmış idi; fakat Kine Sarı isyanı dolayısıyla 1834 te Kazaklar askerlikten «azad» edildi. Sonradan bazı Kazak münevverleri Rus Kozağı (= Kazaçi) ve Başkurt usulü askerliğe talip olmuşlar, hattâ 1900 de Irtış boyu Kazakları bunu ciddî olarak istemişlerse de, Orenburg ve Sibirya sınır Rus Kozakları sınıfı, «Kazaklar asker olurlarsa, gasbedilen toprakları geri alırlar ve isyan ederler» diye hükûmete istida verip reddettirmişlerdir. Rus Hükûmeti eğer isteseydi, mecburî askerliği, bütün Türkistanda tatbik edebilirdi. Fakat bunu yapmak istemiyordu. 1914-1918 Cihan Savaşı çıkınca, Türkistan ve Kafkasyada birkaç milyon ahalinin bu savaşa seyirci olarak kalması, Rusları çok kuşkulandırmağa başladı. Askerliğe alınmıyorlarsa, bunun karşılığı olarak yerli ahaliden bir nevi tâviz

144) Bu talan ve taracı şiirle tevsif eden parçalar «*Caña Mektep*» 1926. N. 9-10 da intişar etmiştir.

şeklinde fazlaca maddî yardım, daha doğrusu «mecburî teberrû»lar koparmağa çalıştılar. Rusyanın her tarafında olduğu gibi, savaş, kolay para kazanmak, ispekülâsyon ve suiistimal yollarını açtı. Çarın Türkistanda ve Petresburgdaki en büyük memurları «ileri gelen» yerliler, Bukhara ve Khıyva hanlarından, pek çok rüşvet ve «hediye»ler aldılar. Amu Derya şubesi müdürü albay Gulasovski, bir zaman Türkistan umumî vâlisi olan General Galkin, harbiye nazırı Sukhomlinov, Rusya kurmayının Asya şubesi müdürü general Seel ve onun muavini general Abdülâziz Devletşin, çok miktarda rüşvet aldılar (Khıyva hanı 1914 te Sukhomlinovun karısına 40.000 ruble, general Galkine 3.000, general Seele 200.000, Sukhomnilova 20.000 ruble verdiği gibi, Gulasovski de hanın başveziri Metvefa (= Mehmed Vefa)dan bir defa 200.000, bir defa da 90.000 ruble hediye almıştır [145]). Türkistan umumî vâlisi general Kuropatkin, savaş ihtiyaçları için ahaliden 2.400.000 ruble «hediye» ve 20.000.000 ruble «savaş ihtiyaçları vergisi» toplamıştı. Bu parçaların çoğu generallerin cebinde kalıyordu. Parayı toplıyan yerli «miñbaşı»lar (yani nahiye müdürleri), tümen ve vilâyet memurları, hülâsa herkes yiyordu. Ahali fevkalâde bir şekilde yağma ediliyordu. Böyle olduğu halde, çar, 25 temmuz 1916 da Türkistan yerli ahalisinin cephede tranşı işlerinde kullanılması için seferberlik ilân etti. 19 dan 43 yaşına kadar olan bütün yerliler «merdikâr» yani «işçi» olarak cepheye çağrılır oldu. Böyle olmasa da sabrı tükenmiş olan ahali, buna karşı ayaklandı.

Kazakistanda «Kazak» gazetesi çevresine toplanan münevverlerin ahaliyi itaate davet etmeleri, rus idare merkezlerinden uzakta bulunan Kazak ve Kırgızlara tesir edemedi. «Arka»daki Kıpçak, Argın ve Nayman urukları isyan ettiler. Kıpçaklar Uzun Kıpçak kolundan Abdülgaffar adında birisini başkan (han), Amangeldi ve Kiyki Batır adındakileri serdar (kumandan); Argın uruğu Osman adında birisini başkan (han), Kasım adında birisini kumandan seçtiler. 18 nahiyeden ibaret Nayman uruğuna Hasan isminde birisi başkan (han), Ahmet İşan, Çiñgilbay ve Arslan Bek hükûmet âzaları olmak üzere ayrı bir hükûmet kuruldu.

Eskiden bu uruklar arasında sürüp gitmekte olan uruk düşmanlıkları unutuldu. Görünüşte üç hanlık kurulmuş olmakla beraber, bu hanlıkların siyasetleri birdi. Uruk içindeki demirci ustalar ve diğer san'atkârlar gönüllü olarak tüfek tamiri ve ordunun teknik işleri için çalışmak üzere toplandılar. Ruslarla ciddî şekilde çarpışanlar, Kıpçaklardı. Ab-

145) Feodorov, *Novıy Vostok*, t. X-XI, s. 86-87.

dülgaffar çok yararlıklar gösterdi. Kıpçak ve Argınlara başkanlık edip, Turgay şehri üzerine yaptığı saldırışta muvaffak olamadıysa da, bu şehirden 180 kilometre uzakta bulunan Baybakar adlı yerde yerleşti. Öteki urukların Ruslardan hoşnud olmıyan unsurları onun çevresine toplandı. Ruslarla pek çok çarpıştı. Kıpçak ve Naymanlarda hükûmet teşkilâtı eski hanlar usulünde idiyse de, ondan farklı idi. Abdülgaffarın yanında güya bir «şura» şeklinde uruk ileri gelenlerinden on kişi bulunuyordu. Vergi ve adliye işleri de yoluna konmuştu. Kıpçak ve Naymanlar muvaffak olamazlarsa Afganistana, İrana yahut Cungaryaya geçmek kararını vermişlerdi [146]). Argın uruğu yıl sonunda Ruslarla anlaşma yoluna girdiyse de, teşkilâtını tâtil etmedi. Şimalî Türkistanda siyasî durum şu şekilde iken, 1917 şubatı inkılâbı oldu. Fakat savaşa devam fikrinde bulunan Kerenski hükûmetiyle bunlar anlaşamadılar. Kıpçaklar ve başkanları Abdülgaffar, kazak münevverlerinin değil, az çok muhafazakâr olan unsurların tesirinde bulunuyorlardı [147]). İnkılâptan sonra Turgay vilâyetine komiser tâyin edilen Bükeyhan oğlu Ali Khana da pek bakmadılar. Kızıl ve Ak Rus dövüşmesi sırasında, Kıpçakların Amangeldi taraftarları, Taşkent Bolşevikleri elinde bulunan Orenburg-Taşkent hattına daha yakın olmaları dolayısıyla, biraz da Bolşevik tarafına temayül gösterdiler. Kıpçakların Abdülgaffar taraftarları ve aralarından Berimcan oğulları, Baytursun oğlu Ahmet ve Dolat oğlu Mîr Cakıp gibi münevverler çıkan Argın uruğu, yeni kurulan «Alaş Orda» millî hükûmetine tâbi olarak, Sibirya hükûmeti ve Başkurtlarla iş birliği yaptılar. Naymanların başkanlarından Aktaz Ahmet İşan «Kazak» gazetesinin ilk nâşiri Urazay oğlu Mustafanın babası olup münevver bir şeyhti. Hasan Han ve Arslan Bek, Semi'deki Alaş Orda hükûmetinin sözünden dışarı çıkmadılar. Kızıllar tarafını tutan Amangeldi bir savaşta «Alaş Orda» askerleri eline geçip öldürüldü. Son devirde Abdülgaffar da, Bolşeviklere temayül gösterdiyse de, Sovyet mümessilleri (Cangeldin) tarafından öldürüldü. Ölümünden sonra tertip edilen halk destanında, Abdülgaffar, asrın millî kahramanı ve belki bütün Orta Yüz'ün sultanı olarak anlatılmakta ve eski âdet üzere «sahipkıran» lâkabını aldığı zikrolunmaktadır:

---

146) M i n d l i n, *Kirgizı i Revoliutsia*, in *Noviy Vostok*, t. v 1924, s. 225-229.

147) Çingiz nesli hakikî hanların evlâdı «münevver zümre» sıfatiyle bu kıyam hareketinden kenarda kaldıklarından «karadan (yani avâmdan) han» seçmek, ötekilere karşı bir «halk hareketi» telâkki olunmuştur.

Bir biz emes Orta Cüz	+	ortaga qoyıp qan qılgan
arıstan tuvgan sultanım	+	duspannın künin tar qılgan
sultanımdı surasañ	+	aqılı tolıq ken idi
Argın, Qıpçaq içinde	+	adamnan asqan kim idi
Şalqar Köldiñ içinde	+	el sıyarlıq keme'ydi ;
zalalı coq adamga	+	aspan cerden keñ idi.
Arıstan tuvgan sultanım	+	altı bolıs Qıpçaqtıñ
tirligi bolsa ol caqtıñ	+	Musulmandıñ balasın
ustap berip kapırga	+	cılatpaspın debidi.
Orta Cüzdiñ işinde	+	ubalı señgir bel idi
cavga curtın bermeske	+	körmege misal bel idi.
Dañqıñ şıqqan alamga	+	memleket qalqın ustadıñ
qamal buzup bagadur	+	qanşama esker bastadıñ
qarangı tuman celdetip	+	carlıgı keldi patsanıñ
on sekiz ben otuz bir	+	keregi bolmay basqanıñ
tavdı uşurgan qaharın	+	qoyınday körüp saspadıñ.
Curtın, qorqıp, bermedi	+	qorqqanga azap bermedi
qarsı turgan kapır'ga	+	qılmadı isin basqanıñ
zahar şaşqan avzınan	+	Nekalaydan qaşpadıñ
altpıs miñdey eskermen	+	qalası idi şapqanıñ
azamatın Alaş'tıñ	+	basıñdı qorup tuspadıñ.
Orta Cüz'diñ işinde	+	osınsa qol cetkisiz
qoñravlı buyra nar idi	+	mumındarga köl darya
kapır'ga tım aq tar idi	+	el işinde buzuqqa
kök pen uçsa tor idi	+	cer men qaşsa or idi.
Arıstan tuvgan sultanım	+	adeti minen qalıqtıñ
ortadan oyıp col saldıñ	+	«saqıpqıran» atandıñ
Musulmandıñ uranı	+	çubar ala tuv aldıñ
cav körmese cabıgıp	+	eskerdi körseñ quvandıñ
sarbaz cıynap tüzettiñ	+	maydandı qan man boyadıñ.
Arıstan tuvgan sultanım	+	uranda boldıñ urasan
Miñ Cılqı'nıñ tavınday	+	köpke paydañ köp idi
köktemdegi cavınday	+	şayıt bolıp azizim
Orta Cüz'düñ balası	+	turganı bar mı nalımay
erteñdi keşti zarlaymız	+	közdiñ casıcañbırday [148])

Yani: »Yalnız biz (yani Kıpçaklar) değil, bütün Orta Yüz Kazaklarının han olarak tâyin ettiği, sen, arslan olarak doğmuş sultanım, düşmanın dünyası-

[148]) Ahmet Baytursun ve Qırbalası, *Coqtav*, Moskova 1912. s. 133-154.

nı dar kıldın. Benim sultanımın (faziletlerinden) sorarsan o, aklı tam[149]), aklın cevherini taşıyan birisiydi. (Yoksa) Argın ve Kıpçak urukları arasında (aklı ile) öteki insanları geride bırakmış olan kim vardı? O (= Abdülgaffar) dalgalı Çalkar Göl'ün ortasında bütün elimizi içine alan bir gemi gibi idi. Millete zararı olmıyan insanlara gökten ve yerden daha genişti. Arslan doğan sultanım, altı ulustan ibaret olan Kıpçak yaşıyacaksa ben müslümanların evlâdını kâfire tutup vererek ağlatmam demişti. O, Orta Yüz'ün içerisinde, üstünde kalesi olan bir tepe idi. Memleketini düşmana vermemek hususunda o, örnek olacak bir dağ beli idi. Ünün dünyaya yayılmıştı. Memleket halkını elinde idare ettin. Kuşatan düşman saflarını yararak bu kadar orduya rehberlik edip, alıp çıkan kahraman sen idin. Karanlık ve duman neşrederek padişahtan bir ferman geldi. O, ancak 18 ve 31 yaşları arasındaki Kazakları hizmete çağırıyordu, başka bir isteği yoktu. (Rus çarının) dağları yıkan kahrını, sen, fırtına sanarak şaşırmadın. (Benim sultanım) korkaklık göstererek yurdunu düşmana vermedi. (Halk içinden) korkanlara da ceza vermedi. Başka bütün işlerini bırakarak kendisini ancak kâfire karşı koymağa hasretti. (Sen sultnım)! Ağzından zehir saçmakta olan (çar) Nikolay dan kaçmadın. Bilâkis altmış bin kadar ordu ile onun şehirlerine saldırdın. Alaş (yani bütün Kazakların) vatandaşlık hakkını müdafaa ederken başını korumakla uğraşmadın. Orta Yüz'ün içinde bu kadar (rus) kolorduları kendisine yetişemiyecek çanraklı buğra nar deve, denizler kaynayıp taşarsa üzerine su çıkarmıyan bir yar idi. O müminlere karşı göl ve derya gibi geniş tabiatlı, kâfirlere karşı ise tamamile dar (geçilmez) bir geçit idi. El içindeki bozuklar için ise o, bunlar gökten uçacak olurlarsa bir tor (= kuş ağı), yerden kaçacak olurlarsa bir hendek gibi idi. Benim arslan doğan sultanım! Sen milletin örf ve âdetlerini (an'anelerini) bilerek ona göre ortadan geniş bir yol oyarak (kazarak) açtın. «Sahibkıran» lâkabını aldın. Müslümanlara senin bu adın uran (savaş parolası) oldu. «Çubar ala» (yani kır donlu ala renginde) bayrak kaldırdın. Karşında düşman görmediğin zaman zayıflıyor, fakat düşman ordularını gördüğün anda seviniyordun. Sen ordular toplayıp tanzim ettin ve meydanı kan ile boyadın. Arslan doğan sultanım sen uran olmak bakımından «Miñ Cılkı» dağı kadar ulu idin. Kalabalık el, ulus için faydalı olmak bakımından ilkbaharın bereketli yağmurları gibi idin. Bu aziz (sultanım) şehit olduktan sonra, Orta Yüz Kazak oğulları gamsız olarak oturabilir mi? Sabah akşam durmadan ağlıyoruz. gözlerimizin yaşı, yağmur gibi akıp duruyor».

Bu destanda Abdülgaffarın yaşattığı hayatı özlemek, bilhassa kocaman Rusyaya karşı, birkaç uruğa dayanarak başkaldırmasını, düşman görmediği ve savaş olmadığı zaman sıkıntı çekip, düşman gördüğü za-

---

149) «Ken» farsça «kân» dan, maden kuyusu.

man sevindiğini ehemmiyetle kaydetmek, Kazaklarda savaşçılığın daha çok canlı olduğunu gösteren örneklerden biridir.

Yedisu Kırgızlarına gelince, bunlardan Çu boyu civar dağlarındaki on nahiye, Ayüke oğlu Kanaat idaresinde, Karakul tümenindeki uruklar da Sarı Bağış'tan Cantay oğlu Şabdan Batırın oğulları Muhiddin ve Hüsameddin idaresinde ayaklandılar. Burada adı geçen Şabdan, Türkistanın istiklâli uğrunda çalışan Kine Sarıyı öldüren, rus istilâ seferlerinde general Çernayev'e ve sonra Skoblev'e Kırgız milis askeri teşkil ederek yardım eden meşhur Cantay Batırın oğludur [150]). Elli yıl sonra Cantayın torunları, rus esaretinin ne olduğunu anlayıp, isyan ettiler. 9 ağustos tarihinde Kırgızların eline 170 kadar tüfek ve 40.000 kadar fişek geçti. Her tarafta telgraf hatlarını kestiler. Pişpek, Tokmak, Karakul (=Prjivalski) şehirlerini kuşattıktan sonra işgal edip, birço rus göçmenini kestiler ve kasabalarını yakıp yıktılar. Kapal'dan Çin sınırındaki Gulca'ya kaçan bazı Türkiyeli subaylar (Hacı Sami, Âdil Hikmet, Bursalı İbrahim, Silistireli Hüseyin Beyler) ikinciteşrinde Şabdan Batır oğulları idaresindeki Kırgızlarla birleşmiş idilerse de, o sırada, Kırgızların işi artık bozulmak üzere idi. İki ay içinde sert çarpışmalar oldu. Nihayet general Kuropatkin'in pek çok olarak sevkettiği rus kuvvetlerine dayanamıyarak 39 nahiye (volos)den 100.000 çadırdan çok Kırgız ailesi Çin sınırına sığınmağa mecbur kaldılar. Hacı Sami ve arkadaşları da Khotene geldiler. Kırgızların Çine gidemiyenlerinden Ruslara yakın bulunan nahiyelerdekileri çoluk çocuk, erkek kadın hep birden kesilmişlerdir [151]). Çine sığınanları da Çinliler ve Kalmuklar tarafından yağma edilerek, rus sınırına sıkıştırılmışlardır. Altmış yaşlarında bulunan Kanaat Batır, Rusların eline geçti ve yukarıda (s. 306)da söylediğimiz gibi, işkencelere dayanamıyarak, hapisanede başını duvara vurup intihar etti.

Özbekistanda isyan hareketleri, pek intizamsız bir şekilde gelişti. Seferberlik hakkındaki ferman (eski hesapla) 25 haziranda çıktıysa da, ahaliye bildirilmesi birdenbire olmadı. Bundan dolayı hareketler her yerde köylülerin bilfiil çağırılmağa başladığı günlerde zuhur etti. Kette Korgan tümeninde 3, 18, 19, 21 temmuz günlerinde, Semerkand tümeninde 5 temmuzda, Khocendin Acdahar köyünde 18 temmuzda, Ferganede Khokand tümeninde 10 temmuzda, Margilân tümeninde

---

150) Bk. yukarıda s. 275.

151) Âdil Hikmet Beyin Doğu Türkistana ait hâtıraları «A s y a d a B e ş T ü r k» adıyla 1923 de İstanbulda *Cumhuriyet* gazetesinde neşredilmiştir; bk. *Yeni Türkistan*, 1928. N. 14-15. s. 17-20.

11, 13, 15, 17 temmuz günlerinde, Endican tümeninde 9, 12, 13 temmuzda Taşkentte heyecan olup, çarpışma sırasında 6 kişi öldü, 20-30 kişi yaralandı. 22 temmuzda Taşkente tâbi Kancagalı, Khanâbâd ve Akkorgan nahiyelerinde, 3 ağustosta Akmescid tümeninde Maslak nahiyesinde hükûmet mümessilleri dövüldü ve öldürüldü. Fakat isyanın kuvvetli yeri, Özbeklerin daha oymak hayatını unutmadıkları Cızakh tümeninde ve Amu Derya şubesinde Çımbayda oldu. Cızakh yöreleri ahalisi ilk önce 13, 15 temmuzda ayaklanıp, Koytaş dağları arasındaki Bağdan nahiyesinde toplanmağa başladılar. Taşkent tümeninin cenup bölümündeki köylerin ahalisi de oraya kaçmağa başladı. 13-18 temmuzda Cızakh yöresindeki köylüler tüfek, tabanca, balta, bıçak ve küreklerle silâhlanıp, birkaç yerden demiryol hattını bozdular ve telgraf tellerini kestiler. Rusların tümen (üyez) hâkimini, polis müdürünü ve diğer memurlarını öldürdüler. Cüveçi Abdülcebbar oğlu Abdurrahman Khoca başkan seçildi. 3 ağustosta albay Afanasiyev kumandasında 13 tabur asker 6 top gelip, sonra burada yaptığı kıyıcılıklarla ün salmış olan general İvanov-Rynov gelerek 8-9 ağustosta Señgzâr Irmağı kıyılarında kıyamcıları takip etti.

Amu Derya şubesinde de isyan kuvvetli olup, Çımbayın polis müdürü (pristov) öldürüldü. Rusya hükûmeti bunun için Çımbaylılara ve kamışlar arasında dünyadan habersiz, hattâ o polis müdürünün öldürüldüğünü de bilmeden yaşıyan Karakalpak köylülerine katliâm yaptı. Bununla beraber, buraları, rus ihtilâline kadar sükûnet bulmadı. İsyan eden Türkmenler, Karakalpak sınırına geçerek bunları yağma, kadın ve kızlarını tutsak ederler, ortalığı yakıp yıkarlardı. Diğer taraftan «Törtkül» (rusçası: Petro-Aleksandrovsk)deki Ruslar da yağma ederlerdi. Buna çare olarak Karakalpaklar, bir nevi muvakkat hükûmet kurarak, bir han (yerli tâbirle: «qan makhdum») seçtiler. Bu ülkeyi Rusyanın istilâsından daha önce, Aral Gölünün cenup kıyısına, Rusyada tâkibe uğrıyan bir kısım muhafazakâr ortodoks mezhebine mensup Ural Kazaçi Rusları, Khıyva hanına sığınarak gelip yerleşmişlerdi. Khıyvalılar bunlara «Babay» derler. Bunlar da kendilerine ayrıca «Uralski Hükûmeti» kurmuşlardı. Türkistanda Bolşevik hükûmeti kurulduktan sonra, onu kabul etmek istemediler. Bir defa 380 ve ikinci defa 150 Bolşeviğin silâhlarını alıp öldürdüler. Böylelikle bu taraflara âdeta hâkim oldular. Karakalpaklar ise, Aday uruğundan silâh satın alıp, bir nevi ordu kurmak üzere idiler. Fakat Bolşevikler Aral üzerinden gelip, Ural Kazaçilerini sıkıştırarak itaate mecbur edince, Karakalpaklar da 1919 yılı sonunda Çarcuy tarafından gelen Bolşeviklere itaat ettiler. Bolşevikler de «qan makhdum»u Karakalpak İnkılâp Komitesi başkanı diye tanı-

dılar ve sonra onu da atıp kendi Rus hükûmetlerini kurdular[152]).

1916 isyanı sırasında Türkistanda Rus köylüleri ve askerleri de epeyce zarar gördüler. Yedisu, Semerkand ve Fergane vilâyetlerinde kesilen Rusların sayısı 3.806 ya varmaktadır. Bu sayı 1865-1873 yıllarında Türkistan istilâsı sırasındaki rus ölülerinden (3.376 kişi) fazla idi [153]). Bu vilâyetlerdeki isyanın bastırılması için 14 tabur piyade, 33 tabur süvari, 42 top, 69 ağır makineli tüfek kullanıldı. Yerli ahalinin kırılması, daha ziyade Yedisu Vilâyetinde Pişpek, Karakul tümenlerinde, Semerkand Vilâyetinde Cızakhda olmuştur. Bu son tümende rus kuvvetini albay (sonra general) İvanov-Rynov idare etti. 15.000 kişilik rus Kazaçi kuvvetiyle, yerli ahaliyi, yirmi gün boyuna soydu, kesti. Ayaklanma ve karşılık katliâm 33 gün sürdü. Yerli ahaliden vekil sıfatı ile gelenler de asılıyorlardı. Cızakhın ileri gelenlerinden Ma'ruf oğlu Nureddin Hacı, Rûzî Mehmed oğlu İsmail, münevverlerden Abdullah oğlu Kari Ziya bu asılanlar arasındadır. Birçok yerlerde cezalandırma işi 1916 kışında da devam etti.

Türkmenistanda ahali 1-2 ilkteşrinde Sirakhs kalesine hücum ettiler. Bundan başka yerlerde de ufak tefek hücumlar oldu. İsyanı bastırmak işi general Madridov'a havale edilmişti. Bu general, 15.000 askerle Astarâbâd sınırında Yomut uruğunu tâkip etti. Bütün mal ve davarlarını gasbetti.

1916 sonunda kış günü cepheden gönderilen Yedisudaki Rus göçmenlerinden toplanan askerler, silâhsız Kırgızları, rasladıkları yerde eğlence yerine öldürüyorlardı. İsyan cezası olarak Yedisu vilâyetinin Almatı tümeninde 35.000 meskûn medenî Kazağın yeri ve mülkü gasbedildi. Pişpek, Karakul (= Prjivalsk), Yarkend tümenlerinde 2.510.366 desatine yer, Rus göçmenleri faydasına müsadere edildi. 37.355 ev Kazak ve Kırgız çöllere ve dağlara sürüldü. Buna ilâve olarak Pişpek muzafatından 2.402 eve, yine yer ve emlâkinden tamamen mahrum edilerek çöllere sürülmek kararı verildi. Rus nefer ve subayları Kırgız, Türkmen ve Özbeklerin bütün ev tezyinatını, bizzat kendileri için yağma ediyorlardı. General Madridov, daha 1917 kânunusanisinin 9-13 ünde bile Karabayır Dağda, Türkmenlerle mücadele ediyordu. Türkmenlere karşı tecziye, harp dolayısıyla, Rusların Doğu İranı, Horasanı işgal hareketleriyle müvazi gidiyordu. İsyan, Türkmenleri yağma için bir sebep olmuştur. İnkılâp sonunda hapsedilen general Madridovun evinde Türkmen kadınlarının boyunlarından aldığı gümüş süs

---

152) *Qızıl Qazaqıstan*, 1927. N. 5, s. 89.

153) T u r a r R ı s k u l o v, yine orada, s. 72.

eşyaları 17 pud kadar olup, altmıştan fazla en iyi Türkmen halıları bulundu. Diğer rus zabit ve memurlarının «ganimet»leri de bununla ölçülebilir. Kıyam bahanesiyle Ruslar, birçok verimli yerlerdeki yerli ahaliyi tamamen yok edecekti. Ancak 1917 martındaki inkılâp, bunları kurtardı. Binlerce adam hapiste bulunuyordu. Bunlardan çoğu ölüm cezasına mahkûm edilmişti. İnkılâba kadar ancak 347 kişi hakkında bu hüküm yerine getirilmişti. Kalanları inkılâp dolayısıyla kurtuldular. Elbette bunlar, yalnız muhakeme edilenlerdi. Yoksa rus askeri ve Kuropatkin tarafından «Kırgızı nerede bulursa öldürmek için» silâhlandırılan Yedisu rus köylüleri tarafından öldürülenlerin sayısı, pek büyüktür. Sabık Khokand hükûmeti reisi tarihçi mühendis Mehmed Can Tınışbay oğlu ve Turar Rıskul oğlu 1926 isyanına ait malûmat toplamış ve neşretmişlerdir [154]). Mehmed Can ve ruslardan Şkapski 1917 yılında Kerenski hükûmeti tarafından Yedisuda zarar gören Kırgızlar meselesini incelemeğe memur edilmişlerdi. Bunların 1917 ağustosuna kadar topladıkları malûmata göre, Çine kaçıp sonra geri dönenlerden 83.000 kadar Kırgız öldürülmüştü. Bu hesabı Ali Merdan Beğ Topçıbaşı da, o yılın ağustosunda Moskovada Kerenski'nin idaresinde toplanan «Umum Rusya Devlet Müşaveresi»nde, Rusya Müslümanları adına okuduğu demeçte zikredip geçmişti [155]).

Bu isyan sırasında münevverler ahaliyle birleşmedi. Kazak münevverlerinden Bükeyhan oğlu Alikhan zümresi, isyanın mânasızlığını, bilâkis yurttaşlık adına rus savaş safında çalışmak lüzumunu ve münevverlerin de cepheye gönderilen Kazaklara «belediyeler birliği» (zems-

---

[154]) 1916 senesi isyanı hakkında İngiliz İntellijan Servisi tarafından neşrolunan *A. Manuel or the Turanians and Panturanism* (cempiled by the Geographical Section of the Naval İntellegence Division. Naval Staff Admirality, Oxford, 1918) s. 234-289 da epey malûmat verilmiştir. Avrupada, bu isyan hakkında neşrolunan yegâne eser budur; fakat o da, Rus hükûmetinin «Yedisu Vilâyeti Resmî Ceridesi»nden (*Semireçinskiya Oblastnıya Vedomosti,* 1916, N. 200-215) alınmış olduğundan, çok tarafgiranedir. [bu kitap basıldıktan sonra J. Benzing *Die Welt des İslans.* XIX. 1937. s. 116-137 de 1916 sene isyanı tarihini mufassal olarak yazdı]. Benim burada hülâsa ettiklerimin bir kısmı Turar Rıskulov. *Şark Kurtuluş Tarihinden 1916 sene isyanları,* in *Novıy Vostok* VI. 1925. s. 267-270 ; *İnqılab* mecmuası, 1922. N. 2 (Yedisu) N. 4. (Türkmenistan); Alimcan oğlu, *1916 sene Cızaklı isyanları* in *Maarif ve Medeniyet Mecmuası,* 1923. Bukhara. Sonkânun nüshası gibi makalelerden alınmış olup; çoğu bizzat kendi tarafımdan toplanmış malûmattır.

[155]) Bk. «*İl*» gazetesi, Moskova, 1917, N. 53.

kogorodskoy soyuz) ile müttefikan yardım etmesi zaruretini ileri sürüyorlardı. Ozaman bir kısım ulemâ ile iş birliği yapan Karatay oğlu Bakht Can Sultan gibiler ise, mecburî hizmete çağırılmak hakkındaki fermanın kaldırılmasını istiyorlardı. Ozaman Petresburgda «Devlet Duması»nın Müslüman Fraksiyonu «Bürosu»nda Ufa vilâyetinin mümessili olarak bulunduğumdan, her iki zümre münevverlerinin münakaşalarına iştirak ettiğimde, millî gayemiz bakımından ahalinin bu şerefsiz tranş hizmetleri yerine, doğrudan doğruya askere alınmasını, türkçe ve rusça okuyup yazanların küçük zabit yapılmasını ileri sürerdim. Alikhan, tranş hizmetine alınanların artık o işte kalmalarını istedi ve bu «merdikâr»lara nezaret işine birçok münevverleri celbedebildi. Doğrudan doğruya askerî hizmete tâbi tutulan Kazan Türk münevverleri de, tatarca «laşman» dedikleri bu tranş hizmetlerine nezaret işine karışıp, kendi askerî hizmetlerini hafifletmek gayesini güdüyorlar ve Alikhan zümresine rakip bulunuyorlardı. Tranş hizmetlerinin Özbek ve Kazak köylüsünün gözünü açmağa epeyce yardımı olmuştur. Bu vazifede bulunanlar 1917 inkılâbı zamanında epey yararlık göstermişlerdir. Semerkandda müslüman işçi teşkilâtı ve esnaf cemiyeti vücude getiren Şemseddin adında birisi ve Fergane Basmaçı hareketlerini idare eden bazıları (meselâ Kör Şirmet) vatanına sağ olarak dönüp gelen «merdikâr»lardandır.

4

Rusya İnkilâbı ve Türkistan Türkleri.
1905 İnkilâbı

Petetion, Kongreler, Rusyada Parlamento Hayatı ve Türkler

İktisadî baskılara karşı isyanla karşılık gösteren Türkistanlılar, siyasî ve dinî baskılara karşı Rusya hükûmetine mümessiller ve istid'a (petetion) lar göndererek bu hükûmete tesir etmeğe ve Rusyanın haricî teşkilâtından ve iç inkılâplarından istifade edip, sulh yoluyla kendi haklarını geri almağa çalışmışlardır. Bu son hareketlerdeki muvaffakiyetler, Türkistan Türkleri arasında yukarıda zikredilen iki zümre, yani:

1) Rus muhitinde yetişen «münevverler ve zenginler» le;

2) Rustan ancak zarar gören ve her vakit isyan eden «ahali»den başka bir de:

3) «Halk içinden yetişen münevverler» zümresinin yetişmesi, halkın yeni şartlara uygun medenî seviyesinin yükselmesiyle ilgili olmuştur. Daha Sivastopol mağlûbiyeti neticesinde Çar İkinci Aleksandrı köylüler lehine bazı ıslahata sevkeden halk hareketleri zamanında bile, ozamanın münevver Türklerinden Velihan oğlu Çokan, çağdaş rus liberalleriyle ve müsteşrik Savilyev gibi sosyalistliğe mütemayil kimselerle temasa girerek, Kazakların hukukunu, dahilî muhtariyetlerini, bilhassa mahkeme işlerindeki muhtariyetlerini müdafaa yolunda bazı teşebbüslerde bulunmuş ve hükûmete bir maruza vermişti. Rusların, Japon savaşını kaybetmeleri sonunda çıkan 1905 inkılâbı zamanında ise doğu Türkleri arasında asrın parlamentoculuğu, sulh ve müsâlemet yoluyla mücadele usullerini bilen adamlar, muntazam siyasî fıkralar teşkil edecek derecede değilse bile, artık çoğalmıştı. Rus okullarında okuyanların çoğalmasından başka demiryolları açılıp yolculuğun kolaylaşması, İstanbul ve Türkiye ile temas [156]), «Tercüman» gaetesi, İstanbul, Mısır ve Suriyede tahsil gören Kazanlıların açtıkları asrî okullarda tahsil, siyasî fikirlerin gelişmesine sebep olmuştur. Daha 1902 de, Rus kıyıcılığından bahsile ahaliyi heyecanlandıran bir beyanname hektografta basılıp Kazakistanda intişar etmiş, bundan dolayı bazı kimseler tevkif edilip sürülmüştü. Kökçe Tav'da ünlü ve nüfuzlu bilgin, Molla Palas oğlu Navruzbay (diğer ismiyle Navan Hazret) talebeleriyle birlikte sürüldü. Bu adam Bukharada okumuş ve çağdaş kimselerle kaynaşıp fikri açılmış birisiydi. Japon savaşı sırasında Rusyanın ancak yenilmesini istemekte «türkçe münevver»lerle «rusça münevver»ler ahaliyle fikir bakımından birleşmiş bulunuyordu. Rusça münevverler daha çok Rus siyasî fırkalarıyla temasta bulunuyorlardı. Ancak inkılâp dakikasında bunlar birbiriyle görüştüler. 1905 haziranında Karkaralı tümeninin Kuyandı panayırında 14.500 Kazak toplanmıştı. Burada bulunan münevverler ve ileri gelenler meclis kurup mümessiller intihap ettiler ve Rusya hükûmetine toprak, mülk, din hürriyeti ve medeniyet meselelerine ait bir petetion (istida) gönderdiler. Kongreye iştirak eden Alikhan, ozaman Kazaklar arasında «türkçü» ve «garpçı» olarak iki zümre bulunduğunu, bu iki zümrenin birbiriyle mücadele ettiğini, «türkçü»lerin daha çok din meseleleriyle meşgul olup mollaları vergiden muaf tutmak, Oren-

---

156) «Omsk» ta bozkır vilâyetleri umumî vâlisinin kalem dairesinden yalnız 1905 yılında 500 Kazak hac pasaportu almıştı. Bk: A. Kastelianski *Formy national'nago dvejeniya v sovremennıkh gosudarstvakh*, (Petersburg 1910) ında Alihan Bükeyhan'ın «Kazak-Kırgızlarda İnkılâp Hareketleri» adlı makalesi, s. 591.

burg müftülüğüne iltihak etmek istediğini ileri sürdüklerini ve bu türkçüler çokluk oldukları için bu isteğin birinci madde olarak yazıldığını kaydetmektedir. Kazak-Kırgızların oymakları daima birbiriyle mücadelede bulunduklarından inkılâbın verdiği seçim haklarından istifade edilemiyeceğinden korkuluyordu. Fakat o meselede Kazaklar kendilerinin erginliklerini gösterebildiler. Ural Vilâyetinden Karatay oğlu Bakhtcan sultan (rusça yüksek tahsilli hukukçu), Kalmın oğlu Alpısbay (yüksek tahsilli), Semi'den Bükeykhan oğlu Alikhan (yüksek tahsilli, orman mühendisi ve muharrir), Nar Akın oğlu Temir Ali (rusça ilk tahsilli), Turgay Vilâyetinden Pirimcan oğlu Ahmet (yüksek tahsilli, hukukçu ve sulh hâkimi), Akmola Vilâyetinden Kuşçıgul oğlu Şahmerdan (Khocalardan ve rusça bilir) seçilmişlerdi. Semi Vilâyeti mebusları Petersburga gelinceye kadar İkinci Devlet Duması dağıtılmış bulundu. Bununla beraber Alikhan, Dumanın liberal ve sosyalist âzaları tarafından neşrolunan meşhur «Viburg hitapnamesi»ni imza edip tâkibata uğramıştı.

Cenup Türkistanda Müslümanlar, başlangıçta inkılâp hareketlerine bilfiil iştirak etmemişlerdi. 1905 yılının ilk yarısında vukua gelen heyecan, yalnız demiryollarının Rus işçileri ve asker arasına münhasır kaldı. Taşkent Müslümanlarından bazıları 10-15 martta Sebzâr Dehesinde Hakîm Khoca Akhunkhocayev ve Kökçe Dehesinde Sultan Khoca Sadıkkhocayev'in evlerinde toplanıp bir petetion şekli kabul edip, umumî vâliye verdiler. 26 nisanda Mehmed Osman Numan-Khocayev'in evindeki toplantıya, polis müdürü gelip kendilerini hapisle tehdit ettiğinden, Taşkentliler epey zaman toplantılardan sakındılar. Sonra 16 ikinciteşrin ve 15, 22, 29 ilkkânun tarihlerinde Taşkent polis müdürünün müsaadesiyle toplantılar oldu. Burada kadılar, mollalar ve «biy»ler ve diğer burjuva ileri gelenleri toplanmıştı. General Curabek ve büyük tüccarlardan Arifkhoca ve Azizkhoca da bulundu. Burada Kazanlıların tesiriyle bilhassa din meseleleri ileri sürüldü ve Cenup Türkistanın Rusyaya tâbi olmasından önce İmparatoriçe Katerinanın dahilî Rusya Müslümanlarının dinî idaresi hakkındaki fermanın Türkistana da tâmimi istendi. Yine Türkistan idaresine ait kanunun Tatarlara Türkistanda gayrimenkul emlâk elde edilmesini men'eden 64 üncü maddesinin kaldırılması isteniyordu. Talepnameye göre Taşkentte kurulması düşünülen «Müslüman Dinî İdaresi»ne Rus vâlisi ve daha dört molla âza olacaktı. Taşkendin eski yerli şehir kısmında, yeni şehir idaresinden ayrı, bir belediye idaresi kurulması, şer'î kadıların hukukunun genişletilmesi, vakıfların medreselere geri verilmesi gibi yalnız ülemâyı ve kadıları, belediye âzası olmak istiyenleri ilgilendiren meselelere ait kararlar kabul

edildi. Öteki şehirlerde de bu gibi toplantılar oldu. Hattâ Türkistanın en karanlık köşesi olan Amu Derya şubesinde, Çımbay şehrinde gizli toplantılar olup, Ali oğlu Bekten adında birisinin evinde araştırma yapılarak, türkçe gazeteler müsadere edildi. Bundan başka bir de Türkistanlılardan Nijni Novgorod panayırında bulunan bazıları 15 (=28) ağustos 1905 teki Birinci Umumî Rusya Müslüman Kongresine, diğer bazıları da 13-23 kânunusani 1906 da Petersburgda toplanan İkinci ve Nijni Novgorodda 16-20 ağustasta taplanan Üçüncü Rusya Müslümanları Kongresine iştirak ettiler. Onlardan Özbek Emincan İlhamcanov ve Kazaklardan Şahmerdan Molla Kuşçıgulev'in adı kongrenin basılı zabıtlarında kayıtlıdır. Yukarıda zikri geçen Navan Hazretin adamlarından olan Şahmerdan Molla, Müslüman ittifakı proğramına, Kazak topraklarının göçmenler için zaptedilmekten korunması ve mahkemelerde örf ve âdet esasında değil, şeriatle hükmedilmesi lüzumuna dair iki madde dercettirmek isteğinde bulundu. Başkurtlardan Şah Haydar Mirza Sırtlanov, «Başkurtların toprak meselesi de Kazaklarınki gibidir» diye o isteğe iştirak etti. Bu meseleyi de proğrama bir madde olarak soktular.

1906 kânunusanisinde Kazalıda toplantılar olup, şu maddeler kararlaştırıldı:

1) Din hürriyeti;

2) Kazakların toprağa malik olma hakları;

3) Damga usulüne tâbi olmadan göl ve ırmaklardan balık avlama hakkı;

4) Otlaklara ait tahdidatın kaldırılması;

5) Aile işlerine nezaret etmek için kadılar tâyini.

Karar verilen bu meseleler için, Petersburga graf Witte'ye bir mümessiller heyeti gönderildi. Vekiller içinde meşhur İşan Kazanbek oğlu Uran da vardı. Aynı ayda Evliya-Atada Karakırgız başkanları da toplanıp, şu hakları istemeğe karar verdiler:

1) Din hürriyeti ve dinî idare kurulması;

2) Rus göçünü durdurmak ve Kırgızlara toprak temin etmek;

3) Ruslarla hukukta müsavilik ve takriri sükûn kanununun kaldırılması;

4) Devlet Dumasına mebus seçme hakkı;

5) Tatarlara Türkistanda toprak almak hakkının verilmesi.

İstenen bu haklar için graf Witte'ye vekiller gönderildi. Ozaman Carkent'te Başkurtlardan Temir Ali oğlu (Temirgalin) adında bir ihti-

lâlci, Tarançılarla bir olarak kendi evinde 14-15 nisanda gizli bir kongre yaptı. Biraz sonra bu kongre tekrar toplandı. Carkent'te bulunan bazı Tatarlar, kongrenin sonundan korkarak, hükûmete haber verdiler. Temir Ali oğlu ve Tarançılardan arkadaşı Sakı oğlu (Sakıyov) tevkif olunup sibiryaya sürüldüler [157]. Sonra İkinci Duma seçimleri olup, Semerkanddan Abdülcelil oğlu Taşbulat (tüccar), Khokanddan Mehmedcan oğlu Salihcan (Avrupayı görmüş tüccar), Türkmenistandan Nurberdi Han oğlu Makhdumkulı Han, Sır Derya Vilâyeti Kazaklarından Allahbergen oğlu Veliyullah (tüccar), Taşkentten Abdülvâhid Kari (molla) gönderildi. Ferganenin iki milyon Müslümanından bir, ancak on bin kadar olan buradaki Ruslardan da bir vekil gönderilmişti. Vekillerden Taşbulat, rusça az bildiği halde, Dumada toprak meselesi üzerinde söylev verdi. Salihcan Bay ise çok zengindi. Dumanın «Müslüman Fraksiyası»na maddî yardımlarda bulundu. Makhdumkulı Han, Türkmenistanın müstakil çağındaki hanlarından ve yukarıda zikri geçen Nurberdi Hanın oğludur. Rusça bilmediği halde, albaylık rütbesi verilmişti.

Bu inkılâpta Müslümanları her yerde ancak şehir burjuva sınıfı, mollalar ve tahsil gören aristokrasi temsil ettiğinden, Müslümanların siyasî istekleri pek muhafazakârane oldu. Rusça bilen münevverlerin ileri gidenleri «Rus Meşrutiyetçi Demokrat» (=Kadet) fırkasına mensup yahut ona mütemayil idiler. Evvelce sosyal-Demokrat fırkasına mensup ve yahut ona mütemayil olan Bükeykhan oğlu Alikhan da bu inkılâp devrinde «Kadet» fırkasına intisap etmiş, hattâ bu fırkanın merkez komitesi âzalığına bile geçmişti.

Edil boyunda Tatar bilgini Musa Cârullah tarafından şeriate uydurulan Kadet programı, Kazaklarda, manzum «kırk farz» şeklini almıştı. Sosyalist akidelerini taşıyanlar seçim sırasında, «çar için dua etmekten başka bir şey bilmiyen yerli, cahil mütegallibenin yerine, Rus inkılâpçılarına» rey vermenin daha doğru olacağı gibi, bir bakımdan cidden haklı olan, iddialarla ortaya atıldıklarından hiç makbule geçmediler. Toplanan kongrelerde de intizam olmuyordu. Bununla beraber bu kongrelerin pek samimî muhitte devam ettiğini Alikhan, mezkûr inkılâp yılları hâdiselerine ait neşrettiği makalesinde yazmıştır. Kazakların kongresi eski şövalyelerde olduğu gibi at üzerinde, açık havada oluyordu. Bozkırdaki bir kongrede hazır bulunanlar yere oturmayıp ayakta kalıyorlarmış; semiz bir kisrak, kongre için kürsü işini görmüş imiş. Söy-

---

157) Bk. E. Feodorov. «1905 inkılâbı ve Türkistanın yerlileri». *Noviy Vostok* X-XI. 36.

lev vermek istiyenler kısrağa binerlermiş. Bunu da Alikhan yazıyor. Bu inkılâp dolayısıyla bozkırın şâirleri de harekete geldi. Siyasî ve iktisadî dilekler, halk şâirleri ağzından bozkırın bir başından öteki başına kadar bütün halk içinde şiirle söyleniyordu. Bu gibi şâirlerden Küpeyoğlu Meşhur Yusuf'un siyasî şiirleri çok tanınmıştır:

Ezcümle:

Bu sözüm Altı Alaşqa tanıs bolsın + azmat er men diyse namıs bolsın
Khudayım nusret berse düşman uñay + küydügü tüne' dagı qamıs bolsın
Aruvaqtı şaqıratın cerler kelse + tilektes cüyrükter de cabıs bolsın
Qol küç ben el bilegen hakimderge + muñdunuñ öter imes söylep nazı
Alaş bob bastı'gossaq coq bolmaspız + biz bolıp tursaq'dagı köptin azı.

Yani: «Bu sözlerim bütün Altı Alaç uruklarına (yani bütün Orta Asya göçebe Türklerine) malûm olsun. Vatandaşlık hakkını düşünen herkesin izzeti nefis ve hamiyetini ilgilendirsin. Tanrı düşmana kolay galebe ve nusret verirse, bu düşman kümesteki kamış gibi yansın. Atalarımızın ruhlarını yardıma çağıracak (kat'î mücadele) günleri gelirse, bize hayrıhah olan koşucular da yanımızda olsun. Ordu ve devlet kudreti ile elimizi idare edip, duran (Rus) vâlilerine, mazlûm halkın zârı, sözle tesir edecek değildir. Fakat biz «Alaç» olarak (yani hepimiz aynı millî parola altında toplanarak) başlarımızı birleştirirsek, mahvolmıyacağız. (Rus ahalisine göre) çok az olsak bile...» .

Bu gibi şâirler 1906 yılının siyasî hareketlerine bir âhenk, bir millî münderice veriyorlardı. Ural Vilâyetindeki Kazakların hareketi, ozaman biraz da pantürkizm fikrine mütemayil olan ve eski Bükey Orda Çingizlilerinden Karatayoğlu Bakhtcan Sultanın (bu sultan tatarca «Fikir» gazetesinin 2.nci sayısına mühim bir makale dercetmişti) ve baytar doktor Sıddıkov'un tesiri altında bulundu. Doğu kazaklarında ise, Alikhan müessir idi. O da, Kazakistan meselesini, yalnız iktisadî meselelere hasretmek, siyasî dilekleri rus demokratlarıyla birlikte halletmek fikrinde idi. 1905-1906 inkılâbına Müslümanların iştiraki, Avrupada Doğu işleriyle uğraşanların dikkatini çekti. Bundan mülhem olarak birçok kimseler, Rusya Türklerinin bugününe ve yarınına dair mütalâalarda bulundular [158]). Bununla beraber bu mütalâalar daha çok Edil ve Kafkas

---

158) Meselâ: Chatelier, *Les Musulmans Russes (Revue du Monde Musulman*, I, 1906, p. 146 - 168) ; Vambery, *Constitutional Tartars (The Nineteenth Century*, 1906); yine o: *Die Kulturbestrebungen der Tataren (Deutsche Rundschau*, 132, 1907); Alisov, *Musulmanski vopros v Rossiyi (Russkaya Mısl*, 1909, VII).

sahasındaki İslâmların hayatına münhasır kalıyor, Türkistandan pekaz bahsediliyordu. Türkistanlılar Dumada bir faaliyet gösteremediler. Yukarıda zikrettiğimiz Abdülcelil oğlu Taşbulatın söylevi, Türkistan meb'uslarının yegâne eseri olarak kaldı. 3 haziran 1907 kanunu ile Türkistanlılar, seçim hukukundan mahrum edildiler. Müstemleke ahalisi siyasetle uğraşmak imkânlarından mahrum edildikten sonra, millî hareketler durdu. Halk pasif idi, kendi hoşnutsuzluğunu açıkça gösteremiyordu. Yalnız, Ural Kazakları Üçüncü Dumanın «Müslüman Fraksiyası»na hususî surette Karatayoğlu Bakhtcan Sultanı gönderdiler. Bu zat Kazakların toprak meselelerine ait bir kanun lâyihası hazırlayıp mezkûr Fraksiya'ya verdi. Seçim hakkına malik olan Tatar ve Başkurt meb'usları, çok boş adamlardı. Aralarından yalnız Şahbal Ağa toprak meselesine ait güzel bir nutuk iradetti. İlerigelenlerinden Sadri Maksudî ve İsa Mirza Yenikeyev için millî mesele, yalnız mollalar, din ve iptidaî mektep meselesinden ibaretti. Sadri Maksudî, bu meselelerin müzakeresinde bazı güzel nutuklar söylediyse de, diğer nutuklarında millî kültürü, iptidaî mektep meselesi olarak gösterdi ve Rus vatandaşlığı hislerini izharda mübalâğa etti [159]). Türkistan ve Kazakistan için millî mesele ise, din ve mektep meselesi olmaktan ziyade, iktisadî mesele, ellerden alınmakta olan arazi meselesi, müslümanların binlerce senedenberi yaşatıp geldikleri iska sistemlerini Rus muhacirleri lehine gasbetmek, devletleştirmek istiyen Rus hükûmetinin tedbirlerine karşı mücadele meselesi idi. Halbuki Rusların Kadet fırkasına dahil olan Sadri Maksudî bu meselelerde tamamiyle bu fırkanın yolunu tuttu, hattâ iska sistemlerinin Rus eline alınması meselesinde Türkistanlıların aleyhine rey verdi [160]). İsa Mirza

---

[159]) Sadri Beyin eyi bir nutku 1909 da maarif meselesine ait olmuştur. (bk. meselâ *Stenografiçeski Otçet Tretey Gos. Dumı,* t. II, s. 2375-76); diğeri de rus meb'usu Alekseev'a cevabıdır (bk. *Türk Yurdu,* XIII, 3610). Diğer nutuklarında bu meb'us «Rus dili Rusya islâmları için ilim ve medeniyet dili olduğunu, mamafih ilk mekteplerde müslümanların mahallî anadillerinde tedrisat yapılması zarurî olduğunu» tebarüz ettirmiş (*Stenografiçeski Otçet Vtoroy Gos. Dumı,* II, s. 553), ve Rusya islâmları namında «Biz de sizin gibi Rus vatandaşlığı hissiyle meşbuyuz ve Rusya devletinin istikbalinin bekçisiyiz» demişti (*Osten, Otçet Tretey Dumı,* II, s. 2648).

[160]) Türkistan sularının devletleştirmek meselesinde Sadri Beyin Rus hükûmeti lehine rey vermesi dolayısiyle, 60 Türkistanlının imzasiyle bir protesto mektubu «Tavuş» gazetesi, 1906, N. 1 de intişar etmişti (bk. Alimcan İbrahim, *Tatarlar arasında revoliutsiya hareketleri,* s. 209; F. Usal, *Dumada Müslüman Deputatları,* s. 213).

Yenikeyev ise, naçizliğin mücessem bir timsali idi; din ve maarif meseleleri haricinde hiçbir kelime söylemedi. İlk iki Duma devrinde, şimal ve şark Türkleri tarafından Petersburgda yapılan yegâne ciddî ve hürmetle zikre şayan cesur bir hareket, «otonomi» hareketi olmuştur. Bu hareket, Duma âzalarından Ufalı Seyit Gerey Sultan Cantürin (bu zat Kazak sultanları neslindendir [161]), avukat Aliaskar Sırtlanov (Başkurtlardan [162])) ve mebus olmadığı halde Dumanın müslüman âzaları üzerinde büyük tesiri olan Kadı Abdurreşid İbrahim (Tara Buharlısından) idare edilmiştir. Millî istekleri meydana koymak yolunda Rusların ve Rus hükûmetinin hatırlarını saymağa hiç de lüzum görmiyen bu üç zat, muhtariyet (otonomi) taraftarı milletlerle (Finlandiyalılar, Lehler ve Ukraynalılarla) işbirliği yapmak fikrinde idiler. Şimal ve şark Türklerinin fikrî ve siyasî hayatında parlak bir rol oynıyan Reşid Kadı, muhtariyet meselelerine ait «Avtonomiya» ismiyle türkçe bir risale de neşretti. «Ülfet» adıyla neşrettiği gazete, Türkistanda çok okundu. Hattâ Amu Derya şubesinde Çımbayda Bektan Ağada ve Törtküldeki polis araştırmaları sırasında, Reşid Kadının gazetesi zararlı basın olarak müsadere edilmişti [163]).

Türkistanda Rus Sosyalistleri ve Müslümanlar

Türkistanda fabrika hayatının, bilhassa pamuk temizleme fabrikalarının inkişafı neticesinde işçi sınıfı çoğaldıysa da, daha burjuva sınıfları bile, siyasî teşkilâta malik olmıyan yerli Türklerin işçi sınıfı tabiidir ki hiçbir teşkilâta malik değildi. Böyle teşkilât, yalnız Ruslarda vardı. 15-18 ilkteşrin 1905 te demiryol işçileri arasında, 15-16 ikinciteşrinde Taşkent garnizonunda, 16 haziran 1906 da Aşkabad garnizonunda ve Kuşkada olan karışıklıklar, işçi teşkilâtının ve sosyalistlerin işi idi. Yerli Türkler bu vukuata seyirci olarak kaldılar. Hattâ Rus Hükûmeti, rus işçileri grev ilân ettiği takdirde, yerlileri kullanmak fikrinde idi. Fakat rus amele teşkilâtı da henüz pek zayıftı. Sosyal-Demokratların 1906 İstokholm kongresine, Taşkent işçilerinden Zubarov, Semerkanddan Marozov ve Kızılarvattan Buzanski, Ferganeden Khvostovski iştirak ettiler. En büyük merkez olan Taşkendin vekili, ancak 500 işçiyi temsil edebilmişti. 1906 sonkânunda Taş-

---

161) Bu zat yukarıda s. 238-39 da zikri geçen Seyitkhan Cantürinin oğludur.

162) Bu da yukarıda s. 269 da zikri geçen Haydar Mirza Sırtlanov'un oğludur.

163) Bk. E. Feodorov, «1905 İnkılâbı ve Türkistanın yerlileri», *Novıy Vostok*, X-XI, 28.

kentte gürcü Caparidze'nin idaresinde birinci Türkistan sosyal-demokrat kongresi toplandı. Kongrenin kararları arasında yerli ahali içinde işlemek hakkında da bir karar vardıysa da, tatbik edilmedi. Sosyalistlerle azçok temasta bulunan birisi de Tatarlardan İsmail Âbidî idi. Bunun vâsıtasıyla yerlilerle temasa giren sosyalistler müsteşrik Viatkin ve Nalivkin idi. İsmail Âbidî bunlarla birlikte «Terakkî» adında bir gazete çıkardı. Ancak yirmi sayı çıktıktan sonra hükûmet tarafından kapatılan bu gazete, ilerleme ve yenileşme fikirlerinden bahsetti, yerli işçileri teşkil meseleleriyle uğraştı.

Rusya hükûmeti, sosyalistleri ve ihtilâlcileri, daha çok Sibiryaya sürüyordu. Türkistanda bunlar az bulunuyordu. Eğer kuvvetli ihtilâlciler gelmiş olaydı, Türkistanlılara tesiri olabilirdi. Kazaklar arasında sürgünde bulunan Mikhailis'in kazak şâiri Abay ile teması neticesinde, Kazaklar içinde bazı liberal felsefî fikirler, Abayın türkçe şiirleri vâsıtasıyla yayılmıştı. Türkistanda yerlilerle azçok temasta bulunan ihtilâlciler, «es-er» (yani: sosyalist - revolüsyoner) fırkasına mensuptu. Bunlar ise, rus köylüsünün menfaatini gözeten, aynı zamanda milliyetçi bir fırka olduğundan, Türkistanda kolonizasyon ve müstemlekecilik babında çar hükûmetinden fazla çalıştılar. «Halkçı sosyalist» Şkapski ile «es-er»lerden Roma, Yaguşev, Mikhailov adındakiler, rus muhaceret ve iskân idaresinin memurları idiler. Bunlar, 1905 yılında hükûmetin rus göçmenlerini yerleştirmek için Kazak-Kırgızlar arasında toprak tetkikatında bulunan fırkalardan birini («Şkapski Fırkası») teşkil ettiler. Bunlar, Rusya hükûmeti tarafından Türkistanda toprağın Kazak-Kırgızlardan alınıp, Rus Kozakları eline verilmesine muhaliftiler. Çünkü Kozaklar o toprağı, ancak eski sahipleri olan Kırgız-Kazaklara kiraya vermekle iktifa ediyorlar, kendi mülklerine diğer «Mujik» rus göçmenlerini yerleştirmiyorlardı. Şkapski fırkası ise, çok sayıda köylü-mujik göçmen getirmeğe çalıştı. Hattâ kendi fırkası için (Kazak-Kırgızlardan korktuğundan) hükûmetten silâh ve mühimmat istedi. Sonradan Kerenski zamanında, Cenubî Türkistanın idaresine memur edilen heyetin âzası olan Şkapski, bilgili bir adamdı. Amu Derya şubesinde yerlilerin toprak meselelerine, oradaki eski ekincilik âdetlerine ve Yedisuda toprak meselesine ait pek mühim eser ve bazı makaleler neşretmişti. «Roma» ise, Almatı es-erlerinin başkanı idi. Yaguşev, es-erlerin Maksimalist yani müfritler zümresine dahildi. Bunların yerlilerden toprak gasbı babında gösterdikleri taşkınlığa, umumî vâli Tevaşev bile mukabele gösterdi. Çarın vâlileri ve fabrikacılar, daha ziyade âsayiş ve pamuk ekiminin müşkilâtsız gelişmesi cihetine ehemmiyet veriyorlar; ziraat nezareti mümessilleri ve rus köylülerini temsil eden es-erler ise, rus göçmenleri yer-

leştirmek hususuna ehemmiyet veriyorlardı. Türkistana göçmen göndermek, Rusya içindeki çiftlik sahipleri-alpagutları kurtarmak için biricik çare olduğunu bildikleri halde, bu es-erlerin bilhassa göçe ehemmiyet vermeleri, rus emperyalizm taassubundan ve rus köylülerine yaranmak istemelerinden ileri geliyordu. Umumî vâli general Tevaşevin 1905 sonteşrininde ölümünden sonra, yerine gelen general Subbotiç ise, Şkapski grupunu dağıttı ve es-erleri tevkif etti.

Böyle iken yine es-erler, bazan Türkistan yerli köylüleri arasında da inkılâp propagandası yapmaktan geri kalmıyorlardı. 24 temmuz 1905 te Yaguşev, Evliya-Atada topladığı rus köylü toplantısına, yerli türk köylülerini de çağırmıştı. 1912-1913 yıllarından başlayıp Türkistan Türkleri arasında siyasî hareketler başlamağa, teşkilâtlar vücude gelmeğe yüz tuttuğu zaman yerli Türklerle sıkı siyasî münasebeti, diğer sosyalistlere göre, es-erler kurabildiler.

Yerli Türklerde Siyasî Teşkilât

İnkılâp hareketleri yatıştırıldıktan sonra, yerli Türklere siyasî teşkilât işleriyle uğraşmak güçleşti. 1910 yılında Ural Vilâyetindeki kazak münevverlerinden Sertenoğlunun evinde yapılan araştırma sırasında polisin eline geçen ve yakında neşredilen mühim bir mektupta, Kazakistanda siyasî teşkilâtın olmadığı, kazak münevverlerinin birbiriyle birleşemediği, birbirini çekemediği, hepsi hükûmet müesseselerinde memur olduklarından dolayı bir işe teşebbüs edemedikleri, umumî teşkilât işlerini idare edecek olan biri varsa onun da, yalnız «sen» olduğu, halbuki Ural Vilâyetinde ekime elverişli toprağın 1906-1909 yıllarında göç fırkaları tarafından tamamen işgal edilmekte olduğu, bu durumu görüp de oturmak kadar büyük günah olmıyacağı,... gibi şeylerden bahsolunmaktadır. Bununla beraber 1913 yılında (2 şubatta) Orenburgda Bükeykhanoğlu Alikhan, Baytursunoğlu Ahmet, Dolatoğlu Mir Caqıp tarafından «Kazak» gazetesinin neşrine başlaması dolayısıyla rus okullarında tahsilde bulunan kazak münevverleri tarafından «Omsk»ta teşkilâta benziyen zümreler teşekkül etmeğe yüz tutmuştu.

Özbekistanda da böyle hareketler oldu. 2 ilkkânun 1910 da Bukharada müderris Hacı Râfi, Mirza Abdülvâhid, Hâmidkhoca Mihrî, Ahmed Can Makhdum, Osman Khoca Mükemmeleddin Makhdum gizli bir **«Terbiye-i Etfâl»** cemiyeti kurdular. Bu cemiyet İstanbulda bir şube açarak, 1911 yılında 15, 1912 yılında da 30 talebe gönderebildi. Bu şube **«Bukharada Ta'mîm-i Ma'ârif Cemiyeti»** adıyla resmî bir cemiyet şeklini aldı. 1910 yılında İran yoluyla İstanbula gelen şâir Fıtrat ile Mukîmeddin ve Rusya yoluyla gelen Osman Khoca, Gulcalı Abdülâziz, Sadık Âşuroğlu, bu cemiyetin kurucuları idiler. Fıtrat, İstanbulda farsça

«Münâzara» ve «Seyyâh-ı Hindî» adlı tenkidî ve hicvî eserlerini bastırdı. Bu eserlerden birincisi, Taşkentte hükûmet gazetesinde türkçeye, ikincisi Semerkandda rusçaya çevrilerek neşredildi. Taşkentte rusça tahsil edip, hususî avukatlık yapan ilk münevver cemaat hâdimi Ubeydullah Khoca ve evvelce de gazeteler neşreden muallim ve imam Münevver Kari ve Semerkandda müftü Mahmud Khoca Behbûdî, Khokandda muallim Âşur Ali Zâhirî ve tüccardan Âbid Can Mahmudoğlu, Türkistan millî hareketine muayyen bir şekil vermeğe başladılar. 1913 yılında Semerkandda Mahmud Behbûdî ve Şakir Mukhtârî, 1913 yılı seyyahatim dolayısıyla Ferganede ben ve bazı arkadaşlarım, Türkistandaki millî hareketleri bir gizli siyasî cemiyetin idaresi altına almağa çalıştık. Fakat tecrübesizlik ve yazıların hükûmet eline geçmesinden doğan fazla korku, proğram ve nizamnamelerin muayyen bir surette tesbitine engel oldu. Bununla beraber, 1914 yılında Khokandda bir dergi kurmak dolayısıyla yapılan mektuplaşmalarda tesbit olunan şu üç madde, ozaman bazı Ferganeli yoldaşlarımız için proğram ve neşriyatta esasî umde işini görmüştür:

1 — Sibirya demiryolları hattıyla Afganistan ve İran sınırı arasında yaşıyan bütün yerli ahalinin, hukuk ve vergilerde Ruslarla müsavatı;

2 — Göçebe Müslümanlar yerleştirilmeden ve oturak Müslümanlara toprak verilmeden önce, Rus göçüne yol verilmemesi;

3 — Asrî maarifin yayılması.

Birinci maddeye ait olmak üzere, Bukhara ve Khıyva Hanlıklarının ve şeriat mahkemelerinin kaldırılması zarureti hakkında, tarafımdan, tatarca «İl» gazetesinde neşrolunan «Türkistan Mektupları» nda; Türkistanlıların seçim hakları ve Türkistanda «zemstva» (belediye ve mahallî idare) meselesi hakkında diğer arkadaşlar tarafından «Sedâ-yi Türkistan» ve «Vaqit» gazetelerinde yazılan makaleleri zikredebiliriz. Bazı fikir arkadaşlarımız «Es-Er»lerle müzakerelerde bulundular. Bunlara anlatılması en güç olan mesele de, Rus göçü meselesi idi. Taşkentli Ubeydullah Khoca, sosyalist olmadığı halde, Es-Erlerle temasta bulunuyordu.

Kerenski'nin yakın dostlarından olan Es-Er Vadim Çaykin tarafından 1913 yılında Endicanda rusça «Golos Turkestana», Taşkentte arkadaşı Ubeydullah Khoca tarafından türkçe «Sedâ-yi Türkistan» gazeteleri neşrolundu ve onlarla iş birliği yapmak üzere Khokandda «Gayret» Kütüphanesi kurularak, yerli türk ve rus inkılâpçıları (Kerenski gurupu) arasında iş birliğine başlandı. Kerenski, Türkistanda büyüyen

bir rustur. Babası, Taşkent rus okulları müfettişi idi. Bundan dolayı Kerenski, Türkistan meseleleriyle ilgileniyordu. 1914 yılında «Golos Turkestana» gazetesi, pamuk meselesinde yerlilerin şikâyetlerini toplamağa başladı. 1916 vak'aları dolayısıyla Kerenski de «Duma»da sualler sordu. Bazı Es-Erler, Taşkent basınında («Turkestanski Kur'yer»de) yerli ahali lehine makaleler neşrettiler. Bu gibi hususlar, Türkistan Müslümanları arasında Es-Erlerin popüler olmasına sebep oldu.

1917 İnkılâbı İlk cihan savaşının (1914-1918) başlaması Türkistanda yeni ümitler doğurdu. Savaş ilân edildikten üç dört gün sonra Bukharada, Kazanlı ve Bukharalı öğretmenlerin hususî bir toplantılarında bulunurken, herkesin derin ümitlere dalmış olduğunu gördüğüm, hiçbir zaman hatırımdan çıkmaz. Bir Tatar öğretmeni (Kemal Nogay), Türkiyenin elbette Almanya tarafına katılacağını söylüyor ve belki bunların bir gün Bukharaya kadar geleceklerine dair kehanette bulunuyordu. Umumiyetle cihan savaşı, Türkistanın her tarafında siyasî faaliyet doğurdu. Fakat gizli toplanmalar, ciddî siyasî teşkilât şeklini alamadı. Bundan dolayıdır ki 1916 isyanında münevverler, kendilerini gereğince gösteremediler, ve, 1917 inkılâbına hazırlıksız girdiler. Asrî terbiye görmüş adamları nisbeten çok bulunan Kazakistanda münevverler, vilâyet ve tümen idare müesseselerine girdiler. Cenubî Türkistanda ise, bütün iş, başlangıçta Rusların elinde bulundu. Gençler müteassıp ulemânın iş başına geçmesinden ve vakitsiz başkaldırmadan korkuyorlardı. «Duma»da Müslüman Fraksiyonundaki «Büro»da Taşkentli Başkurt hukukşinas İslâm Şahiahmedov ve onun bugün dışarıda bulunan arkadaşı [Mustafa Çokayev] Türkistanda eski çarın umumî vâlisi Kuropatkin'in yerinde kalmasının daha faydalı olacağı, bunun gibi popüler bir şahsiyet Türkistandan ayrılırsa, memleketin her tarafında kargaşalık ve isyanların baş göstereceği fikrini şiddetle ileri sürüyorlardı.

31 mart - 3 nisanda Taşkentte Türkistan rus ve türk inkılâp komitelerinin umumî kongresi, 4-8 nisanda «Türkistan Müslümanlarının birinci kongresi», yine nisanda Orenburgda Ali Khan'ın idaresinde «birinci Kazak kongresi» yapıldı. Taşkentteki kongrede bu şehirin eski belediye başkanı Malletski (şimdi Taşkentte «Prof. Malletski») ve Kadetler («Kadet» demek, «k» ve «d» harflerinin rusça söylenişidir ki, «Konstitüsyonalist Demokrat» kelimelerinin ilk harfleridir) seçim ve belediye idaresi meselelerinde Hindistandaki İngiliz müstemlekelerinde tatbik edilen usulleri tatbike çalışıyor, rus şehrinin belediye idaresini yerli şehir belediyesinden ayrı teşkil etmek, Rus hâkimiyetini yerli Müslümanın nüfus çokluğundan korumak için de demokratizm esasını değiştir-

mek yolunda uğraşıyorlardı. Meselenin bu şekilde halledilmesini «yerli şehirlerin muhtariyeti» diye göstererek müslüman vekillerini kandırmışlar, hattâ bazı münevverlere Çokayev, Taşbulatbek Narbutabekov, Paşabek Pulatkhanov, Şahiahmedov) kabul ettirmeğe muvaffak olmuşlardı. Fakat diğer bir celsede bu projenin, Hindistanda belediyeleri İngiliz akalliyetleri elinde bulundurmayı temin maksadıyla tertip olunan kanunların kopyesi olduğunu, madde bemadde göstererek açığa vurduk, müslümanları tam olarak Malletski ve kadetler müthiş bir heyecan gösterdiler; bu sâyede müslüman mebusların fikirleri projenin aleyhine döndü. Bunu gören «Es-Er»ler muhalifleri olan «Kadet» ve «sosyal-demokrat»lar aleyhine bizi kazanmak fikriyle bizim dâvamızı kolladılar ve umumî intihap kanunu müslümanlara bütün belediye ve zemstvo'larda ekseriyet kazandırıyorsa, bundan hiç de korkmadıklarını ve beraber çalışacaklarını ilân ettiler. Buna göre müstakbel Türkistan «Ülke Meclisi» (parlâmenti) de bu esasta toplanacaktı. Türkistan müslümanlarının Es-Er'lerle birlikte sağ cenah Ruslara indirdikleri ilk darbe bu oldu. Sosyal demokratlar bir umumî «Ülke Meclisi» kurduktan ve orada karşılaşacakları yerli ekseriyetinden son derece korktukları için, kadetlerin öteki marifetlerini benimsediler ve bizim münevverlerimizden kendilerine yakın olanları vâsıtasıyla araya sokulmak istediler; fakat proje reddedildi. Türkistan Müslüman kongresinde ise, münevverlerin bir takımı (bilhassa Çokayev ve Şahiahmedov) Kazanlıların (Orenburgda çıkan «Vakit» gazetesi muharriri Kebir Bekirin ve o günlerde hükûmet komisyonu âzası olarak Taşkende gelen Sadri Maksudî'nin) tesiriyle idare usulü meselesinde federasyona muhalif oldular; Münevver Kari ve bazı arkadaşları da tereddüt gösterdiler; fakat Mahmudkhoca Behbûdî ile ben, otonomi ve federasyon hususunda ısrar ederek müstakil kaldık, ve bütün bu muhalefet ve tereddütler karşısında kongre, hazır bulunanların tezahürat şeklini alan büyük şevkiyle geçti (kongrenin proğramını tedvin, onu «Turkestanski Videmsti» gazetesinde yayınlamak, idare usulü ve teşkilât meselelerinde kongrenin maruzacısı sıfatıyla federasyon, muhtariyet ve millî gayelerimizi ilk olarak izah etmek şerefi bana düşmüş ve en güzel nutku da Mahmudkhoca Behbûdî irad etmişti). Keza Kazanlı münevverlerin (bilhassa Sadri Maksudînin) kongreyi, yalnız din ve maarif meselelerine hasretmek tecrübeleri de reddolunup, erzak, pamuk ve idare teşkilâtı meseleleri etraflıca müzakere edilip, kararlar verildi ve ahalinin bu inkılâba sanıldığı kadar hazırlıksız olmayıp rusça tahsil gören münevverlerin birçoğunu (meselâ Çokayoğlu ile Şahiahmedovu) geride bile bırakacağı tahakkuk etti. Daha bir ay önce, Kuropatkin'in iş başında kalmasını ısrarla istiyen

bu kısım münevverler, general kovulduğu halde, ahalinin aklı başında olduğunu görerek şaşırdılar.

1-11 mayısta, Moskovada «Umumî Rusya Müslüman Kongresi» dâvet edildi. «Müslüman Fraksiyası» nezdindeki «Büro» tarafından da bu kongreye hazırlık komisyonu teşkil edilmişti. Bunun başkanı olan osetin müslümanlarından Ahmed Salikhov, Kazanlı Ayaz İshakî, Şakir Muhammedyarov ve arkadaşları federasyon ve otonomi aleyhtarı olduklarından bu fikri ileri sürecekleri anlaşılan Kafkasya ve Türkistan islâmlarının bu kongrede tam olarak temsil edilmelerine mâni olmak ve kendilerince «daha müterakki» tanınan vilâyetlerin (bilhassa iç Rusyadan) gelecek islâmların (kendi taraflarında, yani federasyon aleyhtarı olacakları zannıyla) kalabalık olarak gelmelerini temin etmeye çalıştılar. Buna karşı federasyon tarafdarları Rusya Müslümanlarının bütün vilâyetlerine ve bütün Türk uruklarına, sayılarıyla uygun yer verilmesini talep ettiler. O cümleden ben, bütün vilâyetlerdeki Müslümanların sayısına ait istatistik malûmatını da, «Büro»ya arzettim. Buna göre, kongreye 400 âza çağırılacaksa, bundan ancak 35 kadarı İç Rusya Türkleri, yani Kazanlılar olup, kalanları Kafkasya ve Türkistan, Kırım ve sair vilâyetlerden gelmesi icabediyordu. Halbuki, «Büro» yanındaki hazırlık komisyonuna iştirak eden zevatın ekseriyeti Kazanlı idi.

14 martta Petersburg Cemiyeti Hayriyesi binasında vâki olan toplantıda, Ahmed Salikhov ve Ayaz İshakî, bu içtimada bulunan Kazanlı ekseriyete dayanarak, kendi fikirlerini geçirdiler; bu vaziyet karşısında Türkistandan ve Kazak ve Başkurtlardan bunların sayılarıyla mütenasip mümessil gönderilmesini mahallinden temin eylemek maksadıyla Orenburga gelerek, oradaki bazı Başkurt ve Kazak münevverleriyle görüştüm ve oradan da Taşkende geldim (24 mart). Taşkentte 4-8 nisanda toplanan ve yukarıda zikri geçen «Türkistan Müslümanlarının birinci kongresi», bu meseleye cidden ehemmiyet verdi. Türkistandan da, Kazakistandan da kâfi miktarda mümessil gönderildi. Bu Moskova kongresinde Kazanlı murahhasların çoğu, Salikhov ve Ayaz İshakînin istedikleri gibi, Rusyanın «yekpare cumhuriyet» (üniter republik) idare usulünün yerleştirilmesi fikrini büyük bir asabiyetle geçirmeğe çalıştılarsa da, muvaffak olamadılar; akalliyet olan diğer bir kısımları ise, «toprakçı», yani territoryal otonomi fikrine iltihak ettiler. Kongrede, Taşkentli Ubeydullah Khocayev, Kazaklardan avukat Dostmuhammedoğlu Cihanşah, Uraz Hacı ve bu kitabın müellifi, Azerbaycanlılar (Ali Merdan Topçubaşı, Resulzade Emin Beğ) ve Kırımlılar (Cafer Seydahmed) ile beraber federasyon lehine nutuklar verdiler. Azerbaycanlılar, Türkistanlılar, Kırımlılar, Başkurtlar ve Kazanlı «toprakçı»ların istekleri

üzere federasyon esasları 271 e karşı, 446 reyle karar altına alındı. Kongrede seçilen «Umumî Rusya Müslüman Merkez Şûrası»na (uzun rusça adının kısaltılmasıyla «İkomus») Türkistandan Ubeydullah Khoca, Ahmet Zeki Velidî, Togusoğlu Külbay, Caynaqoğlu İbrahim (Almatı), Abdülhâlikoğlu Kokanbay (Semerkand), Rahmanberdi-Oğlu Molla Kemaleddin (Khokand), Orınbayoğlu Molla Sultan; Kazakistandan Kuşçıguloğlu Kurbanali (Akmola), Urazbayoğlu Kulmehmet (Semi), Dostmuhammedoğlu Cihanşah (Ural), Tanaçoğlu Velitkhan (Bükey), Doscan kızı Akkağız (Turgay) seçildiler. Bu sonki münevver Türkistan kızı, aynı zamanda gazete yazıcısı olup bu kongrede idare heyeti içinde bulunup, Cihanşah ve Uraz Hacı bununla övünüp geçtiler. Kongredeki Başkurt vekilleri Başkurdüstanın toprak meselesine ait maruza verdiler. Türkistanlılar ve Kazaklarla birlikte Başkurdüstanın da muhtariyetli olmasını karar altına alıp; Orenburgda kongre toplamak ve neşriyatta bulunmak için, Ahmet Zeki Velidî, Said Miras ve Allahberdı Caferden ibaret bir komisyon seçtiler. Bununla, tarihte olduğu gibi, bu inkılâp çağında da Başkurtlar kendilerinin mukadderatını Türkistan istiklâl hareketleriyle başlamış oldular [164]. Kongreye giden vekillerin dönüşün-

---

[164]) Kazanlılardan «Tatar» yahut «Edil-Ural» camiası için çalışanlar, Başkurtların bu camiaya girmeyip, Kazaklar ve Türkistanlılarla beraber çalışmalarını bunların «Türk» camiasından ayrılmamaları şeklinde tavsif ederek Türkiye Türkleri efkârını kendi lehlerine kazanmaya çalıştıklarını, Prof. Şemseddin Günaltay anlattı; ve kendisinin, Ankara Tarih Kongresinde beni, Rusyadaki mesaim dolayısiyle, ihaneti milliye ile itham eylemesi, kendilerini türkçü gösteren «unitaristlerin» Rus inkilâbı senelerinde Türkiye matbuatında da (meselâ *«Yeni Mecmua»* 1918, N. 40-41) aksettirdikleri propagandaya aldanmış olmasından ileri geldiğini; hattâ onları hakikî türkçü zannederek, matbuatta müdafaa ettiğini (bk. *Yeni Mecmua*, 1918, N. 51 deki makaleleri) ve hakikati ancak, benim «Onyedi Kumaltı Şehri» kitabımdan öğrendiğini, birçok arkadaşlarımızın huzurunda teessüf ederek izah etti. Şemseddin Beyin o makalesinde (s. 494) Moskova ve Kazan Müslüman kongrelerinde «Türk milletini parçalama (yani otonomi) cereyanının ne derecede tehlikeli olduğunu, samimî hitabeleriyle hüzzara telkin etmeğe çalıştıkları halde, hakikati bir türlü anlatamadıkları» ndan acınarak bahsettiği ve isimlerini adadığı zevattan Ömer Teregulov, daha 1920 senesinde Harbinde neşrettiği *«Siyasî Meseleler»* nam eserinde (s. 14, 34, 37), «Türk-Tatarlar için istiklâl muzır bir hayaldir, bunlara Rus ş t a t 'larında akalliyet olarak yaşamağa alışmaktan başka çare yoktur» demiş ve Türkleri her nevi mücadele istidadından mahrum ve zebun bir millet tanıdığından, «cihanda vaziyet tevazzuh edince mücadil· zümre ve fırkala-

den sonra, Orenburgda «Başkurt Merkez Şûrası», Taşkentte «Müslüman Deputatlarının Merkez Şûrası» teşkil edilip, muhtariyet gayelerini propaganda için, Orenburgda «Başkurt», Taşkentte «Kiñgeş» gazeteleri kuruldu ve millî şûralarla vilâyetlerdeki şubelerinin, tarafımdan tertip edilen, program ve nizamnameleri neşredildi. Bununla millî siyasî teşkilât her iki ülkede aynı şekilde kurulmuş oldu. Taşkentteki «Şûra»nın reisi Mustafa Çokayev, temmuz sonuna kadar serkâtibi ve dahilî teşkilât işleri şubesi müdürü, mezkûr tarihten sonra aynı zamanda Orenburgdaki Başkurdüstan Şûrasının sekreteri ve teşkilât işleri müdürü Ahmet Zeki Velidî idi. Kazakların siyasî merkezi de Orenburgda idi; teşkilât hususunda Taşkentte «Kiñgeş» gazetesinde neşrolunan nizamname, Orenburgdaki Başkurt ve Kazak teşkilâtı için de esas oldu. Yani Türkistan, Kazak ve Başkurt siyasî merkezleri aynı gaye uğrunda çalışmak üzere, aynı şekilde kurulmuş oldu. Bunları tek bir resmî merkeze tâbi etmek için yegâne mâni de, Rusların «panturkizm» ithamlarından sakınmak mecburiyeti idi.

Orenburgda 21-26 temmuzda, Başkurt ve Kazak umumî kongreleri oldu. Kazakların birtakımı muhtariyet meselelerinde tereddüt gösteriyorlar idiyse de, bu kongrede muhtariyetçiler (Dostmuhammedoğulları Cihanşah, Halil ve arkadaşları) galip geldi.

Aynı günlerde Kazanda Kazan Türklerinin kongresi kurulup, orada Rusyanın birliği esasında, «İç Rusya ve Sibirya Müslümanları»nın bir harsî ve dinî idaresinin teşkiline karar verildi. «Kurultay» (çıkaranlar: Fuad Toktar, Abdullah Battal [Taymas], Cemal Velidî) ve «İrik» (çıkaranlar: Âlimcan İbrahim ve Fatih Seyfi) gazeteleri etrafında toplanan «toprakçılar», yani harsî ve dinî idare ile kanmayıp, Kazan Türk-

---

rın hiçbirine iltihak etmeden beklemek» siyasetini tavsiye etmiştir. Bu Edil - Uralcılar, bazan Avrupalı müsteşrikleri bile yanlışlığa sevkediyorlar. Meselâ G. von Mende, bu nevi Kazanlılardan aldığı «şifahî malûmat»a (Aussprache) dayanarak, sayıları elli kadar olan Başkurt murahhaslarının, Moskova Kongresinde toplanan Rusya İslâmları tarafından protesto edilerek, bu kongreyi terketmiş olduklarını kaydetmiştir (*Der Nationale Kampf der Russlandtürken*, Berlin 1936, s. 135). Halbuki Başkurtların bu kongreyi terkeylemeleri, yahut protesto edilmiş olmaları şöyle dursun, bunlar, Azerbaycanlı, Türkistanlı, Kazak ve Kırım murahhasları ile birlikte otonomi kararını vermekle, tarihî vazifelerini yaptıklarını, mezkûr kongrenin matbu zabıt ceridelerinde musarrahtır (bk. *Protokollar*, s. 154, 159, 198, 214, 248, 250, 412. Resulzade Emin'in, benim, Übeydullah Khocanın, Cihanşa Dostmuhammedin söylevleri).]

lerinin yaşadığı toprağın siyasî ve iktisadî muhtariyetini elde etmek ülküsünü güden gurup, fikrini geçiremedi [165]).

Orenburgda toplanan Kazak ve Başkurt kongreleri, görünüşte iki ayrı kongre olmakla beraber hakikatte ve mâna bakımından birdi. Zaten iki kongrenin aynı günde toplanması, Kazak ve Başkurt önderlerinin müşterek kararı üzerine yapılmıştı. Her iki kongrenin kararları da müşterek oldu. Başkurt kongresinin idare usulü meselesine ait kararı şu oldu: «Başkurtların geleceği, doğu ve cenupdoğu taraflarındaki yalpak (yani geniş) Türk uruklarına koşulup siyasî ve topraklı muhtariyet almalarına bağlıdır» [166]). Kazanlıların, Başkurtları, Tatarların bir kolu telâkki etmeğe alışmış olan zümreleri ise, bunların idare usulü meselesinde kendi fikirlerini kabul etmeyip «Başkurtların doğu ve cenupdoğu taraflarındaki geniş Türk uruklarına koşulma» larını asla kabul etmek istemediler. Başkurt kongresinde Kazan kongresi adına gelen Burhan Şeref, idare usulüne ait kararnameyi bozdurmağa çalıştıysa da, Başkurt kongresi kararında sabit kaldı ve yalnız bununla kalmayıp, millî asker teşkiline ve eski Rus «üyez»lerini türkçe «tübek»lere ayırıp, idare müesseselerini o esasta kurmağa karar verdi. Bu teşkilâta «zemstvo» hukuku vermek ve Başkurt emlâkini geri almak meseleleri hakkında Kerenski hükûmetiyle müzakerede bulunmak üzere, üç âzadan mürekkep bir heyet gönderdi (Ahmet Zeki Velidî, İldirkhan Mutin ve Osman Kuvatov).

Eylülde İkinci Başkurt Kongresi ve bir hafta sonra Taşkentte İkinci Türkistan Kongresi toplandı. Umumî Rusya «Müessisler Meclisi» (Uçrıditelnoye Sobranye) seçimlerine hazırlık kararları verildi ve seçilecek mebuslar tesbit edildi.

O zaman siyasî fırkalar meselesi meydana çıktı. Türkistan ve Kazan münevverleri arasında siyasî fırka meselesi, o güne kadar yalnız rus siyasî fırkalarından birine katılıp bir müslüman fraksiyonu teşkil etmek şeklinde düşünülürdü. Kazaklardan Alikhan, daha «kadet» fırkasında bulunuyordu. Fakat seçim zamanları gelince, Alikhan, rus fırkasından çıktı; «Alaş Orda» adiyla millî bir fırka kurdu. Ben şahsen, toprak meselesinde sosyalizasyon fikrinde olduğumdan, «Es-Er» fırkasıyla işbirliği yapmağa mütemayil bulunuyordum. Yıllardanberi Taşkentte yaşıyan ve millî meselelerde bizim gayelerimize uygun fikirler taşıyan yakın

---

165) Bu kongredeki mücadele için bk. A. Battal (Taymas), *Kazan Türkleri,* İstanbul 1925, s. 226-227.

166) Başkurt kongresinin bu kararı, kongre kararnamelerinde basılmış ve muahharen «*Başkurt Aymağı*» mecmuasında da(I, Ufa, 1925, s. 3) neşredilmiştir.

dostum müsteşrik L.A. Zimin'in delâletile bu fıkraya girmek fikrile bunların Taşkentteki toplantılarına iştirak bile etmiştim; daha âzalık aidatını vermemiş ve âzalık kâğıdı almamıştım, vekayi, Es-Erlerin rus şovenizmini gösterdi; ben de, o fırkaya girmekten vazgeçtim ve bazı arkadaşlarımla beraber bir «Millî Sosyalist Fırkası» teşkiline karar verdim. Fakat bu işi de sonuna erdiremedik. Umumî millî plâtformda kalmayı tercih ettik. Zaten Başkurdüstanda fırkalara mahal yoktu. Millet, kelimenin tam mânasıyla «tek cephe» idi. Bundan dolayı fırka kurulmadı; «Millî Şûra» adı altında çalışılmakla iktifa edildi. Umumiyetle bu seçim zamanlarında Kazak ve Başkurt millî müesseseleri, sınıf menfaatlerini değil, millî gayeleri ileri sürdüler. Özbeklerde evvelce «Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti» vardı. Sonra bunlar (Nizam Khoca) bunu önceleri biraz sosyal demokratlaştırmışlardı; fakat sonra Azerbaycanlı Efendizade Mehmed Eminin tesiriyle «Türk Federalist» fırkasına çevirdiler ve muayyen proğramlarını neşrettiler. Proğram, Azerbaycan «Müsavat» fırkası proğramının biraz sosyalistleştirilen şeklini arzediyordu. «Turan» ve sonra «Türkili» adında gazeteler de neşrettiler. Seçimlerde ise, ayrı fırka olarak meydana çıkmadılar. Kazakistanda Togusoğlu Külbay, Elcanoğlu Şahmerdan ve arkadaşları «Üç Cüz» adıyla «Pantürkist-sosyalist» bir fırka kurup, «Alaş Orda»ya karşı seçimlerde kendi namzetleriyle ortaya çıktılarsa da muvaffak olamadılar. Milliyetçi münevverler zümresi eylülde artık her yerde, **millî merkez grupu** şeklini almış bulundular. Taşkentte «Müslüman deputatlarının Merkez Şûrası», Kazakistanda Alikhanın riyaset ettiği Kazak Millî Şûrası ve Başkurt Merkez Şûrası etrafında toplandılar. Taşkent şûrasında Özbekler, daha ziyade Münevver Kari etrafında toplandılar. «Vakit» gazetesinin muharrirlerinden nisan kongresinde otonominin en şiddetli aleyhtarı olarak ortaya atılan Kazanlı Kebir Bekir, Taşkentte kalarak, fikrini değiştirdi ve otonomi tarafını iltizam ederek, Millî Şûranın fikrini neşreden «Uluğ Türkistan» gazetesini idare etti. Kazanlı Abdullah Battal da, bir aralık oraya gelerek, Merkez Şûra yanında çalıştı. Mustafa Çokayev ve Kazak münevverlerinden Sultanbek Khocanov, Taşkentte «Birlik Tuvı» gazetesini tesis ederek, aynı istikamette çalıştılar. Milleti ayırmağa çalışan iki zümre vardı: biri monarşistlerle kadetler, ki **ulema** ile birleşiyorlardı. Bu ulema ve onlara bakan köhneperest zenginler ancak «çar ve şeriat» istiyorlardı; diğeri, sol sosyal demokratlar ve **bolşeviklerdi**, ki ulemanın kadetler ile işbirliği tehlikesine ve aynı zamanda Yedisuda Kırgızlara karşı Rus krestiyan (muhacir)larını kollayan «Es-Er»lere işaret ederek, sol düşünen müslüman münevverlerini bolşevizm tarafına çekiyorlardı. Dinî müesseseler vâsıtasıyla avâma hâkim olan ulema ve kadılar, ha-

kikaten büyük bir tehlike teşkil ediyorlardı. Bunlar, «Cemiyet-i Ulema» ismiyle bir siyasî fırka şeklinde teşekkül de etmişlerdi; monarşist ve kadetler, kendilerine yardım ediyorlardı. Taşkent belediye intihabında milliyetperver münevver Türkler, ancak 11 âza kazandığı halde, ulema zümresi 65 âza kazanmıştı; ve bunlar da çar zamanının vâli muavini olan monarşist Lıkoşin'i belediye reisi olarak intihap edeceklerdi. Bunu gören Taşkent amele ve asker şûrası zimamdarları, bazı sol düşünen Türk münevverlerini elde etmeğe çalıştılar. Gençler namzedi sıfatıyla geçenlerden biri de bendim. 11 eylül meclisi pek gürültülü oldu. O gün, çok dindar sanılan ulema ve kadılar, en müteassıp rus milliyetçileri ve papaslar ile; Türk münevverleri ise rus sosyalistleri ile bir safta bulunarak mücadele ettiler. Müslüman ulemasına dayanan kadetler, meclise hâkim oldular; karşı taraf da meclisi terketti. Bu, ilerideki seçimler için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Bundan, bolşeviklerin istifadesine mahal bırakmamak lâzımdı. Ulemanın yanında, ihtiyar Sirali Lapin'den başka, münevver yoktu; asrî teşkilât işlerini beceremiyeceklerdi. Geniş mikyasta intihap propagandalarını da yapamıyorlardı; hakikaten, «Müessisler Meclisi» seçimini ulema kazanamadı. Bununla ulemanın nüfuzu, daha ziyade Taşkent gibi şehirlere münhasır kaldığı, **yerli köylünün** ise, **hayatî meseleleri ulema kafasıyla düşünmediği; devlet meselesine gelince, dünyadan haberdar münevver Türklere rey vereceği** anlaşıldı. Kazakistan ve Başkurdüstanda bu müessisler meclisi intihabında, ancak «Alaş Orda»nın ve «Başkurt Merkez Şûrası»nın namzetleri geçti. Bu suretle inkılâbın 8-10 ayı, demokrat idare usulünde de genç münevver milliyetçiler zümresine mukabele edebilecek diğer bir kuvvetin bulunmadığı ve ulemanın, artık ülke mikyasında bir tehlike teşkil etmiyeceği, tamamiyle ulema ve şeyhlerin nüfuzu altında bulunduğu zannolunan Özbek, Kent Türkü ve Tacik köylüsünün de, kelimenin tam mânasıyla, realist olduğu tahakkuk etmiş oldu.

Ortada ciddî düşman olarak bolşevikler ve bolşevizanlar kaldı, bunlar da, kuvvetleniyorlar ve kendilerini müslüman münevverinin dostu gösterdiklerinden, bu münevverlerin mühim bir kısmını iğfal edebiliyorlardı, Es-Er'lerin gittikçe rus milliyetçisi kesilmeleri, ötekilere yardım ediyordu. Kerenski hükûmetinin Türkistan Mümessilliği âzalarından Şkapski ile Tınışbayoğlu Muhammetcan, Yedisuda rus köylülerinin Kazak-Kırgızlara karşı tecavüzlerini önlemek için gönderilmişlerdi. Burada rus köylüleri vaziyete hâkim olup, Kırgızların arazi ve mallarını gasbediyorlardı; açlık hükümferma idi; Kırgızlar, hiçbir para mukabilinde rus köylüsünden ekmek alamıyordu, hem de kendi topraklarından çıkarılıyorlardı. Rus köylüsünün tecavüzlerine mukabele eden Kırgızlar,

«nümune ceza» verilmek üzere öldürüldüler; Grigorovka kasabasında Ruslar, beş Kırgızı keçelere sararak ateşe yaktılar; Koltsova kasabasında dokuz Kırgız bu şekilde öldürüldü. Es-Er olan Şkapski, bu meselelerde arkadaşı bulunan kazak Tınışbayoğluna bakmadı, rus köylüsü tarafını tuttu ve arazinin Ruslar lehine tahliye edilmesini istedi. Ruslar sadece isyan çıkartmak ve bunu vesile edinerek Kırgızların tekmil arazi ve mallarını ele geçirmek istiyorlardı [167]. Bu tecavüzler ve intihabatta rus köylüsünü kazanmak isteyen Es-Erlerin köylü ile olan bu mümaşatı, hep devam etti. Sollar ve bolşevikler bundan istifade ettiler, «işte size dost görünen Es-Erler ne yapıyorlar» dediler. Türk gençlerinden bir kısmı, 18 ağustosda Taşkentte Nizam Khocanın idaresinde nümayişler yaptılar, rus «Amele ve Asker Şûraları» ile teşriki mesai bu sayede gittikçe inkişaf etti. Bu vaziyette Özbekistan her nevi siyasî şantajlara sahne olabilecekti; yalnız Kazakistan ile Başkurdüstanda millî merkezler vaziyete hâkim idiler.

Muhtariyet İlânı ve Millî Hükûmetlerin Kuruluşu

Rusya merkezinde idare bolşeviklerin eline geçmiye başlayınca, her milletin kendi işini kendisi görmesi zamanının da geldiği anlaşıldı. İnkılâp hareketleri, parlemantarizmi geriye bıraktı. Rusya merkezlerinde idare bolşeviklere geçtiği zaman, Ukrayna kendi istiklâlini ilân etmiş bulunuyordu. Orenburgda ise, 26 ilkteşrinden 18 sonkânuna kadar Rus Kozakları hâkim vaziyetteydi. Orenburg, Ural ve Don Kozakları, Türkistanı, Kazak ve Başkurtları antibolşevik bloka celbetmeğe çalışıyorlardı. Rusların hiçbir tarafta ciddî kuvveti yoktu. Bu vaziyetten bilistifade, 17 sonteşrinde Başkurdüstan Merkez Şûrası, Başkurdüstanın muhtariyetli bir ülke olduğunu ilân edip, millî hükûmeti kurdu; ve ordu teşkiline başladı. Hükûmet merkezi Orenburgda eski başkurt millî imareti olan «Kervansaray»da idi. Ordu teşkilât merkezi de Baymak kasabasındaydı. İlkkânunun 1-6 sında Orenburgda Üçüncü Başkurt Kurultayı, yine ilkkânunun 5-13 ünde ve yine Orenburgda Üçüncü Kazak Umumî Kurultayı toplandılar. Her iki kongre de, pek kalabalık ve canlı idi. Alikhan rus kadet fırkasıyla olan alâkasını kestiğini, milletin huzurunda, açıkça ilân etti. Kazakistanın muhtariyetinin ilânına ve Semi Palat şehrinde hükûmet teşkiline karar verildi ve evvelce millî fırkaya olduğu gibi hükûmete de, «Alaş Orda», diye ad kondu. Bu ad altında Alikhanın önderliğiyle kazak millî fırkası, hakikî siyasî fırka sıfatıyla teşekkül etti. Özbekistanda da, o güne kadar karışık kalan münevverlerin fikri kat'iyet kazandı. Khokandda toplanan Üçüncü Türkis-

---

167) *Naşa Gazeta*, 20.6.1917 = G. Safarov. *Koloniyalnaya Revolutsia*, s. 57.

tan Kongresi, 28 sonteşrinde (yani Başkurdüstandan 11 gün sonra ve Kazakistandan 15 gün evvel) Türkistanın muhtariyetini ilân etti. Hükûmet âzaları şunlardı: Hükûmet reisi ve dahiliye nazırı Kazaklardan Tınışbayoğlu Muhammetcan[168]), dahiliye muavini Kazaklardan Urazayoğlu Abdürrahman, harbiye ve milisler nazırı Taşkentli avukat Ubeydullah Khoca, hariciye nazırı Kazaklardan Çokayoğlu Mustafa, maliye nazırı Başkurtlardan İslâm Şahiahmedoğlu, iaşe nazırı Khokandlı Mahmutoğlu Âbidcan, nafia nazırı Taşkentli Mîr Âdil, ziraat nazırı Azerbaycanlı ziraat mühendisi Yorgiliağaoğlu Hidayet Beğ, millî azlıklar nazırı Türkistan Yahudilerinin mümessili olmak üzere Avusturyalı[169]) Salamon Hersfeld, maarif nazırı Nemengânlı Nâsır Han. 1918 yılının sonkânununun ikisinde Mehmetcan Tınışbay, hükûmet reisliğinden istifa ettiğinden, yerine Çokayoğlu Mustafa riyaset etmiştir. 27-29 ilkteşrinde toplanan ve Türkistanlı müslüman sosyalistleri tarafından idare olunan «Ülke müslüman asker, amele ve çiftçiler şûrası» da (reisleri, her ikisi de Kazaklardan olmak üzere, İsfendiyaroğlu Sançar ve Khocanoğlu Sultanbek) millî hükûmete iltihak etti. Hükûmet merkezi, muvakkaten Khokand oldu. Taşkentte bolşevikler hâkimdi. Diğer mıntakalarda da millî hükûmetin hükmü tanılmak üzere idi.

Bolşevik İstilâsı Fakat bolşevizmin bütün Rusyada hâkim duruma geçmesi ve 18 sonkânunda[170]) Orenburgun bolşevikler tarafından işgali, kurulmak üzere bulunan millî hükûmetlerin durumunu kötüleştirdi. Cenubî Türkistanda ise, ozaman Kafkasya cephesinden kendi başlarına vatanlarına dönmekte olan Rus Kozak askeri, kime itaat edeceğini bilmiyor ve başıboş dolaşıyordu. Silâhlarının birçoğunu Azerbaycanda bırakmış olan bu askerler, Semerkand çevresinde toplanmış bulunuyorlardı. Ellerinde 25.000 kadar tüfek vardı. Khokand hükûmeti, Ubeydullah Khocayı Semerkanda göndererek, bunları kendi tarafına çevirmeğe çalışıyordu. Çünkü onlar, bolşevizm aleyhtarı idiler. Fakat Taşkentten gelen bolşevik başkanları Uspenski, Tabulin ve Kolisov bunları, panislâmizmle korkunttular. Onlar da silâhlarını Khokand hükûmetine değil, bolşeviklere teslim edip dağıldılar (28 sonkânun). Khokand hükûmetinin en zayıf noktası, muntazam ordusu olma-

---

168) Bu hâdiseler, ozaman Türkiyeye de inikâs etmiş, «Türk Yurdu» XIV 200 de Türkistan cumhuriyetlerinin ismi, yanlış olarak, *Tinisbasev* şeklinde yazılmıştır.

169) Mustafa Çokayoğlu'nun ifadesi. *Yeni Türkistan,* 1927, N. 7, s. 10.

170) Gensberg, «Ferganede Basmacılık Tarihi», *Novıy Vostok,* X-XI, 175'e göre 21 sonkânunda.

ması, silâh ve mühimmattan mahrum bulunması olmuştur; onun biricik dayanağı, polis reisliğine tâyin olunan Khokand basmaçıları başkanı Irgeş'ti. Zâhiren millî hükûmete iltihak ettiği halde, rus amele teşkilâtı ile de münasebetini devam ettiren «Ülke müslüman asker, amele ve çiftçiler şûrası» ise, Kazanlı zabit Çanişovu, polis reisi tanıyordu. Bu zat muntazam polis teşkiline başlamıştı, fakat geç oldu ve itimad kazanamadı. Khokanddaki rus Sovyet başkanı Babuşkin «orda» (yani iç kale)da bulunuyordu. Yanında ancak 45 rus askeri vardı. Hükûmet bunları silâhsızlandırmağa çalıştı (29-30 sonkânun gecesi). Çanişov, ordayı iki gün kuşattı. Ötede beride demiryol hattı bozuldu. Fakat biraz sonra Khokanddaki Ermeniler ve Macarlar bunlara katıldı ve Osipov kumandasında Skoblev (Yeni Margilan) dan gelen bolşevikler, 31 sonkânunda Khokand kapıları önüne gelip yetiştiler. Bu hâdiselerin içinde bulunan bir macar esiri, bana Budapeştede, «Müslümanlar Khokand kalesindeki 45 neferden ibaret bolşevik garnizonunu kuşatırken, kale ile demiryol istasyonunu birleştiren telefon ve telgraf hattını kesemediler. O da kesilmiş olsaydı garnizon dehalet edecekti» diye hikâye ediyordu. Çokayoğlu Mustafa da, «Khokand krepostını (yani kalesini) 40-50 saldat qolından ala'almadıq ve Ermenilerniñ olarga koşuluvına mâni' bola'almadık», diye itiraf etmektedir. Hükûmetin diğer bir za'fı da, malî işlerde Khokand sermayedarlarının keyfine tâbi kalması olmuştur. Maliye nezaretinin idaresi, resmen nazır olan hasta avukat İslâm Şahiahmedovun elinde değil, onun muavini olan Heinrich Siegel adında Avusturyalı bir yahudinin elinde idi. Evvelce «Khokand Ticaret Odası» başkanı olan bu zat, hükûmette âzalık hakkına malik olup [171]), çok nüfuz sahibi olmuştu. Fakat bu şahıs, malî işlerde baltalama hareketlerinden başka bir iş yapmamıştır. Hükûmet âzaları, bilhassa münevverler, bankada bulunan paraların müsaderesine cesaret edemediğinden, teberrü ile geçinmek mecburiyetinde kaldı. Teberrü işinde de, yerli tüc-

---

171) Burada Khokand Hükûmeti âzalarına ait verilen malûmat, 1924 te Berlinde Mustafa Çokayoğlu tarafından verilen ifadelere dayanmaktadır. Sonradan Çokayoğlu, bana karşı cephe aldığında, Henrich Siegel'in «hükûmet âzası hakkına malik» olduğuna ait malûmatı, kendi eliyle yazıp vermiş olduğunu unutarak, yalanladı (*Yaş Türkistan*, N. 25, 1929, s. 10). Khokand hükûmetine ait yazıda Henrich Siegel'e ait Çokayoğlunun kendi eliyle yazılan satırlar şudur:

٤) براکتیچسکی فیناننس ایشلری هنریخ زیگه‌ل [خوقند بیرژه‌وی کامیته‌ٔ رئیسی]
قولونده بولدی . بو کیشی حکومت اعضاسی حقینه مالک بولغان ایدی

carlardan Seyid Nâsır Mîr Celil'den başkaları pek kımıldamadılar. Khokand hükûmetinin üçüncü büyük za'fı da, tekarrür etmiş bir fikri ve proğramı bulunmaması olmuştur. Rus okullarında tahsil gören münevverlerin birçoğu, bu hükûmete millî muhtariyet gayesinden daha çok, bolşevikliğe razı olmamak ve Kerenski hükûmetine sadakat göstermek esasında iştirak etmişlerdi. Çokayoğlu Mustafa neşrettiği hâtıratında hükûmet âzalığına seçildiği gün bile, muhtariyet ilânı fikrine taraftar olmadığını; Kerenski hükûmetinin düşmesinden sonra da, bu hükûmetin mümessili sıfatıyla çalıştığını, fakat hiçbir kimseye dert anlatamadığını söylemektedir [172]).Halbuki rus okulunda tahsil etmiyen Khokandlı Kemal Kadı, Âbidcan ve Mîr Âdil hiçbir rusun araya sokulmaması, Rusların ülkeden kovulması ve hanlık ilânı fikrini ileri sürüyorlardı. 31 sonkânunda bolşevikler artık şehri topa tutmağa başladılar. 5 şubatta Rusların durumu çok nazik bir safhaya girmişti. Derken, Perfilyev kumandasında Taşkentten yeni bolşevik kuvvetleri gelip yetişti. Milis başkanı Çanişov, bolşeviklere teslim oldu ve idam edildi. Hükûmet âzaları dağılıp, her tarafa kaçtılar. Birkaçı tevkif edildi. Yiğitçe karşılık gösteren yalnız basmacı İrgeş oldu. Bolşevikler 6/7 şubat gecesinde [173]) şehri tamamen yağma edip, bir bölümünü de gazyağı döküp ateş vererek yaktılar. Burada bilhassa Ermeniler, bolşeviklere yardım ettiler. Bununla beraber hükûmet âzalarından bazıları, millî ordu ve milise dayanarak, Ruslara karşı mücadeleyi devam ettirmek istediler ve münevverler kendilerine yardım etmiş olsaydılar, belki muvaffak da olacaklardı. Nafia vekili Mîr Âdil Mîrahmedoğlu, Abdülkadir Kuşbegiyev ve Dedebayov, Yeni Mergilân (Skoblev) şehrinde hâkimiyeti bilfiil ele almışlar ve buradaki rus belediyesiyle anlaşarak, oradaki Rusları silâh terketmeğe kandırmışlardı. Bunlar 20 şubatta (eski hesapla 7 şubat) bu belediye idaresiyle, bu mealde bir andlaşma yaparak türkçe ve rusça olmak üzere

---

172) Bk: *Yeni Türkistan,* 1927, N. 7, s. 9.

173) 1918 yılı 26 sonkânunda Rusyada Gregoryen takvimi kabul edilip, hesaplarda 13 gün fark olduğundan, Khokand hükûmeti hâdiselerine ait kayıtlar epey karışıktır. Çünkü hâdiseleri tesbit edenler, ay günlerinin eski veya yeni hesapla olduğunu kaydetmiyorlar. Ben burada, G. Safarov, *Kolonialnaya Revoliutsia,* Taşkent 1921, s. 71-74, 78-80 deki kayıtları aldım. Bunlar her halde eski hesaptır. Gensberg (*Noviy Vostok,* X-XI, s. 183 ve devamı) ise, Çanişovun «orda» yı kuşatmasını 12 şubat ve Khokand Bolşeviklerine dışardan yardım gelmesini 18 şubatta gösteriyor. Demek ki, bu zat yeni hesabı almıştır. Biz bu kitapta Rusya Türklerinin 1918 senesinden önceki hayatı ve hâdiselerin o güne kadar Rusyada kullanılmış olan Julyan takvimine göre **kaydetmişizdir.**

neşrettiler. 23 şubatta Türkistan tam muhtariyetli olarak ilân olundu. Yeni Mergilânda her müslüman «Türkistan muhtariyeti mubarek bolsun» diye kutluladılar. Buradaki alman ve avusturyalı esirleri serbest bıraktılar. Rusların bir kısmı müslümanlara sığındı. Bir kısmı, çoluk çocuğunu alarak şehrin kalesine kapandılar. Bunlar 1000 kadar rus olup, çok bitkin bir haldeydiler[174]. Ferganeliler 3 martta Rusların Türkistanı tahliye edecekleri, Afganistan hükûmetinin kendilerine büyük yardım gönderdiği hakkında şayialar çıkarmışlardı. Fakat bu büyük sevinç, ancak bir gün devam edebildi. 24 şubatta Osipov, Taşkentten çok askerle Khokanda ve Skobleve gelerek yerli türk kuvvetlerini nihaî olarak dağıttı. Bundan sonra Türkistanın Sır Derya, Fergane ve Semerkand vilâyetlerinde aralıksız olarak Rus Sovyet usulü hâkim oldu.

Orenburgun işgali sırasında yerini terketmiyen Başkurdüstan hükûmetinin âzaları (o cümleden ben) bolşeviklerle anlaşmak istedilerse de, muvaffak olamayıp, 3 şubatta rus bolşevikleri tarafından tevkif edildiler. Baymak kasabasında kurulmakta olan başkurt millî askeri de, Başkurt muhtariyeti hareketini millî hiyanet zanneden Orenburg «Müslüman (Tatar) Harbî İnkılâp Komitası» âzalarının desiseleriyle kapana düşürüldü. Başkanları Edilbayoğlu Abdullah, Magazoğlu Abdullah ve başkaları, hiyle ile Rusların meclisine dâvet edilip, haince öldürüldü. Kazakistan Hükûmeti zaten teşekkül edememişti. Âzalarından Alikhan ve Baytursunoğlu Ahmet, Mîr Cakıp ve diğerleri, Orenburgun bolşevikler tarafından işgali arifesinde kaçıp Semi Palat şehrine geldiler. Ahmet ve Mîr Cakıp, Çökeçeğe geçerek Çin Hükûmetiyle temasa girip, kendilerine yardım istiyecek oldular; fakat Çin telgrafları işlemediğinden bir cevap alamıyarak geri döndüler.

1918 Hâdiseleri, Başkurdüstan ve Alaş Orda

Başkurdüstan hükûmet âzaları (o cümleden ben), 2 nisanda (yeni hesapla) Orenburga Kazaçiler ve Başkurtlar tarafından yapılan bir baskın sırasında hapishaneden kaçmağa muvaffak oldular. Ufada yapılan gizli bir toplantıdan sonra Ahmet Zeki Velidî ve Karamışoğlu

[174) Bu olayların ortasında bulunan Avusturyalı harp esiri Fritz Willfort, günü gününe hâtıralarını yazmış ve yurduna dönüp geldikten sonra, bu hâtıraları kitap halinde neşretmiştir (*Turkestanisches Tagebuch,* Wien 1930). Bu zâtin anlattığına göre, Ruslar ozaman okadar korkmuşlar, ki yüzlerce aile bu harp esirlerinin mahpus bulundukları yerlere gelerek sığınmak ve onların himayesinde tirenlere binerek Türkistanı terketmek için hazırlanmışlardı (Bk: s. 142, 144). Bu zat (s. 141) Khokand millî hükûmetini « Muvakkat Sart Hükûmeti » (provisorische sartische Regierung) diye adlandırmaktadır].

Emir, Bürcen ve Tamyan uluslarında,. gizlice siyasî ve askerî teşkilât işleriyle meşgul oldular. Karagay Kıpçak ulusunda karargâh Ahmet köyü idi. Buradan proklamasyon neşrediliyordu. Gizli teşkilâtların verdiği karara göre, Kustanay şehrinde kongre toplanacaktı. Yardım dilemek için Japonyaya vekil olarak bir adam (Talha Resulov) gönderiliyordu. Bunu uğurlamak için Sibirya demiryolu hattında Çömlek istasyonu civarına geldiğimizde (22 mayıs 1918) yeni bir hâdise zuhur etti. O da, Çek-Slovak askerlerinin Sovyetlere karşı isyanı idi. Çek-Slovak isyanına Başkurtlar tamamen hazırlanmış bulunuyorlardı. Başkurt teşkilâtı Çilebi şehrinde hemen bir hükûmet kurdu. Millî hükûmetin ilân ettiği seferberlik, muhtariyet muhaliflerini hayrette bırakacak bir surette muvaffakiyetle geçti. İlân edilen yılların delikanlıları istisnasız geldiler.

1 inci, 2 nci piyade okçu ve 1 inci süvari başkurt alayları kuruldu. İki ay sonra hükûmet Orenburga taşındı. Türkistan hükûmet âzalarından Ubeydullah Khoca ve arkadaşları Mîr Muhsin, şâir Abdülhamid Süleyman (Çulpan), Bukharalı Abdülhamid Ârifoğlu o zaman Başkurdüstanda çalıştılar.

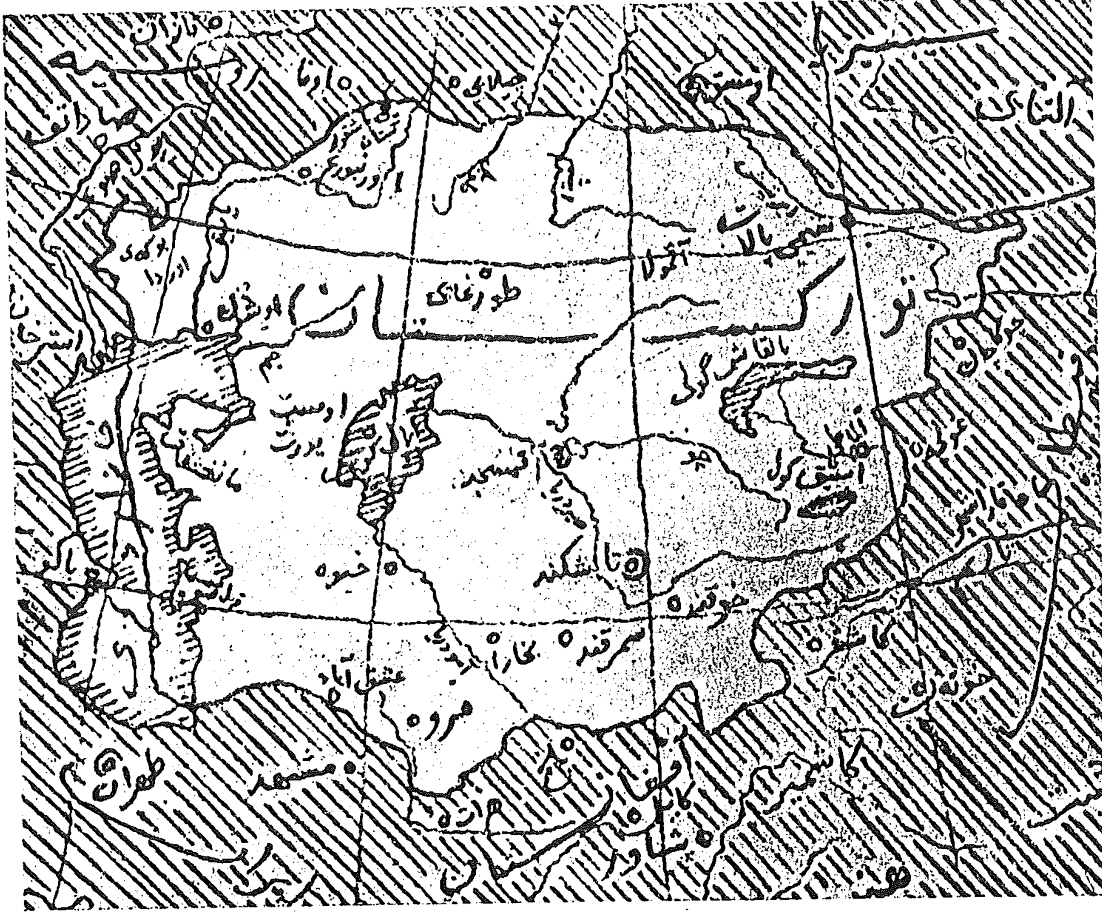
Bu aralık Semi Palatta Alaş Orda Hükûmeti kuruldu. Sâbık Türkistan hükûmet başkanı Tınışbayoğlu Muhammetcan da Alaş Orda'ya geldi ve dahiliye nazırı oldu. Alâş Orda hükûmet âzaları şu kimselerden mürekkepti: Hükûmet başkanı Bükeykhanoğlu Alikhan, muavini: Abbasoğlu Khalil, adliye nazırı: Berimcanoğlu Ahmet, dahiliye nazırı: Tınışbayoğlu Muhammetacn, harbiye nazırı: Ermekoğlu Alimkhan; diğer nazırlar: Sersenoğlu Biy Ahmet, Dostmemetoğlu Khalil, Dostmemetoğlu Cihanşa. Bunlardan Dostmemetoğulları Ural Vilâyetinde bulunup burasını, Alaş Ordanın batı bölümü diye adlandırıyorlardı[175]. Güze kadar Başkurdüstan Hükûmeti, askerî teşkilâtını epeyce ilerletti. Aynı zamanda Alaş Orda da, millî ordu kurmak yolunda çalıştı. Başkurdüstan gibi Alaş Orda askerî teşkilâtının merkezi de, Orenburgda bulunuyordu. Alaş Orda, Orenburgdan başka, Turgay ve Kustanay şehirlerinde ve Semi'de kazak milli alayları kurmağa muvaffak olmuştu.

Gerek Alaş Orda ve gerek Başkurdüstan Hükûmetleri, polis teşkilâtını da ilerletmişlerdi. Ak ve Kızıl Rusların savaşından cidden istifade etmek yolunda çalışıyorlardı. Başkurt ve Kazak Hükûmetleri, askerî ve iktisadî idarelerin ve hükûmetin merkezi Orenburg olmak üzere, tamamen orada birleştirilmesi yolunda müzakerede bulundular. Sonrası gibi o zaman dahi Özbekistan, Kazakistan ve Başkudüstan arasında ih-

---

175) 1917-1918 senelerinde Kazakistanda olup biten hâdiseler hakkında başlıca Berimçanoğlu Azimbek'in yazılarından istifade ediyorum.

tilâflı hiç bir mesele bulunmadı. Dış siyasette hareket hattı ve iç işlerimizde işbirliği meseleleri de Başkurdüstan vekili şair Magazoğlu Seyitkirey'in iştirakiyle, Alaş Orda'da (Semi Palat = Ceti Tam'da), 18-21 temmuzda inikad eden içtimalarda halledilmiş ve 12 madde olarak tesbit edilmişti. Sonra Orenburgda Başkurt ve Kazak âzalarının muhtelif konuşmaları oldu, nihayet bu iki hükûmet âzaları Samarada (29 Ağustos - 3 Eylûl) toplanarak Orenburgda «Kazak-Başkurt askerî mıntakası» (voyennıy okrug) kurmak kararını kabul ederek bunu «Samara hükûmeti» denilen Rusya Müessesan Meclisi hükûmetine kabul ettirdiler ve orada hazır bulunan Khokand hükûmeti âzaları ile birlikte «Şarkî Rusya muhtar müslüman ülkeleri birliği» (federasyonu) plânın kabul ettiler. Elimde ancak s. 371 de münderec haritası hatıra olarak kalan bu plâna göre, bu birliğin satıh mesahası 4.010.139 km^2. olup ahalisi (1911 ve 1917 hesaplarına göre) 12.833.129 u, yani %82 si Müslüman olmak üzere 15.673.680 kişiden ibaret olacaktı. Hareketimize yanaşmıyan Kazanlılara da Başkurdüstanın bu federasyona dahil olacak olan «Kiçi Başkurdüstan» kısmından kalan büyük kısmı ile birlikte her hangi bir isim altında bir muhtar ülke teşkil eylemeleri ve iç Rusya vilâyetlerinde dağınık yaşıyan Tatar ve Mişerlerin Küçük Başkurdüstana ve Batı Kazakistana (Yayık havzasına) hicret etmelerini tergip eylemeleri 8 Eylûlde Ufada toplanacak olan «Rusya Devlet Şûrası» sırasında oraya gelecek Kazanlılara teklif etmek kararlaştırıldı. Bükeykhanoğlu Alikhan, Tınışbayoğlu Mehmetcan ve ben bu «Devlet Şûrası» na iştirak etmek maksadiyle Samaradan Ufaya geldiğimizde o sırada Ufada bulunan Akçoraoğlu Yusuf Beğe giderek, devlet teşkili hakkındaki plânlarımızı anlattık ve bizim dış işlerimizi idare etmeği teklif ettik. Fakat o da bu işlerin daha nereye varacağı belli olmadığını, ve Hilâli-Ahmer işleri hususunda İstanbula hesap vermek için gideceğini söyliyerek teklifimizi reddetti. «Osmaniye» medresesinde ve «Sibir» otelinde konuştuğumuz Kazan mümessilleri (Ayaz İshakî, Fuad Toktar, Ekrem Beglov ve diğerleri) de bizim muhtariyet plânlarımıza yanaşmadılar, bilâkis ordularımızı, Sibirya Hükûmeti nezdinde kuracaklarını umdukları «Asya şubesi» ne tâbi kılmamızı istediler. 18 haziranda Aşkabad, Menşeviklerin eline geçmekle, Azerbaycanla Türkistan arasında münasebet yolları açıldı. Türkistan Müslümanlarını Türkiye Hükûmeti yanında temsil etmek üzere Taşkentli Sadreddin Khan, Nureddin Beğ, Seyit Nâsır Mîr Celil, Türkmenistandan Emîr Hacı Berdiyev ve Kızılsulu Mehmet Kulmehmedoğlu Azerbaycan yoluyla hareket ettiler. Türkistanın eski Kazak münevverlerinden Şirali Lapın da İstanbul yoluyla Almanyaya geçti. Bu zat, Türkistan tahtına Türki-

1918-1920 senelerinde tanzim edilen «Türkistan federasyonu» nun projesi [177]).

---

[177]) Kazan Türklerinin ekseriyeti, Rus inkılâbının ilk dört senesinde teritoryal otonomi («topraklı muhtariyet») hareketine muhalif olduğundan, bizim otonomi porjelerimize iştirâk etmediler. Diğer taraftan bu projelerde müslüman-türk nüfusunun % 70 ve nihayet 60 olması esas tutulmuştu. Tataristanın şarkı ve Başkurdüstan'ın Samara-Çeliabı hattının şimal ve garbindeki kısımlarında Rus nüfusunun % nisbeti ise, pek fazla idi. 1926 yılı hesabınca ahalisinin % 90-99 u gayrı türk olan aşağı Volganın Saratov (Türk: 136.000), Stalingrad (Türk ahalisi: 20.000) ve Astarkhan (Türk ahalisi: 103.000) vilâyetleri ile Volga-Alman Cumhuriyeti (Türk ahalisi: 3.000) müstesna olduğu halde, tamamiyle Edilin şarkında bulunan Samar (106.000 Çuvaş dahil olduğu halde Türk ahalisi: 225.000 ; Türkten gayri : 2.145.000, yani ahalinin % 91 i), Orenburg (Türk: 75.000; Türk olmıyan: 690.000, yani ahalinin % 93 ü) vilâyetlerinde, Samara-Çeliabı hattının garp ve şimalindeki Rus ekseriyetli tümenler dahil olduğu halde, şimdiki Sovyet Başkurdüstanında (85.000 Çuvaş dahil olmak üzere Türk: 1.386.000; Türk olmıyan: 1.443.000, yani ahalinin % 52 si), Tataristan (127.000 Çuvaş dahil olmak üzere 1.389.000 Türk;

yeden bir prens getirmek fikrinde idi [178]. Netekim Türkiyede Ziya Gökalp ta «Yeni Mecmua» da o mealde bir makale neşretmişti [179]. Şirali Lapın, Türkistanlılar adına İmparator Wilhelm ve Mareşal Hindenburg'a bir muhtıra da verdi. Fakat vukuat pek çabuk değişti. Aşkabad Hükûmeti, ozaman Meşhede gelen İngiliz kumandanlığı nüfuzuna girdi. Eylül başında general Malisson Zakaspi (Hazar Denizi Ötesi) işlerine el koydu. Türk kuvvetlerinin Cenubî Kafkasyadaki faaliyetlerine ve Bakuya hareket ettiklerine dair malûmat yoktu. Bilâkis, o vakit Ukraynayı işgal altında bulunduran Almanların içerden işlerinin karışmağa başladığına dair haberler geliyordu. Batı Alaş Orda ve Başkurdüstan Hükûmetleri Azerbaycan - Türk ve Aşkabad - Menşevik Hükûmetleriyle temas etmeğe karar verdiler. Semerkandda Mahmud Khoca Behbûdî ve arkadaşlarının, Aşkabad Hükûmeti ve İngilizlerle temasa girmek fikrine geldikleri işitildi. Ozaman maksat, her şeyden önce, Türkistanda hüküm süren korkunç açlığa karşı bir çare bulmak için, Edil hevzasından zahire gönderilmesine engel olan Taşkent bolşeviklerini ortadan kaldırmak; Sibirya ve Zakaspi şartlarına uygun demokratik millî hükûmet kurmaktı. Milletlerarası siyasî durumun acayip bir surette karıştığı zamandı. Her şey kıl üzerinde idi. Taşkent komünistlerinin durumu pek nazikti. Eğer Doğu Rusya Türk müstemlekeleri, Özbek, Kazak, Başkurt ve Türkmenler, Türkistanın içinde ve dışında iş gören ve ozamanın milletlerarası durumundan haberi olan bir umumî siyasî teşkilâta malik olsalardı, mânen ve ruhan bir oldukları halde, coğrafya şartları dolayısiyle ayrı kalan kuvvetleri âhenkli bir surette hareket ettirmek mümkün olabilir ve Türkistanın geleceği için büyük

---

1.205.000 gayri türk, yani bunlar ahalinin % 37 si) ve Çuvaşistan (22.000 Tatar dahil olduğu halde 689.000 Türk; 215.000 gayri türk, yani ahalinin ancak % 24 ü) cumhuriyetlerinde cem'an: 3.764.000 Türk, 5.698.000 gayri türk unsur bulunuyor, ki % 40 a mukabil % 60 gayri türk demektir. Hıristiyan Çuvaşlar dahil olmadığı takdirde, Türkün sayısı 2.075.000 e iner ve Türk olmıyanların sayısı da 5.483.000 kalıp, Türkün yüzde nisbeti daha azalmış olur. Bu hesap, dediğimiz gibi 1926 yılı nüfus tahririne göredir. Bu vilâyetlerde Türk nüfusu bu kadar zayıf olduğundan, Kazan Türklerinin istedikleri medenî ve dinî muhtariyetin buraları için belki hakikaten münasip olacağına bizce de itiraz olunmuyordu. Biz, Rus ekseriyeti arasında akalliyet olarak yaşıyan tekmil Avrupairusî Türklerinin Küçük Başkurdüstana ve Batı Kazakistanına, Türkistana ve Azerbaycana hicret ettirilmesi fikrini ileri sürüyorduk.

178) *Yeni Türkistan*, 1927, N. 7, s. 10.

179) *Yeni Mecmua*, 1918, N. 38.

işler yapılırdı. Başkurdüstan Hükûmetinin, sayısı az, fakat muntazam askerî kuvveti, Türkistan yolunda Aktübe cephesinde hazırdı; ve Taşkent bolşevikleriyle dövüşüyordu. Zakaspi ve Khıyvada Türkmen kuvvetleri, Ferganede Mehmet Emin Beğin basmacı kuvveti vardı. Bukhara emîrinin amcası Seyid Ekrem Töre Şehrisebz (Keş) de mühim askerî kuvvet toplamıştı. Semerkand vilâyetindeki Özbek ve Taciklerden de askerlik ruhunu muhafaza edenler (Açıl Beğ, Behram Beğ ve arkadaşları idaresinde) ona katılmışlardı. Fakat bütün bu durum, bir kaç uygunsuz şartla bozuldu. Önce general Dutov ve ben, Bukhara emîrine mümessiller göndererek, Aral Gölünün şimalindeki ülkeleri elinde tutan Taşkent bolşeviklerini ortadan kaldırmak için, ozaman tamamen açık ve muhafazasız bulunan Kızılkum üzerinden Kazalı'ya 5000 kadar asker göndererek Semerkand tarafından demiryolunun kesilmesini teklif ettik. Emîr, kuşbegi vasıtasıyla «kendisinin Taşkent bolşevikleriyle barış yapmış olduğunu ve onların kendi ülkesine saldırmıyacaklarını» söyliyerek cevap verdi. Ozaman İrandan Horasan ve Bukhara yoluyla Orenburga gelen Rus konsolosu Minorski de, Bukharanın Taşkent bolşeviklerine karşı bir harekette bulunamıyacağını anlattı. Halbuki emîr, Kızılkum yoluyla iki alay asker gönderseydi, Taşkent bolşeviklerinin Aktübe cephesinden çekilecekleri ve Taşkentte de dayanamıyacakları muhakkaktı. Emîr, Rusya aleyhine olabilecek herhangi bir hareketten çekiniyordu. Onca, Petersburg ve Moskovada kim oturuyorsa, «Rusya Hükûmeti» oydu. Hülâsa emîr ve Seyid Ekrem Töre, ozaman artık ölmüş olan Rusun gölgesinden korktular; ben de dostlarımdan birine emîrin cevabını teessüfle anlatırken şu mısraları yazmıştım :

آنها که بزیر فلك دوارند   کاوان وخران بی دم وافسارند
180) خربنده بمرد و رفت و اینهازخری   وزبی خبری هنوز زیر بارند

bilâkis «Karşı'ya gelerek kendilerine telkinatta bulunan Mahmud Khoca Behbûdî'yi ve arkadaşlarını, «Cediddir» diye, vahşicesine kestiler (25 mart 1919). Diğer taraftan Orenburgda da şöyle esefli bir olay oldu: Ozaman Orenburgda diktatörlük tecrübelerinde bulunan general Dutov ve maiyeti ortadan kaldırılarak, Başkurdüstandan ben, Kazakistandan Seyid Azim Kıdırbayev, Kazaçilerden Ataman Kargin olmak üzere, üç kişilik umumî bir hükûmet kurmak ve başkumandanlığa albay Makhin'i tâyin etmek yolunda bir tertibat alınmıştı (6 sonteşrin

180) Türkçesi: göğün altında (insan adıyla) dolaşan bunlar kuyruksuz ve yularsız öküz ve eşeklerdir. Eşekçi ölüp gitti; (fakat) bunlar eşekliklerinden ve (dünyadan) habersiz olduklarından hâlâ yükün altında bulunuyorlar.

1918). Böyle bir teşkilât yapılırsa, yıl sonunda Aktübe cephesinden hareketle, Taşkentte yuva kuran bolşevikleri kaldırmak ve Taşkentte Başkurt ve Kazak ordusunu yerleştirmek, Fergane ve Semerkand kuvvetlerini birleştirmek mümkün olacaktı. Turgay vilâyetinde Alaş Orda tarafından eyi silâhlı bir Kazak alayı teşkil edilmişti. Argın - Kıpçakların yukarıda zikri geçen reisleri Abdülgaffar da, bolşeviklere karşı tahrik edilmekte idi. Rus demokrat fırkaları ve « Müessisler Meclisi » âzaları Orenburgda Dutov aleyhine olan bu teşebbüsü kolluyorlardı. Ural Kazaçileri de, yeni Orenburg demokrat hükûmetine iltihak edeceklerdi. Fakat Orenburgdaki tertibat, bir İslâm subayının aptallığı ve başka birinin hıyanetiyle bozuldu. General Dutov, mukabil tertibat aldı.

Diğer taraftan Türkistandaki tertibat da bir neticeye erişemedi. Ezcümle 1918 yılı sonteşrin ve ilkkânun aylarında Taşkent demiryolları memurları, Sovyetlere karşı cephe alıyorlardı. Taşkent bolşeviklerinin harp komiseri olan çar subayı Osipov, bunlarla ve sol Es - Erlerle temasta idi. Orenburgda Dutov ile biz de, bunlarla teması temin etmek uğurunda çok çalıştık. Fakat 18-19 sonkânun 1919 da Osipov, şehrin iç kalesini ve bolşevik alaylarından birini ele geçirerek, isyan etti. Bütün Sovyet düşmanları ile temas temini için uğraştı. Taşkent ahalisi arasından bildikleri vasıtasıyla yerli Türkleri bu isyan hareketine iştirâk ettirmek, iç kaledeki zengin silâh deposunu onlara dağıtmak istedi. Fakat Taşkentliler buna icabet etmediler. Bunda en mühim sebep, Müslüman münevverlerinin Sovyet tarafını tutmaları idi. Rus Kozaklarının ve Osipov gibilerin zaferini, «inkilâbın sonu» telâkki eyliyen bu münevverler, bilhassa Kazanlılardan nüfuzlu bir zümre, bizim Rus Kozaklarıyla anlaşarak hareket etmemizi her yerde lekelemeğe çalışıyorlardı. Halbuki Aktübede cephe tutan bizlere, yalnız Başkurt ve Kazak kuvvetleriyle her iki Rus zümresine, yani Taşkent bolşeviklerine ve Ural - Orenburg Kazaçilerine karşı koymak kabil değildi. Taşkentlileri, basmacılara ve Taşkentteki Sovyet muhalifi zümrelere yardım etmek işine çağırmamız, neticesiz kaldı. Taşkentte bulunan Azerbaycanlı Efendizade Mehmed Emin ve Türkiyeli subaylardan Kâzım, Ziya ve Haydar Beğler, Türkistanda Beyaz Rus hâkimiyeti yerleşmesine karşı fevkalâde hassas davrandılar. Macar ve Avusturya esirleri de, kâmilen bolşevik tarafında bulundular. Bolşevikler, Taşkent şehirinin türk bölümünün idaresini Kemal Khoca adında bir yerli münevverin eliyle yapıyorladı. Halbuki Osipov, isyanında, hemen ulemâ zümresine dayanmak istediğini ihsas etti. Her halde Bukhara ve Taşkend gibi merkezlerin bu hâdiselerde faaliyet gösteremediğinden Sırderya ve Zerefşan

havasında Sovyet rejimi yaşamakta devam etti. Bununla beraber o zaman Orenburg coğrafî durumu dolayısiyle, mühim bir rol oynadı[181] Biz, bir taraftan Astarkhan yanındaki Bükey Ordası merkezi olan Han Ordası'nda bulundurduğumuz adamlarımız vasıtasıyla Ukraynada Almanların, aynı zamanda Kafkasyanın durumundan; Omsk Hükûmeti yanında bulundurduğumuz mümessiller vasıtasıyla da Çek-Slovakların, ve Müttefiklerin, keza Turgaydaki Alaş Orda askerî teşkilâtı vasıtasıyla Batı Türkistandaki durumlardan haberdar olabiliyorduk. Azerbaycandan haber almak için, Gur'yev (Üyşük) e de adam göndermiştik.

Aşkabadda oturan İngilizlerin bir müfrezesi, bir aralık Hazar Denizinde Fort Alekandrovsk'a gelmişti. Sibiryada demokrat rus hâkimiyeti yaşıyabilse, müttefiklerle anlaşarak bazı işler yapılabileceği umuluyordu. Alman cephesi bozulup, Türkıye de mütarekeye mecbur kaldığı zaman, müttefiklerin Rusya müstemlekelerindeki müslüman askerî teşkilâtına karşı 1918 yazında gösterdikleri güvensizliğin kalmıyacağı sanılıyordu. Muhtar ülkeler sıfatiyle Rusya federasyonu içinde kalmak fikrinde samimî olduğumuza Es-Er liderleri ile Çekoslovak rehberleri inanıyorlardı. Omsk'daki müttefik mümessillerini inandır-

---

181) Bunu, zamanımızın büyük Kazak şairi Mağcan Cumabay da, Başkurdüstandaki milli savaş günlerini kutluhyarak yazdığı parçalarında «Ural» dağına hitaben çok güzel anlatmıştır:

Uzun Ural Kün men Tün çek arası + Bir cagı Kün, bir cagı Tün balası
Argı cagı kök közdi cin uyası + Bergi cagı Türüktüñ Sar Dalası
Ural day ata meken cerlerine + Qasıyattı atanıñ görlerine
Avzı töktü çet elder iye bolup + Körsetip tur qısımdı erlerine.
Atamız bizdi ösirgen qayran Ural! + Moynıñ bur tunguçuña, bermen ural!
Qosılıp batır Türük balaları! + Taptatpa, colın kesip tizginge ural.

Yani: Uzun Ural Dağı! Sen Doğu ile Batı arasında sınır olduğun gibi, aydınlığın oğullarıyla (=Türklerle) karanlığın oğulları (=Ruslar) arasında da sınır teşkil ediyorsun. Senin öte yanın gök gözlü cinlerin yuvası olduğu gibi, beri yanın da Türkün Sarı Dalası (=bozkırları) dır. Ural gibi, atalarımızın mekân tuttuğu ülkeye, atalarımızın bu aziz kabirlerine ağzını yün basmış yabancılar sahip olmuşlardır. Oradaki erlere kıyıcılık yapmaktadırlar. Bizi terbiyeleyip büyüten babamız sen azametli Ural! Boynunu ağabeyine çevir. Türkün bütün kahraman oğulları! Burasını düşmana çiğnetmeyiniz. Düşmanın yolunu kesiniz ve atlarınızın dizginlerine sarılarak burasını müdafaa ediniz (**Mağcan Cumabay Üleñderi**, Taşkent 1923, s. 181-184)

mak hususunda da Alikhan Bükeykhan uğraştı. Zikri geçen Semerkandli Mahmud Khoca Behbudi, Kâzim Beyin dediğine göre doğrudan doğruya İngilizlerle anlaşmak azminde idi. Biz de o zaman «Rusya Müessesan Meclisi» âzaları tarafından Avrupaya gönderilen heyet içinde Türkistan, Kazakistan ve Başkurdüstan tarafından, Baku yoluyla Çokayoğlu Mustafa'yı gönderdik.

Fakat vaziyet gecikmeden Sovyetler lehine değişti. Emellerimize müsait olan hakikî demokrat «Meclisi Müessesan» (Samara) hükûmeti sukut edip âzalarının Avrupaya gitmesi ile Volga, Ural ve Sibirya taraflarında mahkûm milletlerin ve demokrasinin düşmanı olan generaller diktatörlüğü başladı. Bizim millî hükûmetlerimiz için, Taşkent komünistleri ile çarpışmakta artık mâna kalmadı. Amiral Kolçak, gerek Başkurt ve gerek Kazak (Alaş Orda) Hükûmetlerinin ve onların kurdukları millî orduların kaldırılmasına teşebbüs etti. Omsk'taki İngiliz Amerikan mümessilleri de, bize verilmesi vâdedilen silâh ve mühimmatı almak için giden subaylarımıza «bordrolarınızla Vladivostok'a gitmelisiniz, müsaade ancak oradan verilebilecektir» diye cevap verdiler. Omsk'ta Amiral Kolçağın subaylariyle Orenburga gelen İngiliz subaylarının, general Dutova, Başkurt ordusunun hemen dağıtılması yolunda tekliflerde bulundukları öğrenildi. Dutov, tabiî, bu teklifi tatbik etmekten âcizdi. Aynı zamanda Taşkende gelmiş olan Hindli Mevlevî Bereketullah ve refikı olan Türkiyeli subay Kâzım Bey, bize haber göndererek «Afganistan İngilizlerle savaş halindedir. Afganların Sovyetlerle anlaşarak buradan silâh almaları zarurîdir. Sovyetlerle barış yapın. Orenburg -. Moskova yolu açılsın» diye, teklifte bulundular. Başkurt ordusunun bazı alayları, daha ilkteşrinde cephanesiz kalmıştı. Sonteşrin sonlarında Kazakistan - Alaş Orda ve Başkurdüstan Hükûmetleri, birlikte Sovyet Hükûmetiyle anlaşma yoluna girdiler. Alaş Orda tarafından Baymak'ta bulunan Başkurdüstan Hükûmetine Berimcanoğlu Azimbek, ve Başkurdüstan tarafından da Alaş Ordaya İlyasoğlu Abdullah kanton ve hükûmetin serkâtibi (sonra Bukhara harbiye nazırı) Abdülhamid Ârifov gönderildi ve Sovyetlerle anlaşma işi kararlaştırıldı. 16 şubat 1919 da Sovyetlerle mütareke olup, Başkurdüstan mümessilleri Kulayov, Ahmet Zeki Velidî, Ilyas Alkin, Mollacan Khalikov; Alaş Ordadan da Baytursunoğlu Ahmet ve Karaldin Moskovaya geldiler. Turgaydaki Mîr Cakıp ve Azimbek ıdarelerindeki Kazak millî kuvvetleri ile bolşevikler arasında bazı anlaşmamazlıklar olduysa da, kolaylıkla halledildi. Semi'deki Alaş Orda Hükûmeti de, sonradan bolşeviklere teslim oldu. Bükey Orda Kazakları, çoktan sovyetleşmişlerdi. Han Ordasında bolşevik ihtilâl komitası, daha 2 son-

kânun 1918 de Generalov ve Seyit Kirey Nuralikhanovun idaresinde kurulmuştu. O yılın martında oraya, bütün Kazakistanın harbiye komiseri vazifesiyle aslen Turgay kazağı olan Mehmed Yar Tungaçın Moskovadan geldi. Buradaki komünistler tarafından takip olunan kazak münevverlerini (Çumbaloğlu, Niyazoğlu Mecit, Bekaliyev, Canbulatoğlu Sahipkiray, Bekmehmedoğlu Şefkat) celbederek hükûmet ve 1000 kişilik birinci Kazak suvari alayını teşkil etmişti. Talofka ise, Kızıl ve Beyaz Ruslar eline altı defa geçti ve çok adam kesildi. Burada Kızıllara muhalif fırkanın başkanı Karabayoğlu Mehmet Rahim ve Kazan Dârülfünunu talebesinden Canbulatoğlu Sahipkirey idiler. Burada Sovyet idaresi, ancak 1920 ilkbaharında yerleşti. Tungaçın ve arkadaşları, Kazak kızıl ordusu teşkilâtıyla meşgul oldular. Kızıl Ruslar ise, Tungaçını çekemediler. Nihayet o da, müsaade alıp askeriyle birlikte Orenburga taşındı.

Başkurdüstan ve Kazakistan Hükûmetleri Orenburgda bulunup, iktisadî ve harbî idareleri birleştirmek hakkında teşebbüslerde bulundular. Bu iş, Kazakistanla Başkurdüstan idaresinin bilfiil birleştirilmesi demek olacaktı. Bundan maksadımız güney Türkistanla birleşmek olduğunu Sovyet zimamdarları biliyorlardı. 1919 sonteşrin ayında «Halk iktisadiyatı Şûrası» reisi Rıkov namına yazılan bir muhtıra ile 1918 de Samarada kabul olunan «Cenubuşarkî Müslüman muhtar ülkeleri Birliği» projesi «müslüman» kelimesi silinerek «Cenubuşarkî muhtar ülkeler Birliği» projesi ismi altında sunuldu. Bunda mesele «millî» den çok «iktisadî» bakımından mütalâa edilmişti. Bu plâna göre Orenburg şehri Batı Kazakistan ile Kiçi Başkurdüstanın müşterek idare merkezi olacaklar, iktisadî idareleri birleştirilecek, bu ülkeye Orenburg vilâyetinin Rus Kazakları ile meskûn olan 68.000 km². yer, Başkurdüstandan Samara-Çilebi hattının güneyindeki kısmı (ceman 81.000 km². yer, 936.070 i, yani %76 sı Müslüman-Türk olan 1.230.059 nüfus) girecekti. Başkurdüstanın kalan büyük kısmının Kazanlılarla birlikte nüfusunun yarısı gayrimüslim bir republik teşkil eylemesini teklif ediyorduk. İşe bilhassa iktisatçı gözüyle bakan ve bize karşı müsbet fikir taşıyan Rıkov bu plânları kabul ettiyse de diğer Sovyet ricali yanaşmadı ve panislâmizm, panturanizm plânı diye düşmanca karşıladılar. Ayni senenin Kânunuevvel sonunda Moskovada Kremlinde Kalinin'in idaresinde iki toplantı oldu. Bu içtimalara Başkurdüstandan Ahmet Zeki Velidi, Fethulkadir Süleyman (şimdiki Abdülkadir İnan) ve Abdürreşit Bekbay; Kazakistandan Ahmet Baytursun, Özbekistandan Aralbayoğlu Utarbay, İbrahimoğlu Hüseyin iştirak ettiler. Fakat Ruslar küçük Başkurdüstanın dahi Kazakistan ve Özbekistanla

birleşmesine muariz olup onu Kazana tâbi kılmak istiyen Kazanlı komünistleri (Seyitaliyev, Burundukov ve Şamil Osmanov'ları), davet olunmadıkları halde içtimaa sokup kendileriyle beraber rey verdirip bu işi bozdular. «Biz verirdik işte kardaşlarınız istemiyor» diyen Rusların maksadı araya adavet sokmaktı. Neticede Kazakistan Hükûmetinin Orenburgda ve Başkurdistan Hükûmetinin de İsterlitamak'ta bulunmasına karar verildi.

Daha 1918 yılında, bolşeviklerle anlaşarak iş yapan yeni bir tip cemaat hâdimleri yetişmekte idi. Onlardan biri, yukarıda adı geçen Tungaçın, diğeri de Çimkent Kazaklarından Turar Rıskulov idi. Bu son zat, daha 1918 açlığı zamanında, ahaliye yardım hususunda bolşeviklerle iş birliği yaparak kendisini tanıtmıştı. Başkurtlardan Hâris Yumagulov da bunlardandı. Birisi de, Kazaklardan Cangeldin'di. Bu adam, evvelce hıristiyanlığı kabul edip idama mahkûm iken affedilmiş ve nihayet bolşeviklere katılmış birisiydi. Moskova Sovyet Hükûmeti, bu gibi kimseleri elde edip, daha 1918 yılında Alaş Orda hâkim bulunduğu zaman bile, Kazaklar arasında propaganda yapabilmişti. Ezcümle Cangeldin, Aday uruğundan Tevbe Niyaz'ı elde etmiş ve onun yardımıyla Turgay hududuna kadar geçip gelebilmişti. Rusya komünist fırkası, bu gibi kimselere, yerli sol sosyalistleri ve komünistliğe mütemayil unsurları toplayıp, ayrı Türkistan ve Kazakistan «komünist büroları» kurmağa müsaade etmişti. Başkurt Hükûmeti ve Alaş Orda, Sovyetlerle barıştıktan sonra Tungaçın, Cangeldin, Hâris Yumagulov ve Rıskulov gibilere mühim vazifeler verildi.

5

Bolşevikler Çağında Siyasî Hayat ve Onların Sömürge Siyaseti

Sefalet ve Kırgın

Türkistanın bütün son asırlardaki tarihinde örneği görülmiyen büyük siyasî hareket, 1918-1926 yıllarında sekiz yıl devam eden basmacı isyanı hareketleridir. Bu isyanı yapanlar, Rusyanın her tarafında tatbik edilen ve herkese malûm umumî «bolşevik iktisadî siyaseti»nden ziyade, «bolşevik sömürge siyaseti»ne minnettardır. Bolşevikler bugün rus köylerinde sosyalizm tatbik ederken, bunu zengin ve orta halli olan köylüleri sefalete düşürerek «kolkhoz» (yani köy komünası) sistemlerini cebrî bir surette yerleştirmek usuliyle icra ediyorlarsa; bunu Türkistanda da yapıyorlar. Bu, Rusyanın her yerinde köylülerin muntazam ve gayri

muntazam surette isyan ve protesto ede ede tahammül ettiği umumî bir belâdır. Fakat bolşeviklerin sömürge olarak Türkistanda tatbik ettikleri siyaset, tamamen ayrı bir şeydir. Bolşeviklerin umumî «iktisadî siyaseti» yüzünden Türkistanda da ahali, her şeyden mahrum kaldı. İktisadî hayat iflâs etti. Şehir hayatı değil de, yalnız köylü hayatından bahsedersek, 1914 yılıyla 1925 yılı arasındaki fark şöyledir :

Cumhuriyetler	Yıllar	Sulanan yerler (1000 desatina)	Sulanmıyan yerler (1000 desatina)	Saha (1000 desatina)
Özbekistan	1914	1685,0	529,1	2214,1
	1925	1285,4	328,6	1614,0
Tacikistan	1914	164,5	193,4	257,9
	1925	64,1	76,7	180,8
Kırgızistan	1914	444,8	109,7	554,5
	1925	238,7	93,9	332,6
Cem'an	1914	2194,3	832,2	3026,5
	1925	1628,4	509,2	2138,0

Hayvana gelince : 1915 yılında 483.000 at, 1.247.000 sığır, 1.740.000 koyun vardı. 1925 yılında ise, at % 52, sığır % 61, koyun % 40 kalmıştı. Bolşeviklerin kendileri tarafından neşrolunan diğer istatistik malûmatına göre, meselâ 1926 yılında umumî Rusya iktisadî idaresi tarafından neşredilen hesaplarda 1924, 1925 yıllarına ait rakkamlar, bu gösterdiğimiz rakkamlardan daha eksiktir. Her halde daha 1909 yılında (Masalski ve Machatschek'in hesaplarına göre) Cenubî Türkistanın bütün beş vilâyetinde ve iki hanlığında sulanan yer 4.600.000, baharî 2.200.000 ve hepsi birden 6.800.000 desatina olduğu halde, bolşevikler 1920 yılına kadar bunu, yarısından daha aşağıya indirmişlerdi. 1917-1918 yılları ihtilâlinde Rus Avrupasında durumun karışıklığı Türkistana hububat getiren demiryollarının kesilmesi dolayısıyla, Cenubî Türkistanda pamuk ekimiyle meşgul olan yerli ahaliden iki milyondan fazla nüfusun kırıldığını yukarıda söylemiştik. Sonradan demiryolu işleri yoluna konulduğu zamanda da hububat gönderilemedi. Bilâkis, Türkistanın kendisini beslemeğe yetmiyen hububatını paylaşmak üzere aç rus göçmenleri gönderildi ve buhran gittikçe şiddetlendi.

Evvelce ekime sarfolunan ark suları, 1919-1922 yıllarında pek çok sahalarda boşuna aktı. Bunun sonunda da bataklıklar ortaya çıktı. Zaten aç olup, bulaşıcı hastalıklara karşı dayanma kuvvetini kaybeden

ahali arasında sıtma ve diğer hastalıklar yayılarak, ölüm korkunç bir şekil aldı. Misâl için meselâ Fergane vilâyetinin en zengin tümenlerinden Nemengan tümenini alalım: Burada Rus göçmeni hiç yoktu. Yerli ahali 1914 yılında 303.709 kişiydi. 1920 hesabında 230.880 kişi, 1922 de ise 190.675 kişi sayılmıştı. Demek ki 1917 kıtlığında 73.100, 1921 de ise 40.905 kişi, ki hepsi birden 113.305 kişi yani bütün halkın %37 si, ölmüştür. Bu tümende çift hayvanı 1914 yılında 86.866 baş olduğu halde, 1920 de 31.574, 1921 başlarında ise 26.177 başa inmiştir. Ekim ise 1914 yılında 134.365 desatina olup, 1920 de 71.765 desatina 1922 de ise 60.000 desatinaya inmiştir. 1918-1920 yıllarında bolşeviklerin Bukhara Hanlığı ile mücadelesi de, Aşağı Zerefşan havzasında ahalinin kırılmasına sebep oldu. Bolşevikler, emîri taciz maksadıyla, Zerefşan suyunu Bukharaya vermiyorlardı. Bolşeviklere tâbi olan Semerkand vilâyetinde boşuna akıp, sıtma sahaları vücude geldiği halde, Bukharaya tâbi tümenlerde birçok nahiyeler kurudu. Khayrâbâd, Karaköl, Khargûş tümenlerinde hiç kimsenin hesap altına almadığı köyler bile kurudu. 1920-1922 yıllarında Zerefşan havzasının bütün tümenlerinde bulunarak bu durumu bizzat öğrendim.

Halbuki 1917-1918 yılı açlığı, Bukhara Hanlığının başka noktalarında da nüfusça gayet büyük zayiata sebep olmuştu. Şehrisebz, Karşı ve Guzar Beğliklerinde, evvelce 1914 yılında ziyaret etmiş olduğum bazı köyleri, 1921-1922 yıllarında harabe halinde gördüm. Karşı ile Kâsan arasındaki Toq-Mañgıt elinde nüfus yarı yarıya eksilmişti. 1917 yılında Rusya «Müessisler Meclisi» ne yapılan seçimden biraz önce, bir sayım yapılmıştı. Bu sayıma göre, Cenubî Türkistanın beş vilâyetinde 8.084.700 nüfus bulunuyordu. 1922 yılında Taşkentte neşrolunan resmî Sovyet istatistik mecmuasında [182]) bu beş vilâyette bütün nüfus 5.029.514 kişi; 1924 yılında yine Taşkentte neşredilen resmî istatistik yıllığında [183]) ise, beş vilâyette bütün nüfus 5.664.454 kişi olarak gösterilmiştir. Her halde iki buçuk milyon eksiklik var. O yıllarda Kazakistanda ekim sahası % 50,5 (1.700.000 hektar), hayvan ise % 43,9 azaldı. Bu arada at sayısından % 43,5 ; sığırdan ise % 45,7 kadarı eksilmiştir. Kazakistanın eski dört vilâyetinde nüfus 1916 yılında 4.118.450 kişi idi. Bu yıl ile 1920 yılı arasında bu vilâyetlerde nüfus, kişidir. Vaşcenin'in verdiği malûmata göre, yüzde 1,3 eksilmişti. 17 ilkkânun 1926 hesabına göre yeni Kazakistanın nüfusu 6.491.700 kişidir. Bu hesaptan eski «Türkistan Umumî Vâliliği» nden eklenen Sır Derya,

---

182) *Sredne - asiatski ekonomiçeski Rayon*, 1922.

183) *Statistiçeski Yejegodnik Turkestanskoy Respubliki*, t. I, za 1917-1923 g.

Yedisu, Karakalpak vilâyetlerinin nüfusu olan 2.356.900 kişi çıkarılırsa, geriye 4.134.800 kişi kalmaktadır. Halbuki yeni Kazakıstana eklenen Bükey Orda, Mañgışlak, doğuda Bukhtarma tümenleri vardır. O yıllarda Kazakistana pek çok Rus göçmeni de geldi. O halde 1926 yılına kadar nüfus çok eksilmiş oluyor. Vasçenin'in naklettiği Sovyet istatistiğine göre, 1921-1922 açlığında Kazakistanda nüfus zayıatı 700.000 kişidir. O arada Kustanay vilâyetinde bütün iyeliğin % 26,2 si kırılmıştır [184]). Burada kırılan ahali, hep Kazaklardı. Bundan başka Rus Hükûmetinin ve bilhassa Bolşeviklerin, yerli ahalinin sıhhatine hiç ehemmiyet vermemeleri, hattâ bazan kasdî olarak ihmal etmeleri yüzünden de ölüm çoğalıyor.

Aşağı Khorezmdeki Özbek ve Karakalpaklarla Yedisu dağ Kırgızları arasında ise, evvelce de bulaşıcı hastalıklar, bilhassa firengi hastalığı çoğalmıştı. 1926-1927 yıllarında o dolaylarda tetkikatta bulunan doktorların haberine göre, bu iki kavmin istikbali tehlikeli bir sahaya girmiş oldu. Bunu Profesör Barthold da, İstanbulda verdiği konferanslarında zikredip geçti [185]).

Bolşeviklerin Toprak ve Göç Siyaseti

Yerli ahalinin böyle kırıldığını söylerken, bolşevik önderleri her vakit «büyük inkilâpların büyük kurbanlarla husule geldiği tabiîdir» şeklinde müştehzi ifadelerde bulunuyorlar ve ahali kırılmasının önünü almak babında hiçbir tedbir almıyorlardı[186]). Halbuki Türkistana Rus göçmeni göndermek meselesi, bolşevikler çağında henüz Rusya sömürgecelik tarihinde misli görülmiyen bir hızla ilerledi.

Yukarıda zikrolunduğu üzere, bolşevikler sosyalist olmaları dolayısıyla, vazifeleri olan yer ıslahatı meselesini kendilerinin yerli ahaliye bir cemileleri şeklinde gösterip, bunu ancak 1925 yılı sonunda halletmeğe başladılar. Bu ıslahata ihtiyaç fevkalâde idi. Türkistanda toprak meselesi nesillerdenberi karışmış bir halde idi. Özbekistanda pamuk ekimi dolayısıyla ahalinin topraksız kalıp, toprak mülkünün karıştığını yazmıştık. Kazakistanda ise yerlilerin asla toprağı yoktu. 1891 kanununun 119 ve 120. ci maddeleriyle toprak, yerlilerin elinden alınmıştı. Türkmenistanda da durum karışıktı. Burada toprak meselesi, Rus gelmeden önce, urukların kuvvetine veya kuvvetsizliğine göre halledilmişti. Kuvvetli uruklar suyun (ırmağın veya kanalın) yukarı taraflarına

---

[184]) V. Vosçinin, *SSSR po Rayonam. Kazakistan*, Moskova 1929, s. 11-12.

[185]) Barthold, *Ortaasya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 220

[186]) Bu nevi sözleri bizzat Stalin'in ağzından kaç defa işitmişimdir.

yerleşmiş olup her gün sudan istedikleri gibi faydalanırlar, hattâ 10 desatinaya kadar yer ekerlerdi (meselâ: Tahtapazarda öyle idi); halbuki Merv civarında ortalama olarak ancak 3 desatina ekim yapılabilir, suyu da ancak 16 günde iki saat ve bazı yerlerde 20 günde bir saat alınabilirdi. İstifade hakkına göre toprak, « emlâk » (yani her iyeliğin irsî mülkü) ve «sanaşık» (yani her yıl taksim edilen yerler) olmak üzere iki türlü olur. Bu son nevi toprağın taksiminde adalet olsun diye bir adama hakkını muhtelif yerlerden azar azar verirlerdi ki, böylelikle 4-5 desatina toprağı olan bir köylü, birbirinden birkaç kilometre mesafede bulunan müteaddit arklar üzerinde ufak ufak tarla parçalarına malik bulunuyordu. Bu durumda doğru bir iğelik idaresi kabil olmuyordu. Bununla beraber burada topraksızlar da çoktu. Merv Vilâyetinde toprağı ancak 1-5 desatina olan «iğelik»ler yüzde yetmişti. Hülâsa toprak meselesi çok karışık bir durumda bulunuyordu. Bu meseleyi ancak hükûmet halledebilirdi. Halbuki bolşevik hükûmetinin 1926 yılında yaptığı toprak ıslâhatı (zemreforma), bu meseleyi halletmek değil, Rus göçmenleri için yerli ahalinin elinden toprak koparmaktan ibaret kaldı. «Islâhat» neticesinde Özbekistanın 4 vilâyetinde 215.134 desatina, Türkmenistanda 2.314 desatina toprak koparılıp bir kısmına yeni Rus ve Ermeni göçmenleri yerleştirildi. Kazakistanda ise toprak taksimatı meselesi, daha 17 nisan 1924 te kararlaştırılmıştı. «Cataq» (yani toprağa yerleşmiş) çiftçi ellerde 167.000 iğelik için 1.500.000 hektar, «yarı göçebe» çiftçi ellerde 1.000.000 iğeliğe 230.000.000 hektar toprak pay edilecekti. Üç yıl (1925-1928 yılları) içinde «cataq» lardan ancak 45.000 iğelik bilfiil, 44.000 iğelik nazarî olarak, « yarı göçebe çiftçiler » de ancak 515.000 iğelik nazarî olarak toprak aldılar. Fakat bütün bu ıslahatta Sovyet hükûmeti, «ıslahattan maksat toprağı, işliyebilene verip ekim alanını genişletmektir» diye talimat verdiğinden; yerli Kazaklar da toprağı işliyemiyen, bundan dolayı da ekim alanını genişletemiyen unsur diye tanındığından, onların meselesi ikinci dereceye bırakıldı. «Çok masraflı» olan toprak bölüştürme işi sonraya bırakıldı ve Rus göçmeni yerleştirilmesine daha çok ehemmiyet verildi. Sözde toprak bölüştürmek için gönderilen rus agranomları ve mühendisleri, Rus göçmenlerini yerleştirmek üzere daha ne kadar toprak koparılabileceğine ait bilgi edinmek için vazifelendirildiler. Yerli ahaliyi yerleştirip toprak vermek için Kazak komünistlerinin gösterdikleri mesai ve gayret, şovenizm sayıldı. Merkezî rus siyasetini tatbik sahasına getiren zat, sonradan Zinovyev'in «bozkır vilâyetlerinin firavunu» diye adlandırdığı Yahudi Galaşçukindir ki Leninin en yakın adamlarından biridir. Bu adam, Kazaklar için ayrılan yerlerin bile Rus göçmenleri tarafından gayrikanunî surette gasbe-

dilmesini haklı buldu. Bozkırdaki yerli Türkler için Rus göçmenlerinin serserice toprak gasbına karşı bir tek çare, millî Kazak ordusunun ve polisinin (militsiya) kurulması olabilirdi. Ona müsaade edilmek şöyle dursun, bilâkis yalnız Ruslar silâhlandırıldı. Kazaklar silâhsızlandırıldıklarından sonra onlara, güya lûtüf yapar gibi, şu kadar yüz bin desatina toprak ayırdık, dediklerinin de ehemmiyeti sıfıra indi.

Bolşevikler ilk önce göç ve yerleştirme işlerini düzene koyarken, eski çarlık çağının «göç ve yerleştirme idareleri»nin canlandırılmasına ihtiyaç duymuyorlardı. Çünkü, İç Rusyadaki iktisadî güçlük ve buhrandan dolayı Rus köylüleri ve işçi, kendi istekleriyle Türkistana geliyorlardı. Rus komünistleri de bu yolda teşvikler yapıyorlar, göçmen kafileleri için parasız vagon ve katarlar veriyorlardı. «Göç» (peresilenye) kelimesi yerine de «boşaltma» (ivakuatsiya) kelimesini kullanıyorlardı. Fakat, Türkistanı Ruslardan boşaltmak değil, İç Rusyayı boşaltmak murad olunuyordu. Mühim istasyonlarda «besleme noktaları» ve «boşaltma idareleri» denilen kurumlar, eski çar «göç noktaları»nın işini görmekle göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

Bolşevik çağının başlangıcında göç işleri, yerli ahaliden toprak gasbetmek şeklinde değildi. Bilâkis Sovyet Hükûmeti, meselâ Yedisuda 1916 dan sonra gasbedilen yerlerden az bir miktarını da, propaganda maksadıyla, 1921-1922 yıllarında gösterişli bir şekilde Kazak-Kırgızlara geri vermişti. 1921 haziranında Yedisuda, Corc Safarov idaresinde kırgız kongresi toplandı. Burada hilekâr Safarov, sözde çarın sömürge siyasetini tamamen esasından yıkıyormuş gibi bir durum alarak, Rusların, Türkistan fütuhatı hâtırası olmak üzere Uzun Ağaç'ta diktikleri âbideyi topla yıktırmış ve birtakım Kırgızlara gasbedilen topraklarını geri vermişti. Halbuki aynı ay içinde, Rusyadan on binlerce aç Rus göçmenleri getiriliyordu. Bolşevik önderlerinden Piatakov o yıl «İzvestiya» gazetesinde, İç Rusyada toprak ve göç meselesine dair yazdığı makalede Türkistanda iki milyon kadar ahalinin kırılmasıyla boşalan yerlere, hattâ onun kendi ibaresiyle «sahipleri kırıldıktan sonra hâli kalmakta olan evlere» İç Rusyadan bir buçuk milyon Rus göçmeni gönderip yerleştirmek ve bu işi bir yılda bitirmek pilânlarını yazdı. Bolşeviklerin göç siyaseti, umumiyetle bolşevik siyasetindeki iki yüzlülüğün en fahiş bir şeklini gösterir. Onlar, «çar hükûmeti Türkistana kapitalist ve köylü zorba (rusça «kulak»)lardan ibaret göçmen gönderiyordu; biz ise Türkistanda sınaatı ilerletmek için proleter ve şehirli Rusları gönderiyoruz» diyorlardı. Hakikaten bolşevikler çağındaki göç, başlangıçta çar zamanındaki göçün aksine olarak şehirlere yöneltilmiş, Rus göçmenleri şehirler ve hattâ şehirlerin müslüman mahallelerinde müslüman evlerinin boş odalarını

işgal ederek, rus ailelerini yerleştirmek ve oradan, önceden mevcut olan göçmen rus köylerine dağıtmak şeklinde olmuştu. 1921 yılındaki isyanlar, çok göçmen gönderilmesine ve yerleştirme işinin düzene konmasına engel oldu. İsyanlar bastırıldıktan sonraki yıllarda ise, bolşevikler göç siyasetine, doğrudan doğruya çar hükûmeti usulüyle açıkça ve yahut kapalı bir surette (meselâ «toprak ıslahı» bahaneleriyle) toprak zaptederek yerleştirir oldular. Bu meselelerde ellerinde en mühim silâh, suyun hükûmet inhisarına alınması olmuştur. Çar hükûmetinin yıllarla uğraşıp da ahalinin protestoları karşısında tatbikinde tereddüt gösterdiği «su inhisarı kanunu», bolşevikler tarafından 24 mayıs 1924 dekretiyle «inkılâbî» bir şekilde birden tatbik ediliverdi. Bolşevikler Kazakistanda Kazakların yerleştirilmesi hususunda çarın tahditlerini kaldırmış gibi bir tavır almakla beraber, bütün Rusyada olduğu gibi, Türkistanda da toprağın devlet mülkü ilân edilmesi ve buna ek olarak suyun inhisar altına alınması, bunlara, göç meselesinde istedikleri gibi hareket yollarını açmıştır. Zaten bu kanunun ilânından daha önce 1923 yılında eski «Türkistan Umumî Vâliliği»ne tâbi beş vilâyette Rusların sayısı 787.133 nüfusa, yani bütün Türkistan nüfusunun % 10,2 sine varmıştı. Halbuki 1897 yılında burada Ruslar ancak % 3, ve 1917 yılında ise % 5 kadardı. Demek bolşevikler kendi hâkimiyetlerinin ilk beş yılında, çarın 50 yılda yerleştirdiği kadar Rus göçmeni getirebildiler. Şimalî Türkistan (Kazakistan) da ise bu göç ve yerleştirme siyaseti, eşi görülmemiş bir şekilde tatbik edildi. Bundan da ilerde bahsedeceğiz [187].

Bolşeviklerin Pamuk Siyaseti

Pamuk siyasetinde, yani Türkistanın sulanan yerlerinden hububatı zorla çıkarıp böyle bölgeleri yalnız pamuk ekimine hasretmek babında da bolşevikler, kapitalizm çağını, çar hükûmetini çok geride bıraktılar. 1916 yılında 748.000 desatinaya çıkan pamuk sahası, 1922 de 77.400 desatinaya inmişti. Yani pamuk ekilen saha on defa eksilmişti [188]. 1925 yılında ise bunu, zorla 499.500 e çıkardılar. Bolşevikler Rusyayı pamuk hususunda Amerikaya muhtaç olmaktan tamamen kurtarmak istiyorlar. Rusya fabrikalarında sarfedilen 598.000 ton pa-

---

187) Bu bölümü yazarken faydalandığımız başlıca kaynaklar şunlardır : *«Narodnoye Khoziaystva Sredney Aziyi»*, *«Khlopkovoye Delo»*, *«Vestnik Irrigatsiyı»*, *«Sovetski Kazakistan»* dergilerinin 1925-1929 yılları nüshaları; *«Statistiçeski Yejegodnik Turkrespubliki»*, t. I-II Taşkent 1924. *«Vestnik Zemlegustroystva i Bereselenya»*, Moskova 1927-1928, N. 1-7,

188) Bk: N. B. Arkhipov,, *SSSR po rayonam. Sredneaziatskiye Respubliki*, Moskova 1927, s. 79-80.

muğun ancak 368.000 tonu Rusyada istihsal edilip, kalanı dışarıdan getirilmektedir. Buna göre pamuk almak için üç yılda Rusyanın dışarıya çıkarmak mecburiyetinde kaldığı paranın tutarı: 1925yılında 133.000.000 ruble; 1926 yılında 117.000.000 ruble; 1927 yılında 131.000.000 ruble; hepsi 381.000.000 ruble.

Şimdi, bu paranın da Rusyada kalmasını temin etmek istiyorlar. 1909 yılında sulanan 460.000 desatine olduğu halde, bolşevik çağında «Rus Orta Asyası»nda 1925 yılında ancak 1.831 desatineden ibaret bulunmaktadır. Bunu büyütmek için alınan hiçbir ciddî tedbirleri yoktur. Böyle olduğu halde bolşevikler, «beş yıllık pilân»ları mucibince Türkistanda pamuk sahasını 1930 da 275.000 hektara, 1932 de 330.000 hektara, 1936 da 942.000 hektara çıkarmak istiyorlar. Demek ki 1936 yılına kadar hububat ekimi, sulanan bölgelerin hepsinden çıkarılacaktır. Bunun için Rusya, Türkistana hububatı İç Rusyadan getirecek ve diğer taraftan «baharî» (kuru) ziraatin çoğaltılmasına çalışacaktı. Halbuki Rusya, hiçbir zaman Türkistana gerektiği kadar hububat vermemiştir. 1928 yılında 688.000 ton hububat istenmiş, fakat ancak 550.000 ton verilebilmiştir. Baharî ziraat ise, Türkistanda en tehlikeli bir ziraattir. Ahalinin mukadderatı buna bağlanamaz.

Yukarda söylediğimiz üzere Rusya, şimdi bütün Türkistanda toprağı ve suyu Rusya Devleti idaresine almış bulunuyor. Bu durumdan faydalanarak ahaliyi iki maksat için sıkıştırıyor: Biri hububat ekimini tamamen kaldırmak, öteki de köylüleri «kolkhoz»laştırmaktır. Bu iki siyasete mukavemet gösterenler «bay» (zengin, burjuva) sayılıp, her türlü işkencelere maruz kalmakta; hapis, sürgün, idam ve yağma edilmektedir. Eski belâların üstüne «toprak ıslahatı» siyasetinden zarar gören köylüler, şimdi pamuk ekmemek ve yahut «kolkhoz»a girmemek bahanesiyle toprağından mahrum ediliyor. Ellerinden çift hayvanları alınan köylülere, traktörler gösteriliyor. Umumî vâli Zelenski'nin bu yıl [189]) «Pravda» gazetesinde yazdığına göre, şimdi Cenubî Türkistana 4000 kadar traktör getirilmiştir. Bundan da ancak pamuk ekenler ve «kolkhoz» lara girenler istifade edebiliyorlar. Ziraat için zarurî olan at ve öküz ortadan kaldırılıp işin traktöre kalması, Türkistanın yerli zürraının mukadderatını Moskof malı olan traktör, yine onun tarafından temin edilen benzin, yine Ruslardan olan traktör tamir ustalarına, rus makiniste bağlamak demektir. 1930 yılında 300.000 iğelik kolhozlaştırılıp, pamuk mahsulâtının %30 kadarı bunların mesaisiyle istihsal edilecektir. Bolşevikler bu siyasetlerini tatbik için köylüleri sun'î kandırma ve pro-

---

189) **Yani 1928 de.**

vokasyonla birbirine saldırtıyor, yağma ettiriyor ve buna da «sınıf mücadelesi» adı veriyorlar. Bütün bunlar, sömürge ahalisini tamamen esir edip, hiç kımıldıyamıyacak, ekmek ve suyunu da ancak Moskovanın müsaadesiyle istihsal edebilecek bir hale koymak demek olduğundan, Türkistanda isyan harekelterini doğurmak ve büyütmekte âmil olmuştur. Komünist erkânından olup vaktiyle Cenubî Türkistanda bolşeviklerin umumî vâliliği mevkiinde bulunan Corc Safarov, basmacı hareketlerini doğuran sebepleri şöyle anlatıyor:

«Khokand Muhtariyetini dağıtmak, sınaî ve ticarî hususta en yüksek mevkii işgal eden ve burjuvalaşmış-zenginleşmiş olan Fergane vilâyetinde esersiz geçemedi. 1918 yılının açlığı bu vilâyet ahalisinden % 30 unu öldürdü. Buna rağmen Fergane pamukçuluk hayatında başlıyan buhran, bu vilâyette pek kalabalık bir işsizler ordusu yarattı. 1918 sayımına göre Fergane vilâyetinde 400.000 kadar işsiz çârikâr vardı («çârikâr», toprağı olmayıp başkalarına, bilhassa pamukçulara, muayyen bir pay almak şartıyla çalışanlara denilir). Bunlar, 1918 den önce hep işle meşguldü. Bundan başka daha bu vilâyette pamuk ekiminin geliştiği sıralarda, pamuk sermayedarları eline geçmiş 300.000 kadar topraksız dihkan - köylü ve 50.000 kadar fabrika işçisi vardı... İşte bu kadar kalabalık işsizler ordusunu, zenginler ve milliyetçiler, millî muhtariyet şiarını kullanarak, kendi lehlerine âlet edindiler... İşte basmacılık, bir yandan Khokand Muhtariyetinin dağıtılması ve sömürge siyasetinde takip edilen münasebetsizlikler neticesinde alevlenen millî istiklâl mücadelesi sıfatıyla, diğer yandan da Ferganedeki özbek burjuvasını eski refah ve saadetlerinden, yoksullarla işçileri, merdikâr ve çârikârları gündelik ekmeğinden mahrum eden iktisadî buhranlar esasında büyümüş bir harekettir» [190]). Hakikaten 1913 yılında 2.300.000 sayılan Fergane ahalisi, bolşevik çağında, 1921 yılında 1.500.000 kişiye indi. Bunun da 750.000i işsiz ve topraksız amele ve çârikârdı. İktisadî hayat böyle olduktan sonra, bolşevik çağında müslüman Türklerin siyasî ve içtimaî hayatının nasıl olacağı bundan anlaşılabilir. Bolşeviklerin dinî ve millî sahalardaki görülmemiş kıyıcılıkları da, ateş üzerine yağ dökmek demek oldu.

Ferganede Basmacılık

Türkistandaki başkaldırmalar, 1918 yılında gayrımuntazam bir surette her yerde baş gösterdi. Kazakistanın «Arka» bölümünde, daha 1916 isyanında önderlik eden **Kiyki Batır,** yine ozaman Khıyvada isyan eden Cüneyd Han, faaliyette idiler. Fakat bu hareketin

190) G. Safarov, *Kolonianaya Revoliutsia*, Taşkent 1921, s. 80 ve devamı.

merkezi Fergane oldu. Ferganedeki kıyamcılara «basmacı» denildiğinden bu ad, her yerdeki kıyamcılara verilir oldu.

«Basmacı», basmak masdarından «baskıncı» ve hücum edici mânasiyle önce eşkiya çetelerine denilmiş. Çar zamanında bu gibi çeteler, Türkmenistanda, Başkurdüstan ve Kırımda, istiklâl kaybedilip rus hâkimiyeti yerleşmek üzere olduğu zaman yaşamıştır. Başkurtlar bunlara Horasan ıstılahı ile «'ayyar» demişlerdir. Kırımda (ve onlardan alınarak Ukraynada) «haydamak» ıstılahları kullanılmış; Başkurtlarda Buranbay, Kırımda Halim, Semerkandda Namaz gibi kahramanlar meşhur olmuştur. Bunlar, müslümanlara dokunmayıp yalnız Rusları, rus fabrikalarını yağma ederler ve çok defa aldıkları ganimetleri ahaliye üleştirirlerdi. Ferganede bu gibi unsurlar, çar zamanında da eksik olmamıştır. Pamuk ekiminin gelişmesinden sonra Ferganedeki iktisadî durumun fenalaşması dolayısıyla eşkiyalığın ve cinayetlerin çoğaldığını, yukarda söylemiştik. Eski basmacılarda ve Türkiye çetelerinde olduğu gibi, Türkistan Özbek ve Türkmen çetelerinin de mânevî önderi «Köroğlu»dur. Bukhara, Semerkand, Cızakh ve Türkmen basmacıları geceleri toplanarak «Köroğlu» ve diğer destanları okurlar. Zâhiren eşkiyalık gibi görünen bu hareket, geniş halk kütlesinin düşüncelerinin ve heyecanının tercümanı olur. Bu münasebetle Akçuraoğlu Yusuf Bey, Sırpların istiklâl ihtilâllerinde rol oynıyan «Hödük»lerin, Yunan istiklâl hareketlerindeki «Kleft» ve «Palikarya»ların da yarı milliyetperver ihtilâlci ve yarı eşkiyalardan ibaret olduğunu hatırlatmaktadır [101]. 1918 yılından sonra kurulan basmacı yığınlarının birçokları ve en nüfuzluları, eski Köroğlu ananesiyle kat'iyen münasebeti olmıyan ağırbaşlı köy ilerigelenleri, bazan tahsilli kimseler oldularsa da, hepsine «basmacı» adı verilmiştir. Bundan dolayı «basmacı» kelimesi, Türkistanda şimdi «siyasî çete» ve daha doğrusu müstevlilere karşı sömürge ahalisinin isyanını temsil eden «çete»ler mânasında kullanılır. Özbek ve Kazak basınında şimdi, «Çin basmacıları», «Cezayir basmacıları», «Hind basmacıları» diye yazılmaktadır.

1917 ihtilâli zamanında basmacılardan Ferganede Merginan cıvarında **Mehmed Emin Bek,** Khokand cıvarında **Kiçkine İrgeş** adındakileri pek meşhur idiler. O yılın sonunda bunlardan birincisi Khokandda Türkistan Millî Hükûmeti kurulmadan daha önce, İrgeş ise millî hükûmetin kuruluşundan sonra hürriyet ve inkılâp yolunda çalışmak niyetiyle Khokand Millî hükûmetine dehalet ettiler ve kabul olundular. Mehmed Emin Bek Margilân polis müdürü, İrgeş ise Khokand hükûmetinin polis

---

101) Yusuf Bey, bu kitabın III. ve IV. kısımlarını müsvedde halinde okumuş ve kenarına, öteberisine kendi mülâhazalarını yazmıştı.

ve asker başkanı tâyin olundular ve kendilerinin eski silâh arkadaşlarını da maiyetlerine toplamış idiler. Gensberg'in dediği gibi, Khokand Millî Hükûmetinin bir tek askerî dayanağı bunlardan ibaret olup, pek değerli hizmetler göstermişlerdir.

Khokandda bolşevikler ile Ermeni daşnakları hücum edeceği zaman (1918 şubatında) İrgeş, Khokandın İç kalesinde bulunan Rus kuvvetlerinin silâhsızlandırılmasını teklif etmiş, fakat hükûmet 2 sonkânundan başlıyarak hükûmete riyaset eden Çokayoğlu Mustafa ve bazı diğer hükûmet âzaları tereddüt ederek kabul etmemek hatasında bulunmuşlar ve Taşkentten gelen bolşevikler ve Ermeniler, Millî Hükûmeti devirmiş ve şehri tulumbalardan gaz serperek ateşe verip harap etmişlerdir. Hükûmet âzalarından bazıları mahbus olup ve bazıları firar ettikten sonra İrgeş kendi başına iş görmüş ve köylere çekilmiştir. Mehmed Emin Bek de Margilândan çekilmiş ve kendisini «emir leşker» ilân etmişti. Kiçkine İrgeş, Khokand cıvarında 12 gün devam eden muharebede şehit oldu. Fergane basmacılarının başkanı Kürşirmet (Şirmehmet) Bekin hâtıratında bu münasebetle, «İrgeş şehit olduktan sonra Ruslar bunun arkadaşlarını bin türlü işkenceler ile öldürdüler, kadınlarının memelerini kestiler. Söz almak için çocukların başlarına çivi çaktılar» demektedir [102]. Kiçkine İrgeşin şehadetinden sonra yerine **Kâtte İrgeş** geçti.

Mehmed Emin Bek ise aslen Mergilân şehrinden olup, ozaman 23 yaşında idi. Bunlara ozaman Oş şehri ahalisinden çok cengâver olan **Khalkhoca** [103]) (43 yaşında) ve Endicandan **Parpı** (35 yaşında), Navkat cıvarındaki Kıpçaklardan Kökcar kasabasından **Muhiddin Bek** (40 yaşında), Nemengândan **Aman Pehlivan** (50 yaşında), Mergilân tümenı Gerbadda köyünden **Kürşirmet** (23 yaşında), onun biraderi **Nurmehmed Bek** (18 yaşında), Özkend cıvarındaki Kırgızlardan **Canıbek Kadı** (50 yaşında), yine Nemengânda Gaşabe köyünden **Rahman Kul Bek** kıyam hareketine iştirak etmişler ve ahaliden etraflarına asker toplayıp, şehirler hariç olmak üzere, bütün bu tümen ve nahyeleri idare ve aynı zamanda Ruslar ile harb etmeğe başlamışlardır. Şirmehmed Bek kendi hâtıra-

---

102) Şir Mehmed Bek'in hâtıraları, benim ricama binaen Ferganeli Nezir İsmail Kubağî tarafından çok mufassal olarak yazılmıştır. Bunun yegâne nüshası benim hususî kütüphanemde mahfuzdur.

103) Khalkhoca hakkında bir Macar esiri, resmini de ilâve ederek, *Magyarsag* gazetesinde 1933 temmuz 9 nüshasında bir hâtıra neşretmiştir. Bu Macarlar vatanlarına döndükten sonra da basmacılar hakkında çok aleyhdar neşriyatta bulunmuşlardır.

tında Fergane hanları zamanından kalan bir ıstılahla «qorbaşı» [194]) tesmiye olunan bu beğler tarafından teşkil edilen ordunun esas unsuru hakkında «ilk basmacılar eski merdikâr ve rabotçiklerden [195]) ibaret idi» demektedir. Gerçi ilk basmacı liderleri Khokand hükûmeti hizmetinde bulunmuş ve mezkûr hükûmetin dağıtılması üzerine dağa çıkmış zevattan ibaret idiyse de, Khokand hükûmetinin rusça tahsil gören münevver âzalarının, kendilerini halk kütlesine tanıtmamış olduğu görülmektedir. Meselâ Şirmehmed Bek, kendi hâtıratında Khokand hükûmetinden bahsederken, bunun ciddî bir rolünü hatırlamıyor. Yalnız «Fergane Muhtariyet başlığı Taşkendlili Mir Âdil Bay idi» diye geçmektedir. İrgeş ve Mehmed Emin Beklerin şiarları, Fergane basmacılığının tarihini yazan Gensberg'e göre, «Türkistan, Türkistanlılarındır; Türkistandan ecnebi boyunduruğunu defedeceğiz», «fakir ahalinin en son entarisini soyan Rus ile harb» idi. Bunların işleri Fergane vilâyetindeki Rus köylülerine taarruz oldu. 1918 yılı sonteşrininde Khalkhoca 700 kadar asker ile Celâlâbâd yenındaki Blagoveşçensk ve Spask adlı rus kasabalarını bastı. Rusların kadınları bile müsellâh idi. Ellerinde üç top da vardı. 1919 yılı şubat 27 sinde bolşevikler ile birleşerek canlarını kurtardılar, fakat iki ay sonra bolşeviklerin yağmasına maruz kalınca basmacı reisi Mehmed Emin Bek ile anlaşmak ve isyan hareketine iltihak etmek fikrine geldiler. Bunlar Taşkend bolşeviklerinin müsaadesi ile kendilerinden «Krestiyan (yani Rus köylüsü) ordusu» namı ile bir kat'a teşkil etmiş ve 5 mayısta Monstrov namında birisini kendilerine kumandan intihap etmişlerdi. Bu zat ise, bolşevik düşmanı idi. Mehmed Emin Bek ile birleşmek için muhabereye başladı ve 22 ağustosta anlaştı ve birleştiler. Bunlar Fergane vilâyetinde demokrasi idare usulünü yerleştirecek oldular. Safonov kumandasındaki bolşevik kuvvetlerini mağlûp edip, Oş şehrini işgal ettiler. Kaşgar serhaddindeki İrkeştam kalesindeki 215 neferden ibaret Rus garnizonunu silâhsızlandırıp, Pamir garnizonunu kendilerine ilhak ettiler. Endican şehrini işgal tecrübelerinde muvaffak olamadılar. Bir taraftan Bukhara emiri ve Afganistan ile, diğer taraftan Sibiryadaki general Kolçak ve Kaşgardaki ingiliz konsolosu ile münasebet tesis ettiler ve yardım istediler. Fakat Mehmed Emin Bek Beyaz Rus generalini âli kumandan olarak tanımadığından, kendisine va'dolunan yardımı elde edemedi. Mâmafih Monstrov, çarın Kaşgardaki konsolosu Uspenski'den

194) «Qorbaşı» (Radloff. *Wôrterbuch.* II, 963 «qorbaşı») Khokand Hanlığı zamanında polis müdürü, sancak beği mânasında kullanılıyordu. Safevîler zamanında kullanılan «Qorcıbaşı» tabiri ile bir asıldan gelmektedir.

195) «Rabotçik», rusça «raboçi» yâni «amele» den muharref.

harbe ait bazı yardımlar alabildi. Mehmed Emin Bek, İrgeş ile barışamadı. İrgeş, daha mayıs ayında, silâhını muhafaza etmek şartıyla, bolşeviklerle barışmış, mâmafih maiyeti ile beraber Khokand yanındaki Başkur köyünde murakıp bir vaziyet almıştı. Mehmed Emin Bekin harekâtına mâni olmadı. Mehmed Emin Bek ve Monstrov 24 eylülde, İrkeştamda Fergane muteberanından ibaret bir kongre toplayıp «Fergane Muvakkat Hükûmeti»ni teşkil etti. Hükûmet ve ordu reisi Mehmed Emin Bekin kendisi, siyasîler müdürü de Monstrov idi. Mehmed Eminin harb erkânı da Belkin isminde bir Beyaz Rustu. Bunlar Mehmed Eminin ve arkadaşlarının etrafında toplanan askerlerin bir kısmını alay, tabur, ve bölüklere taksim edip, intizam vermeğe, iaşe hususlarını tanzim etmeğe çalıştılar. Az çok muntazam bir «Kırgız alayı» teşkil ettiler. Mehmed Emin Bek «Fergane Muvakkat Hükûmeti»ne fazla millî şekil vermemek ve köylü Rusları korkutmamak maksadıyla rus usulünde «uyezd» (=tümen) taksimatını kabul edip, Beyaz Ruslardan «pristov» (polis müdürü) lar tâyin etti. Bununla beraber ordusunu, halis müslüman ordusu şeklinde muhafaza etti. Bu sırada sayısı 7000 kişiye bâliğ olan Fergane ordusunun ancak bir kısmı, rusça «rota» ve «eskadron» lara taksim edilmiş, ekseriyeti ise eski Khokand usulünce «yüz», «pansad» (500), «korbaşılık»lardan ibaret olup, Mehmed Emin'in kendisi de «emir leşker» tesmiye ediliyordu. Ağustos ve eylülde Fergane hareketi, Gensberg'in de dediği gibi, «geniş ahali kütlesinin isyanı» şeklini almış idi. Türkistanda bolşeviklerin vaziyeti çok müşkül bir devreye girmişti. Fakat eylül nihayetinde iş, basmacıların aleyhine olarak değişti.

Bolşeviklerin « Mülâyemet » Siyaseti Devri.

Moskova daha komünist fırkasının 1919 senesi mart ayında toplanan sekizinci kongresinde, milliyet ve şark meseleleri hakkında «şarklıları okşamak» kararını aldı. Başkurdüstan ve Alaş Orda hükûmetleri bu sırada artık Sovyetler ile barışmış bulunuyorlardı. Taşkentte teessüs eden Sovyet idaresinin Rus şövincilerinden teşekkül etmiş bulunduğu, hükûmet âzaları arasında 1914 senesinde Rus patriyotizm efkârını tervic maksadıyla tesis edilen monarşist «Sene 1914 cemiyeti»ne intisap edenlerin de bulunduğu ve bunların Sovyet devrinde yerlilere karşı takip ettikleri siyasetlerindeki edepsizlikler, Moskovaca meçhul değildi. Türkistan Sovyet idaresini ıslah hakkında Moskova «Fırka Merkez Komitesi» (TSK) 12 temmuzda bazı kararlar ittihaz edip, radyo ile Taşkende haber verdi. Burada yerli Türkistanlıların hükûmet müesseselerine tenasüp usulüne riayeten celbi, yerli ahaliye hüsnü muamele edilmesi emredilmiş ve merkezden Türkistan için mahsus bir «Türkistan Fevkalâde Heyeti» («Turkestansaiya

çererezveçayhaya komisiya» dan) ihtisarla «Türk - komisiya» gönderileceği bildirilmişti. Türkistan rus komünistlerini telâşa düşüren bu «radyo mukarreratı» dolayısile Taşkent hükûmet âzalarından Moskovada bulunan birisi (Tabulin) tarafından «bu mukarrerat, Merkez Komitenin kendi tedbiri olmaktan ziyade **Zeki Velidi** ile ve **Hindli Bereketullah**ın Lenin'e tesir ederek gönderttikleri bir radyo» olduğunu beyan eden bir telgraf da Taşkentte rusça «İzvestiya» ve türkçe «İştirâkiyun» gazetelerinde basıldı.

Bu adamın kısmen hakkı da vardı. Temmuzun bidayetinde Moskovaya geldiğimde Lenin, beni Kremline çağırıp, Hindistanlı Mevlevî Bereketullah tarafından Türkistan idaresinin ıslahı hakkında verilen bir projeyi verdi. Okuyup, kendisine izah etmemi ve Türkistan işleri hakkında ne gibi fikirlerim varsa, onları da yazıp kendisine vermemi teklif etti. Mevlevî Bereketullah, projesinde daha ziyade dinî meselelere ve müsadere edilen emvale, emlâke ve vakıflara temas etmişti. İki gün zarfında yazıp verdiğim teklifler şunlardan ibaretti : 1) Türkistan Sovyet hükûmetinin bütün müessesatını millî tenasüp usulüne göre teşkil etmek; 2) yerlilere komünistliği mecburî etmeyip, yalnız Sovyet temsil heyetlerine ve kongrelere gönderilecek namzetlerin müslüman amele sınıfı arasından gösterilmesini kâfi görmek ; 3) 1916 yılında ve Sovyet devrinde müsadere edilen araziyi iade etmek ; 4) müsadereleri durdurmak ; 5) Taşkende üç müslüman ve iki rustan ibaret âli «Türkistan komisyonu» göndermek ; 6) Türkistandaki «Kızıl Gvardiya» yi (yani gönüllü bolşevik askerî kıtalarını) dağıtıp yerine, müslüman kızılordusu göndermek ; 7) yerlilerden kızılordu teşkil etmek ; 8) Türkistan Ruslarından seferberliklerde alınmakta olan neferleri Türkistan ordusuna almayıp, İç Rusyaya sevketmek ; 9) basmacı harekâtını kuvvetle tenkil yerine, Türkistanın hukukunu itiraf ederek, irşat ve propaganda yoluyla yatıştırmak ve işe yarayacakları kızılorduya celbetmek; 10) yerlileri demiryol, posta ve telgraf işlerine ve mekteplerine celbetmek ; 11) çarların ve general Kaufmann gibilerin namına rekzolunan âbideleri şehir meydanlarından kaldırmak.

«Türk - Komisya» ya da müslümanlardan Turar Rıskulov, Nizamkhocayev ve Mirseyyid Sultanaliyev'lerin namzetliği gösterilmişti. Lenin bu teklifleri beğendi ve 12 temmuz radyosuna, bunların hepsini değilse bile bir kısmını derçetmiş bulunuyordu. Sovyet ricali gerek Kazak ve Başkurtların, gerek o zaman Moskovaya gelip arzularını beyan eden diğer Türkistanlıların taleplerine ehemmiyet verir gibi göründüklerinden, Moskova ile Ortaasya arasında oldukça samimî bir münasebet teessüs etmeğe başlamıştı. Bolşevikler o günlerde Zakaspi vilâyetinde

hâkim vaziyette olan İngilizlerin, ancak Beyaz Rus generallerini müslümanlardan Bukhara emîri gibi ortaçağdan kalma mutaassıp feodalleri ve mürteci unsurları kullandıklarını, aynı zamanda Afganistan tariki ile Türkistana gelen inkılâpçılar (Bereketullah ve prens Kumar Mahandra Pratap[196])) la bazı İngiliz düşmanı türk zabitlerini (Kâzım Bey) ve Volga Tatar komünistlerinden kendi lehlerine istifade ettiler. **Kâzım Bey** bu yılın mart-eylül aylarında Bukhara, Taşkent, Khıyva ve Aşkabâd taraflarında, Mevlevî Bereketullah ise Kazan ve Başkurt münevverleri arasında bolşevik lehine büyük teşvikatta bulundular. Bakuda neşrolunan bolşevik gazetesi «Novıy Mir» , Kâzım Beyi, «bugün Sovyetlerin Türkistandan idare olunan şark siyasetini idare eden zattır» diye târif ediyordu [197]). Bu aralık Afganistanda vaziyet İngiliz aleyhine dönüp, yeni emîr Amanullah Han, Sovyet Rusyaya büyük bir heyet yolladı. Moskova komünist fırkası merkezinin yukarıda mezkûr 12 temmuz radyosu da, Afgan heyeti âzaları olan Muhammed Veli Han, Muhammed Eslem Han, Feyiz Muhammed ve Muhammed Sıddık Hanların ve Türkiye mümessili sıfatı ile Kâzım Bey ve diğerlerinin Taşkentte toplu bulunduğu bir zamanda gelip, güya Türkistanın bütün hukuku Moskova tarafından tanınmış gibi telâkki edilerek, şenlikler yapıldı. Muhammed Veli Han da Taşkentte büyük ziyafetler verdi. 11 eylülde Beyazların tam mağlûbiyeti ile Samara-Orenburg'da demiryol hattı açılıp, Moskova - Taşkent münasebatı yoluna girdi. Afgan heyeti Moskovaya gelip, bilhassa Trotski bunlar ile pek tatlı ve görünüşte çok samimî muamelelerde bulundu ve aynı zamanda ilk teşrinde artık Anadolu haberleri yani Mustafa Kemal Paşanın hareketlerine ait malûmat ta gelip yetişti. Vekayiin efkârı umumiyeyi İngiliz aleyhine çeviren mahiyette inkişafı bolşeviklerin lehine propaganda şeklini aldı. 11 eylülde demiryollar açılıp Rusyadan yeni sovyet askerleri gelmesi ile bolşevikler 26 eylülde Oş ve 30 eylülde Celâlâbâdı alıp, oradaki Rus köylülerini de kendi lehlerine çevirdiler. Karargâhını Samaradan Taşkende nakleden kızıl ordu Türkistan cephesi (Türkfront) başkumandanı Frunze, o zaman cenup cephelerinde Vrangel'e karşı mücadele etmekte olan Başkurt ordusunun bir kısmını Türkistana celbetmek için çalıştıysa da, Başkurt kumandanlığı, Başkurt ordusunun taksim edilmiyeceğini, tekmil Başkurt ordusunun müstakil fırka sıfatı ile Türkistana celbolunmasını talep etti. Fakat Trotski ve Vatsetis bu orduyu Türkistana göndermeyip, cenup

---

[196]) Bunların faaliyeti hakkında bk. W. O. von Hentig, *Ins Verschlossene Land*, 1928, s. 238.

[197]) *Novıy Mir*, 15/2/1920.

cephesinde bıraktılar. O zaman Sovyet aleyhine hiç bir fena fikir beslemiyor, ordumuzu Türkistana izamdan, orada bir millî Türk Sovyet hükûmeti teşkilinden ve ona dayanç olmaktan başka bir gaye tâkip etmiyor idiysek te, Moskova zimamdaranını hiçbir türlü ikna edemedik. Türkistana Başkurt ordusu yerine «Tatar brigadası» gönderildi. Moskovadan izam olunan yeni «Türkistan Komisyası» 11 sonteşrinde Taşkende geldi. Eski «Türkistan Sovyet Hükûmeti» dağıtıldı. Âzalarından bazıları yerli ahalinin hatırı için nümayişkârâne bir surette Moskovaya sevk (güya nefi) edildi. Komisyon âzaları İliava, Kuybişev, Novitski, Rudzutak, Buki, ve Galaşçukin'den yani hep Ruslardan ibaret oldu. Umumiyetle 12 temmuz radyosu ile Taşkende bildirilen tâlimatın sâdece bir nümayişten ibaret olduğunu gösterdiği gittikçe tevazzuh ediyordu. Zaten Lenin, Sekizinci kongrede Başkurtlar ile anlaştığından bahsederken, bunları, kendisi ile müzakerelerde bulunan Fin burjuva milliyetçilerinden Svenhufvud ile bir gördüğünü söylemişti ve bu kelimenin de «domuz başı» demek olacağına işaret etmişti. Bu kongrede kabul edilen programın şark ve müstemlikelere dair kısmının 4. üncü maddesindeki müstemlike milletlerile «ihtiyat» tâbiri de, her şekilde anlanıp tefsir edilebilmekte, 3. üncü madde ise, milletler hakkındaki kararın muvakkat ve geçici mahiyette (odna iz perikhodnıkh form) olduğunu söylemekte idi. Buna bizim münevverlerden çoğu dikkat etmiyordu, çünkü Ruslar pek nazik hareket ediyorlardı. Bu bilhassa komünist fırkasının «müslüman fraksiyan» ve «müslüman büro» larını ilga meselesinde açıkça görüldü. Bu «büro» lar komünistleşmekte olan yerli Türk gençliğinin yegâne toplanma yerleri idi. 1919 yılı mayıs 24 te Türkistan « müslüman komünist büro » larının kongresi Taşkentte toplandı. Burada rol oynayanlar **Turar Rıskılov, Sadullahkhoca Tursunkhocayev** ve **Nizamkhocayev** ler idi. «Türk - Komisya» geldikten sonra, 1920 şubat 4 te toplanan ikinci kongre ise, bu «büro» lar için mezar oldu. Burada Rıskulov ve Emin efendi zadelerin Türkistanı «Türk Sovyet Cumhuriyeti» tanımak, burada «Kızıl Türk millî askeri» teşkil etmek, «haricî işleri de Türkistan hükûmetinin kendi eline almak» hakkındaki teklifleri Rusları kuşkulandırdı. Ruslar, Rıskulov'un enternasyonalist kesilerek milliyetçilere taarruzda bulunmasına da inanmadılar.

Nihayet Tursunkhocayev, yalnız Müslümanların değil, belki bütün Türkistan Rus ve Müslümanlarına müşterek olan «Umûmî Türkistan Komünist Fırkası Merkez Komitesi» («Krayevoy komitet Turkestanskoy Kommunistiçeskoy Partiyi» = ihtisarla « Kraykom ») serkâtipliğine davet edip ve kendisine güya «Türkistanın haricî işleri idaresi » ni verip Rıskulov'u « Türkistan İcra Komitesi » (« Turkestaniski

Tsentralnıy İspolnitelnıy Komitet» = ihtisarla «Turtsik») reisi, Nizamkhocayev'i âza edip müslüman bürolarını güya kongrenin kendi kararı ile kapattılar. Hakikatte « Turtsik » ve « Kraykom » ların ehemmiyeti yoktu; bütün iş «Türkfront» (yani «Türkistan Cephesi») kumandanı Frunza'nın ve «Türk - komisya» sının elinde idi. Türkistan hükûmetine istinatgâh olmak üzere getirildiği söylenen «Tatar brigadası», Frunza tarafından basmacılara karşı mücadeleye, Ferganede efkârı umumiyeyi basmacılık aleyhine çevirmek yolunda istihdam edildi. Tatar brigadası ile beraber Türkistanın milliyetçi münevverleri de, lüzumu olmadan Afganistan ve Türkiye isimlerinden de istifade ederek, propaganda yapmak ve «Sovyetlerin islâm ve Türk âleminin halâskârı» olduğunu anlatmak için hep Ferganeye sevkedildi. Ruslar gösteriş için «fırka reisi» ve «hariciye nazırı» olarak tâyin ettikleri Sadullahkhocayı da bu propaganda seferinin başına geçirdiler. Basmacılar arasında kendi yollarının hak olup olmadığı hakında tereddüt hâsıl oldu. Daha 1920 17 son kânunda «kristiyan ordusu» kumandanı Monstrov, Sovyetlere dehalet etti. Mehmed Emin Bek'in yanında Ruslar az kaldı. 31 sonkânunda korbaşılardan Mahkem Hacı ve Ekber Ali 600 silâhlı ve 2000 silâhsız nefer ile 2 şubatta Parpi korbaşı 3.000 nefer ile Sovyet tarafına geçtiler. 4 şubatta Ruslar mühim kuvvetle Mehmed Emin'in karargâhına hücum edip, kendisini mağlûp ettiler. Martta Mehmed Emin, Sovyetler ile müzakereye başladı. Mehmed Emin yalnız kendisi için ayrı bir kıt'a istiyordu. O zaman Tatar brigadası yanına Özbek ve Kazaklardan da bir kısım kızıl asker katılarak bu askerin hepsine birden, propaganda maksadı ile, «Türk brigadası» ismi verilmeğe başlanmıştı. Mehmed Emin Bek kendi askerlerinin şu «brigada» içinde ayrı bir kıt'a teşkil eylemeleri şartı ile 7 martta sulh akdetti ve müsalâha vesikası rusça ve türkçe olarak neşredildi [198]). Müsalâha mucibince, Mehmed Emin Bek-in bütün silâhları elinde kaldı. Mart ortasına kadar basmacı fırkalarının çoğu, kızıl orduya iltihak edip, itaat ettiler. Ruslar onlardan ayrı «Birinci Özbek süvari brigadası» teşkil edecek gibi göründüler, ve bütün korbaşılara ve milliyetçi münevverlere öyle vâdettiler.

Korbaşılardan **Şirmehmed Bek** (=**Kürşirmet**) bu meselelerde çok hassaslık gösterdi. Sovyetlere dehalet etmedi ve sene nihayetine doğru Bukhara emîri ve Afganistan ile münasebata girdi ve Ruslar ile mücadelesine devam etti. Bu tarihten itibaren kendisinin «Emir-i leşker-i islâm» olduğunu ilân etti. Mart - nisan aylarında Fergane basmacılığı

[[198]) Mehmed Emin Bek'in akdettiği bu barış vesikasının fotoğrafı, Willford, s. 273, 324'te neşredilmiştir.]

belki en şiddetli buhran devrini geçiriyordu. Sovyetlerin «mülâyemet» siyasetlerine aldanan münevverler Şirmehmedi de teslim olmağa dâvet ediyorlardı. Türkistan hükûmet âzasından Nizamkhoca'nın, hükûmet tarafından vekil olarak gelip, tekliflerde bulunduğuna ait Şirmehmet Bek'in hâtıraları pek mühimdir. Diyor ki: «Nizamkhoca Skoblevden gelip sulh teklif etti. Ben şimdi Türkistan hükûmeti oldum, siz de bize verilin, hepimiz bir olalım» dedi. Ben de, «Taşkentteki Rus erkânı harbi ve ordusu da sizin emrinize tâbi midir?» dedim. O da «evet» dedi. Ben, «Türkistandaki Rus ordusu, size tâbi olduğu doğru ise, siz onlara bugünden itibaren bütün Türkistanı terkedip gitmeleri emrini verin, o saat ben de sizin hizmetinize şitap ederim» dedim. Nizamkhoca bir şey diyemedi. Başını eğdi ve mahcup olup geri döndü» [199]).

Şirmehmed Bek bu aralık kendi askerî ve idarî işlerini tanzimle ve her tarafla münasebet tesis eylemek işleriyle meşgul oldu. 31 mayısta (1337, ramazan 1) biraderi Taş Mehmedi Afganistana elçi olarak gönderdi ve idarî teşkilâtnı eski Khokand hanları usulünde tanzime başlayıp, Mollacan Kari namında birisini «reis» yani polis müdürü, Ekber khan İşan'ı «Şeyhülislâm» tâyin edip, Abdüsselâm Kari'yi «mirzabaşı» (hükûmet başkâtibi), Nezir Can'ı «maliye müdürü», Molla Hacıniyazi «vak'anüvis», kendi yanında müşavir heyet olmak üzere de Fergane muteberanından 12 kişilik bir «şûra» tâyin etti. Bunlar ile ekseriya kendi köyünde ve Karatepe köyünde toplanıp görüşüyordu. El içinde de «kadı», «miñbaşı» «emin», «ellikbaşı» lar nasbetmiş, yine tüfenk tâmiri ve fişenk dökmesi için ustalar toplayıp hocalardan bir ustayı «ustabaşı» tâyin etmişti. Afganistana giden biraderi Taş Mehmed bir sene sonra, maiyetinde Afganlardan Ekber Han Burut nam bir memur bulunduğu halde, avdet etti. Bundan sonra Şirmehmed Bek kendisini Afganistan tebaası addeder oldu.

Yerli Türkler Nasıl Aldandılar

Bolşeviklerin samimiyetsizliği ve «mülâyemet» siyasetlerinin yalanlığı, daha 1920 senesinin bidayetinde tahakkuk etmiş, müslüman gençlerini güya «bütün Türkistan ahalisinin, bütün fırkanın başına geçirmek» tedbirleri, eski «müslüman büro» larının lâğvı, «hükûmet başına geçirmek» te yalnız basmacılara karşı propaganda için muvakkat çare olduğu, daha o yılın nisanında tahakkuk etti, Türk komünistlerini hayal sukutuna uğrattı. Millî ordular teşkili meselesi yalan çıktı. Hattâ mevcutlarını bile dağıtmak tecrübelerine başlandı. Bunun gibi Stalin, Başkurt ordusu general Yudeniç'e karşı Petersburgu müda-

199) Şirmehmed Bek'in hâtıratı, s. 17.

faa ettiği halde Başkurdüstandaki Rus köylülerine komünist fırkaları teşkili bahanesi ile silâh dağıttı ve aynı zamanda Başkurt ordusunun ayrı düşen bir fırkası (Murtazin fırkasını) diğrleri ile birleştirmemeğe çalıştı. Başkurt ve Kazak cumhuriyetlerinin iktisadî idarelerini birleştirip her ikisinin karargâhını Orenburgda yapmak, Rus muhacirleri ve arazi meselelerinin esas hatlarını çizmek maksadı ile Moskovada Kremlinde Kalinin''in idaresi altında toplanan içtima da, yukarıda zikrettiğimiz veçhile, Rusların entrikaları neticesinde semeresiz kaldı. İsterlitamak şehrini de komşu Ufa vilâyeti Rusları ile ihtilâflı bir halde bıraktılar. Aynı zamanda Başkurdüstanda muhacir Rusları, alenen yerlilere karşı tehyiç ediyorlardı. Rus dahilî harbinde mutazarrır olan Başkurtlara yardım için tahsis edilen para («Başkiro-Pomoç») Başkurdüstanda millî hükûmetin aleyhine ve Moskova lehine propaganda ve muhalif teşkilât vücuda getirmeğe sarfolunup, İsterlitamak, Başkurdüstan hükûmeti ile Moskova mümessilleri (Preobrajenski, Artium, Samoylof, Dudnik) arasında çok ciddî iskandallar oldu. Orenburgda küşat olunmakta olan Başkurt harbiye mektebi kapatıldı.

Kazakıstanda da vaziyet böyle oldu. Gerçi 10 temmuz 1919 «dekret» i ile Kazakıstan otonomisi tasdik edildi ise de, reis, Piskovski idi. Âzaları biribirine fikir itibariyle zıt ve düşman şahsiyetlerden olup, bunlardan biri, kazak memurlardan Mindeşov, milliyetçi şâir muharrir **Ahmed Baytursun,** tanassur etmiş ve vaktiyle papas ve misyoner olup milliyetçilerin düşmanı bulunan ve mücahit Abdülgaffarın katili olan Ali Cangeldin (rusça ismi İvan Aleksandroviç Stepanov) ve diğerleri. Daha 1918 yılı martında Moskovadan gelip bütün Kazakıstan namına «millî kazak kızıl ordusu» teşkili ile meşgul olan **Mehmedyar Tungaçin,** Bükey Orda'da topladığı bin kadar muntazam Kazak askerini Orenburga nakledip, Kazak Hükûmetine dayanak etmek arzusunda bulunuyordu. Diğer taraftan bu Mehmedyar ve arkadaşları Doğu Kazakıstanda «Alaş Orda» namına **Toktamışoğlu** idaresi altında teşekkül eden askeri de Bolşevikler ile barıştırarak «Kazak kızıl ordusu» içine almak uğrunda çalışıyorlardı. Sene nihayetine kadar bu plânların hepsi bozuldu. Tungaçin fırkasını demiryolla, Saratov-Samara tariki ile, göndermediler, Ruslar için o fırkanın dağılması matlûp olduğundan, Uralsk yolundan yani askerlerin evleri bulunan taraflardan gönderip Orenburga gelinceye kadar bin neferden kala kala yalnız iki yüzü kalıp, hepsi yolda dağıldı. Toktamışoğlu fırkası Semi Palat ile Zaysan arasında kızıl orduya iltihak için geldiğinde hainane bir surette hücuma maruz kalıp Toktamışoğlunun kendisi, Ufa mirzalarından Petersburg üniversitesi talebesinden gayyur milliyetperver gençlerden **Sultanbek Mamliyev** ve

diğer arkadaşları öldürülüp, «Doğu Alaş Orda» ordusundan hiçbir şey kalmadı. Sene nihayetinde (10 ilk kânun) Sovyet Hükûmetine iltihak eden «Ural vilâyeti» nde (diğer tâbirle «Batı Alaş Orda» da) Cihanşah ve Halil Dostmehmedovların teşkil ettikleri askerî fırkalar da böylece dağıtılıp Orenburgta yeni teşekkül etmekte olan «Kazakıstan» Hükûmetine millî mevcudiyet göstermek imkânları ortadan kaldırıldı [200]). Alaşordacılar da perişan bir halde takip ediliyorlardı. **Alikhan Bükeyhanov** daha firar halinde idi, **Mirazim Kıdırbayev** ile **Muhtar Avezov** Semi'den kaçıp 1920 senesi martında Başkurdüstana geldiler.

Özbekistanda da iş böyle idi. Şubatta hükûmet başına geçirilen Turar Rıskulov ve Sadullakhoca Tursunkhocayev grupuna karşı daha nisan ayında ciddî kumpanya başlandı. Maksat bunları «Turtsik» ve «Kraykom» dan atmak idi. Buna ait tertibat alan «Türk-Komisiya» nın entrikaları hakkında bilâvasıta Lenin'in kendisi ile konuşmak isteyen Rıskulov ve Nizamkhocayev mayıs ayında Moskovaya geldiler. Nisan ve mayıs aylarında herkes artık aldandığını hissetmiş ve şaşalamıştı. Bu vakit Moskovada birçok temaslarda bulunduktan sonra Taşkende dönüp gelen Hindli Mahandra Pratap, Bereketullah ve Kâzım Beyler de kendilerinin kâmilen aldanmış olduklarını sezdiler. Kâzım Beyin Afganistan ve Türkistan seyahati hakkında yazmış olduğu mufassal hâtıratında şu cümleler vardır : 1920 senesi sonkânun 1 : «Hind prensi Mahandra Pratap, Bereketulah ve Afgan heyeti Moskovadan meyus bir halde dönmüştüler. Artık şimdi ellerimiz ve ayaklarımız bağlı gibi duruyorduk. Ne yapacağımızı bilmiyorduk» . 20 kânunusani : «Türkistanın haricî işlerini de Tursunkhocayev'in elinden alıp Rus yahudisi Brovyda'ya verdiler. İhtimal beni (Kâzım Beyi) Afgan casusu ve Bukhara emîri ile Afganistanın müttefikan Rusya aleyhine hareketini hazırladığımı zannediyorlar. Herhalde bu baziçede biz yandık». Mayıs 1: «Bereketullah tekrar Taşkende geldi. Her ikimiz bedbindik. Sovyetler tarafından İrana gönderilecek İranlı eşkiya reisi Khodo'nun fırkasını ziyaret (yani onlar arasında propagandada bulunmak) için Bereketullah ile bizi Aşkabada gönderdiler. Makhtum Kuli Hanı ziyaret ettik [201]). Bolşevikler beni ve Bereketullahı İran müfrezesinin ihtiyat kısmına ithal etmişler. Bu ne demekti? Biz protesto ettik ve Taşkende avdet ettik. (Taşkendin) Eskişehir (kısmı)nda İslâmbay nam birisinin hanesine indik, burada bizi çeka(=gizli polis) bastı. Taharriyat yaptı ve tevkif

---

200) *Qizıl Qazakıstan*, 1928, N. 8, s. 110-112; *Noviy Vostok*, V. 225.

201) Bu zat 1881 de Türkistan müdafaasına iştirak eden başbuğların bir reisi sıfatiyle yukarıda s. 236 da zikredilen Makhtum Kuli handır.

edildiğimizi ilân etti. Hariciye komiseri Gupner bu işin, kendisinin haberi olmadan yapıldığını söyledi. Bu vukuat üzerine artık Türkistanda kalmanın mânasızlığı anlaşılmış oldu. 20 ağustosta Cemal Paşa Taşkende geldi. Bereketullah ile beraber kendisini ziyaret ettim ve şarktaki faaliyetimizin safahatını bir bir anlattım ve şimdiki elîm vaziyetimizi izah ettim. Fakat Hindistana karşı bir iş yapamıyacağını, kendisine hiçbir türlü anlatamadım» [202]).

Arazi meselesinde Moskova mümessilleri Başkurdüstanda ve Kazakistanda Rus göçmenleri tarafını iltizam edip, onları fırka namına silâhlandırdılar. Bunlar Ufa vilâyetinde, yani Sovyetlerin kendi topraklarında, vâki olan isyanlarda Başkurt Hükûmetinin parmağı olduğunu isbata çalıştılar. Bu meseleler üzerinde Moskova mümessilleri Artium ve Priobrajenski ile olan ihtilâfın halli için, mart nihayetlerinde Trotski Ufaya gönderildi. Ufa vilâyeti isyanları esnasında Başkurdüstanda sükûnet tam olduğunu, Moskovadan gelen haberlerin yalan olduğunu bizzat anladı ve Artium ile Priobrajenski'yi kendisi ile beraber Moskovaya götürdü, Başkurt ordusuna yardım edeceğini va'detti. Bunu müteakiben otuz bin tüfenk, iki batarya top, tayyare ve pek çok mühimmat verdi. Fakat Stalin ve Dzerjinkski'ler elaltından işlerine devam edip Başkurdüstandaki Rus göçmenlerini kudurtmakta devam ettiler. Ben ve İlyas Alkin, daha 1919 yılı başında komünist fırkasının yanıbaşında «İnkılâpçı Sosyalist Fıkra» ismiyle bir millî sosyalist fırka teşkil ederek «Üçüncü İnternasyonal»e girmek uğrunda çalışıyorduk. Fakat «Politbüro» serkâtipleri olan Stalin ve Stasova, böyle bir fırkanın resmileştirilemiyeceğini söylediler. Stalin bana ve Kazaklardan Ahmed Baytürsuna hitabederek «komünist olmadığınız halde fırka âzası olmalısınız» diye şaka etmişti. Filhakika biraz sonra bizi fırkaya ithal eder oldular. Bana âzalık biletini henüz vermemişlerdi ve ben daha fırka meclislerine de iştirak etmemiştim. Fakat bizi fırkaya ithal eylemekteki maksatları vâzıh olarak malûmdu: Bizi fırka zinciri ile bağlamak ve millî hükûmetleri de tamamiyle komünist fırkası eline geçirmek ve bu cumhuriyetleri «çeka» ve «kombed» = («komitet Bednotı» yani «fukara komitesi»)ler ile doldurmak, Kazakıstan ve Başkurdüstanda tamamiyle Moskova hegemonyasını yerleştirmek, iktisadî idareyi ellerine almak istediler. Stalinin bizzat idare ettiği «Millî İşler Komiserliği» etrafında dolaşan «millî işler mütahassısları» teşkil edilen ve edilecek cumhuriyetleri kabilelere göre kurmak plânları ile meşguldüler.

---

[202]) Kâzım Beyin hatıratı kendi elinde bulunmaktadır. Bundan tarafımdan çıkarılan müntahabat kütüphanemde bulunuyor.

Leninin arkadaşı Artium'un tasavvuruna göre Başkurdüstan, Ufa vilâyetine ilhak edilmeli ve bu cumhuriyetle Kazakıstanın arasında bir Rus vilâyeti («Orenburgskaya Gubernia») bizzat Moskovaya tâbi bulunmalı idi. Diğerine göre Türkistanda Kazak ve Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen ve Tacik yekdiğerinden idarî hususta ayrılmalıdır. Bu yolda yeni bir adım olarak bu yıl (1920) 27 mayısta Kazanda «Tatar Sovyet Cumhuriyeti» ilân olundu. Bunun bir taraftan faydası da vardı. Çünkü bugüne kadar Kazanlılar hep «Rusya İslâmlarının merkezi ve kalbi olmak» hulyası ile otonomi ve istiklâl hareketlerine karşı vaziyet alıyorlardı. Şimdi bu cumhuriyetin ilânı sayesinde, kısır olsa dahi, millî cumhuriyet idaresine alışacaklardı. Fakat diğer taraftan bunun gibi birçok cumhuriyetlerin teşekkülüne başlanması «parçala ve hükmet» şiarı tatbik edilmesinin biraz daha genişlemesi demek idi. Biraz sonra Çuvaş vesair cumhuriyetleri ve «muhtar vilâyetleri» kuruldu. Ertesi yıl (14 haziran 1922) «cumhuriyet» ismi muhafaza edilmekle beraber, Başkurdüstan bilfiil eski Ufa vilâyetine ilhak edilmiş oldu. Türkistan da «pantürkizm» tehlikesini ve ona karşı cezrî tedbirlerle mücadele edilmesi zaruretini Moskovada ısrarla iddia ve ispat eden zat, Stalinin yakın dostu aksak gürcü İlyava idi. Neticede bolşevikler pantürkizm aleyhine her yerde tertibat aldılar. Halbuki bu vakit Avrupa [203]) ve Hind-ingiliz ve Hind-müslümanları [204]) neşriyatında, Sovyetlerin Türkistanda yerlilerin istiklâl hukukunu tamamiyle tanımış ve bolşeviklerin Şarkta şarklıların hukukunu tanımak esasında kuvvet kesbetmekte olduklarını yazmakta idiler. Anadoluda harekâta geçmiş olan Mustafa Kemal Paşa da Erzurumdan, «Orenburg hükûmeti islâmiyesi reisi» sıfatıyla benim adıma, kardeşlik hisleri izharı ile, bir telgraf göndermişti. Hülâsa, Orta Türk cumhuriyetlerinin ozaman son nefeslerini almakta olduğu Rusya haricinde kat'iyen malûm değildi.

Gizli Teşkilât

Fırkaya dahil olmamın resmî ciheti daha tamam olmamış ve fırka bileti almamış olmama rağmen, nisan nihayetinde Lenin ve Stalinin, beni güya bir «müşavere» için Moskovaya fırka adına dâvet eden telgrafları geldi. Beni Moskovada alıkoyacaklarını biliyordum. Gitmemek de mümkün olmuyordu. Başkurdüstanda silâh kaldırmak, ozaman ortalıkta bir Beyaz-Rus kuvveti de olmadığından, yalnız başımıza harbetmek demek olacaktı. Başkurt hükûmeti âzaları ve Başkurdüstanda bulunan Türkistan ve Ka-

---

203) Meselâ *Der Neue Orient* mecmuasında.

204) Bk. Dr. A b d ü l g a n i, *A Revue foor political Situation in Central Asia*, Lahor, 1921.

ak münevverleri İsterlitamak'ta toplanıp müzakere ettik ve gizli inkılâp teşkilâtı vücuda getirerek, 13-14 adam Türkistana gidip çalışmağa ve bunun tatbikatı hakkında konuşmak için Türkistan, Kazak ve Başkurt mümessilleri ile Moskovada toplanmağa karar verdik. Mayıs bidayetinde Moskovaya geldim. Stalin ve Kamenef («Politbüro» yâni Komünist fırkasının kalbi demek olan «siyasî büro») beni çağırıp, epeyce bir zaman beni Başkurt kuvvetleri ile beraber Ukraynadaki cenup cephesinde bulundurmak, sonra Moskovada «milletler şûrası» nda millî cumhuriyetler için yeni konstitüsyon tertip etmek yolunda çalıştırmak istediklerini, millî cumhuriyetlerin iktisadî ve askerî meselelerde Moskovaya sıkı bir surette bağlanması, Sovyet menfaatları noktasından lâzım olduğunu söylediler. Bununla beraber Stalin, ikinci defa hususî olarak, bütün bu tertibatın Trotski tarafından yapılmakta olduğunu, güya bu zat ve Dzerjinski şark vilâyetlerinde benim şahsî nüfuzumun artmasını, Sovyetler için tehlikeli addettiklerini söyledi. Hakikatte ise, her şey, kendi tertibatından ibaretti. Birkaç gün sonra Stalin cenup cephesine gitti. Ve beni telgrafla oraya kendi nezdine «cenup cephesindeki müslüman askerî fırkalarının teşkilât riyasetine» dâvet etti. Oraya gitmek istemiyordum, çünkü arkadaşlarım Moskovaya gelecekti. Lenin «fırka» adına, Trotski, «Harbî İnkılâp Şûrası» adına resmî emirler ile ve nihayet Lenin kurşun kalemle hususî mahiyette yazdığı bir mektupla ve telefonla ısrar ederek teklif ettikten sonra, bir kısım asker ile hareket ettim. Stalin'i, Kırım yakınında Kremençük'te buldum. Akşam üstü bizim vagonları Stalin'in hususî trenine taktılar. Kharkov'a geliyorduk. Gerek Kremençük'te otomobil gezintisinde, gerek trende başbaşa ve çok uzun konuştuk. Bu adam okadar mülâyimdi, ki iç bağrıma giriyordu. Güya, yalnız bizim şark Türkleri için, küçük milletler için yanıyormuş. Her kabahati, küçük milletleri sevmeyen birisi olarak tarif ettiği Trotski'ye atıyordu. Daha ozaman Trotski'yi sevmezdi. Kendisinin, bir gürcü millî muharririnin oğlu olup, millî terbiye veren muhitte yetişmiş bulunduğunu ve bizi iyi anladığını söyledi. Rusları şovenizm ile itham ederek söğüp saydı. Birkaç gün evvel Lenin'in yaptığı gibi, Stalin de bana, Rusya mikyasında iş yapmamı, ufak bir kavmin idaresi işiyle fazla meşgul olmamamı, bu milletlerin hukuklarını tedricen kazanacaklarını söyledi. Fakat çarın müzeyyen hususî vagonlarından birinin içinde masa başında böyle uzun uzadıya konuşarak bu zatta, hiçbir samimiyet olmadığını, her işte diğerlerini, kendi maksadı için «utilize» eylemek istediğini, güzel sözlerine rağmen kendisinden, ve daha ozaman bile bunun elinde bulunan Rusya Komünist Fırkasından, bir hayır beklemenin akıl işi olmıyacağını öğrendim.

Kharkov'a geldiğimizin ikinci günü rahatsızdım. Erkânı harb daire-

sinde Stalin ile görüşüp Astarkhan vilâyetinde istirahat etmek için müsaade istedim. Reddetti. Fırka adına emretti. «Fırka âzalığına celbedişiniz, işte yalnız bunun içindi» dedim. Yalanlarını yüzüne vurdum. Cephedeki vaziyet, nazikliğini daha kaybetmemişti. Her şeye tahammül etti. «Hepimiz böyle asabî olduk» dedi. Müsaade vermediyse de trenimize lokomotif verilmesine mâni olmadı, yanımdaki müfreze ile beraber Moskovaya döndüm. Taşkentten ve Kazakıstandan gelmesi beklenen adamlar artık Moskovada bulunuyorlardı. Anlaşıldı ki her tarafta vaziyet bu şekilde imiş. Lenin ve Stalin ile konuştuklarımı, kendilerine anlattım. Benim için, Lenin'in dediği gibi, bir müddet Rusya mikyasındaki işlerle meşgul olmak, bir bakımdan çekici idi. O günlerde Moskovaya gelmiş olan Cemal Paşa da böyle tavsiyede bulundu. Baku'da bir «Şark Kongresi» toplamak meselesi de vardı. Bu mesele ilk olarak Cemal Paşa ve arkadaşlarına Başkurdüstan mümessilliğinde verilen ziyafette, tarafımdan ortaya atılmış ve sonra fırka merkezi yanındaki «Müslüman Bürosu»nda müzakere edilip, komünist fırka merkezine teklif edilmişti.

Ogünlerde üzerinde çalışılması icabeden daha diğer mühim meseleler de vardı. Fakat Lenin'in müstemleke meselesine dair bir projesi üzerindeki münakaşa, bizi, artık Moskovayı terkedip yeni bir yola girmeğe sevketti. Kharkov'dan dönüp geldikten sonra, Lenin kendisinin Üçüncu İnternasyonalin ikinci kongresi için «milliyet ve müstemleke meselesine ait tezler» inin müsveddesini diğer arkadaşlar ile beraber bana da göndermiş ve 12 maddelik bu «tez»ler hakkında diyeceklerim varsa, yazıp vermemi talep etmişti. Müzakere ettik. Birçok tashihler yaptık ve daha bir iki madde ilâve ettik. «Küçük burjuva» tâbirinin vâzıh bir şekilde tâyinini, müstemlekelerde kapitalizm kaldırıldıktan sonra da, hâkim millet proletarisinin «rehberliği» devam edeceğini anlatan ibarelerinin tâdilini istiyerek, bunları bir müştakil proje şeklinde yazıp verdim. Hiçbir türlü anlamak istemedi. Müstemlekelerde ancak rus proletar mümessillerine itimat ettiğini ve edeceğini, bize de yalnız onların «rehberliğine» karşı göstereceğimiz itaat ve sadakatimizin derecesine göre itimat edileceği, bu itimatsızlığın yalnız bu zamana yani sosyalizmin eski Rusya hududuna münhasır kaldığı zamana has olmayıp, bütün cihanda sosyalist inkılâbı husule geldikten sonra dahi şark müstemleke milletlerini avrupalı (ingiliz, fransız ve ilh.) metropol amelesinin idaresine vermek Lenin'in kendi fikri olduğu, umumiyetle şark memleketlerinde sosyalizmi yerleştirmek yolunda şark milletlerinin amele ve sosyalistlerine itimat etmediği tahakkuk etti. Biz toplandık, müzakere ettik. Gizli teşkilât vücuda getirmek, birkaç adam, o cümleden gayriresmî vaziyete geçerek kendi maksatlarımızı Sovyetlere zorla anlatmağa çalışmak kararını verdik. Ben

de, Stalin'in vermediği müsaadeyi fırka kâtiplerinden Krestinski ve Priobrajenski vasıtası ile elde edip, hususî vagonlarımızda muhafız kıta ve yanımda kalem dairesi olduğu halde, iki ay istirahat bahanesi ile 29 haziranda Astark.ıan tarafına hareket ettim. Fakat bir sabah elbise değiştirip yanımızda bulunan avcılık esbabı, yalnız iki nefer asker, bazı siyasî ve tarihî teliflerim, ailem, tüfenk ve tabancalarımız olduğu halde kızıl ordu neferi sıfatı ile trenden inerek, ağlaşan arkadaşlarımızla veda ederek ayrılmıştık. Bir kaç gün sonra Baku'da ve bir ay sonra da Aşkabatta bulunduk.

Lenin ve avenesinin «yeni siyaseti» Taşkent tarafında da çabuk tatbik edildi. Biz Moskovadan ayrıldığımız gün (29 haziran) komünist fırkası merkezi, Rıskulov ile Nizamkhocayev ve arkadaşlarının Türkistan komünist fırka merkezi (Kraykom)nden ve hükûmet icra komitesi (Türtsik)nden uzaklaştırılması kararını verdi. Yeni «Türtsik»e Rahimbayev reis, «Kraykom»da yerlilerden Nezir Türekulov, Atabayef, Sultankhoca Kasımkhocayev, Babacanov, Rahimbayev, Sultanbek Khocanov, Sencer Esfendiyarov'lar âza tâyin edilmişler ve bunlar şimdi «ufak burjuva» addolunan «Rıskulovçular»a karşı «Özbek ve Kazak proleterinin hakikî mümessilleri» ilân olunmuşlardı. Rus «Türk-Komisiya»sının da şekli değiştirilerek Sakolinkov, Safarov, Kaganoviç, Peters'lerden ibaret yeni âzalar gönderilmişti. Moskovada alınan kararlara göre, Taşketten, Başkurdüstan merkezi olan İsterlitmak'tan kaçıp gizlenmesi icabeden zevatın da bir kısmı aynı günde yola çıktılar. Hepimiz Sonteşrinde Khorezmin Koñgrat şehrinde toplanacaktık. Fakat vaziyet değişti. Yukarıda adı geçen Baku kongresinin eylülde Baku'da akdine müsaade edilip, o münasebetle biz de gizlice Baku'ya geldik. Burada Mustafa Suphi riyaseti altında bulunan «Türk Komünist Fırkası»nın iç daireleri ve daha diğer bir resmî hükûmet dairesi, bize Türkistanın gizli millî teşkilât meselelerini ve kongrede bahis mevzuu olan meseleleri müzakere için merkez oldu. Şüpheden âri olan bu dairelerde müzakerelerimizi yaptık. Kongrede Zinoviyev ve Radekler, şarklılara bir koyun sürüsü nazarı ile bakıp, herkesin arkasından birkaç hafiye tâyin edip tâkip ettiklerinden ve celselerde bağırıp çağırdıklarından bu içtima birçok şarklı Sovyet dostlarının fikirlerini değiştirdi. Kırgız mümessili Canuzakov ve arkadaşları bundan dolayı fevkalâde sevindiler. İşimiz yolunda idi. Ogüne kadar her işte el ve ayaklarımızı bağlayan Bukhara meselesi de 2 eylülde halledilip, emir defolup gitti. Khorezmin Koñgrat şehri yerine 1921 yılı başında Bukharada toplanacak olduk. Bunun için de, benim önce Koñgrat'a gitmem ve Khorezm millî hükûmeti ile müzakerelerde bulunmam takarrür etti.

Biz, bütün Türkistan, Kazak, Khıyva ve Bukhara inkılâpçı münevverlerini seferber edersek, Sovyetlerin millî siyasetinde bazı tâdilât yaptırabileceğimizi, ben ve bazı arkadaşlarım müstesna olmak üzere, hiç olmazsa yeni açılan Bukhara ve Khıyva sahasında Sovyetlerle resmen işbirliği yapmak mümkün olacağını düşünüyorduk. Bu mülâhaza ile ben Baku'dan hareket ederken 12 eylül 1920 tarihiyle Lenin, Stalin, Trotski ve Rıykov adlarına bir mektup yazdım. Münderecesi şudur: «TSK [205a]) nın bize karşı tatbika başladığı siyasetten öyle anlaşılıyor, ki siz Preobrajenski, Artium ve arkadaşlarının, yani hakikî millî rus şovinlerinin fikirlerini şark milletlerine ait siyasetinizin esası olarak kabul etmişsiniz. Gerçi yoldaş Trotski Ufada bu meseleleri tetkik ederken, bu zevatın harekâtı provokasyon silsilesinden ibaret olduğunu anlamıştı, şüphesiz, ki o tetkikatının neticesini TSK'ya anlatmıştır, fakat yine o hakikî Rusların sözleri söz oldu. Turkkomisiya'nın başında bulunan Frunze ve Kuybışev, bu müessesenin umumî celsesinde yerli Türkistan komünistlerine karşı altı aydanberi riyakâr bir siyaset takip edilmiş olduğunu, Turtsikile işbirliğinin sırf gösterişten ibaret olduğunu ve ancak Rıskulov ve arkadaşları bu müesseseden ayrıldıktan sonra bu siyasetin riyakârâne olduğunu açıkça söylemek imkânı hâsıl olduğunu ve TSK siyasetinin de aynı şekilde aldatma siyaseti olduğunu Rıskulov ve Validov iş başından ayrıldıktan sonra açığa vurulduğunu söylemişlerdir. Aynı Turkkomisiya âzalarından biri ise, daha ileri giderek, yerli Türkistan ahalisinde sınıf farkını sun'î surette alevlendirmek icabettiğini ve milliyetçileri yerli rençber sınıfının düşmanı olarak ortaya çıkaracaklarını, Rıskulov ve Validov gruplarının işte böyle bir sınıf düşmanı sıfatıyla ortaya çıkarılarak yerli Oktiabirciler tarafından ezdirileceklerini anlatmıştır. Fakat bilmelisiniz, ki biz bizden proletaryatın sınıf düşmanı yaratılmasına yol vermiyeceğiz. Siz kurbanlar bulursunuz, fakat körükörüne kurbanlığa gidecekler biz değiliz.»

«Bakuda şark kavimleri kongresi, buna iştirak eden bütün Türkistanlılara Sovyet Hükûmeti namına yerli ahalinin hukukuna yapılan tecavüzün ancak mahallî rus komünistlerinin işi diye telâkki etmenin tam mânasıyla yanlış olduğunu, bu siyasetin TSK'nın kendi siyaseti olduğunu vâzıhan gördüler. Çünkü Komintern başkanları Zinoviyev ve Radek, kendilerini 1917-18 senelerindeki komiserler gibi gösterdiler ve şark kavimleri mümessillerini de mezkûr senelerdeki krestiyan (köylü) kongrelerine gelen aksi inkılâpçı köylülerin yerine koydular. Mahallerden hazır-

---

205a) «TSK» «Tsentralnıy Komitet» den ihtisar, yani Rus Komünist fırkasının merkez komitesi.

lanıp gelen raporları okutmağı yalnız bağırıp çağırarak men'etmekle kalmayıp, kızıl muhafızların yardımına müracaat ederek men'ettiler, ve ancak kendilerinin Moskovadan hazırlayıp getirdikleri saçma kararnamelerini kabul ettirmek için tazyikler yaptılar. TSK'nın güya Şarkta günün en aktüel meselesi arazi meselesi imiş, şarklılar arasında sınıf mücadelesi bu esas üzerinde yaşatılacakmış gibi telâkki ederek bunu, bu kongrede bakılıp bir istikamet verilecek başlıca mesele addetmesi, fırka rehberlerinin Şark meselesindeki vukufsuzluğunun bâriz bir misali oldu. Elbette TSK, bu hususta ne derecede yanlış bir yola sapmış olduğunu yakında görecek ve «sınıf mücadelesi»ni ancak terör ile sun'î surette yaşatmak yoluna girecektir. Yoldaş Lenin'in müstemleke meselesine dair tezleri dolayısıyla yazdığımız mülâhazalarımızda açık olarak anlattığımız gibi, Şarkta toprak meselesi esasında tabakalanma (razsloyenye) vücude getirilemez. Mademki Şarkta Avrupalıların kapitalisti ve amelesi hep beraber müstemleke sahibi ve yerli köylünün zengini ve fakiri ötekilerin müşterek köleleridir, o halde burada toprağı işletenle işliyen arasında ne gibi tabakalaşma olabilir? Siz yerliler arasında tabakalaşma husule gelmediğini görünce, bunun için yerli milliyetçileri kabahatli göreceksiniz ve her vakit bunlar arasından bir zümreyi rençberlerin «sınıf düşmanı» ve diğerlerini de «sol oktoberçi» olarak seçecek ve ötekilerini ezeceksiniz. Her defasında bu «sol oktoberçi»ler «sınıf düşmanı» safına çıkarılıp ezile ezile yerli ahali arasında münevver sınıf bitip, ancak okur yazarsız, yalnız eşeği ile öküzünü ve belküreğini bilen yerli köylüye kalıncaya kadar bu iş devam edecektir. Eğer TSK daima biri diğerini teakup edecek olan bu «oktiabirler» siyaseti tatbikının yanlışlığını kabul ederse, bir daha tecrübe etsin, milliyetçi diye damgaladığı yerli komünist ve inkılâpçı münevverlere, Türkistan mikyasında değilse bile, hiç olmazsa şimdi emirin firarından sonra açılan Sovyet Bukhara sahasında, burasının imar ve temdini yolunda çalışmak imkânını bahşetsin».

Bu mektup, benim bu şehirden ayrıldığımın ertesi günü Bakudaki on birinci kızıl kolordu kumandanlığına verildi. Biz Bakudan Hazar Denizi ve çöl yoluyla Khorezmdeki Koñgrat şehrine doğru hareket ettik. «Çeka» tarafından mahsus gönderilen hafiyeler her tarafta, iskele ve istasyonlarda beni ve arkadaşlarımı arıyorlardı ise de, biz Bakudan bir istasyon arasını araba ile gidip trene bindik ve Petrovsk'a gelip oradan vapurla Volga deltasına, oradan da yelken gemisi ile Guryev(=Üyşük)e, at ve deve üzerinde de Ural vilâyeti, Üst-yurt tarikiyle Khıyvanın Koñgırat şehrine önce va'dettiğimiz vakitte geldik. Arkadaşlarımız bizi şehrin kapısı önünde istikbal ettiler. Şehir Han Cüneyid'in arkadaşlarından Baba-Bek tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Buradan Çim-

bay'da ve nihayet epeyce bir vakit Khorezm merkezi Khıyva'da kaldıktan ve orada teşkilât işlerimizi ikmal ettikten sonra, tekrar atlarımıza binerek 31 sonkânunda Bukharaya vâsıl olduk. Bütün arkadaşlar oradu toplanmış bulunuyordu. Daha haziranda Moskovada ve Başkurdüstandan Türkistanın her tarafına malûmat toplamak ve hakikî vaziyeti öğrenmek için gönderdiğim arkadaşlarım ve zabitler de bu zamana kadar Bukharaya gelip yetiştiler.

Bukhara «Halk Cumhuriyeti»

Bukharada emir rejimi ne kadar menfur idiyse de bu rejimin, Ruslar tarafından er geç yapılacağı mukarrer olan kaldırılması işine ora Türklerinin silâhlı olarak iştiraki hiç de matlûp değildi. 1920 yılı başında Turkfront başkanı Frunze'nin teklifi üzerine Moskovada Rusya Komünist Fırkası serkâtiplerinden Stasova, beni Politbüro'ya dâvet ederek, birkaç zevatla beraber Bukhara meselesini müzakere etmemizi, keza Başkurt ordusunu da oraya sevketmenin imkânlarını düşünmemizi teklif etti. Bu mecliste ben emir hükûmetinin düşürülmesini müteakip tam bir millî hükûmet ve millî ordu kurulacaksa gitmeye hazır olduğumuzu, aksi takdirde emirin düşürülmesi işini, Frunzenin kendisinin oradaki kuvvetleri ile pek âlâ yapabileceğini beyan etmiştim.

Bukharanın asırlardanberi yaşayıp gelen eski bir Türk devletinin bakiyesinin er geç Ruslar tarafından ortadan kaldırılması işine Türklerin silâhlı olarak iştirak etmeleri matlûp olmadığını ogünlerde Moskovada bulunan Afgan hariciye nazırı Mehmed Velikhanın yanında iken Bukharalı Mirza Muhiddine ve oğlu Mirza Abdülkadire de söyledim. Fakat onlar, emire karşı olan bu seferi, bir mukaddes cihat gibi telâkki ediyorlardı ve eylül ayında emaret düşürülürken bunlar, yani genç Bukharalılar, güya bir millî vazife yapıyormuş gibi, bu hareketlere iştirak ettiler, ve Ruslar da âdeta bu genç Bukharalılara yardım için geliyorlarmış iddiasında bulundular. «Emaret»in yerine geçecek olan «millî hükûmet»in geçici mahiyette olacağı ve bu işte gençlerin Ruslara ancak bir âlet olduklarını hatırlarına gelmiyordu. Ruslar şehri yağma maksadıyla Bukharada büyük tahribat yaptılar. 27 medresenin asırlardanberi toplanan ve geçen asırda emir Nasrullahın emriyle «Erk»e (yani hükûmet konağı) alıkonan binlerce cildi havi kütüphaneleri (bk. yukarıda s. 258) bu Erke karşı lüzumsuz yere yapılan bombardımanda yakıldı. Vakıadan ancak birkaç gün sonra şehri ve Erki ziyaret eden Prof. Barthold yanmış kütüphanelerin kâğıtları üzerinde yazıların henüz okunmakta, fakat elle dokunulduğu zaman ezilip kül olup gitmekte olduğunu, büyük eseflerle

beyan etmiştir [205b]). Genç Bukharalılara ilk vehlede bazı teşkilât imkânları verildiğinden memnun idiler. Bu hükûmete hemen bir «Sovyet hükûmeti» ismi verilmedi, bir «Halk Cumhuriyeti» tesmiye edildi. Hükûmetin teşekkülü 14 eylülde tamam oldu ve gösteriş için müstakillik mahiyeti muhafaza edilerek eskisi gibi Rusyanın bir «siyasî mümessilliği» yaşatıldı ve Bukhara parası da eskisi gibi darbolunmakta devam etti. İsmine rağmen tamamiyle Sovyetler sisteminde teşkil edilen bu hükûmet «Bukhara komünist (Halk) fırkası»na tâbi idi, o da merkezi Kaganda bulunan Rusya siyasî mümessilliğine (Liubimov'a ve Kazanlı Hekimov'a) tâbi idi. Hükûmete ismi yukarıda geçen Mirza Abdulkadir (Hükûmet şûrası reisi), Feyzullah Khoca (İcra komitesi reisi), Haşim Şaik (hariciye vekili), Karî Yoldaş (maarif), Mukhtarcan (iktisat), Nasır Hekim (maliye), Karı Abdulvahid (sıhhiye), Abdulhamid Arif (dahiliye vekili), Osman Khoca (Şarkî Bukhara muhtar vekili, biraz sonra Şûra reisi) gibi genç Bukharalıların başlıca rehberleri dahil bulunuyordu. Taşkentten de Münevver Karî, Sa'dullah Khoca, Abdulkadir Kuşbegiyev ve Semerkandden Ekâbir Şahmansurov gibi milliyetperver münevverler gelerek hükûmet yahut parti işlerine celbedilmişlerdi. 5 ilkteşrinde «Bukhara rençberlerinin ilk umumî kongresi» emirin Sitâremahi Hassa sarayında toplandı, 2000 kadar âzadan ibaret olan bu içtima bir nümayiş mahiyetinde idi. Kararnameler Sovyet mümessili Liubimov ve Hekimovlar tarafından tertip edilmişti. Tekmil Bukhara hanlığında emircilere karşı mücadelede rus ordusu ve onların idaresinde bazı özbek ve tatar kıtaları hareket halinde idiler; asıl Bukhara Halk Hükûmetinin ordusu ve ordu teşkili için harbiye nezareti yoktu. Yalnız polis tesisatı vardı ve bu iş millî hükûmetin elinde idi. Yeni hükûmet Moskovaya olduğu gibi Bakuya ve Kâbile de mümessiller gönderdi.

Zerefşan Havzasında Faaliyet

Baku «Şark Kongresi» içtimaı gibi Bukhara Emirliğini yıkarken bolşeviklerin burada kısa bir zaman için olsa bile millî unsurlardan istifade etmek mecburiyetinde bulunmaları ve bir millî hükûmet teşkil eylemeleri, Türkistan milliyetçileri için iyi bir fırsat oldu. Baku kongresindeki mukarrerat üzerine her yerde herkes artık gizli millî teşkilâta doğru gitmiş, gizli millî teşkilât yapmak zaruretini anlıyanlar her vilâyetten Bukhara ve Semerkand hududuna gelmiş, fakat günün çok mütenevvi olan meseleleri hakkında fikirler tebel-

---

205b) Bk. Barthold, *Otçet o komandirovke v Turkestan*, in *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie*, 1921, s. 188 vm; 27 kütüphaneden her birinin kitap ve cild adedi için bk. Fıtrat, *Seyyah-i Hindi*, 1910.

lür etmemiş olduğu gibi, konsperatif bir hayatta bunların tanzimi de müşkül idi. Müteaddit mudil meseleler bir kavus halinde bir araya toplanmıştı, basmacı meselesi ise tamamiyle bu gizli teşkilâta yüklenmek üzere idi. Kırgızlardan **Türekul Canuzakov** ve Özbeklerden Sultanbek ve bazı Başkurtlar basmacılara iltihak etmiş olduklarından, basmacı meselesinin radikal bir surette tanzimi hiç de geriye bırakılamıyacak bir devreye girmiş bulunuyordu. Bir kongre akdi hazırlığı vardı, fakat kongrenin sırası değildi. Hariçle temas meseleleri vardı. Bir çok münevverler, [o cümleden Münevver Kari], Cemiyetiakvâmdan bir şeyler umuyorlardı. O aralık Gulcadan Kazanlı münevverlerden **Ârif Kerimi** gelmiş, oradaki Japon mümessilleri ile temas lüzumu görülmüş, Bukhara emiri tâkip ediliyor, fakat arkasından «emirci», «biraz emirci», «emirden gayrimemnun» basmacılar ortaya çıkıyordu.

Cemal Paşa Türkistan meselelerini Kâbilden idare etmek istiyor ve basmacılarla temasa giriyor Moskovadan Enver Paşa bolşevikler lehine «islâm ittihad»ı propagandası yapıyordu. Bunun da tesiri vardı. Ortada bir de bize mütemayil görünen ve aramıza girmeğe çalışan bazı unsurlar ve bazı gayrimüslim milletler, yerli yahudiler ve Batı Türkistanda çalışan Kaşgar Türklerinin ortaya attığı İkitürkistan meseleleri vardı. Bir de bolşeviklerle mücadele halinde olan Rus fırkalarıyla münasebeti tâyin etmek zarureti vardı. Bukharada ve Khıyva'da hükûmet, fikirdaşımız milliyetçilerin eline geçmekle ve bunların idare usulü, muvakkaten olsa bile, «komünistlik»ten biraz farklı olmak üzere «halkçılık» diye ifade olunduğundan, bunların iktisadî, içtimaî meselelere nazarlarını formüle etmek zarureti vardı: 1) Kadîmler, 2) cedidler, 3) sosyalistler diye üç takıma ayrılan Türkistan yerli siyasî zümresi, emirin ortadan kaybolmasıyla ancak «cedidler» ve «sosyalistler» elinde temerküz etmekte idiyse de, bunlar arasındaki fikirler keşmekeş içinde idi. Sonkânunun ilk haftasında program meseleleri müzakere edildi. Bu meselelerle daha ziyade Türkistan «şûra-i islâmcıları» ile «Bukhara cedid»lerinden bazı zevat meşgul oluyordu, halkçı sosyalizm de dahiliye (sonra harbiye) nazırı **Abdülhamid Ârifov** ile benim tarafımdan temsil ediliyordu. Hazır bir program olmadığından, umumî mecliste müzakere esnasında 1919 da Başkurdüstanda, 1920 haziranında Moskovada, sonra Baku kongresi esnasında Türekul Canuzakov ile beraber işlenen 27 maddelik « millî sosyalist fırka» programı okundu. Hazır olanlardan pek azı, bunu kabule mütemayildi. Birkaç gün sonra ekseriyet teşkil eden grup arasından birisi [206]) 19 maddelik bir program projesi teklif etti. Burada kadınların

[206) Bu zat, birkaç sene önce öldürülmüş olduğunu öğrendiğimiz Mirza Abdülkadir Muheddin oğlu idi.]

peçelerine dokunmamak, şeriat kadılığını da yaşatmak, dine ihtimam, cemiyetiakvâma müracaat maddeleri de vardı [207]), ki bunlar diğer taraf için makbul değildi. Her iki takımın birleştiği noktalar yalnız:

1) Gizli cemiyetin zarureti;

2) Emiri sonuna kadar tepelemek ve Bukharada millî hükûmet makinesi kurmak;

3) Merkezî harbiye nezareti ve mahallî harbiye komiserlikleri kurarak, millî kızıl orlu teşkiline başlamak;

4) Asrî maarifin zarurî olduğu;

gibi şeylerdi. Neticede Bukharada toplanan münevverleri tek bir fırka çerçevesine sokmak imkânı olmadığından, yalnız «umumî platforma»yı tâyin edip, bir «ittifak» vücuda getirmek imkânı tahakkuk etti. Başkurtlar (İldirkhan) ittifaka girmek için temayüllere göre fırka programları tesbit edilmesi zarurî olduğundan bahsettikleri gibi, Taşkentteki Kazak münevverleri ve milliyetçi komünistler de bunu, mektup ve adam göndererek, talebettiler. Bu «fırkalar»ın ayrı programlarını tertip etmek yalnız kanaatlerin tesbiti demek olduğu, amelî mücadele hayatında ise «ittifak» maddelerinin kâfi geleceği ve binaenaleyh fırka programlarını öğrenmekten hiçbir zarar mutasavver olmadığı tarafımdan söylendi, ve birleşme yolu açılmış oldu. Neticede bir tarafı «terakkiperverler» (cedidler), diğer tarafı «sosyalist tüde»si (yani «gurup») [208]) sıfatıyla kendi görüşlerine göre program tesbit edecekleri ve onu beklemeden arada birleşilen noktaları tâyin ile bir birlik programı vücuda getirmeğe karar verildi ve 29 sonkânunda 7 maddeden ibaret bir birlik platforması kabul edildi. Bu birliğe de «Ortaasya Müslüman Millî Avamî İhtilâl Cemiyetlerinin İttifakı» ismi verildi ve kısa olarak «Cemiyet» denildi. Program meselesi 1921 eylül ve ilkteşrinde Semerkandda, 1922 yılı eylülünde Taşkentte Özbek ve Kazak kongrelerinde müzakere edilip bazı tâdilât yapıldı. 7 madde şunlardan ibaretti:

1) Cemiyetin gayesi Türkistanın müstakil olması ve Türkistanın mukadderatını Türkistanlıların kendi ellerine almaları.

2) Müstakil Türkistanın idare usulü demokratik cumhuriyettir.

[[207]) Gariptir ki şu programı ileri sürenlerin elebaşılarından biri, muahharen Sovyetlere uzun seneler hizmet eden Feyzullah Khocayev olmuştur. Bu zat, sonra bolşevıkler tarafından idam edilmiştir.]

[208]) «Tüde» kelimesi, benim Berlinde 1924 senesinde toplanan sol sosyalistler kongresinde verdiğim mâruzada (*Klassenkampf*, 1925, n. 14, 21) hata olarak «fraktion» diye terçüme edilmiştir.

3) İstiklâl kesbi ancak millî ordu teşkili ile mümkündür, millî hükûmet ancak millî orduya istinat eder;

4) Türkistanın istiklâli, iktisadî istiklâl sayesinde mümkündür. Türkistan iktisadiyatının umumî hatlarını tâyin etmek, sanaat ve ziraatin hangi kısımlarına daha ziyade ehemmiyet vermek lâzımgeldiğini tesbit eylemek, yapılacak demiryolları ile umumî mngistral arık (kanal)ların istikametlerini tâyin etmek gibi meselelerin Türkistanlıların kendi ellerinde olması;

5) Asrî maarif ile profesyonel maarifin terakki ettirilmesi ve Avrupa medeniyeti ile, ayrıca rus medeniyeti yolu ile değil, doğrudan doğruya tanışmağa çalışmak;

6) Milliyet meselesi ile memleketin tabiî servetinden istifade meselelerinin nüfus adedi tenasübü usulüne göre halledilmesi;

7) Din işlerinde tam hürriyet, devlet işleri ile din işlerinin karıştırılmaması.

Teşkilâtın programı sonradan da eski şeklinde kaldı, yalnız elâstikî bir tâbir olan «azadlık» yerine daha vâzıh olan «istiklâl» kelimesi konuldu [209]) ve «Cemiyet»in ismi «Türkistan Millî Birliği» (ihtisarla: «Tmb») şeklinde değiştirildi.

«Sosyalistler Tüdesi»

Mart içinde artık Khıyva gençlerinden ve Kazak Alaşordacılarından birçok zevat gelmişti. Bunlar, elbette bu komitelerin heyeti mecmuasını veya merkez komitelerini değil, vaktiyle o teşkilâtlara dahil olan grupları temsil ediyorlardı. Bunların gelmesi ile teşkilât işlerini daha muayyen bir şekle sokmak zarureti görüldü. Alaşorda'nın arazi ve ameele programı sosyal demokratlara yakın ise de, kendisi sosyalist fırka değildi. Buna mensup âzaların birçoğu, teşkilâtlarını Özbek terakkiperverleri ile birleştirmek yoluna da girmediler. Çünkü, din ve medeniyet meselelerine bakışları farklı idi. Neticede Kazaklar Alaşorda'cılar yalnız ittifaka («Cemiyet»e) girmekle iktifa ettiler. Fakat fikren Ârifova yakın olan nüfuzlu Khıyva mümessili, keza fikren marksist olup dincilikle ilgileri olmıyan ve yalnız millî intereseler bakımından Cemiyetimize iltihak etmek istiyen bazı zevat, kendilerinin dinci ve islâmcı terakkiperver «burjuva»larla ve cedidlerle aynı fırka müntesibi sayılamıyacakla-

---

209) İleride anlatacağımız veçhile, programın Bukharada teksir edilen nüshalarında, bir taraftan Rusları vakıtsız kuşkulandirmamak, diğer taraftan istiklâle inanmıyan, fakat bizimle işbirliği yapmaları matlûp olan bazı münevver millettaşlarımızı kaçırmamak için «istiklâl» kelimesi yerine sadece «azadlık», yahut «otonomi» kelimesi kullanılıyordu.

rını ileri sürdükleri gibi, Özbek terakkiperverlerinden bazıları dahi bu nevi «millî marksist» lerle aynı teşkilât adamı görünmek istemiyorlardı. Bu halde ben ve arkadaşlarım, Cemiyeti, ancak bir «ittifak platforması» sıfatıyla muhafaza etmek, birbirine zıt zümreleri «sosyalistler tüdesi» ve «terakkiperverler tüdesi» diye iki zümrede toplamanın çaresine baktık. Müzakere neticesinde nisanda «sosyalistler tüdesi» nin programı, 27 maddeden 9 maddeye ihtisar edilerek, sosyalizm taraftarlarının hepsine kabul edilecek bir şekle konuldu. Buna Bukharalı ve Khıyvalı sosyalistlerden maada Alaşordacılardan merhum Dinşe ve arkadaşları da dahil oldular. Kabul edilen 9 maddenin hülâsası şudur:

1) İktisadî sahada yer ve suyun, yeraltı servetlerinin millîleştirilmesi, köy hayatının kollektivize edilmesi, büyük kanallar inşasının sosyalizmin tatbiki için esas saha şekline çevrilmesi, tüdenin esas gayelerini teşkil eder.

2) Industrisi inkişaf eden medenî memleketlerde, maruf amele müesseselerini, Türkistanın yerli amele teşkilâtına pilânlı olarak tatbik etmek, Türkistanın rençber dihkanını, amele telâkki etmek.

3) Türkistanın müstemlekecilerin elinden kurtularak kendi kendini idare eylemesi, bu ülkede tabakalaşma imkânının ve rençber sınıfın kendi hukuku için mücadele edecek seviyeye yükselebilmesinin ilk ve esas şartıdır.

4) Hür Türkistanda idare usulü rençber sınıfın ve teceddüt taraftarlarının engelsiz faaliyetlerini temin eden demokrat cumhuriyet olacaktır. Türkistanın parlamentosu, zemstvo ve şehir idareleri, umumî ve gizli seçim usulüyle açılır.

5) Memleketin idaresi ve burada sosyalizm tatbikinin temini, millî ordu teşkili ile kabil olur.

6) Türkistanda milliyet ve akalliyet meselesi, millî tenasüp esasında halledilir.

7) Maarif, yerli halkın memleket idaresini bizzat idare etmelerini, tekmil asrî devlet müesseselerini, asrî nakil vasıtalarını, demiryolu, posta ve telgrafı, ziraat ve sanayi müesseselerini hemen kendi eline almasını temin edecek ve kültür sahasında yabancıların tesirinden kurtulacak ve kuvvetli yerli millî kültüre malik olacak bir şekilde konulmalı; hizmet mektebi, profesyonel mektepleri açmak ve umumî talimin tatbiki maarifin esasî umdelerinden olur.

8) Din işleri, dünya ve devlet işlerinden tamamen tecrit edilir.

9) Türkistan sosyalistler tüdesi, ancak mazlûm sınıflar gibi, mah-

kûm milletlerin hukuku için de mücadele prensibini kendisine esas umde edinen bir internasyonale girebilir»[210].

---

210) Sonradan «Erk Fırkası» ismini alan bu «Sosyalist Tüde», bu 9 maddelik programı daha şümullü bir şekle sokmuş ve bunun 9 ilkkânun 1926 da kabul edilen son şekli nazariyata ait mufassal bir mukaddime ile birlikte rusça olarak neşredilmiştir. Program maddelerinin mufassal şekli budur:

1) İktisadî sahada tatbik edilmesi icap eden çareler: a) yer, su ve orman tamamen halkındır ve meccanen istifade edilir; b) mâden istihsalâtı tamamen millileştirilerek, müstakil Türkistan hükûmetinin elinde olur. Ağır endüstrinin diğer kısımlarının devlet eline geçirilmesi ise, memleketin iktisadî ahvalinin çabuk düzelmesi, amele hayatının ıslahı için hususî ellere nisbeten daha faydalı olması ile mukayyet tutulur; c) halk iğeliğinde kollektif usulü ileri sürülür. Bununla beraber Türkistanda suğarma işleri ve «haşer» (imece) usulü, ırmak ve arıklar sisteminin muhafaza ve idaresi gibi köylü dihkan kütlelerinin müşterek çalışmalarını talep eden hususiyetlerin ahaliye istikbalde iktisadî ve içtimaî hayatın muhtelif cihetlerini sosyalizmin ideali olan kollektivizm esaslarında ve umum milletin ortak çalışmaları ile inkişaf ettirmeğe alıştırmak, bugüne kadar dağınık kalıp, yalnız bir arık, ırmak veya aşiret çerçevesinde yerleşebilen Türkistan köylülerini, cemiyet hayatına, içtimaî imâr işlerine daha ameli bir surette alıştırmak için en muvafık sahalar olduğu nazarı itibara alınır. Asrî usullerde yeni büyük arıklar kazmak ve bütün nehir sistemlerini tanzim edecek büyük bentler inşa etmek, Türkistan dağlarında bütün ülkenin iktisadi hayatını idare edecek «hidro-elektrik» istasyonları vücuda getirmek ve bunların idaresi, kollektivizmi ve müşterek millî mesaiyi müstakbel Türkistan iktisadi hayatının ve sanayiinin esası yapacaktır. ç) Köy iğeliğinin endüstralizasyonuna çalışmak, sulama ve gübreleme usulüyle yapılan ziraatin Türkistanın her tarafında ihyasına ve inkişafına ehemmiyet vermek, Rus istilâsı devrinde Türkistanın bilhassa şimal kısımlarında intişar eden ekspansif (yani sulama ve gübrelemeye riayet edilmiyen «bahârî») ziraat usulünün, intensif ziraate karşı aldığı taarruzî vaziyetini değiştirmek, d) Yeni büyük magistral kanallar kazdırmak ve nehir havzalarında yeni açılan sulama sahalarına her şeyden evvel çöldeki ahaliyi, yani ister eskiden göçebe olan, isterse nehirleri idare edemiyerek çöle çekilip «çarva» hayatı ile çöllerde geçinmekte olan ahaliyi iskân etmek, e) Rusların muhaceret yollarını kesmek, iktisadi hususta Türkistanlılar ile aynı seviyede olan ırkdaş kavimleri ve Asya kavimlerini iskân etmek yolu ile ahalinin kesafetini arttırmak. f) Vergilerin, yalnız parlamentodan geçirilen bir vâridatla mütenasip olması. g) Kooperatifin bütün envaını terviç etmek ve devlet sermayesi ile halk istikrazı (kredi) bankaları açmak. h) Yeni asrî şehir imarına ehemmiyet vermek. Asyanın ortaçağ ve aynı zamanda sıhhi olmıyan eski şehir usulünün, yerli ahali arasında eski hayat tarzlarının yaşamasına sebep

«Sosyalist tüdesi», 1924 yılı sonunda Berlinde toplanan «beynelmilel sol sosyalistler kongresi» nde, tarafımdan okunan mâruzada

---

olduğunu gözönünde tutarak şehrin «yerli» ve «avrupai» ye inkısamını sona erdirmek ve bunun için eski şehrin yeniden asri usulde muntazam ve daimî pilânlı bir surette imarını temin eden pilânlar tertip etmek, eski şehirlerin sulama sistemini ve arıklarını, kanalizasyon yollarını, münakalât yollarını büyük imaretlerin, park, büyük caddelerin ancak şu yeni pilânlar üzerine yapılmasını, Türkistanın bütün şehir ve kasabalarında mecburî etmek.

2) Amele meselesini halletmek yolunda görülecek çareler: a) Mevcut beynelmilel amele ve sanatkârlar teşkilâtını, esnaf cemiyetleri (profsoyuz), amele kasaları, sulh kamiraları, hayat sigortası ve hizmet muhafazası gibi müesseseleri, Türkistanda da tam hukuklu ve rençber sınıfının hukukunu lâyıkınca müdafaa edebilecek müesseseler sıfatı ile vücuda getirmek, o müesseselerde yerli ameleyi asrî profesyonel ittifakları usulleriyle iş görmeğe, Türkistanın her yerinde kendi kendilerini idare etmeğe katî surette alıştırmak; bunun için hususî mektepler ve kurslar açmak. b) Devlet ve hükûmet idaresinde bulunan fabrika ve imalâthanelerdeki amele hayatını, devlet idaresinde bulunmıyan müesseseler için nümune olacak tarza sokmak.

3) Türkistanın iktisaden inkişaf ve yükselmesi, ancak bu ülkenin kendi mukadderatına kendisi malik olması ile mümkün oluyor. Binaenaleyh «Erk» fırkası, Türkistanın tam istiklâlinin elde edilmesi, ülkenin, Ortaasyadaki coğrafi, tabiî ve iktisadî vaziyeti ile mütenasip kuvvetli ve mühim bir uzuv sıfatı ile beynelmilel sahaya girmesi yolunda uğraşacaktır.

4) Dıştan emperyalistlerin ve içten feodalite ve ruhânilerin elinden azad olan Türkistanın idare usulü, «demokratik cumhuriyet» olur. İdare kuvvetinin bütün kaynağı: vâsıtasız ve erkekle kadın müsavi olarak gizli seçim usulüyle seçilen parlamentodur. Vilâyet ve tümen idare «keñgeş» leri (Zemstvo) ve şehir idareleri yine bu esasa göre vücuda getirilir. Türkistanda halk hâkimiyeti, Avrupanın burjuva demokrat ananelerini geçirmiş olmadığından, yerli kapitalistlerin ve burjuvanın tazyik ve demagojisine mâruz kalacağı hatırda tutulmalı ve ona karşı tedbirler alınmalıdır. Türkistanda demokrasi, halkın aşağı ve ezilmiş tabakaları içinden hür ve serbest mücadelelerde yeni kuvvetlerin çıkmasını temin edecek mahiyette olmalıdır.

5) «Erk» fırkası, Türkistanın istiklâlini ve mahallî halk hâkimiyetini her nevi resmi sulh yollarıyla vücuda getirmeğe çalışacaktır. Bununla beraber idareyi ele almak ve aldıktan sonra muhafaza edebilmek, ancak millî ordu teşkil etmekle kabil olacağından, fırka, Türkistanda askerliğin mecburî olmasını ve umum ahaliye askerlik öğretmek usulünü ileri sürüyor. Aynı zamanda fırka, ecnebi istilâsı

beyan olunduğu veçhile. demokratizme muhalif olan ulema ve feodaliteyi, intihap hukukundan mahrum etmek fikrinde ve bunların tegallüp tehlikesi karşısında demokratizmi rençberlerin ve bütün inkılâpçı kuvvet-

---

şartlarında da askerliği yahut kumandayı yalnız müstevlilere münhasır kılmak, yerli askeri Türkistan dışına çıkarmak, onları müstevli orduları arasında ufak parçalara taksim ederek idare etmek yolundaki gizli ve açık teşebbüslere karşı bütün mücadelelere müzaheret edecektir.

6) Türkistanda milliyet ve ekalliyet meseleleri, devlet idaresinde demokrat intihap usulü ile iştirak etmek, memleketin mekteplerinden ve başka umumî müesseselerinden, millî servetinden, toprak ve sudan, içtimaî iş tesisatı ve işsizlikle mücadele tedbirlerinden, her kavmin, adediyle mütenasip surette istifade etmesi usulü ile halledilir. Bununla beraber fırka, millet ve kabile teşkilâtında her zaman haricî emperyalistlerin desiselerine âlet olan feodalizm ve aşiret esasları ile cidden güreşir ve Türkistanda ahalinin ekseriyetini teşkil eden ırka mensup olup, ayrı ayrı harsları da henüz teşekkül etmeyen etnik zümrelerin hepsine ortak, umumi Türkistan medeniyeti vücuda getirmek ve onu kuvvetlendirmek, inkişaf ettirmek yolundaki tedbirlere yardım eder. Ayrı ayrı kabilelerin örf ve âdetlerine, dinî mezheplere müstenit hukuk yerine, asrî kanunu medenî ve asrî «yargu» (sud, mahkeme) ithali de aşiret an'anatını ve müsavatsızlığını ortadan kaldırmağa sebep olur.

7) Türkistanda maarif, başlıca Türkistan ahalisine maddi ve mânevi sahalarda çabuk terakki yollarını göstermek, halk hâkimiyetini kuvvetlendirmek, maliye, sanayi ve teknik sahalarına, demiryolu, telgraf işlerine ait malûmatı, Türkistanın istiklâlinden sonra da bu ülkede sadece ahali sıfatı ile yaşayıp kalacak olan sâbık müstevlilerin elinde monopol olmaktan kurtararak yerlilerin eline geçirmek, sınıf imtiyazlarını temelinden ve kalblerden silmek, yeni halk demokrasisi medeniyeti vücuda getirmek maksatlarına müteveccih olmalıdır. Hizmet mektebi usullerinin tatbiki, umumî meccanî iptidaî tâlim, Türkistanlıları Avrupanın en mütemeddin milletlerinin medeniyeti ile vâsıtasız tanıtmak da fırkanın maarif sahasındaki esas isteklerindendir. Maarifin devlet bütçesi ile temin olunan kadrosundan istifade eylemek, memleketteki bütün milletlerin ve sınıfların nüfus adetleriyle mütenasip surette olmalıdır. Ahalinin diğerlerine nisbeten geri kalan kısımlarının tahsile rağbetsizliği ve itinasızlığı, bunların hisselerinin, daha çok zengin, çalışkan ve kurnaz olan kısımlarının ihtiyarına, eline geçmesine imkân vermemeli ve bu husus te'min edilmelidir. Bununla beraber Erk fırkası, maarif bütçesinin tertip ve taksimatında köylü ve rençber sınıflarının ve bazı milletlerin ve tabakaların maarif meselesinde, bugüne kadar fazla ihmal edilmiş olduklarını gözönünde tutarak, bunların evvelce kaybettiklerinin telâfi edilmesine ayrıca ehemmiyet verir.

8) Din meselelerinde vicdanın tam hürriyeti, dinin herkesin hususî işi olması, dinin dünya ve devlet işlerine karıştırılmaması gibi esaslar tatbik edilmeli-

lerin birliğini te'min etmek azminde olmakla beraber, fırka diktatörlüğününe muhalifti. Proğramın son şeklinde tam demokrasi umdeleri ileri sürülmekte ve 4 üncü maddesinde anlatıldığı veçhile demokrasiyi korumak için «kapitalistler ve burjuvanın tazyik ve demagojisi olduğu takdirde, tedbirler (demek, demokrasi düşmanı olan ulema ve feodalite gibileri intihap hukukundan mahrum etmek gibi tedbirler) alınması» ancak fevkalâde bir zaruret zamanında câiz görülmektedir. Bununla beraber, «sosyalistler tüdesi» nin, beynelmilel mikyasta olduğu gibi, şark milletleri arasında da hakikî anlaşmanın şovenlikten en çok emin olan sosyalist unsurları ile yapılacağı kanaatinde olduğu da, mezkûr mâruzada zikredilmiştir. Fırka programının nazarî kısmında Türkistanda amele sınıfının siyasî faaliyeti, onların mensup olacağı sosyalist fırka teşkilâtının amele sınıfına mahsus kapalı teşkilât şeklinde kalmayıp, ülkede ekseriyet olan köylü dihkan ile amelenin teşriki mesaisini temin eder bir şekilde olduğu zaman inkişaf edebileceği söylenmekte, Erk fırkasının da öyle «amele ve dihhan» fırkası olduğu ileri sürülmektedir.

Programın bu mufassal şeklinin mukaddemesinde sosyalizmin Türkistanda terbiyevî ehemmiyetinden, amele ve köylüyü şarkın karanlık fikirlerinden çıkarıp, cihan iktisadî ve içtimaî hayatının gidişi ile alâkadarlığa sevkedeceğinden de bahsedilmektedir. Sosyalistler tüdesi 1921 yılında bazı menşevikler ve Es-Erler tarafından vâki olan ittifak tekliflerine icabet etmedi, bu münasebetle o yılın eylül ayında neşrettiği bir tamimde: «Avrupanın ortodoksal sosyalist amele teşkilâtı kendilerini kapalı amele müesseseleri şekline soktuklarından, Şarktaki sosyalist teşkilâtlarına da böyle bir kapalı yolu takip etmek teklifinde bulunacakları malûmdur; halbuki Şarkta böyle bir yol, herhangi ciddî siyasî faaliyetten çekinmek, ve fırkayı yalnız Avrupa amelesi karşısında bir gösteriş haline sokmak demek olduğundan tatbiki kabil olmıyacaktır. Binaenaleyh Avrupa sosyalist internasyonallerinde bu hakikati anlayan unsurların galebesi saatine kadar, o internasyonallere girmiyece-

---

dir. Hükûmet ise, din meselelerine ancak dini âyinlerin âmme âsayişini haleldar etmemesi, dinî propagandanın da siyasi maksatlara hizmet etmiyecek, emperyalistlere ve dahildeki terakki ve halk hâkimiyeti düşmanları lehine âlet olmıyacak mahiyette olması gibi, cihetlere bakar.

9) Erk fırkası ancak milliyet esasını tanıyan mazlûm sınıfların ve mahkûm milletlerin iş birliğini samimî bir surette temin edecek olan enternasyonale girebilecektir.

ğiz» demiştir. 1924 yılı sonunda Berlinde içtima edip «beynelmilel büro» teşkil eden sol sosyalist fırkaların yolu, Türkistanlı sosyalistler tüdesi mensuplarına daha uygun geliyordu.

«Cedit - terakkiperverler Tüdesi»

Özbek terakkiperverleri, Bukhara « cedid » leri meselesiyle son yıllarda Feyzullah Khoca, Feodorov, Rıskulov ve Türkistanski namında birkaç zat meşgul olup, bazı makale ve risaleler neşretmişlerdir. Feyzullah bir yerde, Bukhara cedidlerinin istekleri daha 1918 yılı başında program şeklinde takarrür ettiğini yazmakta ise de, diğer bir yerde bunlar hakkında, «cedidler siyasî fırka değil, yalnız siyasî meseleler ile alâkadar olan garpçı küçük burjuva zümrelerinden ibaretti » demiştir [211]. Bu son mutalâa daha doğrudur. Biz Bukhara ve Semerkandda iken bunların elinde «Ruşenî Beyin rüyası», «Baku İttihat ve Terakki Cemiyeti» nin matbu programı, ideoloji âsarı olmak üzere bir taraftan «Türk Yurdu ve Yeni Mecmua», Ziya Gökalp'ın eserleri, tacik münevverlerinden Mirza Abdülkadir Muhiddinov ve Ekâbir Şahmansurov gibilerin elinde Umumî Harp yıllarında Berlinde çıkan «Kâve» mecmuasının nüshaları, ve «Savânih-i Abdurrahman Khan», «Seyyahatnâme-i İbrahim Bek» gibi eserler bulunuyordu. Enver Paşanın Berlinde tabettirdiği varakalar, «Livâ-i İslâm» ve başka risaleleri cedidlerin fikirlerine daha uygun gelmekte idi.

1921 yılı temmuzunda Türkistana gelen Büyük Millet Meclisi âzası **Suysallı İsmail Suphi Bey,** bazı cedid liderlerinin arzularına uygun olarak 30 temmuz tarihi ile «siyasî ve içtimaî ilmihal» yazıp vermişti. 7 kısımdan ibaret olan bu ilmihalin ilk kısmı «siyaset kaideleri» 10 madde, ikinci kısmı «askerlik kaideleri» 7 madde, üçüncü «maarif kaideleri» 11 madde, dördüncü «sıhhat ve riyazet kaideleri» 13 madde, beşinci «iktisat kaideleri» 11 madde, altıncı «din ve ahlâk kaideleri» 17 madde, yedinci umumî kaideler 3 madde, cem'an 72 maddeden ibaretti. Bu ilmihale program ismi de verilmişse de, hakikatte irşat ruhunda yazılan bir ilmihalden ibaretti. Siyasî kısımda istiklâl ve müstevlileri kovmak, hainleri öldürmek maddeleri vardı. 8. inci maddede deniliyor, ki «Müslümanların uleması, mollaları, ahundları, hürriyet ve istiklâl mücadelesinde en önde bulunurlar, bu vazifesini yapmıyan ve müslüman halkının gözlerini kapalı tutmakta devam eden ulema dine ve millete karşı haindirler, katilleri gerektir». Askerlik kısmında da deniliyor, ki: «silâh, müslümanın namusudur. Her müslümanın tüfek ve tabancası olmak farzdır. Bunun en az 100 tane fişengi olmalıdır. Tü-

---

211) *Istorik Marksist*, s. 123.

fenk ve tabanca tedarik edemeyenler kılıç ve büyük bıçak tedarik ederler. Gizli cemiyetler mitralyoz ve bomba tedarik etmelidir. Zekât paıası, silâh tedarikine sarfedilmelidir». Maarif bâbında tâli ve âli maariften, tarih, coğrafya, riyaziyat, resim, musiki ve lisanların tâliminin zaruretinden, maarif aleyhinde bulunan mutaassıpların müslümanlığın haini telâkki edileceğinden, üçüncü kısımda spor ve hıfzıssıhhadan, iktisadî kısımda ise israftan sakınmak, ecnebi malı almamak, fukaraya yardım etmek, ziraat ve ticaret müesseselerini asrî usulde yapmak gibi şeylerden bahsedilmektedir. Dine gelince «en mükemmel din İslâmdır. Bütün müslümanlar kardeştir. Müslümanların fena âdetleri terkedip, temiz ve medenî eğlencelere, tiyatro, musiki ve spora alışması zarurîdir» denilmektedir. Son kısımda ise her yıl bir kongre akti ileri sürülmektedir. Bu ilmihal gerçi program olarak kabul edilmedi ise de, nüshaları teksir edilerek cedidler arasında yayılmıştır.

Cedidlerin liderlerinden bir zat, «sosyalist tüdesi» âzaları hakkında «kendi sosyalistliklerini Lenin ve Bukharin'lere anlatamıyan zavallılar» diye lâtife ediyordıysa da bazan kendilerini de sosyalistliğe pek yakın göstermeğe çalışıyorlardı. Bilhassa içtimaî ve iktisadî sahalarda fikirleri tebellür etmemiş olduğundan, muayyen bir program tertip edemiyorlardı. Halbuki sosyalistler, bilhassa merhum Dinşe programması, malûm olmıyanlar ve programsızlarla işbirliği yapmanın hatalı olduğunu söyler ve bir program taslağı vücuda getirmelerini ciddî olarak teklif ediyorlardı. Ben ve Ârifov, bu vaziyet karşısında terakkiperverlerin programının işlenmesine çalıştık ve dinî mevzuları tayyederek, sosyalistler ile olan fikir farklarını sosyalizmi kabul etmemek cihetlerine münhasır bırakmak, bilhassa iktisadî meselelere ait fikir farklarını tebarüz ettirmeleri teklifinde bulunduk. Maksat, müşterek bir «Birlik» (cemiyet) e dahil olan zümreler arasındaki görüş farklarını, bu Birliğe zarar vermiyecek bir şekle sokmak idi. Ve biz, bunda muvaffak olduk.

Terakkiperver (cedid) zümresinin o zaman Mirza Abdülkadir tarafından teklif olunan 19 maddelik program taslağını esas edinerek ve diğer projeleri de karşılaştırarak tarafımdan tasnif edilen şekli şudur:

« 1) Millî harsa malik müstakil millet olarak yaşamak, hayatın esasıdır, Bu, bütün milletlerin idealidir. Bizim maksadımız, Türkistanın müstakil ve hükûmetin de millî olmasıdır. Milliyet, dil, din, an'anat, edebiyat ve âdât birliğine istinat eder.

2) Hür Türkistanda devletin şekil ve idaresi cumhuriyet olup, hâkimiyet menbaı demokrasi usullerine muvafık olarak seçilen «millet meclisi», vilâyet ve şehirlerde «el meclisleri» ve «şehir meclisleri» dir.

3) Merkezî hükûmet âzaları, millet meclisinin tasvibi ile cumhur

reisi tarafından, vilâyetlerde hükûmet mümessilleri (vâliler) ise, merkezi hükûmet tarafından tâyin, vilâyet ve şehir idare müesseseleri de kendi meclisleri tarafından seçilir. Millet meclisi, cumhurreisi ve vilâyet meclislerinin intihap usullerine, adet ve müddetlerine ait tafsilât, müstakil Türkistanın birinci «kurultay» ı tarafından tâyin olunur.

4) Türkistanda Türk olmayan millî ekalliyetler de medenî muhtariyet hukukundan istifade ederler. Türk unsuruna mensup kabileler eskisi gibi kuvvetli Türkistan medeniyetini vücuda getirmek uğurunda mütesanit bir surette çalışmalıdırlar.

5) Türkistan millî hükûmeti, Türkistan millî askerine istinat eder. Askerlik mecburîdir.

6) Dahilî âsayişi muhafaza için vilâyet idareleri, yerli polis (milis) teşkil ederler ve bu teşkilât, memleketin umumî müdafaayi milliye idaresine de merbut olur.

7) Memlekette vicdan hürriyeti tam olur. Dinî âyinlerin hür surette icrası devlet himayesi ile temin edilir. Memlekette ecnebi misyonerliklere müsaade edilmez.

8) Matbuat ve neşriyat hürriyeti ve hürriyeti şahsiye devletin esasî kanunu ile temin edilir.

9) Memleketin esas vergisi, kazançla mütenasip olur. Mirastan da o nisbette vergi alınır. Türkistanda eski zamanlardan kalan ortaçağ vergileri lâğvedilir.

10) Toprak meselesinde esas, su ve toprağın ve yerin altında ve üstündeki mâdenlerin ve ormanların devlet mülkü olmasıdır. Toprak dihkanlara hususî mülk olarak verilir.

11) Hususî şahıslar yekdiğerleri ile su ve toprak mübayaası yapamazlar, bütün toprak ve su muamelesi devlet eli ile icra olunur. Toprağın temellük hukuku mahallî şartlara göre kanunen tâyin edilir.

12) Türkistanın azadlığı, ancak iktisadî istiklâl mahiyetinde olabilir. Bunun için de Türkistanın diğer komşu devletler ile iktisadî münasebetinin asrî bir şekilde ihya olunmasına ve inkişafına çalışılır.

13) Türkistanda toprak meselesinin esası, sudur. Buna binaen bütün kuvvet sulama ile umranı genişletmeğe sarfedilir. Su idaresi işini ayrıca bir ehemmiyetle tanzim etmeğe teşebbüs edilir.

14) Türkistanda, bilhassa Kazak, Kırgız ve Türkmen ellerinde en mühim mesele, göçebe kavimlerin medenî hayata geçmesidir. Bu mesele büyük nehirler üzerinde yeni sulama sahaları açmakla temin edilir. Türkistana, Türk ırkından olan kavimlerden ve müslümanlardan başka, muhacir getirilmez. Göçebelilerde göçebe usulünde hayvan yetiştirme, medenî usulle yetiştirmeğe tebdil edilip inkişaf ettirilir.

15) Türkistanda işçi meselesinin halli, millî sanayiin inkişaf ettirilmesine merbuttur. Amelelerin çalışma şartları, iş saati, küçüklerin ve kadınların hizmetlerini muhafaza ve sigorta ve başka meseleler ise, avrupalılar gibi müterakki milletlerdeki usuller ile tanzim edilir.

16) Adliye meselesinde müstakil ve herkese müsavi adalet, bütün ülke ahalisi için mezhep ve din farklarına bakmadan, asrî kanunların kabul ve tatbiki ile temin olunur.

17) Maarif hususunda umumî meccanî iptidaî tâlimin tatbikine çalışılır. Memleketin kendi tebaaları, devletin menfaatine aykırı olmamak şartı ile hususî mektepler tesis etmekte hiçbir mâni görmezler.

18) Türkistanda bilhassa profesyonel mekteplerin tâmimine, Avrupaya talebe göndermeğe ehemmiyet verilir.

19) Kadîm bir medeniyetin ocağı olan Türkistanda asırlardan beri teraküm edip gelen medeniyet eserlerinin muhafazasına ve bunların da yerli hars ve medeniyetin yükselmesine hizmet edecek bir şekle sokulmasına çalışır. »

Zümre müntesiplerinden bazıları, iptidaî mektep tedris usulünden kalan «cedid» kelimesinin zümre, yahut fırka ismi olarak kabul edilemiyeceğini ileri sürdüler ve ona «Radikalistler tüdesi» ismini vermek teklifinde bulundular. Sosyalizm aleyhtarı olmak itibariyle bu zümreye yakın bulunan Mustafa Çokayev de 1926 da, bu zümre yaşarsa ona «Türkistan Radikal Fırkası» ismini vermeği düşünmüştü. Fakat Rus ve Türkistan Sovyet edebiyatında «cedid» ismi kullanılıyor, biz de bunun için bu zümreyi «Cedid - Terakkiperverler tüdesi» diye tesmiye ettik. Benim, Ârifov ve marhum Dinşenin Bukharada iken yapabildiğimiz müsbet işlerin başlıcası, muhtelif siyasî ve içtimaî fikir cereyanlarını durdurup, onları iki esas zümre etrafında ve sonra da «umumî ittihad platforması» dediğimiz «Millî Birlik» etrafında toplıyabilmemiz olmuştur. Türkistan Cumhuriyetinde başlangıçta, Bukhara ve Khıyva Cumhuriyetlerinin istiklâli ve diğer ülkelerin muhtariyeti müdafaa ediliyordu. Bütün Türkistan için istiklâl şiarını Türkistan siyasî zümreleri ve «Millî Birlik» daha 18 ilkteşrin 1922 de Taşkent içtimalarında kabul etmiş ise de, Rusları vakitsiz kuşkulandırmamak için ilâve olunan «zahirde limaslahatin otomoni talebini ileri sürmek» kaydı herkesi memnun etmiştir. Hür siyasî hayat yalnız gayri resmî hayata münhasır kaldığından, gerek «cedid» ve gerek «sosyalist» tüdeler kendi ilmihal ve programlarını hayata tatbik edip mücadele edemediler. İktisadî meselelerdeki fikir farkları, yalnız kâğıt üzerinde kalıyordu. Bir sosyalist veyahut komünistin Türkistan Millî Birliğine intisap ederken cedidlerin programını

kabul etmek esasında değil, bir sosyalist programını taşıdığı halde girmiş olması daha ziyade bir vicdan meselesi idi. Yoksa millî mücadele sahasındaki faaliyet ve teşvikatta, her yerde yedi maddelik «Cemiyet» programı kâfi geliyordu, ve bizim maksadımız da, buna nail olmaktı.

Cemiyet ve Basmacılık

Gizli cemiyetin teşekkülüne kadar Bukhara Emirliği daha meydanda iken, Türkistan münevverleri, basmacılar ile münasebette bulunmuyorlardı. Basmacı fırkaları daha ziyade eski fikirli ulema ve Özbek burjuvasının mutaassıp kısmına dayanıyordu. 1917 yılında Rusya Müessisler Meclisi intihabatı esnasında münevverlerinin listesi N. 4 olmak ve buna karşı ulema tarafından şiddetli teşvikatta bulunmak dolayısiyle basmacı zümreleri de münevverleri « dördüncü » tesmiye eder olmuşlardı ve gençlerin ekseriyeti 1918-1919 yıllarında Sovyet taraftarı olduklarından, onlara itimat etmezlerdi. Fakat 1920 yılında zikrettiğimiz veçhile türk münevverlerinin Sovyetlere karşı besledikleri ümitler kırılmış olup, gizli teşkilât yoluna girdikleri zaman vaziyet değişti. Herhangi bir hareketlerinden kendi lehine istifade etmesi muhakkak olmakla gençlerin el ve ayaklarını bağlayan Bukhara Emareti ortadan kalktı. Ve aynı zamanda ulemanın basmacılara olan nüfuz ve tesirleri de eksilmeğe başladı. «Cemiyet» te tereddütsüz Semerkand, Khıyva ve Ferganedeki basmacılar ile münasebet tesis etti. Maksat, bu harekâta hakikî millî ruh ve asrî intizam vermek, cemiyetin fikrine, asrî teceddüt ve terakki taraftarı adamların idaresinde askerî kıtalar vücuda getirmek ve mevcut kıtaları, mümkün oldukça, münevver adamların eline geçirmek idi. Bunun için basmacılara, münevverlerden müşavirler ve bazı zabit enströktörler gönderildi. Bukhara emîri ve maiyeti, yukarıda anlattığımız veçhile, son gününe kadar bolşeviklere «Rusya» nazarı ile bakıp, kendisni loyal tutmağa çalıştı. Emîr kendisine iltica eden Osipov'un fırkasını Şehrsebz'de silâhsızlandırmış, daha şu 1920 yılı başında Ferganeden Şirmehmed Bek ve arkadaşları emîre mektup ve elçiler gönderip, müttehit bir cephe teklif ettiklerinde, başvezir olan Nizameddin Kuşbegi «bizim Ruslar ile dostluğumuzdan haberdar değil misiniz ? » diye mektuplarını alenen parça parça edip ayak altına almış ve emîrin emri ile bunların elçilerini yedi ay kadar bir müddet hapsedip, ancak Afganistanın müdahalesi ile hapisten çıkarmıştı. Bunu Şirmehmed Bek kendi hâtıratında çok acınarak ve emîr hükûmetinin fevkalâde cehalet ve gafleti eseri olarak zikretmektedir [212]). O sebepten basmacıların bir kısmı emîr hükûmetinin sukutuna fazla müteessir olmadı. Hattâ Sovyetlerle barışan basmacı rüesasından Mehkem Hacı ve

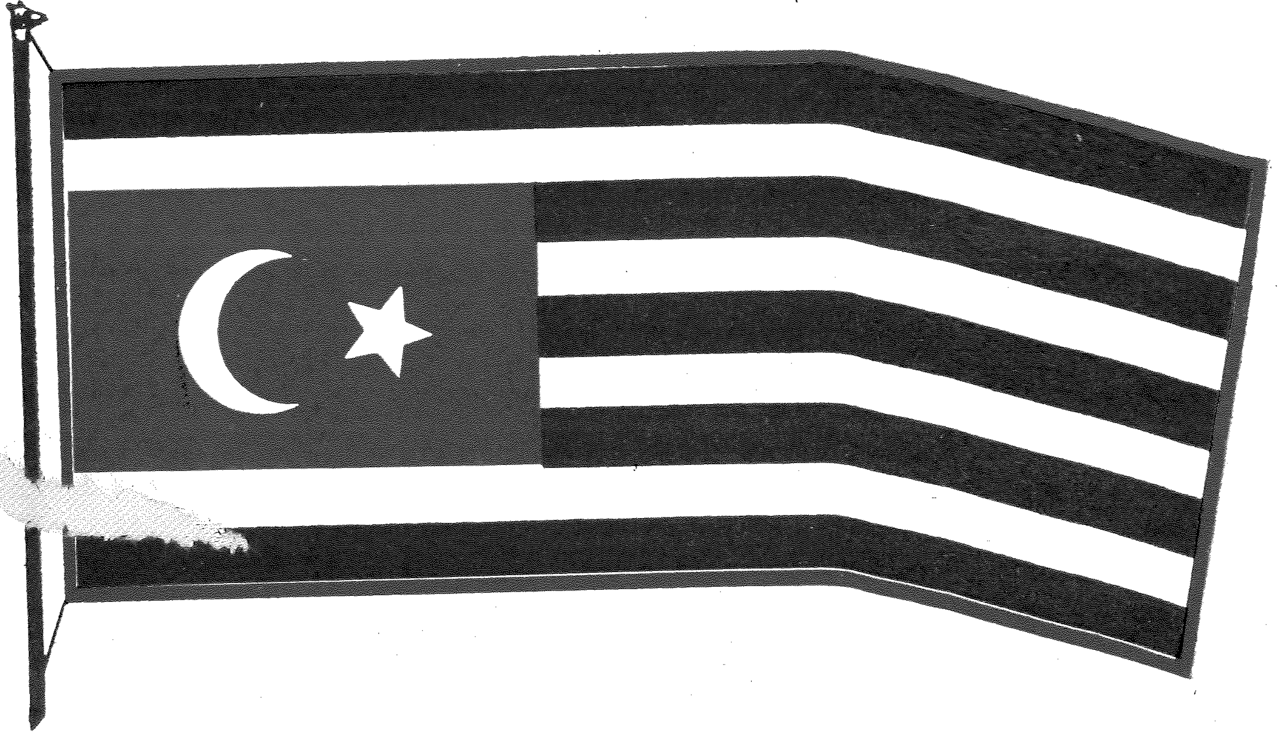
[212]) Şirmehmed Bek'in hâtıraları, s. 21.

Toycı Korbaşı adlı kimseler kendi yiğitleri ile beraber, bolşeviklerin Bukharayı istilâ harekâtına iştirâk etmişlerdi. Fakat akabinde bolşevikleri terkedip tekrar Fergane basmacılarına iltihak etmişlerdiyse de Şirmehmed Bek tarafından öldürüldüler. Ferganede Şirmehmed ve Rahmankul, kendileri de münevverler ve Cemiyet ile münasebet tesisisine talip olmuşlardı ve o vasıta ile Şirmehmed Bek Bakudaki şark kavimleri kongresine de kendisinin sovyet müessesatında çalışan adamlarından ikisini göndermişti.

Gerek bunların ve gerek Türkistan nümayendelerinin Şarkta ittihaz edecekleri bolşevik siyaseti hakkında aldıkları intibaa ait çok şayanı dikkat bir rivâyet ortaya yayılmıştı. Bunu Şirmehmed şöyle naklediyor: « Bolşevikler Türkistandaki on dört buçuk milyon müslümanı tamamen öldürüp bitirmek, yalnız iki milyonunu rusların atlarına bakmak için muhafaza etmek fikrinde imişler; Bakudan alıp getirdikleri malûmat şu idi». Yine Şirmehmed Bek diyor ki: «Baku kongresinde müslümanlar maslahat kılmışlar ve bize silâhlarımızı asla terketmemek, cidden mücadele etmek tavsiyesinde bulunmuşlar, oradan Canuzakoğlu Türekul ve Başkurdüstandan bir büyük muteber adam ve Endicanlı Sultanbek nezdime geldiler. Hemme müslüman ittifak olduk ve ruhlandık». Baku kongresi sonunda basmacı harekâtı alevlendi.

1920 yılı eylülünde isyan harekâtı 1919 yılı eylülündeki durumundan daha kuvvetli olmuştu. Evvelce basmacıların mektuplarını yırtıp atan emîr, şarkî Bukharaya firarından sonra, Fergane korbaşılarına elçiler ve mektuplarla hediyeler göndererek müracaatta bulundu. Şirmehmed Bek, kardeşi Ruz Mehmedin kumandasında 500 kadar asker göndermişti. Sonra kendisi gidip Düşenbe'de emîrle görüştü. Bu münasebetle Şirmehmed Bek hâtıratında diyor ki: «Emîr bizi huzuruna kabul ederken Bukhara merasimine riayet etmemizi bilvasıta talep etti ise de, biz askeriz, askerce selâm verip görüşürüz. Başka merasim falan kabul etmem dedim ve öyle yaptık». Ferganeliler Baysun hududunda Ruslarla harbettiler. Fakat emîrin martta Afganistana firarından sonra Şirmehmed Bek, bütün kuvvetlerini alıp Ferganeye döndü. İlkbaharda basmacı grupları fevkalâde kuvvet kesbetmişti. «Cemiyet» in mümessilleri Türekul ve Sultanbek rehberliği ile bir kongre de aktedip istiklâl talebine ait 14 maddelik bir kararname kabul ettiler. Nisan ve mayıs aylarında Şirmehmed Bek, Khokandla Endican arasındaki demiryollarını tamamen ortadan kaldırdı. Pamuk fabrikalarını yaktı. Bu sırada basmacılar Rusların bütün hareketlerini «Cemiyet» âzaları vasıtasiyle önceden biliyorlardı. Gensberg'in dediği gibi, bütün ahali onlar tarafında idi. Fakat bu yılın (1920-21) kışı çok ağır bir kış oldu. Sovyetler bundan istifade

432 ye ait.

TÜRKİSTAN MİLLÎ BAYRAĞI

Türkistan millî istiklâl bayrağı tarihî büyük türk devletlerinin kullandığı üç rengi bir araya getirmek esasında vücuda getirilmiştir: 1) Eski türkçede "al" denilen narenci, **turunc** rengi, ki islâmiyetten önce Türkistan hakanlarının ve Uygurların resmî bayraklarının rengi idi 2) Budist türk rahiblerinin elbise rengi, kadim Kırgızların, Kıpçakların ve Oğuzların bayrak rengi olan **kırmızı** rengi, ki, Oğuzlar herkesten önce müslüman olduklarından, müslüman Türklerin bayrak rengi olmuştur. Temürün bayrağı da bu renkte idi. 3) Çingizin bayrağının rengi olan **beyaz,** ki Altın Orda hanlarının ve İlhanlıların bayrağı da bu renkte idi.

Çingizin beyaz bayrağı gibi Türkistan millî bayrağı da kenarından dar **mavi** şerid ile çevirilmiştir.

İslâmiyetten önce de türk bayraklarında mühim yer tutan hilâl ve yıldız bilumum müslüman türk devletlerinin ve Temürün bayrağında da tersim edilmişti. Bu da Türkistan millî bayrağının merkezinde yer tutmuştur.

Bayrağın sırığının ucunda, eski Göktürklerde olduğu gibi, kurdbaşı tersim edilmiştir.

edip hem «şiddet», hem «mülâyemet» siyaseti kullanıp, ilkbaharda bir taraftan sayısı çok fırkalarla basmacıları tâkibeder, diğer taraftan da hüsnü ihtiyarı ile dehalet edenleri orduya ayrı alay olarak kabul eder olmuşlardı. Bununla Canibek Kadıyı (nisanda) kendilerine celbedip, dehalet eden askerini «teritoryal suvari alayı» ilân ettiler. Bunlar basmacılarla harpten imtina ediyorlardıysa da, bolşevikler kendilerine dokunmadılar.

Ağustos ve eylül aylarını Sovyetler basmacılarla muharebe ile geçirdiler. Başkumandan muavini Zinoviyev ve hükûmet âzası Nezir Türekulov Körşirmet (yani Şirmehmed Bek) ile görüştüler. Türekulov hükûmette mühim mevkide idiyse de Körşirmet bunu hâtıratında, ancak mezkûr Zinoviyev'in tercümanı (perevodçi) olarak göstermekte, Nezirle değil, Zinoviyev ile olan müzakerelerini ehemmiyetle zikretmektedir. Bolşeviklere iltihak eden korbaşıları da tekrar isyan edip, cephe gittikçe genişliyordu. Eylülün 12 sinde Sovyetler her taraftan ciddî taarruzlara başladılar. Bu, fevkalâde müşkül bir zaman idi. Ferganede açlık hüküm sürüyordu. Halbuki bolşevikler bu zamanda dahilî Rusyadaki açlıktan kaçıp gelen Rusları kızıl orduya alıp ahaliyi yağma ettirerek ekmek kazanmak yoluna sevkettiklerinden, gönüllü Ruslar çoğaldı. Bunlar askerlikten çıkarsa acından ölecek olduklarından, ciddî harbediyorlardı. Mamafih Mergilân tümeninde Körşirmet, Endican tümeninde İsrail bekler, şiddetli mukabelelerde bulundular. Körşirmet bu aralık yıprandı. Mergilân tümeninin şimalindeki kamışlıklarda gizlenmek mecburiyetinde kaldı. Sıra Muhiddin korbaşıya geldi. O. Körşirmet'in yerini tuttu. Fakat bolşevik teşvikatı ile Özbek ve Kırgızlar arasında kabile nizâla ı başlayıp neticede, Muhiddin de mağlûp olup dağlara çekildi. Bu ara ık münevverlerden Türekul Canuzakov da, bir yerde Sovyetlerin eline geçerek öldürüldü. Bu, çok büyük bir ziya' idi. Çünkü buradaki Kırgızlar arasında çok muteber ve cidden münevver bir zat idi. Kırgız destanlarını bilhassa «Manas» ı topluyordu [213]). Türekulun arkadaşları olan **Abdürrezak** ve **Endicanlı Sultanbek** te bu herplerde şehit oldular. Bunlar, benim Türkistan mücadelesi günlerinde gördüğüm münevverler arasında çok parlak, gayyur ve son derecede temiz şahıslardı.

---

213) Merhum Türekul, bu destanın benim elimde bulunan 24 bin beyti muhtevi eski bir nushasını da isteyip almıştı. Maalesef bunlar kendisi ile beraber kaybolup gitti (maamafih evindeki evrakı arasında bulunmak ihtimali vardır).

Basmacılık ve İngilizler

Bolşevikler İngilizlerin basmacılar arasındaki teşvikatından çok bahsederler. Burada o meseleye de temas etmeliyiz. Diğer müttefikler Sibiryada ve İngilizler de Türkmenistanda bulundukları zaman İngilizler Taşkent ve Ferganede de faaliyette bulundular. Bunu Mösyö Castagne, basmacılığa ait risalesinde [214]), «Rus inkılâbından sonra Türkistan» nam makalesinde ve 1918-1922 yıllarında İngilterenin Kaşgar konsolosu olan kolonel Eterton, Amerikada neşrettiği hâtıratında[216]) zikretmektedirler. Eterton'un arkadaşları olan İngiliz-Hind ordusu zabitleri kolonel Bailey ve kaptan Blacker, daha 1918 yılı ağustosunun 18 inde Taşkende vâsıl olmuşlar ve Beyazrus teşkilâtları ile münasebat tesis etmişler, ilk ve sonteşrinde Orenburg'da general Dutov'un nezdinde ve Taşkentte daha diğer bazı zabitler bulunmuş, fakat bunların bütün tasavvurları Türk ve Alman propagandası ile mücadele olmuştur. Müslümanlarla, yani Başkurt ve Kazak (Alaş Orda) kuvvetleriyle ve basmacılarla münasebeta girmediler, belki s. 376 da anlattığımız gibi, Çekoslovakları ve general Kolçak'ı müslüman askerî teşkilâtına karşı çevirdiler. Daha aynı yılın 16mayısında Taşkentte Sovyet «Türkstik» (yani «Turkestanski Tsentralniy Komitet Sovetov» Türkistanda sovyetlerin merkezi icra komitesi) meclisinde harbiye komiseri, sonradan Sovyetlere isyan eden Osipov, yerli Türkistan müslümanlarının kuvvetlenmesi Ruslar için büyük tehlike teşkil ettiğinden bahseden bir komüniste, «müşkül vaziyete düşersek bizi İngilizler kurtaracaktır. Çünkü Türkistanda Rusların mı yahut müslümanların mı hâkim olması meselesiyle İngiltere çok alâkadardır» demişti[217]). Halbuki bu zat İngilizlerle temasta bulunan bir zabitti ve o vakit İngilizlerin siyaseti «Türkistan Beyazrusların eline geçmeyecekse orasında kızıl Ruslar oturabilirler» demekten ibaretti. O sebepten Mehmed Emin Bek, Kaşgar ve Sibiryaya adamlar gönderip yardım istediyse de, bir netice elde edemedi. Fakat 1919-1920 yıllarında Türk ve Alman tehlikesi ortadan kalktıktan ve şarkta bolşevik propagandası artık Lloyd Georg'un zannettiği gibi bir hayırsız adaya gönderilip öldürülecek köpekler kadar ehemmiyetsiz şeyden ibaret olmadığı anlaşıldıktan sonra, İngilizlerin kıyamçı basmacılarla münasebatı değişebilirdi. Vakaa Şirmehmed Bek kendi hâtıratında 1921 yılı ortala-

---

214) Joseph Castagne, *Les Basmatchis,* Paris, 1925, s. 20, 24-25.

215) *Le Turkestan depuis la Revolution russe,* 1917-1922 (*Revue du Monde Musulman* vol. 50, Paris, 1922) s. 56-58.

216) Georg Etherton. *In the Heart of Asia,* New York. 1926.

217) G. Safarov, *Koloniyalnaya Revolintsiya,* s. 82.

rında Kaşgardaki İngiliz konsolosu hizmetinde bulunan müslümanlardan Hindli Azam Han'ın kendisine gelip münasebet tesisi teklifinde bulunduğunu ve Şirmehmed Bek te kendi tarafından Muzafferi ve Abdüsselâm Karıyı Kaşgara gönderdiğini, fakat bu seferden bir netice çıkmayıp, mümessillerin Kaşgardan dönerken Çin hükûmeti eline geçip az kalsın bolşevik eline verilecek olduklarını zikretmektedir. Azam Khan, ihtimal bolşeviklerin Moskovadaki Türk zabitlerini ve Halil Paşayı, Narin yolu ile Kaşgara göndermek istediklerine ait çıkan şayialar münasebetiyle gönderilmiş olabilir. Kaşgar seferinin bütün tafsilâtını, bugün Hindistanda yaşıyan Abdüsselâm Karının kendisi bana tafsilâtiyle anlatmıştı. Her halde İngiliz konsolosunun münasebeti, o gelen zatın dediği gibi olmamış ve bunlar 1922 yılı başında Ferganeye dönüp gelmişler. Bunun sebebi de, belki o zaman Enver Paşanın Şarkî Bukharaya gelip İngilizler için bir tehlike teşkil etmesi olabilir. Herhalde bolşeviklerin, basmacılara İngilizler yardım veriyor falan demeleri, yalnız bir uydurmadan ibarettir. Kolonel Eterton hâtıratında, kendisinin Urumçu ve Gulca'ya kadar gidip dolaştığını, o zaman Cungarya'da Japon zabitleri de faaliyette olup onların siyaseti İngilizlerinkine aykırı olduğnu ve belki de Almanlara muvafık siyaset kullandıklarını yazmaktadır. Moğolistanda ve Türkistan hududunda japon siyasetinin bu mahiyeti 1920 yılı sonunda Gulca'daki Tatar (müteveffa Nuri ve Veli Mehmediyevler) ve Kazak münevverleri tarafından hususî adam ve sonra Ârif Kerimi gönderilerek Bukharada Türkistan Millî Cemiyeti merkezine ve bizzat bana bildirmişti. Ve merkez Cemiyet te kendi tarafından Ârif Kerimiyi Gulca'ya muayyen bir maksatla değilse de, «herhangi bir ihtimale karşı» göndermişti. Fakat bunlar Evliyaata'da çeka tarafından yakalandılar. Ârif Kerimiden başka Taşkentli Yusufcan ve Sadreddinkhan hapsedilmişti. Taşkentte mahkemeleri gürültülü olup mahkûm olduktan sonra bunlar hapishaneden firar edebildiler. Bu vak'ayı da bolşeviklerin, Kaşgardaki İngiliz konsolosu ile münasebet tesisi için yapılan tedbir diye göstermeleri, sırf bir yalandan ibaretti. 1922-1924 yıllarında Kaşgarda İngiliz konsolosluğunu kaptan Skrine ifa etti. Bu zat, 1926 da «Çin Orta Asyası» adı ile neşrettiği büyük eserinde de görüldüğü gibi, bu memlekette siyasetten ziyade, folklor ve ilimle meşgul olmuştur. Basmacılarla hiçbir nevi münasebeti olmamıştır[218]).

---

218) C. P. Skrine. *Chines Central Asia.* Boston, 1926.

Khıyva ve Türkmenler

Khıyvada hanlık devrilip gençler hükûmeti teşekkül ettikten sonra 1920 yılı zarfında bu ülkede Taşkent Sovyet hükûmetinin mümessilliğini, başta Sadullah khoca Tursunkhocayev, sonra Tatar milliyetperver komünistlerinden Rıza Şakirev ifa ettiler. Hükûmet reisi Pehlivanniyaz Hacı Yusupov, dahiliye Cumaniyaz Sultanmuradov, maarif Mollabegcan ve harbiyede kazanlılardan Hasanov idi. Başkumandan Taşkentli genç Mîrşerefov, yeni teşekkül eden taburun kumandanı kazaklardan Kirgizov idi. Türkmenler, Han Cüneyd idaresi altındaki hareketlerini ilerletiyorlar, Khıyva hükûmeti de Ruslar ile müttefikan onlarla mücadele ile meşguldü. Türkmenler Özbek ve Karakalpakların köylerini tahrip ediyorlardı. İlkteşrinin başında buraya Cemal Paşa atrafından Taşkentten gönderilen altı türk zabiti (Rıdvan, Hüseyin efendiler ve arkadaşları) piyade, süvari, topçu ve mitralyozcuların herbiri yirmi beşer olmak üzere yüz kişiye mahsus bir harbiye kursu açmışlar (7 sonteşrin). Aynı zamanda tarafımdan gönderilen bazı başkurt zabitleri ve enströktörleri de yeni ordu teşkilâtında ve ayrı şehirlerin idaresi başında gençler hükûmetine yardım ederek çalışmakta idiler. Sonteşrin ve ilk kânun aylarında ben gelip Khorezmin Sovyet ve Türkmen nüfuzundaki vilâyetlerinde bulunup, Özbek ve Türkmenleri barıştırmak yolunda muvaffakıyetle çalıştım. Ruslar ise Türkmen - Özbek münaferetini alevlendirmeyi kendileri için faydalı bildiklerinden, bir taraftan ona ve diğer taraftan da Ferganedeki rus kuvvetlerinin sabık kumandanı Safonov'u Khorezme vekil olarak gönderip bütün idare işlerini kendi ellerine almağa çalıştılar, ve 1921 yılı martının 6 sında Pehlivanniyaz hükûmetini «Burjuva milliyetçiler hükûmeti» diye devirip, avamdan Taşhavuzlu Koçkarov adlı birinin idaresi altında yedi kişilik bir komite teşkili ile Sovyet kurultayı çağırmağa müsaraat ettiler. Eylülde toplanan mezkûr kongrede Ata Mahdum Cumhurreisi, Timurkhoca İbniyeminov (bu zat kadîm «Hoca Süleyman Bakırganî» nin ahfâdındandır) nazırlar şûrasına reis, Mollabegcan cumhurreisi başkâtibi, Mirşerefov harbiye ve İrmetov dahiliye nâzırı olarak tâyin olundular. Bu hükûmet Türkmenlerle müsalâha akdetti. Harbiye kursları daima Rusların sıkı nezareti altında bulundu. Yeni tâyin edilen Rus vekili Byk eylül başında bir defa mektebi kapattı, yukarıda mezkûr kongre esnasında Khıyvada bulunmaması ve Gazavat şehrine nakledilmesi şartiyle tekrar açtırdı ise de 28 sonteşrinde Ata Mahdum hükûmetini «milliyetperver» addedip devirdi, âzalarını hapsederek harbiye mektebini de kapatıp dağıttı[219]).

---

219) Bu malûmat, Rıdvan Beyin 1920-21 yıllarında Khıyva ve Türkmen

Bütün bu vak'alarda Rusya hükûmeti Khıyva gençlerine karşı mülâyemet siyaseti kullandığından, türkmen basmacılarının da gençler hükûmeti ile anlaşmağa başladığı, Ruslar şiddet gösterdikçe basmacılık kuvvetlendiği görülüyordu. 1920 yılı sonteşrininde ben geldiğim zaman, Khorezmin âdeta beşte dördü **Han Cüneyd**'in elinde idi. Yalnız milliyetperver gençler hükûmeti, ülkeyi tekrar ele geçirebilmişti. 1921 yılı sonunda aynı aylarda Han Cüneyd tekrar kuvvetlendi ve aynı zamanda Türkistan millî cemiyeti ile de münasebet tesis edip, muallimler istedi ve onun çöldeki karargâhına bazı münevverler gelip gittiler. Artık yetmiş yaşını geçmekte olan Han Cüneydde herhalde fazlaca aşiret ruhu hâkim idi. Türkmenistanın diğer kısımlarında Çarcuy ile Kerki ve Endkhoy aralarında Mü'min Sufî ve arkadaşları tarafından, Merv-Serakhs hududunda diğerleri tarafından ufak çeteler teşkil edilmişti. O vakit merkezi Çarcuyda bulunan gizli Türkmen millî komitesi, 1921 yılı zarfında bu çeteleri kendi nüfuzuna almak teşebbüsünde bulundu ve muvaffak ta oldu. Fakat bu zevatın çoğu, şimdi berhayat olduğundan isimleri zikredilemiyor.

Bukharada Basmacılık

Genç Bukharalılar hükûmetinin işleri genç Khıyvalılara göre daha mudildi. Burada, Khıyvaya göre münevverler daha çoktu. Demiryolu üzerinde bulunduğundan herkes gelip gidiyordu. Fakat burada Khıyvalılarda bulunmayan kötü bir hususiyet vardı ki, Bukhara hükûmetine, her nevi vesveseli, hasut, dar gönüllü, ufak tabiatlı, kuvvet karşısında zelil ve mutabasbıs kimseler pek müessir olmuşlardı. İnkılâp başlangıcında buraya gelip dolmuş olan Ferganeli ve Taşkentli münevverleri çekemediler. Kazanlı komünistler ise, Ruslara istinat ederek çalışıyorlardı. Bukharalıların kendi araları da pek fena idi. Bukharanın iki milyonerinin oğlu olup komünistliğe yazılan iki haris genci **Feyzullah Khoca** ve **Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu,** post kavgasına başladılar. Ruslar bunların herbirine münferiden herkesten ziyade itimat ettiklerinden, yardım vereceklerinden, binaenaleyh rakibini devirmesi lüzumundan bahsederdi. Bu itibarla hâdise 1910 yılındaki şia ve sünnî nizâına benziyordu. Nihayet kavga 27 eylülde iki tarafın topladığı polis (milis)'e ve askerî kuvvetlerin çarpışmasına kadar geldi; o sırada Rusların Feyzullah tarafını iltizam ettikleri malûm oldu. O güne kadar içinde rus askeri bulunmayan eski Bukhara şehrine bu fırsattan bilistifade rus askeri girdi. Ruslar kendilerine sadık bir memur olarak Fey-

---

vak'alarına ait hâtıralarında verilmiştir ki, nüshası benim hususî kütüphanemde bulunmaktadır.

zullahı kazandılar. Mirza Abdülkadir Muhiddinoğlu taraftarı olan polis müdürü Muhiddin Mahdum, 300 kadar askeri ile basmacılara geçti. Şehrisebz, Düşenbe ve Hisar tarafında biraz dolaştıktan sonra, çetecilik ağırlıklarına tahammül edemeden yıl sonunda zelil bir surette Ruslara teslim oldu.

Cemal Paşanın Bukharada bıraktığı eski türk zabitleri (Ârif, iki Osman, Emin, Nafi, Mehmet Beyler) harbiye nazırı Abdülhamid Ârifin idaresi altında harbiye kursları açıp, gençleri terbiye ile meşgul olmakta idiler. Polis ise, yine o zabitlerden Rıza ve Halil beylerin elinde idi. Harbiye nazırı Ârifin istinat ettiği zabitler Başkurdüstandan gelen tatar ve başkurt zabit ve münevverleri Süyündükov, İbrahim İshakov, Sultanov ve arkadaşları idi. Bunları, Karşı, Şehrisebz, Guzar ve Hisar gibi yerlere göndererek, Bukhara millî Sovyet ordusu teşkili ile meşgul oldu. Fakat Feyzullahın Ruslara yaltaklanması ile bu işler de bozulmak yoluna girdi. Bu aralık ben ve arkadaşlarım Semerkand vilâyetinde teşkilât işleri ile meşgul olduk. Türkistan merkezî komitesi Semerkanda yakın demiryolu istasyonlarından biri yanındaki köyde bulunyordu. Teşkilâtın kararı ile burada Açılbek, Behram bek ve Hemrahkul bekler oldukça muntazam çete teşkilâtı vücuda getirmekle meşgul oldular. Türkiyeli zabitlerden Sabir efendi, Başkurtlardan müteveffa miralay Evhadi İşmurzin ve kaptan İbrahim İshakov, bu işlerle meşgul oldular.

Bukhara emîri Afganistana geçtikten sonra, Şarkî Bukharada Sovyet orduları yerleşti. Emîr taraftarları artık çetecilik yani basmacılığa geçtiler. Bunlardan marufları 1921 yılı haziranında Düşenbede Lakay kabîlesinde İbrahim Bek, Kurgan Tepe, Kulab Lakayları arasında Togay Sarı, Dervaz Taciklerinde İşan Sultan adlı şeyh, Karategin Taciklerinde Fuzayl Mahdum, Belcuvan Taciklerinde Devletmend, Karatağda Abdurrahman Bek idi. Aralarında akıl ve fikir sahibi olan birisi varsa o da, **Devletmend** idi. Genç Bukhara hükûmeti bunları kendi tarafına meylettirmeğe çalıştı. Hükûmetin Şarkî Bukhara muhtar vekili Atakhoca ve yanındaki maarif müdürü Karî Abdullah, Külâblı Damolla Mehmed Rıza ve Başkurdüstandan gelen Mustafa Şahkul (Şakulov) basmacılarla resmen münasebet tesis ettiler. Aslen Kasımlı olan **Mustafa Şahkul**, Moskova yüksek ticaret mektebinde tahsil etmiş ve inkılâp devrinde Başkurdüstan hükûmetinin «yüksek iktisat idaresi» şubesinde çalışmış ve 1920 yılı ortasında diğer arkadaşlarımız ile beraber Bukharaya gelmişti.

Mustafa Şahkul, mezkûr 1921 yılı başından 1923 yılı eylülüne kadar Şarkî Bukharadaki bütün inkılâp hareketlerine pek samimî ve ciddî surette iştirâk edip, Enver Paşa ve Sami beylerin nezdinde mü-

şavir mevkiinde bulunarak o yıllarda Şarkî Bukharada olup geçen vekayi hakkında en doğru ve canlı bir surette tafsille kaleme alınan hâtıralarını yazmıştı [220]. Atakhoca, Karî Abdullah ve Mustafa 1 ağustosta Belcuvan yanında Kendikürt köyünde Devletmend Bek, Togay Sarı, Semiz kabîlesi reisi **Aşur Bek,** Karlukların reisi **Abdülkayyum** ve Katagan Mogollarından **Abdürrahimler** ile görüştüler. Devletmend afgan üniforması giymişti. Bunlar «Şarkî Bukharaya Rus müdahale etmesin; sizinle anlaşırız, gençler hükûmetini de tanırız» diye Kur'an huzurunda andiçtiler, Atakhoca bunlarla hükûmet namına, Mustafa ise gizli olmak üzere «Cemiyet» namına birçok müsahabelerde bulundular. Yalnız İşan Sultan, İbrahim Lakay ve Fuzeyl Makhdum ile temasta bulunamadılar. Fakat Atakhocanın getirdiği muahedeyi Ruslar tasdikten istinkâf edince, basmacılar silâha sarıldılar. Bunlar, bilhasas **Lakay** reisleri **İbrahim Bek** ve 75 yaşında **Togay Sarı İşan Sultan** cahil ve vahşi ve mutaassıp adamlardı. Togay Sarı Mustafayı tehdit için cebinden «cedid» lerden kesip aldığı adam kulaklarını çıkarıp gösteriyordu. Bunlara «Cemiyet» in ne olduğunu anlatmak imkân haricinde idi. Togay Sarı ile temasta bulunup, kendisine Külâb'dan cephane hediye eden Mustafayı, bir gece adamını gönderip, öldürtmek istedi.

Eylülde rus ve genç Bukhara askeri ve onlar ile beraber Mustafa Külâbı terkederek Feyzabâda ve oradan Düşenbeye çekildiler. Bu asker Külâbdan Feyzabâda kadar altı gün. Feyzabâddan Düşenbeye kadar üç gün her taraftan basmacılarla muhat olarak ateş içinde ve çok kurbanlar vererek yoluna devam edebildi. Feyzabâdda Ruslardan 30 mitralyoza malik bin kişilik kuvvet vardı. Mustafa, bu Rusların yolda günahsız özbek köylülerini kesmekte ne gibi barbarlıklar gösterdiklerini hik^ye etmektedir. Düşenbeye yakın Sufiyan köyünde Ruslar, yüzü yanmış bir rus neferi cesedini bulunca bunun için tesadüf ettikleri herhangi köylü özbeği kurşuna dizmişlerdi. Bu sırada bolşevik Ruslar, orduda bulunan bir komünist rus karısının teşviki ile, yedi nefer özbeği yakalayıp getirerek ellerini kesmiş ve kendilerini kılıç ve hançer ile müteaddit yerlerinden ölmeyecek derecede cerahatledikten sonra buğday samanı içerisine koyup diri diri ateşe yakmışlardır. Mustafa, bu kadın hakkında «bu komünist kadının siması o kadar çirkin ve menfur idi ki, bunu gören adam, bütün kadınlardan vazgeçerse pek tabiî görülürdü. Protesto ettim. Fakat Bukhara elbisesinde olduğumdan Ruslar, az kaldı ki beni de öldüreceklerdi. Kumandan araya girip beni kurtardı» demek-

220) Bu hâtıralar, benim hususî kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

tedir. Eylül nihayetinde Atakhocanın yerine kardeşi **Osmankhoca** Şarkî Bukhara muhtarvekili, Bukhara polis müdürü **Ali Riza bey** de cephe kumandanı tâyin edilerek Düşenbeye geldiler. İleride bahsedeceğimiz veçhile, genç Bukharalılar Şarkî Bukharaya fevkalâde ehemmiyet veriyorlardı. Fakat Ruslar burada bir genç Bukhara millî ordusu teşekkülüne her vesile ile engel olmağa başladılar. Düşenbedeki rus kumandanı aynı zamanda gençlere karşı emirciler ile oyun oynamağa başladı. Lakay İbrahim Düşenbeyi muhasara ediyor, fakat Rustan ziyade, genç Bukharalıları arıyor, eline geçeni binbir azap ile bazan yerli usulüne göre «uğlak ederek[221])» öldürüyordu. Esir aldığı Ruslara gelince, bunlara dokunmuyordu. Hattâ yukarıda zikri geçen kadın bile rus neferlerini harp meydanında bizzat teşvik ile meşgul olduğu zaman, Lakayların eline geçmiş iken, öldürmediler. Bu münasebetle Mustafa, « bu namussuz emirci (İbrahim) bu kadını ateşe yakmak şöyle dursun, dostane münasebet tesisi fikri ile Ruslara iade etti» demektedir.

Hülâsa bizim arkadaşlarımızın sekiz on aylık çalışmaları neticesinde, «Şarkî Bukharadaki eski beyleri ve onların tesirinde bulunan Lakay, Marka, Dürmen aşiretlerini hiçbir suretle Bukhara emîrine sadakat ve cedid'lere karşı düşmanlık fikrinden vazgeçirmek, Cemiyet ve millî teşkilât tesiri altına almak mümkün olmadığı ve olamıyacağı» artık tahakkuk etmiş bulunyordu, 1921 senesinde Şarkî Bukhara, bütün Türkistanın en çürük noktası olarak kalıyordu. Bukhara toprağında az çok tesirine alınabilen basmacılar da Şehrisebz ve Yekkebağ civarındaki Kineges ve Koñğırat kabîlelerinin reisleri, **Cebbar Bek** ve arkadaşları idi. Ben bunlar arasında epey bir müddet bulundum. Türkiyeli zabitlerden **Halil** ve **Sabir Beyler** ve zikri geçen Karî Abdullah da bizimle beraber bulunuyorlardı. Fakat burada da emîrin zahiren «cedid» lik gösteren beylerinden **Evliyakul Bek** adında birisi, arayı karıştırmağa çalışıyor ve bize karşı teşvikatta bulunuyor, bize gelerek kasden, halkın cehaletinden, bunlar arasında iş yapmak mümkün olmıyacağından bahsederdi. Cebbar korbaşı «Emîr şimdi kaçtı, Bukhara memleketini Rus esaretinden kim kurtarırsa, o emîr olacaktır» diyor ve Evliyakul da bunu «Cemiyet» in tesiri diye bilip acınıyordu. Karargâhında bulunduğum zaman Cebbar Bek, Kineges ve Koñğırat kabîlelerinin ileri gelenlerinden kırk elli kadarını toplayıp benimle görüştürdü. Bu bir idyllique manzara idi. Artık emîri bırakıp gençler ile birleşip bir islâm hükûmeti teşkili zaruretini söylediğimde, kabîle reisleri, emîri zaten sevmediklerini ve on-

---

221) «Uglaq», «Ulaq» oyunu suvarilerin kesilen bir keçi oğlağını elden ele çekiştirerek mücadele etmelerinden ibarettir.

dan bir hayır beklemediklerini söylediler. Bize zahiren bir şey demeyen Evliyakul Toksaba'nın işlerimizi karıştırmak için her türlü gizli tedbirlere tevessül ettiğini sonradan Karşıya gelince öğrendim ve bu sırada ben, uzakta bulunan arkadaşlarıma, «Türkistan istiklâli uğrunda mücadele ederken emîr ve emîrciler bize bolşevik Ruslar kadar düşmandır. Başımıza bir belâ gelirse, bunlardan gelecek», diye yazmıştım. Ve ileride görüleceği vechile, böyle de oldu. Bunların şiarı, «biz hâkim olamazsak, cedid Bukhara hükûmeti olmaktansa, halis Rus idaresi olsun» demekti.

Bu Sırada «Cemiyet» in Gayesi

1921 yılı ağustos 2 den itibaren Türkistan Millî Birliği Merkez Komitesinin reisi ve ondan evvel de merkez komite âzası bulunduğumdan, «Cemiyet» in o zaman takip ettiği gayeden haberdarım. Bunu anlatmak için, o zaman Enver ve Cemal Paşaların bolşeviklerle işbirliği edip islâm âlemini Avrupa emperyalizminden kurtarmak gayesini tâkip eden «İslâm ihtilâl cemiyetleri» ile Türkistanın millî birlik «Cemiyet» i arasındaki münasebetlerinden bahsetmek icabeder. Evvelâ Halil ve Cemal sonra Enver Paşalar Moskovaya gelip bu «İslâm ihtilâl cemiyetleri» adına propagandaya başladılar. Halil ve Cemal paşalarla daha 1920 yılı haziranında Moskovada görüşmüştük. Cemal Paşa fikrini anlatıyordu ve biz de bolşeviklerle ve kendileriyle işbirliği yapmak tavsiyesinde bulunmalarına rağmen, Moskovadan kaçmıştık. 20 ağustosta **Cemal Paşa** Taşkende geldi. Maksadı, Pencap taraflarını elde edip, orada müstakil bir islâm hükûmeti kurmak için Afganistanda hazırlıklarda bulunmaktı. Maiyetinde 15-20 türk zabiti olduğu halde, Bukhara yolu ile Afganistana hareket etti. Ruslar Bukharayı yeni işgal etmişlerdi. Cemal Paşa 2 eylülde buradan geçti. O zaman Taşkentte bulunan **Halil Paşa** ile **Hacı Sami** de bolşeviklerle anlaşarak, Yedisu ve Narin üzerinden Doğu Türkistana geçecek olmuşlardı. Fakat ne onlar bolşeviklere ve ne de bolşevikler onlara itimat edebildiler; nihayet, geri Moskovaya avdet ettiler. Cemal Paşa Bukhara ve Khıyvada yukarıda söylediğimiz gibi, esir bulunan bazı türk zabitlerini bıraktı. Bunlar Türkistan müslümanlarını Hindistan seferine, İngiliz emperyalizmini yıkmak hareketlerine iştirâk etmek için hazırlıyacaklardı. O. Türkistandaki basmacıları da bu yolda istihdam edebileceğini bolşeviklere söylemişti. Fakat bolşevikler Cemal Paşaya zerre kadar inanmıyorlardı. Moskova ve Taşkentte komünist merkez komitelerinde çalışan arkadaşlarımız bize Rusların hakikî fikirlerini haber vermişlerdi. Ruslar, Cemal Paşa hakkında, Hindistan ihtilâli bahanesi ile Türkistanda teşkilât yapıp, orasını ele geçirmek istediğini düşünüyorlar, ve paşayı ancak pek muvakkat bir zaman Af-

ganistan ve Hindistan hududunda, kendilerinin en zarurî ihtiyaçları yolunda, istihdam etmeğe karar vermişlerdi. Paşanın Türkistanda bıraktığı zabitler tamamiyle mürakabe altında idiler. Yalnız, o günlerde bunların Sovyet lehine ve İngiliz aleyhine propaganda yapmaları zaruretine göre, kendilerine karşı az çok mütehammil davranıyorlardı. Cemal Paşa Türkistan basmacıları ile olan münasebetini, Millî Cemiyet vasıtası ile temin edecekti. 1921 yılı başında nezdindeki zabitlerden Ragıp Bey, Körşirmet'in biraderi Taşmuhammed Bek, Khalkhoca korbaşının vekili 'Asrüddin Mahdum ve Karî Kâmil Kâbilden resmî surette Taşkende Cemal Paşa namından basmacılarla müzakerelerde bulunmak için geldiler. Bu müzakereler bolşeviklerin çok lehinde olacaktı. Rusların müsaadesi ile bunlar Körşirmet (Şir Mehmed) ve diğer Fergane korbaşıları (yani basmacı reisleri) ile temasta bulundular. Fakat Ruslar bunlara hiç inanmadılar.

Taşkende dönüp geldikten sonra Ragıp Bey ve elyevm Mısırda bulunan Karî Kâmili, Regina otelinde tevkif ettiler. Bunlar da, Körşirmet ve diğer beyler tarafından Cemal Paşa için yazılıp verilen mektupları biran evvel imha etmiş olduklarından, bu nevi evrak ellerine geçmedi. Biraz sonra geri Kâbile gönderildiler. Bu, Cemal Paşa için büyük bir darbe idi ve kendisinin bolşeviker nezdinde itibarı olmadığını da basmacılara gösterdi. Paşanın basmacılara teklifi tuhaf idi: «Silâhınızı vermemek, teşkilâtınızı muhafaza etmek şartiyle sulh ediniz !». Halbuki bolşevikler evvelce defalarca tecrübe ettikleri bu usulü artık kat'iyen kabul etmez olmuşlardı. Bu münasebetle Millî Birlik merkez komitesi tarafından 25 sonkânun 1921 de Kâbile Cemal Paşaya Bukhara hariciyesi kuryesiyle gönderilen mektubun bazı kısımlarını nakledeceğim : « maksadımız ...... Rusları bizim metalibimizi kabule mecbur edecek yolları bulmak, gizli teşkilât ve mücahit teşkilâtına asrî millî siyasî ruh vermek, aralarına girip çalışarak emîr taraftarlarını ve mutaassıplarını ortadan çıkarıp yerine millî Cemiyete sâdık ve faydalı şahsiyetleri geçirmek ve bu teşkilâtı genç münevver istiklâlcilerin askeri, onların muntazam çeteleri şekline sokmaktır. Eğer Ruslar Türkistan, Kazakıstan ve Başkurdüstanda askerî ve iktisadî işleri yerli müslümanlara vermeğe razı olurlar, Bukhara ve Khıyvanın tam istiklâlini kabul ederlerse kendileri ile sulh akdedip açığa çıkmağa hazırız; aksi takdirde Sovyetlere karşı dahilden ve hariçten taarruzlara başlanacağı günlerde kat'î surette ciddî bir askerî ve siyasî kuvvet sıfatı ile meydana çıkmağa hazırlanacağız. Türkistanın her üç (şarkî, cenubî ve garbî) mıntakasına Taşkendi her hususta merkez edeceğiz; şimdilik, Şarkî Bukharada Sovyet esasında millî hükûmet ve resmî asker teşkiline, komşularımızla samimî müna-

sebet tesisine ehemmiyet veriyoruz. Sizden ricamız budur,ki, Ortaşarktaki siyasetiniz koca Türkistanın mukadderatını islâm âleminin halâsı için tertip olunan plânlara kurban etmemek esasında olsun. Türkistana ait her nevi teşebbüslerini, ancak Merkez Komite vasıtasiyle yapmanız ve millî Cemiyeti bir tarafa bırakarak, basmacılarla ve millî cidale iştirâk eden diğer zümrelerinizle münasebete girmemeniz, umumî menfaatımız iktizasıdır. Elyevm Şarkî Bukharada bulunan Bukhara emîrine hiç kimse tarafından bir nevi müzaheret falan olmaması lâzımdır. Buna gösterilecek herhangi bir müzaheret[222]) Cemiyetimize karşı düşmanca hareket telâkki edilecektir. Bir defa daha hatırlatalım, ki bolşeviklerin müstemlekeleri Avrupa kapitalist devletleri elinden kurtarmak fikrinde samimî kaldıklarını bir dakika için tasavvur ettiğimiz halde bile, Türkistan, kendi mukadderatını kapitalizmle sosyalizmin âkıbeti şimdilik meçhul olan mücadelesi ile bağlayamaz. Türkistana ait siyaset, işte bu esaslara göre tâyin edilmelidir» [223]).

Bu sözle Cemal Paşaya, Türkistanın siyasî ve askerî kuvvetlerinden istifade ederek, Hindistanı İngiliz esaretinden kurtarmak gibi hayallere Türkistan meselesini karıştıraması kat'î surette talep edilmiş oldu, ki Paşanın hiç te hoşuna gitmedi.Fakat «Cemiyet», tecrübeli siyasî adamları az olmasına rağmen, tuttuğu istikamette muntazam olarak çalıştı. Müslüman komünistlerinin faal uzuvlarını kendi yolunda çalıştırabildi. Bütün bu vilâyetlerde Sovyet kongreleri, komünist fırka içtimaları, her yerde polis (milis) teşkilâtı idare makineleri gizli millî Cemiyetin nüfuzuna; Bukhara, Taşkent, Semerkand ve Khokand'da amele esnaf teşkilâtı da aynı Cemiyetin «sosyalist tüde» sinin âzaları nüfuzuna girdi. Siyasî teşkilâta hiç çalışmamış olup görgü ve tecrübesi olmayan Türkistanlılar için bu, büyük bir muvaffakıyet ve istikbal için umut verici bir işti. Meselâ, Khıyva, Taşkent ve Orenburgda hükûmet ve fırka makinelerinde çalışan zevatın çoğu Cemiyete dahil değilse de, tamamiyle birlik namına çalıştırılıyorlardı ve nasıl çalıştırıldıklarını kendileri de bilmezlerdi. Gizli teşkilâtın böyle bir muvaffakıyeti, meselâ 1917 senesinde hiç tasavvur edilemezdi.

1921 yılı eylülünde Türkistan Millî Birliğinin umumî nizamnamesi de Semerkand içtimalarında kabul edilip, neşredildi. Buna göre cemiyetin şubeleri kavmiyet itibariyle değil, ülkenin coğrafî taksimatına göre, Bukhara, Khıyva, Şarkî Kazakıstan, Garbî Kazakıstan, Özbekistan (o

---

222) Burada Afgan hükûmeti tarafından yapılan müzaheretler kasdedilmiştir.

223) Cemal Paşanın Kâbildeki maiyeti erkânından birisi vasıtasiyle tekrar elime gelen bu mektubun nüshası, kütüphanemde mahfuzdur.

zamanki ıstılahla «Türkistan»), Başkurdüstan, Türkmenistan gibi mıntaka (okrug) lar ve vilâyetler itibariyle teşkil ediliyordu (madde 4). Nizamnamede her yerdeki şubelerin bütün kabîleler, Türk ve Tacikler için müşterek olması lüzumu, gayri Türk unsurlardan Kalmuklar, yerli Yahudi, İranlı, Afganlı, Hindli, Ukraynalı ve hattâ Ruslardan bile Türkistan istiklâline cidden taraftar olan bazı şahsiyetlerin ortaya alınabileceği (madde 5), millî birlik merkezi müstakbel Türkistanın parlementosunun yerini tutan bir müessese olduğu (madde 6), «Birlik» e dahil olan fırkaların âzalarından ancak Cemiyet gayesi bakımından faydalı ve matlûp görülenlerin «Birlik» in âzalığına kabul edileceği, Türkistanlı âza ve memurları bulunan rus hükûmet ve komünist fırka müesseselerinde cemiyetin gizli fraksiyonları bulunması (madde 9) ve diğerleri kaydedilmişti. Bundan maada, Merkez Komitenin hattı hareketi ve Birliğin şubelerinin nasıl yaşatılacağı ve idare edileceği, mücahitler arasında faaliyet meselelerine ait birçok maddelerden ibaret özbekçe ve kazakça talimatnameler, çeteciliğe ait nizamnameler neşretmişti. Millî bayrak meselesi, daha o zaman Semerkand celselerinde müzakere edilip, renkleri kararlaştırılmış ise de, matbuatta ancak yakında ilân edildi[224]). Bu bayrakta Türklerin islâmdan evvelki n a r i n c î , islâm devrindeki (meselâ Karahanîler ve Selçukîlerde olan k ı z ı l , ve Çingiz oğullarının a k renklerinden ibaret olup, narincî kısmında hilâl ve beş kollu yıldız, direğinde eski Göktürklerin kurtbaşı tersim edilmiş oldu. 1921 yılındaki faaliyet çok umut verici idi. Cemiyetin Fergane kolu her korbaşı, yani basmacı reisi, nezdinde bir muallim göndermişti ve onlardan oldukça muntazam malûmat alınıyordu. Fergane ve Semerkand vilâyetindeki her korbaşıdan, Fergane ve Semerkand kumandanlıklarına on nefer silâhlı asker gönderilmesi istenmişti. Bu son tedbir, Türkistanın her tarafındaki kuvvetleri bir idare altına almak imkânını öğrenmek için yapılan tecrübelerden ve bir umumî askerî manevraya hazırlıktan ibaretti. Böyle bir talimat Kazakıstanın bir kısmında Akmola vilâyetindeki gençliğe de gönderilmiş ve hemen tatbik edilip kendi at ve elbiseleri ile 20 den fazla genç kazak Taşkende gönderilmişti. Bunlar «Cemiyet» in buyurduğu her emri ifaya hazır idi. (Bunların birçoğu sonradan geri gönderilip, bir kısmı da Taşkentte mekteplere yerleştirildi). Başkurdüstanda **Süleyman Mirzabulatov** ve diğerlerinin idaresi altında zuhur eden kıyam Bukharadan gönderilen emirle yatıştırılmış, Khorezmin garbında Yomutlarla Aday ve Tabın kazak aşiretleri arasındaki birçok senelerden beri devam edip gelen nizâ, Cemiyetin bir taraftan Orenburg yoluyla Kazaklara ve

---

[22]) *Yeni Türkistan»* 1928, No. 10.

diğer taraftan Khıyva ve Merv yoluyla Türkmenlere gönderilen mümessiller vasıtasiyle yatıştırılmıştı. Ferganede rus kızıl ordusundaki kazak taburları, Taşkendin Troysk kışlasında ve Bukharanın Karşi civarında bulunan başkurt taburları, hattâ Afgan hududundaki Kuşka kalesindeki müslüman kısımları, Bukharada ve Khıyvada teşkil edilen asker ve milis, o gün basmacılara iltihak emri verilir diye hazır bulunuyorlar, basmacılara esliha ve cephane çıkarıyorlardı. Bütün geniş Türkistanın böyle bir millî nüfuz altına alınması, XVI. ncı asırdanberi henüz görülmemiş bir haldi.

Türkiyeli zabitler (Ferganede ihtiyat zabiti Hüseyin Suphi Bey, mülâzımısani Sâbir Ahmed Bey, Sarışın İsmail Hakkı Bey) Taşkent, Bukhara, Khıyva, Kazakıstan ve Türkmenistanda bulunan zabitler, Türkistan için her türlü fedakârlığa hazır idiler. Türkiye zabitlerinden Türkistan işlerinde bu kadar müessir rol oynaması da, XVI. ıncı asırda Kanunî Süleyman ve Şıbanlı Abdullah Han devrindenberi görülmemişti. Aynı zamanda Rusların bolşevik muhalifi olan unsurları ile de Cemiyetin teması vardı. Hattâ bolşeviklerin Türkistan erkânı harbindeki en mühim ve en mutemad adamlarından, bugün hayatta olduğundan ismi zikredilemeyen bir rus Semerkand vilâyetinde benimle ve Ferganede Şirmehmed Bek ile temasta bulunup, en mühim dakikalarda bize malûmat veriyordu. Hattâ Ferganedeki bazı basmacıları da çok müşkil zamanlarında kurtarmıştı. Bu gibi zevat vasıtası ile Türkistanın birkaç mühim mıntakalarında Rusların silâh depolarını ve radyo merkezlerini bozmak için bombalar, demiryolu köprülerini berhava etmek için dinamit ve bazı radyo takımı gönderilmişti. Bolşeviklerin haricî vaziyeti karışacağı bir günde, Türkistan Merkez Millî Komitesi Türkistanın her tarafında birden harekete geçerek, hem askeri ele alacak ve hem bir günde köprüler kaldırılacak, telgraflar kesilecek bir vaziyet alınıyordu. O yılda her tarafta açlık hüküm sürdüğünden «Cemiyet», açlara yardım işini yapmaya gayret etti. Bu iş için tertip olunan makine (Yedisu, Sibirya ve Bukhara hududunda çalışan açlara yardım heyetleri) aynı zamanda «Cemiyet» namına teşkilât için de güzel bir vasıta oldu. Gerçi Rusyadan getirdikleri aç Rusları bolşevikler kendi ordularında istihdam ediyorlardı ise de, Türkistanın yerli Ruslarını isyana celbetmeği iltizam eden Rus muhitleri de vardı. Her hususta engel olan, müslüman mürtecileri, emîrciler ve o zaman itibarını tamamiyle kaybetmemiş olan ulema idi. Bunların Ferganedeki tesirleri dolayısiyle merkez komitenin tertip ettiği asker manevrasına bazı korbaşılar ehemmiyet vermemişlerdi. Bir iki yıl içinde bunların tamamiyle ıslahına umut vardı. Yıl

sonunda Enver Paşanın Türkistana gelmesi ve ona karşı emîrci mürteci lerin aldığı vaziyet bütün tertibatı altüst etti.

Enver Paşa

Enver Paşa, maiyetinde Hacı Sami ve yaveri Muhiddin Beyler olduğu halde, Baku - Aşkabâd yolu ile Bukharaya geldi. Ben ve komite merkezi Semerkand civarında bulunuyorduk. Paşa tarafından davetçi geldi. 2 ilkteşrinde Bukharaya geldim ve ömrümde ilk defa olarak o akşam Enver Paşa ile görüşüp, kendisinin istediği vechile Türkistanın, bilhassa teşkilâtın, vaziyetini tafsilâtiyle izah ettim. Teşkilâtın bilhassa şarkî Bukhara tarafındaki faaliyeti ile alâkadar olduğundan, o tarafta emîrcilik ruhiyatı hâkim olmasından ileri gelen bütün müşkülâtı ve o güne kadar henüz bir iş yapmak imkânı hasıl olmadığını bir bir anlattım. O da, kendisinin artık bunlardan haberdar olduğunu, Türkistandaki Bukhara kuvvetlerini teşkilât vasıtasiyle yeknasak bir şekle sokmak için uzun vakit lâzım olacağını, bununla uğraşılırsa fırsat kaybedileceğini ve kendisi bizzat Şarkî Bukharaya ve oradan da Ferganeye geçip, bütün basmacı hareketine başka bir şekil vereceğini, bunun için tertibat aldığını, maiyetinde birkaç zabit olduğu halde avcılık bahanesi ile Bukharadan çıkacağını, at ve diğer vesaitin artık tedarik edilmiş olduğunu söyledi.

Enver Paşanın Bukharaya gelmesi, bilhasa plânları, bizim için beklenilmeyen bir işti. Birkaç ay evvel Cemal Paşa ve diğer arkadaşları ile beraber «livâ-yi islâm» ve diğer varakaları vasıtasıyla islâmların emperyalizme karşı bolşevikler ile birleşmesi lüzumuna dair propağanda yapan bu zat, bolşeviklere düşman olmakla kalmayıp, onlara karşı taarruz plânları ile gelmiş bulunuyordu. Bu vakıa daha üç ay evvel (ağustosta) Cemal Paşanın tekrar Rusyaya gelmek fikrinde olduğunu öğrenip, kendileri hakkında bolşeviklerin fikirleri fena olduğunu, gelirse geri Afganistana gidemiyeceğini ve Türkistana da giremiyeceğini beyanla yazdığımız mektuba cevaben müşarünileyh Cemal Paşa, ilkteşrinde mutlaka döneceğini ve bütün Türkistan kumandanlığını Rusların kendisine vereceklerini ve Türkistan meslesi o zaman bolşevikler ile hakikî anlaşma yoluyla başka bir şekil almış olacağını şifreli mektupla yazmıştı. Biz bu garip ve sâdedilâne fikirleri, Enver ve Cemal paşaları birleştiren fikirler diye biliyorduk. Şimdi ise vaziyet tamamen değişmiş bulunuyordu. Enver Paşanın Bukharaya gelmesinden dört beş gün evvel Cemal Paşa, Afganistandan gelip Moskovaya geçmiş, Dr. Nizam da Çarcuya kadar gidip kendisini istikbal etmiş, Enver ve Cemal paşalar Bukharada veyahut Taşkentte görüşeceklermiş; Ruslar Cemal Paşaya Bukharada ancak üç saat kalmağa müsaade edip, Taşkentte de bırakmayıp kendisinin, güya gayet müstacel meseleler hakkında konuşmak için, Moskovaya çağrıldığı bahane-

si ile Moskovaya göndermişler. Bütün bunları, Bukharaya geldikten sonra Enver Paşadan işittim. Paşa bolşeviklerin çok alçak insanlar olduğunu ve Sovyet Rusyada bir seneden fazla bulunup, islâmları, herhangi bir emperyalizmden evvel kızıl emperyalizmden kurtarmanın zarurî olduğu fikrine geldiğini söylüyordu. Bu, bizim için bir kazançtı. Fakat Paşanın basmacı içerisine bilhassa Şarkî Bukharaya geçmesi de kat'iyen matlûp değildi. Bu hususu, ilk mecliste iyice anlatmıştım. Bu zaman Türkistanda gizli bulunduğumdan, paşa da, bolşevik ajanları tarafından tâkip edildiğinden hergün görüşemiyorduk. Basmacılara geçmesine, hepsi 14 kadar mahzur sayarak yazıp kendisine gönderdim, ki bazıları şunlardı: «Rusyanın haricî müşkülâttan eli boşanmak üzeredir, bütün gayretini Türkistana hasredebilir; teşkilâtımız işin büyüklüğüne nisbeten çok zayıftır. Türkistan bu sene büyük açlık geçiriyor; Fergane, basmacılığı beslemek müşkülâtı yüzünden bir buhran devresine girmiştir. Basmacılar arasına girdikten sonra cephe halinde harbetmeniz icabedecektir. Halbuki Türkistanın ovalarında şimdiki vaziyette 5-6 binden fazla bir ordu bulundurmak ve beslemek kabil değil, yalnız çete muharebesi mümkündür. Şarkî Bukhara basmacılarına gelince, Afganistan ve Bukhara emîrleri ile anlaşmadan bunlarla bir iş yapmak mümkün değildir; evvelâ, emîr tarafından tanıtılmazsanız, onlar sizi tanımazlar, tanısalar bile belki emîrin entrikalarına mâruz kalırsınız. Bugüne kadar Türkistan harekâtı, basmacılık ve gizli siyasî teşkilât Rusyanın dahilî meselelerinden biri şeklini muhafaza etmektedir. Biz bunlara da lüzum olursa, bolşevik muhalifi olan rus ihtilâlci fırkaları, meselâ es-erler ile de işbirliği yapmağa hazırız. Bir büyük mecburiyet karşısında kaldıkları takdirde metâlibimizi kabul eder, millî kızıl orduya müstenit millî Türkistan Sovyet hükûmeti teşkiline razı olurlarsa, bolşeviklerle de barışabiliriz. Bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan hareketi artık bir panislâmizm hareketi ve Rus milletinin umumî cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistandaki Rusların millî gayeleri yolunda bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir. Sizin için en muvafık olan, Afganistana geçmek ve Türkistan harekâtına oradan yardım etmektir. Cemal Paşa bir senedenberi Afganistanda bulundu, sizin şimdi anladığınız hakikati ona anlatmağa hiçbir yolla muvaffak olamıyorduk. Afganistanda sâyleriniz elbete çok semereli olacaktır».

Paşa, bu meseleler hakkında başkaları ile de görüşüyordu. Şimdilik isimleri zikredilmesi câiz olmayan bazı zevat Paşanın basmacılara iltihakını muvafık görmüşler. Kendisini bu işe herkesten ziyade sürükleyen de Hacı Sami idi. Bu adam kendisinin 1916 yılı Yedisu isyanındaki rolünü pek izâm ederek söylüyor ve «işte bendeğin türk olduğum halde

koca Kırgızistanı ayağa kaldırdım. Sizin (Enver Paşanın) şöhret ve itibariyle Türkistanda kıyametler koparırız» diyordu. Ben de o saat bunu tashih ederek, «1916 yılı kıyamı propaganda ile değil, çarın 25 haziran fermanı ile meydana çıkarılmış idi; zatı âlilerinizi ancak isyanın nihayetine doğru Kırgızların Çine geçeceği zaman Karakul kasabası civarında Şabdanbatır oğullarına iltihak ettiğinizi işittik» demiş ve bununla Hacı Sami Beyin sözlerindeki mubalâğalara Paşanın dikkatini celbetmiştim. Hacı Saminin bundan münfail olup, Paşaya da tesir etmiş olduğunu, ikinci mecliste anladım. Paşa bu mecliste bana, «Zeki Bey, yoksa siz benim Türkistanda çalışmamı istemiyor musunuz ?» dedi. Ben de «Maazallah, Türkistanda sizin gibi binlerce adama iş var. Yalnız fikir ve mütaleamı sorduğunuz vakit bildiğim ve anladığımı söylemek mecburiyetindeyim», dedim. İki gün sonra Paşa Afganistana geçmek fikrine temayül etti. Bu hususta Ruslara müracaat edecek oldu. Müsaade vermezlerse kendisi gidecekti. Ben de, Harbiye nezaretinden haritalar tedarik ettim ve «Cemiyet» in Çarcuy şubesinden Türkmenleri getirip Paşayı, Burdalık mevkiinden Amuderyanın Karakum tarafına geçirmek için kayıklar hazırlamalarını ve oradan Sakarkuduk, Endkhoy yoluyla Afganistana geçirmelerini ve oradaki Türkmen basmacılarına tanıtmalarını söyledim.

Birkaç gün sonra (zannederim 27 ilkteşrin) Enver Paşa Bukharadaki Rus mümessili Yurinev ile görüştüğünde Cemal Paşanın Afganistana ne vakit döneceğini sormuş ve «Cemale yol verilmek şöyle dursun, sizin de burada nelerle meşgul olduğunuzu pek iyi biliyoruz» cevabını almıştır. Bunu Paşa doğrudan doğruya bir tehdit telâkki etmiş, kendisinin ve arkadaşlarının Rusyada muhakkak öldürüleceklerini —pek haklı olarak— düşünmüştür. O güne kadar, basmacılara iltihak ederek savaşa mı girişmek? yoksa Rusyaya karşı fena fikirde olmadığını yalnız basmacıların vaziyetini yakından öğrenmek fikrinde olduğunu Ruslara bildirerek basmacıların içerisine girmek ve Rusları emrivâki karşısında bırakmak ve bir ay sonra tekrar dönüp Rusyaya mı gelmek? yoksa hemen Türkistandan Moskovaya dönüp Berline refikasının yanına mı gitmek? yahut Afganistana mı geçmek icabettiği hususlarını düşünüp tereddütte kalan ve bildikleri ile maslahat eden Enver Paşa galiba o gün, yani Yurinev'le görüştüğü gün, kararını veriyor. Bunun ikinci günü akşamı beni çağırıp Şarkî Bukharaya geçeceğini, orada basmacıları ve münevverleri toplıyarak kongre aktedeceğini söyledi ve bana da kendi kararını Khıyvaya, Kazakıstana, Ferganeye ve Terkmenlere mahsus adamlar göndererek « Cemiyet » adına bildirip kongreye vekiller dâvet etmemi teklif etti. Tekrar itiraz ettim ve Afganistana geçmesi en münasip bir yol olduğunu kendisine bir daha hatırlattığımda, münfeil oldu. Enver Paşanın

itirazdan pek hoşlanmadığını anladım. Herhalde fikrinden dönmiyecekti. Ertesi akşam birisinin hanesinde beş on adam toplandık. Enver Paşa burada, ihtiyatlı ibarelerle kararını anlattı. Gözlerinden yaş akıyordu. Diğerleri de müteessir oldular. Mamafih ben, Bukharadan ayrılarak Semerkanda gideceğim akşam tekrar görüştüğümde «daha birkaç gün var; senin dediklerini de düşünüyorum, Burdalık yolundaki hazırlığı da bırakmıyalım» dedi. Yanında yalnız Haci Sami vardı. Paşa yere serilen bir halı üzerine oturmuştu. Ayağında alman spor potini vardı. Şu saatte mücadeleye atılmak isteyen bir sporcu tesirini veriyordu. Çok samimî fikirlerini söyledi. Kafkasyada general Khalilofun da kendi tertibatına dahil olduğunu, Rusla mücadele için her ne lâzımsa onu yapmak zarurî olduğunu, şimdi kendisinin Türklerin anavatanında hissettiğini, bura Türklerini mücadele sahasına çıkarmak istediğini söyledi.

Bu zatın büyük bir idealist olduğunu, hattâ hayatla ve vak'alarla da pek hesaplaşmadığını, Türkistanın coğrafya ve istatistiğine ait Avrupa ve rus neşriyatından haberdar olmadığını o gün öğrendim. Şüphe yok ki bu zat, Türkistanda yapacak işlerini ancak Bukharada bulunduğu 23 gün zarfında kararlaştırdı. Ben 1 ilkteşrinde atıma bindim, Emîrin Sitâremah-i khassa sarayından çıkarak Zerefşanın şimalinden Ucduvan üzerinden Semerkanda yollandım. On gün sonra Bukharadan mahsus adamla Enver Paşadan şöyle bir şifahî haber geldi: «Şarkî Bukharaya geçmeğe karar verdim. Kazanırsak gazi, kazanamazsak şehit olacağız. Türkmenler (yani Burdalık Türkmenleri) artık bizi beklemesinler». Yaveri Muhiddin Bey de Paşanın Bukharadan hareketi esnasında söylediği şu sözlerini nakletmektedir: «Türkistan için mücadele lâzım, zaten mukadder olan ölümden korkarsak, köpek gibi yaşamağı ihtiyar edersek hem geçmişlerimizin, hem de geleceklerimizin lânetlerine müstahak oluruz. Halbuki kurtuluş için ölmeği göze alırsak biz, bizden sonrakilerin hür ve bahtiyar olmasını temin etmiş oluruz». Muhiddin Bey İstanbulda «Vakıt» gazetesinde neşrettiği hâtıratında, Paşanın yola çıkarken, Semerkand merkez olmak üzere, Türkistanda bir Türk devleti kurmak fikrini izhar ettiğini yazıyor[225]). Paşa ve maiyeti, av bahanesiyle, Bukhara şehri dışında hazırladıkları atlara 8 sonteşrin cuma günü binip yola çıkmışlar. Maiyetinde Hacı Sami, ihtiyat mülâzimi Muhiddin, Bukhara polis müdür muavini Halil, Manastırlı Nafi, suvari yüzbaşısı Hasan, daha birkaç Bukharalı ve Ferganeli Özbek milisi ile cem'an 25 kişi bulunuyordu. Halil Beyi Karşi'dan Düşenbeye, o vakit orada harbiye komiserliği ve kumandanlık eden Ali Riza Beyin ve muhtar vekili Osman Khocanın

---

[225]) *Vakit* gazetesi, 1923 sonteşrin 25.

nezdine gönderdi. Kendisi de, evvelce Hasan Beyin o güne kadar merkez kumandanlığı ettiği Tirmiz-Şirâbâd yoluyla Kabadyan civarına geldi. Orada evvelce verdiği emir mucibi Şirâbâd milisi reisi Osman Çavuş, 50 kadar milis ile keza Ferganeli 'Sabit Khoca ve Mısırda tahsil edip Afganistan yolu ile dönüp gelen Nemengânlı Mirza Muhiddin ve diğerleri ile gelip Paşaya iltihak etti. Bununla paşanın yanında cem'an 75 kadar nefer oldu. Cildigöl Türkmen ve Özbekleri arasında bulunup, oradan Korgantepe civarında 3000 kadar kuvvete malik basmacı reisi Togay Sarı ile görüştü. Paşa Düşenbenin karşısındaki Lakay uruğu reisi İbrahim Bek'in nezdine yani emirci ve mutaassıpların en müthişi ve başıbozuk olanının nezdine gidiyordu. Gerek Cildigöldeki Türkmen ve Özbekler ve gerek Togay Sarı, Paşaya «İbrahime gitme, şimdilik Belcuvan civarında kal. İbrahim nezdinde eziyet ve cefa çekersiniz» diye tenbihlerde bulunduklarını, Muhiddin Bey hâtıralarında yazmaktadır [227]). Sonteşrinin 28 inde Paşa, İbrahimin mensup bulunduğu Karamendi köyüne geldi. Fakat İbrahim, Göktaş köyünde bulunuyormuş. Sonra gelmiş, Paşanın, «Enver» olduğuna inanmamış. Bolşevik zannetmişler ve ilkkânun 1 de İbrahim Lakay, Paşanın maiyetine silâhlarını teslim etmek teklifinde bulunmuş ve Paşa da bunu maalesef kabul etmiş ve emirciler elinde artık esir olmuştur. İşte bütün felâket burada başlamıştır.

Emircilerin Faaliyeti

Bu sırada Düşenbede Morozov idaresi altında birkaç yüz rus askeri, Ali Rıza idaresi altında 600 nefer Özbek askeri bulunuyordu. Ali Rıza Göktaş da esir mevkiinde bulunan Paşa ile münasebet peyda edebilmiş, hattâ kendisi gidip gelmişti. Bunlar ve Osman Khoca 10 ilkkânun akşamı Düşenbedeki rus kumandanlarını bir ziyafete dâvetle hapsedip, o vakit Hacı Sami de gelip bir kısım rusları silâhtan tecrit edip 16 mitralyöz ve 250 tüfek aldılar. Rusların hastahane binasında bulunan diğer kısımları teslim olmayıp, harbettiler. Emîrin adamları, Lakaylar onlara yardım ettiler, mahsur kalan Ruslara koyun ve erzak getirdiler. Rus konsolosu kendisi Enver Paşanın da bulunduğu Göktaş mahalline gelip, İbrahim Lakay ile görüştü. Ali Rıza üç gün Ruslarla mücadeleden sonra 12 ilkkânunda Düşenbeyi terketti; giderken her taraftan emirci Lakaylarla muhat bir halde onlar tarafından tâkip edile edile 17 ilkkânunda Hisar yanındaki Leteben köyüne geldi. Askerin bir kısmı Lakaylara teslim oldular ve onlar da Lakaylar tarafından öldürüldüler. Takip eden Lakaylara karşı harb ilân ederse, onlar, Enver Paşayı öldü-

227) *Vakit* gazetesi, 1923 sonteşrin 27.

recekler, etmezlerse silâhlarından tecrit edileceklerdi. 14 ilkkânunda Hacı Sami kızıp, Lakaylardan birine tabancası ile ateş etmiş ve yaralamış, o münasebetle Lakaylar da Paşayı az kalsın öldürecek olmuşlardı. Neticede Ali Rıza fırkasının neferleri Lakaylar tarafından yağma edildi. 600 neferden ancak 150 nefer kaldı. Yurçi yanında Seksentepe mevkiinde ellerine geçerlerse Lakaylar tarafından muhakkak öldürülecek olanlardan Ali Rıza, Hacı Sami ve Osman Khoca tek başlarına Karşı'ya, oradan Afganistana, Danyal Beğ ve Abdülresul beyler ve maiyetlerinde bulunan genç Bukharalı Kari Abdullah ise bir kısım askerleri ile Şehrisebz tarafına savuştular. Kalan asker silâhsızlandırılıp bütün ağırlıkları yağma edilerek, zabitler (Nafi, Halil, Hasan, Faruk Osman beyler ve Mustafa Şahkulı) de baştan ayağa dek soyulup, Paşa nezdine getirildiler. Bu suretle Enver Paşa nezdindeki kuvvet hem de Ali Rızanın «Cedid» ordusu imha edilmiş oldu. Bu aralık Kâbilden, Emirden Enver Paşaya hürmet edilmesi ve dokunulmaması hakkında mektup geldi ise de, emirin Hanâbâdda oturan maiyeti üzerinde riyaset eden Tagay Bek, İbrahim Lakay'a «Enver, bizim elimizde rehindir, elden kaçırmayın. İş yapmasına yol vermeyin, Sultan Abdülhamidi hal'eden ve ceditliği meydana getiren odur. Eğer Afganlılar Enveri isterlerse bile yalnız Emîr Alim Hanın Bukharaya gelmesine müsaade ve yardım edildiği zaman Afganistana gönderebiliriz, diye cevap vermelisiniz» mazmununda talimatlar gönderdi. Bu, Kâbile geldikten sonra kendisini pek de serbest hissetmiyen Emir Alimin bizzat kendi talimatı idi. Eğer Enver Paşa Lakaylara gelmeyip, Cildigül tarafından doğru Serasya ve Hisar tarafına yürüyüp, Ali Rızanın oldukça muntazam olan 600 askerini kendi kuvvetine ilhak edip, yedi sekiz yüz kişilik kuvvetle Rusları Düşenbeden daha ilkkânunda tazyik edip çıkarsa, yahut imha edebilseydi adedi az olan Ruslar, Baysun ve Guzarda bile kalamazlardı ve Semerkand-Bukhara demiryolu hattına kadar bütün Bukhara ülkesi 15-20 günde Ruslardan temizlenmiş olurdu. Paşa ise öyle yapmayıp hazreti İsa rolüne girerek, emircileri yola getirmek istedi, neticede kendi işi bozuldu.

Baysun Karşısında

Dervaz emircilerinin reisi İşan Sultan kendi müridlerinden 200 kadar neferle beraber Lakaylara yakın Hisar mevkiine gelmişti, Enver Paşa ile görüşmek istedi ve Lakayların müsaadesi ile Enver Paşa da 15 sonkânunda Hisara geldi. **İşan Sultan,** emirci ise de, başlangıçta Enver Paşaya karşı hürmet gösterdi ve Paşa da Lakaylara geri dönmedi. Bununla, Paşanın bir buçuk ay süren esareti nihayete ermiş oldu. Fakat elinde hiçbir kuvveti yoktu. 18 sonkânunda İşan Sultan ile beraber Düşenbedeki Rusları muhasaraya geldi. Fakat bu İşanın maiyeti bir koyun sürüsü teşkil

eden 200 Tacikten ibaretti. Mustafa Şahkulı, İşan Sultana refakat eden Dervazlıları şöyle tavsif etmektedir: «Bunlar şeyhin müridlerinden, molla ve mahdumlarından ibarettiler. Halkı aldatıp, yiyip yürümeğe alışmışlar. Tacikte şişman adam az bulunursa da, bunların hepsi şişmandır. Bunları hiçbir nizam ve intizam altına almak kabil değil, harpte hiçbir işe yaramazlar. Ayaklarında büyük ağaç takunya (başmak)ları, altlarında (eğerleri üzerinde) büyük yorgan (körpece)ları, herbirinin eğer-kaşında bir çaydanlığı olur, harb falan olup kaçmağa başlarlarsa bunların hepsi düşüp kalır, ağaç takunyaları ise pek büyük olup, ökçeleri 5 santimden fazladır. Takunyaların burnu çok kalın ve yüksek olduğundan üzengiye sığmaz, o sebepten evvelâ ökçe tarafını üzengiye geçirirler. Bu sebepten at kaçıp takunyaraları düşerse kendileri de takunyaları ile beraber düşüp kalırlar. Yurçıdan Düşenbeye gelen rus müfrezesine tesadüf edip firarlarından son İlqıtay ahalisi, Tacik başmağı ile bir ay çay ve yemek pişirmiştir. Bu sebepten Lakay, Koñgırat ve diğer Özbekler bunlarla daima alay ederler ve hiç adam sırasına koymazlar [228]).

İşte kendi milleti olan Lakay Türklerinin esaretinden kurtulan Enver Paşa, İran unsuru olan bu Taciklere istinat edip 16 sonkânunda Düşenbedeki rus garnizonunu muhasaraya başlıyor. Muhasaraya başladığı zaman 200 nefer sayılan bu Taciklerin ancak 13 neferi rus tüfeğine malik olup, kalanları çakmaklı eski usul av tüfekleri ile mücehhez veyahut büsbütün silâhsız idi. Etraftaki türk ve tacik köylerinden birkaç adam daha toplayıp yaptığı ilk hücumda, Ruslardan 50 nefer maktul düşüyor, bundan maada 180 tüfek ve iki mitralyöz Enver Paşanın eline geçiyor. 20-22 sonkânun müsademelerinde Ruslar, büyük zayiata maruz kalıp çekiliyorlar. Ben o günlerde Semerkand dağlarında iken, Düşenbeden telsiz ile rus karargâhına gönderilen raporların suretlerini okuyordum. Düşenbedeki Ruslar, Enver Paşaya mukavemet kabil olmadığını izam ediyor ve kendilerine Düşenbeden çekilmeğe müsaade istiyorlardı. 8 şubat taarruzunda Ruslar 100 nefer zayiat verdiler, bunlardan maada 82 nefer Enver Paşaya iltihak etti. Kalan ruslar toplarını meydanda bırakıp kaçtılar. Fakat o topları kendi karargâhına getirecek nakil vasıtaları Enver Paşa nezdinde bulunamadı. Nihayet Ruslar 14 şubatta Düşenbeyi terkettiler. Düşenbeden 45 kilometrede Mirtübe nam yerde Enver Paşa, Rusları takip edip arkalarından yetişti. Orada iken Paşa yaveri Muhiddin Beyi Afganistana gönderdi. Ben bu aralık Şehrisebz hududunda Tal kışlağa Cebbar Korbaşının yanına geldiğimde, Enver Paşaya kendi ah-

---

228) Mustafa Şahkul'un hâtıraları, s. 24.

valimizi anlatarak haber göndermiştim; o da bana, Halil Beyi yollayıp kendi vaziyetinin iyileşmekte olduğunu haber verdi. 19 şubatta Serasya civarındaki harpte Paşa mecruh oldu. Ganimet çoğalmak üzere olduğundan Lakaylar da kendi teşkilâtlarının istiklâlini muhafaza ederek, Enver Paşaya iltihak ettiler. Puli Khakiyân köyünü karargâh ittihaz edip, önce her tarafa dağıttığı zabitlerini de oraya toplayıp hepsine vazifeler verdi. Kendisine «Emîr leşker-i İslâm ve Bukhara» unvanını aldı. Bu sırada bizzat kendisine tâbi olan asker ancak 250 kadardı. Böyle olduğu halde Baysundaki rus kumandanı vasıtasiyle Rusya hariciye komiseri muavini Karakhan, mart ortasında, Enver Paşaya bir mektup göndererek, bu harekâttan vazgeçmesini, tekrar Moskovaya gelmesini teklif ettiğinde, Enver Paşa reddetti ve Rusların Bukhara hududunu terketmelerini talep etti. Kendi hududuna bitişik olan Şarkî Bukharada Enver Paşanın harekâtını, Afganistan hükûmeti de elbette büyük bir alâka ile takip ediyordu. Harbiye nazırı Mehmed Nadir Han ve Katgan Badakhşan vâlisi olan biraderi Şah Veli Han, Enver Paşaya tâbi olan Şarkî Bukhara hududunda murakıp vaziyetinde bulunuyorlardı. (Nadir Han, maiyetinde bulunan Burhaneddin Küşkeki ve diğerleri tarafından sonradan «Ahvâli Qatagan u Badakhşân» namı ile neşredilen kıymettar coğrafî malûmatı da ozaman toplatmıştı).

Hacı Sami ve Osman Khoca Kâbilde bulunup islâm mücahit gönüllüleri topluyorlar, silâh satın alıp gönderiyorlardı. Afgan hükûmeti buna mâni olmuyordu. Nisan içinde Afganistandan Efzaleddin Han adında birisinin idaresinde 300 kadar gönüllü afganlı geldi. Bunlar epey bir miktar tüfek ve iane olarak para da getirdiler. Evvelce Kaşgar ve Ferganede bulunan **İsmail Hakkı Bey'i**, Paşa, daha Düşenbenin istirdadı günlerinde, Şirmehmed ve diğer beylere mektuplar vererek Ferganeye göndermişti. İsmail Hakkı Bey orada da emircilerin ve köhneperestlerin şiddetli propaganda faaliyetini gördüyse de, nisan ortasında Afganlı gönüllülerin geldiği zaman artık Şirmehmed Bek ve diğerleri de Enver Paşaya «Lâ'at» gönderdiler. Şirmehmed Bek, Mehmed Ruzî Korbaşı idaresinde 100 kadar asker ve hediyeler gönderdi ve Enver Paşanın emri ile Fergane tren hatlarını bozdu. İsmail Hakkı Ferganeden Maça'ya geçip, oradaki «mir» leri Enver Paşaya itaat ettirdi. Karateginden Fuzayil Mahdum da bin kadar askeri ile Pul-i Khakiyana, Enver Paşanın yanına geldi. Bu zata tâbi olan Karategin Tacikleri ve Alay Kırgızları, evvelce hanlar zamanında da Fergane siyasî hayatına karışmış bir unsur olduklarından, Şarkî Bukharanın diğer ahalisine nisbeten daha açıkgözdüler. Kendilerinde intizam ve inzibat vardı. Fuzayil Mahdum kendi askerine bir nevi üniforma da giydirmişti. Bu sırada Cildiköl Kazak ve Türkmen-

lerinden de 300 kadar asker geldi, mayısta İbrahim Lakayın kendisi de, güya itizarla, Paşanın nezdine geldi. Fakat muharebelere iştirak etmeden, geri döndü. Karategin ve Ferganeden Paşaya gelmekte olan yardımlara da mâni olup durdu. Mayısta Enver Paşanın yanında cem'an 7.000 kadar asker toplandı. Baysunda yalnız 1200 kadar Rus vardı. Orada Bukhara hükûmeti tarafından bir vakit Rahmet Refik ve Nasır Mahdum, komiser bulundular. Burada kazanlı komünistlerden Alimcan Akçurin, islâmiyet namına ve Enver Paşa aleyhine pek faal bir propagandada bulunuyordu. Mayıs nihayetinde Şehrisebzden Cebbar, Danyal, Evliya Kul ve Abdülresul beyler 1200 kadar askerle gelip Enver Paşaya iltihak ettiler.

Paşanın işi gittikçe revaç buluyordu. Ferganelilerden sabık Khokand Millî Şûrası reisi Âdil Can ve Türkmenlerden Hudaynazar, evvelce Kaşgarda Yakub Bek nezdinde bulunan 70-80 yaşında ihtiyar Hacı Hekem, Mogul-Katagan kabîlesinin reisi Paşakhan, Belcuvan Karlukl'arının reisi Abdülkadir ve Molla Niyaz Paşanın yanında bulunuyorlardı. Biraz sonra Azerbaycanlı Yusuf Ziya (=meşhur ittihadi İslâmcı «Ahund Yusuf Talib Zade»), Bukhara harbiye nazırı Abdülhamid Ârifov ve arkadaşları da gelip, Paşanın işi gittikçe ilerlemekte idi. Belcuvan Tacikleri reisi Devletmend ile oradaki Lakayların serkeş reisi Togay Sarı arasındaki ihtilâfı da Enver Paşa, Devletmend tarafını iltizam ederek, yüzbaşı Hasan Beyi bunun yanına gönderip 11 gün zarfında Lakay Togay Sarıyı tamamiyle ezdirdi. Bununla, Paşayı arkadan tehdit eden emirci mutaassıplardan birinin kuvveti dağıtılmış oldu. Togay Sarının kendisi, Lakay İbrahimin yanına kaçtı. Paşa Pul-i Khakiyanda bulunduğu yerden Baysundaki Ruslara taarruz eder, esir ve ganimet alır, Özbeklere askerlik öğretir ve Baysunu alıp Garbî Bukhara tarafına sefere hazırlanmakla meşgul bulunuyordu. Fakat bu işler ve bütün plânlar, ileride göreceğimiz veçhile, Ruslardan ziyade, emircilerin entrika ve fesatlariyle bozuldu.

Zerefşan ve Kaşka - Derya Havzalarındaki Faaliyet

«Cemiyet» için Enver Paşa hâdisesi, bir emrivâki oldu. Merkez komite, Semerkand yanındaki Kân-i gülde toplanıp, vaziyeti müzakere etti. Bu harekâtı şimdilik Bukhara hududuna münhasır saymak, Türkistanın diğer vilâyetleri hakkında açlığı ve Rusyanın eli boşluğunu nazarı itibara alıp, evvelki mukarreratı değiştirmemek ve Cemiyet namından kıyam ilân etmemek, fakat çete teşkilâtına eskisi gibi devam etmek, Enver Paşaya yardımda bulunmak ve onun toplıyacağı kongreye vekiller göndermek kararlarınıverdi. Fakat Enver Paşanın teşebbüslerinin her birinde, daha başlangıçta muvaffakiyetsizliğe uğraması, fena tesir etti; onun Lakaylara esir olduğunu,

«Cemiyet», kendi âzaları vasıtasiyle muntazaman ele geçirmekte olduğu rus erkânı harp raporlarından olduğu gibi Şarkî Bukhara hududunda Guzarda bulundurduğu gizli istihbarat merkezi vasıtası ile de, öğrenebildi. 28 sonkânunda biz Guzarda idik. Aynı zamanda Enver Paşa tarafından Khıyvaya gönderilen vekiller de bu şehre geldiler. Khıyvada inkılâp olup, hükûmetin düştüğünü ve birçok adamların hapsedilmiş olduğunu haber verdiler. Şubat nihayetinde Enver Paşadan «Cemiyet» e gelen bir mektup da, fena tesir bıraktı. Şifre ile yazılan bu mektupta, «Afganistandan gelen bir habere göre, Ruslar (Bukhara yanındaki) Kâgân istasyonu civarında 12 bin kadar asker toplamak teşebbüsünde imişler, bu doğru mu, Ruslar filvaki okadar kuvvet sevkedebilirler mi?» suali verilmişti. Halbuki o günlerde Ruslar, garp cephesinden feragat ettiğinden, 12 bin değil, 40-50 binlik ordu gönderebileceği malûmdu. Mart bidayetinde bir mektupla Paşaya bunları hatırlatırken Ferganede müthiş açlık hüküm sürdüğünden savaşın müşkül olacağını, binaenaleyh mayısa kadar Rusların da hazırlıklarını tamamlıyacaklarını, o güne kadar biz ve Paşa bütün tertibatı alıp bir taraftan katî mücadeleye, diğer taraftan da sulh müzakeresine hazırlık görmemiz icap edeceği bildirildi.

Filhakika Cemiyet Bukhara hükûmetinin Çarcuy, Şehrisebz, Karşı, Guzar, Kermine taraflarındaki garnizonlarının 1922 yılı 23 martında harbiye nazırı Ârifov ve daha bazıları idaresi altında kıyamcılara iltihak edip, Derbend ve Baysundaki rus garnizonlarına garp tarafından hücum edip ortadan kaldırmak ve Enver Paşaya iltihak etmek, aynı zamanda Nuratada muntazam bir fırka teşkil etmek kararını verdi ve buna hazırlık gördü. Ben bu kararların mevkii tatbika konulması için, Şehrisebz, Karşı, Kette Korgan, Bukhara, Semerkand, Nurata aralarında durmadan at üzerinde yürüyüp talimat veriyordum. Semerkand vilâyetinin teşkilât işi de muvaffakiyetle ilerledi. 1922 yılı temmuzuna kadar burada teşekkül edip, Ruslarla mücadeleye girişen başlıca fırkalar bunlardı:

1) Açıl Bek fırkası. Açıl Bek Semerkand civarındaki Nayman Öz beklerinin Qoştamgalı şubesinden olup, bu addaki köydendir. 38 yaşında, gayet cesur ve hüsnüahlâk sahibi, ağır başlı ve tedbirli bir zattı. Rusların Türkistanda tatbik ettikleri siyaseti rus ve yerli türk gazetelerinden tâkip ettirir ve diğer her yerden malûmat toplatır, Türkistanın komşu memleketleri vekayiini de tâkip ederdi. Evvelce Behram Bek ile beraber Şehrisebzde Seyyid Ekrem Töre hizmetinde bulunmuş (yk. bk. s. 373), 1921 yılı ilkteşrininde Cemiyetin emri ile çete teşkilâtına başlamıştı. 1922 yılı temmuz-ağustos aylarında askeri, 1300 kadar neferdi. Bütün Semerkand ve Zerefşan hududunun başkumandanı addedilirdi. Türkistanın eski münevverlerinden, rusça tahsil görmüş Bidenede mual-

lim ve Cemiyetin merkez Komitesi âzası **Kari Kâmil,** Cemiyetin daimî mümessili ve müşaviri sıfatı ile Açıl Bekin nezdinde bulunuyordu. Yanında bundan başka münevver adamlar da bulunuyordu. Kumandanlarından biri olan **Açıl Toksaba,** Semerkand havalisinde Cambay nahiyesinden olup, Karakalpak kabîlesine mensuptu. Bu zat yiğitti ve etrafına kendi vilâyetinin münevverlerini toplardı. Lâkin ahlâksızdı. Yine Semerkand vilâyetindeki Çilek kasabası Özbeklerinden **Kette Mahdum** ve **Küçük Mahdum** nam gençler hep Açıl Beğin hizmetinde bulunurlardı.

2) Behram fırkası. **Behram,** Semerkandın yanındaki Dihnev köyü Taciklerinden olup, türkçe ve rusça okuyup yazacak kadar talim görmüş bir zattı. Bin kadar askeri vardı. Asılları ekseriyetle Türk olan Semerkand Tacikleri [229]) gibi işgüzar ve hamiyetli idiyse de, çok haris ve menfaatperest idi. Yanında, Semerkand yanındaki Pest Kışlaktan **Hemrah Kul Bek** bulunuyordu. Bu zat Semerkandda muallim Şekûrinin usuli cedid mektebinde tahsil görmüş, yiğit bir zattı. Yine Semerkand münevverlerinden Abdulhalim, Kari Mahmud ve Azerbaycanlı Esad beyler Behramın yanında bulunuyordu. Bir de 50 kadar adamiyle birlikte Magyan-Farab Taciklerinden Halik Kul bulunuyordu.

3) **Kara Kul Bek** Kette Korgan tümeni Naymanlarından olup, hüsnüahlâk sahibi, temiz, lâkin pek sadedil bir adamdı. 500 kadar askeri vardı.

---

[229]) Yukarıda s. 214 te anlattığımız gibi, Semerkand 1722-1752 yılları arasında tamamen harabe halinde kaldı. Şehri 1721 de Kazak hanı Receb Han tahrip etti, bundan sonra 18 yıl kadar şehir ahaliden hâli kaldı (bk. Veselovsky, Abu Tahir Khoca'nın *Semeriye*'sine mükaddimesi, Petersburg, 1904, s. IV-VII); 1740 ta Nadir Şahın askerleri geldiğinde, bir kısım ahali şehrin Erk'inde yerleşmişti (bk. *Zap. Vost. Otdel.* XXV, 86), fakat sonradan bir daha dağıldı. Mangıt emiri Şahmurad 1752 de şehri yeniden imar ederken vilâyetin muhtelif köy ve kasabalarından ahali celbederek iskân etti. Bu ahalinin çoğu, daha uruk isimlerini muhafaza eden Özbek kabilelerinden ibaretti. Fakat medeniyete, medreselere dayanan Tacik ahali (Oratüpede ve Khocendde olduğu gibi) burada da Türk ahaliyi tacikleştirebildi. 1841 yılında Khanikov burada bulunduğu zaman, «ancak Bukhara şehri ahalisinin ekseriyeti Tacik idi, Zerefşan havzasının diğer şehirlerinde onlar ya hiç yok, yahut pekaz bulunuyordu» (*Opisanye Bukraskago Khanstva,* s. 55); Ruslar geldiği zaman Semerkand şehrinin ahalisi çoğunca tacikçe konuşuyordu. Şahmuradın yeniden bina ettiği Semerkandin bir asır zarfında tacikleşmesi, Türkistan şehir hayatında fars kültürünün, medrese ve mollaların ne derecede büyük bir tesire malik olduklarını gösteren bariz bir misaldir.

4) **Akbaş Bek.** Semerkand tümeninin Cam kasabası civarındaki Ayrı Tam köyünden, Saray kabîlesinden idi. Pek yiğit ve hüsnüahlâk sahibi bir zattı. Fakat Nayman kabîlesi reisleri ile barışamadı. Ancak 100 kadar askeri vardı.

5) **Hacı Abdülkadir.** Bu zat Semerkandin Ürgüt kasabası münevverlerinden olup, bolşevik hükûmeti hizmetinde bulunmuş ve 1922 yılı nisanında, arkadaşı muallim Şükrü ile beraber Ürgütteki rus garnizonunu soyup silâhlarını kendi yiğitlerine verip basmacılığa iltihak etmişti. Kendisi milliyetperver ve mesleğine sadık bir adam ise de, mütereddit ve mütelevvin olduğundan sevilmez ve haksız olarak daima şüphe altında bulunurdu. Eski fars ve türk edebiyatına pek vâkıftı, rusça da bilirdi.

6) Mamur ve Turab Bekler fırkası. **Mamur Niyazi Bek,** Cızak tümeninin Cam kasabasından Yoldaşlar ailesinden olup, rusça Semerkand şehir mektebini ikmal etmiş münevver bir gençti. 1916 yılı isyanlarını gözü ile görüp, Ruslara karşı intikam hissi ile dolmuş, inkılâptan sonra sovyet memuriyetlerinde bulunup 1921 yılında Cızak kaza polis reisi olmuştu. Cemiyet âzası sıfatiyle basmacılara yardım etmiş ve nihayet 1922 yılı mayıs 11 inde basmacılara iltihak edip, askerî bir fırka teşkil etti. «Cemiyet»in Sosyalistler tüdesi âzasından idi (sonradan Türkiyeye gelip «Yeni Türkistan» mecmuasının neşrine iştirak etti. Demiryolu inşaat memuriyetlerinde bulunup, 1929 yılı sonkânun 28 inde Kütahya - Tavşanlı hattının inşa işlerinde iken, Balat civarında fücceten vefat etmiştir). **Turab Bek** de, Cızak tümeni «Açı Qışlaq» beğzade (yani kadîm ümera ve beyler nesli) Özbeklerinden olup, rusça orta tahsil görmüş, inkılâp sonunda Semerkand vilâyeti komünist fırka ve çeka teşkilâtında Cemiyetin gizli mümessili sıfatiyle çalışıp, Mamur Bekle beraber basmacılara iltihak etmişti. Bunların Elmuhammet, Açıl ve daha bir çok kumandanları, Hazret Kul, Evliya Kul, Abdülkerim Miñbaşı ve Abdülrahim Miñbaşı gibi münevver arkadaşları vardı. Cem'an 200 kadar askere maliktiler. Bunlar Bidene, Gudun'dan Uratübe tümenindeki Khalbutabege kadar bütün yerlerde yani «Türkistan dağ» silsilesinin şimalî yamaçlarında bulunuyorlardı.

7) Cızaklı Molla Hemrah Kul fırkası. **Molla Hemrah Kul,** Cızaklı münevver bir gençti. Herkesten evvel basmacılara iltihak edip, 50 kadar adamı ile Qoytaş dağlarını merkez ittihaz ederek Ruslara taarruzlarda bulundu. Sonradan «Cemiyet»in aldığı tedbirler neticesinde Iñgıçkede Qarmış Bolıs oğlu Molla Tagay, Molla Mustaq ve Molla Toqtamış, Savuqbulaqtan Khızar Bolıs, Fariş Taciği Khudayar Mellebay oğlu ve Molla Dehqan, Okhum Taciklerinden Molla Mehmed Paşa, Yañı Qorgandan Hemrah Miñbaşı, Müytenli Molla Cürebek, Aqtepeli Molla Kara-

kul, Şorçadan Mehmed Kul İşanlar ile birleşip, Nurata-Cızak arasındaki bütün ülkede hâkim oldular. Molla Hemrah Kul, samimî olmakla beraber, işi büyüdükçe fazla telâşlı olduğu görüldüğünden, öz ova Özbeğinden ibaret olan askeri kendisini «tacikveş» addettiğinden idare edemedi ve yerine sükûnet ve vekar sahibi olan Molla Tagay geçmişti.

8) Maça fırkası. Buna ilk günlerde **Hamid Bek** ve Senzarlı **Abdülmecid** nam emsalsiz kahramanlar, bir kısmına da **Açıl** riyaset etmişdiyse de Hamidin şehit oluşundan sonra Maçalıların şeyhleri olan Khocendli tacik **Seyyid Ahmed Han, Esrar Han** nam «mîr»lerinin riyaseti takarrür etti. Bütün Maça, bunların elinde idi. Yusuf Bek ve Nusret Bek adlı kumandanlarının idareleri altında bulunan fırkalar, Enver Paşanın hizmetinde idiler. Esrar Han, muktedir olmakla beraber, idare adamı değildi, mütereddit idi. O sebepten, kendisi rus düşmanı olduğu halde, daima şüpheli addolundu.

9) Birisi de Uratübe tümenideki kahraman **Khalbuta**nın fırkası idi. Bu zat, 500 kadar askere malik olup, harikulâde cesur ve hakikî rus düşmanı bir vatanperver idi. Askeri ve ahali kendisini sever ve en müşkül anında köylüler kendisine, bin bir güçlüklerle, erzak ve cephane yetiştirirlerdi. Kendisi, mülkî ve askerî iaşe işlerini Molla Mustafa Kul adlı münevver ve akıllı bir zata havale etmişti. Arkadaşlarından biri de Sait Murad adlı kumandandı [230]).

Bu zikrolunan fırkaların hepsi doğrudan doğruya «Cemiyet»e tâbi idi. Bir de aşağı Zerefşanda Cemiyete tâbi olmıyan emirci **Molla Abdülkahhar** fırkası vardı. Bukhara komünistlerinden, burada zikri şimdilik mümkün olmıyan, birtakımları, Cemiyet teşkilâtından ayrı çeteler vücuda getirmeğe başlamışlardı. Bunlardan biri de, Bukhara civarında **Cebbar Kul** adlı birisinin fırkası idi. Bu zat, müzakere bahanesi ile, Bukharaya dâvet edilip öldürüldüğünde, yerine Ucduvan yanında Hıştı köyü Möyten uruğu Özbeklerinden Molla Abdülkahhar ve kardeşi Möyten Pehlivan Bek bu fırkanın başına geçerek, mart ve nisan aylarında Bukharayı bile kuşatmışlardı. Abdülkahhar kendisi fena bir adam değildiyse de, Bukhara vilâyetindeki en mutaassıp mollalar ve emirciler bu fırkaya

---

230) Burada zikredilen bu 9 fırka hakkındaki malûmat, buralarda bulunurken bizzat yaptığım notlardan maada, Hemrah Kul Bek ve Mamur Bek'in hâtıralarından alınmıştır. Hemrah Kul ve Mamur Bek'ler hâtıralarında bu 9 grupa iştirak eden bütün ufak «Korbaşıları» hattâ savaşlarda temayüz ederek şehit düşen kahraman neferleri bile kaydedebilmişlerdir. Bu hâtıralar benim hususî kütüphanemde mahfuzdur.

iltihak etmekle Zerefşan havzasındaki bütün mücadeleyi bozan bunlar oldu. Molla Kahharın yanındaki askeri bazan iki bine çıkmakta idi. Ben ve arkadaşlarım Cemiyetin Merkez Komitesi için karargâh ettiğimiz köyden. ayrıldığımız zamanlarda ekseriya Açıl Bek, Karakul, Molla Hemrah Kul, Mamur fırkalarında bulunurduk. Nisan-temmuz aylarında Zirebulaq'ın cenubunda, Çilekte, Okhumda, Cızak vilâyetindeki Davul'da, Mugal, Osmet adlı yerlerde ve daha başka birçok harplerde bulundum. Nisan-haziranda bu fırkalar ve ahali çok ruhlu ve nikbindi. Ruslar demiryolu hattının haricine çıkmıyorlardı. Stalinin mayısta Moskovadan gelen yoldaşları İlyava ve Orjanikidze bile, Semerkandin iki kilometre şimalindeki «Uluğ Bek rasathansei» ni ziyaret ederken kuvvetli bir müfrezenin refakatinde çıkabilmişlerdi. Hattâ iyi ihtiyat tedbiri almış olmasa idiler, o vakit civarda pusuda bulunan basmacılar tarafından tepeleneceklerdi. Tek başına hiçbir rus, şehir haricine çıkamazdı.

İşin Bozuluşu

Feyzullah Khoca, mart ortalarında Moskovadan komünist fırkası merkezinden «Enver Paşa ve Velidoğlu gurupu ile ciddî mücadele hakkında birkaç maddeden ibaret gizli bir emirname getirmişti. Stalinin kendisi «Pravda» gazetesinde «Validovşçina» yani «Velidiciler hareketi» ismi altında bir makale yazarak, bize karşı milliyetçi gençliği seferber etmek uğrunda çalışmıştı. Bukharada yerleşen kızılordu ştabının ilk işi, emircileri istihdam oldu. Feyzullah emîrin büyük memurlarından ve 1919 yılı mart 25 inde Mahmud Khoca Behbudîyi ve arkadaşlarını öldüren Nureddin Ağalık'ı Karşı vilâyeti idaresine celbetti. Bu adam bir yandan emirci - isyancılarla da temasta olduğundan, bütün işleri pek mahirane bozabildi. Karşı'ya gelir gelmez, harbiye komiseri **Abdülhamid Ârif'in** hazırladığı Şehrisebz, Guzar ve Karşı garnizonlarının 23 mart için tâyin ettiği kıyamı hareketinde faydalı olabilecek bazı zevatı alıkoydu. Zaten gevşek olan Bukharalı «Cedid» arkadaşlarımızın mezkûr vilâyetlerdeki askerî teşkilâtla temasta bulunanları «Nureddin Ağalık işimizi duymuş» diye, beyhude yere korkup çekindiler. Qarnep ve diğer mıntakalarda askerin geçeceği yerlere haber yetiştiremediler. «Yetiştirdik» dediklerinin doğru olmadığı da, pek esefli vâkıalardan sonra tahakkuk etti. Ben kendim Karşı, Şehrisebz, Kette Korgan arasında iki hafta mütemadiyen dolaştımsa da, «Nureddin Ağalık»ın şebekelerini kıramadım. Kâsanda ve öteki mıntakalardaki bazı asker, o cümleden Tatar münevver ve zabitlerinden 14 kişi, Kâsanlı Behram Bek, Cüre İşan ve diğerleri çıkıp basmacılara iltihak edebildilerse de, depolardaki tüfek ve cephaneleri kaçıramadılar. Emirin adamlarından Molla Kahharın, Molla Müştak namındaki bir serkerdesi zikri geçen Qarnep kasabasında **Heybetullah Süyün-**

dük idaresindeki Başkurt ordusu zabitlerine, bir basmacı sıfatı ile yanaşıp, istirahat esnasında silâhlarını alarak 10 nisanda 12 adamını birden katletti.

Halbuki bunlar Karşı, Kette Korgan, Kermine arasında vücudâ getirilecek askerî teşkilâtın esas uzuvları olup, müstakbel muntazam fırkanın nüvesini teşkil ediyorlardı. Herbirine birer vazife tahmil edilmiş bulunuyordu. Nureddin Ağalık'ın şeriki masiyetlerinden biri de Ziyaeddin civarından Ali Emin adlı birisi, diğerleri de Nuratanın büyük şeyhi ve Bukhara dahilindeki mollalar idi. Bunlar, Enver Paşayı teceddüdün mümessili bilip, aleyhinde müthiş propaganda yapıyorlardı. Abdülhamid Ârif, Karşıdaki kuvvetleri ile Şarkî Bukharaya geçecek, Başkurt ordusu zabitlerinden **İbrahim İshak,** Süyündük ve berhayat olduklarından isimlerini zikredemiyeceğimiz bazı zevat, daha 1921 yılında alınan tertibata göre, Nuratada teşkilâtla meşgul olacaklardı. Oraya Kazakistandan, Taşkentten ve diğer yerlerden Hamiyetli gençler gelecekti. Bukharada Türkiyeli zabitler tarafından terbiye edilen genç harbiyeliler de Nurataya gönderilmişlerdi.

Ben ve arkadaşım **Abdülkadir** ve Eyyup, bunlarla buluşmak üzere, Açıl ve Behram Beklerin fırkasından bize verilen müfreze ile nisanın 21 inde Nurataya geldikse de, orasını emirciler tarafından işgal edilmiş ve orada resmen Bukhara hükûmeti ve gizlice Cemiyet teşkilâtı ile meşgul olan Başkurt ordusu miralayı olan, en yakın silâh arkadaşım İbrahim İshak ile arkadaşlarının ve mezkûr harbiyelilerin hepsinin, emirci Molla Abdülkahhar ve yoldaşları tarafından Kalkanatada öldürülmüş olduklarını, Süyündük ve arkadaşlarının da Qarnepte haincesine öldürüldükleri malûm oldu ve bütün işler suya düştü. Nasıl rus monarşistleri kendi teşkilâtlarında ancak halis monarşist unsurlar bulunduruyorlarsa, Bukhara emircileri de, kendi teşkilâtlarına «Cedid» unsuru sokmamayı birinci vazife bilirlerdi. Biz Nurataya geldiğimizde Molla Kahharın nezdinde 2000' den fazla asker bulunuyordu. Yaptıkları işlere çok pişman olan bu eşhas, bütün askerlerini saf saf sıralayıp pek muntazam bir surette bizi istikbal ederek selâm aldılar ve böylece cürümlerini örtbas etmek istediler. İşin doğrusunu, Süyündükün arkadaşlarından sağ kalan Aziz oğlu İslâmdan ve Nuratalılardan öğrendik [231]). Yaptıkları cürümleri, artık bu hareketin

---

[231]) Süyündük ve arkadaşlarının nezdinde bulunan benim evrak ve eserlerim de, bu felâket esnasında Molla Kahharın adamları tarafından imha edilmişti. O cümleden şu basmacı seferlerinde «Özbeklerde şamanizm», «Kaşkaderya Özbeklerinin aşiret hayatı» ve «Semerkand vilâyetinde kitabeler» gibi mevzulara ait topladığım etnografî ve tarihî notlar, hâtıratımın bir kısmı ve rus erkân-ı harbiyesinin

iflâs ettiğini resmî meclislerinde yüzlerine karşı söyledim. Hepsi başlarını eğip, önlerine bakarak, birşey demeden dinlediler ve iki gün sonra (9 mayıs) biz de Nuratadan çıkıp, en acı intibalarla Semerkanda geldik.

Türkistan meselesi ne derecede mudil ve Enver Paşa merhumun yapmak istediği gibi, sadece islâmiyet ve türkçülük şiarları ile iş görmenin burada ne derecede müşkül olduğunu, burası için tamamiyle başka bir mikyas lâzım olduğunu, Semerkanda geldiğimin ertesi günü Cemiyet adına yaptığım bazı temaslara ait şu hikâye ile izah edeyim:

Kooperatif ve iaşe müesseselerinde çalışan bir kısım Ruslar, «Es-Er»ler ve onların nüfuzunda bulunan bazı zabitler, bizim Cemiyetle temasta bulunup bize cephane tedarik ediyorlardı. Hattâ Türkistanın merkez erkânıharbinde yüksek mevki işgal edenlerinden birinin de, böyle bir münasebette bulunduğunu yukarıda zikretmiştim. Mayıs 10 da bunların mümessili olan bir rus zabiti ile Semerkandin Bâg-ı Bâlâ'sında görüştüm. Bunlar, Enver Paşanın harekâtından cidden korkmuşlardı. Enver Paşanın Türkistanda muvakkat olarak bulunduğunu yanımdaki arkadaşım söylediyse de, hiçbir suretle ikna edemedi. O gün Taşkentten mahsus gelen fikren itikatlı komünistlerden olduğu halde çalıştığı hükûmet müessesesi vasıtası ile millî harekâta cidden mühim yardımda bulunan bir yerli türk münevveri ile, Âb-ı Rahmet kenarında bir bahçede görüştüm. Bunu ve yoldaşlarını Taşkentte ellerine geçen evrakta Enver Paşanın, «Bukhara emirinin vekili, Halife-i Müslîmînin damadı Seyyid Enver» şeklindeki mührü ve Bukhara emiri ile teşriki mesaisine ait haberler korkutmuş bulunuyordu. Ben buna: «Enver Paşa, Bukhara emirine hizmet edecek değildir. Monarşist de değildir. Cemiyette hiç kimsenin bu yoldaki temayüllerine yol vermiyecektir. İşte arkadaşlarınıza bunu söyliyebilirsiniz» dedim.

Aynı gün Enver Paşanın nezdinden Azerbaycanlı **Yusuf Ziya Bey** «şimali garbî cephenin başkumandanı» sıfatı ile gelmiş bulunuyordu. Bu zat, hangi muhitte bulunduğunun farkında olmıyan bir maceraperest idi. Yanında Osman Çavuş ve Cildiköl Kazaklarından, şimdi Afganistanda bulunan, **Bürküt Eşikağabaşı** ve 15 kadar asker bulunuyordu. Enver Paşa bunları Kazakistana geçmeğe memur etmiş ve isimlerini vaktiyle benden veyahut başkasından işitip defterine kaydetmiş olduğu Kazakistanlı zevata tevdi etmek için birer mektup, hil'at, bazılarına mühür, hattâ kılıç göndermiş bulunuyordu. Biz bunlara kılavuz bulup, biraz

iki verstlik (yani 1: 100.000 mikyaslı) Bukhara Hanlığı haritasının kendim ve İbrahim İshak tarafından tashih ve tekmil edilen garbî Bukhara ve Şehrisebz paftaları kayboldu.

da asker vermeli imişiz. Yusuf Ziya Bey kendisi asker olmadığı gibi, ayrı bir cephe açacağını tahayyül ettiği Kazakistanın vaziyetinden de kat'iyen haberi yoktu. Hattâ elinde en küçük mikyasta bir harita bile bulunmuyordu. Enver Paşaya Cemiyetin «umuru askeriyeye müdahale etmeyip, yalnız propaganda ile meşgul olması matlûp olduğu» hakkında beyanatta bulunup, buna dair şifahî «emir» getirdiğini de söylüyordu. Yalnız Cemiyet vasıtası ile yola giren Zerefşan basmacılığını yoldan sapıtacak bir tavır almıştı. Biz de kendisine Khıyvaya, Cüneyd Han nezdine geçmesi kabilse de 15 veyahut 100 suvari maiyetinde Kazakistana geçmesi bilfiil mümkün olmadığını, olduğu takdirde bile isimleri zikrolunan zevata uğrayıp mektup, hil'at, kılıç ve mühür gibi şeyler teslim edildiği takdirde, Kazak âdetlerine göre bunun derhal her tarafta malûm olup, yalnız o adamların değil, bütün onların mensup oldukları aşiretlerin başına felâketler geleceğini, Cemiyete karşı iğva ile uğraşması büyük bir tedbirsizlik olacağını anlatmağa beyhude çalıştık. Taşkentten gelen genç de ikinci günü Yusuf Ziya Beyi Kânigülde gördü. Yusuf Ziya Bey, bu gencin huzurunda demokratizmden çok bahsettiği halde, Türklerin ancak askerî bir millet olup, onlar için ancak bir âmiri mutlak lâzım olduğunu, ve böyle bir âmiri mutlak için «seyyid»lik lakabı ve halife namından hareket etmek çok faydalı olacağını uzun uzadıya söyledi. İstatistiklere geçerek Batı Türkistanda 30.000.000, Doğu Türkistanda 25.000.000 Türk bulunduğunu Enver Paşanın ağzından işittiği sözler diye hikâye etti. Kazakistan meselesine dair bu gençle birlikte yaptığımız teklifleri reddetti. Yusuf Ziyanın bu sözleri ve tavrı, Enver Paşa hakkında mezkûr gence bir gün evvel verdiğim teminatı tamamiyle kırmıştı. Bunları işiten genç, fena halde müteessir oldu. Bundan sonra da Enver Paşadan mektuplar aldık ise de, Yusuf Ziyanın sözlerini resmen teyit edecek bir haber gelmedi; mamafih Türkistanın rus mekteplerinde tahsil gören gençlerinin ruhiyatını bilmeyen Yusuf Ziya merhumun, bunlar arasında sâdedilâne panislâmizm teşvikatında bulunması ve Enver Paşayı böyle bir fikir cereyanının baş rehberi olarak göstermesi, hele bizzat istatistik ile meşgul olan bir gence bu ilimden yine Paşa namından malûmatfuruşluk eylemesinin, bu gibi gençler muhitinde menfi intibalar bırakacağı malûmdu, ve öyle de oldu.

Nuratada emîrcilerin yaptıklarını ve yapacaklarını, burada efkârın teşevvüşünü gören bizler, Cemiyetin her tarafta çok müşkül vaziyette kalmakta olduğunu düşünerek, iki gün sonra şehir haricinde Merkez Komitenin meclisini akdetip, bütün vaziyeti etraflıca müzakere ederek bilhassa bazı basmacı gruplarının geçirmekte oldukları buhran karşısında Sovyet hükûmeti ile münferiden sulh yapmak teşebbüsünde bulunduk-

ları, büyük esefle kaydedilerek, bunun önüne geçmek ve her şeyden evvel Cemiyeti ve millî cepheyi inhilâlden muhafaza eylemek kararını verdik. Bizce yegâne çıkar yol, millî orduları tam inhizam ve istisalden kurtararak, basmacı reislerinin çok müşkül vaziyette olduklarını, Şarkî Bukharada toplayıp onları ve Paşayı sağ ve selâmet Afganistana geçirmek, neferlere gelince bunların silâhlarını Afganistana geçecek arkadaşlarına teslim ederek köylerine gidebilmelerini temin etmekti. Bu maksatla biz, Enver Paşaya, Ruslarla ve o günler Bukharaya gelmekte olan Rus başkumandanı ceneral Kamenev ile müzakere yolunu açmak ve kendisinin Afganistana geçmek hakkında teklifler ile bir mektubu, diğer taraftan da Merkez Komite reisi sıfatı ile benim imzamla Moskovaya Sovyet Hükûmetine sulh şartlarını beyan ile diğer bir mektubun mahsus kuryelerle gönderilmesine karar verildi (12 mayıs). Fakat bizim Moskovaya gönderdiğimiz mektup, Taşkentli arkadaşlarımızın hataları yüzünden geç kaldı. Enver Paşa ise, bizim teklifimizi kabul edecek yerde, mayısın 19 unda (ihtimal daha bizim kuryemiz gelmeden evvel) Ruslara, Türkistan, Bukhara ve Khıyvayı tahliye etmelerini talebedip «Türkistan, Bukhara ve Khıyva millî ordularının başkumandanı» imzası ile bir ultimatom gönderdi.

Enver Paşanın Belcüvana Ric'ati ve Şehit Olması

Bu aralık Paşanın kendi ordugâhında işleri yine emîrciler tarafından bozulmağa başladı. Karateginli **Fuzayıl Mahdum** azçok açık fikirli adam olup, emîri tanımazdı. Emîrcilerden İşan Sultan ve Lakay İbrahim onun düşmanı olup, kendisini «Cedid» tesmiye ederlerdi. İşan Sultan onu ortadan kaldırıp, vilâyetini kendi eline almak istiyordu. Paşa ise bu meselede çok ihmalkâr davranmıştı. Fuzayıl, vilâyetini İşan Sultandan korumak için, Paşanın müsaadesi ile Karategine dönerken yanındaki 1000 kadar askeri İbrahim Lakay tarafından bir hiyle ile dağıtılıp şurada burada silâhsızlandırıp, Fuzayılın kendisi de esir edildi. Yanındaki ihtiyar ve müdebbir müşaviri olan Kaşgarlı Hacı Hekemi, cedid ve Enver taraftarı diye öldürüp, «ulak çaptılar», yani cesedini atlı askerler «oğlak» oyununda kullanılan kesilmiş keçi gibi her tarafa çekerek parçaladılar. Fuzayıla karşı yapılan bu tedbir, Enver Paşanın işini bozmak isteyen Bukhara emîrinin ve Khanâbaddaki Tagay'ın emri ile oldu. Aynı zamanda emîrci **Evliya Kul Toksaba**, Şehrisebzli Cebbarın askerini bozup, kendisi Paşadan ayrılarak 400 askeri ile Şehrisebze gitti ve Ruslara teslim oldu ve entrikalarla Cebbar Beği katlettirdi. Körşirmetin Enver Paşa maiyetinde bulunan biraderi Nur Mehmed de, bu vaziyeti görerek 100 kadar askeri ile Ferganeye çekildi. Bütün bu tertibatın, bizzat emîr tara-

fından yapıldığını Paşa da artık iyice anlamıştı ve 19 haziran tarihi ile Kâbile emîrin namına yazdığı mektupta da, bunlardan, güya emîrin haberi olmadan yapılan işler gibi, bahsederek şikâyetlerde bulundu.

Emîrçiler tarafından tamamen terkedildikten sonra, Enver Paşanın yanında yalnız Danyal Beğin 200 kadar askeri ve Karşılı Behram Bek ve Törebay kaldılar. Böyle olduğu halde Paşa Baysun üzerine bir taarruz yaptı. Kendisi, Afganlılar ile beraber, şehrin içerisine kadar girdi. Fakat şehrin karşı tarafından taarruz eden Özbek fırkası, öğrendiğimize göre bu fırkanın kumandanı olan Hasan Beyin bir zuhulü yüzünden, mukabele edemeden ric'at etti. Haziranın nihayetine doğru Baysuna yeniden iki fırka rus askeri geldi. Bu vaziyet karşısında Paşa «Pul-i khakiyân» dan Yurçı'ya çekildi. Lakay İbrahim, bu müşkül saatte Paşaya yardım etmek şöyle dursun, sanki Rusun müttefiki imiş gibi, Paşanın askerinin at ve nakliyatını yağma ettiriyordu. Fakat Rus gelirken kendileri de bozuldular. Esirleri olan Fuzayıl Mahdum, yalnız bu fırsattan istifade edip kaçabildi. Fakat askeri artık dağılmış bulunuyordu. Busların muntazam taarruzları karşısında Paşa Hisara çekildiğinde Afganlı mücahitler de tamamiyle bozuldular. O vakit Kâbilde siyasî nüfuz, Moskova ve Avrupadan yeni dönüp gelmiş olan Mehmed Veli Hanın eline geçmişti. Bu zat, Sovyet dostluğu fikrinde idi. Paşanın nezdinde bulunan Afganlıların reisi Afzaleddine mektup yazıp, bütün Afganlıların Afganistana çekilmesini emretti. Temmuzun 5-6 sında Afganlılar gittiler. Belki de Kâbilden gelen emir mucibi olarak bunlar, Paşayı da zo-la kendileri ile beraber götürmek istedilerse de, Paşa, katiyyen reddetti. O, Türkistan toprağından çıkamamağa kat'î surette karar vermişti. Bu vaziyet karşısında Paşa için ric'atten başka çare yoktu. Nihayet ağustos bidayetinde Belcuvana geldi. Lakaylar o zaman ellerine geçen «Cedid» leri kesmekle meşgul idiler. Ezcümle Khokand Şûrai Millîsi reisi Âdilkhanı ve Türkmen Khudaynazarı da orada kestiler. Düşenbeyi işgal eden rus kumandanı, Lakaylar ile bir işi olmadığını, onlarla uğraşmıyacağını, yalnız Enver Paşayı takip ettiğini İbrahim Lakaya haber verdi.

Paşa ağustos bidayetinde Hisardan **Devletmend Bek**'in idaresinde bulunan Belcuvana çekildi. Bu zat Belcuvan, Külâb Taciklerine, Karluk, Moğol-Katagan ve Semiz Özbeklerine baş idi. Semiz Özbeklerinin reisi Aşur Bek, Moğol - Kataganların reisi İşan Paşa, Danyal Bek ve diğerleri hep maiyetinde bulunuyorlardı. Kurban bayramını, Belcuvandan 7-8 kilometre mesafede «Khuvaleñ» e giden yol üzerinde Devletmendin karargâhı olan, Çeken köyünde geçirmek üzere gelmişti. 4 ağustos cuma günü sabahı Paşa, bayram tebrikâtı ile meşguldü; fakat, Mus-

tafa Şahkulun dediğine göre, çok düşünceli idi. Daha saat sekizde, rus alayından 300 kadar neferden ibaret bir müfreze köyün garbindeki Âbidere köyü yanındaki tepeye yaklaşmakta olduğuna dair haber alındı. Paşa, diğer askerlerin toplanmasını beklemeden, yanındaki 25 kişiyle koşarak düşman üzerine yürüdü. Tepeye çıkarken, Ruslar da öbür taraftan çıkmış bulundulardı. Üçe taksim olunan Rusların bir kısmını ânî bir taarruzla bozdu. Onlar silâhlarını teslim etmeğe başladılar. Celâdetiyle Rusları şaşırtan Enver Paşa, yanında ancak beş kişi bulunduğu halde, yalın kılıç ileriledi. Bu beş kişiden biri Türkiyeli Çerkez Hüseyin Çavuş, diğerleri de Kazanlı Kerim, Kazak İşmurad, Afganlı Sayis, ve Paşaya iltihak etmiş olan rus kozağı Rayev idi. O saatte karargâhtaki askerler de gelip yetişmişlerdi. Meğer ki kaza imiş, yan taraftan işlemeğe başlayan rus mitralyozu, Paşayı kalbinden vurdu. Yardım kuvveti ile yetişen Devletmend Bek te taarruz etti ise de, o da vuruldu. Ruslar mücahitleri biraz tâkip edip, geri döndüler ve Enver Paşayı öldürdüklerinin farkında değildiler, ikinci günü bunu yerli ahaliden işiterek öğrendiler. Enver Paşanın yerine **Danyal Bek,** Devletmendin yerine oğlu Abdülkadir geçerek, ertesi gün, 15-20 bin kişilik bir alay ve merasimle Paşa ve Devletmend Bek Çeken'de defnedildiler.

Enver Paşanın Türkistan istiklâli yolunda, Türkistan toprağında şehit düşeceği beklenmemiş olmalı, ki bu büyük ziya' münasebetiyle Belcuvan civarında âdeta kıyamet koptmuşu. Mustafa Şahkul bu münasebetle, «bu kadar kısa bir müddet zarfında bu köye birden 15-20 bin adam toplanabileceğini hiç zannetmezdim. Ahalinin hepsi ağlıyor, bazıları «muyi mübarek» diye Enver Paşanın sakalından kıl alıp kâğıda sarıp ceplerine koyuyorlardı. El ve ayaklarını öpüp ağlayanların hesabı yoktu. Hülâsa bir kıyamet koptu, ki tasviri kabil değildir» demektedir. Danyal, İsmail Hakkı, Nafi, Halil, Hasan ve diğer beyler Karateginde bulunan Fuzayıl Mahdum nezdine geldiler. Ve oradan hepsinin imzası ile 17 agustos tarihi ile Taşkende bana ve Kâbile Hacı Samiye mektuplar yazıp, ciddî tedbirler alınması hakkında teklifte bulundular. Bu mektup bana ancak bir ay sonra vâsıl oldu. Sonra Afganistanda Khanâbaddan Hacı Sami ile ve Osmankhoca da kendi mühür ve imzaları ile vaziyete ait meseleler hakkında Cemiyete mektup yazdılar. Bu mektup ta, iki ay sonra gelmişti. Ben, Enver Paşanın şehadeti haberini 15 ağustosta Taşkende vürudumda rus gazetesinden okudum. Fakat o günlerde hiçbir kimse Enver Paşanın vefatına inanmak istemiyordu. Yalnız kendi Cemiyet adamlarımız tarafından yazılan bu resmî haberlerden sonra, kanaat hâsıl olup, her tarafta mersiyeler yazılmağa başlandı.

O cümleden biri farsça:

پستی طالع ما اینکه قضارا تیری	خورد برسینه آن اشهد بالله العظیم
دادجان از سر اخلاص تن قربانش	عشر ذی الحجة بپیوست بغفران رحیم

(Osman Khoca)

Yani: Bizim talihsizliğimizdir, ki onun kalbine kazarâ bir ok isabet etti. Ben Tanrının büyük olduğuna tanıklık ederim. Onun kurban giden vücudu canını Zilhicce ayının onunda ihlâs yüzünden verdi ve Tanrının gufranına ulaştı.

Daha diğer biri özbekçede:

Feryadım dünyanın barlığın boğsın × Ümidniñ en soñgı iplerin üzsün
Gazaptan titreğen yaş bir yiğitniñ × Taşdin sinesige oqlar ornaşmış
Taglarda erk üçün yürügen kiyikniñ × Qara közlerige mâtemler kirmiş
Deryalar, tolqınlar titretken bir er × darbalar qahridin yıqılmış qalmış
Qurtuluş yulduzu yoqlıqqa kirmiş × Seniñ soñ canıñnı yavlarıñ almış
Mermere boyları, Edirne yolu × Çatalca keñliği, Boğaz tarlığı
Qarpat belendliği Tarablus çöli × Güzel Selânikniñ şirin bağları
Şehidler yüzige tamguçi nurlar × Qanlar yıglattı bizni bu khaber
Berlin küçeleri yigitniñ birin × Toptulug gulbeler qoynıga aldı
Tiflis havaları bir necat erin × Qara qanga boyab yerlerge saldı
Tarihniñ rengini köp qanlar bilen × Qaraytqan, toldırgan biraq Belcuvan
En soñgı ümidni qanga boyagan × Ah! qandag ugırsız zamanlar kelgen
Feryadım dünyanı bogup öldürsün × Qapqara bakhtımga şeytanlar külsün[232])

Yani: «Feryadım tekmil cihanı boğsun ve ümitlerin en son ipini koparsın, ki haşin ve sert bir kahramanın taştan yapılmış görünen sinesine oklar girmiş. Serbestlik namına dağlarda dolaşan geyiklerin siyah gözleri (bile) matem (ıztıraplarını) gösteriyor. Denizleri dalgalandıran bir er, darbeler yemiş yıkılmış kalmış. Kurtuluşun yıldızı yokluk âlemine girip kayboldun, senin son nefesini düşmanların çaldı. Marmara kıyıları, Edirne yolları, Çatalcânın geniş ovası, Boğazın dar sahası, Karpat dağlarının yüksek yerleri, Tırablusun çölü, güzel Selâniğin bağları, bunlar şehitlerin yüzlerine damlıyacak birer nurdurlar; fakat bu son haber kanlar ağlattı. Yiğitlerin diğer birisini Berlin caddelerinde dolu (kan) akıntıları kucağına aldı; diğer bir kurtuluş mücahidini de Tiflis havaları kara kana boyayıp yere serdi. Fakat tarihte kendisini birkaç defa kanla boyamış, doldurmuş olan Belcuvan, şimdi en son ümidini de kana boyamıştır. Ah, ne kadar uğursuz zamanlarda yaşamaktayız. Feryadım cihanı boğsun, öldürsün, kapkara bahtıma şeytanlar gülsün. (Bu mersiyeyi yazan zat, Özbeklerin ileri gelen bir şairidir; bugün hayatta ve Rusya idaresi altındaki bir yerde olduğundan ismi tasrih edilemiyor).

232) *Yeni Türkistan*, 1928, N. 14.

Enver ve Cemal Paşaların Ortaasyadaki Rolleri

Cemal Paşa, Rus siyasetinin içyüzünü, ancak Afganistandan Rusyaya dönüp geldikten sonra anladı. Maamafih kendi teşkilâtları olan «İslâm İhtilâl Cemiyetleri» nin doktrinlerine sâdık kaldı. 1922 yılı başında Mehmed Veli Han ve yoldaşları ile beraber Almanya ve Fransada bulundu, o güne kadar Avrupa görmiyen Afganlılar için bu, çok mühim bir hâdise idi. Çünkü, Afgan devleti de muhtelif Avrupa devletleri tarafından tanınmış oldu. İngiliz hükûmetinin 7 eylül 1921 de Cemal Paşanın Afganistanda « Sovyet ajanı sıfatı ile » harekâtını, «on milyon kadar altın ruble alarak İngiliz aleyhine teşvikata sarfettiğini » protesto etmesine karşı «New-York Times» gazetesinin Berlin muhabiri vasıtasiyle mezkûr gazetenin 2 sonkânun nüshasında bir cevap neşretti. Cemal Paşa bu cevabında, kendisinin Kâbilde bir hükûmet tarafından İngilizlere karşı tertibatla değil, kendi şahsı hesabına afgan ordusunu tanzim etmek işi ile meşgul olduğunu ve Kâbilde bulunan İngiliz diplomatı Sir Henri Dobbs ile dostane münasebatta bulunuduğunu yazıyordu. Maksadı, her ne yol ile olsa bile, Afganistanda başladığı işleri devam ettirmek idi[233]). Almanyada ve İsviçrede bazı arkadaşları ile Mantonda Hüseyin Cahid Beyle görüşüp, en ehemmiyetle takip ettiği gayelerden biri, Hindistanda İngilizler aleyhine bir ihtilâl hazırlamak olduğunu ve bunda ümitvarlığını, Enver Paşanın Türkistandaki harekâtı büyük bir hatâ olduğunu, tekrar Afganistana dönüp evvelce başladığı işe devam edeceğini ve Enveri Afganistana çekeceğini söylemişti. Kendi siyasetinin Envere uymadığını Sovyetlere anlatabileceğine de kani idi. Bazı arkadaşlarının Sovyetlere inanmamak tavsiyesiyelerine rağmen, mayısın 7 sinde tekrar Moskovaya geldi. Buradan 14 mayıs tarihi ile Hüseyin Cahid Beye yazdığı mektup, sonradan «Tanîn» gazetesinde (2 ilkteşrin 1924) neşredildi.

Burada, rus komiseri Karahan ile görüştüğünü ve Enver Paşanın harekâtı dolayısiyle Rusların, artık Hindistan ihtilâline yardım işlerini tâlik etmiş olduklarını yazıyor ve diyor ki: «Enverin bu hatası sebebinden Hindistan ihtilâli yolundaki iki senelik mesaim altüst oldu. Şimdi Ruslarla çalışmak imkânı kalmadı. Artık Rusyayı bilkülliye terkedeceğim. Her halde Afganistana gideceğim. Fakat Tiflise gidip oradan telgraf makinesi başında Mustafa Kemal Paşa ile konuşarak müşterek bir hareket plânı tesbit ederek, İran tariki ile Afganistana hareket edeceğim. Bunları ve her ne olursa olsun Hindistan ihtilâli fikrinden sarfı nazar

---

233) *Der Neue Orient*, 1922, ağustos nüshası.

edemiyeceğimi, behemehal Afganistana gideceğimi Karahana söyledim. Afganistana gidip Enver ile temasa gelene kadar rus ordusu harekâtını durdurmalarını rica ettimse de, kabul etmedi. Ben memleketim için de, şark memleketleri için de selâmet yolunu Afganistanda buluyorum. Hindistan işleri tehir edilirse Afganistan işlerine ve orada ordu tenkisine ehemmiyet veririm...». Aynı zamanda Cemal Paşa İzvestia gazetesinin 28 haziran nüshasında Enver Paşanın harekâtını, «âlemi islâmın müttehit cephesinde açılan bir rahne» diye tasvir ederek bir makale neşretti. Fakat, Sovyetleri bir türlü inandıramadı. Ruslar, Cemal Paşanın Afganistana geçince, Ruslara karşı Enver Paşa ile birlikte cephe alacağını («Times»e göre Ankara-Bukhara cephelerini birleştireceğini) düşünerek yukarıda adı geçen makalesinin neşrinden üç hafta, sonra Enver Paşanın şehit oluşundan iki hafta önce 21 temmuzda Tifliste köşe başından saldırarak kendisini öldürdüler. İşte Türklerin cihan vekayiinde çok mühim rol oynıyan bu iki büyük şahsiyeti Ortaasya Türk ve islâmlarının kurtuluşu uğrunda çalışırken, vaktiyle yardımlarını umdukları bolşeviklerin eliyle öldürülüp, iki hafta zarfında siyaset sahnesinden çekilmiş oldular.

Her iki zatın Ortaasyadaki rolleri, türlü türlü izah edilmiştir. Enver Paşanın umumî hayatı ve rolü de, kendisinin yoldaşlarının Harbi Umumî ile Anadolu istiklâl mücadelesi zamanında ve sonra da fırka ihtilâfları hengâmındaki rolleri hakkındaki hâtıralar, henüz pek taze olduğundan, bîtaraf bir surette izah edilmemiştir. Enver Paşanın Türkiyedeki hayatını iyice bilmiyorum. Mamafih «Sarıkamış» kitabının müellifi Şerif Beyin ve «Ziya Gökalp ve Mefkûresi» müellifi Saffet Örfî Beylerin ve diğer birtakım arkadaşlarının Enver Paşa aleyhine yazdıkları şeyleri de okumuş olduğumuz halde, diyebiliriz, ki Enver Paşa, son Türk tarihinin şüphesiz en büyük şahsiyetlerinden biridir. Bu zat, türk ve cihan siyasî hayatındaki mevkiini şüphesiz, ki tesadüfî bir surette veyahut birisinin himayesi ile işgal etmedi. Bence, 1914-1916 yıllarında Çanakkale ve Anafartaları (Dardaneli) mu'ciz bir muvaffakiyetle müdafaa eden Türklerin başında bulunan zevat, elbette son Türk tarihinin en mühim şahsiyetleridir. Çünkü Türkler, burada gösterdikleri emsalsiz fedakârlık ve şehametle, Cihan Harbine başka bir istikamet verdiler, ve onu netice itibariyle hiç kimseye kazandırmayıp Rusyada ihtilâl çıkmasına ve o yol ile, Türkiye, İran ve Afganistan için yeni bir kurtuluş yolları açılmasına sebep oldular. Türklerin bu rolü, 16.ncı asırdanberi görülmiyen bir aktivite alâmeti idi, ki bundan sonra da cihan tarihinin inkılâp noktalarında bulunacakları, bununla ispat edilmiştir. Aynı zamanda 1916 yılında Türkistandaki kıyamlarda Rusyanın ensesinde bir yumruk ol-

makla, Çanakkale müdafaasının hedefine hizmet eden, fakat tarihî ehemmiyeti bugüne kadar iyi tâyin edilmiyen hâdiselerden biridir.

Enver Paşa, şecaati, temizliği, uluvvu himmeti, sabır ve metaneti ile Türkistanlıları hayrette bıraktı. Enver Paşa ve maiyetindeki Türk zabitleri, bilhassa Faruk Efendi, Türkistanlıların nazarında Türk şecaatinin, Türk idealistliğinin mücessem timsali olup kalmışlardır. Enver Paşanın Türkistandaki harekâtı esnasında maiyetinde bulunanlardan birçoğunun hâtıraları elimdedir. Hepsi de bu zatın, şüphesiz temiz ve ekseriya hesap ve muhakeme çerçevesine sığmıyan bir idealist olduğunu söylemektedirler.

Yukarıdaki mesrudatımız, Enver Paşanın muvaffakiyetsizliğinin sebeplerini anlatmak için kâfi olsa gerektir. Mamafih, bu husustaki yanlış fikirlerden bazıları hakkında birkaç söz söylemek icap eder. Ruslar, tabiidir ki Enver Paşayı, muhayyel bir panislâm devleti kurmak fikriyle meşgul bir avantürist göstermeğe çalışıyorlar. Halbuki 1923 yılı sonteşrininde Beyrutta bulunduğum zaman okuduğum Suriye arap gazeteleri, «umumiyetle en egoist maksatları için islâmiyeti âlet ittihaz eden diğer Türkler gibi, Enver de islâmiyeti Akdeniz ile Çin arasında kurmak hayalinde bulunduğu muhayyel Turan devleti maksadı uğrunda istismar etti», diye yazıyorlardı. Enver Paşanın Türkistandaki hayatını rus menbalarından toplayıp yazan ve kendisi Türkistanda yıllarca yaşayıp orasını iyi bilen mösyö İ. Castagne de, Enver Paşanın şehit oluşunu, panislâmizmin iflâsı gibi gösteriyor. Enver Paşanın Türkistanda istinat ettiği yegâne unsur, vaktiyle İstanbulda tahsilde bulunan genç Bukharalılardan ibaret olmuş ve onların da halk kütlesi arasında itibarı olmamış, o sebepten basmacılar Enver Paşaya karşı serin davranmışlardı [234]). Bu fikirler elbette yanlıştır. Enver Paşa, genç Bukharalılara istinat etmedi. Genç Bukharalılar şehirlerde yaşayıp tacikleşmiş Türk yahut türkleşmiş Tacik molla ve tüccar evlâdından ibaret olup, düşmana karşı silâhla mücadeleden çok uzak bulunup, yalnız sulh ve müsalemet yolu ile iş görebilen ve herhangi bir hükûmetin siyasetinde kendi millî gayeleri için müsait noktalar arayan bir zümre idi. Enver Paşanın kongreye dâvet ettiğinde Ferganede bozkır Özbeklerinden ve Kazaklardan vekiller gönderildiği halde, Bukhara münevverlerinden hiçbir vekil gönderilmedi. Semerkand münevverleri tarafından gönderilen genç bir şâir, benimle ve Türkiyeli zabit Sâbir Efendi ile beraber bir kar tipisi vaktinde Takhtı-Karacadan geçerken ansızın tesadüf ettiğimiz rus müfrezesi ile harbettiğimiz sırada ödü patlayıp o akşam uyuyamadı ve hasta oldu. Ertesi sa-

---

[234]) İ. Castagne, *Les Basmatches*, Paris 1926, s. 51-52.

bah gizlice Semerkanda doğru firar etti.

Enver Paşa Bukharada iken bizzat kendi nezdinde ahd ve peyman eden bazı «cedid»ler, Rustan korkularından cepheye gidip yürekten ağlaya ağlaya rus lehine teşvikatta bulundular. Fakat Paşa tarafına geçmeğe cesaret edenler pekaz oldu (Osman Khoca, Abdülhamid Ârifov ve Kari Abdullah). Geçemeyip intihar edenleri ise hiç görülmedi. Enver Paşa bunu pek iyi biliyordu. Lakay gibi oymakların Enver Paşaya karşı vaziyet almaları, Enver Paşanın Bukhara cedidlerine istinat ettiğinden değil, zaten «cedid» olan Enver Paşanın bunlara «yolu» ile gelmemiş olduğundan, Bukhara emiri ve taraftarları için tehlike teşkil ettiğinden vâki olmuştur. Enver Paşa Türkistandaki bütün harekâtında, bilâkis geniş halk kütlesine ve münevverlerin de bazı vilâyetlerde (Fergane, Semerkand, Sır Derya taraflarında) halk kütlesine cidden yakın bulunanlarına istinat etmiştir. Yalnız Rusya değil, İngiltere tarafından da cidden murakabe altında bulunmakla, hiçbir taraftan silâh ve cephane getiremiyen Enver Paşa, halk kütlesi tarafından bundan daha ziyade bir müzaheret göremezdi. Afganistandan gelen 250 tüfek, komşu oymaklarca birkaç bin diye duyulmuş, Semerkand ve Ferganede ise yüz bin tüfek, kaç tane top ve kaç tane fil olarak işidilmiş ve bu da bazan İngilizlerin Enver Paşaya müzahereti diye telâkki edilmişti. Bu haberleri işiten ahali, silâh almak için Paşanın ve yahut korbaşıların karargâhına koşmuştur. Afganistandan yahut Hindistan hududundan gelen bir adam veya bir mektup bile mübalâğalı şayialara sebep oluyor, ufacık bir haber büyütülüyordu. Silâhsız, cephanesiz olduğu halde Enver Paşa, Yedisu ve Akmola vilâyetlerinin hücra köşelerindeki Kırgız-Kazakların gönlünde bile bir ateş yakabilmiştir.

Ben şahsen, Türk tarihinde, «Enver Paşalar devresi» adamlarından addedilemem; «islâm ittihadı» gibi fikirlerin hayatî kıymeti olmadığına her vakit kani olduğum gibi, diğer birçok hususlarda da fikirlerimiz birbirine uymuyordu. Rus mekteplerindeki tedrisat, türk münevverlerinin millî heyecanını söndürmek gayesini tâkip ediyor, ancak nadir şahsiyetler bunun tesirinden kendilerini koruyabiliyorlardı; rusça tahsil gören münevverler, millî gayelerin tahakkukuna sadece inanamazlar, bunların çoğu vesveselidir; mamafih Türkistanda mevcut siyasî hareket, «İstanbul görmüş hacılar»a dayanarak idare olunamaz. Türkistanda çalışan bir siyasî, bütün objektif şartlarla birlikte bu ülkenin şimal kısımları iki asır, cenup kısımları yarım asırdan fazla bir zaman Rus idare usulleri ve medeniyeti tesirinde kaldığını, nazarı itibara almadan iş göremez. Daha Rus gelmeden önce emir Nasrullah zamanında Bukharada bile, «zaryajay» diye rusça kumanda verildiğini yukarıda söyleyip geçmiştik. Şimdi

ise, yerli Türk ahali, millî mücadeleye, rus mektebinde tahsil eden ve rus ordusunda terbiye gören unsurlar, halk kütlesi ile anlaşıp, umumî vaziyetin müsait bir zamanında onun başına geçebildiği zaman buna ciddî bir iş nazarı ile bakıyor. «Tekbir» nidası ile ve yahut «uyan Türk» şiarları ile geniş avam kütlesini gayrimüsellâh olduğu halde, yine ayağa kaldırılabilirse de, bunlar, Türkistanın asrî medeniyetle az çok temasta bulunan geniş tabakasını heyecana getirmek için kâfi gelmiyor.

Bu hususlara Enver Paşa, bittabi, ehemmiyet veremedi. Bununla beraber onun hakikî bir inkılâpçı olduğunu da, Türkistan mücadelesinde gözümüzle gördük. Bukharada iken «hazır değiliz» dediğimde, Enver Paşa, bana, «çabuk hazır olacak da değilsiniz» demişti, haklı idi. Rusyanın vaziyeti içten ve dıştan karışacağı gün patlamak üzere kurduğumuz dinamit, şimdi o gündenberi on yıl geçti [235]) ve görüyoruz, ki patlamıyacakmış. Enver Paşa Türkistan vekayiine iştirak etmemiş olsa idi, yıllardanberi devam eden Türkistan kıyamı, yavaşça prozaique bir surette yatışacakmış. Enver Paşa bu harekâta yeni bir mâna verdi ve vak'alar gösterdi ki, eğer Bukhara emîri ve köhneperestler mâni olmazsa, Enver Paşa Düşenbedeki kuvvetlerle bile bir darbede Semerkanda gelebilecekmiş; bunu, Enver Paşaya karşı iş gören rus kuvvetlerinin mühim kumandanları bile söylemiştir. Enver Paşa, elbette en büyük idealist idi. Bukharada iken bütün müşkülâtı anladığı halde, hiç görmediği, hattâ hiçbir kitaptan bile öğrenmediği bir ülke ve muhitte milyonda bir mikyaslı bayağı bir haritayı ele alarak ata binip Bukharadan Pamire koşması, başka bir suretle izah edilemez. Enver Paşanın Umumî Harpte uğradığı muvaffakiyetsizliklerini bahis mevzuu edenlerle münakaşa etmek fikrinde değilim. Bununla beraber, Enver Paşa, elbette büyük türk inkılâbının ve cihan vekayiinde rol oynıyan Türkün yetiştirdiği büyük bir halk kahramanıdır. Zamanımızın bir türk müverrihi, Çanakkaleyi müdafaa edenlerden Enver Paşayı, Selçukîlerden Haçlılarla vuruşan Kılıç Arslan ile, Mustafa Kemal Paşayı da Selâhaddin Eyyubî ile mukayese etmektedir. Enver Paşa, elbette Türklerin destanî «Deli Dumrul»larından biridir. Türkistana geldikleri zaman bunu idare eden ruh ve ideal, Türkiyede bilhassa Balkan harbinden sonra yaşatılan «türkçülük» ruhu idi. Doğrudan doğruya bir siyasî panislâmizm ve panturanizm muhayyeleleri değildi.

Enver ve Cemal Paşalar, bizimle konuştuklarında Orta ve Önasyayı birleştiren «İslâm devleti» yahut «büyük Türk devleti» vücuda getirmek fikirlerini, kendileri de bir hayal diye anlatıyorlardı. Onlar Orta ve Ön-

---

[235) Bu eserin 1928 de yazıldığı unutulmasın.]

asya İslâm ve Türklerinin menfaatleri bir olduğunu ve bu menfaatin vahdetini Ortaasyalı İslâmlara ve Türklere bilfiil anlatmanın, şuurlu insanların borcu olduğuna kani idiler. Enver Paşa Bukharada iken, «Osmanlı lisanı, Türkistanda umumî lisan olmıyacaktır ve burası için ayrı edebî çağatay dili yaşatılması lâzımdır ve bunu Rusyaya ve şimdi Türkistana geldikten sonra daha iyi anladım» demişti. Enver Paşa bu harekâtından mutlaka bir netice çıkaracağına da tamamiyle kani değildi. Öyle iken, ya «gazilik» yahut «şehitlik» diye işine azimle başladı. İşi bozulduğu zaman Afganistan hududunda bulunuyordu. İsteseydi bütün maiyetini alarak Afganistana geçebilirdi. Orada da kendisini, ancak hürmet ve izzet bekliyordu. Mamafih geçmedi. Hattâ temmuz nihayetinde Efzalüddin Han idaresi altındaki Afganlılar Şarkî Bukharayı terkettikleri zaman, Enver Paşayı zorla kendileri ile baraber götürmeğe çalıştıklarını ve Paşanın bunu katî surette reddettiğini yukarıda yazdık. O, mutlaka «Türkistan toprağında ölmek» kararını vermişti. Hattâ 4 ağustos cuma sabahında öylece yalın kılıç Ruslar üzerine atılmağa fazla bir zaruret yoktu. İki kilometre geri giderek askerini tanzim etseydi, kendisi taarruza geçebilirdi. Enver Paşa Türkistan toprağında ölmekle, bu ülkede ve Türk tarihindeki en büyük vazifesini yapmıştır. Türklerin Cemal ve Enver Paşalar gibi büyük generalleri Dardaneli iyi müdafaa edip Rus inkılâbının doğmasına yol açmasaydılar, 1921 yılında Afganistan ve Türkistana gelemezlerdi. Bunlar, Boğazlarda başladıkları işi, Ortaasyada devam ettirdiler. Mustafa Kemal Paşa yaşıyarak, Cemal ve Enver Paşalar ölerek Ön ve Ortaasya İslâm ve Türklerinin tarihinde 16.ncı asırdan itibaren başlıyan ikinci devrenin (inhitat devrinin) artık kapandığını ve üçüncü devrin, istiklâl ve aktivite devrinin başlamış olduğunu gösterdiler.

Zerefşan-Fergane Sahası

Her tarafta mücadele inhilâl devresine girdiği halde, sağlam kalan vilâyet, Zerefşan havzası idi. Burası doğrudan doğruya Cemiyetin idaresinde idi. Buradaki münevver gençlik, basmacı hareketine katılmakta idi. Semerkand ve Ferganede Sovyet idaresinde teşekkül eden polis, Kazak, Özbek kıtaları ve Taşkent yanındaki Troyski kışlasındaki Başkurt taburları da iltihak etmek için yalnız bir emir istiyorlardı. İşin bozulmak üzere olduğu tahakkuk ettiğinden, buna müsaade verilmedi. Mamafih Semerkand polisinin bir kısmı münevverlerden tümen polis reisleri **Abdullah Tülebayef** ve **Abdüşşekûr Hakimbayef**'lerin idaresi altında Açil Beğin fırkasına iltihak etti ve birçok silâh ve mühimmat ta çıkardı. Abdüşşekûr Semerkandli muallim Şekûrinin usuli cedid mektebini ve rusça şehir mektebini ikmal etmiş olan, 23 yaşında bir

gençti. Behram beğe de Semerkand münevverlerinden **Abdülhalim, Kari Mahmud** ve Azerbeycanlı **Esat** Efendiler, daha önce iltihak ettiler. Rusların tazyiki kuvvetli idi, ciddî harpler oluyordu. Temmuz ortasında Ma'mur ve Hamrah Kul Beğler fırkaları ile beraber Sintab ve Fariş tacik kasabalarını, basmacılık harekâtına iltihaka dâvet için gittiler. Bu Tacikler, Hasıl adlı bir eşkiya riyaseti altında olup, Ruslara sadakat gösteriyor ve Kızılkum Kazaklarını yoldan çıkarıyorlardı. Ma'mur ve Hemrahkul Beğler, bunlar tarafından şiddetli mukabeleye maruz kaldılar. Umumiyetle Bolşevikler kabîle ve milletler arasında münaferet doğurmak bâbında mahirane iş görüyorlardı. Kendi başına Kazak için giden Yusuf Ziya ve arkadaşları da canını zorla kurtarıp, Bökentav hudundan dönüp geldiler. Fakat bu hâdiseler askerin azmini daha kırmamıştı. Bağdan nahiyesinin Guran köyünde toplandık, zengin köylünün evinin duvarına rus istibdadına karşı mücadele hâtıralarımızı yazdık. Buradan Señgzara gelip, « Türkistan » sıra dağlarının eteklerinde Señgzarın güzel yaylalarında, Babur Mirzanın hâtırasında zikri geçen tarihî Yaryaylakta, Açıl Bek ve diğer kurbaşılar toplanıp âdeta ceşinler yapıldı. Caharşenbe ve Davul adlı yerlerde Ruslar basıldı. Ruslar telefat verip, mühimmat bırakarak kaçtılar.

Bağdan ve Señgzar içtimalarında Zerefşan havzasındaki bütün aktif münevverler gelmişlerdi. Müteveffa Vaslî gibi şairler bu vak'alardan mülhem olarak şiirler yazıp, bana ve Açıl Beğe gönderiyorlardı. Bir kısım askerle Señgzar başlarında ve Kızılmezar yaylalarında birkaç gün dinlendikten sonra, Oratübe ile Maça arasında bulunan Halbuta Bek nezdinde bulunduk. Onun işleri de revacta idi. Daha karargâhında iken, Ruslarla harp edip, birçoğunu kesti, esir aldı. 4 ağustosta Semerkanda dönüp geldik. 5-10 ağustosta Cambay, Mugal, Usmet civarlarında kurban bayramı geçiren basmacılar üzerine kuvvetli rus fırkaları gönderilerek dehşetli harpler olup, polis müdürü Abdullah Tulebayef ve daha birçok mücahitler şehit oldular. Basmacılar muvaffak olduğu zaman çekilen ve firar eden Ruslara Özbek ahali, hattâ kadınlar bile taş atıyorlardı.

Fakat Ruslar tekrar dönüp geliyorlar, basmacılara birşey yapamayınca, köylü ahaliyi kesiyorlardı. Usmet ve Katartal mevkilerindeki 11 ağustos muharebelerinden sonra, Zerefşan havzasındaki mücahede de müşkül bir devreye girmiş oldu. Bu zamanda Garpta Leh cephesinde Rusların elleri boş olduğundan Türkistana çok asker sevkedebildiler. Semerkand ve Oratübe civarına Rusyanın en mühim ve en muntazam addedilen suvari alayları getirilmişti. O gün Açıl Beğin Özbekleri hakikaten çok celâdet gösterdiler. Birçok Rus ve o cümleden rus alay

komiseri maktül düştü. Fakat muvaffakıyeti büyüterek aldanan Özbekler, çok ilerleyip işi bozdular. Akşam üstü Türkistan silsilesinin 3 bin metre irtifalarına çekildik ve orada ayrıldıktan sonra yekdiğerimizi artık hiç göremedik. Buradan biz, önceden alınan karara göre, kongre akti için yanımdaki Kazak zabiti ile beraber Kızılkum çölleri yoluyla at üzerinde Taşkende geldik (15 ağustos). Kurban bayramı günlerindeki bu harplerde Ma'mur Bek fırkası da yıprandı; benim arkadaşlarımdan Evhadi İşmurzin, Hibbetullah, İslâm, Eyyûb, Vâris ve Süyündük, Ma'mur ve Turab Beğlerin maiyetinde kalmışlardı. 15 ağustosta ânî bir suretle taarruz ederek Ruslar, Evhadiyi esir aldılar. Mücahede her tarafta müşkül safhaya girmişti. Arkadaşlarımızdan Moskovada bulunanları Ruslarla barışmamızı, Türkistandakiler ise barışmayıp mücahedeyi devam ettirmemizi teklif ediyorlardı. Eylül 20-22 de Taşkentte Türkistan Millî Cemiyetinin, bilhassa Kazakıstanlı âzalarının iştirâki ile, kongresi aktedildi. Neticede ben ve bazı arkadaşlarımın İran ve Afganistan yoluyla Avrupaya gitmemize karar verilip, 22 ilkteşrinde Taşkentten Aşkabâda hareket edildi. Biz Taşkentte iken, Rusların muhaceret ve yağma siyasetine karşı Kazakıstan heyecan içinde idi. Akmola, Turgay ve Yedisu taraflarından vekiller gelmişti. Fakat bir iş yapmak artık imkânsız olmuştu. Cızakta Molla Tagay, Semerkandda Behram Bek, Ruslarla birleştiler. Behram ise tekrar firar edip, Açıl Bek tarafından öldürüldü.

1923 yılı kışında Zerefşan vilâyetindeki mücahede en ağır devirlerini geçirdi. Mamafih bütün kış şiddetli mücadeleler devam etti. Biz, martın 22 sinde İrana, Meşhede geçtik. Bu aralık Hemrahkul Bek arkadaşları ile beraber Semerkand civarında Rüstem kışlakta Ruslar tarafından muhasara edilip, bütün gün mücadele edip, nihayet şehirden 1000 den fazla rus çıkıp, mahsur bulunan istihkâma tulumbalardan gaz serperek ateş vermiş olduklarını öğrendik. Burada münevverlerden Abdülhalim, Esat ve Kari Mahmud Beğler şehit olmuş, bazıları evin damına çıkıp Ruslara karşı nutuk irad ederek, teslim olmadan yanıp ölmüşlerdir. Hemrahkul Bek, birkaç arkadaşı ile Rusların muhasara hattını yarıp geçebilmiştir. 1923 yılı 3 sonkânunda olan bu vak'a, Semerkand münevverlerinin vatan için fedakârane mücadele edebileceğini göstermiştir. Bundan sonra Açıl Bek ve arkadaşları Bukharalı Abdülkahar ile görüşerek, birlikte harekâtta bulunmak fikri ile «Musabazar - Kitap» aralarında bulunuyorlar. Mayıs başında Vargenzi civarında Ruslar ile muvaffakıyetli harpler yapıyor, fakat Enver Paşa vak'asında olduğu gibi, muvaffakıyete aldanıp Rusları tâkibe koşan Açıl Bek, Kitaptan iki kilometre mesafede bulunan Penci köyü yanında yalın kılıç Rusları tâkip ederken şehit düştü (23 ramazan - 9 mayıs). Açıl Beğin şu nisan, ma-

yıs aylarında Şehrisebz ve Kitap civarında gösterdiği celâdetler, oradaki halk şairleri için destan mevzuu olmuştur.

Ferganedeki vaziyete, bilhassa vilâyetin cenup kısmında hükümferma olan açlık, fena tesir etti. Bu sebepten burada vaziyet daha 1922 yılı başında bozulmağa yüz tutmuştu. Ruslar bundan istifade ederek, Kırgız ve Özbekler arasında tefrika sokabildiler. Kırgızların reisi **Muhiddin Bek,** Özbeklerin ise **İsrail Bek** idi. 1922 yılı sonkânunda Şirmehmed Bek bunları barıştırmağa çalıştıysa da, muvaffak olamadı. Kırgız reisleri Muhiddin Bek ve Canıbek Kadı, Ruslara karşı olan harplerde artık ciddî rol oynamaz oldular. Muhiddin ise Alaya çekildi ve nihayet eylülde bolşeviklerin eline geçerek, bu ayın 23 ünde Endicanda kurşuna dizildi. Evvelce İsmail Hakkı Bey geldiğinde, Enver Paşaya muavenet meselesinde mutaassıp ulemanın tesirinde bulunan Şirmehmed Bek, sonradan fikrini değiştirdi ve Ferganede vaziyeti müşkülleştiğinde, biraderi Nuri Mehmedi 1000 kadar asker ile Paşanın yardımına gönderdiyse de, bunlar Karategin civarına geldiklerinde Paşanın şehit olduğu haberini işittiler. Nemengân civarındaki kurbaşılardan Rahmankulun nezdindeki Türkiyeli zabit Sâbir Bey şehit düştü. Cemiyetin orada bulunan Taşkent şubesinin Rahmankul yanında bulunan reisi **Sadrettin Han,** Halbuta tarafına geçti. Rahmankul kendisi Ruslar tarafından esir edilip ilkteşrinde idam edildi. Nihayet Kürşirmet te 26 sonteşrinde Afganistana geçmek fikriyle bir miktar askeri ile Alaya ve oradan da Şarkî Bukharaya geçti. Ferganede ancak 2,000 kişilik bir kuvvetle **İslâm Bek, Karabay, Kırgız Mehmed Ali, Tacik Mehmed Ömer,** Mergilân civarında **Ömer Ali** kurbaşılar iş gördüler. Vilâyette açlık hüküm sürmesi münasebetiyle basmacılar, ahaliyi pamuk ekmekten menediyorlardı; Ömer Ali Kurbaşı pamuk ekenlerden 54 adamı idam etti. 1922-1923 yılında en canlı mücadele, Halbuta Beğin idaresinde Maçada oldu. Turab ve Ma'mur Beğler Sadreddin Han ve Orenburglu Ârif Kerimi ve Başkurt ordusu mensuplarından **Ufalı Hibbetulalh** ve arkadaşları hep burada idiler. Halbuta Pencekent ve Oratübe taraflarından gelen Rusların taarruzlarını şiddetle reddedip, harikalar gösteriyordu. Fakat nisan 4 te mukabele edemeden, yüksek ve karlı geçitler üzerinden bin zahmetle Karategine indiler.

Enver Paşanın Şehadetinden Sonra Şarkî Bukhara

Enver Paşanın şehid olmasından sonra Ruslar, uzun bir müddet Lakaylarla meşgul oldular. 25 ağustos ve 9-15 eylül harplerinde Hisar yanında İbrahim Bek, Enver Paşaya karşı müttefiki olan Ruslardan şiddetli darbeler yedi ve 600 kadar yiğitini kaybetti. Paşanın maiyeti **Danyal Bek** ile beraber yanlarında 400

asker ve iki mitralyoz olduğu halde, Karategine giderek orada iki ay kadar bir müddet dinlendiler. Bu vakit Alay Kırgızları reisi **Nur Mehmed Bek** ile Karategin Taciklerinin reisi Fuzayıl Mahdumun arası açık idi. Bunun ıslahını Mustafa Şahkula havale ettiler. Nur Mehmedin yeni sistem rus tüfeği ile müsellâh 450 kadar askeri vardı. Nur Mehmed ve maiyetindeki 70 yaşında **Mehmed Ömer Dâmüllâ** dünya ahvalinden haberdar, gayet nüfuzlu zat idiler. Mehmed Ömer Dâmüllâ, vaktiyle Kaşgar hükümdarı Yakub Beğin nezdinde bulunmuş bir zattı. Nur Mehmedin askeri hep genç Kırgız delikanlılarından ibaret olup, Mustafanın dediğine göre, bunların on neferine Fuzayılın yüz nefer Taciği mukavemet edemezdi. Nur Mehmed, aynı zamanda Ferganeden, Şirmehmetden de korkuyordu. Her ne ise Mustafa Fuzayıl Mahdum ile Nur Mehmedi «musalaha» değilse de «mütareke» ye ikna edebildi (1923 eylül). Enver Paşanın zabitlerinden Faruk Efendi Ferganeli Abdülresul Bek ile beraber 150 nefer alıp, Karatağ'da **Temür Beğin** ve Abdürrahim Miñbaşının yanına geldiler. Orada bunlara Semerkand hududundan gelen Osman Çavuş, Yusuf Ziya, ve Abdüşşekûr ve arkadaşları iltihak edip, Düşenbedeki Rusların arka tarafında mühim bir kuvvet teşkil ettiler. Karateginde Danyalın yanında 200, **Börü Bataş**'ın yanında 120, cem'an 320 kadar asker vardı. Fuzayıl'ın kendi kuvveti 1000 kişiden fazla idi, fakat ciddî bir teşebbüste bulunamayıp yalnız Lakay İbrahimden intikamını almak fikri ile meşgul oldu.

Evvelce Düşenbe garnizon kumandanı olup Hacı Sami ve Osmankhoca ile beraber Afganistana geçen **Ali Riza Bey** Endkhoy ve Kerki taraflarındaki Türkmenleri teşkilâtlandırdı ve bunların münevverlerinden **Kul Muhammedoğlu** Afganistanda çalışıyordu. Bunun hakkında mösyö Castagne, «İstanbul âsarıâtika mektebini ikmal etmiştir. Türkmenlerin nüfuzlu ve münevver adamıdır» diyor. Bundan maada daha sabık Çarcuy hükûmeti reisi **Molla Nevbet** ve **Mumin Sofu**'lar da buralarda Ruslarla ciddî mücadelelerde bulunuyorlardı. Ali Riza, Kerki civarında üç ay kadar bir zaman muharebelerde bulundu, çok ganimet aldı, cephane ele geçirdi. Hanımı, Kazan ulemasından Abdullah Bubînin kızı, rusça ve türkçe tahsil görmüş **Meryem Hanım,** at üzerinde bir elinde çocuğu olduğu halde, diğer eli ile atını idare edip daima muharebelerde beraber bulundu ve yaralılara baktı. Türkistan millî mücadelesine bütün varlığı ile iştirâk edip ateş içinde dolaşan biricik **münevver kadın** budur. Bundan başka Ferganede Khalkhocanın kadını, Khorezmde Han Cüneydin kızı gibi elinde silâh ile muharebe safında erkekten fazla iş gören fedakâr **köylü kadınlar** da bulunuyordu.

Hacı Sami Enver Paşanın şehit oluşundan bir hafta sonra Afganistandan (Feyzâbâddan) Hacı Sami ve Taşkentli Âzem oğlu Kazakbay bir miktar cephane ile Şarkî Bukharaya, Dervaza geçtiler. Hacı Sami ile beraber Kâbilden gelmiş olan Osman Khoca Feyzâbâdda kaldı. Hacı Sami, Karategin ve Karatağda bulunan kuvvetleri kendisine çağırıp getirdi ve kendi maksadını, «Türkistan millî mücadelesi, ancak genç milliyetperver münevverler yetişip vatanları için harbe başlıyacakları zaman başka bir şekil alabilir, şimdilik bizim işimiz yalnız merhum Paşanın intikamını almak ve yerli ahaliye çeteciliği öğretmektir», şeklinde izah etti. Abdülhamid Arifi, Yusuf Ziya'yı ve Mustafa Şahkul'u Semerkandlı (yukarıda zikri geçen Ürgütlü) Hacı Abdülkadirin 30 kadar askeri ile Şugnan (Khorug)a gönderdi. Kendisi mevcut kuvvetleri ile Külâb'a gitti ve oradaki işleri yoluna koyduktan sonra Karategine geldi. Şugnana gidenler ise Dervaz tümeni «hâkimi» (yani kaymakamı) ve emir taraftarı olan tacik İşan Sultanın «bunlar Enverin adamlarıdır, ceditlerdir, bunlara erzak vermemeli» diye arkalarında iğva edip Şugnan Taciklerini kudurttuğundan bir iş yapamadan Dervaza İşan Sultanın kendi yanına, sonra oradan da Karategine geldiler. Bu seferlerde Yusuf Ziyaya refakat eden Hacı Abdülkadirin rolü şüpheli görülüp müfsidane bir yol aldığından Hacı Sami tarafından idam edildi (13 ilkteşrin). İşan Sultan, Hacı Samiye karşı Lakay İbrahimin Envere karşı oynadığı rolü oynamak istiyordu. Derken Külâbdaki Ruslar Karategin ile Dervaz arasındaki yolu kesmiş bulundular. Sonkânunun başında (1923) Ferganeyi terketmiş olan Şir Mehmed Bek de bu aralık Karategine geldi ve o gece Karateginde bulunmakta olan kardeşi Nur Mehmed Beği askerleri ile birlikte Ferganeye gönderdi. Hacı Saminin arkadaşlarından birisi tarafından yazılan ve nüshası nezdimde bulunan bir raporda Kürşirmedin buradaki faaliyeti pek fena bir surette tasvir edilmektedir: «cahil ve mutaassıp adamdır, ahmaktır, söz dinlemek istidadında ve anlamak iktidarında değildir, bizim aleyhimizde Lakay Togay Sarı, İbrahim ve İşan Sultanlarla temasa girdi. Külâbdaki Ruslar Dervaz yolunu işgal edip ricat yolumuzu kestiklerinde, vaziyeti ıslah için Hacı Sami sonkânunun başında tertibat aldı. Herkese bir vazife verildi, fakat Şir Mehmed kendi kuvveti ile işgal edeceği yere gitmedi. Emrin hilâfına yer aldı. Hacı Sami, İsmail Hakkıyı gönderip iknaa çalıştı ise de, dinletemedi. Nihayet Danyal ve Faruk Beylerin idaresinde 150 kişilik bir kuvvet gönderip Kürşirmeti silâhsızlandıracak oldu. O da Lakay Togay Sarının adamlarından birisinin yardımı ile yakasını kurtarıp İşan Sultana iltihak etti. Gerçi İşan Sultanın Hacı Samiye karşı müttefikan mücadele etmek hak-

kındaki teklifini kabul etmediyse de, kendi kuvvetini alıp Afganistana geçecek oldu, biz de kendisini takip edip, 250 kadar askerini çevirip alıkoyabildik» denilmektedir. Diğer hâtıralar da bunu teyit ediyor. Şir Mehmed Bek ise kendi hâtıratında Hacı Samiyi kabahatli göstermekte, bununla beraber Hacı Sami, İbrahim Lakayı silâhsızlandırmak istediğinde bunu yapmamağa ikna ettiğini zikretmekte ve Hacı Sami nezdinde kalan askerini 150 nefer göstermektedir.

İşan Sultan kendisine Dervazdan maada, muhalifi olan Fuzayıl Mahdumun vilâyeti Karategin de verilmek şartı ile Ruslara sulh teklif etmiş ve Hacı Samiye karşı Ruslar ile müttefikan hareket edecek olmuştur. Hacı Saminin Afganistandan getirdiği cephane de Dervazda bulunduğundan, onu da ele geçirmek istemiştir. Mustafa Şahkul İşan Sultanı «ahmak, fevkalâde mutaassıp, kadın akıllı bir cahil emirci» diye târif etmektedir. Nihayet Hacı Sami, İşan Sultanı ve kardeşi (Kürşirmete göre «Khudaya tevbe qıldım»)ni Gubdereye celbedecek ilkkânun sonunda asarak idam etti [236]) ve İşan Sultanla kendisi arasında mütereddit bulunan kuvvetleri itaat altına aldı. Bu tedbir Hacı Saminin Enver Paşaya nazaran başka, kararları çok kat'î ve sert bir adam olduğunu gösterdi. Ve bir kısım basmacıların hoşuna gitti.

1923 yılı sonkânununda Hacı Sami muntazam çete teşkilâtına ve çeteciliğe başladı. Hacı Sami çeteleri oymaklara göre teşkil edip, bir oymağı diğerinin işine müdahaleden kat'î surette men'edip her birine: 1) leşker başı, 2) erzakçı, 3) mülkî işlerin idaresi için «emlâktar» yahut «aqsaqal»lar tâyin etti. Bu sâde ve yeknasak teşkilât, basmacıların askerî ve dahilî hayatının az çok intizam bulmasına sebep oldu. Sonra Ruslara müteaddit yerlerde halis çetecilik usulü ile taarruza başladı. Sonkânunda Külâbda bulunan Rusları muhasara edip, 300 kadar rus müfrezesini aldatıp meydana çıkarıp anî bir surette hücum ederek, 15-20 dakikada hepsini kâmilen kesti ve bir çok ganimet, cephane elde etti. Kale dahilindeki garnizon ile uğraşmadı. Yanında 500 kadar askeri bulunuyordu. Buradan gidip Hisarı bastı. İbrahim Lakay, Külâb Lakaylarının reisi Togay Sarıya, Hacı Samiye ansızın arkasından hücum emrini vermiştiyse de, cesaret edemedi. Bilâkis Hacı Sami Togay Sarıya Hisarın kuşatılmasını emredip, kendisi İbrahim Lakayın karargâhı olan Köktaş yaylasına ânî bir surette hücum ederek Lakayları bozdu ve kaçmalarına da imkân vermeyip bir derede İbrahim Lakayı çevirip esir etti. Yaya kalan İbrahim, elinden düşürdüğü tabancasını bile yerden

---

236) Vakıa *Pravda*, 9.2.1923 te de, bizim hâtıralara mutabık olarak kaydedilmiştir.

kaldıramadı. Bütün mağlûbiyetlerin ve felâketlerin sebebi kendisi olduğunu ve Hacı Sami öldürse haklı olduğunu itiraf edip, öldürmezse, bütün varlığı ile hizmet edeceğini va'detti. Hacı Sami tabancasını eline almıştı, mutlak vuracak bir vaziyette bulunuyordu. Lâkin, «bunu vurmakla iş düzelmez, belki kendisini kazanırım» diye affetmeği tercih etti. Filhakika İbrahim de bundan sonra Hacı Samiye sâdık kaldı. Hacı Saminin şiddet ve kat'iyeti, Lakay, Marka ve Barlas gibi Özbeklerin çok hoşuna gitti.

Halbuki akıl satan bazı tacik rüesası ve Fuzayıl Mahdum bunu bir delilik addediyorlardı. Orada emirin sabık Şarkî Bukhara vâlii umumisi Evliya Kuli Beğin oğlu Begcan, Hacı Samiye iltihak etmişti. Hacı bu Begcanın Afganistana, Abdülhamid Ârifov'un ise Çitral yoluyla Hindistana ve oradan da Avrupaya gitmesine müsaade etti. Yusuf Ziya Bey, Azerbaycanlı ve şiî olduğundan Pamir ve Şugnanın şiî Tacikleri arasında teşkîlât ve propaganda işleri ile meşgul olmağa müsaade aldı. Diğer taraftan bu çete muharebesinde Hacı Sami, Enver Paşanın maiyetinden en sâdık ve en kahraman zabitleri ve yerli beyleri de kaybetti. Külâb muharebesinde Osman Çavuş ve Danyal Bey şehit düştüler, Rus Kozağı Rayev de burada maktul düştü. Külâb beyi Aşur Beğ, Rusların gittikçe şiddetlenen tazyiklerine mukavemet edemeyip Afganistana geçmek üzere iken yakalayıp idam etti.

Mart içinde Hisar seferinden tekrar Külâba avdet ederken **Faruk Efendi** ve **Murad Çavuş,** bir düşman oku ile şehit düştüler. Bu iki zat, Türk kahramanlığının ve idealistliğinin timsali addediliyorlardı. Hacı Sami, Faruk Efendiyi Osman ve Murad çavuşları Çegende Enver Paşanın yanına defnetti. Rus Kozağı Rayev'i de Lakaylara verip defnettirdi. Enver Paşa bu Rayev'e çok itimat eder, Rayev de Enver Paşayı sever, Rusları, Enver Paşanın idaresi altında Bolşevikler ile harbe dâvet edip yazılar gönderirdi. Hacı Sami, Moğul Katagan kabilesinin reisi **Paşahan** ile Mustafa Şahkulu Afgan hudut muhafızlığına tâyin etmiş ve ahalinin Afganistana firarına mâni olacağını tahmin etmişti. Paşahan da burada vefat etti. Bu zat, ömrünü avcılıkla geçirmiş, gayet faal, güzel ve açık fikirli sâde bir Türk olup, Şarkî Bukharada emsalsiz bir kahraman idi. Şu arada Semiz Özbek kabilesinin reisi **Abdürrahim Baybece** ve Koñgırat kabilesinin reisi **Heyit Pehlivan** da şehit düştüler. Bunlar hep Enver Paşanın en sadık adamları idi. Heyit Pehlivan'ın 1500 kadar askeri bulunuyordu. Paşahanın yerine oğlu **Nasreddin,** Heyit Pehlivanın yerine de kardeşi **Hurrem Bek** reis tâyin olundular. Bunların vefatı, Şarkî Bukhara basmacılığı için telâfisi kabil olmıyan zayiat oldu.

Mamafih Hacı Sami yine işinde devam edip, askeri ile beraber

nisan içinde Garbî Bukhara, Guzar, Karşı, Küyten, Şirâbad taraflarına akınlar yaptı ve burada gerek kendisi ve gerekse Şir Mehmed Bekten kalan Ferganeliler, emsalsiz kahramanlıklar gösterdiler. Bu seferlerde Hacı Sami ile beraber bulunup hâtıralarını yazan Abdüşşekûr Bek, Hacı Samiden sitayişle bahsetmektedir [237]). Ruslar her yerde o kadar kalabalık oldukları, tayyareleri, telgraf, telefon ve telsizleri, casusları işlediği, atları ve yedek atları da her vakit hazır olduğu halde, Hacı Sami, rus garnizonlarını çocuk gibi oynatıyordu. Bununla çeteciliğin nasıl yapılmak icap ettiğini Türkistanlılara göstermiş oldu. Bu muharebeler sırasında kendisi de ayağından yaralandı. Hacı Saminin yanındaki Ferganeliler hakkında Mustafa diyor ki: «En iyi asker Şir Mehmetten kalan Ferganelilerdi. Beş ay içinde bunların yüzde altmış beşi kırıldı. Böyle iken yine kat'iyen ruhları düşmedi. Evvelce intizamsız basmacılık şeraitinde yetişen, yağmadan başka iş bilmeyip ahaliyi rahatsız eden bu yiğitler, bu sefer demir elli bir müdebbir reisin (Hacı Sami) elinde aranıp bulunamıyacak nadir ve inzibat sever mutî asker oldular. Şimdi bütün ahali bunları sever, kahraman addedip bunlarla iftihar ederlerdi. Evvelce yalnız kendi Ferganesi için harbetmek isteyen bu delikanlılar şimdi bütün Türkistan idealini tam olarak benimsediler, bunlar için Fergane, Bukhara ve Kazakistan hepsi bir olmuştu».

Rusun gittikçe çoğalması ve Hacı Saminin en sadık arkadaşlarının birbirini müteakip şehit düşmesi, vaziyeti pek güçleştiriyordu. Karategindeki Fuzayıl Mahdumun münasebeti de değişmişti. Belcuvan beyleri de Fuzayıl Mahduma bakıyorlardı. Bunları te'dip etmek, ağır bir işti. Karateginde bulunan sabık Maça fırkasından Halbuta, tekrar Maça ve Oratübeye geçti. Sadreddin Han, Ârif Kerimî, Hibetullah ve arkadaşları ise Hacı Samiye gelip iltihak ederek, Afganistana geçmek tavsiyesinde bulundular. Nihayet Hacı Sami bütün bu arkadaşlarını alıp 1923 yılı haziran 3 te Afganistana geçti. Arkadaşlarından Yusuf Ziya Bey, 8 haziranda Kale-i Vanç civarında Penç nehrinin en şiddetli akan yerinden at üzerinde Afganistan tarafına geçmek isterken boğularak öldü. Hacı Saminin Teğ-i Deredeki garnizonunun kumandanı olan Azem Kazakbay da Recep Pansad ve bir kısım Ferganeliler ile birlikte Yusuf Ziyanın vefatından sonra Kale-i Vanç hududunda Ruslarla harbederek, bir hafta kaldıktan sonra, Afganistana geçtiler. Heyit Bek Koñgıratın oğlu, Cildigöl Türkmenlerinin reisi Molla Ceylev Dadkhoh, Semiz aşi-

---

[237]) Abdüşşekûrun hâtıraları da benim hususî kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

reti ile beraber Abdürrahman Dadkhoh Afganistana geçip Hanâbâd civarında Aktepede yerleştiler.

Biz bu sırada Kâbilde bulunuyorduk. Khanâbadda bulunan Hacı Sami Bey, pek bedbin mektuplar yazıyordu. Bu münasebetle 5 temmuzda yazdığım bir mektupla 1921 ilkteşrininde Bukharada kendisinin, lüzumundan fazla nikbin olup, Paşayı yanlış yola sevketmiş olması gibi, şimdi kendi muvaffakiyetsizliği neticesinde gösterdiği bedbinliklerin de haksız olduğunu, yazmıştım. Buna cevaben 19 temmuz tarihi ile bana ve Osman Khocaya yazdığı mektubunda «bedbin değil, yalnız mecruh ve at üzerinde yürüyemez olduğunu ve Türkiyeye dönüp biraz istirahat ettikten sonra, bir gün tekrar dönüp geleceğini» söylemişti. Fakat Anadoludaki eski hesapları yüzünden Cumhuriyet Türkiyesine giremedi. Pek yazıklanacak bir suikast tertibatı ile Anadoluya girip, 1927 yılı 24 ağustosta Çine ile Bozdoğan arasındaki Madran yaylasında jandarmalar ile olan müsademeler esnasında maktul düştü.

Son Basmacılık

Enver Paşa ve arkadaşlarının muvaffakiyetsizliği Türkistan basmacılarının ahvali ruhiyesine fena tesir edeceği ve isyan hareketlerinin derhal bitip gideceği hakkındaki düşünceler, doğru çıkmadı. Eğer Rusya her tarafta eli boşanıp kâfi miktarda asker sevketmek imkânını bulmasa idi, Türkistan millî mücahedesinde hiç bir sekte olmıyacak olduğu, vekayi ile tahakkuk etti. 1923 yılı haziran 11 inde bolşevikler Ferganede basmacılıkla cidden mücadele için, Endicanda mahsus bir «inkılâb harbî şûrâsı» (Rev-Voyen-Sovyet) teşkil etmek mecburiyetinde kaldılar. Kızılordu Karategine ancak temmuzda girebildi ve 17 temmuzda Garm'ı işgal etti. Fuzayıl, Khalbuta ve Rahman Dadkhoh'ların kuvvetleri dağıldı. Ağustos 15-19 unda Kızılordu Alay'a geçip **Tokhtamet Pansad, Nurmet Miñbaşı** fırkalarını dağıtabildiler. Bu sırada bolşevikler ellerine geçen, yahut af va'dine inanıp dehalet eden basmacı öncülerini hep idam ediyorlardı. Başkurdüstan harbiye nazırı muavini olan Evhadi İşmurzin, Zâmin civarında esir edildikten sonra, Taşkent hapishanesinden Moskovaya nakledilmişti. Esaretinden bir yıl sonra 6 ağustosta Moskovada idam edildi [238]). Alay'da ele geçen Tokhtamet ve Nurmet Bekler, Semerkandda ele geçen Karakul, Açıl Toksaba ve diğerleri, Nemengân civarında ele geçen Aman Pehlivan (Nemengânda haziranda), yine Fergenelilerden Bayastan, İslâm Kuli, Kazakbay korbaşılar (Khokandda, 7 ilkkânun); Ferganenin büyüğü Muhiddin Bek (ağustosta) ele geçirilerek idam edildiler. Khalbuta kendi arkadaşları tarafından

---

238) Bu esefli hâdise *Pravda*, ağustos 1923 nüshasında yazılmıştır.

(ilkkânunda) öldürüldü. Semerkand vilâyetinde Hemrah Kul Bek, daima Açıl Beğin yanında bulunan kardeşi Devran ve arkadaşları daha 1923-1925 yıllarında Semerkandla Şehrisebz arasında çeteciliklerini devam ettirdiler. Bunlardan «**Mirza Pehlivan Miñ**» (Şüllük'te) ve **Molla Khalik Kul** (Pençkent civarında) muharebede şehit olduktan sonra, Hemrah Kul ve Devran ilkin Şarkî Bukharaya, oradan da Afganistana geçtiler. Şehrisebz ve Semerkand tarafında yine uzun zaman Molla Abdurrezak ve **Gaday Pehlivan** çetecilikte devam ettiler.

1923 yılı mart ve mayısında basmacılık, yeniden alevlendi. 27 martta müslüman kızıl askerlerden bir takımları basmacılara iltihak etti; demiryolu amelesi de ihtilâlcilere yardım etti. 7 nisan ve 9 mayısta Taşkend-Orenburg hattı kesildi. Bu hareket Bukhara, Semerkand ve Türkmenistana yayıldı. Bolşevikler ancak haziranda vaziyete hâkim olabildiler. Yılın başlangıcında Han Cüneyd, Khıyvayı işgal etmişti, bolşevikler bu şehri ancak 31 sonkânunda istirdat edebildiler. Han Cüneydin arkadaşlarından İşan Ağaçinin fırkası sabık Khıyva cedidler hükûmeti âzalarına istinat ederek, mart başında Hezaresbi kuşattığını «Turkestanskaya Pravda» yazdı (14 mart). O hudutta bolşevikler vaziyete ancak mayısta hâkim olabildiler. Basmacıların bu harekâtı, Avrupa matbuatında epey alâka uyandırmıştı [239]). 1925 16 ilkkânun tarihi ile bana Türkistandan gönderilen mektupta daha şu fırkaların faaliyetinden bahsedilmektedir: Ferganede Quba civarında **Ömer Ali Leşkerbaşı** (300 kişi ile), Khokandin Altıarıq civarında **Karabay Leşkerbaşı** (200 kişi), Esfere'de **Turdu Bek** (200), Özgend'de ve Alayqul'da Otuzoğul Kırgızlarından yukarıda mükerreren zikri geçen Canibek Kadı, Belcuvanda Kürşirmetin kardeşi **Taş Mehmed** (500 kişi ile), Vakhş havzasında Pursuqda **İbrahim Lakay** (200 kişi ile), Karatağda **Temür Bek** (100 kişi ile), Karşı ve Guzarda **Hurrem Bek** (200 kişi), Karateginde **Mahdumca** (50 kişi), Khıyvada **Han Cüneyd** fırkaları.

Han Cüneyd 1924 mayısında Khıyvaya taarruz etmişti, 1927 yılına kadar mücadelesinde devam edip o yılın eylûlünde, Kühne-Ürgenç civarında ziraatle meşgul olmak şartı ile, sulh akdetti. Fakat bolşeviklerin kendisini ele geçirmek istediğini görünce tekrar silâha sarılıp, **Ahmed Bek ve Şaltay Batır** çeteleri ile birleşerek bütün Karakum Türkmenlerini ayağa kaldırdı. Bolşevikler Akhundof idaresi altında harbî inkılâp şûrâsı teşkil edip, bu hareketin cidden tenkiline çalışarak, Türkmenlerden bir çok günahsız ahaliyi kestiler. Ancak bir yıl sonra 1928 eylûlünde Han Cüneyd fazla mukabeleyi faydasız bulup, 600 kadar askeri ile

239) Bk. *Posledniye Novosti*, 6. 8. 9 mayıs 1923; *Dni*, 14. 28 mayıs 1923.

Astarâbâd hududuna gelip İrana ilitca etti ve İran hükûmetine silâhını teslim etmeyip, 1929 yılında Afganistana geçti. Han Cüneyd, daha 1873 yılında Ruslar Khıyvayı işgal ettiklerinde bile harbetmiş ve hiç bir zaman rus tâbiiyetini kabul etmemiş olan bir Türktü.

Şarkî Bukharanın değerli mücahitlerinden Koñgırat **Molla Rahman Berdi,** Baba Dağlı **Taş Mehmed Dadkhoh,** Kabadyan Koñgıratlarından **Üten Bek** ve **Karabek**'ler ile nihayet 1926 yılı haziranının 21 inde kurban bayramı gününde Rusların taárruzları karşısında Lakay İbrahim Bek Afganistana iltica ettiler. Enver Paşanın maiyetinden **«Pülemitçi** (mitralyozcu) **Mehmed Ali Toqsaba»**, Şehrisebz civarında kuvvetli bir fırkaya malikti. 17 haziran muharebesinde Rusların eline düştü. 26 haziranda Semerkand Pençkent nahiyesinde **Kurban Korbaşı,** kahramanca bir mücadele neticesinde bütün maiyeti ile beraber şehit oldu. Bunun kafasını, bolşevikler, ortaçağların barbarlığiyle Pençkentte günlerce teşhir ettiler. Ruslar Şarkî Bukharaya Şerefeddinof adlı bir Kazanlı komünistin idaresi altında «fevkalâde tribunal» göndererek, bir basmacı için bütün kabilenin mesul olacağını ve katliâm edileceğini ilân ettiler ve bunun tatbikatına da geçtiler. Harb meydanında bir iş yapmadıkları zaman, günahsız köylüleri katliâm etmek, bolşevik âdetidir. Her halde İbrahim Lakayın Afganistana geçmesi, bolşevikler için tarihî bir hâdise oldu. Bu münasebetle «Turkfront», «harbî Okrug»a (mıntakaya) değiştirilip, «cephe»nin bitirildiği ilân edildi. Buna rağmen Ferganede bazı korbaşıların, daha 1928 yılındaki faaliyetleri hakkında gazetelerde haberler okuduk. O cümleden, o yılın haziran 2-4 günlerinde Raşidan ve Sukh civarında **Fakir Korbaşı** ve Yekketut civarında **Ömer Korbaşı** bolşevikler ile mücadele ediyorlardı.

Basmacılığın Tarihî Kıymeti.

Basmacı harekâtı, Türkistanda 1918-1923 yılları şartlarında aktif hareketlere iltihakı kabil olan bütün kuvvetleri kendisine celbedip, ortaya çıkaran muazzam bir millî harekettir. Bu harekete yalnız 1916 yılı kıyamına iştirak edenler değil, 1898 yılında Dükçü İşan kıyamına iştirak edenler, hattâ Türkistanın istiklâli uğrunda son Khokand hanlarından Pulat Hanın ve Kaşgarda Yakub Bek mücadelelerine iştirak eden bazı zevat bile iltihak etmişti. Yakub Bek nezdinde bulunan Hacı Hekem'in ve Mehmed Ömer Dâmüllânın isimlerini ve Han Cüneydin de, Khıyva hanı rus tâbiiyetini kabul ettiğinde buna razı olmayıp, çöle çekilenlerden olduğunu yukarıda zikretmiştik. Basmacı harekâtı denilen bu millî kıyama, Türkistan millî cemiyetleri, fırkaları, Başkurdüstan, Bukhara ve Khıyva hükûmet âzaları, Kırgız ve Kazak münevverleri, nihayet Türkiyeli zabitler, Enver Paşa,

bazı Afganlılar ve Kaşgarlılar iştirak ettiler ve pek çoğu da bu yolda şehit oldular. 16 ncı asırdan sonra Türkistan ve Orta Türk illeri tarihinde, yerli ahalinin bütün sınıflarını, hattâ Garp Türklerini bir araya toplayan ve bu kadar yıl süren bir halk hareketi vâki olmamıştır.

Ben şahsen milletimin en müşkül mücadele ve sıkıntılı zamanlarında muharebe saflarında bulunup bütün varlığımla iştirak edebildiğimden vicdanen mutmainim. Eğer tarihte hiçbir rolüm olmasa idi, yalnız bu harekete, seyirci kalmadan, iştirak etmiş bulunmaklığım benim için kâfi idi. Ben ve arkadaşım Abdülkadir (Fethülkadir) Süleyman, 1923 yılında Herat ile Kâbil arasında Kirman ve Akziyaret adlı menziller arasında Hindüguş sırtlarını, yani Türkistan ve Hindistanın taksimi miyah hatlarını geçerken (11 haziran), 1920 yılı haziranından o güne kadar üç yıl zarfında geçirdiğimiz hayatı bir hesap ettik. Burada yalnız mesafe itibariyle Türkistanın her tarafına [240]) hep at üzerinde cem'an 9-12 bin kilometre kadar mesafe yürümüş olduğumuzu gördük. Bu esnada biz, her tarafta halkımızın fevkalâde bir itimadını, samimiyetini, onun geniş kalbini, diyelim ki onun daha yabancı eli dokunmıyan mânevî hariminde neler varsa hepsini görmüş olduk. Halkımızın ahlâk ve seciyesi hakkında söylenilen ve seyyahlar, bilhassa Ruslar tarafından yazılan şeylerin de çoğunun yalanlığını ve önceleri pasifistlik ve hattâ korkaklık diye tâbir ettikleri hususiyetin ancak düşünen, sabur ve fevkalâde mütehammil milletimizin soğukkanlılığı ve yabancı medeniyet karşısında bir nevi hayreti demek olduğunu, bilhassa göçebe ve uruğlu Özbek ve Kırgızlarda eski âmirlik, efendilik ruhunun ve hakikî kahramanlığın eskiden olduğu gibi yaşadığını, kendi gözlerimizle gördük. Köyde gizli bulunduğumuz sırada ansızın Rus geldiği zaman Türk analarımız ve gelinlerimiz bizi kendi iç dairelerinde sakladılar (bir defasında, Señgzar havzasında bir köyde bulunduğumuz vakit ansızın rus müfrezesi gelmişti. Firarımızı teshil için mükemmel bir duvarı bozmaktan çekinmediler ve bizi kaçırdılar). Hâtıralarında sakladıkları ne kadar eski şarkılar, hikâyeler ve destanlar varsa bize söylediler. Keza köylü Özbek içinde dinî fanatizmin kuvvetliliğine dair söylenen sözlerin de, yalnız bir efsaneden ibaret olduğunu gördük. Belki böyle bir tolerans, şarkta hiç bir millette görülmez. Bize hiçbir yerde, hiçbir Özbek, «ne için namaz

---

[240]) Benim için Astarkhandan Khıyvaya, Khıyvadan Bukharaya, oradan Kaşkaderya taraflarına, Bukharadan Fergane hududuna, oradan geri Nurataya, sonra Maça dağlarına, sonra tekrar geri Kızılkuma ve Taşkende, Taşkentten Aşkâbâda, oradan İrana ve Hinduguşa; Abdülkadir için ise, Başkudüstandan çıkarak bütün Kazakıstana, Arkaya, Taşkent, Nurata ve Semerkand taraflarına.

kılmıyorsun? Oruç tutmuyorsun?» diye bir sual sormadı. Onun için, bizim, samimiyetle halkını seven, bilgi ve hüneri ile ona yardım etmeğe çalışan bir evlâdı olmamız kâfi idi. Daha 1914 yılında bile bir Türkistanlının, vatanı için Rusyaya karşı el kaldırabileceği tasavvur olunmuyordu. Daha 1916 yılında hâtıra defterime, «Özbek ve Kazakları askerliğe alıştırmak için ancak beklenmiyen büyük hâdiseler (mouvements elémentaires) yardım edebilir; yoksa bunları askerliğe başka bir şekilde alıştırmak kabil olmıyacaktır» diye yazmış, «merdkâr isyanı» harekâtına da o nisbette sevinmiştim. 1918-1924 yılı vekayii ise, bizim bütün beklediklerimizin fevkinde büyük hâdiseler oldu. Ahali mücadeleye, askerliğe öyle alıştı ki, o, şimdi bütün vücudu ile her türlü askerliğe tâlip olup müstevliler de ona silâh vermekten korkuyorlar. Münevverlerden Kırgız Canuzakov, Cızaklı Özbek münevveri Kari Kâmil, Semerkandlı Tacik Kari Mahmud ve arkadaşları, böyle emsalsiz fedakârlıklar göstererek kendilerini ateş üzerine attılar ve şehit oldular. İnkılâptan evvel rus mektebi gören münevverlerin böyle halk hareketlerine atılması tasavvur edilemezdi. Başkurtların, Kazanlıların ve uzaktan gelen Türkiyeli zabitlerin iştiraki, o güne kadar mücadele ederse, ancak kendi nahiyesi için mücadele etmeğe alışan, kendi barındığı yerin haricinde «vatan» bilmeyen basmacılara, «umum Türkistan için mücadele» yollarını açtı. Halk içinde destanlar doğdu, meselâ 1922 yılında, Rusların tâkibatına rağmen, «aman aman» ve:

«Bu tağlarda kim yatqan + Asker balalar yatqan
Yan başına taş batıp + Düşmanına oq atqan»

nakaratlı basmacı şarkıları Taşkent, Semerkand, Khokand gibi şehirlerin caddelerinde bile arabacı, amele ve hattâ mekteplilerin ağzında söylenir oldu [241]).

Elbette bu hareketin zararlı tarafı da olmuştur. Kine Sarı isyanı, Rusların Kapal, Lepsi, Turgay, Irgız gibi istihkâmlar bina edip İle ve Sır Derya havzasına kadar ilerlemesine sebep olduğu gibi, basmacı hareketi de daha 1914 yıllarında bile rus seyyahları tarafından efsanevî ve esrarengiz bir ülke olarak tavsif edilmekte olan Şarkî Bukhara, Pamir, Fergane dağları, Maça, Kızılkum ve Karakum gibi mıntakaların Rusların neferlerine kadar malûm olmasına, rus iskân sahalarının Şarkî Bukhara ve Afgan hudutlarına kadar ilerletilip orada sevkülceyş ve demiryolu hatlarının inşasının tesriine, Pamir hududunda rus ordusunun

[241]) Bu gibi şarkıları epey toplamıştım; yukarıda s. 448 de anlattığım gibi, 1922 yılı nisanında «Qarnep» facıasında zayi oldu.

çoğalmasına sebep oldu. Fakat Ruslar bunları, mücadele olmasaydı bile, yine yapacaklardı. Yine bir fırsat çıkıp, tekrar mücadeleye başlanırsa Ruslar, iskân ettikleri mıntakaları, şüphesiz, tekrar tahliye mecburiyetinde kalacaklardır. Ruslar kendi matbuatlarında bu mücadelelerin ahalinin nüfusça zayiatına sebep olduğunu söyleyip, güya Türkistanlılar için yazıklanıyor gibi görünüyorlardı; buna aldananlarımız da vardır. Fakat umumiyetle çete harblerinde askerin az telefat verdiği malûmdur. Mücadele eden dişli, tırnaklı yerlere, Ruslar, pek de dokunamadılar, erzakı müsadere edemediler; mukabele göstermeyen yerler ise yavaşça azar azar her gün yağma edilip, açlık ve sefalet içinde tedricen mahvoldular. Başkurdüstan ordusu cephelerde bu kadar parlak harbler yaptığı halde, 3-4 yıl zarfında ancak dört ilâ beş yüz kadar telefat verdi. Ben zayiatı, bizzat kendi hususî defterime kaydeder ve askerimizden şehit düşenleri ekseriya ata ve anasına bizzat taziyede bulunarak haber verirdim. Halbuki 1921 yılında Başkurdüstan, mücadelesizce itaat yoluna girdiği günden sonra, erzak ve emval müsaderesine maruz kalarak, yavaşça, on binlerce ve yüz binlerce nüfusunu kaybetti. Mücadele eden Ferganede harb saflarında birkaç bin zayiat oldu ise müdafaada bulunmıyan Kostanay, Aktübe, Kökçetav, Semi Kazaklarında, açlık ve hastalıklar yüzünden yavaş yavaş yüz binlerce nüfus telef olup gitti. Fakat yavaşça, halk tâbiri ile «kendi eceli ile» olan bu zayiat, birden göze çarpmaz. Basmacılık, Türkistanlıların, meselâ daha 1909 yılında yazdıkları gibi «artık tamamiyle ölmüş, çürümüş» bir millet olmadığını tam olarak göstermiş, Türkistanlılar için en iyi bir mektep olmuş ve Türkistan yaşayışında yeni bir devrin, hayat için bilfiil silâhla mücadele devrinin başlandığını göstermiştir. Şimdi de Türkistan, dünya vekayiine hiçbir zaman seyirci olarak kalmıyacaktır ve kendisine düşen rolü oynıyacaktır. Nihayet basmacılık, Türkistan münevverlerini, istiklâl için mücadele eden diğer bütün muasır milletlerde olduğu gibi, ecnebi memleketlerde siyasî muhacirler zümresi teşkiline de sevketmiştir.

6

Türkistan Adına Hariçteki Faaliyet

Son Rus inkılâbından, bilhassa istiklâl harekâtından önce Türkistanlılar, hariçte ciddî bir siyasî hareket gösteremediler. Yalnız umumî harb esnasında 1915-1917 yıllarında Türkiyede ve Avrupada Rusya Müslümanlarını temsil edenler arasında, Türkistan yahut umumen Tür-

kili (Ortatürk) nümayendeleri de bulunmuştur. 1916 yılı başlangıcında «Rusyanın mazlûm milletleri cemiyeti» (Ligue des Allogénes de Russie) vasıtasiyle Vilsona, Kadı Abdurreşit İbrahim, Ağaoğlu Ahmet, Akçuraoğlu Yusuf ve Hüseyinzade Ali beylerin imzalariyle verilen deklerasyonda (ki fransız «**Revue du Monde Musulman**». Vol. LVI. p. 146-147 de neşrolunmuştur), «Biz Rusya müslümanları Tatarlar, Başkurtlar, Kırgızlar, Sartlar, Tacikler, Türkmenler, Dağıstan kavimleri, yirmi milyonluk bir kütleyiz» diye başlanarak Türkistan adına da söylenmiştir. Deklarasyon kısa ve vâzıh cümlelerle yazılmış, sonunda da «aman! bizi mahvolmaktan kurtarınız» [242]) diye alarm çağırılmıştır. Bu deklarasyon mezkûr cemiyete dahil olan «gayri rus» milletlerin şikâyet ve isteklerini muhtevi bir muhtıraya dahildir. Muhtıra, müslümanlardan başka, bir de Gürcü mümessili Mişel Tseretelli, Finlerden Baron Durob, Bern'deki Litvanya millî komitesi, Leh, Litonya (Latviya) mümessilleri, İsviçrede bulunan Ukraynalılar grupu ile, ceman yirmi bir kişi tarafından imza edilmiştir.

Bundan başka 1915-1916 yıllarında Türkistan ve diğer Rusya mahkûmu Türk mümessillerinden ibaret bir heyet, iki defa Avrupada bulunup, hükûmetler, milletler ve siyasî fırkalar nezdinde bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. 1913 yılı başında Hüseyinzade Ali bey Azerbaycan, Akçuraoğlu Yusuf Kazan, Çelebizade Mehmet Es'at Kırım, Mukîmeddin Beğcan Türkistan mümessili sıfatiyle hepsi bir heyet olarak, Müttefik Devletler nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Heyet 12 ilkkânunda Budapeşteye geldi. Başvekil Tisza, parlâmento liderlerinden Andrasi ile görüşüp, almanca yazılan bir muhtıra takdim etmişler ve müsteşrik Mesaros'un muavenetiyle «**Külûgy Handûgy**» mecmuasında, Rus mahkûmu Türklerin dileklerini beyanla, bir makale ve Rus idaresi altındaki yerlerde teşekkül edecek müstakbel türk hükûmetlerinin taksimatını gösterir bir harita neşretmişlerdir. Eski Macar hanedanından Sermen Miklos, heyetin şerefine iki ziyafet vermiş, ikinci ziyafette heyeti Macaristanın devlet erleri, zadegânları ve mebusları ile tanıştırmıştır.

Müteakiben Akçuraoğlu, Macar Millî Akademisi salonunda «Rusya Musluman Türk Tatarlarının bugünkü vaziyeti ve dilekleri» mevzuunda konferans vermiştir. Sonra bu heyet, Viyanaya giderek Avusturya başvekili Stork, hariciye vekili Forgach, Berline giderek hariciye nazırı Pagu ve muavini Zemmermann'larla, sonra sonkânunda Bulgaristana gelerek başvekil Radoslavov, Meclis âzaları, Profesör Şişmanov

242) «Venez à notre securs! Sauvez-nouz de la distruction».

ve diğerleriyle görüşüp, her yerde mezkûr almanca muhtırayı takdim ederek Rus mahkûmu Türklerin arzularını beyan eylemişler ve bu devletlerden siyasî müzaherette bulunmalarını rica etmişlerdir. Akçuraoğlu yukarıda adı geçen mevzu üzerinde Berlin Prusya Akademisi, Müstemlekât Cemiyeti salonlarında, Sofyada Bulgar Akademisinde fransızca ve türkçe olarak konferanslar vermiştir. Heyet, şubat ayında İstanbula dönmüştür [243]). Mezkûr muhtıra (Denkschrift) ve Yusuf Beyin konferansı aynı yılda Lozanda fransızca, profesör Martin Hartmann tarafından da almanca neşredilmiştir [244]). Muhtırada, heyetin temsil ettiği ülkelere istiklâl talep edilmektedir, Akçuraoğlu ise, artık Rusya dahilinde kalan Kazanın mümessili olmak sıfatiyle ancak «medenî muhtariyet» (autonomie culturelle) talebinde bulunmaktadır. Konferansının özü şundan ibarettir: Rusya Türkleri hakkında istatistik malûmat (23 milyon gösteriliyor), ahalinin nüfusça tezayüdü, içtimaî tabakalar, iktisadî vaziyet, mektep ve ıslahatı, edebiyat, medenî sahalarda rusların çıkardığı engeller, Tatarlara Türkistanda yer ve gayrimenkul emlâk istihsalinin men'i, Başkurt ve Kazak arazisinin gasbedilmesi, maarif ve matbuatta sansör, bunlara rağmen Tatarların siyasî mücadeleleri («İttifakı Müslimîn Fırkası», müslüman kongreleri, Duma'daki faaliyet). Risalede bir de bu gayeleri tahakkuk ettirmek için «Rusya Müslüman Türk-Tatarlarının hukukunu müdafaa Cemiyeti» [245]) tesis olunduğu ve bunun adından bir de manifist çıkarıldığı söylenmektedir. Nüfus tezayüdü kısmında Orenburg «Dukhovnoye Sobranye»sinin 1885 yılından beri mollalar vasıtasiyle topladığı malûmata göre, Tatarların nüfusunun arttığı, yalnız Litva müslümanlarının nüfusunun temessül sayesinde gittikçe azaldığı beyan edilmiştir.

Mezkûr heyet, aynı yılda ikinci defa daha kalabalık bir nümayende sıfatiyle 27-29 haziranda Lozanda inikat eden «Milliyetlerin Üçüncü İçtimaı» (Troisième Conference des nationalités)na iştirak ediyor. Kazanlılar namına Akçuraoğlu Yusuf, Çağatay (Özbekler) namına Bukha-

---

[243]) Bu malûmat bana bizzat Akçuraoğlu tarafından tahrirî olarak verilmiştir.

[244]) Aktchura-Oglu Yousouff. *l'Etat actuel et les aspirations des Turco-Tatars Musulmans en Russie*, Lausann 1916 ceman 16 sahife; ve almancası, *Die gegenwärtige lage der Muhammedaneschen Turco-Tataren Russlands und ihre Bestrebungen*, (mahal ve tabı yılı gösterilmemiş) 12 sahifedir. Unvanları bir ise de, biraz daha kısa olan almancasına bazı şeyler ilâve edilmiştir.

[245]) «le Comité pour la défanse des droits des Turcu-Tatars Musulmans en Russie».

ralı Mukimiddin Beğcan, Kazak-Kırgız namına Ahmetoğlu Safa, Kumuklar namına Ahmet Saip Kaplanov, Dağıstan namına Seyit Tahir Efendi, Çerkesler namına Aziz Meker bulunmuşlardır. Bu heyet «Rusya Müslüman Türk-Tatarlarının Müdafaai Hukuk Cemiyeti» namına hareket etmiş, fakat her millet ve il kendi namına ayrı ayrı muhtıralar vermiştir. Ortatürkler namına verilen muhtıralar da ayrı ayrı ise de «Tatar, Çağatay, Kırgız-Kaysak milliyetleri mümessillerinin muhtıraları» namiyle fransızca 18 sahifelik bir risale şeklinde bir araya toplanarak kongre zamanında Lozanda tabedilmiştir. Ayrı ayrı maruza vermek, bu üç Türk ülkesinin iktisadî ve siyasî isteklerini bir çerçeve içerisine almakta görülen müşkülâttan ileri gelmiş olsa gerektir. Umumî gayenin bir olduğu kaydolunmakla beraber ona erişmek yolları muhtıralarda ayrı gösterilmiştir. Akçuraoğlu Yusuf Beyin Kazanlılar (les Tatars de Kazan) namından okuduğu maruza on sahife kadar olup, biraz tarihî malûmat ilâvesiyle hemen hemen yukarıda zikri geçen risalenin ihtisarından ibarettir. Kazanlıların millî siyasî şiarları olarak da, şu iki esası ileri sürmektedir: 1) Ruslarla bütün hukukta müsavat; 2) Medenî muhtariyet, yani Tatar milletinin din, lisan, maarif işlerinde hürriyeti [246]).

Mukîmeddin Beğcanın «Çağatay milleti mümessilinin muhtırası», yalnız üç sahife (S. 11-13)den ibarettir. Buna göre: «Bukhara, Khıyva hanlıklariyle, Rus-Türkistanının beş vilâyeti ahalisi, Çağatay milletini teşkil eder». Fakat Bukharalı olan mümessil, daha ziyade Bukharayı bahis mevzuu etmiş ve demiştir ki: «Ruslar bu memleketi hiçbir hakları olmadan ve sebepsiz istilâ ettiler. Onlar, bizim memleketimizi ve halkımızı yağma için geldiler. 1866 yılında Sasık Göl (sic!) muahedesiyle Bukharanın dahilî işlerde müstakil kalacağını kabul etmişlerdiyse de, sonra o ahdi bozdular; şimdi emir, bir rus vilâyetinin müdüründen başka bir şey değildir. Yarım asırlık rus hâkimiyetinin Bukharanın iktisadî ve medenî inkişafına bir faydası dokunmamış, bilâkis engel olmuştur. Rus hükûmeti kendi casusları vasıtasiyle müslümanlar arasına mezhep ihtilâfları sokuyor. 1909 (sic!) yılında vâki olan sünnî ve şiî ihtilâfı, rusların tertibatından ibaretti, onlar bu bahane ile hanlığın iç vilâyetlerine rus kıtaları soktular ve sevkülceyş cihetinden mühim olan noktaları işgal ettiler. Rus hükûmeti millî siyasî matbuata müsaade vermiyor. Bukharayı komşu memleketlerle münasebetten men'ediyor, hac seferine

---

[246]) Nos revendications: 1—Egalité des droits civils et politiques avec les Russes orthodoxes de l'Empire, 2—Liberté et autonomie culturelle, c'est-a-dire liberté et autonomie de la langue, de l'enseigment et de la religion de la nationnalité Tatare.

bile mâni oluyor. Kendisini sivilizatör göstermesine rağmen, Rus, bizim millî sahada tabiî surette terakkimize mânidir. Bundan dolayı biz Bukhara ve Khıyvanın tam istiklâlini ve gasbedilen yerlerin iadesini talep ediyoruz»[247]).

Safa Beyin dört sahife (14-18) tutan «Kırgız Kaysak halkı (peuple) mümessilinin muhtırası»nda, 1735 te Ebülkhayır Hanla Ruslar arasında akdolunan muahede esas ittihaz edilmiştir, o zaman esas: 1) Kazak Hanlığının dahilî otonomisi, 2) askerliğin mecburî olmaması, 3) toprağa dokunulmaması, 4) din hürriyeti, olmuş imiş; bu muahedeyi Rus nakzetmiştir. O, evvelâ hanlığı kaldırdı, sonra 1868 yılında kendi idarî taksimatına tâbi kıldı. Sonra, Kazakları tazyik eden 1868, 1891 yılı «Sahra vilâyetlerinin idaresine ait kanunlar»dan, dinî ve iktisadî tazyiklerden bahsedilmekte, bilhassa Kazak topraklarının gasbedilerek Rus hükûmeti inhisarına alınıp Rus muhacirlerine verilmesi hususunda, umumiyetle toprak meselesine, bu maruzada ehemmiyet verilmiştir. 1910 da Duma'da mebus profesör Kapustin'in, Kazakları tamamen temsil için muhaceret siyasetini şiddetlendirmek lâzımgeleceği hususundaki sözleri naklolunuyor. Rusların, Kazaklara, tıbbî muavenet göstermedikleri, hattâ 1908 yılında Astarkhan Kazakları istedikleri halde, muavenet edilmediği söyleniyor. Kazakların talepleri şunlardır: 1) Kazakistan otonomisi, 2) Toprak-arazi meselesinde Ebülkhayır Han zamanındaki muahedenin esas ittihaz edilmesi, 3) Ruslarla hukukta müsavat ve «Sahra kanunları»nın lâğvı, 4) Kazaklardan alınan vergilerin, Kırgız-Kazak âmme işlerine, maarifine, sıhhî işlerine sarfedilmesi, maarif, âmme işleri, din hususlarında Ruslarla müsavat.

Eğer o zaman Başkurtlardan da bir mümessil olsaydı, Kazak-Kırgızların bu taleplerine tam olarak iltihak ederdi.

Kongreden sonra Akçuraoğlu ve Aziz Meker, Zuriche gidip rus sosyalistleriyle ve Lenin ile görüşerek kendi beyannamelerini vermişler. Lenin, «Sizin istediğiniz hukuk, biz mevkii iktidara geçersek ziyadesiyle temin olunacaktır. Mamafih bu yazılarınızı okuruz, muvafık görürsek gazetelerimizde neşrederiz.» demiştir. Sonra heyet, Almanya tarikiyle İstanbula dönmüştür. O zaman Alman, Fransız ve Macar matbuatı heyetin faaliyetlerinden, muhtıralarından ehemmiyetle bahsetmişler, kon-

---

[247]) Malgré ses pretentions à une mission civilisatrice, les faits ci-haut énoncés démontrent que'la Russie est un obstacle à notre developpement normal et national; par consequent nous demendons l'independance complète pour les Khanats de Boukhara et de Khiva, ainsi que la restitution des terres usurpées.

grenin kendi neşriyatında'da [248]) Rusya Müslümanlarının metalibi hakkında tafsilât verilmiştir [249]). Lozan heyetinin faaliyeti münasebetiyle Rusya muhitinde epeyce gürültüler olmuş, Duma'da müslüman mebusu Kutlukay Mirza Tevkilev de, bu münasebetle izahat vermiştir.

20 mart 1917 de Stokoholm'da «Rusya Milletlerinin Dördüncü Kongresi» toplanacak olduğundan, İstanbuldan tekrar bir heyet gönderilmekte idiyse de, Almanyada ihtilâl başlaması dolayısiyle kongre yapılamadan kalmıştır. İnkılâptan, bilhassa Türkiye ordusu Bakuya geldikten sonra, Türkiyeye ve Bakuya tekrar mümessiller gelmeye başlamıştır. Bunlardan ikisi, 1918 yılı martında bir kısım Kazan münevverleri ve zenginler zümresi tarafından gönderilen **Tokumbetoğlu Osman** ve Muzafferoğlu Yusuftur. Bunlar Türkiye yoluyla Almanyaya giderek 7 ağustosta Alman hariciyesine, Rusya Müslümanlarının ahval ve dileklerine dair mufassal bir muhtıra vermişlerdir. Makinede yazılmış 24 sahifeden ibaret olan bu muhtırada, Türkistan meselesi etraflıca bahis mevzuu edildiğinden, şayanı zikirdir. Muhtırayı yazanlar, o zamanki Kazanlı münevverlerin âdeti veçhile, bütün Rusya Müslümanları namına söylüyorlarsa da, daha ziyade Kazan Türkleri, Kazakıstan, Türkistan Türklerin hayatından bahsetmekte ve bunları « Şimalişark Türkleri » (Nordosttürken) namiyle birleştirmektedirler. Bunların din ve medeniyet hususunda birliğinden, Başkurdüstan, Endican ve 1916 yılı kıyamlarından, 1917 deki Moskova Müslüman Kongresi mukarreratından (federasyon kararı), 1918'deki bidayetinde Khokand hâdisesi ve faciasından, Kızıl Rusların mezaliminden, «Parçalanmıyan bir Rusya» şiarına karşı mücadele edildiğinden bahsediliyor. Bolşevikler İslâmları kesiyorlar, bu, ancak alman ve türk ordularının ilerlemesiyle durdurulabilir. Ukrayna, Estonya, Finlandiya, Kafkasya, Türkistan, Rusyadan ayrılmalı, Rusya bu mağdur milletler tarafından ihata edilmiş bulunmalıdır. Şimalişark Türklerinin memleketi zengindir, iktisadî imkânları büyüktür. Türkistanın hayvan mahsulâtı, pamuğu dikkate şayandır. Burada ticaret Tatarların elindedir, (Muhtırada umumiyetle Tatarların rolü çok izam edilmiştir).

Muhtırayı yazanlar Volga (Tatar), Ural (Başkurt), Kırgızistan (Kazakistan), Türkistan hükûmetleri federasyonu fikrini ileri sürüyor-

---

248) Meselâ *Les Annales des Nationalités,* 1916, No. 9-11 de ve bir de I n o r o d e t z namı müsteariyle yazan bir muharririn, *La Russie et les peuples allogèns* Berne, 1917 adlı külliyatında.

249) Bütün bu malûmat, Yusuf Beğin bu teşebbüslere ait yazıp verdiği hâtıratından alınmıştır.

lar. Böyle bir devletin teşekkülünün, müttefik devletler için ehemmiyetinden, alman ticaretiyle alman sermayesinin tatbikına geniş imkânlar açılacağından bahsedip, kendilerine yardım istiyorlar. Orta Türklerin istiklâl fikri bu muhtırada ilk defa pek vâzıh olarak ortaya atılmıştır: **«Etnoğrafi cihetten şimali-şark Türkleri birdir, siyasî ve iktisadî hususlarda gayri kabili taksim bir küldür. Bizim şiarımız, bizi asırlardanberi ezen ve bizim düşmanımız olan Rusyadan tamamiyle ayrılmak, kimseye tâbi olmıyan ve dostunu, düşmanını kendisi ihtiyar edebilen tam müstakil bir devlet tüzümektir»** [250]).

Türkiye için Baku yolu açıldıktan sonra, Baku ve İstanbula gelen Türkistanlıların isimlerini (s. 275) yazmıştık. Bunlardan Sadreddinkhan ve Nureddin Beğ Khudayarkhanov, mütareke hengâmında Sibiryalı Abdurreşid Kadı, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Beğ, Kazanlı Osman Tokumbet ve Atâullah Bahaeddin, Halim Sabit'lerle beraber İsviçrede bir «Büro» teşkil ederek bir temsil heyeti sıfatiyle bulunmak maksadiyle, Talât Paşanın yardımı ile 27 ilkteşrinde İstanbuldan hareket etmiştir. Teşkilât işlerini yola koymak işinde yardımda bulunmak için de, Türkiye hükûmeti tarafından Köprülüzade Mehmet Fuat Bey heyete terfik edilmişti. Heyet Varnaya geldiğinde, Macaristanda ihtilâl zuhurundan haber alarak Odesa-Almanya tarikiyle yoluna devam etmişse de, Kiyeve gelip Almanya mümessili Baron Mum'a müracaat ettiklerinde, ihtilâlin Almanyada da çıkmış olduğunu ve yolların kapandığını haber alarak sonteşrin nihayetinde İstanbula dönmüştür. Bunu müteakip Türkistan vekilleri de, İstanbuldan Baku tarikiyle, vatanlarına doğru hareket etmişlerdir. Yukarıda zikri geçen Şir Ali Lapin ise, daha ilkteşrin bidayetinde, elinde Talât Paşanın bir tavsiye mekutbu olduğu halde, Berline gelebilmiştir.

Prof. Moritz vasıtasiyle Alman hariciyesinden aldığım malûmata göre, Şir Ali, kendisini, «Otonomyalı Türkistanın Millî Parlâmento reisi ve Orta Asyada Ulema fırkasının mümessili» olarak tanıtmıştır. O, Türkistanın ve Afganistanın istikbali hakkında Alman hariciyesine bir muhtıra verip, bazı teşebbüsatta bulunmuş, ilkteşrin nihayetinde vata-

---

[250]) S. 16: Nordöstliche Türken etnographisch die familie einer einzigen Nationälität der nordöstlichen Türkvölker darstellen; ferner aufweisen ein einziger unteilbares Ganzes im politischen und wirtschaftlichen Sinne. Unsere Hauptaufgabe ist. . .... die endgültige Absonderung der Mohammedaner aus Russland als unseren jahrhundertelngen Unterjocher und Feinde und die Schaffung eines freien ausserlich (d. h. in der Aussenpolitik) von Niemand abhängigen Staaten zu erwirken, der seine Gegner und Feinde frei wahlen kann......

nına dönmek üzere İstanbula doğru hareket etmişse de, Budapeşteye geldiğinde ihtilâl zuhur etmesi dolayısiyle yollar kapanmakla geriye Berline avdet etmiş ve orada fena surette hasta olup Charlottenburg'da (Institut Edel'de) tedaviyle meşgul olup, 1919 yılı şubatında Kiyev tarikiyle Bakuya ve oradan da Türkistana hareket etmiştir. Verdiği muhtırayı maalesef henüz elde edemedik. Memlekete döndükten sonra Şir Ali, muvazenesini kaybedip, feci bir surette dünyadan ayrılmıştır. Şir Ali, dindar ve mutaassıp bir zattı. Ulemaya karıştı, rus matbuatında makaleler neşretti. Çar zamanında Kent Türkleri, «Sart» tesmiye edilmeyip «Özbek» tesmiye edilsin diye rus matbuatında makale yazmış ve rusça bir «Özbek sarfı» neşretmiştir (bk. yukarıda s. 270, 363).

1918 yılında Samara, Ufa, Yekaterenburgda faaliyette bulunan «Rusya Müessisler Meclisi»nin harice gönderilen âzaları meyanında yukarıda (s. 365) te zikri geçen **Çokayoğlu Mustafa** ve eskiden Türkistanda çalışan Ruslardan Vadim Çaykin yollandılar. Orenburgdan 7 sonteşrinde hareket ettikten sonra Türkmenistan, Azerbaycan ve Gürcüstanda bulundular, daha Aşkabâdda iken, «Türkistan Müessisler Meclisini toplama komitesi» namiyle bir teşekkül vücuda getirerek, bunun adına 21 şubat 1919 da Paristeki «Versay Sulh Kongresi»ne, Rusyada umum memleket tarafından tanınmış bir hükûmet mevcut olmadığından, Türkistanda yaşıyan kavimlerin kendi isteklerini Rusyada demokrat federatif cumhuriyeti çerçevesinde hür olarak izhar edebilmeleri temin edilsin» diye bir radyo-telgraf gönderdiler. Gürcüstanın işgalinden sonra Çokayoğlu mezkûr «Rusya Müessisler Meclisi» heyeti âzası sıfatiyle Parise gelerek birkaç sene zarfında Rus İmigirant matbuatında (Melinkov ve Kerensky'lerin gazetelerinde) ve bazan fransız ve Leh mecmualarında Türkistandaki bolşevik siyaseti hakkında makaleler neşretmiştir. Mustafanın yazılarında «Orient et Occident» mecmuasında (1923-No. 16, 17) «Türkistanda millî hareket» unvaniyle neşrettiği mufassal makale ehemmiyetlidir. Münderecesi, Türkistanın Türk ve Müslüman âlemindeki mevkii, Türkistanın Ruslar tarafından işgali, rus müstemleke siyaseti ve neticeleri, 1917 inkılâbı, Türkistanda bolşevikler, Türkistanda otonomi hareketi, Sovyet siyasetinin tatbikatı, maarif, iktisadî bozgünluk, açlık, Türkistanın istiklâle doğru hareketi maddelerinden ibarettir. Makalesini yazarken M. Çokayoğlu, Corci Safarofun vaktiyle Türkistan meselesini iyi tenvir eden «Müstemleke inkılâbı - Türkistan tecrübesi» adlı eserini görmüş, Kâbilde bulunan Türkistan münevverleri (Abdulhamit Arifov) ile de temasa girip Türkistandaki vaziyeti öğrenmiş bulunuyordu.

Gerek bu makalede ve gerek Varşovada münteşir «Journal de

Varsovie» (1924 No. 4, 5)de ve «Dni» gazetesinin 1923 nisan 22 sinde «Bolşeviklerin Türkistanda açlık siyaseti» serlevhalariyle neşrettiği makalelerinde Çokayoğlu, Rus demokrat muhitleriyle teşriki mesaiye ehemmiyet verdiğinden dolayı maksatlarını muhtelif şekilde tefsir edebilecek elâstikî cümlelerle ifade etmiştir. Aşkabâddan Parise gönderilen telgrafnamesindeki «Türkistanda yaşıyan milletlerin **demokratik Rusya çerçevesindeki** istekleri» [251]) cümlesi, bu makalelerde esas olan gayeyi ifade eder. Mamafih «Türkistanda Millî Hareket» makalesinde Riskulov rehberliğinde bulunan Türkistan türk komünistlerinin «Özbek, Kazak, Kırgız, Başkurt ve Tatarları birleştiren bir müstakil Türkistan» talep ettiklerini söylerken, «Türkistanın Millî İstiklâl yoluna girerek uyanan Şarkın siyasî hayatında mühim bir âmil olacağını ve artık hiç kimsenin entirikasına âlet olmıyacağını [252]) da ilâve etmektedir. Keza, Türkistandaki kıyam (basmacı) hareketlerini, millî hareket olmaktan ziyade, «Bolşevik siyasetinin tabiî mirası» diye tavsif ettiği halde, bu fikrine de, Türkistanda hâkim olan kanaatlerle telifi kabil bir şekil vermeğe çalışıyor. «Dni» gazetesinin 25 ağustos 1913 nüshasında, «Türkistanda isyanlar» serlevhasiyle neşrettiği makalesinde diyor ki: «Türkistanda basmacı (eşkıya) hareketinin kuvvet alması, bolşevik siyasetinin tabiî neticesidir. Bu, sovyet mezalimine karşı aksülâmeldir. İsyan, elbette şer (felâket «zlo»)dır, o, memleketi tahrip eder. Müslümanlarda (Ruslara karşı) adaveti arttırır, fakat bu felâketi ortaya çıkaran rejime karşı mücadele zaruridir» [253]).

---

[251]) ...... la possibilité d'une libre expression de la volonté souveraine des habitants du Turkestan, dans les limites de la République democratique federative Russe» (*Orient et Occident,* 1923, N. 17. p. 46).

[252]) Le Turkestan aspire à l'indépendance nationale et désire dévenir lui même un facteur indépendent de la vie politique de l'Orint sorti de son sommeil séculaire. Il ne veut plus rester passif et servir, à qui ce soit d'arène aux intrigues et de moyen d'intimidation (aynı mecmuada S. 47).

[[253]) Bu eserin ilk neşrinden sonra, Çokayoğlu, istiklâl şiarını iltizam ederek, 1929-39 yılları arasında Berlinde «*Yaş Türkistan*» isminde bir mecmua neşretmiş, Şarka ait Avrupa mecmualarında (bk. *The Asiatic Review,* vol. XXIV, 1928, April, vil. XXV, 1929, N. 83; *The Journal of the Royal Asiatic Society,* vol. XVIII, july, 1931, vol. XX, july, 1933) makaleler ve ayrıca risaleler (*Chez les Soviets en Asie Centrale,* Paris, 1928) neşrederek Sovyetler devrinde Türkistanın haytamı Avrupalılara tanıtmak uğrunda çalışmıştır. Uzun seneler boyunca Türkistanı Avrupada temsil eden Çokayoğlu, 27/12/1941 de Berlinde hastalanarak vefat etmiştir.]

1921 de Afganistana geçen Bukhara emiri Alim Han ve maiyeti de, bazı siyasî teşebbüslerde bulundular. Daha ziyade ticaretle meşgul olan emirin Peşaverdeki «Kontora»sı başında bulunan Haydarkhoca Mir Bedelev ve İsmail Toksaba, aynı zamanda mumaileyhin Hindistandaki siyasî mümessilleri sıfatını da haizdirler. Bukhara tüccarlarından Yusufbay Mukîmbayov da emirin «seyyar» mümessili olup, Milletler Cemiyeti nezdinde bazı teşebbüslerde bulundu. Ezcümle 1917 haziranında Paris'e gelmiş, uzun zaman Türkistanda çalışan Mösyö Castagne nın yardımiyle eylûl bidayetinde Cenevreye gelerek Milletler Cemiyetine emir namından memorandum vermiş ve «Le Journal de Geneve»in 7 eylûl nüshasında Bukhara emirinin metalibi hakkında «İstilâ altındaki Bukharadan bir ses» unvaniyle bir makale neşrettirmiştir. 1929 senesinde emir Alim Han farsça olarak «Khüznü-lmilel-i (sic!) Bukhara» yani «Bukhara milletlerinin âhı» unvaniyle Pariste bir risale neşredip, onu fransızcaya da tercüme ettirerek tab'ettirdi. Emir mezkûr yılda Afganistandaki kargaşalıklardan istifade etmek maksadiyle Herata gelmişti; burada iken mayıs ayında yine farsça olarak kendi namından Türkistan ve Bukhara ahalisine hitaben bir «Manifest» neşretti, bu da sonra Sovyet gazetelerinde intişar etti. Emir bu risalelerinde kendisini, sabık çarın sadık tabası gösteriyor ve müslümanların «büyük biraderleri» olan Beyaz Ruslarla beraber hareket ederek bolşevikleri devireceğini söylemektedir.

Hariçte İslâm klerikal ulemasının da mümessilleri yok değildir. Başkurt muhafazakâr mollalarından Abdulhay Kurbanaliyev, Midyar Şemgulov ve akranı, Japonyada oturmaktadırlar. Bunlar, şu kitabın yazıldığı zaman Tokyoda «Japonyada bulunan müslüman vekillerinin kongresi»ni (3-5 ilkteşrin 1928) akdedip, din ve maarif meselelerini müzakere ettiler. Tokyoda litoğrafla tab'olunan mazbatalarında yazıldığına göre, birinci meclise tebrik için japon siyasîlerinden İnokay, Tokumanı, birkaç profesör, Japon-Türk enstitüsü müdürü ve japonya gazete muhabirleri gelmişlerdir. Tebrik eden Japonlar meyanında Macar profesör Pröhle türkçe olarak nutuk söylemiş ve kendisinin birkaç sene evvel Başkurdüstanda ilmî tetkikatta bulunduğunu hatırlatmıştır.

Burada, duvara, talebelerden Mehmet ve Ahmet Altunbayların biri elinde bayrak taşıyan bir kız, diğeri bir süvari türk askerine bir kızın «Türkistana!» diye yol gösterdiğini tersim eden iki levha asılmış bulunuyordu. Mehmet Altunbay, kendi levhasına bakarak Japonyadan Türkistana nasıl gidileceği hakkında bir nutuk irat etmiştir [254]. Bu lev-

[254] Bu kitabın neşrinden sonra bu matbaa tesis olunarak, Abdulhey Molla

halar Japonların devlet erlerine takdim edilmiştir (mazbata s. 15). Kongre, bir müslüman cemiyeti teşkiline ve matbaa tesisine karar vermiştir. Kongreye rehberlik eden zevat (Abdulhay ve Midyar mollalar) maarif meselesinde liberal olmak ve siyaset sahasında ümitlerini Türkistana bağlamakla beraber, hariçte Beyaz Rus generalleriyle beraber çalışmaktadırlar. Tokyo kongresi, Japon imparatoruna arzı ubudiyetle beraber, bir de Kur'an takdim etmiştir.

Ruslara düşman olduğu gibi emirin de düşmanı olan Türkistan ve Bukhara ahrarının derneği **«Türkistan Millî Birliği»** (TMB) daha 1920 den itibaren Kâbilde mümessiller bulundurdu. (Osmankhoca ve Hacı İsameddin Karaulbeği). 1923 ten başlayıp artık diğer islâm devletlerinde, Almanya ve Fransada da mümessillere malik oldu. 1924 yılında Çokayoğlu Mustafa da, Berline gelerek «Türkistan Millî Birliği» cemiyetine intisap etti. Mezkûr senenin 23-24 sonteşrininde Berlinde inikat eden kongrede «TMB nin haricî komitesi» teşekkül edip, 1927 yılı 15-18 şubatta inikat eden ikinci kongre, Pariste Ukrayna ve Kafkasyalılarla işbirliği yapmak, Milletler Cemiyeti ve devletler nezdinde teşkilât namından teşebbüslerde ve neşriyatta bulunmak üzere, Çokayoğlu Mustafa ve Bukharalı Ahmet Naim beylerden ibaret heyeti tâyin etti. Ukrayna ve Kafkasyalılar 1926 sonteşrininden itibaren «Ukrayna ve Kafkasya milletlerinin menfaatlerini müdafaa eden organ» sıfatiyle Pariste «Promethée» adlı fransızca aylık bir mecmua neşrine başlamışlardı. İkinci kongre karariyle «Türkistan Millî Birliği» de buna iltihak etmekle, mezkûr mecmua 1927 haziran nüshasından (N. 8) itibaren «Promethée, organe de defense nationale des peuples de Caucase, de L'Ukraine et du Turkestan» tesmiye olundu. Bu mecmuada Mustafa Çokay, bidayette muhtelif müstear isimlerle ve nihayet 1928 yılı mayıs nüshasından itibaren kendi imzasiyle, makaleler neşretti. Beyaz Rus muhitinden ayrılmayı, Rusya ile alâkayı kesmek telâkki eden ve bunu aklına bile getirmek istemiyen Çokay için, kendi imzası ile Promethée'de makale neşretmek, büyük bir değişiklikti. Mecmuanın sonteşrin 1928 nüshasında Çokayoğlu, «Türkistanda istiklâl ideolojisi» unvaniyle bir makale neşrederek kendisinin de istiklâl fikrini kabul etmiş olduğunu ilk defa olarak ilân etti. Kendilerinden ayrılmamak için TMB merkezine darılan Mustafa, Beyaz Rusların emperyalizmine karşı koymuş oldu, halbuki bundan önce onun için ancak Kızıl Rusların emperyalizmi bahis mevzuu idi. Mustafayı bu adıma sevkeden, Lehliler olmuştur, o

---

Kurbanalinin idaresinde «Japon Mukhbiri» ismi altında aylık mecmua ve birçok türkçe kitap, risale ve mektep kitapları bastırılıp neşrine başlanmıştır.]

da Varşovaya giderek 1929 haziranında Türkistan istiklâl dâvasını izah ederek, konferans verdi. Mustafayı kendi akranından ve rus ideolojisine sadık kalan «inoredits»lerden saymaya alışmış olan Kerenski, kendi gazetesinde («Dni», 1929, N. 41) «artık Çokayev'i de mi kaybettik?» mealinde makale neşretti. Türkistan Millî Birliği (TMB), yukarıda mezkûr ikinci kongreden sonra 1927 haziranında türkçe olarak İstanbulda «Yeni Türkistan» ismiyle aylık siyasî, edebî ve ilmî mecmua neşretti. 1928 sonteşrinine kadar çıkan 16 sayısını Zeki Velidî ve Abdulkadir İnan müteakıp sayılarını Osman Khoca ve Mecdeddin Ahmet, N. 27 den başlayıp Nasır ve Mecdeddin idare etmişlerdir [255]).

Bu siyasî teşkilâttan maada, Türkistanlılar, hariçte bazı maarif ve gençlik teşkilâtına da malik bulunuyorlar. 7 sonkânun 1927 de İstanbulda basmacı rehberlerinden Mamur Niyazî ve Hemrahkul Beklerin mesaisiyle «Türk Talebe Teâli ve Teavün Cemiyeti» binasında bir içtima akdedilerek, Resulzade Mehmed Emin, Ahmet Zeki Velidî, Osman Khoca, Türk Ocağından İzzet Riza Bey ve Türkistanlı talebelerinden müteaddit zevat nutuklar irad ederek, bir «Türkistanlı Gençler Birliği» tesis edildi [256]). Birliğin 23 maddeden ibaret olan nizamnamesi 28 eylûl 1927 de hükûmetçe tasdik edilerek Bâbıâlide Gümüşhane sokağı, N. 5 («Yeni Türkistan» idarehanesinde) resmen küşat edildi. Bundan maada İstanbulda Azerbaycan ilim dostlariyle birlikte 1928 de «Türkistan ve Azerbaycanı Öğrenme Derneği» tesis edilip, 32 maddeden ibaret yasası, 22/5/1928 de hükûmetçe tasdik edilmiştir. Reisi Ahmet Zeki Velidî, muavini Dr. Ağaoğlu Mehmet, diğer âzaları Halkalı Ziraat mektebi muallimi Dr. Hacızade Mirza, Kazaklardan Ayıt Mehmet ve Türkiyat Enstitüsünde doçent Caferoğlu Ahmet ve asistan Abdülkadirdir. Her ay toplanan bu derneğin mesaisi hakkında ilk rapor, Yeni Türkistan, N. 13 te neşredilmiştir.

---

[255]) Mecmua 39 sayı kadar çıkarak eylûl 1931 de faaliyetini tatil etmiştir.]

[256]) Bk. «*Yeni Ses*» gazetesi, 8/1/1927, N. 311.

V

Müstemleke Olan Türkistanda İçtimaî ve Fikrî Hayat

1

Dil ve Edebiyat

Kabîle Edebiyatlarının Teşekkülü

Türkistandaki bugünkü Türk edebî hareketlerini öğrenirken, en evvel göze çarpan cihet, umumî bir edebî dilin teessüs edemediği, yazı dilinin her gün değişmekte olması umumen milliyet ve millî hars meselelerine, nazarların da, Türkistan için umumî olan bir edebî ve harsî hareketten bahsetmeği imkânsız gibi gösterecek derecede dağınık ve müteşeddit olması keyfiyetidir. Halbuki türk tarihini ve lehçelerini, türk etnoğrafisini, türk içtimaî hayatını öğrenenler görüyorlar, ki Türklerin dahilî hayat şartlarında bu meselelerin bu kadar müşkül ve girift bir şekil almasını mucip olacak esbap ve âmil yoktur: Mâzi bir, âdât ve ananeler aşağı yukarı bir, müşterek umumî millî destanlar var, dil birliği ananesi vardır.

On dokuzuncu asrın ortalarına kadar Türkistanın her tarafında Batı ve Doğutürkistanda, Kazak ve Kazan ülkelerinin hepsinde umumî edebî Çağatay dili kullanılıyordu. Türk hükûmetlerinin, hanların, beylerin ve ahalinin iş ve muamele dili de bu idi. 18 inci asırda Ebulmembet, Abulkhayır, Abılay ve diğer sultanların mükâtebeleri mezkûr asırda Türkistanın muhtelif noktalarında yazılan zengin yazma eserler ve muamele evrakı, vakıfnameler ve muhtelif vesikalar bugün, Türkistan, Sibirya, Orenburg ve Petersburg hükûmet arşivlerinde ve hususî ellerde bulunuyor. 19 uncu asırda Kaşgarda Khocaların ve Yakub Beğin tarihine ait yazılan eserlerle Khıyvada Munis ve Âgehî gibi müelliflerin ve Kazakistanda Abılay ve Bükey Ordasında Cihangir Hanın yazılarında kullanılan dil aynı dildir. Selçuklular ve Osmanlılar zama-

nında Anadoluda arap harfleriyle inkişaf eden garp edebî türkçesine mukabil garp Türklerinde ve Avrupada «Çağatay dili» ismiyle mâruf olan bu edebî dil, malûmdur, ki Moğol devrinde, Çağatay ve Coçı uluslariyle İrandaki İlhanlıların her yerinde, her köşesinde ekseriya uygur harfleriyle yazılarak kullanılan muamele ve divan dilinin Mâveraünnehir ve Horasan türk şivelerine uymuş, biraz daha islâm ve İran tesirine düşmüş olan bir nevi tekâmülünden ibarettir. Rus hükûmetinin 16.ncı ve hattâ 17.nci asırlarda şark devletleriyle olan siyasî münasebatı «tatarca» tesmiye olunan bu dilde oluyordu. Çar Boris Godunov namına Ali Calayır tarafından yazılmış olan türk tarihinin dili Mâveraünnehir Özbek sultanları namına yazılmış olan eserlerin dilidir. Hattâ çarların Kalmuklarla olan mükâtebeleri de bu dilde olmuştur.

Fakat 18. ve 19.uncu asırlarda Türkistanı Rus istilâ ettikten sonra vaziyet değişiyor. Umumî edebî dilin yerini, kabîle lehçeleri tutuyor. Umumiyetle Türkistanda millî medeniyet ve hars sahasındaki anarşi, ancak ecnebi istilâsı ve müstemleke siyasetinin bir neticesidir. Rus istilâsından daha önce mahallî türk lehçelerinde eskisinden fazla bir değişiklik hâsıl olmadığı halde yine edebî ve muameledeki yazı dilinin değişmeğe yüz tuttuğu inkâr olunamaz. Bunun başlıca sebepleri, memleketin muhtelif bölümleri arasındaki iktisadî rabıtaların daha birkaç asır evvel kesilmiş olması ve diğer taraftan da Osmanlı tesiri idi. 18.inci asır da Türkistanın cenup, şimal ve şarkî kısımları arasındaki «daihlî ticaret» münasebeti, bu ülkelerin şimalde Sibirya, garpta Astrakhan ve Orenburg gibi rus ticaret merkezleriyle ve cenupta Meşhed Balkh, Peşaver gibi İngiliz emtiası merkezleriyle olan «haricî ticaret» münasebetlerine nisbeten pek zayıftı. Bu husus, aynı zamanda Türkistan dahilindeki medenî bağlılıkların zayıflaşması demekti. Osmanlı tesirine gelince, bu, Kırımın 1475 te ilhakından ve 16.ncı asrın nihayetine doğru Osmanlı ordularının Hazar Denizi sahillerine, Derbende kadar ilerlemesinden ve bilhassa Kırımın 1783 te Rusyaya katî olarak ilhakını mütaakıp hacıların İstanbul tarikiyle seyahatinin çoğalmasından ve İstanbulda matbaacılık işinin inkişafından sonra kuvvet bulmuştur. Daha önce Nesîmî, Fuzûlî, İskendername müellifi Ahmedî gibilerin Ortaasya Türklerinin edebî diline tesiri görülüyordu. Hattâ Şaybak Hanın, Ahmedînin İskendernamesini seferlerinde yanında bulundurduğu malûmdur [257]. Garp türkçesinin tesiri yukarda (s. 123)de zikri geçen divanında da vardır.

---

[257]) Buna ait kayıt Fadl'Allah İsfahanî'nin, yegâne nüshası Nuruosmaniye'de 3431 numarada bulunan, *Mihmânnâme-i Bukhârâ*'sında varak 131 b de bulunuyor.

Daha 1716 (1129 h.) yılında Tobılda yazılan bir Ebulgazi «Şecere-i türk»ü nüshasının sonunda Fuzulînin şiirleri ve Tobıllı müstensihin kendi yazılarında da «boldu» yerine «oldu» şekli görünüyor. O vakit Türkistan edebiyatı artık Ortatürklerin asrî ihtiyaçlarına zamanın doğurduğu meseleler kandırıcı cevap veremediği halde, osmanlıca yazılan İstanbulda ve Mısırda basılan eserler, meselâ «Tarih-i Hind-i Garbî» ve Kâtip Çelebînin «Cihannüma»sı, İbrahim Hakkının «Ma'rifetnâme»si rağbet kazanmıştır. Mollalar, Vankulinin daha ilk tabından istifade etmişlerdir.

Bu gibi eserleri okuyup gözü açıldıktan sonra Bukharaya giden Abdunnasîr Qursâvî ve Şehabeddin Mercânî gibi tatar ve 'Ârif Sayranî gibi başkurt mollaları, yüksek fikirli münevver adamlar sıfatiyle Bukharayı tenkide kalkmışlardır (bk. yukarıda s. 220-221). Biraz sonra osmanlı müelliflerinden Yazıcıoğlu Ahmed ve Mehmedin manzum dinî eserleri, Kemal Ümmî ve Rizaî gibilerin edebî tasavvuf şiirleri intişar etmiştir. Asrî mefkûrelerin neşri itibariyle Osmanlı tesiri pek faydalı olmuş ise de, edebî dil itibariyle tesiri o kadar müsbet olmamıştır. Osmanlı edebiyatı, oldukça mazbut olan ve uygurca esasında sesli harflerle (saitlerle) yazılan çağatay imlâsı yerine, saitsiz olarak harekelerle yazan arap usulünü getirmiş ve ogüne kadar kullanılan öztürkçe kelimeler yerine, pek çok yeni arapça ve farsça kelimeler vermiş, eski mûtat çağatay dilinin ve edebiyatının sulta ve nüfuzunu kırmış, fakat kendisi girip yerleşemediği gibi, yeni ve kuvvetli bir edebî dil de vücuda getirememiştir. Daha 18.inci asrın sonlarında Kazanda osmanlıca tesiriyle yazılmış eserlere tesadüf olunuyor. Katerinanın muasırı muallim Said Khalfin'in 1779 da Petersburgda neşrettiği « Türkçe Gramer » inde, 1778 de Moskovada neşrettiği «Tatar tili azbukası»nda osmanlı tesiri vardır. 1800 yılında Rusya hükûmeti tarafından Kazanda açılan arap harfli «Asya matbaası»nda 1801 yılında tab'olunan «Şarait-i İmân»a, naşir Abdulaziz Boraşev tarafından yazılan mukaddime osmanlıca tesiriyle yazılmıştır. Ozamanın ciddî ve mühim bir mütefekkiri olan İbrahim Khalfin'in eserleri de osmanlıca tesiriyle yazılmıştır. Osmanlıcanın Edil havzasında muteber olduğundan olacak, ki Şimalî Kafkasya'da «Beş Tağ» (Piyatigorsk)da Karas köyünde İskoçyalı misyoner heyetinin tesis ettiği matbaada, 1802 den başlayıp tab'ettikleri türkçe hıristiyan eserleri de hep osmanlıcadır. Tabiî daha 19.uncu asırda bile çağatay ananesi Edil havzasında osmanlıca tesiri altında yazılan karışık dile nisbeten daha çok kuvvetli, ve fakat kanatları kırılmış bir vaziyette idi. Kırımla Edil arasındaki bozkırlara Ten (Don) vilâyetlerine ve Edil havzasının kendisine bilhassa 18.inci asırda Rus muhacirlerinin iskânı, Kı-

rım ve Kafkas Türklerinin Rumeliye muhaceretleri vesair sebepler neticesinde, Kırım ve İstanbulla Edil havzası arasındaki vasıtasız bağlantı kesiliyor, gittikçe kuvvet kesbeden rus medeniyetinin Edil havzasında islâm ve türk medeniyetiyle muvaffakiyetli mücadelesi, Hazar Denizinin garp ve şimalinde Osmanlı tesirini azaltıyordu. Kendi kuvvetini kaybetmiş bulunan Türkistan medeniyeti harabelerinde yayılmakta olan rus medeniyeti de, kendisine ciddî bir mukabele göstermiyecek ve belki de lehine hizmet edecek olan ufak «kabîle edebî dilleri»nin vücude gelmesine zemin hazırlamıştı.

Rus medeniyeti, mahallî «edebî diller»i meydana getirirken, bunu, bazan rus mektebinde tahsil ettiği halde rus milliyetine karşı nefret hissi taşıyan ve rusluğa karşı kendi milliyetine sarılan zevat tarafından şuursuz bir şekilde yaptırılıyordu. Rus mektebinde tahsilden sonra milliyet yoluna giren zevat, eski çağatay edebî ananelerini hiç bilmiyor, yalnız kendi kabîle ve hattâ kendi köy ve kasabasının lehçesini biliyor ve o lehçe ile yazıyorlardı. Rus mektebinde tahsil ederken kendi aralarında rusça konuşan özbek, kazak, tatar, başkurt, türkmen gençleri ekseriya bu kavimler arasındaki etnik rabıtalardan bile habersiz bulunuyorlar ve o halde vatanına kabîlesine dönerken «kendi milleti» için «millî edebiyat» vücude getirmeğe çalışıyorlardı. Böyle bir «edebî dil», Şarkta ilk rus üniversitesine malik olan Kazanda göründü. Bazı eserlerini osmanlıca tesiriyle yazan mezkûr Sa'id ve İbrahim Khalfin'ler, aynı zamanda ilk defa «Tatar azbukası» neşrettiler. Sa'id Khalfin'in «Yaña Sabaq» diye 1802 de basılan eseri, 1803 te çiçek hastalığı hakkında neşrettiği risalesi, İbrahim Khalfin'in 1812-1822 yıllarında bulaşıcı hastalıklar hakkında neşrettiği risaleleri bir taraftan Osmanlı tesiri göstermekle beraber, aynı zamanda tatarca ve bazan koyu tatarcadır. Millî maksatla, fakat tamamiyle mahallî bir lehçede yazılan eserlerin birisi de, Petersburg imamı Akhund Atâullah Bayezidov'un 1882 de telif edip Kazanda bastırdığı «Dünya ve maişet» adlı eseridir, ki mişer şivesinde ve pek çok rusça kelimeler karıştırılarak yazılmıştır [258]).

Biraz sonra Ruslar, kazak-kırgız, özbek ve türkmen lehçelerinde

[258]) Ek. s. 6: Kirek tırışırga, bilirge, annarga, qaysın anlamasan kirek ukıtuvçıdan surarga. S. 30: Cir tügerek şar. Onu kagazga tüşürgende iki pluşariyaga tüşürler. Sredezimni more'nin azyatski kırıyında finski (yani fenike) halqı turgan; anın yavrapiyski qırıyındagı poluostrof aların birsi Balkanski poluostrof, ikinçisi İtalyanski poluostrofdır. Sredezimni moreden çıgıp Gibraltarski proliftan ütip uçı yuq Okiyanga barıla. S. 46: Magilan 1519 da matrosları bilen barıp ülken okiyanga çıqqan, Magilan bu dengizge Tikhiy okiyan deyu isim birgen.

de risaleler neşrine başladılar. Meşhur misyoner İlminski, 1880 yılı nihayetine doğru kendisinden bir sonsöz yazarak kazakça «Er tarğın» kıssasını neşrediyor. 1870 te Ostroumov, Taşkentte özbekçe (sartiye zebânide, yani kent-türkçesinde) 48 yıl yaşıyan «Türkistan Vilâyetinin Geziti» ceridesini, diğer bir müsteşrik 1890 da kazakça «Dala Vilâyeti Geziti»ni, sonra diğerleri Aşkabâdda türkmence ve farsça «Mecmua-i Mâverây-i Bahr-i Khazar» unvanlı haftalık mecmuayı neşrediyorlar. Bunların hepsi, hükûmet gazeteleri idi.

Kazak Edebiyatı

Kabîle lehçelerinde edebiyat vücude getirmek yolunda çalışan ilk yerli müteşebbislerin bir kısmı, yalnız hükûmet dairelerine değil, rus misyonerleri muhitine de yakın olan adamlardan ibaretti. Kazan-Tatar edebiyatını vücuda getirip «tatarlık»ı nazarî surette ilerleten zat, Kazan ortodoks papas mektebinde «Dokhovnaya Seminarya» uzun seneler tatarca muallimi olup, orada rusça da öğrenmiş olan bir medrese hocası **Kayyum** Nâsırî (öl. 1902) olmuştur. Bu zat, islâm edebiyatından ve osmanlı neşriyatından da haberdar idi, ve birçok osmanlıca eserlere tatarca nazire yazdı. Kazakçayı ise onun muasırı olup, yine o muhitten yetişen, lâkin islâmiyetten nisbeten az müteessir ve rusça malûmatı daha mükemmel olan **İbrahim Altınsarın**; Başkurtlardan da ayrı başkurt edebî lisanı vücuda getirmeğe çalışıp, sarfını ve elifbasını yazan zat tahsili için papaslara minnettar olan Dr. **Kulayev** idi. Yukarıda ismi geçen İbrahim Altınsarın, Kıpçaklardan Karasüyek şubesinin beyi Balguça Biy'in oğlu olup, «Rus-Kazak Muallim Mektebi»ni ikmal ederek 1857 den 1887 yılında Kostanay civarındaki hanesinde vefatına kadar, rusça muallimliği, dilmaçlık (tercümanlık), sulh hâkimi (mirovoy sudya), tümen kaymakamı (uyezdnıy naçalnik) muavinliği, Turgay tümeni tedrisat müfettişi (enspektör) memuriyetlerinde bulunmuştur. Daha 1859 yılında meşhur müsteşrik misyoner İlminski ile Orenburgda muarefe peyda etmiş ve onun nüfuzu altında kalmıştır. 1873 yılında Kazaklar için «elifba» ve diğer mektep kitapları tertip etmek üzere bir komisyon teşkil edilip, Altınsarın ve Çolakoğlu Ercan buna dahil olmuşlardı. Altınsarın, Rusların emrine göre rus harfleriyle kazakça kıraat kitapları (khrestomatya) neşretmiş ve sonra bunları arap harfleriyle de Kazanda tab'ettirmiştir.

Yukarıda (s. 267)de zikri geçen bu Altınsarın kendisi Kazak milliyetperverleri idi. O, «khrestomatiya» sında Emir Temür (Satemir), Abılay Han, Canıbek Batır, Kıpçak Seyyidqul, ve Abulkhayır Hana ait hikâye ve şiirler, Edüge, Uraqoğlu Albek Mirza, Erden Batır, Qublandı, Çalkiyiz, Canıbek Han gibi destanlardan alınan parçalarla dol-

durmuştur. Kendisi bu gibi eserleri çok sevmiş ve toplamıştır. Altınsarının Orenburg Coğrafya Cemiyeti neşriyatında, Kazak etnoğrafisine ait yazıları basılmıştır. O, yaratılışça bir pedagogdur. İkbalperest bir adam olsa idi, hükûmetin idarî memuriyetlerinde çok terakki edebilirdi. Fakat kendisi Kazakların tenvirini gaye edindiğinden, daha ziyade maarifle meşgul oldu ve bundan çok zevk aldı. O, hakikî Kazak ruhlu bir münevver idi. Ona göre, Kazaklar, ayrı bir millettir. Resmî muamele yazılarını ilk defa kazakça yazan zat budur; ve kazak münevverlerinin Ruslara en yakın olanlarından birisidir. Diğer müslüman kavimlere nisbetle Rusları daha yakından gördüğüne şüphe yoktur; fakat Kazak halkını sevmiştir. Bunlar için imkânı varsa ve kendisine de zararı dokunmazsa iyilik yapmıya çalışıyordu. Cesaret sahibi değildi, Kazak halkı da kendisini severdi. İlminski muhitine yakın bulunmasına rağmen, İlminskiye yazdığı mektubunda Kazaklar arasında hıristiyanlık propagandasının zararlı olduğunu samimî olarak anlatmağa çalışmıştır. 1889 da İlminskiye yazdığı mektubunda, Bezsonov adlı rus mualliminden şikâyet ederek: «O çıldırdı, Kazak çocuklarına hıristiyanlık öğretiyor. Böyle olursa bizim, medeniyet ve kültür sahasındaki mesaimiz boşa gidecek, ahali mektepten kaçacaktır» diyor.

Yine «Orenburgski Listok» gazetesinde Kazak Sahrasına rus muhacirleri sevk ve iskân edilmesine karşı makale yazmış ve bu meseleye dair rus projeleri dolayısiyle, «Böyle vahşî projeleri görüp işitince insan ne yapacağını bilmez, şaşırır ve elleri düşer.» demiştir. Rus kitaplarında Kazakların «vahşeti» yahut «tenbelliği» hakkındaki sözleri görünce çok müteessir olurdu. «Irgız»da «Rus-Kazak Kız Mektebi» açtırdığında, o zaman kızların tahsilini ve umumen rusça talimini haram bilen Tatarlar, Altınsarını, hain tanıdıklarını söylüyorlardı. Murad Efendi, Altınsârın ile Qarpıqoğlu Bekmuhammed hakkında, «bunlar rus taraftarı olduklarından tecennün edip, başlarını duvara vurarak diğerlerine ibret olacak bir azapla vefat ettiler» demektedir [259]; buna rağmen Altınsarın, son nefesine kadar mûtekid ve hakikî bir müslüman kaldı ve hattâ islâmlığı öğretmek işini kazak diline tatbik edenlerin birincisi de Altınsarın olmuştur.

---

259) وقد ابتلى من طائفه قزاق ابراهيم القفجقى الذى كان انسبكتورا فى تورغاى وبيكمحمد بن قاريق القفجقى الذى كان رئيساً (وولوص) مقوياً لدسائس الروس حيث رما هما الله تعالى فى اواخير عمرهما بالجنون فربطوا ايديهما وارجلهما بالحبال وربطوهما فى الجدار فصارا يضربان بانفسهما على الارض والجدار لى ان ماتا بهذه الكيفية المدهشة الشنيعة باقبح موت ... ولعذاب الاخرة اشد واخزى واكبر ومع مشاهدة هذه الاحوال بل الاحوال لايعتبر الضلال والجهال وسيبتليهم الله باشد النكال *Talfiq al-akhbâr*, II. 530.

O, bu meselede Tatarları taklit ediyordu. 1839 da Molla Abdulvahid Süleymanov (sonradan Orenburg müftüsü oldu). 1880 de akhund Atâullah Bayezidov Petersburgda, 1882 de Mehmed Rahim Yunusov (güzel bir mukaddime ile) Kazanda birer «İlmihal» kitabı neşrettiler. Bu «ilmihal», hıristiyanların «catéchisme» lerine muadildi. Altınsarın da, bunları takliden, 1883 te Kazanda «Kazakça Şeraitül-İslâm. Musulmanşılıqtıñ tutqası»nı tab'ettirdi. Altınsarın bu eserin mukaddimesinde: «Komşumuz olan Tatar Türkleri Kur'an ve Hadisin lüzumlu olan emirlerini kendi dillerine çevirerek, halka anlayışlı bir lisanda kitaplar neşrederek, din ilimlerini kendi yurtlarında yaydılar, fakat bizim kazak dilinde böylece bir kişi okurken ve avam da dinlerken anlıyacak bir kitap bugüne kadar mevcut değildir.» [260]) demekte ve Atâullah Akhun dun kitabının kendisi için nümune olduğunu söylemektedir.

Bundan sonra «Kazak edebî dili» Kazakların hükûmet daireleriyle alâkası olmıyan tabakaları arasında kullanılmıya başlanmıştır. Yine İslâmiyetin neşrine ve Kazaklarda yaşıyan millî türk ananelerinin muhafazasına hizmet ettirilmiştir. Bu yolda Mañgışlaklı Ebu Bekir Molla, Tobılda Mevlikey Molla, Qarkaralı hocalarından **Şeyhülislâmoğlu Yusufbek** ve «Meşhur Yusuf Köpeyov»un büyük hizmetleri olmuştur. Bunlardan Yusufbek ise, Kazakların Ahmed Midhatıdır. Ekseriya birkaç yüz, hattâ birkaç bin beyitlik kitabını bir gecede yahut bir günde yazmıştır. Bu zat, halk edebiyatına ait eserler neşretmiş, bilhassa Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin, Kerbelâ, Salsal Zerkum vesaire gibi şiî efsanelerini, Rüstem-i Des'an, Cemşid, Ferhadü Şirin gibi İran destanlarını kazakçaya çevirerek tab'ettirmiştir. Bu İslâmi-İran eserlerini Yusufbek, tam kazak hayatına uygun bir biçimde yazmıştır. Ali ve Hüseyin onun eserlerinde tam mânasiyle göçebe Türk-Kazak tipindedirler. Bu cihetten eserleri, İslâm ananelerinin neşri yolunda büyük hizmet görmüştür. Bunlardan yalnız küçük bir «Qıssa-i Cümcüme»nin rus misyonerlerinin yıllarca devam eden mesaisini defaten kırmış olduğunu Radloff hayretle kaydetmiştir [261]). Kazak arasında yaşıyan eski türk destan ve mitolojisini, folklorunu, bir taraftan Radloff, Altınsarın, Letsch ve Platonov Avrupa âlemine tanıtmışlar ise de diğer taraftan Yusufbek bunları

---

[260]) «Bizmen qatar Tatar türki khalıqtar âyet hadithtiñ muqtaç kerekti buyruqtarın öz tilinşe köşirip tüsünetin kitaplar şıgarıb din ilmin cürttarına caydı. Bıraq bizniñ Qazaq tilinde eli künge her kim tüsünüb oqub, nimese birev oqışa tıñdagan qara khalıq tüsünüb otıratın birde kitab coq.»

[261]) W. W. Radloff, *Proben der Völkliteratur der Türkischen Stämme* III. mukaddime.

(elbette bir miktar İslâmî unsura karıştırarak) halkın geniş tabakaları arasında tamim ve halefleri için tesbit etmiştir.

Yusufbekin kazakçası, Kazak olmıyan Türklerce de anlaşılır, imlâsı da eski çağatay imlâsından alınmıştır. Bunun neşriyatından «Qızcibek», «Alpamış», «Ayman Çolpan» da mâruftur. Bu tip halk şairlerinden yine Kustanay tümeninden **Kıpçak Nurcan Aqın** meşhurdur. «Alaş» ismi altında çıkan şiir mecmuası, zamanında Kazaklarca pek makbuldü.

Kazak arasında mollalık eden bazı Tatarlar da, bu edebiyata hizmet etmişlerdir. Bunlardan Şahmerdan Molla mâruftur. Bunların dili çok bozuk bir şivede idi. Şahmerdan Molla kendisine ait olmıyan eserleri de benimsemiştir (o cümleden Altınsarının «Khrestomatiya» sını, «Mektubat» unvaniyle 1899 da kendi namına tab'ettirmiş, sonra da bu kitabı Altınsarın'ın kendisi tekrar tashih ederek tabettirmiştir.)

Diğer taraftan kazak edebiyatı, daha ilk teessüsünden başlıyarak aynı zamanda asrî fikirleri de neşrediyor, asrî edebiyat şeklini almıya başlıyor. Edebiyatın bu bölümünün tesisi şerefi, **Kunanbayoğlu Abay'a** aittir. Bu zat, Semipalat tümeninde Çıngıztav'da 1845 yılında doğmuş ve 1906 da 60 yaşında iken yine orada vefat etmiştir. Argın kabilesinin Tubıqtı şubesinin, yukarıda doğu Kazakların idaresi babında (s. 252-253) zikri geçen, muteber bir beğinin oğludur.

Gençliğinde müslüman mektebinde arapça ve farsça ve sonra biraz da rusça öğrenmiştir. 35 yaşında iken, rus inkılâpçılarından Michailis, Abay'ın vatanına menfaya gönderiliyor. Abay ondan rusçasını ilerletip, Puşkin, Lermontov, Nikrasov, Leon Tolstoy, Turginev, Saltikov-Şçedrin, Dostoyevski, gibi rus ediplerinin eserleri, Belinski ve Pisarev gibilerin rus edebiyatına ait tenkitlerini, Spenser'in «Tecrübe», L'uis (George Henry Leues)in «Pozitif felsefe», Draper'in «Avrupa'nın fikrî inkişafı» gibi eserlerini ve rus ihtilâlci filozofu Çerneşevski'nin neşriyatını okuyor. Avrupa şâirlerinden bilhassa Lermontov ve onun üstadı Bayron, Abayın hoşuna gidiyordu. Abayın eserlerinde farsçadan Sa'dî ve türkçeden Nevayî ve Fuzulî'nin tesiri görülür, Lermontov ve Puşkinden de tercümeleri vardır. Hele Puşkin'in «Eugini Onegin»inin manzun tercümesi pek parlak ve makbul olmuştur, bu eserin kahramanı olan Tatyana'nın mektubunu okadar meharetle tercüme etmiştir, ki ümmî halk şâirleri bile bunu her yerde ezberden okumuşlardır. Kendisi dindar fakat mutaassıp olmıyan ağırbaşlı bir filozof idi. Fevkalâde zeki olan Abay, vezin düzgünlüğü, şiiriyet ve mâna itibariyle pek yüksek olan şiirler bırakmıştır. Göçebe Kazak hayatına ait ince tetkikleri, hicivleri kendi muasırlarından şikâyetleri, lirik şiirleri pek güzeldir. Abay, hem halk şâiri (aqın), hem de garp ve şark edebiyatına bihakkın âşina bir sahra

edip ve filozufudur. Umumiyetle hayatta sükûnet ve aile rahatlığı seven ve ilim âşıkı olan bu şâirin ifadesi pek selis ve dili de en yüksek felsefeleri Kazakların çobanlarına bile anlatabilecek derecede sadedir. Halk şivesindeki idiyomlardan, atasözlerinden istifade ederek yazdığı parçaları, göçebe hayat tasvirlerine ait kıtaları eşsiz eserlerdir.

Medenî seviye itibariyle geri olan kazak muhitinde kendisinin asrî düşüncelerini anlatabilmekten âciz kalan şâir, şikâyetlerini «Cartas» ismiyle maruf olan şu parçasiyle ifade etmiştir :

Cartasqa bardım + künde ayğay saldım, + onan da çıqtı cañgırıq.
İsitib önün + bilsem deb cönin + köb izdedim qañgırıb.
Bayagı cartas bir cartas + qañq eter tüktü bayqamas.
Cayavı qaptı (qalıbdı) + attısı çaptı + ayrılıb sösdi kim oqsın.
İçde dert qalıñ + avızdan calın + burq etip közden cas çıqsın.
Küydürgen soñ çıdatpay + qoyama iken cılatpay ?
Mamıqtan tösek + tastay bob (=bolub) kesek + canbasqa batar uyqu coq.
Sıbır bob sözi + mez bob özi + oylanar eldiñ sıyqı coq.
Bayagı quvlıq bir aldav + qısılgan cerde can caldav.
Atadan altav + anadan törtev + calgızdıq körer cerim coq.
Agayın bek köp + aytamın iptep + sözümdi ugar elim coq.
Molasınday baqsınıñ + calgız qaldım, tap çınım. (1889)

Yani : Kaya taşlara gittim, her gün ay hay ! diye bağırdım, ondan da bir yankı geldi, bunu işiterek bu ses nereden geliyormuş diye arayıp sersericesine çok dolaştım, fakat kayataş yine o kayataştır, «qanq!» eder amma sözün mânasını hiç anlamaz.

Yayalar geri kalmış, atlılar ise koşarak ileri gitmişler, onlardan kim başını çevirerek benim sözümü dinleyecek ve derdimi anlıyacak ? İçimde derdim büyük, içimdeki ateşin yalınları ağzıma kadar gelmiş, dolmuş, gözden yaşlar da «burq» ederek akıyor; içimi tahammül edilmez derecede acıtarak yandırdıktan sonra bu dertler, ağlatmadan bırakır mı dersin ?

Pamuktan yapılmış yumuşak yatak, bir taş parçası gibi yanlarıma batıyor, uyuyamıyorum ; (etrafımdaki adamların) sözü fısıldanmaktan ibaret, kendileri (gururlarından, cehillerinden) sermest, düşünen adamların itibarı yok, her yerde bakarsın aynı hiyle ve mekir, her taraftan (yani Ruslardan) tazyik gördükleri halde kendi aralarında nizâ (eksik değil).

Aynı babadan doğan altı, aynı anadan doğan dört kardeşiz. Demek ki, kendimi yalnız hissetmenin yeri değil, ağa ve inilerim pek çok, kendilerine sözlerimi de mülâyim bir surette anlatmaya çalışıyorum, fakat söz anlar elim ulusum yoktur. Baksı (yani Şaman) ın kabri gibi yapyalnız kalmışımdır, işte hakikî vaziyetim budur.

Malûm olduğu üzere baksı ve şamanlar bayağı el mezarlığına değil, yalnız başına ayrı bir yere defnedilir.

Şâirin kazakça gazellerinden biri:

Sen meni netesiñ, + meni tastab, + üner bastab, + cayıña;
Cana aldab, + arbab, + öz betiñmen kitesiñ.
Nege avvare etesiñ, + qosılıspay, + basılıspay, + bayıña?
Cana cattan bay tap, + ömür boyı khor etesiñ. +
Et cürek örtendi, + ot bob canıb, + calın çalıb, + içime;
İt tey khormın, + zarmın, + sen üzdiñ goy bıl cilkemdi.
Kim biler erteñdi? + ölim aytpas, + kelse qaytbas, + kisige.
Bugüngi kün, + barmın, + coldas ettiñ sen bötendi.

Yani: Sen bana ne yapıyorsun? Beni bırakarak kendi başına bir hüner çıkararak yine aldatıp, kendi bildiğine göre hareket ediyorsun. Beni ne diye âvare ediyorsun? Kocanla birleşmeyip, onunla anlaşmayup, yine bir yeni koca bul, böylece hayatını berbad ediyorsun. Bir et parçası olan bu yürek ateşlenerek yandı, içime yalın doldu, köpek gibi hâr ü zarım, sen böylece benim enseden boynumu kopardın. Yarın kim bilir? Ölüm (ise ne zaman geleceğini) söylemez ve bir defa gelirse artık geri dönmez. Nasılsa ben bugün varım, fakat sen başkasını kendine yoldaş ettin.

Kazak elinin bozgunluğunu bu dört mısraile pek veciz olarak ifade ediyor: (1892)

El qagındı + mal sabıldı + orlıq, ötrük göv de göv.
Bayı basbaq + biyi sasbaq + evleki asbaq + sıpra kuv.

Yani: El temelinden sarsıldı, hayvanlar (başıboş bir tarafa) koğuldu gitti, hırsızlık, yalan aldı yürüdü. Zenginlerin işi fikri yağma ve gasp, biy (hâkim) lerin işi de şaşkınlık, ahmağın işi de yükselmek, hepsi kurnaz insanlar.

Abay zamanında kendisi için bir muhit vücuda getirmişti. Bu, rus edebiyatına âşık ve rus fikrî ve içtimaî hayatından haberdar müslüman Kazak muhiti idi. Abay'ın kardeşi İshakın oğlu **Kekitey** de bunlardandı. Rus mektebinde tahsil görmemişti, Abay'ın an'anatını yaşattı. 1915 yılı şubat 10 da vefatı münasebetiyle Alikhan, Kekitay'a ait hâtıratını neşrederken, «1905 yılında Omba (Omsk)ya gelmişti. Bende kaldı. Geceleyin Abay'ın, Puşkin'in, Lermontov'un şiirlerini okuyup mestoluyorduk.» diyor. Bunlardan diğer biri de Abay'ın büyük kardeşi Khudaybirti'nin oğlu **Şahkerim Hacı** idi. Bu zat «Kazak hem khanlar şeceresi» adiyle tarihî bir eser ve 1912 de «Qalqaman mamır» adlı bir tarihî roman neşretmiştir. Tarihinde, bazı rusça eserlerle beraber halk rivayet-

lerinden de istifade etmiştir. Romanında ise, 1722 yılında Ortayüz Kazaklarının, yukarıda (s. 167) zikri geçen, «Aqtaban Şuburundı» vakalarında, Irtış havzasından Sırderya havzasına hicret eden Tobıqtı oymağının reisi Qalqaman Batır'ın «Mamır» adlı kızla olan macerası bahis mevzuu edilmiş ve çok güzel yazılmıştır. Bir tarafiyle Abay mektebine mensup olan zevattan biri de, ileride zikredilecek olan, Bukeykhanoğlu Alikhan ve kardeşleridir.

Yine Abayın muasırlarından **Köpeyoğlu Yusuf** («Meşhur Yusuf» diyorlar) pek mâruftur. Akmola tümeninin Argın uruğundan olan bu zat, Abay gibi rusça ve müslümanca geniş malûmata malik değilse de, bazı Ruslar ve rusça bilen kazak münevverleriyle ihtilât ederek yeni fikirler edinmiştir. Daha 1889 da rusça «Akmoliniskiya vedomosti» gazetesine kazak halk edebiyatından nümuneler verip neşretmiştir. Mezkûr gazete 1894 yılında «Kırgızıskaya Stepnaya Gezeta» ismini alıp, «Dala Vilâyeti Gazeti» namiyle kazakça ilâvesi de neşrolunmıya başladığında Meşhur Yusuf bunda da kazak edebiyatından, Kazak sahrasındaki Tatar mollaların hayatından makaleler neşretmiştir. Bundan başka Kazak arasındaki Şamanizmi, eski hurafeperestliği, 1905 ten sonra Rus hükûmetinin Kazakistandaki siyasetini tenkit ederek yazdığı ve kısmen neşrettiği eserleriyle («Hal-i ahval», «Qazaqdın osı küngü engemesi», «Tirilikte köp casagandıktan körgen bir temaçemiz») pek tanınmıştır. Bu şâirin siyasî bir şiir parçası da yukarıda (s. 350) naklolunmuştu.

Kazak edebiyatına kuvvet veren ve onu gerçekten yaşatan simalardan **Baytursun oğlu Ahmed, Dulat oğlu Mir Caqıp** (Mir Yakub) ve Bükeykhan oğlu Alikhandır. Turgay vilâyetinin Argın kabilesinden ve Tosun nahiyesinden olan Ahmed (münevver Kazaklar arasında sadece «Aqañ»), 1872 yılında doğmuş, 1895 te Orenburgdaki rusça muallim mektebini ikmal ederek, 1909 yılına kadar muhtelif yerlerde muallimlik etmiştir. Yine aynı vilâyetten, Argınların Madyar şubesinden olan Mir Caqıp ise, 1881 de doğmuş, hem rusça, hem de medrese tahsili görmüştür. Her ikisinin de, Kazak halkını intibaha davet gibi amelî maksatla veyahut eski hayatı tenkitle yazdıkları eserleri ve mektep kitapları vardır. Ahmed, Kazak lehçesinin sarfını yazmış ve imlâsını katî olarak tesbit edebilmiştir. Ahmedin pek güzel lirik şiirleri ve rus şâiri Krılov'un masallarının güzel manzum tercemesi vardır. Ahmedin şiirlerinde daha çok pesimist ruh ve düşüngenlik hâkimdir.

Nüshası elimizde mevcut olmayan şiir mecmualarından, yalnız ticaretle meşgul olan mollalar hakkındaki bir iki beytini hatırlıyabiliyoruz:

« Basında şelle + üstünde melle + berseñ uçmaq + bermesen duzaq + dep ögretir khalıqtı + Allanıñ mülkini + uçmaqtiñ kiltini + arındağa alıp pı ?. Uçmaq molda qolunda + savda sattıq yolında.

Yani: Başına sarık sarmış, üzerine de yünden sofuların kabasını giyinmiş, verirseniz cennet, vermezseniz cehennem diyerek halka vâz ediyor. Allahın mülkünü, cennetinin anahtarını kiraya mı almış? Cennet hocanın elinde olduktan sonra tabiî ki ticaret te yolundadır.

Yine bir şiirinden şu cümleyi hatırlıyorum:

Ayran içken kideymas + minav jurttuñ türü oñmas.

Yani: Geda (fakirler) ayran içerek mest oluyorsa, böyle bir elin hali talihsizlik demektir.

Şiirlerinde daha ziyade ateşin inkılâpçı olan Mir Cakıp, Kazakların istiklâl aşkını terennüm etmiştir. Kazakların millî mukaddesatını Rusların nasıl tahkir ettiklerini acı ibarelerle söylemiş ve Kazakları isyana davet etmiştir:

Keñ caylav sarı Arqa qonısımız + kitti goy orman tuğay ağaçıñda
Khurmetti babamızdıñ zıyaratı + qaldıñ goy küçesiniñ arasında
Monçaña molamızdıñ tasın alıp + ağaçın, mujik, otqa cağasıñ da.

Yani: Sarı Arkadaki geniş yayla ve konuşlarımız, bütün orman ve tuğay sahalariyle beraber bizden ayrıldı (Rus malı oldu); muhterem babalarımızın ziyaretgâh mezarları (rus köyleri) küçeleri arasında kaldı; sen de ey mujik!, Rus!, bizim mola (mezar) taşlarımızı taşıyıp «monça» (yani hamam) yapmağa sarfettin, molaların ağaçlarını da odun olarak kullanıyorsun.

Amal barmı gez keldik + zamannıñ minday tarına,
«Alaş» deb «uran» istilse + kim burulmas qanına,
Fehimler deb aytamın + ferasetiñ barına.

Yani: Ne çare ki, bu kadar dar zamana rastgeldik; «alaş» diyerek «uran» (umumî millî kıyam nidası) çağrılacak olursa, kanını müdafaa eylemek için kim mutabaat etmez; şuuru olan anlar diye bu sözü söyledim.

Rus-Japon muharebesine ait yazdığı bir bilmece (cumbaq) de, Rus mağlûbiyetini tasvir ederek, Japonların galebesini, Şarkın Ruslara karşı ilk muzafferiyeti ve müstakbel zaferin mukaddemesi olarak tebcil etmişti. Eser, rus hükûmetinin dikkatini celbetti. Şâir Semipalat şehrinde tevkif olunarak, Omsk vilâyeti mahkemesi (Omski Okruykov sud) tarafından altı ay hapse mahkûm oldu. O vakitler şâirin «Bahtsız Cemal»

adlı romanı da neşrolundu. Bu vakıalardan sonra Mir Cakıp, bütün Kazakların umumî millî rehberlerinden biri sayıldı.

Ahmed ve Mir Cakıp, 1913 te Orenburgda «Qazaq» adlı bir gazete tesis ettiler. Başındaki arması, alelâde bir çadır idi. Bu gazetenin ruhu, o zaman Samarada yaşıyan **Bükeykhan oğlu Alikhan** idi. Yukarıda birkaç defa zikri geçen bu zat, Çingiz evlâdından olup, 18.inci asırda pek meşhur olan Kazak hanı Barakın (bk. yukarıda s. 210, 249) torunudur. 1869 yılında doğmuş, medresede tahsil gördükten sonra rus orta teknik mektebini ve nihayet 1894 te Âli Orman Enstitüsünü ikmal ederek, Tobıl vilâyetinde istatistik memuru, Omskta Orman Mektebi muallimi olmuş ve 1897-1903 yıllarında Rusya Ziraat Nezaretinin Sahra Vilâyetlerinde arazi tetkik heyetlerinde çalışmıştır. 1905-6 yılı inkılâbı zamanında Omskta «İrtış», «Omiç», «Gols Stepi» adlı rusça gazetelere başmuharrirlik etmiş. Gençliğinde sosyal demokrat mesleğine ve sonra kadet fırkasına temayül ederek, çar hükûmetine karşı inkılâp hareketlerine iştirak etmiştir. Nihayet 1906 yılında hapsedilmişse de, «Birinci Duma»ya intihabı dolaysiyle, hapisten kurtulmuş, fakat Parlâmentonun feshi münasebetiyle yazılan meşhur Viburg hitabnamesini imza ederek tekrar hapsedilmiştir. Sonra 1917 ye kadar Samarada Ziraat bankasında hizmet etti.

Alikhanın, mezkûr gazetelerden başka, «Sibirskiye Voprosy» mecmuasnda ve diğer muhtelif mecmualarda Kazakistanın arazi meselesine ait neşrettiği mütaaddit makaleleri ve eserleri mâruftur. O cümleden, Semipalat Coğrafya Cemiyeti ve İstatistik Komitesi mecmualarnda Şarkî Kazak Hanları hayatına, o vilâyetin âsârı atikasına ve şâir Abaya ait neşrettiği makaleleri, pek mühimdir. Evvelce kazakça makaleleri «Dala vilâyeti» gazetesinde basılmıştır. 1913 te Orenburgda Ahmed ve Mir Cakıp ile birlikte «Qazaq» gazetesinin tesisinden sonra kendi ismi ve ekseriya «Kırbalası» namı müstearıyle daima makaleler yazmış, o cümleden «Qublandı» ve «Qalqaman Mamır» gibi destanların neşri münasebetiyle, Kazak destanlarına ait yazdıkları makaleleriyle, Kazak millî fikrinin nazariyatını, siyasî hukukun, ağlamakla değil, mücadele ile alınacağını isbat maksadiyle yazdığı «İki col» gibi makaleleriyle kazak siyasî hareketinin istikametini izah etmiştir. Alikhan, evvelemirde Kazakların diğer Türk kavimleriyle etnik ve harsî alâkalarına kat'iyen ehemmiyet vermiyor ve göçebe kavmin dinî taassubundan uzak olmasından istifade ederek, rus medeniyetine ilhak projesini «kazaklık» esasında tesri etmeğe çalışıyordu. Fevkalâde enerjik, ahlâkan temiz, yüksek ruhlu olan Alikhan, hakikî cemaat hâdimi bir münevver olarak tanındı. Fikir ve akidelerinin birçoğunu benimsemeyenler içinde de tam emni-

yet kazanan bu zat, rus demokrat tabakaları içinde de nüfuz ve itibarı büyük bir kazak millî lideri sayıldı. 1913-1917 yılları arasında Orenburgda «Qazaq» gazetesini neşreden Alikhan, Ahmed ve Mir Cakıp, Kazak millî hareketinin «Üç ayaklı tağanı» kesilmişlerdi, Diğer arkadaşları gibi Alikhan da Kazak millî harekâtının içine girmek, onun ihtiyaçlarını daha yakından öğrenmek neticesinde Kazakların diğer Türklerle harsî ve siyasî bağlarının takviyesi zaruretini anládı ve rus demokrat Kadet fırkasiyle alâkasını kesdiğini 1917 yılı sonunda Kazakistan millî kongresinde, bütün millet mümessilleri huzurunda ilân etti. Bu vakıa da o zaman «Alikhanın tevbesi» demekle mâruf oldu. Alikhanı 1912 de Samarada memuriyette bulunduğu zaman, türk tarihine ait neşrolunan birinci eserimi kendisine ithaf ederek göndermiştim. Kitabım, İstanbulda Yusuf Akçuraya ne gibi tesir icra etmişse, Alikhana da aynı tesiri yapmış olduğunu, gönderdiği şiir dolu güzel mektubundan anladım. O, beni, Samaraya davet etti, ben de oraya gittim ve kendisiyle yakından tanıştım. Daha ilk meclisimizde Çokan Velikhanın eserleri bahis mevzuu olmuş ve ondan sonra da Çokanın muhitini öğrenmekte Alikhan bana çok yardım etmiştir. Alikhan, Kazak edebiyatını, anane ve halkiyatını güzel bilir.

1913-1917 yılları arasında bütün belli başlı Kazak münevverlerinin naşiri efkârı olan «Qazaq» gazetesini neşreden ve Merkezî Kazakistan (Ulu tav, Arka) da en nüfuzlu zat, Bağanalı Ahmed İşan (öl. 1926)ın oğlu Mustafa Orazayef idi. Gazete, rus hükûmetinin takibine maruz kaldı. Bu münasebetle bütün Kazak efkârı umumiyesi heyecana geldi. Gazete, Çokan Velikhanın fikirlerine uygun olarak Kazakların «Sart ve Nogay» (yani Kent Türkü ve Tatar)ların koyu islâmî muaşeret ve tefekkür tarzlarına alışmaları ve eski sahra Türkünün muaşeret ananelerine sadık kaldıkları takdirde, yeni Avrupa medeniyetini daha çabuk benimseyebilecekleri fikrini ileri sürdü; Tatarlardan Kazaklar arasında ticaretle meşgul olanların, dinî işlerde rehberlik ve mürşidlik dâvasında bulunmalarına, bunların molla ve muallim sıfatiyle çalışanlardan da Kazakları tatarlaştırmak isteyenlere karşı şiddetle mücadele ettiler. Bunun neticesinde Kazak içerisine gidip yazın oradá para kazanmakta olan Tatar mollalarının birçoğu kovuldu. Her yerde Kazak millî mektepleri açıldı. Gazete, rus liberal-demokrasi muhitine meselâ Kazan türk gazetelerine nisbeten daha yakın bulunmakta idi. Hayatını, Şarkî Rusya Asyasının ve Sibiryanın gayri rus milletlerinin Ruslarla hukukta müsavatı için mücadele ile ve bu milletlerin etnoğrafisine ait tetkikatla geçiren Grigori Potanin'in, 1915 yılındaki sekseninci yıldönümü münasebetiyle «Qazaq» gazetesi de iki sayısını buna ayırmış, Mir

Cakıp, Alikhan, Hayreddin Balgınbay, bu ihtiyar rus liberal demokratına karşı samimî sevgi hislerini izhar ederek makale ve şiirler neşretmişlerdi. Bununla beraber gazete Kırım, Azerbaycan ve umum Rusya Müslümanları menafiine çalışan milliyetperver münevverler hakkında da çok hürmetkâr bir dil kullanıyordu. 1915 te Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın vefatı dolayısiyle «rahmetti babamız» diye çok takdirkârane makale neşretmiştir. Keza harbi umumî sırasında Boğazlar meselesinde rus neşriyatına ve rus siyasetine karşı pek hassasiyet gösteriyordu.

Terbiyesi ve mesleği bakımından «Qazaq» gazetesinin rehberlik ettiği hareketlere yakın bulunan münevverlerden birisi de, Kapal tümeninin Nayman oymağına mensup Sırtlan oğlu Barlıbek idi. 1891 de Petersburg Üniversitesinin şarkiyat şubesini ikmal etmiş, türk dilbiliği sahasında muallimi olan müsteşriklere yardım etmiş bir istidat sahibi idi. Mektebi ikmalinden sonra, Ruslar, kendisine ihtisasına göre iş vermediğinden, Almatı şehir emanetinde kâtiplikle meşgul olmuş, sonradan Yedisu vâlisi nezdinde bir memuriyete tâyin edilmişti. Barlıbek'in büyük kardeşi Türlübek de vâli nezdinde tercüman idi. **Barlıbek Türlübek** diye çift adla mâruf olan bu iki kardeş, şark Kazakları arasında en mâruf simalardandır. Ömürlerini cemaat hizmetine sarfetmişlerdir. Fakat her ikisi de vereme tutularak, Türlübek 1905 te ve Barlıbek 1914 te vefat etmişlerdir. Barlıbek 1906 yılından sonra memuriyetten çekilerek, ancak cemaat işleriyle meşgul olmuş ve 1911 de Kazak millî meselelerini takip etmek üzere halk tarafından Petersburga gönderilmiş ve hükûmetçe takibat ve taharriyata maruz kalmıştır. Kazakça yazılmış bazı eserleri olduğu halde, neşrolunmamıştır. Bunların arkadaşı olan ve Petersburg yol mühendisliği âli mektebini ikmal eden, yukarıda (s. 339) ismi mezkûr, Tınışbay oğlu Mehmed Can ise, «Qazaq» gazetesine bilfiil iştirak etmiştir. Yine bu gazeteye, millî edebiyat ve kültüre ait makaleleriyle iştirak edenler, Marsikoğlu ve Balgınbayoğlu adlı gençler idi.

1911-1915 yılları zarfında Troyisk şehrinde diğer bir Kazak münevveri **Mehmed Can Siralin** tarafından «Ayqab» adında iki haftalık bir mecmua neşrolundu. Bu muharrir, 1876 da vefat eden Kazak halk şâiri Siralı (=Şir Ali) Akının oğludur. Babasının marifetiyle rusça tahsil etmiştir. Bu zat «Qazaq» gazetesi naşirlerinden farklı olarak, mollalara ve Tatarlara karşı biraz mülâyim yol tutmuş, panislâmizm fikirlerine mütemayil sayılmıştır. Bu mecmuada Kazak tarihi ve halk edebiyatına ait makaleler yazıldı. Kazak hocalarına farsça aslınca da malûm olan Firdevsî'nin «Rüstem ve Suhrab» kıssasını rusçadan kazakçaya nazmen terceme ile neşretti. Yine 1911 de Batı Kazakistanda, Bükey

Ordada, ismi yukarıda (s. 266) mezkûr, Sultan Şahingeray Bükeyev ve Kulmakov tarafından «Kazakıstan» namiyle bir gazete neşrolundu. Bundan başka da Şahingeray Sultan, Bükey Ordada maarifi himaye etti. Oradaki islâmcı Kazak münevverlerinden Ömer Karaşı ile beraber Kazak ve Noğay halk edebiyatına ait çok değerli risaleler neşretti. Harbi umumîye doğru Kazak millî, içtimaî, siyasî hareketi, Abayın telkin ettiği sulh ve selâmet yolundan, Mir Cakıbın telkin ettiği cenkcu inkılâpçılık yoluna girmiş oldu.

Yeni Özbek Edebiyatı

Özbeklerin Avrupa ve rus medeniyeti tesirinde inkişaf eden yeni edebiyatı, henüz pek gençtir. Bu hususta yine «Türkistan vilâyetinin gazeti»ne, ki «Tuzemni Gazit» de denir, dönüp bakmadan geçemeyiz. Gazetenin ilk muharrirleri (Kazanlı tercümanlardan Şahmerdan İbrahimov ve H. Çanişov) yalnız resmî haberler ve «Bin-bir Gece» tercemeleriyle iktifa ettilerse de, 1883 ten 1917 yılına kadar 35 yıl bunun muharriri olan misyoner Mikola Ostroumov ise, gazete etrafında kendine göre bir «Sart edebiyatı muhiti» vücuda getirmeğe çalıştı. Buna müsait olan şerait de yok değildi. 19.uncu asrın ilk yarısında Khokand ve Khıyvada (Ömer Han ve Muhammed Rahim Han devirlerinde) eski Ali Şir Nevaîyi nümune edinen şâirler muhitinin yaşamakta olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Bu edebî hayat, Ferganede rus devrinde de yaşadı. Khokandda Mevlâna Muhyî, Mukimî, Zevkî, ve Mergilânlı Zakir Can Firkat ve eşleri, daha 1890 yılında Khokandda edebî bir muhit yaşattılar. Ostroumov, bunlardan şâir Firkat'ı kendi gazetesine celbedebildi. Şâir 1890 da Taşkende geldiğinde, umumî vâli Baron Vrevsky propaganda için istifade maksadiyle şâir Firkati rus aristokrasisinin bir balosuna davet edip, sabaha kadar süren bu meclis hakkında şiirler yazdırıp kendi gazetesinde neşretti (1890, Nr. 28).

Bir parçası şöyledir:

Saat onbirga çe bezmettiler	+	Soñra el öz cayıga 'azm ettiler,
Lik mendin kitmiş idi aql u huş	+	Lahza lahza şauq otı eylerdi cuş
Qayta körmek mümkin olsaydı debän	+	Muztarib dil sâkin olsaydı debän
El-'araz ol kiçe ey ehbablar	+	Tañgaça uçti közimdin khâblar.
Dilde bardur hali hem bu arzu	+	Kim yine körmek qılurmen cüst ü cu.

Yani: Saat onbire kadar dans ettiler, sonra herkes evine gitti, fakat benim akl-u huşum gitmişti, yalnız bunu ne zaman bir daha görmek nasib olur, ıztırab içinde bulunan kalbim ne zaman sükûnet kesbeder diye vakıt vakıt heyecanlanıyordum. Hülâsa, ey dostlar, o gece sabaha kadar uyuyamadım, şimdi de o günü görmek için aranıp duruyorum.

Ostroumov, gazetesinde Rusya ve Avrupaya seyahat eden Özbeklerin seyahatnamelerini ve Ruslarla temasta bulunan Özbeklerin hal tercümelerini neşrediyordu. Meselâ 1887 de Kharkov «Köy iğeliği sergisi»ne iştirak eden Semerkand tüccarı Mirza Bukharin'in Baku, Kharkof, Moskova ve Petersburga seyahati hâtıraları (Türkestan Vilâyeti gazetesi, 1888, Nr. 4-7); Taşkent tüccarı Taci Muhammed İsa Mehmedov'un 1900 de Baku-İstanbul yoluyla Parise seyahati (1900, Nr. 44-45); gazetenin muharrirlerinden «Settar Han Abdulgaffarov'un (1890), şâir Zakir Can Firkatin (1891, Nr. 2-23), Khudayar Hanın küçük oğlu İbniyemin Bek'in (1893, Nr. 22-28, 32) kendi elleriyle yazılan hal tercümeleri ve bilhassa rus medeniyetiyle temaslarına ait hâtıratı, Taşkent tüccarı Arifkhocanın seyahatnamesi (1894, 28) ve ilâh...

Bu gibi seyahatnamelerde Ostroumov, elbette rus medeniyetini övdürüyor, hattâ Avrupa seyahatnamelerini bile rus siyasetine göre tadil ediyordu. Böyle iken arada yine bazı ehemmiyetli fikirler de geçiyordu. Meselâ şâir Firkatin haltercümesinde Khokandda Ali Şir Nevayî edebi ananesinin ne derecede kuvvetle yaşadığı ve bu muhite yeni medeniyetin nasıl tesir ettiği pek samimî surette izah edilmiştir. Settar Han 1876 ağüstosunda Petersburgda inikat eden Beynelmilel Müsteşrikler Kongresine iştirakinden bahsederken, kongreye riyaset eden müsteşrik Grigoryev'in nutkundaki şu sözlere dikkat etmiştir: «(Muhtelif milletler arasındaki) müfrit ihtiraslar, müthis hissiyat denizi dalgaları içinde yalnız bir emin melce vardır ki, o da, muhtelif milletlere teşriki mesai imkânını veren ilim sahasıdır». Mirza Bukharin ise, Petersburgda Âsârı atika Cemiyetinin şark şubesi celsesinde Radloffun «Toktamış ve Temur Kutlug yarlıkları» mevzuuna dair, sonradan basılan, maruzası okunurken hazır bulunduğunu, kendisi hususî bir ziyafet tertip edip burada müsteşrik N. Visilovski, o zaman Petersburgda bulunan Şeyh Cemaleddin Afganî, Akhund Atâullah Bayazıdın hazır bulunduğunu, ve bundan kendisinin de müstefit olduğunu zikretmektedir. Sonradan yeni Özbek edebiyatının müessislerinden olan zevatın bir çoğu da, Ostroumovun gazetesine iştirak ettiler. O cümleden muasırımız olan şâir Fitratin İstanbulda farsça neşrettiği «Munazara» adlı risalesi, Haci Mu'in Şükrullah tarafından özbekçeye tercüme ile (1912 de) bu gazetede neşrolundu. Mahmud Khoca Behbûdî de, rusça tahsilin lüzumundan falan bahsederek makaleler yazıyordu. Bunlardan maada Ostroumov, mahallî Türkistan şâirlerinin bazı eserlerini, muhtelif efsaneler, eski şehirlere ait bazı rivayetler (meselâ «Sayram şehri tarihi») yazdırıp neşrederdi. Türkmenlerin «Mahtum quli divanı»nı da Ostroumov muhta-

saran neşretti.

Ostroumov ve arkadaşları 35 yıllık çalışmalariyle bir muhit vücuda getirdiyse de, gayet mahdut bir daireye münhasır kaldı. Bu muhitte yetişen yerlilerden Settarhan ile Kadı Alîm'den yukarıda (s. 274) bahsetmiştik. Bunlardan biri de Nezirhan oğlu YusufhanMirzadır. Gazeteye müşteri olmak, müslüman memurlar için mecburî idiyse de pek az okunurdu. 1890 da 600, 1896 da 700 nüsha kadar tabedilmiştir. Ostroumov gazetesinin dili bozuk bir şivede idi. «Sertiye» tesmiye ettiği bu dili, tatarca ve kazakçadan uzaklaştırmak için kullandığı hususî usulleri vardı. Meselâ makalelerde «kelgen», «toqtay turgan», «tilegen», «büyük», «pek», «güzel», «balıq», «geçinir», «et satar», gibi kelimeler olursa bunlara tatarca ve kazakçadır diye kızar ve «kilgan». «tokhtaydürgân», «khohlegân», «kâtte», «cûde», «çiraylîk», «belîğ», «zendegârçilik qılur», «goştfuruşluq qılur» diye tashih edermiş. Yabancı kelimelerdeki «o» harfine mukabil arabî yazıda «a» kullanmak (meselâ «vagon», «poezd» yerine «vagan», «fayiz») âhengi Taşkent şehri ahalisinin telâffuzuna göre bozmaktaki mübalâğa daha ziyade Ostroumov gazetesi zamanında takarrür etmiştir. Yoksa Khokand, Khıyva edip ve muharrirlerinin eserlerindeki dil, eski Çağatay ananesini ve düzgünlüğünü oldukça muhafaza ediyordu [262]).

Yeni Özbek edebiyatını Ostroumov muhiti sultasından kurtarmağa çalışanlar Taşkentli Münevver Kari, Abdullah Evlâni, Semerkandli müteveffa muharrir Mahmudkhoca Behbûdî, şâir Ahmed Vaslî, Behrambek Devletşahyef, Hacı Mu'în Şükrullah, Khokandda Aşur Ali Zahirî, ve diğerleridir. Şu münevver Özbeklerin hepsi, Kazaklardan farklı olarak rus mektebi terbiyesi görmeyip, ancak millî muhitte yetişen zevattr. Aldıkları yeni fikir menbaları, Azerbaycan, Osmanlı, ve Tatar neşriyatı, daha ziyade Gaspıralı İsmail beyin neşriyatı idi. Bunların eserleri

---

262) Burada gazetenin dilinden bir nümune vermek için birisinin Moskova seyahatına ait hâtıratından şu cümleleri nakledelim:

«Semer (Samara) şehride biz bârgen fayizler tokhtäb qalib bizlerniñ Meskevğa kitedürgân fayizdeğe köçub ölmâğımız lazım boldi. Badezân ol şehirni kiçiğaça hayli temaşa qıldük. İkinci kün Vayenni Sabranya bahçeside oltürgânimdä bir tatar qımızfuruşğa rast keldüm. Bol qımızfuruş adamnıñ ükesi Peterburg yaqınıdağı Kranştat'da vayenni okaznoy imam iken. Bol şehirde mescid yoq ikän. Efsus qıldım, taaccüb qıldım, ki padişah-ı a'zam İmpiratorımızınıñ zamanlarida her kim öziniñ dîn ve milletide ber qarar fârigül-bâl keyfe yeşâ' muhayyer bolğan hâlde niçun alarnıñ müsülmân bolub mescidları yoq ve kem bolsalar hem otuz evlik müsülmânler bâr ikenler. ...». («Tüzemni gazit» 1910 yılı, Nr. 78-79).

yeni (savtî) usulü elifba, kıraat, coğrafya, hesap ve tarihi islâm gibi, o zamanın Türkistanı için yeni olan mevzulara ait iptidaî ders kit^pla-riyle eski mahallî hayatı tenkit için yazılan bazı tiyatro ve hikâye kitaplarından ibaretti. Birinci özbekçe yeni usul elifbalar, Seyyid Resul Khocanın 1900 yılında Taşkentte tabolunan «Ustazi evvel», Münevver Karînin 1901 de tabolunan «Edib-i evvel» adlı eserleridir. Zikrolunan yeni özbek edebiyatı hâdimlerinden bazıları eserlerini farsça da yazmışlardır. Semerkandda Behbudî, Seyyid Ahmed Vaslî, Hacı Mu'in, Sadreddin Ayni, Bukharalı Fitrat o cümledendir. Bunlardan 1925 te vefat eden Seyyid Ahmed Vasli azerî türk şivesiyle de yazmış, eski Fuzulî'yi ve yeni Sâbir'i muvaffakiyetle taklit etmiştir. Semerkand ve Bukharada farsça yazan muharrirlerin özbekçesi zayıftır.

Tiyatro işleri, Behbudînin «Peder kûş» adlı eseriyle başlar. Mezkûr eser ilk defa olarak 1913 te Taşkentte Kalizey tiyatrosunda sahneye konulmuştur. Daha Hacı Mu'înin «Toy», Ferganeli Hekimzade Niyazinin «Açlık Kurbanları», Abdullah Bedrinin «Cuvanmerg» adlı eserleri meydana çıktı. Şiir ve hikâyelerden ve edebî eserlerden Seyyid Ahmed Vaslinin «Gencine-i hikmet», «Edeb üd-din», «'Ayn ül-edeb», Behrambek Devletşahyefin «Millî eş'ârı tercüman» adlı kitapları ve Abdullah Evlâninin halki intibaha dâvet eden şiirleri, anmaya değer. Bir de rusça tahsil eden zevattan Semerkandlı Kokanbay Abdulkhalikovun 1904 te neşrettiği «Çiçek» ve «Arıcılık» gibi pratik mevzulara ait eserlerin tercümeleri tabolundu.

İçtimaî eserlerden Abdurrauf Fıtratın «Necat» ve «'Âile» adlarında dinî ruhtaki eserleri, «Munazara» ve «Seyyah-i Hindî» hicvî ve tenkidî yazıları, Türkistanda olduğu gibi, Afganistanda da mâruf oldu (farsça yazılan bu son eser rusçaya da tercüme olunmuştur). Kazan Türklerinden de bazıları, Türkistana gidip çok mühim hizmetlerde bulunmuşlar, bazı âsâr ve gazeteler neşretmişlerdir. O cümleden Beketmir oğlu Ahmetcan, Muallim Şakir Muhtarî, Şakir Süleymanî ve muallim Muhtar Bekir ve Kari Abdurrahim Taci, İsmail Âbidof, Gazi Yunus (Gazi Âlim), Nogay Korganlı Tahir mâruftur. Bunlardan Şakir Süleymanî 4 cüz olarak çıkan «İslâm tarihi», vaktiyle Khıyva hanı İsfendiyar Han huzurunda muallimlik eden Muhtar Bekir de «Mufassal Türkistan Coğrafyası» adlı eserlerini yazmışlardır. (Bu son eser inkılâptan sonra tabolundu). Abdurrahim Taci (müstear ismi «Tiken»)nin de düzgün özbekçe güzel şiirleri vardır.

Bu eserlerle beraber 1905 inkılâbından sonra vakitli matbuat ta ilerledi. Bunlar da «Terakki» (1906-1907) (Taşkent, muharriri İsmail Âbidov), «Khurşîd» (1906-1907, Taşkent, muharriri Münevver Kari),

«Şöhret» (1907-1908, Taşkent, muharriri Abdullah Evlâni), «Asiya» (1908, Taşkent, muharriri Ahmetcan Bektemirov), «Bukhara-i şerîf» (1912-1913, Bukhara, muharriri Mirza Celâl Yusufzade, naşiri Mirbedelev), «Turan» (1912, Bukhara, muharriri Mirbedelev), «Semerkand» (1914, Semerkand, muharriri Mahmudkhoca Behbudî), «Seday-i Fergane» (1914-1915, Khokand, naşiri Abidcan Mahmud, muharriri Aşur Ali Zahirî), «Sada-i Türkistan» (1914-1915, Taşkent, muharrirleri Münevver Kari, ve Übeydullah Hoca) gazeteleridir. Bunlardan «Bukhara-i şerîf» farsça, «Semerkand» ise türkçe ve farsça idi.

Yine mecmualardan Mahmudkhoca Behbudînin 1913-1915 yıllarında Semerkandda iki haftada bir neşrettiği «Âyine» mecmuası; Molla Abdurrahman Sadıkoğlu tarafından muhafazakâr ulemanın naşiri efkârı sıfatiyle Taşkentte 1915 te başlayıp neşrolunan «Islâh» mecmuası; Aşur Ali Zahirinin 1916 yılı sonunda, bu satırları yazanın da yakından iştirakiyle Khokandda neşre başladığı aylık «Yurt» mecmuası; Taşkentte Novikov adlı bir Rus tarafından 1915 ten başlayıp ziraate ait neşrolunan aylık «Dihqân» zikredilmelidir. «Terakki», «Khurşîd», «Şöhret», «Asiya», gazeteleri, hükûmet tarafından kapatıldılar. Semerkandda çıkan «Âyine» mecmuası ve Taşkentte neşrolunan «Sada-i Türkistan» gazetesi, o zamandaki münevverlerin çoğunu kendi etrafında toplamışlardı. Yukarıda da bahis mevzuu olan bu son gazete, Özbeklerden rus mektebi görerek hususî avukatlık yapan Übeydullah Khocayevin iştiraki ile neşrolunuyordu. Übeydullah sosyalist - revolüsyonerlerden arkadaşı Vadim Çaykinle beraber Endicanda bu gazetenin rusçası demek olan «Golos Turkestana» gazetesini neşrediyorlardı.

Taşkent ve Bukharada bu sırada müslüman matbaaları tesis edildi. Taşkent zenginlerinden Gulam Hasan Arifkhanovun tesis ettiği matbaada litoğraf usuliyle pek çok farsça ve türkçe eski eserler tabolundu. Taşkentte müslüman eserleri tabeden rus matbaalarından Borsov, Bukharada Livnin matbaası da tarih ve edebiyata ait bir çok eserler, Nevaînin «Hamse»si, Ahmed Yesevînin «Divan»ı, «Tarikh-i Selim», «Tuhfetuzzâ'irîn», «Qandiyye», «Narşakhî» tarihleri, Ebamüslim rivayetleri, Temurnameler, Şehname tercemesi gibi mütaaddit eserler sarı kâğıda tabolundular.

Harbi umumî esnasında Türkistanda türk ve islâm matbuatı pek süratle ilerledi. Taşkentte yeni eserler neşri için «Türkistan» diye bir neşriyat şirketi de tesis edilmişti.

İnkılâba kadar Türkmenler içinde müstakil edebî bir hareket görülmedi. Rus hükûmetinin neşrettiği «Mecmua-i Mâverâ-i Bahr-i Khazar» da, Türkmenlerden hiçbirini kendisine celbedemedi. Tatar ve rus

matbuatına kalemleriyle iştirak edenler de azdı. Sonunculardan Khan Yomudiski, yine yukarıda (s. 370)de ismi mezkûr Mervli Emir Hacının Petersburg Üniversitesini ikmal eden oğlu Kakacan Berdiyevin bazı rus etnoğrafyacılarına (Samoyloviçe) verdiği malûmat matbudur. Khan Yomudiskinin Astarabad Türkmenlerine dair 1911 de Taşkentte neşrettiği makaleleri mühimdir. Kırgız (Kara Kırgız)lar da bu vaziyette idiler. Bunlardan Ufada Kazanlı islâm ıslâhatçılarından Ziyaeddin Kemalînin medresesinde tahsil eden Kırgız talebelerinden İşanali Arabayev, 1911 de ilk olarak kırgızca neşriyata başlayıp, Molla Kılıç adlı bir kırgız şâirinin Yedisu zelzelesine ait şiirlerini neşretti.

1917 İnkılâbından Sonraki Neşriyat

1917 de başlıyan rus inkılâbının her yılı Türkistan için bir devir oldu. O yıl sonunda bolşeviklerin hâkimiyeti yerleşip de, kendi mesleklerine uymıyan ve kendi sansürlerine tâbi olmıyan bütün neşriyatı men'edinceye kadar, Özbekistan ve Kazakistanın her tarafında muhtelif siyasî mesleklere, millî hayatın muhtelif meselelerine ait risaleler, muhtelif şehirlerde gazeteler neşrolunmaya başladı. Kazakistanda, Orenburgda «Qazaq» gazetesi 1917 yılı inkılâbından sonra da devam etti. Kazak münevverlerinden Alikhan Bükeykhan ve arkadaşlarının fikrine iştirak etmiyenlerden bir kısmı «Üç Cüz» (Üç Yüz) adında sosyalist fırka tesis edip Taşkentte haftalık «Üç Cüz» gazetesini neşrettiler (muharriri: müteveffa Kölbay Togusov idi). Kazak milliyetçileri ise, Taşkentte «Birlik tuvi» (muharrirleri: Khocan oğlu Sultanbek, Çokay oğlu Mustafa, Balğınbay oğlu Hayreddin), Semipalat'ta «Sarı Arka» (muharrirleri: Kazakların en ileri gelen münevverlerinden Abbas oğlu Halil, Marsık oğlu Rayımcan), Khan Ordası'nda «Uran» (muharriri İstanbulda tahsil gören Abdulâziz Musa) gazetelerini tesis ettiler.

Özbekistanda ise, Taşkentte «Necat» (muharriri: Münevver Kari), «Kiñeş» (Türkistan müslüman merkezi şûrasının naşiri efkârı, muharriri: Ahmed Zeki Velidi), «Turan» (muharriri: Muhammed Emin Efendizade), «Uluğ Türkistan» (muharriri: Kebir Bekir), Khokandda «Tirik Söz» (muharriri: Abidcan), «El Bayrağı» (muharriri: tarihçi Salı oğlu Bulat), Semerkandda «Hürriyet» (muharrirleri: Merhum Ekabir Şah Mansurzade ve Abdurrauf Fıtrat) gazeteleri neşrolundu. Her gazete, kendi etrafına bir gurup topluyor ve her gün inkılâp kuvvetiyle el içinden zuhur eden yeni kuvvetler o guruplara iltihak ediyorlardı. Gazetelere devam eden bir yahut birkaç yeni şâir ve türlü ihtisasa ait muharrirler meydana gelmiye başladı. Özbeklerde Abdulhamid Süleyman (Çolpan), Kazaklarda Cumbay oğlu Mağcan, Ayamlut oğlu Yusuf, o vakit bu inkılâp çağında yükselen millî şâirlerdir. Bunlardan Çol-

pan ile Magcan ileride ayrıca bahis mevzuu olacaktır. 1917 de neşrolunan muhtelif edebî ve içtimaî eserlerde, şiir mecmualarında pek tabiî olarak istisnasız bir neşat ve umut görünüyordu.

Bolşevik Devrindeki Edebiyat

Bolşevik devrinde millî edebiyat 1918-1925 yıllarında pek zayıf düştü. 1925 ten sonraki matbuat ise, tamamiyle hükûmet neşriyatına münhasır kaldı. Fakat Sovyet dahilî siyasetindeki inkılâplar neticesinde, bilhassa 1923 yılından sonra milliyetçi gençler ve biraz sonra da ihtiyarlar bile Sovyet çerçevesinde işlemeğe başladılar. Bugün vakitli türk komünist matbuatı çok genişlemiş ve bazı şehirlerde bilhassa teknik itibariyle pek mükemmel bir durumdadır. Türkçe günlük gazeteler muvaffakiyetle idare olunuyor. Matbaaları, mürettipleri, ressamları, fotoğrafları, muhabirleri hep yerli Türktür. Kazakistandaki gazeteler şunlardır: «Eñbek Tuvi» (1919-1920, Orenburg; bu gazete eski «Qazaq» gazetesinin yerine çıktı). Onun devamı olan «Eñbekçil Qazaq» (1921 den başlayıp hâlâ [1928] da devam ediyor. İlk önce Orenburgda ve şimdi Kızılordada neşrolunuyor, Kazakistan merkezi hükûmet ve fırka naşiri efkârıdır; muharriri Tuğcan oğlu Abbastır). Yine «Kidey Sözi» (Omsk 1920), «Avul Tili» (haftalık, Kızılorda), «Tilşi» (haftada 2, Almatı), «Kidey» (haftalık, Aktübe, 1925 denberi çıkıyor), «Avul» (haftada 2, Kostanay), «Cumusker Tili» (Öyşük = Gur'yevde çıkar), «Kidey Tili» (haftalık, Astarkhan), «Qazaq Tili» (haftalık, Semi'de, 1919 danberi çıkıyor) gazeteleri ve Taşkentte üniversite talebesi tarafından «Kidey Aynası» mecmuası çıkıyor. Önceleri Taşkentte «Aq Col» gazetesi (muharrirleri: Khocan oğlu Sultanbek, Bermecan oğlu Azimbek), ve ilmî edebî «Sana» mecmuası çıkıyordu; Türkistanın kabilelere göre cumhuriyetlere taksiminden sonra lâğvedildiler. Şimdi Kızılordada «Qızıl Qazakıstan», «Caña Mekteb», «Ayal Teñkdigi», «Leninşil Cas», Semide «Tañ» mecmuaları neşrolunuyor. Bunlardan «Qızıl Qazakıstan» da iktisadiyata ve «Tañ» mecmuasında edebiyat ve halkıyata ait makaleler çok bulunmaktadır. «Tañ»ın 1925-1926 yıllarında neşrolunan nüshaları, hakikaten zengindir. «İñbekşil Qazaq» gazetesi 1927 yılı 27 sonteşrininde bininci sayının bayramını etti. Bu gazete, 12-13 bin nüsha tabolunuyor. Kazakların bütün mühim kuvveleri, eski kazakçılardan Mir Cakıp da dahil olduğu halde, bu gazetede yazıyorlar. «Qızıl Qazakıstan», komünist fırka merkezinin mecmuasıdır. 1921 den bugüne (1928) kadar 68 nüsha neşrolunmuştur. «Caña Mekteb» ise, maarif komiserliğinin terbiyevî ve ilmî mecmuasıdır. 1925 tenberi 35 cüz neşrolunmuştur. «Ayal Teñdiği» kadınlara, «Leninşil Cas» gençlere mahsus mecmualardır. 1928 sonkânunundan

itibaren bir de «Caña Edebiyyat» adlı aylık büyük bir edebî mecmua neşredilmeğe başladı, ki halk edebiyatı, millî tiyatro ve sanat meselelerine tahsis edilmiştir.

Özbekistanda merkezi komünist gazetesi 1925-1928 yılında «İştirakiyyûn», sonra «Qızıl Bayraq», «Qızıl Türkistan» ve 1924 sonundanberi «Qızıl Özbekistan» adıyla çıkıyor (günlüktür, son zamanda muharriri: Kasım). Diğer şehirlerde, «Fergane» (haftada üç, Khokandda 1921 denberi), «Azad Bukhara» (haftada üç, Bukharada 1925 tenberi), «Zerefşan» (haftada üç Semerkand, 1922 denberi çıkıyor), «Yardım» (Khıyvada 1923 tenberi) gazeteleri neşrolunuyor. Mecmualardan 1925 te Taşkentte «Tañ» mecmuası neşrolunuyordu. 1923 ten başlıyarak «İnkılâb» ve sonra «Bilim Ocağı» ve «Maarif ve Oqutğuçı», yine haftalık «Yer Yüzi» ve kadınlara mahsus «Bizniñ Yol» mecmuaları neşrolunuyor. Aylık «Maarif ve Oqutğuçı», şimdi 35 kitap kadar çıktı. Kazaklardan farklı olarak özbekler mizahı seviyorlar. Mizah mecmualarından Taşkentte «Muştum», Semerkandda «Meşreb» pek makbuldür. «Muştum»da, Culkunbay gibi muktedir kalemler de yazıyor. Buradaki hicvî şiirler, ekseriya İstanbuldaki «Kalender»in şiirleri gibi eski divan vezin ve üslûbunda olduğundan, eski edebiyattan haberdar olanlar tarafından alâka ile okunuyor. Hiciv mecmualarındaki resimler de Sovyet şartlarına göre yeknesak mevzuda ise de, güzel ve mânidarları da bulunuyor.

Güzel yazılardan Türkistanın mâzi ve haline ait romanların yazıldığını işittik, fakat millî ruhta yazıldıklarından, şimdiki sovyet şartları altında tabolunamıyorlar. Bolşeviklerin biraz müsamahakâr davrandıkları yıllarda tabolunandan biri, muharrir Abdullah Kadirinin üç cüz olarak neşrettiği «Ütken künler» adlı büyük romanıdır. Münderecesi şudur: Khokand hanları zamanındaki Taşkent ekâbirinden Yusuf Bekin oğlu Ata Bek, yolsuzluğuna rağmen bir mirzanın (yani kâtibin) kızı olan Kümüş Ayım'la, birçok maceralardan sonra, evleniyor. Aynı zamanda ana ve babasının ısrariyle Taşkent beğlerinden Âlim Bansed'in kızı Zeyneb'le de evlenmek mecburiyetinde kalıyor. Bu son karısı Kümüş Ayımı, doğum esnasında zehirliyor. Ata Bek de Taşkent vâlisi tacik Kanaat Şah ordusunda Ruslara karşı muharebede (1277=1860) şehit düşüyor. Eserde Taşkendin son tarihi hayatındaki aile faciaları bahis mevzuu olmakla beraber, o zamanki muhtelif Kent Türk ve Özbek zümreleri hayatına ait güzel ve tafsilli tasvirler vardır. Taşkent vâlileri olan Azizbek, Nar Mehmed Kuşbegi, Müslümankul ve Kanaat Şah gibi tarihî şahsiyetler, Sart (Kent Türkü) ve Kıpçak kabile nizaları, umumî ve millî hisle kabile feodalizmi ruhlarının mücadelesi bahis mevzuu edli-

miştir. Eserin baş kahramanları umumiyetle vatanperverdirler. Rus istilâsına karşı koyup ciddî surette dövüşüyorlar. Kabile nizalarında da Yusuf bek ve oğlu Ata bek, vâli ve beğler şûrasında umumî millî menfaatleri müdafaa ediyorlarsa da Kohkand hanı Khudayarkhan'ın Sart ve Tacik taraftarlığını, Özbek ve Kıpçak aleyhtarlığını iltizam etmesiyle mesele karışıyor. Ata Bek ve Kümüş Ayımın zamanının edebî mahfillerinde de mevkileri vardır. Meclislerde Çağatay edebiyatı ve Fuzulî'yi okuyorlar. Mektupları çok edebîdir. Ata Bek aynı zamanda musikişinas ve askerdir. O, Akmescidin müdafaasında bulunuyor.

Bu zikrettiklerimizle beraber Kazak ve Özbeklerde iktisadî ve içtimaî ilimler ile hukuka ve teknik ilimlere ait neşriyat da vardır. Hukukî eserler tabiî ancak Sovyet sistemi esasındadır. O cümleden özbekçede Berezin'in «Ceza Hukuku», Vişnekov'un «Mülkî Hukuk», Eckstein'in «Mahkeme müstantikleri ve milis için rehber», Dilvi'nin «Cinaî işlerni sorağ toğrusida beyanatları», Vizga'nın «Cinaî mahkemelerde iş yürgüzüş revişleri» gibi eserleri neşrolunmuştur. Fırka ve amele esnaf cemiyetleri hayatına, kooperatif meselelerine dair Kazak ile Özbek ve az nisbette Türkmen şivelerinde şimdi epeyce eserler vardır.

Türkmenlerde, dediğimiz gibi, kendilerine ayrı edebiyat vücuda getirmek teşebbüsü ilkin yoktu; Kazan, Taşkent ve Baku matbuatı okunuyordu. Bolşevikler burada « müstakil Türkmen edebiyatı » vücuda getirmek teşebbüsünde bulunuyorlar. 1925 te Aşkabâdda Emir Hacının ismi yukarida geçen oğlu Kakacan'ın idaresi altında «Türkmenistan» gazetesinin neşrine başlanmıştı. Dili, azerbaycan ile özbek türkçesi arasında idi. Sonra idaresini komünistlere verip, dilini «halis türkmence»ye çevirdiler. Bu gazete, bir de köylülere mahsus «Daykhan» (yani «dihqan» = köylü) gazetesi, «Toqmaq» namında mizah mecmuası Aşkabâdda, «Ceyhun akhbârı» gazetesi (1923 ten başlıyarak) Kerki'de neşrolunmaktadır. Üstelik mektep kitapları, komünist siyasî neşriyatı da vardır. Türkmenlerde muharrir ve edibler bulunmadığından ve bu dilde edebiyat vücuda getirerek diğer Türklerden ayrı terbiye vermekte rus hükûmetince zarurî görüldüğünden, yakınlarda bizzat Moskovanın teşebbüsiyle rus muharrirlerinin bilhassa Maksim Gorkinin eserlerini türkmenceye terceme ederek bir «terceme edebiyatı» vücuda getirilmekte olduğunu yazıyorlar [262a]). Burada, ilmî sahada Türkiyede tahsil gören ve yukarıda (s. 464) ismi geçen Kulmuhammedov çalışmaktadır. Bunun «Nevaî» ve «Makhtum quli»ye ait bazı eserleri neşredilmiş olup, Köroğlu destanının neşriyle de meşgul olduğunu işittik.

262a) Bk. *Türkische Post.* 1928. Nr. 2.

Kırgız ve Karakalpak lehçesinde de edebiyat vücuda getirilmektedir. 1924 te başlayıp Törtkül şehrinde «Erkın Qaraqalpaq» gazetesi nşrolunmaktadır. O yılda muharriri Başkurtlardan Ağaydaroğlu Talha idi. Dili, özbekçe ile kazakça arasında mutavassıt bir lehçedir.

Türkistanda, türkçe edebiyatla beraber, bir de farsî-tacik edebiyatı yeniden hayat kesbetmektedir. Türklüğe karşı taciklik siyasetinin takviye edilmesi ve Tacikistanın ayrı bir idareye tâbi kılınmasiyle beraber, tacik edebiyatını genişletmek işine de başlanmıştır. Hürriyetten evvel Bukharada farsça «Bukharâ» ve «Turan» gazeteleriyle Semerkandda münteşir «Âyine» mecmuasında farsça makaleler bulunmuyordu. Hürriyetten sonra millî iran ruhunun mümessili olarak Semerkandda litoğraf usuliyle «Meş'ala-i İnkilâb» mecmuası neşredildi, (1917, muharriri: Seyyid Rıza Alizade). Fakat bu mecmua o zaman daha ziyade Türkistandaki şiî iranlılara ait gibi idi. Şimdi Tacikistanın teşkilinden sonra Semerkandda «Âvâz-i Tâcikhây-i kembağal», Düşembede «Bîdâri-i Tâcik» gazeteleri, yine Düşembede «Dâniş u âmuzgâr» mecmuası neşrolunmaktadır. Âvâz-i Tâcik gazetesinde, Türklere karşı Tacik millî hislerini kabartacak makaleler yazılıyor. Semerkand münevverlerinden Sadreddin Aynî «Tacik edebiyatı tarihi» namiyle mühim bir eser neşretti. Türkistan Taciklerinde millî İran hissinin inkişafı dolayısiyle Tahranda çıkan yarı resmî «İran» gazetesi de, Sadreddin Aynînin bu eserinden sitayişle bahsetti. Taşkentte rus müsteşrikleri ve siyasîleri tarafından «Tacikistan ve ona mücavir İran kavimlerini öğrenme cemiyeti» adiyle bir cemiyet tesis edilerek, akademik V. Barthold, profesör A.A. Sinov, Andreyev, Pankov ve diğerleri bu cemiyetin âzalarıdır. Şimdiye kadar bu cemiyet «Tacikistan», «Badakhşan ve Qatağan», «İran» adiyle mühim eserler neşretmiştir.

Maarif

Türkistanda maarif sahasındaki faaliyet son zamanlarda epeyce ilerlemektedir. Bilhassa orta tahsil ilerliyor. 1927 ders yılında Özbekistandaki orta ihtisas mektepleri ve talebelerinin durumu şöyledir: Muallim mektepleri ve «teknikum»lar 18 olup, 2264 talebesi vardır, bu talebeden 2035 i islâmdır; «ziraat teknikum»ları 7 olup, 835 talebeden 519 u islâm; «sanat teknikumları» 5 olup, 1111 talebeden 268 kadarı islâm; «fabrika mektepleri» 11 olup, 834 talebeden 481 kadarı islâm; güzel sanatlar ve musiki mektepleri talebesi 251 olup 170 kadarı islâmdır. Ceman 6.429 talebeden 4.078 kadarı islâm (yani: Özbek, Kazanlı, Kırgız-Kazak, ve Tacik) olup kalanları Rus ve Yahudidir. Bunların içinde tahsilde bulunan kız talebeler de şimdi epeyce bir yekûn teşkil etmektedir (ceman 785 kız talebe olup, bunlardan 550 kadarı muallim

mekteplerinde ve 142 kadarı «tıbbî teknikum»lardadır). Bunlardan başka siyasî ortamektepler —«Rabfak» (yani «Raboçi fakültet»— amele fakültesi)larda tahsilde bulunanlar vardır (323 talebe).

Türkistan haricinde ortamekteplerde tahsilde bulunanlardan hükûmet hesabına tahsil görenler: Almanyada 10, Moskovada 145, Bakuda 75 talebedir, ki bunlardan da mühim bir kısmı islâmlardır. Özbekistanda âli mekteplerden Taşkentte «Ortaasya Devlet Üniversitesi» ve Lenin namına Taşkentte açılan «Âli komünist üniversitesi» (ihtisaren «Saku»), 1926 da Semerkandda açılan «Âli talim ve terbiye enstitüsü» vardır. Semerkand ve Taşkent âli mekteplerinde yerli Türklerden 1927 de hükûmet hesabına 144 talebe tahsil ediyordu. Özbekistan haricindeki âli mekteplerde tahsilde bulunan talebeden Moskovada 139, Baku üniversitesinde 211, Almanya üniversitelerinde 15 talebe kaydolunmuştur. Dârülmuallimînlerdeki birçok dersler müstesna olmak üzere, umumen âli mekteplerde tedrisat rusçadır. Bir de Taşkentte Özbekler için ayrı bir üniversite tesisi fikirleri de bu yıl (1928) ısrarla ileri sürülmektedir.

İlk tahsil, ihtiyacı teminden pek uzaktır. 1926 da Özbekistanda 2958 ilkmektep bulunup, bunlarda ceman 173.746 çocuk tahsil etmiştir. 850.000 kadar çocuk da mektepten mahrum kalmıştır. Maarif hususunda memnuniyeti mucip olan bu müesseselerden bir de «sevadsızlıkla mücadele» kursları, hükûmet müesseselerine memur yetiştirmek için vücuda getirilen kısa müddetli kurslar şayanı zikirdir. Bunlardan 1927 yılında Semerkand, Taşkent, Bukhara ve Khıyvada «kâtibler kursu»nda 120, daktilograf ve istenograf kursunda 72, kooperatif kurslarında 106, usulü defteride (Buchhalter) ve istatistik kurslarında 120 ziraat ve sulama memurları kursunda 51, maliye kursunda 141, adliye kursunda 75, Khıyva usulüdefter ve istatistik kurslarında 60, Bukhara usulüdefter ve istatistik kurslarında 60, ki ceman 805 islâm talebe bulunuyor. Bundan maada komünist propagandacıları yetiştirmek için her yerde açılan «siyasî maarif kursları»nda da Türk atlebeler vardır (bu son kurslar Özbekistanda 1925 te 4 adet olup, 462 talebe okutuyordu). 1925 yılında Taşkent posta ve telgraf kurslarında 60 türk talebe okuyordu. 25 Özbek, 6 Tarançı, 13 Kazak, 3 Kırgız, ilh [263])...

Kazak-Kırgızlarda tahsil rağbeti pek yüksektir. Bunlardan meselâ 1926 da Rusya âli mektep ve üniversitelerinde 285 talebe tahsilde bulunmuştur (yani özbeklerden daha fazla). Orta mektepten sayılan talim ve terbiye teknikumları 11 (794 talebe), sanat teknikumları 18

---

263) «Aq Col» gazetesi, 28 Şubat 1925.

(1690 talebe), ziraat mektepleri 5 (764 talebe), orman mektebi bir (136 talebe), baytar mektebi bir (240 talebe), orta tıbbiye mektebi bir (120 talebe), fabrika mektepleri 6 (3025 talebe) olup, bunlarda ceman 7047 talebe vardır.

Muallimlerin % 10 kadarı kazak, kalanları rustur. Derslerin yüzde doksanı rusça talim ediliyor. Kazakıstanda şimdilik âli mektep yoksa da [264]), yakında bir Kazakistan Üniversitesi açmak teşebbüsleri vardır; ve bir iki yıl zarfında açılacaktır. Kazaklarda tahsile rağbet, öteki Türklerin hepsinden fazladır. Hattâ tahsil niyetiyle gelerek yer bulamıyan 800 kadar talebe Kızılordada maarif nezaretine hücum ettiğinden polis kuvvetiyle dağıtıldılar. Kazakistanda iptidaî mektep durumu, özbekistana göre daha kötü bir vaziyettedir. 1926 da Kazakistanda Kazakların ancak 1010, sayısı az olan Rusların se 1913 iptidaî mektebi bulunuyordu. Sovyet memleketinde, orta mektepler gibi iptidaî mektepler de, ancak hükûmet mektebi olabileceğinden, hususî iptidaî mektepler bulundurulamaz. Aynı suretle 1926 yılında Kazakistanda çocuk evleri ile çocuk bahçeleri Ruslarda 406 olduğu halde, Kazaklarda 58 idi [265]). Hususî kursalrdan Kazakistanda «siyasî sevad» mektepleri 63, hükûmet memuriyetlerine hazırlama kursları 6 (426 talebe), kâtipler kursu 1 (120 talebe), marangozluk ve demircilik kursu 6 (175 talebe). Maarif sahasındaki bütün bu ciddî faaliyetlerle beraber, ahalinin okuma ve yazmasındaki değişme pek azdır. Rusyada halkın %39 u okuma ve yazma bildiği halde, Özbekistanda ancak yüzde 8 dir.

Türkistanda üniversite hayatı henüz pek yenidir. Taşkentteki Devlet Üniversitesi ancak inkılâptan sonra tesis edildi. Altı fakültesi vardır: 1. Sovyet iktisadiyat ve sanayii (iktisadî ve hukukî şubeleri de vardır), 2. Şark fakültesi (etnoğrafya, lisaniyat, talim ve terbiye şubeleri), 3. Köy iğeliği (ziraat) fakültesi, 4. Riyaziyat fakültesi (kimya, fizikomatematik, biyoloji şubeleri), 5. Mühendis ve miliyorasyon fakültesi (bunun miliyorasyon ve su kuvveti şubeleri), 6. Tıp fakültesi. Bunlarda geçen 1927-28 ders yılında, fakültelerin sırasiyle, 720, 273, 719, 521, 523, 801, ceman 3.557 talebe okuyor. Bunlardan, maalesef, ancak 100 tatar, 66 özbek, 63 kazak, 7 türkmen, 4 uygur (tarançı) 5 başkurt, yani umumiyetle 272 kadarı yerlidir. Üniversite yanındaki hazırlık mektebinde (Rabfak'ta) ise yerliler çoktur (754 ten 466 sı yerli. Bunlardan özbek 171, kazak 93, tacik 32, türkmen 30, tarançı 37, tatar 32). Üni-

---

[264]) Bu kitap yazıldığı zaman vaziyet böyle idi, müteakiben Almatı'da Kazak Üniversitesi ve diğer bazı âli mektepler açıldı.]

[265]) *Maarif ve Oqutğuci,* 1927, Nr. 10-11.

versitede Rusyanın muktedir profesörleri vardır. Arada yerlilerden de bazı muallimler bulunuyor. Neşriyatı, 1928 yılına kadar 17 cild «Bülletin» ve 12 kitap (Travaux)dan ibarettir.

Taşkentte Lenin adına olan komünist üniversitesi, yalnız bir propaganda merkezidir. Neşriyatının (Kommunisticeskaya Mysil· mecmuası) ilmî kıymeti azdır.

İlmî Cemiyetler, Kütüphane ve Müzeler, Yeni İlmî ve Medenî Kuvvetler

Türkistan medenî hayatında sevindirici olan bir cihet de, ülke ve vilâyet mikyasındaki ilmî ve harsî cemiyetlerin, şehirlerde kütüphane ve müzelerin, tiyatro ve musiki müesseselerinin inkişafıdır. İlmî ve harsî sahada gerek Kazaklar, gerek Özbekler 1922-1923 yıllarında ciddî bir faaliyet göstermeğe başladılar. O yılda kurulan «Kazak, Kırgız bilimkamisyası» nda Dostmehmed oğlu Khalil ve Divay oğlu Ebubekir, türk destanını ihya eylemek ve muhtelif fenlere ait ders kitapları hazırlamakla meşgul oldular. O cümleden bu komisyon ihtiyar türk etnoğrafya âlimi Ebubekirin elinde toplanan türk destanları metinlerini neşre başlayıp «Edüge», «Qublandı», «Alpamıs», «Biket» ve başka destanları tabettirdi. Moskovada sürgünde bulunan Bükeykhan oğlu Alikhan ve arkadaşları da, bu gibi eserlerin neşrini ilerlettiler. «İrtarğın», «Kine Sarı», «Ersayın», «Miñ bir makal» gibi eserler neşrolundu.

Taşkent Kazak Bilim Komisyonu münderecat itibariyle çok mühim olan «Sana» mecmuasının neşrine, o yılı yine Taşkentte teşekkül eden «Özbek Bilim Heyeti» de «Bilim Oçağı» namiyle pek mühim bir mecmuanın neşrine başlamışlardı. Özbek ve Kazaklarda mezkûr teşkilât etrafında yeni ilmî kuvvetler toplanmıya başladı.. Özbeklerde Salı oğlu Bulat ve Fıtrat tarih, edebiyat ve dile ait eserler neşrettiler. Fıtrat, Nevaînin bazı eserlerini ve özbekçe sarf ve nahiv neşretti. Menşe itibariyle Astarkhan Mañgıt-Noğaylarından olan Salı oğlu Bulat (Bekbulat) ise, «Mañgıt tarihi», Sadreddin Ayni tacikçe «Tarikh-i emirân-i Mañgıt» ve özbekçe olarak «Bukhara inkılâbı tarikhi için materyallar»; halkiyat babında Gulam Zaferi «Eşuleler» (halk mânileri), Şirali Ruzi «Özbek makalları» (atalarsözü), bir de Ensari, Zarif Beşiri ve Khudaykul, tarançı halk edebiyatı nümuneleri («Uygur el edebiyatı») neşrettiler. Bu ilmî ve medenî faaliyet bir iki yıl içinde süratle inkişaf etmeğe başlamıştı. Fakat Ruslar, Taşkentte toplanan Kazak, Özbek ve Türkmen kültür kuvvetlerinin, gittikçe sıkılaşan işbirliği şeklini alan bu faaliyetlerini, 1924 te kabileleri ayrı cumhuriyetlere bölüp mevcut kuvvetleri de Semerkand, Kızılorda (Akmescit), Aşkabâd ve Frunza (Pişpek) gibi merkezlere dağıtınca, bu teşebbüsler de akim kaldı. Mamafih kabile cum-

huriyeti maarif komiserlikleri yanında yine akademik merkez yahut «Devlet ilmî şûra»ları ve onlara tâbi olan Özbekistan, Kazakıstan, Kırgızistan ve Türkmenistan «Ülke öğrenme komite»leri tesis edilmiştir. O komitelerin de ihtisaslara göre şube ve encümenleri vardır.

Bundan başka Taşkent Üniversitesinde birkaç ilmî cemiyet de vardır. «Tabiiyatçılar Cemiyeti», «Tıp Cemiyeti», «Rusya nebatat cemiyetinin Taşkent şubesi», «Tacikistan ve ona komşu İran ülkelerini öğrenme cemiyeti», «İlmî pedagoji Cemiyeti», «Ortaasya (eski Türkistan) coğrafya cemiyeti» de şimdi bu üniversiteye ilhak edilmiştir. Yine Üniversiteye tâbi olan «Çimkent nebatat istasyonu», «Nebatat bahçesi», «Ortaasya Meteoroloji enstitüsü» vardır. Bunlarda çalışanlar ruslar ise de yerlilerden iştirak edenler de gittikçe çoğalıyor. Meselâ coğrafya cemiyeti toplantılarında yerlilerden Hacı Geray, Tınışbay oğlu Mehmedcan (eski Türkistan Cumhurreisi), Tıp Cemiyeti toplantılarında Doktor Umidova, Doktor İsakhanov; Tacikistan cemiyetinin Barthold şerefine neşrettiği «'Iqd ül-cümân» mecmuasına, eski münevverlerden Tınışbay oğlu Mehmedcan, Dostmehmed oğlu Khalil, Sadık oğlu, Khan Yomudski, Divay oğlu Ebubekir iştirak etmişlerdir. İlmî pedagoji Cemiyeti toplantıları mazbatalarında İshakov; meteoroloji enstitüsü mesaisinde Baydikov gibi zevatın isimleri geçiyor.

Bunlardan başka, Üniversite fakülteleri nezdindeki talebe ilmî derneklerinde de yerli müslümanlardan yeni zuhur etmekte olan ilmî istidatların maruzaları görülmektedir. Meselâ geçen 1927-28 ders yılında Tıp talebe cemiyeti toplantısında Kutumov ve Resulov adlı talebelerin maruzaları zikredilmektedir.

Bundan maada, Rusların ayrı cumhuriyet hükûmetleri yanında tesis ettikleri «İstatistik idare»lerinin bültenlerinde, «Ortaasya su idaresi» tarafından neşrolunan «İskamukhbiri» (Vestnik Irrigatsiyi) ve «Ortaasya ve Kazakıstan iktisat idareleri» tarafından neşrolunan ilmî iktisat mecmualarında (meselâ « Narodnoe Khozaystovo Sredney » mecmuasında) yine bazı yerli müslüman istidatlarının iştirak ettiği görülmektedir. «Kazakıstanı öğrenme cemiyeti» («Qazakıstandı izertteytun qurğam») nın «hizmet» (Travaux)lerinden şimdiye kadar sekiz cilt neşrolunmuş olup, üçüncü cildi Baytursun oğlu Ahmedin ilmî ve edebî hizmetlerine tahsis edilmiştir. Yedinci cildinde ise 18. ve 19.uncu asırların ilk yarısında Kazakların isyan hareketleri («Tayman oğlu İsetay») hakkındaki makalelerle, Yedisu âsârı atikasına ait Tınışbay oğlu Mehmedcanın makalelerini ihtiva eder. Türkmenistan «Ülke öğrenme derneği» mecmualarında türkmen münevverlerinden Khan Yomudski (bu zat şimdi Yomudlu Qaraşkhan oğlu, diye imza ediyor)nın makaleleri, Taşkent, «Sa-

ku» üniversite mecmualarında Rıskuloğlunun 1916 yılındaki isyanlarına ait makaleleri neşrolundu. Özbek ilmî müesseselerinin merkezi olan «Devlet ilmî şûrası» ceman 171 âzadan ibaret olup, 1928 yılı başında teşkil edilen idare âzaları şunlardır: Atacan Haşim (reis), Sirpov (reis muavini), prof. Terleskovski, Arbuzov, İvanov, Mirkuloviç, prof. Titov, prof. Silikhanoviç, Frolov, Şâir Fıtrat, Azizov, Talışkin, Yani, 12 âzadan ancak üçü yerli Türktür. Bu müessesenin: 1. İçtimaî terbiye, 2. Teknik ilimler, 3. Siyasî ilimler, 4. İlmî usul gibi «seksiyon»ları vardır, ki müdürleri hep ruslardır.

Bu «İlmî Merkez»e tâbi olmak üzere Özbekistanın merkezinde ve vilâyet şehirlerinde ceman 20 kadar ilmî cemiyet çalışıyor. Atacan Haşimin beyanatına göre, bunlarda özbeklerden 50-60 kadar ilmî kuvveler çalışıyor. Mezkûr ilmî merkezlerin ve cemiyetlerin az çok himayesi ile yerli ilmî istidatlar, müstakil neşriyatta da bulunabiliyorlar. İlmî merkezin özbek kısmı 1926-1927 yılları zarfında 200 forma kadar «destanlar», 250 forma kadar halk hikâyeleri, 6.000 atasözü, 3.000 kadar da bilmece toplamıştır. Bunlar, tahsisat bulundukça neşredilmek üzere hazırlanan materyallerdir. Bundan başka Tarih Encümeni tarafından Fıtratın «Özbek musikisi tarihi» ve «Divan-ü lûgat-i-t-türk de eski Türk edebiyatı nümuneleri», Molla Bekcanın «Khorezm musikisi tarihi», «Khorezm Özbek makalları», Salı oğlu Bulatın «Ortaasya tarihi» neşrolundu. Daha eski zaman müelliflerinden Abdullah Balkhî, Reşideddin el-Tabîb ve Ebulgazinin eserleri neşredilmek üzeredir [266].

Kazakistandaki ilim hareketi Taşkentteki «Qazaq bilim komisyonu»nun lâğvından ve hükûmet merkezinin Kızılordaya naklinden sonra zayıf düşmüş ve müstakil ilmî neşriyatını ilerletememiştir. Mamafih orada da neşriyat hususunda olmazsa bile, «materyal toplama» hususunda ciddî faaliyet olduğunu «Eñbekişil Qazaq» gazetesinden vakit vakit öğreniyoruz. Gerek Özbek ve gerek Kazaklarda son iki yıl zarfındaki ilmî faaliyetin en mühimi olarak, Aşurali Zahirî tarafından neşredilen «rusça-özbekçe lûgat», Kemenger oğlu idaresinde sekiz kişilik bir heyetin tertip ettiği «Qazaqça rusça tilmaç» (1925) zikredilmelidir. Bu kazakça lûgatta, rusça kelimelerin mukabili meselâ osmanlıcaya aykırı olarak ekseriya tek bir kelime, türkçe kelime getirilmiştir ki şayanı dikkattir.

Kütüphanelerden en mühimi, bugün millîleşmekte olan «Taşkent Umumî Kütüphanesi»dir. Bu kütüphane, Türkistan ve Ortaasyaya ait Avrupa neşriyatının ekserisine maliktir. Şark yazma eserleri kısmı da epeyce zengindir. Fakat Bartholdun yaptığı tetkikata göre, buradaki

---

266) *Maarif ve Oqutguçı,* 1928, Nr. 11.

eserlerin mühimlerinden bazıları inkılâp zamanında çalınmış veyahut bozulmuştur [267]). Semerkand, Fergane, Aşkabâd şehir kütüphaneleri de, memleketin mühim ilmî müesseseleri sayılabilir. Yalnız şark neşriyatını havi olarak Taşkentte «Turan», Semerkandda «Behbudî» kütüphaneleri ve Bukhara ile Khıyva umumî kütüphaneleri de vardır. Bundan başka muhtelif şehir ve kasabalarda Türklere mahsus 96 kadar küçük kütüphane de bulunmaktadır.

Eskiden çarlık zamanında Semerkand ve Taşkentte tesis edilip şimdi millîleştirilmekte olan âsârıatika müzelerinden başka yakında yine Khokand, Fergane, Khorezm müzeleri teessüs etti. Taşkent, Semerkand ve Bukhara müzeleri mühim eserlere malik olup, binaları da kendilerine münasiptir. Semerkand, Bukhara ve Khıyvada bir de «Âsârıatika muhafaza komisyonları» vardır. Burada yerli ilim adamları da çalışıyor. Kazakıstan merkezi Kızılordada ve Almatı, Semi ve Kırgızistan merkezi Pişpek şehirlerinde de birer kütüphane ve millî müze vardır. Kazakistanda ayrıca 805 kadar küçük kütüphane ve «seyyar kütüphane» ile 494 kadar da okuma odası gösteriliyor ki, bunlar daha ziyade siyasî komünist terbiyesine tahsis edilen müesseselerdir.

İlim ve medeniyet uğruna gösterilen bu faaliyetlerin, Kazak ve Özbekleri yahut umumiyetle Orta Türkleri alâkadar eden meselelerin hangileri üzerinde ve ne gibi zevat tarafından yapılmakta olduğunu daha vâzıh bir surette anlatmak için, ilmî neşriyatın başlıcalarının münderecatını gözden geçirmek icap ederdi, ki kitabın hacmini daha fazla büyütmek kabil olmadığından bu işi yapamadık. İnkılâptan sonra, çıkan yeni Özbek neşriyatından «İnqilâb», «Bilim Oçağı», «Maarif ve Oqutğuçi», «Maarif ve medeniyet» mecmualarının 1923-1927 yıllarında neşrolunan nüshalarının münderecatından, İstanbulda çıkan «Türkiyat mecmuası»nın ikinci cildinde (s. 597-621) oldukça tafsilli bahsetmiştik. Burada, yalnız bu medenî faaliyetin merkezinde bulunan zevat sıfatiyle, orada zikri geçen zevatın isimlerini saymakla iktifa edelim. 1926-1927 yıllarında dil ıslahı meseleleriyle uğraşanlar: Aşur Ali, Fıtrat, Abdülhamid Çolpan, Gazi Âlim, Kayyum Ramazan, Abdurrahman Sa'di, İlbek, Şakir Süleyman, Atacan Haşim, Leningrad Üniversitesinin Edebiyat fakültesini ikmal eden Abdullah Ulvi, Behram, Mehmed Sa'id Ahrari, Khıyvalı Molla Bekcan, Haci Mu'in, Kari Rahim Taci, Devlet Rizayov, Haydar Eşrefî, Sencer Sıddık, Abdussemi, Niyazi; Maarif ve Oqutğuçi mecmuasının yazı heyeti âzalarından Rahim İn'âm, Atacan

---

267) *Bulletin de l'Académie des Sciences de Russie,* Serie VI Bd. XV (1923) p. 188 v. d.

Haşim, Nazar İnayetî, Semerkandlı Maruf Resuli, Şakir Süleyman, Mümin Khoca, Seyyid Ahmed Neziri, Mahmud Subay.

Bolşevik devrinde çıkan Kazak mecmualarının münderecatından bir kısmını, misal için, burada gösterelim: «Sana» mecmuasının 1923 te neşrolunan ilk sayısında mühendis Tınışbay oğlu Mehmedcan, «Türk ve Moğol tarihinin ana hatları»; doktor Dostmehmed oğlu Khalilin fizyoloji, teknik, heyete ait dört makalesi; Calen oğlu Kerim «Kimya sahasında yenilikler»; Divay oğlu Ebubekir «âsârıatika tetkik usulleri»; M.A. «Kazakistanın nüfusu ve ziraat istatistiği»; sonra s. 49-130 da hep edebiyat ve millî medeniyet meseleleri, folklor ve etnoğrafya malûmatı, genç şâirlerin şiir ve hikâyeleri. Mecmuanın ikinci sayısında: Batyas oğlu «Maarif meseleleri»; Tınışbay oğlu Mehmedcan, «Edige destanının tahlili»; Arkalık, «İnsanın biyoloji ve hilkat meseleleri»; Kazakıstan ilmî kongresinin mazbatalarından bir kısmı. s. 63-128 yazma eserlere ve halk edebiyatına ait makaleler ve materyaller.

«Qızıl Qazaqıstan»ın 1927 ve 1928 de neşrolunan cüzlerinde ezcümle şu makaleler bulunmaktadır: İktisadiyattan: Şerif oğlu Sabır «Kazakıstanda petrol meseleleri» (cüz 61), «Emba'da petrol istihsalinin yıllık hesabı» (cüz 71), «Emba'da petrol istihsali» (cüz 74); Kazaklardan yüksek kısım amele yetiştirme meselesi» (cüz 76-78); Kulumbat oğlu Uzukbay, «Kazakistan iktisadiyatının beş yıllığı» (cüz 64-65). «Kazakıstanın köy iktisadiyatı» (cüz 66-67); Satıbay oğlu Kanış, «Karagandı ve Spas ocaklarında maden istihsalâtı» (cüz 69-70); «Turlan mevkiindeki kurşun ocaklarının hal ve istikbali» (cüz 71); «Karsakbay ocaklarından bakır istihsalâtı (cüz 74-75); Sarımolda oğlu Kabilbek, «Kazakistan sanayii» (cüz 66-67); Toktabay oğlu Kerim, «Kazakistanda göçebeleri yerleştirme meseleleri» (cüz 71). Tarihten: Rısqul oğlu Turar, «1916 yılı kıyamı» (cüz 11-14, 15-18); Saat oğlu Alimcan, «Bükey Ordada 1917-1918 yılı inkılâbının tarihi» (cüz 61-63); Erali «Kazakistanın inkılâp tarihi» (76-78); Bekimbet oğlu, «1916 yılı Karakalpak isyanı» (cüz 61); Sarıbay oğlu, «Bükeyde inkılâp tarihi» (cüz 71). İçtimaiyat ve terbiye meselelerinden: İsa oğlu Uraz, «Milletler ve kapitalist milletler» (cüz 71); Gayıpnazar oğlu, «Kazakistanda milletler münasebeti (cüz 71); Banne «Şark memleketlerinde milliyet meseleleri» (cüz 76-78); Hamza, Kazakistanın içtimaî teşkilât usulleri» (cüz 66-67); Bayazıd, «Akmola vilâyetinde siyasî terbiye meseleleri» cüz 71); Arık kızı Naime, «Kazakıstanda kadınlar meselesi» (cüz 66-67). Edebî ve medenî meselelerden: Tokcikit oğlu Şahmerdan, «Millî edebiyat meseleleri» (cüz 59-60); «Şair Mağcanın âsârını tenkit» (cüz 64-65), «Yeni devir ve yeni medeniyet» (cüz 74-75); Elcas «Şair Çol-

panın âsârını tahlil» (cüz 64-65); Membet gelini Medine «Güzel yazılar meseleleri» (cüz 61); Örenbek, «Millî tiyatronun iki yıllık hesabı» (cüz 66-67); muhtelif şiirler ve hikâyeler.

«Caña Mekteb» mecmuası da yine bu kadar zengindir. O cümleden cüz 7-8 de «Kazakistanın tabiî coğrafyası»; Kırbalası, «Karakhanım, Başkurt hikâyesi»; cüz 9-10 da Cansüer oğlu İlyas «Ural vilâyetinde 1916 yılı merdikâr meselesi» (mezkûr sene vakıalarına ait Böltrik akın ve Alban Asanın hâtıraları); Ayüke oğlu Kanaatin 1916 yılı ikinciteşrin 21 inde mahkeme huzurunda söylediği sözler; cüz 14-15 «Tarihî materyalizm», «Kazakistan ilim encümeni tarafından kabul olunan ilmî ıstılahlar»; cüz 27 Toktıbay oğlu Kerim, «Kazakıstanda arazi meseleleri» mühimdir. «Ayal Teñdiği» mecmuasında Kazakistanda içtimaî ve siyasî sahada çalışan Kazak kadınlarının haltercümeleri ve resimleri, şiirler ve hikâyeler şayanı dikkattir. «Caña Edebiyyat» mecmuasının bu yıl neşrolunan nüshalarında Muştambay oğlu İdrisin «Abay'ın şiirlerini tahlil» adlı makalesi (sayı 7); Kaldıbay oğlunun Kine Sarı zamanına ve meşhur şâir Nurcan Akın'a ait neşrettiği malûmat (sayı 9); «Uysun Tülebek'e ait rivayetler» (sayı 11) mühimdir. Kazakların bu büyük fikir mecmuasına kalemiyle iştirak eden yazıcılar sıfatiyle şu isimler sayılmaktadır: Baydılda oğlu Abrakman (Ubeydullah oğlu Abdurrahman), Tuğcan oğlu Appas, Culdubay oğlu Moldağalı, Cusup (Yusuf) bek oğlu Gamza (Hamza), Tokcigit oğlu Şaymerdan, Sadivakas oğlu İsmail, Seypulda (Seyfullah) oğlu Seken, Mukan oğlu Sabit, Mayili oğlu Bayımbet (Bay Muhammed), Sızdık (Sıddık) oğlu Cakan, Tokmembet oğlu Askar, Cansüger oğlu İlyas, Abdıgadır (Abdülkadir) oğlu Kalmakan, Aymavut oğlu Cusupbek, Turmancan oğlu Ötebay, Mutambay oğlu İdris, Dönentay oğlu Sabit, Şana oğlu Cumat, Sersembay oğlu Cağken, Bel oğlu Örimbek, Nurcan oğlu Samat (Abdüssamed), Maldıbay oğlu Elim, Müsreb oğlu Gabit (Abid), Beken oğlu İlcas, Ormanbay oğlu Cumabay, Devletbay oğlu Mecit, Ospan (Osman) oğlu Ömer, Atavulda (Ataullah) oğlu Mansır, Urustam (Rüstem) oğlu Ziyabek, Asyarı oğlu Abdırakman, Sarıbay oğlu Şamğalı, Ayıtkoca oğlu Sabir, Kencebay oğlu Beysembay, Canıbek oğlu Canızak, Arıstan oğlu Cusupbek, İs kızı Sara, Kulcan gelini Nazipa (Nazife), Mamıt (Mahmut) gelini Emine, Balavbay oğlu Salken, Sekerbay oğlu Bekmugambet, Kemenger oğlu Kuşeke, Mamıt oğlu Akımbet (Ak Muhammed), Akmembet oğlu Canakmet (Can Ahmed), Koñgıratbay oğlu Kalcan, Bayızaq oğlu İsa. Kazaklarda yalnız edebiyata hasrolunan bu mecmuaya yazılariyle iştirak eden daimî yazıcıların sayısı böylece 45 i geçiyor, halbuki 1917 inkılâbından önce Kazak edebiyatını idare eden ve bugün

yaşıyan zevattan hiçbirisi bu fihriste girmemiştir.

Orta Türklerde çok intensif olan bu medenî faaliyetin her yer için umumî olan hastalıklı ciheti, başlanan her bir millî medenî teşebbüsün biraz sonra Rusların müdahalesiyle sekteye uğraması yahut şeklini değiştirmek mecburiyetinde kalmasıdır. Meselâ, 1923 yılında Taşkentte Özbek ve Kazak bilim ocakları tarafından başlanan ciddî neşriyat, Özbek ve Kazakların kendi ihtiyarına bırakılmış olsaydı, son beş yıl zarfında çok geniş bir ölçüde ileri gitmiş olurdu. Fakat Ruslar o faaliyeti durdurdular. Diğer bütün mecmualarda da gittikçe millî unsuru tazyik edip ortadan kaldırmak, makaleleri yalnız komünist fırkasına, Sovyet siyasetine hasretmek yolu tutuluyor. Arayere Rus Hükûmeti mümessilleri kendi makaleleriyle sokuluyorlar. Meselâ «Kızık Kazakistan» mecmuasının baş makaleleri bazan Kazakistanın rus umumî vâlisi olan Galaşçukin, Özbek mecmuasında umumî vâli Zelenski tarafından yazılmıştır. Galaşçukinin mezkûr mecmuanın 61-63 cüzlerindeki baş makalesi, «145 milyonluk rus amele ve köylüsünü hiç kimse mağlûp edemez» serlevhasını taşımaktadır. Makale cihan kapitalistlerine, Rusyayı parçalamak isteyenlere, daha doğrusu yerli milliyetçilere karşı kaleme alınmıştır. Bu gibi tehditlere aldırmıyan milliyetperver Özbek ve Kazak komünist müellif ve muharrirleri, mecmuadan yahut memleketten uzaklaştırılıyorlar.

Tiyatro ve Musiki

Tiyatro ve musiki işleriyle «qulub» yani «klüp» teşkilâtı bilhassa Özbekistanda pek muvaffakiyetle ilerliyor, belki tekmil şehirlerde, hattâ bazı büyük kasabalarda bile «heveskâr trupları» vardır. 1927 yılı sonunda Özbekistanda 30 kadar trup mevcut idi. Bunların en mühimi Taşkentteki «Özbek Devlet trupu»dur. Bu trup içerisinde tecrübeli artistler mevcuttur. 1927 de Moskovada tiyatro sanatı tahsilinde 18 Özbek genci, Baku «Dram stüdyo»sunda 10 özbek (üçü kız) talebe bulunuyordu. «Merkezi Akademi Trupu», Taşkentte önceleri Ruslar için yapılmış olan «Kalizey» (rusça: Kolızey, lâtince: Colyseum) tiyatrosunda oynuyorlar. Avrupada tahsilde bulunan özbek talebelerinden birinin [Settar-can'ın] [628]) kitabımız için özbek tiyatrosu meselesine dair yazdığı şu malûmatı dercediyoruz:

Özbek sahne edebiyatının babası, Mahmudkhoca Behbudîdir. Onun «Pederkûş»i ve «Ötken Künler» romanının müellifi Abdullah Kadiri (Culqun bay)nin «Bakhtsız Küyev» adlı piyesi birçok defa sahne-

[268) Bu çok zeki ve istidatlı genç Türkistana döndükten sonra bir milliyetçi ve garpçı sıfatiyle bolşevikler tarafından idam edildi.]

ye konulmuştur. Sahnenin eski kahramanlarından biri «Turan Gençler Cemiyeti» âzasından Nizameddin Khoca ve diğeri Bedreddin idi. İnkılâptan sonra Taşkentte kurulan «Çağatay Gürüñki» özbek tiyatroculuğunun inkişafına çok yardım etmiştir. Bu derneğin müntesiplerinden şâir Fıtrat «Abu Muslim» (5 perdelik), «Çın Süyüş» (5 perdelik), «Hind İhtilâlcileri» (6 perdelik), «Oğuz Khan» (1 perdelik), «Temür Sağanası» (1 perdelik) adında büyüklü küçüklü piyes ve dramlar yazdı. «Hind İkhtilâlcileri» ile «Temür Sağanası» sahneye konulurken, göz yaşları durmadan akmıştır. Fakat bu eserlerin hepsi, sonradan hükûmet tarafından men'edilmiştir. Sonra Gulam Zaferin özbek kadınları hayatından alınıp yazılan «Helime» (4 perdelik) adlı operası, «Erik balaları» adlı eseri, şâir Çolpan'ın eski özbek hanları hayatından alınıp yazılan «Yarqın ay» (6 perdelik) adlı eseri ve «Melike-i Turandut» tercemesi, şâir Uygurun «Türkistan tabibi» (5 perdelik) eseri ve «Endülüsün son günleri» adlı tercemesi, Gazi Yunusun «Zahhâk» adlı (9 perdelik) eseri sahneden inmez ve mütemadiyen oynanır.

Gazi Yunusun tiyatroya olan hizmeti büyüktür. Onun orijinal ve terceme olarak neşredilen diğer eserleri şunlardır: «Cahiller», «Ilmaq çömüç», «Hay Şark», «Maarif yolunda», «Khannıñ sevgisi», «Sevadsızlık belâsı», «Cehalet kurbanı», «Lokman hekim», «Lina cellâdiğa sud». Gazi Yunus aynı zamanda iyi bir tiyatro tenkitçisidir. Bundan sonra muharrir Khurşid'in telifi olan Türkiye türkçesi ile karışık özbekçe yazılan «Küçük asker», Nevaî'den çevirdiği «Leylâ u mecnun», «Ferhad u Şirin» adlı eserleri ehemmiyetlidir.

Özbekistanda bir de tiyatro ve spor teşkilâtı olan «tüde» (dernek, birlik)ler vardı. Bunlardan «Temür», «Turan», «İzci», «Türk Gücü» adlı tüdeler ve şubeleri pek meşhur idiler. Fakat rus hükûmeti 1920de bu tüdeleri dağıttı. 1921 de son «Çağatay Gürüñki» de dağıtıldı. Bundan sonra tiyatro hareketleri geriledi. Münevver Kari maarif komiseri olduğu zaman, hükûmet hesabından «Türkistan ülke tiyatro turpu»nu teşkil etmiş ve her şehirde sahneler kurmuştu. Halk, tiyatroya o kadar alışmıştı, ki 1921 de yalnız Taşkendin eski şehrinde 4-5 sahne mevcut bulunuyordu. Bunlar her gün halkla dolu oluyordu. Bunlardan biri, kışlık ve yazlık «Turan» tiyatrosudur. Kışlık kısmı çarlık zamanında eski şehirdeki en büyük rus mağazasının binasında bulunuyor; yazlık kısmı ise, Cenga denilen yerde ayrı bir binadır. Bu yazlık tiyatro binası, çok para sarfedilerek yapılmıştı. Fakat bolşevik mimarları tarafından yapılan diğer binalar gibi, bunun da altından su çıktığından yıkıldı. Sonra yerli mimarlar tarafından «Rahat bahçesi», «Gülistan» adiyle iki büyük yazlık tiyatro yapıldı. Büyük ve ehemmiyetli eserler Taşken-

din yeni şehrinde «Şark tiyatrosu» ve «Kalizey» binasında sahneye konulmaktadır. Sanatkârların meşhurlarından birisi, «Türkistan ülke tiyatro Trupu»nun eski rejisörü Uygur (Abdulmennan Mecîdi)dur ki, dram ve komedi röllerini çok iyi ifa eder. Yine Ebrar, Öktem, Kerim, Seyfi Kari, Kudretullah, («Kalizey» tiyatrosunun müdürü) ve Fethullah da mâruf artistlerdendir.

Ferganede bir «seyyar trup» tesis edilmişti. Reisi, Özbeklerin eski tiyatrocusu muallim Hamza Hekîmîdir. Onun «Fergane Falcıları» dramı ve «Karasaç» adlı operası meşhurdur. Türkiye ve Azerbaycan türkçesinden özbekçeye göçürülenlerden «Halime» ve «Arşın mal alan», çok oynanmaktadır. Sahnede kadın rollerini önceleri tatar hanımlar oynuyorlardı. Bunlardan Masume Hanımın hizmetleri çok olmuştur. O, bilhassa Halime rolünü ifa ettiğinde bir özbek ruhunu tam bir meharetle gösterebilmektedir. Şive ve ruh itibariyle tamamen özbekleşmiş bir tatar Hanımıdır. Şimdi kadın rollerini de, ekseriyetle özbek kızları ifa etmektedir. Şâir Çolpanın ve Uygurun teşebbüsiyle Moskovada tiyatroculuk sanatını öğrenmek için gönderilen 30 kadar genç erkek ve kadın sanatkârlar, 1927 de tahsillerini ikmal ederek Özbekistana dönüp geldiler ve Semarkandda resmî «Devlet Dram Trupu»nu tesis ettiler. Fakat Semerkandde münasip bina olmadığından, Şehir Tiyatrosu'nda Ruslarla münavebe ile oynamaktadırlar. Şâir Çolpan bu trup tarafından oynatılmakta olan eserler üzerinde dil ve üşlûp mütahassısı sıfatiyle çalışmakta ve eserleri lehçe bakımından işleyip düzelttikten sonra sahneye vermektedir. Bilhassa ecnebi kelimelerden temizlemek ve dili halk ruhuna ve yaşıyan dile yaklaştırmak, bunun vazifesidir. Bunun, özbek dilinin ıslahı için ehemmiyeti büyüktür. Sahnenin özbek rejisörü yine Uygurdur. Kadın artistlerden Tursunay, Sareay pek meşhurdurlar. Gayet büyük istidat gösteren Tursunay, ahlâksız arkadaşları tarafından kıskançlık yüzünden feci bir surette öldürüldü; bu da millet için büyük bir matem oldu.

Bina hususunda en mükemmel olanı Taşkent tiyatrosudur. Yapısı 6-7 yılda ikmal edilen bu bina, hakikaten muhteşemdir. Semerkandda da böyle bir bina yapılmak üzeredir. Burada bilhassa Baku tiyatro mektebini ikmal eden sanatkâr Azizbek çalışmaktadır. Khıyva ve Bukharada ayrıca sahneler vardır. Bukhara sahnesinde, Azerbaycanlı Akhundzade rejisörlük etmektedir. Son günlerde pek fazla rağbet gören eserler Çolpanın özbek tarihinden alarak telif ettiği «Polat» adlı 6 perdelik dram, Fıtratın toprak ıslahatı günlerini mevzu edinerek yazdığı «Arslan» adlı 3 perdelik eseri ve yine özbek tarihinden «Ebulfeyz Han» adlı 5 perdelik eseri ve yukarıda zikri geçen «Halime», «Leylâ ve Mec-

ıun», «Ferhad u Şirin»dir [Settarcanın sözü burada bitti].

«Kazakistan Merkezi Devlet Tiyatro Trupu», 1926 yılı zarfında 18 artistten ibaret olarak teşekkül etti. Bugüne kadar 17 piyes neşrolunmuştur. Fakat dekorasyonun fakirliğinden şikâyet ediliyor. 1927 yılı zarfında Kızılordada kış mevsiminde 42 defa temsil verilmiştir. Artistlerinden Kuanışbay oğlu Kalpek (ihtiyarlar rolünü güzel temsil eden bir komiktir), Umurzak oğlu Elevbay («Baksı» şamanlar ve el hekimleri rollerini güzel oynar), Kocamğul oğlu Serke, Abdullah oğlu Abdulhay, Candarbek oğlu Kurbanbek, Candarbek kızı Zöhre, Camkıya oğlu Malabay, mârufturlar. Piyeslerden mârufları değerli Avez oğlu Mukhtarın «Qaragöz», «Eñgilik kelebek», «Baybise Tuqal» adlı eserleri; şâir Aymavut oğlu Yusufun «Şir Niyaz», «Qanafiye (Hanefiye) Şarbanu (Şehir Banu)», «Mansapqorlar», «Râbia», «El qurganı», «Silanıñ qızı», «Taş mihman (Puşkinden)», «Sarak siri (Puşkinden)»; Turgumbay oğlu Cumat'ın «Arqalıq batır», «Torsıqbay quv»; Osman oğlunun «Zarlıq»; Saken'in «Qızıl Şuñqarlar»; Maylı oğlu Bayımbet'in «Şanşar Molda», «El mektebi», «Nikâh qıyar»; Kemenger oğlu Koşeke'nin «Altun saqıne», «Paraşıldar» adlı eserleridir. Bu eserlerin hepsi sahneye konulmuştur [269]).

Musiki meselesine gelince, Türkiye ve İstanbulun tam aksine olarak şark ve garp musikisi mücadelesini burada görmüyoruz. Türkistanda bu iki musikiye, yekdiğeriyle mücadele eden iki müstakil sanat tarzı nazariyle bakılmıyor. Taşkent musiki teknikumunda 1927 de 170 kadar Türk talebe (Rusların adedi daha fazla) tahsilde bulunuyordu. Bu mektep hem Avrupa musikisini, hem de şark musikisini talim eder. Bundan maada Taşkentte «Şark musikisini himaye Cemiyeti» de teessüs etmiştir ki, bilhassa yerli havaları toplamakla meşguldür. Türkistanda musiki mütehassısları tarafından esas olarak Avrupa musikisi alınıyor, şark musikisine ise, ona ilâve ve onu süsleyen yeni motifler vermeğe lâyık saha, mehaz ve menba nazariyle bakılıyor. Bununla beraber millî musiki de eski mevkiini muhafaza ediyor. Bu itibarla rus musikişinasları da orada şark musikisiyle çok alâkadar oluyorlar. «Özbek İlmî Merkezi»nin nezdinde «Etnoğraf Bezm Çalğı Tüdesi» vardır. 15 âzadan ibaret olan bu «tüde»nin üyelerinden Abdulkadir Nayi, Muhiddin Kari, meşhur Yusuf Kızık, Ahmedcan Koştey mârufturlar.

Bunlar 1927 de Rus Avrupasının 24 kadar şehrinde konser verdiler [270]). Özbeklerin en mâruf mugannisi olan Semerkandlı Haci Ab-

---

269) *Eñbekçil Qazaq*, 8/6/1927.

270) *Maarif ve Oqutğuçı*, 1926 Nr. 6; 1927 Nr. 5.

dulazize de devlet tarafından, kaydı hayatla, maaş (pensiye) veriliyor. Şehirli özbek ve tacik havaları, daha ziyade Türkiye havalarına benziyor, ki İran tesirindedir. Bunlardan bilhassa «Şeş maqam» namiyle mâruf Dü gâh, Se gâh, Çehâr gâh, Bayat, Şehnâz-i gülyar, Nesrullah havaları meşhurdur. Bundan başka İran klâsiklerinden Irak, Hicaz, Uşşak, Nevâ, havalarını bilenler de vardır. Yerli «küy» (hava)lerden daha ziyade Nalış, Terennüm, Gül oyun, Qaşqarça, Endicança, Dibaça, Gülbağçe, İşbay, Mirza-Devlet şarkıları, keza Terme, Lepe, Yaryar ve daha Temürlüler zamanında söylenen «Hay hay öleñ hay öleñ» havaları ve şarkıları mâruftur. Özbekistanın birçok şehirlerinde musiki mektepleri vardır. Bukhara Musiki Mektebinin müessisi ve müdürü, şâir Fıtrattır. Sonra Receb müdür oldu. Taşkent Musiki Mektebi'nin müdürü Gulam Zaferîdir. Bu zatın özbek millî musikisine yaptığı hizmet büyüktür. Onun çalışmasiyle bütün özbek mekteplerinde musiki dersleri proğrama dahil edildi. Bu mekteplerde millî musiki ile beraber Avrupa musikisi de öğretilmekte ise de, rağbet bulamamaktadır.

Taşkent musiki mekteplerinde Toyçı, Semerkand Musiki Mektebinde eski hâfız mugannilerden Haci Abdulaziz muallimlik etmektedirler. Abdulaziz, Özbek ve Tacik arasında en mâhir «dutarcı»dır. Mugannilerden Muhiddin ve Kari Yakubun idaresinde millî seyyar musiki «Bezm-Konsert» dernekleri tesis edilmiştir. Bunlarda çalışanlardan Yusuf kızı, Abdülkadir Neyçi, Atakhoca Mehmed, Baba Hâfız, Tacunisa, Khança Nisa, Kamer Hanımlar mâruftur. Türkistan devlet tiyatrosu nezdindeki daimî musiki «tüde»sinden «Türkistan (Yese)lık Sultan oğlu» pek büyük istidat göstermektedir. Bu sanatkâr meşhur Muhiddin Karinin eşi sayılıyor. Muhiddin Kari gerçekten de çok mâruf bir muganndir. Göçebe Özbek oymaklarının musikisi Kazaklarınkine pek yakındır. Bu musiki, keza Özbeklerin şamanî «Bakşı» havaları ve şarkıları bugüne kadar, maalesef, zaptedilmemiştir.

Kazak ve Kırgızların musikisi ise, şimalî «Ural-Altay türk musikisi» ile cenubî Türkistan musikisinin her ikisinden de istifade etmiştir. Yani Kazak musikisi, Türkmenler kadar değilse bile, Horasan, Mâveraünnehir, şehir musikisi tesirinden uzak kalmamıştır. Bununla beraber kırgız, kazak, karakalpak, ve başkurt musikisi, eski bozkır türk aristokrasisinin orijinal havalarını muhafaza etmiştir. Orta Türk orijinal millî musikisini arıyanların, meselâ, şu havaları cidden beğeneceklerini zannederim: «Alçağırdıñ aççı küyü» (bu Alçağır Mirza mangıt Musa Beğın oğlu olup, yukarıda s. 139 zikri geçmiştir.), «Boz aygır», «Aqsaq qulan Coçı Han», «Boz İñgen». «Qoñur qaz», «Sarı bel», «Qoş kelinçek», «İrke atan», «Ters qaqbay», «Azamat Qoca». «Bulan cigit»,

«Tatimbettiñ Solqıldağı», «Boz Turgay», «Qara curga». Bunlardan son ikisi ve «Aqsaq qulan» ile «Boz iñgen» Başkurtlarda da vardır [271]). «Aqsaq qulan» havası Çingiz'in oğlu Coçı Hana mensup bir havadır, ki bir parçası Temürlü Uluğ Beğin tarihinde (Târikh-i Arba'-i Ulûs) münderiç bulunmaktadır [272]).

«Boz iñgen» havası hakkında, bir müthis hâdiseyi mütaakıp yavrusuna verecek sütü kesilmiş olan dişi boz devenin karşısında çalınıp, nihayet kendisine süt geldiği; «Qoñur qaz» hakkında, çalındığı zaman semalara uçan kazın uçamayıp yere inmek mecburiyetinde kaldığı rivayeti söyleniyor. Kazaklar millî musikiye fevkalâde rağbet gösterirler. Münevverlerin ekserisi «dombra» (tanbure) kullanmasını bilir, şarkıların ve havaların toplanmasına gayret ederler. «Kazakistanı öğrenme cemiyeti», 1921 açlık yılını Kazak içinde geçiren rus musikişinası Zatayeviçi çalıştırarak bütün havaları toplatmış ve bu havalar, 1925 te Orenburgda «Kırgız (Kazak) halkının 1000 şarkısı» adıyla 402 sahife olarak neşrolunmuştur. Bu işe, bütün kazak münevverleri iştirak ederek musikişinasa yardım etmişlerdir.

Mâruf münevverlerin imlâ ve not ettirdikleri en ehemmiyetli şarkı ve havalar şunlardır: Bayutrsun oğlu Ahmed «Qubakhan», «Qaraköz», «Qarakoñgır», «Köroğlu» havaları; Qaratay Sultan evlâdından Medet oğlu Kanber: «Aqsaq qulan Coçı Han»; Bükey Han evlâdından Abdullah: «Qaracas», «Seytek», «İki ciren»; Cılkaydar oğlu Mukhtar: «Altay», «Navruzbay-Kine Sarı»; Ötegen oğlu Alikey: «Kine Sarı marşı»; Mukaş oğlu Eldad: «Kökçetav»; Abdurrahman oğlu Habibulla: «Emir Temir» (Aksak Temir); Orazbay kızı: «Cayıq», «Quşay»; İlen oğlu oğlu Cumas: «Qublandı»; İspul oğlu Mirza Gazi: «Aq üyrek»; Seyfullah oğlu Sadivakas: «Abılayın sevarı marşı»; Maylı oğlu Baymemet: «Sarı Arqa»; Alman oğlu: «Asav qoñgır»; Abdıkhan oğlu İmankan: «Qara corga»; Aymavut oğlu Yusufbek: «Kelinşek», «Qara turgay»; Bazan oğlu Habibullah: «İdige Mirza»; Kulbay oğlu Medet: «Kebek batır»; Osman oğlu Ebîş: «Qızcibek»; Samet oğlu Mukhtar: «Közgemen amanati»; Karaldı oğlu Baykadem: «Aq tas»; İs kızı Sare: «Sulucas»; muharrir Sıralı oğlu Mehmedcan: «Qara tav»; İhsanali oğlu Salih: «Qasqa qulan»; Oraz oğlu Haçmurat: «Qarakhan».

Bunlardan başka münevverlerden aslen Kırımlı Bigiş oğlu Abdur-

---

271) Bunlardan ikinci Bürcan ulusunda Ahmer karyesinde Sañrav Hasan adlı ozan çok iyi çalardı.

272) Prof. **Barthod**, *Ortaasya Türk tarihine ait dersler*, s. 140, bu şarkının yalnız Kara Kırgızlarda mevcut olduğunu zannetmiştir.

rahman ve Cangeldin, akınlardan (yani halk şâirlerinden) Kustan oğlu Akımkeray, Cumabay oğlu Balmukan iştirak etmişlerdir. Bu işe her milliyetçi münevver gerçekten candan iştirak etmiş, herkes bildiğini yazdırmış ve bulup kaydettirmeğe çalışmıştır. Neticede, Orta Türk millî musikisinin en seçkin havaları zaptedilmiştir. Bunlardan bazıları, artık unutulmakta olan eserler olup, meselâ «Qaraköz» havasını ancak Baytursun oğlu Ahmed bilmiştir. Şarkıların izahında, Bükeykhan oğlu Alikhan da yardım etmiştir. Münevver Kazakların kendi musikilerini bu kadar aşkla sevdiklerine hayran olan rus musikişinası Zatayoçiç, kitabının başına gayet heyecanla yazılmış bir mukaddime ilâve ederek, eseri, Kazak halkına hediye ettiğini söylemiştir. Gerçekten eserin mensur metin kısmı da baştanbaşa bir millî musiki âbidesidir.

Türkmenistanda da böyle bir teşebbüs oldu. 1928 de Türkmenistan hükûmet âzasından Atalay oğlu Kaygısız, Berenli oğlu Beşim, Böri oğlu Kümüşali, yukarıda adı geçen Kulmehmed oğlu Abdulhekim, Berdi oğlu Bekki ve Khan Yomudski'lerin gayretiyle rus musikişinası Uspenski, yanında Merv Teke Türkmenlerinden saatçı ve musikişinas Nefesali oğlu Mehmed Murad olduğu halde, Merv, Takhtabazar, Sirakhsda; Khorezmin Takhta, Pursa, Kühne-ve Yañı Ürgenç şehir ve tümenlerinde bulunup, türkmen şarkılarının en mühimlerinden 115 kadarını zapt ve kaydetmiştir. Şerh ve izahatiyle beraber 376 sahife olarak neşretmiştir. Eserin baş tarafında, şark musikisine bihakkın vâkıf olan Biliayev tarafından türkmen musikisinin tarihine ve tahliline ait yüz sahifelik bir mukaddime ilâve edilmiştir.

Türkmenlerin musikisine daha ziyade islâmî, Horasan, İran ve medenî şehir Türkü musikisi tesir göstermiştir. Meselâ Nr. 13, 14, 23 «Emir Ali Şir Nevaî»ye, Nr. 37 «Sultan Hüseyin Baykara»ya nisbet verilen havalardır. Bu esere dercolunan Köroğlu destanına ait muhtelif havalar, bilhassa «Reyhan arab» (N. 97), «Qıratım» (N. 30), «Qırat gel» (N. 76), «Qırat ıninen Köredalın» (N. 113); keza hayvanlara hitaben veyahut onların dilinden söylenen «Turna» (N. 34, 70); «Çobarat» (N. 54), «Turgay» (N. 68, 88), «Tay atım gel» (N. 85) havaları, orijinal millî eserlerdir [273]). Türkmen musikisi, Orta ve Önasya Türkleri musikisi arasında bir vasıta teşkil etmektedir; millî havaları çal-

[[273]) Köroğlu havalarından «Kırat gel», «Kırat» ile birkaç türlü «Turna» adlı havanın —ki türküsünde Keşan ve Horasan adları da geçer— Karsta ve Sahatçukurunda (İravan) bugün de söylenmekte olduğunu, Karslı olup, o çevrenin halkıyat ve etnoğrafyasiyle uğraşan bir talebem söylemektedir.]

makta en mühim âlet Başkurtlarda, Altay ve Anadoluda olduğu gibi «düdük» (ney)dir.

Son zamanlarda kazak, özbek ve türkmen musikilerini öğrenmekte, fonoğraftan geniş mikyasta istifade edilmektedir.

Bunlara ilâveten Özbekistan ve Kazakistan «Devlet kino» (sinema) heyetleri vardır. Bunlardan şimdilik Özbek hayatından beş piyes, Kazakıstanda da yine o kadarı filme alınmıştır. Fakat maalesef bunlar, yalnız Rusya hükûmeti ve Rusya hâkimiyeti lehine propaganda maksadiyle tertip edilmiştir. Millî filmlere Ruslar yol vermemektedirler.

1928 de Özbekistanda ressamlık kursu da açılmıştı, fakat her nedense kapandı. Özbekistanda 1927 yılı sonunda 139 kadar «Halk klüpleri» olup, bundan 75 kadarı Özbeklerin ve kalanları Rusların idi. Ayrıca 32 «Kadın klüpleri» vardır. Kazakistanın şehirlerinde Kazaklara mahsus ancak birkaç tane «klüp» vardır.

2

İçtimaî Hayat, Din ve Ahlâk

Cemiyet Hayatı

Türkistan şehirlerinde cemiyet hayatı eskiden de iyi inkişaf etmiş bulunuyordu. Bu itibarla Doğu Türkistanda şehir hayatı meselâ Anadolu Türk şehirlerindeki hayata nisbeten daha canlıdır. Daha 1858 yılında Çokan Sultan Doğu Türkistan şehirleri hakkında «Bura ahalisinin en iyi hususiyetlerinden biri cemiyet hayatını cidden inkişaf ettirmiş bulunmalarıdır. Bunlar, ferdî değil, cemiyet hayatını severler, şarap, musiki ve kadın olan geceler tertip edilir. Ziyafeti ev sahibi olan kadın idare eder. Bu gecelerin bir çok merasimi vardır. Burada rakıslar oluyor. Hâkim beğ (yani sancak müdürü) kendisi de raks eder. Bunlarda hususî rakkase kadınlar bulunur» diye yazmıştı [274]). 10.uncu asrın Çin seyyahlarından Vang-yen-te Doğu Türkistanın Uygur şehirlerindeki cemiyet hayatının daha çok canlı olduğunu tavsif etmiştir; orada ekâbir tarafından kadınların da iştirakiyle yemek, musiki ve raks meclisleri tertip edilir, ecnebi elçiler de oraya dâvet edilirdi. Beşbalık şehri dahilindeki gölde aileler kayıklara binerek çalgı çalıp ve şarkılar söyliyerek tenezzühler yapıyorlardı [275]).

---

724) *Sobranye Soçenenyi Çokana Valikhanova,* s. 417.

275) Bk. *Journal Asiatique,* 1847, t. IX, s. 52-66.

Batı Türkistan şehirlerinde cemiyet hayatı ise, yine canlı olmakla beraber, biraz başkacadır. Kent Türklerinin hayatını yazan Ostouvmov «Sarltar» adlı eserinin 1893, 1896 da neşrolunan ilk basımlarında «Sartlarda bizim bildiğimiz mâna ile cemiyet hayatı yoktur» demişti; 1908 de çıkan üçüncü tabında ise, bunu tashih ederek «Sartların içtimaî hayatı ayrı hususiyetlere maliktir» demektedir, ki zaten böyledir. «Ayrı hususiyetleri» yüzünden Türkistan cemiyet hayatı ecnebilerin gözüne, pek çarpmamaktadır. Cemiyet hayatının kaynak yeri pazarlardır. Bütün hayat meseleleri, cihan siyaseti hep orada konuşulur. «Uzun kulak» haberleri oradan dağılır. Hâfızlar, «meddahlar», Türkmenlerde «bakşılar» orada bulunurlar. Pazarın cemiyet hayatı eski ehemmiyetini şimdi de muhafaza etmektedir. Bunlardan başka Kazaklar da «yuğ» («aş» = «gaza») içtimaları, bütün Türkistanda düğün, sünnet «toy»ları yine cemiyet hayatını yaşatmaktadır. Batı Türkistandaki şehir cemiyet hayatının Doğu Türkistan ve Bozkır cemiyet hayatından farkı, kadının olmaması idi. O sebepten meclislerde kadın yerine erkek çocuk «betçe»ler raksederlerdi. Avrupalı seyyahlar için meraklı mevzu [276a]), millî ordu hayatı ve aile için bir felâket teşkil eden bu erkek sevgisi, vaktiyle Yunanlılar ve İranlılar tarafından getirilmiş olup, bilhassa Tacik karışık olan şehirlerde şayi idi. Türkler ve bilhassa Moğol hanları zamanında bunlar şiddetle takip olunmuştur [276b]). Çayhanelerde betçe raksı Khıyvada yasak olduğu gibi, 1872 yılındaki büyük vebada mollaların ricasına binaen rus umumî vâlisi Taşkentte ve diğer şehirlerde umumî yerlerde beçe raksını men'etmişti. Fakat müslümanların ahlâkını düzeltmekle kendi kendilerini muvazzaf görmiyen Ruslar, bir yıl sonra bu yasağı kaldırdılar [277]) ve Avrupalı seyyahlara «bezim» meclislerini göstermekten haz duydular. 1909 da Taşkentte açılan «Türkistan Ziraat Sergisinde» ayrıca bir «Betçe Pavyonu» açarak güzide betçeleri getirerek bütün sergi devamınca raksettirdiler ve «beçe şarkılarını» rusça ter-

---

276a) Bk. meselâ Schuyler, *Turkestan,* I, 132-139.

[276b) Yunanlılarda erkek sevgisi hakkında bk. Pauly - Wissowa's *Real - Encyclopädie,* XI, I, s. 897; İran ve Tibet kavimlerinde, Horasan tüccarlarında ve manihaistlerde, İranlı Khorezmlilerde bu âdet ile bunu yapanların Oğuzlarda ve diğer Türklerde katil cezası ile tecziye edilmiş olduğu hakkında bk. Z. V. Togan, *İbn Fadlan,* s. 25, 134-135. Türklerde, Eftalitlerde betçebazlık vardiyse de (bk. Tabarî, I, 873) Beladhurî'nin anlattığına göre, onlara da bu âdeti Fars vilâyeti İranlıları getirmişlerdi (Beladhurî, *Futûh,* 403).]

277) Schuyler, a. e. I, 132-3.

cümeleri ile beraber neşrettiler [278]). Rus ressamları da, bu âdete ait boyalı resimler vücuda getirerek, yerlileri hasta insanlar olarak gösteriyorlardı [279]). Türk münevverleri ve muallimleri millî ruhu aşılıyarak Türk muhitine sokulan bu gibi İran âdetleri ile mücadele ettikleri gibi, betçe oyununu da ortadan kaldırmaktadırlar. Vaktiyle İran edebiyatı tesiriyle çağatay edebiyatında da erkek sevgisini söyliyen gazel edebiyatı vücuda gelmişti. Bugünün okuyucuları, bu nevi şiirleri kızlar tarafından yiğitlere söylenmiş telâkki ederler; farsçada ve türkçede tezkir, te'nis farkı olmaması bunu kolaylaştırıyor. Türkistanın şimal kısımlarında Kazak, Başkurt ve Türkmenlerle göçebe Özbeklerde kadın, hiçbir zaman örtünüp kapanmamıştır. Kapalılık yalnız Kent Türklerinde, Taciklerde ve Tatarlarda hâkim idi. Rusya hâkimiyeti devrinde buralarda da kadın yavaş yavaş cemiyete girmeğe başladı. Nalifkin ve zevcesi «Ferganede yerli kadınlar» adıyla 1886 da neşrettikleri eserde, Fergane vilâyetinde kadının «islâm âdâbına biraz da mugayir bir yolla» cemiyete girmekte ve «betçe»leri tazyik etmekte olduğunu yazmışlardı. Sonradan maarifin intişarı, bilhassa rus mektebi, kadını hayat meydanına çıkardı. Tahsil gören kadınlar gittikçe çoğaldı. Son yıllarda Türkistanlı gençlerin gayretiyle 1923 te başlayıp şehirlerde kadınlar tamamiyle açılmıştır. İlk defa olarak müslüman türk kadınlarının açılması 17 ağustos 1923 te olmuştur. Mezkûr günde Taşkentte «Kadınlar klübü»nden beş türk kadını nutuk söyliyerek «perence» (peçe)yi açmışlardır ve bu hâdise Avrupada da ehemmiyetle kaydedilmiştir [280]). Sonra bu hareket inkılâbî bir şekil alarak, bütün müteassıpların telâşına rağmen, gençliğin gayretiyle köylere kadar yayılmıştır. Özbek gazetelerinde bilhassa komünist fırka âzaları ve memurlar, muallimler, kadınlariyle ve hemşireleri ile beraber, mecburî surette içtimaa dâvet edilir, kadınların peçesini açmak istemiyen dâvetlilerin listesi gazetelerde neşredilir, bu toplantılara gelmemek imkânsız olduğu gibi gelmiyenler memuriyetten azledilirlerdi. Böylelikle şimdi kadın, tamamiyle cemiyete girdi. Kadın spor cemiyetleri teşekkül etti. Şimdi resimli Avrupa gazetelerinde «Frauen-

---

[278]) Bk. *Kaufmanski' Sbornik,* Moskova, 1910, s. 203-218; orada dans sahnesinden alınan resimler de bulunuyor.

[279]) Bk. meselâ Verşçagin tarafından yapılan meşhur resim, Schuyler, a. e. s. 132.

[280]) Bk. Castagne, *Russie slave et Russie turque (Revue du Monde Musulman,* vol. LVI. s. 205; J. R. Mott, *The Moslim world of To-Day,* London, 1925, s. 224.

Sport in Mittelasien» (Ortaasyada kadın sporları) başlığı ile resimler görülmektedir.

Eski edebiyatta, yalnız perde arkasında parladığı şâirane tasvir edilen gözler, şimdi bu spor sayesinde erkeklere de dimdik bakmaktadır. İnkılâp sayesinde kızlar birkaç sene zarfında mektepte ve sporda erkeklerle muvazi yer tutmaktadırlar. Kazak-Kırgızlarda ise kadın açık olmakla beraber, kendisini esir haline koyan «kadınları miras» («cisir») saymak ve «mehir» («qalın») âdetleri vardı, onlar da şimdi ortadan kalktı. Çok kadın almak ise, hususî mülk ve servet ortadan kalktığı için, kendiliğinden kalkmıştır.

Türkistanda, asrî cemiyet hayatının intişarında Tatarların da mühim rolü olmuştur. Taşkentte birinci cemiyeti hayriye, 1909 yılında Tatarlar tarafından açılmıştır. Tatar kadınları daha 1908 de ilk defa Kazana geldiğim zaman çarşaflı (çapanlı) idiler. Voskresinski dedikleri caddelere çıkıp «çapan» altından «temaşa» edip dururlardı. Fakat Türkistan şehirlerindeki Kazanlı hanımlar çarşafı «Kazan» şehrindeki hanımlardan daha önce attılar. Türkistanda kadının açılmasında ve sahneye çıkmasında, kız mektebi açılıp türk kadın muallimler sınıfı vücuda gelmesinde Taşkent gibi Tatarı çok olan, şehirlerde ve Bukharada Kazanlı türk kadınlarının mühim rolü olmuştur. Bununla beraber Türkistandaki Tatarlardan birçoklarının kadınları ancak şehirli Özbek kadınlariyle beraber açılmaktadır.

Şehir Kent Türk ve Özbeklerinde bilhassa «temaşa» hevesi ve mizah temayülü büyüktür. Bu husus, tiyatronun ve komedinin inkişafına sebep olmaktadır. Bu yıl (1928) Taşkentten gelen birisi şöyle anlatıyor: «Tiyatro bizde çok inkişaf ederdi, hükûmet mâni oluyor. Millî mevzudaki piyesler memnudur. Yalnız Rusların kendileri tarafından gösterilen mevzular üzerinde ve kendi emirleriyle yazılan ve yahut tercüme edilen eserler sahneye konuluyor. Millî bir eser sahneye vaz'edildiği gün, Kalizey'de bilet elde etmek müşkül oluyor. Sayfiye ve bahçelerden Kalizey'e kadar iki üç saat yayan yürüyerek tiyatroya gelenler oluyor. Böyle gitseydi tiyatronun varidatı bütün masrafı kapamakla kalmayıp, sanatkârlar için de iyi bir varidat getirirdi. Tiyatroda millî eserler filhakika halkın can azığıdır. Halk kendi ruhunu mahirane ve canlı olarak gösteren millî artistleri gerçekten de candan seviyor. Başka bir şeraitte tiyatro vasıtasiyle halka her şeyi anlatmak olurdu. Fakat ne çare ki hükûmet bunun inkişafına yol vermiyor. İşi sahte ve menfur propaganda tarafına çeviriyorlar ve ahalinin tiyatro hevesi sönüyor».

Tiyatro, Türkistanda eskidenberi vardı. Buna ait en eski vesikaları Mösyü Lo Coq neşretmek üzeredir. Anadolu Türklerindeki «Karagöz»

tiyatrosu da galiba Türkistandan gelmedir. «Hayal» ve «qoğurcaq» oyunları, ve yerli akrobatlar («qızıq» ve «dârbâz»lar), «köpkeri» (yahut «kökböri»)oyunları eskiden ahalinin eğlencelerini teşkil etmişlerdir. Türkistanda hayal ve qoğurcaq tiyatrosu bu son yıllarda Barthold, Samoyloviç, ve Kamarov tarafından ilk defa bahis mevzuu edilmiştir. Semerkandda ve Khıyvada «çadırlı tiyatro» («çadır-i hayâl» yahut «Lokhtek bâz») artistleri, esbabını iki eşek üzerine atarak, köy köy gezer, yanlarında zurnacı (surnaycı) ve davulcu (daireci)ler olduğu halde 4-5 kişi olarak oyunlarını ahaliye gösterirler (qoğurcaqları perde arkasında parmakla oynatır ve kendileri görünmezler). Bu halk artistleri ve musikişinasları, eski Türkistan sınıf teşkilâtında ayrı bir «lonca» (corporation) teşkil ederlerdi. Artistlerin piri «Hazreti Cebrail»dir. Kendilerine mahsus «risale»leri olur, ki «Risalei Mehterlik» derler. Kent Türklerinde bir de «meddah»lar olur, göçebe Özbeklerde ise şâir ve kâhin «bakşı»lar vardır. Kırgız Kazaklarda yine şaman «bakşı»lar ve «akın»lar, «manasçı» destancılar vardır.

Bolşevikler her şeyi resmî propagandaları yoluna çevirmek yolunu tâkip ettikleri gibi, yerli türk meddah, bakşı, destancı ve manasçılarını da o yolda istihdam etmek isterler. Bunu yapmayıp eski millî ananelere sadık kalanları, Türk milletinin şevketli mâzisini hatırlattıklarından, kendi siyasetleri için muzır bilirler ve mahvına çalışırlar. Sovyetlerin Türkistandaki resmî gazetesi olan «Turkestanskaya Pravda» 1924 teki 23. sayısında Kırgızların «Manas» destanına temas ederek diyor ki; «Manas destanı Panturkizm fikrinin intişar ettiği devirde zâhir olmuştur. Diğer taraftan ittihadı islâm fikirlerinin intişarı sebebiyle bu destana paislâmizm fikirleri de girip yerleşmiştir. Destanın ilk kısmı hâlis millî ruhtadır. Eserin ehemmiyeti yalnız ilmî olabilir, fakat ilmî kıymeti haiz olan bu eserin Türk halkı arasında millî ve dinî hayatı muhafazaya sebebiyet vermesi imkânı vardır. Bu meselede dikkatli olmalıyız».

Destanları yaşatan zevat her yerde eskiden hep fukara züğürt insanlardı. Bolşevik devrindeki açlıkların ilk kurbanları da bunlar oldular. Mamafih Sovyet memleketinde dinî hayatın geçirdiği buhran, halkı yine o eski millî ananeleri yaşatanlara doğru sevketmektedir.

Din

Türkistanda din ve dinî müesseseler, eski ehemmiyet ve kuvvetini ilelebet kaybetmiştir. Bunun sebebi ikidir: İnkılâp devrinde halkın başına gelen felâketlerde «molla», «ahun» ve «işan»ların hiçbir faydası olmadı. Bunlar kenarda kaldılar. Ulema ve kadılar eskiden şehir ahalisi olup, tüccar unsuru hesabına yaşadıklarından onların inkırazı ile bütün kıy-

metlerini kaybettiler. O sebeptendir, ki 1892 yılı isyanında «Miñtübe İşanı» bütün Ferganeye rehber olduğu halde, son isyanlarda hiç böyle bir «kudsiyetli» zat hattâ küçük bir kıyamcı fırkanın bile başına geçmedi. Yalnız şarkî Bukharada İşan Sultan adlı birisi ortaya atılmışsa da (bk. yuk. s. 439, 466) fazla ehemmiyeti olmadı, hattâ Hacı Sami kendisini ahırda asıp öldürdüğünde ahali hiçbir türlü teessür falan göstermedi. Demek beş on yıl önce bütün Türkistan için tehlike teşkil eden ulema, kendi kendiliğinden çürümüş, bitmiş oldu. 1922 ağustosu başında bolşevikler Semarkand ulemasını, o cümleden Kadı İsa Hanı, basmacıları Rusyaya itaate dâvet için propagandacı olarak çıkarmışlardı. Açıl Bek bunları kabul ederek «Şimdi bolşevikleri bir tarafa bırakalım, biz onlara ve onlar namına söyliyenlere bakmıyoruz; yalnız vicdanınızla söyleyiniz, Allah bizim bu hareketimizden razı mı, değil mi? Buna hemen cevap veriniz!» diye sorduğundan bu ulema, kadı ve işanlar sükût edip, nihayet «Beğim, sen daha iyi bilirsin!» demişler. Bunu işitir işitmez Açıl Bek son derecede hiddetlenerek: «Siz bu kadar âciz insanlarsınız; Allahın işini de ben biliyorsam, siz, nasıl başka bir zamanda o Allah namına yalnız kendiniz söylüyorsunuz? Şimdi Ruslar namına bizi vaızlamak için gelmeğe nasıl utanmadınız? Sizin hepinizi öldürtürdüm, yalnız ihtiyarsınız, âcizsiniz, zaten kendi kendinize öleceksiniz, def'olunuz!» diyerek kovmuştur. Basmacılar da Açıl Beğin bu sözlerine tahsin etmişlerdir.

Diğer taraftan dinin ve dinî müesseselerin tamamiyle kırılmasına Sovyet dinsizlik propagandası ve Rusya medenî kanun ve nizamlarının istisnasızca her yerde tatbikı da sebep olmuştur. Umumî medenî kanunu tatbik, Türkistan için filhakika mühim bir vâkıa olmuştur. Evvelce medreseleri yaşatan «kadılık» ve «müftülük»ler daha inkılâbın bidayetinde lâğvedildi. Medreselerin varidat menbaı olan vakıflar bidayette millî maarife sarfedildiyse de, sonra tamamen hükûmetin eline geçirildi. Fakat Türkistanda basmacılık hâkim olduğundan Sovyet hükûmeti bu tedbirlerini çabuk tatbik edemedi. 25 temmuz 1922 de Sovyetler, basmacılara tesir etmek maksadiyle «halk kadıları» ve «halk biyleri» diye eski «şeriat» ve «zañ» (yani Türk kanunu örfîsi) mahkemelerini muvakkaten ihya etmişlerdi. Basmacıların maksadı bunları ihya olmadığı, bununla onlara tesir icra etmek kabil olmadığı anlaşılınca, öteki tedbirlerin tatbikatı uzun sürmedi. Basmacılığın 1924 yılında alevlenmesi münasebetiyle bolşevikler yine ulemanın yardımına müracaat ederek mart ayında Bukharada «Ulema Kongresi»ni toplayıp, Abdülaziz Han ve Uluğ Bek Mirza, Cafer Hoca, Abdullah Han, Cuybar medreselerinin ihyasına rızalık gösterip, buna mukabil basmacıları islâm düş-

manı ilân ve emîre lânet etmeği talep ettiler [281]. Fakat bu sefer de ulemanın ahaliye bir paralık tesiri olmadığı anlaşılınca vaitler ifa edilmedi. Musa Carullah Efendinin «İslâm Milletlerine» namiyle 1932 senesinde Berlinde neşrettirdiği eserinde 16-18 eylûl 1920 de Ufa'da «Rusya İslâmlarının dinî Kongresi» akdedildiği zikrediliyor ve orada (S. 41) Tatarlardan maada Başkurt, Kazak ve Türkistan müslümanları da Ufa dinî idaresine «tâbi olur» kaydı varsa da, bu kongreye Özbek, Kazak ve Başkurtların iştirakinden haberimiz olmadı. M. Castagne'nin bir makalesinde 12 haziran 1923 te Ufada toplanan «Umumî Rusya İslâmlarının Kongresi» akdedildiği, buna Azerbaycan, Bukhara, Türkistan, Kırgız-Kazaklar, Başkurt ve Kırımlıların iştirak ettikleri, hilâfet meselesinde Mustafa Kemal Paşaya müracaatta bulundukları zikredilmektedir [282]. Hakkında her halde mübalâğalı haberler verilen bu kongrelerin Özbek ve Kazaklarda dinî teşkilât vücuda getirmek hususunda bir tesiri olmamış olsa gerektir. 1926 da 7 haziran - 5 temmuzda Mekkede inikat eden kongreye Tatar ulemasiyle beraber Kazakistandan Mehdi Kadı ve Özbeklerden sabık Duma âzası Karî Abdulvahit iştirak ettiler. İngiliz ve fransız matbuatı bunu ehemmiyetle kaydetti. Achello Sekaly Kongresinin zabıt ceridesini, hesabını bile neşretmiştir [283].

Fakat biraz sonra bolşevikler, bu heyeti gönderirken, Mekkede, Hind Müslümanları arasında bolşevizmin neşri maksadını tâkip ettiklerini yazdılar. Gerek bu gibi seyahatlerin ve gerek hac seferlerinin, Türkistanda dinî müesseseleri yaşatmak yolunda hiçbir tesiri görülmedi. Hac, fakir ve zaruret yüzünden kalkmıştır. Bundan 3-4 yıl öncesine kadar hac, muhaceret için bir bahane oluyordu. Bolşevikler bir iki sene, birçok «hacı»ları evvelâ «Çeka» eleğiyle eledikten sonra propaganda için kapalı rus vapurlarında Ciddeye götürüp, yine orada artık «hakikî islâm» kesilen ve hacılarla beraber «hacceden» Cidde konsolosları (Hikmetullah Bikkeneyev, Molla Ferit Hüsnü, İbrahim Emirkhan, Hakîmov, Nezir Turekulov) nezaretinde hac kıldırıp, aynı kapalı vapurda Odesaya götürmüşlerdi.. Fakat bu «propaganda hacları»ndan da faydadan ziyade, hariçten «yabancı ideoloji ithalâtı» tehlikesi gibi zarar görüldüğünden terkedildi. Demek inkılâptan sonra din, Rusyada ve Türkistanda kendi başına bir âmil değil, yalnız hükûmetin, şu veya bu siyasetine bazan âlet ittihaz edilmiş ve onunla kendi kıymetini bir defa daha düşürmüştür. Türkiyede «lâik» idarenin tesisi de, Türkistan mollaları-

---

281) *Turkistansky Pravda,* 11/3/1942.

282) *Revue du Monde Musulman,* t. 56, p. 242-4.

283) *Le Congrès du monde musulman.* Paris, 1926.

nın kanatlarını kırmak yolunda tesirsiz kalmamıştır. Hulâsa bütün Türkistanda din, bugüne kadar hiçbir ciddî dinî teşkilât vücuda getirememiş ve görülüyor ki artık kuvvetini kaybetmiştir.

Malûmdur, ki Türkistanın bütün havzalarında din, sünnî ve hanefî islâmiyettir. Yalnız Pamir Şugnan Taciklerinde İsmailîlik vardır. Bunlar, Hindistandaki Ağa Hanın müritleridir. Aralarında Nâsır-i Khusrevin bazı kıymetli eserleri (Vech al-dîn) bulunmuş ve eski «batınî»liğe dair kıymettar hâtıralar, âdât ve akideler saklanmıştır. Bir de Abbasîlerden evvelki islâmiyetin kalıntısını teşkil eden «Mervanî» mezhebinin mensupları da cenubî Pamirde nadiren bulunur. Biraz da «Babîler» vardır, ki apportonizm'i itibariyle, Sâsanî İran tüccarlarının dinî olan manihaizm'i ve Masonluğu hatırlatan bu dinin Aşkabaddaki imamları, Rus inkılâbı bidayetinde kendi ibadethanelerinde Bahaullahın da komünist ve marksist olduğunu söyleyip durdularsa da, zengin Aşkabâd bahaî tacirleri bununla mallarını kurtaramadılar. Nihayet babizmin mukadderatı da diğer dinlerin mukadderatının aynı oldu. Bukhara, Semerkand ve Cızak'ta bir miktar eski muhacir şiî İranlılar da vardır. Onlar da kendilerini diğer Tacik ve Bukharalılardan ve Azerbaycanlılardan farklı gösterip, Türkler aleyhine çalışıp durdular. Komünizme dahil olanları, kendilerini Özbek komünistlerinden farklı ve Ruslara daha yakın olan «Sol komünist» göstermeğe çalıştılar (bilhassa Bukharada). Bunların hiç birisinden bir netice çıkmadı. Bütün islâm mezheplerinin maruz kaldığı takibat, onlar için de aynı takibat idi. Netice de bu ufak tefek islâm mezhep farklarının kıymeti tamamen ortadan kalktı. Memlekette ancak «hâkim Rus» ve onun boyunduruğu ve «mahkûm yerliler» vardır; işte yalnız bu fark kalmıştır. Mamafih islâmiyet bu tazyiklerden mutazarrır olmuş ise de, eski teokratizm vasıflarından temizlenerek halis ruhaniyattan ibaret olmak itibariyle o yine kalplerde yaşıyor. Aynı zamanda bu «ruhaniyat» da gittikçe hurafeleşiyor. İşittiğimize göre Ahmed Yesevî, Hoca Bahaeddin, Hoca Ahrar ve Zengi Ata gibi mezarların ziyaretçileri, eskisinden az değildir. Felsefesini yaşatan ulemayı, medrese ve kadılarını kaybeden islâmiyet, meselâ ortodoks hıristiyanlığı gibi komünizmin lâdinliğine karşı apportonistlik yapmak değil [284], halk arasında yaşıyan ananelerle gittikçe uzlaşmak yoluna girmiştir. Zaman, bazan «baksılık» (yani şaman âyinleri) yapan «halk mollalarının» zamanıdır. 1922 yılı başında «Yekkebağ» civarında özbek şaman bakşısının ibadetlerinde hazır bulunurken, elele davul çalmakta, hay huy diye bağı-

[284]) Hindistanlı Bereketullah ve Şeyh Sa'id, Rusyada iken Kur'anla komünizmi birleştirmek yolunda makaleler yazmışlarsa da, hiçbir tesiri olmamıştır.

rıp cinleri dâvet etmekte köy imamının da iştirakini gördüm. Bakşı cezbeye geldi, halbuki daha birkaç yıl önce şaman imamların ve hocaların nezdinde bu âyinleri yapamazdı, yapsa bile kendisine meczubiyet (ekstaz) gelmezdi. Çünkü bakşı o zaman Kur'anın mümessili olan molladan, hocadan çekinirdi. Şimdi ise çekinmiyor. Bolşevizm sukut etse bile Türkistanda islâmiyet, şu son yıllar zarfında geçirdiği buhran neticesinde şeklini epey değiştirmiş olabilir. Bununla beraber son günlerde Bukharayı görenler islâmiyetin merkezlerinden addedilen bu şehirde dinsizlik, din ile alay etmenin, öteki şehirlerdekinden daha ileri gittiğini söylüyorlar. Zaten bugünkü Rusyadaki Allahsızlardan mutaassıp olanlarının mühim kısmı, önce papaz yahut imam olup, dinsizler cemiyetine intisap edenlerdir. Bukharada eski mukaddesat üzerine yapılan bu alayların, burada dinî ahlâkın eskiden de çok çürük olduğunu tamamiyle açıp göstermeğe, dinin kıymetini düşürmede daha çok iş göreceği zannolunur.

Burada, Kazaklarda islâmiyet meselesine de temas etmek icap eder. Kazakların İslâm dinini gûya ancak rus hâkimiyeti devrinde öğrendiklerini zannedenler, komünist dinsizlik teşvikatının bunlar arasında pek muvaffak olacağı ihtimalini söylerlerdi. Meselâ 1920 yılında Rus muharrirlerinden Timofi Sedelenikov ve bazı Kazak münevverleri, bunu iddia ediyorlardı. Bu, yanlış çıktı. Radloff daha 1884 te Kazaklarda şamanizmden bahsederken bunun aksini yazmış ve demiştir ki: «Kazaklar göçebe oldukları halde, şamanî Altaylılardan farklı olarak, bakışlarının vüsati, hayatta daha medenî olmaları islâmiyetten ileri geliyor. Bunlarda elbisenin, ev içinin intizamı, temizlik, aile içinde oldukça muntazam münasebet, biraz daha yüksek ahlâk, tabiî, islâmiyetin neticesidir. Kazakların islâmiyeti kabul edişinin üzerinden birçok asırlar geçmiştir. Onlardaki şamanizm kalıntılarına bakarak bunları güya ancak şimdi müslüman olmakta bulunan bir kavim diye telâkki etmek hatadır. Kazakların islâmiyetinin, diğerlerinin islâmiyetinden az çok farklı olması, yalnız hayat tarzı farkından ileri geliyor»[285]). Bu düşünce tamamen doğrudur. «Edil» ile «Çu nehri» (Bulğarla Balasagun) arasında yaşıyan ve bundan takriben bin yıl önce (349 h. = 960 m.) islâmiyeti kabul eden iki yüz bin çadırlı, yani takriben bir milyon nüfuslu olan Kazakistan Türkleri [286]) arasından, hiçbir zaman din âlimliği iddiasında bulunan kimseler çıkmamış ve hiçbir zaman dinî taassup gösterilmemiştir; mamafih o günden zamanımıza kadar herhangi bir başka din namı-

---

[285]) *Aus Sibirien.* I, 470.

[286]) İbn ül-Athîr, ed. T o r n b e r g, VIII, 396.

na yapılan teşvikata burada kimse kapılmamış ve hep müslüman kalmışlardır. Bugün de komünist dinsizliği, meselâ Bukharada ve Tataristanda görüldüğü kadar orada bir tesir icra edememiştir. «Eñbekişil Qazaq» gazetesi Kazaklar arasında dinsizlik propagandasının muvaffakiyetsizliğinden, molla ve hocaların eskisi gibi muvaffakiyetle iş gördüklerinden şikâyet ediyor. 1926 daki Mekke Kongresine giden Kazakistan Kadısı «Mehdi Kadı» da bu meseleye temas ederek, «Mescidlerimiz ve resmî mollalarımız, tahkir edilecek dinî müessesatımız olmadığından, komünistler için bizim Kazak arasında yapılacak iş yoktur.» demiştir. İşte Türkistan, belki yavaş yavaş bu «Kazakların islâmiyeti» ne doğru gidecektir.

Elbise, Ev İçi ve Aile

Türkistanda elbise meselesi, harb ve inkılâp içinde herkesin bulabildiğini giyinmesiyle kendi kendiliğinden halledildi. Avrupa elbisesine nazar zaten meselâ Türkiyede olduğu gibi, bir kült halinde değildi, artık buna dikkat eden yoktur. Bununla beraber Türkistanda Avrupa elbisesini giyinmek, eskisini taşımayı men'etmek ve Avrupa kıyafetini bir kült haline sokmak şeklinde olmamıştır. Avrupa ve eski Türkistan elbisesi muvazi yaşıyor. Yazın sıcaklarda ve evde giyilmesi pek kolay olan seki millî kıyafetlere münevverler içinde de rağbet vardır. Türkistan şehirlerinde üniversiteyi ikmal eden münevver bir genç, bir gün rus biçimi Avrupa elbisesiyle ve diğer bir gün başında «doppu» ve yahut «selle» (sarık) ve çapanla görünür. Bunda bir garâbet görülmez. Bu hususta Türkistanlılar, Japonlara benziyorlar.

Garbî ve şimalî Kazakistanda elbise ve ev içi tertibatını asrîleştirmekte Tatarların rolü olmuştur. Kazakların «taqya» yahut (kelepuş, farsça «kellepuş») ve «mesh» (kazanca çetik yani «iç etik») ve bir nevi «bişmet» (farsça «pişbend») elbisesi ekseriya Kazan usulünde idi [287]. Elbisenin yavaşça «Avrupalılaşması»nın yani yarı avrupalı şekillerin tekâmülü yine Tatarlardaki yolla gidiyordu. Ev içi de kısmen öyle idi. Şimdi ise Kazaklar asrî hayat usulünü doğrudan doğruya Ruslardan almaktadırlar. Kazakistanda millî hükûmet idare merkezi olan Semi (Alaşorda), Kızılorda, Almatı [288]) şehirleri binlerce Kazak oğullarını cel-

---

[287]) Yahudi işi sanılan bu «Taqya» (kelepuş) ların bugünkü Türklere eski Khazar Türklerinden geçmiş olması pek muhtemeldir.

[288]) «Semi Palat», «Yedi köşk» demektir; Kazakçası «Yedi tam» dır. Kalmuk hanları zamanında yapılan Yedi kule yerinde tesis edildiğinden bu ismi almıştır. Şehrin yanıbaşında neşet eden Kazak kısmı 1918 de Millî hükûmetin merkezi olmak itibariyle «Alaş orda» ismini almıştı. Kazakistanın bugünkü mer-

betmekte ve şehir hayatı süratle inkişaf etmektedir. Bu Kazak şehir hayatı, artık doğrudan doğruya rus ve avrupa şehir hayatıdır. Yalnız yemek hususunda gerek özbek ve gerek kazak münevverleri hep kendi millî yemeklerini yemektedirler. Bazı münevverlerin evlerinin bir tarafı tam avrupa usulünde, diğer tarafı da kazak usuliyle yer üzerinde döşenmiştir. Her halde Türkistanda «Avrupa» ve «Şark», meselâ Kazanda ve İstanbulda olduğu gibi, mutavassıt bir şekil bulmak esasından daha çok her ikisi de ayrı kültür şeklini muhafaza etmek esasında birleşmektedir.

Aile hayatında kaydedilmesi lâzım gelen cihet, Ruslarla temas edenler arasında rus kadınları ile evlenmenin çoğalmasıdır. Bu, Türkistan için büyük bir tehlikedir. Malûmdur, ki yekdiğerine müsavi olan medenî milletler (meselâ İngiliz, Alman, Fransız) arasında evlenme medenî rabıtayı kuvvetlendirir; fakat siyaset, irfan ve iktisat itibariyle biri hâkim diğeri mahkûm olan milletler arasında birincisi için temsil ve diğeri için de temessül prosesini çabuklaştırıyor. Rus karısı, umumiyetle Ruslarda olduğu gibi, mutaassıp, milliyetperver ve sultalıdır. Hem okşayarak, hem de mütemadiyen hakir görerek izzeti nefsine dokunup, zevcini zillete alıştırıyor. Daha doğrusu onu eşek yapıyor. Bolşevikler ise siyasî ve idarî işlere karışan türk münevverlerinin ailesinde rus karısına, ekseriya hâkim milletin murakıbı nazariyle bakıyorlar. Karısı Rus olan bir Türk komiserine, «internasyonalist» nazariyle bakıldığından, emniyet daha fazla oluyor. O sebepten bazı imperyalistler, yalnız ikbalperestlik yüzünden türk karısını terkederek rus kadınları ile evlenmektedirler. Böyle ailelerde ev lisanı rusça olup evlât da artık rustur. Komünistler ise, ne hıristiyan ve ne de islâm isimleri vermeyip «Oktobr isimleri», yani Lenin, Stalin, Marks, Engels gibi bolşevik isimleri vermekle «evlâdım ne hıristiyan ve ne de islâm oldu» diye müteselli oluyorlar.

Bu tehlike, millî edebiyatta bilhassa «Muştum», «Meşreb» gibi mizah mecmualarında çok defa bahis mevzuu olmaktadır. Fakat böyle şeylerden bahsetmek «internasyonalistliğe aykırı» sayıldığından komünist olan muharrirler ihtiyatlı yazıyorlar. Şâir İlbekin «Maarif ve Oqutğuçı» 1926 da 7-8. sayısında bu meseleye ait neşrettiği «Yañı hayat arayan» adlı hikâyesi ve «hayat muamması» unvanlı şiiri dikkate şayandır. Hikâye de Kahhar khoca nam bir münevverin, önce evlenmiş olduğu özbek karısını, cahildir, biraz da medenî olalım diye boşayıp Av-

---

kezinin ismi «Alma ata» yazılıyorsa da bu, «Almalık» kelimesinin Kalmukça karşılığı olan «Almatu» dan muharref olsa gerektir.

rupa hayat tarzını az çok taklit edebilen diğer bir Özbek kızıyla evlendiği, fakat tam avrupalı olmak icap ettiğinde, bu kadının da muasır cemiyet hayatına yabancı kaldığını düşünerek boşayıp, Olga Vasilyvna adlı bir rus karısiyle evlendiği tasvir edilmektedir. Şiirinde ise yerli ile evlenmek lüzumu ve Rus ile evlenmenin zararlı olduğu hakkındaki münakaşalarla meselenin halledilemediği söylenmektedir:

Nâdan dep taşlandı köp khatın qızlar + El içre qaldırdı köñilsiz izler
Toldırdı yaşlerniñ qoynın «kök közler» + Bezdirdi yaşlerniñ köñlini «özler»
Bayaqış khatun qız böte dek bozlar + Qaygırıp yığlar ah urub sözler
Nege bular üçün qarşı çare yoq ? + Yüreklerge tâ key atılgusi oq ?
Yavropis'den khatın alış, öy tüzüş + Öbzek elin, ailesin dir buzuş
Kelişmeydir hiç bir yaşga bu yürüş + Kerek Özbek khatın qızın qutqarış.

Yani: Nâdandır diyerek çok (Özbek) kadın - kızları kenare atıldı, bu keyfiyet milletin kalbinde fena izler bıraktı. Gençlerimizin koynunu «gök gözler» (yani mavi gözlü rus kadınları) doldurdu, «öz» lerden (yani Özbek kızlarından) gençlerin gönülleri bezdi. Zavallı kadın ve kızlarımız annesinden ayrılmış deve yavrusu (böte) gibi inliyorlar. Haykırır, ağlar, ah diye bağırarak sözler: Neden bu işe bir çare bulunmuyor? Yüreklerimize ne zamana kadar böyle oklar yağdırılacaktır? diyor. Avurpalıdan evlenmek, onlardan aile kurmak Özbek Elini ve ailesini bozmak demektir; böyle hareket hiçbir gence yakışmaz, Özbek kadın ve kızlarını korumak lâzımdır.

Mamafih rus kadınlarıyla evlenmek henüz bulaşıcı bir hastalık halini almış değildir. Birkaç yıl öncesine kadar rus mekteplerinde daha ziyade erkekler tahsil edip, kızlar az olduğundan, münevver gençler ekseriya kendi milletinden olan ümmî kızlarla evlenmiyorlardı. Şimdi ise tahsil gören türk kızları çoğalıyor. Münevverler de o nisbette kendi cinslerinden olan kızlarla evlenme meselesinde müşkülât çekmiyorlar.

Ahlâk

Rus istilâsı zamanında Türkistanlıların ahlâkını en iyi öğrenenler: macar Vambéry, rus seferlerine iştirak eden Amerikalı Mac Gahan, Schuyler (Skayler) ve alman Radloff olmuştur. Radloff'un Kazakların ve Mâverâünnehir ahalisinin ahlâkı hakkında kendisinin Sibirya hâtıratına dercettiği [289]) tavsifleri bugün de klâsik ehemmiyeti haizdir. Tabiî, rus istilâsı zamanının bazı hususiyetleri Radloff'u da yanlışlıklara sevketmiştir. O, Zerefşan havzasındaki Özbeklerin «Tacik ve Sart» tesirine fazlaca kapıldıklarını ve cesaretlerini kaybettiklerini söylerken, yanılmıştır. Bunu,

---

[289]) *Aus Sibirien.* I. 504-528, II. 466-477.

son vakıalar göstermiştir, ki yukarıda (s. 472) izah edildi. Barthold daha bu (1928) yıl intişar eden bir eserinde, önceleri hâkim olan göçebe Türklerin istiklâl fikirlerini ve cengâverliği bugün bile iyi muhafaza ettiğini söylerken [290]), daha haklı olmuştur. Radloff, şehirli «Taçik ve Türk»leri «Köylü Özbek, Kırgız ve Karakalpaklar»a mukabil koyuyor. Bu münasebetle onun bu sözleri, bugün de eski ehemmiyetini haizdir: «Kırgız ve Karakalpaklar, zahiri âyinler (ibadetler) hususunda çok riyetkâr olmalariyle beraber, dinî taassuptan tamamiyle âridirler. Kırgızlar rus medeniyetine, şehirlilere nisbeten, daha çabuk iltihak ediyorlar. Bugün Türkistanda iki unsur yekdiğerile mücadelededir: Türk **Halk unsuru,** İran ve Arabın **İslâmiyeti;** Tacikler ve Kent Türkleri İslâmiyetin mümessilleridirler. Türklerin akıl ve fikrine bunlar hâkim olduğu zaman ahalinin hür olarak medenî inkişafına imkân yoktur. Eğer Türk «Halk unsuru» Avrupa medeniyeti tarafından yardım görürse terakki ancak o zaman mümkün olur. Türkistanın Tacikleri, Avrupay-i Osmanîdeki Rumlara benzer. Her ikisi de hilekâr, kurnaz ve çalışkandır ve paradan başka mukaddesatı yoktur. Zerefşan köylü Özbekleri insanda iyi tesir bırakıyorlar. Çünkü bunlarda şehirlilere aykırı olarak samimiyet vardır. Cismanî hizmet ve meşakkatlerden çekinmezler. Yalnız Taciklerin hile ve kurnazlıklarından çekinirler».

Bu sözleri söyleyen Radloff, Zerefşandaki Özbeklerin avam tabakalarının kendi lisanı olan sade türkçeyi okuyup yazdıklarını, kendi şivelerine bihakkın vâkıf ve sahip olup, fikirlerini avrupalı Fransızların ve Rusların münevver tabakaları gibi vâzıhça söyliyebildiklerini; tacikçe farsî yazanlar ise memurlar, mollalar, umumiyetle avam ahali hesabına yaşıyan unsurlardan ibaret olup, ifade ve fikirlerinde vüzuh olmadığını sözlerinin tekellüflü, bıktırıcı ve karışık olduğunu da ayrıca kaydetmektedir. Bütün bunlar, bugün de Radloff'un dediği gibidir. Bukhara memleketinde fars dili «emir»in, türk dili de «cedid» ve bolşeviklerin lisanı sayılır. Terakkiperver Tacik türkçe, mutaassıp emirci Türk ise ekseriya farsça konuşur, okur ve yazar. Farsça ve tükçenin bu gibi rollerinin daha Şıban Özbekleri zamanında da böyle olduğunu yukarıda (s. 196-198) yazmıştık. Şimdi Avrupa ve Türkiye kütüphanelerinde mevcut olan ve Türkistanda yazılan eserleri tetkik ederken Sır Derya havzasında, Khorezmde ve Altunorda'da, bilhassa Türklerin ve Khorezmlilerin eliyle yazılan eski islâm eserleri nüshalarının diğer İslâm memleketlerinde, hattâ Horasanın diğer şehirlerinde yazılan nüshalarının, nisbeten

---

290) B a r t h o l d, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, s. 197.

daha düzgün ve dikkatli yazılmış olduğunu görüyoruz [291]. Doğu Türkistanda «Küça medeniyeti»ne mensup eserlerin [292] gösterdiği gibi, Türkistanın şimal mıntakalarında ve Khorezmde İrandan ziyade, bildiğimiz Avrupa tarzına yakın bir medeniyet yaşamış gibi görünmektedir. Zamanımızda hakikî uruğlu göçebe Türklerden tahsilde bulunanlar, Avrupa ilmî metod ve zihniyetini şehirli Türklere nisbeten daha çabuk benimsiyorlar. Zamanımızda Türkistanda uruğlu Türk unsurunun ahlâkının, umumî millî ahlâk telâkki edileceği muhakkaktır. Taciklerdeki «medenîlik» («kulturträger»lik) kalmamıştır. Münevver Tacik bile kendisini «Özbek» göstermeğe çalışıyor. Kent Türklerinin umumî millî isim olarak «Özbek» ismini almalarının bir sebebi de budur.

Kent Türk gençliğinin göçebe Türklerce «Sart ahlâkı» telâkki olunan taassuptan, tabasbus, korkaklık ve hilekârlıktan nefret ettikleri açıkça görülmektedir; bunu bilhassa Seyyid Nasır Mircelil ve Mirşeref oğlu alenen ileri sürerlerdi. Bu temayül böyle inkişaf ederse, Cenubî Türkistanda da ahlâk, İran kültürü tesirlerinden sıyrılarak Kazaklar ve Köy Özbeklerininkine yaklaşacaktır. Bolşeviklerin ahlâkı da Türkistanlılara bilhassa mektep ve fırka yoluyla tesir ediyor. Sovyetler yaşarsa her halde Türkistanda ahlâkın, halkın bazı fena itiyatları rus ahlâkiyle birleşerek ters bir istikamet alacağını söyliyebiliriz. Mâverâünnehir ahalisi, İbn-i Babeh'e göre, İslâmiyetin ilk asırlarında da söz arasında ata ve anaya küfür ederlerdi [293]. Şehirli ve göçebe Türklerin hepsinde bu âdet, eskiden olduğu gibi, yaşıyordu. Yalnız münevverler bundan çekiniyorlardı. Şimdi bolşevik devrinde ise bu küfür sözleri, ekseriya rusça olarak, münevverlerin lisanında bazan avamdan daha fazla kullanılmağa başlamıştır.

3

Orta Türklerde Fikir Cereyanları.

Yukarıda bahsettiğimiz kültür hayatı Rus idaresi şartları çerçevesinde inkişaf etmekte olan fikir cereyanlarını arzeder. Bununla muvazi

---

291) Bk. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XC, ilâve s. 30*.

292) Bk. *Yeni Türkistan*, 1927, N. 7, s. 18-19: «Şarkî Türkistanda Küçalıların medeniyeti».

293) Bk. Ahmed bn. Baben, *Ra's mâl-i n-Nedîm*. Nuruosmaniye nüshası, Nr. 3296, vr. 152b.

olarak bir de çerçevenin haricine çıkan ve daha geniş ve müstakil fikir cereyanları da vakit vakit yüz göstermektedir. Bu son nevi cereyanlar, muasır medeniyetin iki yoldan tesiriyle husule gelmiştir.

1) Kırım ve Kazan vasıtasiyle İstanbuldan ve Mısırdan gelen tesir (İstanbulun Kafkasya tarikiyle tesiri 1888 yılında Kızılsu-Semerkand demiryolu hattının küşadından sonra başlamıştır). Bu harekete bidayette umum islâmların intibahı usulünde «içtihadın münkariz olmadığı»nı iddia etmek gibi dâvalarla başlanmış, buna yukarıda (s. 488) denildiği gibi Kâtip Çelebi «Cihannüma»sının, «Keşfuzzunun»un, «Târikh-i Hind al-Garbî» nin, İbrahim Hakkı «Marifetname»si v.s. matbu eserlerin tesiri olmuştur. Semerkandda Kadı Abu Said, Bukharada Khalife Niyaz Kulî Türkmen, Mir Abdul-Kerim Bukhârî, Dâmülla Khudaybirdi Baysûnî, Kazanlılardan Qurusavî ve Mercanî, [Feyizkhan oğulları, Sibiryalı Kadı Abdurreşid İbrahim, Başkurtlardan Arif Sayranî ve muahharen Türkiye, Mısır ve Hindistanda tahsil edip gelen zevat o cümledendir. Bunların bazılarının fikirlerinden yukarıda (s. 220-223) bahsettik. 19.uncu asrın en mühim mütefekkirlerinden olan **Şihabeddin Mercanî** (1815-1889) Bulgar ve Kazan tarihine ait iki ciltlik eserinde Mâverâünnehrin ve Kazakların tarihine çok yer ayırmıştır ve kendisi «tarih ile uğraşmama ve tarih kitapları okumama Semerkandli Kadı Ebu Said sebep oldu» demiştir [294]). Bu zat Rusya islâmları için her şeyden önce cehalet yüzünden gelen kaba gururdan, taassuptan, fikir durgunluğundan kurtulmak lâzımgeldiğini ileri sürmüş ve mücadele etmiş, fakat Rus esaretinden kurtuluş imkânlarını hiç de tasavvur etmemiştir. Bunun rusça öğrenip nihayet Petersburg üniversitesinde lektörlük eden talebesi **Hüseyin Feyizkhanov** (1826-1866) litoğraf usulü ile 1864 te neşrettiği bir rusça türk gramer kitabının sonuna Bukharada bulunan bir arkadaşı tarafından kendisine yazılan, oradaki medenî durgunluktan teessüfle bahseden çok interesan bir mektubunu dercetmiştir. Görülüyor, ki Hüseyin Feyizkhan o zaman Ruslar tarafından işgal edilmekte olan Türkistanın mukadderatı meseleleriyle çok candan alâkadar olmuştur. Bunun yine medreseden sonra rusça tahsil etmiş olan münevver biraderi **Abdül 'allâm Feyizkhanov** (öl. 1910) «Muharrik ül-Efkâr» ismiyle Rusya islâmlarının siyasî, bilhassa iktisadî vaziyetlerinden bahsederek 1893 te neşrettiği eserinde Edil Türkleri meseleleri ile Türkistan meselelerini tek bir kül olarak tetkik etmiştir. O, ezcümle diyor: «Kazan, Türkistan, Kazak, Sibirya ve Kafkasyanın yarısı hep bir Türk neslinden olup onların dili bir türk dilidir. Türk babamızın asıl vatanı

294) *«Mercanî mecmuası»*. Kazan 1915, s. 49.

Türkistan Zeminin maşrik tarafında Issık Köl'de, elyevm Yedisu denilen vilâyette olup kabilelere o yerden münkasim olmuştur. Elyevm Rusya mahkûmu 12 milyon müslüman Türk olup cümlesinin adedi Devleti Aliye-i Osmaniye nüfusunun yarısından fazladır» (s. 2). Ona göre (s. 8). «İptidaî tahsil meselesi hususunda Kazanlılar Türkistanlılara nisbeten biraz iyi iseler de diğer mütemeddin milletlerden çok geridirler. Ziraat hususunda Çuvaş ve Çeremşilerden bile zayıftırlar. Toprağı olmıyan Tatar, Başkurtiline hicret etmelidir (s. 23). Türkistanlı ve Ferganeliler ticaret ve dihkancılık (ziraat)te, hüner ve sanatta, bahçecilik hususunda pek ileridirler. Tatarlarda ise bahçeciliğe hiç rağbet yoktur (s. 23, 26). Hüner ve sanatta Tatarlar Kazak-Kırgızlardan biraz ileri iseler de Türkistanlılara nisbeten çok geridirler. Tatarlar el sanatı mahsullerini hep Ruslardan satın aldıkları halde Türkistanlılar bunları hep kendileri yetiştiriyorlar. Biz asrî iktisadî şeraite, makine hayatına alışmadığımızdan elimizde bulunan sanayi bile bizden Ruslara kaçıyor». «Ticaret işlerimiz iyi idi, fakat Ruslar Türkistanlılarla bilâvasıta ticaret yapmıya başlayınca bu ticaret de elimizden çıkmaya başladı; ithalâtımızla ihracatımız, varidatımızla masarifimiz mütenasip değildir, bizden her sene altı milyon ruble servet Rus eline geçiyor» (s. 36). Orta Türkler meselesini tek bir mesele telâkki eden diğer bir mütefekkir de zikri geçen **Kadı Abdürreşid İbrahimdir**. Bu zat Garbî Sibiryada Tara şehrinde eskiden yerleşmiş «Bukharlık»lardan olup 1857 de doğmuştur. Medrese tahsilini bitirdikten sonra 1880 den başlayıp İstanbulda, Mısırda ve hattâ Amerikadaki arap matbuatında Rusya Türkleri ahvalinden, Rus mezaliminden, misyonerlerden bahsederek makaleler ve ayrı risaleler neşretmiş ve bu eserlerinde kendisinin çok iyi bildiği Kazak-Kırgız ahvalini tebarüz ettirmiştir. 1902-3 yıllarında Petersburgda osmanlıca karışık tatarca olarak «Mir'at» isminde mecmua, 1905-1907 inkılâpları arasında Petersburgda türkçe olarak «Ülfet» ve arapça olarak «Tilmiz» isminde gazeteler ve kazakça olarak «Serke» isminde bir mecmua neşretti. Fikren panislâmcı olan Reşid Kadı yazılarında Türkistan ve onun mukadderatı meseleleriyle en çok meşgul olan bir mütefekkirdir. Bu yoldaki en mühim teşebbüsü Türklerle meskûn ülkelerin otonomisini elde etmek olmuştur, ki yukarıda (s. 352) bahsedildi. Buna benzeyen diğer bir mütefekkir de tarihçi şeyh **Murad Remzî** dir. Kendi rivayetine göre [295]) garbî Başkurdüstan hanlarından Bekçura Khan'ın neslinden gelen Murad Efendi Bukharada tahsil etmiş ve bugün Cun-

---

295) Nesebi hakkındaki malûmatı bana şahsan not ettirmişti; *Telfiq* c. II, s. 412, 440 da da kendisini Bekçura Khana isal eden şeceresi zikredilmiştir.

gariya merkezi olan Çögeçekte [296]) ikamet etmektedir; vaktiyle Mekkedeki tekkesinde yıllarca şeyhlik etmiş olan bu zat hacılar, Hicazda ve Rusyada neşrettiği eserleri vasıtasıyla siyasî propagandalarda da bulunmuştur. Bu zat yine aynı istikamette çalışmaktan geri durmıyan Troyskili şeyhi Zeynullah İşan'ın hesabına 1908 de Orenburgda Bulgar, Kazan, Başkurt, Kazak ve Mâverâünnehir hanları tarihine dair «Talfiq al-Akhbâr» ismiyle iki ciltlik (ceman 124ر sahife) büyük arapça tarih neşretmiştir. Az sonra Çar hükûmetince müsadere edilen bu eserde Murad Efendi bütün Türk tarihini koyu millî gurur ile anlatmış; daima «Yecuc u Mecuc» tesmiye ettiği Ruslara karşı derin bir intikam hissi beslediğini alenen söylemiş, millî hayatı ancak millî istiklâl şeklinde telâkki ettiğini (bilhassa, I, 8-9; II, 399-408) anlatmıştır. O tarihi kendi milletine vatan hamiyeti, insanî mürüvvet ruhu, Ruslara karşı nefret hissi aşılamak fikriyle yazdığını söylerken Kazanlılardan bazı zümreler arasında Rus hâkimiyetini gûya âlemin hilkatindenberi gelen bir hâkimiyet gibi telâkki olunmasını şiddetle tenkit ediyor (c. I, s. 9). O, Rusya tâbii Türklerin Rus hayat şeraitine alışarak Rusların dağıldığı her yere dağılmalarını, Sibiryada İrkutsk, Çita, Kuznetsk; Uzakdoğuda Mançuryada, Harbinde, Blagoveşçinsk, Khabarovsk, Vlâdivostokta, hattâ Sakhalin ve Kamçatkada, şimalî Sibiryada, Permde, Arkhangelskde, İç Rusyada, Moskova ve Petersburgda hattâ Tver gibi halis rus şehirlerinde, ve Finlândiyada müslüman türk mahalleleri teşekkül edip camiler bina olunmuş olmasını «tefarruk ve teşettüt» sıfatiyle teessüfle anlatır. Onca Rusun tazyikına mukabele edilemediği takdirde tevessül edilecek yegâne çare «Şarka hicrettir» (II, 399). «Türk kavimleri tarihte şecaatleri sayesinde nam kazanmışlar, fakat tedbirsizlik ve siyaset bilmemek yüzünden cihandaki mevkilerini kaybetmişlerdir. 16.ncı asırda dağınıklık, dahilî fesat Rus esareti yoluna sevketmiştir; Türkleri zillet, meskenet, teşettüt belâlarından ve inkırazdan ancak bir millî bayrak altında birleşmek (ittihad al-qavmiya va ictima' al-cinsiya) kurtarabilir (II, 153-159). Âlim olduğu kadar şâir de olan Murad Efendi 1917 yılında Orenburgda neşrettiği türkçe «Hürriyet Kasidesi»nde eskiden beslediği millî emellerinin artık tahakkuk edeceğine katî inancını izhar ediyor:

Hak Taalâdan inayet bizlere boldı bugün + Dest-i imdadın Piyember bizlere sundı bugün + Üçyüz altmış yıldan artık bizleri kan ağlatan + Zalim-i khun-

---

[296]) Bu eser basıldıktan sonra Murad Efendi Çögeçekte 5 İlkteşrin 1935 te 90 yaşında vefat etmiştir. Son defa İstanbulda 1926 da bulunmuştur, bk. «Vakit» gazetesi, 10/6/1926.]

khorların ocaqları söndi bugün + Babamıznıñ yeri Türkistan elinden bizlere + Bir qarış yer vermiyordu, ihtiyar oldu bugün + Demeñizler şi'î, sünnî, Sart, Qazaq, Nogay, Mişer + Ehliqible birleşip işler zaman keldi bugün + Biz Gruzin, Ermeni, Latış Khakhollardanda mi + artqa qaldıq? alga atlavnıñ demi keldi bugün.

Tahsili, terbiyesi ve fikirleri ile Reşid Kadı ve Murad Remzinin eşi olan Semerkandli Mahmud Khoca Behbudînin neşriyatından hiçbirisi elimde bulunmadığından bunlardan birer nümune veremedik].

2) Rus idaresi şeraiti çerçevesinde Ortatürkler arasında gelişen fikir cereyanlarından ikinci nevi doğrudan doğruya muasır Avrupa mektep ve muhitlerinden gelmektedir. Bunlardan biz burada Çokan Velikhan'ın, İsmail Bey Gasprah'nın [genç kazak şâiri Magcanın, özbek şâiri Çolpanın] ortaya attıkları fikirlerini anlatacağız ve kendi yazılarımızdan bazı parçaları da bunlara ilâve edeceğiz.

Çokan Velikhan

Çingizoğlu Çokan

Yukarıda s. 208 de zikri geçen Çokan, Türkistan Türklüğünün, bilhassa göçebe Türklerin 19.uncu asır şeraitinde Avrupa medeniyetiyle temasa gelirken gösterebileceği dehanın en büyük tecellisidir. Bunun diğer bir eşi, Buryatlardan çıkan «Şarklı Avrupa müsteşriki» Curci Banzarov idi. Her ikisinin fikri o zamanki rus liberalizminin ve Rusyadaki rus-alman müsteşrikler muhitinin tesiryle gelişmiştir. Hayatları da netice itibariyle birer millî içtimaî facia olmuştur. Galiba yekdiğerini göremiyen bu iki zatın her ikisi de Avrupa medeniyetinin ateşîn perestişkârı olup, Rusları o medeniyetin hâmili bilmişler, Moğol ve Türklerin tedenni sebeplerini buddizm ve islâmiyetle ilgili eski medeniyette bulmuşlardır. Moğol ve Türkleri, buddizm ve islâmiyet tesirinden eski ruhaniler ve feodalitenin elinden kurtarıp rus medeniyeti kucağına atmak yolunda bütün samimiyetleriyle çalışmışlar, fakat hayatlarının son yıllarında Ruslara inanırken aldanmış olduklarını görmüş, hayal inkisarına ve dolayısiyle hastalığa uğramış, daha genç iken bozkırlara çekilerek, Avrupa medenî muhitini kılık kıyafetini tamamen terkedip, Buryat ve Kazak arasında vefat etmişlerdir. Bunların böyle kendi millî hayatlarına dönüp kapanmalarında hayal inkisarından maada, bozkır türk hayatının cazip noktaları da hâkim olmuş olabilir, ki diğer misalleri de görülmüştür [297]).

---

[297]) Kazak ve Başkurt hayatının cazibliği rus muharrirlerinden birçoklarının dikkatini celbetmiştir. Féod rov'un *Step Skazalas* ve Kraşenin-

Rus muhitinde yetişen Türkler arasında kendi başına bir âlem olan Çokan ve onun efkârı hakkında biraz daha tafsilât vermek mecburiyetindeyiz. Çokan, mektebini bitirdiği zaman türkçe ve rusçadan başka farsça, almanca ve fransızca da öğrenmiş ve müsteşriklerin Şarka ait neşriyatiyle alâkadar olmuş bulunuyordu. 1858-1859 yıllarında daha 21-22 yaşında iken kendi arzusuna binaen Rusya hükûmeti tarafından Kaşgara gönderildi. Toplıyabildği malûamtı, dönüp geldikten sonra, «Cungarya tasvirleri», «Tan-lu, Altışehir ülkesinin vaziyeti» (coğrafî ve tarihî malûmat) unvanlarıyla 1861 de Rus Coğrafya Cemiyeti «Zapiski»lerinde neşretti. Bu makale, o zamanki ilim âlemi için bir keşif mahiyetinde idi. Bundan maada «Russkaya Enziklopediya»ya büyük babası Abılay Han hakkında makale yazmıştır. «Kazaklarda şamanizm», «Kazakların silâhları», «Kazak mahkeme (yargu)lerinin ıslahı», «Başkurt kahramanı Şunabatır», «Kırgızların Manas destanı»nın tercemeleri ve metni (Köke-tayın Yuğ merasimi), «Edüge destanı»nın tercemeleri ve metni, «Teñri», «Kazak Şaman ilâhları», «Uluyüz Kazaklarının efsane ve rivayetleri», «Kazak şeceresi», «Kazak yaylaları», Kaşgar seyahatinin marşrutu», seyahat raporunun «Doğu Türkistanın ahalisi, idaresi, sanayii ve ticarî vaziyeti»ne ait kısmı; sadece «yazı N. 1» ve «yazı N. 2» unvanları altında yazmış olduğu yazıları ve «hâtıra»ları müsvedde halinde kalmış ve 1904 te prof. Vesilovski idaresinde Rus Coğrafya Cemiyetinin Etnoğrafya Şubesi «Zapiski»lerinin 29.uncu cildi (46+531+32 sahife) olarak tabedilmiştir. Buna Çokanın, Potanin, İbrahimov ve Yadrintsev gibi çağdaş dostlarının hâtıraları ve Çokanın mektupları da ilâve edilmiştir. Edüge destanının metni, müsteşrik Melyoranski tarafından ayrıca basılmıştır.

Harbiye mektebini ikmalinden sonra ancak yedi sene süren hayatında bu kadar muhtelif mevzularda eserler bırakabilmiştir. İki yıl kadar Petersburgda kalarak orasının en mühim muharrirleri ve mütefekkirleriyle dost olmuş ve kendisini Rusyanın yüksek münevver tabakasına sevdirmiştir. (Meşhur muharrir Dostoyevski ve Kristovski ile yakından dost olmuştur). Çokan, ömrünün sonuna kadar samimî kalmış ve Rusları sevdiği zamanlarda dostluğunu, ve nefret ettiği zamanda da

---

nikov'un *Emile* nâm romanları mühimdir. Burada rus terbiyesi alan zekâ ve istidadile medenî cemiyetin dikkatini çeken münevver erkek ve kız Başkurtların vatanlarına döndükten sonra, bütün medeniyetten vazgeçip başkurt hayatına dalarak kayboldukları tasvir edilmiştir. Bozkır Türk medeniyetini tetkik edenler ve ruhiyatçılar için bu husus, mühim bir mevzudur.

nefretini açıkça söylemiştir. Raporuna bakılırsa Çokanın Kaşgara seyahati, Kazak elbisesi giyen bir rus zabitinin seyahati gibi görülmekte ise de, bunda da gizlilik olmamıştır. Çokanın «Çingiz Sultanın oğlu» rusça tahsil eden bir genç Kazak sultanı sıfatiyle Kaşgarda açıkça gezdiğini bilen ve sonraları Yakub Bek zamanında Kaşgar siyasî hayatına iştirak eden bir zat, daha 1913 te hayatta idi. Çokan, islâmiyetin ve taassubun düşmanı olduğu kadar, şamanzmin, din meselesinde eski Türklerin gösterdiği müsamahakârlığın hayranı, ve türk millî ananelerinin perestişkârı idi. Ona göre, Türkler, tabiata taparlar ve bu en mükemmel bir dindir. «Şamanizm materyalizmin nihaî şeklidir. Buna göre insan öldükten sonra ulûhiyete münkalip oluyor, bu nihaî speritüalizmdir ve bu da çok mükemmel bir fikirdir. Çünkü fizikötesi (metafizik)nin dalâletlerinden âridir. O, insanların cemiyet şartlarında gelişmesine ve cemiyet kanunlarının olgunlaşmasına geniş imkânlar veriyor. Karlayl (Carlyle)in «ibadet en yüksek hayrettir» dediği, şamanizmde açıkça görülür. Tabiat ve insan, hayat ve ölüm hayretin en esaslı ve büyük mevzuları ve her zaman tatbik edilen sır olmuşlardır. Tabiat ve insan; söyleyiniz tabiat ve insana! bundan daha muciz, bundan daha esrarengiz ne vardır? Dünyayı bilmek, öğrenmek, onun harikulâde kuvvetlerini anlamak, insanın diriliğe ve ölüme münasebeti, işte şamanizmi doğuran bunlardır. Bunun esası kâinatta, tabiatta, ölmüş insanların ruhuna tapmaktır.» (s. 10).

Türk destanları Çokan için bir ilham kaynağıdır. O, «Manas» destanını birinci defa öğrenen ve onun destanlık itibariyle bir «kül» olduğunu ilk defa meydana koyan münevver Türktür (s. 71-74). Manasın «Köketay ve Boqmurun» kıssasına ait kısmını rusçaya terceme ederken, Çokan, kendisi de şâir kesilmiştir. Burada gösterdiği ifadedeki kudretine, Çokanın bu kıtasını onun «külliyatı»ni neşirden daha önce ilim âlemine bildiren prof. Vasilovski dikkat etmiştir. Çokan, Edüge destanını çok beğenmiş ve onu mükerreren kaleme almış (s. 230) tahlil ve terkip etmiş, tarihî isimleri ve o cümleden Kazak münevverlerinin bir çoğunca ne olduğu bugün bile meçhul kalan «Satimir»in «Emir Temür» (Temürlenk) olduğunu, fransız müsteşriki Derbelo (D'Herbelot)nun «Bibliothéque Orientale»inden ve o vasıta ile İbn-i Arabşah'dan naklettiği malûmat ile ilk defa olarak tâyin etmiştir (s. 229). Çokana göre «Kazak Sultanlarının, yani ecdadı olan Çingiz evlâdının devletçilik ananeleri islâm ananelerinden ve şeriattan çok defa yüksektir. Kazakların örfî kanunları yaşatılmalı, Kazakların yargu («sud»-mahkeme, kanunlar ve bilûmum adliye) işlerini ıslah ederken ingiliz yargusu nümune ittihaz edilmelidir. Kazak yargusunun esası, sâdelik ve biyorokratsızlık-

tır» (s. 169-171). Bu yargu, her halde rus kanunundan ve şeriatten yüksek telâkki olunduğu içi:dir, ki Çokan, Kazaklar arasında islâm ananelerini neşredip millî türk ananelerini bitirmeğe çalışan Bukhara hocalarının, emirlerinin, Kaşgar hocalarının, Gulca sultanı olan kendi tâbiriyle «Merğilan Sartı Seyyid Ahmed»in, Kazan Tatar mollalarının düşmanıdır. O, Kazakların kendi aralarında yaşayıp «Kazaklık» ve «yarım şamanlık» ananeleriyle uzlaşmış olan «Kazak hocaları»nı daha yakın ve zararsız görüyor (s. 199). Çokan, vefatından bir yıl önce yazdığı maruzasında, tanassur eden Kazakları, diğer Kazaklardan ayrı köylerde yerleştirerek ruslaştırılmalarına mâni olmak fikriyle onların müslümanlarla beraber yani din farkına bakmadan milliyet itibariyle Kazak olarak bir köyde yerleştirilmesini talep ediyordu.

O, Türkistanın göçebe Türklerinin, islâmiyet gibi kuvvetli medeniyete dayanan bir dine intisap edemedikleri halde bile her hangi bir yabancı desise ve entrikalarına kapılmıyacağına ve kaybolmıyacağına, Kazaklarda yaşıyan kültür hissinin kuvvetine inanıyordu. O, ortodoksluğun arkasında gizlenen siyasî temsil gayelerine ehemmiyet vermiyordu. Ona göre yarı şamanî olan, hayatını eski «Yasa»larla tanzim eden ve mânevi azığını eski millî destanlardan alan göçebe bozkır Türklerinin islâmiyet ve şamanizmle karışık dini «Bukharalıların ve Tatarların dini»nden ayrı bir dindir (s. 199). Çokan, Muhammed Peygamberin neslinden gelen «hoca» (seyyid)leri, kendisinin mensup olduğu Çingiz evlâdı «Sultanlar»a muarız ve rakip bir unsur biliyordu. Pek yakın dostu olan Gutkovski gibi Çokan da natüralist-rasyonalist idi. O, Kazak sultanlarından Barak Batırın[298]), Muhammed Peygamberin kim olduğunu bilmediğini hoşlanarak anlatıyordu (s. 199). Ona göre islâmiyet tesirinden uzak olan göçebe Türkler tabiî istidat, zekâ ve karakter sahibidirler (s. 191). Türk destanları yerine islâm menkibeleri intişar etmesine müsaade edilmemelidir. O, diyor ki: «Ruslar medeniyete Bizans tarikiyle geldikleri gibi, Kazaklar da maalesef müslüman Tatarların yoliyle gitmek mecburiyetindedirle . Fakat biz bunu atlatmalıyız. Göçebeler arasında medeniyet neşri hakkında Rusya hükûmeti zenciler arasında maarif neşri yolunda Amerika Birleşik Devletlerinin ittihaz ettiği sıyaseti takip etmelidir. «Kazanlı mollalar, Bukharalılar millî ananeleri bitiriycrlar, Başkurtlar ve Noğay (Mañgıt)lar bugüne kadar Kazaklarla barımtaclık (çapulculuk) yaparak cengâverliği muhafaza edip geliyor-

---

298) Burada elbette 209-210 da zikri geçen Baraq B., Tursun B., Undan b. Şıgay değil, kendi çağdaşı olan ve s. 251-52 de mezkûr Baraq b., Bubanqul muraddır.

lardı. Şimdi maalesef tatarlaşıyor ve islâmlaşıyorlar. Bozkırlarda mâruf Başkurt sıbızgıçı (koraycı-neyci) ları eskiden kendisini dinleyen bahadırların taaccüp ve hayret nazarlarını uyandırıyor, yahut onların ince hislerini heyecana getirerek şefkat gözyaşlarını akıtıyordu. Şimdi o sıbızgılar, öyle havaları terennüm edemiyorlar. Şimdi onlarda «Altun Ordu'nun sukutunu yoklama» şarkıları işitilmiyor. Onların hürriyetleri ile beraber heyecanları da artık bitmiştir. Kazaklar da maalesef değişiyor. Karakalpak kabilesi münkariz oluyor. Eski Tatar medeniyeti (ananeleri) artık münkariz olmaktadır, İnnâ li'Llâhi ve innâ ileyh-i râci'un. Maalesef Avrupalılar bugün bile göçebe kavimleri vahşi ordular, kanun ve nizam altına giremiyen barbarlar gibi tasavvur etmektedirler. Halbuki göçebe Kazak, ahlâk itibariyle kendisinin medenî yurttaşlarından daha yüksektir. Zengin edebiyatları vardır. Tatar kavimleri arasında bugün şâirlik tabiatını ve millî edebiyatı en iyi muhafaza edenler de, Kazak-Kırgızlardır. Bedevî Arapların müsteşrik Sinkovskinin eserlerinde tavsif edilen edebî istidatları Kazaklarda görülüyor. Kazak lehçesi, türk lehçelerinin en mükemmelidir (s. 192-193). «Zavallı mutaassıp (fanatik) mollalar Türkiye sultanına, katoliklerin Papaya olan ahmakça nazarlariyle bakıyorlar; halbuki bugünkü Papa Pi, eski Yedinci Georg ve Dördüncü İnnosens karşısında ne ise, bugünkü «Halife-i rûy-i zemin» de, Kanunî Sultan Süleyman ve Sultan Murad karşısında yalnız o mevkii tutabilmektedir» (s. 196). Çokan, türk münevverlerini, rus devlet işleriyle alâkadar etmek istiyor ve diyor ki «Rus tâbii olan tatar aristokrasisi (mirzalar) evvelce Rusyanın devlet işleriyle alâkadar oluyorlardı, şimdi ise tahsil gören tatar münevveri Rustan kaçıyor ve devlet hizmetine intisap etmek yerine, kendi tatar tüccarlarından birine hademe (prikaşçik) olup çalışmayı tercih ediyorlar». Çokan türk tarihine ait mütalâalarında, rusça ve türkçe eserlerden maada farsçadan «Tezker-i Khocegân» ve «Tezkere-i Satuq Buğra Khan»dan ve Haydar Mirza Doglat'ın telifi olan «Tarikh-i Reşîdî»den; fransızca ve almanca eserlerden de De Duignes, D'Herbelot, Abel Rémusat, Klaproth, Ritter, Schott gibilerin eserlerinden istifade etmektedir. O, türk lehçelerinden yakutçayı ve osmanlıcayı da öğrenmişti. Kendisi başıbozuk zabit hayatı geçirmesine, çok içmesine ve kumarbazlığına rağmen, az zamanda bu kadar eser bırakabilmiştir. Yadrinsev'in söylediğine göre Çokan, uzun zaman oturup çalışabilen adam değildi, herşeyi zekâ ile alırdı, böyle iken yine Omskdaki ikametgâhında güzel bir kütüphane vücuda getirmişti. Türk tarihine olan nazarları çok doğru idi. Kaşgar tarihine ait zikredilen farsça eserleri «Tarikh-i Reşîdî»yi ve «Tezkire-i Tuğluq Timur Khan»ı ilk defa o getirmiştir ve bir miktar Kaşgar meskûkâtı da

elde etmişti (Bunlar Rus Ulûm Akademisi Bulletin'lerinden çıkarılan **Mélanges Asiatiques** V. de tavsif edilmiştir).

Çokan her iki Türkistanın bir defa Rus idaresi altına alınmasını samimî olarak istiyor ve muasır medeniyete kavuşmanın ancak bu yolla kabil olacağını, kendi Kazakları arasında da söylüyordu. Daha 1865 sonkânun 14 te Batı Sibirya umumî vâlisi ve dostu Kalpakovski'ye «Türkistan meselelerinde Çinle birleşilmeli, Türkistanda yalancı tüccar olan Bukharalıların nüfuzuna nihayet vermeli, Çinliler bize (yani Rusyaya) Kaşgarı ve daha üç şehri vermeğe razıdırlar» diye yazmıştı (s. 515). O, Türkistanın Rus himayesi altında münevver sultanlar yani Çingiz oğulları tarafından idare edileceğini düşünmüştür. O, Ruslara, «Size yani Rusyaya Fransızlar hücum ederse ben sizinle beraberim, fakat siz benim milletime taarruz ederseniz kendi milletimle beraber bulunacağım» (s. 31). Yine o, «Rus karısiyle evlenemem, çünkü müslüman kalarak Kazak halkına hizmet etmem lâzımdır.» diyordu (s. 33). O amcası Kine Sarı ve Sarcan'ın Rusyaya karşı olan kıyamlarını candan ve alâka ile anlatır, tarihten bir şey söylerken araya kazakça tarihî şiirler, darbı meseller karıştırarak hikâye ederdi. Canak Aqın gibi meşhur halk şairlerinin şiirlerini ezber bilirdi. Kendisini Kazak Türk aristokrasisinin, Çingiz neslinin hakikî mümessili bilir ve bir gün «sultan» olmak fikrini beslerdi. Kendisinin sultan olmak arzusu olduğu fakat Çar tarafından kabul edilmediği, yani Çarın buna mümanaat ettiği, onun bir mektubunda başkalarının ağzından hikâye edilmektedir (s. 522).

Sibiryanın yüksek memurları ve diğer siyasîler Çokanı çok sevdikleri halde, siyaset hususunda ona Abılay Hanın daha çok istidatlı halefi, Kine Sarının daha çok tehlikeli biraderzadesi nazariyle bakmışlardır. Çokan da, kendisine hiddet ve cinnet hâkim olduğu zaman şüpheyi mucip olacak bu gibi sözleri ağzından kaçırırdı. Kazaklara karşı gösterilen tazyikten çok canı sıkılırdı. Arkadaşı Potanin'in dediğine göre, Çokan, bir gün Şark Kazaklarına sultan olmak fikrini beslemiştir. Siyasî dairelerde tam itimat göremiyeceğini Çokan daha Omsk Harbiye Mektebinde tahsilde iken görmüş ve acınmıştı. Onu, çok istediği halde, Harbiye Mektebinin tâbiye kısmına sokmadılar ve ona «Sen, Rus değilsin» dediler. Şüphe yok, ki Çingizin bu liyakatli oğluna hayatında ancak ecdadının şevketli günlerini söyliyen millî tarih ve millî destanlar teselli vermiştir. Ruslara karşı kalbinin çok derin yerlerinde yaşıyan kini, ancak kendisinin de iştirak ettiği Türkistan istilâ seferleri esnasında patlak verdi. O, Sibiryadan hareket eden rus başkumandanının yaveri idi. Taşkende yürürken Evliyaatada Ruslar bir Kazak kadınını süngüye kaldırmışlardı. Çokan bu sahneyi görünce «Bu memleket, benim babamın

memleketidir, artık tahammül edemem.» diye kızmış ve askerî üniformaları atıp çöle çekilmiştir. Ruslar kendisini Divanı Harbe vermek istemişlerse de zamanın nazik olduğunu düşünerek bırakmışlardır. O da kendi «avul»una yani köyüne, sonra Kapal tarafında kardeşlerinden Tizek Sultanın yanına gelerek onun hemşiresiyle evlenmiş ve verem olarak ölmüştür (1865).

Çokan, fevkalâde cesur, ateşîn seciyeli, fikirlerindeki vüzuh ve katiyet ve şâir tabiatiyle Çingizlilerden Kırımlı Buğra Gazigeray Hanı ve Temürlülerden Baysunkur ve Ababekir Mirzayı hatırlatmaktadır. Onun bazı geçici fikrî dalâletleri de, hakikati, milleti için necat yollarını kahramanca ararken attığı cesur adımlardan veyahut Şark Kazaklarının sultanı olmak için Rusların itimadını kazanmak fikriyle yaptığı tâbiyelerden ibarettir. 19.uncu asrın İslâm ve Türk âleminde b kadar geniş, derin, ve o gün tekmil Asyalılar üzerinde hâkim fikir tereddisi tesirinden tamamiyle âzâde düşünüş tarzı ve sistemli fikir ancak eski Önasyanın çürük medeniyetinin tesirine az maruz kalan Doğu Kazakistan Türkleri arasında ve Abılay Han ailesi gibi sağlam bir muhitte yeni medeniyetle yani garp medeniyetiyle samimî temas neticesi olarak doğabilmiştir.

Çokan, zamanının Türkistan medenî seviyesine göre değil, bütün Rusya seviyesine göre yetişmiş bir deha eseri idi. Yazık, ki genç iken gitti. O, zamanın sayısı pek az olan türk münevverlerine az tesir icra edebilmiştir. Onun tesirinde bulunanlardan biri de Kazan Türklerinden yukarıda (s. 269) zikri geçen Şahimerdan İbrahimov olmuştur. O Çokanın efkârını lâyıkiyle anlıyacak kabiliyette değildiyse de, islâm taassubunun düşmanı ve muasır medeniyetin samimî taraftarı olması dolayısiyle olmalı, ki Çokanın muhlislerinden kesilmiştir. Çokan «Evliya Ata»da rus muhitinden çekilip gittiği zaman, İbrahimov, mezkûr şehre kaymakam tâyin olunan Haydar Mirza Sırtlanov'u, çapan giyerek camiye gidiyor, yerli ahaliyle dostane münasebet tesis ediyor diye şikâyet ederek işten el çektirtmişti [299]). İbrahimov her şeyden ziyade general Kaufmann'ın dostluğuna ehemmiyet veriyordu. Mamafih yine Rusların tam itimadını kazanamadı. İlminski Pobedonossev'e yazdığı mektuplarda bu İbrahimovdan, Ortaasyanın ve belki bütün islâm âleminin

---

[299]) Bunu, Abdurreşid Kadı anlattı. Haydar Mirza Semerkandın zaptından sonra orada kaymakamlık vazifesine tâyin olunmuş, yerli ahali için mektep, hastahane gibi müesseseler kurmuş ve kendisini ahaliye sevdirmiş, bu da Rusların dikkatini çekmiş olduğundan Semerkand kaymakamlığından azledilmiştir; bunu Amerikalı Schuyler (*Turkestan*, I, 167) da söylemektedir.

ahvaline bihakkın vâkıf, ve Ruslar için tehlikeli siyasî sima, cesur ve faal bir münevver sıfatiyle bahsetmektedir [300]). İbrahimov da Çokana ait hâtıratını yazmıştır. Kendisinin ismi Çokanın mektuplarından birisinde geçmektedir (s. 523). İbrahimovdan başka muasırlarından Kazanlı ulemadan tarihçi Mercanî, Kaşgar taraflarının coğrafyasına ait malûmat naklederken «Velikhan oğlu Çokan Sultan»ın risalesinden istifade etmiştir [301]). Bunu da, Çokan Petersburgda bulunduğu ve Asya Müzesinde çalıştığı zaman orada Üniversitede lektör sıfatiyle bulunan ve şüphesiz Çokanla görüşen talebesi Hüseyin Feyizkhanov vasıtasiyle almış olsa gerektir.

Avrupalılar da Çokanın faziletini takdirde hiç de gecikmemişlerdir. O zaman için keşif mahiyetinde olan Doğu Türkistan seyahatinin neticeleri, Avrupa coğrafya mütehassısları ve müsteşrikleri tarafından daha Çokanın hayatında takdirle bahis ve istifade edilmiştir.

İngilizlerden I.R.Michell «kaptan Velikhanovun Ortaasya meselelerine ait makaleler ve mütalâaları» nı, Vininkov ve diğer seyyah ve mütefekkirlerin makaleleriyle beraber ingilizceye tercüme edip, 1865 yılında yani daha Çokan vefat etmeden önce **The Russian in Central Asia** unvaniyle neşretmiştir. Rusların meşhur müsteşriki Grigoryev'in Şarkî Türkistanın coğrafya ve tarihine ait Ritter'in «Erdkunde» kitabının rusça tercemesine ilâveten yazdığı mühim eserinin son kısımları Çokanın topladığı malûmattan istifade edilerek yazılmıştır [302]).

Çokanın yukarıda (s. 268-269) zikri geçen amcazadesi **Sultan Gazi Velikhan** Çokana nisbeten daha ağırbaşlı olmuştur. Kendisiyle yakından tanışan Kadı Abdurreşid İbrahimin anlattığına göre Kazak milliyetperverliği ruhunu son gününe kadar yaşatmış bir general idi. Kendisi kazakça şiir söylemekte mâhir «öleñçi» idi. Kadı Abdurreşid generalin öleñlerinden bazı parçalarını hatırlıyor. Petersburgda rus karısiyle evlenmiş ise de oğlu (İskender)i büyük biraderi Yakub'un namına kaydettirerek müslüman ve Kazak olarak terbiye edebilmiştir. Sultan Gazi rus zabiti olduğu halde Sibiryaya (ve Kazakistana) otonomi talep etmek (oblastniçestovo) hareketine iltihak etmiş ve bunu da asker kuvvetiyle vücuda getirmek teeşbbüsünde bulunmuş, fakat «Ulucüz» kazak türelerinden yukarıda ismi geçen Tizek Sultan Ruslara yaltaklanarak haber verince onlar da Sultan Gaziyi İç Rusyaya sürmüşlerdir. Alektrov

---

300) **İlminski**, *Pisma k Pobedonostsevu*, Kazan, 1885, s. 176.

301) *Mercani Mecmuası*, Kazan, 1915, s. 347.

302) V. V. **Grigoryev**, *Vostoçnıy ili Kitayski Turkestan*, II, Petersburg, 1873, s. 354-389, 437, 477, 498.

bu işde amcası Çingiz Sultanın ve oğlu Çokanın da müdahalesi olduğunu söylemektedir. Sultan Gazi sonra da bu fikrini büsbütün terketmemişe benziyor. Her halde Petersburgda yaşamak mecburiyetinden sıkılmıştır. 1890 yılında mütenekkiren Petersburgu terkederek Kazakistana gitmiştir. Kantakuzin, tatar mirzalarından Salih Çanişovu Kazakistana göndererek güya İmparator Aleksandır III. kendisiyle görüşmek istediği bahanesile Petersburga getirmiş ve Çar da güya hiçbir şeyden haberi yokmuş gibi kendisini huzuruna kabul etmiştir. 1908 senesinde Petersburg yakınında Lesnoy'daki sayfiyesinde yağma maksadiyle yapılan bir baskın esnasında hırsızlar tarafından öldürülmüştür. Yüksek rus askerî aristokrasisi muhitinde mevkii mühim idi. «Novoye Vremia» gibi gazetelerde şark meselelerine dair bazı makaleler neşretmiş, fakat nefyine bais olan siyasî fikirleri ve ideali hakkında yazma bir eseri kalmamıştır.

Gaspralı İsmail Bey

Çokanın Ortatürklerde bir bakımdan naziri olan Kırımlı İsmail Bey Gasprinski de, rus harbiyesinden yetişmiştir. 19.uncu asrın ortasındaki rus liberalizmi, Şçedrin, Turgenev, Çernişevski gibilerin ortaya attığı fikirler, «garpçılık» ve «slavancılık» mücadelesi, Harbiye mektebinde Rus olmıyanlara gösterilen emniyetsizlik, rus askerî muhitinde hâkim cihangirlik efkârı, İsmail Beye de aynı derecede tesir etmiş ve milliyet fikrini uyandırmıştır. Harbiye mektebinin, Türklerdeki fikir inkişafı için daha müsait bir saha olduğu, Çokan Sultan ve İsmail Beyden başka misallerde de görülmüştür. Çokandan ancak altı yaş küçük olup, daha çok yaşayıp fikirlerini sonradan çok inkişaf ettirmeğe muvaffak olan İsmail Bey, Çokanın öldüğü yılda daha Moskova Askerî İdadisinde bulunuyordu. İhtilât ettiği meşhur slavyanofil K a t k o v'un muhitinde kendisini yabancı görerek, 1867 yılında mektebi terketmiş ve bir arkadaşıyla beraber Türkiyeye gitmek isterken yakalanmıştır. Kurtulduktan sonra o, Bahçesarayda dört beş yıl rusça muallimliği etti; fakat Rusya haricindeki dünyayı da öğrenerek malûmatını ve görüş ufkunu genişletmek duygusunu kalbinde besledi. Nihayet Avrupaya gidip üç yıl (1872-1874) Pariste kaldı. Orada muhtelif Şark milletlerinin mümessilleriyle temasa girdi. Avrupa muhitini etraflıca öğrendi. 1874 te İstanbulda bulunup tekrar Kırıma döndü ve Rusya islâmları durumunu etraflıca öğrenmekle meşgul oldu. 1879 da bir gazete çıkarmak teşebbüsünde bulundu. Müsaade alamadı. Rus gazetelerinde makaleler neşredip durdu. Bunlardan bilhassa 1881 yılında «Tavrida» gazetesinin

43-47 numaralarında ve aynı yılda biraz tadille risale şeklinde neşrettiği «Rusya Müslümanlığı» (Russkoye Musulmanstovo) adlı makaleleri çok mühimdir.

Muhtelif rusça makalelerinde ve «Rusya Müslümanlığı»nda İsmail Bey de, Çokan gibi, Ruslarla samimî konuşmak ve anlaşmak istiyor, ona göre, «Tatar kavimlerinin mukadderatı beş yüz yıl önce Kulikova muharebesi meydanında (Rus lehine) halledilmiştir.» Risalesinin neşri zamanında artık işgal edilmiş olan Ortaasya hanlıkları hududu ile Rusyanın «tabiî hududu» daha çizilip bitmiş değildir. O zamanın İsmail Mirzasına göre, «Türkmenistanın müstakil yaşaması, ihtimalki Rus siyaseti için lâzımdır. Fakat o gayritabiîdir. Rusya Türkmenistanı işgal etmelidir. Çünkü Rusya, eski büyük Tatar devletinin vârisidir. O devletin Ortaasyadaki hududu bellidir. Rusya Ortaasyadaki Türk Tatar ellerinin hepsine malik olmadan orada hâkimiyeti temelli olamaz. Pek yakında Rusya, geniş islâm devletlerinden biri olacaktır; bu ise onun büyük hıristiyan memleketi olmasına aykırı değildir» (s. 3-4). İsmail Bey, kendi hesabına göre sayısı 10 milyona çıkan Rusya Türk Tatarları namına söz söylüyor. Ona göre «bunların dili, dini ve millî ananeleri birdir, vatanımız (Rusya)da kuvvetli bir unsurdur. Bunlara karşı Rus siyasetinin esas umdesi, «Ben hâkimim, vergi ver, istediğin gibi yaşa» demekten ibaret kalmıştır. Böyle olmamalıdır. Böyle bir hâkimiyet mânasızdır. Rus ile Tatar arasında nasıl ve ne gibi bir münasebet teessüs etmelidir? Bunlar tesadüfen görüşmüş yolcular mıdır? Yoksa bizim geniş ve büyük vatanımızın büyük ailesinin bu evlâdı ile hâkim Rus milleti arasında daha yakın kardeşlik münasebetleri kurmak mı ister? Rusyanın İnorodets (Gayyırus) siyasetinin esas ruhu nedir? Rus hâkimiyetinin kıymetli ciheti, girdiği yerde esaret ruhunu ortadan kaldırmasıdır. Fakat diğer tedbirleri, Müslümanları kendisinden uzaklaştırmaktadır. Cehalet, fikir karanlığı yerleşiyor, ahali fakirleşiyor. Tehlikeli muhaceretler (yani Türkiyeye muhaceret) başlıyor. Coğrafî mevkii itibariyle Avrupa ile Asya arasında bulunan Rusya, ilim ile cehil, hareket ile atâlet arasındaki tabiî vasıtadır. Halbuki tatbikatta iş bunun aksine çıkıyor. Rus İslâmları, Rus vatanının entereseleriyle alâkadar olmuyor. Rus kaygu ve sevinci umumî Rusya devlet entereseleri, idealleri ona yabancı kalıyor. O, ortaçağların hayat çerçevesinden başını kaldıramıyor. İstanbul, Kahire, Dimeşk, Tunus gibi islâm merkezleri gözlerini çoktan açmışlarsa da Rusya İslâmları Çar Korkunç İvan, Yermak ve Çobangeray zamanlarının çürümüş, kokmuş havasında yaşıyorlar. Rusya İslâmlarından yalnız Litva ve Leh İslâmları diğerlerine nisbeten ileridirler. Bunlar Rusya İslâmlarının başında bulunuyorlar. Rusya İslâmları, Rus devrinde maalesef hat-

tâ medeniyet sahasındaki eskiden kazanmış olduklarını bile kaybettiler. Eskiden bunlarda fikir icadı vardı. Onlar Hâfız'ın eserlerindeki güzelliği, Sâ'dî'deki insaniyet fikirlerini, İbn-i Sina'nın ulviyetini iyi anlıyorlardı. Medeniyet bugün tozlu kitaplara, mezartaşları arasına sıkışıp kalmaktadır» (s. 8-9).

İsmail Bey kendisinin Avrupa seyahati esnasında gördüğü müstemleke milletleriyle Rusya İslâmlarını karşılaştırıyor: «Seyahatlerimde gördüm, ki bizim büyük biraderimiz olan Rus milleti kadar hiçbir millet kendi tebaalarına karşı böyle samimî insanî muamelede bulunmuyor. O, kendisine tâbi olan kabileleri yabancı bilmiyor. Paris ve Londradaki Cezairli Arap ve Hindlilerin vaziyeti çok müşküldür. İngilizler ve Fransızlar kibirli ve mağrurdurlar. Hattâ Avrupa terbiyesinden mahrum olan Osmanlı Türklerinde dahi bu husus açıkça görülmektedir. Ruslar büsbütün başka millettir. Onlar bize biraderleri gibi bakıyorlar. Bu ise Rusların millî haysiyetidir. Rus sâdedir. Kulikova muharebesinin yakında olup geçen 500 yıllık bayramında da bu görülmüştür. Rusların karakteri, onlara müslüman ahaliyi kendileri ile birleştirmek için çok müsaittir. Mamafih onu da unutmak olmaz, ki vaktiyle Rusyada Tatarlar değil de başka bir millet hâkim olsaydı rus milleti mahvolmuş olurdu. Ruslar bazı diğer Slavlar gibi inkiraz ve temessüle maruz kalmadı Bilakis Tatarlar idaresinde büyük bir devlet kurmak ve yaşatmak fikrini öğrendi. Bu mâna ile biz Tatarlar Rusyaya faydalı olmuşuz. Buna mukabil Rus milleti de bize şimdi Avrupa altuniyle tediye etmelidir. Avrupa maarifi öğretmelidir. O, yalnız vergi toplamamalıdır. Aksi takdirde Rus idaresi Çin idaresinden farksız kalır. Müslümanlara hukukta müsavat verilmesi lâzımdır. Yoksa Rus karakterinin iyiliğine rağmen Müslümanlar İç Rusya vilâyetlerinde bile Ruslardan çekinirler. Ekser muharrir ve seyyahlar bu çekingenliği yanlış olarak İslâm ruhu ve dini ile izaha kalkışıyorlar. Müslümanların Ruslarla münasebeti yalnız resmî bir şekilden ileri gidemediğine, Rus vatanının umumî menafiine karşı lâkayd ve hissiz kaldığına acıyorum. Bu münasebet cidden samimî olmalıdır. Müslümanların Ruslarla münasebeti, Rus hâkimiyetinin yalnız bir zaruret olmakla kalmayıp faydalı olduğunu şuurlu surette anlamak esasında olmalıdır. Siz Ruslar maarif yoluyla bizi tenvir etmezseniz, hâkimiyetiniz Çin hâkimiyetinden de aşağı kalır» (s. 9-13). İsmail Bey, Rus münevver tabakasına hitap eden bu eserinde bir bakışta Rusların Gayrirusları temsil etmek, Rusyayı mütecanis millet yapmak siyasetlerine bile gûya hak veriyor gibi oluyor; fakat o temsilin de «kan temsili» değil, «ahlâk ve medeniyet asimilasyonu» yoluyla meydana getirilmesi icap ettiğini söylüyor. Ona göre, Tatarlar çabuk ruslaşamazlar. Britan-

yada Anglo-saksonların Şimalî Afrikada Araplarla yerli kavimlerin kaınşması istisna edilirse, dünyanın hiçbir yerinde bir kavmin diğer birini tamamen temsil ettiği ve yuttuğu vâki olmamıştır. Ruslaştırma taraftarları, Poznanda Lehllerin almanlaşmasını mübalâğalı surette tasvir ediyorlar. Tamamen temsil siyaseti katiyen olmıyacak bir iştir (s. 17-18). Müslümanlar ise bu ruslaştırmaya din esasında kuvvetle karşı koyacaklardır. Bunun misali Litva İslâmlarıdır (s. 25). Rusya İslâmları için de, ne Finlândiyalıların talep ettiği kadar geniş hukuk ve ne de Lehlilere karşı tatbik edilmekte olan tazyik ister. Onlara yalnız adalet gösetrilmelidir (s. 20-2.). Dine ve millî hayata dokunulmadığı zaman Müslümanlar, kimin hâkim olduğu cihetine ehemmiyet vermezler» (s. 22).

«Müslümanları Ruslarla birleştirmekten alıkoyan âmil, İslâmiyetten daha ziyade, cehalettir. Bir taraftan Edil havzasında tanassur eden (Kireşin) Tatarlara karşı gösterilen fazla itina, diğer taraftan Başkurt arazisinin yağma edilmesi, bütün müslümanları korkutmuştur (s. 24). Bununla beraber ben istikbale inanıyorum. Gelecekte Rusya İslâmları diğer islâm milletlerini geçeceklerdir.» (s. 30). Sonra İsmail Bey doğrudan doğruya Ruslara hitap ederek diyor ki: «Biz istidatlı bir milletiz, bize yalnız medeniyeti kendi dilimizde öğrenmek imkânını verniz. Siz büyük biraderler bize aydınlık veriniz (s. 35). Mektepte rus dili Ukraynalıların bile işine yaramadığı halde, Tatarların işine nasıl yarar. Rus dili mektep vasıtasiyle değil, hayat şartlarının değişmesi, demiryollarının ve iktisadî hayatın gelişmesi nisbetinde kendi kendiliğinden intişar eder. Müslümanlar arasında zararlı unsur onların aralarında yetişmeğe başlıyan ve her nevi idealden mahrum kozmopolit züppelerdir. Bunlar ne İslâmlar ve ne de Rusya için faydalı olabileceklerdir (s. 38). Hakikî Rusya müslümanları arasında hakikî medenî idealist insanlar yetiştirmek için medreseleri, asrî ilimleri Türk dilinde tedris edecek bir şekilde ıslah etmelidir. Birkaç yıldanberi rusça muallimliği ettim, kimseye iyi rusça öğretemedim. Halbuki millî dilde terbiye çok müessirdir. Astarkhan, Kazan, Orenburg, Ufa, Taşkent, Semerkand, Bakû, Nukha, Bahçesaray şehirlerinin her birinde birerden dokuz asrî medrese açılırsa bütün Rusya İslâmları için kâfi gelecektir. Bunların muallimleri rus üniversitelerinin şark fakültelerini ikmal etmiş zevattan ibaret olmalıdır (s. 40). ingilizler Hindistanda Hintlilerin yerli dillerde asrî ruhta terbiyelerini ilerletiyorlar. Rusyada da öyle olmalıdır. Müslümanlar arasında millî matbuatın ve tabaat işinin inkişafına yardım etmeli. Hüküm ve fermanları rusça değil, türkçe neşretmeli. Ruslarla İslâmlar yekdiğeriyle ancak bu yolda anlaşabilir.» İsmail Bey kitabını münevver müslümanlara hitapla tamamlıyor.

İsmail Beyin takma isimle «Tavrida» gazetesinde neşrettiği diğer makaleleri de çok şayanı dikkattir. Daha 1881 yılından başlayıp İsmail Bey, «Tunguç», «Ay», «Yıldız», «Güneş», «Şafak», «Mir'at-i cedid» gibi muhtelif isimlerle matbu yapraklar neşretti. Nihayet matbaa tesis etti. Ve 1883 yılında türkçe ve rusça «Tercüman» (=Perevodçik) gazetesinin neşrine başladı. Çokan için olduğu gibi, o zamanın İsmail Mirzası için de yegâne gaye, herhangi yolla olursa olsun Rusların temsil siyasetine karşı koymak idi. Her iki zat, Rusya Türklerini ancak rus medeniyetine samimiyet esasında kavuşturmak gibi tedbirlerle doğru yola çıkarmak kabil olacağına inanmışlardır. Her iki zat için Rusya Türklerini, «Osmanlılar»dan farklı olarak « Tatar kavimleri » ve lisanlarını «Türk lehçeleri» diye tanımışlardır. Çokan, Kazak ve Karakalpakları da «Tatar kavimleri» tesmiye ediyor ve bunların tarihini de «Tatar tarihi ve âsârı» (Starina Tatariskaya) addediyor. Çokan türkçe yazarken eski çağatayca, yani sultanların dilinde yazmış olduğu, bir kitabının kabı üzerindeki yazısından anlaşılıyor. Ama halk destanlarını , bazı çağatay hususiyetlerini muhafaza etmekle beraber, kazak şivesiyle yazmıştır. Gaspıralı da bidayette daha ziyade Kırım tatarcasiyle yazmıştır. O, faaliyetinin daha başlangıcında dil meselesini ve Rusya Türkleri için yeknesak ve sağlam bir edebî dil vücuda getirmeği düşünmüştür. Umumiyetle İsmail Beyin millî tarih ve lisaniyattaki vukufu, Çokanınki ile ölçülemiyecek derecede zayıf ise de içtimaî sahadaki fikirleri daha geniş ve daha pilânlı idi. 1881 sonkânununda litoğrafla neşrettiği «Tunguç» adlı varakasında şu cümleleri okuyoruz: «Edebiyatça işlenmemiş ise de lisanımız terbiyâta ve qavâide gelecek lisandır. Millet eseri olup ustalıksız bir baqışdan, qaba bir baqışdan gayet nâzik Tatar türkülerinden, Noğay çıñ'larından, Qırgız ve Türkmen cırav'larından anlaşılır, ki eğer lisanımız usta bulup qaleme alınıp işletilirse şimdikine göre çoq ruşen ve yeñgil ve qullanışlı olur». «Muradımız ancaq lisanımızı ileriletmek ve lâzımlı zakon (yani kanun) ve haberleri beyan edüp medeniyet hüsnü ahlâkça münasebetsiz şeyleri göstermekdir. Devleti Rusiye'nin ahalisi: ceman 8 milyon kadar müslüman vardır [303]). Bunlarıñ çoğu Tatar ve cüzî Mongol kabilesindendir. Diyâr diyâr lisanlarında fark var ise de bunların has lisanı Tatar Türkidir. Yalıñgız bir caylı Çerkes kabileleri gayrı lisan qullanırlar».

İsmail Beyin rusça ve türkçe yazıları, Rusya İslâmlarına ve o cümleden Türkistanın bu iki dilde okuyan münevverlerine olan tesiri tarif

---

303) İsmail Bey, o zaman yeni istilâ edilmiş olan Türkistan hariç bırakılan eski bir istatistiği esas edinmiştir.

edilmez derecede büyüktür. Bunu kendi tecrübemle de biliyorum. Bizim köyümüz Başkurdüstanın demiryolundan ve şehirden uzak en hücra ve karanlık köşelerinden birinde olduğu halde, babam ve dayım Habîb Neccar ve Şafi Akhund «Tercüman»a, ilk çıktığı günden başlayıp, müşteri olmuşlardır. Kazakistanda ve Mâverâünnehirde de bu gazeteyi ilk çıkışından başlayıp okuyan zevat vardı. Bunların isimleri Tercümanın arasıra neşrettiği müşteri cetvelinde ilân ediliyordu. 1915 yılında Petesrburg umumî kütüphanesinde Gaspıralının neşriyatını tetkik ettiğim zaman, bunları ayrıca tesbit etmiştim. Bu adamların sayısı az olsa bile, nüfuzları büyüktü. Bilhassa «Rusya Müslümanlığı» kitabının münevverler üzerine olan tesiri büyüktü. Bu kitabın nüshasını ilk defa olarak 1913 yılında Taşkentte Türkistanın istilâ günlerindenberi yaşıyan zabitlerden Ebubekir Ağa Divayev'in kitapları arasında bulup okudum. Bu risaleyi okuduktan sonra Ebubekir Ağa ile konuşurken, İsmail Beyin iki meselede cidden yanılmış olduğunu söylediğimi hatırlıyorum: Ruslar esaret ruhunu bitiremediler, onlar bilâkis yalnız esir ticaretini lâğvettikleri halde yeni bir esaret ruhu getirdiler. Diğer taraftan Rusların bize gûya bir şefkatli büyük birader gibi yanaşarak iç bağrımıza girmeleri ve bizi yutmak için madalyalarla yaldızlı elbiseler vererek kalplerimizi avlamaları, aldatmaları da bizim istikbalimiz için en tehlikeli noktadır. Müstevlilerin, İngiliz ve Fransızlar gibi mütekebbir ve mağrur olup yerlilere karışmamaları, müstemlekelerin istikbali için daha iyidir. Ebubekir Ağa da, «İşte o zamanın fikri biraz başka idi, diğer taraftan, böyle bir lisan kullanılmazsa bu kitap da sansörden çıkamazdı. O zamanki Rusyanın siyasî tazyik şartları şimdikinden daha çok ağırdı. En müşkül saatlerimizde bize az çok teselli veren de, ancak bu gibi eserler idi.» diyerek, filârmoniye oturup, hiç tasavvur etmediğim bir tarzda eski başkurt havalarını çaldı. Kendisinin ve hanımının gözlerinden yaşlar akıyordu. O gün, miralay Ebubekir Ağa, muhtelif memuriyetlerde bulunduğu zaman Kazak içinde topladığı destanların metinlerini gösterdi ve «Manas» destanının en mükemmel yazma nüshasını âriyet olarak bana verdi. Birkaç gün devam eden bu samimî konuşmalarımız Ebubekir Ağanın Khıyva caddesindeki evinde oluyordu. Rus muhitinde yetişen ve o muhitte yaşıyan münevverlerimizin ruhiyatının ne kadar mudil olduğunu, ben, ondan öğrendim. Gaspıralı İsmailin ve Rusya İslâmları içtimaî ve siyasî hayatı hakkında fikirlerini neşreden diğer zevatın (meselâ İskender Mirzanın ve Ağaoğlu Ahmedin) eserlerinin Türkistan münevverleri arasında tanınmasına, Ostroumov, Miropeev ve Alektrof gibi misyonerlerin bu eserlere karşı «reddiye» sıfatiyle kaleme aldıkları eserleri ve makaleleri de sebep olmuştur. İsmail Beyi bu suretle tanıyanların biri de Se-

merkand münevverlerinden Abdulhalik oğlu Kokanbay idi. Yalnız türkçe tahsil görenler arasında İsmail Bey, gazetesi, mektep kitapları, coğrafyası ve «Malûmatı Nafia» ve «Dârürrahat müslümanları» gibi neşriyatiyle tanınmıştır.

1901 yılında İsmail Bey Türkistanı izyaret etti ve Semerkandde Orenburg tüccarlarından Gani Bay Hüseynof'un evinde misafir kaldı. Bu seyahatinde kendisine birçok muhlisler kazandı. Sonra Türkistanın türkçe tahsil gören münevverlerinden bir takımı İsmail Beyi Bahçesarayda ziyaret etmiş, bazıları onun «usuli cedid» nümune mektebine ve «kurs»larına gelmiştir. İsmail Beyin bilhassa bu pedagoji yoluyla Türkistana olan tesiri, o kadar ehemmiyetlidir, ki ülkedeki teceddüt fikri taraftarları ve münevverlerin teşkil ettiği mühim siyasî grup (bk. yukarıda s. 413-418) İsmail Beyin mektebine nisbetle «Cedid» tesmiye edilmiştir. Bu yüzden bu ülkedeki fikir cereyanları tarihini, İsmail Beye temas etmeden yazmak kabil değildir.

İsmail Beyin, her vakit ciddiyetle ileri sürdüğü halde, amel sahada tatbikini göremeden vefat ettiği fikri; gençlerimizi Şark Fakültelerinde müsteşriklik tahsil ettirmek, mektep ve maarif işlerimizin ıslahı işini bunların eliyle yaptırmak olmuştur. Bu fikir, Rusya şeraitinde tatbik olunmadıysa da, hiç olmazsa Türkiyede bugün tatbik olunmalı idi.

İsmail Bey ve Türk Millî Kültür Birliği

19.uncu asrın «İsmail Mirza Gaspiriniski» si ile 20.nci asrın «İsmail Bey»i tamamiyle bir değildir. Bunlardan ayrı ayrı bahsetmek icap eder. İsmail Bey bir eliyle Türkiyeye merbut idi, bu rabıta gittikçe kuvvetlendi. O, osmanlıcayı, Tatar lehçeleriyle osmanlıcanın arasında mutavassıt mevkide bulunan Kırım lehçesi esasında işleyip sadeleştirerek bütün Türkler için umumî bir lisan şekline sokmak fikrine doğru ilerledi. Avrupa müsteşriklerinin eserlerile de az çok aşina olan iki Türk, Ahmed Vefik Paşa ve Şıpka kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa, İsmail Beyin İstanbula gelip Kırıma geçtiğinden iki yıl sonra (1876 da) biri, garp ve şark türkçelerine ait edebiyatı ve lûgat kitaplarını tetkik ile bir lûgat kitabı (Lehçe-i Osmanî), diğeri de De Guignes, d'Herbelot ve Ebu'l-Gazi'lerden istifade ederek Şark ve Garp Türklerinin müşterek tarihini (Tarihi Âlem»inin 383-543 sahifelerini teşkil eden «Tavâif-i Türk» kısmı) neşrettiler. Süleyman Hüsnü Paşanın ilmî hizmetleri, 1875 te Pariste inikat eden Beynelmilel Coğrafya Kongresinin, muhtelif milletlerde coğrafya ve etnoğrafyaya ait ilmî mesaiyi tetkik eden heyetince takdir edilip, Türk dili sarfına dair yazdığı eseri altın madalye ile mükâfatlandırılarak takdir edilmiştir. İstanbulda bu gibi zevat tarafından idare edilen millî fikir cereyanları

ile tanışmak neticesinde olacak, ki İsmail Bey, Türklerin kültür ve dil birliği meselesine kendi gazetesinde fazla ehemmiyet verdi. Sonradan Türkiye, Azerbaycan ve Kazanda bu fikrin çok kuvvetli taraftarları meydana geldi (Necib Asım, Mehmed Emin, Ağaoğlu Ahmed, Akçuraoğlu Yusuf, Hüseyin zade Ali, Köprülü zade Fuad).

Bu hareketin tarihi, Leipzig Üniversitesinde türkçe muallimi Ahmed Muhiddin Bey tarafından 1922 yılında Leipzigde, neşredilen «Muasır Türk âleminde kültür hareketleri» adlı eserde (almanca), ve Akçuraoğlunun neşrettiği «Türk yılı 1928» salnamesinde izah edilmiş olduğundan, burada sözü uzatmıyacağız. Bu hareket, elbette yalnız medenî fikir hareketi idi. Ağaoğlu Ahmed 1911 de «Türk Yurdu» mecmuasının ilk cildinde (s. 195) bunu açıkça izah etmiştir: «Biz İslâmiyet yahut Türk tâbirlerini kullanmakla, şu kelimelerin ifade edebileceği siyasî mânayı katiyen nazarı itibara almıyoruz. Zira, bütün Müslümanların ve yahut bütün Türklerin ittihat ve ittifak ederek siyasî bir kütle teşkil edecekleri hulyasına düşenlerden değiliz. Türklük derken, Türk renk ve ruhunda bir medeniyeti nazarı itibara alıyoruz.» Keza mezkûr mecmuada Köprülü zade Fuad Beyin makaleleri de o ruhtadır. Türkçülük hareketinin elbette büyük bir ehemmiyeti oldu. Bir zamanlar menfur görülen «Türk» ismi, Türk milliyeti mefhumu kudsiyet kesbetti. Türkiyede olduğu gibi Türkistanda da türk tarihi, türk halk edebiyatı ve umumî türk âdât ve ananeleri sahasında araştırmalara saik oldu. Avrupa âlimlerinin türkiyata ait neşriyatına karşı alâka uyandırdığı gibi, Avrupa türkiyatçı âlimlerinin de Türk dünyasına olan alâkasını hayatîleştirdi. Doğu Türkistanda alman, fransız, ingiliz ve rus hafriyatı esnasında bulunan Türk medeniyeti âsârının Selçukluların, Karahanlıların, Moğolların bıraktığı eserlerle mukayesesi, diniyat, etnoğrafya sahasındaki mukayeseli tetkikat, daha başlangıçta olmakla beraber Türk medeniyetinin tarihî birliği meselesini gittikçe aydınlaştırdı. Köprülü zade Fuadın «Türkistanın Ahmed Yesevîsi» ile «Anadolunun Yunus Emresi», Türkistanın yarı şamanî şeyhleriyle Anadolunun Barak şeyhleri ve «âşık»larının, hep bir mektebin ve bir medeniyetin mümessilleri olduğunu canlı olarak ispat eden eserleri meydana çıktı. Osmanlı hanedanının müverrih ve şâirleri tarafından beslenen Moğol ve Tatar düşmanlığı, eski kuvvetini kaybetmeğe başladı. Önce Garp Türklerinin millî kahramanı sayılan Yıldırım Bayazıdı, umum Türk millî kahramanı olan Temüre karşı kafa tutan bir bey gibi göstererek romanlar yazan muharrirler zuhur etti (Turhan Tan). Çingizin ve Temürün, umumî Türk millî şuurunu ve birliğini gerçekleştiren baş kahramanlar olduğu, Azerbaycan millî edebiyatında bilhassa tebarüz ettirilmektedir. Müslüman türk

kültür hayatının altın devrini yaşatan Nevayî, Hüseyin Baykara ve Fuzulî, Türkistan, Azerbaycan ve Anadolu mektep kitaplarına girdi. Türk millî birliği fikrini ileri süren «Türk Yurdu» mecmuasının Türkistanlı karilerinden biri olan Nuşirvan Yavuş, (kendisinin bana bizzat anlattığına göre), mezkûr mecmuada Şarkî Türkistan medeniyetine dair yazılan makalelerin tesiriyle (1914-1915) kendi hesabına Türkistana seyahat edip, Avrupa müsteşriklerinin izini takip etti. Mezkûr mecmuanın eşi olarak Ferganede de «Yurt» mecmuası tesis edildi. Birçok Türkistan gençleri tahsil için İstanbula gittiler.

Medenî türkçülük harekâtına ait olan fikirlerimi 18/12/1925 te Ankara Türkocağında «Köroğlu destanı» mevzuu üzerine verdiğim konferansta şu şekilde hulâsa etmiştim: «Türk diniyatı sahasında Ahmed Yesevî mektebi, halk edebiyatı sahasında Oğuzhan, Korkut ve Köroğlu destanları, kadîm Doğu Türkistan, Karakhanî, Selçuk ve Moğol devri sanat ve maddî medeniyet eserleri Türk medeniyetinin müstakbeldeki tetkikat neticesinde bir kül olarak meydana çıkmasına, ehemmiyetinin cihan mikyasında anlaşılmasına rehine olan âbidelerdir. Son zamana kadar Osmanlı sanat tarihçilerinde bir müstakil sanat eseri zannolunan Bursa Yeşilcamiinin İlhanlılar medeniyetini yaşatan Tebrizli ustaların ve Temür, devri Semerkandında kemalet kesbeden bir Bursalı nakkaşın eseri olduğu; bunların Tebriz, ve Sultaniyedeki İlhanlı eserlerinin, Meşheddeki, Gevherşad, Herattaki Gevherşad, Baykara ve Nevayî cami ve medreselerinin Semerkand, Yese, Ürgenç eserlerinin hepsinin aynı millî türk kültürünün başlıca âbideleri olduğu, millî, ilmî tetkikle de tesbit olunacak mevzulardır. Türklerin bu müşterek medeniyeti, millî şuur sahibi türk bilginlerinin avrupalı müsteşriklerle ve sanat tarihi âlimleriyle yanyana çalıştığı gün payidar olacaktır. Bütün Türklere müşterek Türk medeniyeti elbette yalnız zamanımızda yüz gösteren millî şuurun doğurduğu bir fikir değildir; o beynelmilel ilim âlemi için, sahası ve hududu gittikçe canlanan bir tetebbü mevzuudur.»

İsmail Beyin Kırım lehçesi esasında umumî bir türk edebî dili vücuda getirmek tecrübesi ise elbette sırf utopie'den ibarettir. Zamanımızda Türkiyede Türk dili, sesli harfleri tam olarak kullanmak esasında tesbit edilirken, umum Türklerde müşterek hususiyetlerin eski edebî dilde ve Anadolu şivelerinde mevcut olanları bile terkedilerek, yalnız İstanbul şivesi ve onun da Avrupa zevkine yakın olan telâffuz şekilleri esas ittihaz edilmesi [304]), umumî harb bidayetinden bugüne kadar batı ve

---

304) İstanbulluların türkçede âhengi, son yıllar zarfında Avrupa ve Levant dillerinin tesiriyle hâsıl olan yeni «zevkler» e göre katî olarak değiştirmekte ol-

doğu Türkleri arasında mübadelenin ve medenî münasebetlerin kâmilen inkıtaa uğramış bulunması ve Türk dilinin Rusyada son yirmi yıl zarfında geçirmiş ve geçirmekte olduğu buhran devri, Gaspıralının fikirlerini hayat sahasından uzaklaştırmıştır; Mamafih edebî dilin farklı olması. Türk kültür birliğini ihya harekâtına mâni olmaz; nasıl, ki bu kültürün kuvvetle yaşadığı zaman bile «Oğuz» (sonradan «Rum») ve «Türk» (sonradan «Çağatay») şiveleri yazıda kullanılıyordu. Türk kabileleri bu iki edebî dil ananeleri etrafında toplansalar, onun inkişafı neticesinde bir edebî dil vücuda gelebilir; belki iki grup arasında mutavassıt bir yer işgal eden Türkmenlerin müstakbel inkişafları bu hususta müessir olur.

Panislâmizm, Panturanizm ve Pantürkizm.

Bu Türk medenî birliğinden maada, bir de ortaya atılan siyasî birlik cereyanları da Türkistana inikâs etmiştir. Onlar da, umum İslâmların ittihadı gayesini takip eden «panislâmizm»; Türk, Moğol, Fin-Uğur kavimlerinin ittifakı mânasiyle «panturanizm»; yalnız Türk unsurunun siyasî ittihadını gaye eden «pantürkizm» hareketlerinden ibarettir. İslâmiyeti, Avrupanın bazı muzır görülen cereyanlarına karşı siper ittihaz etmek isteyenlerden biri de, Gaspıralı İsmail Bey olmuştur. Bu zat, gazetesinin neşrine başladıktan bir yıl sonra (1884 te) İstanbulda «Avrupa Medeniyetine Bir Nazarı Muvazene» adında mühim bir risale neşretti. Eserden anlaşıldığı üzere İsmail Bey, içtimaiyat ve sosyalizm meselelerine dair, Auvé, Fourier, Saint Simon, Stuart Mill gibilerin eserlerini, keza rus slavyanafillerinin neşriyatını cidden takip etmiştir. Sosyalizm ve ahlâk meselesinde o slavyanofillere ve Stuart Mill'e hak vermiştir. Bu risalesinde o, Avrupa içtimaî ve iktisadî hayatındaki gayritabiîliği kısa ibarelerle, fakat bütün çıplaklığiyle meydana koymuştur.

Ona göre, «Şarklılar Avrupa demokratizmine de itimat edemezler. Çünkü, en büyük mezalim, en medenî milletlerin parlâmentolarının re-

---

dukları, bazı mütahassıslarca söyleniyor. Her halde Türkün esas ve müşterek millî malı olan kalın «k» (q) ve «sağır nun» (ñ) bırakılmakta, «qız», «qış» kelimelerin ortasındaki «ı» sesi de biraz daha incelmek temayülünü göstermektedir. Fransızcada «ñ» kullandıkları halde, Türkçe «oğlunu gördüm» ile «oğluñu gördüm» tâbirlerini, «onun oğlunu gördüm» ve «senin oğlunu gördüm» şekillerinde uzatarak kullanmayı tercih ediyorlar. Diğer Türk kavimlerinin, bilhassa Hazar ötesi lehçelerin bu «q» ve «ñ» hususunda İstanbul lehçesi lehine fedakârlık edecekleri tasavvur bile edilemez.

yi ile yapılmaktadır. Avrupanın mezarı sosyalizmdir. Sosyalizm efkârı bir gün reddolunur zannolunmasın. Bunu meydana çıkaran şerait, içtimaî müsavatsızlık meydanda iken o yaşar; o, Hün (müellif bu kelimeyi rus telâffuzuna göre «gun» yazıyor) ve Moğol istilâlarının hepsinden daha fena olur. Avrupa medeniyeti sosyalizm denizinde garkolacaktır. Fakat sosyalistler de sudan kaçarak ateşe giren insanlardır. Sosyalizmin tesis etmek istediği kışla hayatı ve teşebbüsü şahsînin öldürülmesi Avrupayı fakir ve zaruret ve sefalete sürükliyecek ve iflâs ettirecektir. İçtimaî müsavatsızlığı, ancak uygun ahlâkî prensiplerin tamim ve neşriyle ortadan kaldırmak mümkündür. İslâmiyet ve onun tesis ettiği zekât, öşür ve tahrimi ribâ en iyi yoldur. Onun ahlâkı en iyi ahlâktır. Rus slavyanofilleri bile Avrupa medeniyetinden çekilmek istiyorlar. Bu halde biz İslâmlar da Avrupa medeniyetini düşünmeden kabul edemeyiz».

İsmail Bey bu risalesinde Avrupaya mukabil Rusyada müstakil bir medeniyet tahayyül etmek hususunda tamamiyle rus slavyanofilleri tesirinde bulunuyor. Hattâ risale dahi onların tarz ve üslûbunda yazılmıştır. 1881 de neşrettiği risalesinde «Rusiye İslâmlarının tedennisinin sebebi yalnız İslâmiyet değil, belki daha ziyade cehalettir.» dediğinden, İsmail Beyin o zaman İslâmiyete ait fikirlerinin tenkidî mahiyette olduğunu anlıyabiliriz. O, ilk zamanlarda tedenni sebepleri arasında cehaletten sonra İslâmiyete de yer veriyordu. Fakat sonradan bir taraftan umumî Türk birliği fikrini ileri sürdüğü gibi, diğer taraftan da gitgide İslâmcılığa doğru yürüdü, ve muhafazakârlık yoluna düştü. Hindistan ve Mısır İslâmlariyle Türkler arasındaki bağlanışların kuvvetlendirilmesi yolunda çalıştı. Mamafih onun bu hareketi «siyasî panislâmizm» ile alâkadar olmaktan uzaktı. Burada bilmünasebe panislâmizm ve panturanizm ile pantürkizm hakkında birkaç söz söyliyelim:

«Siyasî panislâmizm», daha ziyade Avrupa imperyalistlerinin vehimlerinden ibarettir ve Türkistanda hiç bir ciddî taraftar bulamamıştır. «Panturanizm» ise, Avrupada pancermanizm ve panslavizm cereyanları arasında tek başına kalan Macarlar tarafından ileri sürülmüştür[305]. «Pantürkizm» fikri bidayette Macar Vambrey tarafından 1868-1874 yıllarında ileri sürülmüş olup, İngiltere hükûmeti tarafından

---

305) Sonradan Ziya Gökalp Bey «Türk» kelimesini, yalnız Oğuz zümresine tatbikle, Türkiye ve onun haricindeki Türklerin heyeti mecmuasına «Turan» kelimesini kullanmak istemiş ve bu ıstılahları epeyce karışık şekle sokmuştur. Macaristanda ise Turan kelimesi hâlâ eskisi gibi doğru olarak «Ural - Altay kavimleri» mânasında kullanıyor, ve bu isimde parlamentoda nüfuz sahibi olan bir cemiyet te yıllardanberi yaşamaktadır.

da Osmanlı İmparatorluğunu Ortaasyada Ruslara karşı kendisiyle müttefik bulundurmak maksadiyle bir aralık koltuklanmıştır. Siyasî pantürkizm fikri ekseriya tarihî hayatımıza ait hâtıraların tesiri altında ileri sürülüyor. Türklerden daha hiçbir kimse tarafından bu mesele Türklerle meskûn ülkelerin iktisadî vaziyeti, nüfus kesafeti ve milliyetler münasebatı noktalarından istatistik malûmatı toplıyarak öğrenilmiş değildir. Hazar Denizinin cenup sahillerinde Talış, Gilan, Tabaristan, ve Mazenderanda İran unsuru; bu denizin şimalinde Kuban, Don, Sar'tsin. Astarkhan, ve Saratov vilâyetleri de Rus unsurunun kesif olarak yaşamakta olması[306], Türk siyasî ittihadı fikrine karşı kullanılabilirdi; fakat Türkistanda ve Kazan Türkleri arasında Türk siyasî birliği fikrine muarız çıkanlar (o cümleden Özbek muharriri Fıtrat ve Kazanlılardan Alimcan İbrahim ve Cemaleddin Velidi) Hazar Denizinin cenup ve şimal taraflarındaki nüfus münasebetlerinden haberdar bile değillerdi. Bu zevat, Türk siyasî hattâ kültür birliğini imkân haricinde gösterirken, dâvalarını hiçbir ciddî tetkike istinat ettirmiyorlar; bütün söyledikleri, Rus hâkimiyetini artık daimî kalacak bir emrivaki telâkki etmelerine dayanmaktadır. Bu meseleye ait yegâne ciddî tetkikat umumî harp esnasında İngiliz Erkânı Harbiyesinin mütehassıslar tarafından yaptırdığı tetkikattır. Bu da, bunların, Türk ve Alman orduları 1918 de Kafkasyaya girdiği sırada yani biraz telâşlı zamanda neşrolunan raporlarıdır. İngiliz Erkânı Harbiyesinin bizzat toplattığı bazı malûmatı ihtiva etmek, keza o zaman İngiliz gazetelerinde çıkan bazı makaleleri göstermek itibariyle mühim ise de verilen istatistik malûmatı çok eski ve başlıca Vambery'nin «Türk Halkı» eserine dayanmaktadır. Bu mütehassısların fikri şudur:

«Tekmil Turan kavimlerinin, Türk, Moğol, Fin, Oğuz kavimlerinin ittihadı mânasiyle panturanizm boş bir lâftan ibarettir. Ne coğrafî ve ne de içtimaî şartlar buna müsaittir. Türkiye, Kafkasya, Türkistan ve Edil sahalarındaki müslüman Türklerin birleşmesi de dinî, medenî ve coğrafya noktalarından mümkün görülür ise de, millî şuur itibariyle geri kalmış, siyasetten gafil ve zevksiz olduklarından, en faal zümrelerinden olanAnadolu Türkleri de gittikçe azaldığından bir tehlike teşkil etmez. Fakat bu hareket bugün Kafkasyada olduğu gibi, Almanların eliyle teşkil edilecek

306) Bahri Hazarın cenubî sahil mıntakaları sekenesi hakkında alman B. Dorn ve rus Melgunov ve ingiliz H. L. Rabbino'nun tetkikatı (Les provinces Caspiennes de la Perse, Paris, 1917; Mazandaran and Astarabad, London, 1928); bu denizin şimal sahillerinin ve Şimalî Kafkasyanın sekenesi hakkında 1897 ve 1926 senelerine ait Rus nüfus tahriri neşriyatı, ayrı vilâyetlerin istatistik komiteleri ve «zemstvo» neşriyatı başlıca merci'lerdir.

olursa, keza Türk kavimlerinin beşte birini teşkil eden cesur ve cengâver İran Türkleri kendilerinin Kafkasyadaki kardeşleriyle birleşir ve propaganda sayesinde Osmanlılarla da, sıkı münasebet tesis edebilirlerse, Türklerin böyle bir birliği Hindistanda İngiliz hâkimiyeti için tehlike teşkil edebilir» [307]) .

Türkistanda Türk medenî birliği fikri daha ziyade Türkiyede tahsil edip gelenler tarafından, keza umumî harp esnasında ve inkılâp devrinde Türkistanın muhtelif şehirlerinde mektep muallimliği yapan Türk zabitleri, Azerbaycanlı veyahut Kırımlı Türk muallimleri tarafından yaşatılmıştı. Rus n ekteplerinde tahsil edenler bu gibi fikirlere tamamen yabancı bulunuyorlar ve anlamıyorlardı. Yalnız zikri geçen Haydar Mirza Sırtlanov ailesinden merhum Aliaskar Sırtlanovun kütüphanesinde Leon Cahun'un maruf « Asya Tarihine Medhal » (Introduction à l'Histoire de l'Asie) kitabının tam yapılan rusça tercümesi bulunduğunu, ve basılmadan kalan bu eserin kenarlarına okuyucuları tarafından bazı işaretler yapılmış olduğunu gördüm. Sonradan bu tercümenin Çingizlilerden Selim Geray Sultan Canturin tarafından da okunmuş olduğunu ve bu eserin bu zevat arasında millî tarih ve kültür meselelerine dair konuşmalara mevzu teşkil etmiş olduğunu, bu Selim Geray Sultandan öğrendim. Bununla merhum Aliaskar ile Selim Geray Sultanın yukarıda (s. 352) görüldüğü gibi Türk illeri için otonomi talep eylemelerinin bir nazarî temeli de olduğu anlaşılmış oldu.

Magcan Cumabay

[Kazak millî şâiri Cumabay oğlu Magcan, 1894 te Balkaş gölü doğusundaki Sasık köl mıntakasında doğmuş olup, medrese tahsilinden sonra Omsk'ta rus muallim mektebini (Uçitelski İnstitut'ü), sonra Sovyetler devrinde Moskovadaki rus âli «Edebiyat ve sanat Enstitüsü»nü (Literaturno-Khudojestvennıy İnstitut) ikmal etmiştir. İlk şiirleri 1909 da «Qazaq» gazetesinde çıktı; ilk şiir mecmuası «Çolpan» ismiyle 1912 de ve şiirlerinin külliyatı da 1923 te Taşkentte «Magcan Cumabayevtın Öleñderi» ismi altında (ceman 264 sahife) intişar etti. Milliyetçi ve türkçü olan bu büyük şâirin ağızlarda dolaşan birçok şiirleri, bu külli-

307) *A Manual on the Turanians and Pan-Turanism*, compiled by the Geographical Section of the Naval Intellegence Division, Naval Staff and Admirality. Prited by Fredrich Hall, Oxford, 1918 (harita üzerinde tarihi böyle yazılmıştır), s. 222-223. [Bu eseri tertip edenin Sir Denison Ross olduğunu, sonradan bu zatın kendi ağzından öğrendim.]

yata dâhil olmamıştır. Magcan, Goethe, Heinrich Heine, Fit, Ruslardan Jukovski, Miyatlov, bilhassa Lermontov gibilerin şiirlerinden ve arap şâirlerinden (Ebu Firas ve al-Ma'arrî'den) mülhem olarak şiirler yazmışsa da, bunlar, kendisinin orijinal eserleri yanında pek küçük bir yekûn teşkil ediyor. Onun yakından hitap ettiği kütle Edil, Yayık, Sırderya, Irtış, Yedisu üzerindeki Kazaklar [308]) ve dağdaki Kırgızlarsa da, o, onlara umum Türkün ve Türkistanın derdini anlatıyor ve onların gözüönünde umum Türkün şanlı ve dağdağalı günlerini canlandırıyor. «Türkistan» unvanlı manzumesinde o, ezcümle şöyle diyor:

«Türkistan iki dünyanın (dünya ve ahiretin) kapısı, er Türkün beşiğidir. İnsanları hayrette bırakacak işler Türkistanda zuhur etmiş ve bu ülke Türke Tanrısı tarafından verilen bir hissedir. Türkistana eskiden Turan demişler, er Türk burada doğup büyümüştür; Turanın dalgalı mukadderatı (tarihî hayatı) vardır, onun başından çok hayretengiz olaylar geçmiştir. Turanın deniz denilebilecek gölleri vardır, bunlardan biri ensiz bucaksız görünen geniş Aral Denizi, diğeri de öbür taraftaki mukaddes Isık Göldür, ki Bozkurttan doğan (ilk) Türk, o gölün bağrında bu dünyayı görmüştür. Oksus, Yaksart yahut Ceyhun ve Seyhun denilen iki büyük nehri Türkler eskiden derya tesmiye etmişler; büyük baban olan Türkün mukaddes mezarını sen bu iki nehrin kıyısında bulacaksın. Turanımın Tiyanşan gibi dağı vardır, ki onunla hiçbir dağ silsilesi boy ölçüşemez; semalara çıkan Hantanrı'ya baktığın zamanlarda da er Türkün bugünkü erksiz esaret halini hatırlarsın. + Turanın yeri de, eli de ayrı hususiyetlere maliktir. + Başından fırtınalar gibi geçen hayatı da böyle. + Bu Turanı, tam olarak eskiden efsanevî Afrasyab Han idare etmiştir. + Turanın yerine denk gelecek bir yer bu cihanda var mı? + Milletler arasında Türk gibi yüksek bir millet daha var mı? + Aklı keskin, ateşin gayret, cevval hayal sahibi olmak itibariyle. + Turanın erleriyle hangi erler denk gelebilir? + İnsanoğulları arasında Çingiz gibi bir bilgisi çok, derin fikir sahibi, çelik iradeli bir er daha doğmuş mudur? + Çingiz gibi bir arslanın yalnız ismi bile insanın mâneviyatını kuvvetlendirir. + Turanın Toragay gibi beyleri de vardır. + Bu beylerden ateş gibi oynıya oynıya Temir doğmuştur. Yeryüzüne ateş saçan bu Aksak Temir, cihana yıldırım gibi anî bir aydınlık vermiştir.+ Turanı boşuna öğmüyorum, + Turan onsuz da bir çok yabancı ellerce tanınmıştır. + Evinde oturduğu halde semalarla gizli konuşmuş olan+

---

308) Edil Cayıo. Sırderva + belgili curtqa eski suv + tattı, demdi tarmaqtı + Özen, Irtış, Ceti Suv + Osı bes suv arası + Sarı Arqa degen cer idi + tuvıp ösken balasın + aybındı Er Alaç der idi.

ilim alanının koşucusu olan Ulug Beğin arkasından koşan hangi bir âlim ona yetişebilmiştir? + Asîl olan kan Türkün kanıdır. + Ebu Ali İbn Sina da bu kana mensuptur. + Bilgisinin zenginliği onun bu bilgisini sihir telâkki ettirmeğe saik olmuştur. Böyle bir insan bu dünyaya daha gelmiş midir? + Türkün musikisini, Farabînin dokuz telli dombırasını kim küçümseyebilirdi? + Bu Türk dombırayı doksan dokuz nevi ses çıkararak çalarken kim bundan müteessir olarak ağlamamıştır? + Turanda Türk ateş gibi oynamıştır. + Türkten başka kim böyle ateş olarak doğmuştur? + Birçok Türk urukları dünyanın her tarafında kendi paylarını almak üzere dağıldıkları zaman + Kazak'a da baba evi miras olarak kalmış değil midir?» [309]).

Şâirin en çok sevdiği ve öğdüğü millî kahraman, Aksak Temirdir. O, onun ağzından şöyle bir söz naklediyor: «Cihan denilen nedir? + Bir avuç içi kadar bir yer değil midir? + Bir avuçta birçok tanrılar için

---

309) Türkistan iki dünya esigi goy, + Türkistan er Türktün besiği goy, + Tamaşa Türkistanday cerde tuvgan, + Türktün Teñri bergen nesibi goy. + Ertede «Türkistan» dı «Turan» desken, + Turanda er Türügüm tuvıb ösken; + Turannıñ tagdırı bar tolqımalı, + Basınan köp tamaşa künder geçken. + Turannıñ teñiz derlik kölderi bar, + çalqığan eği çeksiz teñiz Aral; + bir çette qasıyattı Issıq Köldiñ, + bavırında dünya körgen Türük kök-cal. + Ertede Okıs Yaqsart-Ceyhun Seyhun + Türükter bıl ikevin «derya» diytun; + kiyeli sol iki suv cagasında + tabasıñ qasıyattı babañ biytin. + Turannıñ Tiyanşanday tavı qalay, + par kelmes Tiyanşanga tavlar qalay; + eriksiz er Türüktü oyga alarsıñ, + kökke asqan Qan Teñrige qaray qaray. + Turannıñ ceri de cat, eli de cat, + Quyunday bastan geçken künü de cat, + Turandı tügeli men biyleb turgan + ertede ertegi qan Afırasyab. + Turanga cer cüzünde cer cetken be? + Türükke adam zatta el cetken be? + Kin aqıl, ottı qayrat, cüyrük khayal, + Turannıñ erlerine er cetken be? + Tuvmaydı adamzatta Çıñgızday er; + danışpan, tuñgıyıq oy, bulat ciger, + Çıñgızday arıstannıñ qur'atı da + adamnıñ cüregine ciger berer. + Turannıñ biyleri bar Turagayday, + sol biyden Temir tuvgan ot bob oynay. + Ot çaçıb cer cüzüne Aqsaq Temir + carq etip öte çıqqan nacagayday. + Turandı maqtamaymın tüptü tekke, + onsız aq Turan tanıs qalay çetke: + sırlasqan üyde otırıb asban-kök ben + bilgiç az cetken cüyrük Uluq Bekke. + Asıl qan qasıyattı Türük qanı + sol qannan İbni Sina Abu Alı; + moldığı biliminiñ siyqır derlik + dünyaga mınday adam tuvdı ma alı ?. + Türüktüñ kim kemitken müzikesin ? + Farabî togız çekti dombırasın + çertkende toqsan togız türlendirib + cubanıb kim tıymagan közdiñ casın ?. + Turanda Türk oynagan usab otqa, + Türükten basqa ot bob can tuvıb pa ?. + köp Türük ençi alısıb tarasqanda, + Qazaqda qara çañraq qalgan coq ba ?.

yer yoktur. + Semanın tanrısı Tanrı ise, o gürüldemeleriyle kendi semasını idare etsin. + Yeryüzünün tanrısı ise benim. + yerime Tanrı karışmasın. + Gök tanrısı olan Tanrının nesli ve sıfatı yoktur. + Yer tanrısı olan Temirin ise nesli Türk ve sıfatı da ateş'tir» [310]).

Şâir Magcan mütareke zamanı Türkiye Türklerine hitaben «alısdağı bavrıma», yani «uzaktaki kardaşıma» unvaniyle şu sözleri söylemiştir: «Uzaklarda bu kadar azap çekmekte olan kardaşım. + Solmuş beyçeçek (lâle) haline düşmüş olan kardaşım. + Her taraftan kendisini muhasara eden kalın düşmanın ortasında göz yaşlarını göl gibi dökmekte olan kardaşım. + Bütün tarihî hayatınca yabancılardan cefa çekmiş olan kardaşım. + Kıyafetiyle de menfur (tüksigen) gevirler. Taş yürekli habis ruhlar + diri diri, derilerini yüzmekle meşguldür. Ya pirim! Altın Altay bizi dünyaya getiren müşterek anamız değil miydi? Bu dağların yamaçlarında ele avuca girmez taylar gibi serbestçe oynayıp yürümüş değil miydik? + O zaman yüzümüz ay gibi parlıyor değil miydi? + Biz orada beraber olalı «altın saka (aşık)» ile atışarak (bu eski türk oyununu) oynamamış mıydık? + Biz aynı döşek üzerinde yatarken birbirimizle oynaşıp tepişmiş değil miydik? + Altay gibi anamızın ak südünü beraber emerek, onun tadını birlikte tatmış değil miydik? + O zaman serin dağ pınarları şarıldayıp kayalar arasından bizim için akmıyor muydu? + Uçan kuşlar gibi sür'atli, kopan fırtınalar gibi delice koşan «tulpar» (ehlileştirilmiş yabanî) atlar, bizim için hazır duran birer binek «burak» değil miydiler? + Son Altay çağının altın günlerinde nazlı terbiye görerek pars gibi bir er yetiştin + ve beni bırakarak Ak ve Karadeniz ötesine gidip kaldın + ben de kuş yavrusu gibi daha kanatlarım çıkmadan + ve uçmağa gücüm yetmeden çırpındım durdum +, yol istikametini gösterecek bir kişi de ortada yoktu. + Bu halde kahpe düşman beni yerimden atmadan bırakır mıydı? + Onun kurşunu genç bağrıma saplandı + taze masum kanım su gibi aktı + ben kanıksayıp, kuvvetim gidip bayıldım + o beni karanlık hapishaneye aldı kapadı. + Ben burada o zaman (seninle Altayda beraber bulunduğumuz zaman) gündüzleri gezdiğimiz kırları ve ovaları da, geceleri gördüğümüz nurlu ayı da göremiyorum. + Bizi terbiyeliyen, ipek kundağa sararak büyüten altın anamız Altayı da artık göremiyorum. + Ey pîrim! ne oldu? Yoksa biz (yani biz Orta ve Önasyadaki Türkler) milletimi-

---

310) Cihan degen ne nerse ? + Alaqannıñ avdanı, + bir avdanda köp tenri + buluvdıñ tüptü coq seni. + Teñri köktiñ teñrisi, + kökresin kögin biylesin; + cer teñrisi Temir men, + cerime Teñri tiymesin. + Kök Teñrisi Teñriniñ + tuqumu coq, zatı coq; + cer teñrisi Temirdiñ + tuqumu Türk, zatı ot.

zin kalın kütlesinden mi, yolbarıs gibi olan Türkün yağıp duran oklardan dönmiyen yüreğinden mi ayrıldık? + Hakikaten biz harblerden bıkmış korkak kul haline mi geldik? + Dünyayı alt üst ederek erki için hamleler yapan Türk + Hakikaten hastalandı ve kuvvetten düştü mü? + Acaba onun yüreğindeki ateşi söndü, + Damarlarında kaynıyan ata kanı kurudu mu?. Kardaşım! Sen o yanda, ben de bu yanda + kaygıdan kan yutuyoruz. Kul olarak yaşamak bizim şerefimize, haysiyetimize yakışır mı? Gel gidelim Altaya, atamızdan miras kalan altın tahta gidelim!» [311]).

Magcan, «Tanrı»ya hitap eden şiirinde ona milletinin mukadderatı dolayısiyle bir çok acı şikâyetlerde bulunuyor, ve «sen her millete, hattâ deve güden zavallı Araba bile, yol gösterecek bir peygamber ve bir kitap gönderdiğin halde, bizim Türke böyle bir lûtufta bulunmadın, Türk muhtelif milletlerin peygamberlerinin yoluna girdi, muhtelif kitaplara inandı, neticede yolsuz kaldı, sen bize kahretme» diyerek, ondan, Türke bir peygamber vermesini, doğru yol göstermesini istiyor. Mama-

---

311) Alısta avır azab çekken bavrım! + Kuvargan bayçeçekdey kepken bavrım! + Qamagan qalıñ cavdıñ ortasında + köl qılıb közdiñ casın tökken bavrım! + Aldıñdı avır qaygı cabqan bavrım! + Ömrüñçe cafa körgen cattan bavrım! + Tüksigen cüregi tas cavız candar + tiridey teriñ tonab catqan bavrım! + Apırmay! imespi-ydi altın Altay + anamız bizdi tapqan?. asav tayday + bavrın da cürmeppedik salıp oynaq?. + Cüzümüz imespi-ydi carqın ayday? + Alalı altın saqa atısbappek? Tebisib bir tösekte catısbabbek? Altayday anamızdıñ aq sütünen + birge imib, birge demin tatısbappek? Turmappi-d' bizdiñ üçün müldür bulaq + Sıldırab sılıq sılıq navdan qulap? + Dayar bop uçqan qusday soqqan quyun + tilesek bir bir tulpar biyine puraq? + Altaydıñ altın künü erkeletip + kelgende colbarıs bob cana er cetib + Aqteñiz, Qarateñiz arcagına + bavırım! meni tastab qaldıñ ketib!. + Men qaldım cas balapan, qanat qaqpay, + uçam deb umtulsam da damıl tappay + cön silter, col körsetir can bolmadı + cavız cav qoysınb' indi meni atpay? + Qorgasın cas cürekke oğı battı + künasız taza qanım suvday aqtı, + qansırap elim qurub esten taydım + qarangı abaqtıga berik captı. + Körmeymin keçe cürgen qır, saydı da + kündüzgün, tünde kümüs nurlı aydı da, + ardaqtab, çın cibektey urayg" urap + ösirgen altın anam Altaydı da + Apırmay! ayrıldıqba qalıñ toptan + çayılıb qaytpaytugan cavgan oqtan + Türüktüñ colbarıstay cüreginen + çını men qorqaq qul bob cavdan buqqan?. Çarq urup erkk' umtulgan Türük canı + çını men avırdıma bitip khalı?. + Ot sönib cürektegi, quruduma + qaynagan tamardagı ata qanı? + Bavırım! Sen o caqta, men bu caqta + qaygıdan qan cutamız. Bizdin atqa + layıqba qul bob turuv?; kel gitelik + Altayga, ata miras altın taqqa.

fih şâir diğer şiirlerinde kendisine tarihte millî askerî kahramanların göstermiş oldukları yolu, bir kurtuluş ve yükseliş yolu buluyor. Fakat esir ve zebun halde olan Türk milletine hakikî necatın yeryüzünü tekrar istilâ edecek olan yeni bir tufandan, Rusu hâkim, Türkü mahkûm yapan bugünkü şartları temelinden değiştirecek olan büyük ve cihanşümul bir siyasî inkılâptan beklediğini, «Cer cüzün tupan bassa iken» nam şiirinde ateşli ibarelerle anlatıyor. Bu vâki olduğu takdirde şâir Türk milletinden yepyeni bir adam yaratacak oluyor [312]).

Şâirin Kırgız-Kazak hayatından alarak göçebe Türklerin Rus esaleti altında duçar oldukları felâketi, en sade ve çobanın bile anlıyacağı bir ifade tarzı ile yazdığı bazı parçaları, Kazak şivesinde bazan bir millî alarm gibi, tekmil milleti heyecana getirecek mahiyettedir. Onun bu mealde söylenen Sersenbay adlı şiiri, halkın ahını, millî dertlerini anlatmakta sâdelik ve talâkat itibariyle bir şaheserdir [313]).

Abdulhamid Süleyman (Çolpan)

Şâirlik mahlâsı «Çolpan» ismiyle daha fazla maruf olan Abdulhamid zengin bir tüccar olan Süleyman ağanın oğludur. 1897 de Endicanda doğmuş, medrese tahsilinden sonra rusça öğrenmiş, son zamanlarda Moskovada edebiyat ve sanat enstitü-yahut akademisinde de tahsil etmiştir. 1913 te yani Çolpan daha 19 yaşında iken evlerinde misafir olduğumuzda, o, türk tarihine dair eserleri okumuş bulunuyordu, sonra «Türk Yurdu» ve saire gibi türkçülük neşriyatını takip etti. 1917-18 de siyasî işlere karışarak Orenburgda Başkurdüstan hükûmeti reisinin sekreterliği vazifesinde bulundu (bk. yukarıda s. 369). O zaman daha şiirlerini bastırmıyordu. Sonra kendisini yalnız edebî faaliyete hasretti ve birden parladı. Mensup olduğu Endican, Babur Mirzanın da dediği gibi, Alişir Nevâyî'nin edebî dilini en iyi muhafaza eden bir Türk şehridir. Çolpan, Özbek şiirlerindeki aruz vezni yerine, türkçe hece veznini yerleştirdi, edebî dili güzelleştirdi. Rus şâirleri ile beraber Türkiyeli ve Azerbaycanlı şâirleri, eskilerden Nevâyî'yi, yabancılardan bilhassa Ra-

---

312) Cer cüzün Tupan basseken + Asqar tavdan asseken + Tavday tolqın quturup + uvlı köbik çaçseken... Zavlagan ot calgız can + cer minezdi coq adam + zavlap turgan otımnan + caratar iyim caña adam.

313) Ay albardı, albardı + Sersembayda zar bardı + Zardan basqa ne balsın + Çıqpagan quru can qaldı. + Bitegeli bargqıttay + Biles Belden ayrıldım, + baldan qalgan sarqttay + Kümüs Kölden ayrıldım, + ay müyüzdü aq qoçqar + aqtılı qoydı böri aldı + çorqıragan canavar + cılqılardı..ur aldı!!

bendranat Tagor'u kendisine nümune etmiş, fakat orijinal şiirleri tercüme ve nazirelerinden daha mükemmeldir. Yazdığı piyeslerden «Khallil Ferenk», 1917 de, ilk şiir mecmuası (Yarqın Ay) 1920 de çıktı. Sonra «Uyganış» (1924), «Bulaqlar» (1924), «Tañ Sırları» (1926) intişar etmiştir. Sonra çıkan piyeslerinden «Çuranıñ isyanı», «Muştümzar», «Ortaq Qarşıbayev», Özbek inkılâp hareketi tarihinden alınmıştır. Zikri geçen şiir mecmuaları gibi bu piyesler de millî ruhta yazılmıştır. Müteakiben Çolpan Sovyetlere uyarak kozmopolit ruhta eserler yazmak ve tercümeler yapmakla meşgul olmuş, o cümleden Şeksperin «Hamlet» ini, Götz'ün «Turandot»unu, Gorki'nin «Ana»sını, Tretyakov ve sair rus ediplerinin eserlerini tercüme ederek, neşretmiştir. İdeoloji itibariyle Çolpan, Magcanın aynı gibidir. Türk millî kültürünün ihyası fikri, bunların her ikisi için edebî faaliyetlerde asıl hedeftir. Bu yüzden her iki şâir, çok takibata maruz kalmışlardır. Biz Magcan için olduğu gibi, Çolpan için de ancak Sovyet nezareti altında basılan eserlerindeki bazı parçalarını nakletmekle iktifa ediyoruz.

Türk ve Rus yerine Magcan, «kün men tün», yani «gündüz» ile «gece» tâbirini kullandığı gibi, Çolpan da «şark ve garp», «mazlûm ve zalim», «yoqsul ve zalim» gibi tâbirler kullanır. Şâirin aşağıda naklettiğimiz şiirleri, Taşkentte Sovyet sansörü altında çıkmıştır. Bunlarda o, 1920-23 yıllarındaki millî mücadele zamanında yüz gösteren umutları, mücadele ıztıraplarını ve kendisinin istikbale bakışını aksettirmiştir. O, geleceği, büyük bir milletlerarası savaşı ve ondan doğacak aydınlık olarak tasavvur eder. Yalnız onun bu savaş neticesinde emperyalist Rusyanın da gürültüye gideceğini söyliyebilmek için dili kısadır. İşte onun «Uluğ yolda» (1920) parçası: «Yolumuzda çöller, nehirler ve denizler vardır + sen tanılamıyacak zayıf izlerden yürüyeceksin + Şu izleri takip ederek ve denizler aşarak + biz büyük emellere doğru gidiyoruz. + Kalplerimizde gizleyip geldiğimiz büyük millî emeller + yolumuzdaki geniş denizlerden daha ihatalıdır. + Ezilmiş olanlar bu defa eskisinden daha çok dua ediyorlar + ve bellerini daha sıkı bağlamışlardır. + Hemen kanatlı kuşlar gibi uçalım + geniş çölleri, denizleri geçelim ve Şarkı bağlıyan bu esaret iplerini çözelim» [314]).

---

[314]) Yolımızda çöller, suvlar teñizler; + basguçisıñ tanıp bolmaslıq izler. + Şu izlerni basıp, teñizler keçip, + büyük emel bilen baramız bizler + Yüreklerde saqlap kelgen emeller + yollardağı teñizlerden ulugraq + Ezilgenler tilek tiler buyolı burungudan tolugraq. + Mehkem qılıb bağlanılgan kemerler.+ Tezirek! qanat! quşlar yañlığ uçaylıq + keñ çöllerden, teñizlerden keçeylik + Şarqnıñ eski çigelini yiçeylik.

1921 ilkbaharındaki hâdiseler ona, büyük ve amansız mücadelenin başı gibi görünüyor: «Bağıran, kükreyen bir ses, + kahramanların can alıp veriştikleri cidalin sesidir. + Bu tahrip edici, devirici kıyam + yakın istikbaldeki büyük savaşların başlangıcıdır. + Delirmiş gibi nereye gideceğini bilmiyen + sağında ve solundakilere çullanan düşmandır. + Yüreğine sığmıyan, yerinde artık durmıyan + ve aşıp taşan da mazlûmu idare eden imandır. + Büyük, şiddetli ve devirici bir savaş! + ölüm, dirim savaşı! barışma yok» [315]).

Şâir daha Temmuz 1922 de «zalimler» her şeyi elde etseler dahi, milletin vicdan ve fikir erkini ezemiyeceğine inanmıştır: «Ey esirler, ey ezilmiş + hırpalanmış mazlûm milletler! + Ey, darağaçları yanına getirilerek sıralanan + bembeyaz kesilen umutsuz «dil»ler! + Ey zayıf biçareler + ellerine kelepçe vurulanlar! + ey, erk hürriyet için uğraşanlar + siz onlara (düşmanlara) yalvarmayın. Kurtlardan aman dilemek + ahmakların işidir. Hayatta en doğru yol: + her engeli atlıyarak geçmektir. + Zulmün önünde ihtimal her + şey boyun eğer; + eğer zulüm kemaline erişse + belki gök yere iner; + Zalim hayvanlara, insanlara hâkim olmadan kalmaz; + fakat hür vicdanları + esir etmek, ele geçirmek imkânsızdır» [316]).

Çolpan da Magcan gibi Türk halkının içindeki gizli kuvvete inanıyor: «Halk» parçasında (Eylûl, 1921, Bukharada yazılmış) o diyor ki: «Halk denizdir, halk dalgalardır, halk kuvvettir + halk isyandır, halk ateş yalınıdır, halk intikamdır. + Halk harekete gelirse onu durduracak + onun isteğini yok edecek hiçbir kuvvet bulunmaz, + Halkın isyanı saltanatı (çarların saltanatını) yok etti, + halk istediği için taç ve tahtlar yıkıldı + Mademki halk istiyor, o halde bu ülke (Türkistan) azad

---

315) Baqırguçı, ökürgüçi bir tavuş + baturlarnıñ can suragan tavşıdır + Yıqıtguçı, agdarguçı qozgalış, + yaqındagı zor küreşniñ başıdır + Tentekler dek karar yerin bialmay + üñge -müñge özni urgan- düşmandır; + keñ yürekde tura almay, sıgalmay + taşıb ketken yoqsuldağı imandır. Ulug, qattıg agdarguçı bir küreş + ya bar bolış, ya yoq bolış... yoq yaraş.

316) Ey tutqunlar... ey ezilgen, + ey qıynalgan yoqsul eller; + ey ümidsiz, ey çızılgan + dar aldıga.. appaq diller! + Ey biveler, biçareler, + ey baglangan kişenlerge; + ey erk üçün evvareler, + köp yalınmañ siz önlerge (onlarga) + Börilerden aman kütmek + tenteklernin işidir ol; + her ma-ni'ni hatlap (atlap) ötmek + turmuşta eñ togru bir yol. + zulm aldında her bir nerse + ihtimal ki boyun iğer; + eğer zulum evcge kelse, + kök başı da yerge tiğer. + Hayvanlarga, insanlarga + zalim ige bolmay qalmas; + faqat, erkin vicdanlarga + ige bolmaq mümkin imes.

olsun ve onun başı üzerinde duran gölge, kâbus def'olsun. + Halk (millet) bir hamle yapar, taşar, o bir daha yerinden oynar + o zaman o yokluğu, ve sefaleti ortadan kaldırır + ve kendi yurdunu her şeye doyurur» [317]). Yine «Odlı suv» (Ateşli su, 1922 mart, Taşkent) parçasında o diyor ki: «Onun (Türk milletinin) bağrında geniş denizlerin dalgaları coşup kabarıyor + onun bağrında asırların korkunç safhalarının izleri vardır; + ağzına yumuşak su biriktirmiş amma + fakat onun arkasında hiç şefkat eseri bilmiyen isyancının sözleri gizlenmiştir. + Mağrur fakat ahmak olan bazı adamlar durup dururken + onu, lânetliyerek ve söverek yadederler... + (fakat siz daha bilmiyorsunuz), o, köpürür, o aşar, o taşar + (ve bir gün) nakkareler çalarak sizin mezarlarınız üzerinden aşıp geçe » [318]).

Magcan ile Çolpan, tek bir milletin dertlerini söyliyen iki büyük şâirdirler; aralarındaki fark, ancak bir lehçe farkıdır. Bugün Sovyet şartlarında kozmopolit mevzular üzerinde çalıştırılan bu iki şâirin burada naklettiğimiz parçaları, Sovyet edebiyatında onların «vaktiyle milliyetçilik cereyanına kapıldıkları zamanın mahsulleri» sıfatiyle, şiir mecmualarından çıkarılmış ise de, Rusya haricine çıkmış olan Türklerin ruhuna, daha ziyade bu gibi parçalar uygun gelmektedir].

Müellifin Ortatürk ve Türkistanın içtimaî, iktisadî ve siyasî hayatına ait yazılarından bazı parçalar

Rus Mahkûmu Türklerin Kavmî Teşekkülü

1917 yılında Moskovada inikat eden «Rusya İslâmları Kongresi» 6 mayıs celsesinde, «Rusiye İslâmlarının kavmî teşekkülâtı ve onun siyasî hayat için ehemmiyeti» mevzuuna dair okuduğum maruzada bu teşekkülün, Rusya Türklerinin siyasî faaliyetleri için de esas ittihaz edilebileceği ileri sürülmüştür. **Maruzanın hulâsası şudur.**

---

317) Khalq teñizdir, khalq tolqındır, khalq küçdür, + Khalq isyandır, khalq alavdır, khalq öçdür. + Khalq qozgalsa küç yoqtur, kim qozgatsın; + quvvet yoq kim, khalq istegin yoq etsin. + Khalq isyanı saltanatni yoq qıldı, + khalq istedi: tac u takhtlar yıqıldı... + Khalq isteydir: azad bolsun bu ülke, + ketsün onun başındagı kölenke. + Bir qozgalır, bir köpürer, bir qaynar; + bir ıntılır, bir havlıqar, bir oynar; + yoqlıqnı da açlıqnı da yoq eter, + öz yurtunu her nersege toq eder.

318) Zor teñiznin tolqunıdır bagrıda + yüz yıllarnın qanlı, qorqunç izi bar + Yumşaq suvdan biriktirgen agzıda +şefqat bilmes isyanlarınıñ sözi bar + Qanday magrur ahmaqlar kim, tın yerde — yad alurlar onı qargab, sökmekden... + Köpürür ol, havlıqar ol, taşar ol, + göriñizden nagra tartıp aşar ol.

«Türkler etnik teşekkül itibariyle şarkî, merkezî ve cenubî olarak üçe inkisam ederler [319]). Bunların tarih, lisan, örf ve âdât itibariyle farkları, Rus unsurunun Velikorus, Malorus (Ukrayn) ve Beloruslara inkisamına kısmen tevafuk eder».

«Şark Türkleri» Moğolistan, Şarkî Sibirya ve Çinde yaşıyorlar. Urankhaylar, Suyut, Sağay ve Altaylılar buna dahil olurlar. Bunların çoğu Şamanîdir. Lehçe itibariyle Orta Türklerden epeyi uzaktırlar. Halk edebiyatlarında Aymergen, Aguylakkhan gibi nim ilâhî kahramanlara ait destanları vardır. Tekmil âdetleri şamanîcedir. Bununla beraber bunların bir kısmı Budda medeniyeti tesirindedir.

«Orta Türkler» diyerek Coçı ve Çağatay uluslarında yaşıyan Özbek, Kazak-Kırgız, Kumuk, Kırım, Kazan Tatarları ve Başkurtlar gibi kabileleri tesmiye ediyoruz. Bunların hepsi de islâmdırlar. Bazı kısımlarında müslümanlık şamanîlikle karışıktır. Kırımın Osmanlı tesirinde bulunan cenubî sahili istisna edilirse, lehçeleri morfoloji itibariyle tamamen birdir. Bunların halk edebiyatında Çingiz, Canıbek Han, Temür, Toktamış Han, Edüge, Muradım (Nureddin), Çorabatır, Kulunçak, Er Targın, Urak-Mamay, Adil Sultan gibi tarihî kahramanlara ait destanlar meşhurdur. Bunların şimalî kısımları Rus ve Fin, Ortaasyadakileri de İran tesirine kapılmışlarsa da asıl türklük esaslarını, hususen merkezdekiler (Kazak-Kırgızlar ve Şimalî Kafkasya Noğayları) iyi muhafaza etmişlerdir. Bunların eskiden bilhassa Mâverâünnehirde ve Khorezmde inkişaf eden yazı edebiyatları, Nevâyî, Khorezmî gibi şâirleri ve yazılmış millî tarihleri vardır. (Ebulgazî, Tarikh-i Dost Sultan, Tarikh-i Khanî, Zübdetu'l-âsâr, Baburnâme, türkçe Zafernâme-i Yezdî, Târikh-i Reşidî Haydar Mirza ve saire).

«Garp Türkleri» Azerbaycan ve Osmanlı Türkleri ve Türkmenlerden ibarettir. Bunların asılları Oğuzlardır. Eski Selçukîler, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safavî, Kaçar ve Osmanlı sülâleleri bunlardandır. Halk edebiyatında Oğuz, Korkut ve Köroğlu gibi Orta Türkler arasında da mâruf kahramanlara ait destanları mühim yer tutar. Sultan Veled,

---

[319]) Kavmî teşekkül itibariyle Türklerin 1. Garp (yahut Cenubi garbî) Türkleri. 2. «Orta Türkler». 3. «Şark Türkleri» gruplarında toplandıqı fikri, tarafından ve Abdullah Battal ile Köprülüzade taraflarından Türk tarih ve lisaniyatına ait neşrolunan eserlerde kabul edilmiştir. Bu tasnife ait ilk makale 1913 yılında Kazanda münteşir «Mektep» mecmuasında tarafımdan neşrolundu. Sonra (1915 te) «Kısa Türk ve Tatar tarihi» kitabımda (s. 1-2) ve Ferganede Khokandda münteşir «Yurt» mecmuasında neşrolunan «Millî ve ruhanî baylığımız» adlı makalemde yine bu tasnif esas olarak kabul olunmuştur.

Yunus Emre, Kadı Bürhaneddin Sivasî, Fuzulî gibi eski şâirler de bunlar arasından neşet etmiştir.

Türklerin millî ve medenî meseleleri onların bu nevi etnik teşekküllerini yakından öğrenmek esasında tetkik olunursa yerinde olur. Şimdilik Ortatürkler arasında Kazak, Özbek ve Tatar edebiyatları gibi edebiyatlar varsa da, bunlar bir gün «Orta Türk» olarak birleşeceklerdir.

Finlandiyalıların şarkî ve garbî kısımları vaktiyle ayrı ayrı edebiyat teşkil edip, bir asır yekdiğeriyle mücadele ettikten sonra, millî husiyetlerini ve ananelerini daha iyi muhafaza eden şarkî kısımları galip geldiği gibi, Orta Türklerin birleşmeleri de millî ananeleri daha iyi muhafaza eden Kazak, Uruğlu Özbek ve Noğayların dil ve ananelerinin galip ve hâkim bir şekil alması esasında husule gelse gerektir. Bu birleşme de ya tedricî surette yahut inkılâbî bir şekilde, meselâ bunların hepsine ait millî bir şâirin eserlerinin yapacağı bir katî inkılâpla husule gelebilir. Orta Türklerin medenî vahdetini temin yolunda dillerindeki morfoloji vahdeti ve müştereken söylenen halk edebiyatı Oğuz Han, Çingiz, Edüge, Temür, Toktamış, Çorabatır, Orak Mamay, Âdil Sultan gibi tarihî kahramanların destanları âmil olur ve bu âmiller bütün siyasî mânialara üstün gelebilecek derecede mühim bir kuvvettir. Yalnız bunları yegâne bir millî destan olarak birleştirmek icap eder.

Garp Türklerine gelince Azerbaycanda, hattâ Türkmenistanda bile edebî dilin, garp edebî türkçesinin tamimî suretiyle husule geleceği tabiîdir. Bununla beraber Türkmenistandaki Türkmenler Garp Türkleri ile Orta Türkler arasında bir vâsıtadırlar ve iki edebî dilin yekdiğerine yakınlaşması, bu vâsıta ile husule gelebilir.

Şimdi Rusyada devleti idare usulü sıfatiyle federasyon sistemi tatbik edilirken Şarkî ve Garbî ve Orta Türklerin siyasî teşekkülleri mutlaka tarih ve etnoğrafyaya, ahalinin nüfus kesafeti tenasübüne ait istatistik hesaplara dayandırılmalıdır. Nüfus itibariyle %64 ilâ %96 ya çıkan Azerbaycan ve Türkistan Türkleri muhtariyet alırlar [320]. Ruslar arasında dağınık olan İç Rusya İslâmları tabiî medenî muhtariyetle iktifa ederler ve topraklı muhtariyet alan ülkelere yani Azerbaycan ve Türkistana hicret ederler [321].

---

[320]) 1917 yılında böyle düşünüyorduk; şimdi ise istiklâl şiarı hâkim oldu ve müstakil Türkilinde dahilî siyasî teşkilâtın ve ülkeyi vilâyetlere taksimin etnografyaya göre değil, sırf coğrafî ve iktisadî esaslara dayandırılması icap ettiği ileri sürülüyor.

[321]) Bu maruza, Moskova kongresinin Petersburgda matbu mazbataalrında s. 154-159 da neşredilmiş ve Berlinde münteşir *Der Neue Orient* mecmuasının 1917

«Türkistan Meselesi» Bu unvandaki makale 1924 te Almanyadan Türkistana dönecek olan ülküdaşlarımıza bir düstur olarak kaleme alınmış, sonra «Yeni Türkistan» mecmuasının 1937 haziranında neşrolunan ilk nüshasında ve sonra 7.nci sayısında ve risale şeklinde müstaar isimle tab'olunup «Prometée» mecmuasında fransızca ve «İran» gazetelerinde farsça tercemeleri neşredilmiştir [322]). «Türkistan millî birliği»nin fikirlerini anlatan bu makalede Türkistanın müşkül vaziyeti izah edildikten sonra, bundan kurtulmak için tevessül edilmesi lâzımgelen çareler ve Türkistanın istikbali için düşünülen fikirler bu suretle hulâsa edilmiştir: «Bütün bu mûdil mesailin münasip bir şekilde halli, Türkistanlılar için bir idealdir. Bugün hastalığın en müşkül noktası Türkistanlıların düştüğü iktisadî esaret ve Rus muhacereti neticesinde bura Türklerinin kendi ülkelerinde nüfusça millî ekalliyet haline döndürülmekte olmaları keyfiyetidir. Esaslı bir surette bundan kurtulmak için yegâne çare de Türkistanın Hind, Çin ve İranın mahsuldar yerleriyle, demiryolu hatlariyle bağlanarak icabında oralardan buğday ve sair gıda maddeleri celbedebilecek ve kendi mahsulâtını da aynı vasıtalarla oralara ve o mahreçler vasıtasiyle sair memleketlere serbestçe sevk edilebilecek siyasî bir vaziyete malik olabilmesidir. Türkistanın cenup kısmındaki «Kuşka» demiryolu hattiyle Hindistan hattının müntehasını teşkil eden New Chemen (Nev çimen) istasyonu arasında şimdi ancak 600 kilometre kadar kalan mesafeyi Herat ve Kandahar üzerinden birleştirilirse, yahut Kuşka-Meşhed-Tahran ve İskenderun demiryolu yapılacak olursa, tabiî Türkistan için esaretten, kıtlık felâketlerinden kurtulmak yolları temin edilmiş olurdu. Bir de Çinden Şarkî Türkistana kadar uzatılmak istenen demiryolu da bir gün Cungaryaya gelerek Yedisu hattiyle birleştirilirse Türkistan kendisinin cihan pazarındaki eski mevkiini iade ederdi. Fakat Ruslar, ne Türkistanın bu gibi yollarla sair memleketlere ittisalini ve ne de Rusyadan başka bir yerden zahire celbiyle ihracatı için başka yollar ve mahreçler temin edebilmesini isterler. Onlar, Türkistanın eskisi gibi cihan ticaretinin mühim bir merkezi haline gelmesini, ancak bu ülkede Ruslar nüfusça üstünlük ve ekseryeti temin ettikten ve her türlü yerli «separatizm» tehlikesi bertaraf edildikten sonra arzu edebilirler. Bu halde Türkistanı tehdit

---

yılı ağustos nüshasında ve *«Türk Yurdu»* (XIII, 1917, s. 3581) bahis mevzuu olmuştur.

[322) Sonradan bu makale, Türkistanlı talebelerden ismi yukarıda s. 519 da geçen Settar Can tarafından *Deutsche Rundschau* mecmuasının 1930 mart nüshasında almanca olarak neşredilmiştir.]

eden iktisadî, harsî, içtimaî felâketlerden ve esaretten kurtarabilecek, tabiî hukukundan istifade ile âtiyen terakki ve inkişafını temin edebilecek en son çare de, siyasî istiklâldir. Türkistan için istiklâl her şeyin başıdır. İstiklâl olmazsa Türkistana ancak hariçten getirilmesi mümkün olan asrî teknik âletlerine transit yol bulunamaz. Çünkü Ruslar Türkistana getirilmesini istemedikleri eşyanın bu ülkenin Ruslardan başka yolla ve onlara rağmen inkişafına sebebiyet verecek vâsıtaların geçirilmesine elbette mâni olurlar. Bu yüzden Türkistan, herhangi bir Rus rejimi idaresinde olursa olsun, istenildiği gibi imar edilemez. Türkistanda bulunan milyonlarca göçebe ahali iskân olunabilmek ve dolayısiyle ziraat-köy hayatına geçmek için pek çok yeni kanallar açarak iska hususunu temin etmek istiyor. Göçebe Türklerin ziraat hayatına geçebilmesi de ancak Amuderya, Sırderya ve İle ırmaklarının beyhude yere Aral ve Balkaş göllerine ve diğer ırmakların da çöllere akan sularının büyük kanallar açarak iskaya sarfedilmesiyle vücuda gelebilir. Halbuki mezkûr ırmakların, bilhassa aşağı mecralarından istifade edebilmek için büyük asrî barajlar, Mısırdaki Asuan ve Hindistan bentleri gibi büyük bentler ve su hazineleri yapmak icap ediyor. Irmakların mezkûr kısmında meselâ Khorezmde sed ve bend yapılacak noktalar, dağ ve taştan uzakta bulunduğundan, onların binalarında lâzım olacak taşların celp ve nakilleri için mahsus demiryolları inşasına ihtiyaç görülecektir. Gerek bu bend ve gerek hatlar için milyonlar ve milyarlar sarfetmek lâzımgelecektir. Bunlara gereken masraflar için müstakil Türkistan dünyanın her tarafındaki büyük medenî memleketlerden sermaye celbedebilecektir. Fakat Ruslar bunu yapamazlar. Çünkü evvelâ paraları yoktur; ikincisi paraları olsa dahi bu gibi tesisatı ve inşaatı ancak oralarda Rus köylüsü ve amelesi getirip yerleştirebilmek imkânları açılmak nisbetinde yapacaktır.

Türkistanın istiklâli nasıl vücuda gelebilir? Bu mesele, her hangi bir millet gibi Türkistanlıların da medenî seviyeleri meselesi ile karıştırılamaz. Keza istiklâl fikri, Rusyanın kuvvetli ve büyük olduğu bizim ancak bir kaç milyondan ibaret nüfusumuzun teşkil edeceği akalliyetin nisbetsizliği gibi, kemiyet ve keyfiyete dair hesap ve muamelelerle teşviş edilemez. Elbette Rusya, Türkistan, Azerbaycan, Finlindiya, Estonya, Gürcistan ve sair küçük milletlerin ve Şarktaki yarı müstemleke şeklindeki devletlerin münferiden her birine adet ve kuvvet itibariyle faiktir. Fakat bu gibi ufak milletlerin ve elyevm müstakil yaşıyan devletlerin hiçbirisi kendi istiklâllerini ileri sürerken mezkûr hususlarda Ruslara faik olduklarını iddia etmemiştir. Bunlar önce bir taraftan büyük milletler arasındaki rekabetten, ikincisi de diğer taraftan istiklâli muhafaza

etmek isteyen diğer milletlerle ittifak ederek büyücek bir kuvvet teşkil etmekle veya edebilmek umuyla yaşıyorlar.

Biz, fırsat bekliyen milletlerdeniz. Millî kuvvetlerimizi şöylece bir gözden geçirirsek, Özbekistan sekenesiyle Kazak, Kırgız, Tatar ve Başkurtların yani «Orta Türk» dediğimiz Türklerin ve Türkmenlerin medenî kuvveti tabiî Afganistandan ve İrandan eksik değildir. Türkistanda kendi milletimizden yetişen mütahassıs ve mütefenninlerin miktarı Orta ve Önasya devletlerinden ancak Hindistan ve Türkiyeden eksiktir. Hele ticaret, sanat ve ziraatte Türkistanlılara Asyalılardan hiçbir kimse rekabet edemez. Bu hususlarda Avrupalılara da pek âlâ rekabet edebiliyorlar. Fergane pamuk fabrikacılığında, Khokand, Mergilan, Endican ve Bukharadaki türk müteşebbislerin tecrübesi Rus hükûmetinin Avrupa sermayedarlarını himaye etmediği takdirde Türkistanlıların her zaman vaziyete hâkim olabileceğini göstermektedir. Binlerce yıl zarfında tekâmül eden irva ve iska babında ve ziraat kültürünün diğer teferruatı hususunda Türkistanlılara, Şarkta ancak Hintli ve Çinliler rekabet edebilirler. Rus çiftçisi hiçbir suretle rekabet edemez. Halbuki iktisat, ticaret ve ziraat memleketinde devletin de esasıdır. Hülâsa ecnebî tasallut ve istilâsının ortadan kaldırılmasiyle hürriyeti istihsal edildikte bu cihetlerden Türkistanda Türkistanlılara rekabet edecek kimse yoktur. Tabiî asrî maarif hususunda gerideyiz. Fakat tecrübe ile sabittir ki, hareket bizzat iş adamı çıkarıyor.

Türkistan için en büyük ve en mühim iş, bugüne kadar çöllerde kalarak göçebe halinde yaşıyan Türkleri münbit ırmak havzalarına celbederek medenî hayata geçirmek, babalarımızın göçebe hayattaki fütuhatı neticesinde Türkistan hududu dışarılarına dağılmış olan müteşettit kuvvetleri toplayıp Ortaasya ve Uzakşark Türklerinin nazarını, Türkistana celbedebilmektir. Garp Türkleri için müstakil Türkiye ne ise, şark ve şimal Türkleri için de müstakil Türkistan odur. Tüskistanı, Türklüğü sevenler, bize hayırhah olup dağınık Tatar ya Kırgız veya Türkmen medeniyetleri yerine Türkistanda kurulacak Türk medeniyeti etrafında toplanmak istiyenler elbette birleşeceklerdir. Ve bunların teşkil edecekleri kuvvet müteşettit bir halde kalan ve bugün Rusa hizmet etmekte olan teknik kuvvetlerimizi, mühendis ve agronomlarımızı da millî yola sokabilecektir.

Şunu da ehemmiyetle söyliyelim ki Türkistanın millî hareketi hiçbir vakit kendisiyle sınırdaş olan dindaş ve yahut ırkdaş olan devletlere yüklenmek esasında olmıyacaktır. Türkistan kendi başına müstakil bir hayat sahasıdır. Türkistan kendisine sahip olduğu gün kendi buğdayını yer, kendi pamuğundan yaptığı mensucatı giyer; fabrikaları için kendi

mahrukatı, kömürü kâfidir. Demiryolu ve vapurlarını kendi petroliyle yürütür, kendini müdafaa için de kendi barutu ve kendi bakır ve demirinden istifade eder. Türkistan için Ortaasyada sulh ve sükûn içinde yaşamak en mühim bir gayedir. O ancak kendisini toplamakla meşgul olur ve kendisi için hayırhahlar bulmıya çalışır ve bununla istikbal yollarını temin eder.

Türkistan meselesinde bolşeviklerin ve diğer Rusların rolü meselesine gelince, bizim için rus rejiminin hepsi birdir. Bu husus cenubî Türkistanın rus idaresinde elli altmış ve şimalî Türkistanın iki yüz yıllık tarihiyle sabittir. Türkistan Çar'a karşı nasıl isyan etmişse, Bolşevikliğe karşı da aynı şekilde isyan etmiştir. Demek Türkistan için Türkistanlılara hiçbir muvafık rus hükûmeti mutasavver değildir; şerait birdir. Her azmimizde ellerimizi bağlıyan, terakki ve inkişaf yolunda seddi rahımız olan bu mâni artık bertaraf olsun. Bizim bütün ümidimiz bize istikbalde de komşu olacak Rusyada Türkistanın istiklâlini kazanmasına müsait ve müstakil olduktan sonra Rusların taaddi ve tecavüzlerine mâni olabilecek bir vaziyetin tahaddüsüdür. Rusyada herhangi bir rejim olursa olsun, istiklâlimizi bilfiil tanıyan Ruslara karşı fena bir düşüncemiz olmıyacağı tabiîdir. Bizim bugün teveccühümüz evvelâ kendimize, sonra diğer gayrius (inorodits) milletlerin bu uğurdaki mesaîlerinde muvaffak ve kudretli olmalarındadır. Biz onlarla birlikteyiz ve müşterek idealimizin tahakkuku yolunda olanlarla birlikte çalışacağız.»

Kesif Nüfuslu Türk Vatanı

Mezkûr «Yeni Türkistan» mecmuasının 8.inci sayısında (1928 mart) «Rus muhaceret siyasetinin yeni devresi müvacehesinde Türkistanlıların vazifesi» unvaniyle intişar eden makalenin bir kısmı:

«İzvestiya gazetesi milletimize ölüm getiren «Muhaceret kanunları»nı ilân etti. İlk nevbette Türkistan-Sibirya hattı üzerinde muhacirler için 9-10 milyon hektar yer ayırmağa karar vermişler. Ruslar bu muhaceretin bizim için de faydalı olduğunu anlatmak vazifesini yerli türk komünistlerine yükletiyorlar: Bunlar Hindistan tarafından imperyalist devletlerin (yani İngilterenin) taarruzuna(?) karşı oraları Ruslarla doldurmak Kominternin plânları bakımından ne kadar zarurî olduğunu cihanın «ilk sosyalist devleti» tarafından Rusları Türkistana tehcir yoluyla bu ülkenin iktisaden inkişaf ettirilmesinin pek mühim olduğunu Türkistanlıların bütün tabakalarına anlatmalı imişler. Yani Ruslar kendilerinin muhaceret siyasetlerini icra yolundaki propagandalarını bizim münevverlerimizin ve gençlerimizin ağzıyla söyletecekler. Her Rus ailesi için hicret masarifi olarak 250 ruble para lâzımmış. Bu parayı da vergi sırasında Türkistanlılara yükletecekler. Diğer bir dekret (emirname) ile

bu muhaceret işlerinin bütün ağırlıklarını da mahallî ziraat komiserliklerine yükletiyorlar: Demek Türkistanlılar kendilerine ölüm getiren rus muhacirlerinin bir de masraf ve hizmetlerini de üzerlerine almak mecburiyetindedirler.

Bizi bu felâketlerden ancak istiklâl kurtarabilir. Ancak o zaman biz nüfusça tezayüt etmemize mâni olan sefaletten kurtulur ve memleketimizi kendimiz imar etmek imkânını elde edebiliriz. Biz müstakil olsak Ruslar da kendilerinin Şarkî Avrupa ve Sibiryadaki vatanlarında kalırlar ve geniş arazi aramak yerine entinsif ziraat usulüne geçerler. Bunun için ise memleket dahilinde çalışan milletdaşlarımızın ileri sürmeleri icap eden noktalar şunlardır: Rusların muhaceret siyasetini tatbikinden evvel yerli göçebeleri iskân etmeğe bütün vesaitle çalışmak, dahilî Rusyadan başka Rus yerine Tatar, Mişer ve Başkurt Türklerinin tehcir edilmesini talep etmek, Türkistanda yaşıyan İranlı, Afganlı, ve Hintli gibi Asyalı muhacirleri kendilerine toprak vererek iskân eylemek. Semerkand ve Isıkgöl civarında iki Tatar kasabasının tesis edilmesinin Özbek ve Kazak gazetelerinde ehemmiyetle kaydedilmesi mühimdir. Ruslar ise Tatar ve sair Türk kabilelerine karşı nefret hissi telkin etmek ve vatanlarını terkedip Türkistana göçüp gelen Tatarları iskân etmeyip şehirlere bırakmıya çalışıyorlar.

Türk kavimleri eskiden göçebe cihangir babalarının arkasından cihanın her tarafına dağıldılar. Muhtelif kavimlerin nüfus kesafeti hâsıl eylemesine, onların medeniyetçe yükselmesine sebebiyet verdiler. Birkaç yüz bin Türkistanlı Babur Mirza ile Hindistana giderek orada temessül etti, ortadan kayboldu. Hun, Avar devirlerinde Doğu Avrupaya, muhtelif zamanlarda Çine giden milyonlarca Ortaasya Türkü oralarda eriyip kayboldu gitti. Şimdi Türk kavimleri için 1. garpta Anadolu ve Azerbaycan, 2. şarkta Türkistandan başka vatan yoktur. Balkan, Yunanistan, Şimalî Afrika, Mısır, Hicaz, Suriye ve Mezopotamyaya dağılan Garp Türkleri Türkiyeye toplandıkları gibi, Şark Türkleri de Türkistana toplanmalıdırlar. Yegâne doğru yol budur. Bu fikir, milletin efradı arasında bilhassa gençlikte yerleştirilmelidir. Şöyle ki, Rus Avrupasında ve Sibiryada yaşıyan her Tatar ailesi efradı, bunu, bir ideal ve millî vazife olarak bilsin. Keza Türkistandaki Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak ve Türkmen de onları, kendi hayatı, kendi istikbalini temin için zarurî, millî unsur diye hüsnü kabule hazır bulunsun. Keza Türkistana komşu ülkeler de Afganistan, İran ve Hindistanda şimdiki bolşevik rejiminin sukutunu mütaakıp, memleketimize hicret etmeleri için teşvikat yapılmalıdır. Böyle olursa, yani, bu fikir millet efradının kafasında yerleşirse, Rusa rağmen ve kimseden muavenet görmemesine rağmen Türkis-

tana Türk Müslüman muhacir gelir durur. İşte bizim için yegâne doğru yol budur ve bu yol da pratiktir. Rus muhaceretine karşı yapılacak mühim çarelerden biri de, milletimizin tıbbî ve sıhhî cihetlerine ehemmiyet vermektir. Gençlerimiz tıp tahsiline rağbet gösterip, milletin sıhhî vaziyetini ıslaha çalışmalıdırlar. Rusların, bütün tıbbî yardımlarını yalnız rus muhacirleri köylerine tahsis edildiğini görerek ibret almalıdırlar».

Türkistanda Askerlik Meselesi

Bu unvan altında «Yeni Türkistan»ın 1928 nisanında çıkan 9.uncu sayısında Türkistanda askerlik meselesine bakıştaki tahavvüller hakkında ezcümle şunlar yazılmıştır:

«Millî askeri yahut askerliği olmadıkça, Türkistan bir devlet olamaz. Askerlikte Türkistanda her hangi bir rejim iktidar mevkiinde olursa olsun, o hükûmetin umumî askerlik nizamına göre askerî hizmette bulunmak ve seferberliklerine iştirak etmek suretiyle öğrenilebilir. 1916 yılı kıyamında görüldüğü gibi, bizim millet, Rusların Türkistanlılardan asker almamasını, kendilerine «Ak Padişahın büyük bir inayeti» ve belki verdiği imtiyazları gibi telâkki ederlerdi.

Fakat gerek bu 1916 yılında ve gerekse rus inkılâbı zamanında Türkistanın başına gelen belâlara, açlıklara ve Rusların tecavüzüne karşı mukabele eylemek mecburiyetini gördüğü zaman, millet, siâh kullanmak ve askerliği tam asrî mânasiyle öğrenmek lüzumunu anladı. Eski usulde çete şeklinde teşekkül eden «Basmacı» fırkaları muhtelif mıntakalarda yerli Türklerden yetişme ve esir Türk zabitleriyle, çar ordusu zabitlerinden bazılarının idaresi altında asrî fennî harb usulü öğreniyorlardı. Aynı zamanda Rusların resmî askerî fırkalariyle, Rus askerî mekteplerine gönüllü olarak girenler de çoğaldı. 1913-1914 senelerinde Türkistanda seyahat edenler, Türkistanlıları koyun sürüsünü andıran bir kütle, silâh kullanmaz ve kullanmak da istemez diye tavsif etmişlerdi. O zamanlar bir silâh patladığında köylülerin hanelerini terkederek kaçtıkları görülürdü. Fakat şimdi hiç umulmıyan bir manzara karşısında bulunuyoruz: Silâhtan korkmak şöyle dursun, onu elde etmek istemiyen ve onu sevmiyen bir Türkistanlıya pek nadir olarak belki ancak şehirlerde tesadüf olunur. Yalnız tüfengi elde etmek için rus neferini taşla vurup öldürmek ve rus nöbetçilerine hücum ederek elinden silâhını kapmak ve kullanamıyacağı zaman bu silâhı da yer altında saklamak gibi hâdiseler Türkistanda çok defa tekerrür etmiştir. Ural Kozaklarının atamanı general Tolstov, 1919 yılında Mañgışlak üzerinden firar ettiği zaman bozkır şeraitinde dağınık giden ordusunun mühim bir kısmı ellerindeki silâhlarını almak isteyen Kazak-Kırgızların Aday kabilesi tarafından birer birer öldürülmüştü. Buna saik olan yegâne âmil de, zamanımızda

ancak elinde silâhı bulunan ve askerlikten anlıyan Kırgız-Kazak kendi hayat ve haysiyetini müdafaa edebileceği kanaatinin yerleşmesi idi. 1918 den sonra bolşevik ve menşeviklerin Ruslar için ilân ettikleri seferberliklere iştirak eden Özbek, Kazak ve Kırgızlar epeyi askerlik öğrendiler.

Türkmenistanda menşevik ve İngiliz hâkimiyeti hengâmında Uraz Serdar, Tican Abbas ve başkalarının idaresi altında muntazam ve gayri muntazam Türkmen fırkaları teşekkül etti. Ruslar, bu askerî fırkaları, muhtelif rus rejimlerine hizmet ettikleri halde millî gaye takip ettiklerinden şüphelenerek, dağıtmıya çalıştılar. 1923-1927 yılları arasında Özbekistan ve Kazakistanda yerli Türklere askerliği öğretmek için bir taraftan yerli komünistlerin genç Özbek ve Kırgızları askerî mekteplere sevk eylemeleri, diğer taraftan da Rusların bu tedbirleri akim bırakmaları birbirini teakup etmiştir. Bilhassa hâlisüddem rus olan Voroşilov iş başına geçince, Sovyetler millî askerî kıtaları kat'î tedbirlerle ilga ettiler. 1927 de Kırgız kurultayı, asker almanın mecburiyeti hakkında karar kabul etmişti. Fakat Ruslar onu mevkii tatbika geçirmediler, Yalnız Pişpek gibi rus muhacirleriyle dolu olan tümenlerde pek az miktarda yerli asker aldılar. Ahziasker şubelerine gelen Kırgızların hemen hepsini «hastalık» bahanesiyle reddetmişlerdir. Kazakıstanın Kökçetav ve Kostanay tümenlerindeki askerliğe girmek için ahziasker şubelerine gelenlere Ruslar, «Askerlik etmek için beygirlerinizle birlikte gelmeniz lâzımdır» diye, bunları da geri çevirdiler. Şimdi kızıl ordunun on yıllık yıldönümü münasebetiyle 28 şubatta yapılan bayramda, bütün Türkmenistan, Kazakıstan ve Özbekistanda 1928 sonbaharında başlamak üzere umumî ahzıasker kanununun tatbik olunacağı tekrar va'dediliyor. Kazakıstanda ise bu kanunun daha bu yıl ilkbaharında tatbika geçirileceğini harbî komiser Şligmanov ilân etti. Burada Türkistanın yerli Türklerini askerliğe celbetmek işi, Rus hükûmeti tarafından bir cemile olarak va'dedilmesi çok şayanı dikkattir. Halkımız cidden asker olmak istiyor. Fakat Ruslar, yerlilere askerlik öğretmek istemiyorlar».

Aşağı Sırderya ve Khorezm Mıntakasının İmarı Meselesi

«Yeni Türkistan»ın Nr. 4, 1927 nüshasında «Türkistan iktisadiyatında yerli ve rus noktai nazarları» makalesinde aşağı Sırderya ve Khorezmin imarı meselesi hakkında şu fikirler ileri sürülmüştür:

«Şu günlerde Türkistanda göze çarpan en mühim iktisadî teşebbüs, Türkistan-Sbir (Turksib) demiryolu hattının inşasının ciddiyetle devam ettirilmesidir. Eski Otrar (bugünkü Arıs), filozof Fârâbînin doğduğu yer, moğol ticaret kervanının kesilmesi dolayısiyle, Çingiz Han ile Horezmşah Mehmed arasında harbin çıkmasına sebep olan şehir, 1405 kışında Temürün burada vefatı gibi, Türkistan-

lıların Çini istilâ etmek yolundaki en son ciddî tedbirlerinin akim kalmasına sebep olan hâdisenin vukua geldiği yer, 1505 te Şaybak Hanın Mâverâünnehri Temürlüler elinden alması seferine mebde olan bu nokta bugün Türkistanı Sibirya ile, istikbalde Çin ile, bağlıyacak demiryolunun Samara - Taşkent hattı ile birleştiği kavuşak olmuştur. 1919 senesinde biz Moskova hükûmetinden Sirderya havzasiyle onun aşağı mecrasındaki kolları olan Yeniderya, Kuvanderya ve Deryalık yataklarının iska edilmesini, Ak-Mesçit (Perovsk)-Çimbay-Ürgenç hattının inşasını ve ona Arıs-Semi (=Türkistan-Sibir) hattının devamı şekli verilmesini talep etmiştik. «Çu» ve «İle» havzalarının iskası da, göçebe Kırgız-Kazakların ve saire türk muhacirlerinin iskânı ve pamuk yetiştiren vilâyetlere buğday yetiştirilmesi için zarurîdir. Ak-Meçit hükûmet merkezi olarak kalmalıdır. Ak-Meçitin biraz daha yukarısında «Yeni-Arik» istasyonu civarında Sırderyadan nehrin cenup tarafından «Yeniderya» namında bugün kurumuş bir kol ayrılıyor. Amuderyanın bugünkü mansabının şark tarafından ibaret olan «Çimbay» mıntakasına geldikten sonra, bu Yenideryanın bir şubesi Aral Gölüne, diğeri de Çimbaya, yani Amuderyaya gider. Sırderya, yahut onun mühim bir kısmı 14.üncü ve 15.inci asırlarda bu kol üzerinden akarak Amuderyaya munsap olmuştur. 16.ncı asra kadar bu yatağın boyunca şehir ve kasabalar yaşadığı, hattâ türk dilinin en mühim âbidelerinden olan «Rabguzi» kitabının bu yatak üzerinde vâki «Oğuz rabatı»nda yazıldığı malûmdur. Ak-Meçitin karşısında Sırderyadan diğer bir kol daha ayrılmıştır, ki «Kuvanderya» ismiyle maruftur, bataklık teşkil eden yukarı kısmında su varsa da, muntazam cereyan yoktur, aşağı kısımları ise kurumuştur. Bugünlerde sekenesi pek az olan bu yatakların yerli vesait ile iska ve ihyası kabil değildir, kumlu yerlerden akan Sırderyada büyük bentler yapmak icap ediyor».

«Buralarda tetkikatta bulunan mühendis ve agronom heyetleri, bu yerlerin irva ve ihyasının pek kolay, ve ziraate, bilhassa pirinç ve buğday ekimine pek elverişli olduğunu ve pek düz olan bu arazinin bataklıklarında bile ısıtma olmadığını söylüyorlar. Nehrin sağ ve sol sahillerinde 1914 te ancak 49.000 desatine ziraat sahası vardı, halbuki mütehassısların anlattığına göre Ak-Meçitle Çimbay ve Kazanlı müsellesinde ceman 100.000 km². teşkil eden sahanın tam yarısı, yani 50.000 km². Yeniderya, Kuvanderya, Deryalık ve aşağı Sırderya tarafından iska edilebilecektir. Bu yapıldığı takdirde, burada Sırderya, Turgay ve Akmola vilâyetlerinin Kazak-Kırgız ahalisinin hepsi iskân edilebilirdi. Ahali, buraların iska edilmesi sayesinde açılacak imar sahalarını bir «arzi mev'ud» gibi beklemektedir. Daha çar hükûmetinin Aleksanergay-Çarcuy

demiryolu hattı plânı vardı. Bu yol yapılırsa, Emba (Cim) petrol sahalarını, Üstyurd üzerinde Khorezm sahası ile, sonra Çarcuy üzerinden Kuşka hattı vasıtasiyle Hindistanın Quetta hattı ile birleşecektir. Şimdi de «Arıs» nehrinin munsabı karşısında, yahut Ak-Meçit (Kızıl-Orda) karşısında, Sırderyanın sol sahilinde Yenideryа boyunca Amuderya munsabındaki Çimbay, Khocayli ve Kühne Ürgence varacak bir hat yapılmalıdır. Bu son hat, her şeyden ziyade Yenideryа yatağını ihya ve iskâna, (muhendis Rosenkampf'ın dediği gibi, Amuderyanın aşağı kısmında Koşhane civarında) büyük bir bendin inşasına ve bentler inşası için lâzım gelen taşocakları bulunmıyan Khorezmin iska işlerinin tanzimine hizmet eder ve bu ülkeyi Sırderya havzasına en kısa bir yol ile bağlardı».

«Bütün bu hat boyunca pek az bir zamanda Kazak-Kırgızlar iskân olunurdu. Aynı zamanda bu hat şarkan Arıs-Semi (Türkistan-Sibir) hattının Almatı-Gulca-Umrumçı (yahut Çögeçek-Umrumçı) dan Çin dahiline, garben de Kühne Ürgençten Özboyu boylıyarak Kızıl Arvada, oradan Çekişler petrol kaynakları üzerinden Hazarın cenubundan Basra körfezine ve Akdeniz sahiline doğru inşası mutasavver yollara uzanırdı. Bu suretle Khorezm ve Sırderya sahası, Khorezmşahlar ve Moğollar zamanında olduğu gibi, Önasya ve Uzakdoğu ticaretine merkez olurdu. Bu sâyede Özboy yatağının irva ve ihyası ve orada Türkmenlerin yerleştirilmesi de mümkünleşirdi. Yenideryа boyunca Ak-Meçit-Çimbay demiryolu inşa edilirse, Ak-Meçit, yalnız aşağı Sırderya taraflarının değil, tekmil aşağı Amuderya taraflarının ve Khorezmin ve tekmil Kazakıstanın iktisadiyatına merkez olurdu. Buna ilâve İranla ve ihtimal Akdeniz kıyı ariyle ve aynı zamanda Çinin şimaligarbî kısımlariyle bağlanmış olan Çimbay-Ak-Meçit hattı kadim Khorezmin ve Otrar mıntakasının eski tarihî mevkilerini istirdat etmelerine sebep olmakla beraber, Türkistanda türk dil ve harsının kat'î bir şekil almasına da yarar ve bu son sahada Kazak-Kırgızlara pek mühim bir rol teveccüh ederdi. Malûmdur ki, Türkistan sanayiinin müstakbel merkezlerinden biri olacak olan Çekişler ve Neft-Dağ mıntakası, Baltık Denizi iskelelerine, Petersburg veya Ruga limanlarına nisbetle, Akdeniz kıyılarına, Adana ve İskenderuna yarı yarıya daha yakındır. Dünyanın başka kıtaları ile münasebet için, Basra limanı ehemmiyeti nisbetinde yakındır. Türkistanın gelecekteki en mühim ihracat iskelesi Batum, Adana ve Basr olursa, tabiîdir ki, Khorezm ve Sırderya havzası, Türkistanın cihan ticaretinde ve belki de garbî Çinin İran vasıtasiyle olacak ticaretinde dahi en mühim merkez olurdu. e o zaman kadim Uyguristana-Beşbalığa giden hattın lisan ve hars hususlarında tesiri olacaktır. Bugün Türkistanda hâkim olan Ka-

zak ve Özbek lehçeleri, biri diğerinden epeyi farklıdır. Halbuki Tiyanşandaki Kırgızlarla, aşağı Amuderyadaki Karakalpak lehçesi, Khorezm özbekçesi ve Sırderya havzasındaki kazakça mutavassıt bir mevki işgal etmektedirler. Khorezm türk lehçesi, pek çok hususlarda Edil lehçelerine, diğer taraftan da türkmenceye yakındır. 16.ncı asrın aşağı Sırderyada ve Khorezmde yazılan türkçe eserleri (Nasrullahi ve Ötemiş Hacı) ve 17.nci asırda yazan Ebülgazi Hanın türkçesi, Mâverâünnehirde olduğu gibi, Deşti Kıpçakta da tamamiyle anlaşılıyor. 20.nci asırda Ak-Meçit-Çimbay hattı üzerindeki Sırderya kazakçası ile, Çimbayın karakalpakçası ve Khorezm özbekçesi de aynı vazifeyi görecektir. Ak-Meçit-Çimbay mıntakasının iskası ve burada demiryolu inşasının Türkistanın istikbali bakımından önemini, sabık Türkistan millî hükûmeti âzasından Sirkbay Akayoğlu da «Aq Col» gazetesinde (1924, Nr. 512), istaitstik malûmata dayanarak izah etmiştir. Fakat bütün bu plânlar, yerli Türklerin gayelerine uygun olup, Rusun işine gelmediğinden, demiryolu şebekelerini ve iska irva işleri merkezini aşağı Sırderya ve Amuderyadan başka taraflarda bulundurmak, hattâ Kazakıstanın merkezini bile Ak-Meçitten (Kızıl Ordadan) uzaklaştırmak, Almatıya nakletmek istiyorlar».

Sonsöz

Biz bu eserde Türkistanın bilhassa 16.ncı asırdan sonraki hayatını, yani düşme devrini bahis mevzuu ettiğimizden, onun şevketli çağı bunda pek görülmez. Eski devri biz ancak 20 sahifede (s. 86-106) hulâsa ettik [1]. Bu hulâsadan ve 16.ncı asırdan sonraki düşme devrinde de devam eden medenî faaliyet hakkında yazdıklarımızdan, Türkistanın ne gibi orijinal bir medeniyete malik olduğu görülmüştür. Bununla beraber biz bu eserde, Türkistanın yavaşça nasıl bir rus ülkesi haline düşmekte olduğunu, bir millet olarak yaşamak için Ortatürklerin nasıl mücadele ettiklerini ve etmekte bulunduklarını anlattık. Şimdi bu sonsözümüzde de okuyucularımıza: 1) Rusların bu ülkedeki hâkimiyetinin aldığı ve almakta olduğu şekil ve mahiyeti; 2) Türkistanın devletler ve milletler arası vaziyeti; 3) Ortatürklerin hayat mücadelesinde alacakları mevki; 4) Ülkenin istikbali meselelerine dair düşündüklerimizi anlatacağız [2].

Rus Müstemleke Siyasetinin Mahiyeti ve Hedefi

Birinci meseleye gelince, Rusların Ortaasya içerilerine doğru olan ilerlemeleri başlangıçta Garp âleminde, bilhassa İngilterede bazı endişeler doğurmuştu. Fakat geçen asrın sonuna doğru bu fikir değişti ve Rus yayılması, cihan medenî hayatı bakımından «şüphesiz müsbet bir hâdise» olarak telâkki edilir oldu. 1888

---

[1]) Türkistanın 16.ncı asırdan önceki devirleri tarihi, umumî türk tarihinin safhaları sıfatiyle bizim *«Umumî Türk Tarihine Methal»* kitabımızda, s. 1-74 ve «Türkistan medeniyeti» de *«Türk Tarihine Ait Takrirler»*, İstanbul, 1928 (taşbasması), s. 23-35 te bahis mevzuu olmuştur. Bu mevzua ait en toplu eser, Barthold'ün *«Ortaasya Türk Tarihine Ait Dersler»* i ile *«Türkistan Medenî Hayatı Tarihi»* dir (rusça).

[2]) Kitabın bu kısmı, 1929 yılının sonbaharında Viyanada yazılmıştı; ilk tabı'da 127 sahife (s. 577-704) tutan bu kısmını biz, aynı yılda Budapeştede konferans şeklinde okunmak için yazılan ve kısmen basılan (Zeki Velidi, *Die Gegenwärtige Lage der Muhammedaner Russlands*, Budapest, 1930), muhtasar şeklini de gözönünde bulundurarak, hulâsa etmekle iktifa ettik. Mufassal şeklini okumak istiyenler ilk tab'ına müracaat edebilirler.

de Türkistanı gezen Kürzon (sonradan Lord Kurzon), rus hâkimiyetinin, her türlü yerli hanlık idaresine tercih edileceğini söyledi. İngilizlerin büyük âlimi Rawlinson tarafından idare olunan İngiliz Coğrafya Cemiyeti başta olmak üzere, Avrupa ilmî müesseseleri de, rus coğrafya. arkeoloji, jeoloji, fizik cemiyetleriyle, rus metroloji istasyonlarının ve istatistik komitelerinin Ortaasyaya ait tetkikatını heyecanla takip eder oldu. 1891 de toplanan «Beynelmilel Coğrafya Kongresi»nde «Ortaasyaya nizam yerleştirmesini, onu medenileştirmeyi bilen ve onu imar eden Rus milletine» karşı hayranlıklar izhar edildi. İngilterenin Schiffeld, Bermengam ve Manchester fabrikaları, ancak Rusya yoluyla Ortaasyaya ingiliz emtiası gidecek ve ingiliz kapitali olarak dönecek diye inandılar. İngilterede her şeye ve bütün efkârı umumiyeye hâkim olan kilise de, «Ortaasyada Rus istilâsı, hıristiyanlığın neşir ve tâmimi için yeni sahaların açılması demektir» şiarını ortaya atarak, bu hususta rus ortodoks kilisesiyle işbirliği yapmak için plânlar tertip etti. Ortaasyada demiryolu inşaatı ile muvazi olarak rus köylüsünün külliyetli miktarda tehcir edilmesi ve bu ülkenin Rusya ile Çin arasında taksim edilmiş olması, medenî Avrupa için «siyasî tehlike» teşkil ettiği sanılan göçebelikle mücadele yolunda başlıca çare sayıldı [8]). Rusların bu yeni ülkede Amuderya ve Sırderya havzaları üzerinde geniş iska sistemleri vücuda getirecekleri ve onu bir cennete çevirecekleri önceden haber verildi. Bilhassa İsviçreli Henri Moser (1869, 1882, 1890), ingiliz âlimlerinden F. Skrine ve E. Denison Ross (1898) ve İngilterenin parlemento âzasından Henry Normann (1903), Ruslar lehine bu yolda çok meddahlık yaptılar.

Bu gibi zevatın Rusyadan beklediklerinin çoğu tahakkuk etmediyse de, Rus hâkimiyetinin müsbet tarafları, dünyanın her tarafında inkârı kabil olmıyan aşikâr bir hakikat olarak telâkki olundu. Önce Rus yayılmasının en kuvvetli düşmanı olarak birçok eserler neşreden macar H. Vambéry bile, 1906 da neşrettiği bir eserinde, rus idaresinin müsbet taraflarından bahsedip, Türkistan Türklerini avunduracak sözler yazdı. Ona göre, Volga Tatarları inkıraza mahkûmdur, fakat ülkelerinde kesif olarak oturan Türkistanlılar için böyle bir tehlike yoktur; çünkü ülke çöllerle çevrili olduğundan rus muhaciri çok gelemiyecek,

---

[8]) Karşıl. F. Ratzel, *Völkerkunde*, II, 393: So lange der Nomadismus eine politische Gefahr für Europa war, lag es im Interesse aller sedentären Machte, ihn einzuschräken; heute teilt sich diese Aufgabe hauptsöhlich, zwischen China und Russland.

onlar için iklim de müsait olmıyacakmış [4]. Rus devrinin ülkeyi asrî tekniğe, demiryoluna kavuşturması, şehir hayatını inkişaf ettirmesi, fikir yeniliklerine saik olması, ve ülkeyi cihan ticaret sahasına bilfiil eriştirmiş olması gibi müsbet taraflarını biz de yukarıda (s. 262-76) anlattık.

Burada göze çarpan değişiklik, nüfusun artmasıdır. 19.uncu asrın üçüncü rubunda 8 milyonu geçmiyen nüfus, 20.nci yüzyılın ilk rubunda 15 milyona çıkmıştır. Kozmopolit insanların bakışına göre, bir ülkenin böyle bir inkişafı, medeniyet için büyük bir kazançtır. Kozmopolitlere göre rus göçmenlerinin çoğalması sayesinde Türkistanda medeniyetin inkişafı temin edilmiştir; ülkede hangi kavmin ve dilin yerine hangisi geliyormuş, bu, onlar için hiç de mühim değildir. Fakat insanların saadeti, ırklardan herhangi birisine temessül etmek ve onun etrafında birleşerek kavmiyetçe yeknesak bir şekil almakla husule gelmez; hele bütün Ortaasya kavimleri ortadan silinip de bunların yerine ancak Rus ile Çinin hâkim kalması için, milyonlarca yerli insanın asırlarca ıztırap çekmeleri lâzım gelir ki, böyle bir devir, bu ülke tarihinin en karabahtlı safhalarını teşkil ederdi. Çünkü yerli kavimler, Rus ve Çinlinin kuvvet itibariyle faikiyeti daha bir çok asırlar için temin edildiği takdirde bile, müstakil yaşıyabilmek fikrinden, dil ve kültürlerinden kolay kolay vazgeçmiyeceklerdir. Rus, Ortatürk iline, meselâ Hindistandaki İngiliz gibi, mahkûm kavimler üzerinde siyasî ve iktisadî faikiyetini muhafaza ederek müstemlekedeki serveti istihsal ve insanları istismar etmek fikriyle, sadece bir efendi millet olarak gelmemiştir; o, buralarda yerli millet olmak, ve burada nüfusça da ekseriyeti teşkil etmek suretiyle geldiği için kendi köylüsünü, arabacısını, kunduracısını, sokak süpürücüsünü, apteshane temizleyicisini de beraber getirmiştir [5]. O, demiryolu amele ve memurluğunu, şöförlüğü, fabrika ameleliğini, askerliği kendi inhisarı altına almakla beraber, Ortatürkün içine, bağrına girmek ve kendisini onlara müsavi bir kardaş ve arkadaş gibi göstererek sevdirmek, onlarla birlikte düşüp kalkmak, onlarla kan karıştırmak yolunu tâkip ediyor; kendi dil ve edebiyatını, musikisini ve mimarisini de yerlilerin zevkine uyduruyor. İşte rus hâkimiyetinin yerliler için en tehlikeli tarafı da, budur. O, bu sayede kendisinin tedricen imha ve yutma siyasetinden yerlileri tiksindirmiyor, hattâ bunu mevki ve rütbeler karşılığı olarak kazanabildiği bazı gafil yerlilere benimsetmeyi de biliyor. Bu siyaset

---

4) H. Vambéry, *Westlicher Kultureinflüss im Osten*, Berlin, 1906, s. 137-138.

5) İngilizlerin Hindistandaki ve Rusların Türkistandaki müstemleke siyasetleri ve onların neticeleri, bu eserin ilk tabında, s. 576-582 etraflıca anlatılmıştır.

neticesindedir ki, birçok vilâyetleri bugün, nüfus itibariyle, artık Rus ekseriyeti altında kalmıştır.

Türkistanda yerleşen Ruslara her nevi imtiyazlar verilip, bunlar maarif ve temdin hususunda da hükûmetin himayesinde bulunduklarından, son yüzyıl zarfında Kazak ve Başkurtlara nisbeten belki on defa ileri gittiler, bu yerliler ise, hükûmetin aksi tedbirlerine maruz kalıp, yeni hayatta normal bir şekılde yaşıyamadıklarından dolayı, gerilediler. Önce Türkistanda, eski usulle olsa dahi askerlik yaşatılıyordu, şimdi Türkistanlılar, askerlikten muaf tutulmaları yüzünden âdeta gittikçe yiğitlikten mahrum olup, gevşekleştil r. Önceleri Ortatürkün ortak bir edebî dili varken, Rus onu da yavaşça parçalayıp, mahvetti. Bu sâyede bugün, büyük masraflar isteyen ciddî ilmî eserlerin, büyük ansiklopedilerin, devlet idaresine ait külliyatın, kanunların ve sairenin neşriyle hayatını ebedîleştirebilecek bir umumî türk dili yerine, her gün değişen ve hayat istidadını kaybeden, gelecek nesillerce ve komşu kabilelerce hiç de anlaşılmıyacak olan ehemmiyetsiz oymak lâkırdıları —nihayet mevkiini rusçaya terketmek için— muvakkat olarak yaşatılıyorlar. Barthold'ün «Türkistan Medenî Hayatı Tarihi», Radloffun «Aus Sibirien»i, muasır sanat tarihçilerinin neşriyatı gibi kıymetli tarihî eserlerin mevzuunu teşkil eden iki bin yıllık bu muazzam yerli kültür, ancak gelecekteki tarih ve arkeoloji araştırıcılarının mevzuu olmak üzere ortadan kaldırılacak, bunun yerine Slavların Bizanstan azma yahut Rusların Avrupadan bozma «euroasia» sanatları yerleştirilecekmiş; acaba bunlardan ötekisini bırakarak berikini kabul etmekle, beşeriyet ne kazanmış olacaktır? Rus boyunduruğu altındaki son iki asırlık hayatında bu ülkenin, sonu gelmiyen ıztırapları, o bitmez tükenmez kıyamları nasıl doğurup beslemiş olduğu, bu kitapta genişçe anlatılmıştır. Rus nüfusunu yerleştirmek uğruna, Asyanın buradaki asîl bir ırkını, cihanşümul devletler kurarak insan camialarının dinî ve medenî işlerine karışmayıp, sırf siyasî ve iktisadî esaslar üzerinde müşterek bir hayat kurmak usulünü beşeriyete defalarca göstermiş olan bir millet yani Türkler ortadan kaldırılırsa, Ortaasyada seyahat edip Ruslara meddahlık eden o kozmopolik seyahatlar ne kazanacaklardır? Gerçi Çarlık Rusyasının Ortaasyadaki hâkimiyet kurması, başlangıçta Avrupalılara büyük umutlar vermiş; fakat bu hâkimiyet 20.nci yüzyıla geçtikten sonra kendisinin içyüzünü belirtmeye başlayınca, yalnız bizde değil, birçok bîtaraf Avrupalılarda dahi (meselâ Dr. Le Coq) çok derin endişeler uyandırmıştır.

Rusyanın bolşeviklik devri ise, medeniyet âlemini yepyeni bir emrivâki karşısında bırakmıştır. Rusya, Asyada geniş ölçüde yayılma si-

yasetini tâkip eden ve bu yayılıp büyüme hareketlerine karşı duracak olan hiçbir sınır tanımıyan, hırs ve iştihası gittikçe aşıp taşan bir imperyalist devlet; Rus milleti de, devletçiliğe en çok bağlı ve ferdî hususî mülke bağlılığı kalmadığından, hükûmetin gösterdiği her yere ve her ülkeye taşınıp yerleşmeğe hazır bulunan müteharrik ve cevval bir unsur oluyor. Rus milleti bu müteharriklik ve cevvalliği ayrı bir özenme ile beslemektedir. Rus istilâları, önceleri de hep yeni yeni ülkeler ışgal etmek ve her elde ettiği yerdeki kavimleri kendisine, bilhassa medenî ve iktısadî şartlara dayanarak eritip temsil etmek ve onların hesabına gittikçe büyümek gayesini tâkip eder. Bunu Vambery, daha 1871 de tesbit etmiş ve demişti ki: «Rusya sür'atle büyüyor, Büyük Petro zamanında ahalisi ancak 15 milyon idi, Katerinanın cülûs yılında 25 milyon oldu, I. Aleksanderin ölüm yılında 58 milyona çıktı, şimdi (1871 de) ise 77 milyon olmuştur. Bu müthiş nüfus tezayüdü, Rusların tevellüt istidadından daha çok, işgal ettikleri ülkelerdeki ahaliyi çabuk temsil edebilmeleri ile izah edilir. Bundan otuz yıl önce Bötling, Katren ve Reguli'nin tetkik seyahatleri yaptıkları sırada Lena havzasında Yakutlar, garbî Uralda Vogul ve Votiaklar, sayı itibariyle şimdikinden beş defa fazla idiler. Az bir zaman sonra ruslaştılar. Rus işgali altına girmiş olan Türk kavimleri de şimdi, şu Yakut ve Vogulların yolunu tâkip etmektedirler»[9]).

Rus kendi misyonunun milletler halitasından bir yeni coğrafî millet, «Rusya milleti» yaratmak olduğunu, daha geçen asrın ilk yarısında anlamıştı. Aslı arap olan şâir Puşkin dahi «Exigi Monumentum», yani «heykel dik» unvaniyle yazdığı şiirinde, kendisini Rusyada yaşıyan kavimler müşterek şâir olarak tanıyacaklarını söylemiş ve «muazzam Rusyanın içinde ötede beride muhtelif dillerde konuşan kavimlerin hepsi benim adımı dillerinden düşürmiyecekler, ister mağrur Slav oğlu olsun, ister Fin evlâtları, ister dağlarında başıboş gezen Tonguz, ister bozkırların dostu Kalmuk olsun, hepsi beraber beni yadedeceklerdir» demiştir. Aslı tatar olan, fakat Slav ittihadı fikrinin elebaşılarından kesilen muharrir Aksakov'a göre, Başkurt ve Kırgızlar ancak büyük Rus milletinin bozkırlarda yaşıyan ve henüz nasraniyete kavuşamamış olan evlâdından ibarettir. Çarlık zamanında Ruslar temsil siyasetlerini daha ziyade din yoluyla infaz ediyorlardı. Şimdi «Yeni Rus» dediğimiz bolşevik Ruslar ise, bu siyaseti daha ziyade yeni indüstri sahaları açmak, oralarda ve kollektif iğeliklerde yerlilerle Rusları karışık olarak yerleştirmek, müşterek çocuk bahçelerinde, müşterek gençlik ve spor teşki-

9) Vambéry, *Russlands Machstellung in Asien*, Leipzig, 1871, s. 88.

lâtında, müşterek mektepte, Rus ve Gayrirus için müşterek peygamber tanılan Lenin'in talimatını ortak bir din şekline sokmak, Gayrirusları rus vilâterlerine tehcir etmek yoluyla, daha hiçbir zaman tarihte ve dünyanın hiçbir kıtasında görülmiyen bir hızla kuvveden fiile çıkarıyorlar. Bu yolla milyonlarca «Gayrirus» birkaç yıl içinde eriyerek Rus olup gidiyor.

Bu çok radikal yolu nihayet marksist sistemlerde bulmuş olan Rusun yayılma hareketi, mâniasız ilerleyişine rağmen tamam olmaktan çok uzaktır. Rus yayılması, Doğuavrupada arazi darlığından ileri gelmiyor; o, Sibirya, Ortaasya ve Kafkasyadaki yerli kavimlerin medenî ve iktisadî bünyelerinin gevşekliğinden istifade ile onları temsil eyliyerek bir «coğrafî milliyet», yani «Rus milleti» yerine «Rusya milleti» şeklinde mütemadiyen büyümek prosesinin merhaleleri olarak izah edilmelidir. Bu proses, önce temessül eden her «Gayrirus» (inorodets), kendisinden sonra iltihak edenleri ruslaştırmak yoluyla bazan ayrı bir hız alıyor. Ruslar kendileri bu prosesi güya karşı durulmaz «tabiî tekâmül» (stikhiynoye dvijenye) gibi tasvir ederler. Fakat bu hiç de böyle değildir.

«Rus seli», esbabı malûm ve durdurulması insanların elinde olan bir prosestir. Bunun esas sebebi, Rus siyasî istilâsına maruz kalan ülkelerdeki kavimlerin kültür itibariyle bünyelerindeki gevşekliğidir. Bu yüzden bunlar rusluk tarafından yutuluyor ve onu yuvarlanan bir çığ gibi büyütüyorlar. Önceleri bu büyüme, hıristiyanlık yoluyla geldiğinden, daha ziyade şimalin gayrimüslim Fin ve şamanî Türk kavimleri hesabına inkişaf etti. Müslüman kavimler ise, büyük bir medeniyete mensup olmaları dolaysiyle, ruslaşmağa karşı koyabildiler. Fakat bu kavimler içinde, bilhassa bu asrın başındanberi avrupalılaşmak maksadiyle terakkiye engeldir diye, islâm medenî ananeleri zarurî olarak, bazan mübalâğa ile çürütüldü; neticede o, daha çar devrinin sonlarına doğru kendisinin «başlıca dayanıç» sıfatını ve rusluğa karşı koyma kuvvetini kaybetti; onun yerini tutmak istiyen milliyet fikri ise, kabile hareketleri şeklinden öteye geçemediğinden, «biricik dayanıç» haline gelemedi. Derken «Yeni Rusluk», yani Sovyet Rusya kendisinin hakikî düşmanı olarak tanıdığı din ile milliyeti ezmek yolunu tuttu. Ukrayna ve Kafkasyadaki «Gayrirus» hıristiyanların mukabelesinin istinatgâhı olan milliyetin; Türk ve İslâm kavimleri için ise din ile mlliyetten her ikisinin de ezilmesi, bu iki unsurun matbuattan, mektep ve cemiyetten uzaklaştırılması ve sıkıca tâkip edilmesi yerine, «en asrî doktrin» sayılan komünizmin ikame edilmesi sayesinde eski gevşek vücutları ruslaştırmak işi, önceleri sağlam bir vücut telâkki olunan İslâm tabaa arasında da aldı yürüdü. 1918-1922 yıllarında Türkistanda, Kafkasya ve Ukraynada vâki

kıyam hareketlerinin tenkilinden sonra rus imperyalizmi, «Gayrirus» kavimleri kendisi için artık hiçbir tehlike teşkil etmiyecek bir hale getirdiğine zahip oldu; önce «müsteml ke» telâkki olunan Türkistan ile Kafkasya artık «asıl rus vatanı» sayılır oldu ve ruslaştırma yolunda dolambaçlı yolların tâkibine artık lüzum kalmadığını gördü. Önceleri rus sosyalistlerinin kendileri tarafından daima «müstemleke» (koloniya) yahut «kenar ülkeler» (okraynı Rossiyi) diye anılan bu ülkelerin «Rus vatanı» (rodina) tesmiye edilir olması, Leninin ölümü ve Rusyada işbaşına «coğrafî milliyet», «şekil (yani dil) farkları ile beraber münderecat (yani ruh ve ideoloji) itibariyle bir ve yekpare olan Sovyet milleti» şiarlarını tahakkuk ettirmek va'diyle gürcü Stalinin gelmesi, rus imperyalizmi tarihinde yeni bir deyir açmış oldu. İhtimal bu «Rusya milleti», bundan böyle diktatörlerini Stalinden sonra da «yeni Rus»luğa geçen «Gayrirus» (inorodets)lardan seçecektir. Müşterek ideoloji, müşterek vatan, Sovyet Rusya mukadderatı adına çalışmak, vatanı müştereken indüstrileştirme ve kolhozlaştırma, ve bu gayeleri de, bu «müşterek» liği sembolleştiren «Gayrirus rehber»lerin eliyle gerçekleştirmek, işte bugünkü «yeni Rusluk» şiarı budur.

«Yeni Rus» münevveri, Rusyadaki milletlerin sırf coğrafî bir millet olarak karışmasına engel olan küçük milliyetlere, islâmiyet ile budizm gibi dinlere olduğu kadar «rus çarlığı» ve «ortodoks hıristiyanlığı» na da candan düşmandır. Onun ilk plânı, bahaneler ve meselâ sulama işlerinin düzenlenmesini ileri sürerek Amuderyanın cenubî kollarını, Köksuyu, Balkhâbı, Murgab, Tican (Herirud), Etrek ırmaklarının Afganistan ve İran elindeki kısımlarını ve Aras ırmağının da sağ kollarını ele geçirerek Hindikuş sırtına, Horasan ile İran Azerbaycanı içerilerine doğru yürümek ve Doğu Türkistanı işgal etmektir. Bu vaziyette Batı Türkistan ile Kafkasya, rusluğun sıra bekliyen yeni yayılma hareketlerinin temeli ve merkezi olacaklar ve bunlar, rus yayılma hareketinin birer merhalesi olmak itibariyle, eski Kazan, Astarkhan ve Batı Sibirya (Tura) hanlıklarının vaktiyle gördüğü işi göreceklerdir.

Şimdiki yeni rusluğun tuttuğu yol, şöylece biçimlenmektedir: 1) Komünizm ile rus imperyalizmini, biri ötekinin mütemmimi olan iki esas umde sıfatiyle birleştirerek Rusyaya tâbi milletlere ve dünyaya karşı iki yüzlü bir siyaset gütmek; 2) Rus milletinin cihan hâkimiyeti gayesini «mukaddes ideal» şekline sokmak, ve millî gayelerini bu yolla tahakkuk ettirmek uğrunda ölmeğe hazır mutaassıp ve cengâver millet kılmak; 3) Her türlü vasıtayı kullanarak Rus nüfusunu çoğaltmak; 4) Rusun, Asyanın yeniden işgal edilecek olan yerlerine hemen taşınabilecek seyyar ve cevval olmasını temin etmek; 5) Yayılma ve fütuhatta kat'iyeti

temin için, idarede âzami merkeziyet ve diktatörlük sistemini mükemmelleştirmektir [7]).

Rusların yeni müstemlekeleri olan Moğolistana ait Sovyet neşriyatı meyanında «Garbî Moğolistan ve Uriankhay Ülkesi» adlı üç ciltlik eser bu bakımdan fevkalâde ehemmiyeti haiz ve ibretle okunmaya değer. Bunun daha tabına devam edilen üçüncü cildinde (s. 541-43), rus köylülerinin, Çin idaresinde bulunan Yukarı Yeniseydeki Uriankha Türklerini yerlerinden atarak topraklarını zorla işgal etmiş olmalarının haklı bir iş olduğunu isbata çalışılırken şöyle denilmiştir: «Rusyanın tarihi, Slav kavimlerinin tedricen Şarka muhaceret edip, medenî seviyeleri kendilerinden aşağı olan kavimleri temsil etmek safhalarını arzeder. Vaktiyle Finikeliler ile eski Yunanlıların, eski dünyanın her tarafına yayılarak medeniyet neşretmiş olmaları ne derecede tabiî ve meşrû ise, Slavların muhaceretleri ve temsil hareketleri de, o derecede tabiî ve meşrûdur. Başka türlü düşünmek, dünyanın idare edildiği tabiat kanunlarından birini inkâr etmek demek olacaktır. O kanun da, zayıf olanın kendi yer ve mevkiini, yaratılışta ve mânen daha kuvvetli olana terketmesidir. Uriankhalar münkariz oluyorlar... bu, pek tabiîdir. Hayvanlar için de böyledir, onların da zayıf olanı ölüyor, temsil ediliyor ve yeni gelen kuvvetli unsura karışıp gidiyor. Ruslar... büyük imkânlara malik olan bu ülkeyi, bunu işletmesini ve ondan istifade eylemesini bilmiyen bir kavmin elinden almakta kendilerini haklı gördüler». Lenin'in sağ eli olan Artium da, 1920 martında: «Biz (Ruslar), Başkurt, Kazak ve Özbek çöllerini Amerikaya çevireceğiz, biz olmazsak buralarda demiryolları, Orenburg, Semipalat ve Almatı gibi şehirler olur muydu?» demiş ve bu yerlilerin vaziyetinin Amerika kızılderililerinin vaziyetine benzediğini açıkça söylemekten çekinmemiştir. İşte Sovyetler böylece, bugün Avrupalılar tarafından bir ihmalkârlıkla ve bazan çok mânasız bir istihza ile karşılanan «beş yıllık plân»larla Asyanın kendi ellerinde olan kısımlarını «amerikalılaştırmak» ve yerlileri « Kızılderililere çevirmek » işini plânlı bir surette ve âzamî bir hızla tahakkuk ettirmek istiyorlar. İstanbulda oturduğu halde Sovyet imperyalist siyasetine tapan bir Vrangel ordusu zabiti, Kniaz ve Prof. Trubetskoy başta olmak üzere, rus mütefekkir «euroasist»lerinin son kanaati olarak, Asyada ancak üç büyük kavmin dil ve kültürü yaşıyacağını söylüyor; bunlar da: Rus, Çin, ve Hind milletleri imiş; diğer bütün kavimler nihayet bu üç kavimden birisine katılmak ve ona temessül etmek mecburiyetinde kalacakmış; Rus-

---

[7]) «Yeni Rusluk» un hususiyetleri, kitabın ilk tabında s. 592-620 de mufassal olarak anlatılmıştır.

ya milleti yılda üç milyon çoğalıyorsa, bunun iki yıllığını İrana, bir yılın artışını da Afganistana göndermek, oralarının tam olarak ruslaştırılmasına kâfi gelecekmiş. Eğer Rusyada yaşıyan milletler ve Ruslar, bolşeviklerin tasavvur ettiği gibi tek bir «Rusya milleti»ne, bir tek «coğrafî millet»e münkalip olurlarsa, eğer günün birinde Rus yayılma hareketlerinin merkezleri Kafkasyaya, Türkistana ve Moğolistana intikal eder ve Rus milleti daha geniş mikyasta yayılmaya muvaffak olursa, bu millet, birkaç nesil sonra biraz daha moğollaşmış ve kafkaslaşmış olacak ve rus dili de o nisbette bazı değişikliklere maruz kalmış bulunacaktır.

Rusların muhakkak olan yeni yayılmalarına karşı mücadele etmek, bu «seli» (rusların tâbiriyle «stikheynoye dvijenye»yi) durdurabilmek için en müessir çare, bugünkü Rusyanın cenubî kısımlarını teşkil eden Ukraynada, Kafkasya, Türkistan ve Moğolistanda yaşamakta olan kavimlerin, yani müstakbel rusluk namzetlerinin siyasî ve medenî cihetten yükselişini, Rusa temessül etmiyecek, ona yem olmıyacak, onun büyümesine sebep olmıyacak, üstün hâyat istidadına malik milletler haline gelmeleri temin edilmelidir. Bütün Asyalıların riyazî bir hakikat gibi bilmeleri icap eden keyfiyet şudur: Rus yayılması, bataklığa çevrilmeğe müstait, yumuşak ve düz arazi üzerinde belli bir mecrası olmadığından dolayı hep geniş geniş yerleri işgal eden ve onları bataklığa çeviren büyük bir su kuvvetine benzer, ki bu da, kurutma (melyorasyon) inşaatı yapmakla pek âlâ bir mecraya sokulup durdurulabilir; bu sâyede bataklık sahasına dönmekte olan arazi de yeniden meydana çıkar. Her halde Rus yayılması, Asyalıların ve küçük milletlerin gevşeklikleri sâyesinde beslenen ve gittikçe bir dev şeklini alan, daha doğrusu esbabı malûm ve muayyen med ve cezir hareketlerinden ibarettir.

Rus, haddizatında hiç de fena bir insan değildir. Onu, yakın ve uzak komşuları için müthiş bir kâbus haline sokan, dört asırdanberi ona daima büyüme ve genişleme imkânını bahşeden imperyalismidir. Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan müstakil millet ve devlet haline gelir ve Rus yayılmasının yolu kesilirse, o, bunların şimal tarafında zararsız bir komşu da olabilir. Bu keyfiyet taahkkuk etmediği takdirde, kendisinin yeni yayılmaları için Tiflis, Taşkent ve Urumçı gibi yerleri birer hareket üssü ve büyük Euroaziya devletinin üç paytahtı ve ana merkezi edinecek olan «Rusya milleti», Asyalılar için ve Asyada işleri olan bütün büyük devletlere karşı muhakkak ulu ve müşterek bir tehlike teşkil edecektir.

Türkistanın Devletler ve Komşu Milletler Arası Vaziyeti

Türkistanın devletler ve komşu milletler arası vaziyeti, onun istikbali için müsait olup olmaması meselesine gelince, bugün bu ülkenin Türk ve Taciğinin mukadderatı ile üç islâm devleti, Afganistan, İran ve Türkiye, keza Hind Müslümanları

ilgilidir. Rusya mahkûmu olan Kafkasyalılar ve Ukraynalılar ise, Türkistanlıların tabiî müttefikidirler.

Afganistan ahalisi ananeler ve yaşayış itibariyle Türkistanlılara çok yakındır. Zaten Afgan Türkistanının ahalisi Özbek ve Türkmen olup, aralarında az miktarda Tacik ve Afganlı yaşamaktadır; hepsi de Türkistanlılar gibi sünnîdirler. Memlekette hâkim unsur olan Galcâ'î (=Khalac-zâ'î) ve Abdal (eski Yabtal, Heftalit) lar menşe itibariyle Türk telâkki olunmaktadırlar. Afganlılar Türkistan millî mücadelesinde hayırhah oldular ve ona yardım ettiler.

İran da Türkistan meselesine Muzaffereddin Şah zamanındaki gözle bakmamakta, bilâkis, kendisi de, bir gün Türkistan ve Kafkasyanın haline düşmiyeyim diye bu ülkelerin mukadderatına karşı büyük alâkadarlık göstermektedir. Şimdi Bendergiz-Muhammere demiryolu yapılıyor. 1425 km. uzunluğunda olan bu hat, Türkistanı Tahran üzerinden dış denizlere bağlıyan biricik kısa yol olacaktır[8]. Bendergiz ile Türkistan demiryollarının Hazar Denizi şarkındaki istasyonu olan Balaişim arasında ancak 280 km. kadar bir açıklık kalmaktadır. Burası da dümdüz bir arazidir. Bura da bir gün birleştirildiği takdirde, tüccar olan İranlılar Türkistan ile sımsıkı bağlanmış olacaklardır.

Doğutürklerin kan kardaşları olan **Türkiye** Türklerine gelince, burası, her şeyden önce bir millî Türk terbiyesi merkezidir. Millî Türk kültürünün ortak bir çalışma ile elbirliğiyle inkişaf ettirilebilecek tek müstakil merkezi olması bakımından yeni Türkiye, Türkistanlıların nazarında, eski halifelik Türkiyesinin kat kat fevkinde takdir edilir.

Hindistan Müslümanlarına gelince, bunlar da kültür itibariyle Türkistan Türklerine çok yakındırlar. Burada 75 milyon müslüman vardır. Baburun ve torunlarının memleketi olan bu ülkede, milâddan önceki devirlerdenberi birçok türk sülâleleri hükûmet sürmüş ve ahali içinde, ülkenin kültür hayatında kendi izlerini bırakmışlardır. Bugün burada Süleyman Nedvî, Sir Muhammed İkbal, Khudabukhş, Ahmed Siddik gibi zevat, yeni bir islâm ilim muhiti yaşatıyorlar. Süleyman Nedvî, Türkistanın islâmcı münevverince sevilen ve eserleri çok takdir edilen bir islâm mütefekkiridir. Hindistanın Müslüman ve Hinduları arasında teknik ilimler sahasında mütehassıslar, mühendisler, tıp ve iktisadiyat gibi ilimler sahasında da pek çok kıymetli zevat yetişmiştir. Türkistan müstakbel inkişaflarında bunlardan elbette geniş mikyasta istifade edebilecektir. Hindistanın Quette hattının son istasyonu olan Newchemen'den Tür-

---

[8] Bu hattın inşası 1938 de tamam olup, mezkûr yılın ağustos 24 ünde Rıza Şah tarafından açılmıştır.]

kistan demiryollarının cenuptaki ucu olan Kuşka mevkii arası ancak 600 km. kadar bir mesafedir. Zikri geçen 280 km. gibi bu 600 km. de, Türkistanı, İran ve Hindistan gibi başlıca ve yakın komşusu ülkelerden, rus hatırı için, daima ayırıp duramazlar; cihanın muazzam iktisadî inkişafları bu mânialari yıkar. Mezarşerif-Kâbil üzerinden Amuderya sahilini Hayber geçidine oto-kamyon servisi ile bağlamak, Afganistan için, günün sıra bekleyen meselelerinden biridir. 1911 de yalnız Türkmenistanda 25,000 Hindli ve İranlı vardı. Müstakbelen Türkistanda Rus muhaciri yerine, Hindli muhacirlerin tercih edileceği muhakkaktır.

Hulâsa, Türkistanın Asyalı komşuları ile olan münasebeti, tam normal ve zikri geçen ülkelerin inkişafı yolunda işbirliği imkânları bakımından da çok müsaittir.

Cihanı bilfiil idare eden büyük devletlere ve büyük Asya devletlerine gelince, burada ancak İngilterenin ve Çin ile Japonyanın Türkistanla olan münasebetleri ve onun muhtemel olan inkişaf imkânları bahis mevzuu olabilir.

Bunlardan Çinin Ortaasyada hâkimiyeti ora Türklerinin istikbali bakımından Rus hâkimiyeti kadar tehlikelidir. Bunların millî lideri olan müteveffa Sun-Yatsin'in «vasiyetnamesi», çar Petro'nun efsanevî «vasiyetname» sine benziyor. Kadını, onun rehberlik mevkiini işgal eden talebesi Çang-kay-şek ve kurduğu millî çin fırkası Guamintang Sun-Yatsin'in plânlarını tahakkuk ettirmek uğrunda çalışıyorlar. Bunlar hep münevver insanlardır, komşuları olan Türk ve Moğol ülkelerinin «imarı» hakkında çok tûliemel eseri fikirler taşıyorlar. Sun-Yatsin ve Çang-kay-şek'in arkadaşları, çok asrî kimselerdir, dünyanın vaziyetini çok iyi bilirler, mükemmel propagandacıdırlar. Çoğu Amerika ve İngilterede tahsil gören ve kısmen hıristiyanlığı kabul eden bu adamlar, o memleketlerin efkârını kazanmağa çalışıyorlar ve muvaffak da oluyorlar. Avrupanın çiniyat ile meşgul olan ulemasını da kendi taraflarına çekmesini bilirler; dünyanın her tarafında ingiliz, fransız ve alman dillerinde muhtelif ilmî ve siyasî mecmualar neşrediyorlar ve Çin muhibbi cemiyetler kuruyorlar. Amerika ve İngiltere de, Japonlara karşı koymak için bilhassa bunları tutuyor.

Çin, geçen asrın sonralarına kadar kendi seddinin içerisine kapanıp kalmıştı. Mançuriya, Moğolistan ve Hsin-kiang'da ancak çin memurları ve garnizonları yaşıyordu. Geçen asrın sonuna kadar Mançuryaya ancak iki milyona yakın çin muhaciri yerleştirilebilmişti (onu da 1888 den başlayıp İngilizlerin Rusya aleyhine olan teşvikleri ve yardımları neticesi olarak yapmışlardı); Mançurya demiryolu yapıldıktan sonra, 1927 yılına kadar 27 yıl zarfında 25 milyon Çinli bu ülkeye göç ettiril-

di. Yani Çinlilerin göç ettirme işleri, Rusunkinden daha hızlı oluyor. Şimdi Sun-Yatsin'in halefleri «Asiastrad» isminde bir şirket tesis ettiler; bunlar, Çinin batıya doğru giden eski «ipek yolu»nu asrî oto-kamyon yolları şeklinde ihya etmek, bununla muvazi olarak batıya Urumçı-Çögeçke doğru demiryolu hattı inşa etmek, Doğu Türkistana on milyonlarca Çinli göçmen doldurmak azmindedirler. Ortaasyanın meşhur tetkikçisi Sven Hedin de onlar için çalışıyor ve propaganda yapıyor. Fakat bütün bu plânlar, Rusyada olduğu gibi, Çinde de eski imperyalizme tâbi milletleri yutma itiyadına ve şimdiki «millî diktatörlüğ»e dayanmaktadır. [Yukarıda Rusya için dediğimiz gibi, Çinde de tâbi ve komşu milletlerin hayat haklarını tanıyan tam bir demokrasi teessüs ederse, Çin milleti Türkistanlılar için asırladanberi kendilerince malûm orijinal bir medeniyetin hâmili olan kıymetli bir komşu olacaktır. Türkistanın tarihi onların dilini öğrenmeden öğrenilemez. Müstakbel Türkistan üniversitelerinde Çin dili muhakkak mühim bir yer tutacaktır.] Bence «millî diktatörlük» ler ancak Rus bolşevik imperyalist diktatörlüğü batıncaya kadar muvakkat bir zaman yaşıyacak, sonra beşeriyet tam demokrasiye kavuşacaktır. Bu husus Çin için de böyledir. Türkistanlıların komşu milletler sıfatiyle Ruslarla ve Çinlilerle samimî komşuluk münasebetleri ancak demokrasinin beynelmilel mikyasta teessüsü ile taayyün edecektir[9]. Şarkta Rusya ile Çinin karşısında mühim ve müessir bir kuvvet teşkil eden üçüncü bir devlet de Japonyadır.

Japonyaya gelince, o. Ortaasyadan şimdilik uzak bulunuyorsa da oraya gelmeğe azmetmiş bir devlettir. [Yeter, ki «açıkkapı» meselesinde Amerika ile anlaşsın.] Japonlar Mançuryada temelli olarak yerleşmek ve Çine Uzakdoğunun şimal taraflarından elçektirmek ve yahut kendisi bu taraflardan ve Mançuryadan elçekmek mecburiyetindedir. Bugün Çinin işlerini bilfiil idare eden Çang-kay-şek Japonya ile kat'î hesap görme zamanının artık gelmiş olduğunu pek iyi biliyor; o, daha 1926 da Amerikalılara dayanarak, Japonları Mançuryadan atmak için tedbirler aldı. Orada müstakil Çin demiryolu ve limanları siyasetini takibe başladı. Bu vaziyet karşısında Japonların kendi adamı olan general Çansulin bile velinimetlerine karşı şüpheli bir rol oynamağa başlamıştır. Çinliler bugün Mukden-Pekin hattını bilfiil ellerinde bulunduruyorlar. Önce yegâne liman olan ve Japonların elinde bulunan Dayren'in rakibi sıfatiyle Holândalı mühendislerin eliyle Hulatau limanını inşa ediyorlar. Mançuryada bulunan Japon mâden ocaklarındaki Çinliler grev ve sabotaj ile Japonları tâciz ediyorlar. Çang-kay-şek 1927 yazın-

9) Bu bahisler ilk basımda s. 647-657 de münderictir.

da Mançuryaya külliyetli çin ordusu gönderdi. Japonlar da buna karşılık olarak hemen Tsingau'a asker çıkardılar, ve Tanaka hükûmeti, Tokyu'da «Çin Konferansı» diye bir konferans toplıyarak, Japonyanın Mançuryada olduğu gibi, İç Moğolistanda da hakkı olduğunu ve buraya hiçbir kimsenin karışmasına tahammül etmiyeceğini ilân etti. Bu ise, Çin ile Japonya arasında bir ölüm dirim mücadelesinin başlaması arifesinde olduğumuzu gösterir. İç Moğolistanın batı hududu Doğu Türkistandır; demek Japonya bir gün İç Moğolistanda yerleşecek olursa Doğu Türkistana komşu olacaktır.

Japonya bir gün, bizim meselelerimizle yakından meşgul olursa Türk ve Moğol unsurunun istiklâline ne dereceye kadar taraftar, daha doğrusu taraftarlığında ne dereceye kadar samimî olabilir. Mançurya - İç Moğolistan - Doğu Türkistan demiryolu hattına malik olursa, buralarda hâkimiyetini Japonyadan göçmen göndererek oralarını bizzat kendi tebaaları ile iskân ederek temin etmek istemez mi? Yahut tarihî şöhretleri sayesinde garp kadar şark ülkelerini de ürkütmekte olan Türk ve Moğol unsurunu bu yol üzerinde iskân etmek ve onları silâhlandırma yerine, Çinli muhacirleri yerleştirmeği tercih etmez mi? Zannımca Japonya, buralarda, kendisinin asıl rakibi olan Çin milletinin göçmenlerini asla yerleştirmez. Kendi Japon göçmenlerini kâfi miktarda gönderip oralarda geniş mikyasta japon müstâmireleri vücuda getirebilir mi? Zannederim buna da muvaffak olamaz. Çünkü, evvelâ Japonlar bir deniz milletidir, Mançuryada bile ziraatte Çin köylüsüne rekabet edemiyor.

Japonların Asyanın karasında yerleşmek niyetinde oldukları görülmüyor; onların hayali Amerika, Avustralya ve Asya arasındaki geniş büyük Okyanus adalarında yalnız askerle ve iktisatça değil, nüfus itibariyle de hâkim olmaktır. Onların Amerika, İngiltere, Fransa ve Holânda elinde olan cenubuşarkî Asya adalarında, Mikronezya ve Malenezya adalarında yerleşmeleri Amerika ve Avrupada ehemmiyetle ve endişe ile takip olunmaktadır. Halbuki Mançuryada demiryolu hatlarına malik oldukları halde, 1906 danberi ancak 40.000 japon köylüsünü yerleştirebildiler. Japonya Çin ile Rusya arasındaki ülkelere malik olursa bu ikisinin rakibi olacaktır. Buradaki milyonlarca Türk ve Moğol unsuruna karşılık olarak birkaç milyon japon göçmenini yerleştirmeyince, Japonyanın buralardaki hâkimiyeti her halde Hindistandaki İngilızlerinki gibi sırf askerî ve iktisadî olacaktır. Şüphe yok ki Japonlar, Türk ve Moğol milletlerini teslih ederlerse, bir gün bunların kendilerine Ortaasyada hâkimiyet işinde rakip çıkacaklarını düşüneceklerdir, binaenaleyh buna kolay kolay müsaade etmezler. Japonların ülküsü, İç ve Dış Moğolistanı ele geçirerek Çin'le Rus'un arasına sokularak kendisinin

Mançuryada hâkimiyetini sağlamaktır. Bu yüzden o buralarda kalabilirse, önümüzdeki yarımasırda çok meşgul olacak ve fikrimce Türk ve Moğolları kendisine düşman yapmak değil, onları kazanmak siyasetini takip edecek, belki buralarda kendisine bağlı «Müstakil» ülkeler vücuda getirmeğe çalışacaktır. Fakat onlar bu yolu tutmak mecburiyetinde kaldıkları takdirde dahi, Rusların yaptığı gibi, yine Türk ve Moğolları parça parça yaparak kendileri için zararsız bir hale getirmeğe uğraşacaklardır. Her halde bütün bunlar, hep geleceğin meseleleridir. O güne kadar her iki Türkistanın «tek edebî dil» meselesini ilk iş olarak halletmesi ve bunun tatbikatı yolunda özlü tedbirler alınması icap eder.

Hindistanı ve bilfiil Tibeti idare eden İngiltere ise kendisinin Ortaasya siyasetini, diğer müstemlekelerinde ve cihanda hâkimiyetini temin maksadına matuf umumî siyasetiyle âhenkli olarak yürütmektedir. Bu noktadan onun esas siyaseti, Lord Kürzon'un daha 1890 da vâzıh olarak anlattığı gibi, Hindukûş Dağlarının şimaline geçmemektir.

Bugün İngiltere, cenubî Asyada ancak elinde olanını müdafaaya karar vermiş bir memlekettir. Onun Amerikada birçok işleri, Avustralya ve Uzakdoğudaki menfaat mıntakalarını Japonyadan, Afrika ve Önasyadaki müstemleke ve nüfuz mıntakalarını diğer rakiplerinden korumak kayguları vardır. O, Ortaasya vakalarına, ancak bunların Hindistandaki malikânelerini tehlikeye mâruz bırakıp bırakmaması noktasından bakar, o, ne Hindükûş'un, ne de Kuenlun'un şimaline inmek fikrinderir. Bundan dolayıdır ki, 1918 ve 1921 yıllarında Türkistanda bazı zevatın İngiltereye karşı besledikleri ümitler boşa çıkmıştır; bundan sonra da öyle olabilir.

Diğer taraftan İngilterenin diplomasi tarzı çok yavaş ve ağır olup, zamanımıza uygun da değildir. Geçen asırda bile bu vaziyetten Rusya istifade etti. Ali Suavî Efendi bile o sırada bunu anlamış ve demişti ki: «Atalık Gazi Kaşgarda bir devleti islâmiye tesis ettikten sonra hariç ile akdi ravâbıtı mütalea eyledi. Etrafına bakıp denizler hükümdarı ve Hindde kırk milyon müslümana hâkim olan İngiltereye, diğere tercihan, müracaat etti. Ticaret ve ihtilât muahedesi yapmak istedi. İngilize üç kere sefir gönderip muahedei ticariye talep eyledi. İngiliz ise batâet derecesine varmış vakar politikasiyle bu devleti cedideyi tasdika müsâraat etmedi. Bundan Rusya istifade etti. Ahiren İngiltere Robert Shaw'i gönderip muahede yaptı ise de, geç kalmıştı». Lord Kürzon dahi Ortaasyada İngiliz ve Rus siyasî hareketlerini mukayese ederek diyor, ki «İngiliz devlet adamları vakitlerini parlâmentoda lâkırdılarla, fıçılar dolusu mürekkebi sarfederek İngiliz hariciyesi yazılarını yazmakla geçirirken, bizim Şarktaki yegâne mühim rakibimiz olan Rusya, işini hiç dur-

durmadan ve tereddütsüz yürütüp gider ve biri diğerini tamamlıyan şu üç işi fâsılasızca devam ettirir ve ilerletir: 1) ülkelerin işgali, 2) yerli ahalinin temsili, 3) elde edilen vaziyetin sağlamlaştırılması»[9]. Zamanımızda ise İngiliz siyaseti, meselâ bolşevik Rusyanınkine göre, çok yavaş ve mütereddit çesine olup, eski alışıklıklara dayandığından, muasır hayata uymuyor. Bunlar bolşevizme, meselâ onun Çinde ve diğer bazı Asya ülkelerinde temel kurması ihtimallerine hiç de ehemmiyet vermezler, onlar daha ziyade, umumî cihan harbi ruhiyatı ile yaşarlar. 1921 de Halil Paşa ile Hacı Saminin Taşkent üzerinden Kaşgara geçmek ihtimallerine dair haberler alınca gözleri dört açıldı ve, Kaşgardaki ingiliz konsolosu Etherton, yukarıda (s. 422) zikrettiğimiz gibi, hemen basmacılarla müzakereye başladı; fakat basmacılığın en ağır günlerinde bu şehirdeki ingiliz konsolosu (âsârıatikacı Skrine) zamanımızla alâkası olmıyan her şeyle meşgul oldu. Hulâsa, İngiltere, Ortaasyadaki kıyam hareketlerinin tenkilinden sonra Rusyanın iki Türkistanda ve komşu ülkelerinde de kahiri mutlak kesileceğine hiç ehemmiyet vermiyor. Halbuki Cihan Harbinde düşmanı olan Türkiyenin iki zabitinin Doğu Türkistane geçmesi ihtimali karşısında bu kadar hassasiyet gösteriyor. İngilizler, Sovyetlerin Türkistanı ve Sibiryayı demiryolları ile çevirip sanayileştirmelerine ve Türkistana komşu ülkelerde sevkulceyş bakımından mühim tedbirler almalarına ve silâhlanmalarına, «Rusyanın dahilî işidir» diye tabiî bir iş nazariyle bakarlar; fakat Almanyanın garp mıntakalarında silâhtan tecrit edilen vilâyetlerinde bir silâh deposu bulunursa canları boğazlarına gelir. Bununla beraber İngilterenin Hindistan vâliiumumiliğniin, münevver Türkistanlılardan pek fazla ürkmesi, bunların yerine eski Bukhara emîri gibi bostan korkuluğunu, gûya bir kuvvetmiş gibi, tutması da zikredilmeden geçilmemesi icap eden bir keyfiyettir.

İngilizlerin, Ortaasyada asrî bir türk-islâm devletini istemedikleri bellidir, fakat bu, onlar için bir prensip meselesi değildir. Eğer böyle bir devlet, onların istemeyişlerine rağmen teşekkül edecek olursa, onu emrivâki olarak kabul eder, hattâ ondan da kendi lehine istifade etmek istiyebilir. Çünkü İngilizler tüccar bir millettir, siyasetleri de tüccarın siyasetidir. Her halde İngilterenin Ortaasya siyaseti aktif bir siyaset değil, tarihin seyri icabından ellerine geçen sonsuz serveti, müstemleke-

9) G. Curson, Russia in Central Asia, London, 1890, s. 310: I am showing that while English statesmen have chattered in Parliament, or poured gallons of ink over reams of paper in diplomatic futilities at the Foreign Office, Russia, our only admitted rival in the East, has gone continuosly and surey to work, proceeding by the three successive stages of conquest, assimilation, and consolidation.

leri, beynelmilel karışık vaziyetten istifadede maharet göstererek muhafaza etmek siyasetidir. İngilterenin Ortaasyada, Hindistan dışında, kuvvetli bir siyaset takip edebileceğini tasavvur etmek güç ise dahi İngilizler, Türkistanlıların kendisiyle pek yakından alâkadar olmaları icap eden bir millettir. Çünkü bu millet, cenubî ve Ortaasyada garp medeniyetinin hakikî mümessilidir. Diğer taraftan Türkistanlı muhacirler Hindistanda umumiyetle hüsnükabul gördüler ve birçok genç Türkistanlılar da orada ingiliz mekteplerinde okuyorlar. Herhalde İngilizler Türkistanlılara düşman bir millet değildir.

Daha bir cihet var: Dünyanın milletleri arasında İngilizlerle Fransızlar nüfus fazlalığına mâlik olmıyan, şarktaki müstemlekelerinde ve nüfuz sahalarında, kendi İngiliz ve Fransız muhacirlerini iskân ederek, oraların yerli kavimlerinin istikballerini berbad edecek milletler olmadıklarından müstakbel münasebetler bakımından diğer milletlere tercih edilebilirler. Keza Japonya da Ortaasyayı Japon muhacirleriyle iskân edecek bir millet olmadığından Türkistan için tehlikesizdir. İngiltere ve Japonya Orta-ve Uzak Doğuda iki başlıca âmildirler. Türkistanlılar için İngiliz ve Urdu dilleri istikbalin dilleridir. Türkistan için iki milyon Hind muhacirinden ikiyüz bin Rus muhaciri daha tehlikelidir. Hindliler Türkistanlılara binlerce senedenberi malûm Hind medeniyeti ile muasır Anglo-Sakson medeniyetini getireceklerdir. Hindistanda İngiliz hâkimiyeti kalktıktan sonra dahi burada Anglo-Sakson medeniyeti hâkim kalacaktır. Çünkü hayatı idare eden asrî müşterek dilleri odur. Dünyanın her tarafı, bütün Bahrimuhiti Kebir, Amerika, Avustralya, Cenubî ve Şarkî Çin ve Japonya şimdi umumî lisan olarak ingilizceyi kullanıyorlar. Bugün ingilizce 180 milyon insan kitlesinin ana dili olmaktan başka bütün Güney-ve Doğuasyanın medenî ve iktisadî hayat dilidir. Dünyanın, istikbali en parlak olan dili budur. Biz gelecekte Çin, Japon, Hindliler ve Avrupalılarla bu dilde anlaşacağız. Türkistanlılar Urdu dilinin tahsiline de ehemmiyet vermelidirler. Afganistan şehirlerinde, hattâ Herat'ta bile, İngiliz ve Urdu dilleri ilim ve muamele dili olarak yayılmaktadır. Oralarda maliye hep Hind maliyesi, tabâbet te Hind tabâbetidir. Tıp kitapları urducadır. Bir gün Termiz ve Balkh'la Pişaver arası Parisle Berlin, yahut Parisle Marsilya arasından daha yakın, doğrusu Berlinle Münih yahut Termizle Taşkent arası kadar mesafe olup kalacaktır.

Rusların son cihanşümul imperyalist plânlarını gerçekleştirmeye muvaffak olup olmıyacağı taassupla ve bir taraflı olarak izah edilecek meselelerden değildir. Bîtaraf muhakeme edilecek olursa bu meseleye hem müsbet ve hem menfi cevap verilebilir. Çünkü her iki ihtimal kuv-

vetli delillere dayanmaktadır. Diyebiliriz, ki Ruslar **muvaffak olurlar**: Çünkü her şeyden önce Rusya dışı dünyada fikir hercümerci hâkimdir.

Sovyet matbuatı, cihan kapitalistlerinin kendileri aleyhine birleşmiş olduklarını, Rusyalı muhacirlere Cemiyeti Akvam kasasından, Sovyetler aleyhinde faaliyette bulunmaları için para verildiğini yazar dururlar. Fakat bunun hiçbir aslı faslı yoktur. Sovyetlere karşı beynelmilel gizli bir anlaşma olmadığı gibi, ayrı devlelterin bile (ihtimal Japonya müstesna) Sovyetlere karşı muayyen ve gizli siyasetleri yoktur. Fırkalardan yüksek duran bir siyaset, İngilterede de yoktur. Orada muhafazakâr fırka, Sovyetleri diğer devletlere karşı kullanmayı düşünür; derken yerine sosyalist amele fırkası gelir: onlar da bütün vücutları ile barışçı (pasifist) olduklarından Rusyaya karşı aktif bir siyaset takibinin düşmanıdırlar ve seçimlerde de kendilerini doğrudan doğruya Sovyet taraftarı olarak gösteriyorlar. Almanyada iş başında bulunan Sosyal - Demokrat fırkası Sovyetlere karşı dostluk siyaseti güdüyor. Bugün Almanya kurmay reisi ve onun ruhu olan general Schleicher gibiler, Sovyetlere geniş mikyasta istikrazı tasvip ederek, askerî kimya işlerini ve uçakçılık indüstrisini ihya etmek yolunda bütün kuvvetleriyle onlara yardım ediyorlar; çünkü, onları kendilerinin (Fransızlara karşı) müttefiki sayarlar. Bugün Ortaavrupa gerçekten tam bir kaos halindedir. Bunun sonunun ne olacağı da bilinmez. Demokrat idare usulünden faydalanmak, bu idare usulüne inananların hakkı olmalı idi; halbuki bu usulü yıkmayı hedef edinen komünist fırkaları parlâmentolarda âza olup, kapitalist âlemini karıştırmak yolundaki işlerini istedikleri gibi yapıyorlar. Hattâ onlara matbuat hürriyetinden istifade hakkı bile her yerde (yalnız Macaristan müstesna) verilmiştir. Herhalde Avrupada, Rusyaya ve Sovyetlere karşı müstakar bir siyasetin ortada bulunmadığı bir hakikattir. İngilizlerin siyaseti Hindüğûş'un şimaline geçmemektir. Onlar bu dağlara bir «Seddi Ye'cûc» nazariyle bakmağa alışmışlardır. İngiltere burada Rusya bilfiil taarruza geçmedikçe kımıldamaz. Rusya da kendi nüfuzunu Güneyasyaya doğru yayma işini İngiliz milletini birden ayaklandıracak şekilde yürütmez. Belki o tedricen, iktisadî mahiyette tedbirlerle ve yerli kavimleri İngiliz aleyhine tahrik ve saire şekillerde hareket edeceğinden âni bir musademeyi icabettirecek bir dakika gelemez. Sovyetler karşılarına çıkacak diğer devletlerle de ayni şekilde hareket ederek dünyada kendi nüfuzlarını durmadan arttırabilirler. Onların dünyayi oyalama ve uyutma siyasetine karşı dünya uyanık değildir.

Bu böyle olduğu halde, biz daha büyük bir ihtimal ile **Rusların bu teşebbüslerinde muvaffak olamıyacaklarını** ileri sürebiliriz. Çünkü:

1) Evvelâ bu teşebbüsleri ifläs ettirecek unsur Rus kızıl imperya-

lizminin kendi bünyesinde mündemiçtir. O gayelerine erişmek yolundaki uğarşmalarında fazla coséquent, mutaassıp ve fırsat düşkünü olduğundan oyalama siyasetine daima sadık kalamaz, ve kendi hırsında yanar.

Rus imperyalizminin, bugün «cihan inkılâbı» şiarını kendisine bir binek edinerek yapmakta olduğu hamleler, artık bu imperyalizmin içyüzünü açmıştır: Rus yayılması, her vasıtadan istifade ederek, bütün Asya üzerinde gerçekleşmek azmindedir. Rus milleti, «durdurulmaz tabiat hâdisesi» (stikheynoye dvijenye) diye tanıtmak istediği hudutsuz yayılış, bugün hayatı indüstrileştirme yoluyla kaynaşarak «coğrafî milliyet» teşkili işine bilfiil girişmiş olduğundan imperyalizm işinde bir «fenâ fi'l-'aşk» yoluna da bilfiil sapmış bulunuyor. Sovyet Rusyanın eski çarlık Rusyası sınırları içinde kalması, hattâ bazı hudut noktalarından az çok çekilmesi, ancak hazırlıklarının tamamlanmasına kadar muvakkat bir haldir; komünizmin bayrağını ele alan «Yeni Rusluk», kendi yürüyüşü için hiçbir hudut tanımıyor, onun için hudut, ancak tedafüî bakımdan mühimdir. «Rusya komünistliğinin rus milliyetini mahvettiği», yahut «komünizmin Rusyada milliyetçiliğe münkalip olarak iflâs ettiği» tarzında yürütülen mütalâalar yanlıştır; bilâkis «cihan inkılâbı» idesi, Rus imperyalizminin mütemmim bir vasfıdır. Bu hakikati daha pek yakınlarda Avrupanın ve Şarkın siyaset adamlarına anlatmak zordu[10];

---

10) Ben bu meseleyi «Cihan içtimaî inkılâbı yahut içtimaî irtica ihtimalleri karşısında Şark münevverlerine terettüp eden vazifeler» unvaniyle 1922 Haziranında Semerkand şimalindeki Bidene'de yazdığım yazılarda (ki bunların bir kısmı «Yeni Kafkasya» mecmuasında 1926, N. 16, 18, 19 «Komünistlerin Şark siyaseti» unvanlı makaleler şeklinde intişar etmiştir) ve 15 Nisan 1923 tarihiyle Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet ve Soysallıoğlu İsmail Suphi beyler namına Meşhedden, o aralık açılan şehbenderlik vasıtasiyle gönderdiğim uzun siyasi mektupta mufassalen anlatmışımdır. Her iki yazının nüshaları Akçuraoğlu Yusufun hususi kütüphanesinde ve kendi kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

Biz bu mektup ve mâruzatı yazarken meselâ fransız siyasi âlimi Dr. A. F. Legendre'in maruf eserinde (Quo vadis Europa?, Paris, 1920, p. 40-49, 113-137) bolşevizmi ancak Almanların, İslâm âlemiyle, Step kavimleri, Türk ve Moğollarla birleşmelerini temin edecek bir vasıta ve bir geçici hareket telâkki ederek yazdıklarının Türk aydınlarından Fransız âşıkı olanların, hattâ Cemal Paşa gibilerin zihinleri üzerinde ne kadar derin yanlışlıklar yerleştirmekte olduğunu görmüş bulunuyorduk. Bolşevikler gûya ancak «utilize» edileceklerdi. Türkler için komşuları olan Rusları Fransızlardan öğrenebileceklerini zannetmek kadar büyük bir gafle tasavvur olunamaz.

şimdi bunlar, Rusyayı öğrenen zevatın çoğu tarafından kabul edilmiş bir hakikattir. Rus imperyalizmi bugün komünistlikten ayrılmaz, ondan ayrıldığı takdirde dahi marksistlik esasında inkişaf ettirdiği metoddan (plânlı indüstri yoluyla tâbi milletleri temsil; kendi millî siyaseti için dünyadaki içtimaî rahatsızlıklardan istifade etmek usulünden) ayrılmaz. Fakat bu metod Rusyayı, yalnız onun tarafından ezilip, yutulacak milletlerin değil, Asyada işi olan imperyalist devletlerin de bir numaralı düşmanı kılacaktır. Hele milyonlarca insanı angarya usuliyle çalıştırmak yoluna giren bu «Yeni Rusya». sanayi merkezlerini Kafkasyaya, Türkistana ve Sibiryaya naklettikten sonra, Ön, Orta-ve Cenubîasya ülkelerine kimsenin rekabet edemiyeceği ucuz fiatla emtia çıkarmaya başlarsa, durum büsbütün nazikleşecektir. Böyle bir vaziyet tahaddüs etmesin diye Ruslar, kendiliklerinden «kanaat» yoluna giremez. Çünkü Rus yayılmasının, Rusya sınırlarının içeri tarafında ve dışındaki Asyalı kavimlerin bünyelerinin gevşekliği sayesinde yaşatıldığı, büyük milletlerce anlaşılınca — ki bu muhakkak olacaktır —, Rusyanın, artık gözü açılmış olan komşu şark ülkeleri en cezrî tedbirleri alarak hızla kuvvetleneceklerdir. Bu ise «Yeni Rusya»nın, uyuşabileceği bir vaziyet değildir.

2) Ehemmiyetle kaydedilmesi icap eden ikinci bir cihet de, Rusya dışında komünizm propagandası merkezi olan Ortaavrupada ve bugün Rus müttefiki olan Almanyada, Rus imperyalizmine karşı kuvvetli bir aksülâmelin yüz göstermesi, «Gpu'ye karşı Gpu» şiarıyla komünizme karşı şahlanan ateşin aktif milletçiliğin kuvvetlenmesidir. Lenin 1919 da Rus Komünist Fırkasının 8.inci kongresinde, İtalyanlar Ruslar kadar santemental ruhlu bir millettir, Avrupaya Sovyet sistemi oradan yayılacaktır demişti; halbuki 28.1.1922 de hâkimiyet faşistlerin eline geçti ve Mussolini komünizmi, bütün dere ve tepelerden şeytan kovar gibi tâkip etmektedir. Alman millî sosyalist hareketinin rehberi olan Hitler de, kendi hayat ve ideallerini anlatarak yazdığı «Mücadelem» adlı eserinde, Rus meselesini, bolşevik meselesinden hiç ayırt etmiyor, bilâkis bu ikisini bir kül olarak tanıyor. Ona göre, «Alman burjuva Halk (yani Stresemann) Fırkasının Ruslarla ittifakı, bir ağacın kendisini yiyecek ve çürütecek olan kurtu (Mistel) ile anlaşması kabilinden olup, bunun âkıbeti Almanyayı batırmak olacaktır. Hakikatte Rusya, Almanyanın cihanda yegâne ciddî düşmanıdır. Bolşevizmin, cehennemin piçi (Ausgeburt der Hölle) olduğunu alman amelelerine anlatabilmek için önce bolşeviklerle gaye itibariyle bir olan sosyal-demokratları iş başından atmak lâzımdır; zira, şeytanı cinler kovup çıkaracak diye beklemek boştur».

İşte bu fikir bugün Almanyada, bilhassa Bavyerada gittikçe yayı-

lıyor. Avusturyada komünist ve marksist aleyhtarlığı, daha çok hıristiyanlık namına ileri sürülüyor. Heimwehr (yani vatan müdafaası) adlı Avusturya faşist fırkası bugünlerde Viyanada en tehlikeli günleri yaşatıyor. 29 eylülde burada yaptıkları inkılâp teşebbüsünde muvaffak olmadılarsa da, reisleri Dr. P f r e m e r'in sesi çok gürdür. Bunlar alman millî-sosyalistlerine nisbeten daha radikal olup, parlâmentarizmi zorla ortadan kaldırmak ve marksistlere karşı millî diktatörlük idaresi kurmak işini silâhlı bir kuvvet olarak gerçekleştirmek istiyorlar. Ortaavrupada komünizme karşı millî diktatörlüğün yerleşeceğine bir delil de, bugüne kadar ekseriyeti kendi arkasında bulunduran sosyal-demokratlığın ve mutedil sosyalistliğin, gün geçtikçe tedafüî vaziyete geçmesi ve gitgide millîleşmekte olmasıdır. İkinci İnternasyonal çürüyor. Buna mensup İngiliz Amele Fırkasının rehberi Macdonald, şu ilkteşrin ayının 4.ünde İngiliz hükûmeti reisi sıfatiyle New-York'u ziyaret ettiğinde bir nutuk söyledi. O, burada, sosyalist amele fırkası rehberinden daha çok, dindar bir monarşist, milliyetçi ve muhafazakârlar kadar imperyalist ve anglo-saksoncu olarak söz söyledi. Aynı günlerde vefat eden Almanya hariciye nazırı Stresemann'ın aynı 4 ilkteşrinde vâki olan defin merasiminde, alman sosyal-demokrat hükûmetinin reisi Müller de bir nutuk söyledi. O da, burjuva Stresemann'ı alman millî kahramanı gösterdi, ve onun millî zaferden ve «alman kiliselerinin kendisine hürmet çanları çaldığı günü görmeden üfûl ettiği»ni anlatarak âdeta ağladı.

Bu nutuklarda İkinci İnternasyonalin bu büyük rehberleri, artık internasyonal amele fırkalarının mümessilleri ve rehberleri değil, kırallı yahut kiliseli milletler adına söz söyliyen milliyetçilerdir. Bunlar bu yolla kendi istikballerini baltalıyorlar ve millî diktatörlüğe yol açıyorlar. Sosyal-demokratlar, burjuva Stresemann için ağlasalar, yerindedir; çünkü onun arkasından kendileri de bir taraftan Üçüncü İnternasyonale, diğer taraftan milliyetçilik cereyanına doğru giderek dağılıyorlar, kararsızlıkları ve yolsuzlukları yüzünden nüfuz ve itibarlarını kaybediyorlar.

Asyadan Japonyada da böyle bir aktif ve askerî milliyet ruhu gittikçe kendini hissettirmeğe başlıyor. Avrupada böyle aktif milliyet fikrinin yayılmağa başladığını görünce bolşevik Ruslar «faşizm tehlikesi» diye feryat etmeğe başlıyorlar. Onların tek ümidi «kapitalistler tezadı» (kapitalistiçeskoye protivoreçye), milliyetçilerin kendi aralarında yekdiğerine karşı tahakküm mücadelesine başlıyacaklarına dair imanlarıdır. Fakat çok muhtemeldir, ki aktif milliyetçiler bolşevizm aleyhinde birleşirler.

3) Rus faaliyeti, rakiplerinin müstemlekelerinde ve Asya ülkelerinde en çok İngiliz, Fransız ve Japonya menafiine dokunan bir şekilde

tezahür ederse, bu işin müstakil ve yarı müstakil Asya milletlerini çiğnemeğe müncer olması gecikmez. Avrupa ve Asyada Rusya ile sınırdaş milletler ruslukta erimeğe mahkûm milletlerden mürekkep büyük Rusyanın yerine, onlardan ayrılmış 50 milyonluk «Velikorus» milleti ile komşu olmanın faydalı olduğunu bilirler ve bunu dünya devletlerine anlatmağa çalışacaklardır[11]. Yeni rusluk kendisinin imperyalist plânlarını örten maskesini atıp, onu alenen Rus faşizmi şeklinde açıkça meydana koymak mecburiyetinde kalacaktır. O gün çıplak Rus millî ihtiraslarına karşı yine alenî millî adavet ve cihan milletlerinin adaveti kaim olacaktır[12]. Şöylece Rus imperyalizmiyle mücadele «aktif milliyetçiler»in işi olmaktan çıkıp, bütün dünya işi şeklini alacaktır.

Türkili Türklerinin Bu Hayat Mücadelesinde Tutacakları Yer

Avrupada ve Asyada ne olursa olsun, Türkistanın kurtuluşuna filân veya falan devlet yardım eder denemez. Faili mutlak, her vakit olduğu gibi, bu gün dahi kuvvettir. Küçük ve zayıfların işi, büyük ve küçük kuvvetlerin mücadelesinde şu veya bu kombinezonlarda yer alabilmek, her an hazır bulunarak ondan istifade edebilmektir. Acaba Doğutürkleri milletler arasında zuhur etmesi mümkün olan vaziyetlerden istifade edebilirler mi? Yahut edebilecek hale geldiler mi? Ben buna, evet, diye cevap veriyorum ve eğer hazırlıkları tam değilse bile, müsait bir zaman geldiğinde ondan istifade edebilirler diyorum.

Burada ehemmiyetle kaydedilmek icap eden cihet Ortaasya Türklüğünün kendi bünyesinde husule gelen müsbet gelişmelerdir. Doğu Türklüğünün 19.uncu asrın son yarısına nisbeten dahilî tekâmülü, Ortaasyanın mukadderatına tesirini muhakkak kılacak kadar büyüktür. Milliyetçi münevverlerimiz, daha pek yakında, Türk ülkelerinin Rus idaresinde Avrupa medeniyetine kavuşmasını, Türk milleti için en büyük bir kazanç ve fırsat bilmişlerdir. Babaları ve ağabeyleri Ruslara karşı mücadelede şehit düşen Çingizoğlu Çokan Sultan Batı Türkistanın; sonradan Rusya mahkûmu Türklerin umumî millî rehberi kesilen Gaspıralı İsmail Bey de Türkmenistanın Ruslar tarafından işgali lehine propaganda yaptılar. Babası Şeyh Şamille beraber Dağıştanın istiklâli uğrunda mücadele ederek şehit düşen Alikhan Avarski, Khıyvanın Ruslar tarafından işgali yolunda candan çalıştı ve kendisi 1882 de rus casusu sıfatiyle Türkmenler arasında dolaşıp, Rusların bu ülkeyi işgalini kolaylaştırdı. O zaman «Ornburg Mahkemei Şer'iye» (Dukhovnoye Sob-

---

12) Bu bahis ilk basımda s. 626-632 de münderiçtir.

13) Bu bahis te s. 632-638 de bulunuyor.

ranye)sinin müftüleri, «ukazlı» (yani çardan ferman alan) imamlar. Taşkent tüccarları Kazak ve Kırgızları «Ak Padişah»a tâbi etmek için çalıştılar. Şimdi ise vaziyet tamamiyle değişti: 1918-1923 yıllarında Türkistan müslümanları hiçbir kimse tarafından yardım görmedikleri halde, bütün Ortaasyada büyük Rusyaya karşı tek başlarına şu kadar kurban vererek ilk mücadele devrini yaşattılar. Yukarıda (s. 439, 467) zikri geçen Dağıştanlı Danyal Bek, Türkistanın işgali yolunda Ruslarla çalışmış olduğunu şimdi söylediğimiz general Alikhan Avarski'nin akrabasından idi; bu adam Ruslarla harb ede ede canını bu ülkenin kurtuluşu yolunda kurban etti. Bu kadar Türkiyeli ve Azerbaycanlı türk zabitleri ve erleri, nihayet Enver Paşa, bu memleketin hürriyet ve istiklâlı uğrunda şehit düştüler. Bütün bu hâdiselerden, Ortatürklerin kalbinde yerleşip kalan derin intıba, sonraki yıllarda için için yaşadı ve derinleştı

Diğer taraftan ancak başka milletlerin kültürlerine tapan Doğu Türkü, kendi millî kıymetlerini öğrenmek ve ondan kendi millî türk kültürünü yaratmak yoluna girdi. Daha bundan 30-40 yıl önce «millî muharrir» sıfatiyle yeni millî kabile edebiyatları vücuda getirmek işine başlıyan zevat, istikbal için müstakil bir millî kültür yolu gösteremeden Avrupa ve Rus medeniyeti ağuşuna atılmak için ancak eski millî hayatı tenkit etmek ve onu çürütmekle uğraşırlardı. Onlar bize, Yunan ve Rus destanlarından bahseder, kendi destanlarımıza «tandırbaşı kıssaları», «ekiyet» diyerek alay eder idiler. Eski türk dilinde yazılan eserleri, millî mekteplerden nümayişle dışarı attırdılar. Şimdi ise millet bu türk dilinin eski âbidelerini, türk sanatı, halk edebiyatı eserlerini, «tandır başlarında» söylenip gelen millî destanları öğrenerek, milletin kalbinin hücra köşelerinde dağınık halde yaşayıp gelen bu cevherleri bir araya toplayıp, onlardan bir kül, bir millî hazine vücuda getirmek, onları millî medeniyetimiz, mânevî servetimiz sıfatiyle cihana tanıtmak yoluna girmiştir. Bununla o, şimdi başkalarının medeniyetleri karşısında «hayranlık», «satın alma» ve «taklit» yolundan ayrılıp «yaratma» yoluna girmiş bulunuyor. O artık top da yapar, uçak da.

Bütün belâların, milletin bütün tereddütlerinin, sallanmaların asıl sebebi, kendimizi öğrenemeyiş ve öğrenmek yollarını bilmeyişimizdir. Doğu Türkleri istiklâllerini, hürriyetlerini kaybederken, bünyesinde potansiyel kuvveti kalmamış, harcanmış bir vücut teşkil etmiyordu. Bütün vakayii, eski hanların, devlet adamlarının terakki düşmanı olmalariyle izah etmek de yanlış olur. Emir Nasrullah, Hekim Kuşbeği, Abdussamed Bek, Mehmet Rahim Koñgırat, Khudayar Han, Avrupanın medenî üstünlüğünü az çok anlamış ve muasır ilmi ve tekniği kendi ülkelerine sokmak zaruretini idrak etmiş zevattılar ve bu yolda biraz çalıştılar

bile[13]. Fakat onları, o muasır ilme ve tekniğe kavuşturacak yollar bulunmuyordu. Rus geldiğinde bu muasır hayat tarzının, ve tekniğin kendisi Türk iline geldi, amma Ortatürkler yine onu benimsemenin yolunu bilmiyorlardı. Her işi bir başlar bir bırakırlardı. Muasır medeniyet ve tekniği benimsemenin bir yolu bulunduğunun farkında olmamak, bundan doğan bocalama ve sarsıntılar yeni medeniyet karşısında âciz, ötekine hayranlık, neticede maddî ve cismanî esaretin yanında bir de mânevî esaret, işte Türkistanda Rus hâkimiyeti çağının Umumî Harbe kadar geçen elli yıllık devrinin neticesi bu idi. Bunu o sıralarda müsteşrik Nalivkin de böyle hulâsa etmişti. Türk milleti, daha doğrusu büyük kütleleri, tarihte muhtelif milletlere iltihak etmiş ise, onu zorla hiç kimse bu yola sokmamıştır. O, talihin yürütmeleriyle yanlış yollara girmişse, kendiliğinden girmişti. Zaten tarih boyunca Türk milletini hiç kimse bir din ve mezhebin kabulüne icbar edebilmiş değildir. Türk milletinin bazı kolları muhtelif yabancı milletlerin yoluna intisap etti ve hattâ kendi milleti aleyhine bile çalıştı; birçok düşman milletlere temessül ederek onları büyüttü ve hattâ onları yoktan var etti. O, bunu başkalarının kafasiyle sevk ve idare olunan hayata ancak intibak etmek yolunu tuttuğundan kendisinin bu husustaki yolsuzluğu yüzünden yaptı; o, kendi cevherlerine kıymet vermedi, onu inkâr bile ederek, ondan bir kül vücuda getirmenin usulünü bilmedi, bütün milletleri buna erdiren imkânı elde edemedi. Şimdi ise Türk milleti, bunun acısını tadarak ne derecede yanılmış olduğunu, Önasyada olduğu gibi, Ortaasyada da anlamış bulunuyor. O, şimdi, bu yüzden uğradığı zararların telâfisi uğrunda çalışmaktadır. Böylece, onun yolunda duran büyük iç engel, kalbimizde yerleşen büyük benlik ve şuur belirimizin düşmanı bulunmuş, hastalık teşhis edilmiş ve artık bütün bunlar bertaraf ediliyor, demektir. Haricî engeller de bertaraf edilirse Türk milleti artık mucizeler yaratır.

Türkistan Türklüğünün dinamik kuvvetinin, materyalizm, kozmopolitizm gibi zayıf milletleri içinden çürüten görüş ve ideler tarafından mahvedilmiş olduğu hakkındaki düşünceler yersizdi. Filhakika zama-

---

(13) Türkistanda yakınlarda bulunan bir harita kolleksiyonu, hanlarımızın, daha 18. inci asırda Avrupa ilmî keşfiyatını takdir ederek, ondan istifade eylemek yoluna girmiş olduklarını göstermektedir. Özbeklerin Ulûm Akademisi tarafından elde edilen bu haritalar 12 tane olup, bunlar meyanında 16. ncı asrın bir lâtince haritası ile beraber 17. nci asrın sonlarında neşredilen bir Rusya haritası, 18. nici asrın başlarında basılan bir fransızca Asya haritası ve 1739 da Nürnberg'de basılmış «Rusya imparatorluğu ve Tatarlar ülkesinin haritası» vardır; bk. Pravda, 27.4.941].

nımızın mütefekkirlerinden Graf K e i s e r l i n g, biz Türkleri de Çinliler kadar materyalist buluyor. Mr., L e C o q, Almanyaya gelen Türkistanlı talebelerin hiçbirişi lisaniyat, tarih, arkeoloji ve felsefe gibi ilimlere mâneviyat sahasına yanaşmayıp münhasıran iktisadî ilimler tahsil ettiklerini Kent Türklerinin fazla materyalistliği ile izah ediyor. Mühendis W i l l f o r t «Rus idaresi altında servet toplamış, Rusun sermayesine bağlı Kent Türklerin, millî istiklâl gibi entuzyazm, idealizm ve fedakârlık (Opferbereitschaft) istiyen işleri devamlı olarak müdafaa edemezlerdi» demiştir. Radloff'un da Tacikler hakkında söylediği (bk. yukarıda s. 538) bu sözler, ancak İran kültürü tesirine fazla maruz kalmış olan şehirli tüccar sınıfı için vârittir. Biz yukarıda (s. 522-25) millî musiki motiflerini toplamakta Özbek ve Kazak münevverlerinin, ve (s. 513-18, 544) ilmî edebiyata, halk edebiyatına hasredilen bir mecmuayı yaşatmak için çalışan Kazak münevverlerinin listesini dercettik. İlk bakışta fazla bir teferruat gibi görünen bu liste musikişinas, muharrir ve ediplerden başka, mühendisler, siyasîler, hukukçu, tabip ve iktisatçıların bu işe candan iştirak ettiğini göstermek itibariyle mühimdir; bu isimlerin herbiri, Doğu Türklerinin bugün millî kültürü geliştirme işini büyük bir entuzyazmla yaşattığını gösteren birer canlı vesikadır.

Sovyetler Ortaasya Türklüğü içinde on binlerce komünist fırka âzası toplamıştır. O, yüz binlerce çocuğu bu ruhta terbiye ediyor, onlara internasyonalizm, kozmopolitik aşılamağa çalışıyor, fakat bütün bu yerli komünistlerin müttefikan bilmedikleri, anlıyamadıkları ve sevmedikleri bir şey varsa, o da kozmopolitiktir. Bunlar komünist ve marksistirler, fakat asla kozmopolit değillerdir. Rus komünizmi hudutsuz, bir imperyalizmin ve müthiş Rus faşizminin tezahüründen ibaret ise, bunu Rus olmıyan herkes, her gün ve her saat görüp, duyuyor. Milletlerin medenî gelişme tarihlerinde hakikî muharrik kuvvet, idealizm ve romantizm olmuşsa, Türkistanlıları toptan heyecana getiren de ancak budur. Bunun en bariz tezahürü, 1918-1923 yıllarında yaşatılan mücahede günleri olduğu, bu eserde oldukça tebarüz ettirilmiştir (bk. s. 471 474).

Diğer taraftan menfi düşünen bazı adamlar, Rus mahkûmu olan Türklerin, bilhassa Türkistanlıların, millî hareketinin daha pek başlangıçta olduğunu, İngiliz, Alman ve Rus gibi milletlerin, tekmil yeni devir tarihini evirip çeviren kudretli millî şuurları, onların millî medeniyetlerinin azameti karşısında Ortaasyalıların artık fırsatı kaçırmış olduklarına hükmetmek icap ettiğini, bir gün bir imkân hâsıl olduğu takdirde bile, Türkistanlıların bundan istifade edemiyeceklerini söylerler. Fakat Türk milletinin öyle mümtaz kavmî hususiyetleri vardır ki, o,

bunları bir daha işletmek fırsatına nail olursa, kaybettikleri az bir müddette telâfi edebilir.

Binlerce yıllık tarihimizde kızıl çizgiler olarak uzanıp gelen millî hususiyetlerimizden biri **canlılık** ve tükenmez **aktivite**'dir. Eski tarihte, Asyada ve Doğu Avrupada hiçbir beynelmilel büyük hâdise olmamıştır, ki Türk ve Moğol ona derhal karışmış olmasın. Türk hiçbir memlekete gelmemiştir, ki sonunda oradaki cemiyetin başına geçmiş bulunmasın. Eserini Çingizin zuhurundan biraz önce yazan İranlı Mubarekşah Gurî diyor ki, «akça mukabilinde köleliğe satılıp yürüyen hiçbir kimsenin padişah olduğu insaniyet tarihinde görülmüş değildir; yalnız Türkler böyledir»[14]. Bu, gerçekten de böyle olmuştur. Çin, Hind, İran ve Mısıra köle sıfatiyle gelen Türkler az zaman zarfında orasının siyasî hayatında rol oynamıya başlamış, birçok defalar tekmil devletin idaresini elde etmişlerdir. Mevlâna Celâleddin Rumî diyor ki, «Türkü öbür yıl esir götürmüşlerdi, şimdi bak (onu satın alan) arap dar ağacında sallanıyor»[15]. İşte Türkün hakikî millî seciyesi budur. Yani her vakit hayatın ortasında, güreş meydanında bulunmak ve her yerde kendi varlığını göstermek. Tarihî Türk, hiçbir vakit basıldığı noktada kalmayıp derhal kalkan lâstik gibi, yahut kendisini sıkmak istiyen avucun içine sığmıyan cıva gibi olmuştur.

Türkün bütün tarihî seyrinde görülen en bariz ırkî hususiyetlerinden biri de, tarihin bildiği zamandanberi asker olduğu gibi, **disiplini sevmesi,** hayatın en ağır müşkülâtına kolaylıkla katlanabilmesi, meşakkatlere uzun zaman **tahammül** edebilmesi olmuştur. Eski Türkler kendilerinin bu yolda terbiyeleri hususunda fevkalâde ehemmiyet vermişler ve insanı gevşekleştiren lüküsten, kadınlaştıran tatlılardan ve vücudu ağırlaştıran yemeklerden sakınmışlar. Büyükler ve prensler yanlarındaki neferlerden fazla yemek yememiş ve neferle aynı şartlarda yaşıyarak kendilerini mahsus açlığa, susuzluğa, sıcak ve soğuğa alıştırmışlardır. Bu millî hususiyetleri unutanları, Türk olsa bile «tacikveş» yani Tacike benzer diye istihkar etmişlerdir, ki Köroğlu destanının Özbek rivayetinde Köroğlu ve arkadaşları bunun müsbet, tacik Tölek Batır ise menfi tipi olmak üzere çok canlı olarak tavsif olunmuşlardır. Umumiyetle Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız halk destanlarında, bize, hakikî Türk kahramanı tiplerini ve Türk olmıyan milletlerin kahramanlarının zayıf taraflarını tebarüz ettirmek hususunda çok ehemmiyet verilmektedir. Bunlar, Ortaasya Türkünün eski türk şövalyelik ru-

14) Tarikh-i Mubarakshah, ed. Denison Ross, London, 1927. p. 36.

15) Divân-i Kebîr, Viyana Saray Kütüphanesi yazması, Mxt 155. vr. 149b.

hunu bu «tandır kıssaları» vasıtasiyle nasıl canlı olarak yaşatmakta olduğunu gösteren vesikalardır. Meşakkatlere ve eziyetlere tahammül edebilmek, bugün bütün medenî milletlerin sun'î surette ve spor vasıtasiyle gençliğe aşılamak lüzumunu gördükleri bu tabiat, dediğimiz gibi. Türk milletinin en özlü cibillî hususiyetidir. Türk milleti bu hususiyetini az bir gayretle canlandırabilecektir.

Türkün diğer bir millî vasfı da dünyada olup bitenler karşısında göz açıklığı olmuştur. Eski Türklerin Tung Yabgunun, Çingizin, Temürün muvaffakiyetlerinin en büyük sırrı, cihan vaziyetini etraflıca görebilmeleri, ondan tam olarak haberdar olmaları ve her fırsattan istifade edebilmeleri olmuştur. Türk milleti tarihî hayatının şevketli günlerinde cihan siyasî vakıalarını toptan öğrenip kavrıyabilmesi itibariyle zamanımızdaki İngilizlere benzemiş ve vaziyete intıbak edebilmiştir. Bugün dahi Anadolunun öz Türk tabakaları, keza Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbekler, cihan siyasetine karşı o kadar alâka gösteriyor ve alelâde çobana kadar her köylü bu meseleler üzerinde öyle bir ciddiyetle düşünebiliyor ki, hayrete şayandır. İran, Tacik, Hind, Rus ve Çin köylüsünde cihan hâdiselerine karşı böyle açık gözle alâkalı olmak hiç de görülmez. Büyük harpler çağında Türk milletinin toptan ve birden heyecanlanması, istiklâl aşkı, onun dünyada olup bitenlere karşı candan alâkası ve merakı ile izah edilir. Bu gibi kavmî hususiyetlerini Türk milleti âzamî ehemmiyetle gençliğe aşılıyarak yaşatmalıdır.

Türklerin diğer bir hususiyetleri de **velûtluk** olmuştur ki, bütün büyük fütuhat ve yayılmalarına, her vakit nüfus fazlalığı takaddüm etmiş ve yeni vatanlar aramaya saik olmuştur[16]. Bugün dahi Özbek ve Kent Türk kadınının velûtluğu (ananın 20 ye kadar çocuk doğurması; doğurma istidadının farkı ve sefâlete emsalsiz dayanması) Nalivkin gibi tetkikçilerin hayretini mucip olmaktadır. Ortaasya Türkleri bir gün istiklâllerini istirdat edebilirlerse nüfusu çoğaltmak, ve Rus tahakkümü devrindeki kırgınları telâfi etmek, onlar için büyük bir mesele teşkil etmez. Bütün bunlar, Ortaasyanın cihan siyasî ve iktisadî tarihinde alacağı mevkii ve burada cereyan etmesi muhtemel ve belki de muhakkak olan büyük olayları gözönünde bulundurarak mütalâa edilecek olursa, Ortatürkün milletler arasında bir daha şerefli mevki alacağına inanmak icap eder.

Ortatürkler için müşterek bir ülkü halini alan kültür faaliyetinin, bugün kabilecilik çerçevesinde kalmakta olduğunu görenler, bu kabilelerin fırsat geldiği takdirde bile bir millet teşkil edemeyip kabile mik-

---

(16) Bu mesele benim «Türk Tarihine Methal», s. 75-76 da izah edilmiştir].

yasındaki teşebbüslerde ve onların entrikalarında bocalayıp kalacaklarını düşünenler vardır. Gerçekten de biz, Ortatürkler arasında hâlâ hâkim olduğundan ve Ruslarca bol bol istifade edildiğinden yukarıda da (s. 66, 377) esefle kaydetmiş olduğumuz bu keyfiyetin yanından göz yumarak geçemeyiz. Burada, son dağınıklık devrinde kökleşmeğe başlıyan ve bugün Rusun işine yarıyan bazı itiyatların tesiri mühimdir. Cenubî Türkistan Türklerinin bazı zümreleri, Kazaktan ve Tatardan çok, İranlı Tacik unsuruna ısınmıştır ve «Türkistan» mefhumunu ancak Mâverâünnehir, yahut çarlık zamanının «Türkistan vâliiumumîliği» mânasında dar anlamak, ancak eski Mâverâünnehir ahalisini «Türkistanlı» saymak isterler. Bu gibi temayüller, Türkistanı kendi anayurdu, vatanı bilerek oraya atılmak istiyenler üzerinde menfi tesir yapıyor. Diğer taraftan üç milyondan fazla bir yekûn teşkil eden Kazan Türklerinden de kuvvetli bir zümre, eski Bulgar ve Kazan hanlıklarının hâtırası tesiriyle, Edil havzasında ayrı bir millî merkez vücuda getirmek, Başkurt, Nogay ve Kazak gibi komşu kabileleri buraya bağlamak ve kendi arkalarına takmak istiyor (bk. yukarıda s. 359, 377).

Rusyanın muhtelif taraflarında dağınık yaşamakta olan Türkler için mahallî mahiyetteki küçük otonom ülkeler teşkilinin derde deva olamıyacağı, Rus kalabalığı arasında kaybolup gitmekten kurtulmanın yegâne çaresi, Türkün kalın yerlerine göç etmek olduğu âşikârdır. Cenubişarkî Başkurdüstandan ve garbî Kazakistandan akan Yayık ırmağı havzasının, İç Rusya Türklerini Ortaasya Türkleri siyasî teşekkülüne bağlıyan bir saha olacağını anlatmak yolunda biz ve Başkurdüstanda çalışan Kazanlılardan İlyas Alkin ve yoldaşları, hayli uğraştık. Ve 1919 da Sovyet hükûmetinin Orenburg Rus Kozakları sahasını geniş mikyasta Rus köylüsü ile iskân eylemek ve Başkurt ile Kazak illerini bir Rus «askerî bölgesi» ile ayırmak yolunda tedbirler aldığında, bunu önlemek maksadiyle İç Rusyadaki Tatar ve Mişerleri bu Yayık havzasında iskân etmek istedik; göçü kolaylaştırmak yolunda tedbirler aldık. Buguruslan tümenindeki bazı köylüler davetimize icabet ederek, gelip yerleştiler, fakat bu bir umumî hareket şeklini alamadı. Halbuki Tatarlar için, İle havzası ve Urumçı tarafları bile Yayık havzası kadar yakın vatan olarak tanıtılmış ve tanınmış olmalı idi.

[Edebî dil meselesinde de Kent Türkü cenuba, Kazan Türkü şimale ve garbe çekerlerse aradaki beş milyonluk Kazak-Kırgız üçüncü bir unsur olarak kalacaktır; halbuki Sırderya ve Khorezm taraflarında vukuu muhtemel olan kaynaşmaların neticesinde Kazak, Uruğlu Özbek ve Karakalpak şivelerinin, şimdikinden daha yakın bir şekil alacağı âşikârdır. Zaten Ortatürk edebî dilinin de bu zümrelerin birleşmesi esasın-

da husule geleceği, en yakın bir imkân sıfatiyle tarafımdan mükerreren ortaya atılmıştır (bk. s. 57-66, 573, 583). Ortatürk kabilelerinin münevver mümessilleri arasında «fonetik itibariyle eski Çağatay, lûgat itibariyle Kazak ve Uruğlu Özbek» şiveleri esas ittihaz edilmek üzere, her kabile kendi şivesinde yazdığı halde, diğerlerince de anlaşılacağı mükerreren söylenmiş ve bazı plânlar da tertip edilmiştir[17]. Bu, merkezî zümre kuvvetlenirse Kent Türkünün İran unsurundan, Kazan Türkünün de şivelerini Bulgar ve Çuvaş şivelerine bağlıyan hususiyetlerden ayrılarak orta dili kabul etmeleri mümkün olurdu. Zaten millî kıymetler ve destanlar da ancak Kazak ve Uruğlu Özbek, Kırgız ve Karakalpak zümrelerince iyi muhafaza edilmiş olduğundan, müstakbel millî edebiyatın da bu zümreler etrafında vücuda geleceği, Kent Türkü, Tatar ve Başkurt kabilelerinin onlara iltihak edecekleri (bk. yukarıda, s. 573) kendiliğinden anlaşılır.]

Doğu Türkleri kendi mukadderatı meselesini, ihatası gerçekten ağır ve çok geniş sahalarla bağlı, dal budaklı büyük mesele, yalnız siyasî tarafları değil medenî tarafları dahi beynelmilel büyük meselelerle bağlı olduğunu anlamak, Asyada devletler ve milletler arasında mevcut ve gelecekte doğacak vaziyetlerden istifade etmeğe hazır müteşekkil ve mütecanis bir kuvvet olarak ortaya atılmak mecburiyetindedirler. Türkistan meselesi, dahilen Şarkî Rusyadaki bütün Türklerin ve Müslümanların ortak olduğu bir mesele, haricen de müstakil beynelmilel bir meseledir. O, bu şekilde öğrenilmeli ve böylece ortaya konulmalıdır ve ancak o zaman Doğu Türkü kendi hedefini görüp, ona doğru kat'î ve cesur adımlarla ilerliyebilir. Ortatürk münevverleri, rusça kadar ingilizceyi de öğrenmek, bu iki dildeki siyasî ve iktisadî neşriyatı hele Çinlilerin, Japonların ve Hindlilerin neşriyatını, Rus neşriyatı derecesinde ihtimamla tâkip etmek, cihana büyük milletlerin bakışıyla bakmayı öğrenmek mecburiyetindedirler. Siyasî ve iktisadî görüşler bu şekilde genişlerse, kabile tefrikacılığından kalan itiyatlar kendiliğinden kaybolup gider. Türk milleti kendi millî kıymetlerini öğrenerek, başarının rehini olan iç güveni elde ederse, Asya meselelerini, tarihî mukadderatının büyüklüğü, vatanının genişliği ve dağınıklığı, mukaddes vazifenin azameti ile mütenasip olarak öğrenebilirse, komşu kavimler tarafından olduğu gibi, Rus, Çin, İngiliz, Japon ve Hind milletleri tarafından dahi mühim siyasî kuvvet olarak telâkki edilebilir.

[17) Bu müşterek Ortatürk edebî dilinin Kazak, Özbek, Kenttürk, Başkurt ve Tatar şivelerinden alınan nümuneleri benim bu sene intişar eden «Türkili haritasına ait izahlar» nam eserimde, s. 23-25 te verilmiştir].

Türkistanın Geleceği

Bugün Ortaasya Türklüğü, kendisinin binlerce yıldanberi sürüp gelen tarihî hayatının en müşkül ve en tehlikeli bir devresine girmiş bulunuyor. Rusların Ortaasyaya doğru büyük ölçüdeki göçleri, plân safhasından tatbikatına geçmiştir. Halk iğeliğini münhasıran Rus ihtiyacına göre indüstrileştirmekle, ilk «beşyıllık plân» la tatbikata geçilmiştir. Bundan böyle Cenubî Türkistanda ancak sanaî hububat, pamuk ekilecek, Şimalî Türkistanda ise hükûmet elinde bulunan traktörle ziraat ve onun tarafından idare olunan kollektif iğelikler inkişaf ettirilecektir. Köylünün ziraatte kullanıp geldiği hayvanat mahvedildikten sonra, onun bütün yaşaması, Rus traktörüne ve kolkhoz idaresinin şefkat ve merhametine bağlı kalıyor. Rus traktörü, Türkistan köylüsünden ancak Rusun istediği adamlara ve onun istediği gün ve saatlerde verilebilir ve onu da Rus, millî hayatı, aile hayatını, millî iğelik hayatını bozmak ve kendi isteğine uygun bir şekle sokmak şartiyle verecektir. Ülkedeki bütün Türkler, müstakil düşünmek hakkından mahrumdurlar. Ruslar, bütün arazi ve suyu, onun idaresi işlerini, emsalsiz bir surette merkezîleştirilen devlet teşkilâtına bağladı. Ziraat için tarlaya su vermek, tarlada sapanı traktörle çekebilmek Rusun temsil, aile ve millî hayatı bozmak ve mahvetmek siyasetlerine tâbi tutuluyor. Mamafih Türkistanlılar kendilerini toplıyabilirlerse, Rusun pamuk, demiryolu, traktör, kolkhoz ve indüstrileştirme siyasetlerinden korkulmaz. Çünkü bir dönüm saati gelecektir. O, ya kurtuluşa, yahut Doğu Türklüğün tarihten silinip gitmesi neticesine götürecektir. Türk, bugün Rusyadaki hayatta çekingen bir vaziyet alırsa, yahut sabotaj yoluna girerse, zarar görür. Eğer Türkili kurtulursa, Rusun bu ülkedeki icraatı neticesinde yerleşen her şey, her müessese Doğu Türklerinin kendi malı olacaktır. Ortaasyada Rus istilâsı, bolşevik Rus hâkimiyeti devrinde Türkistan Türklüğü, kültürü ve hayatı için ihdas olunan tehlikeler, hiç beklenilmeyen bir azamet ve hızla kuvveden fiile çıkıyor. Fakat o azamet ve hız, bir çözülme gününü de yaklaştırıyor. Rus, Doğu Türkistanı ve şimali garbi Çini işgal ederse, biz onu huzuru kalple mürakabe edebiliriz, çünkü bu hareket sonunda bir patlak doğuracaktır. Ortaasyanın umumî durumundaki büyük değişiklikler gözümüzün önünde husule gelmekte olduğu gibi, daha büyük ve daha şümullü değişikliklerin arifesinde olduğumuzu gösteren hâdiseleri de müşahede ediyoruz. Eğer bu eser bundan 15 yıl önce, yani umumî Cihan Harbinin çıktığı yıllarda yazılmış olsaydı, ne Rusyanın mukadderatı, ne de ona mahkûm olan Türklerin iç inkılâpları ve inkişafları hakkında, burada tesbit ettiklerimizi veya bilirdik. O zaman bunları tasavvur etmek bile müşküldü. Sonsözün

bitiminde diyeceğimiz şudur, ki Rus boyunduruğu alelâde bir istilânın mantıkî neticesi gibi telâkki olunamaz; bu boyunduruktan ve gözümüz önünde alıp yürüyen temsil tehlikelerinden kurtulmakta Doğu Türklerine yol gösterecek yıldız, körükörüne adâvet ve kin hisleri değil, basiret, takt, diğer bir çok milletlerin harekâtiyle muvazi ve âhenktar iş görebilmek olacaktır. Fırsatları kaçırmamak için de Doğu Türkleri ancak millî birliğe sarılmak mecburiyetindedir.

Türkistanın geleceği, elbette cihanın umumî medenî tekâmülü ile muvazi inkişaf edebilmesinde olacaktır. Mesele yalnız bu âhenk ve muvaziliğin nasıl husule getirileceğindedir. Dünyada medeniyet ve teknik, başdöndürücü bir süratle gelişiyor. Alman zeplini Rusya, Japonya ve Amerikayı dolaştı. Bu muvaffakiyet âdeta bütün cihan milletleri için umumî bir bayram oldu. Şu satırlar yazıldığı günlerde biz, Los Angelosda bu zeplinin nasıl karşılandığını, onu Amerikada karşılayan yüz binlerce ahalinin sevinç sadalarını, zeplindeki ingiliz, alman, japon ve saire misafirlerin her birinin kendi dilinde söylediği nutukları, Viyanada oturduğumuz halde radyodan dinledik ve dünyanın bütün milletleri aynı saatte, şüphesiz aynı alâka ve hisle, dinlediler. Dünya bu kadar küçüldü, milletler ve kıtalar arasındaki mesafeler bu kadar kısaltıldı. Okyanusları birkaç günde geçen büyük tayyarelerin şebekeleri, tûl ve arz çizgileri gibi dünya yuvarlağını sarıyor ve Büyük Okyanustaki, Avustralya ve Amerika arasındaki gayrimeskûn adalar, bir gün bu deniz uçak hatlarının çok güzel ve mamur istasyonlarına dönecektir. Eski ve Yeni Dünyanın şimalî kısımları arasındaki en kısa yolu da belki Şimal Kutbu üzerinden geçecektir. İnsanlar yeni ve mühim tahrip kuvvetleri keşfettikleri gibi, güneşten, denizlerden ve daha nelerden hayale bile gelmiyen yeni hayat enerji kaynakları bulmağa çalışıyorlar. Almanlardan Dr. F o r n t e r ve E m i l L u d w i g Nil'in sulama sahaları genişletilerek Sahrayıkebîrin nasıl ihya edilip, önceleri ancak hikâyelerde okunarak tanınan bu müthiş çöllerin on milyonlarca insanın iskân sahası olacağından, bütün Afrikanın muttasıl bir medenî kül şeklini alacağından bahsediyorlar. Avrupa ile Afrika arasında Cebelüttarık boğazı altından bir demiryolu yapılması düşünülüyor. Dünyanın böyle başdöndürücü terakkiyatı çağında, onun aksamı arasındaki bağlanışın böyle sıklaştığı bir devirde, yeryüzünün en eski medeniyet merkezlerinden olduğu kadar, bugün dahi bütün Asya ülkelerinin muhtaç olduğu birçok zarurî maddelere malik olup bu kıtanın dört köşesi arasında gerçekleşmesi elzem ticarî rabıta yollarının kavuşak noktası olan Türkistanın inkişaf yolları, istilâcı bir milletin egoizmiyle kapalı kalamaz. Müstemlekeci iki devlet arasındaki anlaşmazlık yüzünden bu ülkenin

Hindistandan, daima ölü kalmak mecburiyetinde bırakılan «bitaraf mıntaka» ile ayrılması, İran ve Çin demiryolları ile birleşmesine engel olunması, elbette gayritabiîdir. Türkistanda kim hâkim olursa olsun, o yine inkişaf edecektir. Hayat durmadan yürüyor ve ülkenin gelişmesi hiçbir türlü durdurulamaz. Türkistan Türkü buna intıbak edecek, siyasî ve medenî ideallerini ona uyduracak, onu mahkûmiyet ruhu ve anlayışiyle beslenen kabile itiyatlarına bağlı kalmak belâsından da kurtaracaktır.

Cihan terakkiyatının alacağı şekil ne olursa olsun, Türkistan bir kara memleketidir. Onun istikbali, kara iktisadî münasebatının demir- ve hava yollarının, ülkede sulamanın inkişafına bağlıdır. Amerikada tahsil gören ve bugün Türkistanda çalışmakta olan alman mühendisi V. W. Zinserling'in, geçen yıl Moskovada neşrettiği tetkikatının neticelerine göre, Amuderya Özboy tarafına akıtılarak saniyede 100mikâp sajin (=977.813 m^3) su verilirse Sarıkamış çukuru 9 yılda dolacak ve dünyanın en muazzam bir su mahzeni olacaktır. O halde Aral deltasından 350.000 desatina (= 382.200 hektar) yer, sathı inecek olan Aral Gölü altından 300.000 desatina (=327.6000 hektar) yer meydana çıkacak, Sırderyadan zahmetsizce 400.000 desatina (= 432.860 hektar), Amuderyadan 1.200.000 desat. (=1.310.400 hekt.) yer sulanacak, Özboyun Hazar Denizine akacağı sahada 530.000 desatina (=578.760 hektar) yer açılacaktır. Özboyun, vapurlar işletilebilecek hale getirilmesi için kilometre başına ancak 20.000 ruble sarfetmek icap ediyor, bu ise demiryolundan 4-5 defa ucuz demektir[18]). Umumiyetle Türkistanda sulama işleri yoluna konulursa, yeniden 20 milyon hektar yer suvarılacak ve yeniden 30-40 milyon ahaliyi besliyebilecektir (bk. yukarıda s. 22). Eğer Türkistanda 20 milyon hektar yeni saha sulanacak olursa, şimdi mevcut 12 milyon hektar ziraat sahası pamuk ekimine hasredilir. Kazakıstanın cenubî kısımları pirinç ve kauçuk ziraatine tahsis edilebilirdi ve hububat hususunda Rusyaya veya diğer herhangi bir ziraat memleketine ihtiyacı kalmazdı. Türkistanda beyaz kömür kuvveti 40 milyon beygir kuvvetinde, şimdiye kadar keşfedilen petrol mevcudu ise 45 milyon ton tahmin ediliyor. Bakır, demir, antimon, radyum; «Karamezar» ve «Karatav» mıntakalarında kurşun ve çinko, Fergane ve Tacikistanda demir maden yatakları keşfedilmektedir. Hazar Denizinin şimalişarkî tarafları, Türkmenistan ve Khorezm mıntakaları zengin petrol vâdediyor. Çin demiryolları İran

---

18) W. W. Zinserling, Oroşenye na Amudariye, izdanye Upravlenya Vodnago Khoziaystva Sredney Aziyi, Moskova 1927. s. 553-557.

demiryoluyla, Hindistan yolları, Sibirya ve Rusya demiryolları ile Türkistanda birleşir, oto-kamyon yolları ve tayyare şebekeleri ülkeyi sararsa Türkistanda saklı bulunan bütün bu servetler bu ülkenin genişliği ile mütenasip kudret ve vüs'atle işletilmeğe başlanırsa, Asya ve Avrupa hayatında da yeni bir devir başlıyacaktır.

Sovyetlerin tahammül edilmez iş angaryalarını, Türkistanlılar Rusyada eşi görülmiyen bir gayretle itmam ettiklerinden, Sovyet gazeteleri sitayişle bahsederler. Türkistan ahalisinin, daha istifade edilmeyen potansiyel kuvveti çoktur. Hele muntazam hayvan besleme işine başlanırsa, burası bütün Asya ve Avrupanın et ve yün kaynağı olacaktır. Türkistan Türküne ancak kendi çalışmalarını dünyanın her tarafındaki terakkiyatla muvazi olarak geliştirmek için istiklâlinin husulü, kendi kudretini, inisyatifini istediği gibi tatbik, onu kendisince matlûp bir yolda taksim eylemek imkânını elde etmesi zarurîdir. Kazakların meşhur şâiri Köpeyoğlu Yusuf, «İrade hususunda diğerlerinin esiri olduğumuz için, kuvvet ve enerjimiz hiç de sarfedilmeden kalıyor»:

Tavsalmay kele catır armanımız
Erikti bolmagan soñ darmanımız

derken, Doğu Türklerinin umumî derdini fasih ve muciz olarak anlatmış oluyor. Asyanın dört köşesinden gelen yolların bu kavuşak noktasında kültürler mübadelesinin eski kudretle yaşatılması için, bu ülkenin yerli ahalisinin dünya milletleri ile istediği gibi işbirliği yapmak imkânlarını haiz olması gerektir. [Bundan yetmiş yıl önce Çokan Sultan, Türkistanın asrî kültüre kavuşması için, bu kültürün buraya cebren sokulmasının zarurî olduğunu şiddetle ileri sürmüştü; şimdi ise böyle mütalâalar artık bir irticaî fikir telâkki olunacaktır. Zamanımızda büyük ülkelerde medeniyeti ancak o ülkelerin umum sekenesinin toplu entuzyazmı, plânlı iradesi yaratıyor; buna göre Türkistanda muasır kültürün gerek maddî ve gerek mânevi sahalarda zamanın icap ettirdiği vüsat ve kudretle geliştirilmesi için, irade kuvvetinin yerli ahalice tekrar elde edilmesi ilk şarttır].

Viyana, Hernalser-Gürtel, 11, Tür. 10.
10 İlkteşrin 1929

TÜRKİLİ (TÜRKİSTAN) — BİLİK

MÜELLİFİN BU SERİDE BUGÜNE KADAR İNTİŞAR EDEN ESERLERİ:

N. 1: **Die gegenwärtige Lage der Mohammedaner Russlands.** Budapest, 1930. Fiatı 25 kuruş.

N. 2: **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi.** C. I: Batı ve Kuzey Türkistan Eski harflerle Mısırda 1928-1939. Fiatı 3 dolar. Yeni harflerle 2. basımı (bu eser). Fiatı haritasız 6 lira 50 kuruş; büyük harita ile birlikte 7 lira 50 kuruş.

N. 3: **Onyedi kumaltı şehri,** İsatnbul. 1934. Fiatı, 50 kuruş.

N. 4: **1929-1940 seneleri arasında Türkistanın vaziyeti,** İstanbul, 1940. Fiatı 35 kuruş

N. 6: **Türkili haritası ve ona ait izahlar.** İstanbul, 1943. Fiatı 1 lira 25 kuruş.

BU SERİDEN İNTİŞAR EDECEKLER:

N. 2: **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi,** C. II: Doğu Türkistan.

N. 5: **Türkiline ait bibliografî malûmat.**

N. 7: **Başkurtların tarihi.**

N. 8: **Temür ve Temürlüler devrine ait bazı minyatürler ve onlara ait izahlar.**

N. 9: **Resimlerde Türkili (Türkistan).** 600 kadar resmi ve izahlarını ihtiva etmektedir. Şimdiye kadar 355 resmin klişesi yapılmıştır.

TARİH ARAŞTIRMALARI

Bu kitabın ilk basımının önsözünde «Türkistanı öğreniş yolundaki izlenmeler» unvanı altında neşrine başlıyacağımızı haber verdiğimiz tarihi tetkikatın yayımlamasına bu sefer daha şümullü olan «Tarih araştırmaları» unvanı altında başladık.

BU SERİDEN ŞİMDİYE KADAR İNTİŞAR EDEN:

Sayı II: **Umumî Türk Tarihine Giriş.** Cild 1. En eski zamanlardan 16 ncı asra kadar. İstanbul, 1946. Fiatı: 650 kuruş.

BU SERİDEN NEŞREDİLECEKLER:

Sayı I: **Tarih Metodbilgisi.**

Sayı II: **Umumî Türk Tarihine Giriş.** Cild 2. 16 ncı asırdan zamanımıza kadar.

Sayı III: **Türk illerinin tarihî coğrafyası.** 3 cild.

Sayı IV: **Karahanlılar tarihi.**

Sayı V: **Türkistanın 13-16 inci asırlar tarihi (Çagataylar, Temür ve oğulları),** 2 cild.

İsimler cetveli

Kısaltmalar:

b. = Babası; bn. = arabî «ibn»
bsm. = Basmaçılardan
bş. = başkan, reis
bşk. = Başkurt
çokyerde = lâtinça *passim* karşılığı olarak ismin bir çok yerde gelip sayılmasını lüzum olmadığını gösterir.
dğ = Dağ
dğl. = Dağlar
g. = Göl
ksb. = Kasaba
k. = Köy
Kzn. = Kazan Türkü, Tatarlar
mhr. = Muharrirlerden
mlf. = Müellif
mnr. = Münevverlerden
mrz. = Mirza, emirzadelerden
n. = Nehir
ngy. = Nogay
özb. = Özbekler
qzq. = Kazaklar
qrz. = Kırgızlar
sb. = Subay, zabit
slt. = Çingizoğlu sultanlar
srdğl. = Sıradağlar
ş. = Şehir
tcr. = Tüccardan
tlf. = te'lif-i (arabî izafe ile, filanın eseri, telifi)
trkm = Türkmenler
ttr. = Tatar, Kazan Türkü
ulm. = Ulemadan
ur. = Uruk, kabile.
yer. = Mahal, mevzi

Kalın rakamlar ismin asıl bahis mevzuu olduğu sahifeleri gösterir.

A

C

Ç

D

E

F

G

H

İ

J

K

L

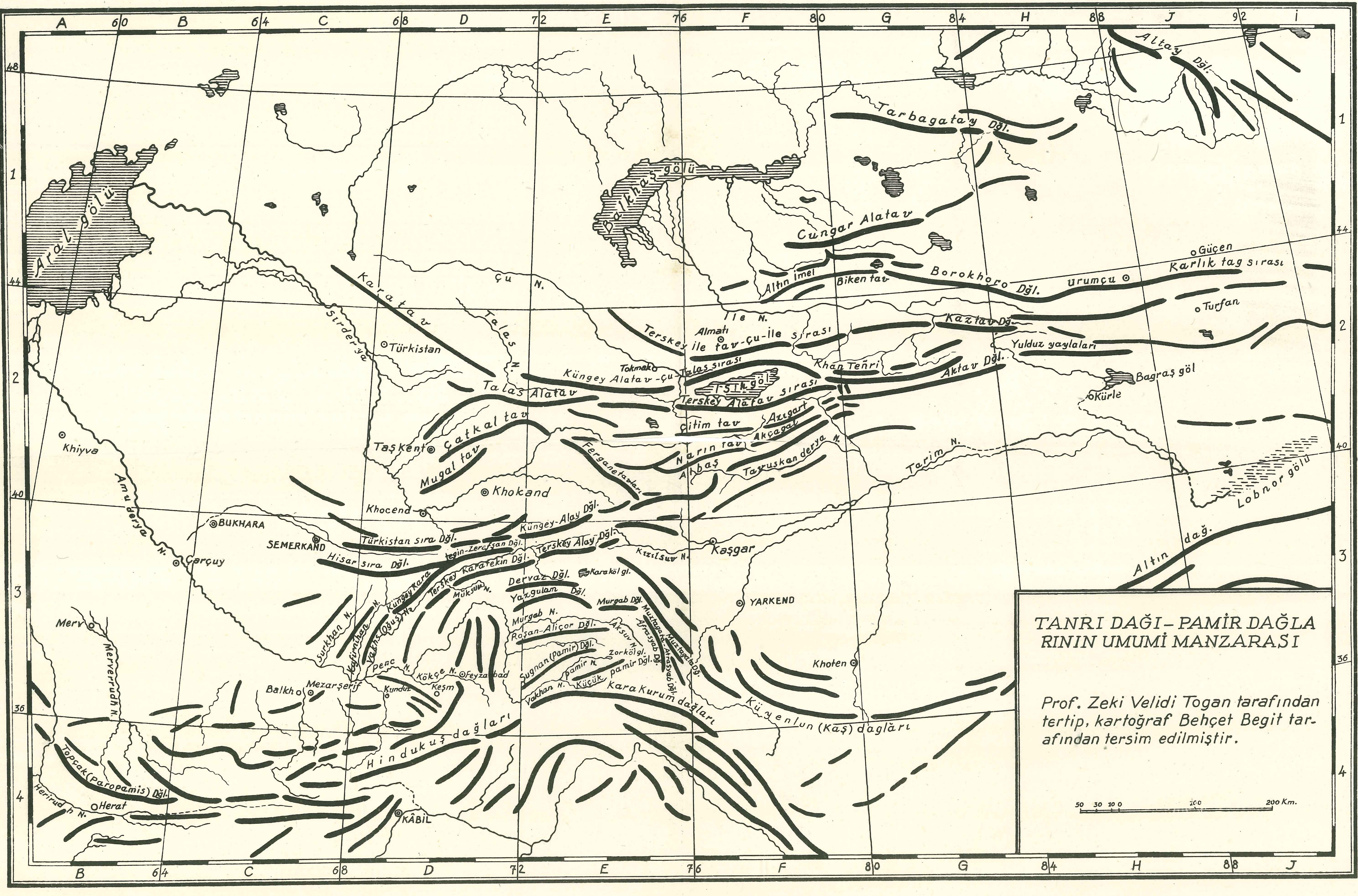
N

O

Q

S

T

TANRI DAĞI – PAMİR DAĞLA RININ UMUMİ MANZARASI
Prof. Zeki Velidi Togan tarafından tertip, kartoğraf Behçet Begit tarafından tersim edilmiştir.
50 30 10 0
200 Km.
Aral gölü
Balkaş gölü
Altay Dğl.
Tarbagatay Dğl.
Cungar Alatav
Altın İmel
Biken tav
Borokhoro Dğl.
Urumçu
Güçen
Karlık tag sırası
Turfan
Kaztav Dğ.
Yulduz yaylaları
Bagraş göl
Kürle
Ile N.
Almatı
Terskey ile tav-çu-ile sırası
Khan Teñri
Aktav Dğl.
Tokmak
Küngey Alatav-çu-Talas sırası
Isık göl
Terskey Alatav sırası
Çu N.
Talas N.
Karatav
Türkistan
Sırderya
Talas Alatav
Çatkal tav
Çitim tav
Azıgart
Akçagal
Narın tav
Albaş
Tavuskan derya N.
Tarim N.
Lobnor gölü
Taşkent
Mugal tav
Ferganetavları
Khokand
Khocend
Khiyva
Amuderya N.
BUKHARA
SEMERKAND
Çarçuy
Türkistan sıra Dğl.
Küngey-Alay Dğl.
Terskey Alay Dğl.
Hisar sıra Dğl.
Kaşgar
Kızılsuv N.
Karakölgl.
Dervaz Dğl.
Yazgulan Dğl.
Murgab Dğl.
Murgab N.
Roşan-Aliçor Dğl.
Aksuv N.
Sugnan (Pamir) Dğl.
Zorkölgl.
pamir Dğl.
pamir N.
Küçük
Vakhan N.
Kara Kurum dağları
Muztagata-Afrasyab Dğl.
YARKEND
Khoten
Küenlun (Kaş) dagları
Altın dağ
Surkhan N.
Merv
Mervrudh N.
Balkh
Mezarşerif
Penc N.
Kökçe N.
Feyzabad
Kunduz
Keşm
Hindukuş dağları
Topçak (Paropamis) Dğl.
Herirud N.
Herat
KÂBİL